

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ Ι: ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

ΤΟ ΧΟΡΗΓΙΚΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΤΟΥ ΝΙΚΙΟΥ

ΚΑΙ ΟΙ ΛΙΘΟΙ ΤΟΥ ΣΤΗΝ
ΥΣΤΕΡΟΡΡΩΜΑΪΚΗ ΠΥΛΗ ΤΗΣ
ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΜΠΑΡΤΖΗΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΟΥΧΟΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΑΣ ΜΗΧΑΝΙΚΟΣ Ε.Μ.Π.

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ:
ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΡΡΕΣ,
ΟΜΟΤΙΜΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Ε.Μ.Π., ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ

ΤΟΜΟΣ Α'
ΚΕΙΜΕΝΟ

ΑΘΗΝΑ 2022

ΤΟ ΧΟΡΗΓΙΚΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΤΟΥ ΝΙΚΙΟΥ
ΚΑΙ ΟΙ ΛΙΘΟΙ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΟΡΡΩΜΑΪΚΗ ΠΥΛΗ ΤΗΣ
ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ

Τριμελής συμβουλευτική επιτροπή:

1. Μανόλης Κορρές, Ομότιμος Καθηγητής Ε.Μ.Π., Ακαδημαϊκός (Επιβλέπων)
2. Γεωργία Μαρίνου, Καθηγήτρια Ε.Μ.Π.
3. Γιάννης Λώλος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Επταμελής εξεταστική επιτροπή:

1. Μανόλης Κορρές, Ομότιμος Καθηγητής Ε.Μ.Π., Ακαδημαϊκός (Επιβλέπων)
2. Γεωργία Μαρίνου, Καθηγήτρια Ε.Μ.Π.
3. Γιάννης Λώλος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
4. Μανόλης Μικράκης, Επίκουρος Καθηγητής Ε.Μ.Π.
5. Jean Charles Moretti, Καθηγητής Université Lyon, Maison de l'Orient, Institut de recherche sur l'architecture antique, Directeur de recherche CNRS
6. Χρυσάνθος Κανελλόπουλος, Αναπληρωτής Καθηγητής ΕΚΠΑ
7. Κλήμης Ασλανίδης, Επίκουρος Καθηγητής Πολυτεχνείου Κρήτης

Ημερομηνία έγκρισης: 30 Μαΐου 2022

Η έγκριση της παρούσας διδακτορικής διατριβής από την επταμελή εξεταστική επιτροπή και τη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου δεν προϋποθέτει και την αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 202, παράγραφος 2 του Ν.5343/1932.

Ευχαριστίες

Από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω κατ' αρχάς τα μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής: Τον επικεφαλής κ. Μανώλη Κορρέ, ακαδημαϊκό και ομότιμο καθηγητή ΕΜΠ, στον οποίο οφείλω τα μέγιστα και του είμαι βαθιά ευγνώμων για τη σοφή καθοδήγησή του σε όλα τα στάδια της ακαδημαϊκής μου πορείας, για τις συζητήσεις μας πάνω σε αναρίθμητα θέματα και εν γένει για τη γενναιοδωρία που τον χαρακτηρίζει στο να μοιράζεται τις γνώσεις του. Στον κ. Γιάννη Λάλο, αναπληρωτή καθηγητή του Τμήματος Αρχαιολογίας, Ιστορίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, οφείλω πολλές ευχαριστίες για την ευγένειά του και την άριστη συνεργασία μας, καθώς και για τον εύληπτο τρόπο με τον οποίο μου εξηγούσε θέματα από τη σκοπιά του αρχαιολόγου, ενθαρρύνοντάς με να επεκταθώ, έστω και ακροθιγώς, πέρα από την ειδικότητά μου. Ευχαριστώ επίσης την κ. Γεωργία Μαρίνου, καθηγήτρια ΕΜΠ στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών για τη συνεργασία μας και ιδιαίτερα διότι, πολύ σοφά, με προφύλαξε από μια ατελέσφορη πραγμάτευση του θέματος των *spolia*, βοηθώντας με να εστιάσω στην ειδική περίπτωση επανάχρησης των «περιπλανώμενων» κτηρίων, η οποία αφορά άμεσα στο μνημείο του Νικίου.

Η εκπόνηση της διδακτορικής διατριβής κατά τα τρία πρώτα ακαδημαϊκά έτη έγινε με τη γενναιόδωρη στήριξη του Ιδρύματος Ευγενίδου και του Ιδρύματος Α.Γ. Λεβέντη. Στα μέλη των διοικητικών τους συμβουλίων εκφράζω τη βαθιά ευγνωμοσύνη μου. Οι υποτροφίες που έλαβα, μου επέτρεψαν να ασχοληθώ απρόσκοπτα με το θέμα μου χωρίς τη δαμόκλειο σπάθη του βιοπορισμού σε μια ιδιαίτερα δύσκολη περίοδο οικονομικής κρίσης.

Πολλές ευχαριστίες οφείλω επίσης στον επίκουρο καθηγητή ΕΜΠ κ. Μανώλη Μικράκη και μέλους της επταμελούς επιτροπής εξέτασης, στον οποίο είχα την τύχη να παρέχω επικουρικό διδακτικό έργο στο μάθημα 7^ο εξαμήνου «Ιστορία και θεωρία 7, Εμβαθύνσεις Δ: Αρχαία Τέχνη στα μουσεία της Αθήνας». Όσο αυτό διήρκησε, ωφελήθηκα τα μέγιστα από την αλληλεπίδραση με τους φοιτητές, από την προετοιμασία των επισκέψεων σε αρχαιολογικούς χώρους και από τις κατ' ιδίαν συζητήσεις μας. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον κ. Μικράκη για την ένταξή μου στο ερευνητικό πρόγραμμα που διευθύνει με θέμα τις απαρχές του ιωνικού κιονοκράνου, στο πλαίσιο του οποίου έλαβα ως υποψήφιος διδάκτορας από τον ΕΛΚΕ ΕΜΠ υποτροφία κατά το τελευταίο ακαδημαϊκό έτος εκπόνησης της διατριβής.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω για τα ουσιαστικά σχόλια και τις επισημάνσεις τους τα μέλη που συμπληρώνουν την επταμελή εξεταστική επιτροπή, τον κ. Jean-Charles Moretti, Καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Lyon και διευθυντή ερευνών του CNRS στο Institut de recherche sur l'architecture antique του Maison de l'Orient, τον κ. Χρύσανθο Κανελλόπουλο, Αναπληρωτή Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ και τον κ. Κλήμη Ασλανίδη, Επίκουρο Καθηγητή Αρχιτεκτονικής στο Πολυτεχνείο Κρήτης.

Τέλος θα ήταν παράλειψη να μην ευχαριστήσω από τη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ τον κ. Αλέξανδρο Καλευρά από το γραφείο Μεταπτυχιακών Σπουδών και Έρευνας και την κ. Πέννυ Μπουτσικάκη από το Εργαστήριο Ιστορίας και Θεωρίας της Αρχιτεκτονικής για την πρόθυμη και άμεση διεκπεραίωση των διοικητικών θεμάτων.

Για την παρούσα εργασία εκδόθηκε σχετική άδεια μελέτης των καταλοίπων του μνημείου του Νικίου και των αρχιτεκτονικών του μελών με την υπ' αριθμόν ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΠΚ/ΔΙΠΚΑ/ΤΕΕΑΕΙ/32029/18426/1767/180, 07/04/2016 απόφαση, για την οποία ευχαριστώ την προϊσταμένη της ΔΙΠΚΑ κ. Έλενα Κουντούρη, όπως επίσης και την τότε προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης των Αθηνών κ. Ελένη Μπάνου για την χορήγηση άδειας για μετρήσεις στην υστερορρωμαϊκή πύλη της Ακρόπολης (ΕΦΑΑΘ/ΤΠΚΑΧΜΑΕΕ/251792/163382/12820/3502, 12/07/2017).

Στο πλαίσιο των εργασιών πεδίου στο θεμέλιο του μνημείου του Νικίου στη Νότια Κλιτύ, αλλά και έπειτα κατά τη διάρκεια της αναζήτησης αταύτιστων διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών στους αρχαιολογικούς χώρους αρμοδιότητας της ΕΦΑ Πόλης των Αθηνών, είχα την τύχη να γνωρίσω στελέχη της υπηρεσίας, τα οποία με προθυμία προέβαιναν άμεσα στις απαραίτητες συνεννοήσεις, προκειμένου να μπορώ να εργαστώ και επιπλέον είχαν τη διάθεση να αφουγκραστούν σκέψεις και προβληματισμούς μου. Από αυτή τη θέση θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στις αρχαιολόγους κ. Χριστίνα Παπασταμάτη-von Moock, κ. Αμαλία Γιαννακοπούλου, κ. Τατιάνα Πούλου, κ. Βάντα Παπαευθυμίου. Ευχαριστώ ιδιαίτερος την αρχαιολόγο κ. Έφη Κασσάπογλου, η οποία είχε χρεωθεί την υπόθεσή μου, για την άριστη συνεργασία μας και για την κατατοπιστική περιγραφή όσων έφερε στο φως η ανασκαφή της στα θεμέλια του χορηγικού μνημείου. Ευχαριστώ επίσης θερμά τον αρχαιολόγο κ. Νίκο Τσονιώτη, αρμόδιο για το σκέλος των εργασιών που αφορούσαν στην πύλη Beulé, οι συζητήσεις με τον οποίο ήταν ιδιαίτερα κατατοπιστικές σχετικά με το υστερορρωμαϊκό τείχος της Αθήνας και ιδίως με το ζήτημα της χρήσης ή μη μεταλλικών συνδέσμων στην κατασκευή του. Πολλές ευχαριστίες οφείλω επίσης στον αρχαιολόγο κ. Δημήτρη Σούρλα που μου επέτρεψε να μετρήσω αρχιτεκτονικά μέλη στον χώρο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, για τα οποία είχα υπόνοιες ότι ίσως ανήκαν στο χορηγικό μνημείο. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον προϊστάμενο του τεχνικού γραφείου στήριξης της Επιτροπής Συντήρησης Μνημείων Νοτίας Κλιτύος Ακροπόλεως, κ. Κωνσταντίνο Μπολέτη, ο οποίος μοιράστηκε μαζί μου –στα πρώτα στάδια της μελέτης– ερωτήματα, προβληματισμούς και υποθέσεις σχετικά με το μνημείο του Νικίου. Από το ίδιο γραφείο ευχαριστώ τις κυρίες Ελένη Καρακικέ και Έφη Σαμπά, πολιτικούς μηχανικούς, για την υποστήριξή τους.

Ευχαριστώ θερμά τη διευθύντρια της ΥΣΜΑ κ. Βασιλική Ελευθερίου για την άδεια χρήσης υλικού από το πλούσιο αρχείο της υπηρεσίας (ΥΠΠΟΑ/ΥΣΜΑ/395700/2193, 21/11/2016) και για όλες τις διευκολύνσεις που μου παρείχε κατά τις εργασίες πεδίου στην Ακρόπολη. Τα φωτογραμμετρικά υπόβαθρα από τις εξωτερικές όψεις του Δυτικού Πυλώνα αποτέλεσαν χρήσιμη βάση για τις επιτόπου μετρήσεις,

παρατηρήσεις, αρχιτεκτονικές αποτυπώσεις. Οφείλω πολλές ευχαριστίες στην υπεύθυνη του γραφείου Τοπογραφικών Αποτυπώσεων κ. Σόνυα Μαυρομάτη για την παραχώρηση του σχετικού υλικού. Θα ήθελα επίσης να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στην κ. Ελισάβετ Σιουμπάρα, προϊσταμένη του γραφείου απογραφής, τεκμηρίωσης και ταξινόμησης των διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών στην Ακρόπολη, για τη βοήθεια που μου παρείχε στην αναζήτηση διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών από το μνημείο του Νικίου στον βράχο της Ακρόπολης και για το ειλικρινές ενδιαφέρον της για την πορεία των ερευνών μου. Στο ίδιο γραφείο οφείλω ευχαριστίες στην αρχαιολόγο Μιράντα Λάλα και στον μαρμαροτεχνίτη Μάρκο Τουφεκλή για τη συνδρομή τους στη χρήση της βάσης δεδομένων και για τη μετακίνηση λίθων αντίστοιχα. Ευχαριστώ επίσης το προσωπικό του γραφείου τεκμηρίωσης της ΥΣΜΑ, την κ. Χαμοπούλου Δήμητρα, την κ. Μαζιώκη Μαρία και τον κ. Αλεξόπουλο Γιώργο για την προθυμία τους να βοηθήσουν στον εντοπισμό αρχαιολογικού υλικού. Η ενασχόλησή μου με την υστερορωμαϊκή πύλη έτυχε πολύ θετικής υποδοχής από το προσωπικό του τεχνικού γραφείου συντήρησης, στερέωσης και αποκατάστασης των περιμετρικών τειχών της Ακρόπολης. Η κ. Χριστίνα Πινάτση, αρχιτέκτονας μηχανικός και ο κ. Κωνσταντίνος Κουτσαδέλης, αρχαιολόγος, φρόντισαν πρακτικά ζητήματα, όπως την εύρεση της εκάστοτε διαθέσιμης σκάλας, ενώ παράλληλα εξελισσόταν μαζί τους γόνιμος διάλογος σχετικά με την οικοδομική ιστορία του Δυτικού Πυλώνα. Είχαν μάλιστα την ευγένεια να μοιραστούν μαζί μου δύο πολύτιμες φωτογραφίες της πύλης Beulé από το αρχείο της ΔΕΑΜ χρόνια πριν από τη δημοσίευση της εργασίας που εκπονούσαν για τα τείχη της Ακρόπολης και τους είμαι γι' αυτό βαθιά ευγνώμων. Ευχαριστώ επίσης την κ. Ανθή Χατζηπαπά, αρχιτέκτονα του ίδιου γραφείου, όπως επίσης και τον κ. Γιώργο Κεχαγιά, μηχανολόγο μηχανικό του τεχνικού γραφείου ηλεκτρομηχανολογικής υποστήριξης, ο οποίος μου έφτιαξε μια ειδικά διαμορφωμένη ράβδο τιτανίου, με την οποία μπόρεσα να μετρήσω τα πάχη των λιθόπλινθων στους πύργους. Από το τεχνικό γραφείο συντήρησης και αναστήλωσης του Παρθενώνα, ευχαριστώ για τις κατά καιρούς συζητήσεις μας τους αρχιτέκτονες κ. Βασιλεία Μανιδάκη και κ. Κοσμά Σκαρή.

Πολλές ευχαριστίες οφείλονται επίσης στο φυλακτικό προσωπικό και σε όλους τους φύλακες του αρχαιολογικού χώρου της Νότιας Κλιτύος και της Ακρόπολης για το έμπρακτο ενδιαφέρον τους να διευκολύνουν την εργασία μου στους κατά τόπους τομείς ευθύνης τους.

Η διευθύντρια των αρχείων της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών κ. Ναταλία Βογκέικωφ-Brogan μου έδωσε άμεσα την άδεια να εξετάσω τους φακέλους με τα χειρόγραφα και σχέδια του William Bell Dinsmoor για το μνημείο του Νικίου και την πύλη Beulé, ήταν πάντοτε υπομονετική και πρόθυμη να αναζητήσει ό,τι έψαχνα. Από αυτή τη θέση την ευχαριστώ θερμά για τη συμβολή της και για τη συνεργασία μας.

Πολλές ευχαριστίες οφείλω στον καθηγητή της Σχολής Αγρονόμων-Τοπογράφων Μηχανικών ΕΜΠ κ. Ανδρέα Γεωργόπουλο από το Εργαστήριο Φωτογραμμετρίας για την προθυμία, με την οποία μεταδίδει απλόχερα και με εύληπτο τρόπο τις γνώσεις

του. Υπό την επίβλεψή του οι τότε προπτυχιακοί φοιτητές κ. Κάτια Δεμάγου και κ. Βασίλης Ψωμάς προχώρησαν στη φωτογραμμετρική αποτύπωση του σπονδύλου κίονα NK4943 και του δωρικού κιονοκράνου NK4944 στο πλαίσιο του μαθήματος δού εξαμήνου «Μεγάλες Θερινές Ασκήσεις Φωτογραμμετρίας», όπου είχα μαζί τους την ευκαιρία να εμβαθύνω στις τεχνικές του εν λόγω τρόπου αποτύπωσης. Το κυριότερο όμως ήταν που αποκτήσαμε σφαιρική αντίληψη για τις δυνατότητες και τα όρια της μεθόδου στην τεκμηρίωση αρχιτεκτονικών μελών. Ο κ. Ψωμάς συμμετείχε έπειτα στις τοπογραφικές μετρήσεις των θεμελίων του μνημείου και τον ευχαριστώ πολύ για τη συνδρομή του.

Ευχαριστώ τον αρχαιολόγο και επιγραφικό Sebastian Prignitz, ερευνητή της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών στη Βιέννη, ο οποίος είχε την ευγένεια να με κατατοπίσει σχετικά με το θέμα των οικοδομικών επιγραφών και ειδικότερα να μου κοινοποιήσει προς μελέτη μια μικρή σύνοψη των συμπερασμάτων από τον αδημοσίευτο β' τόμο του έργου του για τα οικοδομικά προγράμματα της Επιδάου.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω την κ. Valentina Di Napoli, επίκουρη καθηγήτρια στο Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πατρών και στέλεχος της Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής για την ευγενική της πρόσκληση να παρουσιάσω το μνημείο του Νικίου στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού μαθήματος «Αρχαίο Θέατρο και Αρχαιολογία». Η συζήτηση που ακολούθησε ωφέλησε στα μέγιστα στην κατανόηση του διθυράμβου και της ιδιαίτερης σημασίας του στα Μεγάλα Διονύσια και γι' αυτό οφείλονται ευχαριστίες στους παρευρισκόμενους καθηγητές κ. Σταύρο Τσιτσιρίδη και κ. Ιωάννη Πανούση.

Στο προσωπικό της φιλόξενης βιβλιοθήκης της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και στην κ. Νίνου από το αρχείο οφείλω πολλές ευχαριστίες, όπως επίσης και στους υπεύθυνους της βιβλιοθήκης Blegen της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών.

Στη διάρκεια εκπόνησης της παρούσας εργασίας έτυχα της έμπρακτης στήριξης ειδικών επιστημόνων, συναδέλφων και φίλων, στους οποίους θα ήθελα να εκφράσω τα αισθήματα ευγνωμοσύνης μου: Ευχαριστώ τον φίλο και συνάδελφο αρχιτέκτονα κ. Νεοπτόλεμο Μιχαηλίδη, ο οποίος είναι πάντοτε πρόθυμος συνομιλητής σε θέματα αρχιτεκτονικής τεκμηρίωσης και αρχαίας οικοδομικής, ενώ η αστείρευτη, ανιδιοτελής γενναιοδωρία του διαχρονικά με συγκινεί και του είμαι ευγνώμων. Ευχαριστίες οφείλονται και στον φίλο και συνάδελφο κ. Βαγγέλη Κοντογιάννη για τις εύστοχες επισημάνσεις του στις συζητήσεις μας σχετικά με το μνημείο. Ευχαριστώ τον πολιτικό μηχανικό κ. Βασίλη Μάρκου για την παραχώρηση γεωδαιτικού σταθμού για τη διενέργεια τοπογραφικών μετρήσεων. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστώ τους συναδέλφους αρχιτέκτονες κ. Χρήστο Τάκο και κ. Βαγγέλη Μαλκάκη, οι οποίοι εργαζόμενοι στο πλαίσιο εκπόνησης της μελέτης αποκατάστασης της δυτικής πρόσβασης στην Ακρόπολη, είχαν την καλοσύνη να με ειδοποιήσουν για αυτοψία, όταν άνοιξαν τους κλοβούς αρχιτεκτονικών μελών κάτω από το μνημείο του Αγρίππα, όπου υπήρχε ελπίδα εύρεσης θραυσμάτων από το καταέτιο γείσο του μνημείου. Πολλές ευχαριστίες οφείλω στον αρχαιολόγο κ. Nicola Nenci από το

Ιταλικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, ο οποίος γενναιόδωρα μου εξασφάλισε πρόσβαση σε δυσεύρετα βιβλία. Ευχαριστώ τις αρχαιολόγους κ. Αννίτα Θεοχαράκη και κ. Λήδα Κωστάκη και όλη την ομάδα του Διπύλου, ανάμεσά τους και την αρχαιολόγο κ. Σίσσυ Τσατσουλή, για τις συζητήσεις μας και τη φιλοξενία τους, όποτε χρειάστηκε να αναζητήσω στοιχεία στην εξειδικευμένη βιβλιοθήκη τους.

Θα ήθελα επίσης να εκφράσω τις ειλικρινείς ευχαριστίες μου προς τα επιστημονικά μέλη της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών: κ.κ. Clémence Weber-Pallez, Julien Faguer και Thierry Lucas που είχα την τιμή να συνεργαστώ σε σημαντικές αρχαιολογικές θέσεις (Δελφούς, Άργος, Πτόν Βοιωτίας). Όλοι τους ήταν πάντα πρόθυμοι να με διαφωτίσουν σε θέματα που άπτονταν της ειδικότητάς τους (ρωμαϊκή ιστορία, επιγραφική, οχυρωματική αρχιτεκτονική αντίστοιχα). Ειδική μνεία οφείλεται στην εμπειρότατη αρχαιολόγο κ. Anne Pariente, παλαίμαχο μέλος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής και νυν Έφορο Αρχαιοτήτων της Λυών. Η ευγνωμοσύνη μου στο πρόσωπό της είναι μεγάλη. Γυρίζοντας πίσω κάθε χρόνο από την αρχαιολογική αποστολή μας στην αρχαία αγορά του Άργους συνειδητοποιούσα πόσες παραστάσεις και νέα ερευνητικά ερεθίσματα είχα αποκτήσει πλάι της, τα οποία αποτέλεσαν εφόδιο στην εκπόνηση της παρούσας εργασίας. Για τους ίδιους λόγους ευχαριστώ επίσης τον κ. Marcel Piégart, ομότιμο καθηγητή του πανεπιστημίου Friburg της Ελβετίας, την αρχαιολόγο κ. Μάρω Σπαθή από την Εταιρεία Μεσσηνιακών Σπουδών και την κ. Βάσω Φώτου συνεργάτιδα της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής.

Στην επίπονη και –αρκετές φορές ακόμη και επικίνδυνη– εργασία στην πύλη Beulé είχα διαρκή συμπαραστάτη τον καλό μου φίλο και συνάδελφο αρχιτέκτονα κ. Ραμίν Αντωνιάδη, τον οποίο ευχαριστώ ολόψυχα για την πολύτιμη βοήθειά του στις μετρήσεις, για την ιώβεια υπομονή του, για τις επισημάνσεις και τις παρατηρήσεις του, αλλά και για την άνευ όρων παροχή του πολύτιμου εξειδικευμένου φωτογραφικού του εξοπλισμού για τις ανάγκες της τεκμηρίωσης.

Ευχαριστώ τη σύντροφό μου Βάσω Ευγενικού, αγρονόμο-τοπογράφο μηχανικό για την πολυεπίπεδη συμβολή της. Πέρα από την πολύτιμη συνεισφορά με τη βαθιά γνώση της ειδικότητάς της, στάθηκε καρτερική συνοδοιπόρος στις αναζητήσεις μου, εναργής ακροάτρια των στοχασμών μου και στήριγμα σε στιγμές απογοήτευσης, που δημιουργούσαν ενίοτε τα αδιέξοδα της έρευνας.

Τέλος δεν υπάρχουν λόγια για να εκφράσω την βαθιά ευγνωμοσύνη μου στην οικογένειά μου, στους γονείς μου Δέσποινα και Γιάννη και στην αδερφή μου Νατάσα για την ολόπλευρη συμπαράστασή τους, για το ότι είναι πάντα παρόντες να μοιραστούν μαζί μου τη χαρά της ανακάλυψης σε όλα μου τα επιστημονικά βήματα. Από τα ανιψάκια μου Μαίρη και Γιάννη ευελπιστώ να έχω την κατανόησή τους, για όλες εκείνες τις φορές που ο θεός τους δεν μπόρεσε να μείνει λίγο περισσότερο μαζί τους για παιχνίδι...

Αρχαία Κόρινθος,
Μάιος 2022

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες.....	
Εισαγωγή.....	i
Σκοπιμότητα μελέτης.....	i
Μεθοδολογική προσέγγιση, διάρθρωση εργασίας.....	iii
A. I: Ο θεσμός της χορηγίας και χορηγικά μνημεία.....	1
Η λειτουργία της χορηγίας, χορηγικά μνημεία.....	1
Χορηγικά μνημεία στα Μεγάλα Διονύσια.....	2
Χορηγικά μνημεία νίκης σε διθύραμβο στα Μεγάλα Διονύσια.....	5
Χωροθέτηση χορηγικών μνημείων.....	6
Απλοί τύποι χορηγικών μνημείων.....	7
Τα χορηγικά μνημεία ως αυτοτελή κτίσματα.....	10
Μικρός άστυλος σηκός.....	12
Εξέδρες.....	13
Ναόσχημα κτίσματα (σύνθετα ναόσχημα).....	14
Μονόπτεροι και θόλοι.....	17
Στοές.....	19
Διαπιστώσεις και επισημάνσεις για την αρχιτεκτονική των χορηγικών μνημείων.....	20
Η σχέση μεταξύ ναόσχημων χορηγικών και ταφικών μνημείων.....	20
Η αναγραφή του ονόματος του χορηγού στα επιστύλια.....	24
Αποτίμηση για τύπους και αρχιτεκτονικές μορφές.....	25
Το μνημείο του Νικίου: Μια ιδιαίζουσα περίπτωση.....	27
A. II: Ο χορηγός Νικίας Νικοδήμου.....	29
Η χορηγική επιγραφή (IG II ² 3055).....	29
Η ταυτότητα του χορηγού.....	31
A. III: Οι έως τώρα έρευνες για το μνημείο του Νικίου.....	36
Οι πρώτες έρευνες.....	36
Οι αφανείς εργασίες του W. B. Dinsmoor, 1910-1950.....	48
Νεώτερες έρευνες.....	54
Προβληματισμοί της παρούσας έρευνας.....	62
A. IV: Η θέση του μνημείου και η σχέση του με την ευρύτερη περιοχή.....	65
Οικοδομικό πρόγραμμα Εύβουλου και Λυκούργου, η πλατεία.....	65
Η σχέση με τη στοά του Ευμένους.....	67
A. V: Γραφική αποκατάσταση.....	70
Προσδιορισμός θεμελιωδών μεγεθών.....	70

Εισαγωγή	70
Μήκος πρόστασης και μεταξόνια διαστήματα πρόσοψης.....	71
Επιστύλια πλάγιων όψεων	74
Πλευρικό μεταξόνιο διάστημα	75
Προσδιορισμός μήκους πλευρικών όψεων.....	76
Γείσα: Μεγέθη προμόχθων και οδών.....	78
Πρόναος και σηκός	80
Τα μέλη στους πλευρικούς πύργους της πύλης Beulé.....	80
Ποσοτική και ποιοτική προσέγγιση του υλικού	81
Πλευρικοί τοίχοι προνάου, παραστάδων.....	81
Προσδιορισμός του ύψους των τοίχων.....	85
Οι κίονες της πρόστασης	88
Μείωση πάχους τοίχων και αποκλίσεις από την κατακόρυφο	92
Γραφική σύνθεση πλευρικών τοίχων προνάου (παραστάδων).....	98
Οι πλευρικοί τοίχοι του σηκού	102
Ανατολικός τοίχος σηκού	106
Γραφική σύνθεση εξωτερικών τοίχων του σηκού.....	107
Ορθοστάτες.....	107
Λίθοι από τη στέψη των ορθοστατών.....	113
Τυπικές στρώσεις τοίχων σηκού.....	118
Λίθοι από τη στρώση Θ.....	119
Λίθοι από τη στρώση Η.....	121
Λίθοι από τη στρώση «Ζ».....	125
Λίθοι από τη στρώση «ή»	130
Λίθοι από τη στρώση «Ε».....	132
Λίθοι από τις στρώσεις «Δ» και «Γ»	133
Θυραίος τοίχος σηκού.....	134
Οι λίθοι από τον θυραίο τοίχο	134
Γραφική αποκατάσταση θυραίου τοίχου.....	140
Το αυξημένο πάχος του θυραίου τοίχου.....	146
Θεμέλια	148
Ευθυντηρία.....	150
Τοιχοβάτης.....	155
Πρώτη στρώση τοιχοβάτη	157
Δεύτερη στρώση τοιχοβάτη.....	160
Κρηπίδα.....	163

Γραφική αποκατάσταση της κρηπίδας με βάση το ύψος.....	164
Ανασύνθεση κρηπίδας σε επίπεδο κάτοησης.....	167
Μορφή και υλικό των αναβαθμών της κρηπίδας.....	170
Θριγκός.....	171
Α) Επιστόλιο και αντιθήματα.....	171
Αντιθήματα επιστυλίων προνάου.....	171
Επιτόχια επιστόλια και αντιθήματα.....	175
Β) Ζωφόρος (Τρίγλυφα-μετόπες).....	180
Αετώματα.....	187
Οριζόντια γείσα δυτικού αετώματος.....	187
Οι ορθοστάτες των αετωμάτων.....	188
Αντιθήματα ορθοστατών δυτικού αετώματος.....	189
Γραφική σύνθεση οριζόντιων γείσων ανατολικού αετώματος.....	190
Καταέτια γείσα.....	193
Τα πλευρικά γείσα, ο φορέας της στέγης και η κεράμωση.....	196
Πλευρικά γείσα.....	196
Ο ξύλινος φορέας της στέγης.....	199
Κεράμωση.....	201
Σίμες.....	203
Ακρωτήρια.....	207
A. VI: Αρχιτεκτονικές μορφές και διάκοσμος.....	209
Δωρική ζωφόρος.....	209
Επιστόλιο και αντίθημα.....	212
Δωρικό κιονόκρανο.....	215
Επίκρανο παραστάδος.....	217
Κυμάτια γείσων.....	220
Στέψη ορθοστατών.....	224
Η επιδερμίδα του κτηρίου - Φυσική και τεχνητή πολυχρωμία.....	225
Φυσική πολυχρωμία.....	225
Τεχνητή πολυχρωμία.....	227
Η σχέση με τα Προπύλαια.....	229
A. VII: Κατασκευαστική ανάλυση.....	232
Λιθοξοϊκή κατεργασία των λίθων.....	232
Η χρήση μεταλλικών συνδέσμων.....	235
Ανυψωτικά μέσα.....	238
Εκλεπτόνσεις.....	243

Εισαγωγή	243
Καμπυλότητα.....	244
Ένταση κίωνων	245
Συμπεράσματα από την κατασκευαστική ανάλυση.....	247
Χρόνος αποπεράτωσης του έργου	247
Κόστος κατασκευής του χορηγικού μνημείου	249
A. VIII: Μετρητικό σύστημα και αναλογίες	252
Διερεύνηση εφαρμογής αναλογιών.....	252
Μετρολογική ανάλυση.....	255
Μετρολογική ανάλυση του μνημείου κατά Svenshon και Dinsmoor.....	256
Προσέγγιση της μονάδας μέτρησης μήκους.....	259
Προσέγγιση πιθανού εμβάτη σχεδιασμού	261
A. IX: Τυπολογική εξέταση	266
Καταβολές του εξάστυλου πρόστυλου ναού.....	267
Οι προπομποί	267
Καινοτομίες στην αθηναϊκή κλασική αρχιτεκτονική	271
Τα παραδείγματα: Γεωγραφική κατανομή και χρονολογικό εύρος	275
Αττική	275
Πελοπόννησος	277
Στερεά Ελλάδα και Ήπειρος.....	279
Νησιωτική Ελλάδα	279
Διαπιστώσεις από τη γεωγραφική κατανομή των παραδειγμάτων	283
Επισημάνσεις σχετικά με τον τύπο του εξάστυλου πρόστυλου ναού	284
Κρηπίδα	284
Πλευρικοί κίονες στην πρόσταση.....	286
Αυτονομία του προνάου σε σχέση με πρόσταση.....	287
Εσωτερική διαρρύθμιση σηκού	288
Θυραίος τοίχος σηκού	292
Προεξέχουσες εξάστυλες πτέρυγες σε στοές.....	296
Συμβολικές προεκτάσεις.....	297
Αποτίμηση του αρχιτεκτονικού τύπου	298
Η περίπτωση του μνημείου του Νικίου	302
A. X: Τι στεγαζόταν εντός του μνημείου του Νικίου;	305
Τα άλλα χορηγικά μνημεία μέσα από τις πηγές και τις έρευνες.....	305
Εναλλακτικές λύσεις για το μνημείο του Νικίου	307
Ακόμη μια «Νεκυιομαντεία»;	309

A. XI: Οι προθέσεις του χορηγού.....	313
Κίνητρα: αυτοπροβολή, αύξηση κοινωνικής επιρροής.....	313
Πολιτικοί συμβολισμοί	314
Νικίας Νικοδήμου.....	315
B. I: Εισαγωγή.....	317
Οι υστερορρωμαϊκές οχυρώσεις των Αθηνών	317
Το ζήτημα χρονολόγησης της υστερορρωμαϊκής οχύρωσης της Ακρόπολης	318
B. II: Έρευνες για την υστερορρωμαϊκή πύλη και τη χρονολόγησή της.....	320
Τα πορίσματα των πρώτων ερευνών (1853-1906).....	320
Ernst Beulé, 1853.....	320
Richard Bohn, 1882	322
Francis Cranmer Penrose, 1888 και Wilhelm Dörpfeld, 1889.....	323
Ανασκαφή Καβαδία και Kawerau, 1906	323
Απόπειρες αναθεώρησης της χρονολόγησης (1910-1922)	324
Η εκ νέου προσέγγιση του Dinsmoor	326
Σύγχρονη έρευνα.....	328
B. III: Αρχιτεκτονική τεκμηρίωση της υστερορρωμαϊκής πύλης	332
Το υπόβαθρο	332
Η αναβάθρα κλασικής εποχής	332
Η ρωμαϊκή κλίμακα	334
Γενική διάταξη του δυτικού πυλώνα.....	335
Τα βάθρα των πλευρικών πύργων.....	337
Η ανωδομή των πύργων, γενικές αρχές	341
Βόρειος πύργος	342
Σύγχρονες επεμβάσεις που αλλοίωσαν την αρχική μορφή του	342
Η χρήση των λίθων από το χορηγικό μνημείο στον βόρειο πύργο.....	343
Ο ανατολικός τοίχος του βόρειου πύργου	346
Νότιος πύργος.....	347
Προσέγγιση της μορφής πριν από τις επεμβάσεις του 1888.....	347
Η χρήση των λίθων από το χορηγικό μνημείο στον νότιο πύργο	349
Ανατολική όψη νότιου πύργου	351
Η ύπαρξη ορόφου στους πύργους.....	355
Υποθέσεις για την ύπαρξη και τη μορφή του ορόφου.....	356
Οι ενδείξεις για την ύπαρξη ορόφου στους πύργους.....	358
Θυραίος τοίχος υστερορρωμαϊκής πύλης	361
Σύνοψη των σύγχρονων επεμβάσεων γύρω από την πύλη.....	361

Περιγραφή του θυραίου τοίχου	362
Η σχέση θυραίου τοίχου με τις πλευρικές όψεις των πύργων	372
Νότια οχύρωση της δυτικής πρόσβασης στην Ακρόπολη	379
Νότιος Πυλώνας	380
Υπόθεση μιας πρωταρχικής οχύρωσης στα νότια της δυτικής πρόσβασης.....	384
Κάηκε ή όχι το μνημείο;	385
B. IV: Διερεύνηση πτυχών μιας υποθετικής πρωταρχικής οικοδομικής φάσης.....	389
Τα διαθέσιμα μέλη	389
Η βέλτιστη αναχρησιμοποίηση των πωρολίθων από το μνημείο του Νικίου.....	389
Διερεύνηση τρόπου ενσωμάτωσης πλεονάζοντος υλικού	391
Διακοσμητική πρόσοψη με κίονες.....	391
Δωρικός θριγκός στην κορυφή των πύργων	393
Θυραίος τοίχος.....	398
Η σύνθεση των επιμέρους ενοτήτων	400
Ανατολικός τοίχος πύργων	401
Συμπεράσματα σχετικά με την ύπαρξη μιας πρωταρχικής φάσης.....	402
B. V: Διάλυση – Μεταφορά – Επανάχρηση: Το μνημείο του Νικίου στην υστερορωμαϊκή πύλη της Ακρόπολης	405
Εισαγωγικά	405
Καταβολές του φαινομένου	406
Διάλυση και μεταφορά κτηρίων και κατασκευών κατά τη ρωμαϊκή περίοδο	410
Διατήρηση αυτούσιας της αρχικής μορφής	411
Μεταφορά όλου ή τμημάτων ενός κτηρίου «δότη» για διαφορετική ανασύνθεση	414
Διαλογή από περισσότερες κατασκευές και σύνθεση κτηρίου.....	415
Αταύτιστα «περιπλανώμενα» κτήρια των Αθηνών	420
Η περίπτωση επανάχρησης του οικοδομικού υλικού από το μνημείο του Νικίου στην υστερορωμαϊκή πύλη	424
B. VI: Παρατηρήσεις σχετικά με τη σήμανση των λιθόπλινθων από το μνημείο του Νικίου	429
Εισαγωγή.....	429
Συστήματα σήμανσης λίθων	429
Κατεύθυνση «γραφής» και ανάγνωσης των γραμμάτων	432
Έλεγχος συνέπειας αλφαβητικών συστημάτων σήμανσης	434
Η μορφή των γραμμάτων	438
Η χρήση του στίγματος	440
Βωμός του Διός Αγοραίου.....	442

Συμπεράσματα για τη χρήση του στίγματος στην Αθήνα	444
B. VII: Παρατηρήσεις σχετικά με την κατασκευή	445
Συστήματα δομής τοιχοποιίας πύργων και θυραίου τοίχου	445
Λιθοξοϊκή κατεργασία	446
Καταβίβαση και ανύψωση αρχιτεκτονικών μελών	448
Επανάχρηση μεταλλικών συνδέσμων	450
B. VIII: Συνολική αποτίμηση, κριτήρια χρονολόγησης	455
Έμμεση μαρτυρία	456
Υλική μαρτυρία	457
Υπόθεση πρώτη για το οικοδομικό χρονικό της υστερορρωμαϊκής πύλης	461
Υπόθεση δεύτερη για το οικοδομικό χρονικό της υστερορρωμαϊκής πύλης	462
Υπόθεση τρίτη για την υστερορρωμαϊκή οχύρωση της δυτικής πρόσβασης της Ακρόπολης	465
Χρονολόγηση της υστερορρωμαϊκής πύλης της Ακρόπολης	466
Γενικά συμπεράσματα, επισημάνσεις	468
Συνοτομογραφίες βιβλιογραφίας	473
Βιβλιογραφία	474

Εισαγωγή

Σκοπιμότητα μελέτης

Το έπαθλο από τη νίκη σε διθύραμβο στους δραματικούς αγώνες των Μεγάλων Διονύσιων της Αθήνας ήταν ένας μεγάλος μπρούτζινος τρίποδας. Ο χορηγός, ο οποίος είχε καλύψει όλα τα έξοδα της παράστασης, ήταν υποχρεωμένος να αφιερώσει το τρόπαιο στον θεό Διόνυσο, ανεγείροντας ταυτόχρονα ένα βάθρο για τον τρίποδα, στο οποίο μνημονευόταν με επιγραφή η νίκη του. Αυτά τα μνημεία είναι γνωστά ως χορηγικά. Ανάμεσά τους τα τρία σπουδαιότερα από τη σκοπιά της αρχιτεκτονικής είναι: το μνημείο του Λυσικράτους, του Θρασύλλου και του Νικίου. Τα δύο πρώτα έχουν απασχολήσει την έρευνα ήδη από την εποχή των Stuart και Revett, ενώ έχουν αποτελέσει κατά τις τελευταίες δεκαετίες αυτοτελές αντικείμενο εκτεταμένων συστηματικών εργασιών με έμφαση στην αρχιτεκτονική ανάλυση¹.

Ως προς το μνημείο του Νικίου η έως σήμερα κυριότερη μελέτη παραμένει το ευθύνοπτο λίαν περιεκτικό δημοσίευμα του W. B. Dinsmoor με τίτλο «The Choragic Monument of Nicias» στο *American Journal of Archaeology* το 1910. Σε αυτό αναθεωρούνται τα πορίσματα προηγούμενων σύντομων σχετικών εργασιών από τους W. Dörpfeld (1885, 1889) και Φρ. Βερσάκη (1909) και παγιώνεται εφεξής η εικόνα του κτηρίου μέσα από τα σχέδια γραφικής αποκατάστασης που προτείνει για την κάτοψη και την εξάστυλη πρόσοψη. Έκτοτε το μνημείο απασχόλησε περιστασιακά την έρευνα, κυρίως ως μέρος ευρύτερων συνθέσεων, με σημαντικότερη ίσως του R. Townsend (1982), στις οποίες παρουσιάστηκαν εκτός των άλλων νέα στοιχεία για τη γραφική του αποκατάσταση, ενώ αναδείχθηκαν επιμέρους πτυχές με ουσιώδεις προοπτικές για περαιτέρω εμβάθυνση.

Η παρούσα εργασία καλείται να ανταποκριθεί στην εκκρεμότητα μιας συστηματικής έρευνας αποκλειστικά με θέμα το χορηγικό μνημείο του Νικίου. Ειδικά εάν ληφθεί υπόψη ότι δεν ολοκληρώθηκε ποτέ η τεκμηρίωση του συνόλου του διαθέσιμου οικοδομικού υλικού, γίνεται αντιληπτό ότι υφίσταται δυνητικά ικανός αριθμός ζητημάτων προς εξέταση και αξιολόγηση, τα οποία ενδεχομένως να οδηγήσουν σε πιθανή αναθεώρηση κάποιων δεδομένων, συμπαρασύροντας έτσι και συμπεράσματα προηγούμενων συγκριτικών θεωρήσεων.

Το μνημείο του Νικίου έχει τη μορφή δωρικού ναΐσκου, εξάστυλου πρόστυλου σε κάτοψη, μοναδικού σε μέγεθος, αλλά και αινιγματικού ως προς το τι στέγαζε στο ευρύχωρο εσωτερικό του. Οικοδομημένο την ίδια χρονιά με το μνημείο του Θρασύλλου, το 320/319 π.Χ., βρίσκεται δυτικά του Διονυσιακού Θεάτρου στο

¹ Το δημοσίευμα του Bauer (1977) παραμένει η σημαντικότερη συμβολή στην έρευνα για το μνημείο του Λυσικράτους, η οποία εμπλουτίστηκε στη συνέχεια από εργασίες όπως του Amandry (1997) ή του Townsend (1982, 2004). Όσον αφορά στο μνημείο του Θρασύλλου η σχετικά πρόσφατη διδακτορική διατριβή του Μπολέτη (2012), ο οποίος επιπλέον εκπόνησε τη μελέτη αναστήλωσης του μνημείου και ήταν επικεφαλής των εργασιών για την υλοποίησή της, καλύπτει σφαιρικά το θέμα τόσο από την αρχαιολογική σκοπιά όσο και από αυτήν της αρχιτεκτονικής.

ανατολικό άκρο της Στοάς του Ευμένους. Εκεί έστεκε μέχρι και το μέσον του 3^{ου} αι. μ.Χ. οπότε αποσυναρμολογήθηκε προσεκτικά, προκειμένου το οικοδομικό του υλικό να επαναχρησιμοποιηθεί για την οχύρωση της Ακρόπολης. Τούτο συνέβη, κατά μία μερίδα ερευνητών, στα χρόνια του αυτοκράτορα Βαλεριανού εν αναμονή βαρβαρικών επιθέσεων και κατά άλλους μετά το 267 μ.Χ. ύστερα από την καταστροφή της Αθήνας από την επιδρομή των Ερούλων. Σε κάθε περίπτωση πλήθος αρχιτεκτονικών μελών από το μνημείο του Νικίου κατευθύνθηκε προς την ανέγερση του Δυτικού Πυλώνα της Ακρόπολης, ο οποίος είναι ευρύτερα γνωστός ως υστερορρωμαϊκή πύλη Beulé, προς τιμήν του αρχαιολόγου που την ανακάλυψε.

Τα αρχιτεκτονικά μέλη δεν ενσωματώθηκαν ατάκτως στη νέα κατασκευή. Η νομοτέλεια του δωρικού ρυθμού, που διέπει όλα τα επιμέρους στοιχεία του κτηρίου, υπαγόρευσε την έντεχνη αναχρησιμοποίησή τους στην υστερορρωμαϊκή πύλη. Ως αποτέλεσμα προέκυψε μια αρχιτεκτονική σύνθεση υψηλών προθέσεων. Παρά το ότι κατασκευάστηκε σε εποχή που η ελληνική αρχιτεκτονική βρισκόταν σε αποδρομή, καταβλήθηκε προσπάθεια εναρμονισμού της οχύρωσης με το μεγαλοπρεπές σύνολο των μνησίκλειων Προπυλαίων.

Η επανάχρηση των αρχιτεκτονικών μελών από το μνημείο του Νικίου στην υστερορρωμαϊκή πύλη της Ακρόπολης συνεπάγεται την αλληλένδετη σχέση μεταξύ των δύο έργων. Όπως γίνεται αντιληπτό, παρατηρήσεις και τεκμηρίωση στοιχείων που αφορούν στο ναόσχημο κτήριο, δύνανται να οδηγήσουν σε ουσιαστικές διαπιστώσεις για τον Δυτικό Πυλώνα και αντιστρόφως.

Εκ των πραγμάτων στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας τίθενται στο επίκεντρο και οι δύο κτηριακές οντότητες. Παρά το γεγονός ότι απέχουν χρονολογικά μεταξύ τους εξήμισι αιώνες, έχουν ως κοινό τόπο ότι συγκροτούνται από το ίδιο οικοδομικό υλικό. Προκύπτει έτσι ένα δίπολο, από το οποίο απορρέουν ενδιαφέροντες συσχετισμοί: Ποιο ήταν ακριβώς το σχέδιο του αρχιτέκτονα του χορηγικού μνημείου και πώς εν τέλει αυτό καθόρισε τις κύριες αρχές σχεδιασμού της υστερορρωμαϊκής πύλης από έναν άλλο αρχιτέκτονα αιώνες αργότερα;

Η θεματική της παρούσας εργασίας αναπτύσσεται σε δύο άξονες: Για το μεν χορηγικό μνημείο του Νικίου κύριοι στόχοι είναι η ανασύσταση της μορφής του και η ένταξή του στην αρχιτεκτονική παραγωγή της ύστερης κλασικής περιόδου, λαμβάνοντας υπόψη πτυχές όπως την τυπολογία των εξάστυλων πρόστυλων κτηρίων, τις αρχιτεκτονικές μορφές και τις οικοδομικές πρακτικές. Για τη δε υστερορρωμαϊκή πύλη της Ακρόπολης κύριο μέλημα είναι η διερεύνηση του τρόπου επανάχρησης των αρχιτεκτονικών μελών του χορηγικού μνημείου, προκειμένου να αναδειχθούν πιθανές λανθάνουσες πτυχές του μακραιώνου οικοδομικού χρονικού της, αλλά και για να αναπτυχθούν στη συνέχεια θέματα που σχετίζονται με μια πολύ ειδική περιπτώσιολογία του ευρύτατου φαινομένου της ανακύκλωσης λίθων στην αρχιτεκτονική.

Μεθοδολογική προσέγγιση, διάρθρωση εργασίας

Για την εκπόνηση της παρούσας μελέτης συνδυάστηκε βιβλιογραφική και αρχαιακή έρευνα παράλληλα με εργασίες πεδίου. Πραγματοποιήθηκαν μετρήσεις, αρχιτεκτονικές αποτυπώσεις και επιτόπου παρατηρήσεις: α) στα κατά χώραν σωζόμενα κατάλοιπα του χορηγικού μνημείου στη Νότια Κλιτύ, β) στην υστερορρωμαϊκή πύλη της Ακρόπολης και γ) σε διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη. Η ανάλυση του μνημείου και η διατύπωση συμπερασμάτων βασίζονται στην εκπόνηση σχεδίων γραφικής αποκατάστασης, υποθετικών αναπαραστάσεων, λεπτομερειών και επεξήγησης διαδικασιών, υλικό άρρηκτα συνδεδεμένο με το σώμα κειμένου της παρούσας μελέτης.

Η διάρθρωση της εργασίας γίνεται σε δύο μέρη: Το πρώτο μέρος πραγματεύεται στοιχεία που αφορούν στο χορηγικό μνημείο, ενώ το δεύτερο στην υστερορρωμαϊκή πύλη της Ακρόπολης. Καθώς έχει επιδιωχθεί η ως ένα βαθμό σχετική αυτοτέλεια των δύο εξεταζόμενων θεμάτων, όπου κρίθηκε σκόπιμο επαναλαμβάνονται μερικά ουσιώδη σημεία για τη διευκόλυνση του αναγνώστη.

Το πρώτο μέρος αναπτύσσεται σε έντεκα κεφάλαια. Αρχικά γίνεται συνοπτική επισκόπηση του θεσμού της χορηγίας στα Εν Άστει Διονύσια της Αθήνας και των κύριων τύπων χορηγικών μνημείων. Ειδικότερα έχει δοθεί έμφαση σε όσα είναι τέτοιου μεγέθους, ώστε να μπορούν να εξεταστούν από τη σκοπιά του αρχιτέκτονα ως αυτοτελή κτίσματα (Κεφ. Α.Ι). Στόχος είναι να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο το μνημείο του Νικίου αποτελεί ιδιάζουσα περίπτωση για τα δεδομένα του θεσμού.

Έπειτα παρουσιάζονται τα έως τώρα γνωστά στοιχεία για τον χορηγό Νικία Νικοδήμου και γίνεται απόπειρα σκιαγράφησης της δράσης του και της οικογένειάς του στην Αθήνα κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 4^{ου} αι. π.Χ. (Κεφ. Α.ΙΙ).

Το τρίτο κεφάλαιο (Α.ΙΙΙ) επικεντρώνεται στις έως τώρα έρευνες για την αρχιτεκτονική του χορηγικού μνημείου και στην κριτική τους αξιολόγηση. Ειδική μνεία γίνεται στα αρχαιακά κατάλοιπα και αδημοσίευτα χειρόγραφα του W. B. Dinsmoor, ο οποίος όπως αποδείχθηκε, ύστερα από έρευνα στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, απασχολήθηκε για χρόνια στο μνημείο του Νικίου, επεκτείνοντας κατά πολύ όσα είχε δημοσιεύσει το 1910. Από την επισκόπηση της έρευνας προκύπτουν εκκρεμή ζητήματα προς επίλυση ή εμβάθυνση.

Στο επόμενο κεφάλαιο (Α.ΙV) εξετάζεται η θέση του χορηγικού μνημείου, αναζητούνται οι λόγοι της χωροθέτησής του στο συγκεκριμένο σημείο και ο ρόλος του στην τοπογραφία της Νότιας Κλιτύς.

Η γραφική αποκατάσταση του κτηρίου (Κεφ. Α.V) καταλαμβάνει τη μεγαλύτερη έκταση του πρώτου μέρους, καθώς εξετάζονται όλες οι ομάδες δομικών στοιχείων για την ανασύνθεση του συνόλου. Στην παρούσα εργασία δεν ακολουθείται η τυπική σειρά ανάπτυξης των επιμέρους ενοτήτων, δηλαδή εκ των κάτω προς τα άνω με αφετηρία τα θεμέλια και κατάληξη στις κεραμώσεις και στη σίμη. Αντί η μορφή του

κτηρίου να παρουσιαστεί στον αναγνώστη ως δεδομένη, επιλέχθηκε η αναλυτική επεξήγηση της συλλογιστικής διαδικασίας που οδήγησε στα εκάστοτε αποτελέσματα.

Επομένως η αποκατάσταση της μορφής «κατακτάται» διαδοχικά: Τα στοιχεία που παρέχει η κάθε ομάδα αρχιτεκτονικών μελών συνδυάζονται με αριθμητικούς υπολογισμούς και με δοκιμές εναλλακτικών λύσεων, που γίνονται δεκτές ή απορρίπτονται με εις άτοπον απαγωγή. Επίσης λαμβάνονται υπόψη παράλληλα παραδείγματα, τα οποία τροφοδοτούν τους συλλογισμούς με νέες υποθέσεις προς επαλήθευση. Τα παραπάνω οδηγούν στη μοναδική πιθανή επίλυση ή τουλάχιστον στις πλέον πιθανότερες εναλλακτικές για ένα μέρος του κτηρίου². Έτσι προκύπτει μια σειρά από δεδομένα, τα οποία επιτρέπουν την εξέταση μιας άλλης ενότητας του οικοδομήματος, οπότε επαναλαμβάνεται η διαδικασία που περιγράφηκε προωτέρα. Είναι προφανές ότι το όλο οικοδόμημα συγκροτείται λαμβάνοντας ως αφετηρία τα πλέον ασφαλή στοιχεία, προχωρώντας προοδευτικά προς τα επισφαλέστερα.

Λόγω λοιπόν της επαγωγικής προσέγγισης στη γραφική αποκατάσταση του χορηγικού μνημείου η σειρά παρουσίας των θεμάτων έχει ως εξής: Αρχικά προσδιορίζονται τα θεμελιώδη μεγέθη, όπως τα στοιχεία της ζωφόρου, η διάμετρος κίονα κ.ά. Στη συνέχεια εξετάζονται τα επιστύλια, προκειμένου να καθοριστούν οι γενικές διαστάσεις του κτηρίου, απαραίτητη προϋπόθεση για την εξέταση των τοίχων του σηκού και του προνάου. Οι κίονες της πρόστασης εξετάζονται ύστερα από τον υπολογισμό του ύψους των τοίχων. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη διερεύνηση της μορφής του θυραίου τοίχου, ο οποίος παρέμενε τελείως άγνωστος στην έρευνα. Έπειτα ακολουθεί η εξέταση των θεμελίων, της κρηπίδας και των κατώτερων στρώσεων των τοίχων, διότι για την επαρκή και κατανοητή ανάπτυξη των συγκεκριμένων θεμάτων τίθενται ως προαπαιτούμενα στοιχεία από τον σηκό και την πρόσταση. Η τυπική καθ' ύψος διάρθρωση της περιγραφής επανέρχεται από τη στρώση του δωρικού θριγκού και άνω, για να καταλήξει στα αετώματα, στην κεράμωση, στις σίμες και στα ακρωτήρια.

Σε όλες τις ενότητες του κτηρίου καταβλήθηκε προσπάθεια απόδοσης των λίθων στις μοναδικές τους θέσεις ή έστω σε ομόλογες, όταν τα διαθέσιμα στοιχεία δεν ήταν επαρκή. Η κατανόηση του δομικού συστήματος ανά στρώση αποτελεί κομβικό σημείο στη διαδικασία της ταύτισης. Η αποκρυπτογράφηση του κατά περίπτωση επιτυγχάνεται με διαδοχικές προσεγγίσεις. Αρχικά γίνεται η παραδοχή του απλούστερου δυνατού συστήματος και έπειτα ελέγχεται ο βαθμός συμβατότητας μεταξύ των ιδιοτήτων του και των στοιχείων που σώζουν οι λίθοι. Εφόσον παρατηρηθούν αποκλίσεις, εισάγονται νέες παράμετροι στο υποθετικό σύστημα, οι οποίες το καθιστούν μεν πολυπλοκότερο αλλά και πιο συμπεριληπτικό. Εν τέλει επιλέγεται ως πιο πιθανό ερμηνευτικό σχήμα δόμησης, αυτό που εξασφαλίζει την

² Ο παράγοντας της αβεβαιότητας –αναπόφευκτη πολλές φορές λόγω της αποσπασματικότητας του υλικού– εισάγεται με υποδειγματικό τρόπο στη διεξοδική μελέτη της (Κυριάκη, 2012) για το Τελετουργικό Εστιατόριο της Επιδάουρου, όπου καταφεύγει στη διατύπωση εναλλακτικών προτάσεων γραφικής αποκατάστασης για ποικίλα μέρη του κτηρίου, σταθμίζοντας ένα πλήθος ετερόκλιτων παραμέτρων για να καταλήξει στην πλέον πιθανή λύση.

ένταξη του μέγιστου αριθμού λίθων με τις ελάχιστες δυνατές ασυνέπειες. Το έναυσμα για την παραπάνω μέθοδο προσέγγισης δόθηκε από τις μελέτες του Érik Hansen στους Δελφούς³. Ο πυρήνας των έργων του στρέφεται γύρω από τη συστηματική σχεδιαστική αποκατάσταση της διαδικασίας οικοδόμησης και δεν περιορίζεται μόνο στο τελικό αποτέλεσμα.

Έχοντας προβεί στη συστηματική τεκμηρίωση των διαθέσιμων στοιχείων και στην αξιοποίησή τους για την όσο το δυνατόν πληρέστερη και ασφαλέστερη γραφική αποκατάσταση της μορφής, τα επόμενα κεφάλαια της μελέτης αφιερώνονται στην ανάλυση εξειδικευμένων πτυχών της αρχιτεκτονικής του χορηγικού μνημείου.

Στο κεφάλαιο A.VI εξετάζονται οι αρχιτεκτονικές μορφές και ο διάκοσμος του κτηρίου σε αντιπαραβολή με τρέχουσες τάσεις του 4^{ου} αι. π.Χ. Με δεδομένο ότι στο έργο έχουν αναγνωριστεί επιρροές από τα Προπύλαια του Μνησικλέους, σταθμίζεται ως παράγοντας και η επίδραση της κλασικής αττικής παράδοσης στην ανάλυση των μορφών.

Η κατασκευαστική ανάλυση του κτηρίου (Κεφ. A.VII) στρέφει κυρίως το ενδιαφέρον σε μερικές πολύ ενδιαφέρουσες παρεκκλίσεις από τις ευρέως διαδεδομένες πρακτικές της ύστερης κλασικής εποχής στην Αθήνα, ενώ πραγματεύονται και άλλα θέματα σχετικά με το αρχαίο εργοτάξιο ή τον χρόνο περάτωσης του έργου.

Στη συνέχεια ακολουθεί η διερεύνηση των αναλογικών σχέσεων και του μετρητικού συστήματος που πιθανώς χρησιμοποιήθηκαν από τον αρχαίο αρχιτέκτονα στον σχεδιασμό (Κεφ. A.VIII). Ειδικά όσον αφορά στην προσέγγιση της μονάδας μέτρησης μήκους, εξετάζεται τόσο το ενδεχόμενο χρήσης του δωρικού πόδα όσο και ενός εμβάτη.

Ιδιαίτερο βάρος δίνεται στην τυπολογική εξέταση του χορηγικού μνημείου (Κεφ. A.IX), προκειμένου να αναδειχθούν τα χαρακτηριστικά κατόψεων με εξάστυλες πρόστυλες κιονοστοιχίες και πώς αυτά ανταποκρίνονται σε μια σειρά από ζητούμενα στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό. Απώτερος σκοπός είναι η σκιαγράφηση των πιθανών παραμέτρων, οι οποίες οδήγησαν τον αρχιτέκτονα στην επιλογή του εξάστυλου πρόστυλου τύπου ναού για το κτήριο. Σε αυτό το πλαίσιο παρουσιάζονται συνοπτικά οι καταβολές του τύπου, τα πρώτα παραδείγματα και οι καινοτομίες στην αθηναϊκή κλασική αρχιτεκτονική, οι οποίες οδήγησαν στην αποκρυστάλλωσή του. Τα σχετικά παραδείγματα οργανώνονται ανά γεωγραφική περιοχή και με χρονολογική σειρά. Δεν προέρχονται μόνο από τη ναοδομία, αλλά καλύπτουν όλο το εύρος της αρχαίας ελληνικής κτηριολογίας, λαμβάνοντας ως μόνο κριτήριο την ύπαρξη μίας τουλάχιστον εξάστυλης πρόστασης ως μέρος του συνόλου. Έχοντας πλέον εποπτεία των ποικίλων παραλλαγών του αρχιτεκτονικού τύπου, αναλύονται επιμέρους χαρακτηριστικά του, όπως η εσωτερική διαρρύθμιση του σηκού, η διάρθρωση του θυραίου τοίχου κ.ά. Έπεται μια συνολική αποτίμηση των πλεονεκτημάτων που

³ Βλ. τις σχετικές μονογραφίες για τον θησαυρό των Σιφνίων (Daux & Hansen, 1987) και τον ναό του Απόλλωνος (Amandry & Hansen, 2010).

παρουσιάζει έναντι των περίπτερων ναών, ενώ αναφέρονται και οι πιθανοί λόγοι παρακμής και εγκατάλειψής του. Τέλος αξιολογείται η περίπτωση του μνημείου του Νικίου, για την οποία διατυπώνονται υποθέσεις περί των αιτίων που οδήγησαν στην επιλογή της ναόσχημης εξάστυλης πρόστυλης κάτοψης.

Το δέκατο κεφάλαιο (Α.Χ) αφορά στη διατύπωση υποθέσεων για το τι στεγαζόταν μέσα στο χορηγικό μνημείο, ερώτημα που απορρέει από τον ευρύχωρο σηκό – πρωτοφανή για τα δεδομένα αυτής της κατηγορίας αναθημάτων. Αφετηρία των συλλογισμών είναι οι γραπτές μαρτυρίες για έργα τέχνης που στεγάζονταν σε χορηγικά μνημεία της Αθήνας. Η θεματολογία τους πιθανολογείται ότι σχετίζεται σε ένα βαθμό με το περιεχόμενο του νικηφόρου διθυράμβου. Οπότε με αυτό το δεδομένο αναζητούνται τα εικονογραφικά πρότυπα ενός γλυπτικού ή ζωγραφικού έργου, το οποίο θα μπορούσε να φυλάσσεται μέσα στον σηκό του κτηρίου.

Το πρώτο μέρος της εργασίας κλείνει με το κεφάλαιο Α.ΧΙ, όπου διερευνώνται τα πιθανά κίνητρα που οδήγησαν τον Νικία Νικοδήμου στην παραγγελία ενός τόσο ευμεγέθους και δαπανηρού χορηγικού μνημείου, λαμβάνοντας υπόψη την ιδιαίτερη ιστορική συγκυρία των τελευταίων δεκαετιών του 4^{ου} αι. π.Χ. στην Αθήνα.

Το δεύτερο μέρος εστιάζει στην υστερορρωμαϊκή πύλη της Ακρόπολης και αναπτύσσεται σε οκτώ κεφάλαια. Το πρώτο αποτελεί την εισαγωγή (Β.Ι), όπου γίνεται συνοπτική αναφορά στις οχυρώσεις των Αθηνών κατά την ύστερη αρχαιότητα και στο πρόβλημα χρονολόγησης της πύλης Beulé πριν ή μετά από την επιδρομή των Ερούλων το 267 μ.Χ.

Στο κεφάλαιο Β.ΙΙ συνοψίζονται τα πορίσματα των έως τώρα ερευνών σχετικά με την πύλη και τη χρονολόγησή της. Ας σημειωθεί ότι έχει δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στις παρατηρήσεις και στα συμπεράσματα των πρώτων ερευνητών, οι οποίοι διενήργησαν ανασκαφές και αρχιτεκτονικές αποτυπώσεις στον χώρο πριν από τις εργασίες ριζικής διαμόρφωσης της Ακρόπολης στα τέλη του 19^{ου} αι. Οι καρποί της αδημοσίευτης έρευνας του Dinsmoor παρουσιάζονται εκτενέστερα, διότι εισάγουν νέα ερωτήματα όσον αφορά στην οικοδομική ιστορία της οχύρωσης.

Το κεφάλαιο Β.ΙΙΙ έχει τη μεγαλύτερη έκταση, καθώς επικεντρώνεται στην περιγραφή και τεκμηρίωση του Δυτικού Πυλώνα. Στις κύριες ενότητες –βόρειος και νότιος πύργος, θυραίος τοίχος– δίνεται έμφαση στα αρχιτεκτονικά μέλη από το μνημείο του Νικίου και στον τρόπο επανάχρησής τους. Επιπλέον εξετάζονται ειδικότερα θέματα όπως η πιθανότητα ύπαρξης ορόφου στους πύργους, ο τρόπος λιθοσυμπλοκής μεταξύ πύργων και τοίχου πύλης, όπως επίσης και εάν υπάρχουν ίχνη θερμικής θραύσης στους λίθους του χορηγικού μνημείου, που να στηρίζουν την υπόθεση πυρπόλησής του από τους Έρουλους.

Ένα από τα συμπεράσματα της αδημοσίευτης έρευνας του Dinsmoor αφορά στην ύπαρξη μιας πρωταρχικής οικοδομικής φάσης στην υστερορρωμαϊκή πύλη της Ακρόπολης, ενδεχόμενο το οποίο διερευνάται διεξοδικά στο κεφάλαιο Β.ΙV.

Το επόμενο κεφάλαιο (B.V) πραγματεύεται μια πολύ ειδική πτυχή του φαινομένου της επανάχρησης λίθων, τα «περιπλανώμενα κτήρια». Τούτα αφορούν στην προσεκτική διάλυση οικοδομημάτων, ύστερα από κατάλληλη σήμανση των αρχιτεκτονικών μελών τους με γράμματα, τα οποία χρησιμεύουν έπειτα στην ανασύστασή τους σε άλλη τοποθεσία, προκειμένου να συγκροτήσουν μια νέα κτηριακή οντότητα. Εκτός από τις καταβολές του φαινομένου αναζητούνται επιπλέον παράλληλα παραδείγματα στον ελλαδικό χώρο –πέραν των πολύ γνωστών περιπτώσεων από την Αγορά της Αθήνας–, από τα οποία προκύπτουν τρεις κύριες παραλλαγές στον τρόπο επανάχρησης. Έχοντας σχηματίσει το ευρύτερο πλαίσιο, αξιολογείται η αναχρησιμοποίηση του οικοδομικού υλικού από το μνημείο του Νικίου στον Δυτικό Πυλώνα της Ακρόπολης.

Το κεφάλαιο VI εμβαθύνει στα διαφορετικά συστήματα σήμανσης με γράμματα, αλφαβητικά και αριθμητικά, που εφαρμόστηκαν στους λίθους του χορηγικού μνημείου. Κύριος στόχος είναι η εξακρίβωση εάν και σε τι βαθμό χρησίμευσαν εν τέλει στην οικοδόμηση της πύλης Beulé ή εάν κατείχαν άλλο ρόλο στο έργο. Εκτός αυτών εξετάζεται επίσης η μορφή των γραμμάτων με ειδική μνεία στον χαρακτήρα του στίγματος «h», καθώς αποτελεί ένα τεκτονικό σύμβολο που δεν είχε έως τώρα συσχετιστεί με τα «περιπλανώμενα κτήρια» των Αθηνών.

Οι παρατηρήσεις σχετικά με την κατασκευή της υστερορρωμαϊκής πύλης εξετάζονται στο κεφάλαιο VII. Εκτός των άλλων γίνεται εκτενής σχολιασμός της χρήσης οριζόντιων μεταλλικών συνδέσμων στους πύργους, πρακτική που έχει σχετιστεί έως τώρα αποκλειστικά με τις οχυρώσεις της εποχής του αυτοκράτορα Βαλεριανού, δηλαδή πριν από την επιδρομή του 267 μ.Χ.

Το δεύτερο μέρος κλείνει με μια συνολική αποτίμηση των παρατηρήσεων και των συλλεχθέντων στοιχείων σχετικά με την οικοδόμηση της υστερορρωμαϊκής πύλης (Κεφ. VIII) καταλήγοντας σε δύο εναλλακτικές υποθέσεις για το οικοδομικό χρονικό του Δυτικού Πυλώνα, όπως επίσης και στην πιθανή χρονολόγηση της ανέγερσής του.

Οι βασικές επισημάνσεις της παρούσας εργασίας μαζί με τα κύρια συμπεράσματα, τόσο από το πρώτο όσο και από το δεύτερο μέρος, συνοψίζονται σε αντίστοιχο κεφάλαιο στο τέλος.

Μέρος Α΄, Το χορηγικό μνημείο του Νικίου

Α. Ι: Ο θεσμός της χορηγίας και χορηγικά μνημεία

Η λειτουργία της χορηγίας, χορηγικά μνημεία

Στο αθηναϊκό κράτος η εξασφάλιση οικονομικών πόρων για την εύρυθμη και συνεχή δραστηριότητα των δημοκρατικών θεσμών, του στρατού και των θρησκευτικών εορτών γινόταν με άμεση φορολόγηση των πολιτών, την «εισφορά»¹ αλλά και μέσω του συστήματος των «λειτουργιών», το οποίο υποχρέωνε τα εύπορα μέλη της κοινωνίας να συνεισφέρουν καλύπτοντας τα έξοδα σε μια σειρά από προκαθορισμένες δραστηριότητες.

Οι «λειτουργίες» μπορούν κατά κύριο λόγο να διαχωριστούν σε δύο είδη: στρατιωτικές και αγωνιστικές. Η πρώτη κατηγορία αφορά σε κάλυψη δαπανών συντήρησης του στρατού και του πολεμικού ναυτικού, με χαρακτηριστικότερη ίσως την τριηραρχία, δηλαδή τη συντήρηση μιας τριήρους και του πληρώματός της για ένα χρόνο. Ήταν μια από τις πλέον δαπανηρές λειτουργίες που μπορούσε να αναλάβει κάποιος πολίτης.

Οι αγωνιστικές λειτουργίες άπτονται κυρίως του θρησκευτικού βίου της πόλης², καθώς μέλημα των πολιτών που τις αναλαμβάνουν είναι η χρηματοδότηση της προετοιμασίας είτε αθλητών για τη συμμετοχή τους σε γυμνικούς αγώνες ή πολυμελών χορών για μουσικούς ή δραματικούς αγώνες, οι οποίοι αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος του τελετουργικού στις θρησκευτικές εορτές.

Όσοι επωμίζονταν την κάλυψη των εξόδων ενός χορού ονομάζονταν «χορηγοί» και η αντίστοιχη λειτουργία «χορηγία»³. Σε κάθε μια από τις δέκα φυλές της Αθήνας ξεχωριστά ορίζονταν οι χορηγοί από μια ομάδα επιφορτισμένη ειδικά γι' αυτό το σκοπό, τους «επιμελητές»⁴.

Η νίκη του χορού στους αγώνες μιας θρησκευτικής εορτής μνημονευόταν στο διηνεκές με την αφιέρωση αναμνηστικού αναθήματος στη θεότητα. Τα έξοδα της κατασκευής του κάλυπτε ο νικηφόρος χορηγός, ο οποίος μοιραζόταν τη δόξα με τη

¹ (Liddel, 2007, 262-264) Η εισφορά ήταν ετήσια και καθοριζόταν από την περιουσία κάθε πολίτη. Άλλοι άμεσοι φόροι ήταν το «μετοίκιον» που καταβαλλόταν από τους μέτοικους, η «επίδοσις», δηλαδή εθελοντική προσφορά χρημάτων, ενώ και στην αγροτική παραγωγή προκαθορισμένο ποσοστό της σοδειάς δινόταν στο κράτος.

² Ο (Davies, 1967, 40) εκτιμά με βάση τις διαθέσιμες φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες ότι ο συνολικός αριθμός των λειτουργιών που σχετίζονταν με τις ετήσιες θρησκευτικές εορτές στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. ήταν 97, ενώ στις χρονιές διοργάνωσης των Μεγάλων Παναθηναίων αυξάνονταν τουλάχιστον στις 118.

³ Η σημασία της λέξης έφτασε μέχρι τις μέρες μας, καλύπτοντας ένα πολύ ευρύτερο φάσμα δραστηριοτήτων, οι οποίες ωστόσο κατά κύριο λόγο σχετίζονται με τον πολιτισμό ή τον αθλητισμό. Όλες οι πτυχές του θεσμού της χορηγίας έχουν καλυφθεί σχετικά πρόσφατα από τους (Makres, 1994) και (Wilson, 2003), όπου και η προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία.

⁴ (Makres, 1994, 265), (Agelidis, 2009, 15).

φυλή, καθώς το όνομά του αποτελούσε αναπόσπαστο στοιχείο της αναθηματικής επιγραφής.

Τα μνημεία στην Αθήνα, που σχετίζονται με τη λειτουργία της χορηγίας, είναι γνωστά ως χορηγικά και μπορούν να καταταχθούν σε δύο κατηγορίες⁵:

A) Χορηγικά μνημεία νίκης σε δραματικούς αγώνες τραγωδίας ή κωμωδίας στα Μεγάλα Διονύσια και στα Λήναια.

B) Χορηγικά μνημεία νίκης σε αγώνες διθυράμβου στα Μεγάλα Διονύσια, τα Θαργήλια και στα Παναθήναια.

Χορηγικά μνημεία στα Μεγάλα Διονύσια

Εστιάζοντας στη γιορτή των Μεγάλων Διονυσίων⁶ διαπιστώνονται ουσιώδεις αντιθέσεις μεταξύ των αγώνων διθυράμβου και δράματος, οι οποίες έχουν αντίκτυπο στη μορφή των αντίστοιχων χορηγικών μνημείων.

Όσον αφορά στα χορηγικά μνημεία για τραγωδία ή κωμωδία, συνάγεται από φιλολογικές μαρτυρίες, ότι είχαν τη μορφή ξύλινων πινάκων ή ταινιών⁷, στους οποίους πέρα από την αναγραφή του είδους της νίκης και του ονόματος του χορηγού, ενδεχομένως να απεικονιζόταν μια χαρακτηριστική σκηνή από το θεατρικό έργο που νίκησε⁸. Ίσως ακόμη να αφιερώνονταν στη θεότητα αντικείμενα από τους ηθοποιούς, όπως ενδύματα ή θεατρικές μάσκες⁹. Λόγω αυτών των ευτελών υλικών τα σωζόμενα παραδείγματα είναι ελάχιστα¹⁰, εκτελεσμένα σε μάρμαρο¹¹. Σε περιφερειακούς δήμους της Αττικής έχουν βρεθεί μαρμάρινα ανάγλυφα με θεατρικές μάσκες και αναφορά ή απεικόνιση χορηγών¹².

Σε αντίθεση με τα αναθήματα που σχετίζονταν με το δράμα, τα χορηγικά μνημεία νίκης σε διθύραμβο έχουν σωθεί κατά δεκάδες. Τούτη η ασυμμετρία οφείλεται στο έπαθλο. Στους δραματικούς αγώνες ήταν ένα στεφάνι κισσού. Στην περίπτωση όμως του διθυράμβου ήταν ένας μεγάλος μπρούτζινος τρίποδας, τον οποίο ο χορηγός αφιέρωνε στον Διόνυσο, τοποθετώντας τον, στην απλούστερη περίπτωση, πάνω σε

⁵ (Makres, 1994, 249), όπου γίνεται λόγος για δύο ακόμη τύπους αναμνηστικών αναθημάτων νίκης σε αγώνες, οι οποίοι όμως σχετίζονται με άλλες «λειτουργίες», όπως η Γυμνασιαρχία, που αφορά στην προετοιμασία αθλητών για γυμνικούς αγώνες. Πρόκειται για μνημεία νίκης σε αγώνες λαμπαδηδρομίας στα Παναθήναια, τα Προμήθεια και τα Ηφαιστεία και για μνημεία νίκης στον πολεμικό Πυρρίχιο χορό στα Παναθήναια.

⁶ Η αναφορά σε όλους τους τύπους χορηγικών μνημείων από κάθε θρησκευτική γιορτή στην Αθήνα ξεφεύγει από το πλαίσιο της παρούσας εργασίας. Για μια σφαιρική κάλυψη του θέματος, τόσο για την Αττική όσο και για το σύνολο του Ελλαδικού χώρου βλ. (Agelidis, 2009).

⁷ (Makres, 1994, 253), (Wilson, 2003, 243), (Goette, 2007, 124), (Agelidis, 2009, 15).

⁸ (Μπολέτης, 2012, 35 σημ. 154).

⁹ (Agelidis, 2009, 15).

¹⁰ (Agelidis, 2009, 15, σημ. 83) καταγράφει μόλις έξι στον κατάλογό της.

¹¹ Στην Αγορά της Αθήνας έχουν βρεθεί μαρμάρινα θραύσματα από ανάγλυφα (ASCSA Digital Archives, αρ. ευρ. S1025 a, b, c, S1586), τα οποία ενδεχομένως συνθέτουν ένα χορηγικό μνημείο νίκης σε κωμωδία.

¹² (Goette, 2007, 123) Χαρακτηριστικό παράδειγμα η στήλη χορηγών από την Αιξωνή 313-312 π.Χ. Αθήνα, Επιγραφικό Μουσείο.

μια λίθινη βάση, όπου αναγραφόταν η χορηγική επιγραφή. Οπότε στον αντίποδα των χορηγικών μνημείων δράματος, που στην πλειονότητά τους αποτελούνταν από ευτελή υλικά, στα μνημεία διθύραμβου ο λίθος ήταν αναπόσπαστο μέρος του αφιερώματος, με συνέπεια να έχουν σωθεί έστω και αποσπασματικά υπερπολλαπλάσιος αριθμός δειγμάτων κυρίως από τις ενεπίγραφες βάσεις των τριπόδων.

Η τόσο έντονη διαφοροποίηση στο έπαθλο μεταξύ δράματος και διθύραμβου οφείλεται σε μια σειρά από παράγοντες.

Το κόστος του χορού για έναν διθύραμβο στα Μεγάλα Διονύσια ήταν κατά πολύ μεγαλύτερο από το αντίστοιχο για δράμα¹³. Στην αγόρευση του Λυσίου «Απολογία δωροδοκίας απαράσημος, [1-5]» αναφέρονται ακριβή ποσά που δαπάνησε για τους χορούς στα Μεγάλα Διονύσια ο χορηγός Αριστοφάνης: 5000 δραχμές για διθύραμβο, όπου συμπεριλαμβανόταν το ανάθημα του χορηγικού τρίποδα, 3000 για δράμα και μόλις 1600 για κωμωδία¹⁴.

Η διαφορά στο κόστος γίνεται ακόμη μεγαλύτερη, εάν ληφθεί υπόψη η επισήμανση της Μακρή ότι στα Μεγάλα Διονύσια η χορηγία δράματος κάλυπτε τα έξοδα των χορών για τρεις τραγωδίες και ένα σατυρικό δράμα¹⁵. Η σημαντική απόκλιση εξηγείται λαμβάνοντας υπόψη αφενός σε ποσοτικό επίπεδο τη σύνθεση του χορού στην κάθε περίπτωση, αφετέρου ποιοτικά την ιδιαιτερότητα του εκάστοτε καλλιτεχνικού είδους.

Σε μια τραγωδία τα μέλη του χορού ήταν δεκαπέντε και φορούσαν απλά θεατρικά κοστούμια. Αντίθετα σε έναν διθύραμβο συμμετείχαν πενήντα άτομα ντυμένα πολυτελέστατα. Επιπλέον σημαντική θα πρέπει να ήταν η αμοιβή του αυλητή που θα έπαιζε μουσική, όπως επίσης θα ήταν πολλά τα έξοδα φροντίδας της πολυπληθούς ομάδας κατά την προετοιμασία¹⁶.

Σε ποιοτικό επίπεδο ο διθύραμβος απηχούσε το διονυσιακό οργιαδές παραλήρημα, επομένως όλες οι δυνάμεις αφιερώνονταν στην παραγωγή ενός μουσικού υπερθέαματος που θα ενθουσίαζε και θα παρέσυρε τα πλήθη. Αντίθετα η επιτυχία μιας τραγωδίας, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, δε θα έπρεπε να βασίζεται στην «όψιν», δηλαδή στο θέαμα, αλλά στην πλοκή του έργου, στην ενορχήστρωση της διαδοχής των γεγονότων. Επομένως, η οικονομική συμβολή του χορηγού μάλλον δεν είχε υψηλό αντίκτυπο στο τελικό καλλιτεχνικό αποτέλεσμα¹⁷. Επιπλέον ο ρόλος του χορού σταδιακά αλλάζει στο δράμα, οπότε το κύριο βάρος αναλαμβάνουν οι ηθοποιοί¹⁸.

¹³ Γεγονός που αποτελούσε μάλιστα κοινό τόπο στην κοινωνία της Αθήνας, σύμφωνα με μαρτυρία του Δημοσθένη (Makres, 1994, 123).

¹⁴ (Makres, 1994, 120).

¹⁵ (Makres, 1994, 121-123).

¹⁶ (Makres, 1994, 123).

¹⁷ (Makres, 1994, 124).

¹⁸ (Makres, 1994, 125, 127).

Όμως η διαφορά στο έπαθλο, στεφάνι κισσού έναντι τρίποδα, δεν έχει ως μόνο αίτιο το χρηματικό τίμημα που κατέβαλλαν οι χορηγοί. Πίσω από αυτή τη διάκριση κρύβεται κάτι πολύ ουσιωδέστερο, η έμφαση που δινόταν σε επίπεδο θεσμών της αθηναϊκής δημοκρατίας στο σύνολο κι όχι στο άτομο.

Οι δραματικοί αγώνες αποτελούσαν πεδίο ανταγωνισμού μεταξύ ατόμων, επαγγελματιών ηθοποιών, ποιητών, οι οποίοι δεν αντιπροσώπευαν τη φυλή τους¹⁹. Έχοντας υπόψη αυτή την κατάσταση μπορεί κανείς να υποθέσει ότι η ίδρυση χορηγικών μνημείων τραγωδίας ή κωμωδίας ίσως να μην αποτελούσε πάγια τακτική. Αφενός διότι το ταπεινό έπαθλο, το στεφάνι κισσού, δεν δημιουργούσε την ηθική απαίτηση αφιέρωσης του στον Διόνυσο²⁰, αφετέρου διότι ο χορηγός δεν αντιπροσώπευε τη φυλή του, οπότε και δε μοιράζονταν μαζί της τη νίκη. Επομένως η ανέγερση χορηγικού μνημείου θα πρέπει να ήταν περισσότερο προσωπικό ζήτημα²¹.

Αντίθετα στον αγώνα διθύραμβου ανταγωνίζονταν μεταξύ τους οι δέκα φυλές της Αθήνας. Τα μέλη κάθε χορού ανήκαν στην ίδια φυλή, όπως άλλωστε και ο χορηγός. Επομένως η νίκη στον διθύραμβο δεν ήταν προσωπική υπόθεση, αλλά λογιζόταν ως μια καθαρά συλλογική κατάκτηση της φυλής, στην οποία αποδιδόταν όλη η τιμή και η δόξα. Ως εκ τούτου ο χορηγός είχε την πολύ ισχυρή ηθική δέσμευση απέναντι στη φυλή του να αφιερώσει το βραβείο στον Διόνυσο²². Ωστόσο η ανέγερση του μνημείου, κρίνοντας εκ του αποτελέσματος, κατέληξε μάλλον να εξυπηρετεί την προσωπική προβολή του χορηγού και δευτερευόντως το γόητρο της φυλής.

Ο θεσμός της χορηγίας, μαζί με άλλες λειτουργίες όπως η Τριηραρχία, καταργήθηκε από τον Δημήτριο τον Φαληρέα, πιθανόν το 316/5 π.Χ. και αντικαταστάθηκε από την «αγωνοθεσία»²³. Έκτοτε εκλεγόταν κρατικός λειτουργός, ο *αγωνοθέτης*, με ετήσια θητεία, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για τη διαχείριση των εξόδων για τους αγώνες των θρησκευτικών εορτών²⁴. Τούτο φαίνεται πως έγινε σε μια προσπάθεια να ανακόψει την υπέρμετρη προβολή και σπατάλη του πλούτου των εύπορων Αθηναίων σε πολυτελή ταφικά και χορηγικά μνημεία. Ωστόσο έχουν σωθεί και αναθήματα νίκης από αγωνοθέτες²⁵, κάποια εκ των οποίων ήταν εξίσου δαπανηρά.

¹⁹ (Wilson, 2003, 274).

²⁰ (Makres, 1994, 248-249), ο χορηγός μπορούσε να αφιερώσει ένα έργο τέχνης ειδικά φτιαγμένο γι' αυτό το σκοπό με συμβολικό θέμα.

²¹ (Makres, 1994, 254).

²² (Makres, 1994, 265). Στην ίδια άποψη συγκλίνει και ο (Wilson, 2003, 207). Ο (Tracy, 1995, 11), πιθανολογεί ότι είχε θεσπιστεί ειδικός νόμος από τον Λυκούργο. Ο (Liddel, 2007, 203-204) δίνει μια άλλη οπτική: Πιθανόν δεν αποτελούσε υποχρέωση προς το κράτος, αλλά η ανέγερση μνημείου αποτελούσε απόδειξη της αφοσίωσής του στην πόλη, μια απτή, υλική απόδειξη της φιλοτιμίας του, την οποία ενδεχομένως θα επικαλείτο για να υπερασπιστεί τον εαυτό του σε περίπτωση π.χ. μιας δίκης. Η (Agelidis, 2009, 15) θεωρεί άγνωστο το τι πραγματικά ίσχυε.

²³ (Williams, 1982, 176, 192).

²⁴ (Makres, 1994, 137).

²⁵ Οι χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις είναι το χορηγικό μνημείο του Ξενοκλή (307/6 π.Χ.) και του Θρασυκλή, γιου του Θρασύλλου (270 π.Χ.).

Χορηγικά μνημεία νίκης σε διθύραμβο στα Μεγάλα Διονύσια

Στα Μεγάλα Διονύσια διαγωνίζονταν είκοσι χοροί διθύραμβου, χρηματοδοτούμενοι από ισάριθμους χορηγούς. Η κάθε μία από τις δέκα φυλές συμμετείχε με δύο χορούς, έναν για τον αγώνα ενήλικων ανδρών και έναν για τους έφηβους. Το έπαθλο σε κάθε περίπτωση ήταν ένας μπρούτζινος τρίποδας²⁶, ο οποίος διέφερε στο μέγεθος, όντας μεγαλύτερος για τον αγώνα των ανδρών²⁷.

Φυσικά κανένας από τους τρίποδες δε σώθηκε, ωστόσο χάρη σε επιγραφές χαραγμένες σε λίθο που μνημονεύουν τη νίκη, είναι γνωστά περί τα 52 ονόματα νικηφόρων χορηγών στα μεγάλα Διονύσια της Αθήνας²⁸, στα οποία μπορούν να προστεθούν ακόμη 12 μαρτυρούμενα σε φιλολογικές πηγές²⁹. Λαμβάνοντας ως αφετηρία του θεσμού τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.³⁰ και μέχρι την αντικατάστασή του από το θεσμό της αγωνοθεσίας από τον Δημήτριο Φαληρέα, μεσολαβεί χονδρικά ένα διάστημα ενάμιση αιώνα, στο οποίο δυνητικά μπορούσαν να έχουν αφιερωθεί το μέγιστο από 250 μέχρι 300 αναμνηστικά αφιερώματα νίκης σε διθύραμβο³¹.

Η σύγχρονη έρευνα σχετικά με τα χορηγικά μνημεία διθύραμβου στα Μεγάλα Διονύσια στρέφεται ουσιαστικά γύρω από το ίδιο πρωτογενές υλικό, καθώς τα νέα ευρήματα από ανασκαφές είναι σποραδικά και αφορούν κυρίως στην επιγραφική³². Το σκέλος της αρχιτεκτονικής έχει αποτελέσει αντικείμενο έρευνας στο πλαίσιο συνθετικών³³ και στοχευμένων μελετών³⁴, παραμένει ωστόσο στάσιμο τα τελευταία χρόνια, καθώς εκκρεμεί ίσως μια νέα συστηματική ενασχόληση με τα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη που έχουν καταγραφεί στη Νότια Κλιτύ και κατά μήκος της οδού των Τριπόδων, κάποια εκ των οποίων είναι πιθανό να προέρχονται από χορηγικά μνημεία.

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας κρίνεται σκόπιμη, με βάση τα έως τώρα γνωστά δεδομένα, μια συνοπτική επισκόπηση της αρχιτεκτονικής των χορηγικών μνημείων, προκειμένου να γίνουν αντιληπτές αφενός οι διάφορες παραλλαγές που απαντώνται,

²⁶ Σχετικά με το έπαθλο του τρίποδα, τις καταβολές και τον συμβολισμό του βλ. (Makres, 1994, 282-283), (Wilson, 2003, 201-207).

²⁷ (Amandry, 1976, 70) όπου η διαφορά προκύπτει τόσο από τα κατάλοιπα διαφόρων ειδών βάσης, όσο και από μια φιλολογική μαρτυρία από την Αλεξάνδρεια, όπου ο Πτολεμαίος Φιλάδελφος διοργάνωσε Διονυσιακή πομπή, στην οποία ο Καλλίξενος απαριθμεί ανάμεσα στα διάφορα πολύτιμα ή αξιοπερίεργα αντικείμενα Δελφικούς τρίποδες έπαθλα των χορηγών σε μουσικούς αγώνες, που τους διακρίνει σε δύο κατηγορίες ανάλογα με το ύψος: Εννέα πήχεις για τους έφηβους και δώδεκα για τους άνδρες.

²⁸ Βλ. σχετικό κατάλογο στο (Makres, 1994, 296-309), όπου περιλαμβάνονται και οι περιπτώσεις αγωνοθεσίας.

²⁹ (Makres, 1994, 318-322).

³⁰ (Σπετσιέρη-Χωρέμη, 1994, 31), στο ίδιο διάστημα χρονολογείται από τη (Makres, 1994, 268) το πρωιμότερο σωζόμενο χορηγικό μνημείο.

³¹ Σε αυτά θα πρέπει να προστεθούν οι μετέπειτα περιπτώσεις αγωνοθεσίας, όπως και χορηγικά αναθήματα, που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή.

³² Βλ. π.χ. (Σιουμπάρα, 2013).

³³ (Townsend, 1982), (Agelidis, 2009).

³⁴ (Κορρές, 1980), (Κορρές, 1983), (Σπετσιέρη-Χωρέμη, 1994), (Amandry, 1997), (Goette, 1989) (Goette, 2007), (Μπολέτης, 2012).

αφετέρου για να εξακριβωθεί εάν και κατά πόσο το μνημείο του Νικίου αποτελεί μια τυπική ή ιδιαίζουσα περίπτωση.

Χωροθέτηση χορηγικών μνημείων

Η ανέγερση των χορηγικών μνημείων γινόταν στην εγγύς περιοχή γύρω από το ιερό του Διονύσου (Πίν. 1) και συγκεκριμένα γύρω από το θέατρο, στην Κατατομή πάνω από αυτό³⁵ και κυρίως κατά μήκος της οδού των Τριπόδων³⁶, η οποία ένωνε το Πρυτανείο στη Βόρεια Κλιτύ της Ακρόπολης και την αγορά των Αθηνών με την περιοχή πέριξ του Διονυσιακού θεάτρου³⁷. Ουσιαστικά ήταν η αρτηρία που οδηγούσε από την αρχαία Αγορά, τον πρωταρχικό χώρο τέλεσης δράματος, προς το θέατρο³⁸.

Η οδός είχε πλάτος 6-7.5 m και ήταν μαζί με την οδό Παναθηναίων από τις πλατύστερες των Αθηνών³⁹. Μια επιπλέον ελεύθερη ζώνη, ίσου πλάτους με το οδόστρωμα, είχε προβλεφθεί εξ αρχής προς τα ανάντη, η οποία ως δημόσια γη παραχωρείτο για την ανέγερση χορηγικών μνημείων⁴⁰. Το ίχνος της οδού κατά πάσα πιθανότητα εκινείτο κατά μήκος μιας παλαιότερης γραμμής ενός προγενέστερου ορίου του άστεως ή ίσως ενός οχυρωματικού περιβόλου⁴¹. Ο δρόμος κατέληγε στο πρόπυλο του ιερού του Διονύσου⁴² και στην ανατολική πάροδο του θεάτρου, έχοντας διέλθει από τη νότια πλευρά του Ωδείου του Περικλέους. Από αυτό το σημείο και σε όλη τη διαδρομή μέχρι το ύψος του Αγίου Νικολάου Ραγκαβά⁴³ έχει τεκμηριωθεί η ύπαρξη θεμελίων από χορηγικά μνημεία, τα οποία εντοπίζονται σε παράθεση, τόσο κοντά στο θέατρο, όσο και γύρω από τη σημερινή πλατεία Λυσικράτους. Επιπλέον υπάρχουν ενδείξεις για χωροθέτησή τους και σε ρύμες, δηλαδή στις συνδετήριες οδούς μεταξύ της Τριπόδων και του Περιπάτου⁴⁴. Τέλος οψιμότερα μνημεία της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής σημειώνονται στο βόρειο τμήμα της οδού των Παναθηναίων μετά τη συμβολή της με την Τριπόδων⁴⁵.

Η οδός των Τριπόδων εκτός από πομπική οδός αποτελούσε προσφιλή τόπο περιπάτου για τους Αθηναίους, λόγω του εύρους και της διάνθησής της από περίτεχνα αναθήματα. Τούτο την καθιστά μια από τις πρώτες περιπτώσεις οργανωμένης οδού

³⁵ Πέρα από το μνημείο του Θρασύλλου και τους υπερκείμενους χορηγικούς κίονες, υπάρχουν ακόμη μερικές ενδείξεις βλ. σχετικά (Μπολέτης, 2012, 120-122).

³⁶ Το όνομά της μαρτυρείται από τον Πausανία: «ἔστι δὲ ὁδὸς ἀπὸ τοῦ πρυτανείου καλουμένη Τρίποδες».

³⁷ Γενικά περί της οδού των Τριπόδων βλ. (Travlos, 1971, 566), (Τραυλός, 1960, 28, 80-81). Για μια πρόσφατη σύνθεση των στοιχείων βλ. (Kostaki, 2006, 224-230), (Ficuciello, 2008, 66-76).

³⁸ (Σπετσιέρη-Χωρέμη, 1994, 31).

³⁹ Περί των χαρακτηριστικών της οδού, βλ. (Καζαμιάκης, 1994, 43).

⁴⁰ (Κορρές, 2009, 77), τα οποία εκτιμάται πως έφταναν τη μια εκατοντάδα.

⁴¹ Βλ. (Κορρές, 2009, 77, 94), ο οποίος υιοθετεί τις απόψεις των Judeich, Τραυλού και επισημαίνει πως με αυτή την παραδοχή μπορεί να εξηγήσει ικανοποιητικά το πώς προέκυψε τόσος ελεύθερος χώρος κατά μήκος της οδού, σε αντίθεση με μια υπόθεση σταδιακών απαλλοτριώσεων ιδιοκτησιών κάθε φορά που αποφασίζονταν η ανέγερση ενός χορηγικού μνημείου. Η οχύρωση αποδίδεται είτε στην εποχή του Σόλωνα ή στον Πεισιστράτου βλ. (Καββαδίας, 2005, 174 σημ. 25).

⁴² (Καββαδίας, 2005, 188-189).

⁴³ (Καββαδίας, 2005, 174), αν κι όπως επισημαίνει σημειώνονται κατά τόπους πιθανά κατάλοιπα από μνημεία προς τα βορειοδυτικά. Βλ. επίσης σχετικά (Σπετσιέρη-Χωρέμη, 1994, 35, 39).

⁴⁴ (Καββαδίας, 2005, 181-183).

⁴⁵ (Σπετσιέρη-Χωρέμη, 1994, 39-40).

στον πολεοδομικό σχεδιασμό, κατά μήκος της οποίας χωροθετούνται μνημεία σε παράθεση, στοιχείο που αναπαράχθηκε κατά κόρον στην ελληνιστική εποχή⁴⁶.

Απλοί τύποι χορηγικών μνημείων

Σε μια πρώτη γενική προσέγγιση μπορεί να ειπωθεί ότι τρία στοιχεία συνθέτουν κάθε χορηγικό μνημείο νίκης σε διθύραμβο στα Μεγάλα Διονύσια: Ένα υπερυψωμένο πόδιον, στο οποίο εδράζεται μία περίτεχνη βάση, επάνω στην οποία τοποθετείται το έπαθλο, δηλαδή ο τρίπους, ως κορύφωμα. Ο χορηγός, με δεδομένο ότι ουσιαστικά δεν μπορεί να παρέμβει στη μορφή του τρίποδα, που αποτελεί αμετάβλητη σταθερά, δύναται να εξαντλήσει όλη την ευρηματικότητά του κυρίως στην κατασκευή της βάσης και δευτερευόντως ίσως στο πόδιο. Οι βάσεις απαντώνται σε τέσσερις κύριες παραλλαγές: Ορθογωνικές απλές ή βαθμιδωτές, μορφής κίονα, τριγωνικές πεσσόσχημες και τέλος αυτοτελή κτίσματα μικρής ή μεγάλης κλίμακας⁴⁷.

Πόδιο έδρασης της βάσης

Ανάλογα με το μέγεθος της βάσης και με τις τοπογραφικές συνθήκες του περιγυρου, η βάση συνοδεύεται ενίοτε από πόδιο έδρασης, το οποίο παρέχει επιπλέον ύψος από τη στάθμη κυκλοφορίας του κόσμου, μαγνητίζοντας από μεγαλύτερη απόσταση το βλέμμα των περαστικών, παρέχοντας ταυτόχρονα επιπλέον προστασία στο ανάθημα. Τα ανασκαφικά ευρήματα από την οδό Τριπόδων φανερώνουν ότι το πόδιο μάλλον αποτελούσε συνήθη πρακτική, ακόμη και για μνημεία μορφής κτίσματος, που είχαν ούτως ή άλλως μεγάλο ύψος, όπως του Λυσικράτους.

Από τα λίγα σωζόμενα παραδείγματα, φαίνεται ότι η μορφή του πόδιου είναι ως επί το πλείστον απλή, με κύριο στοιχείο τις επάλληλες στρώσεις πώρινων λιθόπλινθων, ενίοτε με τονισμένους αρμούς, μέσω διακοσμητικών οριζόντιων ή και καρακόρυφων ταινιών σε εσοχή (Πίν. 2: 1)⁴⁸. Στο μνημείο του Λυσικράτους το πόδιο εδράζεται σε κρηπίδωμα τριών αναβαθμών, το οποίο όμως απαντάται πρακτικά μόνο στην πρόσοψη⁴⁹, ενώ στο αμέσως παρακείμενο μνημείο στα βόρεια παρατηρείται ευθυνηρία από ασβεστόλιθο Ακροπόλεως (Πίν. 2: 2, 3)⁵⁰. Στα προαναφερθέντα παραδείγματα κοινός τόπος είναι η έμφαση στην όψη προς την οδό των Τριπόδων, καθώς η ζώνη του κρηπιδώματος ή της ευθυνηρίας αντίστοιχα συνεχίζει ελάχιστα

⁴⁶ (Lauter, 2016, 79).

⁴⁷ Η διάκριση των τύπων δε διαφοροποιείται από τους προηγούμενους ερευνητές βλ. (Makres, 1994, 265), (Wilson, 2003, 213). Στην ευρύτερη τυπολογική κατάταξη της Αγγελίδου για τα χορηγικά μνημεία της Αθήνας, γίνεται λόγος για βάσεις ορθογωνικές, κυκλικές, τριγωνικές και μορφής κτίσματος (Agelidis, 2009, 28-31). Οι κυκλικές βάσεις αφορούν σχεδόν κατά αποκλειστικότητα σε χορηγικά μνημεία των Θαργηλίων. Οι κίονες υπό μια έννοια δύνανται να αποτελούν υποκατηγορία των κυκλικών βάσεων, ωστόσο το ύψος στο οποίο στέκει ο τρίποδας είναι καθοριστικός παράγοντας στην αντίληψη του μνημείου από τον παρατηρητή. Ως εκ τούτου παρατίθεται εδώ ως αυτοτελής κατηγορία χορηγικών μνημείων για τα Μεγάλα Διονύσια, προς αποφυγή συγχύσεων με τις χαμηλότερες βάσεις των Θαργηλίων.

⁴⁸ Στο μνημείο του Λυσικράτους εμφανίζονται κατακόρυφες και οριζόντιες ταινίες στα μέτωπα των λίθων και στις τέσσερις όψεις του μνημείου. Αντίθετα σε σωζόμενο πόδιο χορηγικού μνημείου στη συμβολή των οδών Θέσπιδος και Τριπόδων 34, σημειώνεται οριζόντια υποτομή στο κάτω μέρος έκαστης στρώσης (Miller, 1970, 225, 226 Εικ. 3).

⁴⁹ (Φιλαδέλφους, 1921, 84, 87 Εικ. 5).

⁵⁰ (Φιλαδέλφους, 1921, 86 Εικ. 2, 3).

στις πλευρικές όψεις, για μήκος τόσο, μέχρι να αποκρυφτεί η στρώση από την ανωφέρεια του εδάφους. Η ίδια παρατήρηση ισχύει επίσης για το πόδιο χορηγικού μνημείου στη συμβολή των οδών Τριπόδων 34 και Θέσπιδος⁵¹.

Η ανύψωση των χορηγικών μνημείων αρκετά πάνω από τη στάθμη του καταστρώματος της οδού των Τριπόδων και η έμφαση στην πρόσοψη, λόγω της εν σειρά παράθεσης των αναθημάτων κατά μήκος του δρόμου, ακολουθεί την ίδια οργάνωση με ταφικές οδούς σε νεκροταφεία, όπου τους ίδιους σκοπούς με το πόδιο επιτελούν οι ταφικοί περίβολοι⁵².

Ορθογωνικές βάσεις για τρίποδες

Ο απλούστερος τύπος χορηγικού μνημείου προκύπτει από την τοποθέτηση ενός τρίποδα πάνω σε μια ορθογωνική πλίνθο, η οποία φέρει τη χορηγική επιγραφή. Ο παραπάνω τύπος εμπλουτίζεται με συνθετότερες παραλλαγές, στις οποίες η βάση αποτελείται από δύο ή τρεις επάλληλες βαθμίδες, όπως προκύπτει από απεικονίσεις σε αγγεία⁵³, ανάγλυφα⁵⁴ αλλά και από ενδείξεις σε λίθους⁵⁵. Ας σημειωθεί ότι σε περιπτώσεις πολλαπλών νικών, ένας χορηγός μπορεί να κατασκεύαζε ένα μνημείο για όλους τους τρίποδες που κέρδισε, οι οποίοι τότε ορθώνονταν σε παράθεση, πιθανόν πάνω σε επιμήκεις βάσεις⁵⁶. Συνηθέστερη περίπτωση φαίνεται να ήταν η επέκταση ήδη υπάρχοντος μνημείου⁵⁷.

Κυλινδρικές βάσεις

Η ανάθεση τριπόδων πάνω σε κυλινδρικές βάσεις αποτελεί τη συνηθέστερη μορφή χορηγικών μνημείων νίκης σε διθύραμβο στα Θαργήλια⁵⁸. Σε θραύσμα σκύφου από την Ακρόπολη απεικονίζεται ένας χορηγικός τρίποδας πάνω σε κυλινδρική

⁵¹ Οι παρόλθιοι που απαρτίζουν την πρόσοψη δε συνεχίζονταν στις πλευρικές όψεις, αλλά φαίνεται πως αντικαθίσταντο από κροκαλοπαγείς λίθους. Επιπλέον η οριζόντια διακοσμητική υποτομή στο κάτω μέρος κάθε στρώσης παρατηρείται να γυρίζει στις πλάγιες όψεις το πολύ σε μήκος 15 cm, φανερά τονίζοντας έτσι ότι το μνημείο δεν ήταν περίοπτο (Miller, 1970, 225, 226 Εικ. 3). Πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζει η οικοδομική επιγραφή IG II² 1665 στην οποία δίνονται λεπτομερείς προδιαγραφές για την κατασκευή βάσεων για τρίποδες στην περιοχή του δήμου Κυνοσάργους, οι οποίες επέτρεψαν τη γραφική τους αποκατάσταση (Hellmann, 1999, 37-39, 38 Εικ. 4). Αν και πρόκειται για πολύ απλούστερες βάσεις μικρότερου μεγέθους, τα υλικά και ο τρόπος κατεργασίας, πέρα από τεκμήρια τεχνικής ορολογίας, αποκαλύπτουν πολλές ομοιότητες με τα σωζόμενα βάθρα στην οδό των Τριπόδων.

⁵² Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Κεραμεικός της Αθήνας βλ. (Knigge, 1990, 41), αλλά και τα παρόδια νεκροταφεία σε δήμους της Αττικής, όπως ο Ραμνούνας βλ. (Πετράκος, 1999, 340-341)

⁵³ Θραύσμα αμφορέα όπου απεικονίζεται το χορηγικό μνημείο του Αθηναίου στρατηγού Γλαύκωνος, αποτελούμενο από τρίποδα πάνω σε τρίβαθμη βάση (Amandry, 1976, 16 Εικ. 1, 17), (Makres, 1994, 269-270), (Wilson, 2003, 218, 255 Εικ. 27). Βάση με δύο βαθμίδες απεικονίζεται σε αττικό αγγείο χρονολογούμενο μεταξύ 450-400 π.Χ., περιέχεται στις εξειδικευμένες διαδικτυακές βάσεις δεδομένων του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης www.beazley.ox.ac.uk, όπως επίσης και στο Corpus Vaasorum Antiquorum <http://www.cvaonline.org/> με αριθμό ευρετηρίου 3704.

⁵⁴ (Wilson, 2003, 208 Εικ. 8) μαρμάρινο ανάγλυφο, όπου απεικονίζεται τρίποδας σε βάση δύο βαθμίδων.

⁵⁵ Βλ. ενδεικτικά (Σιουμπάρα, 2013, 276), όπου θεωρείται πιθανή η ύπαρξη επιπλέον βαθμίδων στο χορηγικό μνημείο του Δείνιππου.

⁵⁶ Ενδεικτική περίπτωση αποτελεί το χορηγικό μνημείο του Κίμωνος Σπουδίπ[που], μήκους 6.40 m στο οποίο υπήρχαν τρεις τρίποδες που κερδήθηκαν μεταξύ 365 και 345 σε χορό ανδρών για τη φυλή Λεοντίδας (Makres, 1994, 289).

⁵⁷ Βλ. (Κορρές, 1980, 16), (Μπολέτης, 2016, 206-208, 206 Εικ. 2, 207 Εικ. 4).

⁵⁸ (Agelidis, 2009, 29). Βλ. επίσης το εκτενές δημοσίευμα του (Amandry, 1977).

διακοσμημένη βάση, όπου αναγράφεται το όνομα της φυλής των Ακαμαντιδών⁵⁹, ωστόσο είναι εντελώς αμφίβολο εάν πρόκειται για μνημείο νίκης στα Μεγάλα Διονύσια. Μόνο ένα θραύσμα χορηγικής επιγραφής (IG II² 3035) πιθανώς να προέρχεται από κυλινδρική βάση χορηγικού μνημείου για τα Μεγάλα Διονύσια⁶⁰ και αποτελεί, ελλείψει άλλων παράλληλων παραδειγμάτων, μια εξαίρεση στον γενικό κανόνα. Ως εκ τούτου η αναφορά στον τύπο γίνεται εμβόλιμα μόνον για λόγους πληρότητας.

Κίονες

Η αμέσως συνθετότερη μορφή χορηγικού μνημείου προκύπτει από την ανίδρυση του αναθήματος πάνω σε κίονα. Κατ' αυτό τον τρόπο ο τρίποδας, τοποθετημένος ψηλά μπορεί να τραβήξει πάνω του την προσοχή από μεγαλύτερη απόσταση και να αποτελέσει δυνητικά ένα τοπόσημο. Ήδη από τον 5ο αι. π.Χ. θα πρέπει να υπήρξαν μνημεία αυτού του τύπου, κρίνοντας από την απεικόνισή τους σε αττικά αγγεία⁶¹, τα οποία ωστόσο δεν είναι απαραίτητα χορηγικά.

Τα γνωστότερα σωζόμενα παραδείγματα στέκουν ακόμη όρθια στη νότια Κλιτύ της Ακρόπολης πάνω από το Διονυσιακό θέατρο. Πρόκειται για δύο μαρμάρινους αράβδωτους κίονες τοποθετημένους σε τετράγωνο πόδιο με πέντε βαθμίδες. Μέχρι σχετικά πρόσφατα θεωρούνταν ρωμαϊκοί, σύμφωνα όμως με νέες έρευνες χρονολογήθηκαν στον 4^ο με 3^ο αι. π.Χ.⁶². Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τους είναι τα κιονόκρανα κορινθιακού ρυθμού, τα οποία σε αντίθεση με τα κοινά, είναι τρίπλευρα, χειρισμός που υπαγορεύεται από την τοποθέτηση του τρίποδα⁶³. Αντίστοιχα ζεύγη μαρμάρινων αράβδωτων κίωνων, πιθανώς χορηγικών, υπήρχαν εκατέρωθεν του Διονυσιακού θεάτρου, από τους οποίους σώζονται σήμερα μερικοί σπόνδυλοι⁶⁴.

Στην περίπτωση των χορηγικών μνημείων μορφής κίονα, τον ρόλο του πόδιου έδρασης αναλαμβάνει ο στυλοβάτης ή ένα κρηπίδωμα με περισσότερες βαθμίδες, αν και δεν αποκλείεται να υπήρχε επίσης κτιστό βάθρο, το οποίο θα αύξανε ακόμη περισσότερο το συνολικό ύψος.

Τρίπλευρες βάσεις

Από το τέλος του 4^{ου} αι. π. Χ. εμφανίζεται μια ακόμη παραλλαγή χορηγικών μνημείων, μορφής τρίπλευρης βάσης με κοίλες πλευρές⁶⁵ και ύψος που κατά περίπτωση δίνει στο σύνολο αναλογίες μιας στήλης. Τα σωζόμενα παραδείγματα

⁵⁹ (Makres, 1994, 271), (Wilson, 2003, 218, 255 Εικ. 28).

⁶⁰ (Amandry, 1976, 22, σημ. 12), (Amandry, 1977, 199 σημ. 54), (Makres, 1994, 276, σημ. 68).

⁶¹ Ενδεικτικά είναι δύο παραδείγματα, όπου απεικονίζεται τρίποδας πάνω σε κίονα δωρικού και ιωνικού ρυθμού. Περιέχονται στις εξειδικευμένες διαδικτυακές βάσεις δεδομένων του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης www.beazley.ox.ac.uk, όπως επίσης και στο Corpus Vaasorum Antiquorum <http://www.cvaonline.org/> με αριθμούς ευρετηρίου 4186 και 4094 αντίστοιχα.

⁶² (Amandry, 1997, 446-463).

⁶³ Για άλλες περιπτώσεις πέρα από χορηγικά μνημεία βλ. (Στίκας, 1961).

⁶⁴ Βλ. (Κορρές, et al., 1996, 10, 11 Εικ. 1), (Κορρές, 2009, 80-81 Εικ. 4.6, 4.7).

⁶⁵ (Makres, 1994, 265).

στην Αττική είναι μόλις τέσσερα⁶⁶, εκ των οποίων τα δύο αφορούν στα Μεγάλα Διονύσια⁶⁷. Το ένα βρέθηκε στην οδό Τριπόδων και στην κάθε πλευρά του φέρει από μία ανάγλυφη γυναικεία μορφή, πιθανώς πρόκειται για νίκες⁶⁸, οι οποίες πλαισίωσαν το τρόπαιο.

Τα χορηγικά μνημεία ως αυτοτελή κτίσματα

Ο αγώνας εντυπωσιασμού και προβολής, τόσο των Αττικών φυλών μεταξύ τους που εκπροσωπούνται μέσω των χορηγών όσο και των ίδιων των χορηγών ως ατόμων μέσα στην αθηναϊκή κοινωνία, φαίνεται πως οδήγησε σταδιακά στην ανέγερση όλο και πιο περίτεχνων –και συνάμα πιο δαπανηρών– χορηγικών μνημείων⁶⁹, τα οποία απόκτησαν αρχιτεκτονική υπόσταση, καθώς διέθεταν διαστάσεις αυτόνομου κτίσματος.

Ο Πausanίας αναφέρει για την οδό των Τριπόδων:

[20.1] «Ἔστι δὲ ὁδὸς ἀπὸ τοῦ πρυτανείου καλουμένη Τρίποδες· ἀφ’ οὗ καλοῦσι τὸ χωρίον, ναοὶ ὅσον ἐς τοῦτο μεγάλοι, καὶ σφισιν ἐφεστήκασιν τρίποδες χαλκοῖ μὲν, μνήμης δὲ ἄξια μάλιστα περιέχοντες εἰργασμένα. σάτυρος γάρ ἐστιν, ἐφ’ ᾧ Πραξιτέλην λέγεται φρονῆσαι μέγα.»

Ακολουθῶς παραθέτει την ιστορία με τη Φρύνη, η οποία ζητούσε επίμονα να μάθει από τον Πραξιτέλη ποιο είναι το αγαπημένο του ἔργο και πώς κατάφερε να αποσπάσει από τον γλύπτη την ομολογία του και συνεχίζει:

[20.2] «Διονύσῳ δὲ ἐν τῷ ναῷ τῷ πλησίον Σάτυρός ἐστι παῖς καὶ δίδωσιν ἔκπωμα· Ἔρωτα δ’ ἐστήκότα ὁμοῦ καὶ Διόνυσον Θυμῖλος ἐποίησεν.»

Ο περιηγητής στα γραπτά του αναφέρεται στους θησαυρούς των ιερών ως ναούς⁷⁰, επομένως στην περιγραφή της οδού των Τριπόδων πιθανώς εκλαμβάνει ως λατρευτικά κτίσματα κάποια εκτεταμένα ναόσχημα χορηγικά μνημεία, μέσα στα οποία φυλάσσονταν σπουδαία ἔργα τέχνης. Κατά τον P. Wilson ο Σάτυρος του Πραξιτέλη αποτελεί μέρος ενός χορηγικού μνημείου, ενώ προσθέτει πως και ο κοντινός ναός του Διονύσου, στον οποίο αναφέρεται ο Πausanίας, όπου είδε ένα σύνταγμα τεσσάρων αγαλμάτων, θα πρέπει επίσης να ήταν στην πραγματικότητα ένα μεγάλο, ναόσχημο χορηγικό μνημείο⁷¹.

⁶⁶ Ο τύπος απαντάται και εκτός Αθηνών σε μια σειρά άλλων μη χορηγικών αναθημάτων, βλ. (Στίκας, 1961, 165-169, 172-179).

⁶⁷ (Agelidis, 2009, 30), η οποία έχει δισταγμούς στο εάν και κατά πόσο θα έπρεπε να θεωρηθεί αυτοτελής τύπος.

⁶⁸ (Goette, 2007, 128-129, Εικ. 4).

⁶⁹ (Wilson, 2003, 209). Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι ο Αθηναίος περιηγητής Ηλιόδωρος (~175 π.Χ.) αφιέρωσε ένα βιβλίο αποκλειστικά για τα χορηγικά μνημεία με τίτλο *Περί των Αθήνησιν Τριπόδων*, ἔργο το οποίο έχει πλέον χαθεί και μαρτυρείται από τον Ρωμαίο συγγραφέα Αρροκρατίωνα στο *Λεξικόν των Δέκα Ρητόρων ἢ Περί Λέξεων* στο λήμμα «Ονήτωρ», (Σπετσιέρη-Χωρέμη, 1994, 41 σημ. 20).

⁷⁰ (Hering, 2015, 167), όπου εκτός από τον Πausanία σταχυολογούνται κι άλλες ανάλογες περιπτώσεις περιγραφής των θησαυρών ως ναών και ναϊσκών στις αρχαίες πηγές.

⁷¹ (Wilson, 2003, 212).

Οι αρχαιολογικές έρευνες και στοχευμένες αρχιτεκτονικές μελέτες των τελευταίων δεκαετιών συγκλίνουν στο ότι η μαρτυρία του Πausανία είναι αληθής⁷², με μόνο ίσως αμφιλεγόμενο σημείο τον χαρακτηρισμό «μεγάλου». Κάποια χορηγικά μνημεία φαίνεται πως είχαν κτηριακή υπόσταση, καθώς διαμόρφωναν, έστω και στοιχειωδώς, λειτουργικό χώρο για τη στέγαση και προστασία ενός έργου τέχνης από τα καιρικά φαινόμενα.

Κατά μήκος της οδού Τριπόδων η αρχαιολογική σκαπάνη έχει φέρει στο φως θεμέλια τέτοιων διαστάσεων, που θα μπορούσαν να αντιστοιχούν σε χορηγικά μνημεία με κτηριακή υπόσταση.

Τα πιο κατατοπιστικά ευρήματα εντοπίστηκαν στο τμήμα, όπου η οδός Τριπόδων καταλήγει στο ιερό του Διονύσου και συγκεκριμένα κατά μήκος του ανδῆρου του ωδείου του Περικλέους. Λόγω της θέσης τους τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα έχουν προ πολλού ταυτιστεί ως χορηγικά μνημεία⁷³, πολλά εκ των οποίων έχουν διαστάσεις κτίσματος (Πίν. 1). Σε μερικές περιπτώσεις τα σωζόμενα στοιχεία ήταν αρκετά επαρκή, ώστε να τεκμηριώνουν τη γραφική τους αποκατάσταση με τη μορφή οίκου ή ναΐσκου⁷⁴.

Παρόμοιες αλλά όχι τόσο σαφείς ενδείξεις για την ύπαρξη χορηγικών μνημείων μορφής κτίσματος σημειώνονται επίσης σε άλλους τομείς της οδού Τριπόδων. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα διατηρείται στο υπόγειο του κτηρίου, όπου στεγάζεται η Ελληνική Εταιρεία⁷⁵. Πρόκειται για τα κατάλοιπα θεμελίωσης, σωζόμενων διαστάσεων 9.50x5.50 m, αποτελούμενης από κροκαλοπαγείς λίθους πάνω στους οποίους εδράζονται τρεις στρώσεις από πειραϊκό ακτίτη λίθο. Η θέση του μνημείου θεωρείται πολύ προνομαχική από τους ανασκαφείς, καθώς βρίσκεται στη μέση της διαδρομής της οδού των Τριπόδων. Εκτιμούν ότι είναι πολύ πιθανό εκεί να έστεκε ναόσχημο χορηγικό μνημείο σημαντικών διαστάσεων, οικοδομημένο στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.⁷⁶. Μια ακόμη θεμελίωση⁷⁷, στα δυτικά του μνημείου του Λυσικράτους, δύναται λόγω διαστάσεων να προοριζόταν ίσως για ναόσχημο κτίσμα⁷⁸.

Εκτός από τα *in situ* κτηριακά κατάλοιπα η εικόνα για τα χορηγικά μνημεία μορφής κτίσματος συμπληρώνεται από τα χρήσιμα στοιχεία που παρέχουν ενεπίγραφα

⁷² Στον πλέον πρόσφατο κατάλογο χορηγικών μνημείων από την (Agelidis, 2009, 30-31) υπάρχουν 26 καταγραφές που αφορούν είτε σε ενεπίγραφα αρχιτεκτονικά μέλη ή σε κτηριακά κατάλοιπα.

⁷³ (Travlos, 1971, 389 Εικ. 502).

⁷⁴ Βλ. (Travlos, 1971, 390 Εικ. 502, 541 Εικ. 678) και ειδικότερα τις νέες έρευνες του (Κορρές, 1980, 12 Σχ. 1, 16), τα συμπεράσματα του οποίου γνώρισαν αποδοχή και αναπαράχθηκαν ευρέως, βλ. ενδεικτικά (Makres, 1994, 277-278), (Wilson, 2003, 213), (Goette, 2007, 136-137), (Agelidis, 2009, 189-190).

⁷⁵ (Σπετσιέρη-Χωρέμη, 1994, 35), (Καββαδίας, 2005, 174-176).

⁷⁶ (Σπετσιέρη-Χωρέμη, 1994, 35).

⁷⁷ (Φιλαδελφεύς, 1921, 86, Εικ. 2, 3).

⁷⁸ (Σπετσιέρη-Χωρέμη, 1994, 32).

επιστύλια, τα οποία φέρουν χορηγική επιγραφή νίκης στα Μεγάλα Διονύσια⁷⁹. Μερικά από τα παραπάνω αρχιτεκτονικά μέλη μελέτησε ο H. R. Goette, προτείνοντας αφενός γραφική αποκατάσταση για τα μνημεία από τα οποία προέρχονταν, συμπεραίνοντας ταυτόχρονα τόσο την ποικιλία των παραλλαγών σε μορφές, όσο και ότι αποτέλεσαν πεδίο πειραματισμού⁸⁰.

Μια εκ νέου εξαντλητική εξέταση των παραπάνω διαθέσιμων στοιχείων ξεφεύγει από τους στόχους της παρούσας μελέτης. Κρίνεται ωστόσο σκόπιμο, με βάση τις έως τώρα έρευνες να γίνει μια συνοπτική διάκριση των όποιων παραλλαγών διαπιστώνονται στα χορηγικά μνημεία μορφής κτίσματος, ούτως ώστε αποτιμηθεί η αρχιτεκτονική παραγωγή σε αυτόν τον τομέα και να διαπιστωθεί εάν και κατά πόσο η κλίμακά τους δικαιολογεί τον χαρακτηρισμό «μεγάλοι ναοί» από τον Πausanias. Με βάση τα στοιχεία από τις εργασίες των H. R. Goette⁸¹ και της Z. Αγγελίδου⁸², ύστερα από τις αναγκαίες αναθεωρήσεις, προτείνονται τα εξής είδη χορηγικών μνημείων: Μικροί άστυλοι σηκοί, ναόσχημα κτίσματα, θόλοι, στοές, εξέδρες.

Μικρός άστυλος σηκός

Ο πλέον στοιχειώδης τρόπος προστασίας ενός γλυπτού από τις καιρικές συνθήκες είναι η τοποθέτησή του μέσα σε έναν οικίσκο (aedicule). Στην περίπτωση χορηγικού μνημείου διθυράμβου, το μέγεθος του μπρούτζινου τρίποδα καθορίζει τις ελάχιστες διαστάσεις του, ώστε να μπορεί να ανδρυνθεί πάνω ή εντός του⁸³ το έπαθλο. Έτσι η βάση του τρίποδα δεν αποτελεί πλέον ένα συμπαγές στοιχείο, αλλά αποτελείται από τοιχώματα, τα οποία δύνανται να περικλείουν από έναν εντελώς στοιχειώδη χώρο μέχρι κανονικό θάλαμο. Στην περίπτωση που αυτός διανθίζεται από ένα αρχιτεκτονικό πλαίσιο, δηλαδή τα πλευρικά τοιχώματα να προβάλλουν ως παραστάδες στην κύρια όψη και να φέρουν επίκρανα μαζί με επιστύλιο, τότε η συνολική εικόνα που δίνει το μνημείο είναι αυτή ενός άστυλου σηκού⁸⁴.

⁷⁹ Συγκεντρωτικός κατάλογος στο (Goette, 1989, 97-98), επίσης (Makres, 1994, 276), επικαιροποιημένος με προσθήκες στο (Agelidis, 2009, 30-31), όπου οι καταγραφές αναβιβάζονται συνολικά στις δέκα.

⁸⁰ (Goette, 1989), (Goette, 2007).

⁸¹ (Goette, 2007).

⁸² Η (Agelidis, 2009, 31) αναγνωρίζει ότι τόσο τα διαθέσιμα παραδείγματα όσο και τα στοιχεία που αυτά παρέχουν, δεν επαρκούν για μια κατάταξη σε τύπους, οπότε απλώς αναφέρεται σε τέσσερις πολύ αδρές παραλλαγές μνημείων: Ορθογώνια κτίσματα, θόλοι, εξέδρες και στοές. Τα δύο τελευταία είδη αντιπροσωπεύονται από ένα παράδειγμα στον κατάλόγό της. Η εξέδρα βρίσκεται στα περίχωρα των Αθηνών στο δήμο Ικάριου, ενώ όλως παραδόξως ως στοά εκλαμβάνει το μνημείο του Θρασύλλου.

⁸³ Σε μαρμάρινο ανάγλυφο απεικονίζεται μια ανδρική μορφή, ίσως χορηγός, να στέκεται δίπλα σε έναν τρίποδα πολύ μεγαλύτερου ύψους, ο οποίος είναι τοποθετημένος μέσα σε έναν οίκο, βλ. (Wilson, 2003, 208, Εικ. 7).

⁸⁴ Γίνεται χρήση εδώ ενός όρου από την τυπολογική κατάταξη ναών, η οποία βασίζεται στον αριθμό κιώνων ή στηριγμάτων στην όψη (Μπούρας, 1999, 154). Πρόκειται για την πλέον στοιχειώδη μορφή ναΐσκου, που αναμένεται κυρίως σε μικρά τεμένη των εξοχών, όπως της Αρτέμιδος Αριστόβουλης (Travlos, 1971, 121, 122 Εικ. 164). Δύο πολύ χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτού του τύπου σημειώνονται στην Ακρόπολη. Πρόκειται για τον πρωιμότερο ναό της Αθηνάς Νίκης (Ζιρώ, 1994, 32-33, Πίν. 8, 9, 11) και για τον μικρό ναΐσκο ο οποίος έστεκε εντός του βόρειου περσίου του Παρθενώνα (Korres, 1997, 227, 228 Εικ. 3).

Δύο χορηγικά μνημεία με αυτή τη μορφή έχει αποκαταστήσει ο H. R. Goette με βάση τα στοιχεία που άντλησε από τα ενεπίγραφα επιστύλια. Το πρώτο παράδειγμα (Πίν. 3: 1) είναι δωρικού ρυθμού και αποκαθίσταται στο ύψος του επιστυλίου σε μήκος 3.166 m. Η ζωφόρος αποτελείται από πέντε τρίγλυφα, τρία εκ των οποίων αντιστοιχούν στο άνοιγμα της πρόσοψης μεταξύ των τοίχων-παραστάδων⁸⁵. Αξιοσημείωτη επίσης είναι η ζώνη του επιστυλίου, η οποία αντί να είναι ακόσμητη, όπως συνηθίζεται, καταλαμβάνεται από συνεχή ζώνη ανάγλυφων στεφανιών σε παράθεση. Το βάθος του κτίσματος είναι άγνωστο.

Σε χορηγικό μνημείο παρόμοιας μορφής δύναται να αποδοθεί ένα μονοκόμματο μάρμαρο δωρικής ζωφόρου με επτά τρίγλυφα (Πίν. 3: 2, 3)⁸⁶. Κρίνοντας από την κλίμακα του κτίσματος, δεν αναμένεται στον άξονα του ανοίγματος κατακόρυφο στήριγμα⁸⁷. Τέλος αξ σημειωθεί ότι στην κατατομή του Διονυσιακού θεάτρου, μια ορθογωνική εσοχή λαξευμένη στο μέτωπο του βράχου, πλησίον του Θρασύλλειου, αποκαθίσταται ενδεικτικά από τον Κ. Μπολέτη ως κόγχη με πλαίσιο δωρικού ρυθμού, σχετιζόμενη ίσως με χορηγικό μνημείο (Πίν. 3: 4)⁸⁸.

Το δεύτερο μνημείο που προσθέτει ο H. R. Goette στην εξεταζόμενη κατηγορία είναι του αγωνοθέτη Γλαύκωνος (280/79 π.Χ.). Πρόκειται για ένα πολύ μικρότερο κτίσμα σε σχέση με τα προηγούμενα, ιωνικού ρυθμού, περίπου τετράγωνου σε κάτοψη, ακμής 1.5 m, με ανάγλυφα στεφάνια τόσο στο μετωπικό όσο και στα πλευρικά επιστύλια (Πίν. 3: 5)⁸⁹.

Τέλος το μνημείο του αγωνοθέτη Ξενοκλή (307/6 π.Χ.), αποτελεί μια ιδιαίτερη περίπτωση έχοντας τη μορφή πύλης (Πίν. 3: 6, 7)⁹⁰. Η μορφή ενδεχομένως προέκυψε ως σύλληψη από την αποδόμηση του τύπου του άστυλου σηκού, από τον οποίο απομονώθηκε εντέλει μόνο η αρχιτεκτονική πρόσοψη, αποτελώντας μια νέα αυτοτελή οντότητα⁹¹.

Εξέδρες

Το ανάθημα των Αγνία, Ξανθίππου και Ξανθίδη στο ιερό της Ικαρίας (σημερινός Διώνυσος) είναι το μοναδικό μνημείο που έχει μορφή ημικυκλικής εξέδρας, η οποία

⁸⁵ (Goette, 1989, 86-91, 89 Εικ. 2, 3).

⁸⁶ Το μάρμαρο βρίσκεται τακτοποιημένο μαζί με άλλα αρχιτεκτονικά μέλη βορειοδυτικά του φυλακείου της εισόδου επισκεπτών στον αρχαιολογικό χώρο της Νότιας Κλιτύος και έχει αριθμό ευρετηρίου B180.

⁸⁷ Τα λαξεύματα στην κάτω έδρα του λίθου δε δίνουν κατατοπιστικά στοιχεία για τη στρώση του επιστυλίου. Επομένως δεν μπορεί να αποκλειστεί εντελώς το ενδεχόμενο ενός μονόστυλου εν παραστάσι ή τρίστυλου πρόστυλου κτίσματος, παρά το γεγονός ότι πρόκειται για εξαιρετικά σπάνιες τυπολογικές περιπτώσεις.

⁸⁸ (Μπολέτης, 2012, Πίν. 122.2).

⁸⁹ (Goette, 2007, 141-143, Εικ. 13, 14).

⁹⁰ Περιγραφή και σχέδια των σχετικών αρχιτεκτονικών μελών στο (Pottier, 1879, 225-228, Πίν. V: 3,4). Για τα στοιχεία που πιστοποιούν την ιδιαίτερη μορφή του χορηγικού μνημείου βλ. (Κορρές, 1983, 10). Πιο πρόσφατη αναφορά στο μνημείο, που συνοδεύεται από γραφική αποκατάσταση, στο (Goette, 2007, 141, 142 Εικ. 13).

⁹¹ Κατά τον (Lauter, 2016, 189) το μνημείο αντλεί το πρότυπό του από το διακοσμητικό πλαίσιο των αναθηματικών γλυπτών, το οποίο στην προκειμένη περίπτωση μεγεθύνθηκε κι αποτέλεσε αυτόνομη αρχιτεκτονική οντότητα.

είναι στεγασμένη⁹². Η συγκεκριμένη περίπτωση, λόγω του ότι είναι στεγασμένη, εμφανίζει πολλές ομοιότητες με τα μνημεία άστυλου σηκού. Κατατάσσεται ωστόσο ως αυτοτελής τύπος⁹³.

Η χορηγική επιγραφή αναγράφεται στο επιστύλιο, το οποίο στηρίζεται στα δύο άκρα από δύο πεσσούς, ενώ στο δώμα λαξεύματα μαρτυρούν την ύπαρξη ορθογωνικής κόγχης, η οποία ίσως πλαισίωνε ένα γλυπτό⁹⁴. Κατά τον P. Wilson το ιδιότυπο μνημείο μάλλον σχετίζεται με νίκη σε δραματικούς αγώνες, οι οποίοι διεξάγονταν σε τοπικό επίπεδο εντός του δήμου⁹⁵.

Παρά το γεγονός ότι δεν πρόκειται για χορηγικό μνημείο διθυράμβου, ούτε σχετίζεται με τα εν άστει Διονύσια, περιλαμβάνεται ως αυτόνομη παραλλαγή μνημείου, καθώς έχει αρχιτεκτονική υπόσταση ως κτίσμα-ανάθημα. Η ύπαρξη ωστόσο παρόμοιων κατασκευών στην οδό των Τριπόδων, δεν μπορεί ελλείψει αντίστοιχων ευρημάτων να στοιχειοτηθεί, αλλά ούτε μπορεί να αποκλειστεί κατηγορηματικά⁹⁶.

Ναόσχημα κτίσματα (σύνθετα ναόσχημα)

Οι ναοί σε επίπεδο συμβολικό αποτελούσαν τον οίκο της θεότητας και εκ των πραγμάτων πέρα από τη λατρευτική χρήση διέθεταν και χαρακτήρα έκθεσης του ξόανου, το οποίο απεκδύεται τη θεική υπόσταση και εκλαμβάνεται ως έργο τέχνης⁹⁷. Στην περίπτωση των χορηγικών μνημείων δεν πρόκειται για ναούς με την πάγια λειτουργία, αλλά για χώρους φύλαξης και ανάδειξης ενός αγάλματος ή άλλου τέχνηργου.

Βασικό κριτήριο κατάταξης ενός χορηγικού μνημείου ως ναόσχημου είναι να έχει ορθογώνιο σχήμα σε κάτοψη και να διαθέτει στη στενή πλευρά την κύρια όψη, στην οποία η μορφολογική διάρθρωση να παραπέμπει σε κοινά διαδεδομένους τύπους ναών εκείνης της εποχής, όπως για παράδειγμα δίστυλους εν παραστάσι και τεράστυλους πρόστυλους. Η τυπική ή μη διάρθρωση της κάτοψης με πρόναο και σηκό δεν κρίθηκε ως ουσιαστικό στοιχείο διάκρισης, καθώς με βάση την εξωτερική εικόνα του ένα χορηγικό μνημείο ήταν δυνατό να δώσει την εντύπωση ναού, χωρίς απαραίτητως να διαθέτει πρόδομο. Άλλωστε η ενοποίηση προνάου και σηκού μέσω

⁹² (Biers & Boyd, 1982, 9-11, Εικ. 4, Πίν. 3b), (Wilson, 2003, 249-250), (Agelidis, 2009, 31, 196-197 Αρ. 61).

⁹³ Προκειμένου να συμπεριληφθούν τυχόν περιπτώσεις μνημείων με τη μορφή εξέδρας, η οποία όμως να μη στεγάζεται.

⁹⁴ (Biers & Boyd, 1982, 11, Πίν. 5a).

⁹⁵ (Wilson, 2003, 251). Όσον αφορά στη χορηγία σε επίπεδο δήμων, η Α. Μακρή διαπιστώνει ότι οι χορηγοί που αναλάμβαναν αγωνιστικές λειτουργίες στην πόλη δε φαίνεται να χρηματοδοτούσαν αντίστοιχες δραστηριότητες στους δήμους τους και αντίστροφα. Μεταφέροντας ακριβώς τη διατύπωση της «φαίνεται ότι άλλα άτομα ένιωθαν περισσότερο δημότες, ενώ σε άλλα υπερίσχυε η ιδιότητα του πολίτη της Αθήνας» (Maktes, 1994, 329-330).

⁹⁶ Η εξέδρα εκτός από κτίσμα-αφιέρωμα έχει και χρηστικό χαρακτήρα, καθώς αποτελεί κάθισμα. Η έδραση ενός τέτοιου μνημείου πάνω σε πόδιο στην οδό των Τριπόδων στερείται νοήματος, διότι αναιρείται έτσι ο χρηστικός χαρακτήρας της εξέδρας, οπότε θα γινόταν λόγος για ημικυκλική κόγχη στέγασης ενός έργου τέχνης. Επομένως ο τύπος έχει νόημα ύπαρξης μόνο εφόσον το μνημείο είναι εύκολα προσβάσιμο για τους περαστικούς από το κατάστρωμα της οδού.

⁹⁷ Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η Αφροδίτη της Κνίδου, έργο του Πραξιτέλη, το οποίο στεγαζόταν ως έκθεμα σε ένα ναΐσκο ή σε ακόμη μικρότερο ναόμορφο κτίσμα (Montel, 2010, 267).

της κατάργησης του θυραίου τοίχου εξασφάλιζε τη μέγιστη ορατότητα σε ό,τι περιεχόταν στο εσωτερικό του. Ως εκ τούτου στον όρο «ναόσχημα» εμπεριέχονται τόσο τα χορηγικά μνημεία με τυπική μορφή ναού όσο και αυτά που έχουν απλώς προσόψεις όμοιες με ναών.

Τα κατάλοιπα ενός από τα χορηγικά μνημεία από την περιοχή του ωδείου του Περικλέους παρείχαν επαρκή στοιχεία, ώστε να οδηγήσουν τον Μ. Κορρέ στην πρόταση γραφικής αποκατάστασης ενός δίστυλου εν παραστάσι κτίσματος διαστάσεων 5x4 m, με τρίβαθμη κρηπίδα περιορισμένη στην πρόσοψη (Πίν. 4: 1)⁹⁸. Όσον αφορά στη διάρθρωση της κάτοψης δεν υπήρχε πρόανος ούτε θυραίος τοίχος σηκού.

Για δύο ακόμη χορηγικά μνημεία από την ίδια περιοχή ο Μ. Κορρές προτείνει πρόστυλες τετράστυλες κατόψεις⁹⁹. Ωστόσο τις αναθεωρεί μετέπειτα σε δίστυλες εν παραστάσι χωρίς θυραίο τοίχο, αφήνοντας να εννοηθεί σε ένα σχέδιό του ότι αποτελεί τον πλέον διαδεδομένο τύπο ναόσχημου χορηγικού μνημείου (Πίν. 4: 2)¹⁰⁰.

Χορηγικό μνημείο Θρασύλλου

Το χορηγικό μνημείο του Θρασύλλου¹⁰¹ οικοδομήθηκε μετά από νίκη στον διθύραμβο ανδρών το 320/319 π.Χ. Αποτελεί μάλλον μια μοναδική περίπτωση, με δυσκολίες απόδοσής του αυστηρά σε ένα από τα προαναφερθέντα είδη¹⁰². Από μια άποψη δε νοείται ως κτήριο, αλλά ως μια αρχιτεκτονική πρόσοψη, η οποία φράσσει μια σπηλαιώδη κοιλότητα¹⁰³, στη λεγόμενη Κατατομή πάνω από το Διονυσιακό θέατρο (Πίν. 4: 3).

Η όψη συντίθεται από έναν ραδινό πεσσό μεταξύ δύο παραστάδων, ο οποίος ορίζει εκατέρωθεν δύο μεγάλα ανοίγματα. Οι παραστάδες και το επίκρανο του πεσσού είναι δωρικού ρυθμού, ωστόσο δεν υπάρχει εναλλαγή τριγλύφων-μετωπών. Το επιστύλιο, όπου αναγράφεται η χορηγική επιγραφή, φέρει συνεχή κανόνα με σταγόνες, ενώ η ζωφόρος αντί με τρίγλυφα είναι διακοσμημένη με ανάγλυφα στεφάνια σε παράθεση.

⁹⁸ Βλ. (Κορρές, 1980, 16, 17 Σχ. 4), όπου υποδηλώνεται με διακεκομμένες γραμμές η ύπαρξη θυραίου τοίχου και πρόστασης.

⁹⁹ Στο αρχικό δημοσίευμα (Κορρές, 1980, 12 σχ. 1 αρ. 3, 6) τα εν λόγω κατάλοιπα δηλώνονται ως πρόστυλα με παράλειψη όμως των κίωνων, οι οποίοι εμφανίζονται σε σχέδια επόμενων δημοσιεύσεων και προπλάσματα, βλ. (Κορρές, et al., 1996, 10 Εικ. 1), (Κορρές, 2009, 77 Εικ. 4.2, 80 Εικ. 4.6).

¹⁰⁰ (Κορρές, 2009, 77, Εικ. 4.2), όπου η πλειονότητα των χορηγικών μνημείων αποδίδεται σχεδιαστικά ως δίστυλα εν παραστάσι κτίσματα, χωρίς θυραίο τοίχο και βάθος σηκού να ποικίλλει.

¹⁰¹ Το μνημείο σωζόταν ακέραιο μέχρι το 1826, επομένως έχει απασχολήσει την έρευνα ήδη από την εποχή των Stuart και Revett. Αποτέλεσε αντικείμενο της διδακτορικής διατριβής του αρχιτέκτονα μηχανικού και αναστηλωτή Κ. Μπολέτη, ο οποίος μελέτησε και επέβλεψε την υλοποίηση της αναστήλωσής του.

¹⁰² Υπενθυμίζεται η θεώρησή του ως στοάς από την (Agelidis, 2009, 31, 174).

¹⁰³ Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για φυσικό έγκοιλο στον βράχο, το οποίο διαμορφώθηκε στη συνέχεια σε θάλαμο, με περαιτέρω λάξευση των τοιχωμάτων του (Μπολέτης, 2012, 34).

Πηγή έμπνευσης αυτού του πολύ ιδιόμορφου σχεδίου φαίνεται πως είναι η δυτική όψη της Νότιας Πτέρυγας των Προπυλαίων¹⁰⁴. Ωστόσο δεν πρόκειται για πιστή αντιγραφή, αλλά για άντληση της κεντρικής ιδέας, διότι τόσο σε κάτοψη όσο και σε επίπεδο επιτόπου αντίληψης του χώρου, η νότια πτέρυγα ουδεμία σχέση έχει με το χορηγικό μνημείο του Θρασύλλου¹⁰⁵. Το ίδιο ισχύει επίσης για τις αρχιτεκτονικές μορφές, οι οποίες αντλούν επιλεκτικά στοιχεία από τη Νοτιοδυτική Πτέρυγα, αλλά δεν τα επαναλαμβάνουν αυτούσια, αντίθετα αποτελούν νέες «διασκευές»¹⁰⁶.

Εάν το μνημείο του Θρασύλλου ήταν μια περίοπτη, ελεύθερα ιστάμενη κατασκευή, τότε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένας οίκος μονόστυλος εν παραστάσι, μια ιδιαίτερα σπάνια μορφή για τα δεδομένα της ελληνικής αρχιτεκτονικής¹⁰⁷. Οποσδήποτε οι διαστάσεις του Θρασυλλείου αντιστοιχούν σε κλίμακα κτηρίου και παρ' όλο που η συνολική εικόνα του δεν παραπέμπει σε ναό με τη συμβατική έννοια του όρου, εντούτοις προτείνεται η κατάταξή του στα ναόσχημα χορηγικά μνημεία.

Χορηγικό μνημείο Νικίου

Το μνημείο του Νικίου, αντικείμενο της παρούσας μελέτης, είναι το μεγαλύτερο του είδους του, ξεπερνώντας σε διαστάσεις ακόμη και τους γειτονικούς ναούς του Διονύσου και του Ασκληπιού (Πίν 6: 1, 2). Αφορά σε νίκη διθυράμβου εφήβων στα Μεγάλα Διονύσια του 320/19, την ίδια χρονιά δηλαδή που ο Θράσυλλος κέρδισε στον αντίστοιχο αγώνα των ανδρών.

Πρόκειται για ναόσχημο κτήριο, εξάστυλο πρόστυλο, με πλήρη ανάπτυξη της κάτοψης σε βαθύ πρόναο, θυραίο τοίχο και τετράγωνο σηκό (Πίν. 21, 22, 28). Εξετάζοντας το μνημείο μόνο ως προς την κάτοψη, το στοιχείο διαφοροποίησής του από έναν τυπικό ναό είναι ο προσανατολισμός της εισόδου, η οποία βρίσκεται στα δυτικά¹⁰⁸. Στα μάτια ενός περαστικού εκείνης της εποχής βέβαια, ο τρίποδας –εφόσον ήταν τοποθετημένος ως ακρωτήριο στην κορυφή του αετώματος– και η αναμνηστική επιγραφή στα επιστύλια θα μαρτυρούσαν αμέσως ότι πρόκειται για χορηγικό μνημείο.

Τα Προπύλαια φαίνεται πως αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης και για το μνημείο του Νικίου εκτός από του Θρασύλλου. Σε επίπεδο γενικής σύλληψης η εξάστυλη

¹⁰⁴ Ας σημειωθεί ότι ο Υ. Fedak ανιχνεύει στο Θρασύλλειο πιθανές επιρροές από μνημειακή ταφική αρχιτεκτονική λαξευμένη σε βράχο, όπου υφίστανται και παραδείγματα με προσόψεις μονόστυλες εν παραστάσι (Fedak, 1990, 181).

¹⁰⁵ Ο (Μπολέτης, 2012, 232-233) το χαρακτηρίζει ως «φιλολογικό δάνειο».

¹⁰⁶ Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί το επίκρανο του αξονικού πεσσού βλ. (Townsend, 1985), (Μπολέτης, 2012, 161-163).

¹⁰⁷ Η μονόστυλη εν παραστάσι διάταξη της πρόσοψης αποτελεί μια σχετικά σπάνια επίλυση στην ελληνική αρχιτεκτονική. Το πρωιμότερο ίσως παράδειγμα είναι ο ναός στον Πρινιά της Κρήτης (630-580 π.Χ.) –εφόσον ισχύει η γραφική αποκατάσταση– (Μπούρας, 1999, 138-139). Αρκετά αργότερα από τον 4^ο αι. και έπειτα εμφανίζονται περιπτώσεις όπως: ο λαξευτός τάφος ιωνικού ρυθμού στην Κυάνεια της Λυκίας στη Μ. Ασίας (Fedak, 1990, 237 σημ. 43), το πρόστυλο στο Αρτεμισίου στη Θάσο (Grandjean & François, 2012, 117 Εικ. 53) και η κρήνη Άνω Πειρήνη στον Ακροκόρινθο (Stillwell, 1930, 45-47, Πίν. VII). Στο θέατρο της Επιδάουρου το μοτίβο της μονόστυλης πρόσοψης εμφανίζεται ως αυτοτελής ιστάμενη κατασκευή διαμόρφωσης της εισόδου στις παρόδους.

¹⁰⁸ Βεβαίως υπάρχουν παραδείγματα με δυτικό προσανατολισμό όπως στη Δήλο οι τρεις ναοί σε παράθεση, επίσης του Απόλλωνος (Bruneau, et al., 2010, 193 Εικ. 47).

πρόσταση έχει υποστηριχθεί ότι μιμείται την Κεντρική Πτέρυγα, ενώ και οι αρχιτεκτονικές μορφές, με χαρακτηριστικότερη περίπτωση τα επίκρανα των παραστάδων έχουν ως πρότυπο τα αντίστοιχα μέλη στην Πινακοθήκη και τη Νοτιοδυτική Πτέρυγα, χωρίς όμως να αποτελούν πιστές αναπαραγωγές.

Για την κατασκευή του κτηρίου χρησιμοποιήθηκαν διαφορετικά είδη λίθου: Πεντελικό μάρμαρο για τους κίονες, τις παραστάδες, τα επιστύλια, τις μετόπες, τα γείσα και τα τύμπανα των αετωμάτων, ενώ από πορώλιθο αποτελούνται τα τρίγλυφα και οι τοίχοι του σηκού, οι οποίοι εδράζονται σε ευθυντηρία από κοκκινωπό σκληρό ασβεστόλιθο Ακροπόλεως.

Το ναόσχημο χορηγικό μνημείο του Νικίου έχει αποτελέσει για παλαιότερους ερευνητές¹⁰⁹ βασικό δεδομένο σε συλλογισμούς για την ερμηνεία ενός χωρίου του Πλουτάρχου στο έργο του «Νικίας», το οποίο πραγματεύεται τη ζωή του γνωστού στρατηγού Νικίου Νικήρατου του 5^{ου} αι. π.Χ.

Σύμφωνα με την άποψη του Dinsmoor¹¹⁰, ο Νικίας Νικήρατου αφιέρωσε στο ιερό του Διονύσου χορηγικό μνημείο με όλους τους τρίποδες, που είχε κερδίσει σε αγώνες μαζί με τα αδέρφια του Ευκράτη και Διόγητο. Όσον αφορά στη μορφή του μνημείου, θεωρεί ότι θα ήταν απλώς μια βάση, όπως συνηθιζόταν για εκείνη την περίοδο, κοντά στην οποία ο Νικίας Νικοδήμου σχεδόν έναν αιώνα αργότερα ανήγειρε το δικό του, ναόσχημο μνημείο. Κλείνοντας τον συλλογισμό του ο Dinsmoor καταλήγει ότι ο Πλούταρχος είδε τα δύο μνημεία το ένα δίπλα στο άλλο και εκ παραδρομής θεώρησε ότι αποτελούν όλα αφιερώματα του Νικίου Νικήρατου.

Στον αντίποδα νεότεροι μελετητές κλίνουν υπέρ της άποψης ότι ο Νικίας Νικήρατου οικοδόμησε το πρωιμότερο γνωστό χορηγικό μνημείο μορφής ναού. Ο Α. Ματθαίου αναφέρει ότι το δίστυλο εν παραστάσι χορηγικό μνημείο στο Ωδείο του Περικλέους χρονολογείται από τον Μ. Κορρέ στον 5^ο αι. π.Χ.¹¹¹, επομένως δε θα πρέπει απαραίτητως να απορριφθεί η μαρτυρία του Πλουτάρχου ως εσφαλμένη¹¹², άποψη που υιοθετεί και η Α. Μακρή¹¹³. Επίσης ο Ρ. Wilson ερμηνεύει το επίμαχο χωρίο ως τρίποδες τοποθετημένους πάνω σε ναό, ο οποίος αποτελεί απόδειξη ύπαρξης ήδη από τον 5^ο αι. ναόσχημων χορηγικών μνημείων μεγάλης κλίμακας¹¹⁴.

Μονόπτεροι και θόλοι

Μονόπτερα κτήρια, ορθογώνια ή κυκλικά σε κάτοψη εμφανίζονται ήδη από την αρχαϊκή εποχή¹¹⁵ και ήταν ιδανικά ως χώροι έκθεσης αγαλμάτων, καθώς το έργο

¹⁰⁹ Συνοψίζονται στο (Κασσάπογλου, 2013, 52), όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹¹⁰ (Dinsmoor, 1910, 478-479).

¹¹¹ Όπως παραδόξως δεν υπάρχει σχετική αναφορά σε χρονολόγηση του κτίσματος στο (Κορρές, 1980).

¹¹² (Matthaiou, 1994, 188 σημ. 29).

¹¹³ (Makres, 1994, 277-278 και σημ. 76).

¹¹⁴ (Wilson, 2003, 229).

¹¹⁵ Π.χ. η θόλος και το ορθογώνιο μονόπτερο, δύο κτήρια που διαδέχτηκαν το ένα το άλλο πριν από την ανέγερση του θησαυρού των Σικυωνίων στους Δελφούς (Gruben, 2000, 100-101). Ο τύπος της μονόπτερης θόλου φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα προσφιλής κυρίως κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Στον

μπορούσε να θεαθεί από κάθε οπτική γωνία. Ο «ανοιχτός» χαρακτήρας του μονόπτερου έρχεται σε αντιδιαστολή με τη θόλο, η οποία είναι ένα κατ' εξοχή περικλειστο κυκλικό κτήριο, με είσοδο, η οποία προκαθορίζει την οπτική γωνία θέασης του έργου τέχνης.

Το χορηγικό μνημείο του Λυσικράτους είναι η πλέον γνωστή περίπτωση από την εξεταζόμενη κατηγορία, αλλά όχι η μοναδική. Οικοδομήθηκε το 335/334 π.Χ αποτελεί μια πολύ ιδιαίτερη περίπτωση, καθώς η κλίμακά του είναι στο μεταίχμιο μεταξύ ενός πολύ μεγάλου, πολυτελέστατου και περίτεχνου βάρους συνολικού ύψους 10.30 m και μιας σχετικά μικρής, μα εξαιρετικά κομψής θόλου, η οποία εδράζεται πάνω σε συμπαγές πόδιο από πωρόλιθο (Πίν 4: 4).

Το κυκλικό κτίσμα είχε αρχικά σχεδιαστεί ως μονόπτερο, έχοντας όλα τα μετακίονια διαστήματα ελεύθερα¹¹⁶. Φαίνεται όμως πως η βαριά μονολιθική φοιιδωτή στέγαση από υμήττειο μάρμαρο οδήγησε σε αναθεώρηση του σχεδίου για λόγους ευστάθειας, καθώς οι κίνες κορινθιακού ρυθμού ήταν εξαιρετικά ραδινοί, οπότε αποφασίστηκε το κλείσιμο των πλευρικών μετακίωνων με καμπύλα μονολιθικά θωράκια. Επομένως το κτίσμα μετά την περάτωσή του αποτελούσε μια θόλο.

Το επιστύλιο φέρει ζωφόρο με ανάγλυφες μορφές, που παριστάνουν τον μύθο της αιχμαλωσίας του Διονύσου από πειρατές της Τυρρηνίας και τη μεταμόρφωσή τους σε δελφίνια, θεματολογία που αντλείται πιθανόν από τον διθύραμβο με τον οποίο κέρδισε τους αγώνες ο Λυσικράτης. Ο χορηγικός τρίποδας έστεκε στην οροφή του κτίσματος, όχι όπως αρχικά πιστευόταν πάνω στο ανθεμωτό κορυφωμα, αλλά απευθείας στη φοιιδωτή μαρμάρινη οροφή.

Τέλος θα πρέπει να σημειωθεί ότι το μνημείο αποτελεί ορόσημο για την ιστορία της ελληνικής αρχιτεκτονικής, καθώς είναι η πρώτη φορά που απαντώνται κιονόκρανα κορινθιακού ρυθμού σε εξωτερική όψη κτηρίου¹¹⁷ και μάλιστα από τους τελειότερους αντιπροσώπους του είδους τους¹¹⁸.

Ακόμη ένα παράδειγμα αποτελεί το μνημείο του Φιλόστρατου (IG II² 3035), όπου η χορηγική επιγραφή αναγράφεται στην κυρτή παρειά καμπύλου επιστυλίου, το οποίο

ελλαδικό χώρο απαντώνται παραδείγματα στην Αθήνα (μονόπτερο στην Αγορά, ναός Ρώμης και Αυγούστου στην Ακρόπολη), στην Πελοπόννησο (κυκλικό νυμφαίο στην αγορά του Άργους, μνημείο του Babbius στην Κόρινθο –όπου επίσης σώζονται τα επιστύλια από ένα ακόμη άγνωστο μονόπτερο κτήριο–, ο ναός του ήρωα Μελικέρτη στην Ισθμία), στη Δήλο η θόλος στην Αγορά των Κομπεταλιαστών. Βλ. συνοπτική απαρίθμηση με σχετική βιβλιογραφία στο (Montel, 2010, 258, σημ. 27).

¹¹⁶ Πρόκειται για διαπίστωση του (Bauer, 1977, 204), ο οποίος μελέτησε διεξοδικά το μνημείο και η οποία έγινε αποδεκτή από επόμενους ερευνητές, βλ. ενδεικτικά (Townsend, 1982, 180), (Knell, 2000, 149-151).

¹¹⁷ Πρόκειται μάλιστα για καινοτομία που θα αργήσει πολύ να γνωρίσει διάδοση, βλ. Πρότυλο Πτολεμαίου στη Σαμοθράκη, Ασκληπιείο Μεσσήνης. Αντίθετα ως στοιχείο εσωτερικής διαμόρφωσης του χώρου, ειδικά στην Πελοπόννησο αποτελεί σχεδόν τον κανόνα τόσο σε περίτεχνους ναούς όσο και σε απλούστερους.

¹¹⁸ Η πολύ επιμελής λεπτή κατεργασία των μορφών (έλικες, φύλλα άκανθας, ανθέμιο, οκτάφυλλο ρόδακες), φανερώνει την καταγωγή του κορινθιακού κιονοκράνου από τη μεταλλουργία βλ. (Choisy, 1899, 371-372), (Μπούρας, 1999, 342).

ανήκει σε διάμετρο κύκλου 2.10 m¹¹⁹. Επομένως αποτελεί μια ισχυρή απόδειξη ότι το μνημείο του Λυσικράτους δεν ήταν το μοναδικό του είδους του. Βέβαια παραμένει άγνωστο εάν πρόκειται για θόλο ή μονόπτερο.

Τέλος θα πρέπει να γίνει λόγος για τρία μαρμάρινα θωράκια ελαφρώς μικρότερα εκείνων του μνημείου του Λυσικράτους, τα οποία εντοπίστηκαν από τον Μ. Κορρέ στο Διονυσιακό θέατρο, στη Ρωμαϊκή αγορά και ενσωματωμένα στη Γοργοεπήκοο¹²⁰. Τα συγκεκριμένα ίσως αποτελούν επιπλέον ενδείξεις ύπαρξης περισσότερων κυκλικών αναθηματικών μνημείων στην Αθήνα, όχι απαραίτητως χορηγικών.

Στοές

Εκτός του πλαισίου των χορηγικών μνημείων, οι στοές αποτελούσαν ένα από τα πλέον προσφιλή κτήρια έκθεσης γλυπτών και ζωγραφικών έργων ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ. στην Αθήνα¹²¹. Υπό αυτό το πρίσμα ο αρχιτεκτονικός τύπος της στοάς παρείχε ενδεχομένως τη δυνατότητα, ύστερα από κατάλληλη σμίκρυνση της κλίμακας, να επιτελέσει τον ρόλο του χορηγικού μνημείου, αποτελώντας τη βάση του τρίποδα και φιλοξενώντας στο εσωτερικό του ένα έργο τέχνης¹²².

Βασικά κριτήρια για την κατάταξη ενός χορηγικού μνημείου στον τύπο της στοάς είναι η κατά μήκος ανάπτυξη της όψης, όπως και η μορφολογική της διάρθρωση με κύριο στοιχείο πεσούς ή κίονες, που εξασφαλίζουν τον «ανοικτό» χαρακτήρα του κτίσματος.

Στη ΝΔ γωνία του ωδείου του Περικλέους ένα επίμηκες θεμέλιο από κροκαλοπαγείς λίθους διαστάσεων 11x7.40 m (Πίν. 1, 4: 2), αποδόθηκε από τον Μ. Κορρέ σε χορηγικό μνημείο μορφής στοάς και εάν πράγματι η ταύτισή του είναι σωστή, τότε αποτελεί το δεύτερο μεγαλύτερο σε μέγεθος μετά του Νικίου¹²³. Σε μεταγενέστερο δημοσίευμα προτείνει ως γραφική αποκατάσταση μια εν παραστάσι στοά με δύο επιπλέον κίονες ως εσωτερική κιονοστοιχία¹²⁴.

Από το χορηγικό μνημείο του Λυσικλή σώζεται το ενεπίγραφο επιστύλιο, μήκους περίπου 5 m (Πίν 4: 5). Με βάση τις σωζόμενες εντορμίες στον λίθο, ο Η. S. Goette

¹¹⁹ (Agelidis, 2009, 155-156 αρ. 8).

¹²⁰ (Κορρές, 2018, 39, 54 Εικ. 10) ο οποίος εκτιμά τη διάμετρο του κτίσματος προέλευσης στα 2.10 m, οπότε ταυτίζεται με τη διάμετρο του χορηγικού μνημείου του Φιλόστρατου. Με δεδομένο όμως ότι είναι άγνωστη η θέση εύρεσης του ενεπίγραφου επιστυλίου, είναι παρακινδυνευμένος ο συσχετισμός των δύο μελών μεταξύ τους.

¹²¹ Π.χ. η Ποικίλη στοά.

¹²² Χωρίς βέβαια να αποκλείεται το ενδεχόμενο στέγασης του τρίποδα στο εσωτερικό.

¹²³ (Κορρές, 1980, 12 Σχ. 1 αρ. 7, 16). Η (Agelidis, 2009, 189) δέχεται την παραπάνω υπόθεση. Αντίθετα ο (Goette, 2007, 136) δεν κάνει λόγο για στοά, θεωρώντας ότι τα κατάλοιπα είναι φτωχά για τεκμηρίωση της ανωδομής.

¹²⁴ (Κορρές, 2009, 77 Εικ. 4.2). Μία ακόμη πρόταση γραφικής αποκατάστασης δίνεται σε ένα ομοίωμα από την περιοχή του Διονυσιακού θεάτρου, κατασκευασμένου τη δεκαετία του 1980. Εκεί το μνημείο αποκαθίστα ως ένας ιδιότυπος πεντάστυλος ναός, με την κιονοστοιχία της πρόσοψης εν παραστάσι στο ανατολικό άκρο και πρόστυλη με έναν επιπλέον κίονα στα πλάγια στα δυτικά. Ο πρόναος και ο ιδιαίτερα συμπίεσμένος σηκός έχουν ίδιο βάθος και χωρίζονται μεταξύ τους με θυραίο τοίχο. Πρόκειται ωστόσο για εσφαλμένη απόδοση, η οποία οφείλεται σε παρανόηση του κατασκευαστή της μακέτας.

καταλήγει στο συμπέρασμα πως πρόκειται για ένα δωρικό κτίσμα που μνημόνευε κατά πάσα πιθανότητα δύο χορηγούς, ίσως τους νικητές της ίδιας χρονιάς (323 π.Χ.)¹²⁵. Υποθέτοντας ένα συμμετρικό επιστύλιο ως προς το σωζόμενο, προκύπτει ζωφόρος μήκους σχεδόν 10 m, με μόλις ένα στήριγμα στον άξονα, οπότε στο κάθε μετακίονιο διάστημα αντιστοιχούν πέντε τρίγλυφα¹²⁶. Το ιδιότυπο κτήριο που προκύπτει, με κριτήριο την πρόσοψη, μπορεί να είναι είτε μονόστυλο εν παραστάσι, είτε τρίστυλο πρόστυλο. Δύσκολα μπορεί κανείς να φανταστεί ότι το βάθος του κτηρίου θα υπερέβαινε τα 10 m, επομένως φαίνεται πιο πιθανή η ανάπτυξη της κύριας όψης κατά την έννοια του μήκους. Επιπλέον η υπερβολικά αραιόστυλη διάταξη και ο περιττός αριθμός των κατακόρυφων στηριγμάτων αποκλίνουν από τις παγιωμένες παραλλαγές ενός ναού και μάλλον συνθέτουν έναν υπόστεγο χώρο ιδιαίτερα ανοιχτό προς το ύπαιθρο. Ως εκ τούτου η κατάταξη του μνημείου στον τύπο της στοάς ανταποκρίνεται μάλλον καλύτερα στα χαρακτηριστικά του.

Διαπιστώσεις και επισημάνσεις για την αρχιτεκτονική των χορηγικών μνημείων

Η σχέση μεταξύ ναόσχημων χορηγικών και ταφικών μνημείων

Τα ναόσχημα χορηγικά μνημεία, ως ιδιωτικά αφιερώματα με διαστάσεις αυτόνομου κτίσματος, δεν αποτελούν φαινόμενο άνευ προηγουμένου στην Αθήνα. Πολύ πριν τον 4^ο αι. π.Χ. και συγκεκριμένα στην αρχαϊκή εποχή πριν τα Μηδικά, ιδρύονται θησαυροί στο ιερό της Αθηνάς στην Ακρόπολη¹²⁷. Πρόκειται για δίστυλους εν παραστάσι οίκους από πορόλιθο, οι οποίοι ανεγέρθηκαν από αριστοκρατικές οικογένειες¹²⁸. Μέσα τους φυλάσσονταν πολύτιμα αφιερώματα, τα οποία προβάλλονταν στις καθορισμένες ημέρες του χρόνου, οπότε άνοιγε η θύρα¹²⁹. Ας σημειωθεί ότι γενικά ως αρχιτεκτόνημα οι θησαυροί αποτελούν αφιέρωμα στη θεότητα μαζί με το περιεχόμενό τους, το οποίο προορίζεται να αποτελεί αντικείμενο θαυμασμού αποκλειστικά απ' έξω¹³⁰. Επομένως από τη σκοπιά της λειτουργίας οι θησαυροί και τα σύνθετα ναόσχημα χορηγικά μνημεία διέπονται κατά βάση από τις ίδιες αρχές: Αφενός εξυπηρετούν τη φύλαξη και προβολή αφιερωμάτων, αφετέρου η περίτεχνη αρχιτεκτονική τους ενισχύει το κύρος του αναθέτη. Ωστόσο υπάρχουν προσκόμματα στην άμεση σύνδεση μεταξύ των δύο τύπων μνημείων. Οι θησαυροί στην Ακρόπολη καταστράφηκαν το 480 π.Χ. από τους Πέρσες, ενώ τα πρώτα χορηγικά μνημεία στην απλούστερη μορφή τους εμφανίζονται σχεδόν μια γενιά αργότερα, στα μέσα του 5^{ου} αι. Εάν ο στρατηγός Νικίας Νικηράτου πράγματι ανίδρυσε ναόσχημο μνημείο για τους τρίποδες που είχε κερδίσει, και αν επιπλέον γίνει η παραδοχή ότι ήταν το πρώτο του είδους του, τότε αυξάνεται ακόμη περισσότερο η χρονική απόσταση από τη ζώσα μνήμη των θησαυρών της Αττικής.

¹²⁵ (Goette, 2007, 139-140).

¹²⁶ (Goette, 2007, 140).

¹²⁷ Η (Hering, 2015, 16-38, 224 Πίν. 15.2) καταγράφει δώδεκα παραδείγματα, χρονολογούμενα από το β' τέταρτο του 6^{ου} αι., κυρίως στα μέσα του 6^{ου} αι. και δύο περιπτώσεις πριν το μέσο του 5^{ου} αι. π.Χ.

¹²⁸ (Hering, 2015, 188).

¹²⁹ (Hering, 2015, 37).

¹³⁰ (Partida, 2000, 279, 291), (Hering, 2015, 201-202).

Βεβαίως στα πανελλήνια ιερά (Ολυμπία, Δελφοί) οι ναόσχημοι θησαυροί στέκονταν ακόμη και θα μπορούσαν να αποτελέσουν πηγή έμπνευσης για μελλοντικούς Αθηναίους αναθέτες. Παράλληλα όμως οι καταβολές του φαινομένου των ναόσχημων χορηγικών μνημείων δύνανται ενδεχομένως να εντοπιστούν σε μια τελείως διαφορετική θεματική της ελληνικής αρχιτεκτονικής.

Ο Fedak, στη συνθετική μελέτη του για τη μνημειακή ταφική αρχιτεκτονική της ελληνιστικής εποχής, προτείνει ότι ο τύπος του ναόσχημου τάφου πάνω σε συμπαγές πόδιο πιθανόν να αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για χορηγικά μνημεία στην Αθήνα και σε άλλες περιοχές¹³¹. Ωστόσο τα διαθέσιμα στοιχεία από την Αττική φανερώνουν μάλλον μια παράλληλη πορεία, η αφετηρία της οποίας θα πρέπει να αναζητηθεί σε μικρότερη κλίμακα μεγεθών και όχι απευθείας στη μνημειακή.

Η παραλλαγή των χορηγικών μνημείων της μορφής ναόσχημης κόγχης φανερώνει περισσότερο από κάθε άλλη, που προαναφέρθηκε, τις κοινές αρχές σχεδιασμού που διέπουν τα χορηγικά και τα ταφικά μνημεία της Αθήνας, όπως και την παράλληλη εξελικτική πορεία τους διαρκούντος του 4^{ου} αι. π.Χ.

Από τον όψιμο 5^ο αι. π.Χ. οι αττικές επιτύμβιες στήλες με ανάγλυφες παραστάσεις σταδιακά εμφανίζονται με όλο και πιο σύνθετο πλαίσιο, το οποίο αντλεί μορφές από την αρχιτεκτονική, μιμούμενο έτσι προσόψεις με αετωματική απόληξη. Σε αυτή την περίπτωση η ζώνη του επιστυλίου φαίνεται πως είναι η πλέον προσφιλή για την αναγραφή της επιτύμβιας επιγραφής¹³².

Πλησιάζοντας προς τον 4^ο αι. οι ανάγλυφες μορφές αποδίδονται όλο και πιο έξεργες, ενίοτε ολόγλυφες, μόλις προσκολλημένες στη λίθινη πλάτη, ενώ στο τελευταίο εξελικτικό στάδιο αυτής της πορείας, στο τρίτο τέταρτο του 4^{ου} αι., καταλήγουν ως ελεύθερα ιστάμενα γλυπτά. Η ανάπτυξη της τρίτης διάστασης στα επιτύμβια μνημεία, λόγω απόδοσης του βάθους στις ανάγλυφες ή γλυπτικές παραστάσεις οδηγεί στην αυτονόμηση του αρχιτεκτονικού πλαισίου, το οποίο εκτός από «κάδρο» της σύνθεσης λειτουργεί και ως στέγαστρο προστασίας της¹³³. Η αύξηση του μεγέθους ή του αριθμού των αγαλμάτων ενός ταφικού μνημείου οδηγεί σε ανάλογη ανάπτυξη του πλαισίου, το οποίο δύναται να αποκτήσει αρχιτεκτονική υπόσταση¹³⁴. Κατ' αυτό τον τρόπο στο τελευταίο τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ. προκύπτει ο τύπος του επιτύμβιου ναΐσκου με αγάλματα αντί αναγλύφων, η οποία αποτελεί την πλέον εξελιγμένη μορφή ταφικού μνημείου¹³⁵ και υποδηλώνει τις τάσεις προβολής των εύπορων οικογενειών εκείνης της εποχής¹³⁶. Στο νεκροταφείο του Κεραμεικού απαντώνται τα πιο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα, όπως ο επιτύμβιος ναΐσκος του Αριστοναύτη (350-325 π.Χ.), του Προκλέους (~340 π.Χ.), των αδερφών Παμφίλης και Δήμητρος (~320

¹³¹ (Fedak, 1990, 181).

¹³² (Umholtz, 2002, 276-277).

¹³³ (Umholtz, 2002, 276), (Montel, 2010, 267).

¹³⁴ (Dinsmoor, 1950, 254)

¹³⁵ (Hellmann, 2006, 288).

¹³⁶ (Liddel, 2007, 219).

π.Χ.)¹³⁷, αλλά και στον Ραμούντα ο τάφος του Πυθάρχου και του Ιεροκλέους (Πίν. 5: 1)¹³⁸.

Ο συγκεκριμένος τύπος, ωστόσο, εντοπίζεται επίσης σε ακόμη συνθετότερες μορφές και μεγαλύτερες διαστάσεις, αλλά πιθανόν δεν πρόλαβε να διαδοθεί περαιτέρω στην Αθήνα, λόγω της απαγόρευσης ανέγερσης πολυτελών ταφικών μνημείων από τον Δημήτριο Φαληρέα¹³⁹. Δύο πολύ χαρακτηριστικές περιπτώσεις έχουν βρεθεί στην Καλλιθέα και στο παρόδιο νεκροταφείο του Ραμούντα.

Στην Καλλιθέα το ταφικό μνημείο του Νικηράτου και του υιού του Πολυξένου, χρονολογείται στο 330 π.Χ.¹⁴⁰. Τα αγάλματα των νεκρών, μαζί με ενός δούλου τους, στεγάζονται μέσα σε επιτύμβιο ναΐσκο δίστυλο πρόστυλο, ιωνικού ρυθμού με ραδινούς κίονες και οριζόντια στέγαση με ακροκέραμα (Πίν. 5: 2). Αντί κρηπιδώματος ο ναΐσκος διαθέτει ογκώδη, μαρμάρινη τρίβαθμη βάση, η οποία φέρει επιγραφή με το όνομα του νεκρού και ανάγλυφη ζωφόρο κοσμημένη από μορφές λεόντων και ταύρων. Το σύνολο εδράζεται σε συμπαγές πώρινο βάθρο, αποτελούμενο από ορθοστάτες, δύο στρώσεις λιθόπλινθων και στέψη που περιτρέχεται από συνεχή μαρμάρινη ζωφόρο με ανάγλυφες παραστάσεις από την αμαζονομαχία¹⁴¹.

Αντίστοιχης μορφής επιτύμβιος ναΐσκος, ιωνικός δίστυλος πρόστυλος, βρέθηκε στον ταφικό περίβολο του Διογείτονος στον Ραμούντα και ανήκει στη σύζυγό του Αβρώ (Πίν. 5: 3, 4)¹⁴². Το αγάλμα της, σε μέγεθος λίγο μεγαλύτερο του φυσικού, βρίσκεται στο αριστερό ήμισυ της κόγχης και συνοδεύεται από μια θεραπαινίδα, η οποία στέκεται στο πλευρικό μετακίονιο διάστημα. Το όνομα της νεκρής αναγράφεται στο ιωνικό επιστύλιο, που φέρει δύο ταινίες και στέφεται από ζώνη με οδόντες. Ο ναΐσκος έστεκε μαζί με έναν ακόμη απλούστερης μορφής πάνω σε ταφικό περίβολο από μαρμάρινες λιθόπλινθους συνολικού ύψους 4.16 m¹⁴³.

Κοινό στοιχείο στα προαναφερθέντα παραδείγματα είναι η δίστυλη πρόστυλη διάταξη της κάτοψης, όπου αυτονομείται το ζεύγος κιονίσκων από το αρχιτεκτονικό πλαίσιο της γλυπτικής σύνθεσης, με αποτέλεσμα να υπερτερεί η εντύπωση ενός αυτοτελούς κτίσματος μορφής ναΐσκου αντί μιας κόγχης.

Παραμένει άγνωστο από πότε οι χορηγοί άρχισαν να εμπλουτίζουν τα αναθήματά τους με άλλα τέχνηρα πέρα από τον μπρούτζινο τρίποδα, ενώ επίσης δεν είναι βέβαιο εάν η πλειονότητα ακολουθούσε αυτή την πρακτική. Πάντως με βάση τα

¹³⁷ (Knigge, 1990, 115-117, 42 Εικ. 40, Εικ. 114).

¹³⁸ (Πετράκος, 1999, 374-378, 397-397, Εικ. 272, 289), ο επιτύμβιος ναΐσκος του Ιεροκλέους μάλιστα έχει πρωτοφανές μήκος 3.40 m περιέχοντας έξι ανθρώπινες, πρακτικά ολόγλυφες, μορφές.

¹³⁹ (Πετράκος, 1999, 366-367).

¹⁴⁰ Βλ. σχετικά με το μνημείο (Tsigirivakos, 1971), (Steinhauer, 2006), (Hellmann, 2006, 309), το οποίο μεταφέρθηκε από την αρχική του θέση σε αίθουσα στο μουσείο του Πειραιά, όπου εκτίθεται αναστυλωμένο.

¹⁴¹ Η οποία αποτελεί ενδεχομένως επιρροή από το Μαυσωλείο της Αλικαρνασσού (Hellmann, 2006, 309).

¹⁴² (Πετράκος, 1999, 365-370, Εικ. 260-263).

¹⁴³ (Πετράκος, 1999, 363, 365 Εικ. 258, 366 Εικ. 259).

σωζόμενα παραδείγματα χορηγικών μνημείων μορφής ναόσχημης κόγχης μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι είχαν παράλληλη εξελικτική πορεία με τους επιτύμβιους ναϊσκούς, καθώς διέπονται από τις ίδιες αρχές σχεδιασμού και έχουν να επιτελέσουν τον ίδιο ρόλο.

Είναι γεγονός ότι κατά την ίδια περίοδο που τα χορηγικά μνημεία ανεγείρονται ως πλέον δαπανηρές πολυτελείς κατασκευές στην Αθήνα, το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται επίσης στα ταφικά μνημεία¹⁴⁴. Για τα τελευταία ωστόσο η γενική σύλληψη παραμένει αμετάβλητη από τον 5^ο, αι. π.Χ. Το μόνο που αλλάζει στον 4^ο αι. είναι η κλίμακα¹⁴⁵, η οποία ωστόσο δε θα αγγίζει τα μεγέθη κανονικών κτισμάτων με πλήρως ανεπτυγμένο εσωτερικό χώρο, όπως συνέβη σε κάποιες περιπτώσεις χορηγικών μνημείων.

Ο εμπλουτισμός ταφικών και χορηγικών μνημείων με ανάγλυφα και γλυπτά, από την άποψη της εξέλιξης του αρχιτεκτονικού πλαισίου τους, μπορεί σε ένα πρώτο εξελικτικό στάδιο να παρείχε όμοια αποτελέσματα, όμως στη συνέχεια φαίνεται πως οι χορηγοί αναζήτησαν ακόμη μεγαλύτερη μνημειακότητα στα αφιερώματά τους, αντλώντας αμιγώς αρχιτεκτονικά πρότυπα από τη ναοδομία ή από χρηστικά κτήρια. Έτσι ο τρίποδας καταλήγει σε κάποιες περιπτώσεις να αποτελεί απλώς την αφορμή για την ανέγερση δαπανηρών αρχιτεκτονημάτων, τα οποία έχουν στόχο να διατυμπανίζουν τον πλούτο και την κοινωνική επιφάνεια του χορηγού¹⁴⁶, έχουν δε σε μερικές περιπτώσεις τέτοιο μέγεθος, όπως το Θρασύλλειο και το μνημείο του Νικίου, που αντί για ιδιωτικά αναθήματα, μάλλον θα πρέπει να υπάγονται στη σφαίρα της δημόσιας αρχιτεκτονικής¹⁴⁷.

Τέλος θα πρέπει να γίνει μια γενικότερη επισήμανση. Ο θεσμός της χορηγίας, πέρα από την εξασφάλιση των οικονομικών πόρων για συγκεκριμένες ανάγκες του κράτους, πετύχαινε κάτι εξίσου σημαντικό: Τα χορηγικά μνημεία οπωσδήποτε αποτέλεσαν ένα επιπλέον αντικείμενο απασχόλησης για τις τάξεις των οικοδόμων, τεχνιτών, καλλιτεχνών, οι οποίοι, σε εποχές που δεν υπήρχαν μεγάλα κρατικά οικοδομικά προγράμματα, έβρισκαν αντικείμενο εργασίας και βιοπορίζονταν από την παραγωγή ταφικών μνημείων και των πάσης φύσεως λατρευτικών αναθημάτων. Μετά τον νόμο απαγόρευσης ανέγερσης πολυτελών, πολυδάπανων ταφικών και χορηγικών μνημείων από τον Δημήτριο Φαληρέα, είναι πιθανό ότι πολλοί από αυτούς αναγκάστηκαν να αναζητήσουν εργασία σε άλλες, ακμάζουσες πόλεις του ελληνικού κόσμου¹⁴⁸.

¹⁴⁴ (Amandry, 1997, 71), (Wilson, 2003, 221). Η (Hellmann, 2006, 309) αποδίδει το φαινόμενο αφενός στην εξασθένηση του δημοκρατικού ιδεώδους, αφετέρου στα νέα πρότυπα πολυτελών τάφων, που διέδωσε η Μακεδονική δυναστεία.

¹⁴⁵ (Umholtz, 2002, 277).

¹⁴⁶ (Wilson, 2003, 213).

¹⁴⁷ (Townsend, 2003, 97).

¹⁴⁸ (Williams, 1982, 186).

Η αναγραφή του ονόματος του χορηγού στα επιστύλια

Στα χορηγικά μνημεία, που έχουν τη μορφή αυτοτελούς κτίσματος, διαπιστώνεται ότι η αναθηματική επιγραφή αναγράφεται κατά κανόνα στη ζώνη των επιστυλίων. Τούτη η πρακτική της μνημόνευσης του ονόματος μεμονωμένων ατόμων, ως αναθέτες οικοδομημάτων, γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση κατά την ελληνιστική εποχή¹⁴⁹. Ειδικότερα, από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. κι έπειτα, τα περισσότερα παραδείγματα στον Ελλαδικό χώρο¹⁵⁰ εμφανίζονται κατά κύριο λόγο σε περιοχές υπό την άμεση σφαίρα επιρροής των Μακεδόνων¹⁵¹ ή αποτελούν ευεργεσίες ηγεμόνων των ελληνιστικών βασιλείων προς πόλεις¹⁵² και πανελλήνια ιερά¹⁵³.

Αν και η πλειονότητα των χρονολογημένων ενεπίγραφων επιστυλίων από τα αθηναϊκά χορηγικά μνημεία εμπίπτει στην περίοδο του Φιλίππου και του Μ. Αλεξάνδρου, εντούτοις κατά την Umholtz το φαινόμενο δεν είναι αποτέλεσμα μακεδονικής επιρροής. Αντίθετα πρόκειται για μια τάση, η οποία εντοπίζεται ήδη στα ταφικά μνημεία της Αθήνας από τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. και που βρήκε τις κατάλληλες κοινωνικές συνθήκες για να ωριμάσει και να διαδοθεί στην ύστερη κλασική περίοδο¹⁵⁴. Κατά την άποψή της, το γεγονός ότι οι χορηγικές επιγραφές τοποθετούνται τόσο ψηλά σε σχέση με τον παρατηρητή, ενώ θα μπορούσαν σε άλλη θέση, όπως ο στυλοβάτης, να είναι καλύτερα αναγνώσιμες, φανερώνει ότι είχαν παγιωθεί ήδη αισθητικές συμβάσεις, οι οποίες υπερτερούσαν σε σχέση με κάποια πρακτικά ζητήματα¹⁵⁵.

Σε κάθε περίπτωση το τυπικό της δημιουργίας ναόσχημων χορηγικών μνημείων σχεδόν νομοτελειακά οδηγεί στην αναγραφή της χορηγικής επιγραφής στη ζώνη του επιστυλίου, καθώς πρόκειται για την πιο πλεονεκτική. Εναλλακτικά θα μπορούσε να χαραχθεί στις βαθμίδες του κρηπιδώματος ή στα μέτωπα των παραστάδων –εφόσον υπάρχουν– χωρίς όμως να επιτυγχάνεται το ίδιο αποτέλεσμα:

Το ύψος των βαθμίδων της κρηπίδας για την κλίμακα ακόμη και των μεγαλύτερων μνημείων που εξετάστηκαν, μετά βίας προσεγγίζει το ένα πόδι, επομένως για να χωρέσει όλη η χορηγική επιγραφή σε μία βαθμίδα, απαιτείται μικρό μέγεθος

¹⁴⁹ Βλ. ενδεικτικά περί αφιερωματικών επιγραφών σε επιστύλια ιερών και ιδιωτικών κτηρίων τη σύντομη πραγματεία του (Pickard, 1965).

¹⁵⁰ Ως πρακτική εμφανίζεται περί τα μέσα του 4^{ου} αι. στην περιοχή της Καρίας στη Μ. Ασία και συγκεκριμένα στα Λάβρανδα σε ναούς και μνημεία που οικοδομήθηκαν από τον Μαύσωλο και τον διάδοχό του Υδρία, βλ. ενδεικτικά για το ναό του Διός (Hellström & Thieme, 1982, 34).

¹⁵¹ Στη Σαμοθράκη σημειώνονται αρκετές σχετικές περιπτώσεις, όπως το ανάθημα Φιλίππου Γ' - Αλεξάνδρου Δ' (Wescoat, 2017, 106-108, Πίν. XLVIII), ο Περίβολος του Βωμού (Lehmann & Srittle, 1964, 33-35, Πίν. XLII), το αφιέρωμα της Μιλησίας (Wescoat, 2015, 133-134, 135 Εικ. 11), το Πρόπυλο Πτολεμαίου (Frazer, 1990, Πίν. LXXXIII) κ.ά. Στη Θάσο ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν η σκηνή του θεάτρου (Salviat, 1960, 300, 311 Εικ. 8) και το μνημείο του Θερσύλλοχου (Pickard, 1965, 101 Εικ. 4).

¹⁵² Π.χ. στην Αθήνα η Στοά του Αττάλου.

¹⁵³ Όπως π.χ. οι στοές του Φιλίππου (Vallois, 1923, 4-6, Πίν. IV) και του Αντίγονου (Courby, 1912, 37-39, Εικ. 57) στη Δήλο και του Αττάλου στους Δελφούς (Roux, 1987, 119, Πίν. IV, III).

¹⁵⁴ (Umholtz, 2002, 278, 286).

¹⁵⁵ (Umholtz, 2002, 285).

γραμμάτων, το οποίο θα ελαττώνεται όσο αυξάνεται ο αριθμός των στίχων¹⁵⁶. Εάν το μνημείο εδράζεται απευθείας στη στάθμη κίνησης του πλήθους, η επιγραφή είναι πιο δύσκολο να αναγνωστεί και δε γίνεται άμεσα αντιληπτή από τον παρατηρητή. Αλλά και όταν το κτίσμα είναι τοποθετημένο πάνω σε πόδιο, μια επιγραφή χαραγμένη στις βαθμίδες του κρηπιδώματος μπορεί ακόμη και να κρύβεται από το επίπεδο του δρόμου, λόγω της διαδοχικής εσοχής των μετώπων τους ως προς αυτό του ποδίου.

Εξίσου προβληματική θα ήταν η χάραξη της χορηγικής επιγραφής σε μια από τις δύο παραστάδες του μνημείου, καθώς σε αυτή την περίπτωση το δεδομένο πλάτος είναι σχετικά περιορισμένο, οπότε θα επιβαλλόταν η κατανομή των λέξεων σε πολλούς στίχους και η αναγραφή τους με μικρότερα γράμματα. Ως αποτέλεσμα η χορηγική επιγραφή ενδεχομένως να μη γινόταν αντιληπτή παρά μόνο από πολύ κοντά, ενώ προβληματική θα ήταν και η χωροθέτησή της στο ένα από τα δύο άκρα της πρόσοψης.

Όσον αφορά στον θριγκό του μνημείου, εάν πρόκειται για δωρικού ρυθμού, η κατάλληλη ζώνη είναι των επιστυλίων, καθώς αυτά παρέχουν μια καθαρή κατακόρυφη επιφάνεια, ακόσμητη και με ικανό ύψος, που επιτρέπει τη χάραξη της επιγραφής σε περισσότερους από έναν στίχους, διατηρώντας ικανοποιητικό μέγεθος γραμμάτων. Στην περίπτωση κτίσματος ιωνικού ρυθμού, τόσο το τριταινιωτό επιστύλιο όσο και η ζωφόρος παρέχουν εξίσου ικανοποιητικό χώρο για τη χορηγική επιγραφή. Ως προς την πρόσοψη η επιγραφή μοιάζει με «επιστέγασμα» του μνημείου και αποτελεί οργανικό μέρος της. Επιπλέον λόγω της θέσης της γίνεται αντιληπτή από απόσταση και ευανάγνωστη είτε το κτίσμα ορθώνεται πάνω σε πόδιο ή απευθείας στο έδαφος.

Αποτίμηση για τύπους και αρχιτεκτονικές μορφές

Η απόπειρα διάκρισης παραλλαγών στα χορηγικά μνημεία με μορφή κτίσματος, φανερώνει ένα μεγάλο εύρος τόσο ως προς το σχέδιο όσο κι ως προς την κλίμακα. Η φαινόμενη ποικιλία αντί μιας αυστηρής τυποποίησης, πιθανόν καταδεικνύει ότι ο χορηγός, μαζί με τον αρχιτέκτονα είχαν τα περιθώρια να λάβουν τις επιθυμητές γι' αυτούς αποφάσεις για το μέγεθος, το σχήμα, τις αρχιτεκτονικές μορφές και το περιεχόμενο του μνημείου. Κατ' επέκταση φαίνεται ότι επιτρέπονταν πειραματισμοί, αποδεσμευμένοι από το αυστηρό πλαίσιο αρχών που διέπει τη ναοδομία, η οποία εξελίσσεται με πολύ βραδύτερους ρυθμούς λόγω των ισχυρών παραδόσεων¹⁵⁷.

Παρά το γεγονός ότι το δείγμα των διαθέσιμων μνημείων είναι μικρό για να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα, διαπιστώνονται δύο σχετικά σαφείς μα αντίρροπες τάσεις. Από τη μια είναι εμφανής η διάθεση για καινοτομίες και πειραματισμούς, από την άλλη η αναπαραγωγή προτύπων του παρελθόντος.

¹⁵⁶ Εξυπακούεται ότι η επιγραφή δε θα μπορούσε ποτέ να αναγνωστεί εάν εκτεινόταν σε περισσότερες από μια βαθμίδες, καθώς τα κατακόρυφα μέτωπά τους δεν είναι συνεπίπεδα.

¹⁵⁷ (Knell, 2000, 149).

Στα μνημεία που κινούνται στο φάσμα της πρωτοπορίας παρατηρούνται ενδιαφέρουσες αποκλίσεις από τους συνήθεις κανόνες της ελληνικής αρχιτεκτονικής, πιθανώς λόγω της μικρής κλίμακας των έργων.

Όπως διαπιστώνει ο H. S. Goette, στο χορηγικό μνημείο του Λυσικλή αντιστοιχούν πέντε τρίγλυφα στο μετακίονιο διάστημα αντί της πάγιας πρακτικής του ενός ή δύο (Πίν. 4: 5)¹⁵⁸. Σε άλλο χορηγικό μνημείο, το επιστύλιο του οποίου ταύτισε στον Κεραμεικό, μορφής οίκου, το άνοιγμα γεφυρώνεται από τρία τρίγλυφα και τέσσερις μετόπες¹⁵⁹. Οι παραπάνω περιπτώσεις έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς προοιωνίζονται τη συστηματικότερη χρήση πολυτρίγλυφων μεταξονίων σε κιονοστοιχίες κατά την ελληνιστική εποχή¹⁶⁰.

Επιπλέον το επιστύλιο στο μνημείο από τον Κεραμεικό, στην προκειμένη περίπτωση, αντί να είναι ακόσμητο όπως συνηθίζεται, καταλαμβάνεται από συνεχή ζώνη ανάγλυφων στεφανιών σε παράθεση (Πίν. 3: 1)¹⁶¹. Πέρα από την πλέον γνωστή περίπτωση κόσμησης του επιστυλίου με στεφάνια, δηλαδή το μνημείο του Θρασύλλου, ακόμη ένα παράδειγμα αποτελεί το μνημείο του αγωνοθέτη Γλαύκωνος (280/79 π.Χ.), ένα πολύ μικρό κτίσμα ιωνικού ρυθμού, περίπου τετράγωνου σε κάτοψη, ακμής 1.5 m¹⁶², που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί κόγχη.

Ανάλογοι πειραματισμοί σημειώνονται στην επιλογή των δομικών υλικών και στην τελική επιμέλεια της επιδερμίδας του κτίσματος, κάτι που τεκμηριώνεται στα τρία μεγάλα χορηγικά μνημεία, του Λυσικράτους¹⁶³, του Θρασύλλου¹⁶⁴ και του Νικίου¹⁶⁵. Παράλληλα με τον γραπτό χρωματιστό διάκοσμο των αρχιτεκτονικών μορφών, χρησιμοποιούνται δομικά υλικά που μένουν ανεπίχριστα και άβαφα. Στις όψεις συνδυάζονται σε διακριτές στρώσεις διάφοροι τύποι πετρωμάτων και μαρμάρων, το κάθε ένα με τη δική του ιδιαίτερη απόχρωση, με στόχο να επιτευχθεί ένα ποικιλόμορφο αισθητικό αποτέλεσμα. Πρόκειται για μια τάση που δεν περιορίζεται

¹⁵⁸ (Goette, 2007, 139-140, Εικ. 12).

¹⁵⁹ (Goette, 1989, 86-91, 89 Εικ. 3). Σε χορηγικό μνημείο παρόμοιας μορφής θα πρέπει ίσως να αποδοθεί ένα μονοκόμματο μάρμαρο δωρικής ζωφόρου (Αρ. Β180) με επτά τρίγλυφα, αποκείμενου σε λιθοσωρό βορειοδυτικά του φυλακείου της εισόδου επισκεπτών στον αρχαιολογικό χώρο της Νότιας Κλιτύς.

¹⁶⁰ Πρόκειται όμως για μια τάση, που εν τέλει οδήγησε σε εκφυλισμό, καθώς η σημασία του τριγλύφου υποβιάστηκε στην αξία που είχαν οι οδόντες στην ιωνική ζωφόρο (Coulton, 1977, 94).

¹⁶¹ Το επιστύλιο κατά κανόνα δε φέρει διάκοσμο, ώστε να εκφράζει τη φέρουσα λειτουργία του. Μόνη ίσως εξαίρεση ο περίπτερος δωρικός ναός στην Άσσο της Μ. Ασίας, όπου στο επιστύλιο υπήρχε συνεχής ζώνη με ανάγλυφες παραστάσεις, μια ιδιομορφία που οφείλεται σαφώς σε επιρροή του ιωνικού ρυθμού (Μπούρας, 1999, 164).

¹⁶² (Goette, 2007, 141-143, Εικ. 13, 14).

¹⁶³ Πόδιο από πειραϊκό ακτίτη λίθο, μάρμαρο Υμηττού για τη στέψη του και για τα μετακίονια διαστήματα της θόλου, πεντελικό μάρμαρο για τα υπόλοιπα μέλη (Townsend, 2004, 312).

¹⁶⁴ Από μάρμαρο Υμηττού αποτελείται η πρώτη βαθμίδα της κρηπίδας και το σύνολο της πρόσοψης, από πεντελικό μάρμαρο η ανώτερη βαθμίδα της κρηπίδας, τα επίκρανα των παραστάδων και του πεσσού και τα γείσα, ενώ για τα επιστύλια και τη ζωφόρο χρησιμοποιήθηκε χονδρόκοκκο μάρμαρο από τις Κυκλάδες (Μπολέτης, 2012, 14).

¹⁶⁵ Χρησιμοποιήθηκε πεντελικό μάρμαρο για την εξάστυλη πρόσταση και για τον δωρικό θρηγικό, ευθυντηρία από ασβεστόλιθο της Ακρόπολης, πειραϊκός ακτίτης λίθος για τα τρίγλυφα, τα οποία βάφονταν, και για τους λίθους του σηκού.

αποκλειστικά στα χορηγικά μνημεία, αλλά χαρακτηρίζει το σύνολο της αθηναϊκής αρχιτεκτονικής παραγωγής του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁶⁶.

Μια άλλη πτυχή αφορά στις προσόψεις. Καθώς η πλειονότητα των χορηγικών μνημείων παρατάσσεται στα ανάντη κατά μήκος της οδού των Τριπόδων, ο κύριος άξονας συμμετρίας τους είναι πάντοτε κάθετος στην οδό. Ως εκ τούτου η πρόσοψη είναι αυτή που θα τραβήξει το βλέμμα των περαστικών, επομένως εκεί δίνεται η μεγαλύτερη έμφαση στον διάκοσμο. Η στροφή προς τη μετωπική αντίληψη των κτισμάτων αποτελεί γενικότερο φαινόμενο, το οποίο χαρακτηρίζει όλο και περισσότερο την ελληνιστική αρχιτεκτονική¹⁶⁷.

Η αναδρομή στην κλασική αρχιτεκτονική παράδοση και η αναπαραγωγή προτύπων του παρελθόντος παρουσιάζει διαβαθμίσεις. Τα μνημεία του Θρασύλλου και του Νικίου φανερώνουν την ικανότητα των αρχιτεκτόνων εκείνης της εποχής να εμπνευστούν από ένα εμβληματικό κτήριο της Ακρόπολης από την ακμή των Αθηνών, να αφομοιώσουν επί μέρους στοιχεία και να προχωρήσουν σε πρωτότυπες αυτοτελείς δημιουργίες. Ο ναός της Αθηνάς Νίκης ίσως να αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για ένα ή δύο ναόσχημα χορηγικά μνημεία ιωνικού ρυθμού¹⁶⁸. Εάν πράγματι πρόκειται για πιστά αντίγραφα του κλασικού ναού, και όχι για τυπική περίπτωση επιλογής αρχιτεκτονικών μορφών για μια νέα σύνθεση, τότε εκφράζουν μιαν άλλη, τελείως διαφορετική, «μουσειακή» αντιμετώπιση του παρελθόντος, η οποία δεν αφήνει περιθώρια δημιουργικής επανεμφάνειάς του.

Το μνημείο του Νικίου: Μια ιδιαίζουσα περίπτωση

Κλείνοντας την επισκόπηση των σχετικών παραδειγμάτων στην Αθήνα, συμπεραίνεται ότι το μνημείο του Νικίου διαφοροποιείται σημαντικά από το σύνολο. Τούτο επιτεύχθηκε με τον ειδικό χειρισμό τριών σχεδιαστικών παραμέτρων: Τοποθεσίας, μεγέθους και αρχιτεκτονικού τύπου¹⁶⁹. Ως προς τη χωροθέτηση είναι το μόνο που εντοπίζεται δυτικά του Διονυσιακού θεάτρου σε μια προνομιακή τοποθεσία ως προς την κυκλοφορία του κόσμου¹⁷⁰. Όσον αφορά στην κλίμακα του κτηρίου, με βάση τα ως τώρα διαθέσιμα στοιχεία, παραμένει το μεγαλύτερο που οικοδομήθηκε ποτέ, ενώ και η εξάστυλη πρόστυλη ναόσχημη μορφή φαίνεται πως αποτελεί

¹⁶⁶ Βλ. σχετικά (Townsend, 2004, 310-315).

¹⁶⁷ (Mattern, 2015, 112).

¹⁶⁸ Ο (Dinsmoor, 1950, 240 και σημ. 1) εντόπισε στον χώρο του Διονυσιακού θεάτρου θραύσματα από ένα μνημείο ιωνικού ρυθμού, που αποτελεί μίμηση του ναού της Αθηνάς Νίκης, το οποίο χρονολογεί στη ίδια περίοδο με τα μνημεία του Νικίου και του Θρασύλλου. Σε έναν από τους μαρμαρίνους πεσσούς του κτηρίου λαξεύτηκε το 279/278 π.Χ. ο κατάλογος των νικητών στους αγώνες δράματος, ως εκ τούτου είναι πιθανό πως πρόκειται για χορηγικό μνημείο, βλ. επίσης (Goette, 2007, 144). Σε αυτή την ενότητα ανήκουν λιθόπλινθοι και μέλη επιτοίχιου επιστυλίου με επιγραφές (κατάλογος διδασκαλιών), τώρα στο Επιγραφικό Μουσείο (Mette, 1977, 83 κ.ε.). Όμως τα εν λόγω επιστύλια είναι μικρότερα από τα αντίστοιχα του ναού της Αθηνάς Νίκης. Επίσης αρχιτεκτονικά μέλη, που αποτελούν ακριβή αντίγραφα ομόλογων στοιχείων του ναού της Αθηνάς Νίκης, είχαν ενσωματωθεί στη δυτική θύρα του Παρθενώνα κατά την επισκευή της στους υστερορωμαϊκούς χρόνους βλ. (Κορρές, 1994α, 70, 72 Εικ. 32, 75 Εικ. 34), ωστόσο δεν είναι σαφές εάν πράγματι προέρχονται από χορηγικό μνημείο ή εάν σχετίζονται με το κτήριο που εννοεί ο Dinsmoor.

¹⁶⁹ (Knell, 2000, 161).

¹⁷⁰ Βλ. παρακάτω την ενότητα: Α. IV: Η θέση του μνημείου και η σχέση του με την ευρύτερη περιοχή.

μοναδική περίπτωση για τα δεδομένα της Αθήνας¹⁷¹. Στον αντίποδα, τόσο η άντληση προτύπων από την κλασική αρχιτεκτονική παράδοση, όσο και η αναγραφή της χορηγικής επιγραφής στα επιστύλια της πρόστασης αποτελούν μάλλον μια σχετικά κοινή πρακτική.

¹⁷¹ Παρόμοια περίπτωση ναόσχημου χορηγικού μνημείου απαντάται στο Διονύσιο της Θάσου (γ' τέταρτο 4^{ου} αι.), το οποίο είναι τετράστυλο πρόστυλο με τέσσερις βαθμίδες πάνω σε βάθρο, που προσεγγίζεται με στενή κλίμακα πλάτους ίσου προς το μεσαίο μεταξόνιο. Ο θυραίος τοίχος έχει παραλειφθεί, οπότε ο σηκός είναι ανοικτός, ώστε να προβάλλεται ένα σύνταγμα πέντε αγαλμάτων στο εσωτερικό του, που περιλάμβανε τον Διόνυσο πλαισιωμένο από αλληγορικές μορφές, πιθανώς της Τραγωδίας, της Κωμωδίας, του Διθυράμβου και του Νυχτερινού (Grandjean & François, 2012, 120-121, 121 Εικ. 56-57).

Α. ΙΙ: Ο χορηγός Νικίας Νικοδήμου

Η χορηγική επιγραφή (IG II² 3055)

Οι ανασκαφές του Beulé αποκάλυψαν κι εμπλούτισαν την αθηναϊκή τοπογραφία με το τρίτο ως τότε γνωστό χορηγικό μνημείο, την ύπαρξη του οποίου τεκμηρίωνε η αντίστοιχη επιγραφή μνημόνευσης της νίκης. Πρέπει όμως εκείνη την εποχή να μην ήταν ακόμη ευδιάκριτη, καθώς ο Beulé την παραθέτει με αφετηρία το ήμισυ του πατρωνυμικού, αποκαθιστώντας το ως «Αριστοδήμου»¹⁷². Τελικά δημοσιεύεται ορθά και σχολιάζεται από τον Köhler¹⁷³. Η μεταγραφή της στο πρωτότυπο έχει ως εξής:

Νι[κ]ίας Νικοδήμου Ξυ[π]εταιίων ανέθηκε νικήσας χορηγῶν Κεκροπίδι παίδων.

Πανταλέων Σικυώνιο[ς] ἠῦλει. ἄισμα· Ἐλπήνωρ Τιμοθέου· Νέ[αι]χμ[ο]ς ἦρχε.

Δηλαδή σε ελεύθερη απόδοση στα νέα ελληνικά:

«Ο Νικίας, γιος του Νικοδήμου από την Ξυπαιτή έκανε αυτό το ανάθημα αφού νίκησε όντας χορηγός [στο διθύραμβο] των αγοριών της Κεκροπίδας. Ο Πανταλέων ο Σικυώνιος έπαιξε τον αυλό και στο τραγούδι ήταν ο “Ελπήνωρ” του Τιμόθεου. Άρχοντας ήταν ο Νέαιχμος»

Η χορηγική επιγραφή ως ένα βαθμό ακολουθεί τη συνήθη φρασεολογία, που χαρακτηρίζει αυτό το είδος¹⁷⁴, καθώς αναφέρει με τη σειρά το όνομα του χορηγού, το πατρωνυμικό και τον δήμο του¹⁷⁵ κι αμέσως μετά τη νίκη της φυλής, με τη διευκρίνιση εάν ήταν αγώνας ανδρών ή εφήβων, αλλά όχι στο πλαίσιο ποιας ακριβώς γιορτής¹⁷⁶.

Τα πλέον ενδιαφέροντα στοιχεία στην πρώτη πρόταση είναι η διατύπωσή της: Είναι η πρώτη φορά που ένας χορηγός των Μεγάλων Διονυσίων αποδίδει στον εαυτό του τη νίκη με τη φράση «νικήσας χορηγῶν» κι όχι στη φυλή, οπότε τούτη καθίσταται απλώς το μέσον για την επίτευξή της¹⁷⁷. Επιπλέον η χρήση του «ανέθηκε» είναι μη τυπική για χορηγική επιγραφή καθώς το σύνηθες είναι «εχορήγει». Σύμφωνα με τον P. Wilson η επιλογή του ρήματος δύναται να εξηγηθεί από το μέγεθος του μνημείου,

¹⁷² (Beulé, 1853, 102-103).

¹⁷³ (Köhler, 1885, 231-233). Στο corpus ελληνικών επιγραφών έχει λάβει τον αριθμό IG II² 3055

¹⁷⁴ Βλ. ενδεικτικά (Σιουμπάρα, 2013, 265), (Μακρή, 2013).

¹⁷⁵ Η Ξυπετή ήταν ένας από τους έντεκα δήμους της εν άστει τριττύος Κεκροπίδας (Traill, 1975, 9-11) μέχρι που ενσωματώθηκε, μαζί με τη Μελίτη και τις Δαιδαλίδες, στη φυλή της Δημητριάδος, ύστερα από τις ανακατατάξεις που επέβαλαν οι Μακεδόνες στην πολιτική οργάνωση της Αθήνας. Ήταν ένας σχετικά μεγάλος δήμος που συμμετείχε με επτά αντιπροσώπους στη Βουλή τη στιγμή που οι πλέον μεγαλύτεροι δήμοι είχαν δέκα έως δώδεκα, βλ. (Traill, 1975, 9-11 και Χάρτη 2). Ο δήμος της Ξυπετής χωροθετείται βορειοανατολικά του Πειραιά, στην περιοχή γύρω από το Μοσχάτο, την Καλλιθέα και τον Αγ. Ιωάννη Ρέντη, καθώς εκεί βρέθηκαν αφιερώματα Ξυπεταίων στο κοινό τετράκωμο Ιερό του Ηρακλέους (Traill, 1975, 50), ωστόσο η αρχαιολογική σκαπάνη δεν έχει ακόμη προσδιορίσει ακριβώς τη θέση της Ξυπετής στον χώρο (Πετριτάκη, 2009, 470-471).

¹⁷⁶ (Makres, 1994, 266-267) Στις χορηγικές επιγραφές δεν αναφέρεται στο πλαίσιο ποιας γιορτής έγινε η νίκη, ούτε προς τιμήν τίνος θεού ανατίθεται ο τρίπους. Η διάκριση μεταξύ Θαργήλιων και Μεγάλων Διονυσίων βασίζεται στην αναγραφή δύο χορηγῶν ή μόνο ενός αντίστοιχα.

¹⁷⁷ (Wilson, 2003, 227). Ο κανόνας είναι η αναγραφή της φυλής ως υποκειμένου ακολουθούμενου από το ρήμα «ενίκα», αφού η νίκη είναι πρωτίστως κατάκτησή της (Makres, 1994, 266).

οπότε η επιγραφή ίσως είχε στόχο να αναδείξει περισσότερο το ίδιο το ανάθημα παρά την πράξη της ανάθεσης καθαυτής. Άλλωστε όπως επισημαίνει, η ίδια καινοτομία εμφανίζεται και στο Θρασύλλειο¹⁷⁸.

Στο δεύτερο σκέλος η χορηγική επιγραφή εμφανίζει ορισμένες αποκλίσεις από τη συνήθη τυποποιημένη μορφή. Πρώτα γίνεται αναφορά στον Πανταλέοντα από τη Σικυώνα, ο οποίος έπαιζε στον διθύραμβο τον αυλό. Έως τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. ύστερα από την αναγραφή της φυλής και του χορηγού ακολουθούσε το όνομα του ποιητή που συνέθεσε το έργο, συνοδευόμενο από το ρήμα «εδίδαξεν». Έκτοτε όμως εμφανίζεται επίσης συχνά το όνομα του αυλητή, το οποίο ενίοτε προηγείται του ποιητή¹⁷⁹, κάτι που φανερώνει ίσως το πόσο καθοριστική άρχισε να θεωρείται σταδιακά η συμβολή του στη νίκη¹⁸⁰. Επιπλέον κάποιο ρόλο θα πρέπει να έχει το γεγονός ότι κάποια έργα ήταν ήδη γνωστά και παίζονταν σε επανάληψη, που σημαίνει πως σε κάποιες περιπτώσεις ο ποιητής μπορεί να είχε πεθάνει προ πολλού.

Στη συνέχεια διαπιστώνεται ακόμη μια πρωτοτυπία στη διατύπωση της χορηγικής επιγραφής, καθώς γίνεται ρητή αναφορά στο έργο διθύραμβου¹⁸¹, «*Ελπήνωρ*»¹⁸² του γνωστού ποιητή Τιμόθεου από τη Μίλητο. Όταν παίχτηκε στα Μεγάλα Διονύσια του 319 π.Χ., θα πρέπει να ήταν ήδη σχεδόν ενός αιώνα παλιό. Κατά τον P. Wilson ο Νικίας ίσως επέλεξε συνειδητά ένα έργο, που πιθανώς θεωρείτο τότε ήδη κλασικό, αντί για ένα σύγχρονο, καθώς γενικά ήταν μια εποχή με ιδιαίτερα συντηρητικές τάσεις, οπότε η αναγραφή του άσματος στη χορηγική επιγραφή προσέδιδε επιπλέον κύρος¹⁸³.

Η επιγραφή ολοκληρώνεται με την τυπική για την εποχή αναφορά στο όνομα του επώνυμου άρχοντα¹⁸⁴ Νέαιχμου, η θητεία του οποίου χρονολογείται στο 320/319 π.Χ.¹⁸⁵. Η ιστορική συγκυρία εκείνη την περίοδο είναι πυκνή γεγονότων¹⁸⁶. Ο θάνατος του Μ. Αλεξάνδρου το 323 π.Χ. θεωρείται από την Αθήνα η κατάλληλη ευκαιρία απαγκίστρωσής της από τη Μακεδονική επιρροή, οπότε ηγείται στον Λαμιακό πόλεμο ενάντια στους Μακεδόνες, όπου γνωρίζει βαριά ήττα από τις δυνάμεις του Αντίπατρου και του Κρατερού, με μεγαλύτερη απώλεια την καταστροφή του αθηναϊκού στόλου στη ναυμαχία της Αμοργού το 322 π.Χ. Ο Αντίπατρος και ο Κρατερός το φθινόπωρο του ίδιου έτους εγκατέστησαν μακεδονική φρουρά στο

¹⁷⁸ (Wilson, 2003, 227).

¹⁷⁹ (Makres, 1994, 267).

¹⁸⁰ (Wilson, 2003, 214).

¹⁸¹ (Wilson, 2003, 227).

¹⁸² Το έργο «*Ελπήνωρ*» έχει χαθεί και η ύπαρξή του μαρτυρείται μόνο από τη συγκεκριμένη χορηγική επιγραφή (Lambin, 2013, 50).

¹⁸³ (Wilson, 2003, 227).

¹⁸⁴ Η αναγραφή του επώνυμου άρχοντα δε συνέβαινε πάντα κατά τον 5^ο και στο πρώτο μισό του 4^{ου} αι., ύστερα όμως αποτελεί τυπικό στοιχείο (Makres, 1994, 114).

¹⁸⁵ (Meritt, 1977, 170).

¹⁸⁶ Για μια ευσύνοπτη επισκόπηση των γεγονότων που σχετίζονται με την Αθήνα και τις σχέσεις της με τους Μακεδόνες βλ. (Green, 2003, 1-7), (Rhodes, 2009, 20-26) και αναλυτικότερα (Tracy, 1995, 7-29), (Habicht, 1997, 37-53).

φρουρίο της Μουνιχίας στον Πειραιά¹⁸⁷ κι εγκαθίδρυσαν τιμοκρατικό πολίτευμα¹⁸⁸ στην Αθήνα με επικεφαλής τους Φωκίωνα και Δημάδη. Τούτο σήμανε το τέλος της αθηναϊκής δημοκρατίας, καθώς έχασαν τα πολιτικά τους δικαιώματα χιλιάδες άνδρες, οι οποίοι εγκατέλειψαν με τις οικογένειές τους την πόλη και μετεγκαταστάθηκαν στη Θράκη¹⁸⁹. Όταν τελούνται τα εν Άστει Διονύσια του 319 π.Χ., το νέο καθεστώς διανύει τον τρίτο χρόνο του και ως το τέλος του φθινοπώρου θα καταρρεύσει, καθώς μετά το θάνατο του Αντίπατρου ο Πολυπέρχων, μέσω ενός ψηφίσματος, που υπεγράφη από τον βασιλιά Φίλιππο Γ' Αριδαίο, αποκατέστησε το δημοκρατικό πολίτευμα και επέτρεψε την επιστροφή των εξοριστών¹⁹⁰.

Η ταυτότητα του χορηγού

Ο Νικίας Νικοδήμου από την Ξυπαιτή είναι ουσιαστικά γνωστός μόνο από τη χορηγική επιγραφή¹⁹¹. Όταν ανέλαβε τη χορηγία, θα πρέπει να είχε ήδη διαβεί το τεσσαρακοστό έτος της ηλικίας του¹⁹², επομένως έζησε ως ενήλικος την ήττα της Αθήνας από τον Φίλιππο στη μάχη της Χαιρώνειας κι έπειτα την πρόσκαιρη ακμή της επί διοικήσεως Λυκούργου. Ο J. Davies έχει προτείνει ένα γενεαλογικό δέντρο για την οικογένειά του¹⁹³, το οποίο όμως εν πολλοίς βασίζεται σε συμπληρώσεις ελλειπόντων τμημάτων επιγραφών¹⁹⁴ και σε συσχετισμούς προσώπων με συγγένεια, που μπορεί και να μην υφίσταντο απαραίτητως. Η πρότασή του έχει ως εξής:

¹⁸⁷ Η φρουρά θα ήταν επιφορτισμένη αφενός με την επιβολή της τάξης στην πόλη, αφετέρου με τον έλεγχο του εναπομείναντος στόλου της Αθήνας. Ο Αντίπατρος έδωσε την εντολή η εγκατάσταση των Μακεδόνων στρατιωτών να γίνει στις 20 Βοεδρομίου (Σεπτέμβριο) ημέρα όχι μόνο τέλεσης των Ελευσίων Μυστηρίων, αλλά και στην επέτειο της ένδοξης νίκης της Αθήνας στη Ναυμαχία της Σαλαμίνας (Green, 2003, 2), δίνοντας έτσι καίριο πλήγμα στο γόητρο της Αθήνας και στο ηθικό των κατοίκων της.

¹⁸⁸ Το καθεστώς κατονομαζόταν ως «Πατριός Πολιτεία» από τους ηγέτες του και χαρακτηρίστηκε ως «ολιγαρχία» από τους υποστηρικτές της βραχύβιας αναβίωσης της δημοκρατίας που ακολούθησε (Tracy, 1995, 17 σημ. 69), (Habicht, 1997, 44). Περί των πολιτικών γεγονότων και του τρόπου λειτουργίας των θεσμών επί Φωκίωνος και Δημάδους βλ. (Williams, 1982, 99-142), (Oliver, 2003, 40-51).

¹⁸⁹ Ο αριθμός του εκτιμάται μεταξύ 12-20.000 ατόμων, οι οποίοι μετεγκαταστάθηκαν με ενέργειες του Αντίπατρου, προκειμένου να αποφευχθεί ένας πιθανός εξανδραποδισμός (Green, 2003, 2), ωστόσο η μείωση του πληθυσμού της πόλης σε απόλυτο αριθμό αμφισβητείται (Lamberton, 2003, 9), (Bayham, 2003, 26), (Habicht, 1997, 44-45).

¹⁹⁰ (Williams, 1982, 142).

¹⁹¹ Το όνομά του έχει επίσης προταθεί από τον (Lambert, 1997, 169) ως συμπλήρωση στην επιγραφή (IG II² 1598, στίχος 5), την οποία χρονολογεί με βάση την παραπάνω ερμηνεία περί το 340-343 π.Χ. ή εναλλακτικά περί το 325 π.Χ. Το κείμενο καταγράφει την αγορά δημόσιας έκτασης γης από ιδιώτη κοντά στο Φάληρο. Το όνομα του αγοραστή δε σώζεται, αλλά το πατρώνυμο αποκαθίσταται ασφαλώς ως [Νι]κοδήμο, το οποίο ακολουθείται από αναφορά στον δήμο της Ξυπετής, επομένως αποκαταστάθηκε από τον Lambert το όνομα του Νικίου ως πιθανότερο. Το περιεχόμενο της επιγραφής σχετίζεται με την απόδοση φόρου 1% στο κράτος κατά την αγοραπωλησία γης μεταξύ ιδιωτών και των δήμων ή των φυλών, γνωστού ως συστήματος των Εκατοστών, το οποίο αποτέλεσε μια εναλλακτική πηγή εσόδων για τα δημόσια ταμεία κι εφαρμόστηκε από τη διοίκηση του Λυκούργου, καθώς λόγω του λιμού στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. ήταν δύσκολη η εκμίσθωση γης σε καλλιεργητές.

¹⁹² Πρόκειται για ένα από τα κριτήρια που υπήρχαν, προκειμένου να επιλεγεί κάποιος ως χορηγός χορού εφήβων (Wilson, 2003, 55), (Agelidis, 2009, 14).

¹⁹³ (Davies, 1971, 407-408).

¹⁹⁴ Στο έργο *Persons of Attica* διευκρινίζεται σε κάποια από τα επίμαχα λήμματα ονομάτων, ότι πρόκειται για συμπληρώσεις των επιγραφών, οι οποίες μάλιστα χαρακτηρίζονται «over-restored», (Traill, 2004, 177, 204).

Ο Ευκταίος (I) Ξυπαιτεών είναι ο παππούς του Νικίου, ο οποίος έχει δύο γιους, τον Νικόδημο και τον Ευκταίο (II). Ο Νικόδημος, υποστηρίζει ο Davies, ήταν πρόξενος της Αθήνας στην Καρθαία της Κέας μετά το 363/2¹⁹⁵ που απέκτησε δύο παιδιά γνωστά από επιγραφές: Τον χορηγό Νικία και την Ηδυλίνη¹⁹⁶. Ο Ευκταίος (II) αποκτά έναν γιο, που ονομάζεται επίσης Νικίας (II)¹⁹⁷. Τέλος θεωρεί τον Νικία Νικοδήμου πατέρα του Ευκταίου (III), ο οποίος εμφανίζεται σε κατάλογο ιππέων στη Σαλαμίνα μαζί με τον μεγαλύτερο ξάδερφό του Νικία (II) Ευκταίου¹⁹⁸.

Ο Reinmuth προτιμά ένα διαφορετικό γενεαλογικό δέντρο ως εξής: ο Ευκταίος (I) είχε τρεις γιους, το Νικόδημο, τον Ευκταίο (II) και το Νικία. Έπειτα ο Νικόδημος και ο Ευκταίος ονόμασαν έναν γιο τους Νικία, ενώ ο τρίτος αδερφός έδωσε στο γιο του το όνομα Ευκταίος (III)¹⁹⁹. Επομένως κατά την ερμηνεία του Reinmuth ο χορηγός Νικίας Νικοδήμου είναι ξάδερφος του Νικίου Ευκταίου (II) και του Ευκταίου (III) Νικίου²⁰⁰.

Ο κατάλογος των Ιππέων από τη Σαλαμίνα χρονολογείται από τους Davies και Reinmuth στη δεκαετία του 320 π.Χ.²⁰¹, ενώ από τον Traill, πιο πρόσφατα, περί το 350 π.Χ.²⁰², κατά συνέπεια εγκαταλείπεται η πρόταση του Davies και προτάσσεται αυτή του Reinmuth ως συμβατότερη με τα επιγραφικά δεδομένα.

Με την οικογένεια έχει σχετιστεί ένα ακόμη πρόσωπο, ο Λυσανίας Νικοδήμου Ξυπαιτείων, το άγαλμα του οποίου φιλοτέχνησε ο γλύπτης Πραξιτέλης. Τούτο μαρτυρείται από την επιγραφή IG II² 3886²⁰³, λαξευμένη σε λίθο από σκούρο κυανό υμήττειο μάρμαρο, που αποτελούσε μέρος μιας βαθμιδωτής βάσης. Η μορφή των γραμμμάτων ανάγει με σαφήνεια την επιγραφή στον 1^ο αι. π.Χ., οδηγώντας στο προφανές συμπέρασμα ότι ο Λυσανίας είναι ενδεχομένως ένας πολύ μακρινός απόγονος της οικογένειας του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁰⁴. Ο δε Πραξιτέλης εμφανίζεται να έχει υπογράψει κι άλλα έργα μεταξύ 1^{ου} αι. π.Χ. και 1^{ου} αι. μ.Χ.²⁰⁵.

¹⁹⁵ Πρόκειται για συμπλήρωση του ίδιου στην επιγραφή IG XII.5 542 στίχο 42, [Νικόδημος] Ευκταίου (Davies, 1971, 407).

¹⁹⁶ Γνωστή από επιτύμβια στήλη του 4^{ου} αι. που βρέθηκε στη Σαλαμίνα (IG II² 6930), όπου αναγράφει:
 Ηδυλίνη Νικοδήμου
 θυγάτηρ Ξυπαιτείωνος.

¹⁹⁷ Ο Νικίας Ευκταίου Ξυπαιτείων, εμφανίζεται στον κατάλογο εφήβων του 334/4 π.Χ. (IG II² 1156, στίχος 21), επομένως γεννήθηκε το 352 π.Χ. Για τη χρονολόγηση της επιγραφής βλ. (Reinmuth, 1971, 5).

¹⁹⁸ Βλ. IG II² 1955: Στίχος 5 «Νικίας Εύκταίου Ξυπαιτείων» και στίχος 20 «Εύκταϊος Νικίου Ξυπαιτείων».

¹⁹⁹ (Reinmuth, 1971, 8).

²⁰⁰ Τη θεωρία του Reinmuth υιοθετεί με επιφυλάξεις η (Makres, 1994, 414).

²⁰¹ Ο (Davies, 1971, 407) δέχεται προσεγγιστικά το 320 π.Χ. ενώ ο (Reinmuth, 1971, 8) εστιάζει τη χρονολόγηση της IG II² 1955 στο 323/2 π.Χ.

²⁰² (Traill, 2004, 177).

²⁰³ «Λυσανία[ς]Νικοδήμο[υ]Ξυπαιτώ[ν]. Πραξιτέλης ἐπ[οίησε]». Η επιγραφή βρέθηκε σε οικία της οδού Βουλευτηρίου (Pottier, 1878, 418), η οποία βρισκόταν εντειχισμένη στο υστερορωμαϊκό τείχος κατά μήκος της οδού Παναθηναίων.

²⁰⁴ (Davies, 1971, 408), (Raubitschek, 1943, 56).

²⁰⁵ Στο (Raubitschek, 1943, 56 σημ. 128) απαριθμούνται τέσσερις ακόμη περιπτώσεις.

Τα παραπάνω ωστόσο καταρρίπτει η C. Keesling. Ένα από τα συμπεράσματα από τη σχετικά πρόσφατη έρευνά της είναι, ότι Πραξιτέλης του 1^{ου} αι. π.Χ. δεν υπήρξε ποτέ, αποτελεί μια παρανόηση στη ρωμαϊκή αθηναϊκή προσωπογραφία²⁰⁶. Όπως υποστηρίζει, πρόκειται στην πραγματικότητα για αναγραφή του ονόματος του διάσημου γλύπτη του 4^{ου} αι. π.Χ., η οποία οφείλεται στο φαινόμενο ανανέωσης των βάσεων σε παλαιότερα έργα τέχνης κατά τον 1^ο αι. π.Χ.²⁰⁷. Έτσι διατυπώνει τον εξής συλλογισμό για την επιγραφή του Λυσανία: Το άγαλμά του φιλοτεχνήθηκε από τον Πραξιτέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. και η αυθεντική επιγραφή ήταν λαξευμένη στην πλίνθο στήριξής του, η οποία δεν αποκλείεται να ήταν άλλο υλικό, ίσως σκούρος ελευσινιακός ασβεστόλιθος²⁰⁸. Διαρκούντος του 1^{ου} αι. π.Χ. κατασκευάστηκε ένα βαθμιδωτό βάθρο για το άγαλμα κι επειδή ίσως η αυθεντική επιγραφή δεν ήταν πλέον ευκρινής, αντιγράφηκε σε κατώτερη βαθμίδα της βάσης²⁰⁹, πιθανώς για να διασωθεί η υπογραφή του γνωστού καλλιτέχνη. Πέραν της παραπάνω εκδοχής θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι πρόκειται για ένα αντίγραφο του αγάλματος, που χάθηκε όπως και το πρωτότυπό του.

Η θεωρία της C. Keesling φαίνεται εύλογη. Άλλωστε πριν από αυτήν και ο J. Traill αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο ο Νικόδημος να είχε ένα ακόμη παιδί, τον Λυσανία²¹⁰. Με αυτή την παραδοχή μάλιστα έχει προταθεί η συμπλήρωση του ονόματος του Λυσανίου σε ψήφισμα χρονολογούμενο στην εποχή του Λυκούργου²¹¹.

Σύμφωνα με όλα τα παραπάνω στοιχεία προτείνεται η εξής αποκατάσταση του στέμματος της οικογένειας:

²⁰⁶ (Keesling, 2010, 313).

²⁰⁷ Διακρίνει δύο περιπτώσεις: α) Αντιγραφή της αρχικής επιγραφής σε νέο λίθο, εκτός της πλίνθου του αγάλματος, με στόχο να διασωθεί το όνομα του γλύπτη, που είχε σημασία και β) την επανάχρηση –ουσιαστικά καπήλευση– του έργου τέχνης από κάποιο άτομο εκείνης της εποχής, το οποίο ανέγραφε το όνομά του ως αναθέτη στη θέση της αρχικής επιγραφής. Όπως όμως αναφέρει η C. Keesling το όνομα του αρχικού αναθέτη είναι πιθανό να διατηρείται σε άλλο σημείο της βάσης του αγάλματος, ειδικά όταν αυτή είναι σύνθετη, βαθμιδωτή (Keesling, 2010, 321).

²⁰⁸ Η Keesling υποθέτει πως το υλικό της βάσης θα ήταν διαφορετικό, πιθανώς κατά την άποψή της πεντελικό μάρμαρο. Κρίνοντας ωστόσο από τις σωζόμενες πλίνθους μπρούτζινων αγαλμάτων που φέρουν την υπογραφή του Πραξιτέλους ή άλλων γλυπτών του 4^{ου} αι. π.Χ., διαπιστώνεται η προτίμηση για τον σκούρο ελευσινιακό ασβεστόλιθο ή τον «μέλανα» λίθο του Άργους. Σε αυτή την περίπτωση η αντικατάσταση με υμήτηιο μάρμαρο θα επιτύγχανε καλύτερη ομοιότητα προς την αρχική βάση.

²⁰⁹ Επίσης κάνει λόγο για τρεις ακόμη περιπτώσεις ατόμων, που είναι γνωστά από επιγραφές του 4^{ου} αι. π.Χ. κι επανεμφανίζονται, για άγνωστο όπως αναφέρει λόγο, σε βάσεις χρονολογούμενες στον 1^ο αι. π.Χ. (Keesling, 2010, 313 σημ. 46).

²¹⁰ (Traill, 2004, 204).

²¹¹ Βλ. (Keesling, 2010, 278 σημ. 94), όπου αναφέρεται ότι ο G. Oliver αποκαθιστά τον 4^ο στίχο της IG II² 552 ως [Λυ]σανίας Νικ[οδήμου Ξυπεταίων]. Στο πλέον πρόσφατο επίσημο βιογραφικό σημείωμα του G. Oliver, αναφέρεται ότι ετοιμάζει από κοινού με την C. Keesling σχετικό άρθρο με τίτλο: «A 'new' Athenian notable and his honorific statue by Praxiteles: Lysanias son of Nikodemos of Xypete (IG II² 552 and IG II² 3886)», χωρίς όμως να γίνεται νύξη για το πού έχει υποβληθεί προς δημοσίευση.

Ευκταίος (I) Ξυπεταιίων				
Νικόδημος (I) Ευκταίου (I)			Νικίας (I) Ευκταίου (I)	Ευκταίος (II) Ευκταίου (I)
Νικίας (II) Νικοδήμου (I)	Ηδυλίνη Νικοδήμου (I)	Λυσανίας Νικοδήμου (I)	Ευκταίος (III) Νικίου (I)	Νικίας (III) Ευκταίου (II)

Τέλος με αφορμή το περιεχόμενο του έργου «Ελπήνωρ», θα πρέπει να γίνει λόγος για μια ομολογουμένως εύστοχη, μα τελικά αναληθή υπόθεση για την ταυτότητα του Νικίου. Ο Köhler σε υποσημείωσή του θεωρεί πιθανό το ενδεχόμενο ο χορηγός να ταυτίζεται με τον γνωστό Αθηναίο ζωγράφο Νικία²¹², ο οποίος σύμφωνα με τον Πλίνιο δώρισε το γνωστότερο ζωγραφικό έργο του «Νεκρομαντεία» στην πόλη της Αθήνας. Το θέμα του πίνακα έρχεται σε απόλυτη αντιστοιχία με τον μύθο του Ελπήνωρα, γεγονός που οδήγησε άλλους ερευνητές στην υπόθεση ότι το έργο στεγαζόταν στο χορηγικό μνημείο²¹³. Όμως μετέπειτα συστηματικότερη φιλολογική έρευνα κατέρριψε οριστικά την παραπάνω θεωρία: Το πατρώνυμο του ζωγράφου Νικία στη γενική κλίση λαμβάνει τη μορφή «Νικομήδους», η οποία σε συγκεκριμένες εκδόσεις του Μεσαίωνα, εσφαλμένα διορθωνόταν από τους αντιγραφείς των κειμένων του Πausanias σε «Νικοδήμου», δημιουργώντας την παραπάνω σύγχυση²¹⁴. Συνεπώς ο ζωγράφος Νικίας με τον Νικία της χορηγικής επιγραφής αποσυνδέονται και είναι δύο τελείως διαφορετικά πρόσωπα²¹⁵.

Έχοντας πλέον μια εποπτεία των διαθέσιμων στοιχείων και των πιθανών έμμεσων ενδείξεων για το πρόσωπο του Νικίου Νικοδήμου, μπορεί συμπερασματικά να γίνει μια έστω και αδρομερής σκιαγράφηση της κοινωνικής του θέσης. Ο πλούτος του είναι δεδομένος, καθώς η υποχρέωση ανάληψης λειτουργιών είχε ως προαπαιτούμενο την κατοχή περιουσίας άνω των τριών ταλάντων (18000 δραχμών)²¹⁶. Εάν ο Λυσανίας είναι πράγματι αδερφός του, συνάγεται ότι ως οικογένεια είχαν την ανάλογη οικονομική επιφάνεια και το κύρος, που τους επέτρεπε να παραγγείλουν έργο τέχνης σε έναν από τους σπουδαιότερους γλύπτες της εποχής²¹⁷. Επιπλέον η συμμετοχή δύο συγγενών του χορηγού στο σώμα των ιππέων φανερώνει ίσως, πέρα από την ευμάρεια²¹⁸, την έμπρακτη στήριξη της φατρίας στην πολιτική του

²¹² (Köhler, 1885, 234, σημ. 2)

²¹³ (Palagia, 1980, 70-71), (Townsend, 1982, 216), (Hintzen-Bohlen, 1997, 60, 62).

²¹⁴ (Gengler, 2000, 143-146), (Κασσάπογλου, 2013, 52).

²¹⁵ (Traill, 2004, 163-164).

²¹⁶ (Makres, 1994, 186).

²¹⁷ Το κόστος για ένα προϋτζίνο άγαλμα στον 4^ο αι. π.Χ. ανερχόταν στις 3000 δραχμές, σύμφωνα με την επιγραφή IG II² 555, στίχοι 13-14 «...εικόνα χαλκήν εν Βυζαντίω Ασ[κληπιά]δου από τρισχιλίων δραχμών», ενώ τα υλικά εκτιμάται πως ανέρχονταν σχεδόν στο 1/10 της τιμής βλ. (Schultz, 2003, 188).

²¹⁸ Ο Ευκταίος (II) μαζί με τον Νικία (II). Κύρια κριτήρια για τη στράτευση στους ιππείς στα μέσα του 4^{ου} αι. φαίνεται πως ήταν η οικονομική επιφάνεια των ατόμων και η σωματική τους διάπλαση (Bugh, 1988, 170-171).

Λυκούργου²¹⁹. Όμως με πιθανή εξαίρεση τον Λυσανία, για τον οποίο υπάρχει πιθανότητα να συμμετείχε στη Βουλή, τα άλλα μέλη της δεν εμφανίζονται να κατέχουν ούτε πριν το 320/319 π.Χ. ούτε μετά κανένα από τα πολιτικά ή στρατιωτικά αξιώματα της Αθήνας.

²¹⁹ Όπως υποθέτει ο (Bugh, 1988, 172) η εθελούσια συμμετοχή των εύπορων μελών της Αθήνας στην αναδιοργάνωση του σώματος των ιππέων γινόταν στο πλαίσιο μιας ευρύτερης υποστήριξης των πολιτικών του Λυκούργου.

Α. ΙΙΙ: Οι έως τώρα έρευνες για το μνημείο του Νικίου

Η έρευνα γύρω από το χορηγικό μνημείο του Νικίου έχει υπερβεί τον ενάμιση αιώνα, είτε έχοντας αποτελέσει αυτοτελές αντικείμενο μελέτης είτε ως μέρος συνθετικών εργασιών που καλύπτουν τόσο το φάσμα της αρχαιολογίας όσο και της ελληνικής αρχιτεκτονικής. Θεωρείται σκόπιμο η παρούσα επισκόπηση των προηγούμενων εργασιών να περιοριστεί σε παρατηρήσεις και συμπεράσματα, τα οποία σχετίζονται αμιγώς με την αρχιτεκτονική του μνημείου του Νικίου, χωρίς επέκταση σε υποθέσεις και στοιχεία που αφορούν στην οικοδομική ιστορία των ύστερων οχυρώσεων της Ακρόπολης, καθώς γι' αυτά γίνεται διεξοδικά λόγος σε επόμενη ενότητα²²⁰.

Οι πρώτες έρευνες

Ernst Beulé, 1853

Μεμονωμένα αρχιτεκτονικά μέλη του μνημείου είχαν σχεδιαστεί κατά καιρούς (Πίν. 7: 1)²²¹, ωστόσο ως σημείο αφετηρίας της έρευνας είναι η αποκάλυψη της υστερορρωμαϊκής πύλης της Ακροπόλεως, από τον Γάλλο αρχαιολόγο Ernst Beulé, ύστερα από τη σταδιακή αποδόμηση του οθωμανικού προμαχώνα²²², λίγο χαμηλότερα από τα Μνησίκλεια προπύλαια (Πίν. 7: 2, 3).

Ο Beulé, πιθανώς λόγω διαφοράς υλικού, δεν αντιλήφθηκε ότι τα ενσωματωμένα αρχιτεκτονικά μέλη στον υποτυπώδη θριγκό της πύλης είχαν την ίδια προέλευση (Πίν. 8). Τα πάρινα τρίγλυφα με τις μαρμάρινες μετόπες τα αποδίδει σε αρχαϊκό ναό κατεστραμμένο από τον Ξέρξη²²³, τα μαρμάρινα αντιθήματα των επιστυλίων τα σχετίζει με το εσωτερικό ενός ακόμη άγνωστου ναού²²⁴, ενώ στο χορηγικό μνημείο αποδίδει τα επιστύλια²²⁵ μαζί ίσως με τα οριζόντια γείσα²²⁶.

²²⁰ Βλ. Μέρος Β', ΙΙ: Έρευνες για την υστερορρωμαϊκή πύλη και τη χρονολόγησή της.

²²¹ Ο Dinsmoor θεωρεί πως οι (Stuart & Revett, 1816, 30, Πίν. X: 6, 7) σχεδίασαν ένα από τα δωρικά κιονόκρανα της πρόστασης του μνημείου (Dinsmoor, 1910, 470), το οποίο δημοσίευσαν στον 4^ο τόμο του *Antiquities of Athens*. Ο ίδιος μεταφέρει την πληροφορία για ένα σκαρίφημα επιστυλίου, εντειχισμένου στην μεσαιωνική πύλη κάτω από τον πύργο της Αθηνάς Νίκης, του Haller von Hallerstein (Dinsmoor Papers, BOX 40 Folder 5). Τέλος, ο Hansen φαίνεται πως σχεδίασε τη διατομή από μια παραστάδα του μνημείου, καθώς και ένα τρίγλυφο (Bendtsen, 1993, 236 αρ. ChrH. 187, 188). Πρόκειται για μεμονωμένες περιπτώσεις, συμπτωματικής καταγραφής αρχιτεκτονικών μελών, οι οποίες δε συνέβαλαν –στην εποχή τους– στην αναγνώριση και ταύτιση του μνημείου.

²²² Για την απόδοση του προμαχώνα στην οθωμανική περίοδο βλ. (Τανούλας, 1997, 247).

²²³ Η πολύ καλή κατεργασία τους και η μάλλον παράδοξη εντύπωσή του ότι είναι «χαμηλά», τον έκαναν να τα αποδώσει στην αρχαϊκή εποχή (Beulé, 1853, 102). Στις ανασκαφές που διενήργησε γύρω από τους πύργους, εντός και εκτός της Ακροπόλεως, βρήκε επιπλέον τρίγλυφα, τα οποία παραδόξως δε συσχέτισε με αυτά της πύλης, ενώ ανέφερε πως έχουν τις ίδιες αναλογίες και καλή κατεργασία –αλλά όχι αρχαϊκή. Λόγω του διαφορετικού τους πάχους, συμπέρανε ότι έστεκαν πάνω σε τοίχο, μάλλον, παρά σε κιονοστοιχία (Beulé, 1853, 120).

²²⁴ (Beulé, 1853, 102).

²²⁵ (Beulé, 1853, 102).

²²⁶ Θέτοντας ερωτήματα για τη χρονολόγηση της πύλης, αναφέρει: «Γιατί στην εποχή του Βαλεριανού και με τους Γότθους να πλησιάζουν, να ψάξει κανείς στην οδό των Τριπόδων και να αριθμήσει προσεκτικά μαρμάρινα μέλη και να τα τοποθετήσει με συγκεκριμένο τρόπο;». Η αριθμηση αφορά στα οριζόντια γείσα, για την οποία γίνεται λόγος στο ίδιο σημείο σε υποσημείωση. Το γεγονός πως τα αναφέρει μαζί με την αναζήτηση του κατάλληλου κτηρίου στην οδό των Τριπόδων, ίσως φανερώνει ότι εν τέλει τα συσχέτιζε μεταξύ τους. (Beulé, 1853, 118).

Richard Bohn, 1882

Σχεδόν τριάντα χρόνια μετά από τα πορίσματα των ανασκαφών του Beulé, δημοσιεύεται το έργο του Bohn για τα αθηναϊκά Προπύλαια, όπου εκτός των άλλων εξετάζεται η υστερορρωμαϊκή πύλη (Πίν. 11, 12)²²⁷. Διαπιστώνει ότι οι πλευρικοί πύργοι αποτελούνται από λίθους σε επανάχρηση από ένα άγνωστο αρχαίο κτίσμα και, το σημαντικότερο, πως για την τοποθέτησή τους με τον ίδιο τρόπο στη νέα κτηριακή οντότητα, προσημάνθηκαν με γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου²²⁸ χαραγμένα στα μέτωπα των λιθοπλίνθων πριν από τη διάλυση του αρχικού κτίσματος. Κάθε γράμμα αντιστοιχούσε σε μια αλφαβητική αρίθμηση στρώσεων τοίχου. Η έναρξη της αρίθμησης γινόταν στην κορυφή με το γράμμα «Α» και κατέληγε στη στρώση πάνω από τους ορθοστάτες με το «Θ», ακολουθούμενη ίσως από το γράμμα «Ι», το οποίο αντιπροσώπευε τη στρώση της στέφνης των ορθοστατών. Με αυτή τη διαπίστωση είναι εφικτό, όπως αναφέρει, να προσεγγιστεί το αρχικό ύψος των πύργων²²⁹, αφού υποθέτει πως πάνω από τους ορθοστάτες των τοίχων υπήρχαν δέκα στρώσεις λιθοπλίνθων. Το συμπέρασμά του αναπαράχθηκε σε επόμενα έργα²³⁰, ενώ επιπλέον φαίνεται ότι ίσως λήφθηκε υπόψη σε χαρακτηριστικά εκείνης της εποχής με φανταστικές απεικονίσεις της Ακρόπολης στην αρχαιότητα (Πίν. 13: 2, 3)²³¹. Ο Bohn μπορεί να μη συσχέτισε τις λιθοπλίνθους των πύργων με το μνημείο του Νικίου. Ωστόσο είναι ο πρώτος που δημοσιεύει στοιχεία για την ύπαρξη γραμμάτων πάνω σε αυτές και θέτει τη βάση για τον υπολογισμό του ύψους των τοίχων του σηκού στο χορηγικό μνημείο.

Οι αλληλοσυμπληρούμενες αποτυπώσεις των οχυρώσεων της δυτικής πρόσβασης στην Ακρόπολη, που δημοσιεύτηκαν στα έργα των Beulé και Bohn (Πίν. 10, 12, 13: 1), αποδεικνύονται πολύτιμα τεκμήρια, καθώς το 1888 επήλθαν ριζικές αλλαγές: Πέραν των καθαιρέσεων σημαντικών τμημάτων οχυρώσεων²³² συντελέστηκαν εργασίες αποκατάστασης των πλευρικών πύργων της πύλης Beulé, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα την αλλοίωσή τους. Ο νότιος πύργος δέχτηκε τις δραστικότερες παρεμβάσεις. Τρεις στρώσεις από τον νότιο τοίχο του αποξηλώθηκαν, ώστε να γίνουν οικοδομικό υλικό για τη συμπλήρωση του βόρειου πύργου. Επιπλέον όλες οι λιθοπλίνθοι πάνω από τους ορθοστάτες αφαιρέθηκαν και επανατοποθετήθηκαν σε άλλες θέσεις²³³, συχνά με το εξωτερικό πρόσωπο στραμμένο προς τα μέσα, έχοντας μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις υποστεί τεμαχισμούς και αναλαξεύσεις. Ως αποτέλεσμα οι παρατηρήσεις του Bohn περί σήμανσης των λίθων με γράμματα δεν ανταποκρίνονται προς τη σημερινή υφιστάμενη κατάσταση.

²²⁷ Βλ. (Bohn, 1882, 34-39), όπου αναπτύσσει επίσης τον συλλογισμό του περί χρονολόγησης και οικοδομικών φάσεων της πύλης, για τα οποία θα γίνει λόγος σε επόμενο κεφάλαιο.

²²⁸ Όπως αναφέρει ο Bohn, τα γράμματα είχε εντοπίσει πρωτότερα ο Furtwängler, ο οποίος όμως δε δημοσίευσε ποτέ κάτι σχετικό (Bohn, 1882, 37, σημ. 1).

²²⁹ (Bohn, 1882, 37).

²³⁰ (Verrall & Harrison, 1890, 348), (Judeich, 1906, 195), (D' Ooge, 1908, 33-34).

²³¹ Βλ. (Falke, 1887, 157, 195).

²³² Βλ. (Καββαδίας & Kawerau, 1906, 43, 133), (Τανούλας, 1997, 140-143), (Μαλλούχου-Tufano, 2008, 145 σημ. 233), (Κουτσαδέλης, 2020, 48-49).

²³³ Βλ. μέρος Β', ΙΙΙ: Αρχιτεκτονική τεκμηρίωση της υστερορρωμαϊκής πύλης.

Wilhelm Dörpfeld, 1885

Πολύ σύντομα μετά την έκδοση του έργου του Bohn, οι Köhler και Dörpfeld, δημοσιεύουν δύο ανεξάρτητα άρθρα στο *Athenische Mitteilungen* του 1885. Ο πρώτος διαβάσει ορθά τη χορηγική επιγραφή και τη σχολιάζει²³⁴. Ο Dörpfeld στην εισαγωγή του άρθρου του κάνει λόγο για ένα κτίσμα τέτοιων τεχνικών και καλλιτεχνικών χαρακτηριστικών, που θα πρέπει να λάβει τη θέση του ανάμεσα στα υπόλοιπα σπουδαία κτήρια της αρχαιότητας. Επιπλέον το θεωρεί σημαντικό, αφενός διότι είναι απόλυτα χρονολογημένο χάρη στην χορηγική επιγραφή, αφετέρου γιατί διέσωζε στην εποχή του πολύτιμα στοιχεία για την πολυχρωμία των αρχαίων κτηρίων, τα οποία σήμερα έχουν χαθεί²³⁵. Απορρίπτοντας την άποψη του Beulé, αποδίδει όλα τα αρχιτεκτονικά μέλη του θριγκού της πύλης στο χορηγικό μνημείο, ενώ ταυτίζει επιπλέον μέλη²³⁶. Από την εξέταση όλων των διαθέσιμων εντειχισμένων επιστυλίων τεκμηριώνει πως το κτίσμα ήταν εξάστυλο πρόστυλο, με έναν επιπλέον κίονα στις πλάγιες πλευρές²³⁷. Από τα οριζόντια μαρμάρινα γείσα στην πύλη, συμπεραίνει ότι το κτίσμα διέθετε αέτωμα²³⁸. Τα συμπεράσματά του συνοψίζονται σε έναν περιεκτικό πίνακα με σχέδια (Πίν. 14)²³⁹. Λαμβάνοντας υπόψη του το χορηγικό μνημείο του Θρασύλλου, υποθέτει ότι και το μνημείο του Νικίου έχοντας τη μορφή ναΐσκου ήταν χτισμένο με πλάτη σε βράχο²⁴⁰. Ταυτόχρονα είναι ο πρώτος που θεωρεί ότι τα δύο χορηγικά μνημεία έχουν ως κοινό τους πρότυπο τα Μνησίκλεια Προπύλαια, συγκεκριμένα του Νικίου την Κεντρική Πτέρυγα και του Θρασύλλου τη νότια²⁴¹. Τέλος, αφού σχολιάσει τις αναλογίες του θριγκού σε σχέση με άλλα δωρικά μνημεία²⁴², αναπτύσσει μια πολύ σύντομη πραγματεία για τη χρήση χρώματος στην ελληνική αρχιτεκτονική, για να καταλήξει ότι το μνημείο του Νικίου αποτελεί μια ακόμη απόδειξη πως στα μαρμάρινα αθηναϊκά κτήρια γινόταν χρήση χρώματος²⁴³.

Wilhelm Dörpfeld, 1889

Μια τετραετία αργότερα ο Dörpfeld θα επανέλθει με ένα σύντομο δημοσίευμα, στο οποίο εισηγείται μια θέση για το μνημείο. Συγκεκριμένα προτείνει ως ιδανικό ένα θεμέλιο νοτίως του πύργου της Νίκης, το οποίο διαλύθηκε κατά το ήμισυ, όταν έγινε

²³⁴ (Köhler, 1885, 231-233).

²³⁵ (Dörpfeld, 1885, 219).

²³⁶ Τα αρχιτεκτονικά μέλη που ταυτίζει εντοπίζονται σε τρεις θέσεις, έξω από τα τείχη δυτικά της πύλης Beulé, εντός της γνωστής ως «αυλής των φυλάκων» και εντειχισμένα στην οχύρωση στη νοτιοδυτική γωνία του πύργου της Νίκης (Dörpfeld, 1885, 219-220).

²³⁷ Θεωρεί πως όσα επιστύλια φέρουν μισό κανόνα σε μία ή και τις δύο άκρες τους, έστεκαν πάνω από κιονοστοιχία, ενώ αντίθετα όσα απολήγουν σε πλήρη κανόνα ή σε διάστημα μετόπης είχαν θέση πάνω σε τοίχο. Το γωνιακό επιστύλιο που αντιστοιχούσε σε μια από τις πλάγιες πλευρές φέρει μισό κανόνα στο άκρο που στρέφεται προς το σηκό, συνεπώς θεώρησε πως έβαινε επίσης σε κίονα, και ότι ως εκ τούτου στις μακρές όψεις του μνημείου θα υπήρχαν από δύο κίονες (Dörpfeld, 1885, 221).

²³⁸ (Dörpfeld, 1885, 228).

²³⁹ (Dörpfeld, 1885, Πιν. VII).

²⁴⁰ (Dörpfeld, 1885, 225). Βλ. προοπτική γραφική αποκατάσταση του μνημείου στο (Luckenbach, 1905, 49 Εικ. 79), (Πίν. 15: 3).

²⁴¹ (Dörpfeld, 1885, 226-227).

²⁴² (Dörpfeld, 1885, 227-228).

²⁴³ (Dörpfeld, 1885, 229-230).

η ανέγερση του Ηρωδείου (Πίν. 15: 1)²⁴⁴. Διαπίστωσε ότι ο τρόπος δομής είναι τυπικός για τον 4^ο αι., με τυποποιημένων διαστάσεων λιθόπλινθους από κροκαλοπαγές πέτρωμα, ενώ θεώρησε ιδανικό το πλάτος της θεμελίωσης για κιονοστοιχία παρά για τοίχο²⁴⁵. Επιπλέον δεν μπορούσε να παραβλέψει το γεγονός ότι στο συγκεκριμένο θεμέλιο δεν υπήρχε οπίσθιος τοίχος, ήταν δηλαδή προορισμένο για ένα κτίσμα πρόσοψης, προσθέτοντας επιπλέον έναν παραλληλισμό με το μνημείο του Θρασύλλου. Καταλήγει λοιπόν στο συμπέρασμα πως δεν μπορεί να είναι σύμπτωση ότι δύο μεγαλειώδη χορηγικά μνημεία, ιδρυμένα την ίδια χρονιά, διέπονται από το ίδιο πνεύμα χωροθέτησης προς τα δύο άκρα της Νότιας Κλιτύς της Ακρόπολης²⁴⁶. Τέλος, γίνεται κατανοητό, πως η παραπάνω θεωρία επίλυσε ταυτόχρονα ένα ακόμη πρόβλημα πέραν της χωροθέτησης του μνημείου, αυτό της χρονολόγησης της διάλυσής του, η οποία νομοτελειακά θα έπρεπε να επήλθε με την ανέγερση του ωδείου του Ηρώδου. Επομένως συνδέεται με αυτό το γεγονός η κατασκευή της πύλης²⁴⁷. Ο πλήρης συλλογισμός του Döerpfeld θα αναλυθεί σε επόμενη ενότητα²⁴⁸.

John Henry Middleton, 1890, 1892

Παράλληλα και ανεξάρτητα από τον Döerpfeld ασχολήθηκε με το μνημείο του Νικίου ο Middleton, ωστόσο η εργασία του πρέπει να παρέμεινε ημιτελής. Κατά τον Gardner, επιμελητή της έκδοσης των επιλεγμένων σχεδίων του, ο Middleton είχε καταλήξει σε μια γραφική αποκατάσταση του μνημείου, αλλά δεν υπάρχει καμία ένδειξη για το εάν θα την απέρριπτε, λόγω της πρότασης του Döerpfeld. Επιπλέον, όπως αναφέρει ο Gardner, ο Middleton εκφράζει τις αμφιβολίες του εάν πράγματι το χορηγικό μνημείο έστεκε στα θεμέλια κροκαλοπαγούς λίθου βορείως του Ηρωδείου²⁴⁹. Πληροφορίες για την πρόταση γραφικής αποκατάστασης καταγράφει ο Dinsmoor²⁵⁰: Πρόκειται ουσιαστικά για μια εξάστυλη πρόσοψη. Διαφοροποιείται από τον Döerpfeld, προτείνοντας, αντί δύο, μόνο έναν κίονα στις στενές πλευρές. Η κιονοστοιχία είναι πρόστυλη με παραστάδες πίσω από τους γωνιακούς κίονες. Πίσω από τις παραστάδες προτείνει τοίχους, οι οποίοι μετά από μικρή απόσταση γυρίζουν προς τα έξω με ορθή γωνία. Πέρα από τα σχετικά σχέδια ο Middleton αναφέρει ότι εντόπισε αρχιτεκτονικά μέλη από το μνημείο μέσα στον χώρο του Ασκληπιείου και στην παρακείμενη βυζαντινή δεξαμενή.

²⁴⁴ (Döerpfeld, 1889, 63). Βλ. επίσης προοπτικό σχέδιο γραφικής αποκατάστασης στο (Jahn & Michaelis, 1901, Πίν. XXXII), το οποίο αναπαράγεται αυτούσιο στο (D' Ooge, 1908, 262 Εικ. 114), (Πίν. 15: 2).

²⁴⁵ (Döerpfeld, 1889, 64-65).

²⁴⁶ (Döerpfeld, 1889, 65).

²⁴⁷ (Döerpfeld, 1889, 65-66).

²⁴⁸ Βλ. Μέρος Β', II: Έρευνες για τη χρονολόγηση της υστερορρωμαϊκής πύλης.

²⁴⁹ (Gardner, 1900, 1 σημ. 1, 15, Πίν. XIII), ωστόσο σημειώνει στην κάτοψη της Ν. Κλιτύς την προτεινόμενη θέση από τον Döerpfeld (Πίν. 15: 4).

²⁵⁰ (Dinsmoor Papers, BOX 40 Folder 5), ο οποίος αναζήτησε το σχετικό υλικό στη συλλογή των σχεδίων και σημειώσεών του στο Fitzwilliam Museum. Σύμφωνα με την καταγραφή του Dinsmoor, ο Middleton στο τετράδιο F, σελίδα 35, πρόκειται για αδρές παρατηρήσεις μαζί με σκαριφήματα του θριγκού της πύλης Beulé σε τομή, γραφική αποκατάσταση του δωρικού θριγκού του μνημείου σε κάτοψη, τομή και όψη.

Φρειδερίκος Βερσάκης, 1909

Μεσολαβεί μια εικοσαετία στασιμότητας για τη μελέτη του μνημείου, ίσως διότι οι υποθέσεις του Döerfeld να είχαν τύχει στο μεταξύ ευρείας αποδοχής²⁵¹, μέχρι που έρχεται στο προσκήνιο ένα δημοσίευμα στην *Αρχαιολογική Εφημερίδα* από τον Βερσάκη. Εξετάζοντας με μεγαλύτερη προσοχή το φερόμενο ως θεμέλιο του μνημείου, καταλήγει να απορρίψει τη θεωρία του Döerfeld με αρκούντως πειστικά επιχειρήματα²⁵² και αντιπροτείνει μια χωροθέτηση εντός του ιερού του Διονύσου, όπου εντόπισε έναν σπόνδυλο (Πίν. 17: 3)²⁵³. Ο Βερσάκης, όταν δημοσίευσε την εργασία του, δεν είχε ακόμη ταυτίσει το θεμέλιο του χορηγικού μνημείου, παρ' όλο που αυτό είχε αποκαλυφθεί ήδη προ τριακονταετίας, χωρίς όμως ουσιαστικό σχολιασμό (Πίν. 16: 1, 2, 3)²⁵⁴. Σύμφωνα ωστόσο με τα γραφόμενά του προχώρησε σε αυτή την ανακάλυψη πολύ σύντομα, όταν η δημοσίευσή του ήταν επί του πιεστηρίου (Πίν. 17: 1, 2)²⁵⁵.

Η συμβολή του Βερσάκη επεκτείνεται επίσης στην ταύτιση αρχιτεκτονικών μελών του μνημείου. Πέραν του σπονδύλου κίονα, βρίσκει τρία επιπλέον τεμάχια από το οριζόντιο γείσο, τον μεσαίο ορθοστάτη από το τύμπανο του αετώματος και ένα κιονόκρανο²⁵⁶. Όμως η μορφή του τελευταίου τον οδηγεί σε πλάνη και τον παρασύρει σε σειρά άστοχων συλλογισμών, οι οποίοι συμπαρασύρουν όλα του τα συμπεράσματα. Ενώ διαπιστώνει την ομοιότητα του κιονοκράνου με αυτά των Προπυλαίων, λέγοντας μάλιστα πως το ένα είναι σαν αντίγραφο του άλλου σε σμίκρυνση²⁵⁷, καταλήγει να χρονολογήσει το μνημείο του Νικίου νωρίτερα από το έργο του Μνησικλή, διότι η προεξοχή του εχίνου μαζί με τον άβακα είναι ελαφρώς εντονότερη²⁵⁸.

²⁵¹ (Verrall & Harrison, 1890, 349-350), (Jahn & Michaelis, 1901, Πίν. XXXII), (D' Ooge, 1908, 262), (Luckenbach, 1905, 48, 49 Εικ. 79).

²⁵² (Βερσάκης, 1909, 224-227).

²⁵³ (Βερσάκης, 1909, 222, 227).

²⁵⁴ Στο πλαίσιο των εκτεταμένων ανασκαφών της Νότιας Κλιτύς της Ακρόπολης από την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, στη διάρκεια των οποίων αποκαλύφθηκε η στοά του Ευμένους. Η αποκάλυψη του θεμελίου θεωρείται μάλλον επουσιώδης σε σύγκριση με τις άλλες ανακαλύψεις, οπότε σχολιάζεται σε υποσημείωση, όπου αναφέρεται ότι στο ανατολικό άκρο της στοάς και λίγο χαμηλότερα ήρθαν στο φως τα θεμέλια ενός τετράγωνου οικοδομήματος, τα οποία ήταν «... μόνα και ταύτα ουχί συνεχή κατά τας τέσσαρας πλευράς του» (Κουμανούδης, 1878, 15) και τα κατάλοιπά του εμφανίζονται σε γενικό σχέδιο που συνόδευε την έκθεση εκπονημένο από τον Μ. Μητσάκη. Την ίδια χρονιά ο Köhler το περιγράφει συνοπτικά ως ορθογώνιο θεμέλιο από κροκαλοπαγείς λίθους και ασβεστόλιθο, το οποίο θα μπορούσε να ανήκει σε ναό, λίγο παλαιότερο από τη στοά του Ευμένους –η οποία τότε δεν είχε ακόμη ταυτιστεί– (Köhler, 1878, 153, Πίν. VII). Ας σημειωθεί ότι το δημοσίευμα συνοδεύεται από ένα πιο επιμελημένο σχέδιο της περιοχής από τον E. Ziller, όπου φαίνονται τα κατάλοιπα του μνημείου.

²⁵⁵ (Βερσάκης, 1912, 46) όπου αναφέρει ότι ο Dinsmoor, εργαζόμενος παράλληλα κι ανεξάρτητα από αυτόν, προέβη επίσης στην ίδια ανακάλυψη, την οποία δημοσίευσε πρώτος. Στο ίδιο τεύχος της *Αρχ. Εφημερίδος* δημοσιεύει κάτοψη των θεμελίων από το μνημείο του Νικίου σε άλλο άρθρο (Βερσάκης, 1912b, 182 Εικ. 34, Πίν. 4H), η οποία απεικονίζει μάλλον την υφιστάμενη κατάσταση προ των καθαρισμών που διενήργησε ο Dinsmoor το 1910.

²⁵⁶ (Βερσάκης, 1909, 222).

²⁵⁷ (Βερσάκης, 1909, 235-236).

²⁵⁸ «Λέγω την προεκβολήν σχεδόν και ουχί ακριβώς ομοίαν, διότι κατά την αναλογίαν των Προπυλαίων το αβάκιον του ναού του Νικίου έχει μακροτέραν πως προεκβολήν, και τούτο διότι κατεσκευάσθη 15-20 έτη βραδύτερον» (Βερσάκης, 1909, 235).

Έχοντας λοιπόν δεδομένο ότι το χορηγικό μνημείο είναι του 5^{ου} αι. π.Χ., προβαίνει σε μια ακόμη διαπίστωση, ότι ήταν ένα κτίσμα εξ' ολοκλήρου από πεντελικό μάρμαρο²⁵⁹, απορρίπτοντας έτσι τα πώρινα τρίγλυφα που ταύτισε ο Döerpfeld²⁶⁰, για να καταλήξει στο εξής συμπέρασμα: Το χορηγικό μνημείο ανεγέρθηκε με δαπάνες του γνωστού στρατηγού Νικία Νικηράτου τον 5^ο αι.²⁶¹ και ο απόγονός του, ο Νικίας ο Νικοδήμου, τον 4^ο αι. πρόσθεσε έναν ακόμη τρίποδα στο κτίσμα, χαράσσοντας ταυτόχρονα τη δική του χορηγική επιγραφή στα επιστύλια της πρόσοψης²⁶².

William Bell Dinsmoor, 1910

Οι εσφαλμένες απόψεις του Βερσάκη θα καταρριφθούν πολύ σύντομα από τον W. B. Dinsmoor, που το 1910 δημοσιεύει στο *American Journal of Archaeology* την ευσύνοπτη μα λίαν περιεκτική εργασία του για το μνημείο του Νικίου, η οποία παραμένει έκτοτε θεμελιώδης.

Ο Dinsmoor ταυτίζει το επίκρανο μιας παραστάδος από το μνημείο, με βάση την οποία αναθεωρεί τον τύπο του κτίσματος σε απλό εξάστυλο πρόστυλο, δηλαδή χωρίς επιπλέον κίονα στις μακρές πλευρές²⁶³. Η μορφή του επίκρανου προσομοιάζει, όπως διαπιστώνει, με αυτά στις πλευρικές πτέρυγες των Προπυλαίων (Πίν. 18: 1), ενώ είναι σχεδόν ίδια με τα αντίστοιχα στο χορηγικό μνημείο του Θρασύλλου²⁶⁴.

Εξετάζοντας τα επιστύλια μαζί με τα αντιθήματά τους παραδίδει μια γραφική σύνθεση των μελών στις αρχικές θέσεις τους στην πρόσταση (Πίν. 18: 2)²⁶⁵, ενώ διαπιστώνει πως οι δύο μονολιθικοί ορθοστάτες της θύρας στην υστερορρωμαϊκή πύλη, είχαν απολαξευμένα κυμάτια ίδιας μορφής με των αντιθημάτων και αποτελούσαν την απόληξη του θυραίου τοίχου του μνημείου²⁶⁶.

Αναφερόμενος στα πώρινα τρίγλυφα ευθυγραμμίζεται με την άποψη του Döerpfeld και επαναλαμβάνοντας τα επιχειρήματά του, απορρίπτει τα όσα υποστήριζαν οι Beulé και Βερσάκης²⁶⁷.

²⁵⁹ Όπως αναφέρει, τον 4^ο αι. για λόγους οικονομίας γίνεται ευρεία χρήση υμήςτειου μαρμάρου για συγκεκριμένα μέρη κτηρίων και φέρει ως παράδειγμα το χορηγικό μνημείο του Λυσικράτους. Προχωράει το συλλογισμό του λέγοντας πως αν γι' αυτό το μνημείο επιδιώχθηκε οικονομία υλικού, μπορεί κανείς να αναλογιστεί τι θα συνέβαινε για το κατά πολύ ογκωδέστερο μνημείο του Νικίου, επίσης ανιδρυμένο από ιδιώτη. Όπως όμως επισημαίνει, δε διαπιστώνεται καμία προσπάθεια οικονομίας στο υλικό, ως εκ τούτου το μνημείο ήταν όλο από μάρμαρο (Βερσάκης, 1909, 230-231).

²⁶⁰ Θεωρεί –με βάση τον προηγούμενο συλλογισμό του– ασήμαντη εξοικονόμηση το να χρησιμοποιηθεί για τα τρίγλυφα παρόλιθος αντί μαρμάρου (Βερσάκης, 1909, 233-234).

²⁶¹ Βασίζεται στο γνωστό χωρίο του Πλουτάρχου από τον βίο του Νικίου: «[...] εἰσθήκει δὲ καὶ τῶν ἀναθημάτων αὐτοῦ καθ' ἡμᾶς τό τε Παλλάδιον ἐν ἀκροπόλει, τὴν χρύσωσιν ἀποβεβληκός, καὶ ὁ τοῖς χορηγικοῖς τρίποσιν ὑποκείμενος ἐν Διονύσου νεώς».

²⁶² (Βερσάκης, 1909, 228, 237-238).

²⁶³ Στην άνω έδρα του μέλους υπάρχει εντομία γόφου για επιστύλιο, ο αρμός του οποίου συμπίπτει με τον άξονα της παραστάδος, άρα και με τον άξονα του υπερκείμενου τρίγλυφου. Συνεπώς το γωνιακό επιστύλιο, που διέθετε μισό κανόνα προς την πλευρά του σηκού, δεν πατούσε, όπως είχε υποστηρίξει ο Döerpfeld, πάνω σε κίονα, αλλά σε τοίχο (Dinsmoor, 1910, 461).

²⁶⁴ (Dinsmoor, 1910, 462).

²⁶⁵ (Dinsmoor, 1910, 461, Εικ. 1).

²⁶⁶ (Dinsmoor, 1910, 462).

²⁶⁷ (Dinsmoor, 1910, 465-466).

Στα γείσα θα σταθεί ιδιαίτερα. Τρία από αυτά έχουν κεκλιμένες τις άνω έδρες τους, συνεπώς το κτίσμα διέθετε δίριχτη στέγη, με αετώματα και στις δύο στενές πλευρές του, καταρρίπτοντας έτσι την άποψη του Döerpfeld περί ενός μνημείου με πλάτη σε βράχο²⁶⁸. Με βάση την αριθμηση με γράμματα στην άνω έδρα των οριζόντιων γείσων, η οποία έγινε κατά την αποσυναρμολόγηση του μνημείου²⁶⁹, προχωρά στη γραφική τους σύνθεση (Πίν. 18: 3), από όπου διαπιστώνει επίσης το σύστημα αρμών που είχαν οι ορθοστάτες από το τύμπανο του αετώματος και τα αντιθήματά τους²⁷⁰. Βόρεια της πύλης Beulé εντοπίζει και ταυτίζει ένα ακόμη μαρμάρινο κομμάτι από το τύμπανο του αετώματος (Πίν. 19: 1)²⁷¹. Επιπλέον αποδίδει στο μνημείο: θραύσματα από ένα καταέτιο γείσο, μια μαρμάριμη σίμη και από μια βάση ακρωτηρίου²⁷², ενώ αποδέχεται τις ταυτίσεις του κιονοκράνου και του σπονδύλου από τον Βερσάκη (Πίν. 19: 2, 3). Από τη βάση του ακρωτηρίου συμπεραίνει πως δεν είχε επαρκές μέγεθος για να τοποθετηθεί πάνω του χορηγικός τρόποδας, συνεπώς θεωρεί πως ήταν μέσα στο μνημείο²⁷³.

Για τον υπολογισμό του ύψους των κίωνων καταφεύγει σε τρεις προσεγγιστικές μεθόδους. Σε δύο από αυτές προβαίνει σε συγκρίσεις αναλογιών συγκεκριμένων μερών από άλλα μνημεία. Στην πρώτη του προσέγγιση, με βάση αντιπαραβολή αναλογιών, εξετάζει τη σχέση του μετακίονιου διαστήματος προς το συνολικό ύψος του ρυθμού (ύψος κίονα μαζί με θριγκό), όπου είναι εμφανής μια εξελικτική τάση προς τη σχέση 1:3, η οποία αυξάνεται σημαντικά τον 4^ο αι. στον ναό του Δία στη Νεμέα (1:3.42). Δεχόμενος ο Dinsmoor ότι το μνημείο του Νικίου έχει ως πρότυπό του τα μνησίκλεια Προπύλαια, υποθέτει πως η αντίστοιχη σχέση θα πρέπει να είναι άνω των τριών μετακίωνιων διαστημάτων (6.282 m), αλλά όχι περισσότερο από αυτή του ναού στη Νεμέα²⁷⁴. Με αφαίρεση του γνωστού ύψους του θριγκού (1.464 m) προκύπτει ύψος κίονα μεταξύ 4.818 m και 5.697 m, από τα οποία επιλέγει τον μέσο όρο 5.25 m.

Στη δεύτερη προσέγγισή του εξετάζει τη σχέση ύψους θριγκού προς ύψος κίονα, από όπου θέτει ως μέσο όρο των σχέσεων από Προπύλαια και ναό Διός στη Νεμέα το 1:3.64²⁷⁵, από τον οποίο προκύπτει ύψος κίονα 5.27 m²⁷⁶. Ένα μάλλον προβληματικό σημείο στην παραπάνω προσεγγιστική μεθοδολογία του Dinsmoor, είναι το γεγονός ότι προβαίνει σε συγκρίσεις σχεδόν αποκλειστικά με προγενέστερα κτήρια από το

²⁶⁸ (Dinsmoor, 1910, 463-464).

²⁶⁹ Στη σήμανση του οριζόντιου γείσου με γράμματα είχαν αναφερθεί πρωτίτερα ακροθιγώς οι (Beulé, 1853, 118 σημ. 1) και (Döerpfeld, 1885, 228).

²⁷⁰ (Dinsmoor, 1910, 464, Εικ. 4, 467).

²⁷¹ (Dinsmoor, 1910, 468).

²⁷² (Dinsmoor, 1910, 469-470).

²⁷³ (Dinsmoor, 1910, 470).

²⁷⁴ (Dinsmoor, 1910, 471).

²⁷⁵ Αν υπολογίσει κανείς τον μέσο όρο αθροίζοντας μαζί με τον ναό της Νεμέας την κάθε πτέρυγα των Προπυλαίων χωριστά, τότε η μέση σχέση προκύπτει 1:3.402. Ο Dinsmoor φαίνεται πως υπολόγισε πρώτα τον μέσο όρο της σχέσης για τα Προπύλαια (1:3.146) και στη συνέχεια κατέληξε στη μέση τιμή σε σχέση με τη Νεμέα, δηλαδή 1:3.658, την οποία για άγνωστο λόγο μείωσε σε 1:3.64, όπως την παραδίδει στο κείμενο (Dinsmoor, 1910, 472).

²⁷⁶ Παραδόξως το πηλίκιο του 5.27:1.464 δεν είναι 3.64 αλλά 3.59. Το ύψος κίονα με βάση τον μέσο όρο που προτείνει στο κείμενο θα ήταν 5.328 m.

μνημείο του Νικίου και μόλις με ένα σύγχρονό του, κάτι που ίσως οφείλεται στο ότι μέχρι τότε δεν υπήρχαν ακόμη επαρκή στοιχεία για άλλα οικοδομήματα του 4^{ου} αι²⁷⁷. Είναι πιθανό ο ίδιος να αναγνώριζε τούτη την αδυναμία, όμως ταυτόχρονα καθώς διαπίστωνε ότι το χορηγικό μνημείο είχε ως πρότυπο τα Προπύλαια, τα έθεσε ως κάτω όριο στις συγκρίσεις του. Παρ' όλα αυτά για να ξεπεράσει ίσως τον σκόπελο στην προσέγγιση του θεμελιώδους μεγέθους του ύψους, επιστράτευσε μια τελευταία μέθοδο, τελείως ανεξάρτητη από τη συγκριτική εξέταση άλλων μνημείων²⁷⁸.

Αρχικά θεωρεί πως το ύψος του επίκρανου της παραστάδος (0.402 m) αντιπροσωπεύει το μέσο ύψος των στρώσεων που απαρτίζουν τους τοίχους του σηκού, για τους οποίους υποθέτει επίσης ότι εδράζονταν σε ορθοστάτες. Το ύψος ενός ορθοστάτη τοίχου είναι συνήθως, όπως εύστοχα αναφέρει, κάτι παραπάνω από δύο φορές το ύψος της μέσης στρώσης λιθοπλίνθων, δηλαδή περίπου 0.90 m. Στο τέλος προτείνει, χωρίς περαιτέρω ανάλυση ότι πάνω από τους ορθοστάτες ακολουθούσαν έντεκα κανονικές στρώσεις λίθων²⁷⁹. Με αυτό τον τρόπο το ύψος των τοίχων, συνεπώς και των κίωνων, προκύπτει 5.32 m²⁸⁰. Προς επιβεβαίωση του προτεινόμενου μεγέθους παραθέτει ένα επιπλέον πειστήριο: Με αφαίρεση του κιονοκράνου υπολογίζει το ύψος του κορμού του κίονα, το οποίο, όπως διαπιστώνει, είναι ακριβώς τρεις φορές το ύψος του σπονδύλου που εντόπισε ο Βερσάκης²⁸¹.

Μια ακόμη καθοριστική συμβολή του Dinsmoor είναι ο εντοπισμός της θέσης του χορηγικού μνημείου²⁸² και η πλήρης αποκάλυψη του θεμελίου του με εκ νέου ανασκαφή (Πίν. 20)²⁸³. Το περίγραμμα των θεμελιότοιχων δεν είναι ορθογώνιο, αλλά σχήματος T, δηλαδή με μια διεύρυνση του συνολικού πλάτους στη θέση όπου αντιστοιχούσαν οι κίονες της πρόστασης. Πρόκειται, όπως αναφέρει, για ένα χαρακτηριστικό πρόστυλων κτηρίων, στα οποία η κρηπίδα με τις βαθμίδες της περικλείει το μέρος εκείνο του κτίσματος που είχε κιονοστοιχία²⁸⁴. Πέραν τούτου έφερε στο φως ένα τελείως άγνωστο ως τότε στοιχείο, το θεμέλιο από τον θυραίο τοίχο του σηκού (Πίν. 20: 1)²⁸⁵. Τέλος καταλήγει στο ότι το χορηγικό μνημείο είναι

²⁷⁷ Ενώ παρακάτω αναφέρεται σε μερικά όπως: Ιερόν στη Σαμοθράκη, ναός της Προναίας στους Δελφούς, ναός Διονύσου Ελευθερέως στην Αθήνα και ναός της Δέσποινας στη Λυκόσουρα Αρκαδίας.

²⁷⁸ (Dinsmoor, 1910, 472).

²⁷⁹ Ο Dinsmoor έχοντας υπόψη του ότι σε όλα τα ιστάμενα κτήρια της Ακρόπολης, αλλά και αλλού στην Αθήνα (ναός Ηφαιστου, Σούνιο) ο αριθμός των στρώσεων λίθων πάνω από τους ορθοστάτες είναι περιττός, θεώρησε ως την πλέον κατάλληλη λύση για το μνημείο του Νικίου τους έντεκα δόμους.

²⁸⁰ Στο ίδιο πρακτικά αποτέλεσμα θα κατέληγε στη δεύτερη συγκριτική προσέγγισή του, εφόσον έκανε τις πράξεις με τον μέσο όρο που προτείνει στο κείμενο, κάτι όμως που για άγνωστους λόγους απέφυγε.

²⁸¹ (Dinsmoor, 1910, 472).

²⁸² Ο Dinsmoor (1910, 473) αναφέρει ότι στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξε ανεξάρτητα και ο Βερσάκης.

²⁸³ (Dinsmoor, 1910, 476-477). Πρακτικά επρόκειτο για αρχαιολογικό καθαρισμό, καθώς, όπως αναφέρει, για την αποκάλυψη των τοίχων απομάκρυνε επίχωση βάθους 10-20 cm. Οι εργασίες έλαβαν χώρα στις 15 και 16 Απριλίου και μεταξύ 29 Απριλίου και 25 Μαΐου 1910, για τις οποίες παρείχε όλες τις απαραίτητες διευκολύνσεις ο Έλληνας αρχαιολόγος Α. Σκιάς. Κατά τα φαινόμενα ο Dinsmoor παρά της παρακλήσεις του Βερσάκη, ουδέποτε παρέδωσε έκθεση από τα ευρήματα της ανασκαφής (Versakis, 1910, 32).

²⁸⁴ (Dinsmoor, 1910, 474-475).

²⁸⁵ (Dinsmoor, 1910, 477).

προγενέστερο της στοάς του Ευμένους και πως λήφθηκε υπόψη στον σχεδιασμό της²⁸⁶.

Όλα τα στοιχεία από τη μελέτη των αρχιτεκτονικών μελών (ενσωματωμένων στην πύλη και διάσπαρτων) συνοψίζονται στη γραφική αποκατάσταση του χορηγικού μνημείου, με μία κάτοψη, προσαρμοσμένη στο ευρεθέν θεμέλιο και με μια όψη (Πίν. 21: 2, 3)²⁸⁷. Όπως παραδέχεται ο ίδιος, τα μόνα σκιάδη στοιχεία που παραμένουν είναι το πάχος των τοίχων του σηκού²⁸⁸ και το πλάτος της θύρας²⁸⁹.

Η εργασία του ολοκληρώνεται με υποθέσεις για την ιστορία του μνημείου. Θεωρεί πιθανότερο ότι ο Πλούταρχος είδε μια σειρά από χορηγικούς τρίποδες του Νικίου Νικηράτου και των αδερφών του, πλάι ή κοντά στο μνημείο μορφής ναΐσκου του Νικίου Νικοδήμου και εκ παραδρομής να θεώρησε πως όλα ήταν αναθήματα του στρατηγού του 5^{ου} αι²⁹⁰. Στη συνέχεια αγγίζει το θέμα της διάλυσης του κτίσματος. Πρωτίτερα έχει ήδη αναφερθεί διεξοδικά στον τρόπο αρίθμησης των οριζόντιων γείσων της πρόσοψης με γράμματα πριν από την καταβίβασή τους στο έδαφος, ώστε να τοποθετηθούν με τον ίδιο τρόπο στην πύλη, προκειμένου κάθε πρόμοχθος να αντιστοιχεί σε τρίγλυφο της κάτω στρώσης²⁹¹. Για την ακριβή χρονολόγηση της αποσυναρμολόγησης δεν έχει επαρκή στοιχεία, όμως συνδέει αυτό το συμβάν με την καταστροφή της στοάς του Ευμένους και την ανέγερση του βήματος του Φαίδρου στο Διονυσιακό θέατρο²⁹².

Wilhelm Dörpfeld, 1911

Τα πορίσματα της εργασίας του Dinsmoor γίνονται δεκτά από τον Dörpfeld, ο οποίος κάνει αυτοψία στο θεμέλιο του μνημείου και δέχεται την αναθεώρηση της θέσης²⁹³. Η μόνη του διαφωνία με τον Dinsmoor έγκειται στην ερμηνεία του επίμαχου χωρίου του Πλουτάρχου. Θεωρεί πως ο Νικίας Νικηράτου έχτισε τον δεύτερο ναό του Διονύσου και ο Νικίας Νικοδήμου ένα ναόμορφο χορηγικό μνημείο²⁹⁴. Το μεγαλύτερο μέρος της δημοσίευσής του όμως αφιερώνεται σε μια δριμύτατη κριτική των απόψεων του Βερσάκη²⁹⁵. Ο Dörpfeld έχοντας ως έρεισμα

²⁸⁶ (Dinsmoor, 1910, 475, 480).

²⁸⁷ (Dinsmoor, 1910, 481 Εικ. 11, 479 Εικ. 10).

²⁸⁸ Το πάχος των περιμετρικών τοίχων το υπολόγισε με βάση το εκτιμώμενο πάχος του επίκranου παραστάδος (461, Εικ. 2), ενώ του θυραίου τοίχου προέκυψε, από συνδυασμό στοιχείων σε κάτοψη, ελαφρώς μεγαλύτερο των υπόλοιπων τοίχων. (Dinsmoor, 1910, 478).

²⁸⁹ (Dinsmoor, 1910, 477).

²⁹⁰ (Dinsmoor, 1910, 478-479).

²⁹¹ (Dinsmoor, 1910, 463-464).

²⁹² (Dinsmoor, 1910, 483). Θα πρέπει να επισημανθεί εδώ πως η επιδρομή των Ερούλων δεν είχε ακόμη τεκμηριωθεί αρχαιολογικά. Το γνωστό κι ως «Post Herulian Wall», δηλαδή ο εσωτερικός υστερορωμαϊκός περίβολος είχε αποκαλυφθεί τελείως αποσπασματικά κατά τόπους και θεωρείτο της εποχής του Βαλεριανού, βλ. ενδεικτικά (Guidi, 1921-1922). Το σκέλος του τείχους κατά μήκος της οδού των Παναθηναίων βρίσκεται, την εποχή που δημοσιεύει ο Dinsmoor το έργο του, θαμμένο κάτω από δομημένες εκτάσεις.

²⁹³ (Dörpfeld, 1911, 61, 65). Ο Dörpfeld έγραψε το κείμενο, όταν ακόμη ο Dinsmoor δεν είχε δημοσιεύσει το άρθρο του, γι' αυτό, όπως αναφέρει, δε σκοπεύει να επεκταθεί πολύ σε αυτό το θέμα.

²⁹⁴ (Dörpfeld, 1911, 66-67).

²⁹⁵ (Dörpfeld, 1911, 61-66).

σειρά άστοχων υποθέσεων του²⁹⁶, απορρίπτει σχεδόν μία προς μία τις θέσεις του, όπως τη χρονολόγηση του μνημείου στον 5^ο αι., τη θεώρηση των πώρινων τριγλύφων ως αρχαϊκών κ.ά., συμπαρασύροντας όμως ακόμη και τις ορθές επισημάνσεις του, όπως την ταύτιση του τυμπάνου αετώματος²⁹⁷, του σπονδύλου και του κιονοκράνου²⁹⁸.

Φρειδερίκος Βερσάκης, 1912-13

Ο Βερσάκης βρίσκεται αντιμέτωπος με την κριτική, αφενός του Döerpfeld, καταξιωμένου από καιρό «σοφού» της αρχαιολογίας και αφετέρου του Dinsmoor, ενός νεαρού αρχιτέκτονα 24 ετών, έξι χρόνια μικρότερου του, πρωτοεμφανιζόμενου στην έρευνα της ελληνικής αρχιτεκτονικής. Με τα πορίσματα του τελευταίου διαφωνεί ριζικά, όπως αναφέρει εμβόλιμα σε άλλη εργασία του²⁹⁹ και εν τέλει επανέρχεται με νέο δημοσίευμα στην *Αρχαιολογική Εφημερίδα*³⁰⁰.

Ξεκινά από την περιγραφή του θεμελίου³⁰¹, κάνοντας ταυτόχρονα μια παράδοση διαπίστωση, ότι οι λίθοι της ευθυντηρίας από ακροπολίτη ασβεστόλιθο προέρχονται από αρχαιότερο κτήριο³⁰². Στη συνέχεια με βάση υπολογισμούς καταλήγει σε γραφική αποκατάσταση της κάτοψης, η οποία προσαρμόζεται, όπως αναφέρει, απόλυτα προς τα κατάλοιπα της θεμελίωσης (Πίν. 22: 1)³⁰³. Σημαντική συμβολή του είναι ο προσδιορισμός του αριθμού των τριγλύφων και μετοπών στις μακρές πλευρές και η γραφική σύνθεση των επιτοίχιων επιστυλίων σε όψη (Πίν. 22: 3)³⁰⁴. Το ύψος του κίονα το αποδίδει ως το εξαπλάσιο της κάτω διαμέτρου (4.92 m), με αποτέλεσμα

²⁹⁶ Όπως αναφέρει: «Σε αυτή την περίπτωση πρόκειται για ένα σύνηθες λάθος [εννοεί την ταύτιση του κιονοκράνου], το οποίο συναντούμε επίσης σε άλλες εργασίες του Βερσάκη: Τυχαίοι λίθοι, συχνά χωρίς καμία μεταξύ τους σχέση, συσχετίζονται αρχιτεκτονικά και στη συνέχεια χωρίς κανένα βάσιμο στοιχείο αποδίδονται σε ένα κτήριο». Απαριθμεί στη συνέχεια τις περιπτώσεις της Χαλκοθήκης και ναών του Ασκληπιείου, όπου χωρίς ούτε λίθο της ανωδομής κατά χώρα στα θεμέλια συμπληρώνει ολόκληρα κτήρια, συμπληρώσεις που τις χαρακτηρίζει «περιττές, αχρείαστες» και «σχεδόν επικίνδυνες», αφού από αυτές προκύπτουν, όπως υποστηρίζει, κτήρια τα οποία ουδέποτε υπήρξαν (Döerpfeld, 1911, 61-62).

²⁹⁷ Ο Dinsmoor παραδέχεται πως όταν ο Döerpfeld έγραφε το άρθρο του, ο ίδιος δεν πίστευε ότι ο ορθοστάτης από το τύμπανο του αετώματος ανήκε στο μνημείο του Νικίου. Στη συνέχεια όμως αναθεώρησε την άποψή του. (Dinsmoor, 1910, 484).

²⁹⁸ Οι μύδροι του Döerpfeld συνεχίζονται, καθώς αναρωτιέται πώς ο Βερσάκης αγνοεί ότι «ο Penrose, ο καλύτερος γνώστης του Παρθενώνα, έχει αποδώσει αυτό το κιονόκρανο στην εσωτερική κιονοστοιχία του ναού» (Döerpfeld, 1911, 63). Το ενδιαφέρον είναι πως δεν εκφράζει καμία ένσταση προς τον Dinsmoor, ο οποίος αποδέχεται την ταύτιση του Βερσάκη και παραθέτει επιχειρήματα κατά της άποψης του Penrose και του Döerpfeld στο υστερόγραφο του άρθρου του (Dinsmoor, 1910, 483). Ο Döerpfeld φαίνεται να αγνοεί ότι το κιονόκρανο δε βρέθηκε στη θέση που ήταν εύκαιρο προς παρατήρηση, δηλαδή ανατολικά του Παρθενώνα, αλλά μεταφέρθηκε εκεί από τον Penrose, ο οποίος το βρήκε στο θωμανικό νεκροταφείο, δυτικά της πύλης Beulé (Dinsmoor, 1941, 111 σημ. 252).

²⁹⁹ (Βερσάκης, 1912, 46).

³⁰⁰ (Βερσάκης, 1913).

³⁰¹ Υπενθυμίζεται ότι το σχέδιο αποτύπωσης του θεμελίου το είχε δημοσιεύσει ένα χρόνο νωρίτερα στο πλαίσιο άρθρου, το οποίο ανάμεσα σε άλλα διαπραγματευόταν και τη στοά του Ευμένους (Βερσάκης, 1912b, 182 Εικ. 34).

³⁰² (Βερσάκης, 1913, 76).

³⁰³ (Βερσάκης, 1913, 76-77, Εικ. 2).

³⁰⁴ (Βερσάκης, 1913, 77, 79 Εικ. 3) Το σχέδιο κατά τα άλλα απεικονίζει στοιχεία που δεν ισχύουν.

οι τοίχοι να διαθέτουν 11 στρώσεις πάνω από τους ορθοστάτες, με μέσο ύψος 0.40 m κατά μέσο όρο, διάσταση που έλαβε από το επίκρανο της παραστάδος³⁰⁵.

Επειδή θεωρεί πως ανακάλυψε επιπλέον αρχιτεκτονικά μέλη του μνημείου ενσωματωμένα στην υστερορρωμαϊκή πύλη, καταρτίζει έναν συνολικό κατάλογο. Έχοντας πάντοτε την πεποίθηση ότι το κτίσμα ήταν εξ' ολοκλήρου μαρμάρινο, αποδίδει σε αυτό δύο φερόμενους ως ορθοστάτες τοίχων και δύο πλάκες από στυλοβάτη³⁰⁶.

Η συνέχεια της εργασίας του αναλώνεται στην επιχειρηματολογία υπέρ των εσφαλμένων απόψεών του. Από την ταύτιση των δύο λίθων ορθοστάτη τοίχου λαμβάνει το πάχος τοίχου του σηκού (0.61 m) και από το επίκρανο της παραστάδος το πάχος των τοίχων του προνάου (0.78 m)³⁰⁷. Με αυτά τα δεδομένα απορρίπτει εκ νέου τα πάρινα τρίγλυφα, με το επιπλέον επιχείρημα ότι καμία από τις δύο παραλλαγές πάχους που εμφανίζουν δε θα μπορούσε να σταθεί πάνω στους τοίχους, διότι δεν έμενε επαρκής χώρος για αντιθήματα³⁰⁸. Εμμένει στην άποψή του για τη χρονολόγηση του μνημείου με βάση την τεχνοτροπία του κιονοκράνου, αναβιβάζοντας ελαφρώς την ανέγερση του μνημείου λίγο μετά τα Προπύλαια, στο τέλος του 5^{ου} αι³⁰⁹. Υπό αυτό το πρίσμα διαστρεβλώνει άλλα στοιχεία, ώστε να προσαρμοστούν στη θεωρία του³¹⁰ για να καταλήξει στο σχολιασμό της φράσης του Πλουτάρχου. Απορρίπτει την υπόθεση του Dinsmoor περί αβλεψίας του αρχαίου συγγραφέα. Βασιζόμενος σε αυθαίρετες και μάλλον επιπόλαιες παρατηρήσεις³¹¹, καταλήγει σε ένα πρωτόγνωρο συμπέρασμα: Ο Πλούταρχος δεν είδε ποτέ το κτίσμα στη θέση του, καθώς αυτό είχε ήδη διαλυθεί όταν κατασκευάστηκε η στοά του Ευμένους³¹². Πιστεύει πως η αναφορά του Πλουτάρχου βασίζεται σε αρχαιότερες πηγές και διατηρεί την άποψή του ότι τα αρχιτεκτονικά μέλη ανήκουν στο μνημείο

³⁰⁵ (Βερσάκης, 1913, 80).

³⁰⁶ (Βερσάκης, 1913, 78). Στην πραγματικότητα πρόκειται για λίθους προερχόμενους από βάρρα.

³⁰⁷ (Βερσάκης, 1913, 80).

³⁰⁸ (Βερσάκης, 1913, 80-81) Είναι απορίας άξιο ότι ο Βερσάκης επιμένει σε αυτό το θέμα. Τόσο οι κανόνες στα επιστύλια όσο και οι πρόμοχοι στα γείσα συμφωνούν απολύτως με το πλάτος των τριγλύφων, όπως επίσης και η ποιότητα κατεργασίας και όλα τα οικοδομικά στοιχεία (εντορμίες συνδέσμων και γόμφων, οπές για ένθεση λύκου ανύψωσης).

³⁰⁹ (Βερσάκης, 1913, 82, 85). Για τεκμηρίωση των απόψεών του καταφεύγει στην εξέταση της σχέσης άνω διαμέτρου κίονα προς μήκος άβακα, από την οποία διαπιστώνει συστηματική και όχι τυχαία εξέλιξη του δωρικού κιονοκράνου. Οι απόψεις αυτές έχουν καταρριφθεί με πειστικά επιχειρήματα προ πολλού βλ. (Coulton, 1979).

³¹⁰ Για παράδειγμα θεωρεί πως οι κροκαλοπαγείς λίθοι χρησιμοποιούνται σε θεμελιώσεις τουλάχιστον από το 421 και έως τα μέσα του 4^{ου} αι., οπότε σταδιακά αντικαθίστανται από πωρόλιθο. Με αυτό το σκεπτικό δεν μπορεί, όπως αναφέρει, να δεχτεί ότι το χορηγικό μνημείο του Νικίου είναι οικοδομημένο την ίδια εποχή με του Λυσικράτους, διότι το τελευταίο έχει θεμέλια από πωρόλιθο και οι κροκαλοπαγείς λίθοι στη δυτική πλευρά του αποτελούν μεταγενέστερη επισκευή. Όπως υποστηρίζει η ύπαρξη κροκαλοπαγών λίθων σε κτήρια μεταγενέστερα, οφείλεται αποκλειστικά σε αναχρησιμοποίησή τους από αρχαιότερα κτήρια. (Βερσάκης, 1913, 83).

³¹¹ Σε αυτή την περίπτωση συγχέει ως ενιαίο σύστημα τον αγωγό αποστράγγισης του αναλημματικού τοίχου της στοάς με ύστερο αγωγό, οποίος παραβιάζει το θεμέλιο του Νικίου. Κάτι τέτοιο, πιστεύει θα ήταν αδύνατο να αποφασιστεί από τον αρχιτέκτονα της στοάς, αν το μνημείο ήταν ακόμη στη θέση του (Βερσάκης, 1913, 85).

³¹² Πιστεύει μάλιστα πως κροκαλοπαγείς λίθοι στη θεμελίωση της στοάς πάρθηκαν από το μνημείο του Νικίου (Βερσάκης, 1913, 83).

του Νικίου Νικηράτου, στα επιστύλια του οποίου χάραξε ο νεώτερος Νικίας επιγραφή με την ευκαιρία ανάθεσης νέου τρίποδα³¹³.

Οι Döerpfeld και Dinsmoor δε θα επανέλθουν με κάποια σχετική δημοσίευση, διότι μετά τις ανακαλύψεις του τελευταίου το θέμα θεωρήθηκε λήξαν. Ίσως έκριναν ότι οι τελείως εσφαλμένες απόψεις του Βερσάκη δε γνώρισαν αποδοχή, συνεπώς δεν ήταν απαραίτητη η κατάρριψή τους μέσω δημοσιεύματος.

Paul Graindor, 1914

Την ίδια περίπου περίοδο ο Graindor μελετά τη δυτική πρόσβαση της Ακρόπολης κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Βασιζόμενος στις παρατηρήσεις του Bohn εξετάζει τους πλευρικούς πύργους της υστερορωμαϊκής πύλης και προβαίνει σε μια συστηματική καταγραφή όσων γραμμάτων του ελληνικού αλφαβήτου διέκρινε στα μέτωπα των λιθοπλίνθων μέσα κι έξω από κάθε πύργο.

Καταρρίπτει τα επιχειρήματα του Bohn και θεωρεί ότι οι παρατηρήσεις του δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Επιπλέον του φαίνεται παράλογο γιατί κάποιος να ξεκινήσει την αρίθμηση από την κορυφή, αντίθετα δηλαδή από τη φορά που θα υποδείκνυε η δόμηση του τοίχου³¹⁴. Αφού προσθέσει επιπλέον γράμματα στα μέτωπα των λιθοπλίνθων στους πύργους, καταλήγει ότι αυτά δε σχετίζονται με την ανέγερσή τους, αλλά υπήρχαν εξ αρχής στα διάφορα κτήρια που διαλύθηκαν για να χρησιμοποιηθεί το οικοδομικό υλικό τους³¹⁵.

Θα πρέπει να διευκρινιστεί πως ό,τι είδε ο Graindor ήταν αποτέλεσμα της αποκατάστασης των πύργων από το 1888, συνεπώς τα συμπεράσματά του βασίστηκαν –όσον αφορά στα γράμματα– σε παρατηρήσεις που έγιναν επί διαταραγμένου υλικού και όχι στην αρχική του κατάσταση³¹⁶.

Vittorio Viale, 1921-22

Περίπου μια δεκαετία αργότερα ο Viale, σε δημοσίευσμά του για τη στοά του Ευμένους³¹⁷, κάνει μια πολύ ουσιαστική παρατήρηση: Οι λίθοι από την ευθυντηρία του χορηγικού μνημείου, από κοκκινωπό ασβεστόλιθο Ακροπόλεως, αποτελούν επίσης μια στρώση του βόρειου πύργου της υστερορωμαϊκής πύλης (Πίν. 23: 1, 2). Τα ύψη των λίθων και στις δύο περιπτώσεις, όπως επίσης και η κατεργασία των επιφανειών τους είναι η ίδια, όπως επισημαίνει. Με δεδομένο ότι δεν υπάρχει άλλο γνωστό κτήριο στην Αθήνα εκείνη την εποχή με ευθυντηρία από τέτοιο υλικό,

³¹³ (Βερσάκης, 1913, 84-85).

³¹⁴ (Graindor, 1914, 282).

³¹⁵ (Graindor, 1914, 284). Κυριότερο επιχειρήματό του είναι οι διαφορές μεγέθους και μορφών για ίδια γράμματα του αλφαβήτου.

³¹⁶ Κάνει π.χ. λόγο για ένθεση σιδερένιων σφηνών ανάμεσα στους αρμούς των στρώσεων για επίτευξη οριζοντίωσης των λίθων ή για κοπές των λιθοπλίνθων σε τυχαία μήκη (Graindor, 1914, 285), που και στις δύο περιπτώσεις είναι αποτέλεσμα των επεμβάσεων του 1888, βλ. (Καβαβιάς & Kawerau, 1906, 133), (Κορρές, 1995, 477, 478 σημ. 41).

³¹⁷ Τα συμπεράσματά από την έρευνά του για τη χρονολόγηση της στοάς είναι τελείως εσφαλμένα. Ενδεικτικά τη θεωρεί σύγχρονη με το ωδείο Ηρώδου του Αττικού, ενώ για την ανέγερσή της, υιοθετώντας την άποψη του Βερσάκη, θεωρεί ότι διαλύθηκε το μνημείο του Νικίου (Viale, 1921-1922, 31-32).

καταλήγει στο συμπέρασμα πως οι συγκεκριμένοι λίθοι ανήκουν στο μνημείο του Νικίου³¹⁸ και πως από την προσεκτική διάλυσή του αξιοποιήθηκε το οικοδομικό υλικό του τόσο για την πύλη όσο και για τους πλευρικούς της πύργους³¹⁹. Η εύστοχη παρατήρηση του Viale έμεινε στην αφάνεια.

Lucy Shoe Meritt, 1936

Το 1936 εκδίδεται το μνημειώδες έργο της L. Shoe για τα ελληνικά κυμάτια, στο οποίο περιέχονται ακριβείς αποτυπώσεις με τομολήπτη των κυματίων του γείσου – λέσβιο κυμάτιο, δωρικό, σταλαγμό– από το μνημείο του Νικίου, συνοδευόμενα από σύντομο σχολιασμό³²⁰. Το πλέον αξιοσημείωτο στοιχείο κατά την Shoe είναι η μη αναμενόμενη, για τα δεδομένα της εποχής, θέση του λέσβιου κυματίου στη βάση του μέλους³²¹. Όπως φαίνεται μάλιστα, χάρη σε αυτή την ιδιομορφία, ταύτισε ένα νέο θραύσμα από πλευρικό γείσο, το οποίο είχε έρθει στο φως στις ανασκαφές της αγοράς το 1931 (Πίν. 23: 3, 4)³²².

Οι αφανείς εργασίες του W. B. Dinsmoor, 1910-1950

Ο πρώτος κύκλος της έρευνας για το μνημείο του Νικίου κλείνει με τον Dinsmoor, ο οποίος συνέχισε την απασχόλησή του με το θέμα για χρόνια μετά τη δημοσίευση του σχετικού άρθρου του, καθώς όπως φαίνεται, εργαζόμενος στον ευρύτερο χώρο της Ακρόπολης στο πλαίσιο άλλων ερευνών, ανακάλυπτε νέα στοιχεία και ευρήματα που τον ώθησαν στο να συντάξει μια νέα, αναθεωρημένη μελέτη, η οποία ωστόσο παρέμεινε ημιτελής και αδημοσίευτη στο αρχείο του.

Το υλικό, σύμφωνα με την αρχειονομική ταξινόμηση της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, κατανέμεται σε τρεις φακέλους ομαδοποιημένο ως εξής: α) Χειρόγραφες σημειώσεις, σκαριφήματα³²³, β) δακτυλογραφημένο κείμενο³²⁴, γ) σχέδια, φωτογραφίες³²⁵. Επιπλέον σε έναν ακόμη φάκελο είναι συγκεντρωμένα

³¹⁸ (Viale, 1921-1922, 28 Εικ. 12, 30).

³¹⁹ Στο κείμενο δεν καθίσταται απόλυτα σαφές, εάν θεωρεί ότι οι πύργοι οικοδομήθηκαν εξ' ολοκλήρου από λίθους του μνημείου ή εάν χρησιμοποιήθηκαν μόνο σε μια στρώση οι ασβεστόλιθοι της ευθυντηρίας. Βασίζόμενος στον Graindor κάνει νύξη για την ύπαρξη γραμμάτων στους λίθους και στη συνέχεια αναφέρει πως το χορηγικό μνημείο αποσυναρμολογήθηκε προσεκτικά και οι λίθοι του αριθμήθηκαν για να χρησιμεύσουν στην οικοδόμηση της πύλης Beulé, την οποία θεωρεί ενιαίο σύνολο με τους πύργους (Viale, 1921-1922, 27, 30).

³²⁰ (Shoe, 1936, 73, 111, 159, 166, Πίν. XXXI: 15, LV: 21, LXXIII: 34). Το επίκρανο της παραστάδος και το καταέτιο γείσο δε λήφθηκαν υπόψη στη μελέτη της.

³²¹ (Shoe, 1936, 72-73), το μόνο παράλληλο παράδειγμα στον 4^ο αι. που έχει υπόψη της είναι σε κτήριο στο Ασκληπιείο της Πάρου, κατά τα άλλα εμφανίζεται συχνότερα, όπως επισημαίνει, τον 3^ο αι. στη Δήλο.

³²² Το θραύσμα βρέθηκε στον τομέα ΣΤ41 κι έλαβε αριθμό καταγραφής Α89 (Shoe, 1936, 73). Το ύψος του μέλους, σύμφωνα με τις διαστάσεις που αναγράφονται στο αντίστοιχο δελτίο, είναι 34 cm, επομένως μπορεί να είναι μόνο πλευρικό.

³²³ ASCSA Archives, William Bell Dinsmoor Papers, Series IV: Notes on Topography, Box 40: Athens Topography, Folder 4: The Choragic Monument of Nicias. Η πρώτη σελίδα που περιέχεται στον φάκελο φέρει ιδιοχείρως από τον Dinsmoor τον τίτλο: #123-L(XII) The choragic monument of Nicias: Additional material.

³²⁴ ASCSA Archives, William Bell Dinsmoor Papers, Series IV: Notes on Topography, Box 40: Athens Topography, Folder 5: The Choragic Monument of Nicias, Appendix A.

³²⁵ ASCSA Archives, William Bell Dinsmoor Papers, Series IX: Photographic Material and Drawings, Box 71, Folder 6: Nicias. Τα σχέδια είναι καταχωρημένα μόνο με αριθμό καταγραφής στο Box 75-76.

αντίστοιχα τεκμήρια από τις εργασίες του Dinsmoor στην υστερορρωμαϊκή πύλη της Ακρόπολης³²⁶.

Το δακτυλογραφημένο κείμενο, έκτασης περίπου 120 σελίδων, τιτλοφορείται ως Appendix A, The Choragic Monument of Nicias και προοριζόταν, όπως φαίνεται, να αποτελέσει παράρτημα για ένα από τα υπό ετοιμασία έργα του, κατά πάσα πιθανότητα για έναν από τους τόμους της σειράς των Προπυλαίων³²⁷, καθώς σε όλη την έκτασή του αναφέρονται ως δεδομένα τα συμπεράσματα από την εξέταση του συγκροτήματος της υστερορρωμαϊκής πύλης. Σε κείμενο, που περιλαμβάνεται στον φάκελο με τίτλο «The towers working Notes» (Πίν. 24)³²⁸, ο Dinsmoor θεωρεί ότι υπήρξε μια πρώτη οικοδομική φάση της υστερορρωμαϊκής πύλης και αναζητεί την πιθανή μορφή της³²⁹. Κύριο επιχείρημα της υπόθεσής του είναι η ύπαρξη σημαντικού αριθμού διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών από το μνημείο του Νικίου στον άμεσο περίγυρο της δυτικής πρόσβασης της Ακρόπολης, τα οποία μεταφέρθηκαν μεν εκεί μαζί με τα υπόλοιπα, αλλά δεν μπορούν να αποδοθούν σε κανένα μέρος του δυτικού πυλώνα, τουλάχιστον στη μορφή που έχει σήμερα.

Στην απόπειρα γραφικής αποκατάστασης της υποθετικής πρώτης φάσης, δέχεται τις παρατηρήσεις του Bohm περί της αλφαβητικής σήμανσης των στρώσεων λίθων στους πλευρικούς πύργους. Η ακολουθία έχει ως αφητηρία το γράμμα «Α» στην κορυφή των τοίχων και κατάληξη το «Ι» στη στέγη των ορθοστατών. Παράλληλα καταρρίπτει με επιχειρήματα τις όποιες ενστάσεις του Graindor. Έτσι καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι πύργοι διέθεταν στην αρχική μορφή τους εννέα δόμους πάνω από τους ορθοστάτες. Το συνολικό ύψος το υπολογίζει θέτοντας ως μέσο ύψος ανά στρώση τα 0.465 m και για τον ορθοστάτη τα 0.98 m. Χωρίς να αναφέρει στο κείμενο τον λόγο, θεωρεί ως μόνη εξαίρεση τη στρώση «Α», η οποία είναι χαμηλότερη από τις υπόλοιπες με ύψος 0.402 m. Τούτη η διάσταση δεν είναι τυχαία. Πρόκειται για το ύψος του μαρμάρινου επικράνου παραστάδος από το μνημείο του Νικίου. Με βάση τα παραπάνω καταλήγει στον υπολογισμό του ύψους των τοίχων σε 5.102 m³³⁰. Όσον αφορά στον θυραίο τοίχο, θεωρεί ότι στην αρχική μορφή του είχαν αξιοποιηθεί δύο από τους δωρικούς κίονες της πρόστασης, οι οποίοι συνέθεταν μια διακοσμητική πρόσοψη πλαισίωσης του ανοίγματος. Οι κίονες έφεραν πλήρη θριγκό με επιστύλιο, ζωφόρο και γείσο, ο οποίος αφήνεται να εννοηθεί ότι συνεχιζόταν απρόσκοπτα στους

³²⁶ ASCSA Archives, William Bell Dinsmoor Papers, Series II: Manuscripts, Subseries II: The Propylaia, Box 23, Folder 23: The towers working Notes.

³²⁷ Λαμβάνοντας υπόψη τα περιεχόμενα των φακέλων του αρχείου σχετικά με τα Προπύλαια, συμπεραίνεται ότι ο Dinsmoor είχε στόχο το έργο στην τελική μορφή του να περιλαμβάνει, πέρα από τους τόμους για το προγενέστερο Πρόπυλο και για το έργο του Μνησικλή (που εκδόθηκαν πολύ αργότερα), όλες τις μετέπειτα ιστορικές φάσεις του μνημείου και της δυτικής πρόσβασης στην Ακρόπολη, αντικείμενα που τελικά καλύφθηκαν πολλά χρόνια μετά κυρίως από τις έρευνες των Τ. Τανούλα και Δ. Ζιρώ.

³²⁸ Πρόκειται για δακτυλογραφημένο κείμενο σε γραφομηχανή έκτασης δεκαέξι σελίδων.

³²⁹ Στην παρούσα ενότητα αναφέρονται τελείως επιγραμματικά οι απόψεις του Dinsmoor, προκειμένου να γίνουν κατανοητοί οι συλλογισμοί που τον οδήγησαν στη γραφική αποκατάσταση του χορηγικού μνημείου. Στο Β' μέρος της εργασίας γίνεται πλήρης ανάπτυξη και κριτική αξιολόγηση των επιχειρημάτων του σχετικά με τη μορφή της υστερορρωμαϊκής πύλης.

³³⁰ $5 \times 0.465 + 0.402 + 0.98 = 5.102 \text{ m}$.

πλευρικούς πύργους. Ως εκ τούτου το ύψος των 5.102 m, που υπολόγισε για τους τοίχους των πύργων, ταυτίζεται εκ των πραγμάτων με αυτό των κιόνων. Τέλος θα πρέπει να αναφερθεί πως σε αυτό το γραπτό του ο Dinsmoor δε προβαίνει σε σαφή συσχέτισμό των πόρινων λιθόπλινθων στους πύργους με το μνημείο του Νικίου, αν και ψήγματα αυτής της σκέψης διαφαίνονται στον ορισμό του ύψους της ανώτερης στρώσης «Α».

Τα περιεχόμενα του δακτυλογραφημένου κειμένου, που αφορούν αμιγώς στο χορηγικό μνημείο του Νικίου, οργανώνονται σε δέκα κεφάλαια, στα οποία θα γίνει επιγραμματική αναφορά με έμφαση στα νέα στοιχεία που έφερε στο φως ο Dinsmoor μετά τη δημοσίευση του άρθρου το 1910:

- Εισαγωγή, χωρίς τίτλο: Δηλώνεται ότι έχει ήδη εξεταστεί η χρήση των αρχιτεκτονικών μελών από το μνημείο του Νικίου στις επιμέρους οικοδομικές φάσεις της πύλης Beulé κι απομένει η διερεύνηση της μορφής του χορηγικού μνημείου. Επίσης γίνεται απλή αναφορά στις προηγούμενες σχετικές εργασίες (5 σελίδες).
- A1. Inscription: Αποκατάσταση της χορηγικής επιγραφής, όπου γίνεται αναφορά σε όλες τις έως τότε συμβολές των προηγούμενων (2 σελίδες).
- A2. Superstructure: Επαναλαμβάνονται σε γενικές γραμμές τα περιεχόμενα του άρθρου στο AJA με την ίδια σχεδόν διάρθρωση, με αφετηρία τη στρώση των επιστυλίων μαζί με τα αντιθήματά τους. Με βάση το πάχος τους διακρίνει τα τρίγλυφα σε επιτοίχια και πρόστασης. Προβαίνει σε γραφική αποκατάσταση στρώσης οριζόντιων γείσων αετώματος και πλευρικών. Εντοπίζει ένα επιπλέον πλευρικό γείσο βορειοδυτικά της πύλης Beulé (Πίν. 25: 1) και δύο επιπλέον θραύσματα από καταέτια γείσα σε λιθοσωρό κάτω από το βάθρο του Αγρίππα (Πίν. 25: 3). Προχωρά στην οικοδομική σύνθεση τυμπάνου αετώματος και αντιθήματος. Ενώ στο άρθρο του είχε απορρίψει δύο θραύσματα σίμης, τα οποία είχε αποδώσει βάσει μορφής και αναλογιών στο μνημείο, τα επαναφέρει εκ νέου στο σύνολο, προσθέτοντας μάλιστα ακόμη τρία θραύσματα (Πίν. 26) από τη Νότια Κλιτύ και την Ακρόπολη (26 σελίδες).
- A3. The foundations: Αρχικά γίνεται λόγος για το θεμέλιο που είχε προτείνει ο Dörpfeld στα βορειοανατολικά του Ηρωδείου κι έπειτα στην ορθή θέση του μνημείου στη Νότια Κλιτύ. Η μορφή του θεμελίου επιβεβαιώνει την εξάστυλη πρόστυλη διάταξη του μνημείου και συμφωνεί με τις γενικές διαστάσεις που υπολόγισε για το κτήριο, τις οποίες τροποποιεί ελάχιστα σε σχέση με αυτές που είχε δημοσιεύσει το 1910. Επίσης κάνει σύντομη αναφορά για την ανασκαφή που διενήργησε στον χώρο και για τα ελάχιστα κινητά ευρήματα που εντόπισε. Ακολουθεί περιγραφή των θεμελιότοιχων από κροκαλοπαγείς λιθόπλινθους, όπως και των σωζόμενων λίθων από την ευθυντηρία του μνημείου. Μέλη από τη συγκεκριμένη στρώση αναγνωρίζει, λόγω υλικού, ύψους και κατεργασίας, στον πρώτο δόμο έδρασης των τοίχων του βόρειου πύργου της υστερορωμαϊκής πύλης, αποδεχόμενος έτσι το συμπέρασμα του Viale, στον οποίο πιστώνει την

αρχική ανακάλυψη. Επιπλέον σημειώνει δύο διάσπαρτους λίθους από την ευθυντηρία στα κατάντη της πύλης Beulé (12 σελίδες).

- A4. The columns and walls: Εξετάζονται οι κίονες αφού πρώτα γίνεται μια σύντομη αναφορά στον συνδυασμό μαρμάρου, πωρόλιθου και ασβεστόλιθου στη ανωδομή του χορηγικού μνημείου και νύξη σε πιθανά μέλη από τον στυλοβάτη. Στα δύο γνωστά μέλη κίωνων, που ταύτισε πρώτος ο Βερσάκης, προσθέτει έναν ακέραιο σπόνδυλο, τον οποίο εντόπισε εντοιχισμένο σε παράπηγμα οικίας στην Πλάκα, στη συμβολή των σημερινών οδών Θεωρίας και Διοσκούρων (Πίν. 27: 1-4). Από το ύψος του συμπεραίνει ότι ο κορμός των κίωνων δεν αποτελείται από τρεις σπονδύλους, όπως υπέθετε αρχικά, αλλά από τέσσερις. Έπειτα προβαίνει στην προσέγγιση του συνολικού ύψους με βάση συγκριτική ανάλυση και καταλήγει σε ένα εύρος ύψους μεταξύ 5.61 και 6.32 κάτω διαμέτρων (4.70-5.30 m), το οποίο όπως αναφέρει, θα προσδιορίσει ακριβώς στη συνέχεια σε 5.102 m βασιζόμενος στις λιθόπλινθους από τον σηκό του χορηγικού μνημείου. Ακολουθεί η εξέταση του επικράνου της παραστάδος, όπου αναθεωρεί δύο συμπεράσματα σε σχέση με το άρθρο του. Πρώτον, το πάχος των παραστάδων δεν ισούται με αυτό των τοίχων του σηκού και το ύψος δεν αντιπροσωπεύει αυτό μιας τυπικής στρώσης. Στη συνέχεια αποδίδει το οικοδομικό υλικό των πύργων στον σηκό του χορηγικού μνημείου και αναπτύσσει τα επιχειρήματά του. Το πρώτο βήμα στον συλλογισμό του αφορά στους λίθους της ευθυντηρίας, που βρίσκονται ενσωματωμένοι στον βόρειο πύργο της υστερορρωμαϊκής πύλης. Αφού προέρχονται από το μνημείο του Νικίου, είναι λογικό να υποθέσει κανείς πως και η ανωδομή είναι της ίδιας προέλευσης. Για να τεκμηριώσει την υπόθεσή του παρουσιάζει τέσσερα αντεπιχειρήματα, τα οποία έπειτα καταρρίπτει: 1) Κατά κοινή αποδοχή, όπως αναφέρει, ο θριγκός του χορηγικού μνημείου ενσωματώθηκε στο πλαίσιο μιας ύστερης ανακατασκευής της πύλης Beulé. 2) Η ανωδομή των πύργων είναι από πωρόλιθο κι όχι από μάρμαρο. 3) Το πάχος των τοίχων στους πύργους διαφέρει κατά 21 cm σε σχέση με το πάχος που προκύπτει από το επίκρανο της παραστάδος. 4) Διαπιστώνεται διαφορά 6.3 cm μεταξύ ύψους επικράνου παραστάδος και τυπικών στρώσεων στους πύργους. Με την ίδια σειρά αναπτύσσει τον αντίλογό του: 1) Επαναλαμβάνει όσα είχε αναφέρει στο κείμενο του «The towers working Notes», δηλαδή ότι διάσπαρτα μέλη από το μνημείο του Νικίου εντοπίζονται γύρω από την πύλη Beulé και είναι αδύνατον να ενταχθούν στην υφιστάμενη μορφή της πύλης, ωστόσο θεωρεί αδιανόητο να μεταφέρθηκαν ως εκεί χωρίς να υπήρχε κάποιο σαφές σχέδιο. Επομένως ως μόνη εξήγηση υιοθετεί την ύπαρξη προγενέστερης, συνθετότερης οικοδομικής φάσης για την πύλη, κατά την οποία έγινε η οικοδόμηση των πύργων από λιθόπλινθους του σηκού, που φέρουν μάλιστα ίδιας μορφής γράμματα με τα μαρμάρινα οριζόντια γείσα. 2) Η χρήση πωρολίθου θεωρεί ότι συμβαδίζει με το πνεύμα της οικονομίας στην κατασκευή, που διαπιστώθηκε στα τρίγλυφα. Για τα εμφανή μέρη του κτηρίου επιλεγόταν μάρμαρο και για όσα θα βάφονταν ή θα επιχρίονταν, πωρόλιθος. 3) Ήδη έχει αποσυνδέσει το πάχος της παραστάδος από αυτό των τοίχων. Επιπλέον λαμβάνοντας υπόψη το πάχος των *in situ* λίθων της ευθυντηρίας όπως και τις επάλληλες εσοχές των υπερκείμενων στρώσεων του

τοιχοβάτη και του ορθοστάτη, συμπεραίνει ότι το πάχος των τοίχων του σηκού δεν μπορεί να είναι μεγαλύτερο από 60 cm. Επομένως υπάρχει πλήρης συμβατότητα με τους λίθους στους πύργους πάχους 57 cm. 4) Η ανώτερη στρώση του τοίχου είναι σύνηθες να έχει χαμηλότερο ύψος από τις υπόλοιπες, κάτι που ισχύει στον ναό της Αθηνάς Νίκης και του Ιλισσού. Ως επιπλέον στοιχεία ενίσχυσης της θέσης του παραθέτει αφενός τα οικοδομικά στοιχεία και την κατεργασία των πώρινων λίθων, τα οποία συμβαδίζουν με τα μέλη από το μνημείο. Αφετέρου οι διαστάσεις τους απαντώνται σε δύο τυπικά μήκη 1.206 m και 1.293 m. Το πρώτο ισούται με το 1/9 της ανατολικής όψης του σηκού, διάσταση με την οποία συμφωνούν επίσης τα μοχλοβόθρια στην άνω έδρα των *in situ* ασβεστόλιθων της ευθυντηρίας. Το δεύτερο, όπως παρατηρεί, είναι περίπου ίσο με το ήμισυ του μέσου όρου των επιτοίχιων επιστυλίων, τα οποία πιθανόν καθόριζαν την κατανομή των αρμών στους πλευρικούς τοίχους. Το κεφάλαιο κλείνει με μετρολογικές παρατηρήσεις. Ως μονάδα μέτρησης θέτει τον δωρικό πόδα ίσο με 32.634 cm, τον οποίο εξάγει από το τυπικό μεταξόνιο (2.094 m, που διορθώνει έπειτα χειρόγραφα σε 2.095 m) ίσο με $6^{5/12}$ πόδια. Με αυτή τη μονάδα εκφράζει γενικές και επιμέρους διαστάσεις του κτηρίου, ολοκληρώνοντας τη θεωρητική αποκατάσταση του συνόλου. Για τον θυραίο τοίχο του σηκού δίνει πάχος ίσο με τις παραστάδες και για το άνοιγμα δεν προβαίνει σε διαστασιολόγηση λόγω έλλειψης στοιχείων (22 σελίδες).

- **B2. Columns and walls:** Με βάση τον δωρικό πόδα, που δέχτηκε στην προηγούμενη ενότητα, προχωρεί στην περαιτέρω περιγραφή του χορηγικού μνημείου σύμφωνα με τις θεωρητικές διαστάσεις που σχεδιάστηκε. Σε πολλές περιπτώσεις, όπου προκύπτουν πολύπλοκα κλάσματα του πόδα, υποθέτει ότι έγινε απλούστευση για ευκολία στην επιτόπου εκτέλεση από το συνεργείο και δίνει την κοντινότερη απλούστερη τιμή προς τη θεωρητική διάσταση. Εξετάζει τα κιονόκρανα και τους κίονες, για τους οποίους πιθανολογεί κλίση και διαπιστώνει της ύπαρξη έντασης. Αναλύει τα μεγέθη του επικράνου της παραστάδος και των τοίχων (6 σελίδες).
- **B3. The entablature:** Σε συνέχεια της προηγούμενης ενότητας περιγράφει τα επί μέρους στοιχεία του δωρικού θριγκού εκφρασμένα σε πολλαπλάσια του δωρικού πόδα. Για τα γείσα υπολογίζει τον αριθμό τους ανά όψη –κύριες και πλευρικές– όπως και τους διαφορετικούς τύπους που συνθέτουν τη στρώση. Επεκτείνει τις παρατηρήσεις των Beulé και Dœberfeld περί πολυχρωμίας, αναλύοντας κυρίως τα σωζόμενα κατάλοιπα χρωματικού διακόσμου στο πλευρικό γείσο NK4962 (Πίν. 25: 1), τότε φυλασσόμενο στις αποθήκες της Ακρόπολης, για το οποίο αποκαθιστά το σχήμα και το μέγεθος των διακοσμητικών μοτίβων στο δωρικό και λέσβιο κυμάτιο (10 σελίδες).
- **B4. Pediments and roof:** Ολοκλήρωση της επισκόπησης των επιμέρους στοιχείων με βάση τις διαστάσεις τους σε πόδες με την εστίαση στα αετώματα. Επανέρχεται στο θέμα της σίμης. Στις πλευρικές όψεις (Πίν. 27: 5), όπως αναφέρει, εάν αντιστοιχεί μία υδρορορή-λεοντοκεφαλή στον άξονα κάθε προμόχθου, τότε προκύπτει μικρό πλάτος κεράμων (52.35 cm), οπότε για να εξασφαλίσει ένα

αποδεκτό μέγεθος, μειώνει τον αριθμό των λεοντοκεφαλών από 29 σε 26. Τέλος δέχεται ότι κάθε τεμάχιο πλευρικής σίμης έχει ιδεατό μήκος $3^{7/12}$ πόδια (1.1715 m) με δύο λεοντοκεφαλές, ενώ απαιτούνται δώδεκα μέλη ανά όψη, χωρίς τα γωνιακά (3 σελίδες).

- C. Construction: Αναφέρεται στα οικοδομικά υλικά και στη συνέχεια σε οικοδομικά στοιχεία, όπως προστατευτικές ταινίες και άπεργα, μεταλλικούς συνδέσμους, εντορμίες ανύψωσης. Προσδιορίζει ανά στρώση τη σειρά τοποθέτησης των αρχιτεκτονικών μελών και τη φορά δόμησης. Με βάση τις λαξευμένες δοκοθήκες στην πίσω παρειά των πλευρικών γείσων, αποκαθιστά τον φορέα της στέγης, ο οποίος αποτελείται από 23 ζεύγη σφηκίσκων. Επιπλέον σύμφωνα με τη ίδια διαδοκίδοση αποδίδει σε μοναδική θέση τα τέσσερα διαθέσιμα πλευρικά γείσα (14 σελίδες).
- D. Later history of monument: Αρχικά καταρρίπτει η θεωρία του Βερσάκη περί διάλυσης του χορηγικού μνημείου κατά την ανέγερση της στοάς του Ευμένους. Με αυτό ως αφορμή εξετάζει τη στοά και τη χρονολόγησή της πριν επιστρέψει στο μνημείο του Νικίου, όπου επαναλαμβάνει στοιχεία από το άρθρο του για προϋφιστάμενους αναλημματικούς τοίχους σωζόμενους στον άμεσο περίγυρο. Έπειτα ανοίγει εκ νέου το ζήτημα της ύπαρξης ναόσχημου χορηγικού μνημείου από τον Νικία Νικηράτου. Παραθέτει τις απόψεις των παλαιότερων ερευνητών, οι οποίοι προσπαθούν να υποστηρίξουν τη μαρτυρία του Πλουτάρχου ως αληθή. Ο Dinsmoor τις απορρίπτει, θεωρώντας πιθανότερο το μνημείο να είχε τυπική μορφή βάσης και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Πλούταρχος όχι μόνο ήταν απρόσεκτος αλλά έκανε και λάθος, παρερμηνεύοντας το ναόσχημο χορηγικό μνημείο του Νικίου Νικοδήμου ως αυτό του Νικίου Νικηράτου. Ωστόσο η μαρτυρία του Πλουτάρχου θέτει ένα *terminus post quem* για τη διάλυση του μνημείου περί το 100 μ.Χ. Δεν τοποθετεί την ανέγερση των πύργων μαζί με τη μαρμαρίνη κλίμακα ανόδου στα Προπύλαια, την οποία αποδίδει στην εποχή του αυτοκράτορα Κλαυδίου. Συσχετίζει την πρώτη οικοδομική φάση της υστερορρωμαϊκής πύλης με την επιγραφή του F. Septimius Marcellinus, που τη χρονολογεί περί το 255 μ.Χ., επομένως αποσυνδέει τη διάλυση του χορηγικού μνημείου με την καταστροφή της στοάς του Ευμένους και την κατασκευή του βήματος του Φαίδρου στα τέλη του 3^{ου} με αρχές 4^{ου} αι. μ.Χ. όπως είχε προτείνει αρχικά στο άρθρο του. Καταλήγει έτσι στο συμπέρασμα ότι το μνημείο του Νικίου σωζόταν στη θέση του μέχρι και τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ. (18 σελίδες).

Όπως γίνεται αντιληπτό, ο Dinsmoor επέκτεινε κατά πολύ την προηγούμενη εργασία του σχετικά με το μνημείο του Νικίου. Η οριστική δημοσίευση της έρευνάς του δεν έγινε ποτέ και τα ελάχιστα ψήγματα από τα πορίσματά του συμπυκνώνονται σε μία μόλις φράση στο έργο του *The Architecture of Ancient Greece*: «...*the gate and its flanking towers were erected by a certain F. Septimius Marcellinus almost entirely out of material taken from the choragic monument of Nicias*», όπως και στην

αναγραφή του αναθεωρημένου ύψους κίονα στον συγκεντρωτικό πίνακα μνημείων και των διαστάσεών τους³³¹.

Νεώτερες έρευνες

Ιωάννης Τραυλός, 1971

Ο Τραυλός ανοίγει τον δεύτερο κύκλο ερευνών περί το μνημείο του Νικίου. Αν και ασχολήθηκε επιγραμματικά με το θέμα, το σχέδιο αποτύπωσης των θεμελίων³³² και η πρόταση γραφικής αποκατάστασης σε επίπεδο όψης, κάτοψης αναπαράχθηκαν σε πλήθος άλλα έργα και παγιώθηκαν ως σημείο αναφοράς (Πίν. 28). Στην πολύ σύντομη περιγραφή του έχει ενδιαφέρον η επισήμανση ότι οι τοίχοι του σηκού ήταν από πωρόλιθο³³³. Εκπονεί ένα δικό του σχέδιο κάτοψης των καταλοίπων από τα θεμέλια, πιο συνοπτικό από του Dinsmoor, με μόνη ίσως προσθήκη, στην άνω έδρα των ασβεστολίθων της ευθυνηρίας, μια ταινία κατά μήκος των εξωτερικών ακμών, η οποία αντιστοιχεί στην εσοχή που είχε η υπερκείμενη στρώση ως προς το μέτωπο των λίθων³³⁴. Η γραφική αποκατάσταση της κάτοψης διαφέρει από του Dinsmoor μόνο ως προς το πλάτος των βαθμίδων στις ανατολικές στενές απολήξεις της κρηπίδας³³⁵. Η όψη πρακτικά είναι μια αναπαραγωγή του σχεδίου Dinsmoor με ελάχιστες τροποποιήσεις. Οι αρμοί μεταξύ μελών έχουν παραλειφθεί, ώστε να αναδειχθεί η γενική μορφή του κτίσματος. Ταυτόχρονα διαφαίνονται οι διαφορετικοί υπολογισμοί του Τραυλού, όπως το πλάτος των βαθμίδων στην κρηπίδα, που έχει ως αποτέλεσμα να παρατηρείται απόκλιση κατά περίπου επιπλέον 10 cm στο μήκος της 1^{ης} βαθμίδας. Όσον αφορά στο ύψος των κίωνων, διαφοροποιείται από τον Dinsmoor ελαττώνονάς το κατά ~12 cm. Ως αποτέλεσμα προκύπτει περίπου 6.20 κάτω διάμετρος αντί 6.32. Ας σημειωθεί πως στη διάρθρωση των τοίχων ο Τραυλός ακολουθεί την αποκατάσταση του Dinsmoor, καθώς δέχεται το ίδιο ύψος ορθοστατών και έντεκα στρώσεις λιθοπλίνθων³³⁶.

James Coulton, 1974-1979

Ο Coulton στο πλαίσιο των συνθετικών μελετών του σχετικά με πτυχές του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού στον δωρικό ρυθμό περιλαμβάνει το μνημείο του Νικίου ως ένα από τα δεκάδες παραδείγματα που εξετάζει, χωρίς να κάνει ειδική αναφορά σε αυτό μέσα στο κείμενο. Με βάση τα στοιχεία που παραθέτει στους αντίστοιχους συγκεντρωτικούς πίνακες συμπεραίνεται ότι το μήκος του στυλοβάτη στην πρόσοψη ορίστηκε από το μεταξόνιο διάστημα κι όχι αντιστρόφως, ακολουθώντας έναν κανόνα που φαίνεται να έχει ευρεία εφαρμογή σε ναούς του Ελλαδικού χώρου μετά τους

³³¹ (Dinsmoor, 1950, 286, 339).

³³² Η θεμελίωση της πρόστασης του μνημείου στα δυτικά είχε μάλλον καλυφθεί από επιχώσεις, όπως συμπεραίνεται από σχέδιο αποτύπωσης που παραθέτει ο (Πλάτων, 1965, 33-34, 23 σχ. 1). Είναι άγνωστο εάν ο Τραυλός προχώρησε σε εκ νέου καθαρισμό του μνημείου ή εάν αυτό έγινε από τον Πλάτωνα κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του χώρου.

³³³ (Travlos, 1971, 357).

³³⁴ (Travlos, 1971, 358, Εικ. 460).

³³⁵ (Travlos, 1971, 358, Εικ. 461).

³³⁶ (Travlos, 1971, 358, Εικ. 459).

Περσικούς πολέμους³³⁷. Έπειτα ο Coulton στην εργασία του για τις αναλογίες των δωρικών κιονοκράνων επανέρχεται στο μνημείο του Νικίου, καθώς το ένα κιονόκρανο που ήταν τότε γνωστό, αποτελούσε ένα από τα ελάχιστα αττικά δείγματα του 4^{ου} αι π.Χ., το οποίο ακολουθεί το σύστημα αναλογιών των σύγχρονων παραδειγμάτων της Πελοποννήσου, επομένως διαφοροποιείται αισθητά από αυτά της κλασικής αθηναϊκής παράδοσης³³⁸.

Rhys Townsend, 1982

Στη διδακτορική διατριβή του για την αρχιτεκτονική παραγωγή στην Αθήνα του 4^{ου} αι. π.Χ. ο Townsend αναψηλαφίζει το χορηγικό μνημείο του Νικίου και το κυριότερο, είναι ο πρώτος που επιχειρεί μια συνολική θεώρησή του, εξετάζοντάς το συγκριτικά με άλλα αθηναϊκά κτήρια από ποικίλες απόψεις, όπως τυπολογία, αρχιτεκτονικές μορφές, αναλογίες, υλικά, κατασκευαστικές πρακτικές.

Όσον αφορά στη γραφική αποκατάσταση του μνημείου, η ουσιαστικότερη συμβολή του αφορά στη μορφή και το ύψος των τοίχων του σηκού. Μην έχοντας υπόψη του τις παρατηρήσεις του Viale, διαπιστώνει εκ νέου, εξήντα χρόνια μετά, ότι οι ασβεστόλιθοι της ευθυντηρίας του χορηγικού μνημείου βρίσκονται σε β' χρήση στον βόρειο πύργο της υστερορωμαϊκής πύλης³³⁹. Ακολουθώντας τον ίδιο συλλογισμό με τον Dinsmoor καταλήγει στο ότι αφού έχει αναχρησιμοποιηθεί δομικό υλικό από τον θριγκό του μνημείου και από την κατώτερη στρώση του, δε θα ήταν λογικό να απορριφθούν οι λιθόπλινθοι του σηκού. Άλλωστε, όπως συμπληρώνει, οι λίθοι που απαρτίζουν τους πλευρικούς πύργους της πύλης είναι από τον ίδιο πωρόλιθο με τα τρίγλυφα, με εξίσου προσεκτική κατεργασία, ενώ φέρουν ίδιου τύπου εντορμίες για συνδέσμους μορφής διπλού T και για ένθεση λύκου ανύψωσης³⁴⁰. Τέλος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η διάρθρωση των όψεων στους πύργους, δηλαδή η αλληλουχία δόμων του τοιχοβάτη, ορθοστατών και της στέψης τους μαζί με τις υπερκείμενες τυπικές στρώσεις, έχει διατηρηθεί αυτούσια ως είχε στο χορηγικό μνημείο³⁴¹.

Ο Townsend προέβη σε μετρήσεις στους πύργους³⁴², όπου, ως σημειωθεί, δεν αντιλήφθηκε την ύπαρξη γραμμμάτων. Από την επιτόπου εργασία του διαπίστωσε ότι

³³⁷ Συγκεκριμένα στο μνημείο του Νικίου διαπιστώνεται η ιδεατή εφαρμογή του «Κανόνα 3» στην παραλλαγή 3α, σύμφωνα με την οποία το μήκος του στυλοβάτη ισούται με το μήκος του τυπικού μεταξόνιου διαστήματος επί του πλήθους των μετακονίων της όψης, στο οποίο έχουν προστεθεί 3/10 δηλαδή: $L_{\text{στυλοβάτη}} = I_{\text{μεταξονίου}} \cdot X (V_{\text{μετακονίων}} + 3/10)$. Επίσης ότι και το μήκος του μνημείου περιγράφεται με ακρίβεια ως συνάρτηση του αντίστοιχου κανόνα για τον προσδιορισμό του μήκους περίπτερων ναών, όπου $L_{\text{στυλοβάτη}} = I_{\text{μεταξονίου}} \cdot X 7^{3/10}$. Ας σημειωθεί τέλος πως οι ως άνω κανόνες υπαγορεύουν ότι η συνίζηση των γωνιακών μεταξονίων διαστημάτων στην πρόσοψη και στις πλευρές είναι η ίδια. Βλ. (Coulton, 1974, 83, Πίν. 2).

³³⁸ (Coulton, 1979, 91-102).

³³⁹ (Townsend, 1982, 208).

³⁴⁰ (Townsend, 1982, 209).

³⁴¹ (Townsend, 1982, 208).

³⁴² (Townsend, 1982, 224, σημ. 96). Μέσα σε δύο απογεύματα πήρε μετρήσεις ανεβασμένος σε σκάλα, συνεπώς, όπως παραδέχεται, λόγω της περιορισμένης προσβασιμότητας δε μέτρησε όλους τους λίθους, επομένως τα αποτελέσματα της έρευνάς του είναι προκαταρκτικά. Μέτρησε 22 ορθοστάτες, 13 λίθους από τη στέψη τους, 15 λίθους από τον τοιχοβάτη και από κοινές λιθόπλινθους δεν αναφέρει αριθμό παρά την ανώτερη στρώση στο νότιο πύργο.

οι λίθοι –με απόκλιση λίγων εκατοστών– απαντώνται σε δύο μήκη, 1.296 m και 1.208 m.

Λαμβάνοντας ως δεδομένο το συνολικό μήκος του μνημείου³⁴³, υπολογίζει για τις πλάγιες όψεις του σηκού τα τρέχοντα μέτρα πωρόλιθων μαζί με τη μαρμάρινη παραστάδα αφαιρώντας ένα μεταξόνιο διάστημα³⁴⁴. Στο μήκος 12.987 m που προκύπτει, διαπιστώνει πως χωράνε δέκα λίθοι μήκους 1.296 m³⁴⁵, συνεπώς έχει επιλύσει τη στρώση με ακέραιο αριθμό λιθοπλίνθων.

Για τη στρώση που προβάλλει με διασταυρούμενους γωνιόλιθους στα άκρα, κάνει τον εξής συλλογισμό (Πίν. 29: 1): Στον κορυφαίο δόμο του σηκού, κάτω από τα επιστύλια, οι τοίχοι προς την πλευρά της πρόστασης κατέληγαν σε ένα μαρμάρινο μέλος, στο οποίο ήταν συμφυές το επίκρανο της παραστάδος. Ο λίθος έχει μήκος 90.4 cm, από τα οποία τα 40.9 cm αντιστοιχούν στην παραστάδα και τα 49.5 cm στην αρχή του τοίχου. Στη συνέχεια προχωρά σε μια σχεδόν αυθαίρετη παραδοχή³⁴⁶: Έστω ότι πλάι στο μέλος με το επίκρανο της παραστάδος τοποθετείται ένας λίθος μήκους 1.04 m, όσο ο εμβάτης της ζωφόρου (T+M), τότε τα εναπομείναντα τρέχοντα μέτρα τοίχου επιτρέπουν την τοποθέτηση 8.5 λιθοπλίνθων μήκους 1.296 m. Ο Townsend αναγνωρίζει σε υποσημείωση ότι το πραγματικό πάχος των λίθων (56.5 cm) διαφέρει από το θεωρητικό (64.75 cm), ωστόσο θεωρεί πως η διαφορά των 8 cm που προκύπτει, μπορεί άνετα να αποσβεστεί με την προσάυξη του μήκους δύο εκ των γειτονικών λίθων³⁴⁷. Για να ενισχύσει ακόμη περισσότερο τον συλλογισμό του αναφέρει πως ένας από τους ορθοστάτες έχει μήκος 1.04 m, γεγονός που κατά τη γνώμη του επιβεβαιώνει ότι υπήρξαν λίθοι με αυτό το μήκος στο μνημείο. Ωστόσο παραδέχεται ότι ο επίμαχος λίθος έχει τη μια πλευρά του διαγωνίως απολαξευμένη, κάτι που αποδίδει σε πιθανή διάνοιξη τοξοθυρίδας στον βόρειο πύργο³⁴⁸.

Με βάση τα παραπάνω επιχειρήματα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η στρώση των ορθοστατών στις πλάγιες όψεις έχει ίδια δομή με αυτή της επικρανίτιδας, επομένως για να ισχύει κάτι τέτοιο, θα πρέπει ανάμεσά τους να παρεμβάλλεται περιττός αριθμός στρώσεων³⁴⁹.

Μετρώντας τις αποστάσεις των μοχλοβοθρίων στην άνω έδρα των λίθων της ευθυντηρίας που σώζονται στη θέση τους, συμπεραίνει ότι οι λίθοι μήκους 1.208 m ανήκαν στην πίσω όψη του χορηγικού μνημείου³⁵⁰. Εκεί με βάση τα τρέχοντα μέτρα (10.893 m) υπολογίζει πως χωράνε εννέα λίθοι στη μία στρώση ή οκτώ εφόσον στις

³⁴³ Χάρη στην ανασύνθεση των επιστυλίων από τον Dinsmoor.

³⁴⁴ Δηλαδή 2.094 (T+M+T+M).

³⁴⁵ (Townsend, 1982, 211).

³⁴⁶ (Townsend, 1982, 211).

³⁴⁷ (Townsend, 1982, 225, σημ. 99), επιπλέον διαπιστώνει τη μη ικανοποιητική αλληλουχία των αρμών, καθώς δε συμβαδίζει με τον εμβάτη της ζωφόρου, ωστόσο σημειώνει πως δεν υπάρχει σύμπτωση κατακόρυφων αρμών.

³⁴⁸ Η ερμηνεία του είναι προβληματική. Αφενός η υποτιθέμενη τοξοθυρίδα δε βρίσκεται σε κατάλληλο ύψος, αφετέρου δεν παρατηρείται σε κανένα άλλο σημείο των πύργων κάτι παρόμοιο. Τα χάσματα μεταξύ των αρμών έχουν προκύψει από την καθίζηση του εδάφους στα βόρεια.

³⁴⁹ (Townsend, 1982, 211).

³⁵⁰ (Townsend, 1982, 212).

γωνίες τάσσονται γωνιόλιθοι κατά την έννοια του πλάτους τους (0.565 m). Στη δεύτερη περίπτωση παραδέχεται σε υποσημείωση ότι και πάλι υπολείπονται 8 cm για το θεωρητικό μήκος³⁵¹, που όμως μπορεί άνετα να εξαλειφθεί με μικρή αύξηση του μήκους των γειτονικών λίθων.

Από τη διαμόρφωση της άνω παρειάς του in situ λίθου της ευθυντηρίας στη ΒΑ γωνία του μνημείου, διαπιστώνει ότι η υπερκείμενη στρώση του τοιχοβάτη αποτελείται από λιθόπλινθους τοποθετημένες αποκλειστικά παρά μήκος, η αμέσως επόμενη στρώση θα προβάλλει με μπατικούς λίθους στις γωνίες, ενώ και η υπερκείμενη στρώση θα αποτελείται από εννέα ορθοστάτες παρά μήκος (Πίν. 29: 2).

Ο Townsend για να καταλήξει σε αυτό το συμπέρασμα έχει κάνει –χωρίς να το αναφέρει ρητά– την εξής παραδοχή: Οι ορθοστάτες πατούσαν σε δύο στρώσεις τοιχοβάτη από πωρόλιθο. Η υπόθεσή του είναι ικανή και αναγκαία συνθήκη, ώστε η δομή της στρώσης των ορθοστατών στις πλάγιες όψεις να έρθει σε συμφωνία με την αντίστοιχη στο πίσω μέρος του σηκού³⁵².

Στους πύργους οι δύο στρώσεις έδρασης των ορθοστατών είναι οι πλέον προβληματικές³⁵³. Όπως αναφέρει, τα ύψη των λίθων παρουσιάζουν διακύμανση από 40-45 cm, ενώ υπάρχουν αποκλίσεις από τα τυποποιημένα μήκη των άλλων στρώσεων. Η ερμηνεία του για τα διαφορετικά ύψη είναι ότι κάποιοι από τους λίθους ανήκουν στην ευθυντηρία και άλλοι στη στρώση του τοιχοβάτη. Όσον αφορά στα διαφορετικά μήκη κάποιων λίθων, το αποδίδει στην παρεμβολή υλικού μη ανήκοντος στην ευθυντηρία και τον τοιχοβάτη του χορηγικού μνημείου. Συνεπώς σε αυτές τις στρώσεις κατανέμει μόνο τους λίθους με μήκη ~1.30, ~1.20 m, ενώ δεν μπόρεσε να μετρήσει πουθενά το πάχος τους.

Μην έχοντας πέσει στην αντίληψή του το αναθεωρημένο ύψος των κίωνων από τον Dinsmoor το 1950, με όλα τα παραπάνω στοιχεία προχωρεί στον προσδιορισμό του ύψους των τοίχων, συνεπώς και των κίωνων της εξάστυλης πρόστασης. Όπως ανέλυσε διεξοδικά, μεταξύ των δόμων της επικρανίτιδας και των ορθοστατών παρεμβάλλεται περιττός αριθμός στρώσεων λίθων. Έχοντας από τα διαθέσιμα μέλη δεδομένα τα ύψη ορθοστατών, επικρανίτιδας και ένα μέσο ύψος τυπικής στρώσης (45 cm), εξετάζει τρεις εναλλακτικές λύσεις για την παρεμβολή επτά, εννιά και έντεκα στρώσεων³⁵⁴. Τα δύο άκρα δίνουν αποτέλεσμα ύψη που αντιστοιχούν σε 5.358 και 7.49 κάτω διαμέτρους κίονα, τα οποία κρίνει εκτός ορίων, οπότε καταλήγει στη μέση

³⁵¹ (Townsend, 1982, 225, σημ. 102) Οι υπολογισμοί του έχουν ως εξής: $8 \times 1.21 = 9.68$ στο οποίο προσθέτει δύο φορές το πάχος λιθόπλινθου δηλαδή $2 \times 0.565 = 1.13$, άρα το μήκος που προκύπτει από τα τρέχοντα μέτρα λίθων είναι 10.81m αντί για 10.893m που είναι το θεωρητικό μήκος του τοίχου.

³⁵² Βασική παραδοχή του Townsend είναι ότι οι λίθοι στους πύργους έχουν τοποθετηθεί ως είχαν στο χορηγικό μνημείο. Στον βόρειο πύργο χαμηλότερα βρίσκονται κυρίως λίθοι από ακροπολίτη ασβεστόλιθο –της ευθυντηρίας του μνημείου–, από πάνω πωρόλιθοι του τοιχοβάτη και ύστερα οι ορθοστάτες. Αντίθετα στον νότιο πύργο οι ορθοστάτες πατούν σε δύο στρώσεις πωρόλιθων. Η πρώτη στρώση έχει παρόμοιο ύψος με την αντίστοιχη στον βόρειο πύργο, αλλά είναι από άλλο υλικό. Με αυτά τα δεδομένα θα μπορούσε κανείς να υποθέσει κάλλιστα ότι το μνημείο διέθετε ευθυντηρία και μια στρώση τοιχοβάτη.

³⁵³ (Townsend, 1982, 210).

³⁵⁴ (Townsend, 1982, 215).

λύση, η οποία δίνει ύψος κίονα 5.422 m ή 6.42 κάτω διαμέτρους, λίγο περισσότερο από τον ναό του Διός στη Νεμέα, όπως σημειώνει με 6.35 D.

Η προσέγγιση του ύψους των κίωνων από τον Townsend διαφέρει ριζικά από αυτή του Dinsmoor, τόσο ως προς τη μεθοδολογία όσο και ως προς το τελικό αποτέλεσμα. Ο Dinsmoor με βάση τα τεκτονικά γράμματα στα μέτωπα των λίθων κατέληξε στο συμπέρασμα ότι υπήρχαν εννέα στρώσεις λιθόπλινθων πάνω από τους ορθοστάτες των τοίχων. Ο Townsend, μην έχοντας αντιληφθεί την ύπαρξη των γραμμμάτων, καταλήγει μέσω τελείως διαφορετικής συλλογιστικής σε δέκα στρώσεις λίθων πάνω από τους ορθοστάτες. Το πιο αδύναμο ίσως επιχειρημά του αφορά στην υπόθεση ύπαρξης λιθόπλινθων μήκους 1.04 cm, βασιζόμενο μόνο σε έναν ορθοστατή αμφισβητούμενων αρχικών διαστάσεων, ενώ δε θα πρέπει να παραβλεφθεί το γεγονός ότι προέβη σε συμπεράσματα, χωρίς να έχει πλήρη εποπτεία του οικοδομικού υλικού στους πύργους.

Ωστόσο, παρά τις όποιες αμφιβολίες για την πληρότητα και την ορθότητα των προτάσεών του, η συμβολή του Townsend είναι καίριας σημασίας ως προς τη συγκριτική εξέταση του μνημείου του Νικίου, καθώς το τοποθετεί μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της Αθηναϊκής αρχιτεκτονικής των ύστερων κλασικών χρόνων.

Ως προς τη μορφή της κάτοψης εξετάζει το μνημείο του Νικίου ως ναό και διαπιστώνει ότι συμβαδίζει με τις τάσεις στη ναοδομία του 4^{ου} αι. στην Αθήνα³⁵⁵: Οι ναοί δεν είναι περίοπτα μνημειώδη κτήρια, αλλά μικρότερης κλίμακας πρόστυλα κτίσματα στα οποία κυριαρχεί η κατά μέτωπο αντίληψη, με έμφαση κατά την έννοια του πλάτους και με ιδιαίτερη επιμέλεια των προσόψεων, ως αντιστάθμισμα της ελάττωσης των μεγεθών. Θεωρεί ότι το χορηγικό μνημείο αποτελεί μια μετεξέλιξη του αμφιπρόστυλου εξάστυλου ναού των Αθηναίων στη Δήλο. Όμως στην προκειμένη περίπτωση παραλείπονται η οπίσθια κιονοστοιχία και η περιμετρική κρηπίδα, η οποία περιορίζεται στην πρόσταση. Έτσι, κατά την άποψή του, η κιονοστοιχία, από αναπόσπαστο στοιχείο των περίπτερων ναών, αποτελεί πλέον μια διακοσμητική πρόσοψη, ένα «πρόπυλο» προς τον σηκό, χειρισμό που θεωρεί ότι απορρέει από τα Προπύλαια της Ακρόπολης³⁵⁶.

Από την εξέταση των αρχιτεκτονικών μορφών και την ανάλυση των αναλογιών ο Townsend κάνει μια σειρά από ουσιαστικές παρατηρήσεις. Στο μνημείο του Νικίου γίνεται συνειδητή μίμηση μορφών του 5^{ου} αι.³⁵⁷, ενώ όσον αφορά στις αναλογίες διαπιστώνεται η μείξη κανόνων της κλασικής εποχής με τρέχουσες τάσεις του 4^{ου} αι.³⁵⁸. Σε αρκετά μεταγενέστερο αυτοτελές δημοσίευμα³⁵⁹ ο Townsend επανέρχεται

³⁵⁵ (Townsend, 1982, 330-332).

³⁵⁶ (Townsend, 1982, 335).

³⁵⁷ Όπως σημειώνει, το δωρικό κιονόκρανο είναι εντελώς «κλασικό» στη μορφή του και θα μπορούσε μεμονωμένο να χρονολογηθεί με ευκολία στο β' μισό του 5^{ου} αι., όπως ακριβώς συνέβη με τον Βερσάκη. Σε παρόμοιες διαπιστώσεις καταλήγει τόσο για το επίκρανο της παραστάδος όσο και για τη διάθρωση των κυματίων στα γείσα, (Townsend, 1982, 366, 372-373).

³⁵⁸ Οι κίονες είναι υψίκορμοι και συμβαδίζουν με τις τάσεις του 4^{ου} αι, ενώ τα μεταξονία τους είναι μεγαλύτερα αναλογικά από τα αντίστοιχα των Προπυλαίων. Η σχέση του ύψους θριγκού με την κάτω διάμετρο κίονα υπακούει στα πρότυπα του 5^{ου} αι., όμως οι επιμέρους αναλογικές σχέσεις των μερών

στο θέμα, αναζητώντας τις προθέσεις του χορηγού και του αρχιτέκτονα πίσω από τις συγκεκριμένες επιλογές.

Μανόλης Κορρές, 1985

Πολύ λίγα χρόνια μετά τον Townsend ο Κορρές προβαίνει σε στοχευμένες μετρήσεις στην υστερορρωμαϊκή πύλη και στους πλευρικούς πύργους. Στον νότιο πύργο αναγνωρίζει πως η χαμηλότερη στρώση έδρασης των ορθοστατών δεν αποτελείται από λίθους τοιχοβάτη του χορηγικού μνημείου, αλλά από λιθόπλινθους που απαρτίζουν τους τοίχους των παραστάδων στον πρόναο. Έτσι ερμηνεύεται τόσο η απόκλιση των υψών, όσο και των μηκών που είχε διαπιστώσει ο Townsend στις μετρήσεις του. Χάρη σε αυτούς τους λίθους υπολόγισε το μέσο ύψος των τυπικών στρώσεων. Για την αποκατάσταση του συνολικού ύψους των τοίχων, βασίστηκε στον κανόνα που έχει διαπιστώσει ο ίδιος ότι εφαρμόζεται σχεδόν καθολικά στην ελληνική αρχιτεκτονική: Ο αριθμός των στρώσεων πάνω από τους ορθοστάτες είναι περιττός³⁶⁰. Στην περίπτωση του μνημείου του Νικίου, ο Κορρές προτείνει εννέα στρώσεις και καταλήγει ανεξάρτητα στο ίδιο ύψος με αυτό που παραθέτει ο Dinsmoor στο βιβλίο του *The Architecture of Ancient Greece*. Στο πλαίσιο των ερευνών του εντοπίζει επίσης ένα ακόμη δωρικό κιονόκρανο από την πρόσταση, στην εκκλησία των Αγίων Αποστόλων (Πίν. 29: 3, 4)³⁶¹.

Όλες οι σχετικές παρατηρήσεις του Κορρέ δημοσιεύονται υπό τη μορφή ενός προοπτικού σχεδίου γραφικής αποκατάστασης (Πίν. 30)³⁶², όπου περιέχεται ένας σημαντικός αριθμός συμπερασμάτων του για τη μορφή του μνημείου: Ο σηκός εδράζεται σε δύο πώρινες στρώσεις τοιχοβάτη, το ύψος των οποίων αντιστοιχεί σε αυτό της τρίβαθμης μαρμάρινης κρηπίδας και ο χορηγικός τρίποδας είναι τοποθετημένος ως ακρωτήριο στην κορυφή του αετώματος της δυτικής όψης. Πέραν αυτών ο Κορρές προτείνει δύο παράθυρα να πλαισιώνουν τη θύρα προς τον σηκό, ένα συμπέρασμα στο οποίο είχε καταλήξει λίγο νωρίτερα, λαμβάνοντας υπόψη τις τότε

ακολουθούν τις νόρμες των ύστερων κλασικών χρόνων. (Townsend, 1982, 363, 375-376, 378). Τα ίδια συμπεράσματα αναπαράγονται έπειτα αυτούσια στο (Townsend, 2004, 307, 319-321).

³⁵⁹ (Townsend, 2003, 97-101).

³⁶⁰ Σε τοίχους με στρώσεις λίθων διάτονων και δρομικών εναλλάξ, οι ορθοστάτες λόγω των μεγαλύτερων διαστάσεών τους σε σχέση με τις λιθόπλινθους, συνήθως δεν είναι διάτονοι, αλλά προτιμάται η παράλληλη τοποθέτηση δύο λίθων, έτσι ώστε να καταλαμβάνουν το πάχος του τοίχου. Λόγω αυτής της διάταξης των λίθων του ορθοστάτη, επιβάλλεται η αμέσως επόμενη στρώση να αποτελείται από διάτονους λίθους. Η ίδια απαίτηση προκύπτει επίσης στην άνω απόληξη του τοίχου, όπου τα επιτόγια επιστύλια μαζί με τα αντιθήματά τους, στοιχία με υψίκορμες αναλογίες, είναι τοποθετημένα σε παράλληλη διάταξη, επομένως για να «δέσει» το εξωτερικό με το εσωτερικό πρόσωπο του τοίχου, θα πρέπει η από κάτω στρώση να αποτελείται από διάτονες λιθόπλινθους. Επομένως για να ικανοποιούνται και οι δύο παραπάνω συνθήκες, ο αριθμός των στρώσεων μεταξύ ορθοστατών και επιστυλίων θα πρέπει να είναι περιττός (Κορρές & Μπούρας, 1983, 89).

³⁶¹ Το κιονόκρανο είχε αναχρησιμοποιηθεί ως αγία τράπεζα κατά την III (1836-54) ή IV (1876-82) περίοδο χρήσης της εκκλησίας (Frantz, 1971, 39, Πίν. 18: c). Με βάση τις διαστάσεις του, ελαφρώς μικρότερες του άλλου, προκύπτει ότι αυτό είδαν και σχεδίασαν οι Stuart και Revett, βλ. (Πίν. 7: 1)

³⁶² Πρώτη παρουσίαση του σχεδίου στην έκθεση «Η Αθήνα στην Προϊστορική εποχή και την Αρχαιότητα: Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία», στο πλαίσιο των εκδηλώσεων «Αθήνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα 1985». Το σχέδιο δημοσιεύτηκε στη συνέχεια στα (Κορρές, 2000, 38-39 Εικ. 36) και (Κορρές, 2014, 134 Εικ. Β6.6).

πρόσφατες ανακαλύψεις του για την ύπαρξη παραθύρων στον ανατολικό θυραίο τοίχο του Παρθενώνα³⁶³.

Επιπλέον προβαίνει σε ουσιαστικές παρατηρήσεις για τον περίγυρο του χορηγικού μνημείου³⁶⁴ και αναλύει διεξοδικά το πώς η χωροθέτηση της στοάς του Ευμένους έλαβε υπόψη την ύπαρξή του και πώς εν τέλει επιλύθηκαν η μεταξύ τους γειτνίαση και η κυκλοφορία του κόσμου³⁶⁵.

Έκτοτε θα μεσολαβήσουν πάνω από δύο δεκαετίες μέχρι το μνημείο του Νικίου να έρθει και πάλι στο προσκήνιο στο πλαίσιο αμιγώς αρχιτεκτονικών μελετών. Ο Knell στο έργο του για την Αθήνα του 4^{ου} αι. δεν ασχολείται με τα υλικά κατάλοιπα ή την αρχιτεκτονική του κτίσματος, αλλά προσπαθεί να ανιχνεύσει τις προθέσεις του χορηγού πίσω από την ανέγερση ενός ναόσχημου χορηγικού μνημείου, όπως και τι αντίκτυπο μπορεί να είχε η επιλογή του στον δομημένο χώρο και στους επισκέπτες του ιερού του Διονύσου³⁶⁶.

Helge Olaf Svenshon, 2002

Η διδακτορική διατριβή του Svenshon διερευνά τη χρήση εξάστυλων προστάσεων σε μνημεία της αρχαϊκής και κλασικής εποχής με έμφαση στα μνημεία της αθηναϊκής Ακροπόλεως. Το μνημείο του Νικίου, αν και εμπίπτει εκτός του χρονολογικού πλαισίου της μελέτης του, εξετάζεται αυτοτελώς σε παράρτημα.

Η συμβολή του εστιάζεται στη μετρολογική ανάλυση βασικών μεγεθών του ναού, όπως επίσης και στις αναλογικές σχέσεις τους. Οι υπολογισμοί του βασίζονται στις μετρήσεις από τα δημοσιεύματα των Döerpfeld και Dinsmoor και θα παρουσιαστούν στην αντίστοιχη ενότητα. Το βασικό συμπέρασμά του από τη μετρολογική ανάλυση είναι ότι το μνημείο του Νικίου και ο ναός του Απόλλωνος Πατρώου στην αγορά έχουν προστάσεις σχεδιασμένες με πρότυπο τα μεγέθη της ανατολικής όψης του Ερέχθειου, δηλαδή πλάτος 40 πόδια με μεταξόνια κίωνων 6.5 ποδών³⁶⁷. Επιπλέον εντοπίζει ακόμη μια ομοιότητα με το Ερέχθειο. Οι διαστάσεις του κεντρικού ορθοστάτη στο τύμπανο του αετώματος είναι, όπως αναφέρει, και στις δύο περιπτώσεις 4X5 πόδια³⁶⁸.

³⁶³ Βλ. (Κορρές & Μπούρας, 1983, 66-67) και αναλυτικότερα (Κορρές, 1984, 47-54), όπου καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τα παράθυρα είναι μια καθαρά αττική εφεύρεση, η οποία σχετίζεται με τον ευρύχωρο σηκό, από την άποψη του πλάτους, στα περικόλεια μνημεία της Ακρόπολης. Στην ίδια εργασία προτείνει την ύπαρξη παραθύρων για το μνημείο του Νικίου, καθώς το πλάτος του σηκού είναι της ίδιας τάξης μεγέθους με το Ερέχθειο, την Πινακοθήκη και το ναό των Αθηναίων στη Δήλο (Κορρές, 1984, 53).

³⁶⁴ (Κορρές, 1980, 12, Σχ. 1).

³⁶⁵ (Κορρές, 2014, 131-133) για τα οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια.

³⁶⁶ Οι θέσεις του θα παρουσιαστούν αναλυτικότερα σε επόμενο κεφάλαιο. (Knell, 2000, 161-164)

³⁶⁷ (Svenshon, 2002, 121, 189 Εικ. 96, 97). Τη διαφορά στο πλάτος που εμφανίζει το μνημείο του Νικίου την αποδίδει στη συνίζηση των γωνιακών μεταξονίων. Ο Knell για τον Απόλλωνα Πατρώο έχει δώσει άλλη ερμηνεία για τη διαφοροποίηση των μεγεθών, κάνοντας λόγο για χρήση διαφορετικού πόδα.

³⁶⁸ (Svenshon, 2002, 122). Ο αντίστοιχος λίθος στο Ερέχθειο δε σώζεται, αλλά οι διαστάσεις του έχουν προκύψει από τις έρευνες του Stevens.

Όσον αφορά στις αναλογικές σχέσεις επιμέρους στοιχείων, εστιάζει μόνο στον θριγκό, καθώς θεωρεί άγνωστο το ακριβές ύψος των κίωνων. Όπως παρατηρεί³⁶⁹ οι αναλογίες των τριγλύφων (πλάτος/ύψος) είναι 1:1.62, πολύ κοντά σε αυτές του Παρθενώνα και του Ηφαιστείου, ενώ ο σύγχρονος με το μνημείο του Νικίου ναός του Διός στη Νεμέα έχει αναλογίες τριγλύφου 1:1.56. Αντίθετα η σχέση ύψους επιστυλίου και ζωφόρου είναι 1:1.21, ενώ στα κλασικά μνημεία είναι 1:1.

Καταλήγει έτσι στα ίδια συμπεράσματα με τον Townsend: Το χορηγικό μνημείο του Νικίου ισορροπεί μεταξύ δύο κόσμων³⁷⁰. Αντλεί μερικώς πρότυπα από κλασικά μνημεία του 5^{ου} αι., αλλά τα αναμειγνύει με στοιχεία αμιγώς του 4^{ου} αι. π.Χ. Εν τέλει το χαρακτηρίζει ως ένα μεταβατικό μνημείο, που χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

Πρόσφατες εργασίες και έρευνες

Στο πλαίσιο εργασιών ανάδειξης του χορηγικού μνημείου μεταξύ 2008-2010³⁷¹, διενεργήθηκε ανασκαφή στο μνημείο από την Ε. Κασσάπογλου, τα ευρήματα της οποίας παρείχαν χρήσιμες ενδείξεις για την προγενέστερη διαμόρφωση του δημόσιου χώρου σε αυτή τη θέση³⁷². Στο πλαίσιο των ίδιων εργασιών συγκεντρώθηκαν γύρω από τα θεμέλια του μνημείου όλα τα γνωστά διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη (Πίν. 47: 1, 2), όπου μάλιστα εντοπίστηκαν εκ νέου δύο λανθάνοντα τρίγλυφα³⁷³, για τα οποία έκανε λόγο ο Dinsmoor στο δημοσίευσμά του³⁷⁴.

Παράλληλα τα τελευταία χρόνια έχει εμφανιστεί στη βιβλιογραφία μια σειρά από δημοσιεύματα που αφορούν σε πρόστυλους ναούς του 4^{ου} και 3^{ου} αι. π.Χ., όπου ανάμεσα σε άλλα εξετάζονται ζητήματα τυπολογίας και αρχιτεκτονικών μορφών των μνημείων και η συγκριτική θεώρησή τους σε σχέση με άλλα σύγχρονα έργα, στα οποία ενίοτε περιλαμβάνεται και το μνημείο του Νικίου.

Οι μονογραφίες της Lauter-Bufe για τον εξάστυλο δωρικό ναό του Διός Σωτήρος στη Μεγαλόπολη³⁷⁵ και του Mattern για τον τετράστυλο δωρικό ναό του Ηρακλέους στις αρχαίες Κλεωνές³⁷⁶ αποτελούν δύο ουσιώδεις συμβολές στη διερεύνηση του αρχιτεκτονικού τύπου του πρόστυλου ναού, η κάθε μια από τη δική της οπτική γωνία. Περιλαμβάνουν το μνημείο του Νικίου στην τυπολογική τους εξέταση, όπως επίσης και η Billot στο εκτεταμένο άρθρο της για τον εξάστυλο πρόστυλο δωρικό ναό της Δέσποινας στη Λυκόσουρα Αρκαδίας³⁷⁷. Οι παραπάνω συμβολές λαμβάνουν ως δεδομένα τις διαστάσεις και τη γραφική αποκατάσταση του χορηγικού μνημείου από την κύρια δημοσίευση του Dinsmoor.

³⁶⁹ (Svenshon, 2002, 122-123).

³⁷⁰ (Svenshon, 2002, 123).

³⁷¹ (Μοσχονησιώτη, 2009, 22).

³⁷² (Κασσάπογλου, 2013, 54).

³⁷³ (Κασσάπογλου, 2013, 53-54).

³⁷⁴ (Dinsmoor, 1910, 466 σημ. 2). Τα εν λόγω τρίγλυφα φαίνονται σε φωτογραφίες εκείνης της εποχής που έχουν ως θέμα τον Άρειο Πάγο.

³⁷⁵ (Lauter-Bufe, 2009, 90-91) απλή αναφορά του μνημείου στο πλαίσιο τυπολογικής εξέτασης, παραθέτει τις προηγούμενες έρευνες, χωρίς να περιλαμβάνει τη συμβολή του Townsend, ενώ δέχεται τη μορφή του μνημείου ως έχει.

³⁷⁶ (Mattern, 2015).

³⁷⁷ (Billot, 2008).

Ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει στις εργασίες της Wescoat για το εξάστυλο δωρικό ναόσχημο ανάθημα του Φιλίππου Γ΄ Αριδαίου και Αλεξάνδρου Δ΄ στη Σαμοθράκη, διότι παρουσιάζει πολλαπλό ενδιαφέρον για τη μελέτη του χορηγικού μνημείου του Νικίου. Πρόκειται όχι μόνο για δύο δωρικά εξάστυλα πρόστυλα αναθήματα μορφής ναΐσκου, αλλά και για δύο πρακτικώς σύγχρονα κτίσματα. Η Wescoat διαπίστωσε πέρα από τη χρήση πεντελικού μαρμάρου στην πρόσοψη του μνημείου στη Σαμοθράκη και άλλα στοιχεία, που την οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι η πρόσταση κατασκευάστηκε από συνεργείο προερχόμενο από την Αθήνα, ενώ ο σηκός από εργολάβους της Θάσου. Στο πρώτο σχετικό της δημοσίευμα δίνει έμφαση στη σύγκριση μεταξύ των δύο μνημείων, αφήνοντας υπόνοιες ότι μπορεί το ανάθημα της Σαμοθράκης να αποτελεί ακόμη και αντίγραφο του μνημείου του Νικίου³⁷⁸. Πρόκειται ωστόσο για μια μάλλον παρακινδυνευμένη θέση από την οποία απομακρύνεται στην μετέπειτα μονογραφία της για το κτήριο, όπου αναφέρει πως υπάρχουν αρκετές ομοιότητες, κυρίως όσον αφορά στην κάτοψη, στις αναλογίες και στη χρήση πεντελικού μαρμάρου για την εξάστυλη πρόσταση, στοιχεία που την οδηγούν στο συμπέρασμα ότι υπάρχει μια άμεση σύνδεση με την Αττική, ωστόσο σε επίπεδο αρχιτεκτονικών μορφών το έργο είναι προϊόν της πελοποννησιακής παράδοσης³⁷⁹.

Επίσης η Wescoat, εκτός από μια ενδιαφέρουσα τυπολογική προσέγγιση, για την οποία θα γίνει λόγος σε άλλη θέση, προβαίνει σε μια εκτεταμένη συγκριτική ανάλυση των αναλογιών και αρχιτεκτονικών μορφών από δεκάδες μνημεία της ύστερης κλασικής και ελληνοιστικής εποχής σε σχέση με το ανάθημα στη Σαμοθράκη, όπου περιλαμβάνεται το μνημείο του Νικίου, ακριβώς λόγω της ιδιαίτερης σύνδεσής του με το κτήριο που εξετάζει. Ας σημειωθεί ότι στο πλαίσιο της σύγκρισης αντιλήφθηκε την αναθεώρηση του ύψους των κίωνων από τον Dinsmoor, χωρίς να μπορεί να την ερμηνεύσει³⁸⁰.

Προβληματισμοί της παρούσας έρευνας

Η ανασκόπηση των έως τώρα ερευνών περί το μνημείο του Νικίου δίνει την εντύπωση ότι το θέμα έχει καλυφθεί σφαιρικά σχεδόν από όλες τις απόψεις, τόσο όσον αφορά στην τεκμηρίωση όσο και στη συγκριτική ανάλυση επί μέρους παραμέτρων. Παρ' όλα αυτά υπάρχουν ακόμη ανοικτά ζητήματα προς επίλυση που σχετίζονται αμιγώς με τη μορφή του κτηρίου. Συμπεράσματα και διαπιστώσεις που έχουν προκύψει από εργασίες, κατά τις οποίες μάλιστα το μνημείο δεν αποτελούσε κεντρική θεματολογία, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως ένα βαθμό ατελείς.

³⁷⁸ Βλ. (Wescoat, 2003, 107-111) όπου αναγνωρίζει μια «ισχυρή» σύνδεση μεταξύ των δύο μνημείων. Μάλιστα όπως αναφέρει χαρακτηριστικά οι αντιστοιχίες που παρατηρεί, τόσο σε επίπεδο αναλογιών, αλλά και διαστάσεων, είναι εντονότερες και από αυτές που σημειώνονται στα έργα του καλούμενου αρχιτέκτονα του Θησείου, επομένως καταλήγει πως η ομοιότητα δε θα μπορούσε να είναι συμπτωματική.

³⁷⁹ (Wescoat, 2017, 175-176).

³⁸⁰ (Wescoat, 2003, 109 σημ. 25), (Wescoat, 2017, 163 σημ. 94). Έχοντας μια ασφαλή προσέγγιση του ύψους κίονα για το ανάθημα της Σαμοθράκης, επισημαίνει πως διαφέρει κατά λίγα εκατοστά ως προς την προσέγγιση του Townsend. Επίσης αντιλαμβάνεται ότι ο Μ. Κορρές στη γραφική αποκατάσταση του μνημείου δεν έχει υιοθετήσει την πρόταση του Townsend.

Στην αδημοσίευτη εργασία του Dinsmoor γίνεται διεξοδική προσέγγιση του διαθέσιμου υλικού, καταλήγοντας σε φραστική περιγραφή γραφικής αποκατάστασης, για την οποία δεν εκπονήθηκαν ποτέ σχέδια. Αυτό ίσως να μην είναι τυχαίο, καθώς δεν περιλαμβάνεται στην τεκμηρίωση η αναλυτική εξέταση των πόρινων αρχιτεκτονικών μελών από τον σηκό. Η αντιμετώπιση του κυρίως σώματος του κτηρίου, δηλαδή των τοίχων, αφέθηκε από τον Dinsmoor στο στάδιο των αρχικών προσεγγίσεων μεγεθών, διότι κατά τα φαινόμενα δεν του επέτρεψαν οι συνθήκες να προβεί σε συστηματική αποτύπωση των λιθόπλινθων στους πύργους, εργασία που ούτε ο Townsend κατάφερε τελικά να φέρει εις πέρας. Έτσι ζητήματα όπως η μορφή του θυραίου τοίχου και της εισόδου ή των παραστάδων του προνάου παραμένουν ανοικτά. Όπως γίνεται αντιληπτό, η κάτοψη του χορηγικού μνημείου δεν μπορεί να εκλαμβάνεται ως δεδομένη, ειδικά στο πλαίσιο μιας τυπολογικής διερεύνησης.

Με ένα τόσο σημαντικό ποσοστό του οικοδομικού υλικού να παραμένει ουσιαστικά αχαρτογράφητο, το μνημείο του Νικίου χρήζει επανεξέτασης. Αφενός διότι δύναται να αποτελέσει μέσον επαλήθευσης των συμπερασμάτων του Dinsmoor και των άλλων μελετητών, αφετέρου για να ολοκληρωθεί με πληρότητα το εγχείρημα της γραφικής αποκατάστασης.

Η συνολική εποπτεία της μορφής του κτηρίου δημιουργεί έπειτα τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την ανάδειξη επιμέρους παραμέτρων και τη συγκριτική τους θεώρηση με βάση την τότε τρέχουσα αρχιτεκτονική παραγωγή και τις οικοδομικές πρακτικές.

Η εργασία του Dinsmoor ουσιαστικά δεν περιλαμβάνει συγκριτική ανάλυση. Περιορίζεται αμιγώς στην περιγραφή του υλικού, ενώ επικαλείται παράλληλα παραδείγματα, σχεδόν αποκλειστικά από τα αθηναϊκά μνημεία της περίκλειας εποχής, για να τεκμηριώσει τους συλλογισμούς του. Ο Townsend είναι ουσιαστικά ο πρώτος που συνδυάζει εκ του σύνεγγυς εξέταση του μνημείου του Νικίου με μια σφαιρική αξιολόγηση των συμπερασμάτων του από ποικίλες οπτικές γωνίες, όπως η τυπολογία, οι αρχιτεκτονικές μορφές, οι κατασκευαστικές τεχνικές, η σημειολογία. Έτσι επιτυγχάνει να εντάξει το μνημείο στο ευρύτερο πλαίσιο της αθηναϊκής αρχιτεκτονικής παραγωγής του 4^{ου} αι. π.Χ, ενσωματώνοντας πορίσματα προηγούμενων συνθετικών μελετών. Ωστόσο το χορηγικό μνημείο δεν αποτέλεσε το κύριο θέμα της εκτεταμένης μελέτης του Townsend αλλά μόνο ένα μέρος της. Επομένως οι πτυχές που ανέδειξε, επιτρέπουν περαιτέρω εμβάθυνση, αφού στις δεκαετίες που μεσολάβησαν κυκλοφόρησαν νέες δημοσιεύσεις για μνημεία της ύστερης κλασικής περιόδου, αρκετά από αυτά μάλιστα εξάστυλα πρόστυλα, παρέχοντας πλούτο καινούργιων στοιχείων που καλύπτουν πολλές όψεις της ελληνικής αρχιτεκτονικής.

Πέρα λοιπόν από τη συστηματική τεκμηρίωση του διαθέσιμου υλικού του κτηρίου και από τη διατύπωση προτάσεων γραφικής αποκατάστασης, κρίνεται σκόπιμη –στο πλαίσιο της συγκριτικής ανάλυσης– η επανεξέταση όλης της θεματολογίας που ανέδειξαν οι προηγούμενοι ερευνητές. Οι ποικίλες σχετικές συμβολές απαιτούν

σταχυολόγηση και αξιολόγηση, προκειμένου, σε συνδυασμό με νέα στοιχεία, να συγκροτήσουν ένα ενιαίο σώμα ζητημάτων και συμπερασμάτων, τα οποία έχουν ως επίκεντρο το χορηγικό μνημείο του Νικίου.

A. IV: Η θέση του μνημείου και η σχέση του με την ευρύτερη περιοχή

Οικοδομικό πρόγραμμα Εύβουλου και Λυκούργου, η πλατεία

Το χορηγικό μνημείο του Νικίου βρίσκεται δυτικά του Διονυσιακού θεάτρου και νοτιώς του Ασκληπιείου σε έναν χώρο (Πίν. 6: 1, 2), ο οποίος αναδιαμορφώθηκε ριζικά κατά την οικοδόμηση της στοάς του Ευμένους, απαλείφοντας τα ίχνη προγενέστερων κατασκευών. Έτσι ο περίγυρος του χορηγικού μνημείου αμέσως πριν την ανέγερσή του και έως τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. δύναται να αποκατασταθεί βάσει ελάχιστων υλικών καταλοίπων και έμμεσων ενδείξεων.

Ο προσανατολισμός του χορηγικού μνημείου, με 7^ο στροφή της πρόσοψης προς τα βορειοδυτικά, αποτελεί κατά τη L. Ficuciello ένδειξη ύπαρξης μιας οδού ανιούσης προς τον περίπατο³⁸¹, η οποία καθόρισε τη χωροθέτηση του κτηρίου με τον επιμήκη άξονά του κάθετο σε αυτή (Πίν. 31: 1)³⁸². Τούτη η υπόθεση φαίνεται να επιβεβαιώνεται τόσο από τα υλικά κατάλοιπα, όσο και από μεταγενέστερη διευθέτηση των κινήσεων, ύστερα από την ανέγερση της στοάς του Ευμένους. Η πρόσφατη ανασκαφή στο μνημείο του Νικίου και συγκεκριμένα στη δυτική τάφρο θεμελίωσης της πρόστασης, αποκάλυψε φρεάτιο επίσκεψης αγωγών δύο διαδοχικών συστημάτων ύδρευσης (Σχ. 1)³⁸³, το οποίο δε θα μπορούσε να είχε ανοιχθεί παρά μόνο σε δημόσιο χώρο, σε θέση παρακείμενης οδού. Λαμβάνοντας υπόψη και τις διαμορφώσεις με κλίμακες, που εξασφάλιζαν την επικοινωνία μεταξύ ανδρήρου χορηγικού μνημείου, ισογείου στοάς Ευμένους, του ορόφου της και του περιπάτου, θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως έργα αποκατάστασης της κυκλοφορίας, την οποία εξυπηρετούσε μια προϋφιστάμενη ρύμη, που καταργήθηκε³⁸⁴.

Σύμφωνα με τα παραπάνω φαίνεται ότι το μνημείο του Νικίου ανεγέρθηκε σε ένα οικοπέδο, που πιθανόν αποτελούσε ήδη δημόσια γη, ενώ διέθετε πρόσωπο σε οδό, το πλάτος της οποίας ωστόσο δε θα ήταν ικανοποιητικό, αν όχι επαρκές, για τη δέουσα ανάδειξή του. Ο Dinsmoor πιθανολογεί ότι το κτήριο στρεφόταν προς έναν ανοιχτό δημόσιο χώρο στα δυτικά, προγενέστερο της στοάς, ο οποίος οριοθετείτο στα βόρεια από έναν παλαιότερο πολυγωνικό τοίχο από ασβεστόλιθους (Πίν. 21: 3, Σχ. 1)³⁸⁵.

³⁸¹ Την ύπαρξη της συγκεκριμένης οδού έχει επισημάνει πρωτύτερα ο (Κορρές, 2009, 81-82).

³⁸² (Ficuciello, 2008, 91) κατ' αναλογία με τα χορηγικά μνημεία στην οδό των Τριπόδων, όπου ο άξονάς τους είναι προσανατολισμένος κάθετα προς τον δρόμο. Πρόκειται για τη θεωρητική οδό αρ. 19, η οποία λόγω της πολύ απότομης κλίσης πιθανολογεί ότι είχε τη μορφή κλίμακας.

³⁸³ Το φρεάτιο επικοινωνούσε σε βάθος 2.25 m από τη σημερινή στάθμη του εδάφους με τη στροφή μιας σήραγγας ύψους 0.90 m από τα δυτικά προς τα νοτιοανατολικά και βαθύτερα στα 4 m συναντούσε πήλινο αγωγό διατομής ανάποδου Π με καλυπτήριες πλάκες, ο οποίος ακολουθούσε την ίδια πορεία και αλλαγή κατεύθυνσης. Η χρονολόγηση των δύο φάσεων του υδραγωγείου είναι ασαφής, πιθανώς εμπίπτει στον 5^ο αι. π.Χ. (Κασάπογλου, 2013, 54, 53 Εικ. 9).

³⁸⁴ (Κορρές, 2009, 82). Ακόμα μία ένδειξη υπέρ της ύπαρξης της εν λόγω ρύμης εντοπίζεται νοτιώς του χορηγικού μνημείου, όπου σώζεται κατά χώραν μία μαρμάρινη βαθμίδα, την οποία ο M. Κορρές αποκαθιστά ως κλίμακα ανόδου προς το ανδρικό μπροστά από τη στοά του Ευμένους, η οποία αποτελεί την κατάληξη μιας υποθετικής μακράς οδού με κατεύθυνση Β-Ν (Πίν. 6: 2).

³⁸⁵ (Dinsmoor, 1910, 479-480, 481 Εικ. 11), ο οποίος θεωρεί πιθανή τη χρονολόγηση του τοίχου στην εποχή του Πεισίστρατου.

Κατά τον Μ. Κορρέ δεν υπήρξε τέτοιο πλάτωμα πριν από την ανέγερση της στοάς του Ευμένους και του ανδρήρου μπροστά από αυτήν, για την οικοδόμηση των οποίων, συμπεραίνει ότι απαιτήθηκε η απαλλοτρίωση οικιστικού χώρου έκτασης τεσσάρων οικοδομικών τετραγώνων³⁸⁶. Ο L. Mercuri αντιπροτείνει, με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα από τις ανασκαφές του Πλάτωνα³⁸⁷, ότι η στοά δε χτίστηκε στη θέση ιδιωτικών κατοικιών, αλλά κατέλαβε μια δημόσια έκταση, ήδη απελευθερωμένη από τα τέλη του 4^{ου} με αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.³⁸⁸. Ο Π. Βαλαβάνης, υιοθετώντας την παραπάνω υπόθεση, θεωρεί πως πρόκειται για μια πρόβλεψη, πιθανώς στο πλαίσιο ενός ευρύτερου οικοδομικού προγράμματος, που είχε ίσως τεθεί σε εφαρμογή ήδη από την εποχή του Λυκούργου³⁸⁹ και είχε στόχο τη δημιουργία μιας επιμήκου πλατείας, κατ' ουσίαν ενός ανοιχτού χώρου-«περιπάτου» δυτικά του Διονυσιακού θεάτρου προς εξυπηρέτηση της λειτουργίας του. Το χορηγικό μνημείο του Νικίου, καταλήγει, ορίζει το *terminus ante quem*, τουλάχιστον για την έναρξη των εργασιών υλοποίησης του έργου³⁹⁰.

Η παραδοχή της ύπαρξης ενός πλατώματος, εκτεινόμενου κάτω από τον περίπατο με κατεύθυνση Α-Δ, παρέχει μια πολύ ικανοποιητική ερμηνεία στη χωροθέτηση και τον προσανατολισμό του χορηγικού μνημείου του Νικίου. Το κτήριο οικοδομείται σε δημόσια γη, η οποία παραχωρείται ειδικά για τον σκοπό αυτό, όπως συμβαίνει με την οδό των Τριπόδων, επομένως δεν απαιτείται απαλλοτρίωση ιδιοκτησιών. Επίσης η χωροθέτησή του στην ανατολική κατάληξη της πλατείας με δυτικό προσανατολισμό, το καθιστά κυρίαρχο στοιχείο της, κάτι που δικαιολογεί ότι το μνημείο έχει στραμμένη την πλάτη του προς το θέατρο³⁹¹. Η εξάστυλη πρόσταση δεν «ασφυκτιά» με μόνο ζωτικό χώρο μια τυπική οδό, αλλά αποτελεί το επίκεντρο στο βλέμμα όσων κινούνται από τα δυτικά με κατεύθυνση το Διονυσιακό θέατρο, τόσο στην πλατεία όσο και στον περίπατο (Πίν. 6: 1, 2)³⁹². Η ναόσχημη μορφή ενδεχομένως δημιουργούσε, σε μη γνωρίζοντες, την εσφαλμένη εντύπωση πως πρόκειται για τον ναό του Διονύσου και μόνο όταν έφτανε κανείς τόσο κοντά, ώστε να διακρίνει τη χορηγική επιγραφή, θα μπορούσε να αντιληφθεί την πλάνη³⁹³.

Λαμβάνοντας υπόψη τις δυνατές διαδρομές, η θέση του μνημείου είναι κομβική από κάθε άποψη, αμέσως μετά τη δυτική πάροδο του Διονυσιακού θεάτρου και σε άμεση γειτνίαση με δύο ανόδους προς τον περίπατο³⁹⁴. Παραμένει άγνωστο εάν η

³⁸⁶ Βλ. (Κορρέ, 2009, 82, 75 Εικ. 4.1), (Κορρέ, 2014, 131, 133).

³⁸⁷ (Πλάτων, 1965, 25-28).

³⁸⁸ (Mercuri, 2004, 69-71 και 70 Εικ. 5), άποψη που δέχεται και η (Ficuciello, 2008, 91).

³⁸⁹ (Βαλαβάνης, 2011, 4-5, 7).

³⁹⁰ (Βαλαβάνης, 2011, 4).

³⁹¹ (Βαλαβάνης, 2011, 4).

³⁹² Η τοποθέτηση μνημείων σε κομβικά σημεία εστίασης της προσοχής των περαστικών, όπως σταυροδρόμια, ώστε να κατευθύνεται το βλέμμα προς τα εκεί, αποτελεί συνηθισμένη πρακτική κατά την ελληνιστική εποχή (Lauter, 2016, 87).

³⁹³ (Knell, 2000, 163).

³⁹⁴ Για την οδό στα δυτικά έγινε ήδη λόγος. Στα ανατολικά η μόνη προσπέλαση προς τον Περίπατο γινόταν από βαθμιδωτή άνοδο, η οποία ακολουθούσε το καμπύλο ανάλημμα του κοίλου στο Διονυσιακό θέατρο. Κατά τη (Ficuciello, 2008, 90) ο δρόμος αρ. 18, ίχνος της σημερινής οδού Καρυατίδων, προεκτεινόταν πίσω από το μνημείο του Νικίου μέχρι να συναντήσει τον Περίπατο, κάτι

διαμόρφωση της πλατείας προέβλεπε χώρο για την ανέγερση χορηγικών μνημείων, σε μια προσπάθεια ίσως αποσυμφόρησης της οδού των Τριπόδων. Το μνημείο του Νικίου είναι το μοναδικό δυτικά του Διονυσιακού θεάτρου και παραμένει άγνωστο εάν τούτο αποτελεί προϊόν μιας συμφωνίας του χορηγού με το κράτος³⁹⁵, εάν ήταν το μόνο που πρόλαβε να οικοδομηθεί σε αυτή την περιοχή³⁹⁶ ή εάν απλώς πρόκειται συμπτωματικά για το μόνο που διασώθηκε³⁹⁷.

Η σχέση με τη στοά του Ευμένους

Η οικοδόμηση της στοάς του Ευμένους, πέρα από τη λειτουργική υποστήριξη που παρείχε στο Διονυσιακό θέατρο, αναμόρφωσε δραστικά το δομημένο περιβάλλον στη Νότια Κλιτύ της Ακρόπολης³⁹⁸. Το μνημείο του Νικίου αποτέλεσε μια από τις δεσμευτικές παραμέτρους³⁹⁹ στον σχεδιασμό της στοάς, καθώς η θέση του επηρέασε τον προσανατολισμό μαζί με το συνολικό μήκος του κτηρίου, αλλά και τη στάθμη του στυλοβάτη. Εάν το δάπεδο της στοάς είχε οριστεί ισόπεδο με το χορηγικό μνημείο, τότε θα είχαν απαιτηθεί συνολικά περισσότεροι εκβραχισμοί και εκσκαφές, ενώ επιπλέον στο δυτικό άκρο της θα προέκυπτε δυσεπίλυτη ασυμφωνία στάθμης με το εκεί υφιστάμενο οδικό δίκτυο⁴⁰⁰. Επομένως προτιμήθηκε η ομαλή σύνδεση της στοάς με την ανιούσα οδό στα δυτικά. Έτσι αναπόφευκτα στα ανατολικά, λόγω κατωφέρειας του εδάφους, η τρίβαθμη κρηπίδα της στοάς εμφανίζεται με υψομετρική διαφορά σε σχέση με το επίπεδο της πλατείας, ουσιαστικά μη προσβάσιμη στο ανατολικό άκρο της⁴⁰¹, εδραζόμενη πάνω σε κτιστό πόδιο από πόρινες λιθόπλινθους.

που δεν επιβεβαιώνεται από τις επιτόπου παρατηρήσεις του (Dinsmoor, 1910, 480) και του (Κορρές, 2009, 75 Εικ. 4.1).

³⁹⁵ Η προνομιακή θέση του χορηγικού μνημείου του Θρασύλλου, στην κορυφή του Διονυσιακού θεάτρου, πιθανολογείται πως σχετίζεται με συμφωνία του χορηγού. Κατά την (Papastamati-Von Moock, 2014) το Διονυσιακό θέατρο ολοκληρώθηκε μετά το θάνατο του Λυκούργου και θεωρεί πιθανό ο Θρασύλλος να χρηματοδότησε το έργο της κατατομής, με αντάλλαγμα την άδεια χωροθέτησης μνημείου σε αυτή τη θέση. Ο (Μπολέτης, 2012, 34-35) θεωρεί πολύ πιθανό το μνημείο να ανεγέρθηκε όσο ακόμη το επιθέατρο ήταν υπό κατασκευή και δεν αποκλείει την εμπλοκή της νικήτριας φυλής Ιπποθωντίδος, τα λατομεία της οποίας παρείχαν πειραϊκό ακτίτη λίθο στην οικοδόμηση του Διονυσιακού θεάτρου. Υπό αυτό το πρίσμα ο Νικίας θα μπορούσε να αναλάβει σε αντάλλαγμα τη διαμόρφωση μέρους της πλατείας.

³⁹⁶ Κατά τον (Wilson, 2003, 227) ο Νικίας πιθανώς να εξοβέλισε άλλους «αντίπαλους» μελλοντικούς χορηγούς σχεδόν εξαντλώντας τον διαθέσιμο χώρο.

³⁹⁷ Στο χρονικό διάστημα μεταξύ 319 π.Χ. και 316/315 π.Χ., όταν ο Δημήτριος Φαληρέας απαγόρευσε την ανέγερση χορηγικών μνημείων με το σχετικό νόμο (Williams, 1982, 176), υπάρχει ένα περιθώριο τριών έως τεσσάρων χρόνων, που δύναται να αντιστοιχεί σε έξι ή οκτώ το πολύ μνημεία νίκης σε διθύραμβο στα Μεγάλα Διονύσια. Ακόμη κι εάν κάποια από αυτά οικοδομήθηκαν κατά μήκος της πλατείας, προς τα ανάντη, η στοά του Ευμένους θα απάλειψε κάθε ίχνος τους.

³⁹⁸ Η στοά μαζί με το εκτεταμένο άνδηρο μπροστά από αυτή, άλλαξε τον χαρακτήρα της Νότιας Κλιτύς. Η διώροφη κιονοστοιχία μήκους 163 m αποτέλεσε μια μνημειακή όψη για το πρηνές του περιπάτου. Το έργο είχε κατά πάσα πιθανότητα ευρύτερο ρόλο, πέραν της υποστήριξης της λειτουργίας του θεάτρου, όντας ένας ευχάριστος χώρος κίνησης για τους Αθηναίους με προνομιακή θέα ως τη θάλασσα. Βλ. (Βαλαβάνης, 2007, 131-132).

³⁹⁹ Άλλοι παράγοντες που λήφθηκαν υπόψη ήταν η σχέση της στοάς με την πορεία του Περιπάτου και η ανύψωση του εδάφους προς τα δυτικά. Κύριος στόχος ήταν η επίτευξη του μέγιστου δυνατού μήκους και πλάτους για τη στοά, λαμβάνοντας υπόψη τη βέλτιστη δυνατή εξισορρόπηση μεταξύ των δεσμευτικών συνθηκών που αναφέρθηκαν, βλ. αναλυτικά (Κορρές, 2014, 131-132, 133 Εικ. Β6.5).

⁴⁰⁰ (Κορρές, 2014, 131).

⁴⁰¹ Η τετράριχτη στέγη της στοάς επέβαλε το κλείσιμο των δύο άκρων της πρόσοψης με τοίχο (Κορρές, υπό έκδοση). Κατάλοιπα ίσως μιας κλίμακας πλάτους 2.032 m καταδεικνύουν μάλλον ως πρώτο

Ως εκ τούτου ο στυλοβάτης της στοάς βρίσκεται πέντε πόδια ψηλότερα από αυτόν του μνημείου του Νικίου (Σχ. 2: 1)⁴⁰².

Προκειμένου να εξασφαλιστεί καλύτερη γειννίαση στοάς και χορηγικού μνημείου, αποφεύγοντας μια εντονότερη κατά κορυφήν σχέση μεταξύ τους, αποφασίστηκε η υποχώρηση της κρηπίδας και του βάθρου έδρασης της κατά (~0.855 m), ώστε να συμπέσουν με τη γραμμή του στυλοβάτη της στοάς. Η υποχώρηση παρατηρείται σε μήκος 6.58 m (Πίν. 32: 1, Σχ. 1), δημιουργώντας έτσι μια ζώνη επιπλέον ζωτικού χώρου μπροστά από το μνημείο του Νικίου, που να επιτρέπει την πλήρη αυτοτέλεια της εξάστυλης πρόστασης.

Το ανατολικό άκρο της στοάς του Ευμένους κατάργησε την προϋφιστάμενη ανηφορική ρύμη, η οποία κατέληγε μπροστά στο μνημείο του Νικίου, όπως επίσης και τμήμα του πολυγωνικού αναλημματικού τοίχου στα βορειοδυτικά του. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε πρωτίτερα, η κυκλοφορία δεν καταργήθηκε, αλλά υποκαταστάθηκε πλήρως από το κλιμακοστάσιο της στοάς, το οποίο αναπτυσσόταν γραμμικά κατά μήκος του ανατολικού στενού τοίχου της και φτάνοντας σε πλατύσκαλο μπροστά από την είσοδο του ισογείου. Εκεί κατέληγε μια ακόμη, ανεξάρτητη κλίμακα, η οποία παραλάμβανε την υψομετρική διαφορά μεταξύ της στάθμης του χορηγικού μνημείου και της στοάς (Πίν. 32: 2, Σχ. 2: 2)⁴⁰³. Το περίγραμμα και το επίπεδο του πλατύσκαλου ορίζεται από δύο τοίχους αντιστήριξης, οικοδομημένους κατά το ισόδομο σύστημα από πώρινες λιθόπλινθους. Ο πολυγωνικός αναλημματικός τοίχος από ασβεστόλιθους κατά πάσα πιθανότητα διατηρήθηκε άθικτος στο τμήμα που αντιστοιχεί στο χορηγικό μνημείο, καθώς συνέχισε να επιτελεί τον ρόλο του. Επικουρικά προς αυτόν οικοδομήθηκε χαμηλότερα προς νότο ένας ακόμη τοίχος αντιστήριξης με ίδιο περίπου προσανατολισμό με το μνημείο του Νικίου⁴⁰⁴.

Συνοψίζοντας, η ανέγερση της στοάς του Ευμένους δεν επισκίασε με κανένα τρόπο το χορηγικό μνημείο. Απεναντίας κατευθυνόμενος κανείς από τα δυτικά προς αυτό αντιλαμβανόταν τις οριζόντιες γραμμές της κιονοστοιχίας να συγκλίνουν προοπτικά προς το ναόσχημο κτήριο. Επομένως ο ρόλος του μνημείου του Νικίου, ως ένα ορόσημο μετάβασης από το ανατολικό πέρασ της επιμήκους ανδήρου-πλατείας προς

ελεύθερο μετακίονιο το τρίτο από τα ανατολικά. Από αυτή την υποθετική σκάλα θα μπορούσε κανείς να εισέλθει απευθείας στη στοά, χωρίς να χρειαστεί να κατευθυνθεί προς την πλευρική είσοδο στο ανατολικό άκρο του κτηρίου.

⁴⁰² (Κορρές, 2014, 131).

⁴⁰³ Η κλίμακα τεκμηριώνεται από μία κατά χώραν σωζόμενη βαθμίδα από κυανό μάρμαρο Υμηττού, όπως και από λαξεύματα υποδοχής των υπόλοιπων σκαλοπατιών (Πίν. 32: 3, Σχ.2). Βλ. σχέδιο γραφικής αποκατάστασης στο (Κορρές, 2014). Ο (Dinsmoor, 1910, 480 σημ. 3, 481 Εικ. 11) είχε διαπιστώσει την ύπαρξη της και την αποκαθιστά με πέντε βαθμίδες, στις οποίες ισομοιραζόταν η υψομετρική διαφορά των 1.275 m, που είχε υπολογίσει, μεταξύ δαπέδου στοάς και στυλοβάτη χορηγικού μνημείου, όμως η γραφική αποκατάσταση, που προτείνει για το κλιμακοστάσιο της στοάς του Ευμένους είναι εσφαλμένη (Πίν. 21: 3).

⁴⁰⁴ Από τον τοίχο σώζονται δύο στρώσεις ορθογώνιων λίθων. Στην άνω στρώση σημειώνονται πυρόλιθοι, οι οποίοι εδράζονται σε κροκαλοπαγείς λίθους. Πρόκειται για μεταγενέστερη προσθήκη σε σχέση με το μικρό άνηδρο εισόδου της στοάς, καθώς δεν υπάρχει καμία συμπλοκή λίθων στην εγκάρσια σύνδεση των τοίχων.

το ιερό του Διονύσου και το θέατρο, ενισχύθηκε περαιτέρω και αποτέλεσε έκτοτε αμετάβλητο στοιχείο της τοπογραφίας της Νότιας Κλιτύος, μέχρι την αποσυναρμολόγησή του ύστερα από τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ.

A. V: Γραφική αποκατάσταση

Προσδιορισμός θεμελιωδών μεγεθών

Εισαγωγή

Από τα διαθέσιμα αρχιτεκτονικά μέλη και ειδικά χάρη στα επιστύλια και τα γείσα, οι προηγούμενοι μελετητές τεκμηρίωσαν πέραν πάσης αμφιβολίας τον ακριβή αριθμό τριγλύφων και μετοπών στις όψεις του χορηγικού μνημείου. Έχοντας ως σημείο αναφοράς τη ζωφόρο και πάντα σε συσχετισμό με τα κατάλοιπα των θεμελίων προκύπτει το μήκος και το πλάτος του κτηρίου. Ωστόσο ο καθένας τους παραθέτει άλλες διαστάσεις για τα βασικά μεγέθη του τριγλύφου-μετόπης, που μπορεί μεν να διαφοροποιούνται ελάχιστα μεταξύ τους, εντούτοις αθροιζόμενα έχουν μη αμελητέο αντίκτυπο στις συνολικές διαστάσεις.

Ο Döerpfeld δίνει πλάτος τριγλύφου 42 cm και μετόπης 63.6 cm⁴⁰⁵. Ο Βερσάκης συμφωνεί με το πλάτος τριγλύφου⁴⁰⁶ και διαφοροποιείται ελαφρώς ως προς τη μετόπη (63 cm)⁴⁰⁷, ενώ προσθέτει διάμετρο κίονα 82 cm⁴⁰⁸. Ο Dinsmoor μετράει έμεσσα το τρίγλυφο στα 42.3 cm, βασιζόμενος στους κανόνες των επιστυλίων του μνημείου⁴⁰⁹ και μετόπη 62.4 cm⁴¹⁰. Ο ίδιος μετρά την κάτω διάμετρο του κίονα 84.4 cm δηλαδή, όπως υποστηρίζει, ακριβώς δύο φορές το πλάτος τριγλύφου⁴¹¹. Στη συνέχεια στο αδημοσίευτο χειρόγραφο του τροποποιεί τα μεγέθη αρκετές φορές. Η αρχική του προσέγγιση βασίζεται στο μήκος των κεντρικών επιστυλίων της πρόστασης, από τα οποία εξάγει τον εμβάτη της ζωφόρου (1.047 m), ίδιο με αυτόν που προτείνει στο άρθρο του. Μετρώντας τους κανόνες και τα μεταξύ τους διαστήματα, δίνει τα αναθεωρημένα μεγέθη T=42.2 cm και M=62.5 cm⁴¹², όμως στη συνέχεια, όταν κάνει αναφορά στα πώρινα τρίγλυφα, έχει προσθέσει χειρόγραφα στο δακτυλογραφημένο κείμενο το πλάτος τους στα 41.9 και των μαρμάρινων μετοπών στα 62.8 cm⁴¹³, ενώ αναθεωρεί και την κάτω διάμετρο κίονα στα 83.8 cm⁴¹⁴. Τη διαφορά 3mm μεταξύ των μεγεθών του τριγλύφου και των κανόνων εξηγεί σε επόμενο κεφάλαιο⁴¹⁵ και όπως υποστηρίζει, αποτελεί μια μικρή ρύθμιση, προκειμένου οι δύο ακραίες σταγόνες να μη συμπίπτουν με τις πλευρικές απολήξεις

⁴⁰⁵ (Döerpfeld, 1885, Πίν. VII), όπου εκ παραδρομής η διάσταση της μετόπης αναγράφεται 53.6, η οποία ωστόσο είναι ορθά σχεδιασμένη.

⁴⁰⁶ Στο πρώτο σχετικό του δημοσίευμα αρχικά σχολιάζοντας τα πορίσματα του Döerpfeld, δίνει διάσταση τριγλύφου 42.2 cm, την οποία αμέσως μετά αναθεωρεί σε 42 cm, «όσον το των κανόνων του επιστυλίου» (Βερσάκης, 1909, 223, 234) και υιοθετεί έκτοτε (Βερσάκης, 1913, 77).

⁴⁰⁷ (Βερσάκης, 1913, 77).

⁴⁰⁸ (Βερσάκης, 1909, 223).

⁴⁰⁹ (Dinsmoor, 1910, 461, σημ. 2).

⁴¹⁰ (Dinsmoor, 1910, 467).

⁴¹¹ (Dinsmoor, 1910, 471).

⁴¹² (Dinsmoor Papers, A2. The Superstructure).

⁴¹³ Το ενδιαφέρον είναι ότι στην ίδια ενότητα έχει διαγράψει ένα δακτυλογραφημένο σχόλιο που επισημαίνει αυτή ακριβώς τη διαφορά μεταξύ πλάτους κανόνα και τριγλύφου, όπου παρ' όλα αυτά διαπιστώνει ότι δεν επηρεάζεται ο εμβάτης της ζωφόρου. Ίσως, έχοντας βρει μετέπειτα εξήγηση γι' αυτή τη μικρή ασυμφωνία, να θεώρησε περιττό το εν λόγω χωρίο κειμένου.

⁴¹⁴ (Dinsmoor Papers, A4. The Comuns and Walls).

⁴¹⁵ (Dinsmoor Papers, B3. The Entablature).

του κανόνα⁴¹⁶. Με τα παραπάνω μεγέθη καταλήγει εν τέλει ότι το τρίγυφο ισούται ακριβώς με το 1/5 του μεταξονίου, δηλαδή 41.9 cm ή μισή κάτω διάμετρο κίονα, την οποία πλέον δίνει στα 83.8 cm⁴¹⁷, ενώ η μετόπη έχει μήκος 62.8 cm ή 3/4 της κάτω διαμέτρου κίονα. Τελικά όμως, σε μια πολύ μεταγενέστερη αναθεώρηση του κειμένου, ο Dinsmoor διαγράφει τα ως άνω μεγέθη και αλλάζει με τρεμάμενη γραφή τις διαστάσεις σε 42.15 cm και 62.6 cm αντίστοιχα, αναιρώντας έτσι τα προηγούμενα συμπεράσματά του.

Όπως γίνεται αντιληπτό οι εκδοχές για βασικά μεγέθη της δωρικής ζωφόρου στο χορηγικό μνημείο ποικίλουν, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τις γενικές διαστάσεις του. Στη συνέχεια για τη γραφική αποκατάσταση θα γίνει χρήση αρκετών αριθμητικών υπολογισμών, που έχουν αφετηρία το μήκος και το πλάτος του κτηρίου, επομένως για να εξασφαλιστεί η ορθότητά τους, θα πρέπει να προσδιοριστούν με την καλύτερη δυνατή προσέγγιση τα βασικά μεγέθη. Η εξέταση των επιστυλίων της πρόστασης, για μία ακόμη φορά, αλλά σε νέα βάση, αποτελεί την αφετηρία αυτών των συλλογισμών που θα οδηγήσουν στη γραφική αποκατάσταση του χορηγικού μνημείου.

Μήκος πρόστασης και μεταξόνια διαστήματα πρόσοψης

Τα επιστύλια που αντιστοιχούν σε μετακίονιο διάστημα, διακρίνονται ως προς τα επιτόγια με βάση το πάχος τους που είναι 38.9 cm αντί 20-25 cm⁴¹⁸, ενώ είτε στο ένα είτε στα δύο άκρα τους απολήγουν σε μισό κανόνα. Στην υστερορωμαϊκή πύλη βρίσκονται ενσωματωμένα επτά μέλη (Σχ. 7, 8). Τα πέντε από αυτά αποκαθιστούν στο σύνολό της την πρόσοψη της εξάστυλης πρόστασης. Τα τρία είναι της μορφής T/2-M-T-M-T/2 και τα δύο γωνιακά διαθέτουν στο ελεύθερό τους άκρο πλήρη κανόνα αντί μισού. Η γραφική τους ανασύνθεση προκύπτει αβίαστα με οδηγό τη χορηγική επιγραφή. Οι διαστάσεις και η θέση τους στην όψη συνοψίζονται στον παρακάτω πίνακα:

⁴¹⁶ Δέχεται πως τα πλάτη θα έπρεπε κανονικά να ταυτίζονται. Παρατηρεί ότι ο Laboteux αποδίδει αυτή τη διαφορά σε ένα σχέδιο λεπτομέρειας από την πύλη (Beulé, 1853, Πίν. 4, III), ενώ αναφέρεται στο γεγονός ότι ο Beulé λόγω αυτής της διαφοροποίησης θεώρησε τα τρίγυφα ανεξάρτητα από τα επιστύλια. Η κάτω διάμετρος των σταγόνων είναι ίση με το μεταξύ τους διάστημα, που τα μετράει 3.8 cm ή με 7.6 cm αξονική απόσταση. Κατ' αυτό τον τρόπο ο κανόνας είναι επιμερισμένος σε 11 ίσα μέρη, τα οποία όμως αν αθροιστούν δίνουν πλάτος 41.8 cm, που υπολείπεται κατά 4 mm από του κανόνα, επομένως οι σταγόνες στα άκρα βρίσκονται σε εσοχή 2 mm. Ο Dinsmoor αφήνει να εννοηθεί η σκοπιμότητα της μικρής προσαύξησης, χωρίς περαιτέρω σχολιασμό της ύστερα από την παραπάνω περιγραφή.

⁴¹⁷ (Dinsmoor Papers, B3. Entablature).

⁴¹⁸ (Dinsmoor, 1910, 460).

Επιστύλια πρόσοψης				
Αρ. Λίθου	Τύπος	Μήκος (m)	Μήκος κανόνων & μεταξύ τους διάστημα (cm)	Θέση (κατεύθυνση Β-Ν)
Θ5.1	T-M-T-M-T/2	2.297	41.9 – 62.7 – 42.2 – 62.7 – 20.2	ΒΔ γωνία
Θ5.2	T/2-M-T-M-T/2	2.092	x – x – 41.7 – 62.7 – 20.6	2° μεταξόνιο
Θ2.1	T/2-M-T-M-T/2	2.098	21.3 – 62.9 – 41.9 – 62.8 – 20.9	3° (κεντρικό) μεταξόνιο
Θ2.2	T/2-M-T-M-T/2	2.092	20.7 – 63 – 42.2 – 62.5 – 20.8	4° μεταξόνιο
Θ5.3	T/2-M-T-M-T	2.297	21.1 – 62.5 – 41.8 – 62.4 – 41.9	ΝΔ γωνία

Η παράθεση των διαστάσεων κάθε μέλους φανερώνει ότι υπάρχει μια αξιοσημείωτη τυποποίηση μεγεθών. Το άθροισμα του μήκους των επιστυλίων δίνει συνολική διάσταση της πρόστασης σε αυτή τη στρώση 10.876 m ή $33^{1/4}$ πόδια (32.7 cm), η οποία διαφοροποιείται από αυτή που δίνει ο Dinsmoor κατά 1.7 cm (10.893 m)⁴¹⁹.

Το 2° και 4° μεταξόνιο διάστημα είναι 2.092 m, ενώ το κεντρικό εμφανίζεται ελάχιστα μακρύτερο, κατά 6 mm⁴²⁰. Έτσι ο μέσος όρος των τυπικών μεταξονίων διαστημάτων είναι 2.094 m⁴²¹.

Τα γωνιακά επιστύλια έχουν ίδιες διαστάσεις⁴²², οπότε τα ακραία μεταξόνια μπορούν να προσδιοριστούν με πολύ ικανοποιητική ακρίβεια χάρη στα στοιχεία που παρέχει η άνω έδρα του ενός από τα δύο κιονόκρανα, που είναι γωνιακό (Σχ. 26). Η ανακουφιστική επιφάνεια που περιτρέπει τις άνω ακμές, έχει πλάτος μεταξύ 8-9 cm και βάθος 1 mm. Για να επιτελεί τον ρόλο της, θα πρέπει το κατακόρυφο μέτωπο των

⁴¹⁹ Ο Dinsmoor (1910, 476) είχε υπολογίσει αρχικά την αντίστοιχη διάσταση σε 10.893 m, που αναθεωρεί ύστερα διαδοχικά σε 10.897 m και τελικά σε 10.892 m (Dinsmoor Papers, Box 40, Folder 5). Στην αμέσως επόμενη σημείωση αναλύεται γιατί προκύπτει αυτή η διαφορά.

⁴²⁰ Έχει ενδιαφέρον ότι στους μεγάλους περίπτερους ναούς της Πελοποννήσου τον 4° αι. π.Χ. έχει επίσης διαπιστωθεί μικρή αύξηση στο κεντρικό μεταξόνιο διάστημα στις εξάστυλες προσόψεις. Στον ναό του Διός στη Νεμέα το κεντρικό μεταξόνιο συμπεραίνεται ότι είναι 3.84 m αντί του τυπικού 3.745 m (Hill & Williams II, 1966, 9 σημ. 24) και αντίστοιχα στον ναό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα 3.65 m αντί 3.58-3.59 m κατά τον (Østby, 2014, 324-326), ο οποίος θεωρεί ότι πρόκειται για οπτική εκλέπτυνση, που επισημαίνει την είσοδο στον ναό, ενώ πιθανολογεί πως και στον ναό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο υπήρξε αντίστοιχος χειρισμός. Παρ' όλα αυτά το μνημείο του Νικίου δεν αποτελεί τέτοια περίπτωση, η προσαύξηση είναι τελείως αμελητέα, μόλις 0.28% του συνολικού μήκους σε αντίθεση με τα ποσοστά που σημειώνονται στη Νεμέα (2.53%) και την Τεγέα (1.81%).

⁴²¹ Ένας από τους κανόνες, που έχει διαπιστώσει ο Dinsmoor στα κτήρια της εποχής του Περικλέους, είναι ότι η διαφορά μεταξονίου και δύο κάτω διαμέτρων κίονα είναι ένας πήγης, δηλαδή $1^{1/2}$ πόδας, ταυτίζεται δηλαδή με το πλάτος των ώμων ενός μέσου άντρα. Ο κανόνας βρίσκει εφαρμογή στον Παρθενώνα, στον ναό του Άρεως στην Παλλήνη/Αγορά και της Νέμεσης στον Ραμνούντα, ενώ ως εξαιρέσεις παραθέτει τον ναό του Ηφαίστου με μεγαλύτερα μεταξόνια και το χορηγικό μνημείο του Νικίου με βραχύτερα (Dinsmoor & Jr., 2004, 14, 28 σημ. 2).

⁴²² Παραδόξως ο Dinsmoor στο αδημοσίευτο χειρόγραφο του δίνει διάσταση 2.304 m, την οποία στη συνέχεια διαγράφει και αντικαθιστά με 2.305 m. Υπενθυμίζεται ότι τα γωνιακά επιστύλια μετρήθηκαν στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας στα 2.297 m έκαστο, συνεπώς προκύπτει μια διαφορά 8 mm. Τούτο συμβαίνει, διότι φαίνεται να υπολόγισε το ιδεατό μήκος των επιστυλίων κι όχι να το μέτρησε επιτόπου στην πύλη. Η πρώτη διάσταση μάλλον έχει προκύψει λαμβάνοντας υπόψη του την πρώτη αναθεώρηση τριγύφου και μετόπης που κάνει, όπου T=41.9 cm, M=62.8 cm, οπότε το μήκος του γωνιακού επιστυλίου προκύπτει $0.419/2+0.628+0.419+0.628+0.419=2.3035$ m, το οποίο στρογγυλοποιεί σε 2.04 m. Το εκ νέου διορθωμένο μήκος επιστυλίου (2.05 m) είναι πρακτικά 5.5 φορές το τριγύφου 41.9 cm, ύστερα από στρογγυλοποίηση μισού χιλιοστού προς τα πάνω ($5.5 \times 0.419 = 2.045$ m).

επιστυλίων να προεξέχει λίγα εκατοστά από το εσωτερικό πέρασ της⁴²³, όπως ακριβώς το απεικονίζει ο Dinsmoor⁴²⁴. Στην άνω παρειά του άβακα, που ήταν στραμμένος προς νότο, παρατηρείται γραμμικό ίχνος διάβρωσης, παράλληλο προς την ανακουφιστική ταινία, σε εσοχή 6.8 cm από το μέτωπό του. Έτσι, με δεδομένο ότι ο άβακας έχει ακμή 0.903 m και με την παραδοχή ότι ο άξονας του κίονα διέρχεται από το μέσον του, το γωνιακό μεταξόνιο στα ΝΔ προκύπτει 1.9135 m⁴²⁵. Κατά συνέπεια η αξονική απόσταση μεταξύ των κίωνων στα δύο άκρα της πρόστασης είναι 10.109 m.

Όσον αφορά στις διαστάσεις των επιμέρους μορφών, μόνο οι δύο από τους συνολικά έντεκα κανόνες έχουν μήκος 42.1-42.2 cm, αντίθετα οι υπόλοιποι επτά σωζόμενοι κυμαίνονται μεταξύ 41.6-41.9 cm, με τον συνολικό μέσο όρο να είναι 41.9 cm. Τίθεται έτσι εν αμφιβόλω, εάν πράγματι έχουν ελαφρώς μεγαλύτερο μήκος από τα υπερκείμενα τρίγλυφα.

Το μήκος των επιστυλίων εξαρτάται από το εκάστοτε μάρμαρο και όπως είναι φυσικό δεν υπάρχει πάντοτε η δυνατότητα να λαμβάνει με απόλυτη ακρίβεια τη θεωρητική διάσταση⁴²⁶. Με αυτό το δεδομένο οι λιθοξόοι θα έπρεπε να αναπροσαρμόζουν τα μεγέθη των κανόνων και των αποστάσεων μεταξύ τους, σύμφωνα με το εκάστοτε μήκος του μέλους. Λογικά θα υπήρχε μέριμνα στη συνέχεια η υπερκείμενη στρώση της ζωφόρου να ανταποκρίνεται στα μεγέθη των κανόνων, διαδικασία μάλλον ευκολότερη, αφού οι αρμοί των πώρινων τριγλύφων είναι αφανείς και οι μαρμάρινες μετόπες, όντας κατ' ουσίαν πλάκες μικρού πάχους, ήταν ευκολότερο να λάβουν την επιθυμητή διάσταση.

Προς επιβεβαίωση των παραπάνω παρουσιάζονται στη συνέχεια τα μήκη όλων των σωζόμενων τριγλύφων από τη δωρική ζωφόρο του μνημείου:

Τρίγλυφα	
Αρ. Μέλους	Μήκος (cm)
Θ4.2	42.2
Θ4.4	41.8
Θ4.6	41.9
Θ4.8	42
Θ4.10	42.1
Θ4.12	41.9
Θ4.14	41.9
NK4960 (Επιτοίχιο)	41.7-41.8
NK4959 (Επιτοίχιο)	40.7 (μεγιστο)

⁴²³ Σε αντίθετη περίπτωση η κάτω ακμή των επιστυλίων θα ερχόταν σε επαφή με την άνω έδρα του κιονοκράνου με κίνδυνο να σπάσει.

⁴²⁴ (Dinsmoor, 1910, 470, Εικ. 7).

⁴²⁵ Με απόκλιση μόλις 1 mm ταυτίζεται με τη θεωρητική τιμή που θα προέκυπτε εφαρμόζοντας τον κανόνα, κατά τον οποίο το πλευρικό μεταξόνιο ισούται με τη διαφορά του τυπικού μεταξονίου μείον το ήμισυ της διαφοράς πάχους επιστυλίου και τριγλύφου, δηλαδή $I=L-(b_{\text{ΕΠΙΣΤ}}-T)/2=1.9145$ m. Κατά τον (Coulton, 1974, 73) είναι αμφίβολο εάν αυτός ο εμπειρικός κανόνας είχε καθολική εφαρμογή, καθώς επιβεβαιώνεται μόνο σε μια περιορισμένη ομάδα ναών της Πελοποννήσου στον 4^ο αι. π.Χ.

⁴²⁶ (Κορρές & Μπούρας, 1983, 78).

Νότια Ν. Πύργου	41.8
ΝαΤΒ (Επιτοίχιο)	41.6
ΝαΤΝ (Επιτοίχιο)	42.1
Μέσος όρος	41.9

Επτά από τα έντεκα συνολικά τρίγλυφα της εξάστυλης πρόστασης του κτηρίου σημειώνονται σήμερα εντοιχισμένα στην υστερορρωμαϊκή πύλη. Με ελάχιστες εξαιρέσεις οι συνηθέστερες τιμές εμφανίζονται μεταξύ 41.7-41.9 cm, όπως ακριβώς διαπιστώθηκε στους κανόνες των επιστυλίων. Ο αριθμός των σωζόμενων μετοπών είναι μικρότερος, εντούτοις εμφανίζει το ίδιο εύρος διαστάσεων με τα διαστήματα μεταξύ των κανόνων⁴²⁷.

Μετόπες	
Αρ. Μέλους	Μήκος (cm)
Θ4.3	63.2
Θ4.5	63
Θ4.7	63
Θ4.9	62.7
Θ4.11	62.7
Θ4.13	[62.9] (Αποκατεστημένο μέγεθος, μετρημένο μεταξύ τριγλύφων)
Μέσος όρος	62.91

Λαμβάνοντας επίσης υπόψη τα διαστήματα μεταξύ των κανόνων στα επιστύλια η θεωρητική διάσταση της μετόπης τροποποιείται ελάχιστα προς τα κάτω στα 62.8 cm, που αντιστοιχεί πρακτικά στα 3/2 του τριγλύφου⁴²⁸.

Συνοψίζοντας, τα παραπάνω στοιχεία όσον αφορά στα μεγέθη της ζωφόρου, φαίνεται να δικαιώνουν την πρώτη αναθεώρηση διαστάσεων του Dinsmoor, όπως και τη διαπίστωση ότι το τρίγλυφο πρακτικά είναι ίσο με το 1/5 του θεωρητικού μεταξονίου της πρόστασης. Ταυτόχρονα όμως καταρρίπτουν ότι οι κανόνες ήταν ελαφρώς μακρύτεροι.

Επιστύλια πλάγιων όψεων

Στην υστερορρωμαϊκή πύλη αξιοποιήθηκαν επίσης ένα πλευρικό επιστύλιο της πρόστασης καθώς και όλα τα επιτοίχια από τη μία πλευρά του προνάου και του σηκού, επομένως είναι εφικτός ο προσδιορισμός του μήκους των πλάγιων όψεων και του μεταξονίου που προβάλλει σε αυτές. Τα αρχιτεκτονικά μέλη με τις διαστάσεις τους συγκεντρώνονται στον επόμενο πίνακα:

⁴²⁷ Η απόλυτη τυποποίηση των διαστάσεων στα στοιχεία της ζωφόρου είναι πρακτικά αδύνατη και η διακύμανση γύρω από μια θεωρητική τιμή είναι απόλυτα αναμενόμενη, ενδεικτά αναφέρεται η στοά στο ιερό του Αμφιαράου στον Ωρωπό, όπου T=31.7-32 cm και M=45-46 cm (Coulton, 1968, 159).

⁴²⁸ Για την ακρίβεια $3/2T=62.85$ cm.

Επιστύλια πλάγιας όψης			
Αρ. Λίθου	Τύπος	Μήκος (m)	Μήκος κανόνων & μεταξύ τους διάστημα (cm)
Θ2.3	Πλευρικό πρόστασης T/2-M-T-M-T/12	1.916	21.1 – 62.9 – 41.9 – 62.7 – 3
Θ2.4	Παραστάδος M-T-M-T/2	1.324 (σωζ.) [1.883]	62.7 – 42.2 – x – x
Θ5.4	Επιτοίχιο T-M-T-M-T	2.507	42 – 62.7 – 41.9 – x – x
Θ5.5	Επιτοίχιο M-T-M-T-M	2.706	62 – 42.1 – 62.5 – 42.2 – 61.8
Θ5.6	Επιτοίχιο M-T-M-T-M	2.708	62.1 – 42.3 – 62.2 – 42.1 – 62.1
NK4956	Επιτοίχιο T-M-T-M-T	1.479 (σωζ.) [2.514]	x – x – x – 62.8 – 42.05

Μια πρώτη διαπίστωση αφορά στο μέγεθος των κανόνων, καθώς φαίνεται ότι οι περισσότεροι εμφανίζονται με μήκος κατά τι μεγαλύτερο των 41.9 cm, με μέγιστο τα 42.3 cm. Από τεχνική άποψη η διακύμανση είναι απόλυτα φυσιολογική. Αφενός μπορεί να σχετίζεται με την ακρίβεια εκτέλεσης των μορφών από το λιθοξοϊκό συνεργείο. Αφετέρου δύναται να εξαρτάται από έναν αστάθμητο παράγοντα, το μήκος του μαρμάρινου επιστυλίου⁴²⁹, το οποίο δεν επιδέχεται τυποποίηση ειδικά όσο αυτό αυξάνεται, οπότε η κατανομή των κανόνων πρέπει να γίνεται ανά μέλος αυτόνομα. Πάντως η απόφαση τα επιτοίγια επιστύλια να μην έχουν μισούς κανόνες στα άκρα τους, με τίμημα τη χρήση μεγαλύτερου μήκους μαρμάρων, πρέπει κατά πάσα πιθανότητα να ελήφθη για τη διευκόλυνση των λιθοξόνων, οι οποίοι απαλλάσσονται έτσι στον σικό από τη βάσανο απόδοσης και σωστής γειννίασης μισών κανόνων και των σταγόνων τους.

Πλευρικό μεταξόνιο διάστημα

Τα γωνιακά επιστύλια του χορηγικού μνημείου, λόγω του πάχους τους, έχουν στη στενή παρειά τους ατελείς κανόνες με πέντε σταγόνες. Η έκτη σταγόνα αποδίδεται στον αμέσως επόμενο λίθο, που αντιστοιχεί στο πλευρικό μεταξόνιο διάστημα⁴³⁰. Ο Θ2.3 διαθέτει μισό κανόνα στο αριστερό του άκρο, ενώ στα δεξιά απολήγει εκ κατασκευής σε κανόνα μήκους μιας σταγόνας, δηλαδή είναι του τύπου T/2-M-T-M-T/12. Έχοντας πάχος όσο και τα υπόλοιπα επιστύλια της πρόστασης (38.9 cm), αποκλείεται να είναι επιτοίχιο, επομένως η θέση του είναι στο ΒΔ άκρο του κτηρίου,

⁴²⁹ Άλλωστε παρόμοιες διαφοροποιήσεις παρατηρούνται ακόμη και σε κτηριακά έργα πολύ μεγαλύτερων αξιώσεων, όπως π.χ. στον Παρθενώνα (Κορρές & Μπούρας, 1983, 78).

⁴³⁰ Για να συμπέσει ο αρμός με το πέρασ του κανόνα, τα γωνιακά επιστύλια θα πρέπει να έχουν σε κάτοψη μασχαλιαία μορφή. Όπως επισημαίνει η (McAllister, 1959, 16-17) στον Παρθενώνα και στον ναό του Άρεως συνυπάρχουν τα δύο συστήματα σε αντίθεση με τον ναό του Ηφαίστου, όπου όλα τα γωνιακά επιστύλια προεξέχουν στο ορατό τους άκρο, ώστε να συμπεριλάβουν ολόκληρο τον κανόνα. Σε οψιμότερα μνημεία η επίλυση με μασχαλιαία επιστύλια φαίνεται πως προτιμάται έναντι του διαμοιρασμού του κανόνα σε δύο μέλη, βλ. σχετικά παραδείγματα στη Σαμοθράκη το μνημείο Φιλίππου Γ' - Αλεξάνδρου Δ' (Wescoat, 2017, 103), ο Περίβολος του Βωμού (Lehmann & Srittle, 1964, 36) και το Ιερόν (Lehmann, 1969, Πίν. XLV), στη Νεμέα ο ναός του Διός (Hill & Williams II, 1966, Πίν. XIV), στην Τεγέα ο ναός της Αλέας Αθηνάς (Østby, 2014, 338 Εικ. 15) κ.ά.

σε επαφή με το γωνιακό επιστύλιο. Το μήκος του λίθου είναι 1.916^{431} , πρακτικά δηλαδή ταυτίζεται με τα ακραία μεταξόνια της πρόσοψης. Πράγματι ο άξονας του γωνιακού κίονα τέμνει τον υπερκείμενο κανόνα ακριβώς στα 11/12 του μήκους του, επομένως το θεωρητικό πλευρικό μεταξόνιο είναι κατά 5 mm μεγαλύτερο, δηλαδή 1.921 m.

Το επιστύλιο Θ2.4 δε σώζεται ακέραιο, καθώς είχε κοπεί στη διάρκεια της οικοδόμησης της πύλης Beulé. Στο αριστερό υπάρχει μόνο η ταινία, η οποία διανύει το διάστημα που αντιστοιχεί μίας μετόπης, μέχρις ότου συναντήσει τον πρώτο κανόνα. Πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό των επιτοιχίων επιστυλίων, όμως το πάχος του λίθου είναι τέτοιο που αντιστοιχεί σε μετακίονιο διάστημα. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία ο Dinsmoor συμπέρανε ότι πρόκειται για το επιστύλιο που τοποθετείται πάνω από την παραστάδα και τον πλευρικό τοίχο του προνάου, το πάχος των οποίων είναι μεγαλύτερο από αυτό των τοίχων του σηκού. Ως εκ τούτου στο ελλείπον δεξιό άκρο του Θ2.4 υποθέτει την ύπαρξη μισού κανόνα, οπότε ο λίθος είναι του τύπου T/2-M-T-M και τοποθετείται πλάι στον Θ2.3 στη βόρεια όψη του χορηγικού μνημείου⁴³².

Προσδιορισμός μήκους πλευρικών όψεων

Τα υπόλοιπα επιστύλια, λόγω του πάχους τους 19-25 cm, ανήκουν στους τοίχους του σηκού και διακρίνονται σε δύο τύπους: Είτε απολήγουν στα δύο τους άκρα με κανόνες, οπότε είναι της μορφής T-M-T-M-T είτε μόνο με ταινία μήκους όσο η μετόπη, δηλαδή M-T-M-T-M. Δύο λίθοι από την κάθε παραλλαγή συνδυάζονται εναλλάξ καλύπτουν όλο το μήκος που αντιστοιχεί στην πλάγια όψη του σηκού, αφήνοντας μόνο στη γωνία κενό διάστημα όσο ένα τρίγλυφο, το οποίο καλύπτεται από το γωνιακό επιστύλιο, που προβάλλει με σόκορο εκεί⁴³³. Το σχήμα του θα ήταν μασχαλιαίο σε κάτοψη, αφού το πάχος του⁴³⁴ δεν είναι αρκετό για να συμπληρώσει τη διάσταση ενός τριγλύφου.

Στο δακτυλογραφημένο χειρόγραφο του ο Dinsmoor κάνει λόγο για δύο ακόμη επιστύλια του τύπου M-T-M-T-M γύρω από την πύλη⁴³⁵, που σήμερα λανθάνουν, αλλά οπωσδήποτε προέρχονται είτε από τη νότια είτε από την ανατολική όψη⁴³⁶.

⁴³¹ Ο Dinsmoor δίνει στη δημοσίευσή του θεωρητικό μήκος επιστυλίου 1.92375 m. Η διαφορά οφείλεται από τη μια στο γεγονός ότι ο κανόνας δεν έχει κοπεί ακριβώς στο 1/12 του μήκους του, αλλά είναι κατά μισό εκατοστό βραχύτερος και από την άλλη στην άποψή του ότι οι κανόνες έχουν μήκος 42.3 cm.

⁴³² (Dinsmoor, 1910, 460, Εικ. 1, 462). Το αποκατεστημένο μήκος που δίνει ο Dinsmoor είναι 1.883 m.

⁴³³ Ο Βερσάκης (1913, 70) αντίθετα, στη γραφική του αποκατάσταση θεωρεί ότι στις πίσω γωνίες γίνεται η ίδια επίλυση με αυτές στην πρόσταση, δηλαδή ότι τα επιτοιχία επιστύλια πλάι στα γωνιακά της ανατολικής όψης απολήγουν σε 1/12 κανόνα, ωστόσο δε διαπιστώθηκε η ύπαρξη τέτοιου τύπου λίθου.

⁴³⁴ Το πάχος του εκτιμάται ίδιο με τα σωζόμενα επιτοιχία επιστύλια, δηλαδή το πολύ 25 cm.

⁴³⁵ (Dinsmoor Papers, A2, The superstructure). Το πρώτο επιστύλιο, όπως αναφέρει, ήταν σπασμένο στο αριστερό του άκρο με σωζόμενο μήκος 2.03 m, το οποίο σε άλλο σημείο στο κείμενο το σημειώνει 1.97 m. Ο λίθος βρισκόταν βορειοδυτικά της πύλης. Για το δεύτερο επιστύλιο δεν αναφέρει διαστάσεις, επειδή ήταν εν μέρει αφανές κάτω από το ανάχωμα στήριξης των σιδηροτροχιών, που

Από τη στιγμή που τα επιστύλια από το πλευρικό μεταξόνιο και την παραστάδα προέρχονται από τη βόρεια όψη του χορηγικού μνημείου, τα τρία επιτόγια, κι αυτά ενσωματωμένα στην υστερορρωμαϊκή πύλη, αλλά από την εσωτερική της πλευρά, είναι πολύ πιθανό να προέρχονται επίσης από εκεί. Ωστόσο για το επιστύλιο NK4956 υπάρχουν αμφιβολίες, αφού θα μπορούσε κάλλιστα να ανήκει σε μία από τις άλλες όψεις του σηκού⁴³⁷.

Γίνεται αντιληπτό λοιπόν, ότι το μήκος του κτηρίου δεν μπορεί να αποκατασταθεί με βεβαιότητα, όπως συνέβη στη δυτική όψη, καθώς τα διαθέσιμα πλευρικά επιστύλια δεν προέρχονται απαραίτητα από τον ίδιο τοίχο. Γι' αυτό το λόγο η προσέγγιση της επίμαχης διάστασης θα γίνει με δύο τρόπους.

A) Έστω ότι όλα τα διαθέσιμα επιστύλια προέρχονται από τη βόρεια όψη του χορηγικού μνημείου. Από αυτά μόνο δύο δε σώζονται ακέραια. Το Θ2.4 απόληγε σε μισό κανόνα κι αποκαθίσταται στα 1.883 m⁴³⁸. Το NK4956 έχει στο σωζόμενο άκρο του πλήρη κανόνα επομένως είναι του τύπου T-M-T-M-T, οπότε το μήκος του υπολογίστηκε στα 2.514 m, λίγο μακρύτερο του άλλου σωζόμενου (Θ5.4)⁴³⁹. Με τα αποκατεστημένα μήκη των λίθων μπορεί να γίνει η γραφική σύνθεση όλης της στρώσης των επιστυλίων: Η προβολή του γωνιακού επιστυλίου στη ΒΔ γωνία είναι 0.389 m, ενώ εκτιμάται ότι αντίστοιχα στην ΒΑ γωνία θα είναι 0.419 m. Τα μήκη των υπόλοιπων λίθων είναι διαδοχικά: Θ2.3 – 1.916, Θ2.4 – [1.883], Θ5.4 – 2.507, Θ5.5 – 2.706, NK4956 – [2.514], Θ5.6 – 2.708 m. Έτσι το συνολικό μήκος της βόρειας όψης στο ύψος της στρώσης των επιστυλίων προκύπτει 15.042 m⁴⁴⁰, που τυγχάνει να είναι 46 πόδια ακριβώς (32.7 cm). Πρόκειται ωστόσο για μια σχετικά επισφαλής διάσταση, η οποία προέκυψε βάσει δύο επιστυλίων με αποκατεστημένο μήκος.

B) Μια εναλλακτική και ίσως ασφαλέστερη προσέγγιση μπορεί να γίνει αξιοποιώντας τον μέσο όρο των μετρήσεων από τους κανόνες και των μεταξύ τους διαστημάτων σε όλα τα επιστύλια, που είναι 42.02 cm και 62.55 cm αντίστοιχα⁴⁴¹. Τότε το μήκος

είχαν εγκατασταθεί για το εργοτάξιο αναστήλωσης των Προπυλαίων. Βλ. (Μαλλούχου-Τufano, 2008, 198-199, Εικ. 229, 230, 231).

⁴³⁶ Βλ. παρακάτω, ενότητα: Ανατολικός τοίχος σηκού.

⁴³⁷ Το επιστύλιο βρισκόταν ενσωματωμένο στην παραστάδα της πύλης κάτω από τον πύργο του ναού της Αθηνάς Νίκης (Τανούλας, 1997, 133). Από τη στιγμή που μεταφέρθηκαν επιστύλια από τουλάχιστον ακόμη μια όψη του μνημείου στον περίγυρο της πύλης Beulé, ο λίθος δεν μπορεί απαραίτητα να προέρχεται από τη βόρεια όψη.

⁴³⁸ Η αποκατάσταση του μεγέθους έγινε χρησιμοποιώντας τον μέσο όρο των διαστάσεων των κανόνων και των μεταξύ τους διαστημάτων, οι οποίες μετρήθηκαν στα επιστύλια από τις πλάγιες όψεις. Στην ίδια μέτρηση έχει καταλήξει και ο Dinsmoor (1910, 476).

⁴³⁹ Κατά τον Dinsmoor η θεωρητική διάσταση των δύο επιστυλίων είναι 2.517 m (Dinsmoor, 1910, 476), την οποία αναθεωρεί μετέπειτα σε 2.516 m (Papers, A2. The Superstructure). Τα μήκη που δίνει βασίζονται στα ιδεατά μήκη των κανόνων και των μεταξύ τους διαστημάτων. Πολύ πιο χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούν τα Θ5.5 και Θ5.6. Ο Dinsmoor τα δίνει με μήκος 2.718 m, ενώ αντίθετα ο Dörpfeld (1885, Πίν. VI) φαίνεται πως παραθέτει τη μέτρηση του λίθου καθαντού στα 2.708 m.

⁴⁴⁰ Ο Dinsmoor, πάντα με βάση τα ιδεατά μεγέθη τριγλύφων, μετοπών, κανόνων, αρχικά αποκαθίστα το μήκος των επιστυλίων στις πλάγιες όψεις στα 15.082 (1910, 476) και στη συνέχεια στα 15.08 (Papers, A2. The Superstructure).

⁴⁴¹ Δεκαοκτώ μετρήσιμοι κανόνες και είκοσι διαστήματα.

υπολογίζεται στα 15.06 m^{442} , ενώ, για λόγους επαλήθευσης, το πλάτος του κτηρίου προκύπτει 10.877 m^{443} , που αποκλίνει μόλις 1 mm από αυτό που προέκυψε από τα μήκη των επιστυλίων. Εάν πάλι ληφθεί υπόψη η μέση τιμή από τα διαθέσιμα τρίγλυφα (41.9 cm) και μετόπες (62.91 cm), τότε η προηγούμενη διάσταση αναβιβάζεται στα 15.092 m^{444} για το μήκος και στα 10.90 m για το πλάτος. Τέλος, έχοντας διαπιστώσει ότι οι κανόνες προορίζονταν να έχουν ίσο μήκος με τα τρίγλυφα, ο μέσος όρος όλων των μετρήσεων⁴⁴⁵ δίνει $T=41.98 \text{ cm}$, $M=62.63 \text{ cm}$, μήκος 15.065 m και πλάτος 10.881 m^{446} .

Η τελευταία προσέγγιση του μήκους (15.065 m) θεωρείται η βέλτιστη δυνατή από την άποψη ελαχιστοποίησης της πιθανότητας σφάλματος και θα χρησιμοποιηθεί στη συνέχεια ως βάση για επόμενους αριθμητικούς υπολογισμούς⁴⁴⁷. Η διαφοροποίηση σε σχέση με τη διάσταση που δίνει ο Dinsmoor είναι 1.5 cm^{448} .

Γείσα: Μεγέθη προμόχθων και οδών

Ο προσδιορισμός των θεμελιωδών μεγεθών του χορηγικού μνημείου κλείνει με τον έλεγχο των στοιχείων του δωρικού γείσου που σχετίζονται με τη ζωφόρο, δηλαδή με τις προμόχθους και τις οδούς. Στον παρακάτω πίνακα συνοψίζονται οι μετρήσεις που έγιναν στα διαθέσιμα μέλη του κτηρίου:

Γείσα, οριζόντια αετωμάτων και επιτοίγια				
Αρ. Μέλους	Πλάτος προμόχθου (cm)		Πλάτος οδών (cm)	
	Πίσω	Μπροστά	Πίσω	Μπροστά
NK4950 (Πλευρικό)	42.4 42.45	42.36 42.35	9.635 9.965	9.59 (αρμού) 10.11
NK4951	- 42	41.975 42.1	- 9.15 (αρμού)	10.35 -
NK4952	41.8 (διαβρωμένο)	- -	- 10.05	- -

⁴⁴² Η στρώση αποτελείται από δεκαπέντε κανόνες και δεκατέσσερα διαστήματα, επομένως $L=(15 \times 0.4202)+(14 \times 0.6255)=6.303+8.757=15.06 \text{ m}$.

⁴⁴³ Η πρόσοψη έχει έντεκα κανόνες και δέκα διαστήματα, άρα το μήκος της προκύπτει ως εξής: $L=(11 \times 0.4202)+(10 \times 0.6255)=462.22+625.5=10.877 \text{ m}$, αντί 10.876 m, που μετρήθηκε με βάση τα επιστύλια της πρόσοψης.

⁴⁴⁴ Έντεκα πλήρη τρίγλυφα διαθέσιμα προς μέτρηση και μόλις έξι μετόπες εκ των οποίων οι πέντε ακέραιες. Το μήκος της έκτης υπολογίστηκε έμμεσα.

⁴⁴⁵ Συνολικά 29 τιμές για κανόνες-τρίγλυφα και 26 για διαστήματα μεταξύ κανόνων-μετοπών.

⁴⁴⁶ Η απόκλιση στο πλάτος του κτηρίου κατά 5 mm, οφείλεται στο γεγονός ότι οι κανόνες και τα μεταξύ τους διαστήματα στις πλευρικές όψεις εμφανίζονται ελαφρώς μακρύτερα των αντίστοιχων στις στενές.

⁴⁴⁷ Ας σημειωθεί ότι ο μέσος όρος των τεσσάρων προσεγγίσεων για το μήκος, που αναφέρθηκαν προηγουμένως, αθροιζόμενες βγάζουν μέσο όρο 15.064 m.

⁴⁴⁸ Στο (Dinsmoor, 1910, 476) δίνεται αρχικά 15.082 m, το οποίο τροποποιεί στη συνέχεια διαδοχικά σε 15.087 m και 15.080 m (Dinsmoor Papers, Box 40, Folder 5). Στους υπολογισμούς του, όπως έχει ήδη επισημανθεί, έχει χρησιμοποιήσει τα ιδεατά μήκη των επιτοίχιων επιστυλίων, που βασίζονταν σε μεγαλύτερο θεωρητικό μήκος κανόνα από τον μέσο όρο που μετρήθηκε στους διαθέσιμους λίθους.

NK4947	42.175 42.16	- -	10.09 10.19	- -
NK4954	42.05 -	42.25 42.075	10.72/10.78 10.395	10.8 (αρμού) 10.355
NK4955	42.025 42.225	41.975 42.05	10.39 9.955/10.1	10.41 9.96 (αρμού)
NK4957 (Πλευρικό)	41.85 -	41.96 -	10.285 10.4	10.175 (αρμού) -
NK4962 (Πλευρικό)	41.8 42.1	41.8 -	10.5 10.5	10.7 (αρμού) 10.3
«Ιουστινιάνειας» δεξαμενής (Πλευρικό)	41.9 42.4	- -	10.5 9.8 (αρμού)	- -
Μέσος όρος	42.07		10.255 ή 10.318 (χωρίς τις μετρήσεις στον αρμό). Πρόμοχθος + Οδός: 62.58 ή 62.706	
Εμβάτης	104.65 ή 104.77 Γενικός Μ.Ο=104.71			

Ο Dinsmoor θεωρεί τις προμόχθους στα γείσα ίσου πλάτους με τα τρίγλυφα⁴⁴⁹, ενώ αντίστοιχα ο Leboutoux στο σχέδιό του δείχνει να συμφωνούν προς την κεφαλή του τριγλύφου (Πίν. 8). Το εύρος τιμών, που εμφανίζεται στον αντίστοιχο πίνακα, φαίνεται να το επιβεβαιώνει και οδηγεί στο συμπέρασμα ότι γινόταν προσπάθεια το εκάστοτε τρίγλυφο να στέφεται από ίδιου πλάτους πρόμοχθο και οι όποιες αποκλίσεις αποσβένονταν από τις οδούς και την πρόμοχθο που αντιστοιχούσε σε μετόπη.

Τέλος θα πρέπει να γίνει ειδική αναφορά στο ύψος των οριζόντιων γείσων, το οποίο κατά τους Döerpfeld και Dinsmoor είναι 22.1 cm⁴⁵⁰ και αντιστοιχεί στο μέσο ύψος των μελών από τη δυτική όψη του μνημείου⁴⁵¹. Από τα διαθέσιμα μέλη της ανατολικής όψης τεκμηριώνεται ότι η εκεί στρώση του γείσου είναι χαμηλότερη κατά 7.5 mm, με το μέσο ύψος της στα 21.35 cm⁴⁵².

⁴⁴⁹ (Dinsmoor Papers, A2. The Superstructure). Εν τέλει όμως αναθεωρεί στο ότι είναι ελαφρώς μεγαλύτερες (Papers, B3. The Entablature).

⁴⁵⁰ (Döerpfeld, 1885, Πίν. VII), (Dinsmoor, 1910, 463 Εικ. 3), (Dinsmoor Papers, A2. The Superstructure), γραφικά προκύπτει πως και ο Leboutoux παραδίδει την ίδια διάσταση (Beulé, 1853, Πίν. 4). Έπειτα ο Dinsmoor (Papers, B3. The Entablature) προτείνει ως θεωρητικό ύψος γείσου τα 22.45 cm ως το 1/7 του θριγκού και αποδίδει την πραγματική διάσταση των μελών σε βαθύτερο «στρώσιμο» της τελικής άνω επιφάνειάς τους.

⁴⁵¹ Οι ακραίες τιμές είναι 21.9 cm και 22.3 cm.

⁴⁵² Ο (Townsend, 1982, 205), ο οποίος μέτρησε μόνο τα διάσπαρτα γείσα, καταλήγει σε ύψος 21.3 cm, χωρίς να σχολιάζει τη διαφορά ως προς τις μετρήσεις των προηγούμενων μελετητών. Ας σημειωθεί ότι και στην Κεντρική Πτέρυγα των Προπυλαίων διαπιστώνεται διαφοροποίηση 1.6 cm στο ύψος μεταξύ των οριζόντιων γείσων του ανατολικού και του δυτικού αετώματος, που οφείλεται –κατά τους (Dinsmoor & Jr., 2004, 160, 161 Εικ. 14.2)– στο ότι η συγκεκριμένη στρώση προοριζόταν να

Πρόναος και σηκός

Τα μέλη στους πλευρικούς πύργους της πύλης Beulé

Αφού έγινε ο προσδιορισμός των γενικών διαστάσεων του χορηγικού μνημείου, μπορούν στη συνέχεια να γίνουν ειδικότεροι υπολογισμοί για τις επιμέρους ενότητες του κτηρίου, με δεδομένα τα οποία θα προκύπτουν από την εξέταση των αρχιτεκτονικών μελών που τις απαρτίζουν. Μέχρι αυτό το σημείο αξιοποιήθηκαν τα στοιχεία που παρείχαν οι λίθοι, οι οποίοι κατά κύριο λόγο σήμερα βρίσκονται ενσωματωμένοι στον θυραίο τοίχο του συμπλέγματος της υστερορρωμαϊκής πύλης. Ωστόσο η πλειονότητα του οικοδομικού υλικού από το μνημείο βρίσκεται σε επανάχρηση στους δύο πύργους.

Σε ένα πρώτο μακροσκοπικό επίπεδο ανάλυσης οι δύο πλευρικοί πύργοι της υστερορρωμαϊκής πύλης αποτελούνται στη σωζόμενη μορφή τους από δύο τελείως διακριτά μέρη: Το βάθρο έδρασης –μια συμπαγής κατασκευή– και την ανωδομή, η οποία περικλείει λειτουργικό χώρο (Πίν. 33: 1, Σχ. 6).

Η ανωδομή των πύργων απαρτίζεται εξ' ολοκλήρου από τις λιθόπλινθους του σηκού από το χορηγικό μνημείο του Νικίου⁴⁵³. Τα μέλη έχουν χτιστεί δρομικά κατά το ισόδομο σύστημα, τηρώντας την ίδια μορφή που είχαν οι τοίχοι στο κτήριο προέλευσης, δηλαδή με την ακολουθία των στρώσεων: Ευθυντηρίας, τοιχοβάτη, ορθοστατών, στέψεων ορθοστατών, λιθόπλινθων (Πίν. 33: 2). Ως αποτέλεσμα, σε σύγκριση με τα βάθρα, επιτυγχάνεται καλύτερο αισθητικό αποτέλεσμα στις όψεις, οι οποίες διακρίνονται από ενότητα και έχουν επιπλέον σαφή αρχιτεκτονική διάρθρωση.

Για τη διευκόλυνση της ανάλυσης του διαθέσιμου υλικού, κάθε λίθος έλαβε ένα μοναδικό αριθμό ταυτότητας. Για την αρίθμηση υιοθετήθηκε το σύστημα που εφάρμοσε ο Γ. Θωμάς σε προηγούμενη εργασία του⁴⁵⁴ για τον Δυτικό Πυλώνα, με τις απαραίτητες βελτιώσεις⁴⁵⁵. Η ταυτότητα κάθε λίθου αποτελείται από δύο γράμματα και δύο αριθμούς. Το πρώτο γράμμα αφορά στην κτηριακή ενότητα: Βόρειος ή Νότιος πύργος και Θυραίος τοίχος, δηλαδή Β, Ν, Θ αντίστοιχα. Το δεύτερο γράμμα είναι αναγνωριστικό της όψης όπου βρίσκεται α=ανατολική, δ=δυτική, β=βόρεια, ν=νότια. Στη συνέχεια ακολουθεί ο αριθμός της στρώσης, όπου η αρίθμηση γίνεται από πάνω προς τα κάτω⁴⁵⁶ και τέλος παρατίθεται ο αύξων αριθμός του λίθου με αρίθμηση από τα ανατολικά προς τα δυτικά και από τα βόρεια προς τα νότια. Σε περίπτωση που δύο ή περισσότεροι λίθοι παρεμβάλλονται στο ύψος μιας στρώσης, τότε κάθε τεμάχιο λαμβάνει τον ίδιο αριθμό με ένα επιπλέον γράμμα του αλφαβήτου (α, β, γ κ.ο.κ) ως στοιχείο διάκρισης.

αποσβέσει τις όποιες αποκλίσεις από τις θεωρητικές τιμές είχαν προκύψει κατά την κατασκευή των δύο όψεων.

⁴⁵³ Όπως αποδείχθηκε από Dinsmoor, Townsend και Korré.

⁴⁵⁴ (Θωμάς, 2002, 36).

⁴⁵⁵ Οι γωνιακοί λίθοι είχαν διπλή αρίθμηση, διότι κάθε μέτωπο προσμετρούταν ανεξάρτητα σε κάθε όψη. Η νέα αρίθμηση, όπως είναι φυσικό, δεν ταυτίζεται απόλυτα με την προηγούμενη.

⁴⁵⁶ Προκειμένου για κτήρια σε κεκλιμένο έδαφος μια αρίθμηση εκ των κάτω προς τα άνω θα δημιουργούσε προβλήματα στον ορισμό της αφετηρίας.

Ποσοτική και ποιοτική προσέγγιση του υλικού

Η προσέγγιση του υλικού που απαρτίζει τους δύο πύργους μπορεί να γίνει τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά, ώστε να καταστεί κατανοητό από ποιο μέρος του μνημείου προέρχεται ο κάθε λίθος.

Μια πρώτη ποιοτική προσέγγιση αφορά στη διάκριση τεσσάρων τύπων κατακόρυφης επιφάνειας πωρόλιθου: α) Διάστικτη επιφάνεια, με χτυπήματα από πολύ λεπτό βελονάκι και κοντά στις ακμές υπάρχει λεία περιμετρική ταινία (Πίν. 34: 1-4). Πρόκειται για ένα από τα δαπανηρότερα φινιρίσματα που μπορεί να δεχτεί λίθος, καθώς έπεται της λείανσής του⁴⁵⁷. Προορίζεται για πρόσωπα λίθων εμφανή, στην προκειμένη περίπτωση για επιφάνειες που αποτελούσαν την εξωτερική επιδερμίδα του χορηγικού μνημείου. Η στρώση που το αποδεικνύει είναι η στέψη των ορθοστατών, η οποία φέρει μόνο στη μια πλευρά διακοσμητική οριζόντια υποτομή, επομένως αποτελούσε μορφολογικό στοιχείο των όψεων. Η ίδια επιφάνεια φέρει τη χαρακτηριστική κατεργασία με το λεπτεπίλεπτο βελονάκι. β) Επιφάνεια όχι απολύτως τέλεια, κατεργασμένη με οδοντωτό εργαλείο (Πίν. 34: 5). Οι τυπικές λιθόπλινθοι φέρουν την επιμελή κατεργασία με διάστιξη στη μια πλευρά και με οδοντωτό εργαλείο στην άλλη. Με δεδομένο ότι οι τοίχοι του χορηγικού μνημείου ήταν δρομικοί, οι επιφάνειες με αυτή την κατεργασία αποτελούν την εσωτερική επιδερμίδα του κτίσματος. γ) Επιφάνεια με αδρή κατεργασία, λεία αναθύρωση και εντορμίες για συνδέσμους, που φανερώνει τη γεινίαση με άλλο λίθο (Πίν. 34:6). δ) Επιφάνειες αδρά κατεργασμένες με χοντρό βελόνι σε όλη την έκτασή τους, οι οποίες ήταν αφανείς. Οι παραπάνω παραλλαγές απαντώνται και σε συνδυασμούς μεταξύ τους σε κάθε λίθο, ακόμη και στην ίδια παρειά και σε αυτή την περίπτωση πρόκειται για ειδικού τύπου λιθόπλινθους, οι οποίες διαφοροποιούνται ως προς τις αγελαίες του σηκού.

Σε δεύτερο επίπεδο το υλικό μπορεί να προσεγγιστεί ποσοτικά, με βάση τα μήκη και πάχη των λίθων, τα οποία διαφοροποιούνται αναλόγως με το είδος και τη θέση του εκάστοτε μέλους στο χορηγικό μνημείο.

Πλευρικοί τοίχοι προνάου, παραστάδων

Τα θεμέλια του ναόσχημου χορηγικού μνημείου φανερώνουν ότι είχε πρόναο, ο οποίος στις πλάγιες πλευρές του ορίζεται από παχείς τοίχους που απολήγουν στις παραστάδες της εξάστυλης πρόστασης. Με βάση τις εντορμίες οριζόντιων συνδέσμων στην άνω έδρα του μαρμάρινου επίκρανου της παραστάδος ο Dinsmoor αποκατέστησε το πάχος των τοίχων του προνάου και του σηκού στα 77.6 cm⁴⁵⁸.

Ο πρόναος, ως χώρος ημιυπαίθριος και προσβάσιμος, διαθέτει τοίχους στους οποίους η εσωτερική παρειά τους είναι ορατή και ως εκ τούτου είναι κατεργασμένη με την ίδια επιμέλεια που απαντάται στην εξωτερική επιδερμίδα του κτηρίου. Επομένως για

⁴⁵⁷ (Κορρές, 1994α, 26).

⁴⁵⁸ (Dinsmoor, 1910, 461-462,σημ. 2 και Εικ. 2). Στο άρθρο του αποδίδει και στους τοίχους του σηκού το ίδιο πάχος, κάτι που διορθώνει στη συνέχεια, έχοντας μελετήσει τις λιθόπλινθους από το μνημείο στους πύργους της πύλης Beulé.

τις λιθόπλινθους των πλευρικών τοίχων του προνάου, που θα ήταν ορατές μέσα κι έξω από το μνημείο, αναμένεται να υπάρχει λεπτεπίλεπτη διάστικτη κατεργασία με βελονάκι και στα δύο πρόσωπα, ενώ το πάχος τους θα πρέπει να είναι της ίδιας τάξης μεγέθους με αυτό που αποκαθιστά ο Dinsmoor.

Οι παραπάνω προϋποθέσεις πληρούνται από 18 λίθους εντοιχισμένους κυρίως στον νότιο πύργο της πύλης Beulé, οι οποίοι απαντώνται σε τρία είδη, που έχουν λάβει για διευκόλυνση τις συμβατικές ονομασίες: Επιμήκεις λίθοι παραστάδος, βραχείς και μασχαλιαίοι (Σχ. 46).

Οι επιμήκεις χαρακτηρίστηκαν έτσι λόγω της διάστασής τους κατά μήκος που κυμαίνεται μεταξύ 1.61-1.635 m, οποία διαφοροποιείται σημαντικά από το τυπικό μέγεθος λιθόπλινθου (~1.30 m). Τούτο οφείλεται στη θέση του θυραίου τοίχου του σηκού. Συνήθως, για λόγους ευκολίας στην κατασκευή, αποτελεί ζητούμενο να προκύψει σύμπτωση μεταξύ του εξωτερικού του προσώπου του θυραίου τοίχου με τους κατακόρυφους αρμούς των πλευρικών τοίχων⁴⁵⁹. Στην προκειμένη περίπτωση φαίνεται πως δεν ήταν επιθυμητός ένας πρόναος με βάθος όσο δύο λιθόπλινθοι τυπικού μήκους ~1.30 m, οπότε προτιμήθηκε η εισαγωγή της ειδικής ομάδας λίθων μήκους ~1.63 m.

Το ένα πρόσωπο των επίμηκων λίθων παραστάδος φέρει σε όλη την έκτασή του τη χαρακτηριστική διάστικτη κατεργασία. Τα άλλο μέτωπο διαφοροποιείται, καθώς η επιφάνεια με αναρίθμητα χτυπήματα από λεπτό βελονάκι περιορίζεται σε κάτι λιγότερο από τα 2/3 του συνολικού μήκους. Το υπόλοιπο 1/3 είναι διαμορφωμένο με λεία αναθύρωση, η οποία περικλείει μια αδρά κατεργασμένη επιφάνεια, έτσι ώστε να δέχεται σε επαφή τους εγκάρσια τοποθετημένους λίθους του θυραίου τοίχου του σηκού (Πίν. 35: 1, 2).

Μια πρώτη προσέγγιση του πάχους του θυραίου τοίχου μπορεί να γίνει με τη μέτρηση της απόστασης μεταξύ των άκρων των δύο κατακόρυφων ταινιών επαφής. Η ταινία επαφής προς την πλευρά της διάστικτης επιφάνειας είναι ακριβώς στο ίδιο επίπεδο με αυτήν και διαφοροποιείται μόνον ως προς τον τρόπο κατεργασίας, όντας είτε εντελώς λεία (Nδ6.4) είτε κατεργασμένη με λεπτό οδοντωτό εργαλείο (Nδ6.2, Nδ6.3). Οι αποστάσεις μεταξύ των ταινιών επαφής μετρήθηκαν στις τρεις περιπτώσεις: Nδ6.2-67.5 cm, Nδ6.3-67.8 cm, Nδ6.4-66.5 cm. Τα μεγέθη αυτά δεν αντιστοιχούν ακριβώς στο πάχος εγκάρσιου λίθου, καθώς η διάστικτη επιφάνεια οριοθετείται περιμετρικά από ταινία κατεργασμένη με λαμάκι πλάτους 2-3 cm, η οποία στην προκειμένη περίπτωση υποκαθίσταται από την ταινία επαφής, που λαμβάνει ελαφρώς μεγαλύτερο πλάτος από το απαιτούμενο, ώστε να εξυπηρετήσει τούτο τον σκοπό. Ύστερα από την αφαίρεση το πάχος προκύπτει μεταξύ 63.5-64.5 cm, το οποίο, αφού διαφοροποιείται από το σύνηθες πάχος των 57-56 cm, θα πρέπει να αντιστοιχεί στο πάχος του θυραίου τοίχου του σηκού. Επίσης, όπως μαρτυρείται από τις αντίστοιχες εντορμίες σε κατάλληλη θέση, οι λίθοι συνδέονταν μεταξύ τους οριζόντια με

⁴⁵⁹ Καθώς έτσι η μεταξύ τους σύνδεση προκύπτει αβίαστα και επιταχύνεται η διαδικασία οικοδόμησης βλ. (Dinsmoor & Jr., 2004, 18).

μεταλλικούς συνδέσμους μορφής διπλού T. Ας σημειωθεί πως στις τρεις εξεταζόμενες περιπτώσεις οι εντορμίες είναι ανοιγμένες έκκεντρα ως προς τον άξονα του εγκάρσιου λίθου .

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης οι πλάγιες έδρες των επίμηκων λίθων παραστάδων προς την πλευρά σύνδεσης με τον θυραίο τοίχο, στις οποίες κατέληγαν οι αγελαιές λιθόπλινθοι του σηκού, πλάτους 57-56.5 cm. Από τα χάσματα στους αρμούς των τοίχων στους πύργους διαπιστώθηκε στη νότια παρειά των λίθων Nδ6.3, Nδ6.4 η ύπαρξη σημαντικά διευρυμένης ταινίας επαφής της αναθύρωσης πλάτους 27-27.5 cm. Η επιφάνειά της είναι κατεργασμένη με λεπτό οδοντωτό εργαλείο, όπως τα εσωτερικά μέτωπα των λιθοπλίνθων του σηκού. Επιπλέον η εντορμία του συνδέσμου διπλού T δεν είναι λαξευμένη στον άξονα, αλλά έκκεντρα προς τα δυτικά. Με αυτό τον τρόπο επιτυγχάνεται η σύνδεση μεταξύ δύο λίθων διαφορετικού πάχους, καθώς όπως φαίνεται μόνο 5 cm από τα 27 cm αξιοποιούνται ως ταινία επαφής, ενώ η υπόλοιπη επιφάνεια ήταν εμφανής στο εσωτερικό.

Αντίθετα ο απέναντι αρμός ώσεως, προς την κατεύθυνση της παραστάδος, διαθέτει τυπική αναθύρωση πλάτους 5-8 cm και εντορμία οριζόντιου συνδέσμου, όποτε υφίσταται, περί το μέσον του πάχους.

Οι επιμήκεις λίθοι παραστάδων, εμφανίζονται σε δύο παραλλαγές, οι οποίες ορίζονται από τη θέση της αναθύρωσης, που αντιστοιχεί στον θυραίο τοίχο του σηκού. Όταν βρίσκεται στο δεξιό άκρο του λίθου (Πίν. 36: 1, 2, Σχ. 17)⁴⁶⁰, τότε αυτός προέρχεται από το βόρειο τοίχο του προνάου και αντίστοιχα, όταν σημειώνεται στα αριστερά⁴⁶¹ ανήκει στη νότια όψη του μνημείου (Πίν. 35: 3-6, Σχ. 20, 23).

Οι δύο παραλλαγές εμφανίζουν ένα ακόμη στοιχείο διαφοροποίησης, καθώς οι λίθοι της νότιας όψης φέρουν στην εσωτερική πλευρά τους από ένα λαξευμένο γράμμα του ελληνικού αλφαβήτου, στοιχείο που δεν εντοπίστηκε σε κανέναν από τους λίθους του βόρειου τοίχου του προνάου. Τα γράμματα που καταγράφησαν είναι: Nδ6.2-«Γ», Nδ6.3-«Ε», Nδ6.4-«Ζ», Nv6.2-«Θ», (Πίν. 37: 1, 2, 4, 6).

Οι βραχείς λίθοι παραστάδων εμφανίζονται με μήκος 0.98-0.99 m και τα πρόσωπά τους φέρουν σε όλη την έκτασή τους διάστικτη κατεργασία⁴⁶². Στους αρμούς ώσεως οι αναθυρώσεις έχουν τυπικό πλάτος 5-8 cm, ενώ οι εντορμίες οριζόντιων συνδέσμων, εφόσον υφίστανται, βρίσκονται περί τον άξονα του πάχους. Με αυτά τα δεδομένα η συγκεκριμένη ομάδα λίθων δε γειτνιάζει άμεσα με λιθόπλινθους του σηκού, συνεπώς η θέση που καταλαμβάνουν, μεταξύ των στρώσεων με λίθους του επίμηκου τύπου, είναι προς την πλευρά της παραστάδος. Το διάστημα που απομένει είναι 1.63-0.99=0.64 m, δηλαδή το πέρασ τους προς την πλευρά του σηκού ταυτίζεται με το εξωτερικό μέτωπο του θυραίου τοίχου (Σχ. 47, 48). Ειδική μνεία θα πρέπει να γίνει για τον λίθο Nα4.4, ο οποίος ανήκει στη στρώση της στέψης των ορθοστατών,

⁴⁶⁰ Λίθοι: Nα4.7, Nα5.3, Nα5.4.

⁴⁶¹ Λίθοι: Nδ6.2, Nδ6.3, Nδ6.4, Nv6.2.

⁴⁶² Λίθοι: Nβ6.2, Nδ5.1, Nδ5.6, Nv6.3, Nα4.4, Nα4.5, Nα5.2, Nα5.5.

καθώς φέρει τη χαρακτηριστική οριζόντια υποτομή στη μια πλευρά του, όχι όμως και στην άλλη (Σχ. 16, 17). Συνεπώς αποδεικνύεται ότι ο πρόναος αφενός δε διέθετε αυτό το μορφολογικό στοιχείο, αφετέρου ότι οι ορθοστάτες των παραστάδων θα πρέπει να ήταν του επίμηκου τύπου.

Η μόνη ένδειξη διαφοροποίησης μεταξύ των λίθων της νότιας και της βόρειας όψης είναι η ύπαρξη ή μη γράμματος σε μία από τις δύο ορατές παρειές τους. Σε αυτή την περίπτωση, κι έχοντας υπόψη τους μακρούς λίθους με αντίστοιχη σήμανση, το γράμμα είναι λαξευμένο στο εσωτερικό πρόσωπο. Δύο τέτοιες περιπτώσεις έχουν τεκμηριωθεί, ο λίθος Nv6.3 φέρει ένα «H», ενώ στον Nβ6.2 σημειώνεται το σύμβολο «h», το «στίγμα», το οποίο αντιπροσωπεύει τον αριθμό έξι (Πίν. 37: 3, 5, Σχ. 19, 20)⁴⁶³.

Η τελευταία κατηγορία λίθων παραστάδος είναι οι μασχαλιαίοι⁴⁶⁴, χαρακτηρισμό που έλαβαν λόγω του σχήματος ισοσκελούς Γ που έχουν σε κάτοψη. Η ιδιαίτερη μορφή τους επιλύει ταυτόχρονα τρεις οριζόντιες γειτνιάσεις: Με τους βραχείς λίθους της παραστάδος, με του θυραίου τοίχου και με τις λιθόπλινθους του σηκού (Σχ. 47, 48).

Οι λίθοι αυτού του τύπου έχουν μήκος μακρών πλευρών της τάξεως του 1.29-1.30 m. Το ένα σκέλος έχει πάχος όσο ο τοίχος του σηκού (57-56.5 cm) και το μέτωπό του καταλαμβάνεται σε όλη την έκτασή του από διάστικτη κατεργασία. Η άλλη μακρά πλευρά έχει πάχος όσο ο θυραίος τοίχος (~64 cm), και φέρει λεπτεπίλεπτη λιθοξοϊκή εργασία με βελονάκι σε μήκος 51-52 cm, που διακόπτεται στη συνέχεια από την αναθύρωση που προορίζεται για τη σύνδεση του μασχαλιαίου λίθου με τον βραχύ της παραστάδος. Σε όλες τις περιπτώσεις οι λίθοι συνδέονται μεταξύ τους με οριζόντιους συνδέσμους μορφής διπλού T. Τα εσωτερικά μέτωπα των λίθων είναι διαμορφωμένα με λεπτό οδοντωτό εργαλείο, τυπικό χαρακτηριστικό της μέσα επιφάνειας των τοίχων του σηκού.

Στους πύργους εντοπίστηκαν τρεις μασχαλιαίοι λίθοι (Πίν. 38), δύο στον νότιο (Nδ6.1, Nδ6.5) (Σχ. 18, 20, 22) και ένας στον βόρειο (Nβ8.5), ο οποίος μάλιστα ανήκει στη στρώση της στέψης των ορθοστατών, καθώς φέρει τη χαρακτηριστική οριζόντια υποτομή στην εξωτερική πλευρά του (Σχ. 10, 11)⁴⁶⁵. Όλοι, με βάση τη φορά της γωνίας που σχηματίζουν, ανήκουν στον νότιο τοίχο του προνάου. Στατιστικά η εμφάνιση αυτής της κατηγορίας λίθων είναι πολύ μικρότερη σε σχέση με τις υπόλοιπες. Τούτο μπορεί να εξηγηθεί από το ιδιαίτερο σχήμα που έχουν, το

⁴⁶³ Ο Dinsmoor σε σκαρίφημα της εσωτερικής όψης του βόρειου τοίχου στον νότιο πύργο σημειώνει το στίγμα ως ορθογωνισμένο «C», παρ' όλα αυτά στο δακτυλογραφημένο χειρόγραφο το σημειώνει ιδιοχειρώς με την κανονική μορφή του «h». Σε αυτή τη μορφή το μεταγράφει και ο Graindor (1914, 283).

⁴⁶⁴ Ο όρος εμφανίζεται στην οικοδομική επιγραφή του Ερεχθείου IG I² 372.13, 96 και αφορά σε λίθους ανάλογου σχήματος, που ομοιάζει με την ανθρώπινη μασχάλη βλ. (Ορλάνδος, 1955-60, 241-243), όπου αναλύονται επίσης ανάλογοι τρόποι εγκάρσιας σύνδεσης τοίχων.

⁴⁶⁵ Ας σημειωθεί πως δεν εντοπίστηκε κάποιο γράμμα στα μέτωπα των λίθων Nδ6.1 και Nδ6.5. Ο Nβ8.5 καθώς ανήκει στη στρώση της στέψης, δε φέρει γράμμα ούτως ή άλλως.

οποίο δημιουργεί δυσκολίες στην ενσωμάτωσή τους στους πύργους⁴⁶⁶, οπότε ίσως αποφασίστηκε εξ αρχής κατά τη διάλυση του χορηγικού μνημείου να μεταφερθούν μόνο όσοι χρειάζονταν στο εργοτάξιο. Μια εναλλακτική εξήγηση θα ήταν η επίλυση της σύνδεσης θυραίου τοίχου με αυτών του προνάου με διαφορετικό τρόπο σε κάποιες στρώσεις, γεγονός που τεκμηριώνεται κατά πάσα πιθανότητα από τον Nv1.5. Ο λίθος φέρει εντορμία για σύνδεσμο διπλού T στο εσωτερικό του πρόσωπο, το οποίο είναι κατεργασμένο σε όλη τη σωζόμενη επιφάνειά του με λεπτό οδοντωτό εργαλείο. Η αξονική απόσταση της εντορμίας από τον αρμό ώσεως είναι 40 cm. Στα τυπικά γωνιακά μέλη ο εγκάρσιος σύνδεσμος εντοπίζεται κοντά στη στενή έδρα, που προοριζόταν να είναι ορατή. Στην προκειμένη περίπτωση συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο, κάτι που μπορεί να εξηγηθεί εάν ο Nv1.5 υποκαθιστούσε έναν μασχαλιαίο λίθο στη νότια όψη (Σχ. 49). Έτσι ο σύνδεσμος στη στενή πλευρά του θα προοριζόταν για την αγκύρωση με έναν βραχύ λίθο παραστάδος, ενώ ο εγκάρσιος για ένωση με λιθόπλινθο από τον θυραίο τοίχο του σηκού.

Προσδιορισμός του ύψους των τοίχων

Χάρη στην ύπαρξη των γραμμάτων στους λίθους του νότιου τοίχου του προνάου μπορεί να γίνει μια απόπειρα επαλήθευσης της θεωρίας του Dinsmoor για τον ακριβή αριθμό των στρώσεων λίθων.

Όπως έχει αναφερθεί πρωτότερα, ο Dinsmoor συμπέρανε από τα γράμματα που εντόπισε στα μέτωπα των λιθοπλίνθων του σηκού, ότι το χορηγικό μνημείο διέθετε εννέα δόμους πάνω από τους ορθοστάτες⁴⁶⁷, οι οποίοι σημάνθηκαν από πάνω προς τα κάτω με την αλφαβητική αλληλουχία «A, B, Γ, Δ, E, Z, H, Θ, I», όπως ακριβώς συμβαίνει στα οριζόντια γείσα⁴⁶⁸. Η στρώση «I» αντιστοιχούσε, όπως υποστηρίζει, στη στρώση της στέψης των ορθοστατών, ωστόσο αυτή δεν έλαβε καμία σήμανση, καθώς διακρίνεται αμέσως ως προς τους υπόλοιπους λίθους, χάρη στη διακοσμητική υποτομή που φέρει.

Ενώ ο συλλογισμός του Dinsmoor είναι απόλυτα ορθός, εντούτοις καταρρίπτεται από τη γραφική σύνθεση των διαθέσιμων λίθων παραστάδος με γράμματα. Το πρόβλημα δημιουργείται από το «στίγμα» (ñ), το οποίο ο Dinsmoor θεώρησε ως μεμονωμένη περίπτωση, μια παραλλαγή του «Z»⁴⁶⁹, ως αποτέλεσμα των πολλών τεχνιτών, οι οποίοι χάρασαν τα γράμματα ταυτόχρονα⁴⁷⁰. Στην πραγματικότητα το «στίγμα» στον λίθο Nβ6.2 δεν είναι το μοναδικό, καθώς εντοπίστηκαν στον βόρειο πύργο

⁴⁶⁶ Η χρήση τους ως κοινές λιθόπλινθους θα σήμαινε τον τεμαχισμό του σκέλους που αντιστοιχεί στον θυραίο τοίχο, όπως συνέβη εντελώς άτεχνα και βιαστικά στον λίθο Bβ8.5. Εναλλακτικά η χρήση τους ως είχαν στις γωνίες των πύργων και πάλι θα δημιουργούσε προβλήματα λόγω διαφορετικού πάχους κάθε σκέλους, συνεπώς προς την εσωτερική πλευρά θα υπήρχαν προεξοχές από το μέτωπο του τοίχου, που για να απολαξυτούν θα απαιτείτο μια σχετικά κοπιώδης και χρονοβόρα διαδικασία.

⁴⁶⁷ Οπότε, όπως επισημαίνει οι πύργοι στην υστερορρωμαϊκή πύλη αναπαρήγαγαν τον ίδιο αριθμό στρώσεων με την Πινακοθήκη, (Dinsmoor Papers, B2. The Columns and Walls).

⁴⁶⁸ Για τη σήμανση των λίθων του οριζόντιου γείσου βλ. (Dinsmoor, 1910, 463-464), καθώς και στην αντίστοιχη ενότητα παρακάτω.

⁴⁶⁹ Σε μια αλφαβητική σειρά γραμμάτων το «Z» κατέχει την έκτη θέση.

⁴⁷⁰ (Dinsmoor Papers, The Towers Working Notes).

τέσσερις ακόμη αγελαίες λιθόπλινθοι από τον σηκό με την ίδια σήμανση (Πίν. 46: 2-4)⁴⁷¹.

Η ύπαρξη μιας επιπλέον στρώσης τεκμηριώνεται σχεδιαστικά (Σχ. 50): Αν αγνοηθεί το σύμβολο «h» και γίνει γραφική σύνθεση των λίθων της νότιας παραστάδος με βάση μια αλφαβητική ακολουθία, προκύπτουν οι εξής ασυμφωνίες: Πρώτον ο λίθος της στρώσης «E» είναι του ίδιου επίμηκους τύπου με αυτόν της αμέσως επόμενης στρώσης προς τα κάτω, δηλαδή της «Z». Τα μέλη έχουν επομένως ίδιο μήκος και επιπλέον οι κατακόρυφοι αρμοί τους συμπίπτουν, κάτι που δεν μπορεί να συμβαίνει σε ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας. Δεύτερον, εάν αγνοηθεί ο λίθος με το «Z», η γραφική σύνθεση προσκρούει και πάλι σε δύο αντιφάσεις. Αφενός προκύπτει ταύτιση αρμού του λίθου της στρώσης «Θ» με τον υποκείμενο μασχαλιαίο λίθο από τη στρώση της στέψης, αφετέρου η στρώση «H» προκύπτει να αποτελείται από επιμήκη τύπο λίθου, αντί βραχέος, όπως τεκμηριώθηκε επιτόπου στους πύργους.

Όπως γίνεται αντιληπτό, μόνο με την παρεμβολή μιας επιπλέον στρώσης, ταυτοποιημένης με το σύμβολο «στίγμα», υπάρχει συμφωνία στη γραφική σύνθεση των σωζόμενων λίθων της παραστάδος του μνημείου, το οποίο τελικά διέθετε δέκα κι όχι εννέα στρώσεις πάνω από τους ορθοστάτες⁴⁷². Με δεδομένο ότι όλες οι λιθόπλινθοι του σηκού είναι διάτονες, ακόμη και στον ορθοστάτη, η απόκλιση από τον κανόνα του περιττού αριθμού στρώσεων δεν έχει κανένα αντίκτυπο στην οικοδομική σύνθεση των τοίχων⁴⁷³.

Σύμφωνα με τα παραπάνω προκύπτει τελικά το συμπέρασμα ότι τα συγκεκριμένα γράμματα δεν αντιπροσωπεύουν μια αλφαβητική ακολουθία γραμμάτων, αλλά μια αριθμητική. Στην πρώτη περίπτωση το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα είναι μια συνεχής σειρά, που υιοθετήθηκε για την ανασύνθεση των μελών του οριζώντιου γείσου, ενώ στη δεύτερη περίπτωση κύριο μέλημα ήταν η διάκριση σε επιμέρους ομάδες⁴⁷⁴.

Με τον αριθμό των στρώσεων στους τοίχους τεκμηριωμένο, μπορεί να γίνει στη συνέχεια ο προσδιορισμός του ύψους κάθε δόμου. Στον πίνακα που ακολουθεί συνοψίζονται τα ύψη που μετρήθηκαν σε λίθους που φέρουν αρίθμηση. Η μόνη στρώση, για την οποία δεν υπάρχει καμία πληροφορία, είναι η «B», ωστόσο οι λίθοι

⁴⁷¹ Λίθοι Bβ7.2, Bδ5.2, Bδ5.4 (Σχ. 10, 14, 15). Στατιστικά η συχνότητα εμφάνισής τους είναι η ίδια με αυτή του γράμματος «E» και «Δ» και οφείλεται στην ερείπωση του άνω μέρους των πύργων ήδη από τη βυζαντινή περίοδο βλ. (Τανούλας, 1997, 241-242, 287).

⁴⁷² Επισημαίνεται ότι ο Townsend κατέληξε στο ίδιο συμπέρασμα, παρά το γεγονός ότι βασίστηκε σε αβάσιμους συλλογισμούς.

⁴⁷³ Τούτο διαπιστώνεται επίσης σε μνημεία με τοίχους που αποτελούνται αποκλειστικά από διάτονες στρώσεις λίθων, όπως π.χ. στους Δελφούς οι θησαυροί των Θηβαίων (Michaud, 1973, Πίν. 73) και των Κυρηναίων (Bousquet, 1952, 39-40, Πίν. XXI) διαθέτουν επίσης δέκα στρώσεις λίθων πάνω από τους ορθοστάτες, όπως επίσης κατά πάσα πιθανότητα και η Νότια Στοά της Κορίνθου (Scahill, 2012, 141, 145 Εικ. 64), ενώ ο ρωμαϊκός ναός της Προπυλαίας Αρτέμιδος στην Ελευσίνα είχε οκτώ στρώσεις (Βελοούδιος, 2019, 42).

⁴⁷⁴ Η χρήση του αλφαβητικού συστήματος γινόταν κυρίως για τη διάκριση μιας σειράς αντικειμένων, με γνωστότερη ίσως την περίπτωση της αρίθμησης των ραψωδιών της Ιλιάδος και της Οδύσσειας από τους φιλόλογους της Αλεξάνδρειας τον 3^ο αι. μ.Χ., επομένως δε θα πρέπει να συγχέεται με το αριθμητικό αλφάβητο, βλ. (Guarducci, 2008, 117), (Woodhead, 2009, 216).

Nδ5.1 και Nδ5.6, από τους πλευρικούς τοίχους του προνάου, μάλλον ανήκουν σε αυτή, καθώς τα ύψη τους διαφέρουν κατά πολύ σε σχέση με τους αντίστοιχους λίθους των δόμων «Δ», «h», «H».

Στρώση	Πλήθος παραδειγμάτων	Ακραίες τιμές ύψους (cm)/ διαφορά (mm)	Μέσος όρος ύψους	Σχόλια
A	1	40.2	40.2	Διάσταση μαρμάρινου επίκρανου παραστάδος.
B	2	41.65– 42.35/ 7mm	41.7	Nδ5.1 41.15 (μέσα)/41.65 (έξω) και Nδ5.6 42.1, 42.2-35 (μέσα)/41.2-3 (έξω)
Γ	2	44.45-44.6/ 1.5 mm	44.5	Στη μία περίπτωση η άνω έδρα ήταν θραυσμένη
Δ	3	44-44.2/ 2 mm	44.1	Υπήρχαν δυσκολίες ακριβούς μέτρησης των υψών λόγω επιχρίσματος στο εσωτερικό του βόρειου πύργου. Εξωτερικά οι μετρήσεις λήφθηκαν από το φωτογραμμετρικό υπόβαθρο της ΥΣΜΑ.
E	4	44.6-45.1/ 5mm	44.75	M.O. μετρήσεων πεδίου 45.1, M.O. βάσει φωτογραμμετρικού υποβάθρου ΥΣΜΑ 44.6-4
h	5	46.1-46.25/ 1.5 mm	46.15	
Z	13	45.1-45.8/ 7 mm	45.5	M.O. μετρήσεων πεδίου 45.5, M.O. βάσει φωτογραμμετρικού υποβάθρου ΥΣΜΑ 45.45
H	15	45.75-46.4/ 6.5 mm	46.1	M.O. μετρήσεων πεδίου 46.1, M.O. βάσει φωτογραμμετρικού υποβάθρου ΥΣΜΑ 45.95
Θ	13	46.2-46.75/ 5.5 mm	46.35	M.O. μετρήσεων πεδίου 46.35, M.O. βάσει φωτογραμμετρικού υποβάθρου ΥΣΜΑ 46.4
I (στέψη)	26	46.6-47.2/ 6 mm	46.9	Μέτρηση ακριβείας στο πεδίο εφικτή σε 15 λίθους.
Ορθοστάτη	24	97.8-97.2/ 6 mm	97.65	

Το ύψος των τοίχων σύμφωνα με τις παραπάνω μετρήσεις προκύπτει 5.439 m, το οποίο ταυτίζεται με το ύψος των κίωνων της πρόστασης και με πολύ ικανοποιητική προσέγγιση εκφράζεται ως πολλαπλάσιο 13 τριγλύφων⁴⁷⁵. Το μέσο ύψος στρώσης είναι 44.625 cm⁴⁷⁶. Οι δόμοι παρουσιάζουν προς τα πάνω σταδιακή μείωση του ύψους τους, αλλά όχι τελειώς ομαλά, όπως για παράδειγμα η στρώση «h» εμφανίζεται ψηλότερη από την «Z», που ωστόσο βρίσκεται ακριβώς από κάτω της⁴⁷⁷.

Τέλος θα πρέπει να γίνει μια επισήμανση για τη σημαντική μείωση των στρώσεων «A» και «B». Μια πιθανή ερμηνεία προκύπτει εάν ληφθεί υπόψη ο θυραίος τοίχος. Το ανώφλι για δρομικό τοίχο αυτού του πάχους δε θα μπορούσε να έχει κρέμαση μόλις μία στρώση, πόσο μάλλον την ιδιαίτερα χθαμαλή «A». Αντίθετα, εάν συνδυαστούν τα ύψη τους σε έναν λίθο, προκύπτει μια στιβαρή λίθινη δοκός, η οποία μπορεί να γεφυρώσει άνετα το άνοιγμα⁴⁷⁸. Άλλωστε ο Dinsmoor προτείνει κάτι τέτοιο ήδη από το 1910 στη γραφική αποκατάσταση της όψης του μνημείου, όπως επίσης και ο Τραυλός⁴⁷⁹.

Οι κίονες της πρόστασης

Έχοντας υπολογίσει το ύψος των τοίχων του μνημείου ακολουθεί η εξέταση των κίωνων της εξάστυλης πρόστασης. Τα διαθέσιμα αρχιτεκτονικά μέλη, δύο σπόνδυλοι και δύο κιονόκρανα, παρέχουν επαρκή στοιχεία για την επαλήθευση του ύψους.

⁴⁷⁵ $13 \times 0.419 = 5.447$ m δηλαδή με διαφορά 8 mm.

⁴⁷⁶ Εάν δε συμπεριληφθούν οι στρώσεις A, B, το μέσο ύψος προκύπτει 45.35 cm.

⁴⁷⁷ Στον Παρθενώνα, το Ερέχθειο και την Κεντρική Πτέρυγα των Προπυλαίων οι δόμοι είναι πρακτικά ισοϋψείς με ελάχιστες διαφοροποιήσεις μερικών χιλιοστών βλ. (Ορλάνδος, 1977-1978, 265), (Stevens & Paton, 1927, 30), (Dinsmoor & Jr., 2004, 121, 378, 410). Σε άλλα παραδείγματα το ύψος διαφοροποιείται, π.χ. στον δωρικό ναό στα Μέγαρα Υβλαία σημειώνονται διαφοροποιήσεις στο ύψος των στρώσεων σε ένα εύρος 3 cm, με μέσο όρο περί τα 48.8 cm (Vallet & Villard, 1966, 31-32). Συνήθως το ύψος των στρώσεων βαίνει μειούμενο προς τα άνω. Στη Νότια Στοά Κορίνθου παρατηρούνται αντίστοιχες διαφοροποιήσεις του ύψους στις σωζόμενες στρώσεις λίθων, χωρίς να τηρείται απόλυτα η μείωση ύψους προς τα πάνω, βλ. (Scahill, 2012, 142). Ο ναΐσκος εντός του κολοσσιαίου ναού του Απόλλωνος στα Δίδυμα επίσης εμφανίζει αυξομειώσεις μεταξύ υψών από στρώση σε στρώση, αλλά οπωσδήποτε υπάρχει σταδιακή μείωση προς τα πάνω (Weber, 2009, 303 Εικ. 7). Αντίθετα με τις παραπάνω περιπτώσεις στη στοά της Περαχώρας τα ύψη των δόμων δε μειώνονται προς τα άνω, αλλά μεγαλώνουν ελαφρώς, τουλάχιστον στις τρεις πρώτες σωζόμενες στρώσεις, βλ. (Coulton, 1964, 111). Ο (Ορλάνδος, 1923, 27) διαπιστώνοντας διαφορετικά ύψη λιθόπλινθων του σηκού στον ναό του Διός στη Στράτο, υποθέτει πως οι ψηλότερες στρώσεις τοποθετούνταν στα ανώτερα μέρη του τοίχου, ώστε να φαίνονται στον παρατηρητή ως ισοϋψείς. Στο «Ιερόν» της Σαμοθράκης παρά το μεγάλο εύρος 7 cm μεταξύ μεγίστου και ελάχιστου ύψους στους δόμους, η κατανομή τους είναι τυχαία χωρίς να διαπιστώνεται ομαλή ελάττωση είτε προς τα άνω είτε προς τα κάτω (Lehmann, 1969, 43).

⁴⁷⁸ Όπως δηλαδή παρατηρείται στον θυραίο τοίχο της Κεντρικής Πτέρυγας των Προπυλαίων και της Πινακοθήκης (Dinsmoor & Jr., 2004, 133, 80 Εικ. 10.9, 380 Εικ. 20.9) και στο ανώφλι της ανατολικής θύρας στο Ερέχθειο (Stevens, 1906, 67 Εικ. 12, Πίν. VIII). Ο (Courby, 1931, Πίν. XVII, XX) επίσης προτείνει ίδια επίλυση για τον ναό των Αθηναίων στη Δήλο.

⁴⁷⁹ (Dinsmoor, 1910, 479 Εικ. 10), (Travlos, 1971, 358 Εικ. 459). Ο (Βερσάκης, 1913, 75 Εικ. 1) αντίθετα προτείνει ανώφλιο ύψους μιας στρώσης στη στάθμη του δόμου «Γ».

Οι σπόνδυλοι και τα κιονόκρανα

Πριν από την περιγραφή του κάθε μέλους, μπορούν να γίνουν μερικές γενικές παρατηρήσεις. Οι σπόνδυλοι ενώνονται μεταξύ τους καθ' ύψος με πόλους, απευθείας τοποθετημένους μέσα σε κυκλικές εντορμίες διαμέτρου ~5 cm. Η άνω και κάτω παρειά κάθε μέλους είναι πολύ επιμελώς κατεργασμένη. Αν και οι επιφάνειες αποτελούν ένα ενιαίο επίπεδο, υπάρχει διάκριση στη λιθοξοϊκή κατεργασία. Στην περίμετρο σημειώνεται μια ιδιαίτερα πλατιά, εντελώς λεία ταινία επαφής ~16 cm, ενώ η υπόλοιπη επιφάνεια φέρει πυκνά ίχνη λεπτού οδοντωτού εργαλείου (Πίν. 39: 8). Επιπλέον στην άνω έδρα κάθε μέλους, συμπεριλαμβανομένων και των κιονοκράνων, υφίσταται εντορμία ένθεσης λύκου (Πίν. 39: 2, 7).

Η διαμόρφωση των ραβδώσεων στους σπονδύλους και τα κιονόκρανα εμφανίζει ομοιότητες με αυτές στα αθηναϊκά Προπύλαια, καθώς η διατομή τους ορίζεται από απλό τόξο κύκλου⁴⁸⁰. Επιπλέον οι ευαίσθητες ακμές των ραβδώσεων, που έχουν στην πλειονότητά τους θραυστεί, όπου σώζονται⁴⁸¹ δε δημιουργούν οξύρυγχη ένωση, αλλά απολήγουν σε λεία ταινία πλάτους 2-2.9 mm.

Ο σπόνδυλος NK4943 καταλαμβάνει την κατώτερη θέση στον κίονα (Σχ. 24). Στην κάτω έδρα του φέρει περιμετρική ανακουφιστική ταινία σε εσοχή 1 mm, για την προστασία των ραβδώσεων κατά την τοποθέτηση⁴⁸², ενώ δεν υπάρχει καμία εντορμία για εμπόλιο ή γόμφο⁴⁸³. Ο σπόνδυλος έχει στη βάση του εσωτερική διάμετρο 79.04 cm⁴⁸⁴. Εκεί σώζεται επίσης μία άθικτη ακμή ράβδωσης, η οποία μετρήθηκε να προεξέχει 1.8 cm από το μέσο της αύλακας. Επομένως η κάτω διάμετρος του κίονα προκύπτει 82.64 cm⁴⁸⁵, ή –με απόκλιση 1.3 mm– 40^{1/2} δάχτυλα.

Ο NK4943 δε σώζει την άνω έδρα του, διατηρείται όμως ο πυθμένας της κυκλικής εντορμίας για πόλο (Πίν. 39: 2), το βάθος της οποίας κυμαίνεται στους άλλους λίθους μεταξύ 4.9-5.2 cm, οπότε το συνολικό ύψος αποκαθίσταται στα 1.64 m⁴⁸⁶, φαίνεται δηλαδή ότι είχε ιδεατή διάσταση πέντε δωρικών ποδών (1.634 m).

⁴⁸⁰ Πρόκειται για χαρακτηριστικό που σημειώνεται επίσης στους κίονες των Προπυλαίων της Ακρόπολης (Dinsmoor & Jr., 2004, 102 Εικ. 11.4), το οποίο φαίνεται ότι προτιμήθηκε πιθανώς λόγω ευκολίας έναντι του τρίκεντρου τόξου στα δωρικά κτήρια του 4^{ου} αι. της Αθήνας (Townsend, 1982, 363).

⁴⁸¹ Στα δύο κιονόκρανα και σποραδικά σε διάφορα σημεία του κατώτατου σπόνδουλου.

⁴⁸² Υπενθυμίζεται ότι στον σπόνδυλο που προοριζόταν για τον στυλοβάτη, οι ραβδώσεις στην κάτω απόληξη του λίθου ήταν πλήρως κατεργασμένες, όπως μαρτυρείται από κτήρια που έμειναν ημιτελή, βλ. (Ορλάνδος, 1955-60, 150, 149 Εικ. 91).

⁴⁸³ Οι σπόνδυλοι δε γομφώνονται στον στυλοβάτη σε παραδείγματα της αρχαϊκής και κλασικής εποχής. Αντίθετα αποτελεί πάγια τακτική στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή.

⁴⁸⁴ Μετρήθηκαν και οι δέκα εσωτερικές διαμέτροι: 79.1, 79.15, 79.1, 79, 78.9, 79, 79, 79, 79.1 cm, ο μέσος όρος των οποίων είναι 79.035 cm, το οποίο στρογγυλοποιήθηκε προς τα πάνω σε 79.04 cm.

⁴⁸⁵ Όπως έχει αναφερθεί ήδη, ο Dinsmoor έχει αναθεωρήσει την κάτω διάμετρο του κίονα διαδοχικά από 84.4 cm σε 83.9 cm, σε συνάρτηση με το πλάτος τριγλύφου, κάτι που ίσως επηρέασε εν τέλει τη μέτρηση του σπόνδουλου, κυρίως στην εκτίμηση του αρχικού βάθους των ραβδώσεων. Ο (Βερσάκης, 1909, 223), χωρίς να αναζητεί μια αναγκαστική σχέση μεταξύ της κάτω διαμέτρου κίονα και τριγλύφου, φαίνεται πως πέτυχε καλύτερη προσέγγιση της διάστασης προτείνοντας, 82 cm.

⁴⁸⁶ Ο πυθμένας βρίσκεται σε ύψος 1.59 m, ειδικότερα 1.592 (βάση κυκλικού τοιχώματος)/1.585 m βαθύτερο σημείο, οπότε το ύψος του σπόνδουλου με εντορμία βάθους 5 cm αποκαθίσταται στα 1.64 m.

Από το μνημείο ταυτίστηκε, όπως έχει ήδη αναφερθεί πρωτύτερα, ένας ακόμη σπόνδυλος, ακέραιος (Πίν. 39: 3-8, Σχ. 25). Με βάση το ύψος του, που είναι 1.166 m⁴⁸⁷, συμπεραίνεται ότι ο κορμός του κίονα δεν απαρτίζεται από τρεις ισουψείς σπονδύλους⁴⁸⁸, αλλά από συνολικά τέσσερις: Έναν υψίκορμο στη βάση, ακολουθούμενο από τρεις χθαμαλότερους, ισουψείς⁴⁸⁹. Η κάτω διάμετρος, στη μέση της ράβδωσης, είναι 72.9 cm και η άνω 68.6 cm, επομένως ο σπόνδυλος είναι ο τρίτος καθ' ύψος (Σχ. 67).

Δύο ακόμη μικρά θραύσματα σπονδύλου, συγκεντρωμένα στο θεμέλιο του μνημείου⁴⁹⁰ και λαμβάνοντας υπόψη τη λιθοξοϊκή κατεργασία των επιφανειών, τη διατομή των ραβδώσεων και την εκτιμώμενη διάμετρο, κρίνονται συμβατά με το κτήριο και με βάση τις διαστάσεις τους αποδίδονται στον τέταρτο καθ' ύψος σπόνδυλο του κίονα (Σχ. 27).

Όσον αφορά στα δύο κιονόκρανα (Πίν. 40, Σχ. 26, 27), τόσο οι γενικές διαστάσεις τους όσο και οι επιμέρους διαφέρουν ελαφρώς μεταξύ τους. Οι αποκλίσεις συγκεντρώνονται στον παρακάτω πίνακα:

Δωρικά κιονόκρανα πρόστασης								
Αρ. Λίθου	Διάμετρος (εσωτερικό ράβδωσης) (cm)	Διάμετρος (ακμή ράβδωσης) (cm)	Ακμή άβακα (cm)	Ύψος κionoκράνου (cm)	Ύψος άβακα ⁴⁹¹ (cm)	Ύψος εχίνου (cm)	Ύψος ζώνης μάντων (cm)	Υποτραχήλιο (cm)
NK4961 (Βερσάκης)	63.1	67.3	90.3	33.8	13.2	10.1	2.5	8
NK4944 (Αγίων Αποστόλων)	62.2	66.3	89.1	33.2	13.2	9.7	2.6	7.6

Παρά τις διαφορές και τα δύο κιονόκρανα ανήκουν με βεβαιότητα στο μνημείο του Νικίου, καθώς η ποιότητα της λιθοξοϊκής κατεργασίας και λεπτομέρειες, όπως: η διατομή των ραβδώσεων, οι ανακουφιστικές ταινίες στις οριζόντιες έδρες, η κυκλική εντορμία για πόλο και η υποδοχή για λύκο, είναι πανομοιότυπες στα δύο μέλη.

Εάν γίνει αναγωγή σε πόδια, το ύψος των κionoκράνων εκφράζεται ικανοποιητικά σε 1^{1/32} πόδια ή 16^{1/2} δάχτυλα⁴⁹², εκ των οποίων τα 12^{1/2} (25.54 cm) αντιστοιχούν σε άβακα, εχίνο και μάντες.

Πρόκειται για μια ελάχιστη βελτίωση όσων έχει ήδη επισημάνει ο (Dinsmoor, 1910, 472 σημ. 1), ο οποίος μετράει την εντορμία σε στάθμη +1.60 m, οπότε το ολικό ύψος προκύπτει 1.65 m.

⁴⁸⁷ Ο Dinsmoor (Papers, A4. The Columns and Walls) βρήκε τον σπόνδυλο εντοιχισμένο όρθιο να εξέχει 0.96 m από το έδαφος και σκάβοντας μέχρι εκεί που μπορούσε, μέτρησε μέγιστο ύψος 1.035 m.

⁴⁸⁸ Όπως αρχικά είχε προτείνει ο (Dinsmoor, 1910, 472, 479 Εικ. 10). Αφού όμως εντόπισε τον άλλο σπόνδυλο, προέβη σε αναθεώρηση.

⁴⁸⁹ Στην οικοδομική επιγραφή της σκευοθήκης του Φίλωνος (IG II² 1668, 44) δίνονται αντίστοιχες οδηγίες για τον πρώτο σπόνδυλο, που ορίζεται να έχει ύψος πέντε ποδών, όντας ψηλότερος κατά ένα πόδι σε σχέση με τους υπόλοιπους.

⁴⁹⁰ Με αριθμούς καταγραφής NK4948, NK4949. Το NK4948 σώζει μέρος της άνω οριζόντιας έδρας του σπονδύλου. Βάσει της εκτιμώμενης διαμέτρου του κάθε κομματιού τα θραύσματα ανήκουν στον 4^ο καθ' ύψος σπόνδυλο γωνιακού κίονα.

⁴⁹¹ Στο ύψος περιλαμβάνεται και η ανακουφιστική ταινία.

Η διαφορά ακτίνας και ακμής άβακα μεταξύ των δύο κιονοκράνων αναδεικνύει μια ενδιαφέρουσα πτυχή της εξάστυλης πρόστασης. Το NK4961, που είναι συγκριτικά το μεγαλύτερο, είναι γωνιακό. Η ενίσχυση της διαμέτρου των γωνιακών κίωνων είναι χαρακτηριστικό το οποίο απαντάται σε περίπτερους ναούς κυρίως της αρχαϊκής εποχής⁴⁹³ αλλά και σε μεταγενέστερα παραδείγματα⁴⁹⁴. Στην προκειμένη περίπτωση η κάτω διάμετρος των γωνιακών κίωνων υπολογίζεται στα 83.88 cm⁴⁹⁵.

Τέλος αξ σημειωθεί ότι η σχέση της άνω προς την κάτω διάμετρο του κίονα είναι 4/5⁴⁹⁶, αναλογία σύμφωνη με τα πρότυπα του 4^{ου} αι. π.Χ.⁴⁹⁷. Επιπλέον παρακολουθώντας τη διατομή των δύο σπονδύλων, γίνεται προφανές ότι δεν ακολουθεί τη θεωρητική ευθεία της μείωσης, αλλά διαγράφει καμπύλη, επομένως ο κορμός του κίονα διαθέτει και ένταση, για την οποία θα γίνει λόγος σε επόμενη ενότητα⁴⁹⁸.

Επαλήθευση του ύψους κίονα

Με βάση τα ύψη των διαθέσιμων σπονδύλων και κιονοκράνων δύναται να υπολογιστεί το συνολικό ύψος του κίονα, ανεξάρτητα από τα δεδομένα που προέκυψαν από τους τοίχους του χορηγικού μνημείου, παρέχοντας έτσι μια επαλήθευση των προηγούμενων στοιχείων.

Το συνολικό ύψος του κίονα υπολογίστηκε προηγουμένως στα 5.439 m, από όπου εάν αφαιρεθούν τα ύψη του πρώτου σπονδύλου και του κιονοκράνου, απομένουν 3.465 m τρέχοντα μέτρα κορμού⁴⁹⁹. Σε αυτά αντιστοιχούν τρεις σπόνδυλοι θεωρητικού ύψους 1.155 m, που διαφέρει από εκείνο που μετρήθηκε κατά 1.1 cm. Πρόκειται για ελάχιστη απόκλιση, μικρότερη του 1%, η οποία ως εκ τούτου είναι αμελητέα, καθώς είναι αναμενόμενο τα ύψη των σπονδύλων να μην είναι αυστηρά τυποποιημένα, αφού σε μεγάλο βαθμό η τήρηση των θεωρητικών τιμών εξαρτάται και από τις διαστάσεις του μαρμάρου όπως προέκυπταν στο λατομείο⁵⁰⁰. Η θεωρητική τιμή εκφρασμένη σε πόδια προσεγγίζει τα 3^{17/32} ή 56^{1/2} δάχτυλα (1.154 m).

⁴⁹² Προκύπτει 33.72 cm έναντι των υψών που μετρήθηκαν 33.8 cm και 33.1 cm.

⁴⁹³ Π.χ. ο ναός του Απόλλωνος στην Κόρινθο (Stillwell, 1932, 120).

⁴⁹⁴ Στην επιγραφή IG II² 1680, η οποία αφορά στη μεταφορά κιονοκράνων από το λατομείο στην Ελευσίνα, πιθανώς για την ολοκλήρωση του προστώου του Τελεστηρίου (317-307 π.Χ.), γίνεται ειδική μνεία στα γωνιακά κιονόκρανα, το μέγεθος των οποίων ορίζεται ελαφρώς μεγαλύτερο των υπολοίπων (Eiteljorg, 1973, 73-75). Επίσης στο Ιερόν της Σαμοθράκης, ναόμορφο εξάστυλο πρόστυλο τελεστήριο, τα γωνιακά κιονόκρανα μαζί με τα αμέσως παρακείμενά τους εμφανίζονται επίσης με ενισχυμένες διαστάσεις έναντι των υπολοίπων βλ. (Lehmann, 1969, 97).

⁴⁹⁵ Ο υπολογισμός έγινε λαμβάνοντας υπόψη τον λόγο μεταξύ της άνω διαμέτρου από το γωνιακό και από το απλό κιονόκρανο, όπου $D_{\gamma\omega\nu\nu\alpha\iota\kappa\acute{o}\nu}/D_{\alpha\pi\lambda\acute{o}\nu}=1.015$.

⁴⁹⁶ Διαιρέθηκε η διάμετρος των δύο κιονοκράνων NK4944, NK4961 με την κάτω διάμετρο του σπονδύλου NK4943 κίονα. Με βάση το γωνιακό κιονόκρανο το πηλίκιο των διαμέτρων προκύπτει 0.81, ενώ με το άλλο ακριβώς 0.8=4/5. Πρόκειται για αναμενόμενη απόκλιση, καθώς στη γωνία η αύξηση της ακτίνας που παρατηρήθηκε στο κιονόκρανο, ισχύει προφανώς για ολόκληρο τον κορμό του κίονα.

⁴⁹⁷ Η ίδια σχέση στα αθηναϊκά μνημεία της κλασικής εποχής είναι 3/4, βλ. (Coulton, 1979, 99).

⁴⁹⁸ Βλ. παρακάτω, Α. VII: Κατασκευαστική ανάλυση, Εκλεπτύνσεις, Ένταση κίωνων.

⁴⁹⁹ 3.461 m εφόσον ληφθεί υπόψη το ύψος του κιονοκράνου NK4961 και 3.468 m με βάση το NK4944. Για τον υπολογισμό λήφθηκε υπόψη ο μέσος όρος των δύο τιμών.

⁵⁰⁰ Εάν γινόταν η παραδοχή ότι η θεωρητική τιμή ήταν 1.166 m, τότε τρεις ισοϋψείς σπόνδυλοι αθροίζουν 3.498 m, επομένως το συνολικό ύψος κίονα θα προέκυπτε 5.476 m εφόσον συνδυάζοταν με

Έτσι το συνολικό ύψος του κίονα εκφραζόμενο σε πόδια προσεγγίζεται με πολύ ικανοποιητική ακρίβεια από $5+3 \times 3^{17/32} + 1^{1/32} = 16^{10/16}$ ή 266 δάχτυλα (5.434 m), ενώ πρακτικά ισούται με απόκλιση μισού δακτύλου με 13 τριγλύφους.

Μείωση πάχους τοίχων και αποκλίσεις από την κατακόρυφο

Η απόκλιση από την κατακόρυφο, όσο και η σταδιακή μείωση του πάχους των τοίχων προς τα πάνω είναι ένα φαινόμενο σύνηθες στην ελληνική αρχιτεκτονική και ιδιαίτερα στη ναοδομία. Το μνημείο του Νικίου είναι μια κατασκευή μεσαίας κλίμακας, διαθέτει και τα δύο παραπάνω χαρακτηριστικά, που τεκμηριώνονται από τη γεωμετρία και τις διαστάσεις των λιθόπλινθων του σηκού.

Τούτο σημαίνει ότι το κτήριο δεν εγγράφεται σε ορθογώνιο παραλληλεπίπεδο, αλλά σε κόλωση πυραμίδα. Κατά συνέπεια το μήκος της στρώσης «Α», ακριβώς κάτω από τα επιστύλια, είναι βραχύτερο από το αντίστοιχο της στρώσης των ορθοστατών. Αν όχι ο ακριβής προσδιορισμός της κλίσης, αλλά έστω η προσέγγισή της, κρίνεται απαραίτητη για την μεγαλύτερη ακρίβεια των αριθμητικών υπολογισμών που ακολουθούν στη συνέχεια, για τον προσδιορισμό επί μέρους μεγεθών του κτηρίου⁵⁰¹.

Οι δύο συνηθέστερες περιπτώσεις τοίχων με μείωση του πάχους προς τα πάνω και κλίση είναι⁵⁰²: α) Εσωτερικό μέτωπο κατακόρυφο, οριζόντιοι αρμοί και εξωτερικά κεκλιμένο, οπότε ο τοίχος, όπως και η κάθε λιθόπλινθος ανά στρώση, έχουν διατομή ορθογώνιου τραπεζίου. β) Κλίση και των δύο παρειών του τοίχου προς το εσωτερικό και αρμοί οριζόντιοι⁵⁰³, οπότε η διατομή προκύπτει απλό τραπέζιο.

Ο τρόπος επανάχρησης των λίθων από το μνημείο του Νικίου στην υστερορρωμαϊκή πύλη δεν επιτρέπει την ορθή εξέταση της διατομής των λιθόπλινθων. Σε όσες περιπτώσεις ήταν εφικτή, έστω και τμηματικά η τοποθέτηση μεταλλικής γωνιάς ή γωνιόμετρο, τόσο το εξωτερικό όσο και το εσωτερικό πρόσωπο κοινών λιθόπλινθων, διαπιστώθηκε απλώς η απόκλιση από την ορθή γωνία, με αντιφατικές πολλές φορές μετρήσεις στη διάρκεια επαναληπτικών μετρήσεων⁵⁰⁴.

Ως εκ τούτου ο προσδιορισμός τόσο της κλίσης, όσο και της μείωσης, που παρουσιάζουν οι τοίχοι του μνημείου βασίστηκε κατά κύριο λόγο σε μεγέθη, που έχουν ήδη προσεγγιστεί ή μετρηθεί με ικανοποιητική ακρίβεια.

το κιονόκρανο NK4961 ή 5.469 m με βάση το NK4944, οπότε θα προέκυπταν μεγαλύτερες αποκλίσεις 3.7 cm ή 3 cm αντίστοιχα.

⁵⁰¹ Έστω π.χ. ότι η κλίση των τοίχων του μνημείου είναι 1%. Τότε προκύπτει στη μία μόνο πλευρά αύξηση 5.4 cm, επομένως το πλάτος του κτηρίου μπορεί να αυξηθεί κατά 10.8 cm στη στάθμη των ορθοστατών σε σχέση με την ανώτερη στρώση του τοίχου.

⁵⁰² (Ορλάνδος, 1977-1978, 279).

⁵⁰³ Στον ναό της Δήμητρας στο Σαγκρί Νάξου οι τοίχοι είχαν μεν κατακόρυφα μέτωπα, αλλά οι αρμοί αντί οριζόντιοι, εμφάνιζαν κλίση προς το εξωτερικό.

⁵⁰⁴ Ο ακριβής προσδιορισμός της κλίσης είναι αδύνατος για τη συντριπτική πλειονότητα των λίθων, αφού όλοι είναι ενσωματωμένοι στους πύργους. Για να έχει ικανοποιητική ακρίβεια η μέτρηση γωνιών, τόσο με μεταλλική γωνιά όσο και με γωνιόμετρο θα πρέπει το στέλεχος του μετρητικού οργάνου να έχει επαφή με την έδρα αναφοράς, είτε την άνω είτε την κάτω, σε όλο το πάχος της, με τα αποτελέσματα και πάλι να είναι αμφίβολα στην περίπτωση κακής κατάστασης διατήρησης των επιφανειών.

Μείωση και κλίση τοίχων παραστάδων προνάου

Όπως αναφέρθηκε προτύτερα, πάνω από τα επίκρανα των παραστάδων και κατ' επέκταση στους πλευρικούς τοίχους του προνάου, τοποθετούνταν επιστύλια μαζί με μαρμάρινα αντιθήματα, ίδιου πάχους 38.9 cm⁵⁰⁵, όπως ακριβώς συνέβαινε στα μετακίονια διαστήματα. Κατά συνέπεια η στρώση «Α» θα πρέπει να έχει πάχος 77.8 cm στην άνω παρειά της⁵⁰⁶, δηλαδή προσεγγίζει με πολύ ικανοποιητική ακρίβεια τους 38 δάκτυλους. Το μεγαλύτερο πάχος σε λίθο παραστάδος μετρήθηκε στα 79.6 cm στη βάση του λίθου Να4.4, ο οποίος προέρχεται από τη στρώση της στέψης των ορθοστατών. Επομένως η φαινόμενη μείωση μεταξύ δέκα στρώσεων είναι 1.8 cm, με μέσο ρυθμό απομείωσης κάτι λιγότερο από 2 mm/δόμο ή 1 mm εφόσον ισομοιράζεται στις δύο πλευρές.

Παρ' όλα αυτά, σύμφωνα με τον παρακάτω πίνακα, οι ενδιάμεσοι λίθοι από τον τοίχο της νότιας παραστάδος, οι οποίοι, υπενθυμίζεται, φέρουν διακριτικό γράμμα της στρώσης τους, εμφανίζουν πάχη μικρότερα του αναμενόμενου ελάχιστου δυνατού.

Λίθοι με σήμανση από τον νότιο τοίχο παραστάδος					
Αρ. Λίθου	Είδος	Μήκος (m)	Ύψος (cm)	Πάχος (cm) Κάτω/Άνω	Γράμμα
Nδ6.2	Επιμήκης Παραστάδος	1.6305	44.45	76.75/76.4	Γ
Nδ6.3	Επιμήκης Παραστάδος	1.629	44.75	77.4/77.2	Ε
Nδ6.4	Επιμήκης Παραστάδος	1.627	45.75	78.35/77.65	Ζ
Nν6.2	Επιμήκης Παραστάδος	1.628	46.3	- / -	Θ
Nν6.3	Βραχύς Παραστάδος	0.988	45.9-85	78.85/ -	Η
Nβ6.2	Βραχύς Παραστάδος	0.992	46.1	Μέσον 77.65	η

Ο Nδ6.2 από τον δόμο «Γ» έχει μέσο πάχος 76.6 cm, δηλαδή παρουσιάζει μείωση 3 cm σε σχέση με τη βάση της στέψης (79.6 cm). Με τον ίδιο ρυθμό απομείωσης (4mm/δόμο) η στρώση «Α» προκύπτει 75.6 cm και οι ορθοστάτες στην κάτω παρειά τους 80.5 cm, με συνολική μείωση 4.9 cm.

Η διαφορά πάχους μεταξύ επιστυλίων και της άνω απόληξης του τοίχου της παραστάδος (2.2 cm) οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτά είτε προεξείχαν από τις δύο πλευρές του τοίχου κατά περίπου μισό δάκτυλο είτε μόνο στην εξωτερική πλευρά

⁵⁰⁵ Κατά τον (Dinsmoor, 1910, 460) 38.8 cm, διάσταση την οποία στη συνέχεια (Papers, A2. The Superstructure) αναθεωρεί σε 38.9 cm συμφωνώντας με του (Döerpfeld, 1885, Πίν. VII), μόνη εξαίρεση φαίνεται να κάνει για το πάχος, με το οποίο προβάλλει το γωνιακό επιστύλιο στην όψη, που το δίνει ίσο προς 39.1 cm.

⁵⁰⁶ Με βάση αυτό το σκεπτικό άλλωστε ο Dinsmoor αποκαθιστά με την ίδια διάσταση το πάχος του μαρμάρινου αρχιτεκτονικού μέλους NK4958 με το συμφυές επίκρανο παραστάδος (Dinsmoor, 1910, 461 Εικ. 2).

κατά λίγο περισσότερο από ένα. Πρόκειται για αρχιτεκτονική λεπτομέρεια, η οποία μάλλον προοριζόταν για να τονίσει με μία σκιά τη μετάβαση από την πόρινη «αδρή» ωχροκίτρινη επιφάνεια των τοίχων στα λεία, λευκά μάρμαρα του θριγκού. Ας σημειωθεί ότι αποτελεί πρακτική που έχει υιοθετηθεί σε μια σειρά από πρόστυλα κτήρια ή άλλες δωρικού ρυθμού κατασκευές, όπου υφίστανται επιτοίχια επιστύλια⁵⁰⁷.

Ένα ζήτημα προς επίλυση είναι η κατανομή της μείωσης στην κάθε πλευρά του τοίχου. Εάν ο άξονάς του, κατά την έννοια του φάρδους, ήταν κατακόρυφος, τότε η διαφορά θα ισομοιραζόταν εκατέρωθεν, οπότε τόσο το εσωτερικό, όσο και το εξωτερικό πρόσωπο, θα εμφανίζονταν με την ίδια κλίση, ενώ οι λιθόπλινθοι θα είχαν διατομή ισοσκελούς τραπεζίου, με τις κάτω γωνίες οξείες και τις άνω αμβλείες. Σε περίπτωση που ο άξονας του τοίχου είχε κλίση, τότε η μείωση θα μοιραζόταν διαφορετικά στην κάθε πλευρά, αυξανόμενη σταδιακά προς τα έξω και ελαττούμενη προς τα μέσα. Σημείο καμπής θα παρατηρηθεί, εφόσον το εσωτερικό πρόσωπο του τοίχου γίνει κατακόρυφο. Τότε όλη η μείωση του πάχους εκδηλώνεται στην εξωτερική όψη του τοίχου, συνεπώς οι λιθόπλινθοι θα είχαν διατομή ορθογώνιου τραπεζίου. Εάν όμως η κλίση υπερβεί το σημείο καμπής που αναφέρθηκε, τότε η προς τα έξω προεξοχή του τοίχου θα είναι πλέον μεγαλύτερη της μείωσης και οι λίθοι θα έχουν προφίλ απλού τραπεζίου.

Η ακριβής κλίση των τοίχων δεν μπορεί να μετρηθεί, ωστόσο δύναται να υπολογιστεί έμμεσα από τις διαστάσεις άλλων στοιχείων. Το πλάτος του χορηγικού μνημείου στο ύψος των επιστυλίων είναι δεδομένο (10.876 m), όπως επίσης και το μήκος της στρώσης «Α» στην άνω απόληξή της, το οποίο αποτελεί συνάρτηση της προεξοχής του επιστυλίου ως προς το μέτωπο του τοίχου. Εφόσον προσεγγιστεί το πλάτος του κτηρίου στη στάθμη έδρασης των ορθοστατών, η κλίση των πλευρικών τοίχων προκύπτει γραφικά. Τούτο είναι εφικτό από τα στοιχεία που παρέχει ο πίσω τοίχος του σηκού, ο οποίος διέθετε εννέα ορθοστάτες τοποθετημένους παρά μήκος⁵⁰⁸.

Στους πύργους της πύλης Beulé σώζονται ακέραιοι επτά ορθοστάτες από τον ανατολικό τοίχο του χορηγικού μνημείου. Το μήκος τους κυμαίνεται μεταξύ 1.218-1.199 m με μέσο όρο 1.2084 m⁵⁰⁹. Το ενδιαφέρον είναι ότι η ίδια ακριβώς διάσταση (1.2084 m), προκύπτει εάν διαιρεθεί διά του εννέα το πλάτος του κτηρίου στο ύψος των επιστυλίων⁵¹⁰. Δηλαδή υπάρχει μια αρκετά ισχυρή ένδειξη ότι το κάτω πέρασ της στρώσης του επιστυλίου βρίσκεται στο ίδιο κατακόρυφο επίπεδο με την έδραση των ορθοστατών και η όποια κλίση των τοίχων εκδηλώνεται εντός αυτού του ορίου.

⁵⁰⁷ Π.χ. ο ναός της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς (Michaud, 1977, Πίν. 76, Πίν. 79), το ανάθημα Φιλίππου Γ' και Αλεξάνδρου Δ' στη Σαμοθράκη (Wescoat, 2017, 127, 118 Εικ. 117), η «Στοά με παρασκήνια» στην αγορά της Θάσου (Martin, 1959, Πίν. G, L), το Τελετουργικό εστιατόριο της Επιδάυρου (Κυριάκη, 2012, 90-91, Πίν. 125), η στοά του Φιλίππου στη Δήλο (Vallois, 1923, Εικ. 98, 99) κ.ά.

⁵⁰⁸ (Townsend, 1982). Σε επόμενη ενότητα ακολουθεί αναλυτική τεκμηρίωση, η οποία τον επιβεβαιώνει μαζί με τις απαραίτητες βελτιώσεις των υποθέσεων του.

⁵⁰⁹ Βλ. παρακάτω την ενότητα: Γραφική σύνθεση εξωτερικών τοίχων του σηκού, Ορθοστάτες.

⁵¹⁰ $10.876/9=1.2084$.

Με βάση τα παραπάνω προκύπτουν δύο εναλλακτικές λύσεις για την κλίση των πλευρικών τοίχων: Εάν η προεξοχή του επιστυλίου ως προς το μέτωπο της στρώσης «Α» εκδηλώνεται αποκλειστικά προς τα έξω, προκύπτει $L_A=10.832 \text{ m}^{511}$, εάν πάλι ισομοιράζεται εσωτερικά κι εξωτερικά $L_A'=10.854 \text{ m}^{512}$. Τότε η κλίση της εξωτερικής παρειάς του τοίχου στην πρώτη περίπτωση είναι 89.77° (4 mm/m) και στη δεύτερη 89.88° (2 mm/m). Από τα παραπάνω σενάρια προτάσσεται το δεύτερο, διότι στην περίπτωση του μνημείου του Νικίου φαίνεται πιθανότερη η προεξοχή του επιστυλίου τόσο εξωτερικά όσο κι εσωτερικά. Πρόκειται για μια ουσιαστική αρχιτεκτονική λεπτομέρεια, που τονίζει τη μετάβαση από τον πωρόλιθο στο μάρμαρο⁵¹³. Σε άλλα σύγχρονα παραδείγματα, όπου δε σημειώνεται η ανάλογη διαφορά υλικού μεταξύ τοίχων και θριγκού, η προεξοχή του επιστυλίου εκδηλώνεται αποκλειστικά προς τα έξω⁵¹⁴.

Σύμφωνα με τους προηγούμενους προσεγγιστικούς υπολογισμούς οι πλευρικοί τοίχοι του προνάου, εκτιμάται ότι παρουσιάζουν μείωση με διαφορετική κατανομή στην κάθε πλευρά, ελάχιστη μείωση προς τα έξω (1.1 cm), οπότε πολύ εντονότερη προς το εσωτερικό (3.8 cm)⁵¹⁵. Η κλίση της εσωτερικής παρειάς σε αυτή την περίπτωση προκύπτει γραφικά 89.60° , ενώ ο άξονας κλίνει προς τα έξω (Σχ. 51)⁵¹⁶.

Θα πρέπει σε αυτό το σημείο να επισημανθεί ότι υπάρχει ένα όριο για την κλίση των τοίχων, πέρα από το οποίο προκύπτει σοβαρή ασυμβατότητα μεταξύ της θεωρητικής διάστασης των ορθοστατών στην ανατολική όψη και των μηκών που μετρήθηκαν στους σωζόμενους λίθους.

Για παράδειγμα στους τοίχους των παραστάδων, εάν το εσωτερικό τους μέτωπο ήταν κατακόρυφο, δηλαδή χωρίς κλίση, όλη η μείωση θα εκδηλωνόταν προς τα έξω, με συνέπεια την αύξηση του πλάτους του κτηρίου στη βάση της στρώσης των ορθοστατών κατά 9.8 cm. Τότε η επίμαχη διάσταση υπολογίζεται στα 10.93 m για προεξοχή του επιστυλίου αποκλειστικά προς τα έξω ή 10.941 m με αμφίπλευρη

⁵¹¹ $10.876-0.022-0.022=10.832 \text{ m}$.

⁵¹² $10.876-0.011-0.011=10.854 \text{ m}$.

⁵¹³ Η προεξοχή γίνεται καλύτερα αντιληπτή εξωτερικά, όπου το φως του ήλιου θα την τονίζει με σκιά, όμως ακόμη και στις υποφωτισμένες ανώτερες στρώσεις του προνάου, όπου θα ήταν ευδιάκριτη. Η παραπάνω λεπτομέρεια απαντάται επίσης αυτούσια χωρίς απαραίτητως να υπάρχει διαφορά υλικού. Για παράδειγμα στον Παρθενώνα, στα επιτοίχια επιστύλια του προνάου, η προεξοχή τους εκδηλώνεται αμφίπλευρα και σηματοδοτεί την αυτοτέλεια της στρώσης από τους τοίχους, βλ. (Κορρές, 1994α, 25 Εικ. 7), ομοίως στη Θάσο στη «Στοά με παρασκήνια» στην αγορά (Martin, 1959, Πίν. G, L).

⁵¹⁴ Στο ανάθημα Φιλίππου Γ' και Αλεξάνδρου Δ' στη Σαμοθράκη το επιστύλιο προεξέχει 2.8 cm (Wescoat, 2017, 127 και 118 Εικ. 117), ενώ στον εξάστυλο πρόστυλο ναό της Αθηνάς Προναίας 1.86 cm (Michaud, 1977, Πίν. 79). Οι μελετητές και στις δύο περιπτώσεις αποδίδουν την προεξοχή αποκλειστικά προς τα έξω, ακόμη και στον πρόναο, με τη διαφορά ότι στη Σαμοθράκη μεσολαβεί εσωτερικά μια στρώση επικρανίτιδας, ως στοιχείο μετάβασης από τους τοίχους στον θριγκό. Επίσης σε άγνωστο πόρινο υστεροαρχαϊκό ναό στην Αθήνα, μέλη του οποίου είναι ενσωματωμένα στο υστερορωμαϊκό νυμφαίο της στοάς του Ευμένους, συμπεραίνεται προεξοχή μόνον προς τα έξω του επιστυλίου κατά 2 cm (Κορρές, 2014, 147 Εικ. B6.17). Άλλα σχετικά παραδείγματα είναι η στοά του Φιλίππου στη Δήλο (Vallois, 1923, Εικ. 98, 99) και το Τελετουργικό Εστιατόριο της Επιδαύρου (Κυριάκη, 2012, 90-91, Πίν. 125).

⁵¹⁵ Όπως συμβαίνει και στο Δωδεκάθεο της Δήλου (Will, 1955, 85 Εικ. 32).

⁵¹⁶ Στα μνημεία της Ακρόπολης οι τοίχοι των παραστάδων κλίνουν προς το εσωτερικό, ενώ η μείωση εκδηλώνεται το ίδιο αμφίπλευρα.

ισοκατανομή της⁵¹⁷, οπότε τα θεωρητικά μήκη ορθοστατών προκύπτουν 1.215 m και 1.214 m αντίστοιχα. Με βάση τα τρέχοντα μέτρα (8.47 m), που αθροίζουν οι επτά ακέραιοι ορθοστάτες του τοίχου, οι δύο λίθοι που απομένουν για να συμπληρώσουν τη στρώση θα έπρεπε να έχουν μήκος 1.23 m ή 1.2355 m, που αποκλίνει σημαντικά από το μέγιστο 1.218 m που μετρήθηκε στους διαθέσιμους λίθους.

Κλίση κορμού παραστάδος

Σε δύο από τους επιμήκεις λίθους κι έναν βραχύ του τοίχου της νότιας παραστάδος (Nδ6.2, Nδ6.3, Nν6.3), όπου ήταν εφικτή η χρήση γωνιόμετρου, διαπιστώθηκε ότι ο αρμός ώσεως προς την πλευρά της κιονοστοιχίας εμφάνιζε κλίση 90.4°-90.5° ως προς την κάτω παρειά. Επιπλέον τα μήκη αυτών των λίθων, όπως επίσης και των Nβ6.2, Nν6.3, όλα σημειώνονται με ελάχιστη αύξηση καθ' ύψος. Τα παραπάνω αποτελούν πιθανή ένδειξη, ότι ο κορμός της παραστάδος έκλινε προς τον γωνιακό κίονα, κάτι που παρατηρείται σε πρόστυλα κτήρια⁵¹⁸.

Οι λιθόπλινθοι, που απαρτίζουν τον τοίχο της παραστάδος, με την προοδευτική αύξηση του μήκους τους παραλαμβάνουν την κλίση του κορμού και εξασφαλίζουν ότι οι αρμοί τους στο άλλο άκρο συμπίπτουν ως προς την κατακόρυφο. Επομένως τα καθαρά τρέχοντα μέτρα αγγελαίων πωρόλιθων του σηκού στη βόρεια και νότια όψη του χορηγικού μνημείου υπόκεινται μόνο σε μεταβολές, οι οποίες οφείλονται στη μείωση που εμφανίζει ο τοίχος και είναι ανεξάρτητα από την κλίση του κορμού της παραστάδος.

Μείωση και κλίση τοίχων σηκού

Οι τοίχοι των παραστάδων και του σηκού δημιουργούν εξωτερικά μια ενιαία όψη, επομένως η κλίση του εξωτερικού μετώπου, η οποία υπολογίστηκε προηγουμένως, είναι κοινή. Η παράμετρος που διαφοροποιείται είναι η μείωση και η κατακόρυφη γωνία που διαγράφει η εσωτερική παρειά των κοινών τοίχων.

Οι ορθοστάτες στην άνω παρειά τους έχουν πάχος 56.9 cm, ενώ μεταξύ των στρώσεων «Ε» και «Η» εμφανίζεται μειωμένο στα 56.7 cm. Δηλαδή παρατηρείται σε ύψος πέντε δόμων μείωση 2 mm, επομένως με τον ίδιο ρυθμό απομείωσης το πάχος του τοίχου στην άνω απόληξή του υπολογίζεται στα 56.2 cm, ενώ το μέγιστο, στο σημείο έδρασής του είναι 57.1 cm. Τα μεγέθη εάν αναχθούν σε δάκτυλους δωρικού πόδα είναι 27^{1/2} και ~28 αντίστοιχα⁵¹⁹. Όσον αφορά στην κλίση της εσωτερικής παρειάς του τοίχου, γραφικά προκύπτει ουσιαστικά ορθή γωνία (90.02°), με την άνω απόληξή του στην κορυφή να προεξέχει προς τα μέσα μόλις κατά 2 mm ως προς τη βάση. Επομένως ως προς τη διατομή τους οι τοίχοι του σηκού φαίνεται να ακολουθούν την πλέον συνηθισμένη μορφή ορθογώνιου τραπεζίου (Σχ. 51).

⁵¹⁷ $10.876-(2 \times 0.022)+0.098=10.93$ m και $10.876-(2 \times 0.011)+0.098=10.941$ m.

⁵¹⁸ Στα αθηναϊκά Προπύλαια ειδικά η κλίση είναι πολύ έντονη και κατά τον Dinsmoor αποτελούσε μια τροποποίηση, στην οποία προέβη ο Μνησικλής, προκειμένου να μετριάσει την αύξηση του πλευρικού μετακίονιου διαστήματος στην κορυφή, λόγω της μείωσης του γωνιακού κίονα (Dinsmoor & Jr., 2004, 123-124).

⁵¹⁹ Και ο Dinsmoor (Papers, A4. Columns and Walls), δέχεται το ίδιο πάχος (1^{3/4} πόδια) το οποίο σε γαλλικά μέτρα το θεωρεί 0.572 m.

Κλίση κίωνων πρόστασης

Στους περίπτερους ναούς το σχήμα κώλουρης πυραμίδας του συνόλου ορίζεται χάρη στην κλίση των κίωνων της περίστασης. Στην περίπτωση ενός πρόστυλου κτηρίου, όπως το μνημείο του Νικίου, πρωτεύοντα ρόλο παίζουν οι τοίχοι του σηκού στην απόδοση αυτού του είδους εκλέπτυνσης, στην οποία συμμετέχουν με την ίδια βαρύτητα και οι κίονες της πρόστασης.

Χάρη στον σπόνδυλο NK4943, που είναι ο κατώτερος στον κίονα, διαπιστώθηκε με βεβαιότητα, ότι ο κορμός εδραζόταν με κλίση στον στυλοβάτη. Η μείωση δεν εμφανίζεται με τον ίδιο ρυθμό σε όλες τις ραβδώσεις, κάτι που, όπως φάνηκε και από τους τοίχους των παραστάδων, συμβαίνει όταν ο άξονας του κορμού δεν είναι κατακόρυφος. Έτσι η πλευρά, στην οποία σημειώνεται η μέγιστη μείωση, θα πρέπει να θεωρηθεί προσανατολισμένη προς τα δυτικά, δηλαδή προς τα έξω, ενώ η αντιδιαμετρική της με την ελάχιστη μείωση, θα στρέφεται προς το εσωτερικό. Οι οριακές τιμές εμφανίζονται ακριβώς απέναντι μεταξύ τους, επομένως συμπεραίνεται ότι ο σπόνδυλος δεν ανήκει σε γωνιακό κίονα, αλλά σε απλό. Έτσι με αποκατεστημένο το ύψος του σπονδύλου στο 1.63 cm, ο άξονάς του, στην άνω παρειά, αποκλίνει από την κατακόρυφο κατά 4 mm προς την κατεύθυνση του προνάου, ενώ η μέγιστη τιμή στην κορυφή του κίονα, στα 5.439 m, είναι 1.4 cm. Η κλίση του άξονα ως προς το οριζόντιο επίπεδο⁵²⁰ είναι 89.85° (Σχ. 75).

Οι γωνιακοί κίονες θα πρέπει να εμφανίζουν κλίση τόσο ως προς τον κατά μήκος άξονα του κτηρίου όσο και κατά πλάτος. Στην πρώτη περίπτωση επηρεάζεται το πλευρικό μεταξόνιο, το οποίο προοδευτικά θα αυξάνεται όσο προσεγγίζεται η βάση του κίονα. Λόγω της αντίστροφης κλίσης, που εμφανίζει ο κορμός της παραστάδος, η προσαύξηση είναι μεγαλύτερη, οπότε το μεταξόνιο διάστημα εκτιμάται στη στάθμη του στυλοβάτη να είναι 1.975 m από 1.921 m στην κορυφή του τοίχου.

Η κλίση των γωνιακών κίωνων και κατά την κατεύθυνση του πλάτους, επιλύει ασυμφωνίες που προκύπτουν σε σχέση με τις παραστάδες. Εάν οι γωνιακοί κίονες είχαν κατακόρυφο άξονα, τότε το κέντρο τους στη βάση ως προς αυτό του τοίχου στην ίδια θέση, θα παρουσίαζε εκκεντρότητα 1.9 cm προς τα έξω⁵²¹. Προκειμένου να απαλειφθεί, έτσι ώστε ο μαρμάρινος κορμός της παραστάδος να εγγράφεται κανονικά στον κίονα, θα πρέπει ο άξονας του τελευταίου να αποκτήσει αμβλεία κλίση (90.21°) μετατοπιζόμενος μόνο στον στυλοβάτη κατά 1.9 cm προς το εσωτερικό. Τότε οι ακμές των ραβδώσεων θα εμφανίζονται να ισαπέχουν από το μέτωπο του τοίχου της παραστάδος κατά 1.7 cm και τα ακραία μεταξόνια διαστήματα προκύπτουν 1.895 m στο ύψος του στυλοβάτη.

Ο εντοπισμός και η ποσοτική προσέγγιση της απόκλισης από την κατακόρυφο κίωνων και τοίχων κλείνει τον πρώτο κύκλο αναζήτησης και προσδιορισμού των κρίσιμων

⁵²⁰ Λίθοι από τον στυλοβάτη δε σώζονται, επομένως στο πλαίσιο της ανάλυσης αποκλίσεων από την κατακόρυφο, θεωρείται ότι οι κίονες εδράζονταν σε οριζόντιο επίπεδο.

⁵²¹ Που σημαίνει ότι για τις ακμές των ραβδώσεων, που αντιστοιχούν στα πρόσωπα των τοίχων της παραστάδος, η μεν εξωτερική αποκλίνει κατά 3.6 cm η δε εσωτερική κατά 2 mm.

στοιχείων και παραμέτρων, τα οποία στη συνέχεια θα αξιοποιηθούν για την περαιτέρω διερεύνηση κι εξακρίβωση της αρχικής μορφής του χορηγικού μνημείου.

Γραφική σύνθεση πλευρικών τοίχων προνάου (παραστάδων)

Έχοντας προσδιορίσει τον ακριβή αριθμό στρώσεων στους τοίχους και το μέσο ύψος τους, μπορεί πλέον να γίνει η γραφική σύνθεση των σωζόμενων λίθων των πλευρικών τοίχων του προνάου.

Η ταύτιση της θέσης των περισσότερων λίθων του νότιου τοίχου της παραστάδος έχει γίνει ήδη χάρη στη σήμανσή τους με γράμματα. Οι υπόλοιποι λίθοι μπορούν να αποδοθούν στη σωστή στρώση με βάση το ύψος τους. Κατ' αυτό τον τρόπο ο λίθος του επίμηκου τύπου Nv6.2 ανήκει στη στρώση «Θ»⁵²² και οι δύο μασχαλιαίοι λίθοι Nδ6.1 και Nδ6.5 στη «Δ» και «Η» αντίστοιχα.

Με το επιπλέον κριτήριο του πάχους σε συνδυασμό με τα ύψη τους, είναι πλέον εφικτή η γραφική ανασύνθεση των λίθων από τον βόρειο πλευρικό τοίχο του προνάου, οι οποίοι, όπως αναφέρθηκε, δε φέρουν σήμανση με γράμματα (Σχ. 68). Οι σωζόμενοι λίθοι του επίμηκου τύπου είναι οι Na5.3, Na5.4, Na4.7 που αποδίδονται με βάση τα ύψη και τα πάχη τους στις στρώσεις «Ζ», «Θ» και «Ε» αντίστοιχα. Κατά τον ίδιο τρόπο οι βραχείς λίθοι χωρίς γράμμα Na5.2, Na5.5, Na4.5 ανήκουν στις στρώσεις «fi», «Η», «Δ». Σε αυτούς θα πρέπει να προστεθεί ένας από τους δύο βραχείς λίθους Nδ5.1 ή Nδ5.6 που προέρχονται από τη στρώση «Β».

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι στην εσωτερική πλευρά του λίθου Na4.7, τύπου επίμηκου παραστάδος, φέρει το γράμμα «Β» λαξευμένο ανάποδα στο ένα του άκρο (Πίν. 45: 8), ωστόσο και λόγω του ύψους του και λόγω του είδους του δεν μπορεί να ανήκει σε αυτή τη στρώση. Πρόκειται το πιο πιθανό για λάθος του συνεργείου.

Ο Na4.4, βραχύς λίθος παραστάδος από τη στρώση της στέψης, θεωρείται πιθανότερο ότι προέρχεται από τη βόρεια όψη. Έχει εντομίες για σύνδεσμο διπλού T και στους δύο αρμούς ώσεως⁵²³. Επιπλέον διαθέτει μια τετράγωνη εντομία στο μέτωπό του, η οποία πιθανώς σχετίζεται με την αρχική θέση της στο χορηγικό μνημείο. Με δεδομένο ότι αντίστοιχα λαξεύματα εντοπίζονται μόνο στα πρόσωπα των λίθων που ανήκουν στον βόρειο τοίχο, θα πρέπει να αποδοθεί εκεί και ο Na4.4.

Άλλος ένας λίθος, ο Nv6.0 έχει επίσης πάχος κατάλληλο (79.1 cm), ώστε επίσης να αναγνωριστεί ως βραχύς λίθος παραστάδος από τη στρώση της στέψης, χωρίς ωστόσο η ύπαρξη υποτομής να μπορεί να διαπιστωθεί, διότι το επίμαχο πρόσωπο είναι θαμμένο στο χώμα. Αποδίδεται με επιφύλαξη στη νότια παραστάδα, πλάι στον μασχαλιαίο λίθο Bβ8.5.

⁵²² Λόγω της αναθύρωσης στα αριστερά της μιας μακράς πλευράς του λίθου, είναι δεδομένο ότι αυτός ανήκει στον νότιο τοίχο. Ο (Graindor, 1914, 283) πιθανότατα μπόρεσε επίσης να δει το γράμμα «Θ» πολύ διαβρωμένο, καθώς αναφέρει ότι το εντόπισε στην εξωτερική νότια όψη του νότιου πύργου στη στρώση τοιχοβάτη, μαζί με το γράμμα «Η» στο πρόσωπο του Nv6.3.

⁵²³ Οι παρόλθοι των τοίχων της παραστάδος συνδέονται πάντοτε μεταξύ τους με οριζόντιους συνδέσμους, όχι όμως απαραίτητα και ο μαρμάρινος κορμός της, ο οποίος εκτεινόταν σε ύψος πάνω από μία στρώση.

Από τη στρώση «B» έχουν αναγνωρισθεί βάσει πάχους και ύψους δύο βραχείς λίθοι από τον τοίχο της παραστάδος, ένας από την κάθε πλευρά (Πίν. 38: 1, 4, 5, Σχ. 22). Μεταξύ τους υφίσταται διαφορά ύψους 7 mm. Όπως διαπιστώθηκε νωρίτερα, στην κάθε στρώση υπάρχει μια μικρή διακύμανση του ύψους, οπότε ο ένας από τους δύο λίθους, που εμφανίζει πλεόνασμα, κατά πάσα πιθανότητα αναπληρώνει μια απώλεια, η οποία μπορεί να προέκυψε αθροιστικά καθ' ύψος κατά την οικοδόμηση. Πράγματι τα ύψη των ταυτισμένων λίθων στις κοινές στρώσεις από τον βόρειο και τον νότιο τοίχο της παραστάδος αθροιζόμενα το επιβεβαιώνουν, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα:

Ύψη λιθόπλινθων παραστάδων – Στρώσεις Δ - Ι		
Στρώση	Βόρειος τοίχος	Νότιος τοίχος
Δ	44.15-3 (MO 44.225)	44.3
E	44.6-8 (MO 44.7)	44.75
h	46.0-15 (MO 46.075)	46.1
Z	45.5	45.75
H	46.1	45.9
Θ	46.2-45 (MO 46.325)	46.3
I	46.6	47.1
Συνολικό ύψος (cm)	319.5	320.2

Μεταξύ των στρώσεων Δ και Ι, από τις οποίες σώζονται και στις δύο περιπτώσεις όλοι οι λίθοι, το ύψος της βόρειας παραστάδος, 3.195 m προκύπτει 7 mm μικρότερο από αυτό της νότιας που είναι 3.202 m⁵²⁴. Επομένως ο λίθος Nδ5.6 αποδίδεται με ασφάλεια στη βόρεια όψη λόγω πλεονάζοντος ύψους και αντίστοιχα ο Nδ5.1 στη νότια ως ελλειμματικός.

Τέλος ο λίθος Nν5.6 έχει μήκος 1.615 m και έχει τοποθετηθεί οριζόντια σε τοίχο του νότιου πύργου (Σχ. 20, 21). Ως αποτέλεσμα σήμερα είναι ορατή η κάτω έδρα του, στην οποία υπάρχει εντορμία για γόμφο. Οι άλλες διαστάσεις του λίθου είναι αδύνατο να προσδιοριστούν καθώς έχει θραυστεί. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος είναι 95.7 cm, ενώ το πάχος, όπως μετράται στην υφιστάμενη κατάσταση, δε θα πρέπει να είναι το αρχικό. Το ένα από τα μέτωπα είναι το αρχικό (η σημερινή κάτω παρειά) και φέρει διάστικτη κατεργασία με βελονάκι, ίδια με αυτή που απαντάται στους λίθους του χορηγικού μνημείου. Η σημερινή άνω έδρα του λίθου είναι γενικά ανώμαλη και δε διακρίνονται ίχνη κατεργασίας. Είναι πιθανό να πρόκειται για φυσική επιφάνεια του λίθου, προϊόν απόσχισης του λόγω διάκλασης στη μάζα του. Από τις διαστάσεις του ο λίθος αποδίδεται σε έναν από τους ορθοστάτες των τοίχων παραστάδων. Κρίνοντας από τη θέση της εντορμίας για γόμφο συμπεραίνεται ότι το αρχικό πάχος του δε θα πρέπει να ήταν πολύ μεγαλύτερο από το σωζόμενο και θα προσέγγιζε το μισό από το αναμενόμενο. Επομένως η παραστάδα στη συγκεκριμένη στρώση μπορεί και να απαρτίζεται από δύο λίθους, είτε για λόγους ευκολίας στην κατασκευή ή επειδή το

⁵²⁴ Η διαφορά είναι πρακτικά ανεπαίσθητη, στο Ιερόν της Σαμοθράκης είναι πολύ εντονότερη με τα ύψη των δόμων μεταξύ της ανατολικής (29-29.7 cm) και της δυτικής όψης (27-27.5 cm) να διαφέρουν κατά 2 cm βλ. (Lehmann, 1969, 39).

κοίτασμα στο λατομείο δεν παρείχε τη δυνατότητα εξόρυξης λίθων σε αυτές τις διαστάσεις.

Συνοψίζοντας, από τους δεκαέξι παρόλιθους⁵²⁵ που απάρτιζαν τον νότιο πλευρικό τοίχο του προνάου σώζονται ενσωματωμένοι στους πύργους τουλάχιστον οι οκτώ ή εννέα⁵²⁶, ενώ από τον βόρειο άλλοι οκτώ⁵²⁷, δηλαδή και στις δύο περιπτώσεις οι μισοί (Σχ. 68, 69). Οι μεγαλύτερες απώλειες σημειώνονται στη βάση και την απόληξη των τοίχων προς τα πάνω, δηλαδή στους ορθοστάτες και στους λίθους της στρώσης «Α»⁵²⁸, αλλά και στους μασχαλιαίους λίθους. Κατά τα άλλα όλοι οι επιμήκεις μαζί με τους βραχείς λίθους αναχρησιμοποιήθηκαν στην ανέγερση κυρίως του νότιου πύργου της πύλης Beulé.

Στον πίνακα που ακολουθεί συνοψίζονται οι μετρήσεις και οι συλλογισμοί που οδήγησαν στην ταύτιση της θέσης των λίθων από τις παραστάδες του μνημείου, που δεν έφεραν σήμανση με γράμμα.

Ταύτιση θέσης λίθων παραστάδος χωρίς σήμανση με γράμμα						
Αρ. Λίθου	Είδος	Μήκος (m)	Ύψος (cm)	Πάχος (cm)	Στρώση	Σχόλια
Nδ5.1	Βραχύς Παραστάδος	0.981	41.15 (μέσα)/ 41.65 (έξω)	76.6	B	Τοποθετημένος ανάποδα στον πύργο. Απόδοση στη στρώση λόγω χαμηλού ύψους και μικρότερου πάχους. Νότια όψη.
Nδ6.1	Μασχαλιαίος Παραστάδος	1.291/1.298	44.3		Δ	Λόγω ύψους θα μπορούσε να ανήκει είτε στη «Γ» είτε στη «Δ». Όμως επειδή είναι μασχαλιαίος, ανήκει στη «Δ» και λόγω σχήματος αποδίδεται σαφώς στη νότια όψη.
Nδ5.6	Βραχύς Παραστάδος	98.95	42.2-42.35	76.8	B	Απόδοση στη στρώση λόγω χαμηλού ύψους και μικρότερου πάχους. Βόρεια όψη.
Nδ6.5	Μασχαλιαίος Παραστάδος	1.294/1.29	45.6-45.85	56.8 και 63.5	H	Ο λίθος είναι τοποθετημένος στον πύργο ανάποδα. Λόγω σχήματος αποδίδεται στη νότια όψη και βάσει ύψους στην «H».
Na5.2	Βραχύς Παραστάδος	0.987-0.991	46-46.15	77.3-77.5	h	Βάσει ύψους μπορεί να αποδοθεί στην «H» ή

⁵²⁵ Το μαρμάρινο επίκρανο της παραστάδος δεν προσμετράται στον συνολικό αριθμό.

⁵²⁶ Εφόσον ο Na6.0 προέρχεται πράγματι από τη στρώση της στέψης.

⁵²⁷ Ένας ακόμη επιμήκης λίθος παραστάδος από τον βόρειο τοίχο βρισκόταν τοποθετημένος πλάι στον Na4.4, όπως μαρτυρείται από μια φωτογραφία (Πίν. 71: 2) –δημοσιευμένη στα (Τσιποπούλου, 2008, 4 Εικ. 1), (Κουτσαδέλης, 2020, 105 Πίν. 45)– και κατά πάσα πιθανότητα προερχόταν από τη στρώση «Γ». Φαίνεται ότι απομακρύνθηκε μετά τις εργασίες του 1888 και στη θέση του σήμερα βρίσκονται τοποθετημένοι οι Na4.2, Na4.3.

⁵²⁸ Υπάρχει από ένας δίπλα σε κάθε μαρμάρινο επίκρανο παραστάδος.

						«ή», όμως βάσει πάχους αποδίδεται στη «ή». Βόρεια όψη.
Να5.3	Επιμήκης Παραστάδος	1.622 (μέσα)- 1.616 (έξω, θραυσμένο)	45.5	78.05	Z	Αποδίδεται στη «Z» λόγω ύψους και πάχους. Από τη θέση της αναθύρωσης αποδίδεται στη βόρεια όψη.
Να5.4	Επιμήκης Παραστάδος	1.442 (σωζόμενο)	46.2-46.45	78.5-78.6	Θ	Αποδίδεται στη «Θ» λόγω ύψους και πάχους. Από τη θέση της αναθύρωσης αποδίδεται στη βόρεια όψη.
Να5.5	Βραχύς Παραστάδος	0.984 (μέσα)-98.3 (έξω)	46.075-46.1	78.5/78.3 5	H	Αποδίδεται στην «H» λόγω ύψους και πάχους. Αποδίδεται στη βόρεια όψη, καθώς στη νότια ανήκει ο αντίστοιχος λίθος με σήμανση «H».
Να4.4	Βραχύς Παραστάδος	0.984	46.6	79.5/79.2	I (Στέψη)	Αποδίδεται στη βόρεια όψη, διότι στη νότια θα πρέπει να γειτνιάζει με τον Ββ8.5 με τον οποίο υπάρχει διαφορά ύψους 5 mm.
Να4.5	Βραχύς Παραστάδος	0.66 (σωζόμενο)	44.15-44.3	77.5/77.4	Δ	Ο λίθος όριζε το βόρειο λαμπά του ανοίγματος στον πύργο. Με αυτό ως όριο το μήκος του αποκαθίσταται στα 0.99 m. Βάσει ύψους και πάχους αποδίδεται στη «Δ». Επειδή γειτνιάζει με λίθους κατά τεκμήριο από τη βόρεια όψη, αποδίδεται κι αυτός εκεί.
Να4.7	Επιμήκης Παραστάδος	1.618	44.6-44.8	77.4/77.2	E	Στην εσωτερική παρειά του λίθου είναι λαξευμένο ανάποδα το γράμμα «B». Ο τύπος του λίθου, το ύψος και το πάχος του δείχνουν πως πρόκειται για λάθος του συνεργείου. Βάσει ύψους δύναται να ανήκει σε «Γ ή «E», με κριτήριο το πάχος μόνο στην «E». Βόρεια όψη.
Νν6.0	Βραχύς Παραστάδος	-	-	79.1	I (;) Στέψης	Ο λίθος είναι μισοθαμμένος και προβάλλει στην όψη με τον αρμό ώσεως. Λόγω πάχους μπορεί να αποδοθεί στη «I», χωρίς όμως να μπορεί

						να διαπιστωθεί η ύπαρξη της διακοσμητικής υποτομής.
Bβ8.5	Μασχαλιαίος	1.277/ -	47.1		I Στέψης	Ο λίθος λόγω σχήματος έχει μοναδική θέση στη νότια όψη. Το σκέλος που αντιστοιχούσε στον θυραίο τοίχο εξέχει μόλις λίγα εκατοστά.
Nv5.6	Επιμήκης παραστάδος	1.615	97 (μέγιστο σωζόμενο)	40.6	Ορθο- στάτης	Η άνω έδρα δε σώζεται, ο λίθος έχει κοπεί λόγω ασυνέχειας στη μάζα του πετρώματος. Απόδοση στη στρώση λόγω διαστάσεων και κατεργασίας ορατού προσώπου.

Οι πλευρικοί τοίχοι του σηκού

Οι πλευρικοί τοίχοι του σηκού αποτελούν συνέχεια των αντίστοιχων του προνάου, με τη διαφορά ότι παρατηρούνται τρεις θεμελιώδεις διαφοροποιήσεις στις λιθόπλινθους: Τα πάχη μειώνονται από 80.5/75.6 cm σε 57.1/56.2 cm, τα μήκη κατά κύριο λόγο εμφανίζονται τυποποιημένα περί το 1.29 m, ενώ πλέον μόνο τα εξωτερικά πρόσωπα φέρουν διάστικτη κατεργασία με βελονάκι, με τα εσωτερικά να χαρακτηρίζονται από πυκνά ίχνη λεπτού οδοντωτού εργαλείου.

Η επίλυση της δομής τοίχων του προνάου, που προηγήθηκε, είναι απαραίτητη προκειμένου να προσδιοριστεί στη συνέχεια η κατανομή των αρμών των λιθόπλινθων στις πλάγιες όψεις του σηκού, αλλά και στην ανατολική στενή όψη του χορηγικού μνημείου. Η δομή των στρώσεων των μακρών τοίχων του κτίσματος μπορεί να επιλυθεί με την εις άτοπον επαγωγή.

Με εξαίρεση τη στρώση «Α», η οποία ξεκινά από την πλευρά της πρόστασης με το μαρμάρινο μέλος με το συμφυές επίκρανο της παραστάδος, οι υπόλοιπες στρώσεις έχουν ως αφετηρία ή έναν πωρόλιθο του «επίμηκους» τύπου παραστάδος (~1.63 m) ή του «βραχέος» (~0.99 m), ενώ στο άλλο άκρο τερματίζουν με γωνιακή λιθόπλινθο είτε τοποθετημένη παρά μήκος ή εγκάρσια. Για την επαλήθευση ή μη της εκάστοτε υπόθεσης γίνονται στη συνέχεια αριθμητικοί υπολογισμοί. Πριν όμως από αυτό το βήμα θα πρέπει να οριστούν τα σταθερά δεδομένα.

Το πρώτο δεδομένο είναι το μέσο μήκος των λιθόπλινθων της παραστάδος στο δυτικό άκρο του τοίχου. Οι λίθοι του «επίμηκους» τύπου προβάλλουν κατά μέσο όρο με 1.62 m στη βόρεια όψη και με 1.628 στη νότια, ενώ οι «βραχείς» με 0.989 m και 0.985 m αντίστοιχα. Καθώς οι τοίχοι είναι δρομικοί, οι γωνιακοί λίθοι προβάλλουν στις όψεις με το πάχος τους, το οποίο σταδιακά μειώνεται λόγω κλίσης προς τα πάνω. Οι γενικοί υπολογισμοί, που ακολουθούν στη συνέχεια, αφορούν στον νότιο τοίχο, όπου επιπλέον γίνεται παραδοχή ότι τα γωνιακά μέλη προβάλλουν στην όψη με μέσο πάχος

56.7 cm⁵²⁹. Τέλος, όπως έχει ήδη επισημανθεί νωρίτερα, τα τρέχοντα μέτρα πωρολίθου στους πλάγιους τοίχους είναι σταθερά για όλες τις στρώσεις και δεν επηρεάζονται από την κλίση των τοίχων.

Το σωζόμενο μαρμάρινο επίκρανο παραστάδος επιτρέπει τον ακριβή προσδιορισμό του μήκους των πλάγιων τοίχων στη στρώση «Α», αμέσως κάτω από τα επιστύλια. Με βάση αυτό το αρχιτεκτονικό μέλος, η μαρμάρινη παραστάδα πρόβαλλε στις μακρές όψεις με πλάτος 0.408 m. Από τις εντομίες για γόμφους στην άνω έδρα του επίκρανου διαπιστώνεται ότι ο αρμός του υπερκείμενου επιστυλίου βρίσκεται στον άξονα του πλευρικού κορμού της παραστάδος. Με αυτά τα δεδομένα μπορούν να υπολογιστούν τα καθαρά τρέχοντα μέτρα πωρολίθου στις πλάγιες όψεις ως εξής: $L_{\text{πωρολίθων}} = L_{\text{στρώσης επιστυλίου}} - b_{\text{γωνιακού επιστυλίου}} - L_{\text{επιστυλίου πλευρικού μεταξονίου}} - b/2_{\text{παραστάδος}} - e_{\text{προεξοχή επιστυλίου}} = 15.065 - 0.389 - 1.916 - 0.204 - 0.011 = 12.545 \text{ m}$ (Σχ. 52). Υπάρχει ένας ακόμη εναλλακτικός τρόπος υπολογισμού με βάση τα μεγέθη της δωρικής ζωφόρου. Το δεξιό άκρο του τρίτου τρίγλυφου από τη δυτική γωνία της πρόστασης θεωρητικά ταυτίζεται με το αντίστοιχο του κορμού της παραστάδος, που προβάλλει στην πλάγια όψη. Επομένως το θεωρητικό μήκος του τοίχου εκφρασμένο με μονάδα μέτρησης της ζωφόρου είναι $12X(T+M) - e_{\text{προεξοχή επιστυλίου}} = 12.542 \text{ m}^{530}$. Ωστόσο επειδή ο κορμός της παραστάδος έχει βραχύτερο μέτωπο από το τρίγλυφο στην όψη, το μήκος θα πρέπει να προσαυξηθεί κατά το ήμισυ της διαφοράς δηλαδή 7 mm, οπότε προκύπτει με ελάχιστη απόκλιση 4 mm πρακτικά η ίδια διάσταση 12.549 m.

Έστω ότι μία στρώση έχει ως πρώτο λίθο έναν επιμήκη και ότι στο ανατολικό άκρο του μνημείου υπάρχει λίθος που προβάλλει με σόκορο στη μακρά όψη. Τότε τα εκεί διαθέσιμα τρέχοντα μέτρα πωρολίθου είναι $12.545 - 1.628 - 0.567 = 10.35 \text{ m}$. Σε αυτό το μέγεθος χωράνε οκτώ λιθόπλινθοι μήκους 1.2937 m (~1.294), γεγονός που συμβαδίζει με το υλικό που βρίσκεται στους πύργους⁵³¹. Εάν η ίδια στρώση κατέληγε στα ανατολικά σε κανονικό λίθο πλήρους μήκους, τότε τα διαθέσιμα τρέχοντα μέτρα πωρολίθου είναι $12.545 - 1.628 = 10.917 \text{ m}$, όπου μπορούν να τοποθετηθούν 7, 8 ή 9 λίθοι μήκους 1.559, 1.364 και 1.213 αντίστοιχα. Καμία τιμή δεν μπορεί να γίνει δεκτή, καθώς δε συμβαδίζει με τα μήκη λίθων που υφίστανται στους πύργους⁵³².

Έστω τώρα ότι η στρώση έχει ως αφετηρία στα δυτικά έναν «βραχύ» λίθο παραστάδος. Εφόσον απολήγει στα δυτικά σε λίθο που προβάλλει με σόκορο στην όψη, τότε τα τρέχοντα μέτρα πωρολίθου της στρώσης είναι $12.545 - 0.985 - 0.567 = 10.993 \text{ m}$, όπου χωράνε 7, 8 ή 9 λίθοι μήκους 1.57 m, 1.374 m και 1.221 m αντίστοιχα, καταλήγοντας σε άτοπο. Εάν η στρώση κατέληγε σε πλήρη λίθο στο ανατολικό άκρο, τότε τα τρέχοντα μέτρα προκύπτουν 11.56 m, στα οποία δύνανται να τοποθετηθούν 7, 8 ή 9 λίθοι μήκους 1.651 m, 1.445 m και 1.284 m αντίστοιχα. Μόνο

⁵²⁹ Προκύπτει από στρογγυλοποίηση μισού χιλιοστού του μέσου όρου 56.65 cm μεταξύ μέγιστης 57.1 cm και ελάχιστης τιμής πάχους 56.2 cm.

⁵³⁰ Χρησιμοποιήθηκε ο γενικός μέσος όρος που υπολογίστηκε σε προηγούμενη ενότητα, όπου $T=41.98 \text{ cm}$ και $M=62.63 \text{ cm}$.

⁵³¹ Αντίθετα εάν ήταν 7 λίθοι τότε το μήκος τους θα ήταν 1.478 m και εάν ήταν 9 λίθοι θα είχαν μήκος 1.15 m, τιμές που απορρίπτονται και στις δύο περιπτώσεις.

⁵³² Οι λίθοι με μήκη ~1.21 υπενθυμίζεται ότι αποδίδονται στην ανατολική όψη του σηκού.

η τελευταία τιμή μπορεί να γίνει δεκτή, καθώς προσεγγίζει μεν, αλλά όχι ικανοποιητικά, το μέσο μήκος 1.294 m που υπολογίστηκε για τις στρώσεις με αφετηρία επιμήκη λίθο παραστάδος (Σχ. 52).

Ο κοινός τόπος των παραπάνω υποθέσεων είναι ότι οι στρώσεις που περιέχουν επιμήκη λίθο παραστάδος (Γ, Ε, Ζ, Θ, Ορθοστάτη) απολήγουν σε σόκορο στα δυτικά, ενώ αυτές που ξεκινούν με βραχύ (Β, Δ, Η, Στέψης ορθοστάτη) τελειώνουν με λίθο τοποθετημένο παρά μήκος.

Η απόκλιση ωστόσο κατά σχεδόν 1 cm μεταξύ του μέσου μήκος λιθόπλινθου στις ζυγές στρώσεις με τις μονές, παραμένει σχετικά προβληματική, γι' αυτό χρήζει περαιτέρω διερεύνησης. Εάν οι οκτώ λίθοι της στρώσης, πλην του γωνιακού, είχαν το αναμενόμενο μήκος 1.294, τότε ο τελευταίος θα παρουσιαζόταν με απομειωμένο μήκος 1.21 m⁵³³. Εφόσον κάτι τέτοιο ισχύει, θα πρέπει όλα τα γωνιακά κομμάτια που έχουν εντοπιστεί στους πύργους, να είναι αυτής της τάξης μεγέθους. Στον παρακάτω πίνακα συγκεντρώνονται τα παραδείγματα ακέραιων γωνιακών λίθων:

Αρ. Λίθου	Στρώση	Μήκος (m)
Nδ5.2	1η τοιχοβάτη	1.301
Bδ9.7	Ορθοστάτης	1.216-8
Nβ4.1	Ορθοστάτης	1.214-6
Bv8.4	Στέψη ορθοστάτη	1.216-1.221
Bδ7.7	Θ	1.21
Nβ1.2	η	1.202
Bβ8.4	Η ή η	1.221
Bδ5.1	Η	1.209
	Μέσος όρος:	1.212

Με βάση τη στρώση που έχουν αποδοθεί τα παραπάνω μέλη αποδεικνύεται ότι οι γωνιακοί λίθοι πρόβαλλαν τόσο στις πλάγιες όσο και στην πίσω όψη με μέσο μήκος ~1.212 m, κάτι άλλωστε που διαπιστώνεται επιπλέον από τη ΝΔ γωνία του βόρειου πύργου, όπου οι λίθοι Bδ9.7, Bv8.4 και Bδ7.7 είναι όλοι γωνιακοί και έχουν ενσωματωθεί στον πύργο με την ίδια αλληλουχία που είχαν στο χορηγικό μνημείο. Ο λίθος Nδ5.2 ανήκοντας στην πρώτη στρώση τοιχοβάτη, προεξέχει του μετώπου των τοίχων κατά ~10 cm, οπότε πρακτικά λογίζεται ως ίδιου μήκους με τους υπόλοιπους.

Τεκμηριώνεται λοιπόν ένας ειδικός χειρισμός στις γωνίες των μακρών όψεων, που στόχο έχει, με την τροποποίηση του μήκους του γωνιακού λίθου, να αμβλύνει το εξής πρόβλημα: Οι τοίχοι του χορηγικού μνημείου είναι δρομικοί. Ως εκ τούτου τα γωνιακά τεμάχια προβάλλουν στις όψεις με το πάχος τους, με αποτέλεσμα ο κατακόρυφος αρμός των γωνιακών μελών να μη συμπίπτει με το μέσο του μήκους των πάνω και κάτω στρώσεων, αφού $56.7 \times 2 = 1.134$ m, ενώ το τυπικό μέγεθος λιθόπλινθου είναι περί τα 1.294 m. Εάν οι πλήρεις γωνιακοί λίθοι πρόβαλλαν με μήκος 1.294 στις μακρές όψεις, τότε ο αρμός της υπερκείμενης γωνιακής λιθόπλινθου θα εμφανιζόταν κατά 7.2 cm έκκεντρα ως προς άξονα. Η μείωση του μήκους των

⁵³³ $1.2937 \times 8 = 10.349$ οπότε, εάν αφαιρεθεί από τα 11.56 m, προκύπτει 1.2104 m.

γωνιακών μελών περίπου στο 1.212 m, επιτυγχάνει την ελάττωση της εκκεντρότητας του υπερκείμενου αρμού κάτω από το μισό (3.1 cm), αμβλύνοντας έτσι την οπτική ασυμφωνία. Το πρόβλημα θα μπορούσε να εξαιρεθεί τελείως με τη χρήση μασχαλιαίων λίθων στις γωνίες, όπου το βραχύ σκέλος θα λάμβανε το ήμισυ του μήκους της τυπικής λιθόπλινθου, εξασφαλίζοντας ομαλή κατανομή των αρμών σε όλη την όψη⁵³⁴.

Με βάση το παραπάνω συμπέρασμα θα πρέπει να υπολογιστεί εκ νέου η κατανομή των αρμών στις στρώσεις άρτιου αριθμού (B, Δ, Η, Η, Στέψης ορθοστάτη), ώστε να επιβεβαιωθούν και υπολογιστικά.

Έστω ότι οι στρώσεις που έχουν αφετηρία βραχύ λίθο παραστάδος καταλήγουν σε γωνιακό λίθο μήκους 1.212 m. Τότε τα διαθέσιμα τρέχοντα μέτρα για τυπικές λιθόπλινθους είναι $12.545 - 0.985 - 1.212 = 10.348$ m, τα οποία μπορούν να καταλάβουν 7, 8 ή 9 λίθοι μήκους 1.478, 1.2935, 1.149 m αντίστοιχα. Το μήκος που αντιστοιχεί σε 8 λίθους ταυτίζεται τόσο με τον μέσο όρο των διαθέσιμων λίθων στους πύργους, όσο και με το θεωρητικό μέγεθος των λίθων στις στρώσεις περιττού αριθμού (Γ, Ε, Ζ, Η, Ορθοστάτη) (Σχ. 52).

Τέλος θα πρέπει να γίνει ειδική αναφορά στη στρώση «Α», η οποία παρουσιάζει κάποιες ιδιαιτερότητες. Αφενός έχει το μικρότερο ύψος με διαφορά σε σχέση με τους υπόλοιπους δόμους, αφετέρου έχει ως αφετηρία το μαρμάρινο μέλος με το συμφυές επίκρानο της παραστάδος, που εισχωρεί στο σώμα του πώρινου τοίχου κατά 0.493 m. Ως αποτέλεσμα ο κατακόρυφος αρμός στα δυτικά βρίσκεται στο μέσον του μήκους του βραχέος λίθου παραστάδος στην από κάτω στρώση. Ο επόμενος λίθος στη σειρά, προκειμένου να συμπέσει με το μέσον του αντίστοιχου στη «Β», θα πρέπει να έχει μήκος 1.138 m. Από εκεί κι έπειτα απομένουν οκτώ θέσεις λίθων μήκους 1.294 συν ένας που προβάλλει με σόκορο 56.2 cm στην όψη⁵³⁵, με όλους τους αρμούς να έρχονται σε πλήρη συμφωνία με τους αντίστοιχους των παρακάτω στρώσεων (Σχ. 52).

Από την επίλυση της κατανομής των αρμών στις μακρές όψεις, προκύπτει ότι η στρώση των ορθοστατών απολήγει σε γωνιακό λίθο που προβάλλει με σόκορο και αντίστοιχα η στρώση της στέψης καταλήγει σε λιθόπλινθο τοποθετημένη παρά μήκος (Σχ. 80, 81).

Οι γωνιακοί ορθοστάτες συνήθως προβάλλουν με το μήκος τους στις μακρές όψεις κτηρίων. Στην προκειμένη περίπτωση, όπως έχει υποστηρίξει και ο Townsend, ο χειρισμός δικαιολογείται, εάν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι η στενή όψη του μνημείου ήταν ορατή από όσους ανέβαιναν προς τον Περίπατο ή εξέρχονταν από τη δυτική πάροδο του Διονυσιακού θεάτρου, συνεπώς ο αρχιτέκτων έκρινε σκοπιμότερο

⁵³⁴ Στον τρίτο ναό της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς υιοθετήθηκε ακόμα δραστικότερη λύση, με τη χρήση ισοσκελών μασχαλιαίων λίθων στις γωνίες βλ. (Michaud, 1977, Πίν. 86). Πρόκειται ωστόσο για μια επιλογή με σημαντικό κόστος, αφού απαιτεί περισσότερο οικοδομικό υλικό.

⁵³⁵ Υπενθυμίζεται ότι η στρώση «Β» καταλήγει σε γωνιακό λίθο παρά μήκος, επομένως η «Α» θα καταλήγει σε σόκορο στο ανατολικό άκρο.

όλοι οι ορθοστάτες να προβάλλουν παρά μήκος στην πίσω όψη του χορηγικού μνημείου⁵³⁶.

Εκτός όμως από τα παραπάνω μεγέθη εντοπίζονται με μικρότερη συχνότητα κι άλλα, για παράδειγμα με ενδιάμεσα μήκη 1.25-7 m ή ακόμη και με πολύ μεγαλύτερες αποκλίσεις από τα τυποποιημένα μεγέθη. Στην τελευταία περίπτωση πρόκειται για ειδικές περιπτώσεις μη αγελαίων λίθων. Τέλος πολλοί από τους λίθους είναι τοποθετημένοι στους πύργους τεμαχισμένοι, είτε κατά την αναστήλωση του 1888 είτε σε άλλες περιόδους.

Στον πίνακα που ακολουθεί, δίνονται οι διαστάσεις κάθε στρώσης στους πλευρικούς τοίχους του σηκού, όπου επιπλέον αναγράφονται τα θεωρητικά μήκη των λίθων που τις απαρτίζουν, όπως αυτά μεταβάλλονται καθ' ύψος λόγω της μείωσης και κλίσης των πλευρικών τοίχων του κτηρίου:

Διαστάσεις πλευρικών τοίχων σηκού ανά στρώση				
Στρώση	Μήκος (m) κάτω παρειάς	Μήκος (m) άνω παρειάς	Θεωρητικό μήκος (m) λίθων	Τρέχοντα μέτρα αγελαίων λίθων
Ορθοστάτη	12.516	12.522	9x 1.208	10.872
I (Στέψη)	12.522	12.525	2x 0.569 + 8x 1.2165	10.870
Θ	12.525	12.527	9x 1.2075	10.867
H	12.527	12.530	2x 0.567 + 8x 1.2165	10.866
Z	12.530	12.533	9x 1.2072	10.865
h	12.533	12.535	2x 0.566 + 8x 1.2163	10.862
E	12.535	12.538	9x 1.2067	10.860
Δ	12.538	12.541	2x 0.564 + 8x 1.2163	10.858
Γ	12.541	12.543	9x 1.2063	10.856
B	12.543	12.545	2x 0.563 + 8x 1.2162	10.855
A	12.545	12.545	9x 1.206	10.854

Ανατολικός τοίχος σηκού

Για τις διαστάσεις του τοίχου στην ανατολική όψη του σηκού έχει γίνει ήδη λόγος προηγουμένως. Υπενθυμίζεται συντόμως ότι στη στάθμη έδρασης των ορθοστατών το μήκος είναι ίδιο με τη στρώση του επιστυλίου (10.876 m), το οποίο μειώνεται στην απόληξη της στρώσης «Α» στα 10.854 m.

Με βάση την επίλυση των πλάγιων τοίχων, που μόλις προηγήθηκε, προκύπτει για την ανατολική όψη ότι οι στρώσεις, με όλους τους λίθους τοποθετημένους παρά μήκος, είναι οι περιττού αριθμού (Α, Γ, Ε, Ζ, Θ, Ορθοστάτη), ενώ όπως έχει ήδη αναφερθεί, απαρτίζονται από εννέα λιθόπλινθους έκαστη θεωρητικού μήκους ~1.208 m, οπότε δε διαπιστώνεται κάποιος ειδικός χειρισμός για τα γωνιακά μέλη, όπως συμβαίνει στις πλάγιες όψεις. Οι στρώσεις ζυγού αριθμού (Β, Δ, h, Η, Στέψης) καταλήγουν με σόκορα λίθων στο βόρειο και νότιο άκρο, και διαθέτουν οκτώ αγελαίες λιθόπλινθους, ελαφρώς μακρύτερες, θεωρητικού μήκους ~1.216 m (Σχ. 82).

⁵³⁶ (Townsend, 1982, 212).

Στον πίνακα που ακολουθεί, δίνονται οι διαστάσεις κάθε στρώσης στην ανατολική όψη, μαζί με τα θεωρητικά μήκη των λίθων που τις απαρτίζουν, όπως αυτά μεταβάλλονται καθ' ύψος λόγω της μείωσης και κλίσης των πλευρικών τοίχων του κτηρίου:

Διαστάσεις ανατολικού τοίχου σηκού ανά στρώση				
Στρώση	Μήκος (m) κάτω παρειάς	Μήκος (m) άνω παρειάς	Θεωρητικό μήκος (m) λίθων	Τρέχοντα μέτρα αγελαίων λίθων
Ορθοστάτη	10.876	10.872	9x 1.208	10.872
I (Στέψη)	10.872	10.870	2x 0.569 + 8x 1.2165	9.732
Θ	10.870	10.868	9x 1.2075	10.868
H	10.868	10.866	2x 0.567 + 8x 1.2165	9.732
Z	10.866	10.865	9x 1.2072	10.865
h	10.865	10.863	2x 0.566 + 8x 1.2163	9.731
E	10.863	10.861	9x 1.2067	10.861
Δ	10.861	10.859	2x 0.564 + 8x 1.2163	9.731
Γ	10.859	10.857	9x 1.2063	10.857
B	10.857	10.856	2x 0.563 + 8x 1.2162	9.73
A	10.856	10.854	9x 1.206	10.854

Γραφική σύνθεση εξωτερικών τοίχων του σηκού

Στα δύο προηγούμενα υποκεφάλαια προσεγγίστηκε η μορφή των τοίχων του χορηγικού μνημείου, σύμφωνα με τις μετρήσεις και τα στοιχεία που αντλήθηκαν από τους διάφορους τύπους λίθων σε συνδυασμό με αριθμητικούς υπολογισμούς. Παράλληλα έγινε με μεγάλη βεβαιότητα η ταύτιση της μοναδικής θέσης όλων σχεδόν των πωρολίθων από τους τοίχους των παραστάδων. Έχοντας πλέον το κατάλληλο υπόβαθρο, είναι εφικτή η γραφική σύνθεση των υπόλοιπων λιθόπλινθων, οι οποίες απαρτίζουν τους τοίχους του σηκού. Μάλιστα σε κάποιες περιπτώσεις είναι δυνατή ακόμη και η ταύτιση της ακριβούς θέσης τους. Στην πλειονότητά τους, ωστόσο, οι λίθοι λαμβάνουν ομόλογες θέσεις, αφού τα στοιχεία για την εξακρίβωση της αλληλουχίας τους ανά στρώση παραμένουν αφανή στην άνω έδρα τους. Παρ' όλα αυτά, χάρη στις μετρήσιμες διαστάσεις τους, έχει γίνει η κατάταξή τους με τα εξής κριτήρια: Με βάση το μήκος γίνεται η απόδοση στους πλευρικούς ή τον πίσω τοίχο. Ο καθορισμός της στρώσης γίνεται είτε λαμβάνοντας υπόψη τη σήμανση του προσώπου τους με γράμμα είτε ελλείψει αυτής λαμβάνοντας υπόψη το ύψος τους.

Η ανασύνθεση των τοίχων με βάση τους λίθους και όχι σύμφωνα με αριθμητικούς υπολογισμούς και «ιδεατά» τυποποιημένα μεγέθη, αφενός είναι ο καλύτερος τρόπος επαλήθευσης της θεωρητικής μορφής που προτείνεται για τους τοίχους, αφετέρου δείχνει ότι κατά την εκτέλεση του έργου δεν ήταν εφικτό να τηρηθεί απόλυτα η τυποποίηση μεγεθών, τα οποία είχαν προβλεφθεί να επαναλαμβάνονται αυτούσια κατά τον σχεδιασμό.

Ορθοστάτες

Η στρώση των ορθοστατών σώζεται σχεδόν στο σύνολό της, κατά συνέπεια είναι από τις σημαντικότερες για την επαλήθευση της μορφής των τοίχων. Στον παρακάτω

πίνακα συγκεντρώνονται οι διαθέσιμοι λίθοι από τους πύργους με τις διαστάσεις και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους:

Ορθοστάτες					
Αρ. Λίθου	Μήκος (m)	Ύψος (cm)	Αγκώνας	Σήμανση με γράμμα	Απόδοση σε όψη Μακρά/Οπίσθια
Bβ9.5	1.208	97.7	□		Ο
Bv9.3	1.212	97.7	□	- Ξ	Ο
Bδ9.6	1.20	97.5	□		Ο
Bδ9.7 (Γωνία)	1.216- 8/0.569	97.5			Ο
Nβ4.1	1.215	97.7	□	- Α	Ο
Nβ4.3 (Γωνία)	1.214- 6/0.569	97.8	□		Ο
Nv4.5	1.199	97.5			Ο
Bδ9.3	1.043 [1.203]	97.5			Ο
Bβ9.6	1.265 -27mm	97.4			Μ Νότια
Bv9.4	1.316 +24mm	97.2		- ⊥ (I;)	Μ Βόρεια
Bv9.2	1.258 -34mm	97.7		- Z(;)	Μ Βόρεια
Bv9.1	0.773	97.3			-
Bδ9.1	1.313 +21mm	97.5	□		Μ Νότια
Bδ9.2	1.298 +6mm	97.5			Μ Βόρεια
Bδ9.4	1.291 -1mm	97.7			Μ Νότια
Bδ9.5	1.304 +12mm	97.7			Μ Νότια
Nδ4.1	1.292 0mm	97.7			Μ Νότια
Nδ4.2	1.298 +6mm	97.6		- E(;)	Μ Βόρεια
Nδ4.3	1.297 +5mm	97.6			Μ Νότια
Nδ4.4	1.297 +5mm	97.5			Μ Νότια
Nδ4.5	1.298 +6mm	97.7	□		Μ Βόρεια
Nβ4.2	1.297 +5mm	97.6-8	□	- Θ ⁵³⁷	Μ Βόρεια
Nβ4.4	1.273 -19mm	97.6	□		Μ Βόρεια
Nv4.6	1.298 +6mm	97.7		Γ -	Μ Βόρεια

⁵³⁷ Ο (Graindor, 1914, 283) είχε επίσης εντοπίσει το γράμμα.

Η περίμετρος του σηκού στο μνημείο διαθέτει 25 θέσεις για ορθοστάτες⁵³⁸, οπότε στους πύργους φαίνεται ότι αξιοποιήθηκαν όλοι εκτός από έναν ή δύο⁵³⁹.

Σε επίπεδο γενικών παρατηρήσεων, ας σημειωθεί ότι κάποιοι λίθοι φέρουν στο εξωτερικό τους πρόσωπο έναν αγκώνα, που παρέμεινε αλάξευτος στο ήμισυ περίπου του μήκους και σε ύψος 10-15 cm από την κάτω ακμή. Σημαντικότερη είναι η διαπίστωση ότι οι ορθοστάτες, πριν από την αποσυναρμολόγηση του μνημείου, έλαβαν σήμανση (Πίν. 41). Το μέγεθος των γραμμάτων είναι μικρότερο από τα αντίστοιχα στα μέτωπα των κοινών λιθόπλινθων του τοίχου, ενώ και η θέση τους είναι διαφορετική, καθώς εντοπίζονται πλάι στους κατακόρυφους αρμούς. Στην προκειμένη περίπτωση εφαρμόστηκε ένα σύστημα αλφαβητικής κι όχι αριθμητικής ακολουθίας. Σκοπός του ήταν η συναρμογή των ορθοστατών σε νέα θέση με την ίδια ακριβώς σειρά που είχαν πριν τη διάλυση του μνημείου. Επομένως τα γράμματα σε όσους λίθους σώζονται, αποτελούν ένα πολύ χρήσιμο στοιχείο για τον εντοπισμό ακόμη και της μοναδικής θέσης τους στη στρώση.

Η εξέταση του υλικού ξεκινάει με αφετηρία τον ανατολικό, οπίσθιο τοίχο του σηκού, κυρίως διότι οι εκεί ορθοστάτες, όντας βραχύτεροι των υπολοίπων, αποδίδονται αμέσως σε αυτόν, σε αντίθεση με τους πλάγιους τοίχους, όπου δεν υπάρχει σαφές κριτήριο απόδοσης κάθε μέλους στη βόρεια ή στη νότια όψη.

Γραφική σύνθεση ορθοστατών οπίσθιου τοίχου

Ο αριθμός των διαθέσιμων θέσεων ορθοστατών στην ανατολική όψη είναι εννέα από τις οποίες οι δύο αντιστοιχούν σε γωνιακούς. Βάσει της κλίσης των πλευρικών τοίχων, το μήκος της στρώσης στην άνω παρειά της είναι 10.872 m. Εκεί με βάση τα μήκη τους, μπορούν να αποδοθούν με ασφάλεια στην όψη οι επτά από τους εννέα ορθοστάτες, καλύπτοντας 8.459 τρέχοντα μέτρα⁵⁴⁰. Τα υπόλοιπα 2.413 m, που απομένουν, αντιστοιχούν σε δύο λίθους μήκους 1.2065 m.

Ένας λίθος ορθοστάτη, ο Βδ9.3, είναι σημαντικά βραχύτερος από τους υπόλοιπους με μήκος 1.043 m, το πάχος του παρ' όλα αυτά είναι τυπικό (~57 cm). Ο Townsend είχε υποστηρίξει ότι αρχικά ήταν μακρύτερος, αλλά λαξεύτηκε στο ένα του άκρο προκειμένου να ανοιχθεί τοξοθυρίδα στον πύργο, σε μια απόπειρα να δικαιολογήσει το διάκενο με τον γειτονικό του λίθο (6 cm). Μάλλον όμως πρόκειται για ανοιγμένο αρμό, που έχει προκύψει λόγω συνολικής καθίζησης του πύργου προς τα βόρεια⁵⁴¹, καθώς αντίστοιχα κενά παρατηρούνται σε όλες τις υπόλοιπες στρώσεις⁵⁴². Πράγματι όμως ο λίθος φαίνεται να έχει κοπεί. Η επίμαχη δεξιά ακμή του προσώπου έχει θραυστεί σε αρκετά σημεία και, όπου σώζεται η επιφάνεια, είναι αρκετά διαβρωμένη.

⁵³⁸ Δεν προσμετρώνται οι ορθοστάτες που αντιστοιχούν στους πλευρικούς τοίχους του προνάου.

⁵³⁹ Εφόσον ο Βν9.1 δε σχετίζεται με το μνημείο του Νικίου.

⁵⁴⁰ Λόγω της κλίσης στην έδραση των ορθοστατών τα τρέχοντα μέτρα αυξάνονται σε 8.47 m.

⁵⁴¹ Πρόβλημα που οδήγησε σε καταρρεύσεις ήδη από τον Μεσαίωνα, βλ. (Τανούλας, 1997, 242, Εικ. 334, 335). Περί των παραμορφώσεων λόγω καθιζήσεων στους πύργους βλ. (Κορρές, 1995, 477-478, 517 Εικ. 22).

⁵⁴² Σημειώνονται οι περιπτώσεις: Βδ11.3 έχει ανοίξει μετά από θραύση στη μέση, ομοίως ο Βδ10.3, ανοιγμένος αρμός μεταξύ Βδ7.3 και Βδ7.4, επίσης μεταξύ Βδ8.2 και Βδ8.3, όπου το κενό έχει γεμίσει με ασβεστοκονίαμα από τον οθωμανικό μανδύα και τέλος Βδ5.3 και Βδ5.4.

Φαίνεται ωστόσο ότι η διάστικτη κατεργασία συνεχίζεται χωρίς διακοπή από λεία ταινία. Επιπλέον η πλάγια σωζόμενη επιφάνεια κοντά στην ακμή δεν είναι τόσο λεία όσο οι υπόλοιπες, ούτε εμφανίζει ίχνη από λεπτό οδοντωτό εργαλείο. Βαθύτερα γίνεται ακόμη πιο τραχειά και εμφανίζεται κεκλιμένη σε κάτοψη, κάτι που δεν έχει παρατηρηθεί σε κανέναν άλλο αρμό ώσεως. Επομένως δείχνει περισσότερο ένα άτεχνο κόψιμο του λίθου από το ρωμαϊκό συνεργείο, προκειμένου να επιτευχθεί μια κανονική αλληλουχία κατακόρυφων αρμών στις στρώσεις της δυτικής όψης του βόρειου πύργου⁵⁴³.

Για την ταύτιση θέσης των λίθων είναι χρήσιμη η έστω και αποσπασματική παρουσία γραμμμάτων, η οποία φανερώνει τη χρήση του ίδιου συστήματος αλφαβητικής ακολουθίας με τα οριζόντια γείσα, με φορά από τα βόρεια προς τα νότια (Σχ. 53). Έτσι τα γωνιακά μέλη, όπως και οι λίθοι που φέρουν γράμμα, λαμβάνουν μοναδική θέση στη στρώση: Ο Βδ9.7 καταλαμβάνει λόγω των χαρακτηριστικών του τη ΒΑ γωνία του χορηγικού μνημείου. Στον αριστερό αρμό του, κατ' αναλογίαν προς τον Νβ4.1 ίσως υπήρξε το γράμμα «Α». Αμέσως μετά τοποθετείται ο Νβ4.1, διότι έχει χαραγμένο ένα «Α» πλάι στον δεξιό αρμό. Ο Νβ4.3 καταλαμβάνει τη ΝΑ γωνία του κτηρίου, ενώ την τέταρτη θέση από το νότιο άκρο λαμβάνει ο Βν9.3, ο οποίος έχει ένα κατοπτρικό «Ε» στον δεξιό αρμό του⁵⁴⁴. Τέλος στην έκτη θέση τοποθετείται ο Ββ9.6, καθώς φέρει στο βόρειο άκρο του το γράμμα «Γ». Οι υπόλοιποι λίθοι αποδόθηκαν σε ομόλογες θέσεις, με μόνο δεσμευτικό κριτήριο την κατά το δυνατό καλύτερη συμφωνία των μεταξύ τους υψών (Σχ. 70).

Γραφική σύνθεση ορθοστατών πλάγιων τοίχων σηκού

Στον νότιο τοίχο παρατηρείται συστηματική μείωση της διάστασης των επίμηκων λίθων παραστάδος κατά 2 mm σε κάθε στρώση, επομένως εκτιμάται ότι ο ορθοστάτης θα έχει μήκος 1.623 m. Οι γωνιακοί ορθοστάτες προβάλλουν με πάχος 56.9 cm στην άνω παρειά τους, επομένως τα διαθέσιμα τρέχοντα μέτρα για τους οκτώ αγγελαίους λίθους είναι 10.33 m, που αντιστοιχούν σε θεωρητικό μήκος 1.291 m έκαστος.

Η ίδια απομείωση δε φαίνεται να υπάρχει στον βόρειο τοίχο, τουλάχιστον κρίνοντας από τους δύο ακέραια σωζόμενους λίθους Να5.3 και Να4.7⁵⁴⁵, ωστόσο το μήκος του ορθοστάτη στην παραστάδα είναι γνωστό, 1.615 m, αφού σώζεται ο αντίστοιχος

⁵⁴³ Εάν υποθέσει κανείς ότι ο λίθος δεν κόπηκε, τότε από τα 2.41 m αν αφαιρεθεί το μήκος του Βδ9.3 (1.043) απομένουν 1.367 m για την τελευταία διαθέσιμη θέση. Μόνο ένας λίθος, ο Βν8.2 έχει ανάλογη διάσταση (1.397 m), ωστόσο αποδίδεται στις μακρές όψεις, αφού στην ανατολική όλες οι διαθέσιμες θέσεις συμπληρώνονται με λίθους που συμβαδίζουν με το αναμενόμενο θεωρητικό μήκος για εκείνη τη στρώση. Επομένως η ύπαρξη ενός τόσο επίμηκου λίθου στη στρώση θα διατάραζε την ομαλή κατανομή των κατακόρυφων αρμών στον τοίχο κι ως εκ τούτου απορρίπτεται η πιθανότητα ύπαρξής του.

⁵⁴⁴ Στη σημερινή θέση του στον πύργο το «Ε» εμφανίζεται πλάι στον αριστερό αρμό, όμως αυτό συμβαίνει διότι ο λίθος έχει τοποθετηθεί ανάποδα, αφού ο αγκώνας εντοπίζεται να εξέχει στο πάνω μέρος του μετώπου και όχι στο κάτω, όπως συνηθίζεται τόσο στο μνημείο, όσο και γενικότερα (Coulton, 1974b, 5-6).

⁵⁴⁵ Ο Να4.7 αποδίδεται στη στρώση «Ε» και έχει μήκος 1.618 m, ενώ ο Να5.3 προέρχεται από την «Ζ» έχοντας μήκος 1.622 m.

λίθος Nv5.6. Με δεδομένο ότι στο άλλο άκρο ο γωνιακός προβάλλει με πάχος 56.9 cm, τα διαθέσιμα τρέχοντα μέτρα για τους αγελαίους λίθους είναι 10.338 m, οπότε το θεωρητικό μήκος λιθόπλινθου προκύπτει 1.292 m. Επομένως η διαφορά μήκους των επίμηκων λίθων παραστάδος στις δύο όψεις πρακτικά δεν επηρεάζει τα μεγέθη των αγελαίων λιθόπλινθων.

Δεκαπέντε τουλάχιστον αγελαίοι λίθοι ορθοστάτη φαίνεται πως σώζονται από τους συνολικά δεκαέξι των πλευρικών τοίχων. Τα συνολικά τρέχοντα μέτρα τους είναι 19.395 m, ενώ τα διαθέσιμα και στους δύο τοίχους είναι $10.33+10.338=20.668$ m. Η διαφορά τους, που αντιστοιχεί στη διάσταση του μοναδικού λανθάνοντος λίθου, είναι 1.273 m. Αν και ο μέσος όρος από το άθροισμα των παραπάνω λίθων προκύπτει 1.292 m^{546} , εντούτοις τα 2/3 εμφανίζονται μακρύτεροι και μόλις το 1/3 βραχύτεροι. Στον παρακάτω πίνακα συνοψίζονται οι αποκλίσεις κάθε λίθου από το μέσο μήκος:

Απόκλιση μήκους ορθοστατών από θεωρητική διάσταση			
Αρ. Λίθου	Έλλειμμα (mm)	Αρ. Λίθου	Πλεόνασμα (mm)
Bδ9.6	-27	Bv9.4	+24
		Bδ9.1	+21
Bv9.2	-34	Bδ9.2	+6
		Bδ9.5	+12
Bδ9.4	-1	Nδ4.2	+6
		Nδ4.3	+5
Nβ4.4	-19	Nδ4.4	+5
		Nδ4.5	+6
Λανθάνων λίθος	-19	Nβ4.2	+5
		Nv4.6	+6
Σύνολο:	-100	Σύνολο:	+96

Όπως φαίνεται, παρά το πλήθος των μακρύτερων λίθων σε σχέση με τους βραχύτερους, τελικά οι αποκλίσεις πρακτικά αποσβένονται μεταξύ τους.

Ένα πρώτο κριτήριο ομαδοποίησης των παραπάνω λίθων αποτελεί η ύπαρξη γραμμμάτων πλάι στους κατακόρυφους αρμούς. Σε όσους σώζονται, μαρτυρούν την ίδια φορά, από τα αριστερά προς τα δεξιά, επομένως το πιο πιθανό είναι ότι μία μόνο από τις πλευρικές όψεις έλαβε σήμανση.

Οι λίθοι με ευδιάκριτα γράμματα είναι οι Bv9.2, Bv.94, Nδ4.2, Nβ4.2, Nv4.6. Συνολικά καταλαμβάνουν 6.467 τρέχοντα μέτρα. Οι αποκλίσεις τους από το θεωρητικό μήκος αθροιζόμενες εμφανίζουν πλεόνασμα 7 mm. Επομένως οι τρεις λίθοι που απομένουν για να συμπληρώσουν τη στρώση, θα πρέπει συνδυαστικά να αποσβένουν την παραπάνω μικροδιαφορά και όποιες ακόμη νέες εισάγουν στο σύστημα. Τούτο το κριτήριο πληροί μόνο ένας συνδυασμός ορθοστατών: Nβ4.4 – Nδ4.5 – Bδ9.2, που αθροίζουν μήκος 3.869 m. Εάν τα μήκη τους προστεθούν στον υπολοίπων πέντε, τότε προκύπτει 10.336 m, έναντι των εκτιμώμενων 10.33 m για τη νότια όψη και 10.338 m για τη βόρεια. Επομένως βάσει των αριθμητικών

⁵⁴⁶ Προκύπτει από στρογγυλοποίηση προς τα άνω του 1.29175 m.

υπολογισμών η ομάδα των οκτώ λίθων αποδίδεται, λόγω της μικρότερης απόκλισης, στον βόρειο πλευρικό τοίχο του χορηγικού μνημείου.

Οι επτά λίθοι που απομένουν καταλαμβάνουν 9.059 τρέχοντα μέτρα, τα οποία εάν αφαιρεθούν από τα 10.33 m διαθέσιμα στη νότια όψη, απομένουν 1.271 m, δηλαδή το μήκος του λανθάνοντος αγελαίου ορθοστάτη.

Κρίνοντας από τις θέσεις των σωζόμενων γραμμάτων στους ορθοστάτες, διαπιστώνεται ότι η σήμανση αλφαβητικής ακολουθίας που εφαρμόστηκε στη βόρεια όψη έχει φορά από τα ανατολικά προς τα δυτικά (Σχ. 53). Κάνοντας την παραδοχή ότι το γράμμα «Α» λαξεύτηκε πλάι στον δεξιό αρμό του γωνιακού λίθου Βδ9.7, ο αμέσως επόμενος λίθος φέρει «Α» στα αριστερά και «Β» στα δεξιά και ούτω καθ' εξής, μέχρι τον τελευταίο αγελαίο ορθοστάτη στα δυτικά, αμέσως δίπλα σε αυτόν της παραστάδος, ο οποίος αναμένεται να φέρει «Θ» πλάι στον αριστερό αρμό και «Ι» στον δεξιό. Έτσι, χωρίς να προσμετράται η γωνία στο σύνολο, ο Νν4.6 καταλαμβάνει την τρίτη θέση, έχοντας ένα κατοπτρικό «Γ» πλάι στον αριστερό του αρμό και ακολουθείται στην τέταρτη από τον Νδ4.2 με ένα «Ε» στα δεξιά του (Σχ. 68). Αμέσως μετά στην πέμπτη θέση τοποθετείται ο Βν9.2, καθώς τα χαραγμάτα στο δυτικό του άκρο μπρούν ίσως να αναγνωστούν ως «Ζ». Τέλος στην έβδομη θέση τοποθετείται ο Νβ4.2, διότι φέρει «Θ» στα δεξιά του και η στρώση ολοκληρώνεται με τον όγδοο λίθο Βν9.4. Ο λίθος φέρει πλάι στον δεξιό αρμό ένα χάραγμα μορφής ανεστραμμένου Τ, το οποίο προτείνεται να αναγνωστεί ως «Ι» υπογεγραμμένο. Τούτο ίσως εξηγείται εάν ληφθεί υπόψη ότι η σήμανση του «Ι» είναι μια γραμμή, που μπορεί ενδεχομένως εύκολα να διέφευγε της προσοχής του συνεργείου, επομένως ίσως κρίθηκε η ανάγκη τονισμού του γράμματος με μια οριζόντια γραμμή για να γίνει ευδιάκριτο.

Οι υπόλοιποι λίθοι τοποθετήθηκαν σε ομόλογες θέσεις λαμβάνοντας υπόψη κυρίως τη συμφωνία μεταξύ των υψών τους. Ο λίθος Νβ4.4 με μήκος 1.273 m είναι ο βραχύτερος αμέσως μετά τον Βν9.2 (1.258 m) και τοποθετήθηκε στην έκτη θέση, η οποία αντιστοιχεί στην καταφραγή. Έτσι οι δύο ορθοστάτες με τα μικρότερα μήκη γειτνιάζουν και είναι συμβατοί με την ιδιότητα του καταληκτήριου και προκαταληκτήριου λίθου της στρώσης⁵⁴⁷.

Η τοποθέτηση των ορθοστατών του νότιου τοίχου γίνεται απουσία στοιχείων σε ομόλογες θέσεις και σύμφωνα με το ίδιο μοτίβο κατανομής που προτάθηκε για τη βόρεια όψη (Σχ. 69). Ο λίθος Ββ9.6 έχοντας το μικρότερο μήκος όλων, λαμβάνει την έκτη θέση, που αντιστοιχεί στην καταφραγή. Ο Βδ9.1, ο πλέον επιμήκης,

⁵⁴⁷ Άλλωστε όλοι οι υπόλοιποι λίθοι εμφανίζονται πρακτικά με τυποποιημένο μήκος 1.298 m, με εξαίρεση τον Βν9.4, ο οποίος ίσως είναι μακρύτερος, προκειμένου να αναπληρώσει το μήκος του ορθοστάτη Νν5.6 της παραστάδος, που υπενθυμίζεται ότι είναι περίπου 1 cm βραχύτερος του αντίστοιχου στα νότια, έτσι ώστε το μήκος αγελαίων λίθων να είναι το ίδιο στις δύο όψεις. Ωστόσο ο Βν9.4 εμφανίζει διπλάσιο πλεόνασμα, οπότε οι δύο λίθοι που απομένουν, καλούνται να παραλάβουν αυτή τη διαφορά, όπως και τις αποκλίσεις όλων των υπολοίπων από το θεωρητικό μήκος λιθόπλινθου. Άλλωστε ο καταληκτήριος και ο προκαταληκτήριος λίθος λαμβάνουν την οριστική τους διάσταση με λάξευση των αρμών ώσπου, μόνο ύστερα από δοκιμαστικές τοποθετήσεις, επομένως είναι τα ιδανικά μέλη για την απόσβεση των όποιων μικροδιαφορών.

τοποθετείται στην τελευταία θέση αγελαίου ορθοστάτη, πλάι σε αυτόν της παραστάδος, κατ' αναλογία με τον βόρειο τοίχο και αμέσως δίπλα του στα δεξιά ο Νδ4.4, λόγω συμβατού ύψους. Για τις τέσσερις διαθέσιμες θέσεις ανατολικά του καταληκτήριου λήφθηκε ως κριτήριο η σταδιακή αύξηση του ύψους των λίθων, η οποία φαίνεται να παρουσιάζει μέγιστο στη ΝΑ γωνία. Έτσι, με κατεύθυνση ΑΔ και χωρίς να προσμετράται η γωνία, αποδίδεται στην πρώτη θέση ο Νδ4.1, ο Βδ9.5 στη δεύτερη, ο Βδ9.4 στην τρίτη και τέλος στην τέταρτη ο Νδ4.3. Ο λίθος που λανθάνει, βάσει αριθμητικών υπολογισμών έχει μήκος 1.271 m, οπότε τοποθετήθηκε δεξιά της καταφραγής.

Λίθοι από τη στέψη των ορθοστατών

Η στρώση της στέψης των ορθοστατών είναι η πλέον ευδιάκριτη, χάρη στην οριζόντια διακοσμητική υποτομή στα πρόσωπα των λίθων και από τις καλύτερα σωζόμενες. Στον παρακάτω πίνακα συγκεντρώνονται οι διαθέσιμοι λίθοι από τους πύργους με τις διαστάσεις και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους:

Αρ. Λίθου	Μήκος (m)	Ύψος (cm)	Σήμανση με γράμμα	Απόδοση σε όψη Μακρά/Οπίσθια
Bδ8.1	1.206	46.85	-	Ο
Bδ8.2	1.218	47.1		Ο
Bδ8.4	1.211	47.1-2	Z - H	Ο
Bv8.3	1.22	47.2		Ο
Bv8.1	1.209	46.6		Ο
Nβ3.1	Max σωζ. 1.15 [1.235]	46.8	- Γ	Ο
Nβ3.2	1.217	46.8	a -	Ο
Nδ3.2	1.217	46.7	Γ - Δ	Ο
Bv8.4 (Γωνία)	1.220-1.221/0.569	46.9	- Θ	Μ Βόρεια
Bδ8.3	1.288	46.9	- Γ (;)	Μ Βόρεια
Bδ8.5	1.276	47.1	H -	Μ Βόρεια
Bδ8.6	1.285	46.9		Μ [Νότια]
Bβ8.6	1.247/1.29	46.5		Μ [Νότια]
Bv8.2	1.397	46.5		Μ [Νότια]
Nβ3.3	1.288	47		Μ
Nβ3.4	1.29	47		Μ
Nδ3.1	1.29	46.8		Μ
Nδ3.3	0.764 ελάχιστο 1.176	47		Μ
Nδ3.4	0.512 (Συνδ. με Νβ1.1)	46.7		Μ [Νότια]
Nδ3.5	1.292	46.5		Μ [Νότια]
Nδ3.6	0.41	46.7		Μ
Nβ1.1	0.744 (Συνδ. με Νδ3.4)	46.5		Μ [Νότια]
Nv3.4	0.812	46.5		Μ [Νότια]
Nv3.5 (Γωνία)	0.933 σωζ. [1.21]	46.7		Μ Νότια
Bα9.4	1.10 σωζ. [1.29]	46.6		Μ [Νότια]

Στο χορηγικό μνημείο οι διαθέσιμες θέσεις για κοινούς λίθους στέψης, δηλαδή με πάχος όσο οι τοίχοι του σηκού, είναι 24. Τα κομμάτια που καταγράφηκαν στους

πύργους δεν αντιπροσωπεύουν ακριβώς τον αριθμό των διαθέσιμων μελών, καθώς επτά καταγραφές αφορούν σε θραύσματα, όλα προερχόμενα από τον νότιο πύργο. Στην υφιστάμενη κατάσταση καταγράφονται εκεί επτά ακέραια μέλη, ενώ πριν τις επεμβάσεις στον πύργο το 1888 (Πίν. 10, 12, 71: 1, 2) υπήρξαν οπωσδήποτε συνολικά εννέα λίθοι από τη στέψη σε βόρεια και δυτική όψη, στους οποίους θα πρέπει να προστεθούν το πολύ ακόμη τρεις από τη νότια. Επομένως υπάρχουν δώδεκα μέλη στον βόρειο πύργο και το μέγιστο άλλοι τόσοι στον νότιο, με αποτέλεσμα να διαπιστώνεται η επανάχρηση όλων των λίθων από αυτή τη στρώση.

Στον νότιο πύργο οι ακέραιοι λίθοι είναι επτά, επομένως οι τεμαχισμένοι, έξι στον αριθμό, μπορούν να ανασυνθέτουν το πολύ ακόμη πέντε λιθόπλινθους από τη στέψη. Τα κομμάτια Nδ3.4, Nδ3.6, Nv3.4 και Nv3.5 σώζουν ακέραιο το αριστερό τους άκρο⁵⁴⁸, ο Nδ3.3 κατά τα φαινόμενα κανένα⁵⁴⁹, ενώ μόνο ο Nβ1.1 το δεξιό. Με αρκετή βεβαιότητα ο Nβ1.1 συνδυάζεται με τον Nδ3.4, καθώς στα εξωτερικά τους μέτωπα διακρίνεται μια πολύ χαρακτηριστική γεωλογική διαστρωμάτωση του πωρόλιθου, η οποία συνεχίζεται αβίαστα από το ένα κομμάτι στο επόμενο. Βάσει των σωζόμενων μηκών τους η ελάχιστη διάσταση του λίθου που ανασυνθέτουν είναι 1.256 m. Τα χαρακτηριστικά των υπόλοιπων τεμαχισμένων λίθων δεν επιτρέπουν κάποιο συνδυασμό μεταξύ τους, επομένως ο κάθε ένας από αυτούς θεωρείται ότι αντιπροσωπεύει μία λιθόπλινθο.

Όπως συνέβη με τη στρώση των ορθοστατών, έτσι και με τη στέψη οι λίθοι σημάνθηκαν με γράμματα, τα οποία αντιπροσωπεύουν ένα σύστημα αλφαβητικής ακολουθίας, που εφαρμόστηκε στην ανατολική και στη βόρεια όψη του μνημείου (Πίν. 42). Ως εκ τούτου κάποιοι από τους διαθέσιμους λίθους μπορούν να λάβουν μια δύναμι μοναδική θέση.

Γραφική σύνθεση λίθων στέψης οπίσθιου τοίχου

Η στρώση, βάσει της εκτιμώμενης μείωσης των πλευρικών τοίχων, υπολογίζεται να έχει μήκος 10.870 στην άνω παρειά της. Αποτελείται δε από δέκα λίθους, δύο γωνιακούς που προβάλλουν με τη στενή πλευρά τους και οκτώ αγελαίους. Οι λίθοι στις γωνίες έχουν πλάτος 56.9 cm, οπότε ανάμεσά τους μεσολαβούν 9.732 m τρέχοντα μέτρα, στα οποία αντιστοιχούν οκτώ λίθοι αναμενόμενου μέσου μήκους 1.2165 m.

Οι μισοί λίθοι από όσους αποδίδονται στην ανατολική όψη, φέρουν γράμματα που υποδηλώνουν μια αλφαβητική ακολουθία. Η θέση όσων γραμμάτων σώζονται, ως προς το μέτωπο κάθε λίθου, φανερώνει ότι η κατεύθυνση της αλφαβήτου είναι από τα

⁵⁴⁸ Τούτο γίνεται αντιληπτό κυρίως μέσω των ανοιγμένων αρμών, όπου διακρίνεται η αναθύρωση ή η εντορμία για οριζόντιο σύνδεσμο διπλού T. Εναλλακτικός τρόπος είναι ο εντοπισμός της λείας ταινίας κατά μήκος των κάθετων αρμών, η οποία οριοθετεί τη λεπτή διάστικτη κατεργασία του προσώπου.

⁵⁴⁹ Ο λίθος φέρει δεξιά στο εσωτερικό του πρόσωπο επικοπή, χαρακτηριστικό όσων λίθων τοποθετούνται στις γωνίες του νότιου πύργου, επομένως θα πρέπει να ήταν χτισμένος στη ΒΔ γωνία. Βάσει της φωτογραφίας προ του 1888, φαίνεται ότι ο λίθος είχε ήδη ρηγματωθεί τουλάχιστον σε ένα σημείο. Εφόσον η επικοπή λάβει το τυπικό πάχος της στρώσης της στέψης, ο λίθος είχε μήκος τουλάχιστον 1.176 m, το οποίο θα ήταν ακόμη μεγαλύτερο εάν ληφθεί υπόψη και το άλλο του θραυσμένο άκρο.

νότια προς τα βόρεια, δηλαδή αντίστροφη από αυτή που σημειώνεται στη στρώση των ορθοστατών (Σχ. 53).

Έτσι είναι εφικτός ο προσδιορισμός της μοναδικής θέσης τους στο προτεινόμενο σύστημα. Οι διαθέσιμες θέσεις αγελαίων λίθων που αναφέρονται στη συνέχεια, αριθμούνται από τα νότια προς τα βόρεια, χωρίς να προσμετρώνται οι γωνιακοί λίθοι.

Με την παραδοχή ότι ο λίθος στέψης στη ΝΑ γωνία σημάνθηκε με ένα «Α» πλάι στον δεξιό του αρμό, ο Νβ3.2 καταλαμβάνει την πρώτη θέση (Σχ. 70), καθώς φέρει στο αριστερό του άκρο «Α» διαφορετικής μορφής από τα υπόλοιπα⁵⁵⁰. Ο Νβ3.1 φέρει «Γ» στα δεξιά, επομένως καταλαμβάνει τη δεύτερη θέση. Ακολουθεί ο Νδ3.2 με ένα ακόμη «Γ» στα αριστερά κι ένα «Δ» στα δεξιά του προσώπου του. Τέλος στην έκτη θέση αποδίδεται ο Βδδ.4 με την αλληλουχία των γραμμάτων «Ζ», «Η» στα δύο του άκρα. Οι υπόλοιποι τέσσερις λίθοι τοποθετούνται σε ομόλογες θέσεις, λαμβάνοντας ως κριτήριο την ομαλή μεταβολή του ύψους τους, οπότε ο Βν8.1 αντιστοιχίζεται στην τέταρτη θέση, ακολουθούμενος από τον Βδδ.1 στην πέμπτη, ο Βδδ.2 στην έβδομη και τέλος ο Βν8.3 στην όγδοη.

Ο λίθος Βν8.4 είναι γωνιακός και κατέχει μοναδική θέση στη ΒΑ γωνία του κτηρίου. Το μόνο μέλος που λανθάνει από την ανατολική όψη είναι το γωνιακό στα ΝΑ. Εφόσον ήταν εντοιχισμένο στους πύργους ως κοινό κομμάτι, θα έπρεπε η υποτομή να προβάλλει στο κύριο μέτωπο στα δεξιά, και στην πίσω όψη να υπάρχει αναθύρωση στην αριστερή πλευρά του. Στον βόρειο πύργο δε διαπιστώθηκε τέτοια περίπτωση⁵⁵¹, αλλά στον νότιο υπάρχει ένας τεμαχισμένος λίθος, ο Νν3.5, που θα μπορούσε να ανήκει στη στρώση της στέψης των ορθοστατών.

Ο Νν3.5 είναι κατά τεκμήριο γωνιακός. Παρά το γεγονός ότι έχει κοπεί, στο εσωτερικό του πρόσωπο είναι ευδιάκριτα τα ίχνη μιας ζώνης αδρής κατεργασίας με βελόνι, η οποία έρχεται σε αντίθεση με την υπόλοιπη επιμελώς λαξευμένη επιφάνεια με λεπτό οδοντωτό εργαλείο. Η σωζόμενη ταινία επαφής από την αναθύρωση δε διακρίνεται ως προς το επίπεδο του προσώπου, ούτε ως προς τα λιθοξοϊκά ίχνη. Στην άνω έδρα του⁵⁵² σώζονται τρεις εντορμίες μορφής διπλού T, η μία αντιστοιχεί στον αρμό ώσεως, η άλλη εξασφάλιζε την οριζόντια σύνδεση με τον εγκάρσιο τοίχο. Η τρίτη εντορμία είναι επίσης εγκάρσια και κατά πάσα πιθανότητα ανοίχθηκε κατά την επανάχρηση του λίθου στον πύργο. Το ύψος του λίθου είναι 46.7 cm, επομένως θα μπορούσε να αποδοθεί στη στρώση «Θ», όμως η θέση της αναθύρωσης δεν επιτρέπει κάτι τέτοιο, καθώς υφίσταται ήδη γωνιακός λίθος, ο Βδ7.7, ο οποίος φέρει σήμανση

⁵⁵⁰ Η μορφή του περιγράφεται καλύτερα από το λατινικό «a». Ενδεικτικό παράλληλο παράδειγμα από την Αθήνα αποτελεί θραύσμα επιτύμβιας χριστιανικής πλάκας (αρ. Agora I 7332), χρονολογούμενης περί τον 5^ο αι. μ.Χ., βλ. (Lalonde, 1992, 379-380, Πίν. 85.2).

⁵⁵¹ Ο Βδδ.2 ήταν ένα πιθανός υποψήφιος, καθώς όλη η αριστερή πλευρά του εσωτερικά είναι κρυμμένη για μήκος 61 cm από έναν πεσσο έδρασης της θολοδομίας του βόρειου πύργου, ενώ εξωτερικά έχει θραυστεί η πλάγια έδρα του, ωστόσο όπου σώζεται βαθύτερα στο πάχος του τοίχου, φαίνεται να είναι αδρά κατεργασμένη, στοιχείο που μάλλον φανερώνει αρμό ώσεως, οπότε αποδόθηκε στην ανατολική όψη ως αγελαίος.

⁵⁵² Ο λίθος είναι σήμερα τοποθετημένος ανάποδα, επομένως όταν γίνεται λόγος για την άνω έδρα, νοείται με τον λίθο προσανατολισμένο στο χώρο ως είχε ενσωματωμένος στο χορηγικό μνημείο.

με αυτό το γράμμα και κατέχει μοναδική θέση στη ΒΑ γωνία του μνημείου. Το εξωτερικό πρόσωπο του λίθου Nv3.5, με την πυκνή διάστικτη κατεργασία, έχει υποστεί εκτεταμένη, βαθιά θραύση στη ζώνη, όπου θα αναμενόταν η διακοσμητική υποτομή. Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία ο λίθος Nv3.5 αποδίδεται με σχετική επιφύλαξη στη ΝΑ γωνία του χορηγικού μνημείου, αν και είναι ο μόνος από το σύνολο που πληροί τις βασικές προϋποθέσεις για τη συγκεκριμένη θέση, ακόμη και από την άποψη του πάχους (56.95 cm). Πάντως το ύψος του (46.7 cm), επιτρέπει τη γειτνίαση με τον Nβ3.2 στην ανατολική όψη, κι αυτό είναι μία ακόμη θετική ένδειξη.

Γραφική σύνθεση λίθων στέψης πλάγιων τοίχων

Έχοντας καλύψει όλες τις διαθέσιμες θέσεις στην ανατολική όψη για λίθους από τη στέψη των ορθοστατών, όλοι οι υπόλοιποι, συμπεριλαμβανομένων και των τεμαχισμένων, αποδίδονται στους πλευρικούς τοίχους του χορηγικού μνημείου. Προκειμένου να γίνει η περαιτέρω κατανομή τους σε βόρεια και νότια όψη, λήφθηκαν υπόψη κυρίως η ύπαρξη γραμμμάτων, όπως και η γενική μεταβολή των υψών κατά μήκος της κάθε στρώσης.

Λίθοι στέψης ορθοστατών της βόρειας όψης

Στη βόρεια όψη έχει ήδη αποδοθεί ο βραχύς λίθος από τον τοίχο της παραστάδος, μήκους 0.984 m και στο άλλο άκρο ο γωνιακός Bv8.4 μήκους στην άνω παρειά 1.22 m. Μεταξύ τους μεσολαβούν 10.321 τρέχοντα μέτρα πωρόλιθου, τα οποία αντιστοιχούν σε εννέα θέσεις μέσης διάστασης 1.290 m. Από αυτές οι οκτώ καταλαμβάνονται από αγελαίους και μία από μασχαλιαίο λίθο.

Τρεις λίθοι διασώζουν από ένα γράμμα. Ο Bv8.4, που είναι γωνιακός με μοναδική θέση στο ΒΑ άκρο του σηκού, φέρει «Θ» στα δεξιά του προσώπου του, φανερώνοντας ότι η φορά σήμανσης έγινε από τα δυτικά προς τα ανατολικά, δηλαδή αντίστροφα από τη στρώση των ορθοστατών. Επομένως φαίνεται να επαναλαμβάνεται η ίδια πρακτική με την ανατολική όψη, όσον αφορά στην αλλαγή κατεύθυνσης γραφής από τη μια στρώση στην επόμενη (Σχ. 53). Ο Bδ8.3 φέρει δυσανάγνωστο γράμμα πλάι στον δεξιό του αρμό, πιθανότερα πρόκειται για «Γ». Ο Bδ8.5 διασώζει μέρος ενός «Η» στο αριστερό άκρο του.

Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία και περιλαμβάνοντας τη γωνία στην αρίθμηση των διαθέσιμων θέσεων, την πρώτη καταλαμβάνει ο Bv8.4, την τρίτη ο Bδ8.5 και την έκτη ο Bδ8.3, η οποία θα μπορούσε να αποτελεί την καταφραγή του δόμου (Σχ. 68)⁵⁵³.

Με τις θέσεις που κατέλαβαν οι λίθοι, δημιουργούνται δεσμεύσεις όσον αφορά στη διακύμανση των υψών. Στα ανατολικά ο δόμος έχει ως αφετηρία τον Bv8.4 με ύψος 46.9 cm για να καταλήξει στο δυτικό άκρο στον Na4.4 ύψους 46.6 cm.

Ο Bδ8.5 στην τρίτη θέση έχει ύψος 47.1 cm, επομένως αρκεί η τοποθέτηση ενός λίθου με ύψος 47 cm στη δεύτερη θέση, ώστε να «σβήσει» ομαλά η υψομετρική

⁵⁵³ Εναλλακτικά μπορεί να θεωρηθεί η αμέσως επόμενη προς τα δυτικά.

διαφορά με τη γωνία. Οι Νβ3.3, Νβ3.4 και ο τεμαχισμένος Νδ3.3 πληρούν αυτή την προϋπόθεση. Τα ίδια κομμάτια είναι επίσης κατάλληλα προς τοποθέτηση και στην τέταρτη και πέμπτη θέση, διότι στην έκτη ο Βδ8.3, που αποδόθηκε εκεί βάσει γράμματος, έχει ύψος 46.9 cm. Με βάση την ίδια λογική δεξιά του Βδ8.3 δύναται η απόδοση των Νδ3.1, Νδ3.6 με ύψη 46.8 cm και 46.7 cm αντίστοιχα, οι οποίοι εξασφαλίζουν την ομαλή μετάβαση στο ύψος των 46.6 cm στην ανατολική απόληξη του τοίχου.

Επομένως χρησιμοποιώντας τον δεσμευτικό παράγοντα του ύψους εισήχθησαν στο σύστημα του βόρειου τοίχου πέντε λίθοι, οι οποίοι ολοκληρώνουν τη στρώση. Το μόνο που απομένει είναι η προσέγγιση του μήκους των τεμαχισμένων λίθων. Οι πέντε ακέραιες αγελαίες λιθόπλινθοι αθροίζουν μήκος 6.432 m, αφήνοντας ελεύθερα 3.889 m για δύο κοινούς κι έναν μασχαλιαίο λίθο. Εάν ισομοιραστεί η απόσταση μεταξύ τους προκύπτει μέσο μήκος 1.296 m, δηλαδή με πλεόνασμα 6 mm, κάτι που είναι αναμενόμενο. Ο Βδ8.5 υπολείπεται σε μήκος κατά 1.4 cm του θεωρητικού 1.29 m, ενώ οι υπόλοιποι λίθοι το τηρούν με ελάχιστες αποκλίσεις το πολύ 2 mm, οπότε θεωρείται πιθανότερο ένας από τους κομμένους λίθους να παραλαμβάνει την παραπάνω διαφορά, παρά αυτή να κατανεμηθεί σε τρία μέλη.

Σύμφωνα με όλα τα παραπάνω, για τους λίθους που αναφέρθηκαν, προτείνεται η εξής διάταξη σε ομόλογες θέσεις επί του βόρειου τοίχου: Στη δεύτερη θέση ο Νδ3.3 με αποκατεστημένο μήκος 1.309 m, στην τέταρτη ο Νβ3.3 ακολουθούμενος στην πέμπτη από τον Νβ3.4, στην έβδομη ο Νδ3.6 και τέλος στην όγδοη ο Νδ3.6 με τυπικό μήκος 1.29 m, ακολουθούμενος από τον λανθάνοντα μασχαλιαίο επίσης ίδιας διάστασης.

Λίθοι στέψης ορθοστατών της νότιας όψης

Στο δυτικό άκρο του νότιου τοίχου, το μήκος του βραχέος λίθου παραστάδος από τη στρώση «h» στην «H» μειώνεται κατά 4 mm, οπότε με τον ίδιο ρυθμό προκύπτει για τον ίδιο τύπου λίθο στη στέψη διάσταση 0.984 m, δηλαδή ίδιο με τη βόρεια όψη. Ο αμέσως επόμενος λίθος είναι ο μασχαλιαίος Ββ8.5 μήκους 1.277 m. Αποδίδοντας στον γωνιακό Νν3.5 στα ανατολικά ένα συμβατικό μήκος 1.21 m, τότε τα διαθέσιμα τρέχοντα μέτρα, για τις επτά αγελαίες λιθόπλινθους που μεσολαβούν, είναι 9.054 m.

Οι λίθοι της νότιας όψης δε φαίνεται να έλαβαν σήμανση με γράμμα, επομένως δεν υπάρχει δυνατότητα ασφαλούς ταύτισης της θέσης κάθε μέλους. Ως μόνο κριτήριο για την απόδοσή τους σε ομόλογες θέσεις λήφθηκε η πιθανή διακύμανση του ύψους, που παρατηρείται κατά μήκος του δόμου (Σχ. 69). Συγκεκριμένα στη ΝΑ γωνία του χορηγικού το ύψος είναι 46.7 cm, ενώ στη δυτική απόληξη 47.1 cm.

Τέσσερις λίθοι εμφανίζονται με ύψος 46.5 cm, το μικρότερο για τη συγκεκριμένη στρώση, οι οποίοι δεν αποδόθηκαν στη βόρεια όψη, όπου εκεί τα ύψη των λιθόπλινθων διαπιστώθηκαν ελάχιστα μεγαλύτερα. Πρόκειται για τους Βν8.2, Ββ8.6, Νν3.4 και Νδ3.5. η ομάδα θα πρέπει εκατέρωθεν να γειτνιάζει με λίθους προοδευτικά μεγαλύτερου ύψους, έτσι ώστε να γίνεται ομαλά η μετάβαση προς τα άκρα. Τούτο

επιτυγχάνεται εάν στα αριστερά της ομάδας τοποθετηθεί ο ανασυστημένος από θραύσματα λίθος (Nβ1.1+Nδ3.4), ακολουθούμενος στα δυτικά από τον Βδ8.6⁵⁵⁴. Ομοίως στα ανατολικά της η μεσολάβηση του Βα9.4, ύψους 46.6 cm, εξασφαλίζει τη γεφύρωση με τη γωνία.

Η ύπαρξη του Βν8.2, μήκους 1.397 m, διαφέρει κατά 10.4 cm από το θεωρητικό μέσο μήκος της στρώσης για τη συγκεκριμένη όψη. Επομένως δημιουργεί μια διαταραχή στο σύστημα των κάθετων αρμών. Εάν η διαφορά ισομοιραζόταν στους υπόλοιπους έξι αγελαίους λίθους, τότε η μέση διάστασή τους θα έπρεπε να καταβιβαζόταν στα 1.275 m. Φαίνεται όμως ότι προτιμήθηκε να παραλάβει τη διαφορά μικρότερος αριθμός λίθων, που ούτως ή άλλως στις θέσεις του καταληκτήριου και προκαταληκτήριου λίθου απαντώνται βραχύτεροι.

Οι ακέραιες αγελαίες λιθόπλινθοι αφήνουν ελεύθερα 3.79 τρέχοντα μέτρα πωρόλιθου για τα υπόλοιπα τρία κομμάτια, των οποίων το μέσο μήκος θα πρέπει να είναι 1.263 m. Επομένως το μέλος (Nβ1.1+Nδ3.4) δύναται να θεωρηθεί μέγιστου μήκους 1.256 m⁵⁵⁵ και οι άλλοι δύο να αποκατασταθούν στα 1.267 m έκαστος. Από αυτούς ο Βα9.4 λόγω ύψους δεσμεύεται στη θέση αμέσως μετά τη γωνία.

Τέλος όσον αφορά στην αλληλουχία των τεσσάρων λίθων Βν8.2, Ββ8.6, Νν3.4, προτείνεται η βέλτιστη δυνατή, από την άποψη της ελαχιστοποίησης της αναπόφευκτης εκκεντρότητας που παρουσιάζουν οι κάθετοι αρμοί ως προς τους ορθοστάτες.

Τυπικές στρώσεις τοίχων σηκού

Οι στρώσεις του ορθοστάτη και της στέφης ήταν οι πλέον προφανείς όσον αφορά στον τρόπο αναχρησιμοποίησής τους. Η νέα τους θέση στους πύργους προέκυπτε αβίαστα διαρκούσης της κατασκευής. Δε συνέβαινε όμως το ίδιο για τους λίθους από τις υπερκείμενες τυπικές στρώσεις του σηκού, καθώς η διαφοροποίηση του ύψους ανά στρώση δεν μπορούσε να γίνει άμεσα αντιληπτή, παρά μόνο με σχολαστική μέτρηση. Έτσι επιλέχθηκε, όπως αναφέρθηκε, η σήμανση του προσώπου κάθε λίθου με ένα γράμμα του ελληνικού αλφαβήτου, το οποίο αντιπροσώπευε μια αριθμητική ακολουθία, με αφετηρία την κορυφή του πώρινου τοίχου και τερματισμό τη στρώση αμέσως πάνω από τους ορθοστάτες.

Πριν γίνει λόγος για τα μέλη της κάθε στρώσης, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί ότι τα γράμματα κατά κύριο λόγο εμφανίζονται στο εξωτερικό πρόσωπο των λίθων και σπανιότερα στο εσωτερικό, ωστόσο η κατανομή τους δε σχετίζεται με την όψη προέλευσης, καθώς στην ανατολική όψη διαπιστώνεται ότι άλλες λιθόπλινθοι της

⁵⁵⁴ Ο πρώτος έχει ύψος 46.5-46.7 cm, ενώ ο επόμενος 46.9 cm.

⁵⁵⁵ Υπενθυμίζεται ότι η διάσταση προκύπτει από το άθροισμα του σωζόμενου μήκους των δύο θραυσμάτων, που ανασυνθέτουν τη λιθόπλινθο.

ίδια στρώσης φέρουν τη σήμανση στην έξω πλευρά τους και οι υπόλοιπες στην εσωτερική⁵⁵⁶.

Οι τρεις τοίχοι που ορίζουν την εξωτερική περίμετρο του σηκού και του προνάου διαθέτουν συνολικά 302 θέσεις για πωρόλιθους από τις οποίες καταλαμβάνονται οι 148, δηλαδή σχεδόν οι μισές, τόσο από τις ειδικές κατηγορίες μελών, που απαρτίζουν τις παραστάδες, όσο και από τυπικές λιθόπλινθους. Η επισκόπηση των σωζόμενων αγελαίων λίθων από το μνημείο του Νικίου γίνεται ξεχωριστά ανά στρώση, ενώ παράλληλα επιχειρείται απόπειρα απόδοσή τους είτε στις αρχικές ή σε ομόλογες θέσεις.

Λίθοι από τη στρώση Θ

Η πρώτη καθ' ύψος τυπική στρώση των περιμετρικών τοίχων του σηκού πάνω από αυτή της στέψης των ορθοστατών αναγνωρίζεται από το γράμμα «Θ», το οποίο είναι λαξευμένο είτε στο εξωτερικό ή στο εσωτερικό πρόσωπο των λιθόπλινθων που την απαρτίζουν (Πίν. 43: 1-5). Με τούτο το στοιχείο ταυτίστηκαν με ασφάλεια δεκατέσσερις λίθοι, στους οποίους προστίθενται λόγω ύψους ακόμη έξι, επομένως είκοσι στο σύνολο, ακέραιοι και τεμαχισμένοι. Οι διαστάσεις και άλλα χαρακτηριστικά τους συνοψίζονται στον παρακάτω πίνακα:

Λιθόπλινθοι στρώσης Θ					
Αρ. Λίθου	Μήκος (m)	Ύψος (cm)	Θέση γράμματος ως προς άξονα	Απόδοση σε όψη Μακρά/Οπίσθια	Σχόλια
Bβ8.3	1.204	46.6	Θ	Ο	
Bβ7.4	1.194	46.2	Θ	Ο	Το γράμμα λαξευμένο στο εσωτερικό πρόσωπο του λίθου.
Bδ7.3	1.30	46.5	Θ	Μ	
Bδ7.5	1.272	46.4	Θ	Μ	
Bδ7.6	1.303	46.75	Θ	Μ	
Bδ7.7	1.21	46.3	Θ	Ο	Ο λίθος γωνιακός, μοναδική θέση στη ΒΑ γωνία.
Bν7.3	1.30	46.2	Θ	Μ	
Bν7.4	1.312	46.4	Θ	Μ	
Nβ2.1	1.278	46.3	Θ	Μ	
Nβ2.2	1.297	46.35	Φ	Μ	Το γράμμα έχει λαξευτεί με την παύλα αντί οριζόντια, κατακόρυφη, καταλαμβάνοντας μόνο το ήμισυ του κύκλου.
Nβ2.3	1.286	46.4	Θ	Μ	Το γράμμα λαξευμένο στο εσωτερικό πρόσωπο.
Nδ2.3	1.274	46.4	Θ	Μ	Το γράμμα λαξευμένο

⁵⁵⁶ Βλ. περισσότερα στη σχετική ενότητα του Β' μέρους VI: Παρατηρήσεις σχετικά με τη σήμανση των λιθόπλινθων από το μνημείο του Νικίου.

					στο εσωτερικό πρόσωπο.
Nv3.7	1.208	46.45	ΘΙ	O	Τοποθετημένος ανάποδα στον πύργο. Το γράμμα λαξευμένο στο εσωτερικό πρόσωπο. Πλάι στο «Θ» διακρίνεται επίσης μια κατακόρυφη γραμμή.
Na5.1	0.695 (κομμένος)	46.4	Θ	[M]	
Bδ7.2	1.309	46.2	-	M	Το ύψος εμπίπτει εντός του εύρους της στρώσης, θα μπορούσε να είναι και «H», όμως βρίσκεται σε στρώση όπου οι περισσότεροι λίθοι φέρουν «Θ».
Bδ7.4	1.255	46.25-35	-	M	Εκτός από το ύψος, βρίσκεται ανάμεσα σε δύο λίθους που φέρουν «Θ».
Bβ7.3	1.21	46.7	-	O	Απόδοση με βάση το ύψος. Στο πρόσωπο του λίθου ενδεχομένως διακρίνεται χαραγμένο ένα «A», πιθανότατα εκ παραδρομής.
Nδ1.3	1.292	46.35	-	M	Απόδοση με βάση το ύψος.
Nv3.3	0.46 (κομμένος)	46.4-6	-	[O]	Απόδοση με βάση το ύψος.
Na4.2	0.485 (κομμένος)	46.4	-	[M]	O λίθος τοποθετημένος ανάποδα. Απόδοση με βάση το ύψος.

Από τον ανατολικό τοίχο σώζονται οι έξι στους εννέα λίθους και έντεκα από τους συνολικά δεκαέξι των πλευρικών, συν τρία ακόμη τεμάχια άγνωστου αρχικού μήκους⁵⁵⁷. Με άλλα λόγια τουλάχιστον τα 3/4 των λιθόπλινθων της στρώσης «Θ» από τον σηκό του χορηγικού μνημείου εντοπίστηκαν στους πύργους⁵⁵⁸.

Όσον αφορά στην ανατολική όψη (Σχ. 70), ο γωνιακός Bδ7.7, κατέχει μοναδική θέση στη ΒΑ γωνία του κτηρίου. Μαζί με τους άλλους τέσσερις λίθους, οι οποίοι αποδίδονται με ασφάλεια λόγω του μήκους τους στον ίδιο τοίχο, καταλαμβάνουν 6.022 τρέχοντα μέτρα από τα 10.868 διαθέσιμα, αφήνοντας κενές τρεις θέσεις αγελαιών και μια για γωνιακό λίθο. Η κατανομή των αγελαιών λίθων, που προτείνεται στο σχέδιο γραφικής σύνθεσης των λίθων, βασίζεται σε ομόλογες θέσεις. Ο Nv3.7 φέρει μια κάθετη γραμμή πλάι στο «Θ», και όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, θα μπορούσε να αντιπροσωπεύει ένα συνθετότερο σύστημα σήμανσης, το οποίο εγκαταλείφθηκε αμέσως χάριν απλούστευσης. Η μια γραμμή

⁵⁵⁷ Για τους συγκεκριμένους λίθους, ελλείπει στοιχείων που να επιτρέπουν τη μεταξύ τους σύνδεση, γίνεται η παραδοχή ότι ο κάθε ένας προέρχεται από ένα και μόνο μέλος.

⁵⁵⁸ Σε περίπτωση που ο κάθε ένας από τους κομμένους λίθους ήταν αυτοτελής, τότε το συνολικό ποσοστό αναβιβάζεται στα 8/10.

εφόσον δήλωνε τάξη, θα σήμαινε την πρώτη θέση στον τοίχο, κι από τη στιγμή που ο Nv7.3 δεν είναι γωνιακός, δύναται να τοποθετηθεί αμέσως μετά από έναν γωνιακό λίθο. Με τον σωζόμενο Bδ7.7 υπάρχει ασυμβατότητα ύψους, επομένως προτείνεται η τοποθέτησή του στο απέναντι άκρο. Στη θέση δίπλα στον Bβ7.7 αποδίδεται, λόγω συμβατού ύψους ο Bβ7.4. Τέλος, οι Bβ7.3, Bβ8.3 εμφανίζουν το μέγιστο ύψος γι' αυτή την όψη και προκειμένου να υπάρξει επαρκές περιθώριο απόσβεσης της διαφοράς, προτείνεται η τοποθέτησή τους ως ζεύγος σε απόσταση μιας θέσης από τον Nv3.7 και δύο από τον Bβ7.4.

Εστιάζοντας στις πλευρικές όψεις του μνημείου, η στρώση «Θ» διαθέτει 10.345 τρέχοντα μέτρα για οκτώ αγελαίες λιθόπλινθους μέσου μήκους 1.293 m, ενώ η νότια 10.332 m και 1.291 m αντίστοιχα⁵⁵⁹. Παρ' όλα αυτά οι διαθέσιμοι λίθοι έχουν μήκη που εμφανίζουν είτε έλλειμμα ή πλεόνασμα σε σχέση με τη μέση αναμενόμενη διάσταση.

Στη βόρεια όψη (Σχ. 68), μετρώντας τις διαθέσιμες θέσεις από τα ανατολικά, τοποθετούνται λόγω μήκους και συμφωνίας υψών ο μεν Bv7.3 στην πρώτη ομόλογη θέση δίπλα στη γωνία, ο δε Bδ7.2 στη δεύτερη. Ο Bδ7.4 είναι ο βραχύτερος από τους υπόλοιπους, ως εκ τούτου αναγνωρίζεται ως ο καταληκτήριο λίθος της στρώσης, οπότε αντιστοιχεί στην πέμπτη θέση, ακολουθούμενος από τον επίσης βραχύ Nδ2.3 στην έκτη και τον Nβ2.3 στην έβδομη. Τέλος το ύψος του θραυσμένου Na4.2 επιτρέπει τη γειννιάσή του με τον επιμήκη λίθο παραστάδος Na5.4, οπότε αποδίδεται ενδεικτικά στην όγδοη θέση.

Στη νότια όψη (Σχ. 69), με αφετηρία αρίθμησης των θέσεων από την ανατολή προς τη δύση και με κριτήριο την ομαλή διακύμανση ύψους μεταξύ των λίθων, στην πρώτη ομόλογη θέση, πλάι στη γωνία, αποδίδεται ο Bδ7.3, έπειτα στη δεύτερη ο τεμαχισμένος Na5.1, στην τρίτη ο Nδ1.3, στην τέταρτη ο Nβ2.2, στην πέμπτη και έκτη, που αντιστοιχούν στην καταφραγή και σε προκαταληκτήριο λίθο, τοποθετούνται οι βραχύτεροι λίθοι Nβ2.1 και Bδ7.5 αντίστοιχα, ακολουθούμενοι από τους Bδ7.6 στην έβδομη και Bv7.4 στην όγδοη θέση.

Λίθοι από τη στρώση Η

Η δεύτερη καθ' ύψος τυπική στρώση λιθόπλινθων του σηκού αναγνωρίζεται από το γράμμα «Η», το οποίο είναι λαξευμένο είτε στο εξωτερικό ή στο εσωτερικό πρόσωπο των μελών που την απαρτίζουν (Πίν. 43: 1, 6-8). Με βάση το γράμμα ταυτίστηκαν με ασφάλεια έντεκα λίθοι, στους οποίους προστίθενται λόγω ύψους το πολύ ακόμη εννέα. Οι διαστάσεις και άλλα χαρακτηριστικά τους συνοψίζονται στον παρακάτω πίνακα:

⁵⁵⁹ Η διαφορά που προκύπτει μεταξύ των δύο όψεων οφείλεται στο γεγονός ότι οι επιμήκεις λίθοι παραστάδων στον βόρειο τοίχο είναι ελαφρώς βραχύτεροι (~1.5 cm) από τους αντίστοιχους στον νότιο.

Λιθόπλινθοι στρώσης Η					
Αρ. Λίθου	Μήκος (m)	Ύψος (cm)	Θέση γράμματος ως προς άξονα	Απόδοση σε όψη Μακρά/Οπίσθια	Σχόλια
Bδ5.1	1.209	46	H	M	Γωνιακός λίθος, μοναδική θέση στη ΝΑ γωνία.
Bδ6.4	0.938 [1.21]	46.4	H	O	Μέρος του λίθου κόπηκε για τη διάνοιξη παραθύρου. Ο υπολογισμός του μήκους βασίστηκε στα καθαρά τρέχοντα μέτρα της στρώσης Bδ5 (8.635 m), όπου ένας λίθος, ο Bδ5.3 έχει μήκος 40.1 cm. Οι λίθοι της στρώσης Bδ6 πλην του Bδ6.4 έχουν μήκος αθροιστικά 7.047 m, που αφήνει κενό 1.588 m. Σε αυτό αντιστοιχούν δύο λίθοι μήκους είτε 1.298 και 0.29 ή 1.21 και 0.377. Στη δεύτερη περίπτωση η διάσταση του βραχύτερου λίθου προσεγγίζει καλύτερα τη διάσταση της αντίστοιχης Bδ5.3.
Bδ6.5	1.303	46	H	M	Το γράμμα λαξευμένο στο εσωτερικό πρόσωπο.
Bδ6.6	1.304	46.2-1	H	M	
Bv6.5	1.29	46.25	H	M	
Bv7.2	1.312	46.3	H	M	
Nδ1.1	1.192	46.05-15	H	O	Ο λίθος τοποθετημένος ανάποδα στον πύργο.
Nδ2.4	1.28	46	H	M	Το γράμμα λαξευμένο στο εσωτερικό πρόσωπο.
Nδ2.6	0.889 (κομμένος)	46.1	H	;	Το γράμμα λαξευμένο στο εσωτερικό πρόσωπο.
Nv1.7	0.76 (κομμένος)	45.9	H	M	Το γράμμα λαξευμένο στο εσωτερικό πρόσωπο. Η κατακόρυφη παρειά του λύκου απέχει 59.7 cm από τη σωζόμενη έδρα, οπότε αποδίδεται στους πλευρικούς τοίχους. Προτείνεται η συνένωση με Nβ1.5.
Nv2.3	0.78 (κομμένος)	46.05	H	;	Το γράμμα λαξευμένο στο εσωτερικό πρόσωπο. Ο λίθος

					τοποθετημένος ανάποδα.
Nβ1.4	0.97 (κομμένος) [~1.298]	46.1	-	M	Απόδοση με βάση το ύψος. Ο λίθος κομμένος στο ανατολικό άκρο του. Στην άνω έδρα εντορμία για λύκο, της οποίας τα όρια απέχουν 55.2cm και 65.2 cm από την σωζόμενη έδρα, οπότε το μήκος αποκαθίσταται μέγιστο 1.304 m.
Nβ1.5	0.535 (κομμένος)	46.05	-	[M]	Απόδοση με βάση το ύψος. Ο λίθος τοποθετημένος ανάποδα. Προτείνεται η συνένωση με Nv1.7
Bv6.6	1.302	-	-	M	Αδύνατη μέτρηση εξωτερικά λόγω του μιάντα περίσφιξης και εσωτερικά εντελώς αφανής λόγω του μεταγενέστερου πεσσού. Ωστόσο ο λίθος βρίσκεται σε όψη όπου πρακτικά η αλληλουχία των στρώσεων είναι αδιατάρακτη και όλοι οι γειτονικοί λίθοι είτε φέρουν γράμμα «H», είτε έχουν αποδοθεί στην αντίστοιχη στρώση.
Bv6.1	0.925 (ορατό) [1.30]		H ;	[M]	Αδύνατη μέτρηση εξωτερικά λόγω του μιάντα περίσφιξης και εσωτερικά εντελώς αφανής λόγω του μεταγενέστερου πεσσού. Διακρίνεται ίσως το γράμμα «H» στο δυτικό του άκρο, ίσως όμως να αποτελεί φυσικό σχηματισμό, καθώς η θέση του γράμματος είναι ασυνήθιστη για τα δεδομένα του μνημείου. Το μήκος του λίθου εκτιμάται περί το 1.30 m, καθώς διεισδύει στη μάζα του θυραίου τοίχου σε βάθος 38.9 cm, δηλαδή όσο τα επιστύλια της δυτικής όψης.

Nδ2.5	0.55 (κομμένος)	46.025	-	[O]	Ο λίθος τοποθετημένος ανάποδα. Απόδοση με βάση το ύψος και επιπλέον βρίσκεται ανάμεσα σε δύο αναστηλωμένους λίθους που ανήκουν στην ίδια στρώση. Ενδεχομένως ξηλώθηκαν ως ομάδα και τοποθετήθηκαν μαζί. Προτείνεται συνένωση με τον Nv1.6
Nδ3.7	1.08 (κομμένος)	45.8	-	[M]	Απόδοση με βάση το ύψος. Θα μπορούσε να είναι και δόμος «Z».
Nv1.8	0.795 (κομμένος)	46.1-2	-	[O]	Απόδοση με βάση το ύψος. Θα μπορούσε να είναι και δόμος «Θ», αλλά βρίσκεται σε σειρά με άλλους αναστηλωμένους λίθους από τον «Η». Ο λίθος τοποθετημένος ανάποδα στον πύργο. Χτυπήματα από βελόνι στην σημερινή εσωτερική του επιφάνεια έχουν εξαφανίσει τη διάστικτη κατεργασία.
Nv1.6	0.64 (κομμένος)	45.9	-	[O]	Απόδοση με βάση το ύψος. Προτείνεται συνένωση με τον Nδ2.5.

Έντεκα κομμάτια, που αποδόθηκαν στη στρώση «Η», δε σώζουν το αρχικό μήκος τους. Τα δέκα βρίσκονται στο νότιο πύργο και τεμαχίστηκαν κατά τις εργασίες αποκατάστασης του 1888, ενώ εκτιμάται ότι αρχικά υπήρχαν οκτώ ακέραιες λιθόπλινθοι συν μία ακόμη κομμένη στη μέση⁵⁶⁰. Έξι από τους λίθους διασώζουν τον αριστερό αρμό ώσεως και οι τέσσερις τον δεξιό. Στις περισσότερες περιπτώσεις το σωζόμενο μήκος κάθε λιθόπλινθου δεν επιτρέπει πολλούς συνδυασμούς με τις υπόλοιπες. Προτείνονται δύο πιθανά ζεύγη για τη γραφική αποκατάσταση: Το Nδ2.5-Nv1.6, από το οποίο προκύπτει λιθόπλινθος μήκους ~1.20 m για την ανατολική όψη του μνημείου και το Nv1.7-Nβ1.5, που αθροίζουν μήκος 1.295 m⁵⁶¹. Λόγω αδυναμίας εύρεσης περισσότερων συνδυασμών με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, γίνεται η παραδοχή ότι οι υπόλοιποι έξι τεμαχισμένοι λίθοι καταλαμβάνουν ο κάθε ένας από

⁵⁶⁰ Ο (Bohn, 1882, 37) στην έσω παρεία της δυτικής όψης διέκρινε σε τρεις λίθους το γράμμα «Η», το οποίο ήταν προφανώς λαξευμένο στο εσωτερικό τους πρόσωπο.

⁵⁶¹ Κατ' αυτόν τον τρόπο το γράμμα στο μέτωπο του Nv1.7 εμφανίζεται εγγύτερα προς το μέσον του μήκους. Επιπλέον η θέση του λύκου στην άνω έδρα του λίθου φανερώνει ότι πρόκειται για μέλος από τις πλευρικές όψεις.

μία θέση τους τοίχους, κάτι που ίσως δεν απέχει πολύ από την πραγματικότητα, αφού για τον νότιο πύργο ο μέγιστος αριθμός ακέραιων μελών της στρώσης «Η» δεν μπορεί να υπερβαίνει τα οκτώ.

Ο Βδ5.1 είναι γωνιακός, όπως φανερώνει η αναθύρωση στο εσωτερικό του πρόσωπο, σύμφωνα με την οποία ο λίθος προέρχεται από τη ΝΑ γωνία του μνημείου. Στη νότια όψη (Σχ. 69) με αφετηρία μέτρησης των διαθέσιμων θέσεων από τα ανατολικά προς τα δυτικά, την ένατη θέση καταλαμβάνει ο μασχαλιαίος Νδ6.5 κι αμέσως μετά την όγδοη ο Νδ3.7 λόγω συμβατού ύψους μεταξύ τους. Οι Βν7.2, Βν6.5, Βδ6.6, Βδ6.5 εμφανίζουν προοδευτική μείωση του ύψους τους προς τα ανατολικά από 46.3 cm σε 46 cm στη γωνία, οπότε τοποθετούνται ενδεικτικά σε σειρά από την πέμπτη έως και τη δεύτερη θέση. Η απόδοση του Βν6.6 στην έκτη θέση είναι υποθετική και βασίζεται στο μήκος του, καθώς το ύψος του δεν κατέστη δυνατό να μετρηθεί.

Στη βόρεια όψη οι εννέα διαθέσιμες θέσεις αριθμούνται με αφετηρία από την ανατολή προς τη δύση (Σχ. 68). Σε ομόλογες θέσεις κατανέμονται με βάση το κριτήριο της ομαλής διακύμανσης του ύψους τους οι εξής λίθοι: Ο Νβ1.4 στη δεύτερη θέση, ο Νδ2.6 στην πέμπτη, ο Νδ2.4 στην έκτη, ο Νν2.3 στην έβδομη και τέλος το ζεύγος Νν1.7-Νβ1.5 στην όγδοη. Η τοποθέτηση του Βν6.1 στην τέταρτη θέση είναι τελείως υποθετική, βασιζόμενη αποκλειστικά στα μήκη του⁵⁶², καθώς το ύψος του ήταν αδύνατο να μετρηθεί.

Στην ανατολική όψη υπάρχουν οκτώ διαθέσιμες θέσεις αγελαίων λίθων (Σχ. 70). Με αφετηρία μέτρησης από τον νότο και με γνώμονα τη διακύμανση του ύψους τους, τοποθετούνται ενδεικτικά: το ζεύγος Νν1.6-Νδ2.5 στην πρώτη θέση, ο Νδ1.1 στη δεύτερη, ο Νν1.8 στην τρίτη και ο Βδ6.4 στην πέμπτη.

Ο μεγάλος αριθμός μη ακέραιων λίθων δημιουργεί αβεβαιότητα ως προς το πόσες ακριβώς είναι οι απώλειες λιθόπλινθων από τη στρώση «Η». Οπωσδήποτε λανθάνει το μέλος από τη ΒΑ γωνία του μνημείου μαζί με έξι ακόμη αγελαίους λίθους από τους συνολικά 22, που υπήρχαν στην περίμετρο του σηκού.

Λίθοι από τη στρώση «Ζ»

Στη στρώση «Ζ» αποδόθηκαν είτε με βάση το αντίστοιχο γράμμα στο πρόσωπό τους (Πίν. 44) είτε σύμφωνα με το ύψος τους συνολικά 26 λίθοι, ακέραιοι και τεμαχισμένοι. Οι διαστάσεις και άλλα χαρακτηριστικά τους συνοψίζονται στον παρακάτω πίνακα:

⁵⁶² Ο λίθος θα μπορούσε εναλλακτικά να τοποθετηθεί στην έβδομη θέση στον νότιο τοίχο του σηκού, όμως επειδή εκεί αντιστοιχεί είτε η καταφραγή είτε προκαταληκτικός λίθος, για τα οποία έχει γίνει η παραδοχή ότι απαντώνται σε μικρότερο μήκος, κρίνεται ότι το μήκος του Βν6.1 ~1.30 m είναι ασύμβατο με τη συγκεκριμένη θέση.

Λιθόπλινθοι στρώσης Z					
Αρ. Λίθου	Μήκος (m)	Ύψος (cm)	Θέση γράμματος ως προς άξονα	Απόδοση σε όψη Μακρά/Οπίσθια	Σχόλια
Bβ6.6	1.287	45.5	Z	M Βόρεια	Το γράμμα εμφανίζεται με κατοπτρική μορφή στην όψη, ίσως ο λίθος είναι ανάποδα.
Bδ6.1	1.264	-	Z	M Νότια	
Bδ6.2	1.305	45.7	Z	M Νότια	
Bδ5.6	1.288	45.5	Z	M Βόρεια	
Bv5.4	1.259	45.5-6	Z	M Βόρεια	
Bv5.3	1.274	45.5	Z	M Βόρεια	Το γράμμα λαξευμένο στο εσωτερικό πρόσωπο.
Bv5.2	1.296	45.6	Z	M Νότια	
Nβ1.3	1.208	45.5-7	Z	O	Το γράμμα λαξευμένο στο εσωτερικό πρόσωπο.
Nδ2.1	1.254	45.8	Z	M Βόρεια	Το γράμμα λαξευμένο στο εσωτερικό πρόσωπο.
Nδ2.2	1.302	45.6	Z	M Βόρεια	
Nδ1.7	1.274	45.6	Z	M Βόρεια	O λίθος τοποθετημένος ανάποδα.
Nδ1.6	0.72 (κομμένος)	45.7	Z	O (;)	Στην άνω παρειά σώζεται εντορμία για λύκο, που τα άκρα της απέχουν 50.5 cm και 62.5 cm από τη σωζόμενη έδρα, επομένως μέγιστο μήκος ~1.25. Θα μπορούσε να αποδοθεί στην ανατολική όψη. Δύναται βάσει ύψους και σύστασης πωρόλιθου να συνδυαστεί με τον Nv3.6. Το γράμμα λαξευμένο στο εσωτερικό πρόσωπο.
Bδ5.7	1.261	45.8	-	M Νότια	Απόδοση με βάση το ύψος θα μπορούσε να ανήκει είτε στην «H» είτε στη «Z». Πιο πιθανή η δεύτερη περίπτωση διότι ο λίθος, γεινιάζει με άλλους από την ίδια στρώση και βρίσκεται στη ΝΔ γωνία του πύργου, όπου η αλληλουχία των γραμμάτων καθ' ύψος

					είναι αδιατάρακτη.
Bβ6.4	0.569 (κομμένος) [1.329]	45.9	-	Μ Νότια	Απόδοση με βάση το ύψος. Ο λίθος κόπηκε κατά τη διάνοιξη του παραθύρου. Το κενό μεταξύ αυτού και του γειτονικού Ββ6.5 δεν επαρκεί για άλλον λίθο, συνεπώς όλο το διάστημα αποδίδεται στον Ββ6.4.
Bβ6.3	1.241	45.8	-	Ο	Απόδοση με βάση το ύψος.
Bβ8.4	1.221	45.7-8	-	Ο	Γωνιακός λίθος, μοναδική θέση στη ΝΑ γωνία. Απόδοση με βάση το ύψος.
Bv5.1	0.69 (ορατό) 1.165 (μέγιστο σωζόμενο) [1.407]	45.5	-	Μ Βόρεια	Απόδοση με βάση το ύψος, επιπλέον ανήκει σε μια στρώση που αποτελείται στο σύνολό της σε αυτή την όψη από λίθους της «Ζ».
Nδ1.2	1.243	45.8	-	Ο	Τοποθετημένος ανάποδα στον πύργο. Με βάση το ύψος θα μπορούσε να ανήκει στην «Η» ή στην «Ζ». Πιο πιθανή η «Ζ» διότι γειτνιάζει με άλλους αναστηλωμένους λίθους από την ίδια στρώση, ίσως ξηλώθηκαν και ανατοποθετήθηκαν όλοι μαζί.
Nδ1.4	0.472 (κομμένος)	45.7	-	Ο	Τοποθετημένος ανάποδα στον πύργο. Απόδοση με βάση το ύψος.
Nδ1.5	0.40 (κομμένος)	45.5	-	Ο	Τοποθετημένος ανάποδα στον πύργο. Απόδοση με βάση το ύψος.
Nβ1.2	1.202	45.7	-	Ο	Γωνιακός λίθος μοναδική θέση.
Nβ2.4	1.296	45.6	-	Μ Νότια	Απόδοση με βάση το ύψος.
Nv2.5	1.291	45.7	-	Μ Νότια	Απόδοση με βάση το ύψος.
Nv2.4	1.298	45.5	-	Μ Νότια	Απόδοση με βάση το ύψος.
Nv3.6	0.45 (κομμένος)	45.7	-	Ο	Απόδοση με βάση το ύψος. Δύναται βάσει ύψους και σύστασης παρόλιθου να συνδυαστεί με τον Nδ1.6.

Όπως γίνεται αντιληπτό, οι ακέραιοι λίθοι με μήκος άνω του 1.21 m, δηλαδή όσοι θα μπορούσαν να αποδοθούν στους πλευρικούς τοίχους, είναι συνολικά δεκαεπτά, δηλαδή υπεράριθμοι σε σχέση με τις διαθέσιμες θέσεις αγελαίων λίθων (16). Οι Bβ6.3 και Nδ1.2 έχουν μήκη 1.241 m και 1.243 m αντίστοιχα, και προσεγγίζουν τις διαστάσεις λίθων, οι οποίοι σε άλλες στρώσεις αποδόθηκαν με ασφάλεια στην ανατολική όψη του μνημείου⁵⁶³, επομένως και αυτοί θεωρούνται ότι ανήκουν στην οπίσθια πλευρά του σηκού.

Αφαιρώντας τους Bβ6.3, Nδ1.2 από την κατηγορία λιθόπλινθων που προέρχονται από τους πλευρικούς τοίχους, απομένουν δεκαπέντε μέλη για δεκαέξι θέσεις. Τα διαθέσιμα τρέχοντα μέτρα για αγελαίους λίθους είναι για τη βόρεια όψη 10.345 m και για τη νότια 10.34 m, οπότε και στις δύο περιπτώσεις αντιστοιχεί πρακτικά θεωρητικό μήκος λιθόπλινθου 1.293 m. Ωστόσο εννέα από τους λίθους εμφανίζονται με μικρότερη διάσταση, παρουσιάζοντας αθροιστικά έλλειμμα 18.5 cm, ενώ οι υπόλοιποι έξι έχουν συνολικό πλεόνασμα 6.8 cm⁵⁶⁴. Κατά συνέπεια για να υπάρξει πλήρης απόσβεση των παραπάνω διαφορών, απαιτείται ο λανθάνων λίθος να έχει μήκος περί το 1.41 m.

Η εμφάνιση του γράμματος στο εξωτερικό ή εσωτερικό πρόσωπο του λίθου, όπως έχει αναφερθεί ήδη δεν μπορεί να αποτελέσει ασφαλές κριτήριο διαχωρισμού του υλικού στις δύο πλευρικές όψεις, οπότε ασφαλέστερη επιλογή είναι η κατανομή με βάση τις διαστάσεις τους. Πρώτον οι δύο λίθοι με το μεγαλύτερο πλεόνασμα μήκους δεν μπορούν να συνυπάρχουν στον ίδιο τοίχο⁵⁶⁵. Δεύτερον, όπως παρατηρήθηκε χαμηλότερα, στις στρώσεις του ορθοστάτη και της στέψης, ο καταληκτήριο και προκαταληκτήριο λίθος εμφανίζονται με μήκος μικρότερο του μέσου όρου. Τα μικρότερα μήκη διαθέτουν οι Nδ2.1 (1.254 m) και Bv5.4 (1.259 m), ακολουθούμενοι από τους Bδ5.7 (1.261 m) και Bδ6.1 (1.264 m). Οι εν λόγω λίθοι μπορούν να συνδυαστούν μεταξύ τους με διάφορους τρόπους ανά ζεύγη. Με δεδομένο όμως ότι στη μία όψη υφίσταται ένας ιδιαίτερα επιμήκης λίθος (1.41 m), κρίνεται ασφαλέστερη επιλογή οι δύο βραχύτεροι λίθοι να αποδοθούν εκεί, καθώς έτσι συμβάλλουν στην αύξηση του μέσου μήκους των υπόλοιπων λίθων, ώστε αυτό να κινείται πλησιέστερα προς το θεωρητικό. Έτσι λαμβάνοντας υπόψη τα δύο ζεύγη και με παραδοχή ότι η στρώση είχε ιδεατό μήκος 10.345 m και στις δύο όψεις, στη μία πλευρά έχουν καταληφθεί 3.923 m και στην άλλη 3.854 m τρέχοντα μέτρα πυρόλιθου από τρεις λίθους κι απομένουν 6.422 m και 6.491 m για πέντε αγελαίους λίθους μέσου μήκους 1.284 m και 1.298 m αντίστοιχα.

⁵⁶³ Π.χ. Nβ3.1 με μήκος 1.235 m.

⁵⁶⁴ Έλλειμμα μήκους παρουσιάζουν οι: Bδ6.6 -6 mm, Bδ6.1 -29 mm, Bδ5.6 -5 mm, Bv5.4 -34 mm, Bv5.3 -19 mm, Nδ2.1 -39 mm, Nδ1.7 -19 mm, Bδ5.7 -32 mm, Nv2.5 -2 mm. Πλεόνασμα μήκους: Bδ6.2 +12 mm, Bv5.2 +3 mm, Nδ2.2 +9 mm, Bδ6.4 +36 mm, Nβ2.4 +3 mm, Nv2.4 +5 mm.

⁵⁶⁵ Αν συνέβαινε αυτό, τότε π.χ. στη βόρεια όψη, με διαθέσιμα 10.345 m για αγελαίους λιθόπλινθους, οι δύο λίθοι θα καταλάμβαναν περί τα 1.329 m, αφήνοντας υπόλοιπο 7.606 m, το οποίο μπορεί να καλυφθεί από έξι μέλη μέσου μήκους 1.267 m, κάτι που δεν επιβεβαιώνεται στατιστικά από το σωζόμενο υλικό, όπου ο γενικός μέσος όρος είναι 1.285 m.

Σύμφωνα με τους παραπάνω υπολογισμούς μπορεί πλέον να γίνει απόδοση των υπόλοιπων λίθων στην κάθε ομάδα με κριτήριο το μήκος τους. Οι λίθοι με μήκος άνω του ~1.29 είναι έξι. Κατά συνέπεια ο ένας ανήκει εκ των πραγμάτων στο άλλο σύνολο, κάτι που είναι αναμενόμενο, καθώς εκεί δύο λίθοι έχουν διάσταση 1.274 m, μικρότερη του 1.284, επομένως απαιτείται ένας λίθος με πλεόνασμα 2 cm, ώστε να ισοφαρίσει τη διαφορά που προκύπτει.

Με βάση τα παραπάνω προτείνονται οι εξής δύο ομάδες λίθων, μία για κάθε πλευρική όψη του χορηγικού μνημείου:

A) Λανθάνων λίθος - 1.41 m, Nδ2.1 – 1.254 m, Bv5.4 – 1.259 m, Bβ6.6 – 1.287 m, Bδ5.6 – 1.288 m, Bv5.3 – 1.274 m, Nδ1.7 – 1.274 m, Nδ2.2 – 1.302 m, με άθροισμα μήκους 10.348 m, επομένως με πρακτικά αμελητέα απόκλιση αποδίδεται με ασφάλεια στη βόρεια όψη (Σχ. 68).

B) Bβ6.4 – 1.329 m, Bδ6.1 – 1.264 m, Bδ5.7 – 1.261 m, Bv5.2 – 1.296 m, Nβ2.4 – 1.296 m, Nv2.4 – 1.298 m, Nv2.5 – 1.291 m, Bδ6.2 – 1.305 m, με άθροισμα μήκους 10.34 m, οπότε υπάρχει πλήρης ταύτιση με τα εκτιμώμενα τρέχοντα μέτρα αγελαίων λίθων, που υπολογίστηκαν για τη νότια όψη του κτηρίου (Σχ. 69).

Η γραφική σύνθεση των λίθων της βόρειας όψης για τη στρώση «Z» γίνεται λαμβάνοντας υπόψη εκείνη των ορθοστατών, ώστε να προκύπτει κατά το δυνατόν η καλύτερη σύμπτωση των κάθετων αρμών. Σε κάθε περίπτωση οι λίθοι, ελλείψει άλλων στοιχείων, αποδίδονται σε ομόλογες θέσεις. Οπότε στην πέμπτη κι έκτη θέση αντιστοιχίζονται οι δύο βραχύτεροι λίθοι Bv5.4, Nδ2.1 ως καταληκτήριος και προκαταληκτήριος. Λαμβάνοντας υπόψη αφενός τους κατακόρυφους αρμούς των χαμηλότερων δόμων, αφετέρου τη διακύμανση των υψών μεταξύ των λίθων της στρώσης, προτείνεται η τοποθέτηση: Στην πρώτη θέση, μετρώντας από τα ανατολικά προς τα δυτικά, του Nδ2.2, στη δεύτερη του Bδ5.6, στην τρίτη του Bβ6.6, στην τέταρτη του Bv5.4 και τέλος στην έβδομη του Nδ1.7. Η τελευταία θέση, πλάι στον επιμήκη παραστάδος Na5.3 προκύπτει να έχει μήκος 1.407 m, όπου αποδίδεται λόγω συμβατότητας ύψους ο τεμαχισμένος λίθος Bv5.1.

Με βάση τα ίδια κριτήρια προτείνεται η γραφική σύνθεση των λίθων της νότιας όψης. Μετρώντας τις διαθέσιμες θέσεις αγελαίων λίθων από την ανατολή προς τη δύση, την πρώτη καταλαμβάνει ο Nv2.5, τη δεύτερη ο Nβ2.4, την τρίτη ο Nv2.4, την τέταρτη ο Bv5.2, την πέμπτη –της καταφραγής– Bδ6.1 ακολουθούμενος στην έκτη από τον Bδ5.7 και τέλος στην όγδοη ο Bβ6.4.

Στην ανατολική όψη του μνημείου αποδίδονται με ασφάλεια πέντε ακέραιες λιθόπλινθοι, δύο από τις οποίες είναι γωνιακές, επομένως κατέχουν μοναδική θέση (Σχ. 70). Οι λίθοι καταλαμβάνουν συνολικά 6.115 τρέχοντα μέτρα από τα 10.865 της στρώσης, αφήνοντας ελεύθερα 4.75 m, δύναται να αντιστοιχούν τέσσερα ακόμη μέλη

μέσου μήκους 1.187 m⁵⁶⁶. Οι διαθέσιμοι τεμαχισμένοι λίθοι είναι πέντε, οι Νδ1.6, Ββ6.2, Νδ1.4, Νδ1.5, Νν3.6, οι οποίοι αθροίζουν 3.142 m. Από αυτούς είναι εφικτός ο συνδυασμός μεταξύ Νδ1.6 και Νν3.6⁵⁶⁷, ενώ οι υπόλοιποι είναι ασύμβατοι μεταξύ τους⁵⁶⁸.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, προτείνεται η γραφική σύνθεση των λίθων της στρώσης «Ζ» στην ανατολική όψη του χορηγικού μνημείου: Μετρώντας τις διαθέσιμες θέσεις από τα νότια προς τα βόρεια, ο Ββ8.4 καταλαμβάνει την πρώτη στο ΝΑ άκρο, ως γωνιακός και σύμφωνα με την αναθύρωση στο εσωτερικό του πρόσωπο. Ομοίως ο Νβ1.2 τοποθετείται στην ένατη θέση, στη ΒΑ γωνία του μνημείου. Οι υπόλοιποι λίθοι μπορούν να αποδοθούν μόνον σε ομόλογες θέσεις, επομένως η προτεινόμενη διάταξη στο σχέδιο είναι ενδεικτική και βασίζεται κυρίως στη συνθήκη της διακύμανσης του ύψους.

Συμπερασματικά η στρώση «Ζ» φαίνεται πως σώθηκε πρακτικά στο σύνολό της, καθώς για κάθε μια από τις θέσεις, που προβλέπονται σε όλες τις όψεις του χορηγικού μνημείου, δύναται να αντιστοιχηθεί είτε ένας ακέραιος ή ένας τεμαχισμένος λίθος.

Λίθοι από τη στρώση «ή»

Με αφετηρία τη στρώση «ή» ο αριθμός των σωζόμενων λίθων μειώνεται απότομα με αποτέλεσμα από τις κορυφαίες στρώσεις «Α», «Β» των τοίχων του σηκού, να μην έχει σωθεί καμία λιθόπλινθος. Κατά τα φαινόμενα τόσο ο βόρειος, όσο και ο νότιος πύργος υπέστησαν μια ριζική αναμόρφωση, κατά πάσα πιθανότητα ύστερα από μια μερική καταστροφή τους, η οποία είχε ως συνέπεια την απώλεια της πλειονότητας του υλικού των ανώτερων στρώσεων. Τα λιγοστά δείγματα λιθόπλινθων που διασώθηκαν από αυτές, οφείλονται αποκλειστικά στην επαναχρησιμοποίησή τους στην επισκευή των πύργων. Η στρώση «ή» ειδικότερα είχε επιπλέον απώλειες, καθώς τουλάχιστον τρεις λίθοι αποξηλώθηκαν από τον νότιο τοίχο του νότιου πύργου στη διάρκεια των έργων του 1888, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν ως οικοδομικό υλικό για την καθ' ύψος συμπλήρωση του βόρειου πύργου.

Στην υφιστάμενη κατάσταση διατήρησης της υστερορωμαϊκής πύλης ταυτίστηκαν με βεβαιότητα τέσσερις αγελαίες λιθόπλινθοι με «ή» στο εξωτερικό τους πρόσωπο (Πίν. 45: 1-3). Επίσης με βάση το ύψος τους αποδίδονται με σχετική ασφάλεια στην ίδια στρώση επιπλέον δύο λίθοι, ενώ ένας ακόμη προστίθεται στο σύνολο κατ' εκτίμηση, με βάση έμμεσες ενδείξεις. Όλα τα σχετικά δείγματα συγκεντρώνονται στον παρακάτω πίνακα:

⁵⁶⁶ Η θεωρητική διάσταση για κάθε λίθο της στρώσης είναι 1.207, όμως λόγω των Ββ6.3, Νδ1.2, οι οποίοι την υπερβαίνουν κατά ~2 cm, οι υπόλοιποι λίθοι προκύπτουν βάσει των υπολογισμών βραχύτεροι.

⁵⁶⁷ Ο ένας λίθος σώζει την αρχική του έδρα στα δεξιά κι ο άλλος στα αριστερά, το ύψος τους είναι το ίδιο, όπως και η σύσταση του παρόλιθου. Συνδυαζόμενοι αθροίζουν μήκος τουλάχιστον 1.17 m.

⁵⁶⁸ Στους Νδ1.4 και Νδ1.5 σώζεται ο αρμός ώσεως στα αριστερά. Ο Ββ6.2 ενδέχεται να μην ανήκει στη στρώση και σε κάθε περίπτωση καταλαμβάνει μία θέση μόνος.

Λιθόπλινθοι στρώσης h					
Αρ. Λίθου	Μήκος (m)	Ύψος (cm)	Θέση γράμματος ως προς άξονα	Απόδοση σε όψη Μακρά/Οπίσθια	Σχόλια
Bβ7.2	1.296	46.1	h	M	
Bδ5.2	1.297	46.2	h	M	
Bδ5.4	1.304	46.25	h	M	
Bβ5.5	1.253	46.1	h	M	
Bδ6.3	1.298	46.2-3	-	M	Με βάση το ύψος θα μπορούσε να ανήκει στη «Θ», «H» ή «h», όμως λόγω πάχους είναι πιθανότερη η τελευταία περίπτωση.
Bδ5.5	1.308	46.1	-	M	Με βάση το ύψος θα μπορούσε να ανήκει στην «H» ή «h». Πιθανότερη η «h» διότι στη στρώση που είναι τοποθετημένος αποτελείται από λίθους «h» και «Z» με εξαίρεση τον Bδ5.1 που είναι «H».
Bβ7.1	1.201	-	-	O	Το ύψος του αδύνατο να μετρηθεί τόσο εσωτερικά όσο και απ' έξω. Βρίσκεται τοποθετημένος στη στρώση «Θ» του πύργου, η οποία όμως, όπως όλη η βόρεια όψη, είναι διαταραγμένη. Το ύψος του θα πρέπει να είναι τέτοιο, ώστε να έρχεται σε συμφωνία με τον αμέσως διπλανό Bβ7.2 από τη στρώση h. Έτσι θα μπορούσε να προέρχεται από «Θ», «H», «h». Αποδίδεται στη «h» καταχρηστικά, με το αδύναμο κριτήριο της γειννίας με τον Bβ7.2
Nv1.5	0.77 (κομμένος)	45.9	-	[M]	Ο λίθος είναι τοποθετημένος ανάποδα, φέρει εντορμία για σύνδεσμο διπλού T στο πρόσωπό του, το οποίο είναι σε όλη την έκταση με λεπτό οδοντωτό εργαλείο. Αντι για τη χρήση μασχαλαίου λίθου αποτελεί εναλλακτική λύση σύνδεσης με τον θυραίο τοίχο στη νότια όψη.

Όσοι λίθοι αποδίδονται με ασφάλεια στη στρώση, προέρχονται από τις πλευρικές όψεις του χορηγικού μνημείου. Ο Ββ5.5 λόγω του μήκους του θα μπορούσε κάλλιστα να αποτελεί την καταφραγή είτε στο βόρειο ή στο νότιο τοίχο. Τελείως ενδεικτικά έχει αποδοθεί στη νότια όψη μαζί με τους Βδ5.5 και Ββ7.2, οι οποίοι καταχρηστικά σχεδιάζονται σε αλληλουχία (Σχ. 69). Ομοίως σε ομόλογες θέσεις στον βόρειο τοίχο τοποθετούνται σε σειρά οι Βδ5.2, Βδ5.4, Βδ6.3 σύμφωνα με τη σταδιακή αύξηση του ύψους τους και σε σημείο τέτοιο, ώστε κατά το δυνατόν να μη διαταράσσεται η σύμπτωση των κατακόρυφων αρμών (Σχ. 68). Ο Ββ7.1, εφόσον πράγματι ανήκει στην εξεταζόμενη στρώση, καταλαμβάνει ομόλογη θέση στον ανατολικό τοίχο (Σχ. 70).

Ο Νν1.5 είναι τοποθετημένος ανάποδα και εκτός του ότι σώζει τον αριστερό αρμό ώσεως, φέρει επιπλέον εντορμία για σύνδεσμο διπλού T στο εσωτερικό του πρόσωπο, το οποίο είναι κατεργασμένο σε όλη την έκτασή του με λεπτό οδοντωτό εργαλείο, δεν εμφανίζεται δηλαδή μια τυπική μορφή αναθύρωσης. Η θέση της εντορμίας αποκλείει την ταύτιση του μέλους ως γωνιακού⁵⁶⁹. Η μόνη πιθανή εξήγηση που μπορεί να δοθεί, είναι ο Νν1.5 να αποτελεί μέρος ενός εναλλακτικού τρόπου οικοδομικής σύνδεσης των πλευρικών τοίχων με τον θυραίο, αντί για μασχαλαίο⁵⁷⁰. Εάν τούτο πράγματι ισχύει, ο λίθος τοποθετείται πλάι στον βραχύ λίθο παραστάδος Νβ6.2 στη νότια όψη.

Λίθοι από τη στρώση «Ε»

Μόλις δύο αγγελαίες λιθόπλινθοι αποδίδονται, λόγω γράμματος στο ορατό τους πρόσωπο, στη στρώση «Ε» (Πίν. 45: 4), μαζί με άλλες τρεις πιθανές ταυτίσεις με βάση το ύψος, τα στοιχεία των οποίων συνοψίζονται στον παρακάτω πίνακα:

Λιθόπλινθοι στρώσης Ε					
Αρ. Λίθου	Μήκος (m)	Ύψος (cm)	Θέση γράμματος ως προς άξονα	Απόδοση σε όψη Μακρά/Οπίσθια	Σχόλια
Βα8.3	1.29	44.6	E	M	
Βα9.3	1.299	44.6	E	M	
Βα8.2	1.301	44.5-6	-	M	Θα μπορούσε να ανήκει και στη «Γ», ωστόσο γειτνιάζει στον τοίχο με λίθους που φέρουν γράμμα από αυτή τη στρώση.
Βα9.2	1.245	44.8	-	M	Το μήκος είναι ο μέσος όρος μεταξύ της μέγιστης τιμής για τον ανατολικό τοίχο

⁵⁶⁹ Καθώς βρίσκεται προς την πλευρά του αρμού ώσεως κι όχι απέναντι από αυτόν όπως θα αναμενόταν.

⁵⁷⁰ Άλλωστε το σχήμα των μασχαλαίων λίθων είναι το πλέον δαπανηρό να εξορυχθεί στο λατομείο από την άποψη του ότι θα πρέπει να αφαιρεθεί το 1/4 του συνολικού όγκου για τη σχηματοποίησή τους, ενώ και ως προς τη μεταφορά και την τοποθέτηση μπορεί να προέκυπταν απρόοπτες δυσκολίες. Επομένως δεν αποκλείεται να χρειάστηκε κάποια από αυτά τα μέλη να υποκατασταθούν από δύο ξεχωριστούς λίθους, οι οποίοι θα επιτύγχαναν το ίδιο αποτέλεσμα.

					και της ελάχιστης για τους πλευρικούς. Πιθανότερη προέλευση από πλευρικούς, ίσως καταφραγή.
Nv7.1	1.26 (μέγιστο ορατό)	44.7- 45.1	-	M	Ο λίθος θαμμένος. Απόδοση στη στρώση με βάση το ύψος.

Ο αριθμός των λίθων από τη στρώση «Ε» δεν είναι επαρκής για την εύρεση δεσμευτικών κριτηρίων για την απόδοση των μελών σε πιθανές θέσεις, επομένως η γραφική σύνθεση των λιθόπλινθων είναι τελείως ενδεικτική. Ο Βα9.2 είναι ιδιαίτερα βραχύς, όχι όμως τόσο ώστε να προέρχεται από την ανατολική όψη του μνημείου. Λόγω του μήκους του αναγνωρίζεται ως καταφραγή ή προκαταληκτῆριος λίθος και τοποθετείται στην έκτη θέση της βόρειας όψης (Σχ. 68). Ομοίως την αντίστοιχη θέση δύναται να καταλάβει ο Nv7.1 στη νότια όψη (Σχ. 69). Οι Βα8.2, Βα8.3, Βα9.3 έχουν το ίδιο ύψος, οπότε αντιστοιχίζονται ενδεικτικά σε τρεις εν σειρά ομόλογες θέσεις στη βόρεια όψη.

Λίθοι από τις στρώσεις «Δ» και «Γ»

Οι λιθόπλινθοι από τις ανώτερες στρώσεις των τοίχων του σηκού είναι ελάχιστες, καθώς η κατάρρευση ή μετασκευή της ανωδομής των δύο πύργων της υστερορρωμαϊκής πύλης αναπόφευκτα οδήγησε σε απόρριψη οικοδομικού υλικού, το οποίο λόγω σχήματος κατά πάσα πιθανότητα τεμαχίστηκε προκειμένου να αναχρησιμοποιηθεί σε άλλες κατασκευές. Μόλις τρεις λίθοι προέρχονται, σύμφωνα με το αντίστοιχο γράμμα στο ορατό τους πρόσωπο, από τον δόμο «Δ» και μόνο ένας από τον «Γ» (Πίν. 45: 5-7). Από τις δύο τελευταίες στρώσεις «Β» και «Α» δεν αναγνωρίστηκε κανένας αγελαίος λίθος από τους τοίχους του σηκού. Στους δύο πίνακες που ακολουθούν, παρατίθενται οι λίθοι που αναγνωρίστηκαν από την κάθε στρώση:

Λιθόπλινθοι στρώσης Δ					
Αρ. Λίθου	Μήκος (m)	Ύψος (cm)	Θέση γράμματος ως προς άξονα	Απόδοση σε όψη Μακρά/Οπίσθια	Σχόλια
Bβ5.2	1.288	44.1	Δ	M	
Bβ5.3	1.296	44.1	Δ	M	Ο λίθος τοποθετημένος ανάποδα στον πύργο.
Bβ5.4	1.296	44.2	Δ	M	Ο λίθος τοποθετημένος ανάποδα στον πύργο.

Λιθόπλινθοι στρώσης Γ					
Αρ. Λίθου	Μήκος (m)	Ύψος (cm)	Θέση γράμματος ως προς άξονα	Απόδοση σε όψη Μακρά/Οπίσθια	Σχόλια
Να4.6	0.55 (κομμένος)	44.6	Άγνωστη	[M]	Ο λίθος τεμαχισμένος και τοποθετημένος ανάποδα στον πύργο
Βα7.3	1.294	44.3	-	M	Το ύψος του βρίσκεται ανάμεσα στη μέση τιμή των στρώσεων «Γ» και «Δ». Αποδίδεται στη «Γ» λόγω μικρότερης διαφοράς.

Οι τρεις λιθόπλινθοι από τη στρώση «Δ» αποδίδονται τελείως ενδεικτικά σε ομόλογες θέσεις στη νότια όψη του χορηγικού μνημείου, μαζί με τον Να4.6 από την «Ε» (Σχ. 69). Τέλος ο Βα7.3 τοποθετείται σε ομόλογη θέση στη βόρεια όψη (Σχ. 68).

Θυραίος τοίχος σηκού

Ο Dinsmoor με τον καθαρισμό των θεμελίων του χορηγικού μνημείου εντόπισε τη θέση του τοίχου μεταξύ προνάου και σηκού. Όσον αφορά στη μορφή του υπέθεσε μια μεγάλη θύρα στο μέσον του τοίχου, η οποία αντιστοιχεί στο κεντρικό μεταξόνιο διάστημα της πρόστασης. Αρχικά εκτιμά ότι το πάχος της τοιχοποιίας είναι ελαφρώς μεγαλύτερο από αυτό των παραστάδων⁵⁷¹, κι έπειτα στις σημειώσεις του αναθεωρεί υποθέτοντάς το ίδιο με αυτό των παραστάδων. Όπως υποστηρίζει, αποτελεί πάγια τακτική στην ελληνική αρχιτεκτονική να κατασκευάζονται παχύτεροι οι τοίχοι που φαίνονται κατά την έννοια του φάρδους⁵⁷². Οι μετέπειτα μελετητές δέχτηκαν τη γραφική αποκατάσταση του Dinsmoor για τον θυραίο τοίχο του σηκού, με εξαίρεση τον M. Korrés, ο οποίος προτείνει, με βάση τα πορίσματα άλλων ερευνών του⁵⁷³, την ύπαρξη δύο μεγάλων παραθύρων να πλαισιώνουν τη θύρα (Πίν. 30)⁵⁷⁴.

Παρ' όλα αυτά, τόσο η ακριβής θέση και σύνδεση του θυραίου τοίχου με τους αντίστοιχους πλάγιους του σηκού και τις παραστάδες, όσο και η μορφή του, παρέμεναν πρακτικά σε επίπεδο υποθέσεων. Τα πρώτα δύο ζητήματα απαντήθηκαν στην ενότητα σχετικά με τους πλευρικούς τοίχους του προνάου, επομένως παραμένει το ερώτημα της μορφής, για την οποία θα γίνει απόπειρα προσέγγισης με βάση την εξέταση των διαθέσιμων λίθων.

Οι λίθοι από τον θυραίο τοίχο

Οι λιθόπλινθοι του θυραίου τοίχου αναγνωρίζονται από το πάχος τους, 63.5-64 cm, το οποίο τους διαφοροποιεί τόσο από τις κοινούς λίθους των τοίχων, όσο και από αυτούς των παραστάδων. Οι ορατές επιφάνειές τους φέρουν πυκνή, διάστικτη

⁵⁷¹ 83.6 cm (Dinsmoor, 1910, 477-478)

⁵⁷² (Dinsmoor Papers, A4, The Columns and Walls). Οι ίδιες απόψεις δημοσιεύονται στο (Dinsmoor & Jr., 2004, 17, 29 σημ. 26).

⁵⁷³ Ως αφορμή στάθηκε η ανακάλυψη παραθύρων στον ανατολικό θυραίο τοίχο του Παρθενώνα, βλ. (Korres, 1984, 53).

⁵⁷⁴ Βλ. προοπτικό σχέδιο γραφικής αποκατάστασης (Korres, 2000, 38-39 Εικ. 36), (Korres, 2014, 134 Εικ. Β6.6).

κατεργασία με βελονάκι στα πρόσωπα που ήταν στραμμένα προς τον πρόναο και ίχνη από λεπτό οδοντωτό εργαλείο σε αυτές που έβλεπαν προς το εσωτερικό του χορηγικού μνημείου. Τέλος ακόμη ένα στοιχείο διαφοροποίησης είναι τα μήκη των λίθων από αυτή την ομάδα, αφού δε συμβαδίζουν με κανένα από όσα ήδη αναφέρθηκαν. Στον παρακάτω πίνακα συγκεντρώθηκαν όλοι οι λίθοι από τον θυραίο τοίχο, που εντοπίστηκαν στους πύργους (Πίν. 46: 1, 2).

Λίθοι θυραίου τοίχου σηκού						
Αρ. Λίθου	Μήκος (m)	Άθικτη πλάγια έδρα με αναθύρωση	Ύψος (cm)	Πάχος (cm)	Στρώση	Σχόλια
Nβ6.3	1.566	Δεξιά (ίσως και αριστερά)	44.62 5	63.85	E	Σώζεται λαξευμένο το γράμμα (Πίν. 46: 8).
Nβ6.1	1.527 (έξω)/ 1.536 (μέσα)	Δεξιά	45.75	63.9	Z	Απόδοση στη στρώση λόγω ύψους
Na4.3	0.66 (κομμένος)	Δεξιά	-	63.7		Αποδίδεται σε ομόλογη θέση.
Na2.2	0.871 (κομμένος) [max 1.10 m]	Αριστερά (Δεξιά ο λίθος κομμένος)	46.3	63.8-9	h ή H	Ο λίθος απεικονίζεται ακέραιος στη φωτογραφία του 1888. Έκτοτε θραύστηκε και επανατοποθετήθηκε ανάποδα με την εξωτερική του παρειά προς τα μέσα. Πιθανώς συνανήκει με θραύσμα μέσα στον πύργο. Απόδοση στη «h» διότι για την «H» έχουν καταληφθεί όλες οι θέσεις.
Na2.3	1.598	Αριστερά, ενδεχομένως και δεξιά	44.3- 4, 44.25 (έξω)	63	Γ ή Δ	Ο δόμος «Δ» βραχύς επομένως απορρίπτεται. Ο λίθος τοποθετημένος ανάποδα
Na2.5	1.551	Αριστερά	45.8- 9, 46.0-3 MO 46	63.5- 63.65	Διακύμανση H αλλιώς MO h και Θ	

Na1.3	1.225 μέγιστο σωζόμενο, με βάση το λύκο τουλάχιστον 1.44 αρχικά	Λίθος κομμένος δεξιά, έδρα αδρά κατεργασμένη στα αριστερά	44.5-6	-	Γ ή Ε (ΜΟ ύψους πιο κοντά στο Γ)	Πιθανώς συνανήκει με θραύσμα μέσα στον πύργο. Με δεδομένο ότι στα δεξιά του θυραίου τοίχου έχει ήδη τοποθετηθεί άλλο μέλος, ο λίθος αποδίδεται στην αριστερή πλευρά με την παραδοχή ότι είναι τοποθετημένος ανάποδα στον πύργο.
Na1.4	1.034/1.02 7	Αριστερά	46.8-7		I	Απόδοση λόγω ύψους.
Na1.5	1.04 (έξω)/1.06 (μέσα)	Αριστερά	46.3-1 ΜΟ 46.2	64.3	h, H, Θ	
Nv6.1	0.90 μέγιστο σωζόμενο	Αριστερά (λίθος κομμένος προς τα δεξιά)	44.45, 44.4/4 4.1-2	63.5/65	Γ ή Δ	
Bv11. 4	1.55	Δεξιά	46.4		H ή Θ	
Bv11. 3	1.0425	Δεξιά	46.2		h ή H, Θ	
Bv11. 2	1.034	Δεξιά	46.8		I	
Bβ6.1	1.415 (με βάση λύκο θα μπορούσε να φτάσει μέγιστο 1.695	Δεξιά	-	63.8-9	Z	Υπάρχει κενή θέση στα αριστερά του θυραίου τοίχου. Το πάχος συμβατό για δόμο Z.
Bβ9.4	1.519	Αριστερά, ίσως και δεξιά (με παραδοχή ότι η όψη εξωτερικά στον πύργο κοίταζε προς τον πρόναο)	98	64.1-2	Ορθοστάτης	

Μια κατάταξη του υλικού μπορεί να γίνει με βάση το μήκος, οπότε διαπιστώνονται δύο κατηγορίες, η μία μεταξύ ~1.52-1.59 m και η άλλη ~1.03-1.06 m. Η διαφοροποίηση των διαστάσεων είναι πολύ εντονότερη από αυτή που παρατηρήθηκε

στις λιθόπλινθους των άλλων τοίχων, όπου το εύρος ήταν κατά κανόνα –πλην εξαιρέσεων– μερικά χιλιοστά.

Σε μια πρώτη προσέγγιση τούτο οφείλεται στην ειδική μεταχείριση που είχαν οι λίθοι κατά την επανάχρησή τους στους πύργους, καθώς διαπιστώθηκε σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις ότι ο ένας εκ των δύο αρμών ώσεως είχε υποστεί αδρή κατεργασία με βελόνι. Ως αποτέλεσμα, οι αντίστοιχες ακμές στα μέτωπα δεν εμφανίζονται στις όψεις ως τέλειες ευθείες, αλλά ως τεθλασμένες γραμμές, ενώ απουσιάζει επίσης η λεία ταινία που οριοθετεί τη διάστικτη κατεργασία κατά μήκος του αρμού. Από τους δεκατέσσερις λίθους, που έσωζαν μια τουλάχιστον από τις δύο πλάγιες έδρες τους, οι μισοί διατηρούσαν τις αρχικές επιφάνειες με αναθύρωση στη δεξιά πλευρά τους και οι άλλοι στην αριστερή.

Φαίνεται λοιπόν ότι στο ένα από τα δύο άκρα κάθε σωζόμενου λίθου του θυραίου τοίχου, είτε επιμήκους είτε βραχέος, υπήρχε ένα στοιχείο, το οποίο κρίθηκε ανεπιθύμητο από το συνεργείο της υστερορρωμαϊκής πύλης και απολαξεύτηκε, ενδεχομένως διότι εμπόδιζε την επανάχρησή τους στις τοιχοποιίες των πλευρικών πύργων (Πίν. 46: 3-7). Η εξήγηση προέρχεται από την προέλευση των λίθων. Ο τοίχος του σηκού, είτε διέθετε μόνο θύρα είτε και παράθυρα να την πλαισιώνουν, θα πρέπει να απαρτίζεται από ένα σημαντικό αριθμό λίθων, που η μία έδρα θα ήταν κεκλιμένη και κατάλληλα διαμορφωμένη με λαξεύματα, ώστε να εφαρμόσει πάνω της το θύρωμα των ανοιγμάτων. Ωστόσο στην προκειμένη περίπτωση μια πιθανή κλίση της πλάγιας έδρας ελάχιστα θα απασχόλησε τους Ρωμαίους λιθοξόους, καθώς σε άλλα παραδείγματα είναι ανεπαίσθητη⁵⁷⁵ και μάλλον δε θα εμπόδιζε την αναχρησιμοποίηση των λιθόπλινθων στους πύργους, όπου άλλωστε διαπιστώνεται ότι δεν επετεύχθη η τελειότερη συναρμογή. Επομένως προκρίνεται ως πιο πιθανό το ενδεχόμενο οι λίθοι να έφεραν κάποιου είδους λάξευμα στο ένα τους άκρο, το οποίο κρίθηκε ανεπιθύμητο, οπότε προκειμένου να απαλειφθεί, απολαξεύτηκε όλο το τμήμα του λίθου που αντιστοιχούσε σε αυτό.

Έχοντας υπόψη τις παραπάνω ενδείξεις, ακολουθεί η άντληση περαιτέρω στοιχείων από ειδικές περιπτώσεις λίθων.

Ένα από τα δύο σκέλη των μασχαλιαίων λίθων από τις παραστάδες συμμετέχει στη δομή του θυραίου τοίχου, στις στρώσεις άρτιου αριθμού. Στον Νδ6.1 το συγκεκριμένο σκέλος έχει μήκος 1.291 m και στον Νδ6.5 1.294 m, από τα οποία περίπου 3/5 αντιστοιχούν στο πάχος της παραστάδος και τα υπόλοιπα στο τμήμα που προβάλλει στην όψη (Πίν. 38: 2, 4). Στον Νδ6.1 το αντίστοιχο τμήμα με διάστικτη

⁵⁷⁵ Τάξης μερικών χιλιοστών. Π.χ. η δυτική θύρα του Παρθενώνα, σύμφωνα με τις μετρήσεις που παραθέτει ο (Ορλάνδος, 1977-1978, Πίν. XXX), παρουσιάζει μείωση 7 cm προς τα άνω στον κάθε παραστάτη σε ύψος 10.11 m, η οποία αντιστοιχεί σε μείωση 3.6 mm ανά στρώση ύψους 52.3 cm και ισοδυναμεί με κλίση 0.7%. Ομοίως και στο Ερέχθειο οι λίθοι της κεντρικής θύρας του ανατολικού τοίχου εμφανίζουν μείωση 3 mm ανά στρώση ύψους 49 cm (Stevens, 1906, 53). Στον ναό των Αθηναίων στη Δήλο παρατηρείται εξίσου ανεπαίσθητη κλίση των παραστατών 0.86%, αλλά και σε μνημεία του 4^{ου} αι., όπως ο ναός του Απόλλωνα στους Δελφούς με κλίση 1%, δηλαδή 4.4mm/στρώση και ο Θησαυρός των Θηβαίων στο ίδιο ιερό με εντονότερη 1.83% βλ. (Amandry & Hansen, 2010, 276 Εικ. 9.3, 279 Εικ. 9.7).

κατεργασία έχει μήκος 50.5 cm, ενώ η λεία κατακόρυφη ζώνη, που περιλαμβάνει την αναθύρωση αλλά και την ταινία οριοθέτησης των ιχνών από βελόνι, είναι επιπλέον 7.5 cm. Στον Νδ6.5 οι αντίστοιχες διαστάσεις είναι 48.4 cm και 13.5 cm. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι τοίχοι με τις παραστάδες παρουσίαζαν μείωση προς τα πάνω, κατά συνέπεια στον κάθε μασχαλιαίο λίθο, το σκέλος που αντιστοιχεί στον θυραίο τοίχο θα εμφανίζεται με διαφορετικό μήκος. Με δεδομένο ότι ο Νδ6.1 ανήκει στη στρώση «Δ» και ο Νδ6.5 στην «Η» το πάχος της παραστάδος αφήνει στην κάθε περίπτωση υπόλοιπο για τον θυραίο τοίχο 52.3 cm και 50.9 cm αντίστοιχα⁵⁷⁶.

Ο λίθος Ββ6.1⁵⁷⁷ είναι εντειχισμένος με την αρχική άνω έδρα του να αποτελεί το σημερινό μέτωπο και είναι η μοναδική περίπτωση από την ομάδα του θυραίου τοίχου, στην οποία μπορούν να μελετηθούν διεξοδικά όλες οι οικοδομικές εντορμίες (Σχ. 10, 45). Στη δεξιά πλευρά υπάρχει εντορμία για σύνδεσμο διπλού T. Αντίθετα στην αριστερή απουσιάζει εντελώς, ενώ από τα λίγα εκατοστά που ξεπροβάλλει η έδρα από τον τοίχο είναι προφανή ίχνη από χοντρό βελόνι, μαρτυρώντας τον ίδιο τρόπο κοπής που διαπιστώθηκε στους άλλους λίθους (Πίν. 46: 3). Η θέση του λαξεύματος για λύκο επιβεβαιώνει στην προκειμένη περίπτωση κάτι τέτοιο, καθώς παρουσιάζει εκκεντρότητα πολύ πέρα του ανεκτού, με το αρχικό μήκος να μπορεί να φτάσει ακόμη και το 1.695 m μέγιστο. Ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει ο μοναδικός τώρμος για γόμφο. Το ένα του άκρο απέχει από την πλευρά με τον σύνδεσμο 57.5 cm και το άλλο 51 cm. Η έκκεντρη θέση του κατά την έννοια του μήκους δείχνει πως η υπερκείμενη στρώση δεν αναπαρήγαγε ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας⁵⁷⁸. Αριστερά του υπάρχουν τρία μοχλοβόθρια, τα δύο σε σειρά δίπλα του και το τρίτο περίπου 32 cm σε αξονική απόσταση από αυτόν κατά τη φορά του πάχους. Στα δεξιά του τώρμου υπάρχει ένα ακόμη μοχλοβόθριο σε αξονική απόσταση ~30 cm κατά πλάτος. Η εμφάνιση μοχλοβοθρίων εκατέρωθεν γόμφου είναι ένδειξη δοκιμαστικής τοποθέτησης λίθου πριν την οριστική, συνήθως στις θέσεις εκατέρωθεν της καταφραγής⁵⁷⁹.

Εάν ο γόμφος αποδοθεί στον υπερκείμενο λίθο αριστερά του, τότε κατακόρυφος αρμός εμφανίζεται στα 51 cm από το δεξιό πέρασ του Ββ6.1, όπου υπάρχει επίσης η εντορμία για οριζόντιο σύνδεσμο. Η διάσταση εμπίπτει στο εύρος μήκους, με το οποίο προβάλλουν τα σκέλη των μασχαλιαίων λίθων στον θυραίο τοίχο. Υπό αυτό το πρίσμα θα πρέπει να αναζητηθεί μια ικανοποιητική εξήγηση για την κατανομή των

⁵⁷⁶ Οι διαστάσεις προκύπτουν από την αφαίρεση του πάχους του τοίχου της παραστάδος από το μήκος του σκέλους στον εκάστοτε λίθο. Το πάχος στρώσης «Η» στην άνω παρεία είναι 78.4 cm και αντίστοιχα στη «Δ» 76.7 cm.

⁵⁷⁷ Ο λίθος βρίσκεται ενσωματωμένος στο τείχος που αποτελεί προέκταση του βόρειου πύργου προς τα ανατολικά. Το πάχος του, η χαρακτηριστική μορφή του πυθμένα της εντομίας για λύκο, οι διαστάσεις του λαξεύματος για σύνδεσμο διπλού T, η οριζόντια ανακουφιστική ταινία κατά μήκος της ακμής του προσώπου και η αδρή κατεργασία με χοντρό βελόνι στη μία μόνο από τις δύο έδρες, όλα επιτρέπουν την ασφαλή απόδοσή του στο χορηγικό μνημείο του Νικίου.

⁵⁷⁸ Σε αυτή την περίπτωση η εντορμία για γόμφο θα εντοπιζόταν κοντά σε αυτή για ένθεση λύκου, οπότε θα μπορούσε η τελευταία να αξιοποιηθεί αυτούσια για τη μολυβδοχόηση του κατακόρυφου συνδέσμου.

⁵⁷⁹ (Amandry & Hansen, 2010, 188 Εικ. 3.6).

μογλοβοθρίων στην άνω έδρα του Ββ6.1 και για τη σχέση τους με την εντορμία για γόμφο.

Η δόμηση στον θυραίο τοίχο θα μπορούσε κάλλιστα να ξεκινάει από τα δύο άκρα, στο σημείο σύνδεσης με τους πλευρικούς τοίχους και από τους παραστάτες της θύρας. Η στρώση έτσι χωρίζεται σε δύο τομείς, βόρεια και νότια του ανοίγματος. Στον πρώτο τομέα ο λίθος που διαμορφώνει τον λαμπά τοποθετείται υποχρεωτικά και γομφώνεται από τα αριστερά του. Το ίδιο ισχύει για όλους τους λίθους μέχρι την καταφραγή, ύστερα από την οποία αντιστρέφεται η φορά τοποθέτησης-γόμφωσης, που γίνεται πλέον από τα δεξιά. Τα ίδια ακριβώς ισχύουν κατοπτρικά για το μέρος της στρώσης νότια του ανοίγματος.

Με βάση την παραπάνω υπόθεση ο λίθος στη σύνδεση του θυραίου τοίχου με τον πλευρικό, θα πρέπει να βρίσκεται σε επαφή με τον μασχαλιαίο. Η τοποθέτησή του θα γίνεται με φορά προς τον μασχαλιαίο, οπότε ο γόμφος θα εμφανίζεται στον αρμό ώσεως προς την κατεύθυνση της θύρας. Παρ' όλα αυτά κάτι τέτοιο δεν ισχύει στον λίθο Ββ6.1. Είτε αυτός αποδοθεί βόρεια ή νότια του κεντρικού ανοίγματος, ο υπερκείμενος λίθος έχει λάβει την οριστική του θέση πριν από τον μασχαλιαίο και έχει γομφωθεί από την πλευρά του κοινού αρμού μεταξύ τους. Ωστόσο τα τρία μογλοβόθρια δείχνουν ότι προηγήθηκε η τοποθέτηση του μασχαλιαίου λίθου δοκιμαστικά. Λόγω του ιδιαίτερου σχήματός του και του βάρους του είναι λογικότερο να έγινε χρήση δύο μογλών ταυτόχρονα με ώθηση από δύο διαδοχικές θέσεις.

Εάν γίνει η παραδοχή ότι ο θυραίος τοίχος διέθετε ένα μόνο κεντρικό άνοιγμα, τότε τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν πρωτίτερα, φανερώνουν μια εντελώς ανορθόδοξη σειρά τοποθέτησης των λιθόπλινθων. Υπενθυμίζεται ότι το ένα άκρο του Ββ6.1 είναι κομμένο, ακριβώς όπως διαπιστώθηκε και στους υπόλοιπους λίθους. Εάν αυτή είναι μια ένδειξη γειννίασης με άνοιγμα διάφορο της κεντρικής θύρας, π.χ. ένα παράθυρο, τότε τα μογλοβόθρια και η μη αναμενόμενη θέση του γόμφου ερμηνεύονται ως εξής:

Η δόμηση στους πλευρικούς τοίχους ξεκινούσε από τα δύο τους άκρα και κατέληγε στο μέσο τους, όπου έμπαινε ο καταληκτήριος λίθος. Με αυτό το δεδομένο ο μασχαλιαίος λίθος είναι ο δεύτερος λίθος που τοποθετείται στη στρώση με αφετηρία το δυτικό άκρο, με φορά τοποθέτησης από τα ανατολικά. Λόγω όμως του ιδιαίτερου σχήματός του, επηρεάζεται άμεσα και ο θυραίος τοίχος.

Εάν υπήρχε από ένα άνοιγμα περίπου σε θέσεις που αντιστοιχούν προς τον 2^ο και 5^ο κίονα της πρόστασης, οι λίθοι που θα όριζαν τον παραστάτη προς την πλευρά των τοίχων του προνάου θα είχαν υποχρεωτικά γόμφο προς την απέναντι πλευρά (ώστε να μην εμφανίζεται στο άνοιγμα). Η θέση του ανοίγματος είναι απόλυτα δεσμευτική, κατά συνέπεια το μήκος του λίθου που το διαμόρφωνε, θα τηρούσε αυστηρά τα επιθυμητά μέτρα. Για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο, προτείνεται με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία η εξής διαδικασία: Πρώτα γίνεται μια δοκιμαστική τοποθέτηση του μασχαλιαίου λίθου, ώστε να προσδιοριστεί ακριβώς με σημάδεμα το μήκος μεταξύ

του πέρατός του και της παρειάς του ανοίγματος. Κατόπιν, αφού απομακρυνθεί ο μασχαλιαίος λίθος, πραγματοποιείται η τοποθέτηση του γειτονικού λίθου, ακολουθεί η απολάξευση τυχόν πλεονάσματος στον αρμό ώσεως, λαξεύονται οι τόρμοι για γομφο και γίνεται η μολυβδοχόησή του. Στη συνέχεια τοποθετείται οριστικά ο μασχαλιαίος λίθος και συνεχίζεται κανονικά η δόμηση των πλευρικών τοίχων του σηκού, η οποία, όπως φαίνεται, θα πρέπει να διενεργείται ταυτόχρονα με του θυραίου τοίχου.

Σύμφωνα με όλα τα παραπάνω έχει προκύψει μια σειρά από δεσμεύσεις για τη μορφή του θυραίου τοίχου, βάσει των οποίων μπορούν πλέον να γίνουν υπολογιστικές προσεγγίσεις.

Γραφική αποκατάσταση θυραίου τοίχου

Τα πρόσωπα των αντιθημάτων του επιστυλίου στον πρόναο απέχουν μεταξύ τους 9.32 m, δηλαδή $28^{1/2}$ πόδια. Λόγω της προεξοχής τους κατά 1.1 cm από το μέτωπο της στρώσης «Α», το μήκος του θυραίου τοίχου σε αυτή τη θέση προκύπτει 9.342 m (Σχ. 54). Αντίστοιχα με βάση τις παραδοχές για την κλίση των πλευρικών τοίχων του προνάου, το παραπάνω μήκος καταβιβάζεται στα 9.266 m στη στάθμη έδρασης των ορθοστατών. Οι υπολογισμοί που ακολουθούν στη συνέχεια αφορούν στην απόληξη της στρώσης «Α».

Το μήκος των 9.342 m θα μπορούσε να επιμεριστεί σε 8, 7 ή 6 ίσα μέρη μήκους 1.167, 1.334 ή 1.557 m αντίστοιχα. Η τελευταία τιμή προσεγγίζει κάποια από τα μεγέθη λίθων που απαντώνται στους πύργους. Δύο μέρη θα μπορούσαν να αποδοθούν στο άνοιγμα της θύρας.

Όπως αναφέρθηκε πρωτύτερα, οι δύο διαθέσιμοι μασχαλιαίοι λίθοι Νδ6.1, Νδ6.5 προβάλλουν στην όψη του θυραίου τοίχου κατά 0.523 και 0.509 m αντίστοιχα. Προσεγγιστικά δηλαδή η μέση προεξοχή τους είναι 0.516 m, η οποία εάν αφαιρεθεί από τα δύο άκρα του τοίχου προκύπτει κατ' εκτίμηση διάστημα 8.31 m. Εάν αυτό διαιρεθεί σε 5, 6, 7 ή 8 ίσα μέρη προκύπτουν οι διαστάσεις 1.662, 1.385, 1.187 και 1.038 m αντίστοιχα. Ο εμβάτης που προκύπτει από τον επιμερισμό του δεδομένου μήκους σε όγδοα, τείνει να συμπίσει με τους άξονες των κίωνων της πρόστασης, εμφανίζοντας απόκλιση 2.5 cm στους 2° και 5° κίονα και 8 mm στους 3° και 4^ο⁵⁸⁰.

Φαίνεται λοιπόν ότι σε επίπεδο σχεδιασμού, η κατανομή των αρμών στον θυραίο τοίχο του σηκού έγινε κατά πάσα πιθανότητα λαμβάνοντας υπόψη τους άξονες των κίωνων της πρόστασης. Η ιδεατή προβολή του σκέλους κάθε μασχαλιαίου λίθου στον τοίχο θα έπρεπε να είναι 48.3 cm, διαιρώντας έτσι το υπόλοιπο διάστημα σε οκτώ ίσα μέρη του 1.047 m έκαστο⁵⁸¹, που ουσιαστικά είναι ο εμβάτης της ζωφόρου (T+M).

⁵⁸⁰ Ας σημειωθεί ότι οι δύο διαθέσιμοι μασχαλιαίοι λίθοι Νδ6.1, Νδ6.5, εμφανίζουν μεταξύ τους ίδια απόκλιση 3.6 cm και 1.2 cm, παρά το γεγονός ότι προβάλλουν με διαφορετικό μήκος ο καθένας στην όψη του θυραίου τοίχου.

⁵⁸¹ Ο υπολογισμός έγινε ως εξής: Έστω «X» η προβολή του μασχαλιαίου λίθου στην άνω παρειά της στρώσης «Β» και «α» ο επιμερισμός του υπόλοιπου διαστήματος σε όγδοα. Τότε σε αυτή τη στάθμη το μήκος του θυραίου τοίχου είναι $L=2X+8\alpha=9.342$ m. Ταυτόχρονα είναι γνωστό ότι τα τρία μεταξόνια

Κατ' αυτό τον τρόπο η σύμπτωση του άξονα κάθε κίονα με κάποιους από τους κατακόρυφους αρμούς της ισόδομης τοιχοποιίας, δημιουργεί έναν δεσμευτικό κάναβο, με τον οποίο θα μπορούσαν να σχετίζονται πιθανά ανοίγματα. Βέβαια σε πρακτικό επίπεδο, όπως άλλωστε παρατηρήθηκε στους άλλους τοίχους, η τήρηση των 48.3 cm δε θα ήταν δυνατό να εφαρμόζεται σε όλες τις περιπτώσεις, καθώς οι μασχαλιαίοι λίθοι, λόγω σχήματος, θα ήταν από τους πλέον δύσκολους να εξορυχθούν στις επιθυμητές διαστάσεις στο λατομείο, οπότε εάν κάποιοι προέκυπταν με πλεόνασμα στο ένα σκέλος ύστερα από την αφαίρεση του απέργου, ίσως να αφήνονταν με το μήκος που είχαν.

Τρία πιθανά σενάρια μπορούν να υπάρξουν για τη μορφή του τοίχου και παρουσιάζονται το κάθε ένα ξεχωριστά.

Τοίχος με κεντρική θύρα

Στην πρώτη, απλούστερη εκδοχή, ο θυραίος τοίχος διαθέτει ένα μεγάλο άνοιγμα, η θέση του οποίου ορίζεται από το κεντρικό μεταξόνιο, καταλαμβάνοντας έτσι δύο όγδοα από τον υποθετικό εμβάτη που προαναφέρθηκε (Σχ. 55). Εκατέρωθεν της θύρας και μεταξύ των μασχαλιαίων λίθων προκύπτουν από τρεις θέσεις λίθων μήκους 1.04 m έκαστος για τις στρώσεις άρτιου αριθμού. Προκειμένου να προκύψει ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας, στις στρώσεις περιττού αριθμού, θα πρέπει οι λίθοι σύνδεσης με τους πλάγιους τοίχους να είναι ελάχιστα βραχύτεροι του εμβάτη 1.04 m κατά 2 cm. Έτσι ο αρμός τους θα συμπέσει με το μέσο των αμέσως επόμενων λίθων στις πάνω και κάτω στρώσεις. Ύστερα από τον μεταβατικό λίθο στη γωνία υπάρχουν δύο πιθανά ενδεχόμενα: Είτε να υπάρξουν δύο θέσεις για λίθους μήκους 1.04 m, μαζί με άλλη μία μισού μήκους 0.52 m που ορίζει τον παραστάτη της θύρας, ή εναλλακτικά να προκύψουν δύο μόνο θέσεις, μία με το τυποποιημένο μήκος και η άλλη 1.56 m, η οποία θα είναι σε επαφή με τη θύρα.

Η πρώτη περίπτωση θα πρέπει να απορριφθεί για δύο λόγους. Αφενός δεν προκύπτουν δύο ομάδες λίθων με βάση το μήκος, αφετέρου η διαμόρφωση των παραστατών της θύρας με την εναλλαγή λίθων τέτοιου μεγέθους για δρομικό τοίχο, όπως ο συγκεκριμένος δεν είναι ορθή⁵⁸², καθώς οι ροπές από τα βαριά θυρόφυλλα θα καταπονούσαν και εν τέλει θα «ξεμασχάλιζαν» τους τοίχους.

Η δεύτερη περίπτωση αναιρεί και τις δύο αρνητικές συνθήκες της πρώτης, αφού προκύπτουν δύο διακριτά μήκη λίθων, ενώ οι παραστάτες της θύρας διαμορφώνονται από λίθους εναλλάξ, οι οποίοι διεισδύουν περισσότερο στο σώμα της δρομικής τοιχοποιίας, με αποτέλεσμα την καλύτερη αντίσταση στις ροπές από τα θυρόφυλλα. Επιπλέον, σημαντικός αριθμός λίθων ορίζει το άνοιγμα, κατά συνέπεια η μία πλάγια έδρα τους αναμένεται να ακολουθεί την κλίση του θυρώματος, στους μισούς από τα δεξιά και στους υπόλοιπους από τα αριστερά. Η απολάξευση των εν λόγω παρειών

διαστήματα μεταξύ 2^{ου} και 5^{ου} κίονα έχουν συνολικό μήκος 6.282 m=6α, οπότε με την επίλυση του συστήματος των δύο εξισώσεων προκύπτει α=1.047 m και X=0.483 m.

⁵⁸² Αντιθέτως, εάν ήταν ένας τοίχος μπατικός, οι λίθοι που προβάλλουν στην όψη με το πάχος τους, ορίζοντας τις παρειές της θύρας, θα ήταν διάτονοι, εξασφαλίζοντας έτσι τη βέλτιστη δυνατή σύνδεση μεταξύ έσω και έξω παρειάς του τοίχου.

από το συνεργείο ανέγερσης των πύργων οδηγεί στην εικόνα που δείχνουν οι διαθέσιμοι λίθοι, με τα κυμαινόμενα μήκη μαζί με μία εκ των δύο εδρών απολαξευμένη.

Χωρίς να προσμετρώνται οι μασχαλιαίοι λίθοι, από αυτό το σενάριο προκύπτουν 64 μέλη για τον θυραίο τοίχο του σηκού, πράγμα που σημαίνει ότι χάθηκαν σχεδόν τα 3/4 από αυτούς. Σε αυτή την περίπτωση ωστόσο προκαλεί εντύπωση γιατί κατά τη διαλογή των λίθων ύστερα από τη διάλυση του χορηγικού μνημείου, επιλέχθηκαν αποκλειστικά οι λίθοι με κεκλιμένες παρειές και όχι οι υπόλοιποι, που δεν απαιτούσαν καμία κατεργασία και μπορούσαν να αξιοποιηθούν άμεσα στο εργοτάξιο.

Τοίχος με θύρα πλαισιωμένη από παράθυρα

Σε μια δεύτερη εκδοχή, αυτή που προτείνει στο σχέδιο γραφικής αποκατάστασης ο Μ. Κορρές, η θύρα, με τα ίδια χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν προτύτερα, πλαισιώνεται εκατέρωθεν από δύο παράθυρα (Σχ. 56).

Η θέση τους σχετίζεται άμεσα με τον άξονα του 2^{ου} και 5^{ου} κίονα της πρόστασης, ο οποίος ορίζει τη δεξιά και αριστερή παρεία αντίστοιχα. Εάν το κάθε άνοιγμα καταλάβει το μήκος ενός εμβάτη (1.04 m)⁵⁸³, τότε άλλος ένας θα αντιστοιχεί στο τμήμα τοίχου μεταξύ παραθύρου και θύρας, το οποίο ουσιαστικά λειτουργεί ως πεσός.

Τα τμήματα μεταξύ πλευρικών τοίχων και παραθύρων στις στρώσεις ζυγού αριθμού αποτελούνται από το μέρος του μασχαλιαίου λίθου που προβάλλει στην όψη και από μία λιθόπλινθο μήκους ενός εμβάτη. Στις στρώσεις περιττού αριθμού όλο το διάστημα μπορεί να καλυφθεί από έναν λίθο μήκους 1.54 m, το οποίο ακολουθώντας την κλίση του θυρώματος, θα αυξάνεται προοδευτικά προς τα πάνω. Το ίδιο θα συμβαίνει επίσης με τους λίθους μήκους 1.04 m στις ζυγές στρώσεις. Οι λίθοι στους πεσούς μεταξύ παραθύρων και θύρας αναμένεται να παρουσιάζουν μεγαλύτερη σταδιακή αύξηση του μήκους τους προς τα πάνω, καθώς ορίζουν τους κεκλιμένους παραστάτες και των δύο ανοιγμάτων. Οι στρώσεις «Α» και «Β» θα μπορούσαν ενδεχομένως να ενοποιηθούν σε μία, αποτελώντας συνεχή ζώνη που θα λειτουργεί ως ανώφλι για όλα τα ανοίγματα στη σειρά, κατά τα πρότυπα της Πινακοθήκης στα Προπύλαια.

Σύμφωνα με το παραπάνω σενάριο προκύπτουν χαρακτηριστικά λίθων συμβατά με τα στοιχεία των διαθέσιμων μελών στους πύργους και ο συνολικός αριθμός τους υπολογίζεται στα 38 κομμάτια, χωρίς τους μασχαλιαίους λίθους. Πρόκειται για μια

⁵⁸³ Τα διαθέσιμα παραδείγματα παραθύρων δείχνουν ότι κατά κανόνα το άνοιγμά τους είναι βραχύτερο από το αντίστοιχο της θύρας. Στην Πινακοθήκη των Προπυλαίων σημειώνονται τα μικρότερα παράθυρα, πλάτους ίσου με τις μετόπες του θριγκού, ενώ οι παραστάδες τους έχουν πλάτος όσο τα τρίγλυφα, (Dinsmoor & Jr., 2004, 28). Στον Παρθενώνα (Korres, 1984, 47 Εικ. 1), στο Ερέχθειο (Stevens, 1906, 66, 67 Εικ. 12) και στον ναό των Αθηναίων στη Δήλο (Courby, 1931, 177 Εικ. 229, 230, Πίν. XII, XX) το άνοιγμα των παραθύρων αντιστοιχεί σε ένα μετακίονιο διάστημα, ενώ και η θέση τους αποτελεί συνάρτηση της κιονοστοιχίας του προνάου και της πρόστασης βλ. σχετικά (Korres, 1984, 52-53, 53 Εικ. 6). Στο οψιμότερο Φιλιππιέιον στην Ολυμπία τα παράθυρα κατ' εξαίρεση έχουν άνοιγμα όσο και η θύρα βλ. (Townsend, 2003, 94 Εικ. 1).

επίλυση που καταβιβάζει τον συνολικό αριθμό λίθων στα 6/10 του πρώτου σεναρίου, ενώ ταυτόχρονα βελτιώνει το ποσοστό εύρεσης και αξιοποίησής τους στους πύργους από 25% σε σχεδόν 40%.

Τοίχος με σύνθετης μορφής διευρυμένο άνοιγμα

Στη παραπάνω εκδοχή για τη μορφή του θυραίου τοίχου του σηκού υιοθετήθηκαν κατακτήσεις της αθηναϊκής αρχιτεκτονικής του 5^{ου} αι. π.Χ. Ωστόσο το χορηγικό μνημείο του Νικίου είναι προϊόν αρχιτεκτονικής παραγωγής του όψιμου 4^{ου} αι., όπου έχουν προηγηθεί μια σειρά από καινοτομίες, οι οποίες συμβαδίζουν με νέες τάσεις στην αντίληψη του χώρου. Ειδικότερα όσον αφορά στους εξάστυλους πρόστυλους ναούς, έχει προηγηθεί κατά δύο σχεδόν γενιές (40 έτη) του χορηγικού μνημείου ο 3^{ος} ναός της Αθηνάς Προναίας στο ομώνυμο ιερό των Δελφών. Σε αυτό το λατρευτικό κτήριο η θύρα του σηκού έχει καταργηθεί εντελώς και έχει δώσει τη θέση της σε ένα διευρυμένο άνοιγμα, που αντιστοιχεί σε τρία μεταξόνια διαστήματα της εξάστυλης πρόστασης⁵⁸⁴. Τα ενδιάμεσα στηρίγματα αποτελούνται από πεσσούς με συμφυείς ημικίονες ιωνικού ρυθμού. Με αυτό τον τρόπο ο θυραίος τοίχος «αποδομείται», τα θυρόφυλλα έχουν δώσει τη θέση τους σε κιγκλιδώματα, οπότε διαφαίνεται η πρόθεση για το σύνταγμα αγαλμάτων στο εσωτερικό να αποτελέσει περισσότερο αντικείμενο έκθεσης και προβολής, παρά απλής στέγασης της θεότητας⁵⁸⁵.

Η παραπάνω πρόθεση φαίνεται να συμβαδίζει ακόμη περισσότερο με τη λογική των ναόσχημων χορηγικών μνημείων, τα οποία είναι κατ' εξοχή κτίσματα φύλαξης και προβολής έργων τέχνης. Μένει να εξεταστεί εάν και κατά πόσο μια επίλυση ανάλογη με τον ναό της Αθηνάς Προναίας είναι συμβατή με το χορηγικό μνημείο του Νικίου.

Τηρώντας τον ίδιο εμβάτη (1.04) με τις προηγούμενες επιλύσεις για τις στρώσεις άρτιου αριθμού, αποδίδεται από μία λιθόπλινθος πλάι σε κάθε μασχαλιαίο λίθο, το πέρας των οποίων ταυτίζεται στα δύο άκρα με τον άξονα του 2^{ου} και 5^{ου} κίονα αντίστοιχα. Με αυτό τον τρόπο απομένει ελεύθερο διάστημα 6 εμβατών (6.24 m), που ισοδυναμεί με τρία μεταξόνια 6.285 m. Το άνοιγμα είναι υπερβολικά μεγάλο για την κλίμακα του κτηρίου, κατά συνέπεια είναι αναγκαία η παρεμβολή κατακόρυφων στηριγμάτων, πεσών ή κιόνων, στις θέσεις που αντιστοιχούν προς το κεντρικό μεταξόνιο διάστημα (3^ο και 4^ο κίονα). Όσον αφορά στις στρώσεις περιττού αριθμού, καταλαμβάνονται από ένα λίθο σε κάθε πλευρά μήκους 1.54 m στη στάθμη της στρώσης της στέψης ορθοστάτη. Στην προκειμένη περίπτωση όλοι οι λίθοι είναι σε

⁵⁸⁴ Η ίδια μορφή έχει προταθεί επίσης για τον τοίχο του προνάου στον ναό του Διός Σωτήρος στην Μεγαλόπολη (Lauter-Bufe, 2009, Σχ. 5). Ως μοτίβο απαντάται επίσης σε εξωτερικές όψεις με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον ναό της Λιμνάτιδος στη Μεσσήνη (Lauter, 2016, 175) και ίσως στο Πύθειον στο Ικάριο της Αττικής (Biers & Boyd, 1982, 15-16, Εικ. 7). Παράλληλα, όπως διαπιστώνει ο (Roux, 1960, 182-184) σε σχετικό δημοσίευσμά του, ήδη από τον 4^ο αι. κι έπειτα σημειώνονται μεμονωμένες περιπτώσεις, όπου ο θυραίος τοίχος σε ναούς ή άλλα ειδικής χρήσης κτήρια διαθέτει τρία ανοίγματα αντί ενός, με πρωιμότερο γνωστό στην Επίδαυρο το ανώνυμο ιερό «Π» και τα μεταγενέστερα παραδείγματα του Εκκλησιαστηρίου στη Δήλο και του κολοσσαίου περιπτέρου ναού του Απόλλωνος στα Δίδυμα της Μιλήτου. Από τον 3^ο αι. π.Χ. γενικεύεται η χρήση του τριπλού ανοίγματος κυρίως σε κόγχες σε στοές ή περιστύλια γυμνασίων, σε παλάτια, τάφους και ηρώα (Χλέπα, 2001, 93 σημ. 11).

⁵⁸⁵ (Michaud, 1977, 108).

επαφή με άνοιγμα, το οποίο επίσης αναμένεται να έχει μια μείωση, σε αυτή την περίπτωση λόγω επαφής με κάποια παραστάδα αντί θυρώματος. Μισοί από αυτούς θα εμφανίζονται έπειτα στους πύργους με απολαξευμένη τη δεξιά παρειά και οι άλλοι με την αριστερή. Ανεξαρτήτως του ρυθμού των κατακόρυφων στηριγμάτων είναι μάλλον αναγκαία και σε αυτή την εκδοχή η ενοποίηση των στρώσεων «Α» και «Β», προκειμένου να αξιοποιηθεί το συνολικό τους ύψος για την τοποθέτηση των λίθων του ανωφλιού, που θα έχει τη μορφή επιστυλίου.

Για το παραπάνω σενάριο απαιτούνται συνολικά μόλις 22 λίθοι το μέγιστο χωρίς τους μασχαλιαίους. Συγκεκριμένα δύο ορθοστάτες, οκτώ λίθοι μήκους 1.04+ m και άλλοι οκτώ μήκους 1.54+ m, μισοί έχοντας το δεξιό άκρο κομμένο και οι άλλοι το αριστερό. Για τις στρώσεις «Α» και «Β» υπάρχει μια επιφύλαξη ως προς τα μεγέθη των λίθων, λόγω της επαφής τους με τα μέλη του εκεί επιστυλίου. Με αυτές τις παραδοχές οι διαθέσιμοι αναχρησιμοποιημένοι λίθοι στους πύργους καλύπτουν τη μια από τις δύο θέσεις ορθοστάτη, οπωσδήποτε επτά από διαθέσιμες για επιμήκεις λιθόπλινθους και τέσσερις τουλάχιστον από τις βραχύτερες, με ακόμη τρία ογκώδη θραύσματα να μπορούν να αναπληρώσουν τις υπόλοιπες (Σχ. 71). Με άλλα λόγια η εκδοχή ενός διεφυμένου ανοίγματος αντί θύρας ελαχιστοποιεί τον αριθμό των διαθέσιμων λίθων προς επανάχρηση στους πύργους, όπου βρέθηκαν εντοιχισμένοι σχεδόν οι 7 στους 10.

Εναλλακτικές λύσεις για το σύνθετο άνοιγμα

Ένα ερώτημα που προκύπτει σε αυτή την περίπτωση, αφορά στη μορφή των δύο κατακόρυφων στοιχείων του τριπλού ανοίγματος. Η πιθανότητα ημικιώνων μάλλον θα πρέπει να αποκλειστεί, καθώς αποτελεί ξένο στοιχείο στην αττική αρχιτεκτονική παράδοση⁵⁸⁶. Η υπόθεση ύπαρξης ενός ζεύγους κίωνων, ιωνικού ρυθμού, θα αποτελούσε μια ακόμη ιδανική αφορμή αναφοράς στα Προπύλαια και συγκεκριμένα στην εσωτερική ιωνική κιονοστοιχία της Κεντρικής Πτέρυγας.

Με δεδομένο ότι στη στρώση του αντιθήματος προκύπτει αρμός στον άξονα του κεντρικού ανοίγματος⁵⁸⁷, το ανώφλι θα πρέπει να αντιστοιχεί είτε στη στρώση «Α» του τοίχου ή σε μια ζώνη ύψους δύο δόμων που καταλαμβάνει την «Α» και τη «Β» μαζί. Οπότε το μέγιστο ύψος του ανοίγματος μπορεί να είναι στη μία περίπτωση 5.037 m και στην άλλη 4.62 m. Το πάχος του επιστυλίου υπαγορεύει και στις δύο εναλλακτικές ότι η άνω διάμετρος των κίωνων θα είναι ίση με αυτό ή ελάχιστα μικρότερη⁵⁸⁸, δηλαδή 63-64 cm. Συνακόλουθα η κάτω διάμετρος εκτιμάται τουλάχιστον στα 70.5 cm αν όχι περισσότερο στα 75-77 cm⁵⁸⁹. Όμως με τα δεδομένα ύψη σε κάθε πιθανή εναλλακτική προκύπτει κορμός με προβληματική αναλογική σχέση ύψους ως προς κάτω διάμετρο η οποία δεν απαντάται σε κλασικά ή σύγχρονα

⁵⁸⁶ (Roux, 1961, 393).

⁵⁸⁷ Βλ. στη συνέχεια την ενότητα «Αντιθήματα επιστυλίων προνάου».

⁵⁸⁸ Βλ. ενδεικτικά (Müller-Wiener, 1995, 141 Εικ. 75), όπου παρουσιάζονται ιωνικοί θριγκοί σε τομή από μνημεία αρχαϊκής, κλασικής και ελληνοιστικής εποχής.

⁵⁸⁹ Οι σχέση άνω με κάτω διάμετρο σε ιωνικό κίονα κατά την ύστερη κλασική και ελληνοιστική περίοδο κυμαίνεται μεταξύ ~1.1 και ~1.2, βλ. (Κυριάκη, 2012, 135 σημ. 874).

παραδείγματα του 4^{ου} αι.⁵⁹⁰. Ένα ακόμη αδύναμο στοιχείο σε αυτή την επίλυση θα ήταν η παραδοχή σιδερόφρακτων μετακιονίων, καθώς η συναρμογή των μεταλλικών στοιχείων με τους ραβδωμένους κίονες θα αποδεικνυόταν μάλλον προβληματική στην εφαρμογή της. Ως εκ τούτου η ύπαρξη κίωνων στο σύνθετο άνοιγμα κρίνεται μάλλον απίθανη.

Το άλλο ενδεχόμενο είναι να υπάρχουν πεσσοί στο σύνθετο άνοιγμα, οπότε να αντλείται και πάλι ένα στοιχείο, που σημειώνεται στα Προπύλαια και συγκεκριμένα στη Νοτιοδυτική Πτέρυγα (Σχ. 57, 58). Σε αυτή την περίπτωση όμως το ανώφλι δε θα μπορούσε να μιμείται τη μορφή του ιδιόμορφου δωρικού επιστυλίου με τον συνεχή κανόνα και τις σταγόνες. Διότι εάν το ύψος του ταυτίζεται με της στρώσης «Α», τότε είναι δυσανάλογα χαμηλό, και αντιστρόφως απαγορευτικά υψηλό εάν αντιστοιχεί στις «Α» και «Β» συνδυασμένες. Επομένως οι μόνη εφικτή λύση θα ήταν ένα τελείως ακόσμητο ανώφλι, με κρέμαση είτε ίση προς το άθροισμα του ύψους των δύο ανώτερων πώρινων δόμων του θυραίου τοίχου⁵⁹¹ είτε ίση με τη στρώση «Α»⁵⁹². Μεταφέροντας στα δύο δεδομένα ύψη τον πεσσό από τη Νοτιοδυτική Πτέρυγα με αυτούσιες αναλογίες, το πάχος του κορμού προκύπτει 46 cm και 44 cm αντίστοιχα. Τα επίκρανα κατά πάσα πιθανότητα θα ήταν δωρικά, με ίδια χαρακτηριστικά διατομής προς αυτά των παραστάδων του μνημείου.

Επίσης η συγκεκριμένη λύση επιτρέπει σιδερόφρακτα μετακίονια. Δεν αποκλείεται ωστόσο να αφηνόταν ελεύθερη η διέλευση στο εσωτερικό του σηκού, και κάποιο άλλο είδος εμποδίου στα ενδότερα, για παράδειγμα ένα κιγκλίδωμα, που να προστάτευε το όποιο περιεχόμενο στεγαζόταν εκεί, μην επιτρέποντας στους επισκέπτες να φτάσουν αρκετά κοντά του⁵⁹³.

Τέλος θα πρέπει να αναφερθεί ακόμη μια εναλλακτική λύση. Το άνοιγμα στον θυραίο τοίχο ίσως να ήταν διπλό κι όχι τριπλό. Τότε θα υπήρχε μόνο ένας πεσσός στον άξονα του κτηρίου, πάνω στον οποίο θα στηρίζονταν απευθείας τα μαρμάρινα αντιθήματα του προνάου. Σε αυτή την περίπτωση θα δινόταν μια πολύ ικανοποιητική εξήγηση στο γεγονός ότι στη στρώση του αντιθήματος σημειώνεται κάθετος αρμός στο μέσον του θυραίου τοίχου. Ως επίλυση παραπέμπει με έναν πιο άμεσο τρόπο στον μοναδικό πεσσό της Νοτιοδυτικής Πτέρυγας των Προπυλαίων, όπως άλλωστε συμβαίνει στο χορηγικό μνημείο του Θρασύλλου, αλλά κρίνεται μάλλον ασύμβατη με το μνημείο

⁵⁹⁰ Στα 5.037 m, ο κίονας έχει ύψος 7.14D για D=70.5 cm, 6.71D για D=75 cm και 6.54D για D= 77 cm. Στα 4.62 m η αναλογική σχέση είναι 6.55D για D=70.5 cm, 6.16D για D=75 cm και 6D για D=70.5 cm. Οι ιωνικοί κίονες σε μνημεία της ίδιας εποχής έχουν αναλογίες ~8.5D-9D, βλ. (Scahill, 2012, 139).

⁵⁹¹ Κινούμενο έτσι κατά το πρότυπο της Πινακοθήκης, όπου η στρώση των ανωφλίων της θύρας και των δύο παραθύρων έχει ύψος όσο δύο τυπικοί δόμοι, είναι τελείως ακόσμητη, αλλά εντούτοις συνδυάζεται με τα δωρικά επίκρανα στα παράθυρα βλ. (Dinsmoor & Jr., 2004, Εικ. 20.10).

⁵⁹² Χάριν συγκρίσεως ως αναφερθεί ότι το επιστύλιο στο χορηγικό μνημείο του Θρασύλλου έχει ύψος 44 cm (Μπολέτης, 2012, 165), οπότε είναι ελαφρώς υψηλότερο κατά 3.8 cm σε σχέση με τη στρώση «Α» στην προκειμένη περίπτωση.

⁵⁹³ Στις περισσότερες περιπτώσεις υπήρχε ούτως ή άλλως κάποιο εμπόδιο εντός των ναών, ώστε οι επισκέπτες να μην μπορούν να πλησιάσουν το λατρευτικό άγαλμα, αλλά μόνο να το βλέπουν (Montel, 2010, 259-260). Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο ναός της Δέσποινας στη Λυκόσουρα (Λεονάρδος, 1896, Πίν. 2).

του Νικίου. Η σύμπτωση των μεταξονίων διαστημάτων της πρόστασης και αυτών στο σύνθετο άνοιγμα του θυραίου τοίχου, εξασφαλίζει τη βέλτιστη ορατότητα εντός του σηκού. Ότι κι αν στεγαζόταν στο εσωτερικό, θα ήταν αξονικά τοποθετημένο, επομένως ορατό από έξω, τουλάχιστον διαμέσου του κεντρικού μετακίονιου. Με την παραδοχή ενός δίδυμου ανοίγματος, ο κινούμενος παρατηρητής, που προσεγγίζει μετωπικά το μνημείο, αντί να στρέφει την προσοχή του προς το περιεχόμενο μέσα, επικεντρώνεται στον πεσσό που βρίσκεται στον άξονα συμμετρίας της όψης. Είναι πολύ δύσκολο να συλλάβει κανείς πώς ένα πρόβλημα, το οποίο η πρόιμη ελληνική ναοδομία χρειάστηκε δεκαετίες να υπερβεί λόγω τεχνικών δεσμεύσεων⁵⁹⁴, επαναλαμβάνεται με πρόθεση σε ένα μνημείο του όψιμου 4^{ου} αι. π.Χ. Επομένως η παραπάνω εναλλακτική κρίνεται μάλλον απίθανη.

Από όλες τις λύσεις που παρουσιάστηκαν νωρίτερα, η εναλλακτική με το ζεύγος πεσσών προκρίνεται ως η πλέον πιθανότερη. Έτσι στο κτήριο ενσωματώνεται ένα ακόμη αρχιτεκτονικό στοιχείο, που παραπέμπει στο πρότυπο των Προπυλαίων και συγκεκριμένα στον πεσσό της Νοτιοδυτικής Πτέρυγας. Ως δύο ακόμη επιρροές θα μπορούσαν να αναγνωριστούν για τη συγκεκριμένη επίλυση, ο θυραίος τοίχος του ναού της Αθηνάς Νίκης και η πεσσοστοιχία στον πρόναο του ναού των Αθηναίων στη Δήλο⁵⁹⁵.

Το αυξημένο πάχος του θυραίου τοίχου

Τέλος θα πρέπει να σχολιαστεί το μεγαλύτερο πάχος του θυραίου τοίχου, όπου παρατηρείται μια αύξηση κατά 7 cm και αντιστοιχεί περίπου στο 1/8 του τυπικού πάχους των άλλων τοίχων του σηκού. Πρόκειται για ένα τυπικό χαρακτηριστικό της ελληνικής ναοδομίας, το οποίο υπαγορεύεται από πρακτική αναγκαιότητα: Συνήθως το άνοιγμα της θύρας είναι τόσο μεγάλο, που μειώνει σημαντικά το ενεργό μήκος του τοίχου, ο οποίος επιπλέον δέχεται σημαντική μηχανική καταπόνηση από τη ροπή που δημιουργούν τα βαρύτατα θυρόφυλλα με την κίνησή τους⁵⁹⁶. Πέραν όμως των παραπάνω συντρέχουν και λόγοι αρχιτεκτονικής έκφρασης⁵⁹⁷, καθώς παρατηρείται μια γενικότερη τάση των αρχαίων Ελλήνων να οικοδομούν βαρύτερους τοίχους, όταν το πάχος τους είναι ορατό⁵⁹⁸, δηλαδή στην περίπτωση απόληξής τους σε παραστάδα⁵⁹⁹ και όταν υπάρχουν ανοίγματα.

⁵⁹⁴ Λόγω αδυναμίας γεφύρωσης του ανοίγματος στον σηκό χωρίς ενδιάμεσο στήριγμα, θα προέκυπτε αξονική εσωτερική κιονοστοιχία, ενώ οι προστάσεις γι' αυτό το λόγο διέθεταν περιττό αριθμό κίωνων. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν ο ναός του Απόλλωνος στο Θέρμο Αιτωλοακαρνανίας και ο πρώτος ναός της Ήρας στη Σάμο, όπου μάλιστα το λατρευτικό άγαλμα στο βάθος του σηκού τοποθετήθηκε έκκεντρα, έτσι ώστε να είναι ορατό από τη θύρα στον πρόναο βλ. (Μπούρας, 1999, 140-141). Η επίλυση τελικά προέκυψε από τον επιμερισμό του σηκού σε τρία κλίτη, χωρισμένα από ζεύγος κιονοστοιχιών, οι οποίες βρίσκονταν σε κοντινή απόσταση ως προς τους πλευρικούς τοίχους.

⁵⁹⁵ Βλ. (Shear Mylonas, 1963, Πίν. 87) και Σχ. 84.

⁵⁹⁶ (Κορρές, 1994α, 13-14). Βλ. επίσης (Ορλάνδος, 1977-1978, 265-267), όπου συνοψίζονται οι κυριότερες θεωρίες για την εξήγηση του φαινομένου μαζί με τη σχετική βιβλιογραφία.

⁵⁹⁷ (Κορρές, 1994α, 14).

⁵⁹⁸ (Dinsmoor & Jr., 2004, 29 σημ. 26).

⁵⁹⁹ Εκ των πραγμάτων το πάχος του κορμού της παραστάδος είναι τέτοιο, ώστε να εγγράφεται σε αυτό το πάχος του κίονα, αλλά και να προκύπτει στο αντίστοιχο επίκρανο ικανός χώρος για την έδραση του επιστυλίου και του αντιθήματος, που έχουν μεγαλύτερο πάχος από αυτό που απαιτείται για κοινούς

Η ύπαρξη θύρας δεν συνεπάγεται πάντοτε αύξηση του πάχους του τοίχου, κάτι που παρατηρείται άλλωστε στο Ερέχθειο, στην Πινακοθήκη και στις ημιτελείς ανατολικές αίθουσες των Προπυλαίων, γεγονός που ο Dinsmoor έχει συσχετίσει με τη μικρότερη κλίμακα των παραπάνω κτηριακών οντοτήτων⁶⁰⁰. Δε φαίνεται ωστόσο τούτο να αποτελεί καθοριστικό παράγοντα, αφού στον ναό των Αθηναίων στη Δήλο, παραπλήσιου πλάτους με το Ερέχθειο, το πάχος του θυραίου τοίχου, που επίσης διαθέτει ζεύγος παραθύρων, εμφανίζεται αυξημένο⁶⁰¹. Σε μνημεία που εμπίπτουν στον 4^ο αι. π.Χ., αλλά και μεταγενέστερα, δε διαπιστώνεται η ύπαρξη κάποιου σταθερού κανόνα. Ο θυραίος τοίχος διαθέτει μεγαλύτερο πάχος τόσο σε κάποιους περίπτερους ναούς όσο και σε μικρότερης κλίμακας κτήρια⁶⁰². Σε άλλες περιπτώσεις δεν υπάρχει καμία απολύτως διαφοροποίηση σε σχέση με τους τοίχους του σηκού⁶⁰³. Τούτο παρατηρείται επίσης στους κυριότερους μεγάλους περίπτερους ναούς της ύστερης κλασικής εποχής, όπου αυξάνεται τοπικά μόνο το πάχος του θυρώματος κι όχι σε όλη την τοιχοποιία⁶⁰⁴. Ο χειρισμός αυτός φανερώνει ότι πλέον είχαν ξεπεραστεί οι όποιοι δισταγμοί για τη στατική επάρκεια του θυραίου τοίχου και ότι προτάσσονταν καθαρά αρχιτεκτονικά κριτήρια, όπως το να εγγράφονται ακριβώς τα θυρόφυλλα στους παραστάτες όταν ανοίγουν ή να προκαλείται στον επισκέπτη εντονότερη εντύπωση της διάβασης στα ενδότερα⁶⁰⁵.

Σύμφωνα με τα παραπάνω στο μνημείο του Νικίου η μικρή αύξηση του πάχους στον θυραίο τοίχο δεν οδηγεί κατ' ανάγκη στο συμπέρασμα ύπαρξης θύρας. Στην προκειμένη περίπτωση ο θυραίος τοίχος συνίσταται από δύο προεξέχουσες κεραιές στα άκρα του, κατά τα άλλα είναι μια πρακτικά διάτρητη κατασκευή. Επομένως η αύξηση του πάχους κατά πάσα πιθανότητα αποτελεί μια πρόνοια του αρχιτέκτονα για

τοίχους. Κατά κανόνα ο τοίχος πίσω από την παραστάδα διατηρεί το ίδιο πάχος μέχρι και τον θυραίο τοίχο. Στις μόνες περιπτώσεις όπου παρατηρείται η μείωση του πάχους του τοίχου αμέσως μετά την παραστάδα, αφορούν σε στοές όπου εκ των πραγμάτων θα ήταν μάλλον ασύμφορη και περιττή η κατασκευή παχύτερων τοίχων σε όλο το μήκος των στενών τους όψεων. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η Νότια Στοά της Κορίνθου (Scahill, 2012, 142-143, 82 Εικ. 31).

⁶⁰⁰ (Dinsmoor & Jr., 2004, 29, σημ. 6).

⁶⁰¹ (Courby, 1931, Πίν. XII).

⁶⁰² Παραδείγματα από περίπτερους ναούς σημειώνονται του Διός στη Στράτο Ακαρνανίας (Ορλάνδος, 1923, 16 Εικ. 14), (Courby & Picard, 1924, Πίν. VII) και του Ασκληπιού στην Επίδαυρο (Roux, 1961, Πίν. 28). Μικρότερης κλίμακας κτήρια αναφέρονται ενδεικτικά το Δωδεκάθεο στη Δήλο (Will, 1955, 107 Εικ. 41), ο θησαυρός των Κυρηναίων (Bousquet, 1952, Πίν. XXX) και των Θηβαίων στους Δελφούς (Michaud, 1973, Πίν. 65, 74), όπου η αύξηση παρατηρείται μόνο στον εσωτερικό θυραίο τοίχο κι όχι στον εξωτερικό. Στο Ιερόν της Σαμοθράκης παρατηρείται τέλος το παράδοξο της μείωσης του θυραίου τοίχου από 76.5 cm στην περίμετρο του σηκού σε 73.3 cm (Lehmann, 1969, 43).

⁶⁰³ Στον ναό της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς το πάχος του εγκάρσιου τοίχου με το σύνθετο άνοιγμα είναι ίσο προς αυτό του σηκού (Michaud, 1977, Πίν. 65), ενώ στον ναό της Δέσποινας στη Λυκόσουρα Αρκαδίας σημειώνεται παντού ενιαίο πάχος των τοίχων, ακόμη και στις παραστάδες του προνάου (Λεονάρδος, 1896, Πίν. 2).

⁶⁰⁴ Ο χειρισμός παρατηρείται ήδη από την κλασική εποχή στον ναό του Επικουρίου Απόλλωνος στις Βάσσειες (Roux, 1961, Πίν. 1) κι απαντάται έπειτα στον ναό του Διός στη Νεμέα (Hill & Williams II, 1966, Πίν. IV), στις Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα (Pakkanen, 2014, 365-367, 358 Εικ. 4), αλλά και στον Απόλλωνος στους Δελφούς (Amandry & Hansen, 2010, 452 Εικ. 18.19).

⁶⁰⁵ Χωρίς να χρειάζεται να έχει ο θυραίος τοίχος σε όλο το μήκος του τόσο μεγάλο πάχος. Επιπλέον η προεξοχή μόνο της ζώνης του θυρώματος δημιουργούσε εντός του σηκού τις παραστάδες, στις οποίες απόληγαν οι εσωτερικές κιονοστοιχίες.

την ενίσχυση του τοίχου⁶⁰⁶, η οποία ταυτόχρονα εξασφαλίζει μεγαλύτερο πέλμα για τα λίθινα ανώφλια του σύνθετου ανοίγματος.

Θεμέλια

Η ανασκαφή του Dinsmoor αποκάλυψε το σύνολο της θεμελίωσης του χορηγικού μνημείου, η οποία έχει μέγιστο πλάτος 13.45 m στην περιοχή της πρόστασης, 11.75 m στον σηκό και μήκος έως 16.53 m στα βόρεια και 16.66 m στα νότια (Πίν. 21: 1)⁶⁰⁷. Σημαντικός αριθμός λιθόπλινθων από τους θεμελιότοιχους είχε αφαιρεθεί σε άγνωστο χρόνο. Ειδικότερα στην περιοχή της εξάστυλης κιονοστοιχίας, στο ήμισυ του θυραίου τοίχου του σηκού και στη ΝΑ γωνία του κτηρίου βρέθηκε μόνο η τάφος θεμελίωσης, η οποία πλέον δεν είναι ορατή (Σχ. 3)⁶⁰⁸.

Τα θεμέλια του μνημείου εδράζονται σε φλέβα σχιστοψαμμιτομαργαϊκού γκριζοπράσινου πετρώματος, η οποία ξεπροβάλλει κατά τόπους από το έδαφος κυρίως στη δυτική πλευρά του Διονυσιακού θεάτρου, στην απόληξη της στοάς του Ευμένους και εντός του Ασκληπείου⁶⁰⁹. Πρόκειται για γεωλογικό σχηματισμό, που αποτελεί το υπόστρωμα του ασβεστολίθου της Ακρόπολης και είναι εξαιρετικά ευαίσθητος στη διάβρωση από τα καιρικά φαινόμενα. Επομένως είναι πολύ εύκολο να σκαφτεί, ενώ λόγω μεγάλης ψαθυρότητας δεν εξωρύσσεται σε όγκους και ως εκ τούτου δεν έχει καμία χρήση ως δομικό υλικό.

Το όρυγμα θεμελίωσης έχει βαθμιδωτό πυθμένα, καθώς ακολουθεί την κατωφέρεια του εδάφους. Ως αποτέλεσμα ο αριθμός των δόμων λιθοπλινθών στους θεμελιότοιχους διαφέρει σε κάθε όψη (Σχ. 4). Το βόρειο θεμέλιο, που εδράζεται στην ψηλότερη στάθμη, διαθέτει δύο στρώσεις λίθων στο ανατολικό σκέλος του για μήκος 4.24 m κι έπειτα μόνο μία⁶¹⁰ τουλάχιστον μέχρι και το σημείο επαφής με τον θυραίο τοίχο του σηκού. Ο ανατολικός θεμελιότοιχος προχωρά σε βάθος τριών στρώσεων κάτω από την ευθυντηρία στη ΒΑ γωνία, που αυξάνονται σε επτά στα ΝΑ (Πίν. 20: 3, 47: 3, 6)⁶¹¹. Το νότιο θεμέλιο διασώζει στην υφιστάμενη κατάσταση τρεις δόμους, με εξαίρεση τη ΝΔ γωνία, όπου διατηρείται μία επιπλέον λιθόπλινθος καθ' ύψος.

⁶⁰⁶ Όπως π.χ. συμβαίνει στον θυραίο τοίχο της Κεντρικής Πτέρυγας των Προπυλαίων, ο οποίος, όντας διάτρητος από πέντε ανοίγματα, έλαβε ενίσχυση του πάχους του ίση με το μισό των πλευρικών τοίχων (Dinsmoor & Jr., 2004, 17).

⁶⁰⁷ Κατά (Dinsmoor, 1910, 475-476) οι διαστάσεις που δίνει είναι 13.21 m, 11.79 m και 16.19 m και αφορούν κατά πάσα πιθανότητα στη μέση τιμή, προκειμένου να προχωρήσει σε αριθμητικούς υπολογισμούς άλλων στοιχείων.

⁶⁰⁸ Στη ΝΑ γωνία έχει επιχωθεί το 1965 στο πλαίσιο κατασκευής χαμηλού τοιχάρου συγκράτησης του γεμίματος του θεμελίου βλ. (Πλάτων, 1965, 33-34). Στις ζώνες της πρόστασης και του θυραίου τοίχου έγινε σχετικά πρόσφατα από την αρχαιολογική υπηρεσία συμπλήρωση των ελλειπόντων τμημάτων θεμελίωσης με χυτό υλικό, το οποίο δημιούργησε μια βαθμιδωτή πλατφόρμα, πάνω στη οποία έγινε διδακτική τοποθέτηση αρχιτεκτονικών μελών του μνημείου (Μοσχονησιώτη, 2009, 22). Βλ. επίσης (Κασσάπογλου, 2013, 52).

⁶⁰⁹ Πρόκειται για ένα συνονθύλευμα μαργών, ψαμμιτών, μαργαϊκών πλακοειδών ασβεστολίθων και αργιλικών σχιστολίθων. (Ανδρονόπουλος & Κούκης, 1976, Χάρτης 1)

⁶¹⁰ Το σημείο μετάβασης εντοπίζεται στην ανατολική παρειά του ύστερου μεσαιωνικού αγωγού, ο οποίος διασχίζει υπό γωνία το θεμέλιο.

⁶¹¹ (Dinsmoor Papers, A3. The Foundations), όπου αναφέρεται επιπλέον ότι οι επτά στρώσεις σημειώνονται σε μήκος 2.95 m βόρεια της ΝΑ γωνίας. Λόγω προσχώσεων του εδάφους σήμερα είναι ορατές μόνο οι τέσσερις στρώσεις στη συγκεκριμένη θέση.

Στην αρχική μορφή του απαρτιζόταν συνολικά από πέντε στρώσεις λίθων, φτάνοντας βαθύτερα κατά δύο στρώσεις μόνο στη ΝΑ γωνία, στο σημείο επαφής με τον ανατολικό τοίχο (Πίν. 20: 3, 47: 2, 4, 5). Από τον δυτικό θεμελιότοιχο της πρόστασης σώζονται λιθόπλινθοι μόνο στη ΝΔ γωνία για μήκος ~2.90 m και μόλις δύο ακόμη στα ΒΑ. Λόγω της κλίσης του εδάφους, στην αρχική μορφή του το θεμέλιο διέθετε πέντε στρώσεις λίθων κάτω από την ευθυνηρία στο νότιο άκρο και δύο στο βόρειο. Ο θυραίος τοίχος διατηρεί λιθόπλινθους σε μήκος ~4.80 m κι έφτανε σε μέγιστο βάθος πέντε στρώσεων στα νότια και μόλις μίας στα βόρεια κάτω από τη στάθμη της ευθυνηρίας.

Ως υλικό δομής στη θεμελίωση χρησιμοποιήθηκε κροκαλοπαγής «αρουραίος» λίθος⁶¹². Οι διαστάσεις των λιθοπλίνθων κυμαίνονται σε μήκος μεταξύ 1.25 και 1.40 m, πλάτος 0.65-0.70 m, ύψος από 0.37 m έως 0.45 m⁶¹³, επομένως σε γενικές γραμμές φαίνεται να τηρείται ένα τυποποιημένο πρότυπο 4X2X1.5 δωρικών ποδών⁶¹⁴. Οι λιθόπλινθοι τοποθετούνται εναλλάξ ανά στρώση φορμηδόν και παρά μήκος (Πίν. 47: 3-6), με εξαίρεση το βόρειο θεμέλιο, όπου σημειώνονται μόνο φορμηδόν (Σχ. 3). Κατά μήκος του νότιου θεμελιότοιχου παρατηρείται η ίδια εναλλαγή και εντός του ίδιου δόμου⁶¹⁵. Επομένως το πλάτος θεμελίωσης των τοίχων του σηκού, συμπεριλαμβανομένου και του θυραίου είναι ~1.40 m⁶¹⁶, ενώ αναβιβάζεται στα ~2.50 m στην πρόσταση. Επιπλέον η θεμελίωση της κιονοστοιχίας προεξέχει πλευρικά σε σχέση με τους θεμελιότοιχους του σηκού κατά 0.75-0.85 m και για μήκος ~4.20 m από τη δυτική όψη, λεπτομέρεια που αποδεικνύει ότι το κρηπίδωμα περιοριζόταν στην εξάστυλη πρόσταση και δεν περιέτρεχε την περίμετρο του κτηρίου.

Στο γέμισμα του χώρου μεταξύ των θεμελιότοιχων ο Dinsmoor σημειώνει χόμα ανάμεικτο με θραύσματα ασβεστόλιθου, όπως και λεπτά στρώματα λατύπης, προερχόμενης από την κατεργασία των κροκαλοπαγών λίθων, η οποία εντοπίστηκε σε ύψη, που αντιστοιχούσαν στον εκάστοτε δόμο⁶¹⁷. Τέλος με την ολοκλήρωση της

⁶¹² Η εξώρυξή του γινόταν στους πρόποδες του Υμηττού κοντά στον Ιλισσό, όπως και στο Θριάσιο πεδίο (Ορλάνδος, 1955-60, 70), βλ. επίσης (Whycherley, 1978, 272-273). Πρόκειται για υλικό ιδιαίτερα ευπαθές όταν εκτίθεται στις καιρικές συνθήκες, αλλά θαμμένο στη γη έχει αντοχή σε σύνθλιψη, ενώ είναι αποτελεσματικό έναντι της ανερχόμενης υγρασίας, σε αντίθεση με τον πωρόλιθο, ο οποίος είναι διαπερατός από το νερό (Kogges, 1988, 1781), ως εκ τούτου προτιμήθηκε για θεμελιώσεις ειδικά από τον 4^ο αι. που γενικεύεται η χρήση του. Τα πρωιμότερα ίσως παραδείγματα είναι το πίσω τμήμα της στοάς του Ελευθερίου Διός και η θεμελίωση της πρώτης σκηνής του Διονυσιακού Θεάτρου. Σύγχρονα με το μνημείο του Νικίου παραδείγματα είναι, ανάμεσα σε άλλα, τα θεμέλια του νεώτερου ναού του Διονύσου, ο πυρήνας των αναλημμάτων του κοίλου στο Διονυσιακό θέατρο, ο ναός του Απόλλωνος Πατρώου, βλ. περαιτέρω (Townsend, 1982, 291-294).

⁶¹³ Εξαίρεση αποτελεί ένας λίθος μεγαλύτερων διαστάσεων (1.40X0.98 m) στη ΝΑ γωνία θεμελίωσης της πρόστασης.

⁶¹⁴ Το οποίο φαίνεται πως προτιμάται στην Αθήνα για λιθόπλινθους ανεξαρτήτως του είδους και προορισμού, βλ. (Kogges, 1988, 1782).

⁶¹⁵ Το ενδιαφέρον είναι ότι σε αυτή την περίπτωση η εναλλαγή τηρείται και καθ' ύψος, δηλαδή κάτω από λίθους φορμηδόν τοποθετημένους υπάρχουν παρά μήκος κι αντιστρόφως.

⁶¹⁶ Καθώς προκύπτει αφενός από το μήκος των φορμηδόν τοποθετημένων λίθων, αφετέρου από το αθροισόμενο πλάτος του ζεύγους των επάλληλων παρά μήκος λιθόπλινθων.

⁶¹⁷ (Dinsmoor Papers, A3. The Foundations)

κατασκευής του θεμελίου καταργήθηκε οριστικά το φρέαρ επίσκεψης του υπογείου διερχόμενου υδραγωγείου (Σχ. 1)⁶¹⁸.

Ύστερα από τη διάλυση του χορηγικού μνημείου (Πίν. 20: 4, 5), το θεμέλιο διαταράχθηκε από τη διέλευση ορύγματος ενός αγωγού ύστερων χρόνων, το οποίο διακλαδιζόταν εντός του σηκού και κατέληγε σε δύο φρεάτια, ένα εφαπτομενικά στον νότιο τοίχο θεμελίωσης (Πίν. 20: 2, 21: 1) και το άλλο στον ανατολικό⁶¹⁹. Ένα πηγάδι διαμέτρου 1.40 m, που εμφανίζεται ανοιγμένο στον σχιστόλιθο, είναι πιθανόν ακόμη ονημότερο (Σχ. 1, 3).

Ευθυντηρία

Η ευθυντηρία του χορηγικού μνημείου αποτελείται από ορθογωνισμένους ασβεστόλιθους τύπου «Ακροπολίτη» (Πίν. 47: 1, Σχ. 4), το πιθανότερο λατομημένους σε άμεση εγγύτητα προς το χορηγικό μνημείο, ενδεχομένως στην περιοχή της κατατομής του Διονυσιακού θεάτρου. Οι εν λόγω λίθοι εντοπίζονται επαναχρησιμοποιημένοι αποκλειστικά στον βόρειο πύργο, κυρίως στη δυτική όψη του (Πίν. 48: 1, Σχ. 14), σε σημαντικό μέρος της βόρειας (Σχ. 10) και τελείως αποσπασματικά στη νότια (Πίν. 46: 1, Σχ. 12). Το πάχος της στρώσης εμφανίζει διακύμανση. Τρεις λίθοι στον βόρειο πύργο προβάλλουν στις όψεις με πάχη: Bδ11.6: 78.3-79.4 cm, Bδ11.1: 71.7, Bv11.1: 0.74⁶²⁰, ενώ τα *in situ* σωζόμενα κομμάτια στη Νότια Κλιτύ κυμαίνονται μεταξύ 1.03-0.74 m, με συνηθέστερο 0.84 m.

Τα μήκη των λίθων εμφανίζουν μεγάλο εύρος διαφοροποίησης με ελάχιστο τα 0.65 m και μέγιστο τα 2.23 m, γεγονός που οφείλεται στη σύσταση του ασβεστόλιθου. Πρόκειται γενικά για ένα σκληρό, αλλά ανομοιογενές υλικό με διαφόρων τύπων ασυνέχειες στη μάζα του, οι οποίες δεν επιτρέπουν την εξόρυξή του σε τυποποιημένες διαστάσεις⁶²¹.

Η άνω έδρα των *in situ* λίθων είναι δουλεμένη με χοντρό βελόνι. Μόνη εξαίρεση αποτελεί μια ζώνη πλάτους 7-8 cm με κατεργασία από λεπτό οδοντωτό εργαλείο⁶²²,

⁶¹⁸ Κι ενδεχομένως μαζί με αυτό όλος ο κλάδος του συγκεκριμένου υδραγωγείου βλ. (Κασσάπογλου, 2013, 54).

⁶¹⁹ (Dinsmoor, 1910, 482, 477 Εικ. 9). Ο (Βερσάκης, 1913, 85) παρερμηνεύει τον αγωγό, θεωρώντας πως πρόκειται για προέκταση του κλάδου απορροής των υδάτων, ο οποίος διατρέχει το εσωτερικό του τοξωτού αναλημματικού τοίχου της στοάς του Ευμένους, οπότε συμπεραίνει, εσφαλμένα, ότι το μνημείο του Νικίου είχε κατεδαφιστεί ήδη όταν οικοδομήθηκε η στοά.

⁶²⁰ Ο ανατολικός αρμός του Bv11.1 δεν είναι ευθύγραμμος, αλλά παρουσιάζει σύνθετο καμπύλο σχήμα, χαρακτηριστικό της διατομής της εσωτερικής αφανούς παρειάς των λίθων της ευθυντηρίας στο χορηγικό μνημείο. Συμπεραίνεται έτσι ότι ο Bv11.1 είναι τοποθετημένος εγκάρσια στον τοίχο, οπότε προβάλλει με το πάχος του στην όψη του πύργου. Το μήκος του ωστόσο θα πρέπει να είναι περίπου της τάξης μεγέθους, περί τα 80 cm, φαίνεται όμως ότι προτιμήθηκε η τοποθέτησή του κατά την έννοια του πάχους του, καθώς έτσι συμπληρωνόταν καλύτερα το κενό μέχρι το μέτωπο του θυραίου τοίχου.

⁶²¹ Γι' αυτό το λόγο άλλωστε εμφανίζεται να χρησιμοποιείται στην Αθήνα κυρίως σε αναλημματικούς τοίχους οικοδομημένους κατά το πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας, με χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις τον τοίχο αντιστήριξης της αρχαϊκής αναβάθρας ανόδου στην Ακρόπολη και τις αναλημματικές κατασκευές κατά μήκος του Περιπάτου, στη Νότια Κλιτύ.

⁶²² Ο (Townsend, 1982, 200) εσφαλμένα τη θεωρεί αποτέλεσμα διάβρωσης, παρά το ότι τα ίχνη του λιθοξοϊκού εργαλείου είναι τελείως ευδιάκριτα (Πίν. 48: 2).

κατά μήκος των ορατών ακμών (Πίν. 48: 2, Σχ. 3), η οποία μαρτυρεί το πόσο εισέχει η υπερκείμενη πρώτη στρώση τοιχοβάτη από το μέτωπο της ευθυντηρίας.

Οι πίσω, αφανείς παρειές των λίθων εμφανίζονται κυρίως με πολύ χονδροειδή κατεργασία ή με άπεργο, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις είναι ακόμη εμφανή τα ίχνη λιθοξοϊκών εργαλείων από τη λατόμηση (Πίν. 48: 3, Σχ. 4)⁶²³. Στους αρμούς ώσεως υπάρχει περιμετρική αναθύρωση επιμελώς κατεργασμένη με οδοντωτό εργαλείο, ενώ η υπόλοιπη επιφάνεια είναι δουλεμένη με βελόνι.

Τα ορατά πρόσωπα των ασβεστολίθων είναι κατεργασμένα με βελόνι, ωστόσο κατά μήκος των κάθετων και οριζόντιων ακμών υπάρχει ταινία με ίχνη από λεπτό οδοντωτό εργαλείο (Πίν. 48: 4, 5). Σε μερικές περιπτώσεις παρατηρούνται εξογκώματα της τάξης των 5-8 cm ως προς το μέτωπο, τα οποία είναι τελείως ακατέργαστα (Πίν. 48: 6).

Οι λίθοι της ευθυντηρίας διαθέτουν συνήθως στη μία από τις δύο πλευρές τους προστατευτική απότμηση στον κατακόρυφο αρμό, δηλαδή μια «φαλτσογωνιά», ούτως ώστε κατά την τοποθέτηση να μη γίνεται θραύση των ευαίσθητων ακμών (Πίν. 48: 4, 5)⁶²⁴. Πρόκειται για τη μοναδική στρώση που φέρει το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό, μάλλον λόγω της ιδιαίτερης σκληρότητας του υλικού⁶²⁵. Η απότμηση στους κατά χώρα σωζόμενους λίθους του μνημείου εμφανίζεται μάλλον με τυχαίο τρόπο, παρά συστηματικά, οπότε λίγα μπορεί να φανερώσει για τη φορά δόμησης. Όπως φαίνεται, το ποια ακμή θα διαμορφωνόταν με «φαλτσογωνιά», αποφασίζοταν κατά την τοποθέτηση κάθε λίθου, με αποτέλεσμα κάποιοι να μην έχουν καμία και άλλοι στις δύο πλευρές τους. Τα μέλη της ευθυντηρίας από ασβεστόλιθο συγκεντρώνονται στον παρακάτω πίνακα:

Ασβεστόλιθοι ευθυντηρίας				
Αρ. Λίθου	Μήκος (m)	Ύψος (cm)	Απότμηση ακμής (Αριστερά – Δεξιά)	Σήμανση με γράμματα
Bδ11.1	1.432	44.2	Δ	(Γωνία) Α -
Bδ11.2	0.942 (μέγιστο ορατό)	40.7	Δ;	
Bδ11.3	1.27 (μέγιστο ορατό)	43.9	Α;	
Bδ11.4	1.231	43.7	Α	Γ- Β
Bδ11.5	1.478	43.6/44.6	Δ	Α - Β
Bδ11.6	1.81	45.2	;	Ε - ;
Bβ11.5	1.871	40.3	Δ	
Bβ11.3β	0.745	43.1	;	
Bν11.1	0.74	40.7	;	
In situ Α	0.884	44.2	Α	-

⁶²³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο πρώτος σωζόμενος λίθος από τα νότια, όπου φέρει τα κατάλοιπα της αύλακας λατόμησης, μέσα στην οποία διακρίνεται το ήμισυ από τις φωλεές ένθεσης σφηνών για την αποκόλληση του λίθου από το μητρικό πέτρωμα.

⁶²⁴ (Hodge, 1975).

⁶²⁵ Για τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά μέλη από μάρμαρο για την προστασία των ακμών παρατηρείται – όπου δεν απολαξεύτηκε– σχετικά λεπτή ζώνη απέργου, πλάτους 2-5 cm.

(BA γωνία)				
In situ B	0.881	44.2	Καμία	-
In situ Γ	0.65	44.2	Δ	-
In situ Δ	0.966	44.2/44.7	A και Δ	-
In situ E	2.23	44.7/43.5	Καμία	-

Εκτός των παραπάνω ο Dinsmoor αναφέρεται σε δύο ακόμη ασβεστόλιθους από την ευθυντηρία του χορηγικού μνημείου, ενσωματωμένους σε κατάλοιπα θεμελίωσης ύστερων χρόνων βορείως της υστερορρωμαϊκής πύλης, χωρίς όμως να αναγράφει διαστάσεις⁶²⁶. Πιθανώς ένα ακόμη μέλος από την ίδια ομάδα βρίσκεται εντοιχισμένο σε αντηρίδα του τείχους της Υπαπαντής (Πίν. 49: 1, 2).

Σε τέσσερις από τους λίθους της δυτικής όψης του βόρειου πύργου εντοπίστηκαν γράμματα (Σχ. 14). Ο ένας εξ αυτών είναι γωνιακός και φέρει το γράμμα «Α» στον αριστερό αρμό, που αντιστοιχεί στη γωνία (Πίν. 48: 3). Στον αρμό δεξιά δεν διακρίνεται κάποιο γράμμα. Δύο λίθοι φέρουν ζεύγος γραμμάτων, από ένα πλάι στην κάθε άκρη του μετώπου τους. Ο ένας είναι του τύπου «Α-Β», ενώ ο άλλος φανερώνει αντίθετη φορά, δηλαδή «Γ-Β» (Πίν. 48: 4, 5). Τέλος ένας ακόμη λίθος φέρει στον αρμό αριστερά ένα «Ε», ενώ στο άλλο άκρο είναι πολύ δύσκολο να αναγνωστεί κάτι λόγω φθοράς της επιφάνειας (Πίν. 48: 6). Ενδεχομένως να υπήρχαν κι άλλα γράμματα σε λίθους από αυτή τη στρώση, τα οποία όμως λόγω φθορών και θραύσεων έχουν πλέον οριστικά χαθεί.

Όπως συμπεραίνεται από τα παραπάνω, το σύστημα σήμανσης των λίθων της ευθυντηρίας είναι ίδιο με αυτό που χρησιμοποιήθηκε στο οριζόντιο γείσο, στους ορθοστάτες και στη στέψη τους, πρόκειται δηλαδή για μια αλφαβητική ακολουθία γραμμάτων (Σχ. 53). Φαίνεται λοιπόν πως και εδώ υπήρχε σκοπός για εξασφάλιση της αλληλουχίας των λίθων της ευθυντηρίας σε μια συγκεκριμένη σειρά, η οποία λόγω διαφορετικού υλικού, ήταν από τις πλέον ευδιάκριτες. Η ύπαρξη δύο αλφαβητικών σειρών με αντίθετες μεταξύ τους κατευθύνσεις, αποτελεί επανάληψη του ίδιου τρόπου, ο οποίος διαπιστώθηκε για τις στρώσεις του ορθοστάτη και της στέψης, προκειμένου να διακρίνονται μεταξύ τους τα μέλη που προέρχονται από διαφορετικές όψεις του χορηγικού μνημείου.

Επομένως υπάρχει ένα πρώτο κριτήριο διαχωρισμού των λίθων της ευθυντηρίας σε τρεις ομάδες: Με κατεύθυνση των γραμμάτων από τα αριστερά προς τα δεξιά, με αντίστροφη φορά και τέλος χωρίς σήμανση. Οι εναπομείναντες λίθοι της ευθυντηρίας in situ στο χορηγικό μνημείο δε φέρουν κανένα γράμμα, το πιο πιθανό διότι εξαρχής είχε γίνει αντιληπτό ότι δε θα χρειάζονταν στη νέα θέση. Κατά μήκος της βόρειας όψης η ευθυντηρία απαρτίζεται αποκλειστικά, με εξαίρεση τον ασβεστόλιθο στη ΒΑ γωνία, από κροκαλοπαγείς λίθους τοποθετημένους φορμηδόν σε σειρά. Επομένως απομένουν οι όψεις στα δυτικά και στα νότια, που θα μπορούσαν να φέρουν σήμανση με γράμματα και για τις οποίες υπάρχουν δύο εναλλακτικές λύσεις. Στην πρώτη περίπτωση η αφετηρία της αρίθμησης και για τις δύο πλευρές μπορεί να είναι η ΝΔ γωνία, με φορά κατεύθυνση γραφής των γραμμάτων από το νότο προς τον βορρά για

⁶²⁶ (Dinsmoor Papers, A3. The Foundations).

τη δυτική όψη και από τη δύση προς την ανατολή για τη νότια αντίστοιχα. Η άλλη πιθανή περίπτωση είναι για τη μεν δυτική όψη η εκκίνηση της σήμανσης να γίνεται από τη ΒΔ γωνία με κατεύθυνση προς νότο, για τη δε νότια όψη να ξεκινά από τη ΝΑ γωνία με φορά από την ανατολή προς τη δύση.

Γραφική σύνθεση λίθων ευθυντηρίας

Ο Βδ11.1 είναι γωνιακός και φέρει ένα «Α» στην πλευρά προς την οποία προβάλλει με σόκορο. Η ύπαρξη ενός «Β» πλάι στον απέναντι αρμό μάλλον θα πρέπει να αποκλειστεί, καθώς ήδη υπάρχει ο λίθος Βδ11.5 με σήμανση «Α-Β»⁶²⁷. Επομένως το «Α» είναι το μόνο γράμμα που λαξεύτηκε στο πρόσωπο του λίθου και ίσως έπειτα δεν κρίθηκε αναγκαία η συνέχιση της σήμανσης. Εάν ο Βδ11.1 τοποθετηθεί στη ΝΑ γωνία του χορηγικού μνημείου, τότε εξηγείται ικανοποιητικά η απουσία άλλου γράμματος στο πρόσωπό του, καθώς οι λίθοι στην ανατολική όψη δεν έφεραν σήμανση, ωστόσο έτσι προκύπτει προβληματική η γωνία, καθώς στη νότια όψη προβάλλουν με σόκορο τόσο ο γωνιακός λίθος της ευθυντηρίας όσο και ο αμέσως επόμενος της πρώτης στρώσης τοιχοβάτη⁶²⁸. Επομένως είναι προτιμότερο να αναζητηθεί κάποια καταλληλότερη θέση. Στη ΒΔ γωνία ο λίθος μπορεί να τοποθετηθεί μόνο παρά μήκος επί της δυτικής όψης, όμως τούτο θα σήμαινε ότι δε θα υπήρχε σήμανση εκεί, οπότε θα πρέπει να απορριφθεί κι αυτό το ενδεχόμενο⁶²⁹. Η μόνη εναλλακτική λύση που απομένει, είναι η απόδοση του Βδ11.1 στη ΝΔ γωνία, τοποθετημένου παρά μήκος επί της νότιας όψης. Σε αυτή την περίπτωση η μη λάξευση άλλου γράμματος πέρα από το «Α» στο πρόσωπο του λίθου, δύναται εξηγηθεί ως εξής: Η σήμανση των λίθων έγινε κανονικά κατά μήκος της δυτικής όψης, με φορά από τα βόρεια προς τα νότια. Στη συνέχεια φαίνεται πως έγινε εκ νέου έναρξη της αρίθμησης κατά μήκος της νότιας όψης με κατεύθυνση από τα δυτικά προς τα ανατολικά. Όταν λαξεύτηκε το «Α», ίσως το συνεργείο αντιλήφθηκε ότι με τη συγκεκριμένη φορά γραφής θα προέκυπταν λίθοι με τα ίδια ακριβώς ζεύγη γραμμάτων, επομένως θα σταμάτησε και θα ξεκίνησε εκ νέου τη σήμανση των λίθων με αφετηρία την απέναντι ΝΑ γωνία του μνημείου. Η νέα αρίθμηση δεν αποκλείεται να κάλυπτε μόνο το μήκος που αντιστοιχούσε στην ευθυντηρία του νότιου τοίχου του σηκού, αφήνοντας εκτός το προεξέχον σκέλος, στο οποίο βαίνει η κρηπίδα της πρόστασης.

Σύμφωνα με το παραπάνω ερμηνευτικό σχήμα, ο μεν Βδ11.5, που φέρει σήμανση «Α-Β», δύναται να αποδοθεί στη δυτική όψη, αμέσως μετά το γωνιακό μέλος στα ΒΔ (Σχ. 67) και ο δε Βδ11.4 με το ζεύγος γραμμάτων «Γ-Β» στη νότια όψη, δύο θέσεις μετά τη ΝΑ γωνία (Σχ. 69). Ο Βδ11.6, που φέρει «Ε» πλάι στον αριστερό αρμό του,

⁶²⁷ Όπως έχει ήδη διαπιστωθεί, η σήμανση των λίθων γινόταν με διαφορετική κατεύθυνση γραφής ανά όψη, ώστε να μην προκύπτουν τέτοιου είδους ταυτόσημες περιπτώσεις.

⁶²⁸ Οι κάθετοι αρμοί σε αυτή την περίπτωση σχεδόν συμπίπτουν, με μεταξύ τους απόκλιση μόλις 1.5 cm. Αντίστοιχα στην ανατολική όψη οι δύο λίθοι προβάλλουν παρά μήκος με αποτέλεσμα οι αρμοί να απέχουν περί τα 5 cm.

⁶²⁹ Εάν το γράμμα Α ήταν χαραγμένο προς την πλευρά του αρμού ώσεως, τότε ο λίθος θα μπορούσε κάλλιστα να καταλάβει τη συγκεκριμένη θέση στη ΒΔ γωνία του κτηρίου, ακολουθούμενος αμέσως μετά προς τα νότια από τον Βδ11.5, που φέρει σήμανση Α-Β.

θεωρείται πιθανότερο πως ανήκει στη δυτική όψη. Με την παραδοχή ότι στο δεξιό του άκρο υπήρχε το γράμμα «Ζ», τοποθετείται τρεις θέσεις μετά τον Βδ11.5 (Σχ. 67).

Στο πρόσωπο του Ββ11.3β δε διακρίνεται κάποιο γράμμα, ως εκ τούτου θα μπορούσε να αποδοθεί στην ανατολική όψη του χορηγικού μνημείου, σε ομόλογη θέση (Σχ. 70). Επίσης για τον Βδ11.3 δεν μπορεί να διαπιστωθεί εάν υπήρξε ή όχι σήμανση στην ορατή πλευρά του⁶³⁰, οπότε αποδίδεται ενδεικτικά στη νότια όψη, στο προεξέχον σκέλος της ευθυντηρίας, που αντιστοιχεί στην κρηπίδα, όπου έγινε η παραδοχή ότι δεν υφίσταται αλληλουχία γραμμάτων (Σχ. 69).

Ευθυντηρία κατά μήκος της βόρειας όψης

Από τους εννέα ασβεστόλιθους της ευθυντηρίας του χορηγικού μνημείου, οι τρεις (Ββ11.5, Βν11.1, Βδ11.2) εμφανίζονται με ύψος σημαντικά μικρότερο των άλλων, περί τα 40.6 cm αντί του μέσου όρου 44.2 cm των υπολοίπων. Η διαφορά από τον μέσο όρο ύψους των πωρόλιθων της πρώτης στρώσης τοιχοβάτη του σηκού είναι 1 cm, δηλαδή προσεγγίζει με απόκλιση 2 mm το βάθος της επικοπής που εμφανίζει ο επιτόπου σωζόμενος ασβεστόλιθος της ευθυντηρίας στη ΒΑ γωνία (Πίν. 50: 1, Σχ. 3). Επομένως η συγκεκριμένη ιδιαίτερη κατηγορία ασβεστολίθων μπορεί να ερμηνευθεί ως η ευθυντηρία της βόρειας όψης του χορηγικού μνημείου, η οποία υποκαθιστά την πώρινη πρώτη στρώση τοιχοβάτη. Πρόκειται για μια τροποποίηση στην καθ' ύψος αλληλουχία των στρώσεων, η οποία κατά πάσα πιθανότητα υπαγορεύτηκε από την ανύψωση του εδάφους προς τα βόρεια (Πίν. 50: 2). Ίσως λοιπόν προτιμήθηκε να διατηρηθεί η μορφολογική επιλογή της έδρασης του χορηγικού μνημείου πάνω σε μια στρώση ασβεστόλιθου, η οποία αποτελεί το υλικό «γέφυρα» μεταξύ των κροκαλοπαγών λίθων της θεμελίωσης και των επιμελώς κατεργασμένων πωρόλιθων του σηκού, με τίμημα την τοπική απομείωση των στρώσεων του τοιχοβάτη από δύο σε μία επί της βόρειας όψης (Σχ. 80).

Τα μήκη τουλάχιστον επτά λίθων της ευθυντηρίας κατά μήκος της βόρειας όψης μπορούν προσεγγιστικά να προσδιοριστούν από τα μοχλοβόθρια που εντοπίστηκαν στην άνω παρειά των κροκαλοπαγών λίθων του βόρειου θεμελιότοιχου (Πίν. 50: 3, 4, Σχ. 3). Το πρώτο επιβεβαιωμένο μοχλοβόθριο απέχει 3.44 m από την ΒΑ γωνία. Από εκεί οι διαδοχικές αξονικές αποστάσεις των υπολοίπων είναι: 2.50 (λόγω καταστροφής ενός λίθου θεμελίου) – 1.30 – 1.34 – 1.185 m. Η φορά των μοχλοβοθρίων, πάντοτε με κατεύθυνση προς τις γωνίες, αλλάζει στην έβδομη θέση λίθου, η οποία βρίσκεται στο μέσο του συνολικού μήκους του κτηρίου κι ως εκ τούτου θεωρείται καταφραγή της στρώσης. Οι αποστάσεις μεταξύ των μοχλοβοθρίων υποδηλώνουν ίσως την προσπάθεια που καταβλήθηκε για την κατά το δυνατόν τήρηση του ρυθμού των κάθετων αρμών στη βόρεια όψη.

Ελλείψει δεσμευτικών κριτηρίων, η τοποθέτηση των ασβεστολίθων Βδ11.2, Βδ11.5, Βν11.1 στην βόρεια όψη έγινε τελείως ενδεικτικά σε ομόλογες θέσεις (Σχ. 68).

⁶³⁰ Ο αριστερός αρμός είναι κρυμμένος πίσω από την κτιστή αντηρίδα του 1888, ενώ στο δεξιό άκρο υπάρχει εκτεταμένη θραύση της επιφάνειας.

Τοιχοβάτης

Οι λίθοι από τον τοιχοβάτη του χορηγικού μνημείου αναχρησιμοποιήθηκαν παίζοντας τον ίδιο ρόλο στους πύργους, αποτελώντας την έδραση των ορθοστατών. Επομένως το πρώτο κριτήριο αναγνώρισής τους είναι η σημερινή θέση τους στην υστερορρωμαϊκή πύλη (Πίν. 33: 2, 46: 1, 48: 1). Ακόμη ένα στοιχείο διάκρισής τους αφορά στη μορφή και στην κατεργασία των μετώπων τους. Εξωτερικά η επιφάνεια είναι ένα ενιαίο επίπεδο, όπου σημειώνονται τα αναμενόμενα πολύ πυκνά χτυπήματα με λεπτότατο βελόνι. Αντίθετα οι εσωτερικές παρειές δεν έχουν πάντοτε κάθετο πρόσωπο, αντίθετα συνήθως έχουν ανώμαλη επιφάνεια, αδρά κατεργασμένη με χοντρό βελόνι ή χωρίς άλλη λιθοξοϊκή εργασία πέρα από τη χονδρική λάξευση με τύκο στο λατομείο (Πίν. 34: 5). Τα χαρακτηριστικά της πίσω παρειάς των λίθων φανερώνουν ότι δεν προοριζόταν να είναι ορατή, επομένως συμπεραίνεται ότι το δάπεδο του σηκού βρισκόταν στη στάθμη έδρασης των ορθοστατών⁶³¹.

Η διάταξη των ορθοστατών στην οπίσθια, ανατολική όψη του μνημείου δημιουργεί δεσμεύσεις για τον τοιχοβάτη και υπαγορεύει ότι η ακριβώς από κάτω στρώση, δηλαδή αυτή όπου εδράζονται οι ορθοστάτες, απολήγει στο βόρειο και νότιο άκρο σε σόκορο. Όμως στη ΒΑ γωνία του μνημείου, στην άνω έδρα της ευθυνηρίας τα ίχνη κατεργασίας, όπως η επικοπή υποδοχής του άνω επόμενου λίθου και η θέση του μοχλοβοθρίου⁶³², καθιστούν σαφές ότι το υπερκείμενο γωνιακό μέλος πρόβαλλε με το μήκος του στην όψη (Πίν. 50: 1, Σχ. 3)⁶³³. Ο μόνος τρόπος για να προκύψει συμβατότητα μεταξύ των δύο συνθηκών, που υφίστανται κατά τεκμήριο, είναι η παρεμβολή μιας επιπλέον στρώσης τοιχοβάτη, όπως έχει ήδη προταθεί από τον Κορρέ⁶³⁴ και από τον Townsend⁶³⁵.

Δύο ακόμη στοιχεία συνηγορούν υπέρ των δύο επάλληλων στρώσεων. Τα ύψη ομαδοποιούνται σε δύο κατηγορίες, η μία μεταξύ 41.4-41.9 cm, η οποία απαντάται αποκλειστικά στον νότιο πύργο, ενώ η άλλη έχει εύρος 39.2-40.2 cm κι εμφανίζεται μόνο στον βόρειο. Επομένως καθίσταται προφανές, ότι κατά την οικοδόμηση της υστερορρωμαϊκής πύλης, η κάθε μια από τις δύο στρώσεις τοιχοβάτη του χορηγικού μνημείου αντιστοιχήθηκε σε έναν πύργο για αναχρησιμοποίηση.

Όσον αφορά στα πάχη των λίθων στον νότιο πύργο, όπου ήταν εφικτή η μέτρησή τους, διαπιστώνεται μεγάλη διακύμανση με τον μέσο όρο στα 71 cm. Στον βόρειο

⁶³¹ Ενίοτε σε άλλα μνημεία με διπλούς ορθοστάτες στους τοίχους, υπάρχει εσωτερικός τοιχοβάτης εις βάρος του ύψους ορθοστάτη και το δάπεδο είναι σε ψηλότερη στάθμη σε σχέση με το πτερό, όπως συμβαίνει π.χ. στον ναό του Απόλλωνος στους Δελφούς (Amandry & Hansen, 2010, 256-257, Εικ. 8.1).

⁶³² Εντοπίζεται στη βόρεια πλευρά του λίθου κι έχει φορά προς τα νότια, επομένως προορίζεται για ώθηση λίθου στον άξονα Β-Ν.

⁶³³ (Townsend, 1982, 212), ο οποίος καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα, αγνοώντας ωστόσο την ύπαρξη του μοχλοβοθρίου.

⁶³⁴ Στο σχέδιο γραφικής αποκατάστασης του χορηγικού μνημείου εκτός από τις δύο στρώσεις τοιχοβάτη σημειώνονται και τα τυπικά ύψη τους 41.5 και 39 cm.

⁶³⁵ Ο (Townsend, 1982, 212-213) μέσα από το κείμενό του προτείνει δύο στρώσεις τοιχοβάτη, ωστόσο στη συνέχεια αυτοαναιρείται, υποστηρίζοντας ότι οι πύργοι χτίστηκαν ακριβώς με τη μορφή των τοίχων του χορηγικού μνημείου, καθώς στον βόρειο πύργο οι ορθοστάτες εδράζονται σε μία στρώση τοιχοβάτη, η οποία πατά στους ασβεστόλιθους της ευθυνηρίας.

πύργο, τουλάχιστον στους δύο λίθους που προβάλλουν με το πάχος τους στα άκρα της δυτικής όψης, μετρήθηκαν διαστάσεις εντός του παραπάνω εύρους. Επομένως, κρίνοντας μόνο από το πάχος, δε γίνεται αντιληπτό εάν υπάρχει εσοχή της μιας στρώσης ως προς το μέτωπο της άλλης, κάτι που θα διερευνηθεί στη συνέχεια με άλλο τρόπο.

Στον παρακάτω πίνακα συγκεντρώνονται οι λίθοι που αποδόθηκαν στις δύο στρώσεις τοιχοβάτη του σηκού σύμφωνα με τις διαστάσεις και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά τους.

Λίθοι στρώσεων τοιχοβάτη						
Αρ. Λίθου	Μήκος (m)	Ύψος (cm)	Πάχος (cm)	Αγκώνας	Γράμμα	Όψη (Μ/Ο)
1 ^η στρώση τοιχοβάτη						
Nδ5.2	1.308	41.7	62.7-68.7		A	O (γωνιακός)
Nδ5.3	1.299	41.4	68.7-70.5			M
Nδ5.4	1.30	41.5	77.2-74.5		- 1	M
Nδ5.5	1.322	41.7-5	67.6-69.5		[Θ] -	M
Nβ5.1	0.567	41.8	88			M
Nβ5.2	1.272	41.9	67.1-68.2			M
Nβ5.3	1.299	41.8	67.7-68.9			M
Nβ5.4	1.293	41.9	73.5-75			M
Nv5.4	0.886 [1.20]	41.4	66.3-66.8			O
Nv5.5	0.84 [1.28]	41.6	63.2-67.1			M
	Μέσο ύψος:	41.65 cm	Min 41.4 cm	Max 41.9 cm	Εύρος 0.5 cm	
2 ^η στρώση τοιχοβάτη						
Bβ10.2	1.203	39.2	-	□		O
Bβ10.3	1.214	39.4	-			O
Bβ10.4	1.205	40.2	-	□		O
Bβ10.5	1.23	40.1-2	70	□		O
Bδ10.1	1.222	39.7-40	-	□		O
Bδ10.2	1.293	39.8-7	-	□		M
Bδ10.3	1.294	39.7-40	-	□		M
Bδ10.4	1.147	39.8-40.1	-			M
Bδ10.5	1.114	39.8-3	-	□		M
Bδ10.6	1.282	39.3-4	-	□		M
Bv10.4	1.292	39.6-3	71.4	□		M
Bv10.3	1.205	39.8-5	-	□		O
Bv10.2	1.324	39.6	-	□		M
Bv10.1	1.203	40	-	□		O
	Μέσο ύψος:	39.7 cm	Min 39.2 cm	Max 40.2 cm	Εύρος 1 cm	

Όπως γίνεται αντιληπτό, τα μήκη των λίθων απαντώνται στο ίδιο εύρος με τα αντίστοιχα των κοινών λιθόπλινθων της ανωδομής, κατά συνέπεια το σύστημα κατανομής των αρμών δε φαίνεται να διαφοροποιείται ουσιαστικά από το σύνολο. Στη συνέχεια ακολουθεί η εξέταση του υλικού ανά στρώση.

Πρώτη στρώση τοιχοβάτη

Προσδιορισμός προεξοχών ως προς τα μέτωπα των τοίχων

Η ομάδα λίθων με το μεγαλύτερο ύψος θεωρείται η πρώτη καθ' ύψος στρώση τοιχοβάτη, δηλαδή αυτή που εδράζεται στην ευθυντηρία, κάτι που επιβεβαιώνεται από τις διαστάσεις του γωνιακού σωζόμενου λίθου Nδ5.2.

Η ύπαρξη αναθύρωσης στα αριστερά της πίσω πλευράς του, οδηγεί στην ταύτιση της μοναδικής θέσης του λίθου στη ΒΑ γωνία του μνημείου, προβάλλοντας παρά μήκος στον ανατολικό τοίχο του σηκού (Πίν. 50: 5, Σχ. 23). Ο Nδ5.2 έχει μήκος 1.301 m, δηλαδή εμφανίζεται μακρύτερος κατά 8.3 cm από τον εκεί αντίστοιχο γωνιακό ορθοστάτη⁶³⁶. Πρόκειται για σαφή ένδειξη ότι το μέτωπο της πρώτης στρώσης του τοιχοβάτη εξέχει ως προς αυτό του ορθοστάτη, τουλάχιστον στον άξονα Β-Ν. Παρόμοια, λίγο μικρότερη προεξοχή διαπιστώνεται επίσης στην κατεύθυνση Α-Δ. Το πάχος του Nδ5.2, με το οποίο πρόβαλλε στη βόρεια όψη, είναι 62.7 cm, δηλαδή 5.6 cm μεγαλύτερο από αυτό της στρώσης των ορθοστατών στη βάση τους.

Η εσοχή της τάξης των 8 cm, αναλογικά με το ύψος των λίθων, είναι μεγάλη και μπορεί κάλλιστα να μετριάσει με την τοποθέτηση μιας υπερκείμενης στρώσης σε υποχώρηση. Τούτη η συνθήκη ικανοποιείται εφόσον ο λίθος Nδ5.2 είναι στην πρώτη αντί της δεύτερης στρώσης τοιχοβάτη στο μνημείο. Για τη γραφική αποκατάσταση του χορηγικού μνημείου, η προεξοχή της στρώσης έδρασης των ορθοστατών ορίστηκε στα 2.8 cm για όλες τις πλευρές⁶³⁷ και η προεξοχή της πρώτης στρώσης τοιχοβάτη ως προς την υπερκείμενη, ορίζεται στα 5.5 cm για τις πλευρικές όψεις και στα 2.8 για την ανατολική. Τέλος όσον αφορά στην εσοχή του τοιχοβάτη ως προς την ευθυντηρία, τα διαθέσιμα στοιχεία τεκμηριώνουν με ασφάλεια το πλάτος της. Η επικοπή στην άνω παρειά ασβεστόλιθου στη ΒΑ γωνία ορίζει την εσοχή για τον υπερκείμενο λίθο στα 8.5 cm ως προς το βόρειο μέτωπο. Με ίδιο περίπου πλάτος (7.5 cm) εμφανίζεται στην άνω έδρα όλων των λίθων της ευθυντηρίας μια λεία ταινία κατά μήκος της μπροστινής άνω οριζόντιας ακμής. Η επιμελημένη κατεργασία της με λεπτό οδοντωτό εργαλείο, διακρίνεται εύκολα σε σχέση με τα χτυπήματα βελονιού που χαρακτηρίζουν το υπόλοιπο των επιφανειών και δηλώνει ότι η συγκεκριμένη ζώνη προοριζόταν να είναι ορατή (Πίν. 48: 2).

Σύμφωνα με τις παραπάνω διαδοχικές βαθμιδωτές εσοχές των δύο στρώσεων του τοιχοβάτη ως προς το μέτωπο της ευθυντηρίας, προκύπτει κεντρική στοίχιση των τοίχων του σηκού ως προς το πλάτος του θεμελίου, ενώ απουσία αυτών θα προέκυπταν μη ικανοποιητικές εκκεντρότητες ως προς άξονα (Σχ. 78).

Τέλος θα πρέπει να τονιστεί ότι ανεξαρτήτως του βαθμού προεξοχής της στρώσης, το σύστημα κατανομής των κατακόρυφων αρμών των λίθων παραμένει ανεπηρέαστο και

⁶³⁶ Ως προς το μέσο θεωρητικό μήκος ορθοστάτη (1.208 m) η διαφορά είναι 9.3 cm.

⁶³⁷ Δηλαδή στο μισό της συνολικής προεξοχής της πρώτης στρώσης τοιχοβάτη ως προς το ανατολικό μέτωπο των ορθοστατών.

επαναλαμβάνεται αυτούσιο, όπως στους υπερκείμενους δόμους των τοίχων του σηκού.

Ανατολική όψη πρώτης στρώσης τοιχοβάτη

Η πρώτη στρώση τοιχοβάτη στην ανατολική όψη του μνημείου αποτελείται από εννέα λίθους τοποθετημένους παρά μήκος, δύο εκ των οποίων είναι γωνιακοί. Όπως ήδη αναφέρθηκε σώζεται ο Nδ5.2, ο οποίος καταλαμβάνει τη ΒΑ γωνία (Σχ. 70). Ένα ακόμη στοιχείο, που επικυρώνει τη θέση του λίθου, είναι ένα μικρό γράμμα «Α» (Πίν. 51: 1, 2)⁶³⁸ λαξευμένο πλάι στον αριστερό κατακόρυφο αρμό. Η ύπαρξη γράμματος φανερώνει ότι και για αυτή τη στρώση έγινε πριν την αποσυναρμολόγησή της σήμανση των λίθων με αλφαβητική ακολουθία, με φορά από τα βόρεια προς τα νότια, δηλαδή ίδια με το δόμο του ορθοστάτη (Σχ. 53).

Ένας ακόμη λίθος μπορεί να αποδοθεί στη στρώση, ο Nv5.4. Παρά το γεγονός ότι δε σώζεται σε όλο το μήκος του, εντούτοις η αρχική του διάσταση αποκαθίσταται περίπου στο 1.20 m, λαμβάνοντας υπόψη τις σωζόμενες έδρες των λιθόπλινθων με τις οποίες γειτνιάζει στον νότιο πύργο. Η απόδοσή του σε ομόλογη θέση είναι τελείως ενδεικτική. Πρόκειται για τον μόνο λίθο με αυτό το μήκος που αναχρησιμοποιήθηκε στον νότιο πύργο, κατ' εξαίρεση λόγω της εκεί μορφής του τοιχοβάτη⁶³⁹. Κατά τα άλλα οι γενικές διαστάσεις του νότιου πύργου, η διάταξη της στρώσης του ορθοστάτη και η κατανομή των κατακόρυφων αρμών στις όψεις, υπαγόρευαν πρακτικά την αποκλειστική χρήση λίθων μήκους ~1.29 m, προερχόμενων από τη νότια πλευρική όψη. Τούτος είναι ο λόγος που χρησιμοποιήθηκε και ο Nδ5.2, ο οποίος παρά το ότι προέρχεται από όψη με βραχύτερες αγελαίες λιθόπλινθους, διαθέτει μεγαλύτερο μήκος ως γωνιακός, οπότε λογίστηκε ως ίδιος με την κλάση ~1.29 m⁶⁴⁰. Το γεγονός ότι χρησιμοποιήθηκε ως επιμήκης, φανερώνει ίσως την έλλειψη άλλων λίθων με αυτό το μήκος, κάτι που ενισχύει το επιχείρημα περί υποκατάστασης της πρώτης στρώσης του τοιχοβάτη από ασβεστόλιθους.

Λίθοι πρώτης στρώσης τοιχοβάτη στη νότια πλευρική όψη

Στη νότια όψη του μνημείου, με βάση τους κατακόρυφους αρμούς των υπερκείμενων δόμων, υπολογίζονται δέκα θέσεις λίθων, μία για γωνιακή λιθόπλινθο, η οποία προβάλλει με μήκος 0.627 m, οκτώ για αγελαίες τυπικού μήκους (~1.293 m) και

⁶³⁸ Ύψος 1.8 cm, μήκος 2.7 cm, η παύλα δεν είναι οριζόντια, αλλά διαγώνια που ξεκινάει από το κάτω άκρο του κεκλιμένου σκέλους στα δεξιά και ενώνεται με το μέσο του αριστερού. Διαφοροποιείται δηλαδή ως προς τα γράμματα στα γείσα, όπου η παύλα στα «Α» είναι οριζόντια. Τούτο οφείλεται στις πολύ μικρές διαστάσεις του λαξεύματος.

⁶³⁹ Στη συμμετρική βόρεια όψη του βόρειου πύργου, ο τοιχοβάτης αποτελείται αποκλειστικά από λίθους μήκους ~1.217 m, προερχόμενους από την ανατολική όψη, οι οποίοι καταλαμβάνουν θεωρητικά 4.87 τρέχοντα μέτρα. Ωστόσο στη νότια όψη του νότιου πύργου χρησιμοποιήθηκαν για την ίδια στρώση και λίθοι από τους τοίχους των παραστάδων, ο Nδ5.6 (0.768 m) και ο πλάγια τοποθετημένος ορθοστάτης Nv5.6 (1.615 m). Αν υποθέσει κανείς για την όψη ίδιο συνολικό μήκος με την αντίστοιχη στον βόρειο πύργο, τότε απομένουν 2.487 m για δύο θέσεις λίθων. Εάν αυτές καταλαμβάνονταν από δύο μέλη διάστασης ~1.217 θα προέκυπτε κενό, ενώ αν τοποθετούνταν δύο ~1.29 θα υπήρχε περιττό πλεόνασμα. Αν όμως αξιοποιηθεί ένας λίθος από το κάθε είδος, τότε ο διαθέσιμος χώρος καλύπτεται στο ακέραιο, καθώς 2.487-1.29=1.197 m.

⁶⁴⁰ Δεν αποκλείεται μάλιστα να αποτέλεσε εφεδρεία, σε περίπτωση που ένας από τους άλλους λίθους έσπασε.

τέλος μία επιμήκης σε αντιστοιχία με τους λίθους του τοίχου της παραστάδος (Σχ. 81). Σε αυτή τη θέση, δύναται να αποδοθεί, λόγω του πολύ μεγαλύτερου πάχους (88 cm) σε σχέση με τους υπόλοιπους λίθους το θραύσμα Νβ5.1 (Σχ. 69).

Από τους αγελαίους λίθους σώζονται έξι ακέραιοι και ένας θραυσμένος⁶⁴¹, οι οποίοι αθροίζουν συνολικά 9.065 τρέχοντα μέτρα, επομένως το λανθάνον μέλος θα είχε μήκος 1.265 m και ως εκ τούτου δύναται να αποδοθεί στη θέση του καταληκτήριου λίθου.

Σε τρεις από τους παραπάνω λίθους διαπιστώνεται η ύπαρξη γραμμάτων στα ορατά τους πρόσωπα, πλάι στους κατακόρυφους αρμούς, επομένως και οι δύο όψεις από πυρόλιθο της πρώτης στρώσης τοιχοβάτη έλαβαν σήμανση με γράμματα, η οποία αντιστοιχεί σε αλφαβητική ακολουθία. Στην ανατολική όψη του κτηρίου η κατεύθυνση αναγραφής των γραμμάτων είναι από τα βόρεια προς τα νότια, επομένως θα πρέπει κατά μήκος του νότιου τοίχου η αφητηρία του αλφαβήτου να γίνεται από το δυτικό άκρο με κατεύθυνση προς τα ανατολικά (Σχ. 53), έτσι ώστε να μην προκύπτουν ταυτόσημα ζεύγη γραμμάτων στα μέτωπα λίθων προερχόμενων από διαφορετική πλευρά.

Στον Νδ5.4 εντοπίστηκε ένα κατοπτρικό γράμμα «Γ» στο δεξιό άκρο του προσώπου του (Πίν. 51: 3, 4). Στον Νδ5.5 σώζεται αποσπασματικά ακόμη ένα γράμμα, καμπύλο, που πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για «Θ». Μετρώντας τις διαθέσιμες θέσεις αγελαίων λίθων από τα ανατολικά προς τα δυτικά, χωρίς να περιλαμβάνεται σε αυτές η γωνία, ο Νδ5.5 δύναται να αποδοθεί στην πρώτη θέση και ο Νδ5.4 στην έβδομη (Σχ. 69). Ελλείψει άλλων στοιχείων οι υπόλοιπες διαθέσιμες λιθόπλινθοι καταλαμβάνουν ομόλογες θέσεις με κριτήριο την ομαλή διακύμανση του ύψους κατά μήκος της στρώσης.

Ο Νβ5.2 λόγω μήκους (1.272 m) αποδίδεται στην πέμπτη θέση, αμέσως πριν από τον καταληκτήριο λίθο στην έκτη. Έχοντας ύψος 41.9 cm καθορίζει τις ομόλογες θέσεις των υπόλοιπων λιθόπλινθων, το ύψος των οποίων απομειώνεται σταδιακά προς τα ανατολικά. Με αυτά τα δεδομένα τοποθετούνται: Στη δεύτερη θέση ο Νβ5.4 με αποκατεστημένο μήκος 1.28 m, στην τρίτη ο Νβ5.3 και στην τέταρτη ο Νβ5.4. Τέλος ο Νδ5.3 καταλαμβάνει την όγδοη θέση, καθώς έχει συμβατό ύψος με τον Νδ5.4 στην έβδομη (Σχ. 69).

Συνοψίζοντας, η πρώτη στρώση τοιχοβάτη στο χορηγικό μνημείο απαρτίζεται από συνολικά 18 λιθόπλινθους. Από αυτές οι έντεκα (το 60% του συνόλου) αξιοποιήθηκαν στην οικοδόμηση του νότιου πύργου, επτά από τη νότια πλευρά και δύο από την ανατολική. Σε κανένα από τα πρόσωπα των λίθων δεν παρατηρήθηκε αγκώνας.

⁶⁴¹ Το μήκος του αποκαθίσταται κατά προσέγγιση στα 1.28 m, λαμβάνοντας υπόψη τους σωζόμενους αρμούς ώσεως των λίθων, με τους οποίους γειτνιάζει εντοιχισμένος στον νότιο πύργο.

Δεύτερη στρώση τοιχοβάτη

Η δεύτερη στρώση τοιχοβάτη, πάνω στην οποία εδράζονται οι ορθοστάτες, αποτελείται από συνολικά 28 μέλη στο χορηγικό μνημείο. Στην ανατολική όψη υπολογίζονται δέκα διαθέσιμες θέσεις λίθων, εκ των οποίων οι δύο γωνιακοί, να προβάλλουν με τη στενή παρειά τους. Στους πλευρικούς τοίχους, τα γωνιακά μέλη αναμένεται να προβάλλουν με θεωρητικό μήκος 1.238 m⁶⁴². Στο απέναντι άκρο, σε επαφή με τις βαθμίδες της κρηπίδας, εκτιμάται η ύπαρξη ενός λίθου ~0.99 m, έτσι ώστε οι αρμοί του να έρχονται σε συμφωνία με τους αντίστοιχους των λιθόπλινθων «βραχέος τύπου» παραστάδος στον πρόναο. Οι υπόλοιπες οκτώ θέσεις προορίζονται για αγελαίους λίθους τυπικού μήκους ~1.293 m.

Όσον αφορά στις γενικές παρατηρήσεις, ένα ακόμη ενδιαφέρον στοιχείο σε σχέση με τα εξωτερικά μέτωπα των λίθων από τη συγκεκριμένη στρώση είναι η ύπαρξη ή μη αγκώνων, για την οποία θα γίνει νύξη στη συνέχεια.

Γραφική σύνθεση λίθων δεύτερης στρώσης τοιχοβάτη στον ανατολικό τοίχο

Στην ανατολική όψη προκύπτουν 9.734 τρέχοντα μέτρα για οκτώ αγελαίες λιθόπλινθους⁶⁴³ θεωρητικού μήκους 1.216 m (Σχ. 82). Με βάση το μήκος τους επτά λίθοι μπορούν να αποδοθούν στην οπίσθια όψη του σηκού. Υπάρχουν όμως ακόμη δύο περιπτώσεις, οι Βδ10.4, Βδ10.5, που εμφανίζονται με μη τυπικές διαστάσεις 1.147 m και 1.114 m αντίστοιχα, οπότε θα πρέπει να διερευνηθεί η προέλευσή τους.

Εάν οι επτά λιθόπλινθοι, που μόλις αναφέρθηκαν, αποδοθούν όλες ως αγελαίες στην ανατολική όψη, τότε αθροίζουν 8.482 τρέχοντα μέτρα επομένως απομένουν 1.252 m για τον τελευταίο λίθο της στρώσης. Το μήκος που προκύπτει διαφέρει κατά 3.6 cm ως προς το θεωρητικό (1.216 m), γεγονός που είναι δικαιολογημένο, καθώς οι πέντε από τους διαθέσιμους λίθους είναι βραχύτεροι.

Θα πρέπει όμως να εξεταστεί μία ακόμη πιθανότητα. Οι Ββ10.5, Βδ10.1 έχουν μήκη 1.23 m και 1.222 m αντίστοιχα, δηλαδή προσεγγίζουν τη θεωρητική διάσταση των γωνιακών μελών στις πλευρικές όψεις, που είναι 1.238 m. Εάν λοιπόν γίνει η παραδοχή πως πρόκειται για λίθους από τις δύο πίσω γωνίες του σηκού⁶⁴⁴ τότε ελευθερώνονται δύο θέσεις στην ανατολική όψη, οι οποίες μπορούν να καλυφθούν από τους βραχείς Βδ10.4, Βδ10.5. Σε αυτή την περίπτωση τα τρέχοντα μέτρα των διαθέσιμων μελών διαμορφώνονται σε 8.291 m, οπότε απομένει 1.443 m για τον λίθο που συμπληρώνει τη στρώση. Η λύση αυτή δημιουργεί εν τέλει περισσότερα προβλήματα από όσα θα έλυνε, καθώς η τοποθέτηση των τριών λίθων μη τυπικού μήκους σε οποιαδήποτε θέση στην ανατολική όψη, διαταράσσει εντελώς το ισόδομο

⁶⁴² Το μέγεθος προκύπτει από το μέσο μήκος γωνιακού λίθου 1.21 m συν την προεξοχή του κατακόρυφου μετώπου από αυτό των ορθοστατών κατά 2.8 cm.

⁶⁴³ Το συνολικό μήκος της στρώσης στο ύψος της άνω απόληξής της είναι 10.932 m, από τα οποία αφαιρούνται οι δύο γωνιακοί λίθοι που προβάλλουν με σόκορο πλάτους 0.599 m, οπότε προκύπτουν καθαρά τρέχοντα μέτρα 9.734 m.

⁶⁴⁴ Ο Ββ10.5 προβάλλει κατά πλάτος (70 cm) στη δυτική όψη του βόρειου πύργου με αρμό ώσεως, ο οποίος φέρει αναθύρωση και εντορμία για σύνδεσμο διπλού T. Επομένως για να θεωρηθεί γωνιακός, θα πρέπει να γίνει η παραδοχή ότι η πάλαι ποτέ στενή ορατή παρειά του αποτελεί αρμό ώσεως στη νέα θέση της.

σύστημα του τοίχου και δημιουργεί μια πολύ προβληματική κατανομή των κάθετων αρμών.

Επομένως προτάσσεται ως η πλέον πιθανότερη η πρώτη εκδοχή, σύμφωνα με την οποία λείπει μόνο ένας λίθος της δεύτερης στρώσης τοιχοβάτη στην ανατολική όψη του σηκού, μήκους 1.252 m, ενώ οι Βδ10.4, Βδ10.5 θα πρέπει να αποδοθούν στις πλευρικές όψεις. Όλες οι διαθέσιμες λιθόπλινθοι από τη συγκεκριμένη στρώση στον ανατολικό τοίχο, με εξαίρεση μία, φέρουν αγκώνα στο ορατό τους πρόσωπο.

Οι λίθοι δε διαθέτουν κάποιο ορατό στοιχείο, που να βοηθά στην ταύτιση της μοναδικής θέσης τους, ως εκ τούτου αποδίδονται όλοι σε ομόλογες θέσεις με κριτήριο την ομαλή αυξομείωση του ύψους τους κατά μήκος της στρώσης (Σχ. 70). Αριθμώντας τις θέσεις αγελαίων λίθων με αφητηρία το νότιο άκρο, προτείνεται η τοποθέτηση του Βδ10.1 στην πρώτη θέση, του Βν10.1 στη δεύτερη, του Ββ10.5 στην τρίτη, του Ββ10.4 στην τέταρτη, όπου εμφανίζεται το μέγιστο ύψος της στρώσης, το οποίο στη συνέχεια μειώνεται και πάλι προοδευτικά προς το βόρειο άκρο. Η πέμπτη θέση καταλαμβάνεται από τον λανθάνοντα λίθο αναμενόμενου μήκους 1.252 m, η έκτη από τον Βν10.3, η έβδομη από τον Ββ10.3 και η τελευταία από τον Ββ10.2.

Τέλος θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο δόμος της δεύτερης στρώσης τοιχοβάτη βρίσκεται ανάμεσα σε δύο στρώσεις, οι οποίες διαθέτουν σήμανση με γράμματα αλφαβητικής σειράς με φορά βορρά-νότου. Δεν αποκλείεται λοιπόν το ενδεχόμενο και η εξεταζόμενη στρώση να έφερε επίσης γράμματα, με αντίστροφη κατεύθυνση αναγραφής, δηλαδή από τον νότο προς τον βορρά, όπως συμβαίνει με τους λίθους από τη στέψη των ορθοστατών.

Γραφική σύνθεση λίθων δεύτερης στρώσης τοιχοβάτη στους πλευρικούς τοίχους

Στους πλευρικούς τοίχους αποδίδονται με ασφάλεια λόγω του μήκους τους πέντε λιθόπλινθοι. Επιπλέον προσθήκη αποτελούν οι Βδ10.4, Βδ10.5, για τους οποίους έγινε λόγος προηγουμένως.

Το πάχος των δύο λίθων είναι άγνωστο, καθώς η εσωτερική παρειά τους είναι κρυμμένη κάτω από το σύγχρονο δάπεδο του θαλάμου στον βόρειο πύργο. Επομένως δεν μπορεί να διαπιστωθεί εάν πρόκειται για μέλη που αντιστοιχούν στην έδραση των παχύτερων πλευρικών τοίχων του προνάου. Παρ' όλα αυτά φαίνεται απίθανο να αντιστοιχούν προς τους υπερκείμενους «βραχείς» λίθους της παραστάδος, διότι σε αυτή τη θέση γίνεται η συναρμογή με τις βαθμίδες της κρηπίδας, η οποία θα είχε σαφή αποτυπώματα, αν όχι λάξευμα στα ορατά πρόσωπα των λίθων. Κάτι τέτοιο όμως δεν ισχύει, καθώς οι επίμαχες επιφάνειες φέρουν σαφή ίχνη της επιμελούς διάστικτης κατεργασίας με το λεπτό βελονάκι.

Το μήκος των λίθων και στις δύο περιπτώσεις προσεγγίζει το διπλάσιο του πάχους των τοίχων⁶⁴⁵. Επειδή είναι η πρώτη στρώση από πωρόλιθο, στην οποία προβάλλουν τα γωνιακά μέλη με το μήκος τους στις πλευρικές όψεις, θα μπορούσε κανείς να

⁶⁴⁵ Βδ10.4 – $1.147/2=0.5735$ m, Βδ10.5 – $1.114/2=0.557$ m, ο μέσος όρος των δύο είναι 0.565 m, δηλαδή όσο το μέσο πάχος των τοίχων του σηκού.

υποθέσει πως οι Βδ10.4, Βδ10.5 είναι γωνιακοί. Όπως άλλωστε διαπιστώθηκε στις επόμενες στρώσεις καθ' ύψος, τα μήκη των γωνιακών λίθων που προβάλλουν παρά μήκος εμφανίζονται βραχύτερα, ώστε να ελατωθεί η εκκεντρότητα που παρουσίαζε ο κάθετος αρμός του υπερκείμενου γωνιακού μέλους, το οποίο πρόβαλλε με σόκορο πλάτους όσο το πάχος του τοίχου.

Ενδεχομένως να υπήρχε λοιπόν αρχικά σχέδιο, σύμφωνα με το οποίο οι παρά μήκος γωνιακοί λίθοι στη βόρεια και νότια όψη να λάμβαναν διάσταση περίπου διπλάσια του πάχους των τοίχων. Τούτο θα σήμαινε ότι οι επτά αγελαίες λιθόπλινθοι μαζί με τη μια μασχαλιαία, τουλάχιστον για τη συγκεκριμένη στρώση θα είχαν θεωρητικό μήκος 1.304 m⁶⁴⁶. Ωστόσο λόγω της προεξοχής κατά 2.8 cm του μετώπου του γωνιακού λίθου ως προς αυτό του ορθοστάτη, η οποία δε φαίνεται να λήφθηκε υπόψη, προκύπτει πάλι αλλά σαφώς μικρότερη εκκεντρότητα στους κάθετους αρμούς⁶⁴⁷.

Γιατί όμως να εγκαταλείφθηκε αμέσως μετά την πρώτη εφαρμογή του το παραπάνω σύστημα; Η εξήγηση μπορεί ίσως να αναζητηθεί στη θεωρητική διάσταση, η οποία πρακτικά ταυτίζεται με τέσσερις πόδες⁶⁴⁸. Εάν οι λίθοι παρέχονταν από το λατομείο σε τυποποιημένες διαστάσεις λίγο μακρύτερες των τεσσάρων ποδών, τότε το διαθέσιμο άπεργο, που θα είχαν οι λιθοξόοι στη διάθεσή τους για την τελική διαμόρφωση του λίθου θα ήταν σχεδόν 5 mm λιγότερο σε κάθε πλευρά, σε σχέση με εάν το θεωρητικό μήκος των λιθόπλινθων ήταν 1.295 m⁶⁴⁹. Αν και πρόκειται για λίγα χιλιοστά στην κάθε πλευρά, εντούτοις για το συνεργείο μπορεί να ήταν απόλυτα ουσιώδη, παρέχοντάς τους μεγαλύτερα περιθώρια ευελιξίας κατά την κατεργασία. Έτσι, ίσως αποφασίστηκε επιτόπου στο εργοτάξιο, τα παρά μήκος τοποθετημένα γωνιακά μέλη των πλευρικών όψεων να έχουν τυπική διάσταση όση και οι αγελαίες λιθόπλινθοι του οπίσθιου τοίχου.

Σε κάθε περίπτωση οι Βδ10.4, Βδ10.5 δε θα μπορούσαν να συνυπάρχουν στον ίδιο τοίχο. Επιπλέον εάν στις γωνίες υπήρχαν λίθοι μήκους 1.238 m⁶⁵⁰ και βρισκόταν μόνο ένας από τους δύο σε τυχούσα θέση στην κάθε πλευρά, τότε θα προέκυπτε οφθαλμοφανής παραβίαση του ισόδομου συστήματος τοιχοποιίας με έντονες αποκλίσεις μεταξύ των κάθετων αρμών⁶⁵¹. Η σημαντική απόκλιση της διάστασης των

⁶⁴⁶ Λαμβάνοντας υπόψη τη νότια όψη στο ύψος της άνω παρειάς της δεύτερης στρώσης τοιχοβάτη, τα διαθέσιμα τρέχοντα μέτρα λίθου είναι 11.575 m, στα οποία δεν έχει συμπεριληφθεί το εκτιμώμενο μήκος 0.969 m του βραχέος λίθου παραστάδος. Εάν στη γωνία υπήρχε λίθος ακριβώς διπλάσιου μήκους από το πάχος της υπερκείμενης στρώσης των ορθοστατών (0.571 m), τότε προκύπτουν 11.575-1.142=10.433 m για οκτώ λίθους θεωρητικού μήκους 1.304 m.

⁶⁴⁷ Προκειμένου να απαλειφθεί εντελώς, θα έπρεπε ο γωνιακός λίθος να είχε μήκος 1.17 m (1.142+0.028), οπότε σε αυτή την περίπτωση οι αγελαίες λιθόπλινθοι θα είχαν θεωρητικό μήκος 1.30 m.

⁶⁴⁸ $1.304/4=0.326$ m ή εναλλακτικά για πόδα 0.327 m οι λίθοι έχουν μήκος 3.98 πόδια.

⁶⁴⁹ Δηλαδή εάν στη γωνία υπήρχε γωνιακός λίθος μήκους 1.21 m.

⁶⁵⁰ Προκύπτει από το θεωρητικό μήκος γωνιακού λίθου 1.21 m συν την προεξοχή των 2.8 cm ως προς το μέτωπο της υπερκείμενης στρώσης των ορθοστατών.

⁶⁵¹ Ενδεικτικά στη νότια όψη, με παραδοχή ότι ο γωνιακός λίθος προβάλλει με μήκος 1.238 m, απομένουν 10.337 τρέχοντα μέτρα λίθων για οκτώ θέσεις θεωρητικού μήκους 1.292 m. Εάν η μία θέση καταληφθεί από τον Βδ10.4, μήκους 1.147 m, τότε ο αμέσως επόμενος λίθος θα πρέπει να είναι

δύο λιθόπλινθων από τον μέσο όρο, φανερώνει ότι αντιπροσωπεύουν μια ειδική κατηγορία, η οποία εντοπίζεται μόνο στη συγκεκριμένη στρώση. Ελλείψει άλλων διαφωτιστικών στοιχείων, η ερμηνεία που προτείνεται για τους Βδ10.4 και Βδ10.5 είναι πως πρόκειται για γωνιακά μέλη. Με κριτήριο το ύψος τους ο Βδ10.5 μπορεί να αποδοθεί στη ΒΑ γωνία του χορηγικού μνημείου και ο Βδ10.4 στη ΝΑ (Σχ. 68, 69). Με την τοποθέτηση των παραπάνω λίθων στις γωνίες φαίνεται επίσης λογική και η από κοινού απομάκρυνσή τους, μαζί με όλους τους λίθους της ανατολικής όψης, προκειμένου να αναχρησιμοποιηθούν στην οικοδόμηση της υστερορρωμαϊκής πύλης.

Οι υπόλοιποι πέντε λίθοι που αποδίδονται σε πλευρική όψη, φέρουν όλοι αγκώνα στο εξωτερικό τους πρόσωπο. Ως εκ τούτου φαίνεται πιο πιθανή η κοινή προέλευση όλων από τη βόρεια όψη, όπου η εξεταζόμενη στρώση εδράζεται σε ευθυντηρία αποτελούμενη από ασβεστόλιθους. Όντας η πλέον αφανής πλευρά του κτηρίου, οι πιθανότητες να μην απολαξεύτηκαν οι αγκώνες είναι μεγαλύτερη, κάτι άλλωστε που παρατηρείται μερικώς και στην επόμενη στρώση των ορθοστατών.

Με την τοποθέτηση του Βδ10.5 στη ΒΑ γωνία απομένουν επί της βόρειας όψης 10.458 τρέχοντα μέτρα για οκτώ λίθους αναμενόμενου τυπικού μήκους 1.307 m. Οι τέσσερις από τους πέντε διαθέσιμους λίθους είναι βραχύτεροι του παραπάνω μεγέθους, με μέσο μήκος 1.29 m. Με βάση τα ύψη τους οι πέντε διαθέσιμοι λίθοι μπορούν να παραταχθούν με την αλληλουχία Βδ10.3, Βδ10.2, Βν10.2, Βν10.4, Βδ10.6. Θέτοντας ως αφετηρία της σειράς την τέταρτη θέση από το βορειοανατολικό άκρο του τοίχου, όπου περιλαμβάνεται και η γωνία, προκύπτει αφενός ο βέλτιστος συσχετισμός με τους κάθετους αρμούς της μεθεπόμενης στρώσης της στέψης (Σχ. 68). Αφετέρου αφήνεται ικανοποιητικό περιθώριο δύο θέσεων για την απόσβεση της διαφοράς ύψους μεταξύ του γωνιακού Βδ10.5 (39.3 cm) και του Βδ10.3 (39.8 cm). Τέλος η δεύτερη και τρίτη θέση, που μένουν κενές, αποκαθίστανται με μήκη 1.376 m και 1.307 m αντίστοιχα. Τούτο υπαγορεύεται από το γεγονός ότι ο Βδ10.5 είναι βραχύτερος του θεωρητικού 1.142 m, επομένως για να μην προκύψει μια επαναλαμβανόμενη εκκεντρότητα στη θέση των κάθετων αρμών, προτείνεται η προσαύξηση του μήκους του αμέσως επόμενου λίθου κατά 6.9 cm ως προς το θεωρητικό.

Συνοψίζοντας για τη δεύτερη στρώση τοιχοβάτη του χορηγικού μνημείου, από τα συνολικά 28 μέλη που την απαρτίζουν, σώζονται ενσωματωμένα στους πύργους τα 14 (50%). Αξιοποιήθηκαν όλοι, πλην ενός, οι αγγελαίοι λίθοι της ανατολικής όψης μαζί με τους δύο γωνιακούς, όπως και οι μισές λιθόπλινθοι από τον ένα πλευρικό τοίχο, το πιθανότερο τον βόρειο.

Κρηπίδα

Ο Βερσάκης είναι ο πρώτος που κάνει λόγο για την ύπαρξη σωζόμενων λίθων από την κρηπίδα της πρόστασης του χορηγικού μνημείου, ενσωματωμένων στην

προσαυξημένος κατά 0.145, δηλαδή να έχει διάσταση 1.437 m προκειμένου να απαλείψει τη διαφορά που προκύπτει.

υστερορρωμαϊκή πύλη⁶⁵². Πρόκειται για τα μαρμάρινα μέλη Θ11.4, Θ11.6, το ένα εκ των οποίων γωνιακό (Πίν. 52: 1, 2)⁶⁵³. Το μήκος του αγελαίου Θ11.6 είναι 1.079 m, το οποίο θεωρεί ότι προσεγγίζει με πολύ ικανοποιητική ακρίβεια το ήμισυ του μεταξονίου διαστήματος στο μνημείο του Νικίου, το οποίο δέχεται ως 2.10 m.

Ο Dinsmoor αντιμετωπίζει με σχετική επιφύλαξη το συμπέρασμα του Βερσάκη, χωρίς ωστόσο να το απορρίπτει κατηγορηματικά. Δέχεται ότι το υλικό και η κατεργασία είναι συμβατά, ωστόσο η απόκλιση των 4-5 cm από το θεωρητικό μήκος τον κάνει να προτείνει ένα καταλληλότερο, όπως το αναφέρει, μέλος από μάρμαρο Υμηττού μήκους 1.03 m, που εντόπισε στα ΒΔ της πύλης Beulé⁶⁵⁴. Το εν λόγω κομμάτι λανθάνει, ωστόσο βρέθηκαν δύο βαθμίδες από υμήττειο μάρμαρο⁶⁵⁵, που θα μπορούσαν να σχετίζονται με αυτό, καθώς διαθέτουν πρακτικά το ίδιο μήκος (1.036 m και 1.029 m), ενώ φέρουν στην άνω έδρα τους εντορμίες για συνδέσμους διπλού T (Πίν. 52: 3, 4). Το ύψος τους είναι 21 cm, ενώ στο ορατό πρόσωπο υπάρχει οριζόντια υποτομή ύψους 4 cm. Στους κάθετους αρμούς παρατηρούνται προστατευτικά άπεργα, που θυμίζουν πολύ τα αντίστοιχα στα αντιθήματα των επιστυλίων στο μνημείο του Νικίου. Στην άνω έδρα το πάτημα της βαθμίδας έχει αφεθεί στη μεγαλύτερη έκτασή του επίσης με άπεργο, το οποίο διακόπτεται από ταινίες-οδηγούς για την τελική διαμόρφωση της επιφάνειας, κατεργασμένες επιμελώς με λεπτό οδοντωτό εργαλείο.

Γραφική αποκατάσταση της κρηπίδας με βάση το ύψος

Οι προτάσεις του Βερσάκη και του Dinsmoor μπορούν να αξιολογηθούν, ανεξάρτητα από το εάν και κατά πόσο το μήκος των επίμαχων λίθων διαφέρει από τη θεωρητική διάσταση του μισού μεταξονίου, λαμβάνοντας ως αποκλειστικό κριτήριο το ύψος τους. Από τη στιγμή που η στρώση των ορθοστατών είναι η πρώτη ορατή εσωτερικά στο μνημείο⁶⁵⁶ και με δεδομένο ότι η ευθυντηρία από ασβεστόλιθους Ακροπόλεως είναι κοινή για σηκό και εξάστυλη πρόσταση, συνεπάγεται ότι το μεικτό ύψος των δύο δόμων του τοιχοβάτη ισούται με αυτό του κρηπιδώματος. Λαμβάνοντας υπόψη το μέσο ύψος της κάθε στρώσης, η κρηπίδα υπολογίζεται κατ' εκτίμηση στα 81.3 cm⁶⁵⁷, μέγεθος που προσεγγίζει την κάτω διάμετρο του κίονα, δηλαδή συμβαδίζει με

⁶⁵² Εσφαλμένα κάνει λόγο για λίθους στυλοβάτη, παρά το γεγονός ότι είναι εμφανείς οι εντορμίες ένθεσης συνδέσμων διπλού T στην άνω έδρα και των δύο, κάτι που συνεπάγεται την ύπαρξη υπερκείμενης στρώσης, βλ. (Βερσάκης, 1913, 78-79), (Versakis, 1910, 26).

⁶⁵³ Βλ. εκτενέστερη περιγραφή στο Β' μέρος, III: Αρχιτεκτονική τεκμηρίωση της υστερορρωμαϊκής πύλης, Θυραίος τοίχος υστερορρωμαϊκής πύλης.

⁶⁵⁴ (Dinsmoor Papers, A4. The Columns and Walls). Στο δαχτυλογραφημένο κείμενο κάνει λόγο μόνο για το μήκος του λίθου, μεταγενέστερα έχει προσθέσει δύο σημειώσεις, όπου κάνει λόγο για την ύπαρξη εντορμιών μορφής διπλού T, όπως και ότι εντόπισε το κομμάτι στα ΒΔ της πύλης κοντά στο πλευρικό γείσο από το μνημείο του Νικίου, δηλαδή στην καλούμενη «Ιουστινιάνεια» δεξαμενή στη Βόρεια Κλιτύ της Ακρόπολης.

⁶⁵⁵ Η μία βρίσκεται βόρεια της εισόδου στον αρχαιολογικό χώρο, λίγα μέτρα μετά τον έλεγχο των εισιτηρίων, πάνω από τον σύγχρονο αναλημματικό τοίχο και σε άμεση γειτνίαση με το μονοπάτι ανόδου των επισκεπτών. Το άλλο κομμάτι βρίσκεται τακτοποιημένο στον σταθμό λίθων κάτω από τον πύργο της Αθηνάς Νίκης, ακουμπισμένο προς την πλευρά του εκεί φυλακίου.

⁶⁵⁶ Υπενθυμίζεται ότι οι τα εσωτερικά μέτωπα των λίθων από τον τοιχοβάτη είναι αδρά λαξευμένα και για τις δύο στρώσεις.

⁶⁵⁷ Πρώτη στρώση τοιχοβάτη: M.O.= 41.6 cm, max=41.9 cm, min 41.4 cm, δεύτερη στρώση τοιχοβάτη: M.O.=39.7 cm, max=40.2 cm, min=39.2 cm, επομένως το ύψος κρηπιδώματος είναι: M.O.=81.3 cm, max=82.1, min=80.6 cm. Ο μεικτός μέσος όρος όλων προκύπτει 81.33 cm.

έναν από τους απλούστερους κανόνες που εφαρμόζονταν στα κλασικά αθηναϊκά κτήρια⁶⁵⁸. Το εκτιμώμενο ύψος της κρηπίδας προσεγγίζει, με απόκλιση 4.5 mm, τα 40 δάχτυλα (81.71 cm), οπότε δεν αποκλείεται να είναι αυτή η διάσταση σχεδιασμού της.

Εάν η κρηπίδα είναι τυπική τρίβαθμη, τότε το κάθε σκαλοπάτι θα έχει ύψος 27.23 cm σε περίπτωση ισοκατανομής, ή στην περίπτωση προοδευτικής αύξησης προς τα πάνω⁶⁵⁹ μπορεί να αποκατασταθούν η πρώτη βαθμίδα με ύψος 12 δάχτυλα (24.51 cm), η δεύτερη με 13 (26.55 cm) και τέλος η τρίτη με 15 (30.64 cm)⁶⁶⁰, χωρίς τούτο να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν άλλες εναλλακτικές λύσεις⁶⁶¹. Σε κάθε περίπτωση, λαμβάνοντας υπόψη τόσο από τα αθηναϊκά μνημεία του 5^{ου} αι. π.Χ., όσο και από τα εξάστουλα πρόστυλα κτήρια του 4^{ου} αι. π.Χ., μάλλον θα πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο των τριών ισοϋψών βαθμίδων για το μνημείο του Νικίου.

Η τρίβαθμη κρηπίδα παρουσιάζει μόνο ένα πρόβλημα όσον αφορά στη συναρμογή της με τους πλευρικούς τοίχους του σηκού, καθώς εκ των πραγμάτων καμία από τις βαθμίδες της δεν μπορεί να συσχετίζεται με την εσοχή της δεύτερης στρώσης τοιχοβάτη του σηκού ως προς την πρώτη. Ακόμα και στα πλέον πρωιμότερα πρόστυλα εξάστουλα κτήρια η κρηπίδα περιτρέχει τον σηκό, αλλά κατά κανόνα με σαφώς μικρότερο πλάτος, οπότε αποτελεί αυτή τον τοιχοβάτη. Στην περίπτωση του μνημείου του Νικίου δεν υφίσταται τέτοια οργανική σύνδεση μεταξύ κρηπίδας και τοιχοβάτη. Τούτο ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι υπάρχει τόσο διαφορά υλικού όσο

⁶⁵⁸ (Dinsmoor & Jr., 2004, 70).

⁶⁵⁹ Σπανίως είναι όλες οι βαθμίδες ισοϋψείς, όπως π.χ. συμβαίνει στο Ερέχθειο. Κατά κανόνα ο στυλοβάτης είναι ψηλότερος. Κατά τον Α. Ορλάνδο τούτο συμβαίνει για να ενισχυθεί οπτικά η στρώση στην οποία εδράζονται οι κίονες, διότι σε αντίθετη περίπτωση θα έμοιαζε «ισχνότερη» σε σχέση με τις άλλες δύο, καθώς είναι επίσης η πλέον εκτεθειμένη, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: «Ο στυλοβάτης προβάλλεται εις το κενόν και επομένως περιλούεται και κατατρώγεται υπό της ατμόσφαιρας...», όπου παραθέτει μια πλειάδα παραδειγμάτων από τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ., βλ. (Ορλάνδος, 1977-1978, 120 και σημ. 3, 4) όπου και η εξαντλητική παράθεση μνημείων με ψηλότερο στυλοβάτη, ανάμεσα στα οποία ο Παρθενών, τα Προπύλαια και ο ναός των Αθηναίων στη Δήλο. Ιδιαίτερα διδακτικό είναι ένα συγκεντρωτικό σχέδιο με τη διατομή κρηπιδωμάτων από μνημεία του 4^{ου} αι., συγκεντρωμένων με σύντομο σχολιασμό στο (Østby, 2014, 320 εικ. 3, 321), από τα οποία αναφέρονται ενδεικτικά εδώ ο ναός του Ασκληπιού και η θόλος στην Επίδαυρο, ο ναός της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα, ο ναός του Διός στη Νεμέα, η θόλος στους Δελφούς. Βεβαίως υπάρχουν κι εξαιρέσεις από εκείνη την περίοδο, όπως ο ναός του Απόλλωνα στους Δελφούς όπου οι βαθμίδες είναι όλες ισοϋψείς (Amandry & Hansen, 2010, 197), ή περιπτώσεις, όπου ο στυλοβάτης διαπιστώνεται χαμηλότερος των άλλων βαθμίδων π.χ. στην Αθήνα η ανατολική (δωρική) στοά στο Ασκληπιείο (Townsend, 1982, 359) και το πρότυλο στο Τελετουργικό Εστιατόριο της Επίδαυρου (Κυριάκη, 2012, 24).

⁶⁶⁰ Ο ίδιος σχεδόν χειρισμός παρατηρείται στο μνημείο Αλεξάνδρου Γ' και Φιλίππου Δ' στη Σαμοθράκη, όπου η πρώτη βαθμίδα της κρηπίδας έχει ύψος 24 cm, η δεύτερη 26.7 cm και τέλος ο στυλοβάτης 28.7 cm, βλ. (Wescoat, 2017, 91, 94). Ομοίως στον εξάστουλο πρόστυλο ναό της Προναίας στους Δελφούς η αλληλουχία των υψών στις βαθμίδες είναι 23.56 cm, 26.04 cm και 27.9 cm, που κατά τον μελετητή αντιστοιχεί σε 12^{2/3}, 14 και 15 δάκτυλους αντίστοιχα, με βάση πόδα 29.76 cm, βλ. (Michaud, 1977, 21), στη Θόλο της Επίδαυρου οι δύο πρώτες βαθμίδες έχουν μία υποτομή και ύψη 27.5 cm, 28.5 cm, ενώ ο στυλοβάτης 30 cm με διπλή υποτομή (Roux, 1961, 141 Εικ. 3).

⁶⁶¹ Δε θα πρέπει για παράδειγμα να αποκλειστεί το ενδεχόμενο οι δύο πρώτες βαθμίδες να είναι ίσες μεταξύ τους και μόνο ο στυλοβάτης να είναι ψηλότερος, οπότε θα μπορούσε η κρηπίδα να διαιρείται καθ' ύψος σε 13-13-14 ή 12.5-12.5-15 δακτύλους. Τέτοια περίπτωση αποτελεί ο ναός του Διός στη Στράτο Ακαρνανίας.

και υφής-φωτοσκίασης των επιφανειών, καθώς οι βαθμίδες, οπωσδήποτε από κάποιου είδους μάρμαρο Πεντέλης ή Υμηττού, θα είχαν κατά πάσα πιθανότητα λεία μέτωπα, σε αντίθεση με αυτά του τοιχοβάτη από πωρόλιθο με επιμελή διάστικτη κατεργασία βελονιού. Σε κάθε περίπτωση τονίζεται με εμφατικό τρόπο η πλήρης αυτονομία της πρόστασης ως προς τον σηκό, επιβεβαιώνοντας τη διαπίστωση του R. Townsend, ο οποίος κάνει λόγο για μια σχεδόν διακοσμητική χρήση της πρόσοψης, που φαίνεται να εξυπηρετεί πρωτίστως την κατά μέτωπο θεώρηση του μνημείου από τον παρατηρητή⁶⁶².

Ειδικά επειδή το μνημείο του Νικίου αντλεί στοιχεία από τα Προπύλαια, θα πρέπει να εξεταστεί ακόμη μία πιθανότητα, η κρηπίδα να αποτελείται από τέσσερις βαθμίδες. Στο έργο του Μνησικλή οι τρεις πρώτες βαθμίδες έχουν ίδιο ύψος, ενώ του στυλοβάτη είναι προσαυξημένο κατά ένα δάχτυλο⁶⁶³. Με βάση την ίδια λογική το ύψος των 40 δαχτύλων μπορεί να διαιρεθεί με ποικίλους τρόπους, για παράδειγμα $11.5+3X9.5$ ή $12+28/3$, ωστόσο δεν υπάρχει συνδυασμός με ικανοποιητικές επιμέρους αναλογίες που να οδηγεί σε σύμπτωση με τον οριζόντιο αρμό μεταξύ των δύο στρώσεων τοιχοβάτη. Από τη στιγμή που επιτυγχάνεται τρίβαθμη κρηπίδα, που είναι ο κανόνας, με κατάλληλο μάλιστα ύψος βαθμίδων για κυκλοφορία κόσμου, κρίνεται μάλλον απίθανο το ενδεχόμενο μιας τόσο πιστής αντιγραφής της κρηπίδας των Προπυλαίων, η οποία είναι αποτέλεσμα άλλων παραγόντων που δε συντρέχουν στην προκειμένη περίπτωση.

Σύμφωνα με τα παραπάνω πιθανά ενδεχόμενα που παρουσιάστηκαν, οι λίθοι που αποδίδει ο Βερσάκης στην κρηπίδα θα πρέπει να απορριφθούν για δύο λόγους: Αφενός το ύψος τους (22.4-5 cm) είναι συμβατό με το μνημείο του Νικίου μόνο εφόσον αυτό διαθέτει κρηπίδωμα τεσσάρων βαθμίδων, αφετέρου τα ίχνη στην άνω έδρα των λίθων φανερώνουν ελάχιστη εσοχή της υπερκείμενης στρώσης⁶⁶⁴, η οποία θα μπορούσε να δικαιολογηθεί μόνο εφόσον πρόκειται για λίθους ευθυντηρίας. Όμως η κρηπίδα του κτηρίου διαθέτει ευθυντηρία από ασβεστόλιθο Ακροπόλεως, επομένως η ύπαρξη ακόμη μιας μη βατής βαθμίδας, που να επιτελεί τον ίδιο ακριβώς ρόλο, κρίνεται μάλλον απίθανη αν όχι εντελώς περιττή.

Οι δύο λίθοι από υμήττειο μάρμαρο, με ύψος 21 cm, επίσης προϋποθέτουν κρηπίδωμα τεσσάρων βαθμίδων για να ανήκουν στο χορηγικό μνημείο, κατά τα άλλα τόσο οι λοιπές διαστάσεις όσο και η λιθοξοϊκή κατεργασία θα επέτρεπαν την απόδοσή τους σε αυτό.

⁶⁶² Στην επισκόπηση των πρόστυλων κτηρίων, τετράστυλων κι εξάστυλων, θεωρεί πως στον 4^ο αι. π.Χ. έχει παγιωθεί μια αντίληψη «μετωπικής» προσέγγισης στον σχεδιασμό, όπου ο ρόλος της πρόστασης, όπως υποστηρίζει, υποβαθμίζεται λειτουργώντας τρόπον τινά ως ένα απλό πρόπυλο του οίκου-ναού, βλ. (Townsend, 1982, 330, 335).

⁶⁶³ Χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η προστατευτική έξεργη επιφάνεια στην άνω παρειά των λίθων, το ύψος των τριών πρώτων βαθμίδων είναι 30.2 cm και 32.3 cm στον στυλοβάτη (Dinsmoor & Jr., 2004, 70).

⁶⁶⁴ 8.5 cm κατά μήκος των προσώπων και 4 cm στην πλάγια παρειά του γωνιακού μέλους.

Τέλος θα πρέπει να αναφερθούν τρία μάρμαρα Υμηττού, τα οποία βρίσκονται ενσωματωμένα στη στρώση Θ15 του θυραίου τοίχου της υστερορρωμαϊκής πύλης (Πίν. 52: 5, 6). Τα μήκη τους κυμαίνονται μεταξύ 1.125-1.135 m και τα ύψη 27.1-27.3 cm, ενώ στο κάτω μέρος του προσώπου τους φέρουν οριζόντια υποτομή ύψους 3.2 cm, επομένως εκ πρώτης όψεως μοιάζουν με λίθους κρηπιδώματος. Προσεκτικότερη ωστόσο παρατήρηση αποδεικνύει πως πρόκειται για λίθους από επίμηκες περίοπτο βαθμιδωτό βάθρο⁶⁶⁵, επομένως δεν μπορούν να σχετίζονται με το χορηγικό μνημείο, παρά το γεγονός ότι το ύψος τους είναι συμβατό.

Ανασύνθεση κρηπίδας σε επίπεδο κάτοψης

Σε επίπεδο κάτοψης η κρηπίδα δύναται να ανασυσταθεί σε μια πιθανή μορφή της σχεδιαστικά με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία από την κιονοστοιχία και από τα σωζόμενα κατάλοιπα της θεμελίωσης.

Το μήκος του στυλοβάτη στην πρόσοψη μπορεί να υπολογιστεί με ικανοποιητική προσέγγιση. Οι άξονες των γωνιακών κίωνων στη στάθμη του στυλοβάτη απέχουν μεταξύ τους 10.071 m, οπότε λαμβάνοντας υπόψη τις εκεί κάτω διαμέτρους (83.88 cm), η εξάστυλη πρόσταση στην έδρασή της εκτείνεται σε μέγιστο μήκος 10.91 m. Κατά τον Dinsmoor ο στυλοβάτης θα έπρεπε να εξέιχε τουλάχιστον 4 cm ως προς τους κίονες⁶⁶⁶. Εάν η προεξοχή οριστεί στα 2 δάχτυλα ακριβώς, τότε ο στυλοβάτης προκύπτει 10.991 m, ενώ με ελάχιστη προσαύξηση 4 mm η διάσταση μπορεί να εκφραστεί απλούστερα σε $33^{10/16}$ πόδες (10.995 m)⁶⁶⁷.

Ο συνηθέστερος τρόπος διαμόρφωσης του στυλοβάτη είναι με τετράγωνες πλάκες, οι οποίες στην πρόσοψη έχουν ακμή μήκους μισού μεταξονίου διαστήματος. Κάθε μία από αυτές αντιστοιχεί εναλλάξ μία σε κίονα και μία σε μετακίονιο διάστημα⁶⁶⁸. Λόγω βράχυνσης των ακραίων μεταξονίων οι λίθοι του στυλοβάτη σε εκείνες τις θέσεις εμφανίζονται ομοίως με ελαττωμένο μήκος. Σε άλλες, σπανιότερες περιπτώσεις, οι άξονες των κίωνων συμπίπτουν με τους κατακόρυφους αρμούς του στυλοβάτη⁶⁶⁹. Από τη στιγμή που δεν έχουν ταυτιστεί με ασφάλεια λίθοι από το κρηπίδωμα του χορηγικού μνημείου, επιλέγεται για τη γραφική αποκατάσταση του στυλοβάτη ο

⁶⁶⁵ Ο Θ15.4 έχει φθαρμένο πρόσωπο, ωστόσο και στις δύο πλευρές του διακρίνονται οι οριζόντιες υποτομές.

⁶⁶⁶ (Dinsmoor Papers, A4. The Columns and Walls).

⁶⁶⁷ Κατά συνέπεια η προεξοχή του στυλοβάτη ορίζεται στα 4.25 cm στην κάθε πλευρά.

⁶⁶⁸ Στην οικοδομική επιγραφή της Λιβαδειάς (IG VII 3073.8) οι λίθοι έδρασης των κίωνων αναφέρονται ως «υποβατήρες» (Ορλάνδος, 1977-1978, 121). Σπανιότερη παραλλαγή είναι η χρήση βραχύτερων λίθων στυλοβάτη για την έδραση του κίονα και κατά συνέπεια μακρύτερου για το μετακίονιο, όπως συμβαίνει π.χ. στη Νότια Στοά της Κορίνθου (Scahill, 2012, 73-74) ή στο άνω περιστύλιο του Γυμνασίου της Σικυώνας (Λώλος, 2020, 18).

⁶⁶⁹ Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί ο στυλοβάτης της περίπτωσης και της εξάστυλης πρόστασης του προνάου στον Παρθενώνα, βλ. (Ορλάνδος, 1977-1978, 121 σημ. 1), όπου συγκεντρώνονται επιπλέον παραδείγματα, ανάμεσα στα οποία αναφέρονται από τον ιωνικό ρυθμό ο ναός της Αθηνάς Νίκης και η βόρεια πρόσταση του Ερεχθείου, ο δωρικός ναός της Νέμεσης στον Ραμνούοντα. Πέραν των παραπάνω μπορούν να προστεθούν επιπλέον η στοά της Βραυρώνας (Μπούρας, 1967, 28, Σχ. 1) και ειδικότερα από τον 4^ο αι. π.Χ. η ανατολική (δωρική) στοά του Ασκληπείου (Martin & Metzger, 1949, Σχ. 1), καθώς και το σκηνικό οικοδόμημα του Διονυσιακού θεάτρου (Townsend, 1986, 433 Εικ. 7), δωρικά κτήρια τα οποία αποδίδονται στην περίοδο του Λυκούργου.

συνηθέστερος τρόπος διαμόρφωσης⁶⁷⁰, που μόλις αναφέρθηκε, με τους λίθους που τον απαρτίζουν να έχουν μήκος ίσο προς το μισό του μεταξονίου, δηλαδή 1.047 m (Σχ. 77, 79). Στα άκρα της πρόσοψης ο 2^{ος} και 5^{ος} κίονας εδράζονται σε στυλοβάτη, το μήκος του οποίου (1.002 m) προκύπτει από το άθροισμα μισού τυπικού μεταξονίου (2.094 m) και μισού ακραίου (1.914 m). Οι λίθοι όπου πατούν οι γωνιακοί κίονες, μαζί με αυτούς που αντιστοιχούν στο 1^ο και 5^ο μετακίονιο, σχεδιάζονται ισομήκεις 0.939 m⁶⁷¹.

Το εξωτερικό μέτωπο του στυλοβάτη βρίσκεται σε μέγιστη εσοχή ως προς την αντίστοιχη γραμμή της θεμελίωσης κατά ~1.15 m στα δυτικά και ~1.25 m στα νότια, ωστόσο οι οι κροκαλοπαγείς λίθοι κάθε μιας στρώσης σε αυτό το σημείο είναι τοποθετημένοι σε σημαντική υποχώρηση ως προς την προηγούμενη⁶⁷². Επομένως τελικό πλάτος του θεμελίου στη στάθμη έδρασης της ευθυντηρίας αναμένεται σημαντικά ελαττωμένο, οπότε η κρηπίδα εκτιμάται ότι περιορίζεται εν τέλει σε μια ζώνη φάρδους 0.85-0.95 m, στην οποία θα συμπεριλαμβάνεται και η σχετικά μικρή εσοχή της ευθυντηρίας (Σχ. 78).

Λαμβάνοντας υπόψη τους παραπάνω περιορισμούς, το ενδεχόμενο μιας κρηπίδας με τέσσερις βαθμίδες θα πρέπει πλέον οριστικά να απορριφθεί. Εάν γίνει η παραδοχή ότι η εσοχή της ευθυντηρίας είναι όση και για την περίμετρο του σηκού, δηλαδή 7-8 cm, τότε απομένουν 77-87 cm για τρία πατήματα βαθμίδων, που αντιστοιχούν σε 25.6-29 cm το κάθε ένα. Ακόμη και η μέγιστη τιμή είναι οριακά αποδεκτή, καθώς μόλις που προσεγγίζει το ένα ιωνικό πόδι.

Αντίθετα μια κρηπίδα τριών βαθμίδων μπορεί να αναπτυχθεί με άνεση εντός των εκτιμώμενων ορίων πλάτους. Σε μνημεία της κλασικής εποχής η αναλογία του ύψους των βαθμίδων της κρηπίδας ως προς το πλάτος προσεγγίζει τα 5/7⁶⁷³, σύμφωνα με την οποία το πάτημα του πρώτου αναβαθμού, για ρίχτι 24.5 cm υπολογίζεται στα 34.3 cm και του δεύτερου με ύψος 26.5 cm στα 37.1 cm. Παρ' όλα αυτά σε άλλα

⁶⁷⁰ Ο (Βερσάκης, 1913, 75 Εικ. 1), ίσως λαμβάνοντας υπόψη τον στυλοβάτη της ανατολικής στοάς του Ασκληπιείου, προτείνει στη γραφική αποκατάσταση της πρόστασης τη σύμπτωση των κάθετων αρμών στυλοβάτη με τους άξονες των κίωνων. Μια πλειάδα από εξάστουλα πρόστυλα παραδείγματα όπως π.χ. η κεντρική πτέρυγα των αθηναϊκών Προπυλαίων (Dinsmoor & Jr., 2004, 71, 64 Εικ. 10.1), ο ναός της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς (Michaud, 1977, 29-31, Πίν. 64), της Δέσποινας στη Λυκόσουρα (Λεονάρδος, 1896, Πίν. 2), της Αρτέμιδας στην Επίδαυρο (Roux, 1961, Πίν. 53, 54), το μνημείο Αλεξάνδρου Γ' και Φιλίππου Δ' στη Σαμοθράκη (Wescoat, 2017, 94-95, Πίν. VI, VII) κ.ά., καθιστούν σαφές ότι ο κανόνας είναι η τοποθέτηση τετράγωνων πλακών στυλοβάτη, τοποθετημένων συμμετρικά ως προς τον άξονα του εκάστοτε κίονα ή μετακίονιο διάστημα.

⁶⁷¹ Το μήκος του γωνιακού λίθου στυλοβάτη στην πρόσοψη είναι κατά το ήμισυ σαφές από την προεξοχή του στο ελεύθερο άκρο ως προς τον κίονα. Το άλλο μισό ως προς τον άξονα του κίονα ορίζεται ως το ένα τέταρτο του ακραίου μεταξονίου, οπότε το ολικό μήκος προκύπτει 0.941 m και του αμέσως επόμενου λίθου 0.938 m. Επειδή οι δύο διαστάσεις σχεδόν ταυτίζονται με απόκλιση 3 mm, προτιμήθηκε η διαφορά να ισομοιραστεί και να προκύψουν δύο λίθοι με ίδιο μήκος.

⁶⁷² Ενδεικτικά κατά μήκος της νότιας πλευράς του θεμελίου της πρόστασης η δεύτερη ορατή στρώση καθ' ύψος βρίσκεται σε εσοχή ~10-15 cm ως προς την προηγούμενη, ενώ η τρίτη εισέχει κατά ~25 cm ως προς τη δεύτερη. Κατά μήκος της δυτικής όψης στο νότιο άκρο δεν παρατηρούνται αντίστοιχες υποχωρήσεις, όμως στη ΒΔ γωνία του θεμελίου ο μόνος κατά χώραν σωζόμενος κροκαλοπαγής λίθος ανήκει στην τέταρτη ορατή στρώση καθ' ύψος και εμφανίζει το μέτωπό του σε εσοχή ~20 cm ως προς τη γραμμή που ορίζουν οι θεμέλιοι λίθοι στη ΝΔ γωνία.

⁶⁷³ (Μπούρας, 1999, 198).

σύγχρονα παραδείγματα του 4^{ου} αι. π.Χ. τα πλάτη των αναβαθμών εμφανίζουν ελάχιστες διαφοροποιήσεις, οπότε πρακτικά τείνουν να είναι ίσα μεταξύ τους⁶⁷⁴. Ως εκ τούτου θεωρείται προτιμότερη η αποκατάσταση της κρηπίδας του χορηγικού μνημείου με ίσα πλάτη βαθμίδων, λαμβάνοντας υπόψη τη μεγαλύτερη τιμή από τις δύο⁶⁷⁵. Σε κάθε περίπτωση το πλάτος του κρηπιδώματος που προκύπτει, φαίνεται πως αποκλίνει από τον κανόνα που διαπιστώνεται σε μνημεία της κλασικής εποχής, όπου η προεξοχή της κρηπίδας είναι συνήθως ίση με $3/4$ της κάτω διαμέτρου των κίωνων⁶⁷⁶.

Στις πλευρικές όψεις ο στυλοβάτης θα έπρεπε να φτάνει οπωσδήποτε μέχρι το πέρας του κορμού κάθε παραστάδος και δεν αποκλείεται να συνέχιζε για διάστημα ίσο προς την προεξοχή του μετώπου του ως προς την κιονοστοιχία, δηλαδή με βάση τις έως τώρα παραδοχές 4.25 cm. Μεταξύ της ανατολικής απόληξης του μαρμάρινου κορμού της παραστάδος και του αντίστοιχου πέρατος της θεμελίωσης προς την ίδια κατεύθυνση προκύπτει μέγιστο διαθέσιμο πλάτος 37.5 cm, το οποίο μπορεί εν τέλει να ήταν ακόμη μικρότερο, εάν οι ελλείποντες κροκαλοπαγείς λίθοι σε αυτή τη θέση εμφάνιζαν εσοχή ως προς το μέτωπο της κάτω στρώσης. Σε κάθε περίπτωση η παραπάνω ζώνη δεν επιτρέπει το γύρισμα των βαθμίδων προς τους πλευρικούς τοίχους του προνάου με κανονικό πλάτος, αλλά απομειωμένου στο $1/3$ ⁶⁷⁷.

Ο στυλοβάτης στις πλευρικές όψεις δύναται να έχει δύο μορφές (Σχ. 59): Το πρώτο ενδεχόμενο είναι να αποτελείται από δύο λίθους είτε ισομήκεις, 1.3415 m έκαστος, με συνέπεια ο αρμός τους να μη συμπίπτει με το μέσο του πλευρικού μεταξονίου ή προκειμένου να συμβαίνει αυτό ο λίθος έδρασης του γωνιακού κίονα θα πρέπει να είναι 1.449 m και ο επόμενος 1.234 m. Στην άλλη περίπτωση, η οποία προτάσσεται ως η πλέον πιθανότερη⁶⁷⁸, ο στυλοβάτης απαρτίζεται από τρεις λίθους, ο γωνιακός μήκους 0.924 m και οι άλλοι δύο 0.88 m.

⁶⁷⁴ Οι αναβαθμοί έχουν σχεδόν ίδιο πλάτος στον ναό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα, στους ναούς του Διός σε Νεμέα και Στράτο Ακαρνανίας, στη θόλο των Δελφών κ.α. Εξάιρεση αποτελεί ο ναός του Ασκληπιού στην Επίδαυρο με διαφορά 7 cm από τη μια βαθμίδα στην επόμενη, βλ. (Østby, 2014, 320 Εικ. 3).

⁶⁷⁵ Στο μνημείο του Φιλίππου Γ' και Αλεξάνδρου Δ' στη Σαμοθράκη το πάτημα είναι 34.4 και 35.8 για την πρώτη και δεύτερη βαθμίδα, που αυξάνται λόγω διακοσμητικών υποτομών στα 38 και 39 cm αντίστοιχα (Wescoat, 2017, 91, 94).

⁶⁷⁶ (Dinsmoor & Jr., 2004, 38). Στην περίπτωση του χορηγικού μνημείου, λαμβάνοντας υπόψη την κάτω διάμετρο των γωνιακών κίωνων, η προεξοχή του κρηπιδώματος θα ήταν ~63 cm, οπότε ο κάθε αναβαθμός θα είχε πλάτος περί τα 31.5 cm.

⁶⁷⁷ Λαμβάνοντας υπόψη το μέγιστο διαθέσιμο πλάτος των 37.5 cm, την προεξοχή 4.25 cm του στυλοβάτη ως προς την ανατολική ακμή του κορμού της παραστάδος και τέλος την εσοχή 8 cm της πρώτης βαθμίδας ως προς τη στρώση της ευθυντηρίας, απομένουν 25.1 cm, τα οποία μπορούν να ισοκατανεμηθούν σε δύο πατήματα πλάτους 12.55 cm, διάσταση που πρακτικά ισούται με το $1/3$ του πλάτους των βαθμίδων στις άλλες όψεις (12.3 cm). Στο σχέδιο γραφικής αποκατάστασης υιοθετείται το $1/3$ ακριβώς.

⁶⁷⁸ Παρά το γεγονός ότι οι αρμοί του στυλοβάτη δεν είναι απαραίτητως δεσμευτικοί για την πλακόστρωση, στην πλειονότητα των εξάστρων πρόστυλων κτηρίων τα διαθέσιμα στοιχεία συνηγορούν υπέρ του ότι οι διαστάσεις των πλακών του δαπέδου στον πρόναο υπαγορεύονται από τον εμβάτη του στυλοβάτη, όπως συμβαίνει στον ναό της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς (Michaud, 1977, Πίν. 65), στην Επίδαυρο στα Μεγάλα Προπύλαια και στον ναό της Αρτέμιδος (Roux, 1961, Πίν. 54, 73), στον ναό της Δέσποινας στη Λυκόσουρα (Λεονάρδος, 1896, Πίν. 2), στο Πρόπυλο του

Οι κάθετοι αρμοί στην πρώτη και δεύτερη βαθμίδα της κρηπίδας, τόσο στην πρόσοψη, όσο και στις πλάγιες όψεις, αποδίδονται στα σχέδια γραφικής αποκατάστασης σύμφωνα με το ισόδομο σύστημα δομής, το οποίο επαναλαμβάνει τα μεγέθη που προσδιορίστηκαν υπολογιστικά για τους λίθους του στυλοβάτη.

Μορφή και υλικό των αναβαθμών της κρηπίδας

Άγνωστο είναι εάν τα πρόσωπα των βαθμίδων έφεραν οριζόντιες διακοσμητικές υποτομές στη βάση τους. Σε σύγχρονα μνημεία με αυτό του Νικίου εκτός Αττικής παρατηρούνται σύνθετες επιλύσεις με διπλές ή και τριπλές υποτομές στα μέτωπα των αναβαθμών και του στυλοβάτη⁶⁷⁹, οι οποίες τονίζουν με εμφατικό τρόπο την καθ' ύψος υποδιαίρεση της κρηπίδας με τη φωτοσκίαση που παράγουν. Ωστόσο σε μνημεία της Αθήνας διαρκούντος του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. τα μέτωπα των βαθμίδων είτε αφήνονται τελείως ακόσμητα ή φέρουν απλή υποτομή⁶⁸⁰.

Οι μελετητές του χορηγικού μνημείου του Νικίου έχουν προτείνει αναπαραστάσεις και με τους δύο τρόπους για τα μέτωπα των αναβαθμών της κρηπίδας⁶⁸¹. Το ενδεχόμενο ύπαρξης υποτομής σε όλες τις βαθμίδες κρίνεται ως το πιθανότερο. Τούτο στηρίζεται στη σχέση του κτηρίου με τα αθηναϊκά Προπύλαια. Στο έργο του Μνησικλή τα ημιτελή μέτωπα των τοίχων φέρουν ταινίες-οδηγούς για την τελική διαμόρφωση των κατακόρυφων επιφανειών⁶⁸². Πρόκειται για ένα κατασκευαστικό στοιχείο, το οποίο μεταγράφηκε στο μνημείο του Νικίου αποκλειστικά ως μορφολογικό στο δόμο της στέψης των ορθοστατών, με τη μορφή οριζόντιας υποτομής⁶⁸³. Από τη στιγμή που η υποτομή απαντάται ήδη ως μορφολογικό στοιχείο στο κτήριο, είναι εξίσου πιθανό να επαναλαμβάνεται επίσης στην κρηπίδα, καθώς οι βαθμίδες των Προπυλαίων φέρουν αντίστοιχες ταινίες στο κάτω μέρος τους.

Πτολεμαίου στη Σαμοθράκη (Frazer, 1990, 144 Εικ. 93). Εξαιρέσεις αποτελούν το Ερέχθειο και στη Δήλο ο ναός των Αθηναίων (Courby, 1931, Πίν. XII) και το Δωδεκάθεο (Will, 1955, Πίν. Β).

⁶⁷⁹ Ο στυλοβάτης, έχοντας όπως έχει ήδη αναφερθεί μεγαλύτερο ύψος από τις άλλες βαθμίδες, κατά κανόνα κοσμεύεται με υποτομή συνθετότερης διατομής σε σχέση με τις υπόλοιπες, οπότε τονίζεται ακόμη περισσότερο ως στρώση, βλ. χαρακτηριστικές περιπτώσεις, όπως: ο ναός της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα, του Διός στη Νεμέα, του Ασκληπιού στην Επίδαυρο και η Θόλος στους Δελφούς, συγκεντρωμένες στο (Østby, 2014, 320 Εικ. 3).

⁶⁸⁰ Βλ. (Coulton, 1968, 169) όπου βρίσκονται συγκεντρωμένα τα κυριότερα παραδείγματα από την Αττική: Από τον 5^ο αι. π.Χ. τα Προπύλαια και ο ναός της Αθηνάς Νίκης στην Ακρόπολη, η δυτική (ιωνική) στοά του Ασκληπιείου στη Νότια Κλιτύ, ο ναός του Ποσειδώνα στο Σούνιο και η στοά της Βραυρώνας. Σε μνημεία του 4^{ου} αι. σημειώνεται υποτομή στις βαθμίδες της κρηπίδας στη στοά του ιερού Αμφιαράου Ωρωπού και στο προστώο του Φίλωνα στο Τελεστήριο της Ελευσίνας. Ο Townsend (1982, 358-359. 1995, 58, 87 σημ. 104) εμπλουτίζει περαιτέρω τον κατάλογο με τον ναό του Απόλλωνα Πατρώου, τον ιδιόρρυθμο στυλοβάτη του Τετράγωνου Περιστευλίου, αναχρησιμοποιημένου επίσης στη Νότια Στοά II και τον βωμό του Διός Αγοραίου στην Αγορά της Αθήνας. Τα παραπάνω διαδέχτηκαν και οψιμότερα παραδείγματα, όπως η ιωνική κιονοστοιχία του Μητρώου, χρονονολογούμενη στο τρίτο τέταρτο του 2^{ου} αι. π.Χ. βλ. (Stillwell, 1933, 134 και Εικ. 18).

⁶⁸¹ Με ακόσμητα μέτωπα βαθμίδων: (Dinsmoor, 1910, 479 Εικ. 10), (Travlos, 1971, 358 Εικ. 459). Με υποτομή: (Βερσάκης, 1913, 75 Εικ. 1), (Κορρές, 2000, 38-39 Εικ. 36). Εφόσον το μάρμαρο Υμηττού από την κρηπίδα, για το οποίο κάνει λόγο ο Dinsmoor (Papers, A4. The columns and walls), ανήκει στο ίδιο σύνολο με τους αντίστοιχους λίθους που εντοπίστηκαν στην υπώρειες της Ακρόπολης, τότε κι αυτός δέχεται την ύπαρξη υποτομής στις βαθμίδες.

⁶⁸² (Ορλάνδος, 1955-60, 148).

⁶⁸³ (Townsend, 1982, 360).

Όσον αφορά στο υλικό του κρηπιδώματος, ο Dinsmoor θεωρεί πολύ πιθανό το ενδεχόμενο να είναι υμήττειο μάρμαρο⁶⁸⁴. Εάν ληφθεί υπόψη η σύγχρονη και η μετέπειτα αρχιτεκτονική παραγωγή στην Αθήνα, σε κτήρια που έχουν ως κύριο υλικό το μάρμαρο, αυτό που προέρχεται από τον Υμηττό χρησιμοποιείται σχεδόν πάντα ως μέρος της κρηπίδας⁶⁸⁵, οπότε κρίνεται αρκετά πιθανό το ενδεχόμενο το ίδιο να ισχύει και στην περίπτωση του μνημείου του Νικίου. Επειδή όμως το κτήριο έχει ως πρότυπό του τα Προπύλαια, ενδεχομένως να μην ήταν όλες οι βαθμίδες κυανού χρώματος, αλλά μόνον η κατώτερη, με τη δεύτερη και τον στυλοβάτη από λευκό Πεντελικό μάρμαρο κατ' αντιστοιχία με το κρηπίδωμα της Πινακοθήκης και της ΝΔ Πτέρυγας⁶⁸⁶. Πάντως η μοναδική σωζόμενη βαθμίδα από την κλίμακα ανόδου προς τη στοά του Ευμένους είναι από σκληρό σκούρο μάρμαρο Υμηττού, οπότε είναι πιθανό η επιλογή του υλικού να έγινε με γνώμονα τη συμβατότητα με την απόχρωση που είχε η κρηπίδα του χορηγικού μνημείου κι όχι με στόχο την αντίθεση⁶⁸⁷.

Θριγκός

Α) Επιστύλιο και αντιθήματα

Για τα επιστύλια της εξάστυλης πρόστασης και για τα επιτοίχια του σηκού έχει γίνει ήδη λόγος σε προηγούμενη ενότητα, όπου αποδόθηκαν τα διαθέσιμα μέλη στη μοναδική ή σε ομόλογη θέση στο κτήριο. Προκειμένου να συμπληρωθεί η γραφική αποκατάσταση της στρώσης σε όλη την έκταση του μνημείου, εξετάζονται τα αντιθήματα των επιστυλίων του προνάου και παρουσιάζονται επιπλέον παρατηρήσεις όσον αφορά στα επιτοίχια επιστύλια στου σηκού και ειδικότερα της ανατολικής όψης.

Αντιθήματα επιστυλίων προνάου

Τα επιστύλια της εξάστυλης πρόστασης συνδυάζονται με αντιθήματα ίδιου πάχους (38.9 cm), τα οποία είναι επίσης μαρμάρινα. Η ορατή κατακόρυφη επιφάνειά τους δεν είναι τελείως ακόσμητη, αλλά στέφεται με προεξέχουσα ταινία από την οποία

⁶⁸⁴ (Dinsmoor Papers, A4 The Columns and Walls) όπου αναφέρει ότι υιοθετεί την παρατήρηση του Dörpfeld για την καθ' ύψος αλληλουχία των οικοδομικών υλικών στα κτήρια της ύστερης κλασικής εποχής, η οποία είναι από κάτω προς τα πάνω: Κροκαλοπαγής λίθος (breccia) στα θεμέλια, ευθυντηρία από πωρόλιθο, υμήττειο μάρμαρο στο κρηπίδωμα και πεντελικό μάρμαρο στους κίονες. Βλ. (Dörpfeld & Reisch, 1896, 12, 59, 60), (Judeich, 1906, 4).

⁶⁸⁵ Βλ. (Townsend, 2004, 311-312), όπου συγκεντρώνονται τα σχετικά παραδείγματα: Στυλοβάτης δωρικής στοάς Ασκληπιείου, κατώτατη βαθμίδα στοάς ιερού Διονύσου (οι δύο υπερκείμενες δε σώζονται), στυλοβάτης σκηνικού οικοδομήματος Διονυσιακού θεάτρου, 1^η βαθμίδα χορηγικού μνημείου Θρασύλλου, στυλοβάτης και 2^η βαθμίδα κρηπίδας στο ναό Απόλλωνα Πατρών (η κατώτερη βαθμίδα δε σώζεται), στυλοβάτης κρήνης Διπύλου και η 1^η και μόνη σωζόμενη βαθμίδα από το κρηπίδωμα της κιονοστοιχίας νέου Βουλευτηρίου. Στα παραπάνω θα πρέπει επίσης να προστεθούν τα οψιμότερα παραδείγματα των μεγάλων Περγαμηνών στοών, του Αττάλου και του Ευμένους. Ας σημειωθεί τέλος ότι η χρήση μαρμάρου Υμηττού παρατηρείται επίσης για ορθοστάτες τοίχων ή σε κατάφρατα θυρών και ενίοτε για παραστάτες θυραίων ανοιγμάτων.

⁶⁸⁶ Με την ουσιαστική διαφορά ότι η χρωματική αντίθεση στην περίπτωση των περύγων των Προπυλαίων επιτυγχάνεται με ελευσινιακό ασβεστόλιθο κι όχι με μάρμαρο Υμηττού. Ίδια διαμόρφωση κρηπίδας με τέσσερις βαθμίδες, εκ των οποίων η πρώτη από σκούρο λίθο, σημειώνεται στην στοά του Ελευθερίου Διός στην αρχαία αγορά της Αθήνας, έργο που αποδίδεται επίσης στον Μνησικλή (Shoe, 1949, 348).

⁶⁸⁷ Βλ. (Κορρές, 2014, 131, 134 Εικ. Β6.6), όπου όλες οι βαθμίδες της κρηπίδας αποκαθίστανται σε πεντελικό μάρμαρο, οπότε η κλίμακα ανόδου από τεφροκύανο μάρμαρο Υμηττού διαφοροποιείται έντονα χρωματικά.

φύεται δωρικό κυμάτιο (Πίν. 53: 1). Πρόκειται για μια διατομή, η οποία στο εσωτερικό μιας κιονοστοιχίας είναι περισσότερο συνυφασμένη με τον θράνο⁶⁸⁸ παρά με την κόσμηση του αντιθήματος των επιστυλίων⁶⁸⁹. Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι η εσωτερική παρειά όλων των τριγλύφων είναι αδρά κατεργασμένη, επομένως μη ορατή, συμπεραίνεται ότι η οροφή του προνάου στο μνημείο του Νικίου εδράζεται απευθείας στη στρώση του αντιθήματος⁶⁹⁰.

Κάθε μάρμαρο αντιθήματος συνδέεται με το αντίστοιχο επιστύλιο μπροστά του με ζεύγος οριζόντιων συνδέσμων μορφής διπλού T. Η αφανής πίσω παρειά σε όλες τις περιπτώσεις φέρει επιμελώς κατεργασμένη περιμετρική ταινία επαφής, το πλάτος της οποίας κυμαίνεται ανάλογα με την περίπτωση στα 7-12 cm (Πίν. 53: 2). Η ταινία κατά μήκος της κάτω ακμής είναι απαραίτητη, καθώς πρόκειται για ορατό αρμό που αντιστοιχεί σε μετακίονιο διάστημα. Το υπόλοιπο της επιφάνειας φέρει αδρή κατεργασία από χονδρό βελόνι. Επίσης σε όλα σχεδόν τα μέλη παρατηρείται πλάι και επί των δύο κατακόρυφων ταινιών επαφής σχετικά ρηχό λάξευμα στο μέσον περίπου του ύψους τους, μήκους από 4.5 cm έως 15 cm, πλάτους περί τα 10 cm, το οποίο συνεχίζεται επί του αρμού ώσεως. Πρόκειται για ένα στοιχείο, το οποίο προφανώς χρησίμευε στην τοποθέτηση των γειτονικών αντιθημάτων και φαίνεται πως συνδυάζεται με όρθια μοχλοβόθρια, τα οποία απαντώνται στα δύο άκρα της πίσω παρειάς των επιστυλίων, επίσης στις κατακόρυφες ταινίες επαφής⁶⁹¹. Συγκεκριμένα τα μεν λαξεύματα στα αντιθήματα φαίνεται πως εξυπηρετούσαν στην ελαφρά στροφή των μελών ως προς τον κύριο άξονα της όψης⁶⁹², ενώ τα μοχλοβόθρια στα επιστύλια στην ώθηση παράλληλα με αυτόν⁶⁹³.

Από το αντίθημα των επιστυλίων του προνάου σώζονται τέσσερα ακέραια μέλη ενσωματωμένα στον θυραίο τοίχο της υστερορρωμαϊκής πύλης (Σχ. 7, 8). Ο Dinsmoor με βάση τα μήκη των λίθων και σύμφωνα με τις θέσεις κάθε εντορμίας οριζόντιου συνδέσμου μορφής διπλού T, πρότεινε τη γραφική σύνθεση της στρώσης των αντιθημάτων του επιστυλίου στον πρόναο, σύμφωνα με την οποία προκύπτουν τα ζεύγη (Σχ. 64): Θ5.2 – 2.092 m με Θ1.2 – 2.092 m, Θ2.1 – 2.098 m με Θ1.3 – 2.098 m, Θ2.2 – 2.092 m με Θ1.4 – 2.091 m, και τέλος Θ2.3 – 1.96 m με Θ1.1 – [1.958] m⁶⁹⁴, το οποίο αντιστοιχεί στο βόρειο πλευρικό μεταξόνιο της πρόστασης. Οι

⁶⁸⁸ Ο οποίος επίσης ονομάζεται υποδόκιο, πρόκειται για τη στρώση έδρασης των δοκών στήριξης της φατνωματικής οροφής.

⁶⁸⁹ Το θέμα εξετάζεται αναλυτικότερα στην ενότητα Α. VI: Αρχιτεκτονικές μορφές και διάκοσμος.

⁶⁹⁰ Βασίζόμενος στην αδρή κατεργασία, καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα και ο Dinsmoor (Papers, C. Construction).

⁶⁹¹ (Dinsmoor Papers, C. Construction).

⁶⁹² Έτσι ώστε να ακουμπήσει σταδιακά κι ελεγχόμενα η κατακόρυφη πίσω ακμή του αντιθήματος στην πίσω παρειά του επιστυλίου.

⁶⁹³ Ο συγκεκριμένος συνδυασμός λαξευμάτων τοποθετήσεως λίθων απαντάται κατά κανόνα στην οριζόντια έννοια, το λάξευμα στην κάτω παρειά των λίθων, ώστε να δίνει περιθώριο για ένα περιορισμένο ανασήκωμά τους και το μοχλοβόθριο στην άνω έδρα του από κάτω λίθου, που χρησίμευε στην ώθηση του υπερκείμενου μέλους στην επιθυμητή του θέση, βλ. (Amandry & Hansen, 2010, 136 Εικ. 0.9).

⁶⁹⁴ Πρόκειται για αποκατεστημένη διάσταση, η οποία προκύπτει από την προέκταση του διαγώνιου αρμού ώσεως μέχρι να συναντήσει τη γραμμή της πίσω παρειάς. Το μέγιστο σωζόμενο μήκος του λίθου είναι 1.834 m.

διαστάσεις των λίθων φανερώνουν ότι το μήκος έκαστου αντιθήματος ταυτίζεται με το επιστύλιο στο οποίο αντιστοιχεί. Επίσης το Θ1.1 λόγω της θέσης του στην εσωτερική ΒΔ γωνία του προνάου έχει διαγώνιο αρμό $\sim 45^\circ$, όπως γενικά συνηθίζεται για τη σύνδεση των γωνιακών αντιθημάτων⁶⁹⁵. Από τις εντορμίες για γόμφο και την κατεύθυνση των εκεί μοχλοβοθρίων στην άνω έδρα του NK4958 (επίκρανου παραστάδος) συμπεραίνεται ότι ο Θ1.1 και το αντίστοιχο μέλος αντιθήματος στη νοτιοδυτική γωνία του προνάου τοποθετήθηκαν από τα ανατολικά προς τα δυτικά και γομφώθηκαν στο ανατολικό τους άκρο, το οποίο βαίνει στο επίκρανο⁶⁹⁶.

Ένα ακόμη μαρμάρινο αντίθημα από τον πρόναο εντοπίστηκε στη βορειοανατολική γωνία της μεγάλης αντηρίδας του βόρειου πύργου (Πίν. 53: 3, Σχ. 45)⁶⁹⁷. Το μήκος του λίθου είναι 1.185 m, δηλαδή όσο ακριβώς απέχει ο αρμός του επιστυλίου στον άξονα του κορμού της παραστάδος από το εξωτερικό πρόσωπο του θυραίου τοίχου. Τούτο δικαιολογεί επίσης το μικρότερο πάχος του λίθου, 36.5 cm αντί 38.9 cm, αφού εδράζεται επί τοίχου παραστάδος, ως εκ τούτου η κάτω παρειά του ήταν αφανής, οπότε δεν απαιτείτο απόλυτη συμφωνία προς το πάχος των άλλων αντιθημάτων του επιστυλίου. Ο λίθος φέρει εντορμία κάτω γόμφου στον αριστερό αρμό ώσεώς του, οπότε μπορεί να αποδοθεί μόνο στη νότια πλευρά του προνάου σε επαφή με τον θυραίο τοίχο, αφού η κατεύθυνση τοποθέτησης των λίθων γινόταν, όπως αναφέρθηκε πριν, από τα ανατολικά προς τα δυτικά (Σχ. 64).

Τα επιμήκη μάρμαρα, που ορίζουν τους παραστάτες της υστερορρωμαϊκής πύλης, αναγνωρίστηκαν επίσης από τον Dinsmoor ως ανήκοντα στη στρώση των αντιθημάτων του επιστυλίου, καθώς πέρα από το ίδιο ύψος (56.4 cm), διέθεταν ένα ακόμη κοινό στοιχείο: Στην κατακόρυφη ορατή επιφάνεια των Θ10.4, Θ10.5, διακρίνεται στο άνω μέρος της μια οριζόντια ζώνη με σχετικά πυκνά χτυπήματα από βελόνι, ύψους 10.9 cm (Πίν. 53: 4, 5, Σχ. 12, 18). Η ποιότητα της κατεργασίας φανερώνει πως πρόκειται για μια μεταγενέστερη απολάξευση ενός γραμμικού μορφολογικού στοιχείου στέψης των δύο λίθων, που έλαβε χώρα κατά την οικοδόμηση της πύλης⁶⁹⁸. Το ύψος αυτής της ζώνης ταυτίζεται με το αντίστοιχο της στέψης των σωζόμενων αντιθημάτων, επομένως τα μέλη αποδίδονται με ασφάλεια στην εξεταζόμενη στρώση.

⁶⁹⁵ Πανομοίωτη διάταξη με τον ναό της Αφαιάς στην Αίγινα (Ορλάνδος, 1955-60, 238-240, Εικ. 192:3, Εικ. 194), όπου παρουσιάζονται επίσης εναλλακτικές λύσεις σύνδεσης των μελών σε εσωτερική γωνία.

⁶⁹⁶ Τούτο επιβεβαιώνεται επίσης από τα στοιχεία στην άνω έδρα του κιονοκράνου της βορειοανατολικής γωνίας της πρόστασης, όπου η εντορμία για γόμφο αντιστοιχεί στο αντίθημα επιστυλίου της κύριας όψης κι όχι της πλευρικής.

⁶⁹⁷ Ο λίθος εντοπίζεται στην έκτη στρώση από την κορυφή της αντηρίδας. Είναι τοποθετημένος με το πρόσωπό του προς τα κάτω, τον αρμό ώσεως να προβάλλει στη βόρεια όψη και την κάτω παρειά στην ανατολική. Το σωζόμενο ύψος του λίθου είναι 55.5 cm, ωστόσο κρίνοντας από την έντονα θραυσμένη κάτω έδρα του έχει απωλέσει μερικά χιλιοστά. Η διακοσμητική ταινία έχει την ίδια προεξοχή και πλάτος με τα υπόλοιπα μέλη, ενώ και το ύψος που απομένει μέχρι την άνω έδρα ταυτίζεται με αυτό που μετρήθηκε για τα δωρικά κυμάτια της στέψης. Επιπλέον η κατεργασία του αρμού ώσεως, η αναθύρωση και ειδικότερα η οριζόντια ορθογωνική εντορμία πλάι σε αυτή του κάτω γόμφου, όλα αποτελούν τυπικά χαρακτηριστικά των αρχιτεκτονικών μελών από το μνημείο του Νικίου.

⁶⁹⁸ (Dinsmoor, 1910, 462).

Οι δύο λίθοι έχουν μικρότερο πάχος σε σχέση με τους υπόλοιπους 28 cm αντί 38.9 cm, αλλά εμφανίζονται με σχεδόν διπλάσιο μήκος (Σχ. 8), το οποίο δύναται να αποκατασταθεί με βάση την εντορμία ένθεσης λύκου τουλάχιστον στα 4.08 m για τον Θ10.4 και 3.97 m για τον Θ10.5⁶⁹⁹. Το βάθος του προνάου, 2.712 m στο ύψος της εξεταζόμενης στρώσης, σε συνδυασμό με τις θέσεις που έχουν λάβει κατά τεκμήριο τα υπόλοιπα διαθέσιμα μέλη από το αντίθημα, επιτρέπουν την τοποθέτηση των δύο επίμηκων μαρμάρων μόνο πάνω από τον θυραίο τοίχο του σηκού.

Ο Dinsmoor δέχεται ότι οι Θ10.4, Θ10.5 έχουν μήκος δύο μεταξονίων διαστημάτων (4.188 m) κι έχουν κοινό μεταξύ τους αρμό, ο οποίος συμπίπτει με τον άξονα του κτηρίου⁷⁰⁰. Σε αυτή την περίπτωση προκύπτει κενό 0.472 m στο κάθε άκρο του θυραίου τοίχου, που μπορεί να καλυφθεί από ένα ανισοσκελές μασχαλιαίο μέλος διαστάσεων 1.185x0.472 m⁷⁰¹. Η ύπαρξη όμως του συγκεκριμένου τύπου λίθου καθίσταται αδύνατη από τον λίθο αντιθήματος, που αναγνωρίστηκε στη μεγάλη αντηρίδα του βόρειου πύργου. Έτσι προκύπτει ότι αντί ενός ενιαίου μαρμάρου, η γωνία μεταξύ θυραίου τοίχου και παραστάδος προνάου συνίσταται από δύο τεμάχια. Οι λίθοι αντιθήματος, που αντιστοιχούν στη γωνία και βαίνουν επί του θυραίου τοίχου, προβάλλουν με μικρό μήκος, σε σχέση με τα ιδιαίτερα επιμήκη Θ10.4, Θ10.5, εντούτοις ο κάθετος αρμός τους τείνει να ταυτιστεί με τους αντίστοιχους αρμούς των πόρινων λιθοπλίνθων στους υποκείμενους δόμους. Για να υπάρξει πλήρης ταύτιση, οι δύο λίθοι θα πρέπει να έχουν ορατό πρόσωπο μήκους 52.2 cm, επομένως το μήκος των Θ10.4, Θ10.5 προκύπτει 4.138 m⁷⁰².

Από τον Θ10.5 έχει αποκοπεί το αριστερό του άκρο, ενώ στο δεξιό σημειώνεται εντορμία για κάτω γόμφο⁷⁰³. Ο Θ10.4 δε φέρει εντορμία κάτω γόμφου στο σωζόμενο δεξιό αρμό ώσεως. Καθώς οι εντορμίες για συνδέσμους μορφής διπλού T δεν βρίσκονται σε συμφωνία μεταξύ τους στην άνω παρειά των μαρμάρων, συμπεραίνεται ότι ο κοινός αρμός των Θ10.4, Θ10.5 βρισκόταν στα απολαξυμένα τμήματά τους. Με τα παραπάνω δεδομένα ο Θ10.4 τοποθετείται στο νότιο ήμισυ του θυραίου τοίχου και ο Θ10.5 στο βόρειο. Σύμφωνα με αυτήν την αλληλουχία των δύο μελών, το ζεύγος βραχέων λίθων αντιθήματος στα άκρα του τοίχου, αποτελούν εκ των πραγμάτων τις καταφραγές της στρώσης.

⁶⁹⁹ Οι δύο λίθοι έχουν τεμαχιστεί στο ένα άκρο, προκειμένου η πύλη να αποκτήσει το επιθυμητό ύψος (3.79 m), κάτι που μαρτυρείται από την απουσία εντορμίας για οριζόντιο σύνδεσμο διπλού T στα δεξιά του Θ10.4 και στα αριστερά του Θ10.5. Ο (Dinsmoor, 1910, 462 σημ. 2), επισημαίνει πως το μήκος των δύο μαρμάρων προσεγγίζει το διπλάσιο του τυπικού μεταξονίου διαστήματος της πρόστασης (4.188 m), διάσταση την οποία εν τέλει υιοθετεί στους υπολογισμούς του.

⁷⁰⁰ (Dinsmoor Papers, A2. The Superstructure).

⁷⁰¹ Ο εν λόγω υποθετικός λίθος παρουσιάζεται ήδη από τον (Dinsmoor, 1910, 460 Εικ. 1), στο σχέδιο γραφικής σύνθεσης επιστυλίων και αντιθημάτων του μνημείου, χωρίς όμως σχετικό σχολιασμό. Οι διαστάσεις ωστόσο του λίθου σε αυτή την εκδοχή διαφέρουν (0.40X0.96 m), λόγω του ότι ο Dinsmoor είχε ως δεδομένο ότι ο θυραίος τοίχος ήταν ίσου πάχους με τις παραστάδες.

⁷⁰² Υπενθυμίζεται ότι το μήκος του θυραίου τοίχου στη στάθμη των επιστυλίων είναι 9.32 m, οπότε το συνολικό μήκος των δύο λίθων αντιθήματος προκύπτει ως 9.32-(2X0.522)=8.276 m, άρα αντιστοιχούν στον κάθε ένα 4.138 m.

⁷⁰³ Λόγω της θέσης του γόμφου, είναι προφανές ότι ωθήθηκε εκεί του με κατεύθυνση από τα βόρεια προς τα νότια.

Επιτοίχια επιστύλια και αντιθήματα

Για τα επιτοίχια επιστύλια έχει γίνει ήδη λόγος πρωτύτερα για τη διάταξή τους στις πλευρικές όψεις του σηκού. Έχοντας πλέον εικόνα για την αλληλουχία των πόρινων λιθόπλινθων του δόμου «Α», διαπιστώνεται ότι οι κατακόρυφοι αρμοί τους τείνουν να συμπέσουν κατά τόπους με αυτούς των υπερκείμενων επιστυλίων. Τούτο συμβαίνει διότι ο εμβάτης της ζωφόρου (1.047 m) είναι τελείως διαφορετικός από το ρυθμό των αγελαίων λιθόπλινθων, αντίθετα δηλαδή από τη συνήθη πρακτική, όπου τα επιτοίχια επιστύλια έχουν κάθετους αρμούς που ακολουθούν αυτούς του ισόδομου συστήματος τοιχοποιίας του σηκού⁷⁰⁴.

Ο θριγκός αποτελούμενος κυρίως από μάρμαρο και από βαμμένο πορόλιθο στα τρίγλυφα αποτελεί de facto μια αυτοτελή ενότητα πλήρως διαχωρισμένη από τους τοίχους τόσο από μορφολογική άποψη όσο και από υφή, φωτοσκίαση, χρωματισμό. Ειδικότερα η ζώνη των επιστυλίων με τις λείες επιφάνειες και τους τέλειους αρμούς νοείται μάλλον ως μια συνεχής στρώση στην οποία οι αρμοί θα πρέπει να προορίζονταν να είναι ιδανικά αφανείς, σε αντίθεση με τα πρόσωπα των λιθόπλινθων, όπου η περιμετρική πινάκωση που πλαισίωνε τη διάστικτη κατεργασία εκ των πραγμάτων τόνιζε μορφολογικά τους οριζόντιους και κατακόρυφους αρμούς. Συνεπώς οι συγκλίσεις αρμών των δύο στρώσεων δε θα πρέπει να επηρέασαν το σχεδιασμό ούτε την εκτέλεση. Άλλωστε παρόμοιες ασυμφωνίες παρατηρούνται και σε άλλα κτήρια, όπως στη στοά του Φιλίππου στη Δήλο⁷⁰⁵ ή στη στοά της αγοράς στη Θάσο⁷⁰⁶. Φαίνεται λοιπόν ότι ο αρχιτέκτων του χορηγικού μνημείου προέταξε έναντι της κανονικής κατανομής των κάθετων αρμών την ανάγκη για όσο το δυνατό λιγότερα κομμάτια μαρμάρου, με τίμημα να προκύψουν μεγαλύτερα μήκη λίθων, με το ελάχιστο δυνατό πάχος το πολύ 25 cm.

Επισημαίνεται επίσης ότι στη ΒΑ και ΝΔ γωνία του μνημείου τόσο η στρώση του επιστυλίου όσο και ο δόμος «Α» των τοίχων προβάλλουν με το πάχος τους επί των πλευρικών όψεων. Σε ό,τι αφορά στα επιστύλια, τούτο υπαγορεύεται από τον κανόνα

⁷⁰⁴ Η ζωφόρος κατά κανόνα καθορίζει το σύστημα αρμών των λιθόπλινθων στους τοίχους. Κατά τον (Michaud, 1977, 111, Πίν. 73) το παραπάνω σύστημα εφαρμόστηκε για πρώτη φορά στην Πινακοθήκη των Προπυλαίων (Dinsmoor & Jr., 2004, 378, Εικ. 20.5), έπειτα στον ναό των Αθηναίων στη Δήλο (Courby, 1931, Πίν. XVI). Άλλα παραδείγματα που σημειώνει είναι ο θησαυρός των Θηβαίων στους Δελφούς (Michaud, 1973, Πίν. 72). Ωστόσο, όπως επισημαίνει, δεν πρόκειται για απαράβατο κανόνα, καθώς υπάρχουν εξαιρέσεις, όπως ο θησαυρός των Κυρηναίων στους Δελφούς και ο ναός της Αθηνάς στη Λίνδο. Επιπλέον ενδεικτικές περιπτώσεις κτηρίων, όπου οι αρμοί των επιτοίχιων επιστυλίων ακολουθούν το σύστημα αρμών των τοίχων, είναι το Δωδεκάθεον στη Δήλο (Will, 1955, Πίν. E), το Ιερόν (Lehmann, 1969, Πίν. CVII, CIX) και το ανάθημα Φιλίππου Γ' και Αλεξάνδρου Δ' στη Σαμοθράκη (Wescoat, 2017, Πίν. L). Στις παραπάνω περιπτώσεις ο αρμός προκύπτει είτε σε ήμισυ κανόνα ή στο πέρας του. Σε πρωιμότερα κτήρια δεν έχει επιτευχθεί η οργανική σύνδεση του μήκους των λιθόπλινθων του σηκού με τον εμβάτη της ζωφόρου, με συνέπεια οι κάθετοι αρμοί στη στρώση των επιστυλίων να εμφανίζονται σε τυχούσες θέσεις βλ. π.χ. τον θησαυρό των Αθηναίων στους Δελφούς (Audiat, 1933, Πίν. IX) ή επιστύλια αγνώστου ναού ενσωματωμένα σε υστερορωμαϊκό τμήμα τείχους στη στοά του Ευμένους (Κορρές, 1980, 19, 20 Σχ. 5), τα οποία πρόσφατα συσχετίστηκαν με τον αρχαϊκό ναό του Διονύσου στη Ν. Κλιτύ (Μαγνήσαλη, 2016, 190-191, 191 Εικ. 7).

⁷⁰⁵ (Vallois, 1923, Σχ. 98).

⁷⁰⁶ (Martin, 1959, Πίν. F).

του να τοποθετούνται τα γωνιακά μέλη πάντοτε παρά μήκος στις κύριες όψεις, οι οποίες στους ναούς ήταν πάντοτε οι στενές, που έφεραν το αέτωμα (Σχ. 79, 82)⁷⁰⁷.

Επιτοίχια επιστύλια ανατολικής όψης

Από τους διαθέσιμους τύπους επιτοίχιου επιστυλίου συμπεραίνεται ότι δεν ήταν επιθυμητό αυτά να απολήγουν σε μισό κανόνα, με εξαίρεση τον αρμό που αντιστοιχούσε στον κορμό της παραστάδος, καθώς η συναρμογή μεταξύ τους ήταν μια απαιτητικότερη και πιο χρονοβόρα διαδικασία⁷⁰⁸. Επομένως στην ανατολική όψη δε συντρέχει κανένας λόγος οι κάθετοι αρμοί των επιστυλίων να ακολουθούν το σύστημα της δυτικής, οπότε αυτή μπορεί να επιλυθεί με τρεις εναλλακτικούς τρόπους (Σχ. 60):

A) Τα γωνιακά επιστύλια είναι του τύπου «T-M-T-M-T», ο οποίος υφίσταται μεν αλλά όχι ως γωνιακός. Στη συνέχεια ακολουθούνται από ένα κομμάτι «M-T-M-T» στα νότια, στη συμμετρική θέση του κατοπτρικό «T-M-T-M» και καταληκτήριος λίθος στο μέσον τύπου «M-T-M». Το πρόβλημα με τη συγκεκριμένη υποθετική αποκατάσταση είναι ότι βασίζεται αποκλειστικά σε τύπους επιστυλίων, που δεν έχουν βρεθεί. Ενδιαφέρον όμως έχει το γεγονός ότι το καταληκτήριο μέλος έχει σχεδόν ίδιες διαστάσεις με το κεντρικό τύμπανο αετώματος.

B) Πρόκειται για παραλλαγή της λύσης A, με τη διαφορά ότι για τη θέση καταληκτήριου λίθου προκύπτει ένα σχετικά επίμηκες μάρμαρο τύπου «T-M-T-M-T», που υφίσταται και πλαισιώνεται από δύο επιστύλια υποθετικής μορφής «M-T-M» κατά πολύ βραχύτερα από τα αναμενόμενα μήκη.

Γ) Τοποθέτηση καταληκτήριου επιστυλίου τύπου «M-T-M», πλαισιωμένου εκατέρωθεν από δύο μέλη του τύπου «T-M-T-M-T», ενώ η απόληξη στις γωνίες διαμορφώνεται με επιστύλια του τύπου «T-M-T-M» για το νότιο άκρο και «M-T-M-T» για το βόρειο.

Δ) Επίλυση κατά Dinsmoor⁷⁰⁹, ο οποίος προτείνει για τις γωνίες επιστύλια της μορφής «T-M-T», ακολουθούμενα από «M-T-M-T-M» κι ως καταφραγή προκύπτει «T-M-T-M-T», οπότε –πλην των άκρων– στην πρότασή του χρησιμοποιεί τους διαθέσιμους τύπους.

Για οποιαδήποτε από τις παραπάνω πιθανές επιλύσεις απαιτείται η παραδοχή ύπαρξης τύπων επιστυλίων που λανθάνουν. Σε κάθε περίπτωση οι κάθετοι αρμοί που προκύπτουν για τα επιτοίχια επιστύλια της ανατολικής όψης δε συγκλίνουν τόσο έντονα με αυτούς της στρώσης «A», όπως παρατηρείται στους πλευρικούς τοίχους.

⁷⁰⁷ Πρόκειται για πρακτική, η οποία πιθανώς αποκρυσταλλώθηκε στους περίπτερους ναούς και εν τέλει παγιώθηκε ως αναπόσπαστο στοιχείο του δωρικού ρυθμού, οπότε απαντάται επίσης σε κτήρια χωρίς περίσταση. Ενδιαφέρουσα επίλυση παρατηρείται στον ναό της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς, όπου τα γωνιακά επιτοίχια επιστύλια αποτελούνται από μαχαλιαίους λίθους, όπως άλλωστε συμβαίνει για όλους τους τυπικούς δόμους του σηκού (Michaud, 1977, Πίν. 32, 33).

⁷⁰⁸ Η οποία θα προϋπέθετε προσεκτικούς υπολογισμούς για την οριστική λάξευση κάθε κανόνα μετά την τοποθέτηση των επιστυλίων, ώστε να επιτευχθεί το σωστό μήκος.

⁷⁰⁹ (Dinsmoor Papers, A2. Superstructure, B3. The Entablature).

Ως προς αυτή την άποψη, η επίλυση (Γ) δημιουργεί το πιο ισορροπημένο αποτέλεσμα (Σχ. 82).

Το επιτοίχιο επιστύλιο NK4956 και η στρώση των αντιθημάτων

Το επιστύλιο NK4956 δε σώζεται ακέραιο, ωστόσο λόγω του μέγιστου πάχους του (24.5 cm), αναγνωρίζεται με βεβαιότητα ως επιτοίχιο (Σχ. 29). Στο δεξί σωζόμενο άκρο του σημειώνεται ακέραιος κανόνας, επομένως το μέλος είναι της μορφής «T-M-T-M-T» (Πίν. 54: 1, 2). Ο αρμός ώσεως φέρει επίσης κάτω γόμφο (Πίν. 54: 4). Η πίσω παρειά φέρει ίχνη πολύ αδρής κατεργασίας με λατομικό τύκο ή χονδρό βελόνι, η οποία φαίνεται πως σχετίζεται με απολάξευση περιττής μάζας μαρμάρου για μείωση του βάρους του (Πίν. 54: 5)⁷¹⁰. Το ύψος του μαρμάρου είναι 56.8 cm, δηλαδή υπερβαίνει ελαφρώς το τυπικό κατά 3 mm.

Στην άνω έδρα του λίθου σώζονται δύο εντορμίες για οριζόντιο σύνδεσμο μορφής διπλού T. Η μία εξασφάλιζε τη σύνδεση με το αντίθημα του επιστυλίου και εντός της διατηρείται ακόμη κατά χώρα η κεφαλή του σιδερένιου συνδέσμου. Ακόμη ένα ενδιαφέρον στοιχείο της άνω παρειάς είναι η ύπαρξη ενός γράμματος, του «H» (Πίν. 54: 3), το οποίο βρίσκεται σχεδόν στον άξονα του διαστήματος μεταξύ των σωζόμενων δύο κανόνων, αντιστοιχεί δηλαδή περί το μέσον της υπερκείμενης μετόπης. Λόγω της θέσης του γράμματος, ο Dinsmoor το ερμήνευσε ως οδηγό για τον προσδιορισμό του αρμού μεταξύ των υπερκείμενων τριγλύφων⁷¹¹. Κάτι τέτοιο όμως θα απαιτούσε επίσης αντίστοιχη σήμανση στο κάτω μέρος των πωρόλιθων της ζωφόρου, για την οποία ωστόσο δε βρέθηκαν σχετικές ενδείξεις. Μια εναλλακτική ερμηνεία θα ήταν να σχετίζεται η σήμανση με ένα αλφαβητικό σύστημα αντιστοιχίας μεταξύ των επιτοίχιων επιστυλίων και των αντιθημάτων.

Σε αντίθεση με την πρόσταση και τον πρόναο, όπου για κάθε επιστύλιο αντιστοιχεί ένα και μόνο μάρμαρο αντιθήματος, ίσου μήκους, στον σηκό η συνθήκη είναι διαφορετική. Η κατεργασία της εσωτερικής επιφάνειας των τοίχων δεν είναι εφάμιλλη της εξωτερικής επιδερμίδας, αλλά πιο συνοπτική, κάτι που φανερώνει ένα πνεύμα οικονομίας για τα ενδότερα του μνημείου. Με αυτά τα δεδομένα φαίνεται πιο πιθανό η στρώση του αντιθήματος μέσα στον σηκό να απαρτίζεται αποκλειστικά από πωρόλιθους⁷¹² παρά από μαρμάρινα μέλη, υπέρ του οποίου συνηγορεί και η αδρότατη κατεργασία της πίσω παρειάς του επιστυλίου NK4956⁷¹³. Προφανώς σε αυτή την περίπτωση δεν υπήρχε λόγος οι λίθοι να έχουν ίδιο μήκος με το εκάστοτε επιστύλιο⁷¹⁴, αλλά θα μπορούσαν κάλλιστα να τηρούν το σύστημα κάθετων αρμών

⁷¹⁰ Χαρακτηριστική αντίστοιχη περίπτωση αποτελούν οι ορθοστάτες του τυμπάνου των αετωμάτων του Παρθενώνα, το πίσω μέρος των οποίων απολαξεύτηκε, έτσι ώστε να μειωθεί το βάρος τους για να αναβιβαστούν με γερανούς στη θέση τους, βλ. (Μανιδάκη, 2016, 88).

⁷¹¹ (Dinsmoor Papers, The Towers Working Notes).

⁷¹² Πώρινα αντιθήματα για τα επιτοίχια επιστύλια του σηκού για λόγους οικονομίας προτείνει και ο (Dinsmoor, 1910, 460).

⁷¹³ Σε αντίθεση δηλαδή με τα επιστύλια και τα αντιθήματα της πρόστασης, όπου στην πίσω παρειά τους υπάρχει επιμελημένη περιμετρική ταινία επαφής κατά μήκος όλων των ακμών, οριζόντιων και κάθετων, για την βέλτιστη συναρμογή μεταξύ τους.

⁷¹⁴ Θα ήταν τελείως ασύμφορο να επιδιωχθεί η εξάρυξη πωρόλιθου σε όγκους, οι οποίοι στην τελική μορφή τους να έχουν μήκος 2.50 m και 2.70 m, καθώς οι φλέβες του πετρώματος που παρείχαν αυτή

του τοίχου. Κατ' αυτό τον τρόπο αντιστοιχούν στην ανατολική όψη οκτώ πωρόλιθοι αντιθήματος και εννέα στις πλευρικές. Σε βορρά και νότο κάθε μαρμάρινο επιτοίχιο επιστύλιο είναι σε επαφή με τρεις πωρόλιθους του αντιθήματος και συγκεκριμένα οι δύο από αυτούς μόνο κατά το ήμισυ του μήκους τους. Όσον αφορά στην οριζόντια σύνδεση με συνδέσμους μορφής διπλού T, αναμένονται δύο ομάδες λίθων: Η πρώτη θα φέρει στην άνω έδρα ζεύγος εγκάρσιων εντορμιών για σύνδεσμο, από μία σε κάθε άκρο και η δεύτερη κατηγορία μία εντορμία περί το μέσον του μήκους εκάστου λίθου.

Προκειμένου να μπορεί να αναπαραχθεί αυτούσια η αλληλουχία των μελών του αντιθήματος σε κάθε όψη, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα ότι το κάθε ένα από αυτά θα συναρμόζεται με το σωστό επιστύλιο, θα αρκούσε η σήμανση των εντορμιών με γράμματα του αλφαβήτου. Σύμφωνα με το παραπάνω υποθετικό σχήμα, κάθε επιτοίχιο επιστύλιο αναμένεται να φέρει δύο παρατακτικά γράμματα, εφόσον διαθέτει δύο εντορμίες για εγκάρσιους συνδέσμους κι ένα εάν έχει μόνο μία⁷¹⁵, οπότε στις πλευρικές όψεις η σειρά εκτείνεται από το «Α» έως και το «Μ». Στην ανατολική όψη αναλόγως με την κάθε εναλλακτική επίλυση της στρώσης του επιστυλίου, το αλφάβητο φτάνει κατ' ελάχιστο ως το «Θ» ή το μέγιστο έως το «Μ»⁷¹⁶. Τέλος σύμφωνα με το παραπάνω προτεινόμενο σύστημα το επιστύλιο NK4956 δεν μπορεί να τοποθετηθεί στις πλευρικές όψεις, επομένως αποδίδεται στον ανατολικό τοίχο του σηκού (Σχ. 64)⁷¹⁷.

Η άνω έδρα των άλλων επιτοιχίων επιστυλίων είναι στη μεγαλύτερη έκτασή της αφανής λόγω της ενσωμάτωσής τους στην υστερορρωμαϊκή πύλη⁷¹⁸, επομένως τα στοιχεία δεν είναι επαρκή για να επιβεβαιώσουν εάν υπήρξε πράγματι το παραπάνω υποθετικό σύστημα σήμανσης ή κάποιο άλλο συναφές για τη συγκεκριμένη στρώση.

τη δυνατότητα μεγεθών θα προορίζονταν κυρίως για την παραγωγή λίθων επιστυλίων για κionoστοιχίες.

⁷¹⁵ Επομένως θα ήταν εφικτό να διαβάζεται και αυτοτελώς στο επιστύλιο η ίδια αλφαβητική σειρά, παράλληλα με αυτή στους λίθους του αντιθήματος.

⁷¹⁶ Τούτο συμβαίνει διότι σε κάποιες περιπτώσεις η κατανομή των αρμών του επιστυλίου είναι τέτοια, που αντιστοιχεί μία εντορμία για σύνδεσμο σε περισσότερους λίθους. Στην εναλλακτική λύση (Α) αναμένονται τέσσερις λίθοι με ζεύγος γραμμάτων και συνδέσμων, οι «Β-Γ», «Ε-Ζ», «Η-Θ», «Κ-Λ». Στη λύση (Β) οι αντίστοιχοι λίθοι μειώνονται σε δύο, οι «Β-Γ» και «Θ-Ι». Στις εναλλακτικές (Γ), (Δ) οι θέσεις των αρμών δεν επιτρέπουν την ταυτόχρονη σύνδεση των αντιθημάτων με δύο επιστύλια, καθώς δεν υπάρχει επαρκής χώρος για λάξευση των εντορμιών, επομένως για όλα τα μέλη σε αυτές τις περιπτώσεις αντιστοιχεί μόνο ένα γράμμα και ένας σύνδεσμος. Η συγκεκριμένη επίλυση υιοθετείται στα σχέδια γραφικής αποκατάστασης ως η πιθανότερη (Σχ. 64).

⁷¹⁷ Το επιστύλιο δεν μπορεί να αποδοθεί στη βόρεια όψη μεταξύ των Θ5.6 και Θ5.5, διότι παρατηρείται διαφορά ύψους 3 mm. Στη νότια όψη με φορά του αλφαβήτου από τα δυτικά προς τα ανατολικά το γράμμα «Η» εμφανίζεται μεν σε επιστύλιο του τύπου «Τ-Μ-Τ-Μ-Τ», αλλά στην αριστερή του πλευρά και με αντιστροφή της φοράς των γραμμάτων το «Η» εμφανίζεται στο δεξιό άκρο επιστυλίου τύπου «Μ-Τ-Μ-Τ-Μ». Κατά συνέπεια το NK4956 αποδίδεται υποχρεωτικώς στην ανατολική όψη.

⁷¹⁸ Πέραν τούτου σε όσα σημεία είναι σχετικά εμφανή, λόγω απολάξευσης ή θραύσης των υπερκείμενων λίθων της ζωφόρου, η αρχική επιφάνεια και πάλι είναι μη παρατηρήσιμη, καθώς έχει γίνει χρήση τσιμεντοκονίας για τη σφράγιση αρμών, όπως και για την πλήρωση όλων των εντορμιών ή άλλων κοιλοτήτων, καθιστώντας τον εντοπισμό πιθανών γραμμάτων αδύνατο.

Όσον αφορά στη στρώση του αντιθήματος του επιστυλίου στον σηκό μπορούν να προσδιοριστούν μερικά σαφή χαρακτηριστικά. Καθώς τα μαρμάρινα επιστύλια έχουν πάχος 24.5 cm με 19 cm⁷¹⁹, εκ των οποίων 1.1 cm προεξέχει του μετώπου του τοίχου, τα πόρινα αντιθήματα αναμένεται να έχουν πάχος μεταξύ 32.8 cm και 37.2 cm⁷²⁰ και μέσο ύψος 56.5 cm. Εντός αυτού του εύρους emπίπτει ο πωρόλιθος Ββ8.2α με πάχος 35.1 cm⁷²¹, ο οποίος όντας ενσωματωμένος στον βόρειο πύργο της υστερορωμαϊκής πύλης με την αρχική άνω έδρα του εμφανή, κατά πάσα πιθανότητα έχει παρόμοιο πάχος με αυτό των τοίχων, δηλαδή μεταξύ 56-57 cm. Ως εκ τούτου ο λίθος θα μπορούσε να αναγνωριστεί ως μια πιθανή περίπτωση αντιθήματος.

Ο λίθος Ββ8.2α σώζεται σε μήκος 1.08 m (Πίν. 54: 6, Σχ. 45). Περίπου στο μέσον του υπάρχει λαξευμένη υποδοχή για λύκο ανύψωσης, ενώ στην ίδια θέση σε απόσταση 4 cm από αυτόν σημειώνεται εντορμία για εγκάρσιο σύνδεσμο μορφής διπλού T. Στο δυτικό άκρο του αναγνωρίζεται μια πιθανή κεφαλή εντορμίας από έναν ακόμη σύνδεσμο του ίδιου τύπου. Στα ανατολικά ο λίθος είναι θραυσμένος και καλυμμένος σε μεγάλο βαθμό από τσιμεντοκονίαμα, επομένως δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί εάν ο πωρόλιθος διατηρείται ακέραιος ή τεμαχισμένος. Ο πιθανός συσχετισμός του Ββ8.2α με το μνημείο του Νικίου προκύπτει από την ύπαρξη γραμμάτων στην αρχική άνω έδρα του. Αριστερά της εντορμίας για λύκο αναγνωρίζεται ένα σαφώς λαξευμένο «Z» ίδιας μορφής με τα αντίστοιχα γράμματα στις λιθόπλινθους του σηκού, όπως επίσης κι ένας κύκλος⁷²². Τέλος στη δυτική απόληξη του λίθου εντοπίζεται ένας αστερίσκος «*» στα αριστερά της πιθανολογούμενης κεφαλής συνδέσμου.

Η θέση του εγκάρσιου συνδέσμου στο μέσον του λίθου υποδηλώνει, πως αυτός θα αντιστοιχούσε σε όλο το μήκος του σε επιστύλιο κι όχι κατά το ήμισυ. Το γράμμα «Z» δεν επιτρέπει την απόδοση του λίθου στις πλευρικές όψεις⁷²³, επομένως θα πρέπει υποχρεωτικά να προέρχεται από την ανατολική. Η ακριβής θέση του εκεί εξαρτάται από την αντίστοιχη επίλυση της στρώσης του επιστυλίου.

Όπως αναφέρθηκε προτύτερα το επιτοίχιο επιστύλιο NK4956 δύναται να αποδοθεί με βάση τις έως τώρα παραδοχές μόνο στην ανατολική όψη του μνημείου, ωστόσο η θέση του γράμματος «H» στην άνω παρεία του είναι συμβατή μόνο με την εναλλακτική λύση (Γ) για τη συγκεκριμένη στρώση και υπό την προϋπόθεση ότι η φορά του αλφαβήτου κατευθύνεται από τα νότια προς τα βόρεια⁷²⁴. Τότε ο NK4956

⁷¹⁹ Το επιστύλιο Θ5.4 έχει πάχος 19 cm έναντι του Θ5.6 με 24 cm.

⁷²⁰ Υπενθυμίζεται ότι το πάχος των τοίχων του σηκού στην άνω απόληξή τους είναι 56.2 cm.

⁷²¹ Το πάχος σώζεται στο ανατολικό άκρο του λίθου, σχεδόν κατά τα 2/3, η πίσω έδρα του λίθου απολαξεύτηκε σε βάθος ~3 cm, ώστε να συναρμοστεί καλύτερα στην τοιχοποιία του βόρειου πύργου.

⁷²² Εφόσον πρόκειται για το γράμμα «O» ενδεχομένως να σχετίζεται με την απόδοση του λίθου στη σωστή όψη του μνημείου, αποτελώντας φερειπείν συντομογραφία της λέξης «όπισθεν» ή «οπίστερος», μόνο που δεν παρατηρήθηκε για κανένα άλλο αρχιτεκτονικό μέλος κάποιο συναφές στοιχείο. Για την αντίστοιχη ερμηνεία του γράμματος «O» στους λίθους από τον ναό του Αρεως βλ. (McAllister, 1959, 51, σημ. 124).

⁷²³ Ανεξαρτήτως της κατεύθυνσης του αλφαβήτου οι λίθοι αντιθήματος που φέρουν το γράμμα «Z» αντιστοιχούν σε δύο επιστύλια, επομένως φέρουν ζεύγος εντορμιών συνδέσμων στα άκρα τους και όχι στο μέσον.

⁷²⁴ Εάν το αλφάβητο είχε αφετηρία από τα βόρεια, τότε το γράμμα «H» θα εμφανιζόταν στην αριστερή πλευρά του μαρμάρου αντί της δεξιάς.

λαμβάνει την αμέσως επόμενη θέση μετά το γωνιακό επιστύλιο στο ΒΑ άκρο του τοίχου. Ως εκ τούτου ο δυνάμει λίθος αντιθήματος Ββ8.2α αντιστοιχεί σε μοναδική θέση, την έκτη μετρώντας από τον νότο (Σχ. 64).

Β) Ζωφόρος (Τρίγλυφα-μετόπες)

Τα τρίγλυφα είναι τα μόνα μέλη της δωρικής ζωφόρου που λαξεύτηκαν σε πωρόλιθο. Ο Döerpfeld ορθά επισήμανε ότι έγινε για λόγους οικονομίας, αφού δεν υπήρχε λόγος να σπαταληθεί μάρμαρο για μέλη που οι ορατές τους επιφάνειες θα βάζονταν⁷²⁵. Όλοι οι διαθέσιμοι λίθοι με τρίγλυφα έχουν σχήμα T σε κάτοψη (Πίν. 55: 1, 5). Το τρίγλυφο εξέχει στο μέσον του λίθου κατά περίπου 15 cm, αφήνοντας εκατέρωθεν χώρο για μισή μετόπη. Έτσι τα μέλη τοποθετούμενα σε σειρά ορίζουν θέσεις για τις μετόπες, οι οποίες τοποθετούνται στις θέσεις τους «συρταρωτά» εκ των άνω ως καταφραγές⁷²⁶. Τα μήκη τους ιδανικά ταυτίζονται με τον εμβάτη της ζωφόρου (1.047 m), επειδή όμως οι αρμοί είναι αφανείς πίσω από τις μετόπες παρατηρούνται μικρές διακυμάνσεις μεταξύ 1.04 m και 1.07 m το μέγιστο. Κάθε μετόπη έχει πάχος 7.5-9 cm (Πίν. 54: 6, Σχ. 45) και σε κάτοψη έχει σφηνοειδές σχήμα⁷²⁷, έτσι ώστε να προκύπτει μεγαλύτερη αλληλεπικάλυψη του αρμού με το τρίγλυφο και επομένως να επιτυγχάνεται μια πιο σταθερή συγκράτηση στην υποδοχή της.

Ως προς το πάχος οι λίθοι των τριγλύφων απαντούν σε τρεις ομάδες: ~67.5-66 cm, ~57.5-58, ~53-55. Οι παχύτεροι εκ των πραγμάτων δε μπορούν να βαίνουν επί των τοίχων⁷²⁸, συνεπώς μόνο πάνω από τα επιστύλια της πρόστασης είναι εφικτή η τοποθέτησή τους, οπότε εκεί θα πρέπει να αποδοθεί το σύνολο των μελών του δωρικού θριγκού⁷²⁹, που σήμερα είναι ενσωματωμένα στην υστερορρωμαϊκή πύλη⁷³⁰.

⁷²⁵ (Döerpfeld, 1885, 228-229).

⁷²⁶ Σύμφωνα με τους (Dinsmoor & Jr., 2004, 181, 221 σημ. 119) το εν λόγω σύστημα σχετίζεται κατά κανόνα με μετόπες, οι οποίες προορίζονται να φέρουν γλυπτό διάκοσμο. Στα Προπύλαια ωστόσο σημειώνονται κάποιες μεμονωμένες περιπτώσεις για κατασκευαστικούς λόγους, ενώ σε άλλα μνημεία, όπως π.χ. η Στοά της Βραυρώνας και η αρκετά οψιμότερη Μέση Στοά, κυρίως οικοδομημένα από οικονομικότερα υλικά, αποτελούσε έναν τρόπο εμπλουτισμού της εξωτερικής επιδερμίδας τους. Η (Shoe Meritt, 1970, 242 σημ. 16) επισημαίνει ότι πρόκειται για κατασκευαστική πρακτική, που παρατηρείται ήδη από τον «Αρχαίο Νεώ» της Αθηνάς κι έπειτα σε μνημεία της κλασικής εποχής, στη στοά του Διός Ελευθερίου και στην Ποικίλη Στοά, όπου έχει χρησιμοποιηθεί πωρόλιθος από την Αίγινα. Στη στοά του Διός (Leslie Shear Jr, 1971, 277-278, 276 Εικ. 5), (Thomson & Wycherley, 1972, 98), στην Ποικίλη (Leslie Shear Jr, 1982, 9, 8 Εικ. 5), αλλά και στη Μέση Στοά (ASCSA Digital Archives, Object no A3416), τα τρίγλυφα έχουν σε κάτοψη σχήμα ισοσκελούς T, όπως στο μνημείο του Νικίου. Εκτός Αττικής και μάλιστα σε μνημεία του 4^{ου} αι. σημειώνονται τα παραδείγματα της θόλου των Δελφών (Gottlob, 1925, Πίν. VII), όπου οι μετόπες από πεντελικό μάρμαρο και τα τρίγλυφα από σκληρό σκούρο ασβεστόλιθο, η δωρική ζωφόρος στον πρόναο του ναού της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα (Dugas, 1924, 56 Εικ. 22), κι επίσης τα τρίγλυφα στον πρόναο του Απόλλωνος στους Δελφούς (Amandry & Hansen, 2010, 482, Εικ. 19.5).

⁷²⁷ Τούτο άλλωστε διαπιστώνεται και από τις αφανείς πλευρικές παρειές κάθε τριγλύφου, οι οποίες δεν είναι κάθετες στο πρόσωπο του πωρόλιθου, αλλά έχουν κλίση.

⁷²⁸ Καθώς υπερβαίνουν το πάχος των τοίχων στην ανώτερη στρώση (0.562 m) κατά σχεδόν 10 cm.

⁷²⁹ Επτά τρίγλυφα, 5 ακέραιες μετόπες, μία μισή στο βόρειο άκρο, όπως και θραύσμα από μία σπασμένη. Πρόκειται για τα μέλη υπ. αρ. Θ4.1 έως και Θ4.15.

⁷³⁰ Ο (Dinsmoor, 1910, 460 Εικ. 1) αποδίδει τα τρίγλυφα λεπτότερου πάχους στην πρόσταση, όπως άλλωστε και ο (Döerpfeld, 1885, Πίν. VII) και τα παχύτερα στους πλευρικούς τοίχους, ούτως ώστε να προκύπτει επαρκής χώρος για την έδραση των δοκών της οροφής του προνάου. Έπειτα όμως, έχοντας προσδιορίσει το πάχος των τοίχων από 0.776 m, που πίστευε αρχικά, σε 0.57 m, αναθεωρεί και προβαίνει σε αντιμετάθεση της θέσης των τριγλύφων (Papers, A2. The Superstructure),

Όσον αφορά στα λεπτότερα μέλη τριγλύφων υιοθετείται η προσέγγιση του Dinsmoor, ο οποίος αποδίδει τους λίθους πάχους ~53 cm στον πίσω ανατολικό τοίχο, με το σκεπτικό να προκύπτει έστω και λίγος διαθέσιμος χώρος για την έδραση των δοκών της οροφής, και γι' αυτούς με πάχος ~58 cm στους πλευρικούς τοίχους⁷³¹.

Γνωρίζοντας τον ακριβή αριθμό τριγλύφων στις κύριες και πλευρικές όψεις, το βάθος του προνάου και τη θέση του θυραίου τοίχου του σηκού, είναι εφικτή η γραφική αποκατάσταση της στρώσης του δωρικού θριγκού. Προκειμένου να διευκολυνθεί η σχετική περιγραφή, έχει γίνει αρίθμηση των θέσεων για τα τρίγλυφα για την κάθε όψη⁷³².

Στη δυτική όψη της πρόστασης υπάρχουν έντεκα πωρόλιθοι με τρίγλυφα (Σχ. 65). Οι θέσεις Δ2 έως και Δ10 καταλαμβάνονται από λίθους, που έχουν σε κάτωψη σχήμα T. Στις Δ1, Δ11⁷³³ αντιστοιχούν ισοσκελείς μασχαλιαίοι λίθοι, με ένα προεξέχον σκέλος, θεωρητικού μήκους μισής μετόπης να αντιστοιχεί στην κύρια όψη και το άλλο, ίσου μήκους, στην πλευρική. Από τα λαξεύματα στην άνω έδρα των επιστυλίων και των αντιθημάτων, αλλά και από τα μέλη του οριζόντιου γείσου του αετώματος⁷³⁴, προκύπτει ότι η δόμηση στις στενές όψεις του μνημείου, ξεκινούσε από τα άκρα και κατέληγε στο μέσον τους, όπου τοποθετείτο ο καταληκτήριος λίθος.

Το τρίγλυφο στη θέση Δ6 αποτελεί την καταφραγή της στρώσης. Θεωρητικά οι λίθοι στις θέσεις βορείως της Δ6 (Δ1-Δ5) θα φέρουν εντορμία κάτω γόμφου στη δεξιά πλευρά τους και αντίστοιχα στις απέναντι θέσεις (Δ7-Δ11) στην αριστερή. Επίσης πάνω στο τρίγλυφο της Δ6 τοποθετείται ο επίσης καταληκτήριος λίθος του οριζόντιου γείσου, ο οποίος διαθέτει μία πρόμοχθο πλαισιωμένη από ζεύγος οδών. Επιπλέον στον ίδιο λίθο τριγλύφου γομφώνονται τα δύο οριζόντια γείσα εκατέρωθεν του καταληκτήριου. Επομένως στην άνω έδρα του τρίγλυφου της θέσης Δ6 σημειώνονται δύο εντορμίες για γόμφο, μία στο αριστερό σκέλος και η άλλη στο δεξιό, συνοδευόμενες από μοχλοβόθριο με φορά τοποθέτησης προς τα άκρα. Με βάση το παραπάνω σύστημα δόμησης οι λίθοι στις θέσεις βόρεια της Δ6 διαθέτουν στην άνω έδρα τους εντορμία για γόμφο κοντά στον νότιο αρμό μαζί με μοχλοβόθριο αριστερής φοράς. Αντίστοιχα οι λίθοι νοτίως της θέσης Δ6 εμφανίζουν κατοπτρικά τα ίδια λαξεύματα, δηλαδή εντορμία για γόμφο κοντά στον βόρειο αρμό κάθε λίθου, στα αριστερά της οποίας υπάρχει μοχλοβόθριο με φορά προς τα δεξιά. Σύμφωνα με την παραπάνω προσέγγιση σε κάθε έναν από τους τυπικούς λίθους τριγλύφου στην πρόσοψη, η εντορμία για κάτω γόμφο βρίσκεται πάντοτε στην απέναντι πλευρά από εκεί όπου υπάρχει εντορμία για γόμφωση του υπερκείμενου λίθου γείσου. Τα παραπάνω ισχύουν αυτούσια για την ανατολική όψη του μνημείου.

επιβεβαιώνοντας έτσι, όπως αναφέρει, την άποψη του (Beulé, 1853, 120). Ο (Townsend, 1982, 213) με τις ανεξάρτητες παρατηρήσεις του για τους τοίχους καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα.

⁷³¹ (Dinsmoor Papers, C. Construction).

⁷³² Προηγείται ο προσδιορισμός της όψης με το αρχικό γράμμα, το οποίο αντιπροσωπεύει τον προσανατολισμό: Β=Βόρεια, Ν=Νότια, Α=Ανατολική, Δ=Δυτική όψη και έπεται η τάξη του λίθου με την αρίθμηση να ξεκινά σε κάθε περίπτωση από τα αριστερά προς τα δεξιά.

⁷³³ Η θέση Δ1 ταυτίζεται με τη Β15 και αντίστοιχα η Δ11 με τη Ν1.

⁷³⁴ (Dinsmoor, 1910, 464 σημ. 1).

Η αντίστοιχη λογική δύναται να εφαρμοστεί επίσης στις πλευρικές όψεις του μνημείου. Συγκεκριμένα στη νότια όψη, υπάρχουν δεκαπέντε διαθέσιμες θέσεις για πώρινα μέλη με τρίγλυφα και ο καταληκτήριος λίθος αναμένεται στη θέση N8, πάνω από την οποία τοποθετείται η καταφραγή της στρώσης του γείσου. Οι λίθοι που βρίσκονται στις θέσεις N2 έως και N7 θεωρητικά φέρουν εντορμία για κάτω γόμφο στον ανατολικό αρμό ώσεως και εντορμία γόμφωσης του υπερκείμενου γείσου στο δυτικό σκέλος της άνω έδρας τους. Η παραπάνω σχέση αντιστρέφεται δεξιά του καταληκτήριου λίθου τριγλύφου στη θέση N8 για τις θέσεις N9 έως N14.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο διάστημα που αντιστοιχεί στο πλευρικό μεταξόνιο, στις θέσεις N2, N3, N4 οι λίθοι έχουν πάχος όσο οι αντίστοιχοι στην πρόσταση, περί τα 66-67.5 cm. Ειδικότερα το μέλος στη N4 είναι μεταβατικό, καθώς βρίσκεται στο ύψος του θυραίου τοίχου. Ύστερα από αυτό τα άλλα κομμάτια προς τα ανατολικά εμφανίζονται με μικρότερο πάχος, συμβατό προς αυτό των τοίχων του σηκού. Τέλος το γωνιακό μέλος στη N15 θα πρέπει να είναι ισοσκελές μασχαλιαίο σε κάτοψη με πάχος της κάθε κεραίας ~41 cm⁷³⁵. Κατ' αντιστοιχίαν προς τη νότια όψη ισχύουν οι ίδιες θεωρητικές αρχές για τη βόρεια.

Παρ' όλα αυτά η ιδεατή αποκατάσταση της στρώσης της ζωφόρου προσκρούει σε ανακολουθίες, οι οποίες προκύπτουν σε κάποια από τα διαθέσιμα αρχιτεκτονικά μέλη.

Ο Dinsmoor εντόπισε τέσσερις διάσπαρτους λίθους με τρίγλυφα⁷³⁶, δύο στην περιοχή του Αρείου Πάγου⁷³⁷ και άλλους δύο εσωτερικά της πύλης⁷³⁸. Με βάση το πάχος τους όλα τα μέλη αναγνωρίζονται ως επιτοίχια στον σηκό. Δύο ακόμη μέλη της ίδιας κατηγορίας εντοπίστηκαν ενσωματωμένα σε χαμηλότερες στρώσεις της βόρειας όψης του βόρειου πύργου⁷³⁹. Από αυτά το NK4960, το NaTN και το Bβ12.2 φέρουν στην άνω έδρα τους εντορμία γόμφωσης γείσου στο αριστερό τους σκέλος (Σχ. 30, 33).

⁷³⁵ Υπενθυμίζεται ότι το γωνιακό μέλος στη N1 ταυτίζεται με το αντίστοιχο της πρόστασης στη Δ11, επομένως είναι επίσης ισοσκελές μασχαλιαίο σε κάτοψη, με τη διαφορά ότι το πάχος της κάθε κεραίας είναι ~51 cm.

⁷³⁶ (Dinsmoor, 1910, 466 σημ. 2)

⁷³⁷ Υπενθυμίζεται ότι εντοπίστηκαν ξανά σχετικά πρόσφατα από την (Κασσάπογλου, 2013, 53-54) στο πλαίσιο αρχαιολογικών καθαρισμών στη Β. Κλιτύ της Ακρόπολης. Το ένα εξ' αυτών εμφανίζεται πεσμένο στην πλαγιά σε φωτογραφία του W. J. Woodhouse περί το 1900 (Woodhouse Archive, University of Sydney, αρ. NM2007.94.8). Τα μέλη έχουν πλέον μεταφερθεί στη Νότια Κλιτύ στο χώρο του χορηγικού μνημείου κι έχουν λάβει αριθμό καταγραφής NK4959, NK4960.

⁷³⁸ Τα δύο κομμάτια σήμερα είναι τοποθετημένα στην κορυφή του ανατολικού τοίχου του νότιου πύργου με τις κύριες όψεις τους στραμμένες προς το εσωτερικό. Συμβατικά ονομάζονται: NaTN το τρίγλυφο στα νότια και NaTB το βόρειο. Άγνωστο πότε τοποθετήθηκαν εκεί, ίσως τη δεκαετία του 1930 στο πλαίσιο διαμόρφωσης της δυτικής πρόσβασης, πάντως όχι μετά τη δεκαετία του 1960, καθώς εμφανίζονται σε φωτογραφίες της ΑΣΚΣΑ που λήφθηκαν το 1962, βλ. Ascsa.net, αρ. 2004.01.2522. Το ένα εξ' αυτών, το βόρειο, απεικονίζεται σε φωτογραφία πριν από το 1888 κατακείμενο στη ΝΑ γωνία του Νότιου Πύργου, βλ. (Τσιποπούλου, 2008, 4 Εικ. 1).

⁷³⁹ Πρόκειται για τα Ββ12.2, Ββ12.3, τα οποία είναι εντοιχισμένα με την άνω παρειά τους ορατή στο πρόσωπο, η οποία είναι ιδιαίτερα θραυσμένη και στις δύο περιπτώσεις. Στο ένα από αυτά ωστόσο διακρίνεται ευκρινώς η εντορμία για λύκο, όπως και ο πυθμένας των εντορμιών για οριζόντιο σύνδεσμο T και για γόμφο, όλα στις αναμενόμενες θέσεις. Επιπλέον οι διαστάσεις των δύο λίθων (μήκος 1.06 m, πάχος 0.545-0.55 m), όπως και τα επιμέρους μήκη που αντιστοιχούν στο τρίγλυφο και στο ήμισυ μετόπης είναι απολύτως συμβατά με το μνημείο του Νικίου (Σχ. 10).

Στο ΝαΤΝ η εντορμία κάτω γόμφου του λίθου εμφανίζεται, όπως αναμενόταν, στον δεξιό αρμό ώσεως (Σχ. 33). Το ίδιο συμπεραίνεται επίσης για το NK4960⁷⁴⁰.

Ο NK 4959 φέρει στην άνω έδρα του δύο εντορμίες για γόμφο, μία πλάι σε κάθε αρμό⁷⁴¹, επομένως πάνω του τοποθετείτο η καταφραγή της στρώσης του πλευρικού γείσου (Σχ. 31). Όμως ο NK4959 δεν είναι, όπως θα αναμενόταν, και αυτός καταληκτικός, καθώς φέρει εντορμία για κάτω γόμφο στον αριστερό αρμό ώσεως⁷⁴². Επίσης το ΝαΤΒ αποκλίνει από τον ιδεατό κανόνα, καθώς στη σωζόμενη αριστερή του έδρα δεν υφίσταται εντορμία κάτω γόμφου (Σχ. 33), η οποία ως εκ τούτου θα πρέπει να βρισκόταν στη δεξιά πλευρά⁷⁴³, εκεί δηλαδή που απαντάται η αντίστοιχη εντορμία γόμφωσης του υπερκείμενου γείσου.

Ακόμη μια εξαίρεση αποτελεί ένα πώρινο μέλος τριγλύφου, που βρίσκεται σήμερα τοποθετημένο στο τεχνητό άνδρηρο νοτίως του νότιου πύργου (Σχ. 32)⁷⁴⁴. Ο λίθος, πάχους 66.4 cm, έχει απολαξευτεί στο αριστερό του άκρο, με αποτέλεσμα το μήκος του να είναι 0.998 m. Επιπλέον στην ίδια θέση σημειώνεται ορθογώνια απότμηση της πίσω γωνίας του, διαστάσεων 6.5X10.6 cm, με αποτέλεσμα το πάχος του τοπικά να μειώνεται στα 55.8 cm. Η εντορμία γόμφωσης του υπερκείμενου λίθου γείσου εντοπίζεται στη δεξιά πλευρά του μέλους, το ίδιο και ο κάτω γόμφος.

Οι τρεις περιπτώσεις που αναφέρθηκαν, υπαγορεύουν την αναθεώρηση της αρχικής προσέγγισης για τη γραφική αποκατάσταση της στρώσης της ζωφόρου, για την οποία θα χρησιμοποιηθούν τα όποια διαθέσιμα στοιχεία παρέχουν τα μέλη από τη στρώση του επιστυλίου και των αντιθημάτων τους.

Ο Dinsmoor με βάση τις εντορμίες για γόμφο στο πλευρικό επιστύλιο Θ2.4 και στο αντίθημα Θ1.1, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η δόμηση στη στρώση των πλευρικών επιστυλίων είχε φορά από το ανατολικό άκρο του σηκού προς τα δυτικά⁷⁴⁵. Ως προς το Θ2.4 η παρατήρησή του είναι ορθή. Το εν λόγω μέλος είναι κομμένο λόγω της επανάχρησής του στην υστερορρωμαϊκή πύλη, οπότε είναι εμφανής η εντορμία

⁷⁴⁰ Στο NK4960 η αριστερή παρειά του σώζεται ακέραια και δεν υπάρχει κάτω γόμφος, ο οποίος ως εκ τούτου θα βρισκόταν στη δεξιά πλευρά του λίθου, που σήμερα είναι θραυσμένη. Στο Ββ12.2 υπενθυμίζεται ότι είναι ορατή μόνο η άνω παρειά.

⁷⁴¹ Σήμερα είναι ορατό μόνο το δεξιό ήμισυ του λίθου, λόγω της ανατοποθέτησης μελών του δωρικού θριγκού στο χώρο του μνημείου. Παρά το γεγονός ότι το αριστερό μισό της έδρας είναι πλέον απρόσιτο, η ακριβής θέση και οι διαστάσεις των εκεί οικοδομικών στοιχείων έχουν αποτυπωθεί σε διαστασιολογημένο σκαρίφημα από τον Dinsmoor (Papers, Folder 4).

⁷⁴² Σε περίπτωση που ήταν καταληκτικός, θα έπρεπε να μην έχει σε καμία από τις πλευρές του εντορμία για κάτω γόμφο.

⁷⁴³ Η δεξιά παρειά του ΝαΤΒ σώζεται τελείως αποσπασματικά, ενώ η αριστερή παρειά, αν και ακέραια, είναι σήμερα τελείως αφανής. Ο Dinsmoor (Papers, C. Construction) ωστόσο αναφέρει πως δεν είδε εντορμία για κάτω γόμφο στον αριστερό αρμό ώσεως.

⁷⁴⁴ Το τρίγλυφο εμφανίζεται σε χαρακτηριστικό στο βιβλίο του (Boetticher, 1888, Πίν. XXX), ανάμεσα σε συντρίμια δυτικά του πύργου της Νίκης. Σε επόμενη φωτογραφία του (Stillman, 1870, Πίν. 7), ο λίθος έχει απολέσει ένα κομμάτι από την πάνω αριστερή γωνία του προσώπου του και βρίσκεται τοποθετημένος ανάποδα πλάι στην πύλη στον πύργο της Αθηνάς Νίκης (Πίν. 80: 1), βλ. παρόμοια λήψη στην (Bibliothèque Nationale de France, αρ. Gl.I.A.b.124). Για κάποιο άγνωστο λόγο το συγκεκριμένο μέλος φαίνεται ότι διέφυγε της προσοχής του Dinsmoor.

⁷⁴⁵ (Dinsmoor Papers, C. Construction).

γομφώσεως της από πάνω στρώσης. Η θέση της εντορμίας, ως προς τον ιδεατό αρμό μεταξύ των υπερκείμενων λίθων στις θέσεις B12 και B13 φανερώνει ότι ανήκει στο τρίγυφο της B12⁷⁴⁶. Παράλληλα επιτυγχάνεται να βρίσκονται στην ίδια πλευρά, τόσο ο κάτω γόμφος του λίθου όσο και αυτός στην άνω παρειά του, που προορίζεται για το γείσο, όπως ακριβώς παρατηρείται στον λίθο τριγύφου νοτίως του νότιου πύργου.

Στο αντίθημα Θ1.1, του βόρειου πλευρικού μεταξονίου, σώζεται στην άνω παρειά του εντορμία για γόμπο. Με βάση τη θέση της ως προς τον ιδεατό αρμό μεταξύ γωνικού τριγύφου στη θέση B15 και του αμέσως επόμενου στη B14, ο γόμπο αποδόθηκε από τον Dinsmoor στο μέλος της B14⁷⁴⁷. Όμως ο Dinsmoor παραβλέπει στην ανάλυσή του ένα μοχλοβόθριο στα αριστερά της εντορμίας για γόμπο⁷⁴⁸, η οποία ως εκ τούτου δεν μπορεί παρά να αφορά στη στερέωση και τοποθέτηση του γωνιακού μέλους⁷⁴⁹, κάτι που είναι άλλωστε αναμενόμενο. Σε αυτή την περίπτωση το βόρειο σκέλος του γωνιακού λίθου θα εμφανίζεται κατά 7.5 cm μακρύτερο του θεωρητικού ημίσεως μετόπης.

Από τη στιγμή που η κατεύθυνση τοποθέτησης των μελών αλλάζει μεταξύ των θέσεων B12, B15, τούτο σημαίνει ότι στη B13 ή στη B14 αντιστοιχεί λίθος καταφραγής με πιθανότερη τη B14⁷⁵⁰. Με δεδομένο ότι στην απέναντι, ΒΑ γωνία του μνημείου, έχει τοποθετηθεί ήδη ένα μέλος στη θέση B1, συμπεραίνεται ότι οι πλευρικές όψεις διέθεταν δύο καταφραγές στη στρώση του επιστυλίου, με μία να αντιστοιχεί στον πρόναο και την άλλη στο σηκό (Σχ. 65). Ενώ φαίνεται πως κάτι τέτοιο θα περιέπλεκε τη διαδικασία της δόμησης, εντούτοις μπορεί να αποφασίστηκε ακριβώς για να τη διευκολύνει. Εάν ο λίθος τριγύφου στις θέσεις B12 και N4 θεωρηθεί ότι τοποθετείται πρώτος⁷⁵¹, αμέσως μετά τις δύο γωνίες (B1-B15 και N1-N15), τότε χωρίζει πρακτικά την οικοδομή σε δύο ενότητες, σηκού και προνάου-πρόστασης, με ορόσημο τον θυραίο τοίχο. Κατ' αυτό τον τρόπο δίνεται η δυνατότητα σε δύο ομάδες να δουλεύουν ανεξάρτητα, μία με τα παχύτερα τρίγυφα στην περιοχή της πρόστασης και μία με τα λεπτότερα στον σηκό. Ακόμη κι αν υπάρχει μία μόνο ομάδα λιθοξόνων, το παραπάνω σύστημα επιτρέπει την πλήρη ολοκλήρωση της στρώσης στη μια ενότητα, χωρίς να έχει προχωρήσει καμία εργασία στην άλλη.

Το NK4959 φέρει, όπως αναφέρθηκε, εντορμία για κάτω γόμπο στον αριστερό αρμό ώσεως. Εάν αποδοθεί στη θέση N8, τότε προκύπτει η δεύτερη καταφραγή για τη

⁷⁴⁶ Σε αντίθετη περίπτωση το μήκος του λίθου στη B12 θα προέκυπτε 99.8 cm, δηλαδή εντελώς εκτός του εύρους μήκους που παρατηρείται στους άλλους παρόλιθους τριγύφων.

⁷⁴⁷ (Dinsmoor Papers, C. Construction).

⁷⁴⁸ Παρά το γεγονός ότι το έχει αποτυπώσει βλ. (Dinsmoor, 1910, 460 Εικ. 1).

⁷⁴⁹ Το μοχλοβόθριο δε θα μπορούσε να έχει ωθήσει κάποιο λίθο προς τα αριστερά εάν είχε ήδη γομφωθεί το γωνιακό μέλος στη θέση του, ούτε αντιστρόφως δε θα μπορούσε να είχε σπρωχτεί στη θέση του το γωνιακό μέλος εάν είχε ήδη γομφωθεί ο B14.

⁷⁵⁰ Ο λίθος τριγύφου στη B14 φέρει εντορμία για λύκο, η οποία βρίσκεται στην ίδια ευθεία με τις αντίστοιχες στο πλευρικό επιστύλιο και αντίθημα, επομένως μπορούσε να εξυπηρετηθεί η καταβίβασή της από μία και μόνο ανυψωτική μηχανή σταθερής θέσης. Με αυτή την παραδοχή στη B13 αναμένονται εντορμίες για γόμπο προς τη δεξιά (βόρεια) πλευρά του εκεί λίθου.

⁷⁵¹ Σε αυτή την περίπτωση ο λίθος πιθανώς να είχε γομφωθεί και από τις δύο πλευρές του.

συγκεκριμένη στρώση στις N5, N6, N7⁷⁵², με πιθανότερη την τελευταία⁷⁵³. Σύμφωνα με αυτή την παραδοχή, οι πυρόλιθοι με τρίγλυφα στις θέσεις N5, N6, φέρουν εντορμία για κάτω γόμφο στον δεξιό αρμό ώσεως και εντορμία γόμφωσης για γείσο στο αριστερό σκέλος της άνω παρειάς τους μαζί με μοχλοβόθριο φοράς προς τα δυτικά (Σχ. 65). Με αυτά τα χαρακτηριστικά συμφωνεί ο NK4960, επομένως μπορεί να αποδοθεί σε οποιαδήποτε από τις δύο ομόλογες θέσεις. Ανατολικά του NK4959, στη θέση N8, οι λίθοι στις N9 έως και N13 φέρουν εντορμία κάτω γόμφου στην αριστερή πλευρά τους, καθώς η δόμηση έχει αφετηρία τη ΝΑ γωνία με κατεύθυνση δυτικά, ενώ τα υπερκείμενα γείσα γομφώνονται πλάι στον δεξιό αρμό με φορά τοποθέτησης προς αυτόν.

Εάν ο NK4959 αποδοθεί στη βόρεια όψη, στη θέση B8, τότε αποτελεί έναν από τους λίθους στα δυτικά της δεύτερης καταφραγής, ο οποίος θα μπορούσε να τοποθετηθεί οπουδήποτε μεταξύ των B2 και B7. Ως πιθανότερη προκρίνεται η B7, αφού εμπίπτει στη ζώνη εμβέλειας της ανυψωτικής μηχανής, η οποία ούτως ή άλλως βρίσκεται σταθερά σε αυτό το σημείο, για να εξυπηρετεί την καταβίβαση καταληκτήριων λίθων από τις άλλες στρώσεις⁷⁵⁴. Έτσι στις θέσεις από B8 έως και B11 τα μέλη διαθέτουν κάτω γόμφο στον αριστερό αρμό ώσεως και αντίστοιχη εντορμία γόμφωσης γείσου στο δεξιό σκέλος της άνω έδρας τους, μαζί με μοχλοβόθριο με φορά προς τα δυτικά. Αντιστρόφως στα ανατολικά της θέσης B7, οι λίθοι στις θέσεις B6 έως και B2 φέρουν εντορμία κάτω γόμφου στον δεξιό αρμό ώσεως, ενώ εκάστοτε υπερκείμενο μέλος του γείσου γομφώνεται στην αριστερή πλευρά της άνω έδρας τους. Ως εκ τούτου σε οποιαδήποτε από τις παραπάνω θέσεις, συμπεριλαμβανομένης και της B7 δύναται να αποδοθεί ο NK4960⁷⁵⁵.

Οι δύο παραπάνω εναλλακτικές λύσεις είναι εξίσου εφαρμόσιμες, ωστόσο η δεύτερη προκρίνεται ως πιθανότερη, διότι η καταφραγή βρίσκεται σε κεντρικότερη θέση στη στρώση, έχοντας πέντε αγελαίους λίθους τριγλύφου στα ανατολικά της και τέσσερις στα δυτικά, αντί επτά και δύο αντίστοιχα στην άλλη περίπτωση. Η μετατόπιση της καταφραγής κατά μία θέση ως προς αυτή της στρώσης των γείσων οφείλεται ίσως σε πρόνοια του συνεργείου, ώστε να μην προκύψουν δύο μη γομφωμένα μέλη το ένα ακριβώς πάνω από το άλλο. Καθώς η ίδια συνθήκη ισχύει επίσης για τα καταληκτήρια μέλη των στενών όψεων, δεν αποκλείεται κι εκεί να επαναλαμβάνεται το ίδιο σύστημα⁷⁵⁶.

⁷⁵² Η οποία βρίσκεται ίσως πιο κοντά στην πρώτη καταφραγή (θέση N2 ή N3) από όσο θα αναμενόταν.

⁷⁵³ Καθώς βρίσκεται ούτως ή άλλως εντός της εμβέλειας της ανυψωτικής μηχανής, η οποία αναβιβάζει το καταληκτήριο γείσο της στρώσης στη θέση του.

⁷⁵⁴ Η ζώνη αυτή τεκμηριώνεται επίσης από την αλλαγή στη φορά των σωζόμενων μοχλοβοθρίων στην άνω έδρα των *in situ* κροκαλοπαγών λίθων της θεμελίωσης. Η άλλη πιθανή θέση καταφραγής, η B2 θα πρέπει να αποκλειστεί, διότι σε αυτή την περίπτωση δεν προκύπτουν λίθοι με μοχλοβόθριο και γόμφο για γείσο στο αριστερό τους μέρος στην άνω έδρα τους, μαζί με κάτω γόμφο στον αριστερό τους αρμό ώσεως, καθώς υπάρχει ένας τουλάχιστον λίθος με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, ο NK4960.

⁷⁵⁵ Από τη στιγμή που δε σώζεται ο αρμός ώσεως του λίθου στα δεξιά, δεν αποκλείεται να μη διέθετε γόμφο, επομένως να ήταν καταληκτήριο.

⁷⁵⁶ Τα σωζόμενα μοχλοβόθρια στην άνω έδρα των αντιθημάτων του επιστυλίου μεταφέρουν μια εντελώς αποσπασματική εικόνα για το σύστημα δομής της υπερκείμενης στρώσης της ζωφόρου, καθώς

Σύμφωνα μάλιστα με την ως άνω παραδοχή, ο λίθος NaTB, που όπως αναφέρθηκε ήδη αποτελεί εξαίρεση, δύναται να αποδοθεί στην ανατολική όψη σε μία και μόνο θέση, την A7⁷⁵⁷, η οποία αντιστοιχεί στην καταφραγή⁷⁵⁸ (Σχ. 65). Αντίστοιχα ο NaTN, με εντορμία κάτω γόμφου στα δεξιά του και για το υπερκείμενο γείσο στα αριστερά, μπορεί να ανήκει σε τέσσερις πιθανές θέσεις, (A2, A3, A4, A5). Δύο όμως από αυτές, οι A3, A5, αποκλείονται λόγω ασυμφωνίας μεταξύ των εντορμιών για γόμφο στο NaTN και των γείσων, που αποδίδονται πάνω από τις θέσεις αυτές⁷⁵⁹. Με βάση το ίδιο σύστημα, όσον αφορά στη δυτική όψη, ο λίθος τριγλύφου νοτίως του νότιου πύργου δε θα μπορούσε να καταλάβει καμία από τις διαθέσιμες θέσεις⁷⁶⁰. Επομένως θα πρέπει να αποδοθεί στις πλευρικές όψεις σε μία από τις: B12, B13, N3, N4. Στη νότια όψη δεν πληροί καμία από τις δύο διαθέσιμες θέσεις τα απαιτούμενα κριτήρια. Βόρεια, στη B12 δε μπορεί να τοποθετηθεί λόγω αναντιστοιχίας της εντορμίας για κάτω γόμφο με το αντίστοιχο λάξευμα στην άνω έδρα του Θ2.4. Άρα για τη βόρεια όψη η μόνη πιθανή θέση που απομένει είναι η B13⁷⁶¹.

Για στους λίθους τριγλύφων Ββ12.2, Ββ12.3, τα στοιχεία δεν είναι επαρκή για την απόδοσή τους σε κάποια θέση. Το πάχος τους, περί τα 55 cm, βρίσκεται ανάμεσα στις αντίστοιχες τιμές για τον ανατολικό και τους πλευρικούς τοίχους. Τελείως ενδεικτικά αποδίδονται στη νότια όψη του μνημείου. Ο Ββ12.2, στον οποίο σώζονται τα ίχνη εντορμίας γόμφωσης γείσου στην αριστερή του πλευρά, τοποθετείται σε ομόλογη θέση δυτικά της καταφραγής. Η θέση του Ββ12.3 είναι τελείως ενδεικτική.

Κλείνοντας, όσον αφορά στις μαρμάρινες μετόπες της δωρικής ζωφόρου, πέρα από αυτές που σήμερα είναι ενσωματωμένες στην πύλη⁷⁶², εντοπίζεται μία εντοιχισμένη στον βόρειο τοίχο του βόρειου πύργου (Πίν. 54: 6, Σχ. 45)⁷⁶³, όπως επίσης και τουλάχιστον δύο μικρά θραύσματα στον ανατολικό τοίχο του νότιου πύργου (Πίν. 55: 5, 6)⁷⁶⁴. Ο Dinsmoor εκτός από ένα κομμάτι μετόπης στον νότιο πύργου αναφέρει πως εντόπισε ακόμη ένα στην περιοχή του Ασκληπιείου⁷⁶⁵. Δεν αποκλείεται τέλος τα

τα υπόλοιπα στοιχεία, που θα συμπλήρωναν το σύνολο, είναι εντελώς απρόσιτα λόγω της ενσωμάτωσης των επίμαχων λίθων στην υστερορωμαϊκή πύλη. Σε κάθε περίπτωση τα διαθέσιμα στοιχεία δε δημιουργούν προσκόματα στην προτεινόμενη υπόθεση.

⁷⁵⁷ Υπενθυμίζεται ότι το καταληκτήριο γείσο στις στενές όψεις του μνημείου αντιστοιχεί στην έκτη θέση, δηλαδή στην προκειμένη περίπτωση στην Α6.

⁷⁵⁸ Οπότε με αυτό το δεδομένο δεν υφίσταται εντορμία κάτω γόμφου στον δεξιό αρμό ώσεως.

⁷⁵⁹ Βλ. παρακάτω: Γραφική σύνθεση οριζόντιων γείσων ανατολικού αετώματος.

⁷⁶⁰ Καθώς οι δύο εντορμίες, για κάτω γόμφο και για τη στερέωση του υπερκείμενου γείσου, βρίσκονται στην αριστερή πλευρά του λίθου, κάτι που δεν χαρακτηρίζει καμία από τις διαθέσιμες θέσεις στη δυτική όψη, είτε με την ιδεατή παραδοχή καταφραγής στη Δ6 είτε με το τροποποιημένο στη Δ5 ή Δ7.

⁷⁶¹ Κατά συνέπεια η απότμηση της αριστερής γωνίας του λίθου σχετίζεται με την ύστερη επανάχρησή του, κάτι άλλωστε που ήταν αναμενόμενο κρίνοντας από την πολύ αμελή λιθοξοϊκή κατεργασία.

⁷⁶² Πρόκειται για τα μέλη Θ4.1 (κομμένο στο μισό μήκος), Θ4.3, Θ4.5, Θ4.7, Θ4.9, Θ4.11, Θ4.13 (θραυσμένο).

⁷⁶³ Είναι το μέλος Ββ8.2β, εντοπίζεται τοποθετημένο οριζόντια στον τοίχο, οπότε προβάλλει στην όψη με τη στενή πλευρά του.

⁷⁶⁴ Παρεμβάλλοντα μεταξύ των λίθων Na1.3, Na2.3 κι αναγνωρίζονται από την ανακουφιστική ταινία κατά μήκος της μιας ακμής στην αρχική άνω παρειά τους. Πιθανόν σε αυτά τα κομμάτια αναφέρεται ο (Townsend, 1982, 204).

⁷⁶⁵ (Dinsmoor Papers, A2. The Superstructure).

μαρμάρινα θραύσματα που είναι ενσωματωμένα εκατέρωθεν της προεξοχής των τριγλύφων στους Ββ12.2, Ββ12.3 να ανήκουν σε μετόπες του χορηγικού μνημείου.

Αετώματα

Οριζόντια γείσα δυτικού αετώματος

Υπενθυμίζονται οι διαπιστώσεις του Dinsmoor. Η στρώση του οριζόντιου γείσου στην ανατολική και δυτική όψη του χορηγικού μνημείου αποτελείται από έντεκα μέλη, δύο εκ των οποίων είναι γωνιακά. Η καταφραγή βρίσκεται στην έκτη θέση, στον άξονα συμμετρίας και πλαισιώνεται εκατέρωθεν από τέσσερις λίθους, των οποίων η τοποθέτηση, ως εκ τούτου, ξεκινάει από τα δύο άκρα⁷⁶⁶.

Ο καταληκτήριος λίθος έχει στην κάτω έδρα του μια πρόμοχθο, πλαισιωμένη από δύο οδούς. Τα υπόλοιπα οκτώ κομμάτια φέρουν από δύο πρόμοχθους και δύο οδούς, ενώ διακρίνονται σε δύο τύπους: Όσα βρίσκονται δεξιά του κεντρικού λίθου, εμφανίζουν διαδοχικά ΠΡ-ΟΔ-ΠΡ-ΟΔ, ενώ αυτά στα αριστερά έχουν ΟΔ-ΠΡ-ΟΔ-ΠΡ.

Η παρειά που απολήγει σε πρόμοχθο, είναι πάντοτε αυτή από την οποία ο λίθος σπρώχνεται στη θέση του και φέρει εντορμία για γόμφο (Πίν. 56: 1), ενώ η απέναντι καταλήγει σε οδό, και είναι αυτή που έρχεται σε επαφή με ήδη τοποθετημένο μέλος. Με αφετηρία τις γωνίες, η εναλλαγή προμόχθων και οδών καθορίζει την ιδιαίτερη μορφή του καταληκτήριου γείσου, που φέρει μόνο μία πρόμοχθο μεταξύ δύο οδών.

Η πλειονότητα των λίθων από το οριζόντιο γείσο της δυτικής όψης του μνημείου έχουν αναχρησιμοποιηθεί στην πύλη Beulé κι έχουν μέσο ύψος 22.1 cm. Η εκ νέου τοποθέτησή τους θα έπρεπε να εξασφαλίζει ταυτόχρονα δύο συνθήκες: Κατά την οριζόντια έννοια ομαλή αλληλουχία προμόχθων-οδών και κατά την κατακόρυφη συμφωνία προμόχθων με τρίγλυφα. Επομένως ήταν κρίσιμη η τοποθέτηση των μελών της στρώσης τους με την ίδια ακριβώς σειρά.

Για να επιτευχθεί αυτό, έγινε χρήση ενός από τα πιο συνηθισμένα συστήματα προσήμανσης λίθων για τη διευκόλυνση της τοποθέτησής τους με την ορθή σειρά, με τη χρήση αλφαβητικής ακολουθίας γραμμάτων⁷⁶⁷. Κάθε μέλος φέρει στην άνω έδρα ή το πρόσωπο δύο διαδοχικά γράμματα του αλφαβήτου, από ένα κοντά σε κάθε παρειά. Η συναρμογή δύο λίθων είναι η επιθυμητή, όταν εκατέρωθεν κάθε αρμού εμφανίζεται το ίδιο γράμμα (στην ίδια μορφή ή κατοπτρικά).

Η αλληλουχία στο οριζόντιο γείσο του μνημείου έχει ως εξής (Σχ. 61): Ο λίθος γείσου αμέσως μετά τον αριστερό γωνιακό (όπως κοιτάζει κανείς την πρόσοψη του μνημείου) είναι ο πρώτος που φέρει γράμμα, το «Α», δίπλα στον αρμό δεξιά. Ο αρμός αριστερά, δηλαδή προς το γωνιακό μέλος, δε φέρει καμία σήμανση. Στον επόμενο

⁷⁶⁶ Η κατεύθυνση της δόμησης δηλαδή είναι από τα άκρα προς το μέσο της όψης, οπότε η κατεύθυνση τοποθέτησης είναι αντίστροφη, από το κέντρο προς τις γωνίες.

⁷⁶⁷ Πρόκειται ίσως για ένα από τα πρώτα παραδείγματα λύσης και μεταφοράς και εκ νέου συναρμολόγησης μέρους ενός κτηρίου που είχε έρθει στο φως στην Αθήνα, πολλές δεκαετίες μάλιστα πριν να ανακαλυφθούν στην αρχαία Αγορά της Αθήνας οι γνωστές περιπτώσεις των «περιπλανώμενων» ναών και κτηρίων.

λίθο δεξιά, υπάρχει ένα «Α» σε ανταπόκριση με αυτό του προηγούμενου μέλους και ένα «Β» στον αρμό στα δεξιά. Ο επόμενος λίθος έχει χαραγμένο ένα «Β» κοντά στον αριστερό αρμό και ένα «Γ» στον δεξιό κ.ο.κ. Η αλληλουχία που προκύπτει είναι: «-Α, Α-Β, Β-Γ, Γ-Δ, Δ-Ε, Ε-Ζ, Ζ-Η, Η-Θ⁷⁶⁸, Θ-» (Πίν. 56: 2). Ο καταληκτήριος λίθος φέρει τα γράμματα Δ-Ε. Ας σημειωθεί επίσης ότι τα ομόλογα γράμματα των «Γ» και «Ε» είναι κατοπτρικά χαραγμένα ως προς τον αρμό, όχι όμως και το «Ζ», το οποίο επαναλαμβάνεται αυτούσιο. Το γράμμα «Β» υπάρχει μόνο στην κανονική μορφή με το κατοπτρικό του –αν αυτό υπήρξε– να έχει χαθεί λόγω θραύσης του γείσου. Ας σημειωθεί ότι το παραπάνω σύστημα σήμανσης επαναλαμβάνεται αυτούσιο στην κάτω παρειά των μαρμάρων με μικρότερα γράμματα (Πίν. 56: 3).

Οι ορθοστάτες των αετωμάτων

Το τύμπανο των αετωμάτων αποτελείται από σχετικά λεπτούς (25-31 cm) μαρμαρίνους ορθοστάτες. Δύο μόνο σώζονται, ένας από κάθε όψη⁷⁶⁹. Ο NK3761 είναι κεντρικός ορθοστάτης και κατά πάσα πιθανότητα προέρχεται από τη δυτική όψη του χορηγικού μνημείου (Σχ. 39)⁷⁷⁰. Η πλέον ουσιαστική πληροφορία που παρέχει, είναι η κλίση του αετώματος στις 14.20°. Εκτός αυτού είναι ο πρώτος λίθος που τοποθετήθηκε στη θέση του, καθώς φέρει εντορμία για γόμφο και στις δύο πλάγιες έδρες του⁷⁷¹. Φαίνεται λοιπόν ότι σε σχέση με τη στρώση των γείσων, η φορά τοποθέτησης των ορθοστατών αντιστρέφεται, έχοντας πλέον αφετηρία τις γωνίες και προορισμό τα άκρα. Τούτο επιβεβαιώνεται από δύο ακόμη περιπτώσεις: Αφενός από τον άλλο ορθοστάτη (NK4945), όπου στην αριστερή σωζόμενη έδρα του δεν υπάρχει λάξευμα για γόμφο, αφετέρου από το γείσο NK4953, στην άνω παρειά του οποίου σώζεται εντορμία για γόμφο με δύο μογλοβόθρια στα δεξιά της, με φορά προς αυτή.

Ο NK4945 δεν διατηρείται ακέραιος κατά μήκος, καθώς έχει κοπεί (Σχ. 40)⁷⁷². Με βάση το ύψος του στο σωζόμενο αριστερό άκρο, προκύπτει ότι καταλάμβανε τη θέση αμέσως δεξιά του κεντρικού ορθοστάτη. Λόγω όμως μιας διαφοράς ύψους 8 mm στα ύψη τους, τα δύο γνωστά μέλη NK4945 και NK3761 δεν ήταν σε επαφή, αντίθετα αποδίδεται ένα στο κάθε αέτωμα⁷⁷³, στην προκειμένη περίπτωση στο δυτικό⁷⁷⁴.

⁷⁶⁸ Το συγκεκριμένο γείσο προκύπτει από τον συνδυασμό δύο θραυσμάτων που συνανήκουν, τα NK4952 και NK4953, λόγω της ύπαρξης γράμματος στην άνω παρειά τους. Η σήμανση με το γράμμα «Η» πάλι στον αριστερό αρμό και με «Θ» στον δεξιό, υπαγορεύει πως το γείσο καταλαμβάνει την ένατη θέση της στρώσης.

⁷⁶⁹ Φαινομενικά ο ένας λίθος διαδέχεται τον άλλο, ωστόσο υπάρχει διαφορά ύψους των πλάγιων παρειών που εφάπτονται.

⁷⁷⁰ Ο (Dinsmoor, 1910, 468 σημ. 2) αναφέρει ότι βρέθηκε στο ανατολικό άκρο της στοάς του Ευμένου, ενώ σε φωτογραφία του έτους 1892, (Bibliothèque Nationale de France, 203 phot. *De Grèce don du phot. Hubert Vaffier*, no F.109) απεικονίζεται κατακείμενος δίπλα στον ανατολικό τοίχο θεμελίωσης του χορηγικού μνημείου (Πίν. 16: 3). Έπειτα πρέπει να μεταφέρθηκε στο Διονυσιακό θέατρο, όπου εντοπίστηκε από τον Βερσάκη. Σχολιάζεται επίσης από τον (Fiechter, 1936, 22, 21 Εικ. 5), ο οποίος αγνοεί την προέλευσή του και το κατατάσσει στα μέλη που δε σχετίζονται με το Διονυσιακό θέατρο.

⁷⁷¹ (Dinsmoor, 1910, 467).

⁷⁷² Κάτω δεξιά σώζεται η «φάλκα» που λαξεύτηκε για να πετύχει το κόψιμό του.

⁷⁷³ (Dinsmoor, 1910, 468 και Εικ. 6) όπου η διαφορά σύμφωνα με τις μετρήσεις του είναι μικρότερη στα 4 mm.

⁷⁷⁴ Επειδή ο NK4945 βρέθηκε σε λιθοσωρό στα κατάντη της πύλης Beulé, φαίνεται πως μεταφέρθηκε ύστερα από τη διάλυση του μνημείου στο εργοτάξιο της υστερορωμαϊκής πύλης. Αφού εκεί

Επομένως για τους ορθοστάτες του τυμπάνου, η κατανομή των αρμών είναι η ίδια στις δύο όψεις του κτηρίου.

Στο όριο της θραύσης στα δεξιά του ορθοστάτη NK4945 διακρίνεται η στενή παρειά μιας εντορμίας, πλάτους 2.1 cm και βάθους 12.1 cm, κάθετης προς την άνω έδρα. Οι διαστάσεις δείχνουν ότι πρόκειται για εντορμία λύκου παρά γόμφου, επομένως το αρχικό μήκος του λίθου δύναται να αποκατασταθεί κατά προσέγγιση το μέγιστο στα 2.08 m⁷⁷⁵.

Αντιθήματα ορθοστατών δυτικού αετώματος

Οι ορθοστάτες των αετωμάτων διέθεταν αντίθημα. Ο Dinsmoor, λαμβάνοντας υπόψη του την πολύ αδρή κατεργασία με χοντρό βελόνι στις πίσω παρειές των μαρμάρινων ορθοστατών και την έλλειψη ταινιών επαφής (Πίν. 56: 4, Σχ. 39, 40), κατέληξε πως σε αυτό το μέρος του κτηρίου έγινε χρήση πωρολίθου, ακριβώς όπως συνέβη με τα αντιθήματα των επιτοίχιων επιστυλίων⁷⁷⁶.

Τα στοιχεία για τους λίθους του αντιθήματος παρατηρούνται στην ορατή άνω έδρα των οριζόντιων γείσων από την εσωτερική πλευρά της πύλης Beulé (Σχ. 61). Ο καταληκτήριος Θ3.6 φέρει ένα μοχλοβόθριο στο μέσον του μήκους του. Οι λίθοι Θ3.5 και Θ3.7, που τον πλαισιώνουν, έχουν από μια εντορμία για γόμφο πολύ κοντά στον αριστερό και δεξιό αρμό τους αντίστοιχα. Στον Θ3.7 μάλιστα υπάρχει ένα μοχλοβόθριο δεξιά της εντορμίας και αφού δεν υφίσταται κανένα άλλο αριστερά αυτής, η κατεύθυνση της δόμησης φαίνεται να είναι η ίδια με αυτή των ορθοστατών του αετώματος, δηλαδή από τις γωνίες προς το κέντρο της όψης. Στον Θ3.5 η εντορμία για γόμφο έχει ανοιχτεί σχεδόν σε επαφή με τον αρμό⁷⁷⁷. Στο δεξιό άκρο του Θ3.4 θα αναμενόταν η ύπαρξη ενός μοχλοβοθρίου, που όμως δεν υφίσταται, για λόγους που εξηγούνται παρακάτω.

Στους λίθους Θ3.4 και Θ3.8 δε σημειώνεται εντορμία για γόμφο, αλλά στους αμέσως διπλανούς τους Θ3.3⁷⁷⁸ και NK4953 (Σχ. 34). Η θέση της στην προκειμένη περίπτωση δεν είναι τόσο κοντά στον αρμό, αλλά εμπίπτει περίπου στο 1/4 του μήκους του λίθου. Ο Θ3.2 με το συμμετρικό του γείσο, που λανθάνει, δε φέρει κανένα οικοδομικό λάξευμα.

αξιοποιήθηκε η πλειονότητα των λίθων από τη στρώση του γείσου της δυτικής όψης, θεωρείται πιθανότερο και ο ορθοστάτης να ανήκει σε αυτή. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο Dinsmoor (Papers, A2. The Superstructure).

⁷⁷⁵ Με την παραδοχή ότι ο λύκος έχει μήκος στο χείλος του 11.5 cm, όσο ακριβώς μετρήθηκε στον κεντρικό ορθοστάτη. Στο (Dinsmoor, 1910, 468 Εικ. 6) το μήκος αποκαθίσταται με βάση το ίδιο στοιχείο στα 1.86 m.

⁷⁷⁶ Το επιστύλιο NK4956 φέρει στην πίσω έδρα του τα ίδια ακριβώς χτυπήματα από βελόνι.

⁷⁷⁷ Η εντορμία έχει γεμιστεί με τσιμεντοκονίαμα, ωστόσο το αριστερό της πέρας διακρίνεται σαφώς. Το συνολικό της μήκος λήφθηκε από τα επιτόπου διαστασιολογημένα σκαριφήματα του Dinsmoor (Papers, Folder 4).

⁷⁷⁸ Τόσο η εντορμία για γόμφο όσο και το μοχλοβόθριο που θα αντιστοιχούσε σε αυτή, είναι τελείως αφανή λόγω τσιμεντοκονιάματος. Η θέση της εντορμίας δίνεται με βάση διαστάσεις που πήρε ο Dinsmoor (Papers, Folder 4).

Γνωρίζοντας τις ακριβείς αποστάσεις μεταξύ των εντορμιών για γόμφο και λαμβάνοντας υπόψη τη φορά τοποθέτησης που υποδεικνύουν τα εκεί μοχλοβόθρια, είναι εφικτό να αποκατασταθούν οι διαστάσεις των λίθων που απαρτίζουν το αντίθημα των ορθοστατών του αετώματος. Οι εντορμίες των Θ3.5 και Θ3.7 απέχουν μεταξύ τους 2.615 m, που αντιστοιχεί σε δύο λίθους μήκους 1.3075 m έκαστος. Το μοχλοβόθριο επί του Θ3.6 εμφανίζει εκκεντρότητα 5.2 cm προς τα δεξιά ως προς τον αρμό των δύο λίθων, επομένως τούτο χρησιμοποιήθηκε για να ωθήσει τον λίθο αντιθήματος που βρισκόταν στα αριστερά του. Επιπλέον ο εν λόγω λίθος ήταν τελικά ο πρώτος που τοποθετήθηκε στη θέση του από αυτή τη στρώση. Με αυτό τον τρόπο εξηγείται η απουσία μοχλοβοθρίου στον Θ3.4, αφού όπως φαίνεται, ο λίθος σπρώχτηκε στη θέση του από τα δεξιά, ενώ γομφώθηκε από τα αριστερά. Έτσι ο αρμός του δε συμπίπτει με τον άξονα της όψης.

Ο αμέσως επόμενος λίθος στα αριστερά είχε μήκος 1.408 m και ο συμμετρικός του αποκαθίσταται μακρύτερος στο 1.50 m⁷⁷⁹. Με δεδομένο ότι πρόκειται για ένα τελειώς αφανές μέρος του κτηρίου, η διαφορά μήκους μεταξύ των δύο λίθων μάλλον δεν αποτελεί κάποιο παράδοξο και στην προκειμένη περίπτωση μπορεί να εξηγηθεί. Σύμφωνα με τα μήκη που υπολογίστηκαν πρωτύτερα, οι λίθοι παραταγμένοι στη σειρά αφήνουν ίσο ελεύθερο διάστημα στα άκρα μήκους 2.47 m, ενώ οι κατακόρυφοι αρμοί που τα ορίζουν απέχουν μεταξύ τους 5.525 m. Το άθροισμα του μήκους των δύο κεντρικών λίθων είναι 2.615 m. Επομένως απομένουν 2.91 m τρέχοντα μέτρα για τους δύο λίθους που απομένουν, θεωρητικού μήκους έκαστος 1.455 m. Ο πρωτοτοποθετημένος λίθος εμφανίζει, όπως ήδη αναφέρθηκε, τον αρμό του στα δεξιά κατά ~5 cm έκκεντρα ως προς τον άξονα της όψης, επομένως στερεί από τα αριστερά του 5 cm και δημιουργεί πλεόνασμα ίσης ποσότητας στα δεξιά του, οπότε προκύπτουν έτσι τα μήκη που υπολογίστηκαν παραπάνω.

Ο Dinsmoor υπέθεσε ότι τα αντιθήματα του τυμπάνου δεν αποτελούνται από ορθοστάτες, αλλά από επάλληλους δόμους λιθόπλινθων⁷⁸⁰, κάτι άλλωστε που συνιστά μια συνήθη επίλυση⁷⁸¹. Ο αριθμός των στρώσεων μπορεί να είναι είτε τρεις ή τέσσερις με τυποποιημένο ύψος 42.9 και 32.2 αντίστοιχα. Η πίσω όψη των δύο σωζόμενων μαρμάρινων ορθοστατών δε σώζει κανένα στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της μιας ή της άλλης εκδοχής. Από την άποψη της ομαλής κατανομής των κατακόρυφων αρμών φαίνεται ότι επιτυγχάνεται καλύτερο αποτέλεσμα, που ομοιάζει προς ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας, όταν οι στρώσεις είναι τέσσερις.

Γραφική σύνθεση οριζόντιων γείσων ανατολικού αετώματος

Όλα τα στοιχεία τα οποία αντλήθηκαν από τα οριζόντια γείσα της δυτικής όψης, που σχετίζονταν με τους ορθοστάτες και τα αντιθήματά τους, δημιουργούν μια σειρά από κριτήρια για τη γραφική σύνθεση αντίστοιχων μελών από την ανατολική όψη του

⁷⁷⁹ Το δεξιό πέρας της εντορμίας για γόμφο δε σώζεται, η διάσταση αποκαθίσταται με βάση το μέγιστο σωζόμενο μήκος του λαξεύματος.

⁷⁸⁰ (Dinsmoor Papers, B4. The Pediments and Roof).

⁷⁸¹ Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο Παρθενώνας και ο ναός του Ηφαίστου, ενώ αντίθετα στο Ερέχθειο, στα Προπύλαια και στον ναό του Ποσειδώνα στο Σούνιο το αντίθημα απαρτίζεται επίσης από ορθοστάτες (Ορλάνδος, 1915a, 6-7).

χορηγικού μνημείου. Ωστόσο λαμβάνοτάς τα υπόψη, διαπιστώνεται μια σειρά από ανωμαλίες, κυρίως όσον αφορά στη θέση των εντορμιών για γόμφο των αντιθημάτων.

Ο λίθος Θ3.1 είναι ο μοναδικός της ομάδας του, που αναχρησιμοποιήθηκε στην υστερορρωμαϊκή πύλη⁷⁸². Πρόκειται για την καταφραγή της στρώσης, καθώς έχει πλάτος 61.4 cm με μία μόνο πρόμοχθο πλαισιωμένη από οδούς, επομένως καταλαμβάνει την έκτη θέση (Α_Γ6) (Σχ. 62).

Η υπερκείμενη στρώση των μαρμάρινων ορθοστατών του αετώματος επιβάλλει την ύπαρξη τεσσάρων εντορμιών για γόμφο, με ισάριθμα μοχλοβόθρια φοράς προς το μέσο της όψης στις θέσεις Α_Γ3, Α_Γ5, Α_Γ7, Α_Γ9. Ας σημειωθεί ότι οι κατακόρυφοι σύνδεσμοι στις Α_Γ5, Α_Γ7 αφορούν στον ίδιο λίθο, τον κεντρικό. Με βάση τα οριζόντια γείσα του δυτικού αετώματος, οι λίθοι στις ίδιες θέσεις θα πρέπει επιπλέον να διαθέτουν ακόμη μία εντορμία έκαστος για την κατακόρυφη σύνδεση των λίθων του αντιθήματος. Μάλιστα στις θέσεις Α_Γ3, Α_Γ9 οι τóρμοι αναμένεται να είναι λαξευμένοι περίπου στην ίδια ευθεία.

Ο NK4946 απολήγει σε πρόμοχθο στη σωζόμενη πλάγια έδρα του, ενώ σώζεται και η εντορμία για γόμφο, επομένως η τοποθέτησή του έγινε από τα αριστερά (Σχ. 38). Στην άνω έδρα του σώζεται εντορμία για γόμφο μαζί με μοχλοβόθριο σε θέση που υποδεικνύει αρμό ορθοστάτη. Συνεπώς θα μπορούσε κατ' αρχήν να τοποθετηθεί είτε στην Α_Γ7 ή στην Α_Γ9. Στην πρώτη περίπτωση, λόγω απόστασης της εντορμίας από τον άξονα της όψης (0.687 m), το μήκος που προκύπτει για τον κεντρικό λίθο του τυμπάνου είναι 1.374 m αντί ~1.63 m, επομένως απορρίπτεται.

Αν πάλι ο NK4946 τοποθετηθεί στη θέση Α_Γ9, τότε το μήκος του υπερκείμενου ορθοστάτη που γομφώνεται σε αυτόν, προκύπτει 1.96 m. Όσον αφορά όμως στα αντιθήματα σημειώνεται μια ανακολουθία, διότι δεν υπάρχει άλλη εντορμία για γόμφο στην ίδια ευθεία με την υφιστάμενη, όπως θα αναμενόταν με βάση τη δυτική όψη. Τούτη είναι μια πρώτη ένδειξη ότι τα αντιθήματα των ορθοστατών του ανατολικού αετώματος ακολουθούν ίσως ένα διαφορετικό σύστημα δομής. Ένα ακόμη στοιχείο υπέρ αυτής της εκδοχής παρέχει ο NK4954, ο οποίος φέρει μόνο μία εντορμία για γόμφο αντιθήματος (Σχ. 36). Η θέση της, κοντά στο μέσο του μήκους είναι πρωτοφανής σε σχέση με ό,τι έχει καταγραφεί στους υπόλοιπους λίθους του γείσου. Μια ακόμη ανωμαλία είναι η μη ύπαρξη τóρμου για τη γόμφωση ορθοστάτη στον λίθο, που όπως ήδη αναφέρθηκε τα δύο οικοδομικά στοιχεία, τουλάχιστον στη δυτική όψη εμφανίζονται πάντα ανά ζεύγη.

Με βάση τα παραπάνω δεδομένα γίνεται αξιολόγηση της γραφικής σύνθεσης που προτείνει ο Dinsmoor για τα οριζόντια γείσα (Πίν. 18:3, Σχ. 62)⁷⁸³. Στη θέση Α_Γ7

⁷⁸² Ο λόγος εξηγείται στο (Dinsmoor, 1910, 465 και σημ. 1). Είναι ο μόνος από το εκεί σύνολο με μειωμένο ύψος 21.4 cm.

⁷⁸³ (Dinsmoor, 1910, 464 Εικ 1). Ο σχολιασμός βασίζεται στη μελέτη του πρωτότυπου σχεδίου, το οποίο φυλάσσεται στα αρχεία της ΑΣΚΣΑ.

τοποθετεί τον NK4947⁷⁸⁴. Στην άνω έδρα του η εντορμία για γόμφο βρίσκεται ακριβώς στο ίδιο σημείο με τον Θ3.7⁷⁸⁵, ο οποίος καταλαμβάνει την ομόλογη θέση στο δυτικό αέτωμα. Καθώς ο λίθος είναι κομμένος στη μέση, ο τóρμος για την κατακόρυφη σύνδεση του κεντρικού ορθοστάτη βρίσκεται στο τμήμα που έχει χαθεί. Στης ΑΓ9 ο Dinsmoor αντιστοιχεί τον NK4946, έτσι ώστε να προκύψει από την αντίστοιχη εντορμία γόμφου ο αρμός στα δεξιά του δεύτερου στη σειρά ορθοστάτη από αυτή την πλευρά. Δεξιά του καταληκτικού γείσου δεν τοποθετεί κάποιο άλλο μέλος, διότι αγνοεί την ύπαρξη του NK4951, ο οποίος μπορεί χωρίς προβλήματα να καταλάβει την ΑΓ10. Αριστερά της καταφραγής αντιστοιχεί τον NK4955 (Σχ. 35) στη θέση ΑΓ4, καθώς μόνο εκεί δεν αναμένεται αρμός τόσο από ορθοστάτη όσο και από αντίθημα. Ο NK4954 φαίνεται προβληματίσε ιδιαίτερα τον Dinsmoor⁷⁸⁶. Στη θέση ΑΓ3 δε θα μπορούσε να τον τοποθετήσει, διότι σε αυτή τη θέση ο εκεί λίθος θα πρέπει επίσης να φέρει εντορμία γόμφωσης του δεύτερου ορθοστάτη από τα αριστερά. Επομένως η μόνη δυνατή επιλογή που του απόμεινε ήταν η θέση ΑΓ2. Εάν γίνει η παραδοχή ότι οι δύο κεντρικοί λίθοι του αντιθήματος έχουν ίδιο μήκος 1.263, τότε μεταξύ του τóρμου στον NK4954 και καταφραγής απομένουν 2.792 m, που αντιστοιχούν σε δύο λίθους μήκους 1.396 m. Εάν όμως η ίδια αλληλουχία αρμών υιοθετηθεί στη δεξιά πλευρά, τότε πάνω από το σωζόμενο μέρος του NK4946 προκύπτει αρμός, γεγονός άτοπο, αφού δεν υπάρχει εκεί καμία εντορμία για γόμφο αντιθήματος⁷⁸⁷.

Το πρόβλημα που προκύπτει στην πρόταση του Dinsmoor, δεν είναι καθοριστικής σημασίας για τη μορφή του μνημείου, ωστόσο μπορεί να γίνει διερεύνηση μιας πιθανής εναλλακτικής επίλυσης.

Εάν θεωρηθεί ότι ο NK4946 συνανήκει με τον NK4947 (Σχ. 38), θα μπορούσαν να καταλάβουν τη θέση ΑΓ9. Τότε το δεξιό πέρας του γόμφου στον NK4947 θα απέχει από τον άξονα της όψης 3.357 m. Εφόσον εκεί υπήρχε αρμός, το παραπάνω διάστημα δύναται να αντιστοιχεί σε 1.6785 m για δύο λίθους αντιθήματος ή 1.119 m για τρεις. Ωστόσο δεν προκύπτει στην αριστερή πλευρά αρμός σε θέση κατάλληλη, ώστε να είναι συμβατός με την εντορμία για γόμφο που φέρει ο NK4954. Η βέλτιστη λύση μπορεί να επιτευχθεί, εφόσον γίνει άλλη παραδοχή, δηλαδή εάν στο μέσο της όψης τα αντιθήματα δεν εμφάνιζαν αρμό αλλά κεντρικό λίθο, στην ίδια λογική με τους ορθοστάτες, δικαιολογώντας ταυτόχρονα την απουσία μοχλοβοθρίου στην καταφραγή⁷⁸⁸. Έτσι προτείνεται μεταξύ του τóρμου στον NK4947 και του άξονα του Θ3.1 η παρεμβολή 2^{1/2} λίθων⁷⁸⁹ θεωρητικού μήκους 1.343, οπότε πλέον προκύπτει

⁷⁸⁴ Ο (Fiechter, 1936, 22 Εικ. 6, 7, 8) παραδόξως στο σχέδιο αποτύπωσης του NK4947 δε σημειώνει εντορμία για γόμφο στην άνω επιφάνεια του μέλους.

⁷⁸⁵ Απόσταση μεταξύ άξονα όψης (μέσον καταληκτικού λίθου) και πέρατος εντορμίας γόμφου στα δεξιά είναι 1.263 για τον NK4947 και 1.256 για τον Θ3.7.

⁷⁸⁶ Στο πρωτότυπο σχέδιο γραφικής σύνθεσης των λίθων του γείσου βλ. (Dinsmoor Papers, Folder 6).

⁷⁸⁷ Άγνωστο είναι εάν ο στροφέας μεταγενέστερης θύρας ανοίχθηκε στη θέση ενός γόμφου

⁷⁸⁸ Υπενθυμίζεται ότι ο αντίστοιχος λίθος Θ3.6 στο δυτικό αέτωμα διαθέτει μοχλοβόθριο στο μέσο του μήκους του.

⁷⁸⁹ Η παραδοχή για 3^{1/2} απορρίφθηκε, καθώς προέκυπταν αρμοί για αντίθημα σε όλες τις θέσεις αριστερά της καταφραγής, με αποτέλεσμα ο NK4945 να μην μπορεί να τοποθετηθεί πουθενά.

αρμός αντιθήματος περί το μέσον της θέσης Α_Γ4, όπου δύναται να τοποθετηθεί ο NK4954 (Σχ. 62). Σε αυτόν τον λίθο το μήκος της εντορμίας για γόμφο δε σώζεται και με βάση τους παραπάνω υπολογισμούς προκύπτει 12.3 cm, σχεδόν διπλάσιο από το τυπικό, ως εκ τούτου φαίνεται πιθανότερο το αντίθημα πάνω από τις Α_Γ4 και Α_Γ5 να ήταν βραχύτερο της θεωρητικής διάστασης κατά 5-6 cm⁷⁹⁰.

Απομένουν δύο λίθοι για να ολοκληρωθεί η γραφική σύνθεση της στρώσης. Σύμφωνα με τις νέες παραδοχές, ο NK4951 μπορεί να τοποθετηθεί μόνο στη δεξιά πλευρά και συγκεκριμένα στη θέση Α_Γ8, καθώς η δεξιά εντορμία του οριζόντιου συνδέσμου βρίσκεται σε συμφωνία με αυτή του NK4946⁷⁹¹. Τέλος ο NK4955 ανήκει στην αριστερή πλευρά και λόγω της πλήρους απουσίας τέρμου για γόμφο, απορρέουν δύο δεσμεύσεις: Πάνω από τον λίθο δεν μπορεί να υπάρξει κανένας αρμός, είτε ορθοστάτη είτε αντιθήματος, επομένως η μόνη θέση που δύναται να λάβει είναι η Α_Γ2.

Αδύναμο σημείο της εναλλακτικής πρότασης που παρουσιάστηκε, είναι η παραδοχή ότι τα θραύσματα NK4946 και NK4947 συνθέτουν το ίδιο αρχιτεκτονικό μέλος. Οι δύο λίθοι φέρουν το ίδιο διαγώνιο σπάσιμο, οπότε για τη μεταξύ τους επαφή απαιτείται ένα θραύσμα σφηνοειδούς μορφής. Επιπλέον δεν υφίσταται κάποιο αξιοσημείωτο γεωλογικό χαρακτηριστικό στα δύο μάρμαρα, που να υποδηλώνει ρητά τη σύνδεση ή μη μεταξύ τους.

Σε κάθε περίπτωση συμπεραίνεται πως για τα αντιθήματα των ορθοστατών στα αετώματα του μνημείου δε σπαταλήθηκαν χρόνος και δυνάμεις από το συνεργείο για την τήρηση ενός αυστηρού ισόδομου συστήματος τοιχοποιίας, καθώς πρόκειται για ένα τελείως αφανές μέρος του κτηρίου.

Καταέτια γείσα

Ο Dinsmoor κάνει λόγο στη δημοσίευσή του για ένα μόνο θραύσμα, αλλά στη συνέχεια εντόπισε δύο ακόμη⁷⁹², τα οποία ωστόσο σήμερα λανθάνουν όλα (Πίν. 25: 3, 4). Βασικό κριτήριο για την ταύτιση ήταν το ύψος της στρώσης, το οποίο υπολόγισε ως εξής: Με δεδομένη την κλίση του αετώματος βρήκε γραφικά ότι το καταέτιο γείσο στο κάθε άκρο βαίνει σε μήκος 57.7 cm πάνω στο οριζόντιο⁷⁹³, οπότε με βάση αυτή τη διάσταση προκύπτει το ύψος 13.8 cm⁷⁹⁴. Όσον αφορά στην

⁷⁹⁰ Πρόκειται για απόκλιση, η οποία διαπιστώθηκε επίσης στους αντίστοιχους λίθους αντιθήματος στο δυτικό αέτωμα.

⁷⁹¹ Αντίθετα ο λίθος δεν μπορεί να τοποθετηθεί στην Α_Γ10, διότι η αριστερή του εντορμία για σύνδεση δε βρίσκεται σε συμφωνία προς την αντίστοιχη στα δεξιά του NK4947.

⁷⁹² Το θραύσμα από καταέτιο γείσο που αναφέρει στη δημοσίευση, το βρήκε με υπόδειξη του Stevens σε λιθοσωρό δυτικά του Ασκληπιείου (Dinsmoor, 1910, 469). Είχε μήκος μόνο 26 cm με σωζόμενο τον αριστερό του αρμό. Τα άλλα δύο κομμάτια τα εντόπισε σε λιθοσωρό βορείως του μνημείου του Αγρίππα. Το ένα σωζόταν σε μήκος 48 cm διατηρώντας τον δεξιό του αρμό. Το άλλο είχε μήκος 27 cm, χωρίς να διατηρεί καμία από τις πλάγιες έδρες του (Dinsmoor Papers, A2. The Superstructure). Για τα δύο μέλη που έσωζαν αρμούς έκανε πρόχειρα σκαριφήματα με μετρήσεις, ενώ για το τρίτο αναφέρει μόνο διαστάσεις.

⁷⁹³ Στη συνέχεια αναθεωρείται σε 58.35 cm (Dinsmoor Papers, A2. The Superstructure).

⁷⁹⁴ Το οποίο μάλιστα θεωρεί πολύ χαμηλό σε σχέση με τα υπόλοιπα, μόλις 5/8 του ύψους τους. (Dinsmoor, 1910, 469). Στο χειρόγραφο αναθεωρεί προς τα πάνω τη θεωρητική τους διάσταση. Τα 5/8

προεξοχή του μετώπου ως προς το κυμάτιο έδρασης, διαπιστώνει ότι είναι 33.5 cm, αντί 33.2 cm που σημειώνεται στα κοινά γείσα, ωστόσο εάν ληφθεί υπόψη, όπως αναφέρει, το κυμάτιο της στέψης, οι διαστάσεις ταυτίζονται (36.7 cm). Για τις μορφές θα γίνει λόγος σε επόμενη ενότητα.

Πλέον οι όποιες πληροφορίες για τα καταέτια γείσα μπορούν να αντληθούν από την άνω έδρα των ορθοστατών από το τύμπανο του αετώματος. Ο κεντρικός λίθος NK3761 διαθέτει δύο εντορμίες για γόμφο εκατέρωθεν της κορυφής του (Σχ. 39). Η αρχή αυτής που βρίσκεται στα δεξιά του άξονα απέχει 36 cm και το πέρασ της 43 cm, ενώ αντίστοιχα στα αριστερά 32.5 cm και 41 cm⁷⁹⁵. Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι ο κεντρικός ορθοστάτης συνδέθηκε στη στρώση των γείσων με έναν γόμφο στην κάθε πλευρά του, θα μπορούσε να ειπωθεί το ίδιο για τον κεντρικό λίθο του καταέτιου γείσου, καθώς τα άκρα των εντορμιών για γόμφο εμφανίζουν μικρότερη διαφορά μεταξύ τους (2 cm) από ότι οι αρχές τους (3.5 cm). Πάλι όμως στον δεξιό τόρμο υπάρχει μοχλοβόθριο με φορά προς αυτόν, που σημαίνει ότι ο γόμφος δε θα πρέπει να αποδοθεί στο κεντρικό γείσο, αλλά στο αμέσως επόμενο, όπως ακριβώς δείχνει ο Dinsmoor στο αντίστοιχο σχέδιο⁷⁹⁶. Πράγματι, κατόπιν ελέγχου της επιφάνειας με ευθύγραμμο μεταλλικό κανόνα, διαπιστώνεται η ύπαρξη επικοπής μέγιστου βάθους 2 mm στην περιοχή αριστερά της εντορμίας. Η ανεπαίσθητη διαφοροποίηση επιπέδου αποτελεί τεκμήριο ύπαρξης αρμού⁷⁹⁷, ο οποίος έρχεται σε συμφωνία με το μοχλοβόθριο. Η ίδια επικοπή παρατηρείται επίσης στα αριστερά, με τη διαφορά ότι το σημείο μετάβασης εντοπίζεται στο μέσον περίπου της εντορμίας για γόμφο, ενώ συμπίπτει με ένα αμυδρό γραμμικό ίχνος, που θα μπορούσε να είναι μια σημεία σε απόσταση 37.3 cm ως προς άξονα.

Επομένως το κορυφαίο καταέτιο γείσο αποτελεί την καταφραγή, που είναι η αναμενόμενη λύση, καθώς παρέχει το πλεονέκτημα της εύκολης ώθησης των άλλων λίθων στη θέση τους με τη βοήθεια της βαρύτητας στο κεκλιμένο επίπεδο του τυμπάνου⁷⁹⁸. Το γεγονός ότι η εντορμία μοιράζεται μεταξύ του αρμού των δύο λίθων, μπορεί να ερμηνευθεί με δύο τρόπους. Είτε λαξεύτηκε εκ παραδρομής μετατοπισμένη, χωρίς ωστόσο να επηρεάζεται η ένθεση του γόμφου⁷⁹⁹ είτε δεν αποκλείεται να προοριζόταν για αμφίγομφο, ο οποίος θα εξασφάλιζε επιπλέον τη σύνδεση του κορυφαίου γείσου.

του ύψους των γείσων υπολογίζει ότι αντιστοιχούν σε 55/128 πόδια, που για λόγους ευκολίας, όπως θεωρεί, θα πρέπει να απλοποιήθηκε στα 7/16, που ισούται με 14.3 cm. Για να δικαιολογήσει την απόκλιση της θεωρητικής διάστασης από το ύψος που υπολόγισε γραφικά, υποθέτει ότι το τύμπανο προέκυψε λίγο ψηλότερο, οπότε τα καταέτια γείσα έπρεπε να λαξευτούν κοντύτερα, ώστε να ισοφαρίσουν τη διαφορά (Dinsmoor Papers, B4. The pediments and Roof).

⁷⁹⁵ Οι διαστάσεις δίνονται σε ορθή προβολή κάτοψης. Οι κεκλιμένες μετρήσεις είναι 37.1/44.7 cm και 36.7/46.8 cm.

⁷⁹⁶ (Dinsmoor, 1910, 468 Εικ. 6).

⁷⁹⁷ Το στρώσιμο της επιφάνειας κάθε λίθου μπορεί να αλλάξει, έτσι ώστε να προσαρμοστεί στις όποιες ελάχιστες διαφοροποιήσεις ύψους εμφανίζουν τα υπερκείμενα μέλη.

⁷⁹⁸ Η ίδια φορά τοποθέτησης παρατηρείται και στα αετώματα του Παρθενώνα (Ορλάνδος, 1977-1978, 545).

⁷⁹⁹ Ο οποίος ούτως ή άλλως ήταν πολύ μικρότερων διαστάσεων 4.7X0.7 cm, όπως διαπιστώθηκε από ίνη που άφησαν στο μολύβι σε άλλα μέλη, όπως π.χ το μαρμάρينو επίκρανο παραστάδος.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, το κεντρικό καταέτιο γείσο έχει εκτιμώμενο μήκος 74 cm, με 37 cm να αντιστοιχούν εν κατόψει στο κάθε σκέλος του⁸⁰⁰. Οι αρμοί του λίθου εμφανίζονται με εκκεντρότητα ως προς το μέσο των κεκλιμένων παρειών 3.6 cm στην αριστερή και 4 cm στη δεξιά.

Χάρη στον δεύτερο σωζόμενο ορθοστάτη NK4945, από το τύμπανο του αετώματος, μπορεί επίσης να προσεγγιστεί το μήκος των αγελαίων καταέτιων γείσων. Αν και το μέλος δεν προέρχεται από την ίδια όψη με το NK3761, εντούτοις ήταν τοποθετημένο αμέσως δεξιά πλάι στον αντίστοιχο κεντρικό λίθο στο δυτικό αέτωμα του μνημείου. Οπότε τα στοιχεία στην άνω έδρα των δύο λίθων μπορούν να συσχετιστούν με σχετική ασφάλεια μεταξύ τους.

Επί του θραυσμένου NK4945 δε σώζεται εντορμία για γόμφο (Σχ. 40). Φαίνεται πως η κατακόρυφη σύνδεση του λίθου έγινε στο πόρινο αντίθημα, αλλά το μοχλοβόθριο για την τοποθέτησή του ανοίχθηκε στο μαρμάρινο μέλος. Γύρω από το μοχλοβόθριο, η τελική κατεργασία της επιφάνειας έχει γίνει αποκλειστικά με πυκνά χτυπήματα λεπτού οδοντωτού εργαλείου, τα ίχνη του οποίου εμφανίζονται επίσης κατά μήκος της εξωτερικής ακμής του λίθου και της ανακουφιστικής ταινίας. Στην υπόλοιπη έκταση σημειώνεται κυρίως λιθοξοϊκή εργασία με βελόνι. Φαίνεται λοιπόν ότι με οδοντωτό εργαλείο διαμορφώνεται μια περιμετρική ταινία επαφής για την κάτω παρεία του υπερκείμενου γείσου, επομένως ο αρμός θα πρέπει να αναζητηθεί μεταξύ μοχλοβοθρίου και της παραπάνω λείας ζώνης στο μάρμαρο. Σε απόσταση 5.6 cm από το αριστερό πέρας του μοχλοβοθρίου παρατηρείται μια ελάχιστη αλλαγή επιπέδου στην επιφάνεια του μαρμάρου, η οποία θα πρέπει να υποδεικνύει τον εκεί αρμό⁸⁰¹. Οπότε με βάση αυτή την ένδειξη, το εκτιμώμενο μήκος αγελαίου γείσου προκύπτει 1.215 m⁸⁰², ή πρακτικά 59.5 δάχτυλα⁸⁰³. Κατ' αυτό τον τρόπο χωράνε σε κάθε πλευρά του αετώματος τέσσερα αγελαία μέλη, αφήνοντας ένα κενό 71 cm στα άκρα (Σχ. 79, 82). Εκεί εκ των πραγμάτων η κατάληξη του καταέτιου γείσου πάνω στο οριζόντιο θα πρέπει να ήταν λαξευμένη στο ίδιο ογκώδες γωνιακό μάρμαρο⁸⁰⁴, με αποτέλεσμα αυτό να είναι ένα από τα πιο πολύπλοκα αρχιτεκτονικά μέλη στο χορηγικό μνημείο. Τέλος αξ σημειωθεί ότι ο Dinsmoor διαφοροποιείται ελαφρώς, δίνοντας τυπικό μήκος γείσων 1.19 m⁸⁰⁵.

⁸⁰⁰ Κεκλιμένη διάσταση 38.1 cm. Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξε και ο (Dinsmoor, 1910, 468, Εικ. 6), κι ενώ το υιοθετεί στα πρώτα κεφάλαια του χειρογράφου του, στα επόμενα αναθεωρεί τη διάσταση σε 40.5 (37+3.5) Dinsmoor Papers, B4 The pediments and Roof. Χωρίς ίσως να το συνειδητοποιεί, αποδίδει έτσι τους δύο γόμφους στο κεντρικό γείσο, που όπως αποδείχθηκε νωρίτερα δεν ισχύει.

⁸⁰¹ Ο (Dinsmoor, 1910, 468 Εικ. 6) σημειώνει τον ίδιο αρμό ακριβώς στο μισό αυτής της απόστασης, δηλαδή στα 2.8 cm από το αριστερό πέρας του μοχλοβοθρίου, επηρεάζοντας έτσι τους υπολογισμούς του μήκους των αγελαίων γείσων.

⁸⁰² Σε κάτοψη η απόσταση προβάλλεται με μήκος 1.179 m.

⁸⁰³ 59.5 δάχτυλα είναι ακριβώς 1.216 m.

⁸⁰⁴ Πρόκειται για την πιο συνηθισμένη επίλυση της επαφής των δύο γείσων στο αέτωμα και απαντάται σε μια πλειάδα κτηρίων βλ. ενδεικτικά για εξάστουλα πρόστυλα κτήρια τον ναό των Αθηναίων στη Δήλο (Courby, 1931, 129 Εικ. 140).

⁸⁰⁵ (Dinsmoor, 1910, 469). Η διαφοροποίηση προκύπτει λόγω θεώρησης του αρμού σε άλλη θέση (Σημ. 177). Από τον κεντρικό ορθοστάτη αφαιρεί στη μια πλευρά τα 37 cm, που αντιστοιχούν στο κορυφαίο γείσο, οπότε απομένουν 47 cm, θεωρώντας ότι οι κεκλιμένες πλευρές του έχουν μήκος 84.1

Τα πλευρικά γείσα, ο φορέας της στέγης και η κεράμωση

Πλευρικά γείσα

Από τη στρώση των πλευρικών γείσων ήταν γνωστά τρία μέλη⁸⁰⁶, στα οποία τώρα προστίθενται ακόμη δύο, κατακείμενα στη Βόρεια Κλιτύ της Ακρόπολης (Πίν. 57: 1-4)⁸⁰⁷. Τα κομμάτια έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά που επισημάνθηκαν στα οριζόντια γείσα, με δύο πρόμοχθους και δύο οδούς ανά λίθο. Κι εδώ η ώθηση των γείσων στη θέση τους γίνεται από την πλευρά που απολήγει σε πρόμοχθο, όπως μαρτυρείται από την εκεί ύπαρξη εντορμίας για κάτω γόμφο (Πίν. 57: 5, 6). Όπως ακριβώς και στα οριζόντια γείσα, η απόληξη σε οδό εμφανίζεται είτε στη δεξιά πλευρά είτε στην αριστερή, φανερώνοντας ότι στις πλάγιες όψεις υιοθετήθηκε το ίδιο σύστημα δόμησης με αφετηρία από τα άκρα και κατάληξη στο μέσον. Εφαρμόζοντάς το προκύπτει λίθος καταφραγής πάνω από το όγδοο τρίγλυφο, που βρίσκεται στον άξονα, ίδιας ακριβώς μορφής με τον αντίστοιχο στις προσόψεις, δηλαδή με μία μόνο πρόμοχθο πλαισιωμένη με μία οδό εκατέρωθεν. Η θέση της καταφραγής έρχεται σε αντιστοιχία με τις λιθόπλινθους του σηκού, όπως φάνηκε από την αλλαγή φοράς των μοχλοβοθρίων στη θεμελίωση του κτηρίου.

Επομένως ο συνολικός αριθμός των πλευρικών γείσων ανά όψη είναι δεκαπέντε, δηλαδή όσα και τα τρίγλυφα. Δύο από αυτά είναι τα γωνιακά, τα οποία διαθέτουν πρόμοχθο στον αρμό⁸⁰⁸ και ένας λίθος αποτελεί τον καταληκτήριο της στρώσης. Από τα υπόλοιπα δώδεκα γείσα, τα έξι απολήγουν στα πλάγια σε οδό από τα δεξιά και άλλα έξι από τα αριστερά (Σχ. 66).

Το ουσιαστικότερο στοιχείο διαφοροποίησης των γείσων στις πλάγιες όψεις ως προς αυτά των προσόψεων, είναι η άνω έδρα, η οποία είναι κεκλιμένη, ακολουθώντας την κλίση των αετωμάτων (Πίν. 57: 5, 6). Στο πίσω μέρος τους φέρουν λαξευμένες δοκοθήκες για τον φορέα της στέγης (Πίν. 57: 1, 3, 4, 7, 8)⁸⁰⁹, στην προκειμένη

cm. Στον άλλο ορθοστάτη εντοπίζει τον αρμό στα 71.9 cm (κεκλιμένη απόσταση), οπότε το άθροισμα προκύπτει 1.189 m, το οποίο στρογγυλοποιεί προς τα πάνω (Dinsmoor Papers, A2. The Superstructure).

⁸⁰⁶ NK4950, NK4957 και NK4962.

⁸⁰⁷ Το ένα βρίσκεται κοντά στη ΝΔ γωνία της καλούμενης Ιουστινιάνειας δεξαμενής, κάτω από το τείχος της Υπαπαντής και το άλλο σε χώρο απόθεσης αρχιτεκτονικών μελών δυτικά της Κλεψύδρας, εκεί όπου εντοπίστηκε εκ νέου, λίγα χρόνια νωρίτερα, μεγάλο τμήμα από ορθοστάτη τυμπάνου αετώματος του χορηγικού μνημείου βλ. (Κασσάπογλου, 2013, 53). Μήνες μετά την ανακάλυψη του πρώτου γείσου, διαπιστώθηκε από την έρευνα στο αρχείο της ΑΣΚΣΑ ότι ο Dinsmoor το είχε επίσης εντοπίσει. Είχε κάνει ένα πρόχειρο σκαρίφημα με μετρήσεις (Πίν. 25: 1). Αναφέρεται συχνά σε αυτό στο δαχτυλογραφημένο κείμενο.

⁸⁰⁸ Εάν το κάθε γωνιακό γείσο γομφώνεται και από τις δύο πλευρές του, τότε αυτές απολήγουν σε πρόμοχθο, όπως συμβαίνει σε όλα τα μέλη της στρώσης. Ο επόμενος λίθος στη σειρά θα φέρει οδό στον αρμό που έρχεται σε επαφή με τη γωνία και πρόμοχθο στον απέναντι, έτσι ώστε να προκύψει η τυπική αλληλουχία λίθων.

⁸⁰⁹ Κατά κανόνα η άνω έδρα των γείσων είναι οριζόντια και η διαμόρφωση της κλίσης για τη στέγη γίνεται με την προσθήκη επιπλέον σφηνοειδούς τεμαχίου λίθου. Γείσα με κεκλιμένη άνω έδρα και λαξευμένες δοκοθήκες στη μάζα τους σημειώνονται επίσης στον ναό της Αθηνάς Προναίας (Michaud, 1977, Πίν. 70, 99) και στον θησαυρό των Θηβαίων (Michaud, 1973, Πίν. 59, 64) στους Δελφούς. Γενικά για την εξέλιξη της διατομής των πλευρικών γείσων και για τις ποικίλες επιλύσεις προσαρμογής των ξύλινων δοκών σε αυτά βλ. (Hodge, 1960, 76-91, 77 Εικ. 19).

περίπτωση για σφηκίσκους⁸¹⁰. Η θέση των υποδοχών είναι διαφορετική σε κάθε μέλος, ενώ στα τέσσερα από τα πέντε σωζόμενα παραδείγματα⁸¹¹ οι πλευρικοί αρμοί τις διακόπτουν σε τυχόντα μήκη. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα το μέγεθος της δοκοθήκης που αντιστοιχεί στον λίθο είναι της τάξης των 3-4 cm, γεγονός που φανερώνει ότι η λάξευσή τους έγινε μετά από την οριστική τοποθέτηση όλης της στρώσης των γείσων.

Οι δοκοθήκες είναι ανοιγμένες στον λίθο με πολύ χοντρό βελόνι, με συνέπεια το περίγραμμά τους να μην είναι απόλυτα ορθογωνικό λόγω της πολύ αδρής κατεργασίας. Τα πλευρικά τους τοιχώματα είναι είτε κατακόρυφα είτε κεκλιμένα, αλλά σε κάθε περίπτωση στην απόληξή τους προς τα κάτω καμπυλώνουν, μικραίνοντας το άνοιγμα. Ο πυθμένας ακολουθεί την κλίση της άνω έδρας του λίθου και σχηματίζει μια κοίλη, γενικά ανώμαλη επιφάνεια⁸¹².

Το άνοιγμα των δοκοθηκών στην άνω παρειά των γείσων είναι κατά μέσο όρο ~23.4 cm και κυμαίνεται μεταξύ 21.3 cm και 26.9 cm, ενώ το μεσοδιάστημα έχει μέση τιμή ~33 cm, με τα ακρότατα 35.9 και 31 cm. Οι διαστάσεις που φαίνεται να προσεγγίζουν τις θεωρητικές, μετρώνται στον NK4962 (Σχ. 43), όπου οι δοκοθήκες είναι λαξευμένες με μεγαλύτερη επιμέλεια, οπότε το περίγραμμά τους είναι σαφέστερο και δίνει άνοιγμα 21.9 cm και τα διαστήματα εκατέρωθεν αυτής 35.9 cm και 35 cm.

Η θεωρητική αξονική τους απόσταση ωστόσο φαίνεται να είναι δεδομένη, χάρη σε ένα ζεύγος από χαραγές (σημείες) στην άνω έδρα του NK4950 (Σχ. 41). Πρόκειται για δύο γραμμές μήκους ~3 cm που καταλήγουν στο χείλος κάθε δοκοθήκης. Η μια βρίσκεται ακριβώς στον άξονα του ανοίγματος και η άλλη έχει μικρή εκκεντρότητα 1.4 cm. Η μεταξύ τους απόσταση είναι 57.2 cm ή $1^{3/4}$ πόδα⁸¹³. Η διάσταση είναι ιδανική για να αντιστοιχεί σε καλυπτήρα κέραμο, εξηγώντας ταυτόχρονα και τη μικρή εκκεντρότητα ως προς τη δοκοθήκη. Ίδια σημεία εντοπίζεται στη άνω έδρα του γείσου στην Ιουστινιάνεια δεξαμενή στη Βόρεια Κλιτύ της Ακρόπολης με εκκεντρότητα 1 cm ως προς άξονα (Πίν. 57: 8, Σχ. 44).

Η θέση τόσο των οικοδομικών χαραγών όσο και του άξονα κάθε δοκοθήκης σε σχέση με τις προμόχθους και τις οδούς του γείσου, δείχνει ότι δεν υφίσταται κάποια δέσμευση των στοιχείων της κεράμωσης από αυτά του θριγκού⁸¹⁴. Οι καλυπτήρες εμφανίζονται σε τυχούσες θέσεις ως προς τα πλευρικά γείσα, οπότε στον κάθε λίθο σημειώνεται ένα διαφορετικό μοτίβο αλληλουχίας δοκοθηκών, χάρη στο οποίο κάθε μέλος αποκτά μοναδική θέση στη στρώση.

⁸¹⁰ Πρόκειται για αμείβοντες, βλ. (Hodge, 1960, 119).

⁸¹¹ Εξαίρεση αποτελεί το NK4950, στην άνω έδρα του οποίου σημειώνονται δύο ακέραιες δοκοθήκες στη σειρά.

⁸¹² Ο (Dinsmoor, 1910, 463 Εικ. 3) εκ παραδρομής απεικονίζει τον πυθμένα της δοκοθήκης οριζόντιο.

⁸¹³ Ο Dinsmoor (Papers, C. Construction) αγνοεί αυτές τις σημείες και λαμβάνει υπόψη του τη μέση αξονική απόσταση μεταξύ των δοκοθηκών -59 cm-, η οποία επιβεβαιώνει προηγούμενους αριθμητικούς υπολογισμούς του (Papers B4. The Pediments and Roof) για τη διάσταση των στρωτήρων ίση με 58.55 cm.

⁸¹⁴ Αυτός φαίνεται να είναι ο γενικός κανόνας, η κατανομή των τεγίδων γίνεται με σημείο αναφοράς τον εμβάτη των κεραμιδιών (Hodge, 1960, 60).

Το συνολικό μήκος του χορηγικού μνημείου στη στάθμη των επιστυλίων είναι 15.065 m., ενώ η συνολική προεξοχή των καταέτιων γείσων 0.364 m από την κάθε πλευρά, οπότε η συνολική διάσταση αναβιβάζεται στα 15.793 m, στην οποία η αξονική απόσταση 0.572 m χωράει 27.61 φορές. Επομένως οι στρωτήρες κέραμοι της στέγης μπορούν να είναι κατά την έννοια του μήκους είτε 27 είτε 28. Το μόνο που διαφοροποιείται μεταξύ των δύο εναλλακτικών λύσεων, είναι η προεξοχή των ακραίων στρωτήρων, οι οποίοι φέρουν τη σίμη. Με 27 στρωτήρες προκύπτει συνολικά 17.45 cm ως προς το κυμάτιο στέψης των καταέτιων γείσων και κρίνεται μάλλον υπερβολική για την κλίμακα του κτηρίου. Με την εναλλακτική λύση 28 κεράμων προκύπτουν 11.15 cm, τιμή η οποία έρχεται σε πολύ καλή συμφωνία με την αντίστοιχη προεξοχή που μέτρησε ο Dinsmoor για τη σίμη πάνω από τα πλευρικά γείσα⁸¹⁵.

Επομένως οι στρωτήρες ήταν συνολικά 28 και οι καλυπτήρες 27. Ο κεντρικός καλυπτήρας μάλιστα βρίσκεται στον άξονα του κτηρίου αντιστοιχώντας στον καταληκτήριο λίθο του πλευρικού γείσου. Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι αρμοί μεταξύ στρωτήρων ή το μέσο των καλυπτήρων, βρίσκονται σε συμφωνία με τον άξονα της εκάστοτε δοκοθήκης, ενίοτε με μικρές αποκλίσεις. Με δεδομένο ότι δύο ζεύγη στρωτήρων και καλυπτήρων εδράζονται στα τύμπανα των αετωμάτων στα άκρα, οι υπόλοιποι κέραμοι στηρίζονται από 23 σφηκίσκους⁸¹⁶, των οποίων η θέση είναι προφανώς δεδομένη, αφού προκύπτει από τους αρμούς της κεράμωσης.

Επομένως, με επιλυμένη την κατανομή των δοκοθηκών στις πλευρικές όψεις, είναι εφικτή η γραφική σύνθεση των λίθων που τις απαρτίζουν (Σχ. 66)⁸¹⁷. Ένα ακόμη κριτήριο για την τοποθέτηση είναι η θέση της εντορμίας για γόμφο, η οποία ορίζει εάν ο λίθος βρισκόταν αριστερά ή δεξιά της καταφραγής.

Τα γείσα NK4957, NK4950 και NK4962 αποδίδονται στη νότια όψη στις θέσεις N_Γ3, N_Γ7 και N_Γ12 αντίστοιχα⁸¹⁸. Στη βόρεια όψη αποδίδονται τα γείσα που εντοπίστηκαν γύρω από την Ακρόπολη (Σχ. 44). Ο λίθος από τη βυζαντινή δεξαμενή φέρει εντορμία για γόμφο στα αριστερά του, επομένως τοποθετείται δυτικά του καταληκτήριου λίθου στη θέση B_Γ5. Το γείσο από τον χώρο απόθεσης αρχιτεκτονικών μελών στη

⁸¹⁵ (Dinsmoor, 1910, 463 Εικ. 3, 483). Η πλευρική σίμη, που εμφανίζεται στο σχέδιο με τα προφίλ των γείσων από το μνημείο, θεωρεί στη συνέχεια ότι είναι καταέτια. Η προεξοχή της ως προς το κυμάτιο στέψης του πλευρικού γείσου προσδιορίστηκε γραφικά στα 12.4 cm, οπότε μετά τη στροφή της, ώστε το μέτωπό της να γίνει κατακόρυφο, η προεξοχή μειώνεται στα 11.6 cm.

⁸¹⁶ Κατά πάσα πιθανότητα στα δύο άκρα και σε επαφή με το τύμπανο των αετωμάτων θα υπήρχε ένας ακόμη σφηκίσκος μισού πλάτους σε σχέση με τους υπόλοιπους, πάνω στον οποίο θα λαξεύονταν υποδοχές για τα εγκάρσια ξύλινα στοιχεία καρφώματος των στρωτήρων.

⁸¹⁷ Υιοθετήθηκε η μέθοδος του Dinsmoor (Papers, C. Construction) αυτούσια, ωστόσο τα αποτελέσματα διαφέρουν, λόγω επίλυσης της κεράμωσης βάσει διαφορετικών διαστάσεων.

⁸¹⁸ Τα δύο πρώτα έχουν εντορμία για γόμφο στο δεξιό τους άκρο, οπότε τοποθετούνται αριστερά της καταφραγής. Το NK4962 έχει την εντορμία στα αριστερά του, επομένως η θέση του είναι δεξιά του καταληκτήριου λίθου.

Βορειοδυτική Κλιτύ έχει την αντίστοιχη εντορμία στα δεξιά του και λαμβάνει τη θέση B_Γ12⁸¹⁹.

Τέλος αξ σημειωθεί ότι με βάση την κατανομή των δοκοθηκών στα πλευρικά γείσα, συμπεραίνεται ότι ο θυραίος τοίχος σταματούσε πάνω από το επίπεδο της οροφής του. Έτσι αποφεύγεται η φόρτιση με επιπλέον νεκρό βάρος κυρίως στα ανώφλια των ανοιγμάτων.

Ο ξύλινος φορέας της στέγης

Η εξέταση των πλευρικών γείσων παρείχε μια σειρά από ουσιώδη στοιχεία για τον ξύλινο φορέα της στέγης, τα οποία επιτρέπουν μια σχετικά ασφαλή γραφική αποκατάσταση.

Οι στρωτήρες κέραμοι της στέγης στηρίζονται σε 23 σφηκίσκους με αξονική απόσταση 0.572 m και μήκος περί τα 5.16 m έκαστος, οι οποίοι γεφυρώνουν ανά ζεύγη το καθαρό άνοιγμα του σηκού των 9.73 m. Η διατομή των σφηκίσκων μπορεί να προσδιοριστεί εξετάζοντας τα λαξέυματα υποδοχής τους στα πλευρικά γείσα.

Ο πυθμένας των δοκοθηκών είναι παράλληλος με την κεκλιμένη άνω έδρα των πλευρικών γείσων. Από το βάθος τους συνάγεται ότι η κρέμαση των σφηκίσκων κυμαίνεται μεταξύ 24.2 και 26.8 cm. Ο Dinsmoor λαμβάνοντας αυτό το στοιχείο υπόψη του και σε συνάρτηση με τη μικρότερη τιμή πλάτους δοκοθήκης που μετρήθηκε (21.3 cm), πρότεινε για τους σφηκίσκους διατομή 20.45x24.5 cm, που αντιστοιχεί σε 10x12 δακτύλου⁸²⁰. Ωστόσο το άνοιγμα κάθε δοκοθήκης προοδευτικά στενεύει προς τον πυθμένα, ο οποίος μάλιστα στην πίσω παρειά των γείσων προβάλλει ως καμπύλη. Πρόκειται για μια ένδειξη ότι η ξυλεία, που χρησιμοποιήθηκε για τον φορέα της στέγης, δεν ήταν εξολοκλήρου πριστή, καθώς τουλάχιστον η κάτω έδρα των σφηκίσκων κατά πάσα πιθανότητα διατηρούσε την καμπύλη διατομή, που είχε ο κορμός του δέντρου⁸²¹. Κρίνοντας λοιπόν από το άνοιγμα της δοκοθήκης στον πυθμένα, το πέγμα της διατομής εμφανίζει διακύμανση μεταξύ 15.2 cm και 18.6 cm, με μέσο όρο τα 16.6 cm⁸²², επομένως ο πλεονάζων χώρος θα πρέπει να προοριζόταν για ξύλινες σφήνες ακινητοποίησης των σφηκίσκων στις θέσεις τους. Όπως φαίνεται λοιπόν, ενώ η μέγιστη κρέμαση ήταν δεδομένη, στα 12 δάχτυλα, το πέγμα εμφανίζεται μεταξύ 7.5-8 δακτύλων (15.3-16.35 cm)⁸²³ και

⁸¹⁹ Ο λίθος θα μπορούσε κάλλιστα να προέρχεται και από τη νότια όψη του μνημείου, όπου μάλλον θα λάβαινε τη θέση N_Γ4. Ωστόσο προτάχθηκε η πιθανότητα προέλευσης από τη βόρεια. Οι δύο λίθοι, εκτός από το γεγονός ότι βρέθηκαν πολύ κοντά μεταξύ τους, στερούνται το προεξέχον τμήμα τους. Ενδεχομένως να επαναχρησιμοποιήθηκαν με τον ίδιο τρόπο σε ύστερες κατασκευές της περιοχής, οπότε μπορεί ίσως έτσι να στηριχθεί η υπόθεση ότι αποσπάστηκαν από ένα τμήμα του δυτικού πυλώνα, το οποίο αξιοποιούσε μέλη της νότιας όψης του χορηγικού μνημείου.

⁸²⁰ (Dinsmoor Papers, C. Construction).

⁸²¹ Για τους εναλλακτικούς τρόπους κοπής των κορμών, έτσι ώστε να προκύψει η εκάστοτε επιθυμητή διατομή ξυλείας βλ. (Stevens & Paton, 1927, 355-356, 355 Εικ. 190), (Amandry & Hansen, 2010, 444 Εικ. 18.12), (Κορρές, 2014, 121, 122 Εικ. B5.2).

⁸²² Το γείσο NK4957 αποτελεί τη χαρακτηριστικότερη περίπτωση, όπου στον πυθμένα παρατηρείται στενότερη ορθογώνια ρηχή υποδοχή για τη δοκό πλάτους 15.5 cm.

⁸²³ Όπως επισημαίνει ο (Müller-Wiener, 1995, 109), σε πολλές περιπτώσεις, ίσως λόγω κόστους, δεν υπήρχε αυστηρή τυποποίηση, με αποτέλεσμα τη χρήση διαφόρων διατομών ξυλείας.

ίσως επρόκειτο για ξύλα διαμορφωμένα αποκλειστικά με τον πέλεκυ. Οι σφηκίσκοι είχαν υψίκορμη διατομή με αναλογία 2:3, επομένως διαφοροποιούνται από τα κατασκευαστικά πρότυπα της κλασικής εποχής⁸²⁴.

Ο φορέας της στέγης στην ελληνική αρχιτεκτονική βασίζεται στο κατασκευαστικό σύστημα δοκού επί στύλω⁸²⁵. Τα ζεύγη σφηκίσκων εδράζονται στο σημείο συνάντησής τους σε μια πρωτεύουσα ξύλινη δοκό, η οποία αποτελεί τον κορφιά της στέγης και διαθέτει διατομή με χαρακτηριστική τριγωνική άνω απόληξη (Σχ. 63)⁸²⁶. Αν και δε θα ήταν τεχνικά ανέφικτο, ο κορφιάς κατά πάσα πιθανότητα δε θα είχε τη μορφή ενός συνεχούς γραμμικού στοιχείου⁸²⁷. Το ίδιο αποτέλεσμα μπορεί εναλλακτικά να επιτευχθεί επιμερίζοντας τον κορφιά σε ξύλα μικρότερης διατομής, τα οποία στηρίζονται σε κατακόρυφα στηρίγματα, που με τη σειρά τους πατούν, ένα επί του θυραίου τοίχου και τα υπόλοιπα στις κύριες οριζόντιες δοκούς της οροφής του σηκού⁸²⁸. Η κρέμαση των σφηκίσκων είναι οριακά επαρκής για το καθαρό άνοιγμα που καλύπτουν⁸²⁹, επομένως δεν αποκλείεται στο μέσον του μήκους τους να υπήρχε μια επιπλέον δοκός υποστήριξης με τραπεζιόσχημη διατομή μαζί με τα κατάλληλα κατακόρυφα στηρίγματα.

Ένα ακόμη ζήτημα προς διερεύνηση είναι οι οριζόντιες οροφές σε πρόναο και σηκό. Στον πρόναο το επιστύλιο και το αντίθημα αθροίζουν στο ύψος του κορμού τους πάχος 77.8 cm. Από αυτό περί τα 67 cm καταλαμβάνονται από τους πόρινους λίθους της ζωφόρου, αφήνοντας διαθέσιμη μια ζώνη 10 cm, η οποία ωστόσο είναι πλατύτερη στα 14.5 cm, λόγω της προεξοχής του διακοσμητικού δωρικού κυματίου στο

⁸²⁴ Σε κλασικά κτήρια οι φέρουσες δοκοί είναι είτε τετράγωνες είτε ορθογώνιες, οπότε σε αυτή την περίπτωση τοποθετούνται έχοντας ως πέλμα τη μεγάλη διάσταση. Από την ύστερη ελληνιστική εποχή εμφανίζονται παραδείγματα δοκών, οι οποίες εδράζονται με τη μικρή τους διάσταση (Müller-Wiener, 1995, 109).

⁸²⁵ Οι Έλληνες πιθανώς γνώριζαν τη στατική λειτουργία των τριγωνικών ζευκτών για τη στέγαση χώρων, αλλά η χρήση τους παγιώθηκε και διαδόθηκε παντού από τους Ρωμαίους (Κορρές, 2014, 120-121, 124). Κατά τον (Hodge, 1960, 38-42) η εφεύρεση των ζευκτών πιθανώς προέρχεται από την Καρχηδόνα κι εφαρμόστηκε στην ελληνική αρχιτεκτονική πρώτη φορά σε αρχαϊκά κτήρια και ναούς της Σικελίας, από όπου έγινε ύστερα κτήμα της ρωμαϊκής οικοδομικής, για να φτάσει τελικά στον ελλαδικό χώρο. Θετικές ενδείξεις υπέρ της χρήσης κανονικών ζευκτών σε αρχαϊκά κτήρια της Σικελίας τεκμηριώνονται από την (Klein, 1998) μαζί με την ανάπτυξη πιθανών εξηγήσεων για την περιορισμένη διάδοσή τους στην ελληνική αρχιτεκτονική.

⁸²⁶ Βλ. ενδείξεις στην εσωτερική παρειά του τυμπάνου αετώματος στον ναό του Ποσειδώνος στο Σούνιο (Ορλάνδος, 1915a, 13 Εικ. 9), στον ναό του Ηφαίστου (Hodge, 1960, 12-13, 12 Εικ. 5), (Dinsmoor Jr., 1976, 240, 228 Εικ. 4).

⁸²⁷ Περί του τρόπου κατασκευής συνεχών δοκών μεγάλης διατομής από περισσότερα κομμάτια ξύλων βλ. (Κορρές, 2014, 114 Εικ. B4.9). Μια δοκός αυτού του τύπου στην προκειμένη περίπτωση θα πρέπει να είχε κρέμαση περί τα 70 cm και εάν εφαρμοστεί ο λόγος πλευράς 2:3 των σφηκίσκων, το πέλμα προκύπτει ~47 cm.

⁸²⁸ Αναπόφευκτα σε στέγες με σύστημα δοκού επί στύλω τα κατακόρυφα στηρίγματα των σφηκίσκων συνδυάζονται με τις δοκούς της οροφής, ωστόσο δεν υπάρχει κάποια δέσμευση σε ποια στάθμη μπορεί να είναι αυτές, ο αρχιτέκτων μπορούσε να επιλέξει το επιθυμητό σημείο βλ. (Hodge, 1960, 35-36, 43 Εικ. 10).

⁸²⁹ Η κεκλιμένη απόσταση μεταξύ πίσω παρειάς γείσων και κορφιά είναι περί τα 4.65 m, επομένως με βάση τον εμπειρικό κανόνα $h=L/20$ η κρέμαση προκύπτει 23.25 cm.

αντίθημα. Επομένως υπάρχει αρκετά επαρκής χώρος για την έδραση οριζόντιων δοκών στήριξης μιας ξύλινης ή πόρινης φατνωματικής οροφής⁸³⁰.

Το παραπάνω σύστημα ωστόσο δε δύναται να εφαρμοστεί στον σηκό, καθώς τα μέλη της ζωφόρου εμφανίζονται με πάχη, που υπερβαίνουν αυτό των τοίχων. Επομένως θα πρέπει να υπήρχαν κατάλληλα λαξευμένες υποδοχές για τον ξύλινο φορέα της οροφής, υπό μορφή δοκοθηκών αλλά κι ως συνεχείς εγκοπές. Στην πίσω παρειά των τεσσάρων επιτοίχιων τριγύφων δεν υπάρχει καμία σχετική ένδειξη, επομένως ως μόνη πιθανή εναλλακτική απομένει η στρώση των αντιθημάτων του σηκού, από όπου δε σώζεται κανένα μέλος. Υπέρ αυτής της λύσης ίσως συνηγορεί ένα στοιχείο, που εντοπίζεται στην πίσω παρειά των τριγύφων NK4959, NK4960 και συγκεκριμένα κατά μήκος της κάτω οριζόντιας ακμής, όπου παρατηρείται απότμηση 45°, ύψους 6-8 cm, αδρά κατεργασμένη⁸³¹. Τούτη πιθανόν ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα αναλάξευσης των λίθων μετά την τοποθέτησή τους, για να διευκολυνθούν ίσως οι εργασίες τοποθέτησης του ξύλινου φορέα της οροφής του σηκού.

Για τις δοκούς της οροφής προτάσσεται ως πιθανότερη η διάταξή τους κατά πλάτος στον σηκό, διότι έτσι το καθαρό άνοιγμα προς γεφύρωση είναι κατά 1.065 m βραχύτερο από την κατά μήκος έννοια. Δεν αποκλείεται βέβαια οι κύριες δοκοί να ήταν παράλληλες με τον κύριο άξονα, με τίμημα την αύξηση της κρέμασής τους. Όσον αφορά στη μορφή και στη διάταξη ενός πιθανού διακόσμου της οροφής με φατνώματα, μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν, καθώς οι εναλλακτικές λύσεις είναι πρακτικά ανεξάντλητες. Στην εκδοχή που προτείνεται εδώ τελειώς ενδεικτικά, δέκα οριζόντιες δοκοί τοποθετημένες κατά πλάτος στον σηκό, διατομής 24X49 cm και με αξονική απόσταση μεταξύ τους 1.125 m, ορίζουν εννέα διαμερίσματα με ισάριθμα ζεύγη φατνωμάτων (Σχ. 63)⁸³².

Κεράμωση

Με τα στοιχεία που έχουν παρουσιαστεί ως τώρα έχει υπολογιστεί με αρκετή ακρίβεια το πλάτος των στρωτήρων κεράμων και ο αριθμός στίχων τους στη στέγη. Ο προσδιορισμός του μήκους τους, άρα και το πλήθος των καθ' ύψος σειρών, μπορεί επίσης να προσεγγιστεί με σχετική ασφάλεια.

Στην άνω έδρα των σωζόμενων πλευρικών γείσων, όπου η λιθοξοϊκή κατεργασία δεν είναι η ίδια σε όλη την έκτασή της, τα διαστήματα μεταξύ των δοκοθηκών έχουν αφεθεί με την πολύ αδρή κατεργασία που έλαβαν κατά την αρχική σχηματοποίηση του μέλους. Το υπόλοιπο της επιφάνειας έχει στρωθεί κυρίως με τη χρήση βελονιού και σποραδικά με οδοντωτό εργαλείο, το οποίο όμως εμφανίζεται πυκνότερα σε μια

⁸³⁰ Στον τετράστυλο πρόστυλο ναό του Ασκληπιού στην Κόρινθο η οροφή του προνάου διέθετε κατά τους ανασκαφείς ξύλινες δοκούς, οι οποίες όμως στήριζαν πόρινα φατνώματα βλ. (Roebuck, 1951, 36, 37 Εικ. 10).

⁸³¹ Η ίδια λεπτομέρεια απαντάται ακόμη σε ένα από τα δύο τρίγλυφα στην απόληξη του ανατολικού τοίχου του νότιου πύργου, με τη διαφορά ότι η εγκοπή εμφανίζεται μόνο για μήκος ~41.5 cm.

⁸³² Η λύση βασίστηκε στην πρόταση του (Lehmann, 1969, Πίν. CVI) για την οροφή στο Ιερόν στη Σαμοθράκη. Για τη διατομή των φατνωμάτων λήφθηκε ως υπόδειγμα αυτά από την Κεντρική Πτέρυγα των Προπυλαίων, βλ. (Dinsmoor & Jr., 2004, 255 Εικ. 16.3).

ζώνη που ακολουθεί κατά μήκος το πέρας των δοκοθηκών. Φαίνεται ότι πρόκειται για ένα είδος ταινίας επαφής για την έδραση των μελών της σίμης ή των ηγεμόνων καλυπτήρων της στέγης. Όποιο από τα δύο στοιχεία υπήρξε, θα είχε πλάτος, από το πέρας των δοκοθηκών μέχρι το κυμάτιο απόληξης του γείσου, περί τα 80.5 cm, μεταξύ 39 και 40 δαχτύλων. Το υπόλοιπο διάστημα μέχρι τον κορφιά έχει μήκος 5.17 m, στο οποίο μπορούν να τοποθετηθούν εννιά, οκτώ ή επτά σειρές στρωτήρων μήκους 0.574 m, 0.646 m ή 0.738 m αντίστοιχα. Ως πιθανότερη προτάσσεται η τρίτη εναλλακτική⁸³³, καθώς ο λόγος πλευρών που προκύπτει, 1.29, κινείται στο ίδιο εύρος με τις αναλογίες των στρωτήρων στα Προπύλαια και στο Ερέχθειο⁸³⁴. Η καθ' ύψος αλληλεπικάλυψη των κεράμων ορίζεται με παραδοχή στα 5 cm. Σύμφωνα με τα παραπάνω προτείνονται οι διαστάσεις 0.572X0.785 m για τους στρωτήρες. Οι καλυπτήρες τελείως ενδεικτικά απεικονίζονται στο 1/3 με πλάτος 14.3 cm, έτσι ώστε να εγγράφονται εντός των ορίων ακόμη και των πλέον στενών σφηκίσκων.

Όσον αφορά στη στερέωση των στρωτήρων, τα δεδομένα συγκλίνουν προς την εκδοχή του απευθείας καρφώματός τους πάνω σε μια ξύλινη σχάρα⁸³⁵, αποτελούμενη από τους σφηκίσκους σε συνδυασμό με τεγίδες, οι οποίες αντιστοιχούν στα άκρα των κεράμων⁸³⁶. Οι τεγίδες τοποθετούνται μέσα σε εγκοπές ανοιγμένες στην άνω παρειά των σφηκίσκων, οπότε μαζί δημιουργούν ένα ενιαίο επίπεδο (Σχ. 63).

Τέλος θα πρέπει να γίνει λόγος για το υλικό των κεράμων. Στο χορηγικό μνημείο είναι σημαντική η χρήση μαρμάρου, αλλά όχι αποκλειστική. Όπου ήταν εφικτό προτιμήθηκε η αντικατάστασή του από πορόλιθο, όπως συνέβη με τα τρίγλυφα, τα οποία σε κάθε περίπτωση θα βάφονταν με χρώμα. Επιπλέον, κρίνοντας από τα αντιθήματα των επιστυλίων, τα οποία είναι μαρμάρινα στον πρόναο, όπου η κυκλοφορία του κόσμου θα ήταν πυκνότερη και πόρινα μέσα στον σηκό, που ενδεχομένως δεν ήταν προσβάσιμος, διαφαίνεται η έμφαση στην εξωτερική επιδερμίδα του κτηρίου και ιδίως σε ό,τι θα ήταν ορατό στους περαστικούς. Στο πλαίσιο του παραπάνω πνεύματος οικονομίας στη χρήση του μαρμάρου, φαίνεται απίθανη η χρήση μαρμάρινων κεράμων, επιλογή που θα αύξανε ακόμη περισσότερο το ούτως ή άλλως υπέρογκο κόστος της κατασκευής. Επίσης λαμβάνοντας υπόψη και τις διατομές του ξύλινου φορέα της στέγης, το ενδεχόμενο οπτού πηλού κρίνεται το πλέον επικρατέστερο. Άλλωστε από το επίπεδο κίνησης του παρατηρητή μια πλήρως

⁸³³ Η πρώτη λύση μάλλον θα πρέπει να απορριφθεί, εκτός από το γεγονός ότι κατά κανόνα οι κορινθιακοί κέραμοι έχουν μήκος από 64-82 cm (Müller-Wiener, 1995, 52), στρωτήρες με λόγο πλευρών, που αγγίζει το 1:1 απαντώνται σε μεγαλύτερες διαστάσεις π.χ. Παρθενών 69.8X68.5 cm (Ορλάνδος, 1977-1978, 601), ναός Ηφαίστου ~65X65 (Dinsmoor Jr., 1976, 227 Εικ. 3). Τη λύση εννέα στρωτήρων υιοθετεί ο (Βερσάκης, 1913, 79 Εικ. 3) στο σχέδιο γραφικής αποκατάστασης του μνημείου. Η δεύτερη εναλλακτική λύση δίνει λόγο πλευρών 1.13, η οποία είναι μάλλον ασυνήθιστη, καθώς συνθέστερα οι αντίστοιχες αναλογίες κυμαίνονται από 1.2 και πάνω.

⁸³⁴ Ερέχθειο 61.6X86.5 cm οπότε προκύπτει αναλογία πλευρών 1.40 (Stevens & Paton, 1927, Πίν. XXIV), στα Προπύλαια, 61.4X79 cm και 1.286 αντίστοιχα (Ζιρώ, 1991, 248).

⁸³⁵ Εάν ληφθούν υπόψη τα ύψη που αθροίζουν ο κεντρικός ορθοστάτη από το τύμπανο του αετώματος και τα καταέτια γείσα, τότε το κεκλιμένο επίπεδο που ορίζουν ταυτίζεται με αυτό των πλευρικών γείσων, επομένως δεν υπάρχει περιθώριο παρεμβολής ξύλινου πετσώματος πάνω από τους σφηκίσκους.

⁸³⁶ Προτείνεται δηλαδή το ίδιο σύστημα με τα Προπύλαια (Dinsmoor & Jr., 2004) και το Ερέχθειο (Stevens & Paton, 1927, 95 Εικ. 63, Πίν. XXIV). Βλ. επίσης (Hodge, 1960, 62, 68-69).

κεράμωση θα κρυβόταν τελείως, είτε πίσω από μια μαρμάρινη σίμη ή από μια πρώτη σειρά μαρμάρινων ηγεμόνων στρωτήρων και ακροκεράμων⁸³⁷. Πρόκειται για μια συνηθισμένη λύση σε μνημεία του 4^{ου} αι.⁸³⁸, ενώ αντίθετα η κατάληξη της στέγης με πλήρινα στοιχεία πάνω σε πεντελικό μάρμαρο θα αποτελούσε μάλλον κάτι εντελώς παράδοξο.

Σίμες

Η τελική στέγη των όψεων του χορηγικού μνημείου, η σίμη, είναι το πλέον αμφιλεγόμενο αρχιτεκτονικό στοιχείο που εξετάζεται. Ο Dinsmoor λαμβάνοντας υπόψη του την αναλογική σχέση ύψους γείσου και σίμης στα Μνησίκλεια Προπύλαια (39.3 cm/33.1 cm=1.18) υπολόγισε το αντίστοιχο μέγεθος για το μνημείο του Νικίου στα 18.6 cm. Κατόπιν με αυτό το κριτήριο εντόπισε κοντά στη στοά του Ευμένους ένα θραύσμα από πλευρική σίμη, ύψους 18.7 cm⁸³⁹. Η διατομή⁸⁴⁰ της ήταν κυρτή, καμπύλη ιωνικού κυματίου, που εδραζόταν σε εισέχουσα ταινία, ενώ για στέγη υπήρχε ακόμη μία ταινία σε προεξοχή μαζί με αστράγαλο. Ωστόσο σε υστερόγραφο, που φαίνεται ότι προστέθηκε «επί του πιεστηρίου» στο τέλος του άρθρου του, ο Dinsmoor αναιρεί όσα υποστήριξε⁸⁴¹. Όπως αναφέρει, εντόπισε στο θέατρο του Διονύσου ακόμη ένα θραύσμα σίμης, στο οποίο σωζόταν ο αρμός στο αριστερό του άκρο, όπως και κατάλοιπα χαίτης λιονταριού στα 20.5 cm από αυτόν. Εκτιμώντας το πλάτος της λεοντοκεφαλής στα 16 cm, υπολόγισε το μέγιστο μήκος της σίμης στα 57 cm εκατοστά, το οποίο όμως θεώρησε μεγάλο σε σχέση με την αξονική απόσταση των προμόχθων (0.523 cm), οπότε το απέρριψε. Δεκαετίες μετά αποδίδει τα δύο θραύσματα στον ιωνικό ναό της Αγροτέρας Αρτέμιδος στον Ιλισσό⁸⁴², θέση που γενικά γνώρισε αποδοχή⁸⁴³ με ελάχιστες ενστάσεις⁸⁴⁴.

⁸³⁷ Μόνο οι κινούμενοι στον περίπατο θα ήταν σε θέση να αντιληφθούν τη διαφορά στο υλικό της στέγης.

⁸³⁸ Ενδεικτικά παραδείγματα: ο ναός του Απόλλωνα στους Δελφούς (Amandry & Hansen, 2010, 421, 424 Εικ. 17.14), ο ναός του Διός στη Νεμέα (Hill & Williams II, 1966, 17, 20), ο ναός της Αρτέμιδος στην Επίδαυρο (Roux, 1961, 211-212) και ο ναός της Δέσποινας στη Λυκόσουρα Αρκαδίας, όπου η σίμη χρονολογείται στον 1^ο αι. π.Χ. (Billot, 2008, 153), αλλά θα μπορούσε κάλλιστα να είχε αντικαταστήσει επίσης μαρμάρινα προγενέστερα μέλη. Παρόμοια λογική εσκεμμένης απόκρυψης της πραγματικής εικόνας της στέγης σημειώνεται στον πρώιμο ναό στο ιερό του Ποσειδώνα στο Μολύκρειον Ναυπακτίας, όπου στις πρώτες σειρές τοποθετήθηκαν οι πιο δαπανηρές κορινθιακές κέραμοι από τερακότα και στις υπόλοιπες ευτελέστερες λακωνικές (Μουστάκα & Καλτσάς, 2016, 141).

⁸³⁹ (Dinsmoor, 1910, 469-470).

⁸⁴⁰ Η αναπαραγωγή της στο (Dinsmoor, 1910, 463 Εικ. 3) είναι δυσδιάκριτη λόγω μικρού μεγέθους του σχεδίου, στο οποίο εντάσσεται. Μετέπειτα το προφίλ της σίμης αναδημοσιεύεται σε κατάλληλη κλίμακα στο (Shear Mylonas, 1963, Πίν. 89d). Στο αρχείο της ΑΣΚΣΑ βρέθηκε το πρωτότυπο σχέδιο σε κλίμακα 1:1 (Dinsmoor Papers, Folder 4).

⁸⁴¹ (Dinsmoor, 1910, 483).

⁸⁴² (Dinsmoor, 1950, 185 σημ. 3) για να στηρίξει μάλιστα την απόδοση των θραυσμάτων στον ναό του Ιλισσού, υποστηρίζει ότι οι Stuart και Revett σχεδίασαν εκ παραδρομής την απόληξη της σίμης με άλλο κυμάτιο.

⁸⁴³ Βλ. (Shear Mylonas, 1963, 389 σημ. 104, 395) η οποία με βάση την ταύτιση του Dinsmoor θεωρεί τη σίμη μια από τις πρωιμότερες του είδους της, προϊόν μετάβασης από τον ψημένο πηλό σε λίθο και την τοποθετεί χρονολογικά στην αρχή της παράδοσης των κυρτών σιμών της Περίκλειας εποχής, πριν την ανέγερση του Παρθενώνα. Η (Miles, 1980, 309, σημ. 2), η οποία εστιάζει κυρίως στην αρχιτεκτονική μελέτη του ναού, κάνει λόγο στην αρχή του άρθρου της για τα μέλη που ταύτισε ο

Ωστόσο στο αδημοσίευτο χειρόγραφο του ο Dinsmoor επανέρχεται στην πρωταρχική του άποψη και όπως μάλιστα αναφέρει, θεωρεί «ανεπαρκείς» τους λόγους για τους οποίους απέρριψε την ταύτιση των δύο μελών. Έτσι υποδεικνύει στη συνέχεια πέντε θραύσματα μαρμάρινης σίμης, όλα προορισμένα για πλευρικά γείσα (Πίν. 26)⁸⁴⁵:

1. Γωνιακό τεμάχιο, μήκους 20 cm, δυτικά του πύργου της Νίκης, για το οποίο φαίνεται αρχικά να προβληματίζεται εάν προέρχεται από τον ιωνικό ναΐσκο ή από το χορηγικό μνημείο, αλλά σε επόμενο κεφάλαιο καταλήγει στο δεύτερο ενδεχόμενο.
2. Θραύσμα με σωζόμενο αρμό στα αριστερά και ίχνος λεοντοκεφαλής, για το οποίο δε δίνει διάσταση, στο Διονυσιακό θέατρο. Πρόκειται για το κομμάτι που αναφέρει στη δημοσίευση του 1910.
3. Θραύσμα με σωζόμενο αρμό στα δεξιά και ίχνος υδροροής, μήκους 21 cm, στο Ασκληπιείο,
4. Θραύσμα χωρίς σωζόμενες πλάγιες έδρες, μήκους 39 cm, σε μεγάλο λιθοσωρό στην περιοχή κάτω από τη στοά του Ευμένους. Πρόκειται για το άλλο κομμάτι στο οποίο αναφέρεται στο δημοσίευμα του 1910. Μάλιστα στο εκεί υστερόγραφο το αποδίδει στην επαέτιδα σίμη⁸⁴⁶, κάτι που αναιρεί στη συνέχεια στις σημειώσεις του.
5. Θραύσμα χωρίς σωζόμενες πλάγιες έδρες, μήκους 45 cm, νότια του πύργου της Νίκης.

Κάθε ένα από τα παραπάνω συνοδεύεται από πρόχειρο σκαρίφημα με διαστάσεις. Τα κομμάτια (1), (3), (5) τα μετέφερε, όπως υποστηρίζει, πάνω στον πύργο της Αθηνάς Νίκης.

Τα ύψη των ανωτέρω μελών, περί τα 18.5 cm, ενισχύουν το επιχείρημά του περί αντιγραφής της αναλογικής σχέσης σίμης και γείσων των Προπυλαίων στο χορηγικό μνημείο. Με βάση το γωνιακό μέλος (1) διαπιστώνει ότι οι καταέτιες σίμες έχουν ελαφρώς μεγαλύτερο ύψος (19.6 cm) από τις πλευρικές⁸⁴⁷. Για τις τελευταίες, αναθεωρεί την αξονική απόσταση μεταξύ των λεοντοκεφαλών στα 58.55 cm και το τυπικό μήκος έκαστου λίθου στα 1.175 m⁸⁴⁸.

Dinsmoor, χωρίς ωστόσο στη συνέχεια να αναφερθεί ξανά σε αυτά, παρά το γεγονός ότι κάνει συγκριτική ανάλυση αρχιτεκτονικών μορφών. Σε αυτό το πλαίσιο απορρίπτει δύο βάσεις κίωνων, που βρέθηκαν στη ρωμαϊκή αγορά από τους (Rumf & Mallwitz, 1961, 15-21) και αποδόθηκαν στο μνημείο.

⁸⁴⁴ Ο (Picón, 1978, 73-74, 79-80) είναι επιφυλακτικός με την ταύτιση, καθώς θεωρεί ότι ο Dinsmoor δεν παραθέτει σχετικά στοιχεία, ωστόσο, όπως υποστηρίζει, η σίμη «φαίνεται» να είναι συμβατή με τον ναό στον Ιλισσό. Στη συνέχεια όμως αναφέρει πως ακόμη κι αν ο Dinsmoor έχει δίκιο, προκύπτουν προβλήματα στη χρονολόγηση, καθώς απορρίπτει τη θέση της Shear-Mylonas και θεωρεί πως πρόκειται για μετεξέλιξη μιας ήδη παγιωμένης μορφής κυρτής σίμης σε μάρμαρο με ταινία και αστράγαλο για στέγη, οπωσδήποτε μεταγενέστερη του Παρθενώνα.

⁸⁴⁵ (Dinsmoor Papers, A2. The Superstructure).

⁸⁴⁶ Παρά το γεγονός ότι σχεδιάζει το θραύσμα με κεκλιμένη κάτω παρειά (Dinsmoor, 1910, 483).

⁸⁴⁷ (Dinsmoor Papers, A2. The Superstructure). Με βάση τη μετρολογική του ανάλυση 19/32 πόδα, διαφορά μισού δάχτυλου, όπως αναφέρει (Dinsmoor Papers, B4. The pediments and Roof).

⁸⁴⁸ (Dinsmoor Papers, B4. The pediments and Roof).

Όλες οι παρατηρήσεις του Dinsmoor φαίνονται απόλυτα βάσιμες και τα προτεινόμενα μεγέθη της σίμης συμβαδίζουν με τα στοιχεία, που προέκυψαν από την κεράμωση⁸⁴⁹. Η διατομή της σίμης, αν και εντελώς παρωχημένη για τα δεδομένα του 4^{ου} αι. επίσης θα μπορούσε να γίνει αποδεκτή, καθώς το χορηγικό μνημείο ούτως ή άλλως αντιγράφει μορφές από τα Μνησίκλεια Προπύλαια, όπου παρατηρούνται κυρτής μορφής σίμες (Πίν. 61). Το πρόβλημα έγκειται στην προέλευση του μαρμάρου.

Τρία τουλάχιστον από τα παραπάνω θραύσματα μαζί με ακόμη τέσσερα, εντοπίστηκαν τη δεκαετία του 1980 από τον Μ. Κορρέ στο Διονυσιακό Θέατρο και στα Προπύλαια, ο οποίος επισημαίνει ότι πρόκειται για μάρμαρο προερχόμενο από τις Κυκλάδες⁸⁵⁰. Ενώ πρόκειται για σύνηθες οικοδομικό υλικό εισαγωγής στην Αττική για τα αρχαϊκά κυρίως κτήρια⁸⁵¹, ήδη στα περικόλεια οικοδομήματα της Ακρόπολης το μάρμαρο προέρχεται αποκλειστικά από την Πεντέλη⁸⁵².

Ο Dinsmoor πρέπει να συνειδητοποίησε τη διαφορά του υλικού χρόνια μετά την ολοκλήρωση του αδημοσίετου δαχτυλογραφημένου χειρογράφου, η οποία έλαβε χώρα οπωσδήποτε προτού διενεργηθούν οι ανασκαφές της Αμερικανικής Σχολής στην περιοχή του Ελευσινίου, δηλαδή πριν το 1937⁸⁵³. Έχοντας υπόψη του ότι ο ναός του Ιλισού είχε αρχιτεκτονικά μέλη τόσο από πεντελικό όσο κι από παριανό μάρμαρο⁸⁵⁴, πιθανώς με αυτό το κριτήριο απέδωσε εκεί τα θραύσματα από τις σίμες, οπότε ενέταξε το παραπάνω πόρισμα στο σώμα του πονήματός του για την Ελληνική Αρχιτεκτονική⁸⁵⁵.

Παρ' όλα αυτά η εισαγωγή μαρμάρου από τις Κυκλάδες για το μνημείο του Νικίου δε θα αποτελούσε τη μοναδική εξαίρεση στον κανόνα της αρχιτεκτονικής του 4^{ου} αι. π.Χ., καθώς και στο χορηγικό μνημείο του Θρασύλλου τα επιστύλια και η ζωφόρος

⁸⁴⁹ Σημειώνει ότι στο πίσω μέρος των θραυσμάτων (2) και (3) υπάρχουν ίχνη διάβρωσης από τα κεραμίδια που ήταν σε επαφή με την πλάτη της σίμης. Όμως δε φαίνεται να μέτρησε τις διαστάσεις τους, αν και είχε αφήσει αντίστοιχη αναμονή στο κείμενο. Όπως αναφέρει, δεν κατάφερε να εντοπίσει κέραμους που να ανταποκρίνονται στα παραπάνω μεγέθη (Dinsmoor Papers, A2. The Superstructure).

⁸⁵⁰ (Κορρές, 1981, 4 και Πίν. 8α,β). Έξι θραύσματα βρέθηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης στο Διονυσιακό Θέατρο και ένα ακόμη, γωνιακό, εντοπίστηκε σε λιθωφόρο στα Προπύλαια, τα οποία απέδωσε σε ναό κλασικής εποχής, απορρίπτοντας ίσως έμμεσα το συσχετισμό τους με τον ναό του Ιλισού. Ας σημειωθεί ότι η αναφορά στο υλικό των θραυσμάτων από τη σίμη δε γίνεται στο σώμα του κειμένου της δημοσίευσης, αλλά στη λεζάντα των εικόνων.

⁸⁵¹ Αρχαίος Νεώς (Gruben, 2000, 177), αρχαϊκός ναός Διονύσου (Μαγνήσαλη, 2016, 186) κ.ά.

⁸⁵² (Whycherley, 1978, 274-275). Στον ναό του Ηφαίστου στην Αγορά, του οποίου η οικοδόμηση ξεκίνησε νωρίτερα από τα μνημεία της Ακρόπολης, αλλά ολοκληρώθηκε μετά από αυτά, απαντώνται και τα δύο είδη μαρμάρου (Gruben, 2000, 230).

⁸⁵³ Ο Dinsmoor (Papers, B2. The Columns and Walls) εντόπισε τον άλλο σπόνδυλο από το χορηγικό μνημείο, όταν ήταν ακόμη εντειχισμένος σε παράπηγμα οικίας στον τομέα Π, γεγονός που τον εμπόδισε, όπως αναφέρει, να μετρήσει ακριβώς το ύψος του. Με δεδομένο ότι οι ανασκαφές στους τομείς «ΘΘ», «Π» ξεκίνησαν το 1937, η εν λόγω οικία θα πρέπει να είχε κατεδαφιστεί εκείνη τη χρονιά αν όχι λίγο νωρίτερα (Miles, 1998, 5).

⁸⁵⁴ (Shear Mylonas, 1963, 397).

⁸⁵⁵ (Dinsmoor 1951, 185 σημ. 3), αναφερόμενος ωστόσο γενικά στον ναό του Ιλισού κάνει λόγο μόνο για πεντελικό μάρμαρο, ίσως εκ παραδρομής.

λαξεύτηκαν σε χονδρόκοκκο νησιώτικο μάρμαρο⁸⁵⁶. Η κυρτή διατομή της σίμης αποτελεί χαρακτηριστικό των περικόλειων κτηρίων της Ακρόπολης και πράγματι παραπέμπει σε κάποιο μνημείο του 5^{ου} αι. π.Χ. Ωστόσο το μνημείο του Νικίου αποτελεί μια ειδική περίπτωση αναβίωσης επιλεγμένων αρχιτεκτονικών μορφών από τα Προπύλαια, ενώ όπως διαπιστώνει η Shoe, η παράδοση της «περικόλειας» σίμης έχει συνέχεια μέχρι και το πρώτο μισό του 4^{ου} αι. στην Αθήνα⁸⁵⁷. Επομένως δε θα πρέπει να αποκλειστεί εντελώς το ενδεχόμενο τα θραύσματα σίμης, που εντόπισε ο Dinsmoor, εν τέλει να προέρχονται από το μνημείο του Νικίου. Σε αντίθετη περίπτωση θα πρέπει να αποδοθούν σε κάποιο άγνωστο ναό κλασικών χρόνων στην ευρύτερη περιοχή της Νότιας Κλιτύς⁸⁵⁸.

Εάν πράγματι τα πέντε θραύσματα σίμης ανήκουν στο χορηγικό μνημείο, τότε η μόνη τροποποίηση στις παρατηρήσεις του Dinsmoor αφορά στο μήκος των πλευρικών μελών, το οποίο με βάση το πλάτος των κεράμων (0.572 cm) αναθεωρείται σε 1.144 m. Οι κάθετοι αρμοί ακολουθούν τον εμβάτη της κεράμωσης, έτσι ώστε να προκύπτει υδρορρόη με λεοντοκεφαλή στον άξονα κάθε στρωτήρα, επομένως πρόκειται για ένα σύστημα ανεξάρτητο των στοιχείων της ζωφόρου (Σχ. 80, 81)⁸⁵⁹.

Οι αρμοί στην επατία σίμη θα πρέπει να βρίσκονται σε συμφωνία με τα μήκη των κεράμων (0.785 m), σε διαφορετική περίπτωση θα πρέπει τα μαρμάρινα μέλη της να έχουν τη διπλάσια διάσταση 1.57 m, που κρίνεται μάλλον απαγορευτική. Σε κάθε περίπτωση θα προκύπτει αρμός στην κορυφή του αετώματος, σε αντίθεση με τις κάτω στρώσεις του γείσου και του τυμπάνου (Σχ. 79, 82)⁸⁶⁰.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η πλευρική σίμη έχει πλάτος περί τα 80.5 cm, που προκύπτει από τη διαφορά κατεργασίας στην κεκλιμένη άνω παρειά των γείσων. Ας σημειωθεί ότι σε αυτές τις επιφάνειες δεν παρατηρούνται γόμφοι για κατακόρυφη

⁸⁵⁶ Βλ. (Μπολέτης, 2012, 14, 223), όπου υποθέτει πως η επιλογή του υλικού σχετίζεται με το συνεργείο που ανέλαβε την εκτέλεση των σχετικά απαιτητικών μορφών του επιστυλίου με τις συνεχείς σταγόνες και της ζωφόρου με τους ανάγλυφους στεφάνους.

⁸⁵⁷ (Shoe, 1936, Πίν. XIX: 11), όπου το οψιμότερο αττικό παράδειγμα που αναφέρει, είναι από το Πομπείον χρονολογούμενο περί το 360 π.Χ.

⁸⁵⁸ Με δεδομένο ότι τα θραύσματα εντοπίστηκαν στο Ασκληπιείο και στον χώρο της Ακρόπολης, ο συσχετισμός τους με τον ναό του Ιλισού είναι μάλλον παρακινδυνευμένος. Αντίθετα θα μπορούσαν κάλλιστα να αποδοθούν σε κάποιον από τους πρώιμους ναΐσκους των ιερών στη Νότια Κλιτύ, (Διονύσου, Ασκληπιού, Αφροδίτης), πιθανώς να σχετίζονται με τα πάρινα μέλη δωρικού θριγκού, που εντόπισε ο (Κορρές, 1980, 20 Σχ. 5) εντειχισμένα στις ύστερες οχυρώσεις της στοάς του Ευμένου, τα οποία σχετικά πρόσφατα συσχετίστηκαν με τον αρχαϊκό ναό του Διονύσου (Μαγνήσαλη, 2016, 190-191). Δεν αποκλείεται ωστόσο να προέρχεται από κάποιο μνημείο κλασικής εποχής, διότι ο αστράγαλος στη στέγη της σίμης αποτελεί μορφολογικό στοιχείο που απαντάται στα έργα του καλούμενου αρχιτέκτονα του Θησείου στον ναό του Ηφαίστου, του Άρεως και της Νεμέσεως στον Ραμνούντα βλ. (Shoe, 1936, 35, Πίν. XIX), με τη διαφορά ότι η διατομή της σίμης είναι κοιλόκυρτη και όχι κυρτή.

⁸⁵⁹ Πρόκειται για τη συνηθέστερη περίπτωση, η οποία απορρέει από το γεγονός ότι η διαδοκίδωση της στέγης δε συμβαδίζει με τα μέτρα της ζωφόρου. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις ο ναός του Επικούριου Απόλλωνος στις Βάσες και του Διός στη Νεμέα (Hodge, 1960, 60).

⁸⁶⁰ (Dinsmoor Papers, A2. The superstructure).

σύνδεση των υπερκείμενων μελών⁸⁶¹, ούτε άλλα συναφή λαξεύματα, με μόνη ίσως εξαίρεση ένα τμηματικά σωζόμενο μοχλοβόθριο στην άνω έδρα του γείσου στην Ιουστινιάνεια δεξαμενή.

Ακρωτήρια

Κάθε χορηγικό μνημείο, ανεξαρτήτως μεγέθους, αποτελεί ουσιαστικά μια βάση για τον μπρούτζινο τρίποδα⁸⁶², ο οποίος στις παραλλαγές του ναόσχημου τύπου θα κατείχε την επιφανέστερη θέση ως ακρωτήριο στην κορυφή του αετώματος της πρόσοψης. Ως εκ τούτου η βάση του τρίποδα πιθανώς θα ακολουθούσε την τυπική μορφή για ακρωτήριο, όπως έχει ήδη προταθεί από τον Κορρέ⁸⁶³.

Ο Dinsmoor στο δημοσίευμα του 1910 αναφέρει ότι ταύτισε ένα θραύσμα της βάσης ακρωτηρίου από την κορυφή του αετώματος⁸⁶⁴, ωστόσο μετέπειτα στο αδημοσίευτο χειρόγραφο το απορρίπτει, καθώς, όπως αναφέρει, τελικά προέρχεται από τον ναό της Αθηνάς Νίκης⁸⁶⁵. Έκτοτε δεν έχει επιχειρηθεί να ταυτιστεί κάποιο άλλο μέλος, επομένως μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν για τη βάση του τρίποδα.

Κατά τον P. Amandry το έπαθλο του τρίποδα για τον αγώνα διθύραμβου των εφήβων είχε ύψος περί τα 2.60 m με 3.20 m, δηλαδή περίπου 8-10 πόδες, το οποίο αντιστοιχούσε σε μεταξόνιο 0.75-0.80 m μεταξύ κάθε σκέλους⁸⁶⁶. Με την παραδοχή ότι χρησιμοποιήθηκε ο μεγαλύτερος δυνατός τρίποδας, η πλίνθος του ακρωτηρίου θα πρέπει να έχει επιφάνεια τόση, ώστε να εγγράφεται σε αυτή με άνεση ισόπλευρο τρίγωνο πλευράς $2^{1/2}$ ποδών (~81.7 cm). Στην προκειμένη περίπτωση ο διαθέσιμος χώρος επαρκεί για μια τετράγωνη βάση τρίποδα ακμής ~1.60 m, η οποία παρουσιάζεται στα σχέδια γραφικής αποκατάστασης του μνημείου. Λόγω των διαστάσεων της η πλίνθος κατά πάσα πιθανότητα δεν ήταν συμφυής με το κορυφαίο

⁸⁶¹ Τον ρόλο των τóρμων για ένθεση γόμφου θα μπορούσαν να είχαν οι εντορμίες για λύκο, όπως π.χ. στον ναό του Ηφαίστου (Dinsmoor Jr., 1976, Πίν. 38.6) όμως δεν υπάρχει καμία σχετική ένδειξη στα σωζόμενα μέλη, επομένως μάλλον θα πρέπει να αποκλειστεί αυτό το ενδεχόμενο.

⁸⁶² Π.χ. στο μνημείο του Θρασύλλου, το οποίο διέθετε εσωτερικό χώρο ικανό να στεγάσει τον χορηγικό τρίποδα, εντούτοις αυτός βρισκόταν τοποθετημένος πάνω από τη στρώση των γείσων.

⁸⁶³ (Κορρές, 2000, 38-39 Εικ. 36).

⁸⁶⁴ (Dinsmoor, 1910, 470 και σημ. 1), λόγω των διαστάσεων της κρίνει πως η βάση δεν ήταν κατάλληλη για στερέωση τρίποδα, επομένως δε δέχεται ότι αποτελούσε κορυφωμα του μνημείου, αλλά στεγαζόταν εντός του.

⁸⁶⁵ (Dinsmoor Papers A2. The superstructure).

⁸⁶⁶ (Amandry, 1976, 70-71), ο οποίος συνδέει το ύψος του τρίποδα με το μεταξόνιο των σκελών του, που έχει αναλογία μεταξύ 1:4 και 1:3.5. Ο τρίπους για νίκη σε διθύραμβο αντρών είχε ύψος 4.55-5.60 m, οπότε υπάρχει η αναλογική σχέση 9:12 μεταξύ των δύο παραλλαγών του επάθλου. Η θεωρία του Amandry γνώρισε αποδοχή π.χ. (Wilson, 2003, 206) και χρησιμοποιήθηκε για τη γραφική αποκατάσταση απλών χορηγικών μνημείων βλ. (Καζαμιάκης, 1992-1998, 557), (Σιουμπάρα, 2013, 275). Η (Makres, 1994, 282) διαφοροποιείται και θεωρεί ότι οι τρίποδες είχαν μικρότερα μεγέθη, με ύψος 2.10-2.30 m για τον αγώνα των ανδρών και 1.20-1.40 m για των εφήβων.

κομμάτι της σίμης⁸⁶⁷, αλλά ανεξάρτητο μέλος, τοποθετημένο στη θέση του μετά την ολοκλήρωση της κεράμωσης (Σχ. 79, 80, 81)⁸⁶⁸.

⁸⁶⁷ Όπως ισχύει π.χ. στον ναό της Αθηνάς Νίκης (Orlandos, 1947, 28 Εικ. 20, 36 Εικ. 29) ή στον ναό των Αθηναίων στη Δήλο (Courby, 1931, 42 Εικ. 58).

⁸⁶⁸ Το οποίο μάλιστα θα ήταν κατάλληλα λαξευμένο στην κάτω παρειά του, ώστε να προσαρμοστεί ακριβώς προς το ανάγλυφο της κεράμωσης στη θέση αυτή. Την ίδια διάταξη βάσης ακρωτηρίου προτείνει ο (Dinsmoor Jr., 1976, 329 και Εικ. 10) για τον ναό του Ηφαίστου.

A. VI: Αρχιτεκτονικές μορφές και διάκοσμος

Η συγκριτική ανάλυση των αρχιτεκτονικών μορφών ενός κτηρίου ή των αναλογιών που διέπουν τα επιμέρους του με άλλα αντίστοιχα παραδείγματα, συχνά σε εξαντλητικό βαθμό, έχει δύο κύριους στόχους: Πρώτον για τον προσδιορισμό του χρονολογικού πλαισίου ανέγερσης⁸⁶⁹ και δεύτερον για την ένταξη του έργου στο ευρύτερο πλαίσιο της σύγχρονής του αρχιτεκτονικής δημιουργίας. Η προσπάθεια δύναται ωστόσο να καταστεί ατελέσφορη. Μια παράθεση πληθώρας παράλληλων παραδειγμάτων μπορεί να οδηγήσει σε ασαφή κι ίσως αντιφατικά συμπεράσματα. Είναι πρακτικά αδύνατο να αποκρυπτογραφηθεί για ένα έργο το σύνολο της συνθετικής διαδικασίας και να αποκατασταθούν όλα τα βήματα στον συλλογισμό του αρχιτέκτονα προτού να έχει καταλήξει σε σχέδια, και ύστερα να εκτιμηθεί η διαμόρφωση του τελικού αποτελέσματος μετά τις ενδεχόμενες τροποποιήσεις στο εργοτάξιο.

Το μνημείο του Νικίου διαθέτει το πλεονέκτημα της ασφαλούς χρονολόγησης, χάρη στην αναγραφή του επώνυμου άρχοντα στη χορηγική επιγραφή. Από αυτή την άποψη η ανάλυση των αρχιτεκτονικών μορφών και του διακόσμου είναι απαλλαγμένη από αυτό το ζητούμενο. Στην προκειμένη περίπτωση ο στόχος είναι άλλος. Καθώς το μνημείο έχει επανειλημμένως θεωρηθεί ότι αντλεί τα πρότυπά του από τα Προπύλαια του Μνησικλή, έχει ενδιαφέρον να διερευνηθεί σε τι βαθμό συμβαίνει αυτό και κατά πόσο μπορεί να διαφοροποιείται από τις σύγχρονες τάσεις του 4^{ου} αι. π.Χ.

Δωρική ζωφόρος

Τα τρίγλυφα έχουν θεωρητικό μήκος 41.9 cm και ύψος 68.1 cm. Πρόκειται για τα μόνα μέλη από τον δωρικό θριγκό που έχουν εκτελεστεί σε πειραϊκό ακτίτη, εντούτοις η ποιότητα κατεργασίας των ορατών επιφανειών τους δεν υστερεί σε τίποτε από το να είχαν λαξευτεί σε μάρμαρο. Η μορφή τους είναι τυπική (Σχ. 72) με τρεις μηρούς θεωρητικού⁸⁷⁰ πλάτους 5.985 cm, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται οι δύο γλυφές ανοίγματος 7.98 cm, βάθους ~4 cm⁸⁷¹. Στα δύο άκρα σχηματίζονται οι ημιγλυφές με προβολή 3.99 cm έκαστη, οι οποίες στις στενές πλευρές καταλήγουν σε κατακόρυφη ταινία πλάτους 1.4 cm.

Η κεφαλή βρίσκεται 1.3 cm ψηλότερα από το άνω πέρας των γλυφών, έχει ύψος 8.9 cm και προεξέχει ανεπαίσθητα, λιγότερο του ενός χιλιοστού, από το πρόσωπο του

⁸⁶⁹ Προφανώς επικουρικά προς τη μελέτη της στρωματογραφίας, της κεραμικής και των όποιων άλλων κινητών ευρημάτων. Δύναται όμως να αποτελεί και τη μόνη λύση, όταν δεν υπάρχουν αδιατάρακτα στρώματα καταστροφής ή όταν απουσιάζουν ευρήματα που θα μπορούσαν να βοηθήσουν ουσιαστικά σε μια χρονολόγηση.

⁸⁷⁰ Το τρίγλυφο διαιρείται σε τρία ίσα μέρη και κατά τον Dinsmoor (Papers, B3. The Entablature) κάθε ένα από αυτά επιμερίζεται σε επτά μέρη, εκ των οποίων 3/7 αντιστοιχούν στους μηρούς, 4/7 στις γλυφές και 2/7 στις ημιγλυφές. Ορίζοντας ως τιμή αναφοράς τη θεωρητική διάσταση των τριγλύφων 41.9 cm, προκύπτουν τα ιδεατά μεγέθη των επί μέρους στοιχείων. Στην πράξη όμως εμφανίζουν διακυμάνσεις, αφενός διότι κάποια τρίγλυφα διαφέρουν μεταξύ τους κατά μερικά χιλιοστά, αφετέρου διότι οι μορφές δεν λαξεύτηκαν με τα ίδια ακριβώς μέτρα στο ίδιο μέλος.

⁸⁷¹ Έχουν μετρηθεί βάθη μεταξύ 3.9-4.25 cm, τα οποία αντιστοιχούν κάθε φορά περίπου στο ήμισυ του ανοίγματος της γλυφής. Επομένως η εσωτερική γωνία κάθε γλυφής ιδανικά προσεγγίζει τις 90°, κατά κανόνα όμως μετρήθηκε ελαφρώς αμβλεία το πολύ 92°.

τριγλύφου (Πίν. 55: 2). Η στέψη των γλυφών είναι ευθύγραμμη και κάμπεται σε τεταρτοκύκλιο στα άκρα, στο σημείο σύγκλισης με τις κατακόρυφες ακμές των μηρών. Κάθε γλυφή εισχωρεί καθ' ύψος, πίσω από την άνω απόληξή της, κατά 1.3 cm, φτάνοντας στο ίδιο επίπεδο με την κεφαλή, δημιουργώντας ανεπαίσθητη σκοτία⁸⁷².

Οι ημιγλυφές στέφονται από μια κρεμαστή πρισματική μορφή (Πίν. 58: 1-3)⁸⁷³, η οποία σήμερα σώζεται σχεδόν ακέραια μόνο σε δύο μέλη (Θ4.12, Θ4.14). Ωστόσο τα ακριβή χαρακτηριστικά και οι διαστάσεις της έχουν αποτυπωθεί στα σχέδια των Lebouteux και Döerpfeld (Πίν. 8, 14)⁸⁷⁴. Το ύψος της, σε σχέση με την άνω απόληξη των γλυφών, είναι 3.5 cm⁸⁷⁵ και προβάλλει στην κύρια και πλάγια όψη του τριγλύφου με πλάτος 1.2 cm. Στο άνω μέρος της το άνοιγμα μέχρι τις κατακόρυφες ακμές της ημιγλυφής γυφώνεται με ημικόκλιο (Σχ. 72).

Τέλος οι μετόπες έχουν μήκος 62.8 cm, είναι μαρμάρινες, σχετικά λεπτές πλάκες πάχους 7.5-9 cm (Πίν. 54: 6), με την ορατή παρειά τους να βρίσκεται σε εσοχή 5.4 cm ως προς τα τρίγλυφα. Η κεφαλή έχει ίδιο ύψος με των τριγλύφων⁸⁷⁶, δηλαδή 8.9 cm, προεξέχει δε από το κυρίως πρόσωπο κατά 1.4 cm⁸⁷⁷.

Όσον αφορά στις αναλογίες της ζωφόρου η σχέση πλάτους-ύψους τριγλύφων (1:1.625 ή 1^{5/8}) συμβαδίζει περισσότερο με τα αττικά μνημεία του 5^{ου} αι. παρά με τις τρέχουσες τάσεις του 4^{ου} αι. π.Χ.⁸⁷⁸. Πέραν όμως τούτου διαπιστώνεται ότι η παραπάνω σχέση πρακτικά ταυτίζεται με την αντίστοιχη αναλογία των τριγλύφων της Πινακοθήκης (Πίν. 60) και της ΝΔ Πτέρυγας των Προπυλαίων (1:1.628)⁸⁷⁹. Αν και τα υψίκορμα τρίγλυφα στο μνημείο του Νικίου δεν αποτελούν μοναδική περίπτωση στον 4^ο αι.⁸⁸⁰, στην προκειμένη περίπτωση η πιθανότερη εξήγηση είναι μάλλον η επιρροή που άσκησε το έργο του Μνησικλή στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, παρά ένας μικρός αριθμός μνημείων εκτός Αττικής. Ο λόγος τριγλύφου-μετόπης πρακτικά είναι 1:1.5⁸⁸¹

⁸⁷² Χρήσιμη για την ελεύθερη απορροή των νερών της βροχής (Μπούρας, 1999, 209).

⁸⁷³ Ο (Townsend, 1982, 204) αναφέρεται σε αυτή ως «pronounced ear», χωρίς ωστόσο να δίνει διαστάσεις. Στο έργο τους για τα Προπύλαια οι (Dinsmoor & Jr., 2004, 181) αποκαλούν αυτό το στοιχείο εκτός από «αυτί», κρεμαστό κόσμημα, το οποίο ενισχύει τη σκιά στην απόληξη της ημιγλυφής.

⁸⁷⁴ (Beulé, 1853, Πίν. 4), (Döerpfeld, 1885, Πίν. VII: 4). Ο (Dinsmoor, 1910, 460 Εικ. 1) επαναλαμβάνει σε σχέδιό του αυτούσια τη μορφή τους.

⁸⁷⁵ Η 4.8 cm από την κεφαλή του τριγλύφου.

⁸⁷⁶ Ο (Döerpfeld, 1885, Πίν. VII) εκ παραδρομής τις δείχνει ελαφρώς χαμηλότερες από των τριγλύφων.

⁸⁷⁷ Επομένως η κεφαλή της μετόπης βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με την πίσω ακμή των ημιγλυφών.

⁸⁷⁸ (Townsend, 2004, 319 και σημ. 60), ο οποίος αντιπαραβάλλει ανάμεσα σε άλλα με τον ναό του Ποσειδώνα στο Σούνιο (1:1.62), τον Παρθενώνα (1:1.59), τον ναό του Ηφαίστου (1:1.59) και με μνημεία του 4^{ου} αι. όπου διαπιστώνεται η αντίθεση: Ναός Ασκληπιού στην Επίδαυρο 1:1.56, Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα (1:1.53), Διός στη Νεμέα (1:1.51) και στη Στράτο (1:1.51). Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο (Svenshon, 2002, 123).

⁸⁷⁹ Πλάτος τριγλύφου 49.2 cm, ύψος 80.1 cm. Εάν δεν συνυπολογιστεί στο ύψος το διακοσμητικό κυμάτιο στέψης της κεφαλής, τότε η αναλογία προκύπτει 1:1.62. Τα τρίγλυφα της Κεντρικής Πτέρυγας είναι ελαφρώς πιο ραδινά με αναλογία 1:1.64.

⁸⁸⁰ Θόλος Επίδαυρου 1:1.642, Μνημείο Φιλίππου Γ' και Αλεξάνδρου Δ' στη Σαμοθράκη 1:1.61.

⁸⁸¹ Για την ακρίβεια 1:1.499.

και το ύψος ως προς το μήκος της 1:1.084⁸⁸², δηλαδή σχετικά πιο επιμήκεις σε σχέση με τα Προπύλαια⁸⁸³.

Η απόδοση των επιμέρους λεπτομερειών ακολουθεί σε γενικές γραμμές την κλασική παράδοση. Οι γλυφές με πρακτικά ορθή την εσωτερική τους γωνία έχουν βάθος, επομένως εντονότερη φωτοσκίαση, σε αντίθεση με άλλα μνημεία του 4^{ου} αι. π.Χ.⁸⁸⁴. Η άνω απόληξη των γλυφών είναι τυπική για την εποχή⁸⁸⁵, όπως και η εισχώρησή τους μέχρι την κεφαλή⁸⁸⁶. Η στέψη των ημιγλυφών με την κρεμαστή πρισματική μορφή ακολουθεί μεν την αττική παράδοση⁸⁸⁷, με τη διαφορά ότι πλέον αποτελεί μια σαφώς πιο ευδιάκριτη οντότητα, καθώς εμφανίζεται με ύψος αναλογικά μεγαλύτερο σε σχέση με προγενέστερα παραδείγματα⁸⁸⁸. Το συγκεκριμένο στοιχείο απαντάται

⁸⁸² Ο Dinsmoor (Papers, B3. The Entablature), θεωρεί ότι πρόκειται για οπτική διόρθωση, με στόχο ακριβώς να μην προκύπτει τετράγωνο σχήμα. Με πρακτικά τετράγωνες μετόπες αναφέρονται ενδεικτικά ο ναός του Διός στη Νεμέα και της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα.

⁸⁸³ Τόσο στην Κεντρική Πτέρυγα όσο και στη Νοτιοδυτική και στην Πινακοθήκη η αντίστοιχη σχέση είναι 1:1.53. Σε σύγχρονα μνημεία με του Νικίου παρατηρείται η ίδια τάση επιμήκυνσης της μετόπης, όπως π.χ. Νότια Στοά Κορίνθου (1:1.062), Θόλος Επιδαύρου (1:1.096), με κοντινότερο το Μνημείο Φιλίππου Γ' και Αλεξάνδρου Δ' στη Σαμοθράκη (1:1.078).

⁸⁸⁴ Όπου η εσωτερική γωνία είναι έντονα αμβλεία, επομένως προκύπτουν αισθητά ρηχότερες γλυφές, κάτι που παρατηρείται ήδη στα Προπύλαια (Dinsmoor & Jr., 2004, 192 Εικ. 14.25). Από τον 4^ο αι. ενδεικτικές περιπτώσεις αποτελούν το Τετράγωνο Περιστύλιο στην αγορά της Αθήνας (Townsend, 1995, 124 Εικ. 20), η θόλος και ο ναός της Προναίας στους Δελφούς (Gottlob, 1925, Πίν. VIII), (Michaud, 1977, Πίν. 83), ο ναός του Διός στη Νεμέα (Hill & Williams II, 1966, Πίν. XV) κ.ά. Οι γλυφές των τριγλύφων στο μνημείο του Νικίου παρουσιάζουν ομοιότητα προς αυτές του ναού του Διός στη Στράτο (Ορλάνδος, 1923, 12 Εικ. 10) και προς του Τελετουργικού Εστιατορίου στην Επίδαυρο (Κυριάκη, 2012, Πίν. 151, 152).

⁸⁸⁵ Όπως και στα τρίγλυφα του σκηνικού οικοδομήματος στο Διονυσιακό θέατρο (Townsend, 1982, 369). Βλ. σχετικά (Coulton, 1968, 172), όπου διαπιστώνει ότι η ευθύγραμμη απόληξη των γλυφών με καμπυλωμένα άκρα γνωρίζει απρόσκοπτη συνέχεια από τον 5^ο αι. σε μνημεία που εμπίπτουν μέχρι και το β' μισό του 4^{ου} αι., όπως η θόλος των Δελφών, ο ναός του Ασκληπιού σε Επίδαυρο και Κόρινθο, το Μητρώον της Ολυμπίας, της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα, το προστώο του Φίλωνος στο Τελεστήριο της Ελευσίνας κ.ά. Παράλληλα από το πρώτο μισό του 4^{ου} αι. σημειώνονται περιπτώσεις με τελείως ευθύγραμμο άνω τελείωμα της γλυφής. Ο Coulton παραθέτει ως πρώτο χρονολογικά παράδειγμα τη Νότια Στοά στην Ολυμπία κι έπειτα τον ναό της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς, το Θερσύλλειο της Μεγαλόπολης, τη θόλο της Επιδαύρου, τους ναούς του Διός σε Νεμέα και Στράτο, τις στοές στο Ηραίο της Περαχώρας στην Κορινθία και στο ιερό του Αμφιαράου στον Ωρωπό. Βλ. επίσης (Ορλάνδος, 1915b, 99). Από την Αθήνα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Τετράγωνο Περιστύλιο (Townsend, 1995, 121 Εικ. 18).

⁸⁸⁶ Παρόμοια σκοτία σημειώνεται στα τρίγλυφα της δωρικής στοάς του Ασκληπιείου, ωστόσο στο Τετράγωνο Περιστύλιο και στη σκηνή του Διονυσιακού θεάτρου διαφαίνεται η σταδιακή τάση μείωσης του βάθους της και του εκφυλισμού της οροφής της από καμπύλη σε ευθεία (Townsend, 1982, 370). Για μια συνοπτική επισκόπηση της εξέλιξης του φαινομένου βλ. (Ορλάνδος, 1915b, 108 Εικ. 19).

⁸⁸⁷ (Townsend, 1982, 369) και ειδικότερα (Townsend, 1995, 87 και σημ. 87), ο οποίος για τον 4^ο αι. παραθέτει επίσης στην Αθήνα την ανατολική στοά του Ασκληπιείου, τη σκηνή του Διονυσιακού θεάτρου, το Τετράγωνο Περιστύλιο και το προστώο του Φίλωνος στο τελεστήριο της Ελευσίνας. Τα πρωιμότερα μνημεία της Ακρόπολης δε διαθέτουν αυτό το στοιχείο, ούτε ο θησαυρός των Αθηναίων στους Δελφούς, αλλά εμφανίζονται πρώτη φορά στα κτήρια Β, C στην Ακρόπολη και έκτοτε παγιώνονται (Coulton, 1968, 173 σημ. 105).

⁸⁸⁸ Π.χ. στην Κεντρική Πτέρυγα των Προπυλαίων το ύψος του κοσμήματος, μετρημένο από την κεφαλή του τριγλύφου (2.05 cm), έχει αναλογία σε σχέση με το σύνολο 1:56.82 ή απλούστερα ισούται με το 1/6 του ύψους της κεφαλής (12.3 cm), χωρίς το διακοσμητικό κυμάτιο (Dinsmoor & Jr., 2004, 181, 180 Εικ. 14.19, 192 Εικ. 14.25), (Πίν. 60), 61). Αντίστοιχα στο μνημείο του Νικίου η σχέση είναι 1:14.18 και ως προς το ύψος της κεφαλής 1:1.854.

αυτούσιο την ίδια περίπου εποχή στη Βεργίνα⁸⁸⁹, ωστόσο σε άλλα δείγματα μακεδονικής αρχιτεκτονικής η πρισματική μορφή είναι συνθετότερη, καθώς αποδίδεται με την εσωτερική παρειά του έντονα καμπυλωμένη⁸⁹⁰. Ας σημειωθεί τέλος πως πρόκειται για ένα τελείως άγνωστο στοιχείο για την αρχιτεκτονική της Πελοποννήσου⁸⁹¹.

Συνοψίζοντας, τα τρίγλυφα του χορηγικού μνημείου έχουν σχετικά υψίκορμη μορφή για τα δεδομένα της εποχής, η οποία είναι αποτέλεσμα αυτούσιας μεταφοράς από την Πινακοθήκη των Προπυλαίων. Σε επίπεδο λεπτομερειών ακολουθήθηκαν τα τρέχοντα πρότυπα του 4^{ου} αι., που εν πολλοίς αποτελούν συνέχεια και μετεξέλιξη αυτών του 5^{ου} αι. π.Χ.

Επιστύλιο και αντίθημα

Η στρώση του επιστυλίου έχει μέσο ύψος 0.565 m (Σχ. 72). Η συνεχής ταινία στέψης έχει ύψος 6.5 cm⁸⁹² και προεξέχει από το πρόσωπο κατά 4.2 cm. Οι κανόνες έχουν ύψος 4.7 cm και εισέχουν ως προς το μέτωπο της ταινίας κατά 1 mm. Σε κάθε κανόνα αντιστοιχούν, κατά το σύνηθες έξι σταγόνες ύψους 1.7 cm σχήματος κώλουρου κώνου⁸⁹³, με κάτω διάμετρο 3.8 cm και άνω 3.6 cm (Πίν. 54: 2). Η επιμέλεια της λάξευσης των σταγόνων μαρτυρείται στο πίσω μέρος τους, όπου η μορφή τους έχει λαξευτεί στο μέγιστο δυνατό περιθώριο που διέθεταν οι λιθοξόοι⁸⁹⁴, έτσι ώστε να μη φαίνονται προσκολλημένες στο επιστύλιο, αλλά να δίδεται η εντύπωση ανεξάρτητων, ένθετων στοιχείων⁸⁹⁵.

Η ταινία αναλογικά με το ύψος του επιστυλίου (1:8.69) έχει σχετικά μεγάλο ύψος για τα δεδομένα της εποχής⁸⁹⁶, το οποίο είναι ακόμη εμφατικότερο εάν συγκριθεί με τα

⁸⁸⁹ Στο ανάκτορο της Βεργίνας (Ρωμαιοί, 1953-54, 147, 146 Εικ. 4) και στο δωρικό περιστύλιο της οικίας «Αρπαγής της Ελένης» (Μακαρόνας & Γιούρη, 1989, 39, 44 Εικ. 39).

⁸⁹⁰ Εμφανίζεται σε διάφορες παραλλαγές σε όλα σχεδόν τα δωρικά κτήρια της Σαμοθράκης, με κύρια εξαίρεση το μνημείο Φιλίππου Γ' και Αλεξάνδρου Δ', βλ. συγκεντρωμένα τα παραδείγματα στο (Wescoat, 2017, Πίν. XLV) και στη Δήλο π.χ. στη στοά του Αντίγονου (Courby, 1912, 22 Εικ. 25). Ενδιάμεσο εξελικτικό στάδιο η Στοά στον Ωρωπό, όπου η εσωτερική παρειά της πρισματικής μορφής είναι ευθύγραμμη μεν, αλλά διαγώνια, μια παραλλαγή που απαντάται κυρίως στη Μ. Ασία (Coulton, 1968, 172-173, 158 Εικ. 8).

⁸⁹¹ Μόνες εξαιρέσεις αποτελούν στη Μεσσηνή η Βόρεια στοά (Sioumpara, 2015, 213) και η ζωφόρος από τον πιθανολογούμενο ως ναός του Ποσειδώνα (Τσιούτσια, 2018, 32, 45, 31 Εικ. 54).

⁸⁹² Το ύψος της ταινίας ποικίλλει, όπως άλλωστε και το ύψος των επιστυλίων. Το μέγιστο ύψος ταινίας καταγράφηκε στα 7.25 cm στο NK4956.

⁸⁹³ Πρόκειται για το τυπικό σχήμα σταγόνων στον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ. (Townsend, 1982, 369). Σημειώνονται ωστόσο κι εξαιρέσεις σε έργα του 4^{ου} αι., όπως π.χ. ο ναός του Διός στη Νεμέα (Hill & Williams II, 1966, Πίν. XIV) ή η στοά στον Ωρωπό (Coulton, 1968, 158 Εικ. 8: B), όπου οι σταγόνες έχουν κυλινδρική μορφή.

⁸⁹⁴ Σχετικά με τη λάξευση των σταγόνων στα επιστύλια σε συνάρτηση με το εύρος κινήσεων της σμίλης του λιθοξόου, βλ. (Τανούλας, 2016, 137, 136 Εικ. 3).

⁸⁹⁵ Το βέλτιστο για την εποχή αποτέλεσμα έχει ίσως επιτευχθεί στη θόλο των Δελφών, όπου έχει ελαχιστοποιηθεί η μάζα μαρμάρου μεταξύ πίσω παρειάς των σταγόνων και της κατακόρυφης επιφάνειας του επιστυλίου βλ. (Gottlob, 1925, Πίν. VIII, XIX).

⁸⁹⁶ Στην πλειονότητα των μνημείων του 4^{ου} αι. κυμαίνεται μεταξύ 1:9 και 1:10. Τα κοντινότερα παράλληλα παραδείγματα είναι στη Σαμοθράκη το Ιερόν (1:872) και το Μνημείο Φιλίππου Γ' και Αλεξάνδρου Δ' (1:8.5) και στη Θάσο το πρόπυλο του μνημείου του Θερασυλόχου (1:873) βλ. συγκεντρωμένα στοιχεία προς αντιπαραβολή στο (Wescoat, 2017, 169 Πίν. 15).

αθηναϊκά μνημεία του 5^{ου} αι. π.Χ.⁸⁹⁷. Επιπλέον το ύψος της ταινίας ως προς ύψος του κανόνα μαζί με τις σταγόνες είναι πρακτικά 1:1, σε αντίθεση με την αττική κλασική παράδοση, όπου ο κανόνας και μόνο είναι ίσος ή και μεγαλύτερος της ταινίας⁸⁹⁸, με εξαίρεση τα αθηναϊκά Προπύλαια όπου η αντίστοιχη αναλογία τείνει επίσης στο 1:1. Το ύψος των σταγόνων σε σχέση με το ύψος του κανόνα μαζί με την ταινία κρίνεται μάλλον ασθενικό⁸⁹⁹, αλλά συμβατό με άλλα σύγχρονα μνημεία εκτός Αττικής⁹⁰⁰.

Όσον αφορά στα αντιθήματα του προνάου, παρατηρείται μια ιδιομορφία άξια επισήμανσης. Η ορατή κατακόρυφη επιφάνειά τους δεν είναι τελείως ακόσμητη. Στην άνω απόληξη της στρώσης διαμορφώνεται στέψη αποτελούμενη από ταινία σε προεξοχή 8.5 mm με ύψος 7.1 cm, πάνω από την οποία φύεται δωρικό κυμάτιο ύψους 3.9 cm (Πίν. 53: 1, Σχ. 72). Το σύνολο αποτελεί μια τελείως ασυνήθιστη περίπτωση. Συνήθως σε άλλα παραδείγματα τα αντιθήματα δε διαθέτουν μορφολογικά στοιχεία διακόσμου⁹⁰¹ ή, εφόσον έχουν, συνήθως πρόκειται απλώς για μια ταινία σε προεξοχή⁹⁰². Κατά κανόνα στο εσωτερικό μιας δωρικής κιονοστοιχίας, η στέψη με δωρικό κυμάτιο απαντάται στο θράνο, δηλαδή στη στάθμη έδρασης της φατνωματικής οροφής και όχι στο αντίθημα, όπως συμβαίνει στο μνημείο του Νικίου.

Στην προκειμένη περίπτωση το πρότυπο για το μορφολογικό στοιχείο που περιγράφηκε θα πρέπει να αναζητηθεί και πάλι στα αθηναϊκά Προπύλαια. Τόσο στην

⁸⁹⁷ Π.χ. Προπύλαια Κεντρική Πτέρυγα 1:12.63, Πινακοθήκη 1:10.51 (Bohn, 1882, Πίν. XI, XIII).

⁸⁹⁸ Βλ. προς αντιπαραβολή συγκεντρωμένες διατομές στέψης επιστυλίων από τα κυριότερα μνημεία του 5^{ου} αι. στην Αθήνα στο (Miles, 1989, 163 Εικ. 11).

⁸⁹⁹ Σε σχέση με αττικά μνημεία του 4^{ου} αι. είναι συγκρίσιμο με τη σκηνή του Διονυσιακού θεάτρου, σε άλλα σύγχρονα κτήρια το ύψος των σταγόνων είναι αναλογικά μεγαλύτερο βλ. (Townsend, 1982, 377 Πίν. II)

⁹⁰⁰ Όπως π.χ. ο ναός της Αθηνάς Προναίας (Michaud, 1977, Πίν. 83) και η Θόλος στους Δελφούς (Gottlob, 1925, Πίν. XIX), το μνημείο Φιλίππου Γ' και Αλεξάνδρου Δ' στη Σαμοθράκη (Wescoat, 2017, 103, Πίν. XII, XXIX).

⁹⁰¹ Π.χ. πτερό Παρθενώνα (Ορλάνδος, 1977-1978, 205, 201 Εικ. 126), Κεντρική Πτέρυγα Προπυλαίων (Dinsmoor & Jr., 2004, 161 Εικ. 14.2, 14.3, 162 Εικ. 14.4, 14.5), ναός του Διός στη Νεμέα (Hill & Williams II, 1966, Πίν. XIX), της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα (Pakkanen, 2014, 356 Εικ. 2: C), της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς (Michaud, 1977, Πίν. 76), του Ασκληπιού στην Επίδαυρο (Roux, 1961, 94 Εικ. 17) κ.ά.

⁹⁰² Π.χ. Πινακοθήκη Προπυλαίων (Bohn, 1882, Πίν. XIII) και ο Νοτιοδυτικός ναός στην Αγορά, αποτελούμενος αποκλειστικά από μέλη άγνωστης προέλευσης σε επανάχρηση (Dinsmoor Jr., 1982, 413 Εικ. 3). Η κόσμηση της στέψης του αντιθήματος των επιστυλίων με προεξέχουσα ταινία αποτελεί χαρακτηριστική πρακτική του καλούμενου «Αρχιτέκτονα του Θησείου» κατά μήκος των πλευρικών πτερών στο ναό του Ηφαιστού (Plommer, 1950, 72) και του Άρεως στην αγορά (McAllister, 1959, 20, 32 Εικ. 17), του Ποσειδώνα στο Σούνιο (Ορλάνδος, 1915a, 19, Εικ. 13), της Νεμέσεως στον Ραμνούντα (Miles, 1989, 169) η οποία ωστόσο δεν επαναλαμβάνεται αυτούσια στον πρόναο. Εκεί υιοθετούνται συνθετότερα κυμάτια, όπως π.χ. συμβαίνει στους ναούς του Ηφαιστού και του Ποσειδώνα στο Σούνιο, όπου στο αντίθημα εδράζεται συνεχής ιωνική ζωφόρος με γλυπτά βλ. (Plommer, 1950, Πίν. 7, 8). Επίσης στη γραφική αποκατάσταση του ναού του Άρεως, η (McAllister, 1959, 57 Εικ. 23) προτείνει σύνθετη στέψη αντιθήματος με δωρικό κυμάτιο, χωρίς όμως αντίστοιχη επισήμανση στο κείμενο. Στην Ποικίλη Στοά σημειώνεται ένας συνθετότερος και πιο πρόωμος πειραματισμός στη στέψη του αντιθήματος με λέσβιο κυμάτιο, το οποίο φύεται από προεξέχουσα ταινία χαμηλού ύψους (Shoe Meritt, 1970, 252, 240 Εικ. 1:e, Πίν. 62). Εκτός Αττικής παρατηρείται στέψη αντιθήματος επιστυλίου με ταινία στον ναό του Διός στη Στράτο (Ορλάνδος, 1923, 9, 11 Εικ. 9), αλλά και συνθετότερες μορφές, όπως στον θησαυρό των Κυρηναίων στους Δελφούς αντί ταινίας σημειώνεται λέσβιο κυμάτιο (Bousquet, 1952, Πίν. XXI), ενώ στη Θόλο των Δελφών παρατηρείται λέσβιο σε συνδυασμό με αιγυπτιαζόν κυμάτιο (Gottlob, 1925, Πίν. VIII, XXVI) και στη στοά της αγοράς της Θάσου το λέσβιο κυμάτιο στέφεται από ταινία (Martin, 1959, Πίν. H).

ανατολική, όσο και στη δυτική πρόσταση της Κεντρικής Πτέρυγας, ο θράνος βρίσκεται τοποθετημένος αμέσως πάνω από τα επιστύλια (Πίν. 61), ενώ σε άλλα μνημεία κατά κανόνα η στάθμη έδρασης του είναι στην άνω απόληξη της ζωφόρου⁹⁰³. Στη δυτική πρόσταση τον ρόλο επικρανίτιδας στρώσης στους πλευρικούς τοίχους επιτελούν τα τριταίνιωτά επιστύλια, που πλαισιώνουν τα αντίστοιχα της εσωτερικής ιωνικής κιονοστοιχίας και τα οποία εδράζονται στη στρώση του θράνου⁹⁰⁴. Αντίθετα στην ανατολική πτέρυγα πάνω από τον θράνο τοποθετούνται απευθείας οι φατνωματικές δοκοί της οροφής⁹⁰⁵. Η διατομή του θράνου αποτελείται στη βάση από λέσβιο κυμάτιο, το οποίο φύεται από συνεχή οριζόντια ταινία, ενώ η στέψη σηματοδοτείται από δωρικό κυμάτιο.

Στο χορηγικό μνημείο μπορεί να γίνει λόγος για μια «συνοπτική» εκδοχή της διαμόρφωσης αντιθήματος και θράνου από την ανατολική πρόσταση της κεντρικής πτέρυγας των Προπυλαίων. Κατά πάσα πιθανότητα για οικονομία στο μάρμαρο, φαίνεται πως επιλέχθηκε η σύμπτυξη της στρώσης του θράνου με αυτή του αντιθήματος, ώστε να λαξεύονται στον ίδιο λίθο⁹⁰⁶. Το λέσβιο κυμάτιο παραλείφθηκε εντελώς, όχι όμως και η προεξοχή του, που υποκαθίσταται από απλή ταινία, χάρη στην οποία διατηρείται η μορφολογική αυτοτέλεια του θράνου από το αντίθημα⁹⁰⁷.

Εφόσον λοιπόν ο θράνος είναι συμφυής με το αντίθημα, επιβεβαιώνεται ότι η στάθμη έδρασης των δοκών της οροφής του προνάου βρίσκεται στην άνω απόληξη των επιστυλίων⁹⁰⁸, κι ως εκ τούτου βρίσκεται ελάχιστα χαμηλότερα από ό,τι παρατηρείται σε άλλα σύγχρονα κτήρια⁹⁰⁹.

⁹⁰³ Π.χ. στον Παρθενώνα στο αντίθημα της ζωφόρου έχει λαξευτεί μασχαλαία υποδοχή για την τοποθέτηση του θράνου (Κορρές & Μπούρας, 1983, 50, 83).

⁹⁰⁴ (Bohn, 1882, Πίν. VII, Πίν. XI), (Dinsmoor & Jr., 2004, 161 Εικ. 14.2, 14.3).

⁹⁰⁵ (Bohn, 1882, Πίν. VII), (Dinsmoor & Jr., 2004, 162 Εικ. 14.4, 14.5).

⁹⁰⁶ Αντίστοιχη περίπτωση αποτελεί ο ναός του Ασκληπιού στην Κόρινθο, όπου σε έναν παρόλιθο έχουν λαξευτεί το επιστύλιο, η ζωφόρος, το αντίθημα και ο θράνος (Roebuck, 1951, 35 Εικ. 9). Παρόμοια πρακτική σημειώνεται στο Πρόπυλο του Τελετουργικού Εστιατορίου στην Επίδαυρο, όπου το κυμάτιο μαζί με την προεξέχουσα ταινία έχουν λαξευτεί στον ίδιο λίθο με το αντίθημα της ζωφόρου (Κυριάκη, 2012, 106, Εικ. 155).

⁹⁰⁷ Ας σημειωθεί ότι η παρουσία του λέσβιου κυματίου στη βάση του θράνου αποτελεί καινοτομία που εφαρμόστηκε στον Παρθενώνα (Κορρές & Μπούρας, 1983, 27) και στα Προπύλαια και πρόκειται για μια ιδιομορφία, η οποία δε γνώρισε περαιτέρω διάδοση. Στον ναό του Ηφαιστου και του Άρεως ο θράνος αποτελείται μόνο από προεξέχουσα ταινία και στέψη από δωρικό κυμάτιο βλ. (Dinsmoor Jr., 1976, 228 Εικ. 3) και (McAllister, 1959, 24, 25 Εικ. 3, 57 Εικ. 23). Αντίστοιχη μορφή παρατηρείται επίσης στην άνω απόληξη του αντιθήματος της ζωφόρου στη στοά του Διός Ελευθερίου, το οποίο είναι συμφυές με τη ζωφόρο (Leslie Shear Jr, 1971, 277, 276 Εικ. 5).

⁹⁰⁸ Η άλλη σχετική ένδειξη, που έχει ήδη αναφερθεί, αφορά στην αδρή κατεργασία της πίσω παρειάς όλων ανεξαιρέτως των παρόλιθων της δωρικής ζωφόρου.

⁹⁰⁹ Σε μνημεία του 4^{ου} αι. ο θράνος διατηρεί την αυτονομία του ως στρώση και ενίοτε εδράζεται απευθείας πάνω στα αντιθήματα των επιστυλίων και όχι επί της ζωφόρου, παρατηρείται δηλαδή μια τάση η οροφή να βρίσκεται σε χαμηλότερη στάθμη, όπως π.χ. στον ναό του Διός στη Νεμέα (Hill & Williams II, 1966, Πίν. XIII, XIX), στον ναό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα (Pakkanen, 2014, 356 Εικ. 2: C), στον ναό του Ασκληπιού και στη Θόλο στην Επίδαυρο (Roux, 1961, 94 Εικ. 17, 141 Εικ. 31) και στη Θόλο των Δελφών (Gottlob, 1925, Πίν. XXVI), στον ναό του Ασκληπιού στην Κόρινθο (Roebuck, 1951, 35 Εικ. 9) κ.ά. Το αίτιο ενδεχόμεως θα πρέπει να αναζητηθεί στις όλο και πιο ραδινές αναλογίες των κίωνων της περιστασης ή της πρόστασης, οι οποίες όμως μπορεί να μην οδηγούσαν απαραίτητως σε εξίσου αρμονικές θύρες, οπότε θα έπρεπε αυτές να υλοποιηθούν με το ανώφλι σε

Δωρικό κιονόκρανο

Από το μνημείο του Νικίου έχουν ταυτιστεί δύο κιονόκρανα (Σχ. 26, 27) και ειδικότερα το ένα από αυτά, το NK4961, έχει περιγραφεί επανειλημμένως σε προηγούμενες μελέτες⁹¹⁰. Παρ' όλα αυτά, στο πλαίσιο της ανάλυσης των μορφολογικών στοιχείων του κτηρίου κρίνεται σκόπιμη η περιγραφή του κιονοκράνου, με την προσθήκη μερικών επιπλέον παρατηρήσεων.

Τα ύψη των δύο κιονοκράνων είναι 33.8 cm και 33.1 m, που αντιστοιχούν ακριβώς στο ήμισυ της άνω διαμέτρου του κίονα, ενώ προσεγγίζουν το 1/16 του συνολικού ύψους του⁹¹¹. Το υποτραχήλιο μαζί με τους μάντες έχουν ύψος 10.5-10.2 cm, πρακτικά ίσο προς αυτό του εχίνου (9.7-10.1 cm), ενώ ο άβακας είναι ψηλότερος στα 13.2 cm (Σχ. 73).

Το υποτραχήλιο δε διαθέτει εγκοπή, όπως στα Προπύλαια⁹¹². Ο σύνδεση μεταξύ κορμού και κιονοκράνου τονίζεται με προστατευτική ταινία βάθους 1 mm (Πίν. 40: 3), σε αντίθεση με τους αφανείς αρμούς στους σπόνδλους. Οι ραβδώσεις απολήγουν ομαλά προς τα πάνω στον πρώτο μάντα με σταδιακή καμπύλωση της διατομής τους (Πίν. 40: 1, 2).

Οι μάντες είναι τέσσερις με κοινό πλάτος 3.7 mm⁹¹³, προεξοχή 2 mm από τον εχίνο και βρίσκονται υπό γωνία 55° ως προς το οριζόντιο επίπεδο. Η μορφή τους χαρακτηρίζεται από σαφή περιγράμματα, αποτέλεσμα προσεκτικής, λεπτεπίλεπτης λάξευσης. Μεταξύ τους παρεμβάλλονται τρεις γλυφές πλάτους 5.6 mm⁹¹⁴, κάθε μία από τις οποίες απολήγει σε ελαφριά κοίλη καμπύλη⁹¹⁵ στην κάτω ακμή κάθε μάντα⁹¹⁶.

χαμηλότερη στάθμη, συμπαρασύροντας το ύψος του θριγκού στον σηκό, άρα και τη στάθμη έδρασης των φατνωματικών δοκών της οροφής.

⁹¹⁰ (Βερσάκης, 1909, 235-236, Εικ. 15), (Dinsmoor, 1910, 470-471, 470 Εικ. 7), (Townsend, 1982, 366-367). Το NK4944 εντοπίστηκε αργότερα από τον Μ. Κορρέ το 1985, ωστόσο δε διαφέρει στα μορφολογικά στοιχεία του ως προς το NK4961, παρά μόνο στο ότι έχει ελαφρώς μικρότερη διάμετρο και άβακα σε σχέση με το άλλο, γωνιακό μέλος.

⁹¹¹ Στα κλασικά μνημεία με βαρύτερες αναλογίες κίωνων η αναλογία είναι μεγαλύτερη, π.χ. στα Προπύλαια τα κιονόκρανα αντιστοιχούν περίπου στο 1/12 του συνολικού ύψους. Στη διάρκεια του 4^{ου} αι. ο λόγος μειώνεται προοδευτικά από 1/14-1/15 στον ναό της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς, σε 1/16 στον ναό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο, μεταξύ 1/16-1/17 στον ναό του Διός στη Νεμέα και φτάνει τέλος μέχρι και το 1/18 στη θόλο της Επίδαυρου.

⁹¹² Στα Προπύλαια οι ραβδώσεις στο υποτραχήλιο φέρουν στο κάτω μέρος τους εκτός από προστατευτική ταινία και μια διακοσμητική διαγώνια απότμηση, η οποία τονίζει με τη φωτοσκίαση τη μετάβαση από τον κορμό στο κιονόκρανο (Dinsmoor & Jr., 2004, 103, 101 Εικ. 11.3). Παρόμοιας μορφής εγκοπή απαντάται στον ναό του Ηφαίστου (McAllister, 1959, 15 Εικ. 6) και στο μαρμάρινο δωρικό κτήριο από τον Θορικό (Dinsmoor Jr., 1982, 447 Εικ. 25).

⁹¹³ Σε ορθή προβολή σε όψη εμφανίζονται με ύψος 3 mm.

⁹¹⁴ Σε ορθή προβολή σε όψη εμφανίζονται με ύψος 4.6 mm.

⁹¹⁵ Ο (Townsend, 1982, 366-367) παραδόξως αναφέρειται στην καμπύλη των γλυφών ως ευθύγραμμη, οπότε το προφίλ των μάντων προκύπτει ως απότμηση της γωνίας ενός τριγώνου. Οι (Stuart & Revett, 1816, Πίν. X: 7) τους αποδίδουν τελείως ορθογωνισμένους.

⁹¹⁶ Πρόκειται για τυπική μορφή για τον 5^ο αι. π.Χ., η οποία εμφανίζεται και σε μνημεία του 4^{ου} αι. π.Χ., όπως στον ναό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο (Roux, 1961, 92 Εικ. 16), της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα, του Διός στη Στράτο Ακαρνανίας (Courby & Picard, 1924, 28 Εικ. 11), στη θόλο των Δελφών (Gottlob, 1925, Πίν. V) κ.ά. Παράλληλα την ίδια περίοδο σημειώνονται επίσης απλουστευμένες

Ο εχίνος δεν είναι ευθύγραμμος, αλλά παρουσιάζει ελαφριά κύρτωση μέγιστου βέλους 3 mm λίγο χαμηλότερα (7 mm) από το μέσο του ύψους του⁹¹⁷. Η άνω απόληξη του γίνεται με μικρή καμπύλωση προς τα μέσα, δημιουργώντας έτσι μια υποτυπώδη σκοτία, η οποία τονίζει το μορφολογικό διαχωρισμό του από τον άβακα⁹¹⁸. Επιπλέον ο κύκλος του εχίνου δεν εφάπτεται με τον άβακα στο μέσον της κάθε ακμής του, αλλά απέχει από αυτές περί τα 3 mm.

Τέλος ο άβακας έχει ακμή που υπερβαίνει ελαφρώς την κάτω διάμετρο του κίονα, ενώ τα μέτωπά του δεν είναι κατακόρυφα, αλλά εμφανίζουν ελάχιστη προεξοχή 1.5 mm στην άνω απόληξη τους, λεπτομέρεια που παρατηρείται σε κιονόκρανα της κλασικής εποχής.

Έτσι, όσον αφορά στις επιμέρους μορφές και την απόδοσή τους στο μάρμαρο, το κιονόκρανο από το μνημείο του Νικίου υιοθετεί τα πρότυπα του 5^{ου} αι. π.Χ. Εάν όμως εξεταστούν οι αναλογικές σχέσεις μεταξύ τους, δε διαπιστώνεται η ίδια συνάφεια. Στην προκειμένη περίπτωση, κατά τον J. Coulton το κιονόκρανο θεωρείται «μεταβατικής μορφής» και κατατάσσεται στην ομάδα κιονοκράνων της Πελοποννήσου του 4^{ου} αι. π.Χ., κι όχι στα αττικά της Περικλείας εποχής⁹¹⁹. Τα χαρακτηριστικά των δύο ομάδων συνοψίζονται στον παρακάτω πίνακα:

Θεωρητικές αναλογικές σχέσεις κιονοκράνων κατά J. Coulton					
Περίοδος	Άνω διάμετρος	Ακμή άβακα	Ύψος κιονοκράνου	Ύψος άβακα	Ύψος εχίνου
Αττική 450-400 π.Χ.	3/4 της κάτω διαμέτρου	1 ^{1/16} της κάτω διαμέτρου	3/7 της ακμής άβακα	2/5 του ύψους κιονοκράνου	17/32 της διαφοράς ύψους κιονοκράνου και άβακα
Κυρίως Πελοπόννησος 4ος αι. π.Χ.	4/5 της κάτω διαμέτρου	1 ^{1/16} της κάτω διαμέτρου	3/8 της ακμής άβακα	2/5 του ύψους κιονοκράνου	15/32 της διαφοράς ύψους κιονοκράνου και άβακα

Λαμβάνοντας υπόψη τις διαστάσεις των επί μέρους στοιχείων στα κιονόκρανα του χορηγικού μνημείου, προκύπτουν οι κάτωθι αναλογικές σχέσεις, οι οποίες παρατίθενται σε πίνακα μαζί με τα κιονόκρανα των Προπυλαίων προς αντιπαραβολή:

εκδοχές με τη γλυφή να αποδίδεται με τριγωνική διατομή στο Τετράγωνο Περιστύλιο (Townsend, 1995, 87, 119 Εικ. 15), τεταρτοκυκλική στον ναό της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς (Michaud, 1977, Πίν. 82) ή στο πρόπυλο του Τελετουργικού Εστιατορίου της Επιδαύρου (Κυριάκη, 2012, Πίν. 117) ή τελείως ορθογωνισμένη στο προστώο του Φίλωνος στο τελεστήριο της Ελευσίνας (Noack, 1927, 126 Εικ. 56), στη Θόλο της Επιδαύρου (Roux, 1961, 92 Εικ. 16) και στον ναό του Απόλλωνος στους Δελφούς (Amandry & Hansen, 2010, Πίν. 56). Για μια ευσύνοπτη επισκόπηση της εξέλιξης της μορφής μάντων και γλυφών βλ. (Coulton, 1968, 170 και Εικ. 16).

⁹¹⁷ Στη θόλο της Επιδαύρου η καμπυλότητα έχει απαλειφθεί εντελώς και ο εχίνος έχει αμιγώς σχήμα κόλουρου κώνου (Roux, 1961, 92 Εικ. 16), χαρακτηριστικό που κυριαρχεί έπειτα στα κιονόκρανα της ελληνιστικής εποχής.

⁹¹⁸ Σε άλλα μνημεία, όπως π.χ. στον ναό της Αρτέμιδος στην Επίδαυρο, αυτή η λεπτομέρεια ήδη παραλείπεται (Roux, 1961, 208 Εικ. 45).

⁹¹⁹ (Coulton, 1979, 112 Πίν. 7).

Αναλογικές σχέσεις στοιχείων στα κιονόκρανα μνημείου Νικίου και Προπυλαίων					
Μέλος	$\frac{D_{\text{ΑΝΩ}}}{D_{\text{ΚΑΤΩ}}}$	$\frac{\text{Ακμή άβακα}}{D_{\text{ΚΑΤΩ}}}$	$\frac{\text{Ύψος κιονοκράνου}}{\text{Ακμή άβακα}}$	$\frac{\text{Ύψος άβακα}}{\text{Ύψος κιονοκράνου}}$	$\frac{\text{Ύψος εχίνου}}{(\text{Ύψος κιονοκράνου} - \text{Ύψος άβακα})}$
NK4961	0.80	1.076	0.374	0.390	0.490 <small>τείνον 16/32</small>
NK4944	0.80	1.073	0.373	0.398	0.487
Κεντρική Πτέρυγα Προπυλαίων	0.781	1.069	0.421	0.412	0.536
Πινακοθήκη	0.782	1.084	0.436	0.416	0.542

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η αναλογική σχέση της άνω ως προς την κάτω διάμετρο του κίονα και το ύψος του κιονοκράνου ως προς την ακμή του άβακα, εντάσσουν τα κιονόκρανα του χορηγικού μνημείου στην ομάδα του 4^{ου} αι. π.Χ.⁹²⁰. Μόνο ίσως σημείο διαφοροποίησης αποτελεί ο λόγος του ύψους εχίνου ως προς τη διαφορά μεταξύ των υψών κιονοκράνου και άβακα, η οποία τείνει στο 1:2, χαρακτηριστικό που σημειώνεται σε κτήρια του τελευταίου τετάρτου του 5^{ου} αι. π.Χ.⁹²¹. Σε κάθε περίπτωση οι αναλογίες για τα κιονόκρανα δε βασίστηκαν σε αυτά των Προπυλαίων, καθώς παρατηρούνται ουσιώδεις αποκλίσεις στις τιμές των αντίστοιχων σχέσεων.

Το δείγμα από αττικά δωρικά κιονόκρανα που ανάγονται στον 4^ο αι. π.Χ. είναι συγκριτικά με άλλες περιοχές μικρό και με βάση την ανάλυση του J. Coulton δεν εμφανίζει συνεκτικά χαρακτηριστικά, καθώς, όπως παρατηρεί, συνυπάρχουν δείγματα που αποτελούν εμφανή συνέχεια της Περίκλειας παράδοσης, μαζί με άλλα – ανάμεσά τους και το μνημείο του Νικίου– τα οποία συμβαδίζουν με την τρέχουσα αρχιτεκτονική παραγωγή της εποχής, η οποία πλέον εντοπίζεται εκτός Αττικής, κυρίως στην Πελοπόννησο⁹²².

Επίκρανο παραστάδος

Τα επίκρανα των παραστάδων στον πρόναο του χορηγικού μνημείου αποτελούν ένα από τα πιο ενδιαφέροντα μορφολογικά στοιχεία προς εξέταση, καθώς αποτελούν την προφανέστερη σύνδεση με τα Προπύλαια.

Το μαρμάρινο μέλος NK4958 έχει ύψος 40.2 cm (Πίν. 58: 1, 2, Σχ. 28, 73). Από αυτά 6.3 cm αντιστοιχούν στον κορμό της παραστάδος και τα υπόλοιπα 33.9 cm στο επίκρανο, οπότε πρακτικά έχει το ίδιο ύψος με τα κιονόκρανα. Το μέτωπο του

⁹²⁰ Η σχέση 3:8 του ύψους κιονοκράνου προς την ακμή άβακα παρατηρείται με την ίδια συνέπεια στον ναό της Αθηνάς Προναίας, ενώ την ίδια τιμή προσεγγίζουν τα κιονόκρανα στον ναό του Απόλλωνα και στη θόλο των Δελφών, στη Νότια στοά και στον ναό του Ασκληπιού στην Κόρινθο, στον ναό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα, του Διός στη Στράτο και στην Επίδαυρο ο ναός του Ασκληπιού και η Θόλος, βλ. (Coulton, 1979, 120 Πίν. 16).

⁹²¹ Π.χ. ναός Επικουρίου Απόλλωνος στις Βάσσειες (Βόρειο πτερό), Στοά και Πρόπυλο ιερού Αρτέμιδος στη Βραυρώνια, ο 2^{ος} ναός της Ηρας στο Ηραίο του Άργους, βλ. (Coulton, 1979, 102).

⁹²² (Coulton, 1979, 91). Στην ίδια ομάδα με το μνημείο του Νικίου κατατάσσει το προστώο του Φίλωνος στο Τελεστήριο της Ελευσίνας, ενώ ως παράδειγμα συνέχειας της Περίκλειας παράδοσης παραθέτει την ανατολική στοά του Ασκληπιείου. Το δείγμα κιονοκράνων ελάχιστα διευρύνθηκε έκτοτε, με προσθήκες θραυσμάτων από το Τετράγωνο Περισύλλιο, τα οποία όμως δεν είναι επαρκή για την αποκατάσταση των αρχικών διαστάσεων (Townsend, 1995, 74), επομένως δεν επιτρέπουν την ασφαλή σύγκριση των αναλογιών τους με τα υπόλοιπα.

επίκρανου προεξέχει από τον κορμό κατά 5.4 mm. Σε ύψος 11.35 cm από τη βάση του σημειώνονται δύο επάλληλες οριζόντιες λεπτές ταινίες, ουσιαστικά δύο ευμεγέθεις ιμάντες, ύψους 1.9 cm, προεξοχής 9-10 mm και με απόσταση μεταξύ τους 2.85 cm. Στη συνέχεια ακολουθεί αιγυπτιάζον κυμάτιο «conge» ύψους 3.06 cm και συνολικής προεξοχής 1.3 cm, από όπου, μετά την παρεμβολή πολύ λεπτής χαραγής που έχει ρόλο σκοτίας, φύεται δωρικό κυμάτιο ύψους 5.6 cm. Απόληξη επικράνου με άβακα, ο οποίος στο ύψος των 5.45 cm κοσμεύεται με λέσβιο κυμάτιο ύψους 1.6 cm. Ας σημειωθεί ότι οι αρχιτεκτονικές μορφές δεν έχουν κατακόρυφα μέτωπα, αλλά ακολουθούν την κλίση του κορμού, τόσο κατά τον άξονα βορρά-νότου όσο και ανατολής δύσης. Τέλος μία ακόμη επισήμανση αφορά στην άνω απόληξη του σκέλους που αντιστοιχεί στον τοίχο της παραστάδος κι όχι στον κορμό. Η κλίση του μετώπου, αντί να είναι ενιαία για όλο το ύψος, γίνεται στα 9.7 cm από την κορυφή πολύ απότομη. Ως αποτέλεσμα η συνολική μείωση σε αυτή την παρειά ανέρχεται στα 8 mm. Ενδεχομένως πρόκειται είτε για έναν τρόπο περαιτέρω τονισμού της προεξοχής του υπερκείμενου επιστυλίου είτε για μια τοπική ρύθμιση του μετώπου, ώστε να «σβήσουν» πάνω του πιο ομαλά τα εγκάρσια κυμάτια στέψης του επικράνου.

Το επίκρανο της παραστάδος ως σύνολο αναπαράγει με ελάχιστες διαφοροποιήσεις τα αντίστοιχα της Νοτιοδυτικής Πτέρυγας και της Πινακοθήκης στα αθηναϊκά Προπύλαια.

Η μορφή του δωρικού κυματίου απηχεί την παράδοση του 5^{ου} αι., η οποία συνεχίζεται απρόσκοπτα και στον 4^ο αι. π.Χ. στην Αθήνα, τη στιγμή που σε άλλες περιοχές την ίδια περίοδο οι μορφές έχουν μετεξελιχθεί, όπως για παράδειγμα το κυρτό «ράμφος γερακιού» αντικαθίσταται από κοιλόκυρτο, λέσβιο κυμάτιο⁹²³. Το αιγυπτιάζον κυμάτιο, από όπου φύεται το δωρικό κυμάτιο, αποτελεί μια τροποποίηση του προτύπου των Προπυλαίων, καθώς η καμπύλη στην προκειμένη περίπτωση είναι πιο απότομη, οπότε επιτυγχάνει εντονότερη φωτοσκίαση⁹²⁴. Η στέψη του άβακα με λέσβιο κυμάτιο αποτελεί ακόμη μια επιρροή από τα Προπύλαια⁹²⁵. Ωστόσο τα παραπάνω στοιχεία χαρακτηρίζουν γενικά τα δωρικά επίκρανα στην Αθήνα του 5^{ου} αι.

Η ουσιοδέστερη σύνδεση με τα Προπύλαια επιτελείται από το ζεύγος ιμάντων κάτω από το δωρικό κυμάτιο⁹²⁶. Πρόκειται για μια λεπτομέρεια, που στον 5^ο αι. π.Χ.,

⁹²³ (Shoe, 1936, 174, αντιπάρβαλε ενδεικτά Πίν. LXVII με LIX), βλ. επίσης (Townsend, 1982, 367-368), (Townsend, 1985, 680). Ειδικότερα για την Πελοπόννησο βλ. (Sioumpara, 2015, 210-211).

⁹²⁴ Στην Πινακοθήκη η ίδια ζώνη παρουσιάζει ανεπαίσθητη κοίλη καμπύλη, ενώ αντίθετα στη νοτιοδυτική πτέρυγα είναι τελείως ευθεία, βλ. (Shoe, 1936, Πίν. LVII 12, 13, 14).

⁹²⁵ Λέσβιο κυμάτιο στη στέψη του άβακα σημειώνεται επίσης στον Παρθενώνα, σε επίκρανο άγνωστου κτηρίου στην Ακρόπολη και στο Πρόπυλο του 5^{ου} αι. στην Ελευσίνα (Ζιρώ, 1991, 76 Εικ. 32, 80 Εικ. 34), στον ναό της Νέμεσης στον Ραμνούντα (Miles, 1989, 217) και στο μνημείο του Θρασύλλου (Townsend, 1985, 679 Εικ. III.3). Για άλλες παραλλαγές του κυματίου στέψης του άβακα σε δωρικά επίκρανα και την εξέλιξή τους βλ. (Shoe, 1936, 116).

⁹²⁶ Σε πρώιμα δωρικά επίκρανα το κυμάτιο χωρίζεται από τον κορμό με μια χαραγή, η οποία επιπλέον οριοθετεί τον ζωγραφικό διάκοσμο των φύλλων από την κατακόρυφη επιφάνεια. Σε επόμενο εξελικτικό στάδιο παρατηρείται, σε μικρή απόσταση κάτω από το δωρικό κυμάτιο, η προσθήκη ενός μικρού αστραγάλου ημικυκλικής διατομής, οπότε προκύπτει μια πιο έντονη οριζόντια ζώνη για το μορφολογικό διαχωρισμό του κυματίου. Τα πρωιμότερα σχετικά παραδείγματα επικράνων με αυτό τον

απαντάται αποκλειστικά στα επίκρανα της Πινακοθήκης και της ΝΔ Πτέρυγας (Πίν. 60), καθώς την ίδια περίοδο άλλες παραλλαγές εμφανίζονται με έναν μόνο ιμάντα⁹²⁷. Αλλά και μεταγενέστερα το μοτίβο των δύο ιμάντων είναι σχετικά σπάνιο. Στην Αθήνα εμφανίζεται στα χορηγικά μνημεία του Θρασύλλου⁹²⁸ και του Νικίου ως άμεση αναφορά στα Προπύλαια. Στην ίδια εποχή θα πρέπει να αποδοθεί, με βάση την ποιότητα κατεργασίας και την απόδοση των μορφών, η επικρανήτιδα από ένα άγνωστο κτήριο, μέλη της οποίας εντοπίζονται στην περιοχή γύρω από τη Βιβλιοθήκη του Αδριανού⁹²⁹. Στην προκειμένη περίπτωση μεταξύ του άνω ιμάντα και του δωρικού κυματίου παρεμβάλλεται λοξότμητη ζώνη, κατά το σύστημα των Προπυλαίων, ωστόσο ο άβακας είναι ακόσμητος στην απόληξή του.

Μετά τον 4^ο αι. μια παραλλαγή του παραπάνω τύπου επίκρανου εμφανίζεται στη στοά του Αττάλου, με τη διαφορά πλέον ότι το «ράμφος γερακιού» στο δωρικό κυμάτιο αποδίδεται με κοιλόκυρτη κι όχι κυρτή μορφή και φύεται απευθείας από το κατακόρυφο μέτωπο του λίθου χωρίς την παρεμβολή άλλης διακοσμητικής ζώνης⁹³⁰. Ένα ακόμη επίκρανο στην αγορά της Αθήνας, άγνωστης προέλευσης, που συμβαδίζει η μορφή του με αυτό της στοάς, σημειώνει η Shoe και το χρονολογεί περί το 200 π.Χ⁹³¹. Επιπλέον ένα ακόμη μέλος, από στέγη πεσσού, με παρόμοια χαρακτηριστικά απόκειται σε λιθωφόρο στη Βόρεια Κλιτύ της Ακρόπολης⁹³². Τέλος το οψιμότερο

τύπο αστραγάλου σημειώνονται στον Θησαυρό των Αθηναίων στους Δελφούς, στον περίτερο ναό της Αφαιάς στην Αίγινα και στον πρόστυλο ναό της Αρτέμιδος στην Πάρο (Schuller, 1991, 71 Εικ. 31). Στον Παρθενώνα εμφανίζεται σε μεγέθυνση, αλλά εν τέλει αντικαθίσταται από τη μορφή ενός ή δύο ιμάντων (Shoe, 1936, 116, 119).

⁹²⁷ Επίκρανα με έναν ιμάντα, διατομής ισοσκελούς τραπεζίου, σημειώνονται στον αρχαϊκό ναό του Διονύσου στη Νότια Κλιτύ (Μαγνήσαλη, 2016, 187) και στον ναό του Ηφαίστου (Shoe, 1936, 120, Πίν. LVII, 9), θα μπορούσαν ίσως να ερμηνευθούν ως μια κυβιστική απόδοση της μορφής του αστραγάλου με απότμηση οριζόντιων ακμών. Σε άλλα παραδείγματα ο ιμάντας είναι απλός, με ορθογώνιο προφίλ. Αναφέρονται ενδεικτικά τα επίκρανα από την Ποικίλη Στοά, όπου το δωρικό κυμάτιο φύεται από αστράγαλο (Shoe Meritt, 1970, 248, 247 Εικ. 5, Πίν. 64), από άγνωστο δωρικό κτήριο στον Θορικό κι έπειτα –επί Ρωμαίων– στον ΒΔ ναό στην Αγορά των Αθηνών (Dinsmoor Jr., 1982, 418, 419 Εικ. 8) και από το παλαιό Πρόπυλο (5^ο αι.) του ιερού της Δήμητρος στην Ελευσίνα (Ζιρώ, 1991, 74, 82, 76 Εικ. 32), το οποίο ο (Townsend, 1982, 367) αντίθετα χρονολογεί στον 4^ο αι. Εκτός Αττικής σημειώνεται ένα πρόμοιο παράδειγμα από άγνωστο κτίσμα στην Ολυμπία χρονολογούμενο προσεγγιστικά στο πρώτο τέταρτο του 5^ο αι. (Herrmann, 1976, 340-342, Εικ. 16). Μεταγενέστερα στην ελληνιστική εποχή εμφανίζονται περισσότερα παραδείγματα σε ποικίλες παραλλαγές, βλ. (Shoe, 1936, Πίν. LIX: 15, 17, 19, LX: 1).

⁹²⁸ Στο μνημείο του Θρασύλλου μόνο τα ακραία επίκρανα έφεραν δύο ιμάντες, τα οποία δε σώζονται πλέον, αλλά αποτυπώθηκαν από τους Stuart και Revett, βλ. περιγραφή και σχεδιαστική απόδοση στο (Μπολέτης, 2012, 163, Πίν. 113) Ο κεντρικός πεσσός αντίθετα διαθέτει μόνο έναν ιμάντα στη βάση του κυματίου, βλ. (Townsend, 1985, 676-680, 679 Εικ. III.3), (Μπολέτης, 2012, 161-162, Πίν. 112).

⁹²⁹ Ένα κομμάτι εντοπίζεται εντειχισμένο σε ύστερη λιθοδομή του Τετράκογχου, ακόμη δύο μέλη είναι ενσωματωμένα στη νοτιοδυτική και νοτιοανατολική γωνία της εκκλησίας της Παναγίας Παντάνασσας στην πλατεία Μοναστηρακίου. Επίσης δώδεκα μέλη έχουν λάβει αναγνωριστικό αριθμό (AB2126-AB2138) και φυλάσσονται εντός του αρχαιολογικού χώρου της Βιβλιοθήκης του Αδριανού.

⁹³⁰ Βλ. σχέδιο απόδοσης της διατομής στο ψηφιακό αποθετήριο ASCSA, no DA1530. Περίπου την ίδια μορφή αναπαράγει ένα επίκρανο από το θέατρο της Δήλου (Fraise & Llinas, 1995, 62 Εικ. 188).

⁹³¹ (Shoe, 1936, 125, Πίν. LIX, 20), όπου το κυμάτιο παρουσιάζεται σε αποκατεστημένη μορφή. Για αποτύπωση του ευρήματος, βλ. (ASCSA Digital Archives, αρ. A214).

⁹³² Ο λίθος έχει αριθμό ευρετηρίου BK1379. Ο διάκοσμος παρατηρείται σε όλη την περίμετρο του μέλους, επομένως πρόκειται για επίκρανο πεσσού και όχι παραστάδος. Το δωρικό κυμάτιο έχει αποδοθεί με κοιλόκυρτη καμπύλη, στην ίδια μορφή με εκείνο της στοάς του Αττάλου. Ακριβώς από

σχετικό παράδειγμα στην Αττική εμφανίζεται στη ρωμαϊκή εποχή στον ναό της Προπυλαίας Αρτέμιδος στην Ελευσίνα⁹³³, ένα έργο που σχετίζεται έμμεσα με τα Προπύλαια της Ακρόπολης⁹³⁴.

Η διάδοση κυρίως του δωρικού επικράνου με δύο αντί τριών ιμάντων, δηλαδή από τις πλευρικές (Νοτιοδυτική, Πινακοθήκη) κι όχι από την κεντρική πτέρυγα των Προπυλαίων, μπορεί ίσως να εξηγηθεί από το γεγονός ότι πρόκειται για μέλη ευκολότερα προσβάσιμα και εγγύτερα προς λεπτομερή παρατήρηση και σχεδίαση, ειδικά οι στέψεις των παραστάδων στα παράθυρα της Πινακοθήκης. Αντίθετα για τις ίδιες εργασίες στα αντίστοιχα μέλη της κεντρικής πτέρυγας θα απαιτείτο σκάλα, κάτι που μπορεί κανείς να υποθέσει ότι συνέβη μόνο στο πλαίσιο συστηματικής αποτύπωσης του κτηρίου στη ρωμαϊκή εποχή, ώστε να παραχθεί το αντίγραφο του στην Ελευσίνα. Ο συγκεκριμένος τύπος επικράνου εμφανίζεται σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα⁹³⁵ στην Αθήνα και στις ταυτοποιημένες περιπτώσεις υπάρχει άμεση σύνδεση με τα αθηναϊκά Προπύλαια. Επομένως πρόκειται για μια καινοτομία του Μνησικλή, η οποία γνώρισε ελάχιστη διάδοση εντός των ορίων της Αττικής, με σποραδική εμφάνιση μεταξύ 4^{ου} αι. π.Χ. και μέσων του 1^{ου} αι. μ.Χ.

Τα επίκρανα από τα χορηγικά μνημεία του Νικίου και του Θρασύλλου, μαζί με την επικρανίτιδα από το άγνωστο κτήριο στη Βιβλιοθήκη του Αδριανού, αποτελούν τρεις περιπτώσεις πολύ πιστής μίμησης αρχιτεκτονικών μορφών από τα Προπύλαια και συμβαδίζουν απόλυτα με τις τάσεις αναδρομής στο παρελθόν που κυριαρχούν στην Αθήνα του 4^{ου} αι. π.Χ.

Κυμάτια γείσων

Τα οριζόντια γείσα στα αετώματα και τα πλευρικά έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά όσον αφορά στη διατομή τους (Σχ. 73). Στη βάση σημειώνεται λέςβιο κυμάτιο ύψους 2.5 cm και προεξοχής 1.85 cm (Πίν. 59: 1, 2). Το υπερκείμενο κατακόρυφο μέτωπο προβάλλει κατά 3.5 mm σε σχέση με την άνω απόληξη του κυματίου κι έχει ύψος 6.25 cm. Η προεξοχή του γείσου συναντά υπό γωνία 81.1° στο μέτωπο. Οι πρόμοχοι έχουν πλάτος 27.7 cm, ύψος 3.15 cm και φέρουν την τυπική διάταξη τριών σειρών με έξι σταγόνες έκαστη. Στο βάθος το κέντρο των σταγόνων της πρώτης σειράς απέχει 7.3 cm από το κατακόρυφο μέτωπο του λίθου. Οι σταγόνες στη συντριπτική πλειονότητά τους έχουν απωλέσει το αρχικό σχήμα τους λόγω φθορών, ωστόσο υπάρχουν ακόμη ελάχιστες ακέραια σωζόμενες στα οριζόντια γείσα επί της υστερορωμαϊκής πύλης, από τις οποίες συμπεραίνεται ότι έχουν σχήμα κώλουρου

κάτω υπάρχει ζεύγος ιμάντων σε σχετικά κοντινή μεταξύ τους απόσταση (μιάμιση φορά το πλάτος τους), ενώ ακόμη χαμηλότερα σημειώνεται ένας ακόμη ιμάντας.

⁹³³ Στην επικρανίτιδα στρώση των τοίχων του σηκού και του προνάου βλ. (Ορλάνδος, 1921, 165 Εικ. 3). Λεπτομερέστερη αποτύπωση των αρχιτεκτονικών μορφών στο (Βελούδιος, 2019, 34, 35 σχ. 8), όπου διαπιστώνεται η σχετικά αμελής, συνοπτική απόδοση του δωρικού κυματίου από τους Ρωμαίους λιθοξόους.

⁹³⁴ Ο ναός ανεγείρεται στο πλαίσιο του ίδιου οικοδομικού προγράμματος με τα Μεγάλα Προπύλαια της Ελευσίνας, τα οποία αποτελούν αντίγραφο των Προπυλαίων της Ακρόπολης, οπότε θα πρέπει να είχε προηγηθεί συστηματική μελέτη και αποτύπωση του έργου του Μνησικλή και οι λεπτομέρειες των επικράνων από τις πτέρυγες να ενσωματώθηκαν στον ναό της Αρτέμιδος.

⁹³⁵ Αναφέρθηκε ήδη μία περίπτωση στη Δήλο, ελληνιστικής εποχής.

κόνου με διαμέτρους 3.5/3.9 cm και ύψος 1.2 cm. Το μπροστινό πρόσωπο της προμόχθου εισέχει κατά 1 mm ως προς το έσω μέτωπο του νεροσταλάκτη (Πίν. 59: 3, 4)⁹³⁶, το οποίο έχει ύψος 3.15 cm. Ο νεροσταλάκτης έχει μέγιστο βάθος 2.9 cm και προεξέχει κατά 3.3 cm. Η κάτω απόληξη του ταυτίζεται με το άνω πέρασ της προμόχθου⁹³⁷. Το κατακόρυφο μέτωπο του γείσου προβάλλει για ύψος 13.5 cm και στέφεται από δωρικό κυμάτιο, ύψους 3.5 cm και προεξοχής 3.6 cm. Η γένεση του κυματίου διαχωρίζεται από το μέτωπο με διαγώνια απότμηση ύψους 1.5 mm και προεξοχής 1 mm (Πίν. 59: 5, 6).

Η κύρια ιδιομορφία των γείσων στο μνημείο του Νικίου εντοπίζεται στην έδρασή τους. Κατά κανόνα στη θέση αυτή σημειώνεται κατακόρυφη ταινία, ακολουθούμενη από λέσβιο κυμάτιο, που καταλήγει απευθείας στις προμόχθους και όχι το αντίστροφο, που ισχύει στην προκειμένη περίπτωση. Συγκεκριμένα αποτελεί μια σπάνια ιδιομορφία, η οποία απαντάται αυτούσια μόνο στον οψιμότερο (αρχές 3^{ου} αι.) ναό για το Δωδεκάθεο στη Δήλο⁹³⁸, ενώ γενικά σε κτήρια του 4^{ου} αι. παρόμοιες αποκλίσεις από τον κανόνα είναι ελάχιστες⁹³⁹. Το αίτιο αυτού του ιδιαίτερου μορφολογικού χειρισμού εντοπίζεται στην επιλογή αρχιτεκτονικών μορφών από την κλασική παράδοση του 5^{ου} αι. π.Χ.⁹⁴⁰.

Μια πρώτη σύνδεση συναντάται στα γείσα των Προπυλαίων. Η βάση τους αποτελείται από λέσβιο κυμάτιο, το οποίο φύεται από μια σχετικά μικρού ύψους ταινία⁹⁴¹ και απολήγει απευθείας στις προμόχθους, χωρίς ιδιαίτερα έντονη προεξοχή

⁹³⁶ Όπως σημειώνει ο (Townsend, 1982, 206) αυτή η λεπτομέρεια δεν παρατηρείται σε όλα τα μέλη, γεγονός που αποδίδει σε ημιτελή κατεργασία. Πράγματι η ανεπαίσθητη εσοχή του μετώπου της προμόχθου φαίνεται ότι απουσιάζει από όλα τα οριζόντια γείσα της ανατολικής πλευράς και από το πλευρικό NK4950.

⁹³⁷ Κατά την (Shoe, 1936, 159). Η απόληξη του νεροσταλάκτη δε σώζεται ακέραια σε κάποιο από τα διαθέσιμα μέλη του γείσου, ωστόσο με βάση τα κατά τόπους σωζόμενα τμήματα, επιβεβαιώνεται η γραφική αποκατάσταση που προτείνει η Shoe.

⁹³⁸ (Will, 1955, 45 Εικ. 12). Μια συναφή παραλλαγή παραθέτει η (Shoe, 1936, 72, Πίν. XXXI: 12) και προέρχεται από κτήριο, χρονολογούμενου στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., στη ΝΔ γωνία του Ασκληπιείου της Πάρου, όπου η ταινία παρουσιάζει κλίση προς τα έξω.

⁹³⁹ Δηλαδή αντί της κατακόρυφης ταινίας, να υφίσταται στη βάση του γείσου κάποιος άλλος συνδυασμός μορφών. Για παράδειγμα στον ναό του Απόλλωνος Πτώου στη Βοιωτία σημειώνεται αιγυπτιαζόν κυμάτιο κάτω από το λέσβιο (Ορλάνδος, 1915b, 100), στον θησαυρό των Κυρηναίων στους Δελφούς υπάρχει λέσβιο κυμάτιο στην έδραση του γείσου, που στέφεται από έντονα προεξέχον ιωνικό (Bousquet, 1952, Πίν. XXVI), στο εσωτερικό δωρικό περιστύλιο του Λεωνοδαίου στην Ολυμπία η ταινία, κάτω από το λέσβιο κυμάτιο, κοσμεύεται χαμηλά με ιωνικό κυμάτιο (Mallwitz, 1972, 250 Εικ. 198) και τέλος στον δωρικό ναό στα Μέγαρα Υβλαία της Σικελίας η ταινία στη βάση αντικαθίσταται από ιωνικό κυμάτιο με έξεργες, χονδροειδείς μορφές αστραγάλου και ωών, τα οποία διαδέχεται τυπικό λέσβιο κυμάτιο (Vallet & Villard, 1966, 18 και Πίν. 35). Κατά την (Shoe, 1936, 68) η απευθείας έδραση των γείσων σε κυμάτιο, με παράλειψη της ταινίας, διαπιστώνεται αργότερα σποραδικά κυρίως σε οικίες του 2^{ου} αι. π.Χ.

⁹⁴⁰ Στο ίδιο φαινόμενο οφείλεται η εμφάνιση αυτής της μορφής δωρικού γείσου κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους στον ναό της Προπυλαίας Αρτέμιδος στην Ελευσίνα (Ορλάνδος, 1921, 165 Εικ. 3) και στο πρότυπο της Αθηνάς Αρχηγέτιδος βλ. (Stuart & Nicolas, 1762, Πίν. 6). Πρόκειται, όπως έχει ήδη αναφερθεί, για δύο κτήρια που έχουν ενσωματωμένες και προσαρμοσμένες στις δυνατότητες της εποχής αρχιτεκτονικές μορφές από τα Προπύλαια της Ακρόπολης. Βέβαια η μορφή απαντάται και εκτός Αθηνών, π.χ. στην πρόσοψη (β' ρωμαϊκή φάση) της Πειρήνης κρήνης στην Κόρινθο (Hill, 1964, 74, 75 Εικ. 38, Πίν. IX: 2), χωρίς τούτο να σημαίνει απαραίτητως ότι αποτελεί αττική επιρροή.

⁹⁴¹ Η ταινία είναι γνωστή στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία ως «Pergiclean fillet». Ενδεικτικές παραλλαγές του συγκεκριμένου τύπου λέσβιου κυματίου στο (Miles, 1980, 321-322).

(Πίν. 61)⁹⁴². Ωστόσο ακόμη μεγαλύτερη ομοιότητα με τα γείσα στο μνημείο του Νικίου, διαπιστώνεται με αυτά της στοάς του Ελευθερίου Διός⁹⁴³. Εκεί υπάρχει μεν η ίδια μορφή κυματίου χαμηλά, αλλά σε αντίθεση με τα Προπύλαια, μεσολαβεί μια ταινία πριν τις προμόχθους⁹⁴⁴. Παρ' όλα αυτά στο μνημείο του Νικίου παραλείπεται η χαμηλή ταινία στη βάση του λέσβιου κυματίου, το οποίο επιπλέον έχει λαξευτεί με αναλογίες του 4^{ου} αι., δηλαδή με την προεξοχή να είναι μεγαλύτερη του ύψους του⁹⁴⁵.

Οι σταγόνες στις προμόχθους έχουν αποδοθεί με επιμέλεια και ακολουθούν τη μορφή αυτών στα Προπύλαια, έχοντας σχήμα κώλουρου κώνου με ευθύγραμμες γενέτειρες (Πίν. 61)⁹⁴⁶, οι οποίες απαντώνται μεν σε άλλα κτήρια του 4^{ου} αι. π.Χ.⁹⁴⁷, ωστόσο ο κανόνας είναι πλέον το σχήμα κυλίνδρου⁹⁴⁸. Ο νεροσταλάκτης έχει την τυπική για την εποχή μορφή⁹⁴⁹, δημιουργώντας βαθιά σκοτία, με επιμελώς αποδοσμένη καμπύλη, η οποία ακολουθεί τόξο κύκλου. Μόνη αξιοσημείωτη διαφοροποίησή του σε σχέση με άλλα σύγχρονα παραδείγματα είναι το τελειώμά του στη στάθμη της άνω απόληξης της προμόχθου κι όχι χαμηλότερα από αυτήν⁹⁵⁰. Το δωρικό κυμάτιο στέψης του γείσου συνεχίζει την παράδοση των μορφών του 5^{ου} αι. π.Χ.⁹⁵¹. Συχνά στα κτήρια του 4^{ου} αι. το κυμάτιο φύεται απευθείας από το μέτωπο του γείσου⁹⁵², χωρίς την

⁹⁴² Κατά τους (Dinsmoor & Jr., 2004, 192 Εικ. 14.25) η εισαγωγή του λέσβιου κυματίου στο δωρικό γείσο αποτελεί μια καινοτομία του Μνησικλή. Βέβαια το ίδιο μορφολογικό στοιχείο απαντάται στην ίδια θέση, ακριβώς κάτω από τις προμόχθους, και σε άλλα πολύ αρχαιότερα δωρικά έργα όπως π.χ. στον εξωτερικά δωρικό τύμβο του Κεραμεικού (6^{ος} αι. π.Χ.), βλ. (Koenings, 1980). Στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. η ταινία στη βάση του κυματίου παρουσιάζεται σταδιακά με όλο και μεγαλύτερο ύψος, οπότε εν τέλει αυτονομείται και προκύπτει το τυπικό προφίλ έδρασης των γείσων (Shoe, 1936, 68).

⁹⁴³ Πρόκειται για παρατήρηση του (Townsend, 1982, 372).

⁹⁴⁴ (Stillwell, 1933, 119 Εικ. 7, 121 Εικ. 9).

⁹⁴⁵ (Townsend, 1982, 372). Αντίθετα στα Προπύλαια και στη στοά του Ελευθερίου Διός το ύψος είναι μεγαλύτερο από την προεξοχή. Για την προοδευτική αλλαγή της σχέσης ύψους/προεξοχής βλ. (Shoe, 1936, 68).

⁹⁴⁶ Σε μνημεία κλασικής εποχής οι γενέτειρες είναι καμπύλες βλ. ενδεικτικά τον ναό του Άρεως στην Αγορά (McAllister, 1959, 26 Εικ. 14). Στον Παρθενώνα η εξωτερική πλευρά μόνο είναι κάθετη και η εσωτερική καμπυλωμένη (Ορλάνδος, 1977-1978, 245, 244 Εικ. 153).

⁹⁴⁷ Αναφέρονται ενδεικτικά η θόλος των Δελφών (Gottlob, 1925, Πίν. XII), μνημείο Φιλίππου Γ' και Αλεξάνδρου Δ' στη Σαμοθράκη (Wescoat, 2017, XLII).

⁹⁴⁸ Αναφέρονται ενδεικτικά ο ναός Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα, Διός στη Νεμέα, Αθηνάς Προναίας, θησαυρών Θηβαίων και Κυρήνης στους Δελφούς, συγκεντρωμένα στο (Amandry & Hansen, 2010, 418 Εικ. 17.9).

⁹⁴⁹ Βλ. σχετικά (Shoe, 1936, 158, Πίν. LXXXIII, LXXXIV) και πιο στοχευμένα σε κτήρια του β' μισού του 4^{ου} αι. (Seahill, 2012, 239-240, 239 Εικ. 134).

⁹⁵⁰ Κάτι που παρατηρείται επίσης στα Προπύλαια (Dinsmoor & Jr., 2004, 192 Εικ. 14.25), στον ναό της Αθηνάς Προναίας (Michaud, 1977, Πίν. 83) και στον θησαυρό της Κυρήνης στους Δελφούς (Bousquet, 1952, Πίν. XXVI) και στον ναό του Διός στη Στράτο Ακρανανίας (Courby & Picard, 1924, 31 Εικ. 13).

⁹⁵¹ (Townsend, 1982, 373). Η (Shoe, 1936, 106, 111) το κατατάσσει στην πρώτη παραλλαγή (Type I) των δωρικών κυματίων στέψης γείσου από τον 4^ο αι. κι έπειτα, με κύριο χαρακτηριστικό την επανάληψη μορφών του 5^{ου} αι. π.Χ. Σε αυτή περιλαμβάνεται μια πλειάδα μνημείων της ύστερης κλασικής εποχής, ανάμεσά τους ο ναός του Ασκληπιού και της Αρτέμιδος στην Επίδαυρο, της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς και της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα, του Διός στη Νεμέα. Ως ιδιαίτερη απόκλιση από τον κανόνα ας αναφερθεί ενδεικτικά ο ναός του Απόλλωνος Πτώου στη Βοιωτία, όπου σημειώνεται λέσβιο κυμάτιο σε συνδυασμό με αιγυπτιαίζον στη στέψη του γείσου (Ορλάνδος, 1915b, 100 Εικ. 9).

⁹⁵² Βλ. ενδεικτικά συγκεντρωτικό πίνακα με διατομές γείσων στο (Amandry & Hansen, 2010, 418 Εικ. 17.9).

παρεμβολή της εγκοπής που σημειώνεται στην κλασική εποχή⁹⁵³. Στην υπό εξέταση περίπτωση η επισήμανση της γένεσης του κυματίου με ελαφρά προεξοχή αποτελεί έναν τρόπο υποκατάστασης της εγκοπής⁹⁵⁴.

Οι μορφές των καταέτιων γείσων είναι όμοιες με των οριζόντιων και πλευρικών⁹⁵⁵. Στη βάση σημειώνεται λέσβιο κυμάτιο, ύψους 3.3 cm, που προεξέχει εντονότερα κατά 3.7 cm. Η οριζόντια προεξοχή του γείσου είναι ευθύγραμμη στο ήμισυ περίπου του μήκους της και σταδιακά καμπυλώνει απολήγοντας σχετικά ομαλά σε σταλαγμό. Το δωρικό κυμάτιο στη στέψη αποκαθίσταται από τον Dinsmoor με ύψος 3.4 cm και προεξοχή επίσης 3.4 cm⁹⁵⁶.

Ενώ η επιρροή της κλασικής παράδοσης είναι εμφανής στα οριζόντια και πλευρικά γείσα του μνημείου, τα καταέτια αποτελούν προϊόν του 4^{ου} αι. π.Χ. Αφενός στα μνημεία του 5^{ου} αι. στη βάση σημειώνεται δωρικό κυμάτιο⁹⁵⁷, αντί του λέσβιου, που αποτελεί τον κανόνα στα κτήρια της ύστερης κλασικής περιόδου⁹⁵⁸. Αφετέρου η προεξοχή του γείσου στην κλασική περίοδο ακολουθεί σε όλο το μήκος της καμπύλη τροχιά⁹⁵⁹, απολήγοντας σε σχετικά αιχμηρό σταλαγμό⁹⁶⁰, σε αντίθεση με τον 4^ο αι., που είναι πρακτικά ευθύγραμμη, στο άκρο της οποίας δημιουργείται ο σταλαγμός, άλλοτε πιο ομαλά, όπως στο μνημείο του Νικίου ή ίσως στον ναό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα⁹⁶¹ κι άλλοτε πιο απότομα⁹⁶², ενίοτε διαγράφοντας απότομο τόξο, σχεδόν

⁹⁵³ Π.χ. Παρθενών, Προπύλαια (Dinsmoor & Jr., 2004, 192 Εικ. 14.25).

⁹⁵⁴ Ο (Coulton, 1968, 160 Εικ. 9, 174) σταχυολογεί τα παραδείγματα του Προστώου του Φίλωνα στο Τελεστήριο της Ελευσίνας και της στοάς στο Αμφιράειον Ωρωπού και εκτός Αττικής τη θόλο της Επιδάουρου, τη Νότιας Στοά και του δωρικού περιστύλιου του Λεωνιδάιου στην Ολυμπία. Μπορούν επίσης να προστεθούν από τη Σαμοθράκη το Ιερόν, το μνημείο Φιλίππου Γ' και Αλεξάνδρου Δ', η Ροτόντα της Αρσινόης (Wescoat, 2017, Πίν. XLII, XLVI) και ο ναός του Απόλλωνος στους Δελφούς (Amandry & Hansen, 2010, 423 Εικ. 17.14). Στα παραπάνω είτε σημειώνεται απλή προεξοχή ή μαζί με απότμηση, όπως συμβαίνει στο μνημείο του Νικίου.

⁹⁵⁵ Ο Dinsmoor εντόπισε τρία θραύσματα, από τα οποία το ένα μόνο σώζει σχεδόν όλα τα στοιχεία της διατομής του. Τα εν λόγω κομμάτια λανθάνουν.

⁹⁵⁶ (Dinsmoor Papers, B4. The pediments and Roof). Ας σημειωθεί ότι σε κανένα από τα θραύσματα που ταύτισε ο Dinsmoor δε σώζεται το δωρικό κυμάτιο, παρά μόνο μέρος της χαρακτηριστικής διαγώνιας προεξοχής της γένεσης από το κατακόρυφο μέτωπο του γείσου.

⁹⁵⁷ Π.χ. Παρθενώνας, Προπύλαια, ναός Ηφαίστου βλ. (Penrose, 1888, Πίν. 20). Το δωρικό κυμάτιο εμφανίζεται έπειτα σταδιακά με εντονότερη προεξοχή, για σχετικές παραλλαγές του σε αθηναϊκά μνημεία βλ. (Miles, 1989, 208 Εικ. 27).

⁹⁵⁸ Το πρώτο δωρικού ρυθμού μνημείο, όπου στη βάση του καταέτιου γείσου εμφανίζεται λέσβιο αντί δωρικό κυμάτιο είναι ο ναός του Επικουρίου Απόλλωνα στις Βάσσειες (Shoe, 1936, 68). Το λέσβιο κυμάτιο αποτελεί μάλλον την κατάληξη μιας εξελικτικής πορείας του δωρικού κυματίου, το οποίο ενώ αυξανόταν η προεξοχή του, άλλο τόσο απομειωνόταν το βάθος του, με συνέπεια να τείνει να εκφυλιστεί σε λέσβιο κυμάτιο, βλ. μια πολύ χαρακτηριστική περίπτωση από θραύσμα καταέτιου γείσου (no A385) στην Αγορά της Αθήνας (Shoe, 1936, LII: 15). Ας σημειωθεί ότι στα ιωνικού ρυθμού αθηναϊκά κτήρια του 5^{ου} αι. το καταέτιο γείσο φύεται από λέσβιο κυμάτιο π.χ. Ερέχθειο (Penrose, 1888, Πίν. 20), Ναός Αθηνάς Νίκης και Αγροτέρας Αρτέμιδος στον Ιλισσό (Miles, 1980, 321).

⁹⁵⁹ Η οποία περιγράφεται καλύτερα ως κλάδος υπερβολής, βλ. (Ορλάνδος, 1977-1978, 541).

⁹⁶⁰ Βλ. Παρθενών (Ορλάνδος, 1977-1978, 541 Εικ. 367), Προπύλαια (Dinsmoor & Jr., 2004, 193 Εικ. 14.26), ναό Ποσειδώνα στο Σούνιο (Ορλάνδος, 1915a, 12 Εικ. 8), Νέμεσεως στον Ραμνούντα (Miles, 1989, 208 Εικ. 27).

⁹⁶¹ (Østby, 2014, 335 Εικ. 12).

⁹⁶² Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί το μνημείο Φιλίππου Γ' και Αλεξάνδρου Δ' στη Σαμοθράκη, η προεξοχή είναι κυρίως ευθύγραμμη, με ελαφρά καθοδική κλίση και φτάνοντας στο ελεύθερο άκρο

τεταρτοκύκλιο⁹⁶³. Η στέψη του μετώπου με δωρικό κυμάτιο δε διαφοροποιείται από τις τρέχουσες τάσεις της εποχής, για τις οποίες έχει γίνει ήδη λόγος στην εξέταση των οριζόντιων και πλευρικών γείσων.

Συνοψίζοντας, τα γείσα του χορηγικού μνημείου έχουν μεμονωμένα στοιχεία, που βασίζονται μεν σε πρότυπα της κλασικής εποχής, ωστόσο οι αρχιτεκτονικές μορφές δεν αντιγράφονται αυτούσιες. Αποτελούν ιδιαίζουσα περίπτωση, που οφείλεται στην προσαρμογή επιλεγμένων στοιχείων από τα Προπύλαια.

Στέψη ορθοστατών

Ο πρώτος δόμος πάνω από τους ορθοστάτες διαφοροποιείται ως προς τους υπόλοιπους, καθώς διαθέτει οριζόντια υποτομή ύψους 1/10 της στρώσης, δηλαδή 4.5-4.6 cm, και βάθους 0.9-1 cm (Πίν. 42). Πρόκειται για ένα σχετικά σπάνιο μορφολογικό στοιχείο⁹⁶⁴, καθώς κατά κανόνα αυτή η μετάβαση γίνεται χωρίς την παρεμβολή κάποιου διακοσμητικού στοιχείου, ενίοτε μόνο με ανεπαίσθητη εσοχή του μετώπου του τοίχου⁹⁶⁵ ή οψιμότερα με προεξοχή του δόμου της στέψης, του «καταβολέα»⁹⁶⁶, ενώ υπάρχουν και πολυπλοκότερες επιλύσεις⁹⁶⁷.

Η ίδια λεπτομέρεια με το μνημείο του Νικίου σημειώνεται στα Προπύλαια, με την ουσιώδη διαφορά ότι η υποτομή δεν αποτελεί μορφολογικό στοιχείο, αλλά οδηγό για

καμπυλώνει δημιουργώντας τον σταλαγμό (Wescoat, 2017, XLIII). Παρόμοια περίπτωση το πρόπυλο του Τελετουργικού Εστιατορίου στην Επίδαυρο (Κυριάκη, 2012, 121, Πίν. 166-167).

⁹⁶³ Οριζόντια ευθεία προεξοχή και απόληξη σε τεταρτοκύκλιο σημειώνεται στον ναό της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς (Michaud, 1977, Πίν. 83) και στον Διός στη Στράτο Ακαρνανίας (Courby & Picard, 1924, 34 Εικ. 16). Ομοίως στον θησαυρό των Θηβαίων στους Δελφούς, με τη διαφορά ότι το ευθύγραμμο τμήμα έχει ανεπαίσθητη κλίση προς τα άνω (Michaud, 1973, Πίν. 81). Παράλληλα όμως σημειώνονται και παραδείγματα στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ., στα οποία φαίνεται πως επιβιώνει η εξολοκλήρου καμπύλη μορφή της προεξοχής, βλ. θραύσματα καταέτιου γείσου από τον ναό του Απόλλωνος Πτώου (Ορλάνδος, 1915b, 101 Εικ. 11), από το Δωδεκάθεο στη Δήλο (Will, 1955, 53 Εικ. 17) και από τον θησαυρό της Κυρήνης στους Δελφούς (Bousquet, 1952, 56 Εικ. 4).

⁹⁶⁴ Δε θα πρέπει να συγχέεται με υποτομές, οι οποίες εμφανίζονται σε όλες τις στρώσεις τοίχων, όπως συμβαίνει π.χ. στον ναό της Αθηνάς Πολιάδος και στο Παλαιό Πρόπυλο στην Ακρόπολη.

⁹⁶⁵ Παρατηρείται ήδη από την αρχαϊκή εποχή π.χ. στον πρώιμο πρόστυλο ναό της Αφαιάς στην Αίγινα (Schwander, 1985, 109 Εικ. 69) όπως και στα κλασικά μνημεία της Αθήνας: Παρθενών (Κορρές, 1994α, 14), ναός Αθηνάς Νίκης (Ζιρώ, 1994, Πίν. 190), ναός Ηφαιστού (Dinsmoor, 1941, 71 Εικ. 29), ναός Αθηναίων στη Δήλο (Courby, 1931, 109 Εικ. 121), βλ. επίσης (Λαμπρινού, 2016, 78-79, 80 Εικ. 3), η οποία εξετάζει το ζήτημα της προεξοχής και προς το εσωτερικό. Από τον 4^ο αι. π.Χ. αναφέρονται ενδεικτικά με προεξοχή των ορθοστατών μόνο εξωτερικά ο ναός του Διός Νεμέα (Hill & Williams II, 1966, Πίν. XXI), η Θόλος των Δελφών (Gottlob, 1925, Πίν. XXVI), Ναός Ηρακλέους στις Κλεωνές (Mattern, 2015, Πίν. 23, 24, 25), Τεγέα ναός Αλέας Αθηνάς (Pakkanen, 2014, 356 Εικ. 2), Φιλιππειών στην Ολυμπία (Miller, 1973, 215 Εικ. 5), και με αμφίπλευρη προεξοχή η Νότια Στοά στην Κόρινθο (Scahill, 2012, 141, 145 Εικ. 64) και ο ναός του Απόλλωνος στους Δελφούς (Amandry & Hansen, 2010, 263 Εικ. 8.4).

⁹⁶⁶ Τούτο παρατηρείται κατά κανόνα σε δίστρωτες τοιχοποιίες, όπου η στρώση των ορθοστατών αποτελείται από δύο λίθους αντικριστά τοποθετημένους. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούν κτήρια της Σαμοθράκης, το «Ιερόν», η Ροτόντα Αρσινόης, το Πρόπυλο Πτολεμαίου, το Αφιέρωμα Φιλίππου-Αλεξάνδρου, βλ. (Wescoat, 2017, 174-175). Άλλα παραδείγματα σημειώνονται στη Δήλο η στοά του Φιλίππου (Vallois, 1923, 42 Εικ. 47B) και η Υπόστυλη Αίθουσα (Ορλάνδος, 1955-60, 222 Εικ. 180), στη Μεσσήνη οι τοίχοι του περιστευλίου στο Ασκληπιείο (Χλέπα, 2001, 39, Εικ. 28) και ο ιωνικός ναΐσκος στην Ιθάμη (Σπαθή, 2017, 58, 57 σχ. 2).

⁹⁶⁷ Π.χ. στη Θόλο της Επίδαυρου η στέψη των ορθοστατών έχει σύνθετη μορφή με επάλληλα κυμάτια, που αποτελεί μέρος ενός ούτως ή άλλως ιδιαίτερα διακοσμημένου συνόλου βλ. (Roux, 1961, 147, 141 Εικ. 31).

την οριστική κατάξηση των τοίχων στο επιθυμητό επίπεδο, γι' αυτό άλλωστε είναι συνεχής, κινούμενη κατακόρυφα στα άκρα, όπως και οριζόντια στην άνω απόληξή τους⁹⁶⁸. Στον ημιτελή ναό του Διός στη Στράτο αντίστοιχες ταινίες-οδηγοί παράγουν το ίδιο αποτέλεσμα⁹⁶⁹. Κατά τον R. Townsend ο αρχιτέκτων του χορηγικού μνημείου υιοθέτησε ένα οικοδομικό στοιχείο των Προπυλαίων και το ενέταξε ως μορφολογικό στοιχείο στον σχεδιασμό⁹⁷⁰. Η υπόθεσή του είναι μάλλον βάσιμη, καθώς σημειώνονται μόλις ακόμη τρία αντίστοιχα παραδείγματα στους Δελφούς. Πρόκειται για τον Θησαυρό των Θηβαίων (379-371 π.Χ.), μορφής οίκου, για τον «ασβεστολιθικό» εξάστυλο πρόστυλο ναό της Αθηνάς Προναίας (~360 π.Χ.) και για τον Θησαυρό των Κυρηναίων (334-322 π.Χ.). Μάλιστα στα δύο πρώτα κτήρια, που πιθανόν αποτελούν έργα του ίδιου αρχιτέκτονα⁹⁷¹, σημειώνεται διακοσμητική υποτομή τόσο στη βάση των ορθοστατών όσο και στην υπερκείμενη στρώση της στέψης⁹⁷². Ο αρχιτέκτων του μνημείου του Νικίου, κρίνοντας από τη διάρθρωση της κάτοψης, πρέπει να είχε ως αναφορά τον ναό της Αθηνάς Προναίας, οπότε δεν αποκλείεται να έλαβε από εκεί το ερέθισμα ή την επιβεβαίωση πως πρόκειται για μια «δόκιμη» σχεδιαστική απόφαση.

Η επιδερμίδα του κτηρίου - Φυσική και τεχνητή πολυχρωμία

Τα κύρια δομικά υλικά στο μνημείο του Νικίου είναι ο πειραϊκός ακτίτης λίθος και το πεντελικό μάρμαρο. Ανάλογα με την περίπτωση οι ορατές τους επιφάνειες αφήνονται είτε τη φυσική τους απόχρωση ή βάφονται. Επομένως η επιδερμίδα του κτηρίου αποτελεί προϊόν συνδυασμού φυσικής και τεχνητής πολυχρωμίας.

Φυσική πολυχρωμία

Στις ορατές επιφάνειες που παραμένουν άβαφες, το τελικό αισθητικό αποτέλεσμα καθορίζεται από την υφή. Η φυσική απόχρωση του λίθου εμπλουτίζεται με τη φωτοσκίαση, η οποία επιτυγχάνεται με την κατάλληλη ανά περίπτωση κατεργασία.

Στο μνημείο οι κορμοί κίωνων και παραστάδων, η ζώνη των επιστυλίων και των αντιθημάτων τους, με εξαίρεση ταινίες, κανόνες, σταγόνες, κυμάτια στέψης, οι μετόπες άνευ της κεφαλής τους, οι ορθοστάτες του τυμπάνου στο αέτωμα και τα κατακόρυφα μέτωπα των γείσων είναι τα μαρμάρινα μέλη χωρίς επιχρωματισμό των επιφανειών τους. Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις το μάρμαρο έχει λειανθεί, ώστε το τελικό αποτέλεσμα να είναι στιλπνό, απαστράπτον υπό το αττικό φως. Το εάν γινόταν κάποιου είδους προστατευτική επάλειψη με κατάλληλη ουσία στα μάρμαρα, παραμένει ένα θέμα ανοιχτό στην έρευνα⁹⁷³. Στην περίπτωση του χορηγικού

⁹⁶⁸ (Dinsmoor, 1950, 173), (Ορλάνδος, 1955-60, 147-148, 146 Εικ. 87).

⁹⁶⁹ (Courby & Picard, 1924, 38 Εικ. 20), (Ορλάνδος, 1923, 39 Εικ. 38).

⁹⁷⁰ (Townsend, 1982, 360).

⁹⁷¹ (Partida, 2000, 197).

⁹⁷² Στον ναό της Αθηνάς Προναίας η υποτομή απαντάται τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά, ενώ σταματάει σε ελάχιστη απόσταση πριν από τον κορμό της παραστάδος (Michaud, 1977, Πίν. 73). Στον θησαυρό των Θηβαίων βρίσκεται μόνο στην εξωτερική όψη και το μέτωπο του τοίχου παρουσιάζει εσοχή στις δύο παρειές (Michaud, 1973, Πίν. 75). Για τον θησαυρό των Κυρηναίων βλ. (Bousquet, 1952, 38, Πίν. XIII).

⁹⁷³ Σε πλειάδα μνημείων, ανάμεσά τους και αυτά της αθηναϊκής Ακρόπολης, διαπιστώνεται μια λεπτότατη πορτοκαλοκάστανη πατίνα στις επιφάνειες των μαρμάρων, για την οποία παραμένει ασαφές

μνημείου του Νικίου οι σχετικές ενδείξεις είναι ελάχιστες⁹⁷⁴, επομένως δεν μπορούν να οδηγήσουν σε ασφαλή συμπεράσματα.

Αναλογικά το μεγαλύτερο μέρος των ορατών επιφανειών του κτηρίου αντιστοιχεί σε πειραϊκό ακτίτη λίθο, με αποχρώσεις σε θερμούς υπόλευκους τόνους της ώχρας. Η αντοχή του υλικού έναντι της διάβρωσης είναι τέτοια, που δεν απαιτείται προστατευτικό επίχρισμα ασβέστη ή μαρμαροκονίας. Έτσι τα εξωτερικά πρόσωπα των λίθων στην προκειμένη περίπτωση φέρουν πυκνή διάστικτη κατεργασία με μυτερό, λεπτότατο βελονάκι, με εξαίρεση μια περιμετρική λεία ταινία πλάτους 2-3 cm κατά μήκος των ακμών (Πίν. 34: 1-4)⁹⁷⁵. Η εκλεπτυσμένη υφή που προκύπτει⁹⁷⁶, διαχέει το ηλιακό φως μετριάζοντας έτσι την αντανάκλασή του⁹⁷⁷. Επιπλέον τονίζει μέσω της αντίθεσης ακόμη περισσότερο τη φωτεινότητα των λείων μαρμάρων του δωρικού θριγκού στον σηκό. Τα εσωτερικά πρόσωπα τοίχων φέρουν τυπική κατεργασία με οδοντωτό εργαλείο, όχι τόσο επιμελημένη όσο στην εξωτερική επιδερμίδα του κτηρίου.

Η ευθυντηρία είναι το μόνο μέρος του χορηγικού μνημείου, όπου γίνεται χρήση ασβεστόλιθου Ακροπόλεως, ο οποίος εμφανίζεται στην προκειμένη περίπτωση σε υπόλευκες ερυθρές αποχρώσεις (Πίν. 48, 49). Η χρήση του ως μεταβατικό υλικό μεταξύ των κροκαλοπαγών λίθων της θεμελίωσης και των μαρμάρων-πωρολίθων της ανωδομής μπορεί να μην υπαγορεύτηκε μόνο από τεχνικούς λόγους αλλά και από αισθητικούς. Η έδραση του κτηρίου σε μία τεχνητή ζώνη βράχου, δίνει την εντύπωση στιβαρής βάσης⁹⁷⁸, η οποία ενισχύεται από την πολύ αδρή κατεργασία των ορατών

εάν είναι τεχνητή, ως μέσο προστασίας, ή αποτέλεσμα μακροχρόνιας έκθεσης στα καιρικά φαινόμενα βλ. (Polikreti, et al., 2008, 663-665).

⁹⁷⁴ Στο μέτωπο του πλευρικού γείσου NK4962, το μόνο που διατηρεί έως σήμερα ίχνη ζωγραφικού διάκοσμου, παρατηρούνται κατά τόπους ίχνη της χαρακτηριστικής πορτοκαλοκάστανης πατίνας, η οποία φαίνεται ότι σωζόταν σποραδικά τουλάχιστον ως το 1961 και σε κάποια από τα ενσωματωμένα μάρμαρα της πύλης Beulé, ειδικότερα στις δύο ανώτερες στρώσεις βλ. φωτογραφίες του (Stillman, 1870, Πίν. 1), αλλά και μία πολύ οψιμότερη από τη δεκαετία του 1960 (ASCSA Digital Archives, αρ. 2004.01.2521), ωστόσο εντοπίζεται επίσης και σε μάρμαρα μη προερχόμενα από το μνημείο του Νικίου, επομένως αποτελεί ίσως κάποιο είδος επίταγο, προϊόν έκθεσης των επιφανειών στις καιρικές συνθήκες. Στο έγχρωμο σχέδιο του Boitte (1864), τα μάρμαρα στην πυλη, αποδίδονται με λευκές αποχρώσεις, σε αντίθεση με τα έντονα καστανά χρώματα αυτών στα Προπύλαια και ειδικότερα στην Πινακοθήκη, βλ. (Collections de L'École Nationale Supérieure des Beaux-Arts, αρ. Env 52-03).

⁹⁷⁵ Πρόκειται για το τελικό στάδιο επεξεργασίας της επιφάνειας του λίθου, το οποίο έπεται της επιμελούς λείανσης όλων των προσώπων, βλ. (Κορρές, 1994α, 26). Η επιμελής λείανση παρατηρείται ακόμη στις περιμετρικές ταινίες και στις αναθυρώσεις των λίθων παραστάδων στο μνημείο του Νικίου.

⁹⁷⁶ Παρόμοια κατεργασία απαντάται στη στοά του Αμφιαραείου στον Ωρωπό (Coulton, 1968, 170 σημ. 70, Εικ. 7). Αντίθετα αδρότερη, πιο τραχιά κατεργασία με παχύτερο βελόνι, παρατηρείται στον ναό της Αθηνάς Προναίας (Michaud, 1977, Εικ. 62, 64) και στον θησαυρό των Θηβαίων (Michaud, 1973, Εικ. 45, 56) στους Δελφούς, με την ουσιαστική διαφορά ότι η πινάκωση εξέχει της περιμετρικής ταινίας, η οποία λαξεύτηκε τελευταία.

⁹⁷⁷ Η ανάγκη για μετριασμό της αντανάκλασης του φωτός σχετίζεται με το μάρμαρο. Εκτεταμένες, λείες επιφάνειες τοίχων μπορεί να ήταν ακόμη και εκτυφλωτικές για τον παρατηρητή υπό συγκεκριμένες καιρικές συνθήκες. Έτσι ήδη από πολύ νωρίς στη μαρμάρινη αρχιτεκτονική των Κυκλάδων διαπιστώνεται η οριστική κατεργασία των ορατών προσώπων με αιχμηρά εργαλεία, όπως βελόνι, τύκο κ.ά, ώστε να αποδοθεί μια τραχύτερη υφή στις επιφάνειες, βλ. ενδεικτικά τον ναό στο Σαγκρί της Νάξου (Gruben, et al., 2020).

⁹⁷⁸ Τον ίδιο ρόλο επιτελεί ο σκουρόχρωμος ελευσινιακός ασβεστόλιθος στην πρώτη βαθμίδα της στοάς του Ελευθερίου Διός στην Αγορά (Shoe, 1949, 348).

προσώπων των λίθων με χονδροβελονιές, χτυπήματα από λατομικό τύκο και εντόνως προεξέχοντα άπεργα⁹⁷⁹. Σε κάθε περίπτωση για τα δεδομένα της Αθήνας του 4^{ου} αι. π.Χ. πρόκειται για ένα σχετικά σπάνιο παράδειγμα επιλογής ασβεστόλιθου σε κτήριο⁹⁸⁰.

Η χρωματική αντίθεση στην αττική αρχιτεκτονική επιτυγχάνεται με την παρεμβολή στοιχείων από κυανά μάρμαρα Υμηττού⁹⁸¹. Παρά το γεγονός ότι δεν έχει τεκμηριωθεί η παρουσία τέτοιων μαρμάρων στο μνημείο του Νικίου, η χρήση ακροπολίτη ασβεστόλιθου και πωρόλιθου ως αντιθετικά στοιχεία υφής και απόχρωσης προς το λευκό πεντελικό μάρμαρο, συμβαδίζει με την πρακτική της εκτεταμένης φυσικής πολυχρωμίας στα αθηναϊκά κτήρια του 4^{ου} αι. π.Χ.⁹⁸².

Τεχνητή πολυχρωμία

Αναπόσπαστο στοιχείο των αρχιτεκτονικών μορφών στην ελληνική αρχιτεκτονική είναι το χρώμα και ο γραπτός επιζωγραφισμένος διάκοσμος με επαναλαμβανόμενα μοτίβα. Το μνημείο του Νικίου δεν αποτελεί εξαίρεση. Αν και πλέον το σύνολο σχεδόν από ίχνη χρώματος έχει χαθεί, οι καταγραφές των πρώτων μελετητών διέσωσαν πολύτιμα στοιχεία, τα οποία επιτρέπουν μίαν ασφαλή γραφική αποκατάσταση.

Κατά την αποκάλυψη της υστερορωμαϊκής πύλης ο E. Beulé διαπίστωσε ότι τα τρίγλυφα του χορηγικού μνημείου έφεραν μπλε χρώμα⁹⁸³. Πρόκειται για τα μόνα αρχιτεκτονικά μέλη του θριγκού, που είναι λαξευμένα σε πειραϊκό ακτίτη, αποφεύγοντας έτσι την περιττή σπατάλη μαρμάρου στη ζωφόρο⁹⁸⁴. Ο μπλε επιχρωματισμός των τριγλύφων είναι ο πλέον συνηθισμένος διαχρονικά στην ελληνική αρχιτεκτονική⁹⁸⁵.

⁹⁷⁹ Παρόμοια περίπτωση ευθυντηρίας από ασβεστόλιθο Ακροπόλεως σημειώνεται στον γειτονικό αρχαϊκό ναό του Διονύσου (Μαγνήσαλη, 2016, 186).

⁹⁸⁰ Σημειώνεται επίσης στη βόρεια πλευρά του σηκού του Απόλλωνος Πατρώου στην αγορά (Whycherley, 1978, 57-58) και στην ευθυντηρία χορηγικού μνημείου βορείως του Λυσικράτους (Φιλαδέλφους, 1921, 86, Εικ. 2, 3). Ο ασβεστόλιθος χρησιμοποιήθηκε κυρίως στην Αθήνα κατά την μυκηναϊκή και αρχαϊκή εποχή, από τον 5^ο αι. π.Χ. κι έπειτα σποραδικά. Λόγω της φύσης του υλικού ήταν πολύ δύσκολο να διαμορφώνονται ορθογωνικές λιθόπλινθοι και σε προκαθορισμένα μεγέθη, οπότε εμφανίζεται κυρίως σε κυκλώπειες ή πολυγωνικές τοιχοποιίες βλ. (Whycherley, 1978, 269-270).

⁹⁸¹ Στα Προπύλαια, στο Ερέχθειο, στη στοά του Ελευθερίου Διός και στο Τελεστήριο της Ελευσίνας του Ικτινίου εντοπίζονται οι πρώτες απόπειρες αξιοποίησης έγχρωμων λίθων και συγκεκριμένα του Ελευσινιακού (Shoe, 1949, 342-348), η χρήση του οποίου παύει στη συνέχεια λόγω επικράτησης του κυανού μαρμάρου Υμηττού, το οποίο έχει ήδη επικρατήσει στον 4^ο αι. π.Χ. (Whycherley, 1978, 275).

⁹⁸² Βλ. σχετικά (Townsend, 1981, 221), (Townsend, 2004, 310-315).

⁹⁸³ (Beulé, 1853, 101, 120), στο εσωτερικό της Ακρόπολης, κοντά στον νότιο πύργο της υστερορωμαϊκής πύλης εντόπισε ένα τρίγλυφο εξολοκλήρου καλυμμένο με έντονο μπλε χρώμα, το οποίο ωστόσο σύντομα ξεθώριασε με την έκθεσή του στην ατμόσφαιρα. Τριάντα χρόνια μετά ο (Döerpfeld, 1885, 228) μόλις που μπόρεσε να διακρίνει ελάχιστα ίχνη μπλε χρώματος στα τρίγλυφα.

⁹⁸⁴ Αντί να χρησιμοποιηθούν ογκώδη μαρμάρια κομμάτια αποτελούμενα από ένα τρίγλυφο με συμφυή μετόπη, προτιμήθηκε η χρήση πειραϊκού ακτίτη στη ζωφόρο. Η επίλυση αυτή επέτρεψε, ώστε οι μετόπες να είναι τετράγωνες πλάκες πάχους ~7-10 cm.

⁹⁸⁵ Μαζί με το μαύρο χρώμα (Solon, 1924, 100). Σε μακεδονικούς τάφους δωρικού ρυθμού τα τρίγλυφα είναι μπλε, ενδεικτικά στον Φιλίππου στη Βεργίνα (Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, 2004, 10, Πίν. 1, 2) και στον τάφο των Λευκαδίων (Πέτσας, 1966, 96). Υπάρχουν βέβαια και άλλες παραλλαγές,

Ο Döerpfeld πρόλαβε να καταγράψει κόκκινο χρώμα στην ταινία ενός από τα γωνιακά επιστύλια του μνημείου⁹⁸⁶. Αρκερά χρόνια μετά το ίδιο επιβεβαιώνει ο Dinsmoor, ο οποίος συμπεραίνει ότι οι κανόνες ήταν μπλε χρώματος σε αντιστοιχία με τα τρίγλυφα και οι σταγόνες πιθανόν επιχρυσωμένες⁹⁸⁷. Οι τελευταίες δεν αποκλείεται να παρέμειναν εν τέλει άβαφες, στο λευκό του μαρμάρου⁹⁸⁸.

Ο Beulé κατέγραψε ότι τα οριζόντια γείσα στην υστερορωμαϊκή πύλη διέθεταν μπλε προμόχθους και κόκκινες οδούς⁹⁸⁹. Δεν υπάρχουν σχετικές ενδείξεις για τις σταγόνες, πιθανώς να ήταν άβαφες ή επιχρυσωμένες⁹⁹⁰. Πολύτιμα στοιχεία για τις διαστάσεις των επαναλαμβανόμενων μοτίβων στα κυμάτια παρέχει το πλευρικό γείσο NK4962, το μόνο που σώζει έως σήμερα ευδιάκριτα ίχνη κόκκινου χρώματος, αν και παλαιότερα φαίνεται πως σώζονταν και αποχρώσεις μπλε⁹⁹¹. Λαμβάνοντας υπόψη τις σημειώσεις του Dinsmoor (Πίν. 25: 1)⁹⁹², τα κυριότερα στοιχεία διατηρούνται ακόμη (Πίν. 59: 6, Σχ. 43). Το χρώμα εντοπίζεται κατά μήκος του δωρικού κυματίου, στα κόκκινα φύλλα και στον οφθαλμό των μπλε. Καθώς το πλάτος των σωζόμενων ζωνών με κόκκινο χρώμα διαφέρει σε σχέση με τις αντίστοιχες κενές, κατά μέσο όρο 4.23 cm έναντι 6.41 cm, αποδεικνύεται σχεδιαστικά ότι τα φύλλα και οι οφθαλμοί τους διέθεταν περίγραμμα, ίσως επιχρυσωμένο, εκτιμώμενου πάχους ~4 mm. Κατά πάσα πιθανότητα στο κάτω τμήμα του κυματίου οι αποχρώσεις θα αντιστρέφονταν. Η μέση αξονική απόσταση μεταξύ των φύλλων είναι 5.37 cm, επομένως επαναλαμβάνονται 19^{1/2} φορές σε κάθε λίθο γείσου⁹⁹³, το οποίο σημαίνει ότι στις πλευρικές όψεις υπήρχαν 280 φύλλα και 202-203 στις στενές. Όσον αφορά στο λέσβιο κυμάτιο των γείσων, δε σώζεται σε κανένα κάποιο ίχνος διακόσμου. Ο Dinsmoor, χωρίς να αναφέρεται σε συγκεκριμένο μέλος, αναφέρει ότι δε διακρίνει ίχνη χρώματος παρά μόνο το αμυδρό περίγραμμα φύλλων με λόγχες, με το μοτίβο να έχει μεταξόνιο 3.1

όπως για παράδειγμα η στοά στο Ηραίο της Περαχώρας φέρει τρίγλυφα με κόκκινους μηρούς και μπλε γλυφές (Coulton, 1964, 123, Πίν. Α).

⁹⁸⁶ (Döerpfeld, 1885, 228).

⁹⁸⁷ (Dinsmoor Papers, B3. The Entablature).

⁹⁸⁸ Όπως συμβαίνει για παράδειγμα στον βασιλικό τάφο του Φιλίππου στη Βεργίνα, όπου οι σταγόνες είναι βαμμένες λευκές και στέφονται από κανόνες σκούρου μπλε χρώματος και από κόκκινη ταινία (Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, 2004, 10, Πίν. 1, 2).

⁹⁸⁹ (Beulé, 1853, 101), το μπλε χρώμα των προμόχθων είδε και ο (Döerpfeld, 1885, 228).

⁹⁹⁰ Π.χ. στον τάφο των Λευκαδίων σημειώνονται σε μαύρες προμόχθους λευκές σταγόνες (Πέτσας, 1966, 97).

⁹⁹¹ Τούτο οφείλεται στην αποθήκευσή του για δεκαετίες στην αποθήκη της Ακρόπολης, από όπου μεταφέρθηκε στη συνέχεια στο στέγαστρο έκθεσης γλυπτών της Νότιας Κλιτύος. Στην καταγραφή του μέλους στην Ακρόπολη γίνεται επίσης λόγος για πράσινο χρώμα, πιθανώς διαβρωμένο μπλε (Κασσάπογλου, 2013, 50 σημ. 23).

⁹⁹² (Dinsmoor Papers, B3. Entablature) και με βάση σκαρίφημά του (Folder 5).

⁹⁹³ Κατά Dinsmoor η αξονική απόσταση μεταξύ των φύλλων είναι 5.25 cm, επομένως αθροίζονται 20 φύλλα ανά λίθο και όπως αναφέρει προκύπτει πάντοτε μπλε φύλλο στον άξονα οδού και κόκκινο στον άξονα προμόχθου. Ωστόσο η μέτρηση όλων των σχετικών αποστάσεων έδειξε μεγαλύτερες τιμές, μεταξύ 5.28 cm και 5.73 cm.

cm, δηλαδή 34 ανά λίθο⁹⁹⁴. Βάσει των παραπάνω στοιχείων φαίνεται πως ακολουθείται η πολυχρωμία των γείσων στα Προπύλαια⁹⁹⁵.

Στα δύο δωρικά κιονόκρανα δεν εντοπίστηκε ποτέ χρώμα, επομένως μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν για τις αποχρώσεις των επί μέρους στοιχείων, γεγονός που ισχύει επίσης για τα Προπύλαια⁹⁹⁶.

Το επίκρανο της παραστάδος βρέθηκε πολύ αργά από τον Dinsmoor, όταν πλέον θα είχαν χαθεί και τα τελευταία ίχνη χρώματος. Τουλάχιστον το δωρικό κυμάτιο, αν όχι και δύο μιάντες μαζί με τα μεταξύ τους διαστήματα, θα πρέπει να ήταν επιζωγραφισμένα. Λαμβάνοντας υπόψη τον χρωματιστό διάκοσμο του προτύπου, δηλαδή των δωρικών επικράνων της Πινακοθήκης, προτείνεται η εξής γραφική αποκατάσταση⁹⁹⁷: Στο δωρικό κυμάτιο εναλλάσσονται κόκκινα με μπλε φύλλα με λευκό ή επιχρυσωμένο περίγραμμα, με αξονική απόσταση 5.3 cm, πάνω σε σκούρο μπλε φόντο. Στην κάτω ζώνη του το χρώμα των φύλλων αντιστρέφεται⁹⁹⁸. Οι δύο προεξέχουσες ταινίες αποδίδονται κόκκινες, ενώ η ζώνη ανάμεσά τους, όπως και το αιγυπτιαζόν κυμάτιο από πάνω τους μπλε. Το λέσβιο κυμάτιο στέψης του άβακα έχει μεν μικρό ύψος, αλλά δεν αποκλείεται να έφερε κανονικά το ανάλογο μοτίβο φύλλων με λόγχες. Πρόκειται για μια κατ' αναλογία υποθετική λύση, η οποία συγκρινόμενη, για παράδειγμα, με τα δωρικά επίκρανα του λίγο οψιμότερου μακεδονικού τάφου των Ανθεμίων στη Νάουσα, μοιάζει συμβατική⁹⁹⁹.

Η σχέση με τα Προπύλαια

Η εξέταση των αρχιτεκτονικών μορφών από το μνημείο του Νικίου καταδεικνύει την έντονη επιρροή που άσκησαν στο σχεδιασμό τους τα Προπύλαια του Μνησικλέους. Ο αρχιτέκτων δεν αντέγραψε τα επί μέρους του προτύπου του, αλλά προέβη σε μια επιλογή μορφών, τις οποίες αναπροσάρμοσε καταλλήλως στο σχέδιό του. Έτσι παρά το γεγονός ότι η δωρική ζωφόρος αναπαράγει τις αναλογίες της Πινακοθήκης, σε

⁹⁹⁴ (Dinsmoor Papers, B3. The Entablature).

⁹⁹⁵ Βλ. (Penrose, 1888, 70), όπου κι εκεί το ζήτημα των σταγόνων είναι ανοικτό, πιθανώς έφερε χρώμα, ίσως χρυσό μόνο ο λαξευτός δακτύλιος στην κάτω παρεία τους.

⁹⁹⁶ (Dinsmoor & Jr., 2004, 103), όπου αναφέρεται ότι στη Δυτική Πτέρυγα σώζονται ίχνη μπλε χρώματος στη λοξή απότμηση στη βάση των δωρικών κιονοκράνων και εικάζεται ότι οι μιάντες ήταν ερυθροί και οι ζώνες μεταξύ τους μπλε. Ο άβακας και ο εχίνος παρέμεναν άβαφοι.

⁹⁹⁷ Κατά τον (Penrose, 1888, 59, 59 σημ. 2, Πίν. XXVI) τα επίκρανα των παραθύρων της Πινακοθήκης διασώζουν επαρκή στοιχεία για την αποκατάσταση του χρωματιστού διακόσμου τους. Η απόδοση των δύο ταινιών σε χρώμα καφέ και η χρήση πράσινου ανάμεσά τους, όπως και για το conge, από όπου φύεται το δωρικό κυμάτιο, είναι παράδοξη. Όπως αναφέρει το πράσινο χρώμα δεν αποτελεί πάντοτε προϊόν διάβρωσης του μπλε, αλλά το θεωρεί αυτοτελή απόχρωση, η οποία χρησιμοποιήθηκε εξίσου από τους Έλληνες. Ωστόσο ο L. A. Winstrup το 1850 σε αντίστοιχο σχέδιό του (Danish National Art Library, No 6118 a-k) καταγράφει ίχνη της ίδιας πρασινωπής απόχρωσης τόσο στα φύλλα του λέσβιου και του δωρικού κυματίου, όσο και στις ζώνες που πλαισιώνουν τις προεξέχουσες ταινίες. Βασιζόμενος στις ίδιες ενδείξεις ο E. Ziller καταλήγει το 1863 σε γραφική αποκατάσταση των επικράνων, όπου κυριαρχεί το πράσινο χρώμα (Εθνική Πινακοθήκη, No Z348). Επομένως είναι πιο ασφαλές να υποθέσει κανείς ότι τα κατάλοιπα πράσινου αφορούν στο ίδιο χρώμα σε όλα τα επιμέρους μορφολογικά στοιχεία και πως είναι πιθανότερο να πρόκειται για αποχρωματισμένο μπλε λόγω διάβρωσης.

⁹⁹⁸ Δηλαδή σε κόκκινο φύλλο αντιστοιχεί από κάτω του μπλε και αντιστρόφως.

⁹⁹⁹ (Rhomioroulou & Schmidt-Dounas, 2010, Έγχρωμος Πίν. 14), όπου τα φύλλα στο δωρικό κυμάτιο εμφανίζονται σε τέσσερις αποχρώσεις κόκκινου, μπλε, ροζ και ώχρας, όλα με λευκό περίγραμμα.

επίπεδο απόδοσης των λεπτομερειών έχει παραλειφθεί το λέσβιο κυμάτιο στέγης στην κεφαλή των τριγλύφων και των μετοπών. Ομοίως στα γείσα το λέσβιο κυμάτιο τοποθετείται μεν στη βάση της στρώσης, αλλά παραλείπεται η χθαμαλή ταινία στην έδρασή του, ενώ στα καταέτια γείσα προτιμάται η επανάληψη του ίδιου κυμάτιου έναντι του δωρικού που απαντάται στην Κεντρική Πτέρυγα. Επίσης στα μαρμάρινα αντιθήματα των επιστυλίων της πρόστασης, όπου παρατηρείται η σύμπτυξη με τη στρώση του θράνου, δε συμπεριλήφθηκε το χαρακτηριστικό λέσβιο κυμάτιο. Φαίνεται ότι ο αρχιτέκτονας επέλεξε συνειδητά να παραλείψει κάποια στοιχεία. Τούτο δεν πρέπει να οφείλεται σε πιθανή αδυναμία αναπαραγωγής τους από τους λιθοξόους εκείνης της εποχής, καθώς η επιμελής κατεργασία των μελών του μνημείου υποδηλώνει ακριβώς το αντίθετο. Αντ' αυτού είναι πιθανότερο να οφείλεται καθαρά σε αισθητικά κριτήρια¹⁰⁰⁰ και σε μια πρόθεση εξισορρόπησης των επιρροών του παρελθόντος με τις σύγχρονες τάσεις της αρχιτεκτονικής¹⁰⁰¹, γεγονός που γίνεται φανερό με την υιοθέτηση αναλογιών του 4^{ου} αι. π.Χ. τόσο για την κιονοστοιχία όσο και για τα δωρικά κιονόκρανα.

Ο κλασικισμός που διέπει το μνημείο του Νικίου δεν αποτελεί μοναδική περίπτωση στην αττική αρχιτεκτονική του όψιμου 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁰⁰², αλλά είναι έκφραση μιας ευρύτερης τάσης αναδρομής στο παρελθόν¹⁰⁰³, με απαρχές στα χρόνια διοίκησης των Αθηνών από τον Λυκούργο. Αρχικά καλλιεργήθηκε ως μέσο αναβίωσης του μεγαλείου των Αθηνών, με το ένδοξο παρελθόν να αποτελεί παράδειγμα¹⁰⁰⁴, πηγή αναπτέρωσης του ηθικού και ανάπτυξης αυτοπεποίθησης για το όραμα ανάκτησης της χαμένης δύναμης της αθηναϊκής ηγεμονίας, ύστερα από την ήττα στη μάχη της Χαιρώνειας¹⁰⁰⁵. Έπειτα όμως από τις ανεπιτυχείς συγκρούσεις με τους Μακεδόνες, την καταστροφή του στόλου στην Αμοργό και τελικά την παραδοχή της Μακεδονικής

¹⁰⁰⁰ Για παράδειγμα η ύπαρξη κυματίου στέγης στην κεφαλή των στοιχείων της ζωφόρου είναι σπάνια στον 4^ο αι. π.Χ., απαντάται στο ναό του Απόλλωνος Πτώου στη Βοιωτία (Ορλάνδος, 1915b, 100), όπου παραθέτει επίσης τα παραδείγματα με τη σχετική βιβλιογραφία για τον ναό του Αμφιαράου στον Ωρωπό, το θέατρο Πριήνης και τη δυτική στοά στη Μαγνησία επί Μαιάνδρω.

¹⁰⁰¹ (Svenshon, 2002, 123).

¹⁰⁰² Βλ. (Hurwit, 1999, 259), όμως πέρα από το μνημείο του Θρασύλλου και το χορηγικό μνημείο των Νικών, αντιγράφου του ναού της Αθηνάς Νίκης, ο κλασικισμός στην αρχιτεκτονική διαπιστώνεται επίσης σε άλλα αττικά παραδείγματα της ίδιας περιόδου. Το Τετράγωνο Περιστύλιο αποτελεί ένα ακόμη παράδειγμα δημιουργικής μείξης στοιχείων του 5^{ου} αι. με τις τρέχουσες τάσεις του 4^{ου} αι. π.Χ. βλ. (Townsend, 1995, 87-90), όπως επίσης και το σκηνικό οικοδόμημα του Διονυσιακού θεάτρου, ο αρχιτέκτονας του οποίου φαίνεται ότι έλαβε υπόψη του τη στοά του Ελευθερίου Διός (Townsend, 1986, 434-435). Η πρόσοψη στον ναό του Απόλλωνος Πατρώνου στην Αγορά έχει γίνει δεκτό ότι αναπαράγει την ανατολική όψη του Ερεχθείου σύμφωνα με όσους δέχονται πως πρόκειται για εξάστυλο πρόστυλο κτήριο (Knell, 2000, 86), (Svenshon, 2002, 103), (Steward, 2017, 277), ενώ κατά τον Petrakis, (2021, 412-417) τη δυτική αφού επαναφέρει στο προσκήνιο ως ορθότερη την τετράστυλη εν παραστάσι διάταξη της πρόσοψης. Επίσης διαπιστώνεται η αναβίωση κυματιών της περίκλειας περιόδου σε μικρές κατασκευές, όπως ταφικά μνημεία, βάθρα κ.ά. (Shoe Meritt, 1966, 147-149), (Townsend, 2004, 315).

¹⁰⁰³ Με εκφάνσεις σε όλο το εύρος των τεχνών, όπως τη γλυπτική και την αγγειοπλαστική (Shoe Meritt, 1966, 145).

¹⁰⁰⁴ (Mossé, 2002, 196-197).

¹⁰⁰⁵ (Lambert, 2010, 225, 228-229).

κυριαρχίας, η αναδρομή στην κλασική παράδοση αποκτά μάλλον χαρακτήρα μελαγχολικής αναπόλησης ενός status quo, που χάθηκε ανεπιστρεπτί¹⁰⁰⁶.

Το ενδιαφέρον ωστόσο είναι ότι η εκδήλωση του εν λόγω φαινομένου στην αρχιτεκτονική μάλλον εμφανίστηκε ετεροχρονισμένα. Τα οικοδομικά προγράμματα επί Ευβούλου και Λυκούργου περιλάμβαναν κυρίως έργα μεγάλης κλίμακας, όπως το Διονυσιακό θέατρο, το Παναθηναϊκό στάδιο, το νέο τελεστήριο στην Ελευσίνα, τη μνημειακή διαμόρφωση του χώρου της Πνύκας και την επανέναρξη των εργασιών στο Ολυμπείο. Ουσιαστικά όμως δεν αποτελούσαν μίμηση του παρελθόντος. Κατά κύριο λόγο τα κτήρια όπου διαπιστώνονται «αρχαϊσμοί», εμπίπτουν στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 4^{ου} αι. π.Χ. ή υστερότερα¹⁰⁰⁷, επομένως πρόκειται για ένα φαινόμενο, που ενώ έλκει τις καταβολές του στην εποχή του Λυκούργου, εν τέλει αποκρυσταλλώνεται μεταγενέστερα, σε μια περίοδο παρακμής της πόλης. Όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει η Shoe Meritt, στην καλλιτεχνική έκφραση των Αθηναίων διαφαίνεται η νοσταλγία του παρελθόντος, διότι αποτελούσε διέξοδο και μέσον διατήρησης υψηλού φρονήματος, σε μια εποχή που σφραγίστηκε από αλλεπάλληλες στρατιωτικές ήττες και ταπεινώσεις¹⁰⁰⁸.

¹⁰⁰⁶ Όπως επισημαίνει ο (Μπολέτης, 2012, 230), καθώς ο ελληνικός κόσμος γινόταν όλο και πιο ρευστός, με ραγδαίες πολιτικές και πολιτιστικές αλλαγές, ο κλασικισμός εξέφρασε αφενός τη διάθεση προβολής της ιστορικής ταυτότητας των Αθηναίων, αφετέρου την επιδίωξη να αντιληφθεί ο πολίτης καλύτερα το παρόν.

¹⁰⁰⁷ Τα χορηγικά μνημεία του Νικίου και του Θρασύλλου οικοδομήθηκαν μετά το 320/19 π.Χ. και το μνημείο «αντίγραφο» του ναού της Αθηνάς Νίκης υπήρχε ήδη το 278 π.Χ. (Dinsmoor, 1950, 240). Ο ναός του Απόλλωνος Πατρώου χρονολογείται σύμφωνα με νεώτερες έρευνες στα τέλη του 4^{ου} με αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. –μετά το 313 π.Χ. – (Steward, 2017, 281), είναι δηλαδή οψιμότερος από το λατρευτικό άγαλμα που ανάγεται στο 350 π.Χ. Επίσης το Τετράγωνο Περιτύλιο χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αι. με πιθανότερη την ανέγερσή του αμέσως μετά την αποχώρηση του Δημητρίου του Πολιορκητή από την Αθήνα το 302 π.Χ. (Townsend, 1995, 90, 96-98).

¹⁰⁰⁸ (Shoe Meritt, 1966, 149).

A. VII: Κατασκευαστική ανάλυση

Λιθοξοϊκή κατεργασία των λίθων

Στο μνημείο του Νικίου έχει γίνει χρήση κροκαλοπαγούς «αρουραίου» λίθου, πειραϊκού ακτίτη, πεντελικού μαρμάρου, σκληρού ασβεστολίθου της Ακρόπολης κι ενδεχομένως μαρμάρων από τον Υμηττό και τις Κυκλάδες. Κρίνοντας από τα ίχνη λιθοξοϊκής κατεργασίας στις επιφάνειες των οικοδομικών υλικών, συμπεραίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν σε όλες τις περιπτώσεις οι ίδιοι τύποι εργαλείων. Οι αφανείς, ελεύθερες επιφάνειες είτε αφήνονταν ως είχαν με το αδρό «στρώσιμο» με τον λατομικό τύκο είτε λάμβαναν την τελική τους διαμόρφωση με χονδρό βελόνι (Πίν. 62: 1). Στην άνω και κάτω παρειά των λίθων η κατεργασία γινόταν επιμελέστερη με τη χρήση οδοντωτών εργαλείων, κυρίως κατά μήκος των ακμών, έτσι ώστε να επιτευχθεί η βέλτιστη συναρμογή μεταξύ των στρώσεων (Πίν. 62: 2).

Στους αρμούς ώσεως σημειώνονται αναθυρώσεις τυπικής μορφής, προσεκτικά κατεργασμένες με λεπτό οδοντωτό εργαλείο (Πίν. 34: 6, 54: 4, 55: 4, 56: 1). Ειδικότερα στα μαρμάρινα μέλη η ταινία επαφής, που αντιστοιχεί στην εξωτερική πλευρά του κτηρίου, είναι απολύτως λεία, σε αντίθεση με την οριζόντια και την απέναντί της, στις οποίες διακρίνονται ακόμη τα ίχνη λεπτού οδοντωτού εργαλείου (Πίν. 52: 4, 62: 3, 4)¹⁰⁰⁹. Φαίνεται ότι τουλάχιστον για τον μαρμάρينو θριγκό λήφθηκε ειδική μέριμνα για τέλειους αρμούς στις εξωτερικές όψεις, σε αντίθεση με τους πόρινους τοίχους όπου οι κάθετοι αρμοί αποτελούν ρυθμικό στοιχείο των όψεων. Ειδική περίπτωση αποτελούν τα μαρμάρινα επιστύλια και τα αντιθήματά τους, όπου σημειώνεται περιμετρική ταινία επαφής κατά μήκος όλων των ακμών της πίσω παρειάς, διότι ο κάτω αρμός στη συγκεκριμένη ομάδα λίθων είναι ορατός στα μετακίονια διαστήματα (Πίν. 53: 2, Σχ. 8)¹⁰¹⁰. Στη συναρμογή των σπονδύλων παρατηρείται η πλέον επιμελημένη κατεργασία για την επίτευξη απόλυτης επαφής μεταξύ τους. Οι επιφάνειες διεπαφής ορίζουν πρακτικά ένα ενιαίο επίπεδο, το οποίο έχει διαμορφωθεί με λεπτό οδοντωτό εργαλείο, ενώ μια λεία διευρυμένη ταινία επαφής πλάτους 16-16.5 cm ακολουθεί την περίμετρο (Πίν. 39: 8, Σχ. 25)¹⁰¹¹.

Για την αποφυγή θραύσεων των ευαίσθητων ακμών κατά την τοποθέτηση των αρχιτεκτονικών μελών είχαν προβλεφθεί για συγκεκριμένες στρώσεις εισέχουσες προστατευτικές ταινίες πλάτους 1-1.5 cm και βάθους από 1-3 mm. Αυτού του τύπου

¹⁰⁰⁹ Αυτή την παρατήρηση έχει κάνει και ο Dinsmoor (Papers C. Construction), αλλά και ο (Townsend, 1982, 203). Πρόκειται για μια λεπτομέρεια που παρατηρείται και σε άλλες περιπτώσεις, π.χ. σε μάρμαρο σε γείσο που έχει αποδοθεί στο Νέο Βουλευτήριο της αγοράς στην Αθήνα (Thomson, 1937, 149 Εικ. 84, 85) ή π.χ. σε ασβεστόλιθο στον θησαυρό των Θηβαίων στους Δελφούς (Michaud, 1973, Εικ. 60, 62).

¹⁰¹⁰ (Hill & Williams II, 1966, Πίν. XIV).

¹⁰¹¹ Η κατεργασία αγγίζει τα πρότυπα του 5^{ου} αι. π.Χ. σε κλασικά μνημεία με ανάλογα μεγέθη μαρμάρινων σπονδύλων, όπως στη Στοά του Διός Ελευθερίου (Thomson, 1937, 25 Εικ. 13), με τη διαφορά ότι η ταινία επαφής έχει μικρότερο πλάτος. Η διεύρυνση της ταινίας επαφής φαίνεται πως αποτελεί ονιμότερο ιδίωμα, το οποίο σημειώνεται σε μνημεία του 4^{ου} αι. Συναφείς περιπτώσεις με το μνημείο του Νικίου με εξίσου ευρεία λεία ταινία επαφής, αλλά με σχετικά αδρότερη κατεργασία στην υπόλοιπη επιφάνεια σημειώνεται σε δωρικά μνημεία της Σαμοθράκης, όπως το «Ιερόν», ο Περίβολος του Βωμού (Lehmann & Srittle, 1964, Πίν. XI) και το ανάθημα Φιλίππου Γ' και Αλεξάνδρου Δ' (Wescoat, 2017, Πίν. VII, VIII), αλλά και στη Δήλο στο Δωδεκάθεο (Will, 1955, 31 Εικ. 7).

οι ταινίες εμφανίζονται στις λιθόπλινθους των τοίχων του σηκού μόνο κατά μήκος της εξωτερικής οριζόντιας ακμής. Στους πωρόλιθους τριγλύφων (Πίν. 62: 5, Σχ. 72), στις μαρμάρινες μετόπες και στους μαρμάρινους ορθοστάτες του τυμπάνου στα αετώματα απαντάται ακόμη μία προστατευτική ταινία κατά μήκος της κάτω οριζόντιας ακμής, διότι απουσιάζουν οι αντίστοιχες ταινίες από τις στρώσεις του επιστυλίου και του γείσου. Προστατευτική ταινία ανάλογου πλάτους διαθέτουν στην κάτω έδρα τους ο πρώτος σπόνδυλος κάθε κίονα και το κιονόκρανο (Πίν. 40: 3, Σχ. 26, 27). Τα επιστύλια δε διαθέτουν, όπως αναφέρθηκε, πουθενά προστατευτικές ταινίες. Στην άνω έδρα του επίκρανου παραστάδος και στο δωρικό κιονόκρανο εμφανίζονται έχοντας πλάτος $\sim 8 \text{ cm}^{1012}$, επίλυση που παρατηρείται σε πλειάδα μνημείων της ύστερης κλασικής και ελληνιστικής εποχής. Ειδικότερα στο κιονόκρανο η συνάντηση των ταινιών στις γωνίες του άβακα δε γίνεται υπό ορθή γωνία σε κάτοψη, αλλά μέσω τόξου τεταρτοκύκλιου, που αποτελεί μια –αν όχι μοναδική– μάλλον ασυνήθιστη περίπτωση (Πίν. 40: 4, 58: 8, Σχ. 26)¹⁰¹³.

Για την προστασία των κάθετων αρμών κατά την τοποθέτηση παρατηρούνται δύο επιλύσεις. Αφενός στους σκληρούς ασβεστόλιθους της ευθυντηρίας σημειώνεται πάντοτε στους αρμούς μικρή απότμηση της κάθετης ακμής του ενός μέλους, η οποία προβάλλει στην όψη κατά 5-6 mm κι έχει βάθος 1-1.2 cm¹⁰¹⁴. Αφετέρου σε τρία μαρμάρινα μέλη του αντιθήματος (Θ1.1, Θ1.2, Θ1.3) παρέμειναν ακατάξεστα προεξέχοντα προστατευτικά άπεργα κατά μήκος των όρθιων αρμών του προσώπου, ενώ ανάλογο στοιχείο παρατηρείται στο επίκρανο παραστάδος (Πίν. 58: 4, 60: 6). Η ίδια πρακτική απαντάται επίσης στο χορηγικό μνημείο του Θρασύλλου¹⁰¹⁵ και στη σκηνή του Διονυσιακού θεάτρου.

Με δεδομένο ότι στις πάρινες λιθόπλινθους των τοίχων δεν εντοπίστηκαν αποτετμημένες ακμές στους κάθετους αρμούς, πιθανολογείται ότι η προστασία τους

¹⁰¹² Επισημαίνεται ότι σε μνημεία της κλασικής εποχής δεν παρατηρούνται προστατευτικές ταινίες στην άνω έδρα του άβακα των κιονοκράνων, διότι έχουν αποδοθεί στην κάτω έδρα του επιστυλίου βλ. Παρθενώνας (Κορρές & Μπούρας, 1983, 94 Εικ. 6.3), Προπύλαια (Dinsmoor & Jr., 2004, 103, 102 Εικ. 11.4), ναός Αθηναίων στη Δήλο (Courby, 1931, 117 Εικ. 127), αλλά και σε οψιμότερα έργα όπως ο ναός του Διός στη Νεμέα (Hill & Williams II, 1966, 12).

¹⁰¹³ Η συνάντηση υπό ορθή γωνία απαντάται σε διάφορα παραδείγματα, όπως στα δωρικά κιονόκρανα του «Ασβεστολιθικού» ναού της Προναίας (Michaud, 1977, Πίν. 10) και της Θόλου (Gottlob, 1925, Πίν. IV) στους Δελφούς, της στοάς του Φιλίππου στη Δήλο (Vallois, 1923, 35 Εικ. 37), του Τελετουργικού Εστιατορίου της Επιδαύρου (Κυριάκη, 2012, Εικ. 116) ή στα ιωνικά κιονόκρανα των Μεγάλων Προπυλαίων της Επιδαύρου (Roux, 1961, 262 Εικ. 70). Σε άλλες περιπτώσεις η παραπάνω λεπτομέρεια αποφεύγεται και προτιμάται σε κάτοψη η διαγώνια απότμηση της ορθής γωνίας, βλ. τα δωρικά κιονόκρανα στο ανάθημα Φιλίππου Γ' και Αλεξάνδρου Δ' στη Σαμοθράκη (Wescoat, 2017, Πίν. X) ή το ιωνικό κιονόκρανο από το ιερό Απόλλωνος Πυθίου στο Άργος (Roux, 1961, 79 Εικ. 11). Μια αξιοσημείωτη ιδιομορφία παρατηρείται στον Περίβολο του Βωμού, όπου η προστατευτική ταινία έχει σχήμα τέτοιο, που ορίζει κυκλικό περίγραμμα για το προεξέχον μέρος του άβακα βλ. (Lehmann & Srittle, 1964, Πίν. XII).

¹⁰¹⁴ Η λεπτομέρεια δε διέφυγε της προσοχής του Dinsmoor (Papers, A3. The Foundations). Το σύστημα απότμησης των ακμών στους κάθετους αρμούς εφαρμόστηκε στα περικλεία μνημεία της Ακροπόλεως όπως επίσης και σε άλλα κτήρια της κλασικής εποχής εκτός Αττικής, βλ. το δημοσίευμα του (Hodge, 1975) ειδικά εστιασμένο στο συγκεκριμένο θέμα.

¹⁰¹⁵ (Μπολέτης, 2012, 137), τα οποία παρέμειναν αλάξευτα στον στυλοβάτη και στον πρώτο αναβαθμό της κρηπίδος.

έναντι θραύσεων κατά την τοποθέτηση εξασφαλιζόταν με ελαφρώς προεξέχοντα άπεργα, τα οποία αφαιρούνταν στα επόμενα στάδια κατάξεσης των επιφανειών.

Όσον αφορά στη διαμόρφωση της οριστικής ορατής επιφάνειας των λίθων, σημειώνονται αναλόγως με το υλικό διαφορετικοί συνδυασμοί λιθοξοϊκών εργαλείων. Όλα ανεξαιρέτως τα ορατά πρόσωπα στα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη έχουν λειανθεί ομοιόμορφα και με επιμέλεια σε τέτοιο βαθμό, που καθίστανται πλέον αφανή τα ίχνη των προηγούμενων σταδίων κατεργασίας. Στην εξωτερική όψη των πώρινων λιθόπλινθων σημειώνεται, όπως έχει επανειλημμένως αναφερθεί, πυκνή διάστικτη κατεργασία από λεπτότατο βελονάκι, με εξαίρεση μια περιταινία πλάτους ~2 cm, η οποία είτε είναι λεία είτε διακρίνονται ίχνη από λαμάκι (Πίν. 34: 1-4). Ας σημειωθεί ότι η εν λόγω εργασία λαμβάνει χώρα μόνο μετά την πλήρη επιπέδωση και λείανση της επιφάνειας (Πίν. 35: 2), επομένως αποτελεί μια ιδιαίτερα χρονοβόρα και δαπανηρή διαδικασία¹⁰¹⁶. Στο εσωτερικό του σηκού το συνεργείο φαίνεται πως έδρασε κατ' οικονομία, αφού τα πρόσωπα των λιθόπλινθων αφέθηκαν ένα στάδιο πριν τη λείανση, φέροντας πυκνά ίχνη οδοντωτού εργαλείου (Πίν. 34: 5). Εντούτοις το τελικό αποτέλεσμα είναι μια ενιαία επιφάνεια χωρίς αξιοσημείωτες ανωμαλίες, επομένως αποκλείεται το ενδεχόμενο εφαρμογής επιχρίσματος¹⁰¹⁷. Οι σκληροί ασβεστόλιθοι Ακροπόλεως της ευθυντηρίας, πιθανώς για να μεταδώσουν μια αίσθηση στιβαρότητας στον παρατηρητή, έχουν πιο έντονη φωτοσκίαση, καθώς στην πλειονότητά τους φέρουν ίχνη αδρής κατεργασίας από χονδρό βελόνι και ανεπαισθήτως εισέχουσα περιταινία, διαμορφωμένη με λεπτό οδοντωτό εργαλείο, πλάτους 3-8 cm (Πίν. 48: 4, 5). Κατ' εξαίρεση στα στενά πρόσωπα των γωνιακών μελών σημειώνεται έντονα προεξέχον άπεργο, πλαισιωμένο από περιταινία (Πίν. 48: 6).

Η τοποθέτηση κάθε αρχιτεκτονικού μέλους στην επιθυμητή θέση γίνεται κατά τον συνήθη τρόπο με μοχλούς και λοστούς, όπως μαρτυρείται από μοχλοβόθρια στην άνω έδρα των περισσότερων λίθων. Το βάθος και η διατομή των μοχλοβοθρίων ποικίλει αναλόγως με την αντοχή του υλικού στο οποίο λαξεύεται. Στους σκληρούς ασβεστόλιθους της ευθυντηρίας και στα μάρμαρα εμφανίζονται με τις μικρότερες διαστάσεις, ενώ στους μαλακότερους κροκαλοπαγείς λίθους του θεμελίου και στους πωρολίθους των τριγλύφων με τις μεγαλύτερες. Η πλέον αξιοσημείωτη περίπτωση

¹⁰¹⁶ (Κορρές, 1994α, 27-28), οπότε σε αυτή την περίπτωση η περιταινία αποτελεί κατάλοιπο της προηγούμενης διαδικασίας επιπέδωσης του προσώπου του λίθου. Αντίθετα σε άλλα παραδείγματα, όπως π.χ. ο ναός της Αθηνάς Προναίας (Michaud, 1977, Εικ. 64) και ο Θησαυρός των Θηβαίων στους Δελφούς (Michaud, 1973, Εικ. 56, 58, 64), όπου είναι προφανές ότι η περιταινία έπεται της κατεργασίας των προσώπων με βελόνι, καθώς βρίσκεται σε εσοχή ως προς αυτό.

¹⁰¹⁷ Σε αυτή την περίπτωση οι επιφάνειες είναι σαφώς αδρότερες. Το γνωστότερο ίσως παράδειγμα αποτελεί το εσωτερικό του ναού του Ηφαίστου, όπου το εσωτερικό πρόσωπο των ορθοστατών είναι λείο, αλλά στις υπερκείμενες στρώσεις σημειώνονται ίχνη από βελονάκι, τα οποία πιθανόν σχετίζονται με ειδική πρόβλεψη για εφαρμογή λεπτού επιχρίσματος βλ. (Dinsmoor, 1941, 94, 101 Εικ. 37). Μια πιο σαφής ένδειξη ύπαρξης επιχρίσματος απαντάται σε πωρόλιθο από τη ζωφόρο της στοάς του Διός Ελευθερίου, όπου η εσωτερική παρειά φέρει πυκνά, βαθιά χτυπήματα από βελόνι, για να εξασφαλιστεί βέλτιστη πρόσφυση μεταξύ των υλικών βλ. (Leslie Shear Jr, 1971, 278, 276 Εικ. 6). Στο Ιερόν της Σαμοθράκης παρατηρείται επίσης ελαφρά εκτράχυνση των εσωτερικών επιφανειών για την εφαρμογή επιχρίσματος πάνω στο οποίο ζωγραφίστηκε διάκοσμος σε μίμηση του ψευδοϊσόδομου συστήματος δόμησης των εξωτερικών όψεων (Lehmann, 1969, 138-139).

μογλοβοθρίων, λαξευμένων σε κατακόρυφο κι όχι οριζόντιο επίπεδο, εντοπίζεται στην εσωτερική παρειά των μαρμάρινων επιστυλίων και αντιθημάτων της πρόστασης (Πίν. 53: 2, Σχ. 8)¹⁰¹⁸. Στις δύο στρώσεις τοιχοβάτη, όπως και στους ορθοστάτες, σώζονται μη απολαξευμένοι προεξέχοντες αγκώνες περί το μέσον του μήκους τους, οι οποίοι εξυπηρετούσαν στις μικρομετακινήσεις των λίθων κατά τη διαδικασία της τοποθέτησης με τη χρήση λοστού¹⁰¹⁹.

Τέλος θα πρέπει να γίνει αναφορά σε μια σειρά από μεμονωμένα ορθογώνια λαξεύματα διαστάσεων ~3X8 cm, τα οποία εντοπίζονται χαμηλά στους αρμούς ώσεως τεσσάρων τουλάχιστον λίθων¹⁰²⁰ πάντοτε σε σχέση με την εκεί εντορμία για κάτω γόμφο (Πίν. 54: 4, 59: 3). Με δεδομένο ότι σε κανένα μέλος δεν εμφανίζεται αντίστοιχο λάξευμα στον απέναντι αρμό ώσεως, κατά συνέπεια δε σχετίζεται με τη χρήση καρκίνου για ανύψωση¹⁰²¹, οπότε πιθανότατα πρόκειται για υποδοχή λοστού και αφορά στη διαδικασία τοποθέτησης του λίθου στη θέση του¹⁰²², εμφανίζεται δε τόσο σε ελληνικά¹⁰²³ όσο και σε ρωμαϊκά έργα¹⁰²⁴.

Η χρήση μεταλλικών συνδέσμων

Στο χορηγικό μνημείο γίνεται συστηματική χρήση μεταλλικών συνδέσμων, με μόνη εξαίρεση τις στρώσεις των κροκαλοπαγών λίθων της θεμελίωσης και των ασβεστολίθων της ευθυνηρίας, όπου απουσιάζουν εντελώς.

Όλα τα επί μέρους δομικά στοιχεία εμφανίζουν οριζόντιους συνδέσμους μορφής διπλού T, τόσο στα μαρμάρινα όσο και στα πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη. Η χρήση τους απαντάται κυρίως κατά την έννοια του μήκους της στρώσης, αλλά και κατά φάρδος για την σύνδεση των κανονικών και επιτοίχιων επιστυλίων με τα αντιθήματά τους, μαρμάρινα στην πρώτη περίπτωση και πώρινα στη δεύτερη. Μόνη εξαίρεση αποτελεί το τύμπανο του αετώματος, οι ορθοστάτες του οποίου δε φαίνεται να συνδέονταν με τους λίθους του αντιθήματος. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις οι λίθοι των επιστυλίων και των αντιθημάτων τους είναι ισοϋψείς, απαρτίζοντας μια στρώση.

¹⁰¹⁸ Ως μογλοβόθρια ερμηνεύθηκαν και από τον Dinsmoor (Papers, C. Construction).

¹⁰¹⁹ Βλ. (Coulton, 1974b, 5-6), όπου με πειστικά επιχειρήματα αποσυνδέει τους αγκώνες από τις μεθόδους ανύψωσης των μελών και τους συνδέει με τη χρήση λοστού.

¹⁰²⁰ Επιστύλιο NK4956, θραύσμα επιστυλίου NK4953, θραύσμα οριζόντιου γείσου NK495, τρίγλυφο νοτίως νοτίου πύργου, αντίθημα επιστυλίου στη μεγάλη αντηρίδα του βόρειου πύργου.

¹⁰²¹ Άλλωστε για την ανύψωση όλων των λίθων έγινε χρήση λύκου, όπως μαρτυρεί η αντίστοιχη εντορμία στην άνω έδρα εκάστου μέλους. Για τη θέση και τα γεωμετρικά χαρακτηριστικά των εντορμιών ανύψωσης με καρκίνο ή αρπάγη βλ. (Ορλάνδος, 1955-60, 171-172).

¹⁰²² Κατά κανόνα τα λαξεύματα που εξυπηρετούν αυτού του είδους τις κινήσεις με λοστό, ανοίγονται πολύ πιο κοντά στην άνω ή την κάτω ακμή του αρμού ώσεως κι επεκτείνονται επίσης στην κάθετη παρειά του λίθου βλ. (Κορρές & Μπούρας, 1983, 105-107), (Amandry & Hansen, 2010, 135 Εικ. 0.8, 136 Εικ. 0.9).

¹⁰²³ Κατά τον (Townsend, 1982, 203) είναι όμοια με αντίστοιχα λαξεύματα που εντοπίζονται στις πλευρές μαρμάρινων θρόνων από το Διονυσιακό θέατρο, βλ. επίσης (Stevens & Paton, 1927, 485 Εικ. 206), αλλά και στα γείσα στέψης των αναλημματικών τοίχων του κοίλου (Fiechter, 1936, 21 Εικ. 3, 4). Σε κτήρια απαντάται π.χ. στον ναό της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς στον αρμό ώσεως που διαθέτει εντορμία για κάτω γόμφο, σε λίθους της κρηπίδος, του στυλοβάτη, σε λιθόπλινθους τοίχων παραστάδος αλλά και σε επιτοίχια επιστύλια (Michaud, 1977, Πίν. 7:α, 22, 33) στον θησαυρό των Θηβαίων (Michaud, 1973) στους Δελφούς και στο Μουσείο της Αλικαρνασσού (Jeppensen, 1958, 24, Εικ. 12).

¹⁰²⁴ Π.χ. σε μαρμάρινες λιθόπλινθους στην πρόσοψη της Βιβλιοθήκης του Αδριανού.

Αντίθετα πίσω από κάθε ορθοστάτη στο αέτωμα υπάρχουν περισσότεροι του ενός λίθοι σε αλληλουχία καθ' ύψος. Η σύνδεση με τον κάθε ένα ξεχωριστά θα απαιτούσε τη χρήση των ειδικών στρεπτοσυνδέσμων, των οποίων η τοποθέτηση είναι ιδιαίτερα κοπιώδης¹⁰²⁵. Η οριζόντια σύνδεση των ορθοστατών μόνο με την ανώτερη στρώση του αντιθήματος δεν προτιμήθηκε και παραλείφθηκε εντελώς.

Η συνέχιση της χρήσης συνδετήρων μορφής διπλού T στον 4^ο αι. π.Χ. γίνεται κυρίως στην Αττική¹⁰²⁶, καθώς με ελάχιστες εξαιρέσεις¹⁰²⁷ στις άλλες περιοχές έχουν παγιωθεί οι σύνδεσμοι μορφής Π. Η σποραδική εμφάνιση συνδέσμων διπλού T σε συγκεκριμένα υποσύνολα κτηρίων ενδεχομένως σχετίζεται με εργολαβίες, που αναλάμβαναν κατ' αποκοπήν συνεργεία από την Αθήνα σε άλλες περιοχές¹⁰²⁸.

Για κατακόρυφη σύνδεση των μελών του δωρικού θριγκού και των ορθοστατών στα αετώματα κάθε λίθου με την εκάστοτε κάτω στρώση χρησιμοποιήθηκαν σιδερένιοι γόμφοι πακτωμένοι στις εντορμίες τους με λιωμένο μολύβι. Δεν παρατηρήθηκε κανένα είδος αύλακας μολυβδοχόησης, κατά συνέπεια η γόμφωση γινόταν πάντοτε επί του ελεύθερου αρμού ώσεως. Με βάση αυτή την παρατήρηση καθίσταται σαφές από τους εκτεθειμένους αρμούς ώσεως αλλά και από τις ορατές άνω έδρες των πώρινων λιθόπλινθων στους πύργους της υστερορρωμαϊκής πύλης, ότι δεν έγινε χρήση γόμφων στους πλευρικούς τοίχους του προνάου ή του σηκού. Πρόκειται για μια μάλλον παράδοξη επιλογή¹⁰²⁹, η οποία ίσως υπαγορεύτηκε είτε για λόγους οικονομίας σε μέταλλο είτε διότι δεν κρίθηκε αναγκαίο για την ενίσχυση της στατικής επάρκειας των τοίχων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συνδεσμολογία στους κίονες. Στο κέντρο κάθε σπονδύλου, αλλά και στην κάτω έδρα των κιονοκράνων, απουσιάζει η συνήθης τετράγωνη εντορμία ένθεσης του ξύλινου πόλου και εμπολίου¹⁰³⁰. Αντί αυτής υπάρχει κυκλικό λάξευμα διαμέτρου 5-5.5 cm και βάθους 4.5-5 cm, ενώ δεν εντοπίζεται οποιαδήποτε άλλη υποδοχή για γόμφο ή αύλακα μολυβδοχόησης (Πίν. 39: 2, 6, 8). Πρόκειται για μια εναλλακτική λύση, πιο εύκολη από άποψη εκτέλεσης και

¹⁰²⁵ Η χρήση στρεπτοσυνδέσμων σημειώνεται στον Παρθενώνα βλ. (Ορλάνδος, 1977-1978, 531-532, 521 Εικ. 346, 531 Εικ. 358) και ειδικότερα ως προς τη διαδικασία τοποθέτησης (Μανιδάκη, 2016, 91-96, 94 Εικ. 7).

¹⁰²⁶ (Townsend, 1982, 316).

¹⁰²⁷ Η πληρέστερη καταγραφή κτηρίων του 4^{ου} αι. π.Χ., όπου γίνεται η χρήση συνδέσμων μορφής διπλού T, στο (Martin, 1965, 264-270 Πίν. IV). Βλ. επίσης (Coulton, 1968, 178) και (Ορλάνδος, 1955-60, 188).

¹⁰²⁸ Χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν η Θόλος της Επιδαύρου (Roux, 1961, 171-176, 182) και το ανάθημα Φιλίππου Γ' και Αλεξάνδρου Δ' στη Σαμοθράκη (Wescoat, 2017, 151-152).

¹⁰²⁹ Σε κτήρια ίδιας κλίμακας και κατασκευαστικής ποιότητας με το μνημείο του Νικίου η απουσία κάτω γόμφου σε λιθόπλινθους είναι μάλλον ασυνήθιστη. Στην Αθήνα σημειώνεται ο Βορειοδυτικός ναός της Αγοράς με λίθους σε επανάχρηση προερχόμενους από τοίχο άγνωστου κτηρίου στον Θορικό (Dinsmoor Jr., 1982, 450-451, 450 Εικ. 27). Επίσης στον μεγαλύτερων αξιώσεων ναό του Διός στη Στράτο από τα σχέδια των λιθόπλινθων που εκπόνησε ο (Ορλάνδος, 1923, 27, 26 Εικ. 25) συνάγεται ότι δεν υπήρχαν γόμφοι, ωστόσο δε δηλώνεται κάτι σχετικό γι' αυτούς στο κείμενο.

¹⁰³⁰ (Ορλάνδος, 1955-60, 192-195).

οικονομικότερη¹⁰³¹, η οποία απαντάται κυρίως από την ύστερη κλασική εποχή στο νησιωτικό χώρο και τη Μ. Ασία και σπανιότερα στην ηπειρωτική Ελλάδα. Αντίστοιχα παραδείγματα απευθείας ένθεσης του εμπολίου στον σπόνδυλο, χωρίς τη χρήση πόλου, παρατηρούνται ήδη από την αρχαϊκή εποχή¹⁰³². Στους ύστερους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους σημειώνονται ανάμεσα σε άλλα στη Δήλο (η Στοά του Αντίγονου, η Στοά του Φιλίππου, το Πύθιο, η οικία του Κέδρου)¹⁰³³, στη Θάσο (η στοά της Αγοράς)¹⁰³⁴, στην Κνίδα (το Πρόπυλο του ιερού Απόλλωνος Καρνείου)¹⁰³⁵, στα Λάβρανδα της Μικράς Ασίας (ο ναός του Διός και οι Ανδρώνες)¹⁰³⁶ και σε άγνωστο κτήριο δωρικού ρυθμού στο κάστρο της Μυτιλήνης¹⁰³⁷. Σε άλλες περιπτώσεις, όπως το αφιέρωμα Φιλίππου Γ' και Αλέξανδρου Δ' στη Σαμοθράκη¹⁰³⁸ και το μνημείο του Πτολεμαίου στην Ολυμπία¹⁰³⁹ υπάρχει μεν κυκλική εντορμία για πόλο, αλλά συνδυάζεται με ζεύγος αντιδιαμετρικών γόμφων¹⁰⁴⁰.

Στα παραδείγματα που αναφέρθηκαν, όπως και στο μνημείο του Νικίου, ο πόλος επιτελεί τον τυπικό ρόλο ενός οδηγού για την αποτροπή μετατόπισης των σπονδύλων από το κέντρο του κίονα, ενώ παράλληλα επιτρέπει την ελάχιστη περιστροφή τους περί τον κάθετο άξονα¹⁰⁴¹. Ο Dinsmoor δεν αποκλείει ο πόλος να ήταν μπρούτζινος¹⁰⁴², πιθανώς λαμβάνοντας υπόψη του τη σχετική οικοδομική επιγραφή από το ιερό της Δήμητρος στην Ελευσίνα¹⁰⁴³. Φαίνεται ωστόσο πιθανότερο να χρησιμοποιήθηκαν ξύλινοι πόλοι¹⁰⁴⁴.

¹⁰³¹ (Κορρές, 1992, 29), όπου αναφέρεται ότι η επιλογή σκληρού ξύλου για τον πόλο και για το εμπόλιο εξασφάλιζε αφενός μεγαλύτερη ακρίβεια κέντρωσης, αφετέρου την προστασία του λίθου από τις δυνάμεις που θα ασκούσε σε αυτόν ο άξονας κατά την περιστροφή του.

¹⁰³² Π.χ. Ναός Απόλλωνος Κορίνθου (Pfaff, 2003, 104, 105 Εικ. 7.10), περίπτερος ναός αιολικού ρυθμού στο ιερό Κλοπεδής Λέσβου (Ρούγγου, 2014, 45, 55), κάτω έδρα κιονοκράνων στον οίκο Ναξίων στη Δήλο (Courbin, 1980, Πίν. 24, 25).

¹⁰³³ (Courby, 1912), (Vallois, 1923, 35 Εικ. 36), (Fraise & Llinas, 1995, 86 Εικ. 293, 296, 297, 93 Εικ. 325, 329).

¹⁰³⁴ (Martin, 1959, 22 Εικ. 5 και Πίν. VII.3).

¹⁰³⁵ (Bankel, 2009, 332, Εικ. 24).

¹⁰³⁶ (Hellström & Thieme, 1982, 26, Πίν. 10: 7), (Hellström & Blid, 2019, 74, 77).

¹⁰³⁷ (Williams & Whitbread, 1984, 56-57 και Εικ. 7), χρονολογημένο με βάση μορφολογικά κριτήρια στον 4^ο αι. π.Χ.

¹⁰³⁸ (Wescoat, 2017, 102 και Πίν. VIII, IX, X).

¹⁰³⁹ (Hoepfner, 1971, 17, 23 Εικ. 1, Πίν. 8: c, d, 9: a, b, c)

¹⁰⁴⁰ Η πρακτική της γόμφωσης των κίωνων εμφανίζεται σταδιακά από το β' μισό του 4^{ου} αι. κι απαντάται επίσης σε σπονδύλους με τυπικές τετράγωνες εντορμίες για εμπόλια βλ. (Coulton, 1968, 179 σημ. 167), όπου παραθέτει ως χαρακτηριστικά παραδείγματα τον ναό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα, τη Θόλο της Επιδαύρου και το Λεωνοδαίον της Ολυμπίας.

¹⁰⁴¹ (Κορρές & Μπούρας, 1983, 97), (Κορρές, 1992, 28-31).

¹⁰⁴² (Dinsmoor Papers, C. Construction).

¹⁰⁴³ IG II² 1675 όπου γίνεται μεν λόγος για χάλκινους πόλους αλλά και για εμπόλια.

¹⁰⁴⁴ Με δεδομένο ότι παραλήφθηκαν οι γόμφοι για όλες τις λιθόπλινθους των τοίχων του σηκού, το πιο πιθανό για λόγους οικονομίας, φαντάζει παράδοξο να δαπανήθηκαν επιπλέον χρήματα για μπρούτζινους πόλους, τη στιγμή που το ίδιο ακριβώς αποτέλεσμα μπορούσε να επιτευχθεί με ξύλο. Στη χρήση ξύλινων πόλων καταλήγει και ο (Hoepfner, 1971, 28) για το μνημείο του Πτολεμαίου στην Ολυμπία, καθώς, όπως σημειώνει, οι κυκλικές εντορμίες δε φέρουν κανένα ίχνος μολύβδου πουθενά ή λαξεύματα που να σχετίζονται με διαρπαγή μετάλλου.

Ανυψωτικά μέσα

Η ανάρτηση όλων των αρχιτεκτονικών μελών του χορηγικού μνημείου κατά την ανύψωσή τους έγινε με τη χρήση λύκου, τα μεταλλικά ελάσματα του οποίου προσαρμόζονταν σε κατάλληλα λαξευμένη εντορμία στην άνω έδρα κάθε λίθου από την ανωδομή του κτηρίου.

Η θέση του λύκου

Η λάξευση της εντορμίας για λύκο μορφής «ορθογώνιας καμπάνας» ή μονόσφηνος γίνεται πάντοτε έκκεντρα ως προς το μέσο του λίθου, ούτως ώστε το σημείο αγκύρωσης του γάτζου της ανυψωτικής μηχανής και το σχοινί ανάρτησης να βρίσκεται στην κατακόρυφο που διέρχεται από το κέντρο βάρους¹⁰⁴⁵. Ο Dinsmoor παρατήρησε αυτή την εκκεντρότητα, την οποία ερμήνευσε διαφορετικά, για καταβίβαση του λίθου στη θέση του υπό γωνία, ώστε να διευκολύνεται η τοποθέτηση¹⁰⁴⁶. Η ιδιαίτερη περίπτωση των μασχαλιαίων λίθων δεν κατέστη εφικτό να εξεταστεί πώς αντιμετωπίστηκε.

Με λύκο ανυψώθηκαν και τοποθετήθηκαν στη θέση τους οι κίονες και τα κιονόκρανα της πρόστασης, όπου είναι αμέσως ευδιάκριτη η έκκεντρη διάνοιξη της εντορμίας. Στην άνω παρειά κάθε σπονδύλου το λάξευμα για λύκο παρουσιάζει αλληλεπικάλυψη με τον κυκλικό τόρμο για γόμοφο (Πίν. 39: 2, 6). Επειδή το κέντρο του κίονα είναι χρήσιμο και κατά την τοποθέτηση, συμπεραίνεται ότι ο λύκος ανοίχθηκε όταν ήρθε η ώρα της τοποθέτησης, ενώ ο τόρμος νωρίτερα.

Η εντορμία για λύκο σε σπόνδυλους κίωνων δεν είναι ιδιαίτερα συνηθισμένη, διότι κατά κανόνα έχουν χαμηλές αναλογίες, με ύψος μικρότερο ή ίσο της διαμέτρου, οπότε ρόλο στην ανύψωση έχουν οι τέσσερις αντιδιαμετρικοί αγκώνες¹⁰⁴⁷. Οι σπόνδυλοι στο μνημείο του Νικίου είναι υψίκορμοι, οπότε είναι πιθανό η θέση των αγκώνων περί το μέσο του ύψους τους, να μην εξυπηρετούσε στην ανάρτηση του μέλους, οπότε να κατέφυγαν στη λύση του λύκου, που ήταν ούτως ή άλλως διαθέσιμος στο εργοτάξιο για την ανύψωση των υπόλοιπων λίθων. Πράγματι το ίδιο στοιχείο απαντάται σε άλλα μνημεία με σπονδύλους κίωνων ανάλογων διαστάσεων, όπως ο τρίτος ναός της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς¹⁰⁴⁸, στη Σαμοθράκη (τελεστήριο «Ιερόν»¹⁰⁴⁹, Περίβολος του Βωμού¹⁰⁵⁰, ανάθημα Φιλίππου Γ' και Αλέξανδρου Δ'¹⁰⁵¹), και στη στοά του Αττάλου στην Αθήνα¹⁰⁵². Υπάρχουν βέβαια

¹⁰⁴⁵ (Κορρές, 1994α, 74) αντίθετα ο λύκος μορφής «καμπάνας», αμφίσφηνος κατά Μ. Κορρέ, τοποθετείται πάντοτε στον άξονα του λίθου.

¹⁰⁴⁶ (Dinsmoor Papers, C. Construction). Η παρατήρησή του ισχύει σε περιπτώσεις μνημείων της αρχαϊκής εποχής, όπου οι εντορμίες βρίσκονται στο άκρο του λίθου και εξυπηρετούν μόνο την τοποθέτηση όχι και την ανύψωση βλ. (Coulton, 1974b, 2 και Εικ. 2: α, β).

¹⁰⁴⁷ Οι συγκεκριμένοι αγκώνες ωστόσο είχαν άλλη κύρια χρησιμότητα, αυτήν της περιστροφής του σπονδύλου κατά την τοποθέτησή του στον κίονα.

¹⁰⁴⁸ (Michaud, 1977, Πίν. 9).

¹⁰⁴⁹ (Lehmann, 1969, 96 και Πίν. LXIII).

¹⁰⁵⁰ (Lehmann & Srittle, 1964, 30 και Πίν. XI 1, 2).

¹⁰⁵¹ (Wescoat, 2017, 96 και Πίν. VIII, IX, X).

¹⁰⁵² Βλ. σχέδια σπονδύλων εκπονημένα το 1991, βλ. ενδεικτικά (ASCSA Digital Archives, αρ. σχ. DA1934, DA1936, DA1978).

και περιπτώσεις, όπου σε σπονδύλους με ίδιες αναλογίες δεν υφίσταται λύκος, όπως η θόλος στο ιερό της Προναίας στους Δελφούς¹⁰⁵³.

Η μορφή του λύκου

Στην άνω έδρα κάθε αρχιτεκτονικού μέλους από το χορηγικό μνημείο του Νικίου παρατηρείται εντορμία για ένθεση λύκου, ο οποίος χρησίμευε στην ανάρτηση και ανύψωση κάθε λίθου στη θέση του. Το σχήμα της σε όλες τις περιπτώσεις που εξετάστηκαν είναι το τυπικό για την εποχή ορθογώνιο τραπέζιο¹⁰⁵⁴, παρουσιάζοντας όμως μια ιδιομορφία στον πυθμένα της, ο οποίος έχει, πάντα προς την πλευρά της κατακόρυφης παρειάς, μια μικρή βάθυνση μήκους 1-3 cm και βάθους ~2 cm (Πίν. 39: 2, 6, Σχ. 74). Πρόκειται για όχι τόσο συχνή μορφή, της οποίας η σπανιότητα δεν μπορεί να αξιολογηθεί εάν είναι αληθινή ή απλώς συμπτωματική είτε λόγω μικρού αριθμού σωζόμενων παραδειγμάτων είτε ατελούς τεκμηρίωσής τους. Στην Αθήνα σημειώνονται ακόμη δύο παραδείγματα της ίδιας μορφής εντορμίας για λύκο. Η πρώτη περίπτωση αφορά στα βάθρα των τριπόδων που ανήγειρε ο Θρασικλής πάνω στο χορηγικό μνημείο του πατέρα του, του Θρασύλλου¹⁰⁵⁵. Στην δεύτερη πρόκειται για δύο σπονδύλους από άγνωστο δωρικό κτήριο, οι οποίοι βρίσκονται σήμερα έξω από τη Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Εκτός Αττικής απαντάται στη Θόλο της Επιδαύρου¹⁰⁵⁶, όπως και στο ιερό της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς¹⁰⁵⁷. Σε όλα τα παραπάνω παραδείγματα το μικρό λάξευμα στον πυθμένα της εντορμίας φαίνεται πως δίνει επιπλέον περιθώριο κίνησης προς τα κάτω στο υψίκορμο ορθογωνικό έλασμα του λύκου, το οποίο κρούεται, ώστε να σφηνώσει καλύτερα το διπλανό του, σχήματος τραπέζιου. Πάντως, τόσο η γεωγραφική όσο και η χρονολογική απόσταση των προαναφερθέντων μνημείων (μεταξύ 360-300 π.Χ.) αποτρέπει από το συσχετισμό αυτής της πρακτικής με ένα συγκεκριμένο συνεργείο, ακόμη κι αν η δράση του εκτεινόταν για περίοδο άνω των δύο γενεών. Μάλλον πρόκειται απλώς για μια παραλλαγή στη λάξευση των εντορμιών λύκων, που υιοθετήθηκε σποραδικά από τα μέσα ως το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ.

Τυπική λειτουργία ανυψωτικών μηχανών

Η τάση για ανύψωση βαρύτερων αρχιτεκτονικών μελών έχει υποχωρήσει ήδη από τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. χάριν της προτίμησης για πιο εργονομικά μεγέθη¹⁰⁵⁸. Ο υπολογισμός του βάρους κάθε τύπου λίθου από το χορηγικό μνημείο έχει ως στόχο την εκτίμηση της τυπικής λειτουργίας των ανυψωτικών μηχανών που χρησιμοποιήθηκαν για ένα κτήριο αρκετά αντιπροσωπευτικό για την εποχή του, όσον αφορά στην κλίμακα και την ποικιλία των δομικών του στοιχείων.

¹⁰⁵³ (Gottlob, 1925, Πίν. IV).

¹⁰⁵⁴ Από την κλασική έως και την ύστερη ελληνιστική εποχή ο λύκος και κατά συνέπεια η εντορμία του έχει σχήμα ορθογώνιου τραπέζιου, δηλαδή με κάθετη τη μια από τις πλευρές του, ενώ κατά τη ρωμαϊκή εποχή γίνεται ισοσκελές, με τη μορφή «καμπάνας» (Ορλάνδος, 1955-60, 173-174).

¹⁰⁵⁵ (Townsend, 1982, 192-193 και Εικ. 115). Περισσότερα γι' αυτή την ιστορική φάση του χορηγικού μνημείου στο (Μπολέτης, 2016, 205-208).

¹⁰⁵⁶ Σημειώνεται σε όλους τους λίθους των κίωνων και του θριγκού κορινθιακού ρυθμού, της οροφής και της σίμης, μάλιστα ανάλογα με το βάρος παρατηρείται διαφοροποίηση στο μέγεθος του λύκου που χρησιμοποιήθηκε (Roux, 1961, 182, 183 Εικ. 41).

¹⁰⁵⁷ (Michaud, 1977, Πίν. 94, 5) όπου πάλι διαπιστώνεται η ύπαρξη δύο τουλάχιστον μεγεθών λύκου.

¹⁰⁵⁸ (Coulton, 1974b, 14-16).

Τα βάρη υπολογίστηκαν με βάση τις εξής παραδοχές: Η μέση πυκνότητα του πεντελικού μαρμάρου ορίστηκε 2787 kg/m^3 και του πειραϊκού ακτίτη 2300 kg/m^3 . Οι ογκομετρήσεις¹⁰⁵⁹, με εξαίρεση τους σπονδύλους κίονων, έγιναν χωρίς να ληφθεί υπόψη το άπεργον, το ακριβές πάχος του οποίου είναι άγνωστο. Έτσι τα βάρη που προκύπτουν είναι των αρχιτεκτονικών μελών στην τελική τους μορφή, συνεπώς πρόκειται για τα ελάχιστα δυνατά.

Είδος λίθου	Όγκος στην τελική μορφή (m^3)	Βάρος στην τελική μορφή (Kg)
Τρίγλυφα πρόστασης (b=66.5/64 cm)	0.3837/0.3579	882.51/823.17
Τρίγλυφα τοίχων	0.2918	671.14
Επιστύλια	0.4673 (Πρόστασης) 0.5154 (Γωνιακά πρόστασης)	1302.36 1436.41
Επιτοίχια επιστύλια	0.3838 (M-T-M-T-M) 0.3566 (T-M-T-M-T)	1069.65 993.84
Τυπικά αντιθήματα επιστυλίου πρόστασης	0.4648	1295.39
Αντιθήματα επιστυλίου θυραίου τοίχου	0.6373 0.6201	1776.15 1728.21
1 ^{ος} σπόνδυλος κίονα (αράβδωτος)	0.86	2396.82
2 ^{ος} σπόνδυλος κίονα (αράβδωτος)	0.532	1482.68
3 ^{ος} σπόνδυλος κίονα (αράβδωτος)	0.475	1323.82
4 ^{ος} σπόνδυλος κίονα (αράβδωτος)	0.4208	1172.76
Κιονόκρανο	0.1977	551
Επίκρανο παραστάδος	0.315	877.9
Επιμήκης παραστάδος	0.586 (Θ)/0.57 (Γ)	1347.8/1311

¹⁰⁵⁹ Σε σχεδιαστικό περιβάλλον CAD δημιουργήθηκε το τρισδιάστατο μοντέλο κάθε είδους λίθου με βάση τις εκάστοτε διαστάσεις και με όλες τις λεπτομέρειες της τελικής μορφής του. Ο όγκος υπολογίζεται αυτόματα σε κυβικά μέτρα από εργαλείο επιμέτρησης που έχει ενσωματωμένο το λογισμικό.

Βραχύς παραστάδος	0.36	828
Μασχαλιαίος παραστάδος	0.555	1265
Ορθοστάτης παραστάδος	1.2665	2912.95
Τυπική λιθόπλινθος πλάγιων τοίχων	0.323 (Α) 0.338 (Θ)	777.4
Τυπική λιθόπλινθος ανατολικού τοίχου	0.2726 (Α) 0.318 (Θ)	626.98 731.4
Ορθοστάτης πλάγιων τοίχων	0.727	1672.1
Λιθόπλινθος θυραίου	0.3122 (Ι) 0.4509 (Θ)	718.06 1037.07
Ορθοστάτης θυραίου τοίχου	0.9504	2185.92
Πλευρικό γείσο	0.3465	965.69
Οριζόντιο γείσο αετώματος	0.2133	594.46
Γωνιακό γείσο	0.4765	1328
Κεντρικός ορθοστάτης τυμπάνου αετώματος	0.5894	1642.65
Πλευρικός ορθοστάτης τυμπάνου αετώματος	0.4179	1164.68
Καταέτιο γείσο	0.1255	349.76
Κεντρικό καταέτιο γείσο	0.0822	229.09

Με βάση τον παραπάνω πίνακα τα βάρη των μελών κυμαίνονται κατ' ελάχιστο μεταξύ ~230 και ~2915 kg, ενώ σε κάθε περίπτωση αναλαμβάνονται από έναν λύκο, ακόμη και στα ιδιαίτερα επιμήκη μαρμάρινα αντιθήματα του προνάου μήκους ~4.00 m και βάρους ~1750 kg. Ας σημειωθεί ότι τα βαρύτερα μέλη, της τάξης των δύο τόνων, τοποθετούνται στη βάση των τοίχων. Στις ανώτερες στρώσεις τα βάρη των μεγαλύτερων κομματιών κυμαίνονται κυρίως μεταξύ 1000-1600 Kg.

Η σταδιακή προς τα άνω μείωση του ύψους των δόμων λιθόπλινθων οδηγεί σε μια διαφορά περί τα 34.5 kg μεταξύ της χαμηλότερης και υψηλότερης στρώσης, που αντιστοιχεί σε μια αμελητέα ελάφρυνση, της τάξης μικρότερης του 5%, επομένως ελάχιστα θα εξυπηρετούσε την ανύψωση των μελών¹⁰⁶⁰.

¹⁰⁶⁰ Δεν αποκλείεται ωστόσο σε κολοσσιαίους ναούς της αρχαϊκής εποχής η σταδιακή μείωση του ύψους των στρώσεων προς τα άνω να ήταν καθοριστικής σημασίας για την ανύψωσή τους, καθώς και

Αριθμός και είδος ανυψωτικών μηχανών στο εργοτάξιο

Θέμα προς διερεύνηση ο αριθμός και το είδος των ανυψωτικών μηχανών που μπορεί να αναχρησιμοποιήθηκαν. Όπως έχει ήδη τεκμηριωθεί στις προηγούμενες ενότητες, η δόμηση στην κάθε όψη είχε αφητηρία τα άκρα και κατέληγε στη μέση. Χάρη στο ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας κάθε νεοαφιχθείς λίθος στη στρώση μπορούσε να αφήνεται πάντοτε στο ίδιο σημείο, στην προκειμένη περίπτωση στην περιοχή της καταφραγής και να σπρώχνεται στη συνέχεια στη θέση του με κατρακύλια¹⁰⁶¹. Το μέγεθος του σηκού είναι τέτοιο, που μια δίκολος ανυψωτική μηχανή στο εσωτερικό του, θα μπορούσε να εξυπηρετήσει ταυτόχρονα την αναβίβαση αρχιτεκτονικών μελών σε όλους τους τοίχους. Ωστόσο η στροφή του γερανού κάθε φορά προς την επιθυμητή κατεύθυνση θα απαιτούσε χρόνο και εργάτες ειδικά επιφορτισμένους με αυτό το σκοπό. Προτιμότερη λοιπόν φαίνεται να είναι η υπόθεση ύπαρξης τριών τετράκολων μηχανών, μία για κάθε τοίχο του σηκού. Κατ' αυτό τον τρόπο κάθε ομάδα θα μπορεί να δουλεύει αυτόνομα και ταυτόχρονα.

Ένα ακόμη επιχείρημα υπέρ της χρήσης τετράκολων μηχανών είναι η ύπαρξη ικριώματος στην περίμετρο του σηκού. Το πάχος των τοίχων δεν επιτρέπει τη διενέργεια όλων των εργασιών που απαιτούνται για την τοποθέτηση κάθε λίθου, οπότε θεωρείται σχεδόν βέβαιη η ύπαρξη ξύλινου ικριώματος. Επιπλέον η σκαλωσιά θα επέτρεπε μετά την ολοκλήρωση των τοίχων να γίνει η τελική κατάξεση των επιφανειών. Οι αγκώνες στα μέτωπα των λίθων είναι πολύ πιθανό να είχαν μία ακόμη σκοπιμότητα, τη στήριξη των ξύλινων μαδεριών που διαμόρφωναν το εκάστοτε πατάρι εργασίας προς τη μεριά του τοίχου.

Η τροφοδοσία των λίθων θα ήταν βολικό να γίνεται από το εσωτερικό του σηκού. Σε αντίθετη περίπτωση θα απαιτείτο η διαμόρφωση τριών διόδων μεταφοράς, για τον κάθε τοίχο ξεχωριστά, τη στιγμή που αρκεί μόλις μία για να επιτευχθεί το ίδιο αποτέλεσμα. Προφανές σημείο διέλευσης του διαδρόμου διαμέσου των κεντρικών μεταξονίων της πρόστασης και του θυραίου τοίχου. Για τη διευκόλυνση της μεταφοράς των φορτίων δύο παράλληλες σειρές από μαδέρια σε παράθεση, ισχυρά πακτωμένα σε λατύπια, τα οποία δημιουργούν την κατάλληλη επιφάνεια για κύλιση των λίθων πάνω σε ξύλινους ή μεταλλικούς κυλίνδρους, ή ακόμη και για την τροχοδρόμηση βαγονέτου.

Η ανέγερση της πρόστασης θα μπορούσε είτε να διενεργείται παράλληλα με τους τοίχους είτε μετά την αποπεράτωσή τους¹⁰⁶². Κάθε κίονας απαιτεί την αποκλειστική απασχόληση μιας ανυψωτικής μηχανής, μέχρις ότου τοποθετηθούν όλοι οι σπόνδυλοι και το κιονόκρανο. Σε περίπτωση που υπήρχε μόνο μία διαθέσιμη γι' αυτό το σκοπό,

τα μεγέθη των λίθων θα ήταν μεγαλύτερα, άρα και βαρύτερα, αλλά και έπρεπε να αναβιβαστούν σε πολύ μεγαλύτερα ύψη, αυξάνοντας τις ροπές που ασκούνται στην ανυψωτική μηχανή.

¹⁰⁶¹ Η μέθοδος αναφέρεται στα Μηχανικά του Ήρωνος, ενώ βλ. (Coulton, 1974b, 5, 6 και σημ. 25)

¹⁰⁶² Όπως είναι γνωστό από ημιτελείς περιπτερούς ναούς της Σικελίας, πρώτα γινόταν η τοποθέτηση των σπονδύλων κίωνων και μετά από την ολοκλήρωση του πτερού μέχρι και τη στρώση των επιστυλίων προχωρούσε στη συνέχεια η οικοδόμηση του σηκού. Στην περίπτωση των πρόστυλων κτηρίων η ολοκλήρωση της πρόστασης πριν το σηκό στερείται νοήματος, αντίθετα φαίνεται πιο λογική η παράλληλη δόμηση.

δηλαδή τέσσερις συνολικά στο εργοτάξιο, τότε θα έπρεπε να ολοκληρωνόταν ένας κορμός πριν ξεκινήσει η συναρμολόγηση του επόμενου. Η εργασία παράλληλα θα απαιτούσε έξι τετράκολες μηχανές (ή έξι βαρούλκα;), και φυσικά τον ανάλογο αριθμό λιθοξόων. Σε κάθε περίπτωση σε όλους τους κίονες θα υπήρχε το κατάλληλο ικρίωμα, το οποίο θα εξυπηρετούσε τόσο τη στήριξη της ανυψωτικής μηχανής όσο και τα πατάρια εργασίας για το συνεργείο.

Για τους λίθους της θεμελίωσης, της ευθυντηρίας και ενδεχομένως για τις δύο στρώσεις τοιχοβάτη, ίσως δε χρειάστηκε η χρήση ανυψωτικών μέσων. Η τοποθέτηση θα μπορούσε κάλλιστα να είχε γίνει με κατρακύλια, με τους λίθους να κινούνται επί προσωρινών κεκλιμένων επιπέδων από λατύπη.

Η πλατεία μπροστά από το χορηγικό μνημείο θα ήταν ιδανική για την παράταξη των αρχιτεκτονικών μελών που κατέφθαναν από τα λατομεία και εκεί θα δέχονταν τα πρώτα στάδια της περαιτέρω κατεργασίας τους. Τα πώρινα μέλη από τα λατομεία του Πειραιά πιθανόν να μεταφέρθηκαν από δρόμους στα δυτικά, ενώ τα μάρμαρα από την Πεντέλη θα πρέπει να ακολουθούσαν παρόμοια πορεία με αυτή που είχε επιλεγεί για τα έργα στην εποχή του Περικλή.

Εκλεπτόνσεις

Εισαγωγή

Η αναζήτηση πιθανών εκλεπτόνσεων στο μνημείο του Νικίου δεν είναι άνευ ουσίας, καθώς η ύπαρξή τους έχει τεκμηριωθεί σε αντίστοιχης κλίμακας κτήρια¹⁰⁶³, ακόμα και σε οψιμότερους χρόνους¹⁰⁶⁴. Ωστόσο στην εξεταζόμενη περίπτωση, λόγω της επανάχρησης του οικοδομικού υλικού στην υστερορωμαϊκή πύλη της Ακρόπολης, υπήρξαν εκ των πραγμάτων αντικειμενικές δυσκολίες στην εξέταση των λίθων με τρόπο τέτοιο, που να οδηγούσε σε ασφαλή συμπεράσματα για την ύπαρξη και τον ακριβή ποσοτικό προσδιορισμό των όποιων πιθανών εκλεπτόνσεων.

Αποκλίσεις από την κατακόρυφο

Οι αποκλίσεις των κάθετων επιφανειών από την κατακόρυφο, με ανεπαίσθητη κλίση προς το εσωτερικό, διαπιστώθηκαν, όπως έχει αναφερθεί αναλυτικά πρωτύτερα, τόσο υπολογιστικά όσο και με την εφαρμογή μεταλλικής γωνίας¹⁰⁶⁵, από τη στρώση της ευθυντηρίας ασβεστολίθου, στους τοίχους του σηκού και στον δωρικό θριγκό έως και στο τύμπανο του αετώματος. Η ίδια διαπίστωση ισχύει επίσης για τους κίονες της πρόστασης. Μόνο το μέτωπο του κορμού των παραστάδων εμφανίζει αντίστροφη

¹⁰⁶³ Π.χ. ο δωρικός εξάστυλος πρόστυλος ναός της Αθηνάς Πολιάδος στην Ιαλυσό της Ρόδου, έχει συνεχή κρηπίδα, η οποία παρουσιάζει καμπύλωση (Rocco, 2018, 28).

¹⁰⁶⁴ Όπως π.χ. το τετράστυλο πρόστυλο Ηρώων της Μεσσήνης στην κάτω απόληξη του σταδίου, χρονολογούμενο μετά το 183 π.Χ.. Για τις εκλεπτόνσεις του ναόμορφου κτίσματος βλ. (Cooper, 1999, 189-192).

¹⁰⁶⁵ Στα ελεύθερα ιστάμενα μέλη στο χώρο η εξέταση της απόκλισης με μεταλλική γωνία ήταν σχετικά εύκολη, σε αντίθεση με τις πώρινες λιθόπλινθους στους πύργους, όπου οι ανάλογες παρατηρήσεις έγιναν χάρη σε θραύσεις των λίθων ή σε χάσματα του τοίχου και πάλι όμως ατελώς, καθώς η γωνιά δεν ήταν πάντοτε σε θέση να πατήσει στον λίθο από άκρη σε άκρη, κατά συνέπεια οι μετρήσεις είχαν περισσότερη χρησιμότητα στον ποιοτικό και όχι στον ποσοτικό προσδιορισμό των αποκλίσεων.

απόκλιση, με το ανώτερο μέρος να προεξέχει έντονα σε σχέση με τη βάση, προκειμένου να μετριάσει την έντονη προς τα πάνω αύξηση του πλευρικού μετακτιονίου διαστήματος λόγω της μείωσης των γωνιακών κίωνων¹⁰⁶⁶.

Καμπυλότητα

Οι ενδείξεις για την ύπαρξη καμπυλότητας στο μνημείο του Νικίου είναι ελάχιστες κι όχι απαραίτητως επαρκείς για την ασφαλή εξαγωγή συμπερασμάτων.

Η άνω επιφάνεια των κροκαλοπαγών λίθων αν και διαβρωμένη σε πολλά σημεία κατά μήκος του βόρειου θεμελιότοιχου, είναι συνεπίπεδη με την άριστα σωζόμενη άνω έδρα του ασβεστολίθου στη βορειοανατολική γωνία του μνημείου, ως εκ τούτου εάν υπήρξε καμπυλότητα, τούτη δεν εκδηλωνόταν πριν από την ευθυντηρία.

Στην ανατολική όψη διαπιστώνεται διαφορά στάθμης 1.5 cm μεταξύ του βόρειου και νότιου άκρου του σωζόμενου τμήματος ευθυντηρίας, ενώ οι υποκείμενες στρώσεις κροκαλοπαγών λίθων το πολύ 1 cm, κάτι που δεν αποκλείεται να οφείλεται σε καθίζηση. Η εξέταση του ύψους κάθε ενός από τους *in situ* ασβεστόλιθους Ακροπόλεως δείχνει μια σταδιακή αύξηση από τα 44.2 cm στη βορειοανατολική γωνία στα 44.7 cm σε απόσταση ~4.12 m από αυτή και ~1.5 m πριν το μέσον της όψης, ενώ έπειτα μειώνεται μάλλον απότομα στα 43.9 cm έχοντας διανύσει πολύ μικρότερο διάστημα. Η παραπάνω διαφοροποίηση ωστόσο δεν τεκμηριώνει οπωσδήποτε την ύπαρξη καμπυλότητας, καθώς η άνω έδρα των κροκαλοπαγών λίθων δεν είναι σε όλη της την έκταση ενιαία, αλλά «στρώνεται» καταλλήλως, ώστε να τοποθετηθεί ο εκάστοτε υπερκείμενος λίθος της ευθυντηρίας.

Οι λιθόπλινθοι του σηκού, παρά το πλήθος τους, είναι φύσει αδύνατον λόγω της αναχρησιμοποίησής τους στην υστερορωμαϊκή πύλη να εξεταστούν με τρόπο τέτοιο, που θα οδηγούσε σε ποσοτική απόδειξη ύπαρξης καμπυλότητας¹⁰⁶⁷, κάτι που ισχύει επίσης για τα επιστύλια. Σε κάθε περίπτωση διαπιστώθηκαν αποκλίσεις μεταξύ των μελών της ίδιας στρώσης, τούτο όμως δε σχετίζεται κατ' ανάγκη αποκλειστικά με την καμπυλότητα, αλλά με την απόσβεση της υψομετρικής διαφοράς που εμφανίζουν οι δόμοι μεταξύ των όψεων του κτηρίου.

Η μόνη πιθανή ένδειξη καμπυλότητας θα μπορούσε να εντοπιστεί στα οριζόντια γείσα του μνημείου, όπου παρατηρείται διακύμανση του ύψους των μαρμάρινων μελών. Στα άκρα της δυτικής όψης τα ύψη τους είναι 21.9-21.95 cm, ενώ ο καταληκτήριος λίθος στο μέσον εμφανίζει μέγιστο 22.3 cm, επομένως διαπιστώνεται ένα πιθανό βέλος καμπύλης 4 mm. Στην ανατολική όψη το αντίστοιχο βέλος είναι ελάχιστο, μόλις 2 mm, με τα ύψη να κυμαίνονται μεταξύ 21.25 cm και 21.45 cm.

¹⁰⁶⁶ (Dinsmoor & Jr., 2004, 123-124).

¹⁰⁶⁷ Τούτο μπορεί να επιτευχθεί μόνο εφόσον κάθε λιθόπλινθος είναι πανταχόθεν ελεύθερη, έτσι ώστε κατά μήκος της κάθε ακμής να τοποθετηθούν μεταλλικές γωνίες και πήγεις, που θα επέτρεπαν τον εντοπισμό και τη μέτρηση αδιόρατων αποκλίσεων τάξεως ενίοτε μικρότερης του χιλιοστού. Σχετικά με τη μέθοδο βλ. ενδεικτικά (Cooper, 1999, 191). Περί των χαρακτηριστικών που φέρουν οι λιθόπλινθοι από τοίχους με καμπυλότητα βλ. (Coulton, 1999, 71-76).

Ένταση κίωνων

Η άνω και κάτω διάμετρος των κίωνων του χορηγικού μνημείου καθιστά σαφές ότι υπάρχει ένταση¹⁰⁶⁸, η οποία εκδηλώνει μέγιστο βέλος 1.54 cm στο μέσον του ύψους του κορμού περί τα 13.5 cm χαμηλότερα από τον αρμό μεταξύ δεύτερου και τρίτου σπονδύλου (Σχ. 75).

Συγκριτικά με άλλα σύγχρονα παραδείγματα και σε συνάρτηση με το ύψος του κορμού πρόκειται για μια εμφανικά έντονη καμπύλη για τα δεδομένα του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁰⁶⁹. Στην αισθητή διαφοροποίηση από τις σύγχρονες τάσεις της εποχής αναγνωρίζεται ακόμη μία επιρροή από τα αθηναϊκά Προπύλαια, όπου η ένταση επίσης εμφανίζεται ενισχυμένη σε σχέση με τα αττικά κλασικά έργα¹⁰⁷⁰. Φαίνεται όμως ότι στο μνημείο του Νικίου ο αρχιτέκτων, για να επιτύχει ένα αποτέλεσμα που παρέπεμπε στην περίκλεια αρχιτεκτονική παράδοση, χρειάστηκε να τονίσει την καμπύλη, υπερβαίνοντας έτσι αυτές του προτύπου του¹⁰⁷¹, διότι παράλληλα είχε ορίσει υψίκορμες αναλογίες για τους κίονες, όπως και διαφορετική σχέση της άνω προς την κάτω διάμετρο¹⁰⁷² σύμφωνα με τα τρέχοντα αισθητικά κριτήρια εκείνης της εποχής.

Η μέθοδος προσδιορισμού της έντασης από τον αρχιτέκτονα δύναται να αποκατασταθεί με βάση το γνωστό εργοταξιακό σχέδιο του 3^{ου} αι. π.Χ. στον ναό του Απόλλωνος στα Δίδυμα της Μιλήτου¹⁰⁷³: Ο αρχιτέκτων έχει ήδη προσδιορίσει την άνω και κάτω διάμετρο του κίονα, το ύψος του κορμού όπως και τη συνολική μείωση

¹⁰⁶⁸ Η ύπαρξη έντασης είχε διαπιστωθεί και από τον Dinsmoor (Papers, B2. The Columns and Walls), αφού είχε ταυτίσει τον σπόνδυλο κίονα στη Βόρεια Κλιτύ της Ακρόπολης. Χωρίς το συγκεκριμένο μέλος θα ήταν αδύνατη οποιαδήποτε σχετική παρατήρηση. Για μια σύντομη αλλά περιεκτική συνολική επισκόπηση της έρευνας για την ένταση των κίωνων στην Ελληνική αρχιτεκτονική, από τις απαρχές της μέχρι τις σύγχρονες προσεγγίσεις του θέματος βλ. (Haselberger, 1999, 24-32). Βλ. επίσης (Ορλάνδος, 1977-1978, 159-165, 164 Εικ. 106), όπου παραδίδονται εκτός των άλλων τρεις εναλλακτικοί τρόποι σχεδίασης της καμπύλης.

¹⁰⁶⁹ Βλ. τη σχετική εργασία του (Pakkanen, 1997, 341, 342 Πίν. 3, 343 Εικ. 17), όπου συμπεραίνεται ότι η ένταση στα μνημεία του 4^{ου} αι. είναι πιο διακριτική σε σχέση με αυτά του 5^{ου} αι. π.Χ. Για να γίνει αντιληπτή η διαφοροποίηση που συντελείται στο μνημείο του Νικίου, σταχυολογούνται από την παραπάνω εργασία ενδεικτικά παραδείγματα μνημείων με πολύ υψηλότερους κίονες όπως: πρόναος ναού Διός στη Νεμέα (1.3 cm), πτερό ναού Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα (1 cm), Θόλος Επιδαύρου (1 cm). Σε μνημεία με κορμούς κίωνων ανάλογου ύψους με του χορηγικού μνημείου ο «Ασβεστολιθικός» ναός της Αθηνάς Προναίας εμφανίζει ένταση μόλις 4 mm και η Θόλος 5 mm. Αντίθετα έντονη ένταση σημειώνεται στον θησαυρό των Κυρηναίων στους Δελφούς, όπου οι κίονες είναι σαφώς μικρότερου μεγέθους.

¹⁰⁷⁰ (Dinsmoor & Jr., 2004, 96).

¹⁰⁷¹ Αντιπαραβάλε με τις μετρήσεις των (Dinsmoor & Jr., 2004, 98, 104, 373, 406): Κεντρική Πτέρυγα: Ύψος κορμού κίονα 7.829 m (Ανατολικά), 8.108 m (Δυτικά) – Ένταση 2.05 cm, Πινακοθήκη: 5.341 m – 1 cm, Νοτιοδυτική Πτέρυγα: 5.343 m – 1.05-1.1 cm. Οι κορμοί κίωνων στις πτέρυγες διαφέρουν κατά περίπου 24 cm σε σχέση με το μνημείο του Νικίου, οπότε γίνεται άμεσα αντιληπτή η διαφορά μεταξύ τους. Όσον αφορά στην Κεντρική Πτέρυγα παρατίθενται χάριν συγκρίσεως οι εξής αναλογικές σχέσεις: Ένταση/Ύψος Κίονα 1:382 (Ανατολικά), 1:395 (Δυτικά), Ένταση/Κάτω Διάμετρο 1:76, Ένταση/Ύψος Μείωσης 2:17 (Dinsmoor & Jr., 2004, 98). Για το μνημείο του Νικίου οι αντίστοιχες τιμές είναι: 1:353, 1:54, 1:5 (μεταξύ 3/17 και 4/17).

¹⁰⁷² Υπενθυμίζεται ότι η σχέση άνω προς κάτω διάμετρο είναι 8/10 και το ύψος κίονα ισούται με 6.58D.

¹⁰⁷³ Βλ. (Haselberger, 1999, 28-29, 29 Εικ. 1.32), η οποία κατά τον μελετητή είναι κατά πολύ πιο ευφυής λόγω της απλότητάς της από οποιαδήποτε άλλη γνωστή απόπειρα γεωμετρικής κατασκευής της καμπύλης.

του κορμού. Έπειτα σε μια μεγάλη επίπεδη επιφάνεια (Σχ. 76)¹⁰⁷⁴ σχεδιάζει τον κορμό του κίονα κατά την έννοια του οριζόντιου άξονα σε φυσικό μέγεθος 1:1 και κατά τον κάθετο άξονα σε κλίμακα 1:16. Κατ' αυτό τον τρόπο προκύπτει σχεδιαστικά ένα τραπέζιο με τη μεγάλη βάση ίση προς την κάτω διάμετρο του κίονα και τη μικρή ίση με την άνω, ενώ το ύψος ισούται με 31.87 cm. Στη συνέχεια προσδιορίζεται το μήκος της διαμέτρου όπου εμφανίζεται το μέγιστο βέλος της έντασης, όπως και η καθ' ύψος θέση της. Στην προκειμένη περίπτωση εντοπίζεται στο μέσο του ύψους του κορμού και είναι ίση προς 77.3 cm στις ακμές της ράβδωσης. Έχοντας προβεί στα παραπάνω διαδοχικά βήματα ο αρχιτέκτων έχει παράξει σχεδιαστικά τρία σημεία σε κάθε πλευρά της τραπεζιόσχημης διατομής του κορμού, τα οποία ορίζουν από ένα τόξο 19.06° κύκλου ακτίνας 99.4 cm¹⁰⁷⁵, που αντιστοιχεί στην καμπύλη της έντασης. Στη συνέχεια σχεδιάζοντας υπό κλίμακα 1:16 τα ύψη των τεσσάρων σπονδύλων δύναται να λάβει γραφικά σε φυσικό μέγεθος τις διαστάσεις των διαμέτρων τους, αλλά και σε οποιαδήποτε άλλη θέση επιθυμεί¹⁰⁷⁶, έτσι ώστε να παραδώσει στο συνεργείο λιθοξόνων τις απαραίτητες μετρητικές πληροφορίες για την οικοδόμηση των κίωνων. Όσον αφορά στο είδος της καμπύλης που χαρακτηρίζει την ένταση στην υλοποιημένη μορφή της, η μεγέθυνση του τόξου κύκλου από το σχέδιο κατά 16 φορές μόνο κατά τον κάθετο άξονα, έχει ως αποτέλεσμα τη μετατροπή του σε ελλειπτικό τόξο¹⁰⁷⁷. Στην πράξη ωστόσο η καμπύλη της έντασης στους κίονες του χορηγικού μνημείου περιγράφεται εξίσου ικανοποιητικά από ένα απλό τόξο κύκλου με ακτίνα 210.92 m¹⁰⁷⁸.

Τέλος θα πρέπει να επισημανθεί ότι η ένταση υλοποιείται ήδη από τα πρώτα στάδια κατεργασίας των σπονδύλων κατά τη διαμόρφωση του τελικού προστατευτικού απέργου, δηλαδή πριν από οποιαδήποτε εργασία λάξευσης των ραβδώσεων¹⁰⁷⁹.

¹⁰⁷⁴ Όπως π.χ. μια ξύλινη πινακίδα.

¹⁰⁷⁵ Προφανώς δε χρειαζόταν η σχεδίαση όλης της περιφέρειας του κύκλου, καθώς τούτο θα απαιτούσε μια πολύ μεγαλύτερη επιφάνεια. Για τη χάραξη μόνο του τμήματος τόξου που αντιστοιχεί στην ένταση του κορμού αρκεί ένας πίνακας 1.20X0.80 m, δηλαδή όσο περίπου ένα τυπικό σύγχρονο σχεδιαστήριο.

¹⁰⁷⁶ Σε πολυσπόνδουλους κίονες, όπου τα ύψη τους δεν είναι απολύτως τυποποιημένα, θα υπήρχε η απαίτηση ο αρχιτέκτων και οι λιθοξόοι να γνωρίζουν ανά πάσα στιγμή για οποιοδήποτε ύψος τη διάμετρο του κορμού, ώστε να προκύψει η ένταση, δυνατότητα που παρέχει το εργοταξιακό σχέδιο από τα Δίδυμα, το οποίο αποτελεί τρόπον τινά ένα εύχρηστο «ευρετήριο» διαμέτρων (Κορρές, 1992, 56).

¹⁰⁷⁷ (Seybolt, 1999, 107, 112), όπου αναφέρεται η αντίστροφη διατύπωση, δηλαδή η συμπίεση της έλλειψης κατά τη φορά του μεγάλου της άξονα οδηγεί στη δημιουργία κύκλου ακτίνας ίσης με το μήκος του μικρού της άξονα, κάτι που προκρίθηκε ως πολύ πιθανό και για την περίπτωση των κίωνων στα Δίδυμα. Σύμφωνα με υπολογισμούς του (Pakkanen, 1997, 339, 341, 340-341 Πίν. 2) οι βασικές κωνικές τομές προσαρμόζονται εξίσου καλά με ίδιο εύρος αποκλίσεων στην καμπύλη της έντασης στα παραδείγματα που εξέτασε. Εν τέλει λαβάνοντας υπόψη του και το σχέδιο από τα Δίδυμα, προτάσσει ως πιθανότερη λύση το ελλειπτικό τόξο, το οποίο έχει προκύψει από μεγέθυνση τόξου κύκλου μόνο κατά τον έναν άξονα. Στα αθηναϊκά Προπύλαια κατά τους (Dinsmoor & Jr., 2004, 98-99) η καμπύλη της έντασης θεωρείται πιο πιθανό να προοριζόταν για τόξο υπερβολής εν τέλει όμως υλοποιήθηκε ως τόξο κύκλου θεωρητικής ακτίνας για την ανατολική κιονοστοιχία 373.80 m.

¹⁰⁷⁸ Αντιστοιχα στα αθηναϊκά Προπύλαια κατά τους (Dinsmoor & Jr., 2004, 98-99) η καμπύλη της έντασης θεωρείται πιο πιθανό να προοριζόταν για τόξο υπερβολής, το οποίο όμως υλοποιήθηκε ως τόξο κύκλου ακτίνας 373.80 m για την ανατολική κιονοστοιχία.

¹⁰⁷⁹ (Κορρές, 1992, 55-58, Σχ. 39), όπου περιγράφονται επίσης αναλυτικά τα επιμέρους στάδια κατεργασίας μέχρι την περάτωση των ραβδώσεων του κίονα.

Συμπεράσματα από την κατασκευαστική ανάλυση

Παρά το γεγονός ότι το μνημείο του Νικίου είναι ουσιαστικά μεσαίαις προς μικρής κλίμακας και ανεγείρεται μάλιστα με ιδιωτικές δαπάνες, διαπιστώνεται ότι τηρήθηκαν οι υψηλές κατασκευαστικές προδιαγραφές, οι οποίες παρατηρούνται σε σύγχρονα έργα ναοδομίας ή δημόσιας αρχιτεκτονικής, τόσο όσον αφορά στην επιμέλεια της λιθοξοϊκής κατεργασίας όσο και στην απόδοση απαιτητικών μορφολογικών λεπτομερειών και ενδεχομένως στην υλοποίηση των εκλεπτύνσεων. Τα παραπάνω φανερώνουν ότι τα συνεργεία λιθοξόνων, που ανέλαβαν τις εργολαβίες για την κατασκευή του χορηγικού μνημείου, διέθεταν οπωσδήποτε την ανάλογη εμπειρία, η οποία δεν αποκλείεται να είχε αποκτηθεί εκτός Αθηνών σε οικοδομικά προγράμματα άλλων πόλεων ή ιερών. Παράλληλα ο Νικίας Νικοδήμου φαίνεται πως είχε το όραμα, την προθυμία και τους πόρους, για να χρηματοδοτήσει ένα αρχιτεκτόνημα αξιώσεων, το οποίο θα αποτελούσε την κορωνίδα στην εσαεί μνημόνευση της νίκης του στα Μεγάλα Διονύσια.

Χρόνος αποπεράτωσης του έργου

Τα χρονικά περιθώρια για την ανέγερση των χορηγικών μνημείων του Θρασύλλου και του Νικίου είναι ιδιαίτερα στενά. Ο επώνυμος άρχων αναλάμβανε τα καθήκοντά του με την έναρξη του νέου έτους περί τα μέσα Ιουλίου¹⁰⁸⁰. Επομένως τα Μεγάλα Διονύσια επί Νέαιχμου έλαβαν χώρα μεταξύ Μαρτίου και Απριλίου του 319 π.Χ. Μεσολαβεί ένα διάστημα μόλις εννέα με δέκα μήνες μέχρι την παλινόρθωση του δημοκρατικού πολιτεύματος¹⁰⁸¹ και λίγο περισσότερο από ένα έτος μέχρι την εκτέλεση του Φωκίωνος, τον Μάιο του 318 π.Χ.¹⁰⁸². Οι χορηγοί ίσως διέβλεψαν τις επικείμενες πολιτικές ανακαταξίες ήδη από το φθινόπωρο του 319 π.Χ., όταν ο Πολυπέρχων κήρυξε την ανεξαρτησία των ελληνικών πόλεων και την αποκατάσταση του πολιτεύματός τους, οπότε εν αναμονή αναταραχών δεν αποκλείεται να επιτάχυναν τις διαδικασίες κατασκευής των χορηγικών μνημείων.

Η προσεκτική εξέταση του μνημείου του Θρασύλλου από τον Κ. Μπολέτη, τον οδήγησε στο συμπέρασμα ότι καταβλήθηκε έντονη προσπάθεια εκτέλεσης της πρόσοψης σε πολύ λίγο χρόνο, με μικρή χρηματική δαπάνη, χωρίς να έχει προηγηθεί ένας προσεκτικός προγραμματισμός εργασιών ή να έχουν επιλεγθεί τα κατάλληλα συνεργεία. Το αποδίδει ενδεχομένως σε υπέρβαση του προϋπολογισμού λόγω απρόβλεπτων δαπανών για τη διαμόρφωση της φυσικής σπηλαιώσης σε θάλαμο ή για τον εσωτερικό διάκοσμο¹⁰⁸³. Παράλληλα, βασιζόμενος σε οικοδομικά στοιχεία, διαπιστώνει επίσπευση των εργασιών αποπεράτωσης και παράδοσης του έργου, η οποία δεν αποκλείεται να σχετίζεται με την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Αθήνα το 318 π.Χ., οπότε ο Θράσυλλος, ως δύναμι υποστηρικτής του ολιγαρχικού

¹⁰⁸⁰ Πιθανώς έχοντας ως αφετηρία τη θερινή ισημερία.

¹⁰⁸¹ Ήδη από την έβδομη πρυτανεία του 318 π.Χ. (20 Ιανουαρίου με 23 Φεβρουαρίου) οι Αθηναίοι απέδιδαν τιμές στον Πολυπέρχωνα, που σημαίνει ότι η παλινόρθωση του πολιτεύματος είχε ήδη συντελεστεί, χωρίς όμως να επηρεάσει τη διοίκηση παρά μόνο τα στρατιωτικά αξιώματα (Dinsmoor, 1966, 23, Πίν. xiv).

¹⁰⁸² Για τα γεγονότα που οδήγησαν στο βραχύβιο δημοκρατικό καθεστώς και μέχρι τη δίκη του Φωκίωνος βλ. (Williams, 1982, 142-158).

¹⁰⁸³ (Μπολέτης, 2012, 227-228).

καθεστώς του Φωκίωνος, θέλησε να απομακρυνθεί από το προσκήνιο προσωρινά¹⁰⁸⁴.

Παρόμοια στοιχεία σημειώνονται επίσης στο χορηγικό μνημείο του Νικίου, όπως η διατήρηση προστατευτικών απέργων στους όρθιους αρμούς σε κάποια από τα μαρμάρινα αντιθήματα των επιστυλίων ή αβλεψίες στην απόδοση των αρχιτεκτονικών μορφών στα γείσα της ανατολικής όψης¹⁰⁸⁵. Πρόκειται ίσως για ενδείξεις που συνηγορούν υπέρ της ολοκλήρωσης του έργου με πιο συνοπτικές διαδικασίες πριν από την προγραμματισμένη οριστική παράδοση, ως απότοκο των πολιτικών εξελίξεων στην Αθήνα.

Ο Φωκίων και άλλοι υποστηρικτές του καθεστώτος πέρασαν από δίκη στο Διονυσιακό θέατρο και θανατώθηκαν¹⁰⁸⁶. Παρ' όλα αυτά η μετάβαση στη δημοκρατική διακυβέρνηση ήταν μάλλον ομαλή και ο κρατικός μηχανισμός διατηρήθηκε ουσιαστικά υπό τον έλεγχο της εύπορης τάξης¹⁰⁸⁷. Επομένως δεν αποκλείεται ο Νικίας και ο Θράσυλλος να βγήκαν αλώβητοι από τις πολιτικές ανακατατάξεις.

Ανεξαρτήτως εάν η αλλαγή καθεστώτος επηρέασε ή όχι την απρόσκοπτη ανέγερση των δύο μνημείων, θα πρέπει να είχαν ολοκληρωθεί επί Δημητρίου Φαληρέως και ειδικότερα πριν από τον σχετικό νόμο απαγόρευσης κατασκευής πολυτελών ταφικών και χορηγικών μνημείων το 316/315 π.Χ.¹⁰⁸⁸.

Επομένως το πιθανό χρονικό διάστημα από τη νίκη στον διθύραμβο μέχρι την περάτωση του μνημείου του Νικίου κυμαίνεται μεταξύ ενός χρόνου και τριών ετών¹⁰⁸⁹, έχοντας ως ορόσημα τη δίκη του Φωκίωνος και τις εφαρμογές των απαγορευτικών διατάξεων του Δημητρίου Φαληρέως. Κρίνοντας από το μέγεθος και την πολυπλοκότητα του κτηρίου το χρονικό περιθώριο θεωρείται μάλλον επαρκές, ειδικά αν ληφθούν υπόψη άλλα παραδείγματα.

Ο εξάστυλος περίπτερος ναός του Ασκληπιού στην Επίδαυρο σύμφωνα με τις οικοδομικές επιγραφές χρειάστηκε τέσσερα χρόνια κι οκτώ μήνες για να

¹⁰⁸⁴ (Μπολέτης, 2012, 236-237). Το επιχειρήματά του βασίζονται στο γεγονός ότι πολλές επιφάνειες δεν έλαβαν την τελική τους κατεργασία, όπου παρέμειναν π.χ. αλάξευτα τα προστατευτικά άπεργα σε κάθετους αρμούς κάποιων ομάδων λίθων.

¹⁰⁸⁵ Υπενθυμίζεται η «ορθογωνισμένη» διατομή των δωρικών κυματιών της στέγης, όπως και η μη διαφοροποίηση του μετώπου της προμόχθου από την εσωτερική παρειά του σταλαγμού.

¹⁰⁸⁶ Σύμφωνα με περιγραφή του Πλουτάρχου ήταν τέτοια η οργή του κόσμου, που δεν τηρήθηκε από τους άρχοντες κανένα πρωτόκολλο, καθώς καταδικάστηκαν σε θάνατο με κώνειο όλοι οι επικεφαλής του καθεστώτος χωρίς ακροαματική διαδικασία, ενώ το δικαστικό σώμα πρακτικά απαρτιζόταν από έναν οργισμένο όγλο αποτελούμενο από «άτιμους» πολίτες –που είχαν στερηθεί τα δικαιώματά τους–, γυναίκες, ξένους και σκλάβους (Williams, 1982, 158), (Lamberton, 2003, 12), (Oliver, 2003, 48).

¹⁰⁸⁷ Κατά τον (Williams, 1982, 163) ανέλαβαν να διοικήσουν μετριοπαθείς κι όχι ριζοσπάστες δημοκράτες, καθώς δεν παρατηρήθηκε συστηματική εκκαθάριση όλων όσων άσκησαν αξιώματα στο ολιγαρχικό καθεστώς, ενώ παρατάθηκαν οι θητείες των αρχόντων και των αναγραφών μέχρι την προβλεπόμενη λήξη τους. Βλ. επίσης (Oliver, 2003, 49-50).

¹⁰⁸⁸ Οι νόμοι του Δημητρίου Φαληρέα εφαρμόστηκαν από την αρχή του έτους 316/15 π.Χ. (Williams, 1982, 176).

¹⁰⁸⁹ Για την ακρίβεια μεταξύ 13 και 39 μηνών.

ολοκληρωθεί, ενώ κατά την Burford με πιο εντατικούς ρυθμούς εργασιών και καλύτερο συντονισμό ο χρόνος ενδεχομένως να μειωνόταν από συνολικά 56 σε 32 μήνες¹⁰⁹⁰. Ο ναός του Απόλλωνος Πατρώου στην Αγορά της Αθήνας, σύμφωνα με εκτίμηση του Steward, θα είχε πλήρως αποπερατωθεί σε λιγότερο από έξι έτη (~306-300 π.Χ.), στα οποία περιλαμβάνει την ολοκλήρωση του κτηρίου, των αετωματικών γλυπτών και της ανακαίνισης του παρακείμενου ναΐσκου¹⁰⁹¹. Αντίστοιχα η Wescoat αναζητώντας τον πραγματικό αναθέτη του δωρικού εξάστυλου πρόστυλου μνημείου των Φιλίππου Γ' και Αλεξάνδρου Δ' στη Σαμοθράκη, καταλήγει σε μια σειρά από εναλλακτικές λύσεις για τα πιθανά πρόσωπα, με κοινό τόπο σε κάθε περίπτωση τα πολύ στενά χρονικά περιθώρια παραγγελίας και εκτέλεσης του έργου, που δεν υπερβαίνουν τα δύο χρόνια¹⁰⁹², στα οποία περιλαμβάνεται ο χρόνος εξόρυξης μαρμάρων και θαλάσσιας μεταφοράς τους από τη Θάσο και την Αθήνα.

Η οικοδόμηση του μνημείου του Νικίου δύναται να συντελέστηκε με ταχείς ρυθμούς, με δεδομένο ότι η χρηματοδότηση ήταν ιδιωτική, επομένως δυνητικά απρόσκοπτη χωρίς να μεσολαβούν γραφειοκρατικές διαδικασίες δημόσιου έργου. Οι διαπραγματεύσεις για την επιλογή του κατάλληλου χώρου, όπως και η παραγγελία του σχεδίου στον αρχιτέκτονα θα πρέπει να έγιναν σχετικά άμεσα. Τούτο αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση, ώστε το σχέδιο να έχει οριστικοποιηθεί το αργότερο μέχρι τις αρχές του καλοκαιριού, προκειμένου να γίνουν οι παραγγελίες εξόρυξης των λίθων και να προλάβουν ίσως να μεταφερθούν οι όγκοι στο εργοτάξιο από τα λατομεία του Πειραιά και της Πεντέλης πριν από το φθινόπωρο¹⁰⁹³.

Κόστος κατασκευής του χορηγικού μνημείου

Ο Νικίας σχεδόν αμέσως μετά την ανάληψη της χορηγίας και τη σύσταση της ομάδας του χορού θα άρχισε να διαθέτει χρηματικά ποσά για την πληρωμή του χοροδιδασκάλου και του αυλητή, για το ράνιμο των πολυτελών ενδυμάτων, για τη διαμονή και σίτιση όλων των συμμετεχόντων, όπως επίσης και για την πιθανή ενοικίαση ειδικού χώρου για τις πρόβες¹⁰⁹⁴. Κρίνοντας από το μέγεθος και την πολυπλοκότητα του χορηγικού μνημείου, τα παραπάνω έξοδα πιθανότατα αποτέλεσαν ένα σχετικά μικρό ποσοστό της συνολικής δαπάνης, από την οποία η μερίδα του λέοντος κατευθύνθηκε στην ανέγερση του κτηρίου.

Σημαντικός αριθμός οικοδομικών επιγραφών που αφορούν σε έργα του 4^{ου} αι. π.Χ., κυρίως από την Επίδαυρο¹⁰⁹⁵ και τους Δελφούς¹⁰⁹⁶, παρέχουν δυνητικά πληθώρα

¹⁰⁹⁰ (Burford, 1969, 192).

¹⁰⁹¹ (Steward, 2017, 305-307).

¹⁰⁹² (Wescoat, 2017, 181-183). Ενδεικτικά αναφέρεται ότι σε περίπτωση που το μνημείο παραγγέλθηκε από τον Πολυπέρχωνα, ο μέγιστος διαθέσιμος χρόνος εκτέλεσης του έργου εκτείνεται το πολύ σε δύο χρόνια μεταξύ 319 και 317 π.Χ.

¹⁰⁹³ Διότι οι βροχές θα δυσχέραιναν σημαντικά το έργο της λιθαγωγίας, δημιουργώντας λάσπες στο οδικό δίκτυο, το οποίο στη μεγαλύτερη έκτασή του δεν ήταν λιθόστρωτο.

¹⁰⁹⁴ Σχετικά με τα πιθανά έξοδα προετοιμασίας του διθυράμβου, βλ. (Agelidis, 2009, 13-14).

¹⁰⁹⁵ Βλ. τη σχετική μονογραφία της (Burford, 1969) και πιο πρόσφατα του (Prignitz, 2014) ως προς τις οικοδομικές επιγραφές των κτηρίων στο ιερό του Ασκληπιού.

¹⁰⁹⁶ Για τη δημοσίευση και σχολιασμό των επιγραφών με τους οικονομικούς απολογισμούς των ναοποιών στο ιερό του Απόλλωνος στους Δελφούς τον 4ο αι. π.Χ. βλ. (Bousquet, 1989, 59-129, 249-

συγκριτικών στοιχείων για τις δαπάνες σε εργασίες και υλικά. Παρ' όλα αυτά καθίσταται προφανές από τη μελέτη του περιεχομένου τους ότι υπεισέρχονται στην κάθε περίπτωση αστάθμητοι παράγοντες¹⁰⁹⁷, οι οποίοι δεν επιτρέπουν γενικεύσεις. Ως αποτέλεσμα είναι ιδιαίτερα δυσχερής η διαμόρφωση μέσης τιμής μονάδας ανά υλικό ή εργασία, οπότε δεν μπορούν να γίνουν ικανοποιητικές επιμετρήσεις για την εξαγωγή του συνολικού κόστους.

Το πόσο κόστισε η κατασκευή του χορηγικού μνημείου, βρίσκεται εκτός των ορίων της παρούσας εργασίας, διότι αποτελεί δυνάμει αυτοτελές θέμα μελέτης, στο οποίο απαιτείται η συνδρομή άλλων επιστημονικών ειδικοτήτων όπως: αρχαιολόγων, επιγραφικών, ιστορικών της οικονομίας. Μπορεί ωστόσο να δοθεί μια τάξη μεγέθους του ποσού που δαπάνησε ο Νικίας, κυρίως σε αντιδιαστολή με το κόστος ζωής των απλών πολιτών της Αθήνας.

Κατά τη Burford το κόστος οποιουδήποτε από τους μικρούς ναούς στο ιερό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο θα μπορούσε να είχε καλυφθεί από έναν ιδιώτη πολίτη της Αθήνας, ο οποίος είχε την υποχρέωση μιας τριηραρχίας στην εποχή του ρήτορα Δημοσθένους¹⁰⁹⁸. Αναλογικά με τον ναό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο, εκτιμά πως ο ναός της Αρτέμιδος, εξάστυλος πρόστυλος και μικρότερος από το χορηγικό μνημείο του Νικίου¹⁰⁹⁹, κόστισε μεταξύ 48.000-60.000 δραχμών¹¹⁰⁰. Τα δομικά στοιχεία στα περισσότερα μέρη του κτηρίου αποτελούνται από πωρόλιθο –εξωτερικοί κι εσωτερικοί κίονες, τοίχοι, βαθμίδες κρηπίδας– για τον στυλοβάτη και τις πλάκες δαπέδου του σηκού και του προνάου χρησιμοποιήθηκε σκληρός ασβεστόλιθος, ενώ οι σίμες και τα ακρωτήρια με τη μορφή Νίκης λαξεύτηκαν σε πεντελικό μάρμαρο¹¹⁰¹. Σημαντικό μέρος της συνολικής δαπάνης θα πρέπει να αναλώθηκε στη μεταφορά πωρόλιθων από την Κόρινθο και μαρμάρου από την Αθήνα¹¹⁰². Στην περίπτωση του χορηγικού μνημείου το αντίστοιχο κόστος θα ήταν σαφώς μικρότερο, λόγω της εγγύτητας των λατομείων του Πειραιά και της Πεντέλης. Λαμβάνοντας ωστόσο υπόψη ότι το μέγεθός του είναι μεγαλύτερο από τον ναό της Αρτέμιδος και ότι τα μαρμάρινα μέλη είναι περισσότερα, θεωρείται πολύ πιθανό η δαπάνη να έφτανε σε αντίστοιχο ύψος, αγγίζοντας δηλαδή ακόμη και τις δύο τριηραρχίες.

Το ποσό είναι ιλιγγιώδες, ειδικά εάν ληφθεί υπόψη το κόστος διαβίωσης και τα εισοδήματα ενός μέσου πολίτη στην Αθήνα κατά τον 4^ο αι. π.Χ.: Το ημερομίσθιο ενός ανειδίκευτου εργάτη είναι 1.5 δραχμή, μία μνα σιταριού (~436 γραμμάρια) κόστιζε 5 δραχμές, ενώ εκτιμάται ότι μια τετραμελής οικογένεια δαπανούσε ετησίως

266) και ειδικά για το κόστος εργασιών οικοδόμησης του ναού (Amandry & Hansen, 2010, 456-459, 474-490, 457 Εικ. 18.22).

¹⁰⁹⁷ Ενδεικτικά αναφέρονται: αριθμός ατόμων στο κάθε συνεργείο, τα απαιτούμενα ημερομίσθια για την ολοκλήρωση της εκάστοτε εργασίας, διαφοροποιήσεις τιμών για συναφείς εργολαβίες, διακυμάνσεις στο κόστος μεταφοράς, κ.ά.

¹⁰⁹⁸ (Burford, 1969, 84).

¹⁰⁹⁹ Ως προς την επιφάνεια το μνημείο του Νικίου έχει μέγιστη κάλυψη 184 m² και ο ναός της Αρτέμιδος 124 m², επομένως η μεταξύ τους σχέση είναι 1:0.67.

¹¹⁰⁰ (Burford, 1969, 82).

¹¹⁰¹ (Roux, 1961, 202), (Burford, 1969, 70).

¹¹⁰² Βλ. σχετικά με την εισαγωγή δομικών λίθων στην Επίδαυρο (Burford, 1969, 184-191).

περί τις 450 δραχμές¹¹⁰³. Μόνο η δαπάνη για τους κεράμους της στέγης στο μνημείο του Νικίου κάλυπτε όλες τις ανάγκες ενός νοικοκυριού σχεδόν για δύο χρόνια¹¹⁰⁴.

¹¹⁰³ Βλ. (Williams, 1982, 241-246), ο οποίος βάσει μελέτης επιγραφικών και φιλολογικών πηγών αναδεικνύει πολύ ενδιαφέρουσες πτυχές της ζωής στην Αθήνα τον 4^ο αι. π.Χ. με βάση ενδεικτικές τιμές της αγοράς: Η αγορά οικοπέδου σε μη αστικοποιημένη περιοχή κινείτο περί τις 500 δραχμές, ενώ σε αστική ζώνη μια κατοικία κόστιζε ~1750 δραχμές. Η απόκτηση ζώων εμφάνιζε διακύμανση, για παράδειγμα για ένα βόδι απαιτείτο η δαπάνη από 50 έως 400 δραχμές, ενώ για ένα άλογο 300-1200. Προξενεί εντύπωση ότι οι σκλάβοι ήταν φθηνότεροι, 200 δραχμές για ανειδίκευτο και 300 εάν κατείχε κάποια τέχνη...

¹¹⁰⁴ Ο (Ορλάνδος, 1955-60, 109-112) καταγράφει τη διακύμανση στην τιμή μονάδος των κεράμων μεταξύ του μέσου του 4^{ου} αι. και του 2^{ου} αι. π.Χ. Στην εξεταζόμενη περίοδο κοστίζει 1-1.5 δραχμή ο κάθε στρωτήρας και καλυπτήρας. Σύμφωνα με τη γραφική αποκατάσταση της στέγης στο χορηγικό μνημείο η κεράμωση απαρτίζεται συνολικά από 848 τεμάχια, χωρίς να προσμετρώνται οι σίμες.

A. VIII: Μετρητικό σύστημα και αναλογίες

Διερεύνηση εφαρμογής αναλογιών

Πριν την αναζήτηση της πιθανής μονάδας μέτρησης, που χρησιμοποιήθηκε στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό ενός κτηρίου, είναι μεθοδολογικά ορθότερη η διερεύνηση αναλογικών σχέσεων, καθώς δεν αποκλείεται κάποιες από αυτές να αποκαλύπτουν το γενικό πλαίσιο αρχών που ακολούθησε ο αρχιτέκτονας¹¹⁰⁵.

Σε μια πρώτη προσέγγιση, όσον αφορά στις γενικές αναλογίες του χορηγικού μνημείου, ο λόγος των πλευρών σε κάτοψη είναι περίπου 2:3. Ο σηκός καταλαμβάνει τα 3/4 του συνολικού μήκους, ενώ αντιστοιχεί από 1/8 στην πρόσταση και στον πρόναο. Έτσι, τουλάχιστον σε επίπεδο πρωταρχικής σύλληψης, ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός διέπεται από απλές αναλογικές σχέσεις. Το ίδιο μπορεί να λεχθεί για τον κυρίως οικοδομικό όγκο, καθώς σε επίπεδο όψεων και συγκεκριμένα στη στάθμη του επιστυλίου, το μήκος της πρόσοψης είναι ακριβώς το διπλάσιο του ύψους κίονα¹¹⁰⁶, στις πλευρικές όψεις περί τα $2^{3/4}$, ενώ το μέγιστο ύψος του κτηρίου τα 9/5.

Για την ανάλυση της εξάστυλης πρόστασης σε επίπεδο όψης λαμβάνονται υπόψη μια σειρά από αναλογικές σχέσεις των επί μέρους στοιχείων που την απαρτίζουν. Παράλληλα οι ίδιες σχέσεις αναζητούνται σε κτήρια δωρικού ρυθμού του 4^{ου} αι., αλλά και επιλεγμένα αττικά του 5^{ου} αι. π.Χ., έτσι ώστε να διαπιστωθούν συγκλίσεις ή αποκλίσεις στο μνημείο του Νικίου σε σχέση με την τρέχουσα αρχιτεκτονική παραγωγή της εποχής. Τα στοιχεία συνοψίζονται στον παρακάτω πίνακα¹¹⁰⁷:

¹¹⁰⁵ (Coulton, 1975, 89).

¹¹⁰⁶ Βλ. (Wescoat, 2017, 163) όπου διαπιστώνεται ως γενική αρχή σε εξάστυλες προσόψεις.

¹¹⁰⁷ Τα παραδείγματα επιλέχθηκαν με κύριο κριτήριο την πληρότητα των στοιχείων που διασώζουν, ως εκ τούτου απουσιάζουν τα λιγοστά αττικά κτήρια του 4^{ου} αι. για τα οποία είναι άγνωστα κρίσιμα μεγέθη, όπως π.χ. ύψη κίωνων. Στον πίνακα παρατίθενται οι σχετικές τιμές, οι οποίες προέκυψαν από τις διαστάσεις που δίνονται στην εκάστοτε σχετική εργασία με το κάθε μνημείο και συγκεκριμένα από: (Dinsmoor & Jr., 2004), (Gottlob, 1925), (Roux, 1961), (Hill & Williams II, 1966), (Michaud, 1977), (Pakkanen, 2004), (Amandry & Hansen, 2010), (Κυριάκη, 2012), (Østby, 2014), (Wescoat, 2017).

Αναλογικές σχέσεις στοιχείων ύψους σε δωρικά κτήρια του 5 ^{ου} και 4 ^{ου} αι. π.Χ.							
Κτήριο	ἩΚΙΟΝΑ ΔΚΙΟΝΑ	ἩΘΡΙΓΚΟΥ ΔΚΙΟΝΑ	ἸΜΕΤΑΞΟΝΙΟΥ ΔΚΙΟΝΑ	ἸΣΤΥΛΟΒΑΤΗ ἩΚΙΟΝΑ	ἩΖΩΦΟΡΟΥ ἩΕΠΙΣΤΥΛΙΟΥ	ἩΚΙΟΝΑ ἩΘΡΙΓΚΟΥ	ἩΘΡΙΓΚΟΥ ἩΓΕΙΣΟΥ
Προπύλαια: Κεντρική Πτέρυγα	5.66 (Δυτικά) 5.48 (Ανατολικά)	1.75	2.331	-	1.017	3.25 (Δυτικά) 3.146 (Ανατολικά)	6.552 (Δυτικά) 6.775 (Ανατολικά)
Προπύλαια: Πινακοθήκη	5.45	1.78	2.333	-	1.018	3.061	6.70
Ναός Ηφαίστου	5.61	1.95	2.534	2.399	0.985	2.873	6.212
Θόλος Δελφών ~380	6.825	1.64	2.413	-	1.110	4.159	7.792
Ναός Ασκληπιού Επίδαυρος ~370	6.2	1.639	2.454	2.109	1.127	3.603	7.538
Ναός Απόλλωνος Δελφών 366-326	6.17 ή 6.61	1.79	2.403	2.045 ή 1.908	1.197	3.446 ή 3.211	5.961
Ναός Αθηνάς Προναίας Δελφών ~360	5.92	1.605	2.293	2.084	1.112	3.688	6.695
Θόλος Επιδαύρου 355-340	[6.88]	[1.728]	2.392	-	[1.121]	3.988	[7.187]
Ναός Αλέας Αθηνάς Τεγέας 340-330	[6.57]	1.614	2.475	[2.00]	1.123	4.074	7.969
Ναός Αρτέμιδος Επιδαύρου ~330	[6.8- 7.00]	1.883	2.78	[2.075- 2.00]	1.158	[3.79- 3.93]	[6.205]
Ναός Διός Νεμέας 330-320	6.34	1.53	2.30	1.945	1.113	4.136	8.00
Ναός Διός Στράτου 330-321	[6.11- 6.15] Αρχικά σχεδιάστηκε 6.72-6.76	1.565	2.449	2.111- 2.098 Αρχικά σχεδιάστηκε 1.919- 1.906	1.146	3.90- 3.92 Αρχικά σχεδιάστηκε 4.29- 4.32	8.141
Μνημείο Νικίου 320/319	6.58	1.775	2.533	2.02	1.205	3.70	6.638
Αφιέρωμα Φιλίππου Γ' & Αλεξάνδρου Δ', Σαμοθράκη 323- 317	6.53	1.728	2.491	2.02	1.231	3.77	6.289
Πρότυλο Τελετουργικού Εστιατορίου Επιδαύρου τέλη 4 ^{ου} αρχές 3 ^{ου} αι.	[5.95]	1.757	2.334	-	1.25	3.384	6.572
Νότια Στοά Κορίνθου ~300	[6.61- 6.77]	1.682	2.435	-	1.164	3.93- 3.99	7.021

Η αναλογία του ύψους των κίωνων του χορηγικού μνημείου ως προς την κάτω διάμετρο διαφοροποιείται αισθητά από τα αττικά μνημεία του 5^{ου} αι. και συμβαδίζει περισσότερο με κτήρια που χρονολογούνται στο β' μισό του 4^{ου} αι., όπως ο ναός της

Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα, αλλά σε κάθε περίπτωση δεν υπερβαίνει τους πλέον υψίκορμους κίονες της περιόδου, που σημειώνονται στη θόλο των Δελφών.

Κατά την κλασική εποχή το ύψος του θριγκού προσεγγίζει τις δύο κάτω διαμέτρους κίονα (2D), αλλά προοδευτικά ελαττώνεται στη διάρκεια του 4^{ου} αι. κι εμφανίζεται συχνότερα ως περίπου το 1^{3/5} (1.6D), ενώ σε περιπτώσεις όπως ο ναός του Διός στη Νεμέα μειώνεται τόσο, που αντιστοιχεί σχεδόν σε μιάμιση διάμετρο (1.5D). Στο μνημείο του Νικίου η ίδια αναλογική σχέση τείνει προς το 1^{4/5} μαζί με τον ναό του Απόλλωνος στους Δελφούς. Για τα δεδομένα της αττικής αρχιτεκτονικής του 4^{ου} αι. η αναλογία θριγκού προς κάτω διάμετρο στο μνημείο του Νικίου φαίνεται να διαφοροποιείται σημαντικά σε σχέση με τα σύγχρονά του, ελάχιστα σωζόμενα, δείγματα που κινούνται περί το 1.6 D¹¹⁰⁸. Η πιθανή ερμηνεία για αυτή την παρέκκλιση εντοπίζεται στο πρότυπο του χορηγικού μνημείου, στα μνησίκλεια Προπούλεια και συγκεκριμένα στην Πινακοθήκη όπου εμφανίζεται η ίδια ακριβώς αναλογία.

Ο λόγος του ύψους της ζωφόρου προς αυτό του επιστυλίου προσεγγίζει το 1:1 στην κλασική εποχή. Στη διάρκεια του 4^{ου} αι. οι αναλογίες τροποποιούνται, το επιστύλιο χαμηλώνει κι ως αποτέλεσμα η ζωφόρος εμφανίζεται ψηλότερη, συνήθως κατά 1/10 με 1/8. Στις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα παρατηρείται περαιτέρω αύξηση της ζωφόρου, στο 1/7 του ύψους επιστυλίου στον ναό του Διός στη Στράτο και της Αρτέμιδος στην Επίδαυρο, στο 1/5 στο μνημείο του Νικίου με μέγιστο το 1/4 στο Τελετουργικό Εστιατόριο της Επιδαύρου. Η αναλογία ζωφόρου προς το επιστύλιο στο μνημείο του Νικίου συμβαδίζει μόνο με τον ναό του Απόλλωνος στους Δελφούς, κατά τα άλλα δεν απαντάται σε κάποιο άλλο από τα κτήρια που παρατίθενται στον πίνακα, ούτε αλλού στην Αθήνα την ίδια περίοδο¹¹⁰⁹.

Κοινό χαρακτηριστικό σε όλα τα κτήρια του 4^{ου} αι. με εξάστυλη πρόσοψη είναι η αναλογία 1:2 μεταξύ ύψους κίονα και στυλοβάτη, η οποία εμφανίζεται συστηματικά με ελάχιστες αποκλίσεις ως προς την ιδεατή τιμή, με την οποία ως σημειωθεί ότι υπάρχει πρακτικά πλήρης ταύτιση στο μνημείο του Νικίου.

Όσον αφορά στη σχέση μεταξύ ύψους κίονα και θριγκού, κυμαίνεται περί το 1:4 στους περίπτερους ναούς στο β' μισό του 4^{ου} αι. (Νεμέας, Τεγέας, Στράτου), αλλά και στη Θόλο της Επιδαύρου ή τη Νότια Στοά της Κορίνθου. Στην περίπτωση του χορηγικού μνημείου η αντίστοιχη σχέση εντοπίζεται μεταξύ 3^{3/5} και 3^{3/4}, οπότε διαπιστώνεται σύγκλιση με πρωιμότερα κτήρια, αναγόμενα στο πρώτο μισό του 4^{ου} αι., κυρίως με το ναό της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς και δευτερευόντως με το ναό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο.

Τέλος το γείσο ως προς τον θριγκό, από αναλογία περίπου 1/6 την κλασική εποχή απομειώνεται μόλις στο 1/8 στους περίπτερους ναούς της Νεμέας, Τεγέας και

¹¹⁰⁸ Ο (Townsend, 1982, 364) παραθέτει μόλις ακόμη δύο παραδείγματα, τη δωρική στοά στο Ασκληπιείο με 1.62D και το προστώο του Φίλωνος στο Τελεστήριο της Ελευσίνας με 1.67D.

¹¹⁰⁹ Βλ. (Townsend, 1982, 377): Σκηνή Διονυσιακού θεάτρου 1.14, Προστώο Φίλωνος στο Τελεστήριο της Ελευσίνας 0.97, Δωρική στοά Ασκληπιείου 1.12.

Στράτου. Το μνημείο του Νικίου βρίσκεται στο ενδιάμεσο φάσμα τιμών, με αναλογία ελάχιστα μικρότερη του 1:7, παρόμοια με τον ναό της Προναίας στους Δελφούς.

Όπως γίνεται αντιληπτό, το μνημείο του Νικίου αποτελεί προϊόν, που ευθυγραμμίζεται κατά κύριο λόγο με την αρχιτεκτονική παραγωγή του 4^{ου} αι. π.Χ. στον ελλαδικό χώρο¹¹¹⁰. Οι όποιες αποκλίσεις σημειώθηκαν, σχετίζονται με τη σαφή πρόθεση αναφοράς τόσο ευρύτερα σε στοιχεία της αττικής κλασικής παράδοσης όσο και πιο συγκεκριμένα στα Προπύλαια του Μνησικλέους.

Τα παραπάνω, ωστόσο, απλώς περιγράφουν ένα πιθανό σύνολο αρχών, οι οποίες διέπουν τον σχεδιασμό της εξάστυλης πρόστασης του μνημείου. Δε σημαίνει όμως απαραίτητως ότι οι συγκεκριμένες ιδέες εφαρμόστηκαν από τον αρχιτέκτονα του χορηγικού μνημείου. Άλλωστε με μόνη εξαίρεση τη σχέση στυλοβάτη προς ύψος κίονα, οι τιμές σε κάθε μία από τις υπόλοιπες αναλογικές σχέσεις που εξετάστηκαν, δεν μπορούν να εκφραστούν ως απλά κλάσματα¹¹¹¹, επομένως χρησιμεύουν ως ενδείξεις κυρίως στην εποπτεία κι όχι στην ερμηνεία του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού. Για την εμβάθυνση σε αυτό το ζήτημα απαιτείται περαιτέρω διερεύνηση των πιθανών μονάδων μέτρησης, που χρησιμοποιήθηκαν στη σύλληψη και υλοποίηση του έργου.

Μετρολογική ανάλυση

Στην ελληνική αρχιτεκτονική η διερεύνηση ενός θεμελιώδους μεγέθους, το οποίο ιδανικά θα περιγράφει όσο το δυνατόν περισσότερες γενικές και επιμέρους διαστάσεις ενός κτηρίου, αποτελεί ίσως μια από τις σημαντικότερες παραμέτρους για την κατανόηση του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού. Η αντιμετώπιση του θέματος έχει κινηθεί σε τρεις κύριες κατευθύνσεις, από τις οποίες αναφέρονται ενδεικτικά οι πιο χαρακτηριστικές συμβολές.

Ο Dinsmoor στη μετρολογική ανάλυση των αθηναϊκών μνημείων βασίζεται αποκλειστικά στη χρήση του πόδα¹¹¹². Επιπλέον υποστηρίζει ότι η αναζήτηση διαστάσεων σε ακέραιους πόδες δεν είναι ορθή, γι' αυτό καταφεύγει στη χρήση υποδιαίρεσεων σε δακτύλους ή ίντσες¹¹¹³. Λόγω όμως αυτής της μεθόδου καταλήγει σε κλάσματα με πολύ μεγάλους παρονομαστές, που είναι αμφίβολο εάν και κατά πόσο θα μπορούσαν να μετρηθούν επιτόπου στο εργοτάξιο, ακόμη και ύστερα από σχετική απλοποίηση¹¹¹⁴.

¹¹¹⁰ Η συγκριτική ανάλυση με ένα μεγαλύτερο εύρος παραδειγμάτων επιβεβαιώνει τα συμπεράσματα των προηγούμενων μελετητών βλ. (Townsend, 1982, 363, 375-376, 378), (Townsend, 2004, 319), (Svenshon, 2002, 123-124).

¹¹¹¹ Κατά τον (Coulton, 1974, 72) οι αναλογίες που διέπουν το σχέδιο ενός κτηρίου, αναμένεται να εκφράζονται με απλές και όχι με σύνθετες αναλογικές σχέσεις.

¹¹¹² Ο προσδιορισμός του ιωνικού και αττικού πόδα προκύπτει από τις οικοδομικές επιγραφές, π.χ. του Ερεχθείου, όπου γίνεται σαφής αναφορά σε λιθόπλινθους τυποποιημένου μήκους τεσσάρων ποδών (Dinsmoor & Jr., 2004, 5-6).

¹¹¹³ (Dinsmoor & Jr., 2004, 188, 199, 208-209).

¹¹¹⁴ Συχνά ο Dinsmoor καταλήγει σε μια θεωρητική τιμή ενός μεγέθους π.χ. το ύψος μιας στρώσης, για την οποία στη συνέχεια προτείνει μια εναλλακτική έκφραση σε ένα πιο απλό κλάσμα, χάριν ευκολότερης εκτέλεσης από το συνεργείο.

Στον αντίποδα της παραπάνω προσέγγισης, άλλοι ερευνητές επιχειρηματολογούν υπέρ της ύπαρξης ενός modulus (εμβάτη), ο οποίος ορίζεται από τον αρχιτέκτονα ανεξάρτητα από τις τοπικές μονάδες μέτρησης μήκους, και ως εκ τούτου είναι μοναδικός για το εκάστοτε κτήριο. Κατά τον J. De Waele η τιμή του εμβάτη κυμαίνεται μεταξύ 29-33 cm, δηλαδή ανάμεσα στον ιωνικό και τον δωρικό πόδα και παράλληλα διατυπώνει έναν «νόμο»: Στα κλασικά κτήρια τα τυπικά μεταξόνια διαστήματα εκφράζονται πάντοτε σε ακέραιους εμβάτες¹¹¹⁵. Υπέρ της χρήσης ενός modulus στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό τάσσεται επίσης ο J. Pakkanen, ο οποίος βασίζεται σε μεθόδους στατιστικής ανάλυσης για να προσδιορίσει με το ελάχιστο δυνατό σφάλμα το ιδεατό μέγεθος, που θα περιγράφει με τον βέλτιστο τρόπο όλες τις γενικές και επιμέρους διαστάσεις του κτηρίου¹¹¹⁶.

Ο M. W. Jones διαφοροποιείται από τους παραπάνω. Βασιζόμενος στο έργο του Βιτρούβιου επιχειρηματολογεί υπέρ του ότι ο εμβάτης σχεδιασμού σχετίζεται με το μέγεθος ενός χαρακτηριστικού αρχιτεκτονικού μέλους, που στην περίπτωση του δωρικού ρυθμού υποστηρίζει πως είναι κατά κανόνα το τρίγλυφο¹¹¹⁷.

Στο χορηγικό μνημείο του Νικίου οι γενικές διαστάσεις, όπως και πολλά από τα μεγέθη των επιμέρους αρχιτεκτονικών στοιχείων, έχουν προσδιοριστεί ακριβώς ή με πολύ ικανοποιητική προσέγγιση, επομένως είναι εφικτή η διερεύνηση μιας πιθανής μονάδας μέτρησης, η οποία θα χρησιμοποιήθηκε κατά τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό και την υλοποίηση του έργου, έτσι ώστε να εξακριβωθεί ποια από τις παραπάνω τρεις προσεγγίσεις έχει την καλύτερη εφαρμογή στην προκειμένη περίπτωση.

Μετρολογική ανάλυση του μνημείου κατά Svenshon και Dinsmoor

Ο Svenshon σε μια συνοπτική μετρολογική ανάλυση του μνημείου, εξάγει τον modulus σχεδιασμού του μνημείου από το τυπικό μεταξόνιο διάστημα, το οποίο θεωρεί ίσο με $6^{1/2}$ εμβάτες μήκους 32.2 cm¹¹¹⁸. Έπειτα επαληθεύει τη χρήση αυτής της μονάδας εκφράζοντας τα μεγέθη επιμέρους στοιχείων¹¹¹⁹, τα οποία συνοψίζονται στον παρακάτω πίνακα:

¹¹¹⁵ (De Waele, 1988, 206), (De Waele, 1990, 63-64). Σύμφωνα με τη θεωρία του προτείνει για τον Παρθενώνα τη χρήση εμβάτη 30.65 cm, τυπικό μεταξόνιο 14E και γωνιακό 12E, ενώ για την Κεντρική Πτέρυγα των Προπυλαίων δίνει εμβάτη 30.2 cm, τυπικό μεταξόνιο 14E και γωνιακά 11^{1/4}E.

¹¹¹⁶ (Pakkanen, 2013, 9-24). Η μέθοδός του βασίζεται αποκλειστικά στη χρήση ηλεκτρονικού υπολογιστή και κατάλληλου εξειδικευμένου λογισμικού, το οποίο επεξεργάζεται όλες τις διαθέσιμες μετρήσεις, που έγιναν στο πεδίο, ώστε να καταλήξει στο τελικό αποτέλεσμα λαμβάνοντας υπόψη παράμετρος που σχετίζονται με ελαχιστοποίηση σφαλμάτων. Βλ. συνοπτική περιγραφή της μεθόδου σε προηγούμενη εργασία του για τον ναό του Διός στη Στράτο (Pakkanen, 2004, 111-112), όπου καταλήγει στη χρήση εμβάτη 10.53 cm, ακριβώς το 1/3 του τοπικού πόδα 0.316 m, που πρότειναν οι Picard και Courby, οπότε το τυπικό μεταξόνιο προκύπτει 30E, 27E τα γωνιακά και οι γενικές διαστάσεις στη στάθμη του στυλοβάτη 158X308E.

¹¹¹⁷ (Wilson Jones, 2001).

¹¹¹⁸ Ο εμβάτης, όπως αναφέρει, προσεγγίζει τον «ιωνικό» πόδα, ο οποίος κανονικά έχει μήκος 32.5-32.8 cm. Είναι άγνωστο γιατί αναφέρεται στο δωρικό πόδι ως ιωνικό βλ. (Svenshon, 2002, 120 και σημ. 53).

¹¹¹⁹ (Svenshon, 2002, 120-121).

Χαρακτηριστικό μέγεθος ή διάσταση	Εμβάτης 32.2 cm	Μέγεθος με βάση εμβάτη	Μέση θεωρητική τιμή
Μήκος τριγλύφου	21''	0.4226	0.419
Ύψος ζωφόρου	34''	0.68425	0.681
Μήκος μετόπης	31''	0.6238	0.628
Ύψος επιστυλίου	28''	0.5635	0.565
Ύψος γείσου	11''	0.2213	0.221
Κάτω διάμετρος κίονα	42''	0.8452	0.838
Άβακας κιονοκράνου	45''	0.9056	0.903
Ύψος κεντρικού ορθοστάτη τυμπάνου αετώματος	4' / 64'''	1.288	1.289
Μήκος κεντρικού ορθοστάτη τυμπάνου αετώματος	Ελάχιστα μεγαλύτερο από 5' / 80''	1.61+	1.637
Μήκος αετώματος	32.5' / 520''	10.465	10.457
Μήκος δυτικής όψης στη στάθμη της ευθυντηρίας	40' / 640''	[12.88]	[12.58]

Η προσέγγιση του Svenshon εκ πρώτης όψεως φαίνεται πολύ ικανοποιητική, όσον αφορά στα επί μέρους μεγέθη που παραθέτει. Όπως παραδέχεται, μόνο για τα κιονόκρανα δεν υπήρξε δυνατότητα έκφρασης των διαστάσεών τους με τον προτεινόμενο εμβάτη πλην του άβακα. Τα στοιχεία της ζωφόρου παρουσιάζουν μεμονωμένα τη μεγαλύτερη σχετική απόκλιση από τις θεωρητικές τιμές, ωστόσο συνδυασμένα το μήκος τριγλύφου και μετόπης αθροίζουν 52'', που αντιστοιχεί σε 1.0465 m, δηλαδή σημειώνεται πρακτικά αμελητέα απόκλιση μόλις μισού χιλιοστού ως προς τη μέση τιμή, που μετρήθηκε στο μνημείο. Εάν όμως γίνει απόπειρα να εκφραστούν οι γενικές διαστάσεις του κτηρίου, όπως αυτές προσδιορίστηκαν στη γραφική αποκατάσταση με βάση τον προτεινόμενο εμβάτη των 32.2 cm του Svenshon, τότε δεν προκύπτουν ικανοποιητικά ακέραια πολλαπλάσια ακόμη και κατόπιν αναγωγής σε δακτύλους¹¹²⁰.

Ο Dinsmoor καταπιάνεται με τη μετρολογική ανάλυση του μνημείου του Νικίου στο αδημοσίευτο χειρόγραφο του, όπου αφιερώνει σχεδόν τη μισή έκταση του κειμένου στην περιγραφή των γενικών και επιμέρους διαστάσεων ανά στρώση με βάση τον δωρικό πόδα, τον οποίο έθεσε στην προκειμένη περίπτωση ίσο με 32.634 cm. Για τον προσδιορισμό του μεγέθους βασίστηκε στο τυπικό μεταξόνιο διάστημα, όπως

¹¹²⁰ Γι' αυτό φαίνεται άλλωστε πως παραθέτει μόνο δύο από τις γενικές διαστάσεις του μνημείου, λόγω της δυσκολίας να εκφραστούν άλλα σχετικά μεγέθη σύμφωνα με το ίδιο σύστημα. Στη γραφική αποκατάσταση της κάτοψης που παραθέτει ο (Svenshon, 2002, 186 Εικ. 91) υπολογίζει το μήκος του χορηγικού μνημείου στα 15.082 m που αντιστοιχεί σε 749.41'', πλάτος στο ύψος στυλοβάτη, χωρίς να περιλαμβάνεται η προεξοχή ως προς τους γωνιακούς κίονες, 10.894 m=549.31'' πλευρικό μήκος κρητιδώματος 4.10 m=203.72''. Η αντιπαραβολή με χαρακτηριστικές γενικές διαστάσεις, που υπολογίστηκαν στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας δίνουν παρόμοια αποτελέσματα, τα οποία παρατίθενται σε δακτύλους των 2.0125 cm: Μήκος επιστυλίου στις στενές όψεις 540.42'', μήκος επιστυλίου στις πλευρικές όψεις 748.57'', αξονική απόσταση γωνιακών τριγλύφων 519.60'', αξονική απόσταση γωνιακών κίωνων στη στάθμη επιστυλίου 500.42'', μήκος στυλοβάτη 546.33'', μήκος θυραίου τοίχου στο ύψος αντιθήματος 463.10'', ύψος κίονα 270.26''.

αναφέρει μια από τις πλέον ακριβείς διαθέσιμες διαστάσεις, το οποίο θεώρησε ίσο με $6^{5/12}$ πόδια¹¹²¹.

Με βάση τον προτεινόμενο πόδα ο Dinsmoor παραθέτει πολλές δεκάδες μικρών και μεγάλων διαστάσεων, από τις οποίες αναφέρονται στη συνέχεια οι πλέον χαρακτηριστικές¹¹²²: Ο στυλοβάτης στη δυτική εξάστυλη όψη σχεδιάστηκε με μήκος $34'$, αλλά μειώνεται στα $33^{3/4}'$ στο καθαρό διάστημα μεταξύ των γωνιακών κίωνων¹¹²³. Το μνημείο στο ύψος των επιστυλίων έχει πλάτος $33^{3/8}'$ και μήκος $46^{1/3}'$, στο οποίο αντιστοιχούν $39^{17/24}'$ πλευρικού τοίχου μαζί με κορμό παραστάδος, ενώ με $5^{23/24}'$ ισούται το πλευρικό μεταξόνιο διάστημα¹¹²⁴. Σε άλλο σημείο αναφέρει ελαφρώς διαφοροποιημένα μεγέθη, $33^{5/16}' \times 46^{1/8}'$ για το ορθογώνιο της ζωφόρου¹¹²⁵. Ο θυραίος τοίχος έχει μήκος $28^{55/96}'$ και οι καθαρές εσωτερικές διαστάσεις του σηκού είναι $29^{79/96}' \times 31^{11/24}'$. Για το ύψος κίονα παραδίδει την ιδεατή διάσταση των $15^{125/224}$ που τροποποιήθηκε σε $15^{9/16}$, όπως αναφέρει για ευκολία υλοποίησης στην πράξη¹¹²⁶. Ο Dinsmoor καταφεύγει συχνά σε αυτή την αιτιολόγηση, προκειμένου να προσαρμόσει τις μετρήσεις του στο πεδίο με τις θεωρητικές διαστάσεις των υπολογισμών του. Άλλη χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η κάτω διάμετρος κίονα¹¹²⁷, όπου από $2^{89/158}'$ δίνει την εναλλακτική λύση των $2^{7/12}'$.

Η έκφραση της πλειονότητας των διαστάσεων με την προτεινόμενη μονάδα μέτρησης του Dinsmoor δεν επιτυγχάνεται με ακέραια πολλαπλάσια, αλλά με κλάσματα, μερικά από τα οποία έχουν ακόμη και τριψηφίο παρονομαστή¹¹²⁸, θέτοντας εν αμφιβόλω εάν και κατά πόσο θα ήταν πρακτικές τόσο για τον αρχιτέκτονα στα στάδια του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού όσο και για την εκτέλεση του έργου στο εργοτάξιο.

Όπως γίνεται αντιληπτό, οι συμβολές του Svenshon και του Dinsmoor στη μετρολογική ανάλυση του μνημείου του Νικίου παρουσιάζουν αδυναμίες, επομένως κρίνεται σκόπιμη η εξέταση αυτής της πτυχής από μηδενική βάση, στην οποία λαμβάνονται υπόψη οι κύριες μεθοδολογικές προσεγγίσεις του θέματος που αναφέρθηκαν προϋτέρα, ενώ γίνεται χρήση των επικαιροποιημένων γενικών κι επιμέρους διαστάσεων του κτηρίου, που υπολογίστηκαν στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας.

¹¹²¹ (Dinsmoor Papers, A4. The columns and walls). Στο δαχτυλογραφημένο κείμενο θέτει ως μεταξόνιο διάστημα 2.094 m, το οποίο διορθώνει αργότερα με πένα στα 2.095 m. Ως μόνη πιθανή και λογική εναλλακτική λύση προτείνει μεταξόνιο $6^{13/32}$, από το οποίο προκύπτει πόδας 0.32702 m, που το διορθώνει χειρόγραφα σε 0.32687 m. Σε κάθε περίπτωση απορρίπτει αυτή την εναλλακτική, καθώς δημιουργεί πολύπλοκα κλάσματα στην έκφραση των γενικών διαστάσεων του κτηρίου.

¹¹²² Προφανώς τα μεγέθη σε πόδες που παρουσιάζονται, βασίζονται στις μετρήσεις και στις διαστάσεις που έχει υιοθετήσει ο Dinsmoor στη γραφική αποκατάσταση του μνημείου.

¹¹²³ (Dinsmoor Papers, A4. The columns and walls).

¹¹²⁴ (Dinsmoor Papers, A4. The columns and walls).

¹¹²⁵ (Dinsmoor Papers, B3. The Entablature).

¹¹²⁶ (Dinsmoor Papers, B2. The columns and Walls).

¹¹²⁷ (Dinsmoor Papers, A4. The columns and walls).

¹¹²⁸ Η πιο ακραία περίπτωση αφορά στο θεωρητικό μήκος αγγελιάς λιθόπλινθου στον ανατολικό τοίχο του σηκού, ίσο με $3^{607/864}$, (Dinsmoor Papers, B2. The columns and Walls).

Προσέγγιση της μονάδας μέτρησης μήκους

Στην Αθήνα διαπιστώνεται η χρήση δύο μονάδων μέτρησης μήκους, ο ιωνικός ή κοινός πόδας, μεταξύ 29.45-29.6 cm, και ο δωρικός περί τα 32.6-32.723¹¹²⁹. Στην περίπτωση του μνημείου του Νικίου, το μέσο μήκος των αγελαίων λιθόπλινθων του σηκού (1.294 m) υποδηλώνει την τυπική διάσταση των τεσσάρων ποδών¹¹³⁰, από την οποία προτάσσεται ως πιθανότερη η χρήση ενός δωρικού πόδα¹¹³¹. Η διερεύνηση μιας πιθανής μονάδας μέτρησης με βάση τις γενικές διαστάσεις του κτηρίου, μπορεί να οδηγήσει σε εσφαλμένα αποτελέσματα, ως εκ τούτου είναι προτιμότερο να εξεταστούν πρώτα μικρότερα χαρακτηριστικά μεγέθη, τα οποία μπορούν να εκφραστούν σε μικρότερη υποδιαίρεση σε δάχτυλα.

Αρχικά εξετάζονται τα στοιχεία της δωρικής ζωφόρου, έχοντας ως ενδεικτική μονάδα το 1/16 πόδα 32.723 cm. Το μέσο μήκος τριγλύφου είναι 41.9 cm, που εμπίπτει μεταξύ 20'' (40.9 cm) και 21'' (42.94 cm), ενώ η καλύτερη προσέγγιση επιτυγχάνεται στα 20.5'' (41.92 cm). Ομοίως για τη μετόπη μέσου μήκους 62.8 cm η πλέον εγγύτερη τιμή εκφράζεται από 30.75'', ανάμεσα στους 30.5'' (62.37 cm) και 31'' (63.4 cm). Το άθροισμα των στοιχείων της ζωφόρου είναι 51.25'', δηλαδή $3^{21/64}$ και συνακόλουθα το τυπικό μεταξόνιο διάστημα προκύπτει 102.5'' ή $6^{13/32}$. Το τυπικό μεταξόνιο, ίσο με 2.094 m, αποτελεί μία από τις πλέον ασφαλώς προσδιορισμένες διαστάσεις του κτηρίου. Λαμβάνοντας υπόψη την έκφραση του μήκους του σε δακτύλους και θέτοντας ως πόδα τα 32.723 cm λαμβάνεται η τιμή 2.096 m, η οποία διαφέρει από την πραγματική. Τούτο σημαίνει ότι είναι απαραίτητη μια ελάχιστη αναπροσαρμογή της μονάδας μέτρησης στα 32.687 cm¹¹³², ούτως ώστε να εκφράζει με τη βέλτιστη προσέγγιση το σύνολο και τα επιμέρους. Στον παρακάτω πίνακα συγκεντρώνονται χαρακτηριστικά μεγέθη του κτηρίου:

¹¹²⁹ Κατά τους (Dinsmoor & Jr., 2004, 7), ο κοινός πόδας ισούται με 29.45 cm και ο δωρικός, τον οποίο καλούν «αττικό», με 32.723 cm.

¹¹³⁰ Σε οικοδομικές επιγραφές οι διαστάσεις των αγελαίων λιθόπλινθων εμφανίζονται τυποποιημένες ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ. για παράδειγμα στο Ερέχθειο (Stevens & Paton, 1927, 303) ή στο προστώο του τελεστηρίου στην Ελευσίνα, έργο του Φίλωνος (IG II² 1666, 1668), (Eiteljorg, 1973, 53-56).

¹¹³¹ Η τιμή που προκύπτει είναι $1.294/4=0.3235$ m, η οποία προσεγγίζει πολύ ικανοποιητικά τον δωρικό πόδα σε αντίθεση με τον ιωνικό, ο οποίος δεν προκύπτει ακόμη κι αν γίνει παραδοχή ότι το μήκος των λίθων ήταν 4.5 πόδες, καθώς $1.294/4.5=0.2875$ m. Στο χορηγικό μνημείο του Θρασύλλου επίσης διαπιστώνεται η χρήση του δωρικού πόδα, βλ. (Μπολέτης, 2012, 217).

¹¹³² Για την ακρίβεια 0.326868 m, το οποίο χάριν ευκολίας στρογγυλοποιείται στα 0.32687 m. Την ίδια ακριβώς τιμή έχει προτείνει ο Dinsmoor (Papers, A4. The columns and walls) ως εναλλακτική λύση έκφρασης του μεταξονίου διαστήματος σε πόδες, την οποία αργότερα απέρριψε, διότι χρησιμοποιώντας την προκύπτουν δύσχρηστοι αριθμοί κλασμάτων στις γενικές διαστάσεις. Έτσι πρόταξε την αναγωγή του μεταξονίου σε $6^{5/12}$, οπότε έκανε χρήση του πόδα 0.32634 m. Ας σημειωθεί επίσης ότι στο δακτυλογραφημένο κείμενο το μεταξόνιο δηλώνεται 2.095 m, οπότε με την αντιστοιχία του σε $6^{13/32}$ ο πόδας προέκυπε 0.32702 m. Έπειτα τα παραπάνω διορθώνονται με μελάni σε 2.094 m και 0.32687 m.

Στοιχείο	Διάσταση (m)	Διάσταση σε δακτύλους / πόδια
Τρίγλυφο	0.419	$20^{1/2} / 1^{9/32}$
Μετόπη	0.628	$20^{3/4} / 1^{29/32} - 1^{15/16}$
Εμβάτης ζωφόρου	1.047	$51^{1/4} / 3^{3/16} - 3^{7/32}$
Ύψος ζωφόρου	0.681	$\sim 33 / 2^{3/32}$
Ύψος επιστυλίου	0.565	$\sim 27^{1/2} / 1^{23/32}$
Ύψος γείσου	0.2135	$\sim 10^{1/2} / \sim 2^{21/32}$
Οδοί γείσου	0.1025	$5/16$
Ακμή άβακα κιονοκράνου	0.903 – 0.887	$\sim 44 - \sim 43$ $2^{12/16} - 2^{23/32}$
Μέσο ύψος κιονοκράνου	0.3345	$\sim 16^{1/2} / \sim 1^{17/32}$
Μέσο ύψος άβακα-εχίνου-ιμάντων	0.2554	$12^{1/2} / 2^{25/32}$
Ύψος 1 ^{ου} σπονδύλου	1.634	80 / 5
Μέσο ύψος 2 ^{ου} , 3 ^{ου} , 4 ^{ου} σπονδύλου	1.155	$56^{1/2} / 3^{17/32}$
Κάτω διάμετρος	0.8264 – 0.8388	$40^{1/2} - 41$ $2^{17/32} - 2^{9/16}$
Άνω διάμετρος	0.663 – 0.673	$32^{1/2} - 33$ $2^{1/32} - 2^{1/16}$
Ύψος τυμπάνου αετώματος	1.289	$63 - 3^{15/16}$
Μέσο μήκος αγελαίας λιθόπλινθου	1.294	$\sim 63^{1/2} [\sim 64]$ $\sim 3^{31/32} [\sim 4]$
Μέσο μήκος γωνιακής λιθόπλινθου	1.212	$59^{1/2} - 3^{23/32}$
Μέσο μήκος επιμήκους λίθου παραστάδος	1.628	$\sim 80 / \sim 5$
Μέσο μήκος βραχέος λίθου παραστάδος	0.984	48 / 3
Τυπικό πάχος τοίχων	57.1-56.2	$1^{12/16} - 1^{23/32}$
Πάχος τοίχου παραστάδος	0.805-0.756	$39^{1/2} - 37$ $2^{15/32} - 2^{5/16}$
Ύψος στρώσης Α	0.402	$19^{1/2} - 1^{7/32}$
Ύψος στρώσεων Ι-Β	0.469-0.417	$23 - 20^{1/2}$ $1^{7/16} - 1^{9/32}$
Ύψος ορθοστατών	0.9765	$\sim 48 - \sim 3$
Ύψος 1 ^{ης} τοιχοβάτη	0.4164	$20^{1/2} - 1^{9/32}$
Ύψος 2 ^{ης} τοιχοβάτη	0.397	$19^{1/2} - 1^{7/32}$
Ύψος ευθυντηρίας	0.442	$21^{1/2} - 1^{11/32}$

Οι διαστάσεις που προκύπτουν δεν είναι απόλυτα ικανοποιητικές, καθώς σε ελάχιστες περιπτώσεις εκφράζονται σε ακέραιους πόδες, ενώ για τα περισσότερα μεγέθη χρειάστηκε προσέγγιση ακόμη και μισού δακτύλου, χωρίς να επιτυγχάνεται

απαραιτήτως το επιθυμητό αποτέλεσμα¹¹³³. Από τη στιγμή που τα επί μέρους μεγέθη βασικών αρχιτεκτονικών στοιχείων δε φαίνεται να συμβαδίζουν απόλυτα με τη χρήση του δωρικού πόδα, προκύπτουν σοβαρές αμφιβολίες για το εάν πράγματι οι γενικές διαστάσεις του κτηρίου καθορίστηκαν με βάση αυτή τη μονάδα ή εάν τελικά θα πρέπει να αναζητηθεί ένας άλλος εμβάτης σχεδιασμού.

Προσέγγιση πιθανού εμβάτη σχεδιασμού

Όπως έχει ήδη επισημανθεί νωρίτερα, το μέσο μεταξόνιο διάστημα εκφράζεται με πολύ ικανοποιητική ακρίβεια και ως πολλαπλάσιο πέντε τριγύφων¹¹³⁴, ενώ ομοίως και το ύψος κίονα αποτελεί άθροισμα δεκατριών τριγύφων. Πρόκειται για δύο πρώτες ενδείξεις για τη χρήση του τριγύφου ως εμβάτη στο σχεδιασμό του χορηγικού μνημείου. Ο M. Wilson Jones στη σχετική εργασία του διαπιστώνει δύο παραλλαγές στον σχεδιασμό μιας δωρικής εξάστυλης πρόστασης, με αξονική απόσταση μεταξύ των γωνιακών κίωνων είτε 25E είτε 24E¹¹³⁵. Ακολουθώντας την προτεινόμενη μεθοδολογία του¹¹³⁶, διαιρέθηκαν βασικά μεγέθη με τη μέση θεωρητική διάσταση του τριγύφου. Από το πηλίκο που προέκυψε προσδιορίστηκε ο ιδεατός διαιρέτης για την εκάστοτε περίπτωση, σύμφωνα με την οποία υπολογίστηκε κατόπιν το μήκος του υποθετικού τριγύφου, που θα τη διαιρούσε ακριβώς, έτσι ώστε να διαπιστωθεί ο βαθμός απόκλισης. Τα αποτελέσματα παρατίθενται στον παρακάτω πίνακα, όπου έχει συμπεριληφθεί επίσης η έκφραση κάθε μεγέθους και σε δωρικούς πόδες 32.687 cm¹¹³⁷.

¹¹³³ Κατά τον (Coulton, 1974, 62), οι διαστάσεις και οι αναλογίες, που διέπουν τα επί μέρους στοιχεία ενός κτηρίου, αναμένεται να εκφράζονται με απλές αναλογικές σχέσεις και ακέραιους αριθμούς ή απλά κλάσματα. Κι ενώ μπορούν τα μεγέθη να εκφράζονται με ακρίβεια ακόμη και μισού δακτύλου, το ζητούμενο παραμένει πρωτίστως να προκύπτουν «εύχρηστα» κλάσματα, που να είναι εφικτό να εφαρμοστούν στην πράξη (Coulton, 1975, 87-88, 93).

¹¹³⁴ $2.094/5=0.4188$ m έναντι της μέσης διάστασης 0.419 m που μετρήθηκε στα τρίγλυφα.

¹¹³⁵ (Wilson Jones, 2001, 686-687, 686 Εικ. 9).

¹¹³⁶ (Wilson Jones, 2001, 683).

¹¹³⁷ Τα μεγέθη σε πόδες έχουν προσεγγιστεί το πολύ μέχρι μισό δάκτυλο. Κατά τον (Coulton, 1975, 93) δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι οι Έλληνες αρχιτέκτονες και οικοδόμοι χρησιμοποιούσαν μικρότερες υποδιαιρέσεις και πιθανολογεί ότι στην πράξη γινόταν προσέγγιση της διάστασης στον αμέσως κοντινότερο δάκτυλο.

Μέρη κτηρίου	Διαστάσεις (m)	Πηλίκo με μέση τιμή τριγλύφου (0.419 m)	Ιδεατός διαιρέτης	Απόκλιση πραγματικής από ιδεατή τιμή (%)	Πηλίκo με ιδεατό διαιρέτη (cm)	Προσέγγιση σε δάκτυλους, πόδες	Διάσταση με βάση προσέγγιση σε πόδες
Μέσο (Θεωρητικό) μεταξόνιο	2.094	4.997	5	-0.06%	41.88	102.5 6 ^{13/32}	2.094 0
Γωνιακό μεταξόνιο	1.913 (επιστ.)	4.565	4 ^{9/16}	-0.05%	41.92	93.5 5 ^{27/32}	1.910 -0.003
	1.895 (στυλ.)	4.522	4.5	-0.49%	42.11	93 5 ^{13/16}	1.899 +0.004
Κεντρικό μεταξόνιο	2.098	5.007	5	+0.14%	41.96	102.5 6 ^{13/32}	2.094
2° και 3° μεταξόνιο	2.092	4.992	5	-0.16%	41.84	102.5 6 ^{13/32}	2.094
Μήκος γωνιακών επιστυλίων	2.297	5.48	5.5	-0.36%	41.76	112.5 7 ^{1/32}	2.298
Αξονική απόσταση γωνιακών κίωνων	10.109 (επιστ.)	24.126	24 ^{1/8}	+0.004%	41.90	495 30 ^{15/16}	10.112
	10.071 (στυλ.)	24.035	24	+0.145%	41.96	493 30 ^{13/16}	10.071
Μήκος επιστυλίου (πρόσταση) και μήκος ανατολικού τοίχου (έδραση ορθ.)	10.876	25.957	26	-0.165%	41.83	532.5 33 ^{9/32}	10.878
Μήκος επιστυλίου (πλευρικές όψεις)	[15.065]	35.954	36	-0.13%	41.84	737.5 46 ^{3/32}	15.066
Τρέχοντα μέτρα παρόλιθου πλευρικές όψεις (στρ. Α)	12.545	29.94	30	-0.2%	41.81	614 38 ^{6/16}	12.543
Αξονική απόσταση γωνιακών τριγλύφων (πρόσταση)	10.457	24.957	25	-0.17%	41.82	512 32	10.459
Αξονική απόσταση γωνιακών τριγλύφων (πλευρικές όψεις)	[14.646]	34.954	35	-0.13%	41.84	717 44 ^{13/16}	14.647
Μήκος στυλοβάτη	10.91 min	26.038	26	+0.15%	41.96	534 33 ^{6/16}	10.909
	[10.995]	26.241	26 ^{1/4}	-0.03%	41.88	538 33 ^{10/16}	10.991
Πλευρικό μεταξόνιο	1.921 (επιστ.)	4.584	4 ^{3/5}	-0.35%	41.76	94 5 ^{14/16}	1.920
	1.975 (στυλ.)	4.713	4 ^{7/10}	+0.27%	42.02	96.5 6 ^{1/32}	1.971

Μήκος θυραίου τοιχώ	9.32 (αντιθ.)	22.243	$22^{1/4}$	-0.03%	41.88	456 $28^{1/2}$	9.315
	9.342 (τοιχ.)	22.295	$22^{3/10}$	-0.02%	41.89	457.5 $28^{19/32}$	9.346
	9.266 (ορθ.)	22.114	$22^{1/10}$	+0.06%	41.92	453.5 $28^{11/32}$	9.264
Αξονική απόσταση κίωνων – θυραίου τοιχώ	3.44	8.21	$8^{1/5}$	+0.12%	41.95	168.5 $10^{17/32}$	3.442
Απόσταση εξωτερικής παιδιάς επιστυλίου – εξωτερικού προσώπου θυραίου τοιχώ	3.49	8.329	$8^{1/3}$	-0.05%	41.88	171 $10^{11/16}$	3.493
Εσωτερικό μήκος σηκού (Στρώση Α)	10.362	24.73	$24^{3/4}$	-0.08%	41.86	507.5 $31^{23/32}$	10.367
Εσωτερικό πλάτος σηκού (Στρώση Α)	9.73	23.22	$23^{1/5}$ ή $23^{1/4}$	+0.08% ή -0.13%	41.93 ή 41.84	476 $29^{3/4}$	9.724
Εσωτερικό πλάτος προνάου (αντιθήματα)	2.712	6.472	6.5	-0.43%	41.72	132.5 $8^{9/32}$	2.707
Ύψος κίονα	5.439	12.98	13	-0.15%	41.83	266 $16^{10/16}$	5.434
Ύψος θριγκού	1.467	3.501	3.5	+0.02%	41.91	71.5 $4^{15/32}$	1.460
Ύψος επιστυλίου	0.565	1.348	$1^{1/3}$	+1.12%	42.37	27.5 $1^{23/32}$	0.561
Ύψος ζωφόρου	0.681	1.625	$1^{5/8}$	0%	41.9	33.5 $2^{3/32}$	0.684
Μεικτό ύψος επιστυλίου- ζωφόρου	1.246	2.973	3	-0.9%	41.53	61 $3^{13/16}$	1.246
Ύψος γείσου	0.221	0.527	$17/32$	-0.7%	41.6	$11/16$	0.224
Μεικτό ύψος ευθυνηθρίας- τοιχοβάτη	1.258	3.002	3	+0.06%	41.93	61.5 $3^{27/32}$	1.256
Μέγιστο ύψος τυμπάνου αετώματος	1.289	3.076	$3^{1/12}$	-0.22%	41.80	63 $3^{15/16}$	1.287
Μεικτό ύψος αετώματος (τύμπανο- καταέτιο γείσο-σίμη)	1.634	3.899	$3^{9/10}$	-0.025%	41.89	80 5	1.634
Ύψος στην κορυφή ανατολικού αετώματος	9.791	23.367	$23^{3/8}$	-0.034%	41.88	479.5 $29^{31/32}$ [~30]	9.795
		Μέσος όρος		0.047%	41.88		

Εστιάζοντας στα μεγέθη της πρόσοψης του μνημείου (Σχ. 83), παρατηρείται πρακτικά πλήρης ταύτιση με το θεωρητικό σχήμα, που προτείνει ο M. Wilson Jones για δωρική εξάστυλη όψη μήκους $24E^{1138}$, το οποίο νοείται ως η αξονική απόσταση μεταξύ των γωνιακών κίωνων, με συνίζηση των ακραίων μεταξονίων σε $4.5E^{1139}$ από $5E$. Στο ίδιο σχήμα το μήκος της ζωφόρου ισούται με $26E$, ενώ οι άξονες των γωνιακών τριγλύφων απέχουν μεταξύ τους $25E$, που τυγχάνει να είναι η μόνη γενική διάσταση του κτηρίου που εκφράζεται σε ακέραιους πόδες (32). Ο στυλοβάτης θα αναμενόταν να είχε μήκος τουλάχιστον $26.5E$, ωστόσο εμφανίζεται στην προκειμένη περίπτωση ελάχιστα βραχύτερος στους $26^{1/4}E^{1140}$ και σε κάθε περίπτωση, η διάσταση του προέκυψε αφότου είχε καθοριστεί το τυπικό μεταξόνιο¹¹⁴¹. Το μέγιστο μήκος του κρηπιδώματος, όπως εκτιμήθηκε στη γραφική αποκατάσταση, πρακτικά ταυτίζεται με $30E^{1142}$.

Το ύψος της κρηπίδας μαζί με την προεξοχή της ευθυνηρίας αντιστοιχούν σε $2E^{1143}$, οι κίονες σε $13E^{1144}$, ο θριγκός σε $3.5E^{1145}$. Το μεικτό ύψος του αετώματος προκύπτει $3^{9/10}E$. Πρόκειται για ένα μάλλον παράδοξο μέγεθος, όμως εάν συνδυαστεί με το ύψος του θριγκού, τότε το άθροισμά τους προσεγγίζει με ελάχιστη απόκλιση τους $7.5E$, που επίσης αποτελεί το ήμισυ του ύψους των κίωνων μαζί με το κρηπίδωμα. Έτσι για τη δυτική όψη το μέγιστο ύψος ορίζεται στους $22.5E$.

Σε επίπεδο κάτοψης το ορθογώνιο του κτηρίου στο ύψος της ζωφόρου είναι $26X36E$, με τους άξονες των τριγλύφων στις πλευρικές όψεις να απέχουν μεταξύ τους $35E$, δηλαδή δέκα επιπλέον μονάδων εμβάτη έναντι των $25E$ στις στενές. Ο σηκός εσωτερικά έχει διαστάσεις $24^{3/4}X23^{1/4}E$ και ο πρόναος $22^{1/4}X6.5E$.

¹¹³⁸ (Wilson Jones, 2001, 686-687, 686 Εικ. 9: C). Χαρακτηριστικό παράδειγμα που ακολουθεί το συγκεκριμένο σχήμα είναι ο ναός των Αθηναίων στη Δήλο.

¹¹³⁹ Η βέλτιστη προσέγγιση της θεωρητικής τιμής ($4.5E$) παρατηρείται επί του στυλοβάτη. Στη στάθμη των επιστυλίων, λόγω κλίσης του κορμού των κίωνων, διαπιστώνεται ελάχιστη τροποποίηση στα $4^{9/16}E$.

¹¹⁴⁰ Κατά τον (Wilson Jones, 2001, 684 Πίν. 1, 686) όταν ο στυλοβάτης δεν εκφράζεται σε ακέραιους εμβάτες, μάλλον δεν αποτέλεσε ουσιώδες μέρος του σχεδιασμού και προέκυψε σε επόμενη φάση. Από τα μνημεία που παραθέτει, σημειώνονται όμοια μήκη στυλοβάτη σε σχέση με το μνημείο του Νικίου στους ναούς του καλούμενου «Αρχιτέκτονα του Θησείου», ναός Ποσειδώνα Σούνιο ($26^{1/5}E$), Νεμέσεως Ραμνούντος ($26^{1/8}E$), Ηφαίστου στην αγορά ($26^{3/4}E$).

¹¹⁴¹ Τούτο συμπεραίνεται από τα στοιχεία που παραθέτει σε σχετικό πίνακα της εργασίας του (Coulton, 1974, Πίν. 2).

¹¹⁴² Το μέγιστο μήκος του κρηπιδώματος μαζί με την προεξοχή της ευθυνηρίας προέκυψε $12.64 m$ στη γραφική αποκατάσταση, που αντιστοιχεί σε $30.16E$. Κατά τον (Wilson Jones, 2001, 686) το μήκος $30E$ απαντάται σε κρηπιδώματα τριών βαθμίδων και $32E$ για τέσσερις.

¹¹⁴³ Το ύψος των τριών βαθμίδων θα πρέπει να είναι ίσο με το άθροισμα του μέσου ύψους των δύο πώρινων δόμων τοιχοβάτη του σηκού δηλαδή περί τα $81.7 cm$. $2E=83.8 cm$, επομένως απομένουν $2.1 cm$ για την προεξοχή της ευθυνηρίας.

¹¹⁴⁴ Ύψος $13E$ σημειώνεται επίσης στον ναό της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς, $14E$ στον ναό του Διός στη Νεμέα και $18E$ στη Θόλο των Δελφών (Wilson Jones, 2001, 697).

¹¹⁴⁵ Παρά το γεγονός ότι η έκφραση των επί μέρους στρώσεων του θριγκού ως πολλαπλάσιων του εμβάτη παρουσιάζει μικρές δυσκολίες, ιδίως στο επιστύλιο, το σύνολο δίδει με πολύ μεγάλη ακρίβεια $3.5E$, κάτι που φανερώνει πως προηγήθηκε ο καθορισμός του ύψους του θριγκού των επί μέρους. Χωρίς το γέισο ο θριγκός έχει ύψος ελάχιστα μικρότερο των $3E$, κάτι που παρατηρείται τόσο στον ναό της Προναίας στους Δελφούς όσο και στον Διός στη Νεμέα (Wilson Jones, 2001, 697).

Σε όλες τις διαστάσεις του πίνακα, γενικές και ειδικές, η έκφρασή τους ως πολλαπλάσιο των τριγύφων εμφανίζει μέση απόκλιση από τη θεωρητική τιμή μικρότερη από 0.05%¹¹⁴⁶, ενώ ο μέσος όρος του πηλίκου με τον ιδεατό διαιρέτη στην εκάστοτε περίπτωση προκύπτει 41.88 cm, οπότε πρακτικά ταυτίζεται με την τιμή του τριγύφου και με 21.5 δακτύλους¹¹⁴⁷. Στις περιπτώσεις μη ακέραιων πολλαπλάσιων του εμβάτη, η έκφραση των μεγεθών γίνεται με εύχρηστα κλάσματα¹¹⁴⁸, στα οποία η μέγιστη υποδιαίρεση κινείται στις περισσότερες περιπτώσεις μεταξύ δεκάτων, όγδων, πέμπτων και τετάρτων¹¹⁴⁹. Επομένως η χρήση των τριγύφων ως εμβάτη σχεδιασμού στο μνημείο του Νικίου προκρίνεται ως η πλέον πιθανή¹¹⁵⁰, έναντι ενός συστήματος βασισμένου αποκλειστικά στη χρήση του δωρικού πόδα.

Τέλος όσον αφορά στην πρακτική εφαρμογή της διαστασιολόγησης των οικοδομικών στοιχείων στο εργοτάξιο, η θεωρία σχεδιασμού και υλοποίησης του κτηρίου με τη χρήση ενός προκαθορισμένου εμβάτη έχει ένα ουσιαστικό προαπαιτούμενο: Μαζί με τα «παραδείγματα» των αρχιτεκτονικών μελών θα έπρεπε να παραδοθεί στον επικεφαλής του συνεργείου ένας πρότυπος κανόνας –είτε πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό μέλος, όπως το τρίγλυφο είτε για μια άλλη μονάδα που προσεγγίζει τον πόδα– κατασκευασμένος από τον αρχιτέκτονα ειδικά για το συγκεκριμένο έργο¹¹⁵¹. Λογικά αυτός ο πρότυπος πήχυς θα έφερε τις κατάλληλες υποδιαίρεσεις και πολλαπλάσια του εμβάτη¹¹⁵². Κατ' αυτόν τον τρόπο ο επιστάτης και οι λιθοξόοι δε θα χρειαζόταν να προβαίνουν συνεχώς σε μετατροπές από το μετρητικό σύστημα σε πόδες σε αυτό του εμβάτη και αντιστρόφως¹¹⁵³.

¹¹⁴⁶ Αντίστοιχα οι αποκλίσεις που καταγράφει ο (Wilson Jones, 2001, 687) είναι της τάξης του 0.1%.

¹¹⁴⁷ Η έκφραση του μεγέθους σε προσέγγιση μισού δακτύλου αποτελεί ιδιορυθμία, συνήθως το μήκος τριγύφου ακολουθεί απλές υποδιαίρεσεις του πόδα ή ακέραια πολλαπλάσια των πέντε δακτύλων (Wilson Jones, 2000, 91).

¹¹⁴⁸ Τούτο άλλωστε αποτελεί προϋπόθεση, μαζί με τα ακέραια πολλαπλάσια, για να κριθεί ένα μέγεθος κατάλληλο ως εμβάτης σχεδιασμού (Coulton, 1975, 68-69).

¹¹⁴⁹ Σε μία μόνο περίπτωση χρειάστηκε η ανάλυση σε δέκατα έκτα, στα γωνιακά μεταξόνια της πρόσοψης στη στάθμη του επιστυλίου.

¹¹⁵⁰ Εξετάστηκε επίσης η μεθοδολογική προσέγγιση του (De Waele, 1988, 206), (De Waele, 1990, 63-64), όπου το μέσο μεταξόνιο διάστημα (2.094 m) χωρίστηκε σε έξι κι επτά μέρη των 34.9 cm (E₁) και 29.91 cm (E₂) αντίστοιχα. Ωστόσο σε καμία από τις δύο εναλλακτικές λύσεις δεν εμφανίζεται έστω και μία διάσταση σε ακέραιους εμβάτες. Επιπλέον χρειάστηκε σχεδόν για το ένα τρίτο των διαστάσεων προσέγγιση σε τριακοστά δεύτερα, δηλαδή σε μισό δάκτυλο. Παρ' όλα αυτά τα υπόλοιπα μεγέθη εκφράζονται με κλάσματα δεκάτων έκτων, επομένως παρά τις «σύνθετες» –μη ακέραιες– μετρήσεις ένας κανόνας με κατάλληλες υποδιαίρεσεις θα αποτελούσε πρακτική λύση στο εργοτάξιο.

¹¹⁵¹ Κατ' αντιστοιχία με την οθωμανική εποχή, όπου τα μέλη της συντεχνίας των αυτοκρατορικών αρχιτεκτόνων κατείχαν τον αυτοκρατορικό πήχη. Τούτος αποτελούσε τον πρότυπο κανόνα για τον εκάστοτε τέκτονα ή πρωτομάστορα ενός έργου, με βάση τον οποίο κατασκεύαζε τον δικό του πήχη, που θα του χρησίμευε στην υλοποίηση και επίβλεψη των μετρήσεων στο εργοτάξιο, βλ. (Ζαχαρόπουλος, 2014, 9-10).

¹¹⁵² Μια πιθανή ένδειξη για την ύπαρξη τέτοιων κανόνων εντοπίζεται στην οικοδομική επιγραφή IG VII 3073, που αφορά στον ναό του Διός Βασιλέως στη Λιβαδειά. Εκεί γίνεται λόγος συχνά (π.χ. στίχος 124) σε έναν λίθινο κανόνα, σύμφωνα με τον οποίο προσδιορίζονται ή ελέγχονται τα μήκη των λίθων. Για την ανάλυση και σχολιασμό της επιγραφής βλ. (Roux, 1960, 175-182), (Hellmann, 1999, 52-55).

¹¹⁵³ Δεν αποκλείεται επίσης ο κανόνας να έφερε παράλληλα και υποδιαίρεσεις του δωρικού πόδα, διευκολύνοντας την όποια ανάγκη μετατροπών.

A. IX: Τυπολογική εξέταση

Το μνημείο του Νικίου αναφέρεται ως συγκριτικό παράδειγμα σε δημοσιεύσεις οι οποίες αφορούν κατά κύριο λόγο σε ναούς¹¹⁵⁴, καθώς φέρει όλα τα χαρακτηριστικά ενός εξάστυλου πρόστυλου ναού, παρά το γεγονός ότι πρόκειται για ένα ιδιωτικό αφιέρωμα. Ως εκ τούτου η εξέταση του αρχιτεκτονικού τύπου γίνεται κυρίως λαμβάνοντας υπόψη τις αντίστοιχες εξελίξεις στη ναοδομία.

Το θέμα έχει προσεγγιστεί από προηγούμενους μελετητές της αρχιτεκτονικής τόσο γενικότερα όσο και ειδικότερα. Ο G. Roux διακρίνει τυπολογικά τα πρόστυλα κτήρια με κριτήριο την πλήρη ή τη συνεπτυγμένη κρηπίδα¹¹⁵⁵. Ο T. Mattern σε μια προσπάθεια ευρύτερης θεώρησης των μη περίπτερων ναών, αποδεδεμεύεται από το παραπάνω περιοριστικό κριτήριο και θέτει ως κύριο στοιχείο διαφοροποίησης εάν υπάρχει ή όχι βαθύς πρόναος ή με άλλα λόγια εάν υφίστανται ή όχι πλευρικοί τοίχοι που να απολήγουν σε παραστάδες¹¹⁵⁶. Οπωςδήποτε και οι δύο καταλήγουν στο ίδιο συμπέρασμα ότι ο εξάστυλος πρόστυλος τύπος είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με την ύπαρξη πλευρικών τοίχων-παραστάδος¹¹⁵⁷. Όπως επισημαίνει ο T. Mattern, ο πρόναος δύναται είτε να αποτελεί φυσική συνέχεια της πρόστασης είτε να χωρίζεται από αυτή με σειρά κίωνων εν παραστάσι¹¹⁵⁸.

Η Lauter-Buffe συμφωνεί ως προς τα παραπάνω, αλλά κινείται σε διαφορετικό πλαίσιο θεωρώντας τον εξάστυλο πρόστυλο ναό αυτοτελή τύπο, ως αποτέλεσμα απομείωσης ενός περίπτερου ναού, με καταβολές στη δωρική αρχιτεκτονική, τον οποίο ορίζει με τα εξής χαρακτηριστικά¹¹⁵⁹: α) Πρόκειται για έναν αρχιτεκτονικό τύπο δωρικού ρυθμού β) Η πρόσταση διαθέτει έξι κίονες με ένα μόνο μεταξόνιο διάστημα στις πλάγιες όψεις, δηλαδή χωρίς επιπλέον κίονα πέραν του γωνιακού γ) Ο πρόναος είναι βαθύς, με τους πλευρικούς τοίχους να προεξέχουν έντονα από τον θυραίο απολήγοντας σε παραστάδες. δ) Η κρηπίδα έχει τρεις βαθμίδες και κατά κανόνα το πλάτος της μειώνεται στις πλαϊνές πλευρές. Η Lauter-Buffe εντοπίζει τη γένεση του εξάστυλου πρόστυλου τύπου στον ναό των Αθηναίων στη Δήλο¹¹⁶⁰, αλλά το θέμα έχει πολλές περισσότερες πτυχές, τις οποίες έχει αναδείξει ο Svenshon στη διδακτορική διατριβή του¹¹⁶¹.

Το κύριο πρόβλημα στην προσέγγιση της Lauter-Buffe, σε αντίθεση με των Roux, Mattern, έγκειται στα σαφώς οριοθετημένα χαρακτηριστικά του αρχιτεκτονικού τύπου, τα οποία δεν επιτρέπουν τη συμπερίληψη αμφιπρόστυλων ναών, ενώ απορρίπτει όσους είναι ιωνικού ρυθμού. Στον αντίποδα η Billot¹¹⁶² δεν προβαίνει σε

¹¹⁵⁴ (Roux, 1961), (Lehmann, 1969), (Gruben, 1982), (Billot, 2008), (Lauter-Bufe, 2009), (Mattern, 2015), (Wescoat, 2017).

¹¹⁵⁵ Δηλαδή εξετάζεται εάν οι βαθμίδες της κρηπίδας περιτρέχουν το σύνολο του κτηρίου ή κινούνται μόνο κατά μήκος της πρόστασης (Roux, 1961, 391).

¹¹⁵⁶ (Mattern, 2015, 108-110).

¹¹⁵⁷ (Roux, 1961, 215 σημ. 89, 392).

¹¹⁵⁸ (Mattern, 2015, 108, 111-114).

¹¹⁵⁹ (Lauter-Bufe, 2009, 86-87).

¹¹⁶⁰ (Lauter-Bufe, 2009, 88-89).

¹¹⁶¹ (Svenshon, 2002).

¹¹⁶² (Billot, 2008, 156-158).

αντίστοιχους διαχωρισμούς, ενώ επιπλέον λαμβάνει υπόψη της όχι μόνο ναόσχημα παραδείγματα, αλλά και περιπτώσεις κτηρίων με εξάστυλες προστάσεις. Ως κριτήριο τυπολογικού διαχωρισμού θέτει την ύπαρξη πλήρους ή συνεπτυγμένης κρηπίδας και διαπιστώνει ότι ο περιορισμός της στην πρόσταση αποτελεί συνεκτικό χαρακτηριστικό των περισσότερων παραδειγμάτων για ένα διάστημα περίπου ενός αιώνα. Στο ίδιο πλαίσιο κινείται επίσης η Wescoat, καθώς στη Σαμοθράκη, όπου εστιάζονται κυρίως οι πολυετείς έρευνές της, εξάστυλες κιονοστοιχίες εμφανίζονται τόσο σε ναόσχημα, όσο και ως μέρος άλλου τύπου κτηρίων, σε όλους μάλιστα τους ρυθμούς, δωρικό, ιωνικό και κορινθιακό¹¹⁶³. Έτσι λαμβάνει υπόψη της ως συγκριτικά παραδείγματα όχι μόνο από τη ναοδομία, αλλά γενικότερα από κτήρια όπου η εξάστυλη πρόσταση αποτελεί ουσιώδες μέρος της κάτοψης.

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας υιοθετείται η προσέγγιση της Wescoat, όσον αφορά στο εύρος των παραδειγμάτων, καθώς τίθεται ως κύριο στοιχείο προς εξέταση η καθαυτή χρήση της εξάστυλης πρόστασης ως στοιχείου αρχιτεκτονικού σχεδιασμού ανεξαρτήτως του ρυθμού.

Αρχικά έχουν σταχυολογηθεί τα αμιγώς εξάστυλα πρόστυλα ή αμφιπρόστυλα κτήρια, δημόσια, λατρευτικά ή ιδιωτικά, στα οποία έχουν επίσης συμπεριληφθεί συνθετότερα οικοδομήματα με εξάστυλες προστάσεις. Τα σχετικά παραδείγματα παρουσιάζονται ομαδοποιημένα ανά γεωγραφική περιοχή με συνοπτική περιγραφή των κυριότερων χαρακτηριστικών τους. Έπειτα εξετάζονται επιμέρους στοιχεία, που αφορούν κατά κύριο λόγο στους ναούς και στα ναόσχημα κτήρια, όπως η κρηπίδα, που έχει απασχολήσει επανειλημμένως την έρευνα, αλλά και λιγότερο προφανείς, όπως η εσωτερική διαρρύθμιση του σηκού ή η μορφή του θυραίου τοίχου. Ζητούμενο των παραπάνω είναι να διερευνηθούν οι ποικίλες δυνατότητες, που μπορεί να παρείχε η εξάστυλη πρόσταση στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό ενός αρχαίου κτηρίου. Απώτερος στόχος είναι η διατύπωση υποθέσεων για την ερμηνεία της μορφής του χορηγικού μνημείου του Νικίου.

Πριν όμως από την παρουσίαση των παραπάνω, κρίνεται σκόπιμη η αναδρομή στις καταβολές του εξάστυλου πρόστυλου ναού, ούτως ώστε να επισημανθούν τα στοιχεία εκείνα, που αποτέλεσαν στη συνέχεια κύρια χαρακτηριστικά του προς εξέταση αρχιτεκτονικού τύπου.

Καταβολές του εξάστυλου πρόστυλου ναού

Οι προπομποί

Ο αρχιτεκτονικός τύπος του εν παραστάσι ναού και του πρόστυλου, έχουν κοινές, αρχαιότατες καταβολές, αφού ουσιαστικά πρόκειται για δύο παραλλαγές της ίδιας σύλληψης στην οικιστική αρχιτεκτονική, που δεν είναι άλλη από το ημιυπαίθριο προστώο εισόδου στην κατοικία. Ο μεταβατικός χώρος από το υπαίθρο προς το εσωτερικό του σπιτιού, προϊόν προσαρμογής στις κλιματολογικές συνθήκες του ελλαδικού χώρου, αποτέλεσε αναπόσπαστο μέρος του οίκου, αφού επιτελούσε

¹¹⁶³ (Wescoat, 2017, 152-162).

πολλαπλές λειτουργίες: Σε περίπτωση κακοκαιρίας εμπόδιζε τη βροχή να διεισδύσει στο εσωτερικό μέσω του ανοίγματος της εισόδου, ενώ αντίστοιχα κατά το θέρος παρείχε σκιά, ενώ σε όλη τη διάρκεια του έτους, όταν ο καιρός το επέτρεπε, υπήρχε η δυνατότητα μεταφοράς των εργασιών του νοικοκυριού από τον σκοτεινό χώρο διαβίωσης στο φωτεινό υπόστεγο.

Το στοιχείο του προστώου ως οργανικού μέρους του οίκου εμφανίζεται στη μνημειακή αρχιτεκτονική στα μυκηναϊκά μέγαρα, με τη μορφή της «αίθουσας»¹¹⁶⁴, αλλά κι έπειτα σε λατρευτικά κτήρια της όψιμης Εποχής του Σιδήρου, στη διάρκεια της οποίας διαπιστώνονται σποραδικά οι πρώτες αμιγώς πρόστυλες κατασκευές¹¹⁶⁵. Πέρα από τα κτηριακά κατάλοιπα υπάρχουν επίσης συναφείς έμμεσες ενδείξεις από τα πήλινα ομοιώματα οίκων, τα οποία προσφέρονταν ως αφιερώματα στα ιερά της Ήρας στο Άργος και την Περαχώρα¹¹⁶⁶.

Στην περίπτωση των ναών διαχρονικά η πρόστυλη ή εν παραστάσι διάρθρωση της κάτοψης εξυπηρετούσε πρωτίστως την προστασία της πολύτιμης ξύλινης θύρας από τα καιρικά φαινόμενα, η οποία έφερε σε πολλές περιπτώσεις τον πολυτιμότερο διάκοσμο¹¹⁶⁷.

Το πρωιμότερο γνωστό δείγμα πρόστυλου ναού μνημειακής κλίμακας βρέθηκε στο Καλαπόδι Βοιωτίας και χρονολογείται στον 7^ο αι. π.Χ. Πρόκειται για τον Νότιο Ναό VII, ο οποίος διαθέτει αψιδωτή κάτοψη, τέσσερις ξύλινους κίονες στην πρόσταση που έβαιναν σε πόρινο στυλοβάτη, ενώ δεν υπήρχαν παραστάδες¹¹⁶⁸. Στην ίδια εποχή χρονολογούνται δύο ακόμη περιπτώσεις πρόστυλης κάτοψης, ο ναός III στα Ίρια της Νάξου και το Αρτεμίσιο στη Δήλο¹¹⁶⁹.

Από τα μέσα του επόμενου αιώνα ο ίδιος αρχιτεκτονικός τύπος τετράστυλου πρόστυλου ναού χωρίς παραστάδες εμφανίζεται με ορθογώνια πλέον κάτοψη τόσο σε δωρικά όσο και σε ιωνικά λατρευτικά κτήρια, οικοδομημένα αποκλειστικά από λίθο ή μάρμαρο. Δωρικού ρυθμού είναι δύο παραδείγματα αρχαϊκής εποχής, ο πρώιμος ναός

¹¹⁶⁴ Πρόκειται για ανοιχτό προθάλαμο με δύο κίονες στην όψη πλαισιωμένους εκατέρωθεν από παραστάδες και αποτελεί ίσως μακρινό προπομπό του τύπου δίστυλου εν παραστάσι ναού.

¹¹⁶⁵ Πρόκειται είτε για ορθογώνια είτε για αψιδωτά κτήρια, τα οποία σημειώνονται στον Ωρωπό (κτήριο Α), στην Ερέτρια (Κτήριο Α, ιερό Απόλλωνα), πιθανώς στην Περαχώρα Κορινθίας (αψιδωτός ναός στο ιερό Ακράϊας Ήρας) και στις Μυκίνες (αψιδωτό ιερό) βλ. (Mazarakis Ainian, 1997, 267-268, Εικ. 77, 105, 186, 204)

¹¹⁶⁶ Το ομοίωμα από την Περαχώρα (μέσα 8^{ου} αι. π.Χ.) είναι αψιδωτό σε κάτοψη, πρόστυλο τετράστυλο. Πάνω από το κεντρικό άνοιγμα της εισόδου υπάρχουν τρεις ορθογωνικοί φεγγίτες. Η πρόσταση αποτελείται από ένα ζεύγος κίωνων σε επαφή στο κάθε άκρο. Το ενδιαφέρον είναι ότι από τον θυραίο τοίχο προεξέχουν ελαφρώς παραστάδες. Η στέγαση, με βάση την αποκατάσταση, είναι με δίρριχτη στέγη, η οποία επεκτείνεται πάνω από το προστώο (Μπούρας, 1999, 134-135). Ένα ακόμη σύγχρονο ομοίωμα προέρχεται από το Ηραίό του Άργους (700-650 π.Χ.), το οποίο αναπαριστά ένα ορθογώνιο σε κάτοψη κτίσμα, δίστυλο πρόστυλο. Η δίρριχτη στέγη σε αυτή την περίπτωση καλύπτει μόνο τον «οίκο», ενώ το προστώο είναι στεγασμένο με οριζόντιο δώμα. Βλ. (Οικονόμος, 1932).

¹¹⁶⁷ (Κορρές, 2003, 37). Κατ' αντιστοιχία η περίπτωση στους πρωταρχικούς περιπτερούς ναούς επιτελούσε τον ρόλο προστασίας των ευάλωτων πλίνθινων τοίχων από τις βροχές (Mazarakis Ainian, 1997, 390).

¹¹⁶⁸ (Niemeier, 2013, 15-16 και Εικ. 2).

¹¹⁶⁹ (Gruben, 2000, 37).

της Αφαιάς στην Αίγινα (570 π.Χ.)¹¹⁷⁰ και στην Πελοπόννησο ο ναός της Αρτέμιδος Κνακεάτιδος στα περίχωρα της Τεγέας (560-550 π.Χ.)¹¹⁷¹. Στην Αθήνα, λίγο αργότερα περίπου στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. ο «Αρχαίος Νεώς» της Αθηνάς Πολιάδος αν και περίπτερος δωρικού ρυθμού, διέθετε πιθανότατα τετράστυλο αμφιπρόστυλο σηκό, χωρίς προεξέχοντες τοίχους παραστάδων¹¹⁷². Τα παραδείγματα ιωνικού ρυθμού είναι περισσότερα και απαντώνται στις Κυκλάδες, στη Νάξο ο ναός IV (570 π.Χ.) στο ιερό του Διονύσου¹¹⁷³ και στη Δήλο, ο πρώτος ναός του Απόλλωνα, ο καλούμενος Πώρινος ναός¹¹⁷⁴, και ο οίκος των Ναξίων¹¹⁷⁵.

Σε όλα τα παραπάνω παραδείγματα ο πρόναος δεν υφίσταται ως στοιχείο στην κάτοψη, καθώς οι παραστάδες είτε απουσιάζουν εντελώς είτε προεξέχουν ελάχιστα από το μέτωπο του θυραίου τοίχου. Στο επόμενο εξελικτικό στάδιο του τετράστυλου πρόστυλου τύπου, ο πρόναος αποκτά ουσιαστική υπόσταση, καθώς οι παραστάδες προεκτείνονται σημαντικά δημιουργώντας βαθύ προθάλαμο σε συνέχεια της πρόστασης. Τούτο δε σημαίνει ότι η νέα παραλλαγή οδήγησε σε απαλοιφή της άλλης, αντιθέτως διαδόθηκαν στον ελληνικό κόσμο ιδίως στην ύστερη κλασική και ελληνιστική εποχή¹¹⁷⁶, ενώ αποτέλεσαν ιδιαίτερα δημοφιλή τύπο για τη ρωμαϊκή ναοδομία¹¹⁷⁷.

Η αναζήτηση των καταβολών του εξάστυλου πρόστυλου τύπου ναού είναι συνθετότερη, καθώς δεν είναι απλώς το αποτέλεσμα της αύξησης του αριθμού των κίωνων της πρόστασης.

Το πρωιμότερο παράδειγμα από αυτή την κατηγορία είναι ο δωρικός θησαυρός της Σικελικής πόλης των Γελών στην Ολυμπία¹¹⁷⁸, ο μεγαλύτερος του ιερού (Σχ. 84). Η εξάστυλη πρόσταση, με έναν επιπλέον κίονα στις πλάγιες όψεις, αν και αποτελεί

¹¹⁷⁰ (Schwander, 1985, 102-111, 129, 109 Εικ. 69, 110 Εικ. 70), όπου τεκμηριώνει με πολύ ισχυρά επιχειρήματα την τετράστυλη πρόστυλη διάρθρωση της κάτοψης.

¹¹⁷¹ Πρόκειται μάλιστα για το πρώτο λατρευτικό κτήριο στην Πελοπόννησο που χτίστηκε από μάρμαρο, προερχόμενο από τα Δολιανά (Østby, 1990-91, 309-323, Εικ. 179-180).

¹¹⁷² Ο (Dörpfeld, 1886, 343) θεωρεί ότι το μήκος των θεμελίων αντιστοιχεί σε τέσσερα κατακόρυφα στηρίγματα διαπιστώνοντας ομοιότητες με της κάτοψη του Παρθενώνα, αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο μιας τετράστυλης πρόστυλης διάταξης, ωστόσο θεωρεί πιθανότερη μια δίστυλη εν παραστάσι εκδοχή, παρά το μικρό βάθος του χώρου που προκύπτει. Πιθανότερη η πρόστυλη διάταξη των κίωνων, ωστόσο παραμένει άγνωστο εάν ήταν δωρικού ή ιωνικού ρυθμού (Κορρές, 1996, 80, 78 Εικ. 10).

¹¹⁷³ (Lambrinoudakis, 1991, 173-174, 180 Εικ. 12), προοπτική αναπαράσταση στο (Κορρές, 2003).

¹¹⁷⁴ Αποκαθίσταται πλέον ως ιωνικός τετράστυλος πρόστυλος άνευ παραστάδων βλ. (Étienne, 2018, 95-96, Πίν. 64, 65.2), ενώ μέχρι σχετικά πρόσφατα θεωρείτο δίστυλος εν παραστάσι βλ. (Bruneau, et al., 2010, 192, 193 Εικ. 47), όπου και η σχετική προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹¹⁷⁵ Στην προκειμένη περίπτωση η ανατολική τετράστυλη πρόσταση προστέθηκε εκ των υστέρων γύρω στο 550 π.Χ. (Courbin, 1980, 95-120).

¹¹⁷⁶ Π.χ. στη Μεσσήνη ο ναός της Αρτέμιδος Ορθίας, στην Αιγείρα ο ναΐσκος Ε, στις Κλεωνές ο ναός του Ηρακλέους, στην Ασσο το Ηρώον κ.ά, συγκεντρωμένα στο (Mattern, 2015, 107-110, 145-151, Πίν. 30).

¹¹⁷⁷ Στον ελλαδικό χώρο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Κόρινθος, με πέντε μικρούς ναούς σε παράθεση, οι οποίοι όριζαν προς δυσμάς τον χώρο της ρωμαϊκής αγοράς (Scranton, 1951, 3-72, 65 Εικ. 45, Σχ. Β).

¹¹⁷⁸ Βλ. σχετικά (Svenshon, 2002, 9-19), (Hering, 2015, 144-146), όπου συγκεντρώνεται η σχετική βιβλιογραφία.

μεταγενέστερη προσθήκη στο κτίσμα¹¹⁷⁹ των αρχών του 5^{ου} αι.¹¹⁸⁰, εντούτοις χαρακτηρίζεται ως καινοτομία όχι μόνο στον σχεδιασμό θησαυρών, που ήταν συνήθως απλοί οίκοι ή δίστυλα εν παραστάσι κτίσματα, αλλά στη δωρική αρχιτεκτονική εν γένει. Το κτήριο έχει πρωτοφανές πλάτος σε σχέση με τα άλλα του είδους του. Κατά τον O. Shvenson πρόκειται για κτήριο, το οποίο σχεδιάστηκε με κύριο γνώμονα τη λειτουργία του ως χώρου έκθεσης, καθώς διέθετε τρία ανοίγματα στον θυραίο τοίχο, ούτως ώστε να προβάλλεται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο προς τα έξω ένα εκτεταμένο αφιέρωμα, που φυλασσόταν στο εσωτερικό¹¹⁸¹. Όταν προέκυψε η ανάγκη για την προσθήκη προστώου, οι δεσμευτική συνθήκη του διευρυμένου πλάτους του κτηρίου, σε συνάρτηση με το ύψος, επέβαλλαν μια εξάστυλη αντί τετράστυλη δωρική κιονοστοιχία. Φαίνεται ωστόσο ότι το κτήριο, αν και εντός του σημαντικότερου πανελλήνιου ιερού, δεν άσκησε ουσιαστική επιρροή στην τρέχουσα αρχιτεκτονική και παρέμεινε μια μεμονωμένη περίπτωση. Παρ' όλα αυτά είναι το πρώτο, όπου η εξάστυλη πρόσταση παύει να αποτελεί αποκλειστικό στοιχείο της «ιερής» αρχιτεκτονικής και ενσωματώνεται σε ένα κτήριο με άλλη λειτουργία πέραν της λατρευτικής¹¹⁸².

Σημαίνοντα αλλά έμμεσο ρόλο για τη σύλληψη του εξάστυλου πρόστυλου ναού φαίνεται πως έπαιξαν οι πειραματισμοί και οι ζυμώσεις που συντελέστηκαν στη μνημειακή αρχιτεκτονική των Κυκλάδων κατά την αρχαϊκή εποχή, οι οποίες με τη σειρά τους επηρέασαν καθοριστικά την αρχιτεκτονική παραγωγή στην Αθήνα των κλασικών χρόνων. Κύρια στοιχεία στη ναοδομία είναι η μνημειακή κλίμακα, η έμφαση στην πλαστικότητα των αρχιτεκτονικών μορφών, οι οποίες αντλούνται από τον ιωνικό ρυθμό, η χρήση μαρμάρου σε όλα τα μέρη του κτηρίου, ακόμη και για τον φορέα της στέγης, η ύπαρξη προστώου –πρόστυλου ή εν παραστάσι– και ο διευρυμένος σηκός κατά την έννοια του πλάτους, χωρισμένος εσωτερικά σε κλίτη από κιονοστοιχίες. Ο ναός της Δήμητρας στο Σαγκρί της Νάξου (540-530 π.Χ.) αποτελεί την πλέον χαρακτηριστική περίπτωση, με πεντάστυλη εν παραστάσι πρόσοψη, η οποία οριοθετεί έναν βαθύ πρόναο. Η είσοδος στο εσωτερικό γίνεται μέσω δύο θυρών, ενώ ο σηκός είναι χωρισμένος σε δύο εγκάρσια κλίτη από πέντε κίονες, οι οποίοι στήριζαν τη βαρύτερη στέγη από μάρμαρο¹¹⁸³.

Ο ναός «Α» στο κάστρο της Πάρου χρονολογείται στα ύστερα αρχαϊκά χρόνια και είναι οικοδομημένος από μάρμαρο (Σχ. 84). Από μία άποψη δύναται να θεωρηθεί ως το επόμενο εξελικτικό βήμα, τόσο σε σχέση με τους τετράστυλους πρόστυλους ιωνικούς ναούς που αναφέρθηκαν πρωύτερα, όσο και με τον ναό της Δήμητρας στη

¹¹⁷⁹ Στην πρώτη οικοδομική φάση, ο θησαυρός είχε τη μορφή επίμηκους οίκου με αετώματα στις στενές πλευρές. Η είσοδος όμως γινόταν στη μία από τις μακρές όψεις, μια αναντιστοιχία που διορθώθηκε έπειτα με την προσθήκη δωρικού προστώου 6X2 κίωνων με νέο αέτωμα στην πρόσοψη (Gruben, 2000, 75).

¹¹⁸⁰ (Hering, 2015, 145), ενώ η αρχική οικοδομική φάση χρονολογείται περί το 525 π.Χ.

¹¹⁸¹ Εντός του θησαυρού βρέθηκαν τα κατάλοιπα θεμελίωσης ορθογωνικής βάσης 8.81x4.65 m. Είναι άγνωστο για τι προοριζόταν (Svenshon, 2002, 13, 15).

¹¹⁸² (Svenshon, 2002, 18).

¹¹⁸³ Συνοπτική περιγραφή, βλ. (Gruben, 2000, 374-375). Πρόσφατα κυκλοφόρησε σχετική μονογραφία για τον ναό, βλ. περί του αρχιτεκτονικού τύπου (Gruben, et al., 2020, 163-164, 235-237, 163 Εικ. 34, 414 Πίν. 10).

Νάξο, αφού συνδυάζει τα ειδοποιά τυπολογικά τους στοιχεία, παράγοντας έναν καινούργιο τύπο κάτοψης: Τον εξάστυλο αμφιπρόστυλο ναό με βαθύ πρόναο, ο οποίος προκύπτει από ισχυρά προεξέχοντες τοίχους που απολήγουν σε παραστάδες και με εξίσου βαθύ οπισθόδομο¹¹⁸⁴. Οι βαθμίδες της κρηπίδας εμφανίζονται με κανονικό πλάτος μόνο στις προσόψεις, ενώ κατά μήκος των πλευρικών τοίχων η μεταξύ τους προεξοχή είναι τόσο μικρή, που πρακτικά εκφυλίζονται¹¹⁸⁵.

Καινοτομίες στην αθηναϊκή κλασική αρχιτεκτονική

Μια αλληλουχία αρχιτεκτονικών καινοτομιών στην Αθήνα κατά τον 5^ο αι. π.Χ., που αποκρυσταλλώθηκαν ύστερα από πειραματισμούς και αφομοίωση ερεθισμάτων κυρίως από τις Κυκλάδες, μπορεί να λεχθεί ότι οδήγησαν, εκτός των άλλων, στην ανάδυση του αυτόνομου τύπου του εξάστυλου πρόστυλου ναού.

Μία από τις πολλές δεσμευτικές παραμέτρους που έπρεπε να λάβει υπόψη του ο Ικτίνος για τον σχεδιασμό του Παρθενώνα, ήταν το μέγεθος του χρυσελεφάντινου αγάλματος της Αθηνάς που θα ετοιμάζε ο Φειδίας, κάτι που αντιμετώπισε με την πρωτοφανή διεύρυνση κατά πλάτος του σηκού και την αύξηση των κίωνων στις στενές πλευρές του πετρού από έξι σε οκτώ¹¹⁸⁶. Ως αποτέλεσμα, ο σηκός αντί της παγιωμένης δίστυλης εν παραστάσι μορφής, προέκυψε τετράστυλος εν παραστάσι. Ο Ικτίνος ωστόσο, έλαβε υπόψη του και τήρησε μιαν ιδιομορφία που διέπει αποκλειστικά τα λατρευτικά κτήρια της αθηναϊκής Ακρόπολης¹¹⁸⁷: Οι ναοί είναι διπλοί, δηλαδή ο σηκός είναι χωρισμένος σε δύο απολύτως διακριτά διαμερίσματα με αυτόνομη είσοδο, ενώ ο πρόναος δε διαμορφώνεται δίστυλος εν παραστάσι, αλλά τετράστυλος πρόστυλος¹¹⁸⁸. Σύμφωνα με τις επιταγές αυτής της μακράς παράδοσης, ο Παρθενώνας είναι ο πρώτος και έκτοτε μοναδικός ναός δωρικού ρυθμού με εξάστυλο αμφιπρόστυλο σηκό. Σε αντίθεση με τον Προπαρθενώνα και τον «Αρχαίο Νεώ», οι παραστάδες στην προκειμένη περίπτωση προεξέχουν του θυραίου τοίχου, δημιουργώντας έτσι ικανοποιητικό χώρο για τον πρόναο.

Το πρωτοφανές πλάτος του σηκού δημιούργησε τις προϋποθέσεις για δύο ακόμη καινοτομίες, οι οποίες ενσωματώθηκαν κατά περίπτωση και σε εξάστυλα πρόστυλα παραδείγματα κτηρίων. Αφενός, προκειμένου να αυξηθεί ο εσωτερικός φωτισμός στο σηκό, η θύρα στον ανατολικό τοίχο πλαισιώθηκε από δύο παράθυρα, τα οποία αν και τεράστια φαίνονται ασθενικά σε σχέση με το σύνολο. Ωστόσο θα λάβουν έπειτα τις πρέπουσες αναλογίες στον ανατολικό θυραίο τοίχο του Ερεχθείου και στην Πινακοθήκη των Προπυλαίων, συνθέτοντας ένα αρμονικό σύνολο¹¹⁸⁹. Αφετέρου η

¹¹⁸⁴ Για τον ναό βλ. (Gruben, 1982, Εικ. 15, 16) όπου σχέδια γραφικής αποκατάστασης της κάτοψης.

¹¹⁸⁵ (Gruben, 1982, 223).

¹¹⁸⁶ (Gruben, 2000, 185-186).

¹¹⁸⁷ (Κορρές, 2000, 39-40).

¹¹⁸⁸ Ας σημειωθεί ότι πρόστυλοι σηκοί σε περίτερον ναούς εμφανίζονται στη Σικελία ήδη από την αρχαϊκή εποχή, όπως ο ναός της Αθηνάς στην Ποσειδωνία, στον Σελινούντα ο ναός του Ποσειδώνα και ο καλούμενος ναός «G», κ.ά. (Dinsmoor, 1950, 78-79, 93, 100), (Gruben, 2000, 279, 317).

¹¹⁸⁹ Η καινοτομία του διευρυμένου σηκού στον Παρθενώνα εμπεδώθηκε στα άλλα μνημεία ως αύξηση του πλάτους του χώρου, χωρίς όμως ανάλογη μεταβολή του βάθους, και είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ύπαρξη παραθύρων εκατέρωθεν της θύρας (Κορρές, 2000, 41) και αποτελεί προπομπό αλλαγών στον ρόλο που παίζει ο φυσικός φωτισμός για το εσωτερικό του ναού (Knell, 2000, 85).

διώροφη κιονοστοιχία, αντί να διαιρεί τον σηκό σε τρία κλίτη, αποκτά σε κάτοψη σχήμα Π, με τρόπο που να πλαισιώνει από τρεις πλευρές το άγαλμα της Παρθένου, δημιουργώντας έτσι μιαν εντελώς νέα προσέγγιση στη σύλληψη του εσωτερικού χώρου¹¹⁹⁰. Το εγχείρημα φαίνεται πως είχε τέτοια επιτυχία, που προστέθηκε πολύ σύντομα παρόμοια διώροφη εσωτερική κιονοστοιχία σε σχήμα Π στον ναό του Ηφαίστου στην Αγορά, ο οποίος βρισκόταν σε προχωρημένο στάδιο κατασκευής¹¹⁹¹.

Ο Μνησικλής, ίσως ως βοηθός του Ικτίνου¹¹⁹², επηρεάστηκε από τη μορφή του σηκού στον Παρθενώνα¹¹⁹³ κι έπειτα ως αυτόνομος αρχιτέκτων θα χρησιμοποιήσει την εξάστυλη πρόστυλη κιονοστοιχία ως ένα από τα κύρια στοιχεία διαμόρφωσης των όψεων, τόσο στον δωρικό όσο και στον ιωνικό ρυθμό (Σχ. 84).

Έτσι σχεδιάζει την κεντρική πτέρυγα των Προπυλαίων εξάστυλη αμφιπρόστυλη¹¹⁹⁴, στην οποία γίνεται διεύρυνση του κεντρικού μεταξονίου διαστήματος κατά ένα τρίγλυφο, ως στοιχείο τονισμού της κεντρικής διέλευσης, από όπου διερχόταν μόνο η πομπή των Παναθηναίων¹¹⁹⁵. Ο πλατύς θυραίος τοίχος σε αυτή την περίπτωση αντί παραθύρων διαθέτει τέσσερις επιπλέον θύρες εκτός από την κεντρική, ενώ ο χώρος εσωτερικά οργανώνεται σε τρία κλίτη με τις εσωτερικές κιονοστοιχίες ιωνικού ρυθμού.

Εξάστυλη πρόστυλη πρόσταση, αλλά ιωνικού ρυθμού, διαθέτει η ανατολική όψη του Ερεχθείου, με τη διαφορά ότι δεν υφίσταται πρόναος, καθώς οι παραστάδες εξέχουν ελάχιστα από τον θυραίο τοίχο, όπου δύο παράθυρα πλαισιώνουν εκατέρωθεν την κεντρική θύρα.

Επίσης θα πρέπει να γίνει λόγος για τη στοά του Ελευθερίου Διός στην αρχαία Αγορά της Αθήνας¹¹⁹⁶, όπου για πρώτη φορά σε κτήριο αυτού του είδους¹¹⁹⁷ διαμορφώνονται στα δύο άκρα του συμμετρικές προεξέχουσες πτέρυγες εξάστυλες πρόστυλες με κανονικά μεταξόνια, σε αντίθεση με εκείνα της κεντρικής κιονοστοιχίας, τα οποία είναι διευρυμένα κατά ένα τρίγλυφο. Το κτήριο θα

¹¹⁹⁰ (Svenshon, 2002, 5).

¹¹⁹¹ (Gruben, 2000, 230), σχετικά με την εσωτερική κιονοστοιχία βλ. (Dinsmoor, 1941, 65-93).

¹¹⁹² Βλ. (Gruben, 2000, 203), ο οποίος διαπιστώνει ομοιότητες μεταξύ του Παρθενώνα και των Προπυλαίων, όπως οι αναλογίες του ύψους κίονα ως προς την κάτω διάμετρο, 5.47D έναντι 5.48 D, στο ύψος θριγκού ως προς διάμετρο κίονα 1.74D και 1.73D αντίστοιχα κ.ά.

¹¹⁹³ (Svenshon, 2002, 64).

¹¹⁹⁴ Το πλάτος ήταν μάλλον δεδομένο από το προγενέστερο πρότυπο και φαίνεται πιθανό ο Μνησικλής να επέλεξε την επανάληψη της κάτοψης των πέντε μεταξονίων διαστημάτων, αλλά πλέον σε εξάστυλη πρόστυλη, αντί τετράστυλη εν παραστάσι διάταξη των όψεων που διέθετε η υφιστάμενη κατασκευή (Dinsmoor & Jr., 2004, 14).

¹¹⁹⁵ Όσον αφορά στην κεντρική διάβαση, κατά πάσα πιθανότητα επαναλαμβάνει αυτούσιο το ίδιο μοτίβο από το προγενέστερο πρότυπο, το οποίο πιθανώς διέθετε επίσης διευρυμένο κεντρικό μεταξόνιο διάστημα (Coulton, 1976, 137 σημ. 6).

¹¹⁹⁶ Βλ. (Thomson, 1937, 21-47, 55, 54 Εικ. 34), (Travlos, 1971, 527-533, 529 Εικ. 666), (Thomson & Wycherley, 1972, 96-103, Πίν. 5, 12: a).

¹¹⁹⁷ Ο (Gruben, 1982, 223 σημ. 61) σε σύντομη υποσημείωση αναφέρεται στο φαινόμενο των πρόστυλων κτηρίων στην Αθήνα και λαμβάνει ως αφετηρία τη στοά του Ελευθερίου Διός. Κατά τον (Coulton, 1976, 104) πρόκειται για μια καθαρά αττική καινοτομία και απορρίπτει άλλες θεωρίες περί της καταγωγής του τύπου από την Αίγυπτο ή την Περσία.

αποτελέσει έπειτα το πρότυπο για άλλες στοές και συναφή κτήρια, για τα οποία γίνεται λόγος σε άλλη θέση.

Ας σημειωθεί ότι σύμφωνα με μερίδα ερευνητών, υπάρχουν ενδείξεις που συντείνουν στο ότι ο Μνησικλής ενδέχεται να είναι αρχιτέκτονας τόσο του Ερέχθειου¹¹⁹⁸ όσο και της στοάς του Ελευθερίου Διός¹¹⁹⁹.

Στα παραπάνω μνημεία-ορόσημα για την ανάδυση του αρχιτεκτονικού τύπου των εξάστυλων πρόστυλων κτηρίων, η κιονοστοιχία αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης σύνθεσης και όχι το κατ' εξοχήν στοιχείο διαμόρφωσης της κάτοψης και των όψεων.

Το κτήριο, το οποίο αφομοίωσε όλες τις αθηναϊκές καινοτομίες στην αρχιτεκτονική και αποτελεί ένα αυτοτελές δωρικό εξάστυλο πρόστυλο κτήριο, είναι ο ναός των Αθηναίων στη Δήλο (Σχ. 84), έργο δωρικού ρυθμού φτιαγμένο από πεντελικό μάρμαρο και αποδίδεται στον Καλλικράτη¹²⁰⁰.

Η θέση του μέσα στο Ιερό του Απόλλωνα χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη στενότητα, μεταξύ του «Πώρινου» ναού και του ημιτελούς μαρμάρινου περίπτερου. Η έλλειψη χώρου αφενός και η ανάγκη για τη στέγαση ενός ιδιαίτερα μεγάλου συντάγματος επτά αγαλμάτων, οδήγησαν τον Καλλικράτη στην πλήρη παράλειψη της περιστασης και στην απόδοση εν τέλει όλου του διαθέσιμου πλάτους στον σηκό. Όντας το κτήριο ανάμεσα σε δύο προϋφιστάμενους ναούς, οι πλευρικές κιονοστοιχίες πρακτικά στερούνταν σημασίας, επομένως μπορούσαν να υποκατασταθούν από τοίχους. Το διαθέσιμο πλάτος, αλλά και λόγοι οπτικής αρμονίας με τον παρακείμενο περίπτερο ναό¹²⁰¹, οδήγησαν στη λύση της εξάστυλης πρόστυλης κιονοστοιχίας τόσο στην μπροστινή όσο και στην πίσω όψη, οπότε η κάτοψη του ναού προκύπτει εξάστυλη αμφιπρόστυλη. Ουσιαστικά ο Καλλικράτης ως προς τον τύπο της κάτοψης επαναλαμβάνει στη Δήλο μια «επαυξημένη» εκδοχή των τετράστυλων αμφιπρόστυλων ναών στην Αθήνα¹²⁰², η οποία επιπλέον υλοποιείται σε δωρικό αντί ιωνικό ρυθμό.

¹¹⁹⁸ Το Ερέχθειο έχει αποδοθεί στον Καλλικράτη (Shear Mylonas, 1963, 408-424), (Knell, 2000, 85). Ωστόσο μια σειρά από κοινές αρχές, που διέπουν τον σχεδιασμό των Προπυλαίων και του Ερέχθειου, έχουν οδηγήσει μερίδα ερευνητών, όπως π.χ. τη (Shoe, 1949, 347) και τον (Dinsmoor, 1950, 148), στην υπόθεση ότι ο Μνησικλής ήταν ο αρχιτέκτονας του έργου. Κατά τον Μ. Κορρέ (προφορική επικοινωνία) ένα επιπλέον επιχείρημα υπέρ του παραπάνω ενδεχόμενου είναι η αναχρησιμοποίηση λίθων από το παλαιό Πρόπυλο της Ακρόπολης στο Ερέχθειο. Αντίθετα ο (Svenshon, 2002, 106 σημ. 141) υποθέτει ότι οι εν λόγω λίθοι προέρχονται από το γειτονικό Αρρηφόρειο.

¹¹⁹⁹ (Shoe, 1949, 348) η οποία διαπιστώνει ότι η στοά ενσωματώνει αρκετά καινοτόμα στοιχεία από όσα εισήγαγε ο Μνησικλής στα Προπύλαια, όπως τη συμμετρική ανάπτυξη της κάτοψης σε πτέρυγες, την εξάστυλη πρόστυλη κιονοστοιχία, τη χρήση λίθων σκούρου χρώματος για αντίθεση με το μάρμαρο, λέσβιο κυμάτιο στη βάση των γείσων.

¹²⁰⁰ (Shear Mylonas, 1963, 399-408).

¹²⁰¹ (Gruben, 2000, 167).

¹²⁰² Ένα ερώτημα είναι γιατί οι δύο ιωνικοί ναοί είναι αμφιπρόστυλοι και όχι απλώς πρόστυλοι. Η (Miles, 1980, 318) προτείνει ως πιθανό αίτιο στις δύο περιπτώσεις τις συνθήκες της τοπογραφίας. Στον ναό της Αθηνάς Νίκης η πίσω κιονοστοιχία επιτελούσε διπλό ρόλο: Αφενός το κτίσμα ήταν πολύ μικρών διαστάσεων, οπότε για να εξισορροπηθεί η μικρή κλίμακα προτιμήθηκε μια συνθετότερη αμφιπρόστυλη κάτοψη, αφεντέρου αφού ο ναός ήταν κυρίως από τα δυτικά, υπήρξε η ανάγκη να εμπλουτιστεί αναλόγως η αντίστοιχη όψη, παρατήρηση την οποία γενικεύει για όλα τα μνημεία της

Παρά το γεγονός ότι απουσιάζουν οι κίονες στις πλευρικές όψεις, οι βαθμίδες της κρηπίδας περιτρέχουν το κτήριο έχοντας κανονικό πλάτος, με ελάχιστη απομείωση της προεξοχής τους στα πλάγια σε σχέση με τις μετωπικές όψεις¹²⁰³. Ο σηκός έχει τετράγωνη κάτοψη, χωρίς οπισθόδομο, με το βάθρο των αγαλμάτων, μορφής ημικυκλικής εξέδρας, να καταλαμβάνει πλήρως όλο το πλάτος του. Ο θυραίος τοίχος εκτός από την κεντρική είσοδο πλαισιώνεται από ζεύγος μεγάλων παραθύρων, τα οποία επιτρέπουν να διεισδύσει περισσότερο φως στο εσωτερικό, καθιστώντας ουσιαστικά τον σηκό χώρο έκθεσης¹²⁰⁴. Ο οπίσθιος τοίχος του σηκού κοσμείται εξωτερικά από ελαφρώς προεξέχουσες παραστάδες, οι οποίες βρίσκονται σε ανταπόκριση με τους κίονες της πρόστασης.

Ο πρόναος είναι βαθύς και αυτονομείται από την πρόσταση με μια σειρά από τέσσερις υψίκορμους πεσσούς, οι οποίοι αντιστοιχούν προς τους άξονες της εξωτερικής δωρικής κιονοστοιχίας και δίνει την εντύπωση ενός «διάτρητου» τοίχου. Πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό, το οποίο έχει προηγηθεί αν όχι πρώτη φορά στον ιωνικό ναό του Ιλισσού¹²⁰⁵, στη Νοτιοδυτική Πτέρυγα των Προπυλαίων¹²⁰⁶ και στον ναό της Αθηνάς Νίκης¹²⁰⁷. Στη δεύτερη περίπτωση μάλιστα ο πρόναος παραλείπεται εντελώς, ωστόσο ο θυραίος τοίχος τρόπον τινά συγχωνεύτηκε με τους πεσσούς, που θα υπήρχαν στον πρόναο, εφόσον δινόταν η δυνατότητα πλήρους ανάπτυξης του κτηρίου κατά μήκος. Το τελικό αποτέλεσμα στον ναό της Νίκης είναι ένας «διάτρητος» τοίχος σηκού με τρία ανοίγματα σε παράθεση –τα δύο από αυτά παράθυρα–, τα οποία διαχωρίζονται μεταξύ τους από ραδινούς πεσσούς.

Ακρόπολης, μη λαμβάνοντας υπόψη την ιδιότητα συνθήκη της διπλής λατρείας. Αντίστοιχοι λόγοι θέασης και προσέγγισης του ναού στον Ιλισσό θεωρεί ότι επέβαλλαν κι εκεί αμφιπρόστυλη κάτοψη. Δύο ακόμη περιπτώσεις τετράστυλων αμφιπρόστυλων ιωνικών ναών, στον λόφο του Αρείου Πάγου και στους Αμπελόκηπους (Korres, 1996, 107-111), φανερώνουν ότι ο συγκεκριμένος αρχιτεκτονικός τύπος γνώρισε σχετική διάδοση στην Αθήνα.

¹²⁰³ Σε αντίθεση με τον αρχαϊκό ιωνικό ναό «Α» στην Πάρο. Η συγκεκριμένη –έστω και μικρή– απομείωση κατά την (Lauter-Bufe, 2009, 88-89) δεν επιβλήθηκε από κάποιον εξωτερικό παράγοντα, όπως η έλλειψη χώρου, αντιθέτως αποτελεί καινοτόμο σχεδιαστική απόφαση και θέτει τις απαρχές για τη μορφή της συνεπτυγμένης κρηπίδας. Όπως όμως αναφέρθηκε ήδη, αυτή η μορφή είχε εμφανιστεί πολλά χρόνια πριν στον αρχαϊκό ναό «Α» στο κάστρο της Πάρου.

¹²⁰⁴ (Svenshon, 2002, 6).

¹²⁰⁵ Ο Τραυλός βασιζόμενος στη σύνδεση του ναού με αυτόν της Αθηνάς Νίκης προτείνει κατ' αναλογία τη γραφική αποκατάσταση της κάτοψης, με τον βαθύ πρόναο να χωρίζεται από την πρόσταση με ζεύγος πεσσών (Travlos, 1971, 112-113, 116 Εικ. 156). Η πρότασή του υιοθετείται μεν από τη (Shear Mylonas, 1963, 401, Πίν. 87) στο κείμενό της, αλλά στον αντίστοιχο πίνακα κατόψεων παραθέτει μια εκδοχή χωρίς πεσσούς στον πρόναο. Στον αντίποδα ο (Dinsmoor, 1950, 185 σημ. 2) είχε υποθέσει την ύπαρξη ζεύγους κιόνων, άποψη για την οποία επιχειρηματολογούν υπέρ οι (Barrett & Vickers, 1975, 13-16) αποδίδοντας στον πρόναο δύο μαρμάρινες βάσεις κιόνων. Τα συγκεκριμένα μέλη είχαν εντοπιστεί κοντά στο Ωρολόγιο του Κυρρήστου από τους (Rumpf & Mallwitz, 1961, 15-21), οι οποίοι τα απέδωσαν στον ναό του Ιλισσού, θέση την οποία απορρίπτει κατηγορηματικά η (Miles, 1980, 309 σημ. 2), βασιζόμενη στη συγκριτική ανάλυση της διατομής τους.

¹²⁰⁶ Κατά τον (Svenshon, 2002, 58) πρόκειται για καινοτομία του Μνησικλή, ο οποίος «αποδόμησε» τον δυτικό τοίχο υποκαθιστώντας τον από έναν πεσσό αξονικά τοποθετημένο στην όψη. Επίσης πιθανολογείται ότι στο αρχικό σχέδιο της ΝΔ πτέρυγας δύο πεσσοί ίδιας μορφής θα συνέθεταν τον θυραίο τοίχο του νότιου θαλάμου, ο οποίος εν τέλει δεν υλοποιήθηκε ποτέ βλ. (Τανούλας, 2016, 133, 140, 134 Εικ. 1B).

¹²⁰⁷ (Dinsmoor, 1950, 203) υπονοεί ότι ο πεσσός είναι στοιχείο, που εμπνεύστηκε ο Καλλικράτης από την ΝΔ πτέρυγα Προπυλαίων,

Η αποκρυστάλλωση του τύπου: Ο εξάστυλος πρόστυλος ναός της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς

Ο πρωιμότερος γνωστός αμιγώς εξάστυλος πρόστυλος ναός είναι της Αθηνάς στο ιερό της Προναίας στους Δελφούς (360 π.Χ.), ο τρίτος κατά σειρά με χρονολογική αλληλουχία, γνωστότερος ως «Ασβεστολιθικός ναός» (Σχ. 84)¹²⁰⁸. Κατά τον J.P. Michaud το ιερό χαρακτηρίζεται από έλλειψη χώρου, ωστόσο ο ναός είχε τη δυνατότητα να αναπτυχθεί ως περίπτερος, προτιμήθηκε όμως ο πρόστυλος τύπος, που εξασφάλιζε μεγαλύτερη χωρητικότητα για τον σηκό¹²⁰⁹, προοιωνίζοντας έτσι την τάση για ανάπτυξη του εσωτερικού χώρου έναντι του κελύφους¹²¹⁰.

Η κρηπίδα είναι συνεπτυγμένη, με κανονικό πλάτος βαθμίδων γύρω από την πρόσταση και απομειωμένο στην περίμετρο του σηκού, κατέχοντας ουσιαστικά τον ρόλο ενός βαθμιδωτού τοιχοβάτη τριών στρώσεων¹²¹¹. Ο πρόναος είναι σχετικά βαθύς, με έντονα προεξέχοντες τοίχους παραστάδων. Ο σηκός έχει επιμήκεις αναλογίες 3:2, ενώ στην κατάληξή του υπήρχε επίμηκες βάθρο με συμφυή ορθογωνική εξέδρα σχήματος Π, πάνω στο οποίο θα πρέπει να ορθωνόταν σύνταγμα αγαλμάτων. Όπως ήδη έχει αναφερθεί σε άλλη θέση πρωτύτερα, ο θυραίος τοίχος διαθέτει τριμερές κεντρικό άνοιγμα, το οποίο αντιστοιχεί σε τρία μεταξόνια διαστήματα της πρόστασης, παρέχοντας έτσι περισσότερο φως στο εσωτερικό. Τα ενδιάμεσα στηρίγματα αποτελούνται από ιωνικούς ημικίονες συμφυείς με πεσσούς, τους πρώτους του είδους τους¹²¹², και εκφράζουν μια μετεξέλιξη του αποδομημένου τοίχου στον σηκό της Αθηνάς Νίκης στην αθηναϊκή Ακρόπολη¹²¹³. Το τριμερές άνοιγμα ήταν σιδερόφραχτο με κιγκλίδωμα¹²¹⁴, επομένως το περιεχόμενο του σηκού ήταν μονίμως ορατό από έξω, οπότε ο ναός αποκτά ενδεχομένως με τούτο τον χειρισμό πέρα από χαρακτήρα φύλαξης και ρόλο έκθεσης του περιεχομένου του¹²¹⁵.

Τα παραδείγματα: Γεωγραφική κατανομή και χρονολογικό εύρος

Αττική

Όπως αναφέρθηκε πρωτύτερα, στα κλασικά αθηναϊκά μνημεία του 5^{ου} αι. π.Χ. η εξάστυλη πρόσταση αποδεσμεύεται από την οντότητα του περίπτερου ναού και εφαρμόζεται ως αυτοτελές στοιχείο πρόσοψης σε νέα κτήρια. Πέρα από τα περικλεία μνημεία της Ακρόπολης και τη στοά του Ελευθερίου Διός στη Αγορά, για τα οποία ήδη έγινε λόγος, την ίδια περίοδο στην πόλη υπάρχουν ελάχιστες ενδείξεις για την ύπαρξη εξάστυλων πρόστυλων ναών ή κτηρίων. Στη ρωμαϊκή αγορά της Αθήνας ο Μ. Κορρές έχει εντοπίσει αναχρησιμοποιημένα μέλη από την κρηπίδα ενός

¹²⁰⁸ «Le temple en calcaire», κατά τον τίτλο της λίαν εμπεριστατωμένης μονογραφίας για την αρχιτεκτονική του ναού.

¹²⁰⁹ (Michaud, 1977, 107).

¹²¹⁰ (Gruben, 2000, 109).

¹²¹¹ Τούτο το στοιχείο κατά τον (Michaud, 1977, 108) εξασφαλίζει μια συνοχή μεταξύ της εξάστυλης πρόστασης και του σηκού, που θεωρεί ότι μοιάζουν αποκομμένα μεταξύ τους και πρόκειται, όπως υποστηρίζει, για αδύναμο σημείο στο σχέδιο του ναού.

¹²¹² (Michaud, 1977, 109).

¹²¹³ (Michaud, 1977, 110), (Svenshon, 2002, 62).

¹²¹⁴ Λόγω αυτού του στοιχείου ο (Gruben, 2000, 109) χαρακτηρίζει τον θυραίο τοίχο ως «διαφανή».

¹²¹⁵ (Michaud, 1977, 109).

εξάστυλου πρόστυλου ναού¹²¹⁶, ενώ λαμβάνοντας υπόψη την κλίμακα¹²¹⁷ μιας αταύτιστης ομάδας μαρμάρινων ιωνικών κιονοκράνων, πιθανολογεί την ύπαρξη ενός ακόμη παρόμοιου κτηρίου, ιωνικού ρυθμού, στην ευρύτερη περιοχή του Αρείου Πάγου¹²¹⁸. Η πρόταση γραφικής αποκατάστασης του Αρρηφορίου στην Ακρόπολη ως εξάστυλου πρόστυλου ιωνικού ναού από τον Shvenshon δε σχολιάστηκε έκτοτε παρά την εκτενή επιχειρηματολογία του¹²¹⁹, οπότε λαμβάνεται υπόψη με επιφυλάξεις¹²²⁰. Στον ναό της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα έχει προταθεί η εναλλακτική λύση μιας εξάστυλης πρόστυλης κάτοψης¹²²¹, έναντι της τετράστυλης εν παραστάσι διάταξης των κίωνων¹²²². Ωστόσο το σωζόμενο επίκρανο παραστάδος και τα μεγέθη της ζωφόρου συνηγορούν υπέρ ενός απλού δίστυλου εν παραστάσι ναού¹²²³.

Από τα οικοδομικά προγράμματα του Εύβουλου και του Λυκούργου η μόνη ασφαλώς τεκμηριωμένη περίπτωση κτηρίου, όπου σημειώνεται το στοιχείο της εξάστυλης πρόστασης, είναι το σκηνικό οικοδόμημα του Διονυσιακού θεάτρου, μορφής δωρικής στοάς με προεξέχουσες πτέρυγες-παρασκήνια στα δύο άκρα της¹²²⁴, το οποίο φαίνεται πως έχει ως άμεσο πρότυπο τη στοά του Ελευθερίου Διός¹²²⁵. Στην ίδια περίοδο αποδίδονται τα εκτεταμένα έργα αναμόρφωσης της Πνύκας, τα οποία έμειναν κατά πάσα πιθανότητα ημιτελή¹²²⁶. Μια μεγάλη τάφος θεμελίωσης μεταξύ των δύο στοών, ερμηνεύθηκε από τους ανασκαφείς ως πρόπυλο, το οποίο αποκαθιστούν τελείως υποθετικά ως εξάστυλο αμφιπρόστυλο αναπαράγοντας την κάτοψη των Προπυλαίων¹²²⁷, ενώ το πρόπυλο, όπως και οι παρακείμενες στοές δεν ολοκληρώθηκε ποτέ.

Ο ιωνικός ναός του Απόλλωνος Πατρώου εμπίπτει μαζί με το μνημείο του Νικίου στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. Ο ναός έχει παγιωθεί για δεκαετίες ως τετράστυλος εν παραστάσι, αλλά κατά άλλους μελετητές ήταν εξάστυλος πρόστυλος¹²²⁸. Σύμφωνα

¹²¹⁶ Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του το κτήριο στη στάθμη του στυλοβάτη είχε πρόσοψη μήκους 12.81 m, μεταξύνια 2.39 m, αναβαθμούς ύψους ενός πόδα (32.6 cm) και πλάτους 32cm στην κύρια όψη, το οποίο πλευρικά μειωνόταν σχεδόν στο μισό (15 cm), (Κορρές, 2009, 95 σημ. 29).

¹²¹⁷ Με το ίδιο κριτήριο θεωρεί τετράστυλο πρόστυλο τον ιωνικό ναό στους Αμπελόκηπους (Κορρές, 1996, 108 και σημ. 47).

¹²¹⁸ (Κορρές, 1996, 93, 112) όπου αναφέρεται σε αυτό ως: Bau B "Tempel beim Areopag".

¹²¹⁹ (Svenshon, 2002, 79-94, Εικ. 71b, 77, 78, 79).

¹²²⁰ Η κάτοψη του Αρρηφορίου έχει αποκατασταθεί από τον (Stevens, 1936, 490-491, 494 Εικ. 44, 518 Εικ. 66) ως τετράστυλη εν παραστάσι έχοντας γνωρίσει αποδοχή, βλ. ενδεικτικά (Petraakis, 2021, 414), ενώ έχει προταθεί και ως δίστυλη εν παραστάσι (Κορρές, et al., 1996, 11 Πίν. 1).

¹²²¹ (Schwander, 1985, 111, Εικ. 71).

¹²²² (Τραυλός, 1976, 204-205).

¹²²³ (Βασιλά, 2015, 25, σημ. 56, Σχ. 7, 10).

¹²²⁴ Για τη γραφική αποκατάσταση βλ. (Townsend, 1986).

¹²²⁵ (Coulton, 1976, 83), άποψη που υιοθετεί με βεβαιότητα ο (Townsend, 1986, 433).

¹²²⁶ (Βαλαβάνης, 2011, 5-7).

¹²²⁷ Καθίσταται σαφές στο κείμενο πως πρόκειται για μια εικασία, η οποία στηρίζεται αποκλειστικά στις διαστάσεις της τάφρου θεμελίωσης, 17.50X13.00 m. Κατά τα άλλα τα κτηριακά κατάλοιπα είναι φτωχά. Στις τάφρους θεμελίωσης σώζονται κατά χώραν μερικοί κροκαλοπαγείς λίθοι και μόλις ένας ασβεστόλιθος, ίσως από την ευθυνηρία, βλ. (Thomson & Scranton, 1943, 286, 289, 290 Εικ. 13).

¹²²⁸ Μέχρι πρότινος ο ναός είχε παγιωθεί στην έρευνα ως τετράστυλος εν παραστάσι (Thomson, 1937, 84-86, 95-97, Πίν. 5), (Travlos, 1971, 96, 98 Εικ. 126), (Thomson & Wycherley, 1972, 186-189, Πίν. 6, 12: a). Όμως κατά τον (Knell, 2000, 82-84, Εικ. 52, 53), το περίγραμμα των καλά σωζόμενων θεμελίων έχει το χαρακτηριστικό σχήμα T σε κάτοψη, επομένως προτάσσει ως πιθανότερη μια

όμως με τα πορίσματα πολύ πρόσφατων ερευνών επιβεβαιώνεται με ασφάλεια η αρχική γραφική αποκατάσταση της πρόσοψης με τετράστυλη εν παραστάσι διάταξη¹²²⁹. Σε κάθε περίπτωση κοινός τόπος των δύο κτηρίων, πέρα από την ίδια κλίμακα μεγεθών, φαίνεται πως είναι η συνειδητή αναδρομή στο παρελθόν, καθώς αντλούν τα πρότυπά τους από τα Προπύλαια και το Ερέχθειο αντίστοιχα¹²³⁰. Μετά το 300 π.Χ. χρονολογείται το ημιτελές τετράγωνο περιστύλιο¹²³¹, το πρότυπο του οποίου δεν υλοποιήθηκε ποτέ, ωστόσο έχει προταθεί η μορφή εξάστυλης πρόστυλης δωρικής κιονοστοιχίας με διευρυμένα μεταξόνια διαστήματα δύο τριγλύφων και αντί θυραίου τοίχου συνεχής πεσοστοιχία¹²³². Όλα τα παραπάνω είναι εικασίες και δε βασίζονται σε υλικά κατάλοιπα. Εντούτοις το πλάτος πράγματι μπορεί να δηλώνει την πρόθεση διαμόρφωσης της εισόδου με εξάστυλη πρόσοψη, όχι όμως απαραίτητως δωρικού ρυθμού.

Ο ναός δυτικά της Στοάς Ποικίλης είναι αρκετά οψιμότερος, χρονολογούμενος στο πρώτο μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. και πιθανώς να σχετίζεται με το ιερό της Αφροδίτης Ουρανίας. Αρχικά είχε αναγνωριστεί ως εξάστυλος πρόστυλος¹²³³, ωστόσο η πλήρης αποκαλυψη του θεμελίου σε μετέπειτα ανασκαφή οδήγησε σε αναθεώρηση της κάτοψης σε τετράστυλη πρόστυλη¹²³⁴.

Πελοπόννησος

Στην Πελοπόννησο απαντάται μια πλειάδα ναών ή άλλων κτηρίων, τα οποία διαθέτουν εξάστυλες πρόστυλες κιονοστοιχίες. Ύστερα από την τελική διαμόρφωση του θησαυρού των Γελώων στην Ολυμπία, χρονολογικά το αμέσως επόμενο σχετικό

εξάστυλη πρόστυλη κιονοστοιχία, ιωνικού ρυθμού, για την οποία υποθέτει ότι αποτελεί σμίκρυνση της ανατολικής όψης του Ερεχθείου. Αντίθετα η (Lauter-Bufe, 2009, 86) προτείνει δωρικό ρυθμό για την ανωδομή του ναού, καθώς θεωρεί ότι ο εξάστυλος πρόστυλος ναός είναι αμιγώς προϊόν της δωρικής αρχιτεκτονικής. Ο (Steward, 2017, 277) σε πρόσφατο δημοσίευσμά του αποδέχεται την άποψη του Knell.

¹²²⁹ Βλ. (Petraakis, 2021, 412-417, 413 Εικ. 9, 416 Εικ. 11), όπου αποδίδονται στο μνημείο οι δύο ιωνικές βάσεις, οι οποίες έχουν σχήμα σε κάτοψη συμβατό μόνο με την εν παραστάσι διάταξη των κιόνων. Έτσι προκύπτει ότι η δυτική και όχι η ανατολική όψη του Ερεχθείου αποτέλεσε το πρότυπο για το σχέδιο της πρόσοψης του ναού. Το μόνο ουσιαστικό επιχείρημα κατά του παραπάνω συμπεράσματος παραμένει το σχήμα T της θεμελίωσης σε κάτοψη, που θα υπαγόρευε μια πρόστυλη κιονοστοιχία. Λαμβάνοντας όμως υπόψη το γεγονός ότι το έδαφος ανέρχεται προς τα δυτικά, εκ των πραγμάτων η κρηπίδα δε θα μπορούσε να έχει βαθμίδες σε όλη την περίμετρο του κτηρίου, ως εκ τούτου από αυτή την άποψη αίρονται οι όποιες αμφιβολίες.

¹²³⁰ (Knell, 2000, 86) υποθέτει ότι ο αρχιτέκτων του ναού, ίσως έλαβε υπόψη του τις οικοδομικές επιγραφές του Ερεχθείου, αλλά επειδή χρησιμοποίησε πόδα μικρότερου μήκους, το τελικό αποτέλεσμα προέκυψε μικρότερο. Η άποψη υιοθετείται και από τον (Svenshon, 2002, 103).

¹²³¹ (Townsend, 1995, 99) Το τετράγωνο περιστύλιο στην Αθήνα ξεκίνησε να κατασκευάζεται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., παρέμεινε όμως ημιτελές και στη συνέχεια κατεδαφίστηκε, ώστε να παραχωρηθεί ο χώρος στη στοά του Αττάλου. Τα μέλη του αναχρησιμοποιήθηκαν στη συνέχεια για την οικοδόμηση της Νότιας Στοάς II στην αγορά.

¹²³² Το μόνο έμμεσο στοιχείο για την κύρια είσοδο δηλώνεται από τη διακοπή μήκους 15 m στο περιμετρικό θεμέλιο του συγκροτήματος, (Townsend, 1995, Πίν. 9, 12). Ο (Knell, 2000, 103), επίσης δέχεται την ύπαρξη ενός μεγάλου προτύλου.

¹²³³ Βρέθηκε η ΝΑ γωνία της θεμελίωσης του ναού, από την οποία συμπεραίνεται η πρόστυλη διάταξη της κιονοστοιχίας. Το μέγιστο δυνατό πλάτος της πρόστασης προσδιορίστηκε από την ύπαρξη της υστερορωμαϊκής στοάς στα δυτικά, επιτρέποντας έτσι τη γραφική του αποκατάσταση ως εξάστυλου ναού, βλ. (Leslie Shear Jr, 1982, 33-35, 39, 4 Εικ. 3, 6 Εικ. 4).

¹²³⁴ Βλ. (Leslie Shear Jr, 1997, 502, 499 Εικ. 3).

παράδειγμα, στο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ., είναι μία εξάστυλη πρόστυλη δωρική στοά με συνεπτυγμένη κρηπίδα, η οποία αποτελούσε μέρος του συγκροτήματος της κρήνης Πειρήνης στην Κόρινθο¹²³⁵. Στην ίδια περιοχή η οψιμότερη κρήνη της Περαχώρας (τέλη 4^{ου} αι. π.Χ.), στον δρόμο προς το ιερό της Ήρας, έχει τη μορφή εξάστυλης πρόστυλης ιωνικής στοάς¹²³⁶. Τα δύο παραδείγματα στην Κορινθία συμβαδίζουν με το τοπικό αρχιτεκτονικό ιδίωμα της πρόστυλης διάταξης των κίωνων σε στοές¹²³⁷.

Στο ιερό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο, ο ναός της Αρτέμιδος (τέλη 4^{ου} αι. π.Χ.) είναι δωρικός εξάστυλος πρόστυλος με πλήρη περιμετρική κρηπίδα¹²³⁸, όπως επίσης και το πρόπυλο του Γυμνασίου-Τελετουργικού Εστιατορίου (~300 π.Χ.)¹²³⁹, ενώ τα Μεγάλα Προπύλαια (πρώτο μισό 3^{ου} αι. π.Χ.) είναι ιωνικού ρυθμού εξάστυλα αμφιπρόστυλα¹²⁴⁰. Ο ναός του Απολλωνος Μαλεάτα έχει επίσης προταθεί ως εξάστυλος πρόστυλος με συνεχή περιμετρική κρηπίδα¹²⁴¹, ωστόσο θα μπορούσε να αποκατασταθεί κι ως τετράστυλος πρόστυλος με διευρυμένα μεταξόνια δύο τριγλύφων¹²⁴². Για τον «Ναό Ι» ελληνιστικών χρόνων στην Αιγείρα Αχαΐας παραμένει ανοικτό το ερώτημα εάν είναι εξάστυλος¹²⁴³ ή τετράστυλος πρόστυλος ναός¹²⁴⁴.

Στη Μεγαλόπολη ο ναός του Διός Σωτήρος (τέλος 4^{ου} αι. π.Χ.) αποτελεί μια ειδική περίπτωση, καθώς δεν πρόκειται για αυτόνομο κτίσμα, αλλά για μέρος ενός ευρύτερου οικοδομικού συγκροτήματος, το οποίο αναπτύσσεται γύρω από μια ορθογώνια περικλειστή αυλή (Σχ. 84)¹²⁴⁵. Ο ναός σηματοδοτείται από την εξάστυλη πρόστασή του, η οποία βρίσκεται σε προεξοχή ως προς την κιονοστοιχία του περιστευλίου της αυλής. Εφόσον η πιο πρόσφατη γραφική αποκατάσταση που

¹²³⁵ Η στοά φαίνεται ότι κατασκευάστηκε για να παρέχει προστασία από τα καιρικά φαινόμενα στους χρήστες της κρήνης και αρχικά χρονολογήθηκε στον ύστερο 4^ο αι. π.Χ. βλ. (Stevens, 1953-1954, 48 και Εικ. 3), (Hill, 1964, 51-53, Πίν. VI, X: 2). Μεταγενέστερη ανασκαφική έρευνα καταβίβασε την ανέγερσή της στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. (Robinson, 2011, 143-144, 337).

¹²³⁶ (Tomlinson, 1969, 203-218, 204 Εικ. 19, Εικ. 22).

¹²³⁷ Βλ. (Coulton, 1976, 80). Η Νότια και η Βορειοδυτική στοά στην Κόρινθο, η Νότια Στοά στην αρχαία αγορά της Σικυώνας και η στοά στο ιερό της Ήρας στην Περαχώρα είναι πρόστυλες στοές.

¹²³⁸ Αρχικά η πρόσταση είχε αποκατασταθεί με έναν επιπλέον κίονα στις πλάγιες όψεις εκτός από τον γωνιακό (Καββαδίας, 1906, 94-104, 92 Εικ. 1, 93 Εικ. 2) και στη συνέχεια αναθεωρήθηκε η κάτοψη σε απλή εξάστυλη πρόστυλη με βαθύ πρόναο, βλ. (Roux, 1961, 201-216, 221-222, Πίν. 54), (Brulotte, 1994, 109-112).

¹²³⁹ Βλ. (Κυριάκη, 2012, 144-147), όπου και η προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία.

¹²⁴⁰ (Roux, 1961, 253-274, Πίν. 73).

¹²⁴¹ (Λαμπρινουδάκης, 1978, 114-115, 116 Εικ. 3)

¹²⁴² Για την εξάστυλη πρόσταση εκφράστηκαν ενστάσεις στο πλαίσιο παρουσίασης του ναού στα Σεμινάρια Εμβαθύνσεως Ιστορίας Αρχιτεκτονικής στη Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, λόγω του ιδιαίτερα στενού μετακιονίου διαστήματος (0.87 m), ωστόσο κατά τον ανασκαφέα το μεταξόνιο δεν αμφισβητείται από τα διαθέσιμα αρχιτεκτονικά μέλη της ζωφόρου (Λαμπρινουδάκης, 1983, 152). Πράγματι με T=0.295 m, M=0.438 m και D=0.569 m το τυπικό μεταξόνιο διάστημα προκύπτει 1.466 m. Επειδή όμως δε βρέθηκαν επιστύλια, δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα τα μεταξόνια διαστήματα να ακολουθούσαν το σύστημα δύο τριγλύφων. Στην προκειμένη περίπτωση το κεντρικό μεταξόνιο προκύπτει 2.199 m και το μετακίονιο 1.63 m.

¹²⁴³ (Bammer, 1998, 180 Εικ. 104).

¹²⁴⁴ (Bammer, 2001, 104 Εικ. 13), (Lauter-Bufe, 2009, 104). Ο (Mattern, 2015, 108) αφήνει ανοιχτά και τα δύο ενδεχόμενα, ωστόσο φαίνεται να κλίνει περισσότερο υπέρ μιας εξάστυλης πρόστασης.

¹²⁴⁵ Πρώτη απόπειρα γραφικής αποκατάστασης στο (Schultz, 1892, 55-59, 58 Εικ. 55), όπου προτείνεται ένας επιπλέον κίονας πέραν του γωνιακού στα πλάγια του εξάστυλου προστώου.

προτείνεται είναι ορθή¹²⁴⁶, τότε ο ναός αποτελεί το πλέον συνθετότερο παράδειγμα ως προς τη διάρθρωση της κάτοψης, καθώς η πρόσβαση στο εσωτερικό του σηκού γίνεται μέσω δύο διαδοχικών θυραίων τοίχων.

Το οψιμότερο παράδειγμα στην Πελοπόννησο είναι ο εξάστυλος πρόστυλος ναός της Δέσποινας στη Λυκόσουρα Αρκαδίας (τελευταίο τρίτο 3^{ου} αι. π.Χ.), με βαθύ πρόναο, συνεπτυγμένη κρηπίδα και με την τυπολογική ιδιορρυθμία μιας επιπλέον πλευρικής εισόδου στον σηκό από τα νότια¹²⁴⁷.

Τέλος, όσον αφορά στη χρήση της εξάστυλης πρόστασης σε στοές, υπό μορφή προεξέχουσας πτέρυγας, το πρωιμότερο παράδειγμα που σημειώνεται είναι η Ιερή Στοά στην Ολυμπία (4^{ου} αι. π.Χ.), όπου ένα προστώο έξι κίωνων προβάλλει στο μέσον του μήκους της¹²⁴⁸. Η Βόρεια στοά στη Μεσσήνη (~3^{ου} αι. π.Χ.) είναι διώροφη και ως εκ τούτου αποτελεί μια ιδιάζουσα περίπτωση, με προεξέχουσες πτέρυγες, μια εκ των οποίων εξάστυλη πρόστυλη στο δυτικό της άκρο¹²⁴⁹.

Στερεά Ελλάδα και Ήπειρος

Στη Στερεά Ελλάδα σημειώνονται δύο παραδείγματα εξάστυλων πρόστυλων κτηρίων. Περί του τρίτου ναού της Αθηνάς (360 π.Χ.) στο Ιερό της Προναΐας στους Δελφούς, του πρωιμότερου του είδους του στον 4^ο αι. π.Χ., έχει γίνει ήδη λόγος. Ο ναός της Αρτέμιδος στην Αυλίδα οικοδομήθηκε στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. ως δίστυλος εν παραστάσι ναός, ο οποίος στην ελληνιστική εποχή επεκτάθηκε με την προσθήκη ενός δωρικού προστώου με έξι κίονες¹²⁵⁰.

Στο ιερό της Δωδώνης στην Ήπειρο ο καλούμενος ναός του Ηρακλέους αποκαθίσταται αρχικά ως εξάστυλος πρόστυλος¹²⁵¹, ωστόσο σύμφωνα με νεώτερες έρευνες προτάσσεται η πιθανότητα μιας τετράστυλης διάταξης του προστώου, με διευρυμένο το κεντρικό μεταξόνιο διάστημα¹²⁵².

Νησιωτική Ελλάδα

Εστιάζοντας στη νησιωτική Ελλάδα, το μνημείο ορόσημο για την περαιτέρω διάδοση του τύπου πρέπει να αποτέλεσε ο ναός των Αθηνάϊων στο ιερό του Απόλλωνα στη

¹²⁴⁶ (Lauter-Bufe, 2009, 53, Πίν. 99, Σχ. 5).

¹²⁴⁷ Για περιγραφή και γραφική αποκατάσταση του ναού βλ. (Λεονάρδος, 1896, 101-116, Πίν. 2, 4) και πιο πρόσφατα εκτενής τυπολογική και μορφολογική συγκριτική επανεξέταση του θέματος στο (Billot, 2008).

¹²⁴⁸ (Coulton, 1976, 48, 86), (Mallwitz, 1972, 240-244, 240 Εικ. 192, 241 Εικ. 193).

¹²⁴⁹ Η ανατολική πτέρυγα έχει ίδιο μήκος στυλοβάτη με την εξάστυλη ανατολική, ωστόσο διαθέτει μόνο τρεις κίονες. Το άλλο μισό του μήκους καταλαμβάνεται από τοίχο. Βλ. σχετικά με τη στοά (Θέμελης, 1989, 29-30, 31 Εικ. 1), (Θέμελης, 2011, 35-39, Πίν. 27, 28, 29).

¹²⁵⁰ Αρχικά είχε προταθεί η αποκατάστασή του ως τετράστυλου πρόστυλου με διευρυμένο το κεντρικό μεταξόνιο διάστημα (Θρεψιάδης, 1961/62, 139, 140 Σχ. 3). Ο (Τραυλός, 1976, 201) αναθεώρησε τη μορφή του προστώου σε εξάστυλο πρόστυλο, πρόταση που έγινε αποδεκτή από επόμενους μελετητές βλ. ενδεικτικά (Schwander, 1985, 111), (Wescoat, 2017, 152). Σχετικά με τον ναό και τις μεταγενέστερες επεμβάσεις σε αυτόν βλ. (Hollinshead, 1985, 430-432).

¹²⁵¹ Η θεμελίωση υποδεικνύει μια πρόστυλη διάταξη των κίωνων στην πρόσοψη και το γεγονός ότι ο σηκός έχει το μεγαλύτερο πλάτος σε σχέση με τους υπόλοιπους ναΐσκους, επιτρέπει μια πιθανή αποκατάσταση του ναού ως εξάστυλου πρόστυλου (Δάκαρης, 1986, 45).

¹²⁵² (Mancini, 2013, 349-355, 354 Εικ. 14), (Mattern, 2015, 146).

Δήλο (Σχ. 84). Στο ίδιο νησί σημειώνονται ακόμη τρία κτήρια με εξάστυλες πρόστυλες ή αμφιπρόστυλες προστάσεις. Χρονολογικά το πρώτο από αυτά είναι το «Νεώριον»¹²⁵³. Πρόκειται ουσιαστικά για νεώσοικο, που προοριζόταν για τη φύλαξη μιας τριήρους αφιερωμένης στον Απόλλωνα. Ως εκ τούτου το κτήριο είναι ιδιαίτερα επίμηκες 69.40X10.37 m. Η πρόσοψη φέρει δωρική εξάστυλη πρόστυλη κιονοστοιχία, με δύο επιπλέον πλευρικούς κίονες στις πλάγιες όψεις και διευρυμένο κεντρικό μεταξόνιο. Στην πλέον πρόσφατη γραφική αποκατάσταση του κτηρίου¹²⁵⁴, όλα τα μετακίονια διαστήματα, πλην του κεντρικού, εμφανίζονται κλεισμένα με διάφραγμα μέχρι ένα ύψος, ακολουθούμενο από κιγκλίδωμα ψηλότερα. Στην περίπτωση του Νεώριου η εξάστυλη πρόσταση αφενός προσδίδει επισημότητα στο κτήριο¹²⁵⁵, καθώς ομοιάζει με ναό, αφετέρου παρέχει τη μέγιστη δυνατότητα εκμετάλλευσης του εσωτερικού χώρου για τη στέγαση ενός πλοίου¹²⁵⁶. Η χρονολόγηση του Νεώριου με βάση τα οικοδομικά στοιχεία ανάγεται στο τέλος του 4^{ου} με αρχές 3^{ου} αι. π.Χ., ωστόσο η εξέταση της τεχνοτροπίας των γλυπτών στις μετόπες του θριγκού οδηγεί σε λίγο πρωιμότερη περίοδο, μεταξύ 320-310 π.Χ, οπότε ίσως η τριήρης αποτελούσε αφιέρωμα των Αθηναίων¹²⁵⁷.

Λίγο αργότερα, στις αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.¹²⁵⁸, ανάγεται η οικοδόμηση του καλούμενου Δωδεκάθεου. Πρόκειται για αμφιπρόστυλο εξάστυλο δωρικό ναό από μάρμαρο με βαθύ πρόναο, χωρίς οπισθόδομο¹²⁵⁹. Το κτήριο έχει προταθεί ότι μιμείται τον ναό των Αθηναίων, με τη διαφορά ότι έχουν απαλειφθεί εντελώς η πεσσοστοιχία στον πρόναο και η σειρά από ελαφρώς προεξέχουσες παραστάδες στον οπίσθιο τοίχο. Οψιμότερο παράδειγμα (179 π.Χ.) αποτελεί το Αρτεμίσιον στην ελληνιστική οικοδομική φάση του, η οποία σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες, είχε τη μορφή μαρμάρινου ιωνικού εξάστυλου πρόστυλου ναού με αβαθή πρόναο και σηκό διακοσμημένο με ημικίονες, πιθανώς κορινθιακού ρυθμού¹²⁶⁰. Τέλος εξάστυλες πρόστυλες προστάσεις σημειώνονται στις δύο προεξέχουσες πτέρυγες στα άκρα της Στοάς του Αντίγονου, η

¹²⁵³ Γνωστότερο σε παλαιότερα έργα ως «Μνημείο των Ταύρων» βλ. π.χ. (Svoronos & Couchoud, 1921, 283 Εικ. 1), όπου και η γραφική αποκατάσταση του μνημείου σε κάτοψη, όψη και τομή.

¹²⁵⁴ (Étienne, 2018, Εικ. 2), βλ. επίσης (Moretti, 2015, 96).

¹²⁵⁵ (Κορρές, 2003, 49).

¹²⁵⁶ Ο (Lauter, 2016, 178) αμφισβητεί την ύπαρξη πλοίου εντός του σηκού, η παρουσία του οποίου δηλώνεται σε συμβολικό επίπεδο από την ιδιαίτερα επιμήκη κάτοψη, εάν και δεν αποκλείει να υπήρξε στο άδυτο πράγματι ένα ακρόπρωρο.

¹²⁵⁷ (Bruneau, et al., 2010, 203-204), όπου πέρα από την εκδοχή της προσφοράς από την Αθήνα, παρουσιάζονται στοιχεία που μάλλον αποκλείουν οριστικά ως αναθέτη τον Αντίγονο Γονατά και προτάσσουν άλλες εναλλακτικές λύσεις, όπως τον πατέρα του Αντίγονου, Δημήτριο Πολιορκητή, ή κάποιον άλλον, άγνωστο ηγεμόνα της ελληνιστικής εποχής. Βλ. και (Étienne, 2018, 297-298).

¹²⁵⁸ (Bruneau, et al., 2010, 231).

¹²⁵⁹ Ο ναός έχει δημοσιευτεί σε μονογραφία, όπου δίνεται έμφαση κυρίως στην αρχιτεκτονική βλ. (Will, 1955).

¹²⁶⁰ Ευρύτερα διαδεδομένη είναι μια προγενέστερη γραφική αποκατάσταση της κάτοψης, με ιδιαίτερη μορφή παραστάδων, οι οποίες προεξέχουν προς τα έξω σημαντικά, ξεπερνώντας έτσι τη διάμετρο των γωνιακών κίωνων κατά πολύ βλ. (Bruneau, et al., 2010, 220, Εικ. 53). Για την πιο πρόσφατη μελέτη του ναού και την αναθεωρημένη πρόταση γραφικής αποκατάστασης βλ. (Moretti, 2012, 427-435, 426 Εικ. 6) και (Moretti, Fraisse, Llinas, 2021, 185-196, 206-207, 186 Εικ. 195, 191 Εικ. 197-198).

οποία ανεγέρθηκε από τον Μακεδόνα βασιλιά Αντίγονο Γονατά στο γ' τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ.¹²⁶¹.

Έχει γίνει ήδη λόγος για ένα από τα πρωιμότερα εξάστυλα πρόστυλα κτήρια, τον ναό Α' στο κάστρο της Πάρου, αναγόμενο στον 6^ο αι. π.Χ. Ακόμη ένα πιθανό παράδειγμα είναι ο ναός του Πύθιου Απόλλωνα, τα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη του οποίου επιτρέπουν μια γραφική αποκατάστασή του ως εξάστυλου αμφιπρόστυλου, με πρότυπο τον ναό των Αθηναίων στη Δήλο¹²⁶². Με βάση τα μορφολογικά στοιχεία έχει προταθεί η χρονολόγηση στο πρώτο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.¹²⁶³.

Στη Ρόδο σημειώνονται δύο ναοί χρονολογημένοι στον 3^ο αι. π.Χ. Ο πόρινος ναός της Αφροδίτης κοντά στον αρχαίο λιμένα της Ρόδου μελετήθηκε πρόσφατα συστηματικά εκ νέου¹²⁶⁴ και τα πορίσματα των ερευνών αναθεώρησαν τη μορφή του σε ιωνικό εξάστυλο αμφιπρόστυλο ναό με συνεχή περιμετρική κρηπίδα και πρόναο διαχωρισμένο από την πρόσταση με τέσσερις εν παραστάσι κίονες. Στο πλαίσιο της ίδιας έρευνας ο ναός της Αθηνάς Πολιάδος και του Διός Πολιέως στην Ιαλυσό αποκαθίσταται ως δωρικός εξάστυλος πρόστυλος με πλήρη κρηπίδα στην περιμέτρο του και πρόναο ιωνικό τετράστυλο εν παραστάσι¹²⁶⁵. Τα δύο παραδείγματα εντάσσονται, σύμφωνα με τους μελετητές τους, στο τοπικό αρχιτεκτονικό ιδίωμα του νησιού, το οποίο έχει έντονες μακεδονικές επιρροές λόγω των στενών σχέσεων με την Αλεξάνδρεια¹²⁶⁶.

Στη Σαμοθράκη, περιοχή υπό την άμεση σφαίρα επιρροής των Μακεδόνων και συγκεκριμένα στο ιερό των Μεγάλων Θεών είναι αξιοσημείωτη η χρήση του στοιχείου της εξάστυλης πρόστασης σε κτήρια.

Το Ιερόν ήταν επίμηκες ναόμορφο τελεστήριο, εξάστυλο πρόστυλο με δύο επιπλέον κίονες πέραν του γωνιακού στις πλευρικές όψεις και αρκετά βαθύ πρόναο. Κατά τον ανασκαφέα του μνημείου P.W. Lehmann, η αρχική οικοδομική του φάση –σηκός και θεμελίωση πρόστασης– χρονολογείται στο 325 π.Χ.¹²⁶⁷. Η πρόσταση, αν και είχε προβλεφθεί εξ αρχής στο σχέδιο, προστέθηκε αργότερα, πιθανώς στον 2^ο αι. π.Χ ή ακόμη νωρίτερα¹²⁶⁸.

Το αφιέρωμα των Φιλίππου Γ' και Αλέξανδρου Δ' Αριδαίου, όπως μαρτυρείται από την αναθηματική επιγραφή στα επιστύλια του κτίσματος, χρονολογείται το αργότερο

¹²⁶¹ Η στοά έχει μήκος 120 m. Αξιοσημείωτο στοιχείο στις κιονοστοιχίες είναι τα διευρυμένα μεταξόνια, όπου αντί για τρίγλυφα στη μέση του μήκους τους αντιστοιχεί μία έξεργη μορφή ταύρου. Βλ. τη διεξοδική σχετική μονογραφία του (Courby, 1912) και πιο συνοπτικά μαζί με μεταγενέστερη βιβλιογραφία (Bruneau, et al., 2010, 205-206).

¹²⁶² (Schuller, 1982, 255-259, 257 Εικ. 10Α), (Schuller, 1991, 114, 116, 115 Εικ. 52).

¹²⁶³ (Schuller, 1982, 262-264).

¹²⁶⁴ (Rocco, 2018, 7-16).

¹²⁶⁵ (Rocco, 2018, 25-28).

¹²⁶⁶ (Rocco, 2018, 32).

¹²⁶⁷ (Lehmann, 1969, 213-215).

¹²⁶⁸ (Lehmann, 1969, 37). Οι (Billot, 2008, 158) και (Lauter, 2016, 177) καταβιβάζουν χρονολογικά την προσθήκη της πρόστασης στο α' τέταρτο του 3^{ου} αι., περί το 275 π.Χ. Αντίθετα κατά την (Lauter-Bufe, 2009) το Ιερόν στο σύνολό του αποτελεί προϊόν μίας οικοδομικής φάσης.

το 317 π.Χ.¹²⁶⁹. Πρόκειται για μια ναόμορφη εξάστυλη πρόστυλη στοά με συνεπτυγμένη κρηπίδα. Ιδιομορφία αποτελεί η απουσία τοίχου ή κατακόρυφων στηριγμάτων μεταξύ πρόστασης και σηκού, επομένως πρόκειται ουσιαστικά για μια στοά, παρόμοια με αυτήν στην κρήνη Πειρήνη της Κορίνθου.

Το κτήριο-ανάθημα της «Μιλησίας» είναι ένα ορθογώνιο κτήριο προορισμένο για τελετουργικά δείπνα και χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.¹²⁷⁰. Η είσοδος σηματοδοτείται από εξάστυλο πρόπυλο, μορφής ελαφρώς προεξέχουσας πτέρυγας ιωνικού ρυθμού, που οδηγούσε στα ενδότερα χωρίς την παρεμβολή τοίχου ή κίωνων.

Το πρόπυλο του Πτολεμαίου είναι ασφαλώς χρονολογημένο λόγω της αναθηματικής επιγραφής που φέρει στα επιστύλια του στο 285-281 π.Χ.¹²⁷¹. Πρόκειται για εξάστυλο αμφιπρόστυλο οικοδόμημα με συνεχή περιμετρική κρηπίδα, πρόσταση ιωνικού ρυθμού προς το εξωτερικό του ιερού και κορινθιακού προς την εσωτερικό. Καθώς αποτελούσε την είσοδο στο τέμενος, διέθετε έναν εγκάρσιο τοίχο με κεντρική θύρα, ο οποίος βρισκόταν στο μέσο του μήκους του, ορίζοντας από έναν βαθύ ημιυπαίθριο χώρο σε κάθε πλευρά.

Τέλος το οψιμότερο σχετικό παράδειγμα (2^{ος} αι. π.Χ.) στη Σαμοθράκη αποτελεί το καλούμενο συμβατικά ως «Κτήριο 1» στο βορειότερο άκρο του ιερού. Αρχικά η κάτοψή του είχε ερμηνευθεί ως τετράστυλη εν παραστάσι¹²⁷², αλλά αναθεωρήθηκε έπειτα σε εξάστυλη πρόστυλη¹²⁷³. Τίποτε δεν είναι γνωστό από την ανωδομή του κτηρίου, η οποία είχε ληλατηθεί ήδη από την αρχαιότητα.

Στη Θάσο, νησί επίσης υπό την άμεση σφαίρα επιρροής της Μακεδονίας, σημειώνεται ένα ακόμη παράδειγμα με εξάστυλη πρόσταση, το μνημείο του Θερσυλλόχου¹²⁷⁴, που χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. Πρόκειται για τετράγωνη εκατόμπεδη υπόστυλη αίθουσα¹²⁷⁵. Η είσοδος σε αυτή σηματοδοτείται

¹²⁶⁹ (Wescoat, 2003), (Wescoat, 2017).

¹²⁷⁰ Με βάση την τμηματικά σωζόμενη αναθηματική επιγραφή στα ιωνικά επιστύλια της πρόστασης, συνάγεται ότι ανεγέρθηκε με δαπάνες μιας εύπορης γυναίκας από τη Μίλητο, της οποίας δε σώθηκε το όνομα. Το μνημείο περιγράφεται συνοπτικά, συνοδευόμενο από γραφική αποκατάσταση στο (Wescoat, 2015, 133-134, 135 Εικ. 11).

¹²⁷¹ Ο (Frazer, 1990, 233) λαμβάνοντας υπόψη και τα μορφολογικά στοιχεία του κτηρίου καταλήγει στο α' με β' τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ.

¹²⁷² (McCredie, 1979, 24-26, 25 Εικ. 5).

¹²⁷³ Τα θεμέλια έχουν το χαρακτηριστικό σχήμα T σε κάτοψη, επομένως προτάσσεται το ενδεχόμενο μιας πρόστυλης διάταξης των κίωνων. Με την παραδοχή ότι το κρηπίδωμα στην πλάγιες όψεις αντιστοιχεί σε ένα μεταξόνιο διάστημα, τότε στην πρόσοψη προκύπτει, με βάση το πλάτος του θεμελίου, με άνεση εξάστυλη πρόσταση βλ. (Bouzek & Ondřejová, 1985, 56-58, 52 Εικ. 29). Το συμπέρασμά τους υιοθετείται και από τη (Wescoat, 2017, 153).

¹²⁷⁴ Το όνομα του αναθέτη διασώζεται σε επιγραφή λαξευμένη στα επιστύλια του προπύλου. Βλ. (Pickard, 1965, 97-100) και για την αναθεωρημένη γραφική αποκατάσταση (Grandjean & Francois, 2012, 173-174).

¹²⁷⁵ Εξωτερικών διαστάσεων 32.10X32.20 m. Στο εσωτερικό ένα περιστύλιο ιωνικού ρυθμού με δεκαέξι κίονες στήριζε έναν ευμεγέθη τετράγωνο φεγγίτη.

από προεξέχον πρότυλο δωρικό εξάστυλο πρόστυλο με κρηπίδωμα πέντε βαθμίδων¹²⁷⁶.

Διαπιστώσεις από τη γεωγραφική κατανομή των παραδειγμάτων

Σύμφωνα με την παραπάνω καταγραφή, η χρήση του στοιχείου της εξάστυλης πρόστασης σημειώνεται σε δεκάδες παραδείγματα, με ευρεία γεωγραφική διασπορά στον Ελλαδικό χώρο¹²⁷⁷.

Ο τύπος του εξάστυλου πρόστυλου ή αμφιπρόστυλου κτηρίου αποτελεί ουσιαστικά παράγωγο της αθηναϊκής αρχιτεκτονικής παράδοσης του 5^{ου} αι. π.Χ. Παρ' όλα αυτά η μετέπειτα παρουσία του στην Αθήνα είναι μάλλον περιορισμένη σε σχέση με την Πελοπόννησο, όπου απαντάται σε αυτοτελή πρόστυλα εξάστυλα λατρευτικά και κοσμικά κτήρια ή ως μέρος κτηριακών συγκροτημάτων. Το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα, ο ναός της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς, αποτελεί κατά πάσα πιθανότητα σύλληψη Βοιωτού αρχιτέκτονα, ίσως προερχόμενου από τη Θήβα¹²⁷⁸. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η παρουσία αυτού του τύπου στα νησιά του Αιγαίου. Ανεξαρτήτως γεωγραφικής κατανομής, διαπιστώνεται ότι η μακεδονική σφαίρα επιρροής κατείχε σημαντικό ρόλο στη χρήση της εξάστυλης πρόστασης ως στοιχείου στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, είτε σε μεμονωμένα κτήρια είτε ως μέρος οικοδομικών συγκροτημάτων.

Αντίθετα με τον ελλαδικό χώρο, στη Μ. Ασία παρατηρείται η πλήρης απουσία σχετικών παραδειγμάτων, τουλάχιστον με τα έως τώρα γνωστά ευρήματα, γεγονός που οπωσδήποτε σχετίζεται με την αναβίωση που συντελέστηκε στην οικοδόμηση μεγάλων ναών ιωνικού ρυθμού¹²⁷⁹. Η ύπαρξη ενός εξάστυλου αμφιπρόστυλου ναού δωρικού ρυθμού στη Συρία, χρονολογημένου στο β' τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ., αποτελεί μάλλον μια εξαίρεση, η οποία προέκυψε από την τριμερή διαρρύθμιση

¹²⁷⁶ Αρχικά η μορφή του προτύλου είχε αποκατασταθεί με ισχυρά προεξέχουσες παραστάδες και τετράστυλο εν παραστάσι προθάλαμο (Pickard, 1965, 99 εικ. 2). Πλέον όμως προτάσσεται η εκδοχή χωρίς παραστάδες με έναν επιπλέον πλευρικό κίονα να ορίζει εκατέρωθεν δύο διευρυμένα μεταξόνια διαστήματα, όπου κατέληγε από μία αναβάθρα βλ. επικαιροποιημένη κάτοψη υφιστάμενης κατάστασης στο (Des Courtils, 1981, 925 Εικ. 1). Για την πλέον πρόσφατη γραφική αποκατάσταση (Grandjean & François, 2012, 173 Εικ. 104, 175 Εικ. 105).

¹²⁷⁷ Αντίθετα δηλαδή με ό,τι έχει υποστηριχθεί στο παρελθόν, όπως π.χ. από την (Hellmann, 2006, 101), η οποία υποστηρίζει ότι εξάστυλος πρόστυλος ναός είναι μάλλον ασυνήθιστος και αποτελεί πιθανό ιδίωμα της Αττικής. Αντίστοιχα η (Lauter-Bufe, 2009, 86) θεωρεί ότι ο τύπος είναι αποκλειστικά δωρικού ρυθμού και δεν υφίσταται στα νησιά, με εξαίρεση τη Δήλο, όπου ο ναός των Αθηναίων και το Δωδεκάθεο νοούνται ως αμιγώς αττικά έργα. Βεβαίως στις άνω περιπτώσεις οι σχετικές επισημάνσεις αφορούν αποκλειστικά στη ναοδομία.

¹²⁷⁸ (Partida, 2000, 197).

¹²⁷⁹ (Winter, 2006, 6-7), (Spawforth, 2006, 38-39). Κατά τον (Lauter, 2016, 164) η εξήγηση του φαινομένου έχει τρεις πτυχές. Από τη μια οι συγκυρίες στον 5^ο και 4^ο αι. δεν επέτρεψαν την οικοδόμηση μεγάλων περιπτερωτων ναών την ίδια εποχή με την ηπειρωτική Ελλάδα, επομένως υπήρχε υστέρηση που έπρεπε να αναπληρωθεί και να ικανοποιηθεί την ανάγκη σύνδεσης με την κλασική εποχή. Επίσης η Μ. Ασία αναδείχθηκε ως το κατ' εξοχήν κέντρο της αρχιτεκτονικής παραγωγής σε μάκρο, η οποία διατηρούσε τις οικοδομικές πρακτικές της κλασικής εποχής και ενθάρρυνε την προσκόλληση στα τυπολογικά πρότυπα της κλασικής περιόδου. Τέλος οι κολοσσιαίοι ναοί της Αρτέμιδος στην Έφεσο ή του Απόλλωνος στα Δίδυμα ανεγέρθηκαν με πολύ αργούς ρυθμούς, απασχολώντας αρχιτέκτονες και συνεργεία που θα επηρεάστηκαν μετέπειτα στον σχεδιασμό και στην ανέγερση άλλων ναών.

αδύτου στον σηκό, ένα χαρακτηριστικό που έλκει την καταγωγή του από τη Μεσοποταμία, οπότε το κτήριο αποτελεί ένα σπάνιο υβρίδιο ελληνικής και ανατολικής αρχιτεκτονικής¹²⁸⁰.

Όσον αφορά στο χρονολογικό εύρος του φαινομένου, με εξαίρεση τα μεμονωμένα πρώιμα παραδείγματα και τα περίκλεια μνημεία της Αθήνας, οι περιπτώσεις κτηρίων με εξάστυλες προστάσεις, είτε εξάστυλα πρόστυλα, αμφιπρόστυλα είτε συνθετότερης μορφής, εμφανίζονται από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και για όλη τη διάρκεια του 3^{ου} αι. π.Χ., ενώ απαντώνται σποραδικά έως τις αρχές του 2^{ου} π.Χ.

Εστιάζοντας στη ναοδομία, ο αρχιτεκτονικός εξάστυλος πρόστυλος ή αμφιπρόστυλος τύπος κάτοικης αποτελεί μια σχετικά σπάνια περίπτωση. Τα ασφαλώς επιβεβαιωμένα παραδείγματα που συγκεντρώθηκαν είναι δεκαπέντε¹²⁸¹. Από αυτά μόνο δύο –ο ναός Α΄ στην Πάρο και των Αθηναίων στη Δήλο– εμπίπτουν στην ύστερη αρχαϊκή και κλασική εποχή αντίστοιχα. Τα υπόλοιπα χρονολογούνται μεταξύ 4^{ου} και 3^{ου} αι. π.Χ.¹²⁸² και εμφανίζονται με συχνότητα μικρότερη του 10% στην αρχιτεκτονική παραγωγή ναών αυτής της περιόδου¹²⁸³. Στη συνέχεια φαίνεται ότι ο τύπος εγκαταλείπεται, για να γνωρίσει εκ νέου αναβίωση στη ναοδομία κατά τη ρωμαϊκή εποχή¹²⁸⁴.

Τέλος, αναφορικά με την εμφάνιση εξάστυλης πρόστασης σε άλλους τύπους κτηρίων, κρίνεται επίσης περιορισμένη και φαίνεται ότι σχετίζεται με ειδικούς κατά περίπτωση λόγους.

Επισημάνσεις σχετικά με τον τύπο του εξάστυλου πρόστυλου ναού

Έχοντας αποκτήσει εποπτεία των παραδειγμάτων (Σχ. 84, 85) ακολουθεί μια σειρά από επισημάνσεις και διαπιστώσεις σε ό,τι αφορά επιμέρους κοινά χαρακτηριστικά που απαντώνται στα εξάστυλα πρόστυλα κι αμφιπρόστυλα κτήρια και γενικότερα σε οικοδομήματα με προστάσεις έξι κιόνων.

Κρηπίδα

Όταν ένας ναός δε διαθέτει περίσταση, όπως συμβαίνει στον εξάστυλο πρόστυλο, τότε η ανάπτυξη της κρηπίδας σε όλη την περίμετρο στερείται λειτουργικής χρησιμότητας άρα και νοήματος¹²⁸⁵. Επιπλέον η αναδυόμενη τάση για μετωπική θέαση των ναών από τον 4^ο αι. κι έπειτα, έθεσε ως προτεραιότητα στον σχεδιασμό

¹²⁸⁰ (Clarke, 2006/7, 135-136, 139 135 Εικ. 2, 3, 136 Εικ. 4).

¹²⁸¹ Δεν συμπεριλήφθηκαν δύο πιθανοί εξάστυλοι ναοί κλασικών χρόνων από την Αθήνα, η ύπαρξη των οποίων συνάγεται μόνον από αρχιτεκτονικά μέλη (Korres, 1996, 93, 112), (Korres, 2009, 95 σημ. 29). Το Ιερόν στη Σαμοθράκη προσμετρήθηκε, παρά το γεγονός ότι πρόκειται για τελεστήριο.

¹²⁸² Μόνη εξαίρεση αποτελεί το Αρτεμίσιον της Δήλου, που χρονολογείται στον 2^ο αι. π.Χ.

¹²⁸³ Ο (Mattern, 2015, 145-151) έχει συγκεντρώσει 100 κτίσματα της ελληνιστικής εποχής από Ελλάδα και Μ. Ασία εκ των οποίων τα 92 είναι ναοί. Από αυτούς το 24% είναι περίπτεροι, το 34% δίστυλοι εν παραστάσι και το 39% πρόστυλοι, ωστόσο οι εξάστυλοι πρόστυλοι αποτελούν μόλις το 7.5% του συνόλου.

¹²⁸⁴ Γεγονός που ο (Mattern, 2015, 107) αποδίδει στην επιρροή που άσκησαν στους Ρωμαίους αρχιτέκτονες οι ναοί στον ελλαδικό χώρο. Η εξέταση εξάστυλων πρόστυλων ναών και άλλων συναφών κτηρίων της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής είναι εκτός του πλαισίου της παρούσας εργασίας.

¹²⁸⁵ (Michaud, 1977, 108), (Lauter-Bufe, 2009, 103), (Mattern, 2015, 112).

την έμφαση στην πρόσοψη¹²⁸⁶, με αποτέλεσμα στην πλειονότητα των πρόστυλων ναών και ναόσχημων κτηρίων το περιμετρικό κρηπίδωμα να παραλείπεται¹²⁸⁷. Κατά κανόνα η κρηπίδα περιορίζεται στην πρόσταση κι επεκτείνεται πλευρικά συνήθως μέχρι τον κορμό της παραστάδος, δίνοντας όμως την ψευδαίσθηση ότι περιτρέχει κανονικά το κτήριο, όταν ο παρατηρητής στέκεται μπροστά στην πρόσοψη¹²⁸⁸. Στις πλάγιες όψεις, οι βαθμίδες της κρηπίδας υποκαθίστανται από ισάριθμες επάλληλες στρώσεις τοιχοβάτη, με προοδευτική καθ' ύψος εσοχή.

Αντίθετα στις περιπτώσεις εξάστυλων αμφιπρόστυλων κατόψεων, που προϋποθέτουν την ύπαρξη κρηπίδας στις δύο κιονοστοιχίες, οι βαθμίδες της κρηπίδας συνεχίζονται με κανονικό ή ελαφρώς απομειωμένο πλάτος κατά μήκος των πλευρικών όψεων. Τούτο εφαρμόστηκε στον ναό των Αθηναίων στη Δήλο, αλλά και στους μικρότερους ιωνικούς ναούς στην Αθήνα και ακολουθήθηκε απαρέγκλιτα στα εξάστυλα αμφιπρόστυλα παραδείγματα, με μοναδική εξαίρεση τα Μεγάλα Προπύλαια της Επιδάουρου¹²⁸⁹.

Στις περιπτώσεις των εξάστυλων πρόστυλων ναών και ναόσχημων κτηρίων διαπιστώνονται περισσότερες αποκλίσεις από τον κανόνα. Για παράδειγμα το Νεώριον στη Δήλο διαθέτει πλήρη περιμετρική κρηπίδα, κάτι ίσως που οφείλεται σε επιρροή του αμφιπρόστυλου ναού των Αθηναίων. Στο ίδιο νησί θα πρέπει επίσης να σημειωθεί η ιδιόζουσα περίπτωση της τελευταίας οικοδομικής φάσης του Αρτεμίσιου, στο οποίο οι βαθμίδες του κρηπίδωματος εμφανίζονται με κανονικό πλάτος στην εξάστυλη πρόσταση, αλλά και κατά μήκος του οπίσθιου τοίχου¹²⁹⁰. Στη Ρόδο σημειώνεται ο ναός Αθηνάς Πολιάδος - Διός Πολιέως στην Ιαλυσσό με κανονικό κρηπίδωμα στην περίμετρο¹²⁹¹, που πιθανώς οφείλεται στην παρουσία σύγχρονων αμφιπρόστυλων ναών στο νησί, όπως της Αφροδίτης στο λιμάνι της πόλης και της Αθηνάς Πολιάδος στη Λίνδο. Τέλος δύο ακόμη περιπτώσεις στην περιοχή της Επιδάουρου, ο ναός του Απόλλωνος Μαλεάτα και της Αρτέμιδος διαθέτουν πλήρη κρηπίδα. Τούτο μπορεί ίσως να ερμηνευθεί είτε ως μια επιρροή από τον αμφιπρόστυλο τύπο¹²⁹² είτε ως ένα αρχιτεκτονικό ιδίωμα του δωρικού ρυθμού της Αργολιδοκορινθίας¹²⁹³.

¹²⁸⁶ (Townsend, 1982, 330, 335), (Winter, 2006, 30).

¹²⁸⁷ Ο (Roux, 1961, 391-392) επισημαίνει ότι υπάρχουν εξαιρέσεις κυρίως τετράστυλων πρόστυλων και δίστυλων εν παραστάσι ναών, οι οποίοι εμφανίζονται με πλήρη περιμετρική κρηπίδα, κυρίως στη Μ. Ασία, στην Πέργαμο, στην Πριήνη, στη Μαγνησία επί Μαιάνδρω, αλλά και στην Κω και υποθέτει ότι οι συνεχείς βαθμίδες στην περίμετρο των κτηρίων εξασφάλιζαν τη συνοχή μεταξύ πρόστασης και σηκού. Βλ. επίσης (Mattern, 2015, 112, Πίν. 30), όπου απαριθμούνται συγκεντρωμένα όλα τα σχετικά παραδείγματα.

¹²⁸⁸ Σε αυτή την περίπτωση τα θεμέλια έχουν σε κάτοψη το χαρακτηριστικό σχήμα T.

¹²⁸⁹ Όπου το κρηπίδωμα περιορίζεται μόνο στις δύο εξάστυλες προστάσεις (Roux, 1961, Πίν. 73).

¹²⁹⁰ Ας σημειωθεί ότι στις πλευρικές όψεις του ναού το πλάτος των βαθμίδων σχεδόν εκμηδενίζεται, (Moretti, 2012, 430, 426 Εικ. 6), (Moretti, Fraisse, Llinas, 2021, 186 Εικ. 195).

¹²⁹¹ (Rocco, 2018, 27-28, 28 Εικ. 32, 33), ας σημειωθεί ότι και ο τετράστυλος πρόστυλος ναός της Ίσιδος στη Ρόδο, κρίνοντας από το πλάτος της θεμελίωσης, κατά πάσα πιθανότητα επίσης διέθετε πλήρη περιμετρική κρηπίδα.

¹²⁹² Ο (Roux, 1961, 391-392) υποθέτει ότι η ιδιομορφία της περιμετρικής κρηπίδας στον ναό της Αρτέμιδος πιθανώς οφείλεται σε επιρροή του ναού του Απόλλωνος Μαλεάτα, τον οποίο λογίζει ως

Πλευρικοί κίονες στην πρόσταση

Η εξάστυλη πρόστυλη κιονοστοιχία κατά κανόνα δε διαθέτει επιπλέον πλευρικούς κίονες¹²⁹⁴. Σημειώνονται ωστόσο εξαιρέσεις στον νησιωτικό χώρο, οι οποίες οφείλονται κατά βάση σε ειδικούς κατά περίπτωση λόγους. Στη Δήλο το Νεώριον διέθετε συνολικά τρεις κίονες στις πλάγιες όψεις¹²⁹⁵, όπως και το «Ιερόν» στη Σαμοθράκη¹²⁹⁶. Λαμβάνοντας υπόψη ότι τα δύο κτήρια είχαν ιδιαίτερα επιμήκη κάτοψη, μια τυπική πρόσταση θα ήταν αναλογικά «ασθενής» σε σχέση με το μεγάλο μήκος των πλάγιων τοίχων, επομένως ως αντιστάθμισμα επιλέχθηκε η αύξηση των πλευρικών κίωνων της πρόστασης. Τούτο ωστόσο δε φαίνεται να εφαρμόστηκε στον εξίσου επιμήκη ναό της Αρτέμιδος στην Αυλίδα, όπου προστέθηκε μεταγενέστερα απλή εξάστυλη πρόσταση¹²⁹⁷. Στη Ρόδο, τόσο ο εξάστυλος αμφιπρόστυλος ιωνικός ναός της Αφροδίτης στο λιμάνι της πόλης όσο και ο εξάστυλος πρόστυλος δωρικός ναός της Αθηνάς Πολιάδος - Διός Πολιέως στην Ιαλυσσό, διαθέτουν έναν επιπλέον πλευρικό κίονα πέραν του γωνιακού στις προσόψεις τους, χαρακτηριστικό που έχει ερμηνευθεί ως μέρος του τοπικού αρχιτεκτονικού ιδιώματος στη ναοδομία¹²⁹⁸. Τέλος το εξάστυλο πρόστυλο πρόπυλο του μνημείου του Θερσυλλόχου στη Θάσο διέθετε, σύμφωνα με την πλέον πρόσφατη γραφική αποκατάσταση¹²⁹⁹, έναν επιπλέον κίονα εκτός από τον γωνιακό στις πλάγιες όψεις και επιπλέον τα πλευρικά μεταξόνια ήταν

αμφιπρόστυλο. Ο ναός ωστόσο αποκαθίσταται πλέον ως πρόστυλος με περιμετρική κρηπίδα δύο βαθμίδων (Λαμπρινουδάκης, 1978, 115). Δεν αποκλείεται ωστόσο η διατήρηση της κρηπίδας στην περίμετρο των δύο μνημείων να οφείλεται σε πιθανή άντληση στοιχείων από τον αμφιπρόστυλο τύπο.

¹²⁹³ Ο τετράστυλος πρόστυλος ναός του Ασκληπιού στην Κόρινθο, περί το 360 π.Χ., αποκαθίσταται με πλήρη περιμετρική κρηπίδα (Roebuck, 1951, 32, 33 Εικ. 8), στοιχείο που διέθετε και ο δίστυλος εν παραστάσι ναός «Α» στη Σικυώνα χρονολογούμενος μετά το 303 π.Χ. (Λώλος, 2016, 197-202, 198 Σχ. 3), αλλά και ο μεταγενέστερος τετράστυλος πρόστυλος ναός του Ηρακλέους στις Κλεωνές (Mattern, 2015, 58 Εικ. 13). Ας σημειωθεί ότι στη Νότια Στοά της Κορίνθου το κρηπίδωμα της κιονοστοιχίας συνεχιζόταν με κανονικό πλάτος βαθμίδων σε όλο το μήκος των στενών όψεων (Scahill, 2012, 82, 77 Εικ. 28b, 343 Εικ. 156). Με εξαίρεση τον ναό του Ασκληπιού, στα υπόλοιπα προαναφερθέντα παραδείγματα, η κρηπίδα αποτελείται από δύο κι όχι τρεις βαθμίδες.

¹²⁹⁴ Ας σημειωθεί ότι για τα πρώτα εξάστυλα πρόστυλα κτήρια, που ήρθαν στο φως στα τέλη του 19^{ου} αι. με αρχές του 20^{ου}, οι προτάσεις γραφικής αποκατάστασης περιλάμβαναν έναν ακόμη κίονα στις πλάγιες όψεις πέραν του γωνιακού. Τούτο συνέβη στην περίπτωση του μνημείου του Νικίου (Döerpfeld, 1885, Πίν. VII), στον ναό του Διός Σωτήρος στη Μεγαλόπολη (Schultz, 1892, 58 Εικ. 55) και στις Αρτέμιδος στην Επίδαυρο (Καββαδίας, 1906, 92 Εικ. 1). Ο ναός της Δέσποινας στη Λυκόσουρα (Λεονάρδος, 1896, Πίν. 2) αποτελούσε μοναδική περίπτωση εξάστυλου πρόστυλου ναού χωρίς επιπλέον πλευρικούς κίονες στην πρόσταση μέχρι την αναθεώρηση της γραφικής αποκατάστασης για το μνημείο του Νικίου από τον Dinsmoor.

¹²⁹⁵ (Bgueneau, et al., 2010, 203-204, Εικ. 49).

¹²⁹⁶ Πρόκειται για τη μορφή που έλαβε κατά την ολοκλήρωσή του, ωστόσο κατά τον ανασκαφέα το αρχικό σχέδιο περιελάμβανε μόνο έναν επιπλέον κίονα στις πλάγιες όψεις με διευρυμένα πλευρικά μεταξόνια σε σχέση με την πρόσοψη, βλ. (Lehmann, 1969, 85-93, 96, 85 Εικ. 57, Πίν. CII).

¹²⁹⁷ Για την τεκμηρίωση ύπαρξης εξάστυλης πρόστασης βλ. (Τραυλός, 1976, 201) και για την μεταγενέστερη προσθήκη της στο ναό βλ. (Hollinshead, 1985, 430-432).

¹²⁹⁸ (Rocco, 2018, 14 Εικ. 8, 28 Εικ. 32).

¹²⁹⁹ Αρχικά η μορφή του προπύλου είχε αποκατασταθεί με ισχυρά προεξέχουσες παραστάδες και τετράστυλο εν παραστάσι προθάλαμο (Pickard, 1965, 99 Εικ. 2). Για την αναθεωρημένη πρόταση γραφικής αποκατάστασης βλ. (Grandjean & François, 2012, 173-174, 173 Εικ. 104, 175 Εικ. 105).

διευρυμένα, καθώς από εκεί φαίνεται ότι γινόταν κυρίως η εξυπηρέτηση της κυκλοφορίας¹³⁰⁰.

Αυτονομία του προνάου σε σχέση με πρόσταση

Ο βαθύς πρόναος, ο οποίος ορίζεται πλευρικά από προεξέχοντες τοίχους παραστάδων, αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό των εξάστυλων πρόστυλων κτηρίων, ιδίως δωρικού ρυθμού. Στον ναό των Αθηναίων στη Δήλο, ο πρόναος αυτονομείται από την πρόσταση με την παρεμβολή μιας συστοιχίας υψίκορμων ορθογωνικών πεσσών. Η παραπάνω διάρθρωση της κάτοψης, με πιθανή εξαίρεση τον ναό του Πυθίου Απόλλωνα στην Πάρο¹³⁰¹, δεν επαναλαμβάνεται αυτούσια σε άλλα μεταγενέστερα παραδείγματα.

Αντί της χρήσης πεσσών φαίνεται ότι προτιμήθηκε η επίλυση με τυπική κιονοστοιχία, τετράστυλη εν παραστάσι, τα μεταξόνια της οποίας αντιστοιχούν σε αυτά της πρόστασης¹³⁰². Στο λιμάνι της Ρόδου, ο αμφιπρόστυλος ιωνικός εξάστυλος ναός της Αφροδίτης διέθετε τετράστυλη ιωνική κιονοστοιχία στον πρόναο¹³⁰³, ενώ η ίδια διάταξη, πιθανώς και πάλι ιωνικού ρυθμού σημειώνεται και στον εξάστυλο πρόστυλο ναό της Αθηνάς Πολιάδος και Διός Πολιέως στην Ιαλυσό¹³⁰⁴. Επιπλέον με τετράστυλη εν παραστάσι κιονοστοιχία φαίνεται ότι σχεδιάστηκε αρχικά το Ιερόν στη Σαμοθράκη¹³⁰⁵, ωστόσο ύστερα από τροποποιήσεις του σχεδίου κατά την ολοκλήρωση του κτηρίου προέκυψε μια καινοφανής διάρθρωση της κάτοψης: Η πρόσταση είναι δωρική εξάστυλη πρόστυλη με τρεις πλευρικούς κίονες, συμπεριλαμβανομένων των γωνιακών, ενώ οι τέσσερις κίονες του προνάου, επίσης δωρικού ρυθμού, δε διατάσσονται εν παραστάσι, αλλά ευθυγραμμίζονται με τον τρίτο κατά σειρά στο προστώο¹³⁰⁶. Πρόκειται ουσιαστικά για διπλή εξάστυλη κιονοστοιχία, η οποία ως εύρημα δεν απαντάται σε άλλα παραδείγματα. Για τον «Ναό Ι» στην Αιγείρα έχει προταθεί η ύπαρξη τεσσάρων κίωνων στον πρόναο¹³⁰⁷, άποψη που δεν

¹³⁰⁰ Τουλάχιστον στη βορειοδυτική πλευρά του προπύλου βρέθηκαν τα κατάλοιπα μιας αναβάθρας, η οποία φανερώνει ότι ενθαρρυνόταν η πρόσβαση στο κτήριο από εκεί κι όχι από την πρόσοψη. Συμμετρική αναβάθρα πιθανολογείται επίσης για την αντιδιαμετρική όψη.

¹³⁰¹ Σύμφωνα με υπόθεση του (Schuller, 1982, 259, 257 Εικ. 10, 258 Εικ. 11), ο οποίος έχει εντοπίσει έναν λίθο από τον πλευρικό τοίχο του προνάου με συμφυή κορμό παραστάδος. Σε αντιστοιχία με το πλάτος του στην εσωτερική πλάγια όψη, υποθέτει την ύπαρξη πεσσών ορθογωνικής διατομής, που διαχωρίζουν την πρόσταση από τον πρόναο, έχοντας ως παράδειγμα τον ναό των Αθηναίων στη Δήλο, βλ. επίσης (Schuller, 1991, 114, 116, 115 Εικ. 52).

¹³⁰² Η (Lauter-Bufe, 2009, 94) χαρακτηρίζει τα εξάστυλα μνημεία με αυτό το χαρακτηριστικό ως «διπρόστυλα», τα οποία εμπλουτίζουν τον αρχιτεκτονικό τύπο του εξάστυλου πρόστυλου ναού.

¹³⁰³ (Rocco, 2018, 13-14, 14 Εικ. 8).

¹³⁰⁴ (Rocco, 2018, 27, 26 Εικ. 27). Ο (Mattern, 2015, 111) δεν αποκλείει το ενδεχόμενο μιας δίστυλης εν παραστάσι κιονοστοιχίας στον πρόναο, ωστόσο πρόκειται για μια προβληματική υπόθεση: Εάν τα μεταξόνια είναι ίσα μεταξύ τους, τότε οι άξονες των εσωτερικών κίωνων δε θα αντιστοιχούν σε αυτούς των εξωτερικών, ενώ εάν υπάρχει αντιστοιχία, τότε τα μεταξόνια προκύπτουν άνισα μεταξύ τους.

¹³⁰⁵ (Lehmann, 1969, 85-93, 85 Εικ. 7).

¹³⁰⁶ (Lehmann, 1969, 85, 97, Πίν. CII), ο οποίος θεωρεί αμφίβολο εάν η κιονοστοιχία στον πρόναο ολοκληρώθηκε ποτέ. Παρ' όλα αυτά εντόπισε στον στυλοβάτη τις σημείες καθορισμού της θέσης των κίωνων, ενώ, κρίνοντας από τον βαθμό φθοράς των λίθων, συμπέρανε ότι είχε τοποθετηθεί παντού τουλάχιστον ο πρώτος σπόνδυλος καθ' ύψος.

¹³⁰⁷ (Bammer, 1998, 180 Εικ. 104), (Bammer, 2001, 104 Εικ. 13).

έχει γίνει δεκτή από άλλους μελετητές, λόγω απουσίας σχετικών ενδείξεων στη θεμελίωση¹³⁰⁸.

Συμπερασματικά σε εξάστυλα πρόστυλα και αμφιπρόστυλα κτήρια η αυτονόμηση του προνάου από την πρόσταση είτε με κιονοστοιχία είτε με πεσσούς αποτελεί μια σχετικά σπάνια παραλλαγή του τύπου, η οποία εμφανίζεται μάλλον κατ' αποκλειστικότητα στον νησιωτικό χώρο.

Εσωτερική διαρρύθμιση σηκού

Σύμφωνα με τη Wescoat ο τύπος της εξάστυλης πρόστυλης κάτοψης αποτελεί την ιδανική λύση για κτήρια, τα οποία χωροθετούνται σε ένα σχετικά περιορισμένο οικοπέδο, καθώς έτσι αφενός προκύπτει μια όψη, η οποία να παραπέμπει σε περίπτερο ναό, αφετέρου επιτυγχάνεται ο μέγιστος δυνατός χώρος στο εσωτερικό¹³⁰⁹.

Ο ευρύχωρος σηκός, που προκύπτει σε αυτή την περίπτωση, δύναται να αξιοποιηθεί ποικιλοτρόπως στον σχεδιασμό. Αρχικά διακρίνονται δύο κύριες παραλλαγές, τόσο στους εξάστυλους πρόστυλους, όσο και στους αμφιπρόστυλους ναούς και στα ναόσχημα κτήρια.

Στην απλούστερη περίπτωση, εντός του σηκού υπάρχει μόνο το βάθρο για το λατρευτικό άγαλμα, οι διαστάσεις του οποίου μπορεί να καταλαμβάνουν ακόμη και το σύνολο του χώρου κατά πλάτος, όπως συμβαίνει στον ναό των Αθηναίων στη Δήλο¹³¹⁰, στον ασβεστολιθικό ναό της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς¹³¹¹ και στον ναό της Δέσποινας στη Λυκόσουρα¹³¹². Στο εσωτερικό του Δωδεκάθεου στη Δήλο υπάρχει επίσης θεμέλιο για βάση αγαλμάτων, το οποίο ωστόσο δεν εκμεταλλεύεται στο σύνολό του το διαθέσιμο πλάτος του σηκού¹³¹³.

Συνηθέστερη περίπτωση αποτελεί η πλαισίωση του λατρευτικού αγάλματος με εσωτερική κιονοστοιχία διατεταγμένη σε σχήμα Π σε κάτοψη, με μία ή δύο σειρές κίωνων καθ' ύψος. Πρόκειται για πρακτική παγιωμένη στους περίπτερους ναούς¹³¹⁴, η οποία εφαρμόστηκε αυτούσια στους εξάστυλους, πρόστυλους και αμφιπρόστυλους.

¹³⁰⁸ (Lauter-Bufe, 2009, 104), βλ. επίσης (Mattern, 2015, 108, 111). Πράγματι στην κάτοψη υφιστάμενης κατάστασης διατήρησης των θεμελίων του ναού, που δημοσιεύει ο (Bammer, 2001, 97 Εικ. 2), δεν υπάρχουν λίθοι που να τεκμηριώνουν την έδραση μιας κιονοστοιχίας στον πρόναο.

¹³⁰⁹ (Wescoat, 2017, 152-153).

¹³¹⁰ (Courby, 1931, Πίν. XII).

¹³¹¹ (Michaud, 1977, Πίν. 61), (Gruben, 2000, 109).

¹³¹² (Λεονάρδος, 1896, Πίν. 2), όπου μάλιστα η πλευρική είσοδος, που είχε προβλεφθεί εξαρχής στον σχεδιασμό, χρησίμευε στην παροχή επιπλέον φυσικού φωτισμού υπό γωνία στο κολοσσιαίο σύνταγμα αγαλμάτων (Billot, 2008, 146).

¹³¹³ Η βάση παρά ταύτα έχει διαστάσεις 4.40X1.60 m βλ. (Will, 1955, 141-143, Πίν. Β). Με τη βάση πιθανόν σχετίζεται μια μαρμάρινη κεφαλή σε μέγεθος μεγαλύτερο του φυσικού, που απεικονίζει τον Μ. Αλέξανδρο ή κάποιον άλλο άγνωστο ηγεμόνα των ελληνιστικών χρόνων (Bruneau, et al., 2010, 231).

¹³¹⁴ Όπως αναφέρθηκε πρωτίτερα, η εσωτερική κιονοστοιχία σχήματος Π σε κάτοψη αποτελεί μια από τις καινοτομίες που εισήγαγε ο Ικτίνος στον Παρθενώνα και έπειτα σε πιο ελεύθερη απόδοση στις Βάσσειες στον ναό του Επικούριου Απόλλωνος (Gruben, 2000, 137-138). Για την εξέλιξη του φαινομένου βλ. (Ορλάνδος, 1977-1978, 354-359). Ο (Scranton, 1946, 39, 42), αναφέρεται στον τύπο

Οι πλευρικές κιονοστοιχίες σημειώνονται σε μικρή απόσταση από τους τοίχους του σηκού δημιουργώντας αβαθή πλευρικά κλίτη, κάτι που διαπιστώνεται με βεβαιότητα στον ναό του Διός Σωτήρος στη Μεγαλόπολη¹³¹⁵ και που συμπεραίνεται από τη διάταξη της θεμελίωσης στον ναό της Αρτέμιδος στην Επίδαυρο¹³¹⁶, της Αφροδίτης στο λιμάνι της Ρόδου¹³¹⁷ και της Αθηνάς Πολιάδος - Διός Πολιέως στην Ιαλυσσό¹³¹⁸. Η εγκάρσια συστοιχία κίωνων, που συνθέτει το φόντο του λατρευτικού αγάλματος εμφανίζεται σε διάφορες παραλλαγές. Στον ναό της Αρτέμιδος στην Επίδαυρο οι κίονες αποκαθίστανται σε εφαπτομενική σχέση με τον οπίσθιο τοίχο του σηκού, στον ναό της Αφροδίτης στη Ρόδο έχει προταθεί η υποκατάσταση της κιονοστοιχίας από ημικίονες προσκολλημένους στην τοιχοποιία¹³¹⁹. Η πλέον ενδιαφέρουσα επίλυση παρατηρείται στον ναό της Αθηνάς στην Ιαλυσσό, όπου η κιονοστοιχία εμφανίζεται σε ικανή απόσταση από τον πίσω τοίχο, δημιουργώντας έτσι ένα υποτυπώδες άδυτο¹³²⁰, χειρισμός που παρατηρείται επίσης στον περίτερο ναό του Διός στη Νεμέα¹³²¹. Το πίσω μέρος του σηκού στον ναό του Διός στη Μεγαλόπολη έχει χαθεί προ πολλού λόγω μετατόπισης της κοίτης του Αλφειού ποταμού, συνεπώς δεν υπάρχουν στοιχεία για την εγκάρσια εσωτερική κιονοστοιχία, η οποία πιθανολογείται ότι βρισκόταν σε σχετικά μικρή απόσταση από τον τοίχο¹³²². Ο αριθμός των κίωνων στο εγκάρσιο σκέλος της κιονοστοιχίας είχε σημασία. Σταδιακά από τον 4^ο αι. π.Χ. διαπιστώνεται στους περίτερους ναούς η προτίμηση σε ζυγό αριθμό, καθώς έτσι το λατρευτικό άγαλμα στο μέσο του σηκού εμφανίζεται πλαισιωμένο εκατέρωθεν από κίονες¹³²³. Ο ναός του Διός Σωτήρος στη Μεγαλόπολη και της Αρτέμιδος στην Επίδαυρο, με τέσσερις κίονες¹³²⁴ ακολουθούν το ίδιο πρότυπο. Αντίθετα στους δύο ναούς της Ρόδου σημειώνεται περιττός αριθμός κίωνων¹³²⁵. Ως ειδική περίπτωση αναφέρεται τέλος ο ναός της Αρτέμιδος στην Αυλίδα, όπου ο σηκός ήταν εξαρχής χωρισμένος σε τρία κλίτη με δύο κιονοστοιχίες ιωνικού ρυθμού¹³²⁶, πριν από την προσθήκη εξάστυλης πρόστασης.

«περιστυλίου», ο οποίος σε μνημεία του 4^{ου} αι. π.Χ. χάνει τον λειτουργικό του ρόλο, καθώς οι κίονες προσκολλώνται στους τοίχους ως ημικίονες.

¹³¹⁵ Κάθε κίονας στο εσωτερικό του σηκού εδραζόταν σε μεμονωμένο, ανεξάρτητο θεμέλιο από αυτό των πλευρικών τοίχων του σηκού, το οποίο εντοπίστηκε με ανασκαφή κατά χώραν Βλ. (Schultz, 1892, Πίν. 14) και σε πιο πρόσφατη λεπτομερέστερη αποτύπωση (Lauter-Bufe, 2009, Σχ. 1).

¹³¹⁶ (Roux, 1961, 203, 213-215, Πίν. 53, 54).

¹³¹⁷ (Rocco, 2018, 14 και Εικ. 8).

¹³¹⁸ (Rocco, 2018, 27, 28 Εικ. 32).

¹³¹⁹ (Rocco, 2018, 14 Εικ. 8).

¹³²⁰ Βλ. (Rocco, 2018, 27, 28 Εικ. 32).

¹³²¹ (Gruben, 2000, 148-149).

¹³²² (Lauter-Bufe, 2009, Σχ. 5).

¹³²³ Βλ. (Ορλάνδος, 1977-1978, 354-359).

¹³²⁴ Εκ των οποίων οι δύο αντιστοιχούν στους κίονες των δύο πλευρικών κλιτών. Βλ. (Lauter-Bufe, 2009, Σχ. 5), (Roux, 1961, 205 Εικ. 43, Πίν. 54).

¹³²⁵ (Rocco, 2018, 14 Εικ. 8, 28 Εικ. 32).

¹³²⁶ (Τραυλός, 1976, 200 Εικ. 2). Οι κίονες ανανεώθηκαν τον 2^ο αι. μ.Χ. επί Αδριανού, αλλά αποτελούσαν μέρος του αρχικού σχεδιασμού (Hollinshead, 1985, 430).

Με εξαίρεση τον ναό του Απόλλωνος Πυθίου στην Πάρο, ο οποίος διέθετε εσωτερική δωρική κιονοστοιχία στον σηκό¹³²⁷, τα υπόλοιπα παραδείγματα είναι κορινθιακού ρυθμού¹³²⁸, ο οποίος προτιμάται κατά κόρον στη διαμόρφωση του εσωτερικού χώρου σε περίπτερους ναούς και κτήρια κυρίως του 4^{ου} αι. π.Χ¹³²⁹. αποτελώντας χαρακτηριστικό της Πελοποννησιακής αρχιτεκτονικής¹³³⁰.

Το στοιχείο της εσωτερικής κιονοστοιχίας μπορεί επίσης να ανιχνευτεί ως σημείο αφετηρίας στη σύλληψη της κάτοψης των Μεγάλων Προπυλαίων στο ιερό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο. Το εσωτερικό του μνημειώδους ιωνικού εξάστουλου αμφιπρόστυλου κτηρίου χαρακτηρίζεται από ένα στεγασμένο εσωτερικό περιστύλιο κορινθιακού ρυθμού¹³³¹. Κατά την έννοια του μήκους, οι πλευρικές κιονοστοιχίες επιμερίζουν τον χώρο σε τρία κλίτη, με το κεντρικό να είναι ιδιαίτερα ευρύ, ενώ τα δύο ακραία με αναλογίες διαδρόμου, δηλαδή παρατηρείται η ίδια λογική διάρθρωσης του χώρου με παραδείγματα που αναφέρθηκαν προηγουμένως. Στην προκειμένη περίπτωση ωστόσο δεν υπάρχει μόνο μία εγκάρσια κιονοστοιχία, αλλά δύο, μία σε κάθε άκρο, στις θέσεις μάλιστα που κανονικά αναμένονταν τοίχοι. Ο παρατηρητής διασχίζοντας τα Μεγάλα Προπύλαια περιστοιχίζεται από κίονες, όπως ακριβώς συμβαίνει εντός ενός σηκού εμπλουτισμένου με εσωτερική κιονοστοιχία.

Πέραν των δύο κύριων παραλλαγών, που επισημάνθηκαν ως προς την εσωτερική διαρύθμιση του σηκού, υπάρχουν περιπτώσεις εξάστουλων πρόστυλων ναών και ναόμορφων κτηρίων με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σε κάτοψη. Ένα από αυτά είναι η ύπαρξη αδύτου, που απαντάται με απλή μορφή ορθογώνιου δωματίου στον ναό της Αρτέμιδος στην Αυλίδα¹³³² και στου Απόλλωνος Μαλεάτα στην Επίδαυρο¹³³³. Στον ναό της Αιγείρας απαντάται μια αρκετά συνθετότερη διάταξη αδύτου, καθώς παρεμβάλλεται δίχωρος προθάλαμος που οδηγεί στα ενδότερα¹³³⁴.

Όσον αφορά σε ναόσχημα εξάστουλα κτήρια με ιδιομορφίες στην κάτοψη, το «Ιερόν» στη Σαμοθράκη διέθετε καμπύλη κόγχη στο βάθος του σηκού, η οποία καταλάμβανε το σύνολο του πλάτους του¹³³⁵. Επιπλέον, καθώς το κτήριο λειτουργούσε ως

¹³²⁷ Έχουν συσχετιστεί με την εσωτερική κιονοστοιχία αρχιτεκτονικά μέλη, όπως ένα κιονόκρανο κι ένα επιστύλιο δωρικού ρυθμού, ωστόσο η αποκατάσταση της κάτοψης με τους κίονες σε απόσταση ενός μεταξονίου από τους τοίχους είναι καθαρά υποθετική (Schuller, 1982, 260, 257 Εικ. 10, 258 Εικ. 11).

¹³²⁸ Ναός Αρτέμιδος Επιδαύρου (Roux, 1961, 213-214, 205 Εικ. 43, 214 Εικ. 47), Ναός Αθηνάς Πολιάδος - Διός Πολιέως στην Ιαλυσσό (Rocco, 2018, 27 και Εικ. 30). Στον ναό της Αφροδίτης στον λιμένα της Ρόδου πιθανολογείται κιονοστοιχία κορινθιακού ρυθμού στην κάτω σειρά, ενώ είναι βέβαια η ύπαρξη δεύτερης σειράς καθ' ύψος με κιονίσκους ιωνικού ρυθμού (Rocco, 2018, 14).

¹³²⁹ Αναφέρονται ενδεικτικά: ναός της Αλεάς Αθηνάς στην Τεγέα, του Διός στη Νεμέα, η θόλος της Επιδαύρου και των Δελφών, το Φιλιππειών στην Ολυμπία κ.ά.

¹³³⁰ (Roux, 1961, 395-396).

¹³³¹ Καθώς αντιστοιχούν στον 1^ο και 4^ο κίονα των εξάστουλων προστάσεων βλ. (Roux, 1961, 270, Πίν. 73).

¹³³² (Τραυλός, 1976, 197, 200 Εικ. 2).

¹³³³ (Λαμπρινουδάκης, 1978, 117, 116 Εικ. 3).

¹³³⁴ (Bammer, 2001, 103 Εικ. 11).

¹³³⁵ Η κόγχη αποτελεί μια σπάνια ιδιομορφία, η οποία απαντάται ξανά μόνο στον ναό του Διός Βασιλείου στη Λιβαδειά και στην περίπτωση της Σαμοθράκης αποτελεί επανάληψη της κάτοψης του

τελεστήριο, δύο σειρές από λίθινα εδώλια ήταν τοποθετημένες παράλληλα με τους μακρούς τοίχους για την παρακολούθηση των τελετουργικών δρώμενων¹³³⁶, ενώ την κυκλοφορία των πιστών φαίνεται πως εξυπηρετούσαν δύο πλευρικές θύρες, μία σε κάθε όψη. Το Νεώριον στη Δήλο αποτελεί έναν ιδιότυπο χώρο φύλαξης και έκθεσης μιας τριήρους. Η μεγαλύτερη έκταση του σηκού καταλαμβάνεται από μια ορθογώνια, σχετικά ρηχή δεξαμενή¹³³⁷. Στο βάθος δημιουργείται ένα είδος άδυτου, η είσοδος στο οποίο γίνεται από ένα σύνθετο τριπλό άνοιγμα από ημικίονες με συμφυείς πεσσούς και ιδιόρυθμα επίκρανα με ανάγλυφες κεφαλές ταύρων. Στο άδυτο πιθανώς κατέληγε το ακρόπρωρο της τριήρους, που είναι επίσης προσβάσιμο από δύο πλευρικές εισόδους¹³³⁸. Ο εσωτερικός φωτισμός του ιδιαίτερα επιμήκους σηκού θεωρείται ότι εξασφαλιζόταν από μεγάλα παράθυρα στις πλάγιες όψεις.

Έχοντας παρουσιάσει τις ποικίλες μορφές, με τις οποίες απαντάται ο ευρύχωρος εσωτερικός χώρος σε εξάστυλα πρόστυλα κι αμφιπρόστυλα κτήρια, μπορούν να γίνουν μια σειρά από επισημάνσεις.

Πρώτον η ανάπτυξη εσωτερικής κιονοστοιχίας σε σχήμα Π στο εσωτερικό του σηκού, τόσο ως σκηνικού πλαισίου του λατρευτικού αγάλματος, όσο και εν γένει για τον εμπλουτισμό του εσωτερικού χώρου, απαιτεί το ανάλογο πλάτος. Ως εκ τούτου αποτελεί χαρακτηριστικό, το οποίο απαντάται αποκλειστικά σε περίπτερους και σε εξάστυλους πρόστυλους ή αμφιπρόστυλους ναούς κι όχι σε άλλους τύπους¹³³⁹. Ας σημειωθεί ότι το μέγεθος του σηκού και στις δύο εναλλακτικές περιπτώσεις προκύπτει πρακτικά το ίδιο σε διαστάσεις, ιδίως όταν δεν παραλείπεται ο οπισθόδομος¹³⁴⁰.

Δεύτερον η ύπαρξη αδύτου σε ναούς της Αρτέμιδος, κατά τον Τραυλό, σχετίζεται κατά πάσα πιθανότητα με τη συγκέντρωση πιστών εντός του σηκού¹³⁴¹. Η παρατήρησή του αφορούσε μεν σε πρωιμότερα παραδείγματα¹³⁴², αλλά ουσιαστικά μπορεί να ερμηνεύσει εξίσου τα μεγέθη μεταγενέστερων ναών, καθώς κοινός τύπος είναι η επιδίωξη της μέγιστης κατά πλάτος διάστασης, αποσκοπώντας στην επίτευξη

προγενέστερου αφιδωτού αρχαϊκού κτηρίου που είχε πολύ μικρότερο μέγεθος (Lehmann, 1969, 156, 157 σημ. 7).

¹³³⁶ (Lehmann, 1969, 4, 124, 154, Πίν. CVI).

¹³³⁷ (Bruneau, et al., 2010, 203-204), βλ. επίσης (Étienne, 2018, 297-298).

¹³³⁸ (Moretti, 2015, 96).

¹³³⁹ Εσωτερική κιονοστοιχία σχήματος Π σε κάτοψη δε σημειώνεται σε κανέναν τετράστυλο πρόστυλο ή αμφιπρόστυλο ναό της ύστερης κλασικής κι ελληνιστικής εποχής, βλ. ενδεικτικά (Mattern, 2015, Πίν. 30), με εξαίρεση τον καλούμενο «L» στην Επίδαυρο, ο οποίος είναι τετράστυλος ψευδοπερίπτερος ιωνικού ρυθμού χρονολογημένος στο πρώτο μισό του 3^{ου} αι. (Roux, 1961, 236-238, Πίν. 65).

¹³⁴⁰ Αυτό που διαφέρει είναι η αναλογική σχέση της καθαρής εσωτερικής επιφάνειας του σηκού ως προς τη συνολική, που στους περίπτερους ναούς κυμαίνεται περί το 1:5 ενώ στους πρόστυλους κατά μέσο όρο στο 1:2.5. Ως προς τα μεγέθη, τη χαρακτηριστικότερη περίπτωση αποτελεί ο σηκός στον περίπτερο ναό του Διός στη Στράτο, εσωτερικών διαστάσεων 7.96X9.225 m (Courby & Picard, 1924, Πίν. VI), ο οποίος είναι παρ' όλα αυτά σχεδόν ο μισός σε έκταση συγκριτικά με τον σηκό του ναού της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς με διαστάσεις 9.56X14.47 m (Michaud, 1977, Πίν. 65), καθώς ο διαθέσιμος χώρος είναι περιορισμένος λόγω της παρουσίας οπισθόδομου.

¹³⁴¹ (Τραυλός, 1976, 197).

¹³⁴² (Τραυλός, 1976, 200 Εικ. 2).

της μέγιστης χωρητικότητας ανθρώπων στο εσωτερικό¹³⁴³. Η διαθέσιμη οικοδομική τεχνολογία γεφύρωσης ανοιγμάτων στον 4^ο αι. επιτυγχάνει με άνεση τη στέγαση σηκού πλάτους 9-11 m, χωρίς ενδιάμεσα στηρίγματα, οπότε προκύπτει ενιαίος εσωτερικός χώρος. Σύμφωνα με τα παραπάνω μεγέθη συνεπάγεται ότι οι κιονοστοιχίες στην πρόσοψη εμφανίζονται είτε σε εξάστυλη πρόστυλη διάταξη ή τετράστυλη εν παραστάσι¹³⁴⁴. Για μεγαλύτερο πλάτος σηκού υιοθετούνται επιλύσεις, όπως η ανάπτυξη της κάτοψης σε κλίτη¹³⁴⁵. Υπό αυτό το πρίσμα οι εξάστυλε προστάσεις στις περιπτώσεις ναών με άδυτο, που αναφέρθηκαν πρωτίτερα, όπως επίσης και στο τελεστήριο (Ιερόν) στη Σαμοθράκη, μπορούν να ερμηνευθούν πέρα από τη σφαίρα του συμβολισμού και ως αποτέλεσμα της ανάγκης για το μέγιστο δυνατό πλάτος εντός του σηκού, ώστε να εξυπηρετηθούν τελετουργικά δρώμενα με κόσμο.

Τέλος στις περιπτώσεις ναών με απλό σηκό, χωρίς εσωτερική κιονοστοιχία ή άλλη σύνθετη διάταξη που να υπαγορεύεται από θρησκευτικές πρακτικές, η εξάστυλη πρόστυλη διάταξη της πρόσοψης σχετίζεται με την επιδίωξη του μέγιστου πλάτους στο εσωτερικό, έτσι ώστε να προκύψει ικανός χώρος για την έκθεση λατρευτικών αγαλμάτων μεγαλύτερων του φυσικού μεγέθους ή πολυπλοκότερων γλυπτικών συνθέσεων.

Θυραίος τοίχος σηκού

Η επίτευξη του μέγιστου πλάτους σηκού οδηγεί σε εξίσου μεγάλη επιφάνεια του θυραίου τοίχου, για τον οποίο παρατηρούνται αξιοσημείωτες, ποικίλες επιλύσεις της όψης του που κρίνονται άξιες αναφοράς.

Όπως αναφέρθηκε πρωτίτερα, η καινοτομία της αυτόνομης εξάστυλης πρόστασης στα μνημεία της αθηναϊκής Ακρόπολης είναι αλληλένδετη με την ύπαρξη παραθύρων εκατέρωθεν της θύρας εισόδου, καθώς το διευρυμένο πλάτος του σηκού απαιτούσε επιπλέον ανοίγματα για βελτίωση του εσωτερικού φωτισμού. Με εξαίρεση ωστόσο τον ναό των Αθηναίων στη Δήλο, δε σημειώνεται άλλο εξάστυλο πρόστυλο ή αμφιπρόστυλο κτήριο με παράθυρα στον θυραίο τοίχο του σηκού.

Παρ' όλα αυτά αρκετά από τα παραδείγματα εξάστυλων πρόστυλων ναών και ναόμορφων κτηρίων διέθεταν κατά τεκμήριο στον θυραίο τοίχο μόνο ένα άνοιγμα. Η χαρακτηριστικότερη περίπτωση είναι ο ναός της Δέσποινας στη Λυκόσουρα, όπου ωστόσο είχε προβλεφθεί εξαρχής στον σχεδιασμό πλευρική είσοδος, η οποία κατά

¹³⁴³ Η (Lauter-Bufe, 2009, 103) έχει επίσης συνδέσει τον εξάστυλο πρόστυλο ναό με τη δυνατότητα συγκέντρωσης πλήθους στο εσωτερικό του σηκού.

¹³⁴⁴ Για παράδειγμα ο ναός Αρτέμιδος Ορθίας στους Λουσούς βλ. (Lauter, 2016, 177), (Brulotte, 1994, 51-54), όπου η προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία. Ο ναός διαθέτει ευρύ πρόναο, επιμήκη σηκό με προεξέχοντες πεσσούς κατά μήκος των τοίχων και ιδιαίτερα βαθύ άδυτο. Το εσωτερικό πλάτος του ναού είναι 9 m και η πρόσοψη είναι τετράστυλη εν παραστάσι δωρικού ρυθμού. Το κτήριο χρονολογείται στο τέλος 4^{ου} με αρχές 3^{ου} αι. π.Χ., ενώ υπάρχουν ενδείξεις για προγενέστερο ναό στην ίδια θέση.

¹³⁴⁵ Όπως για παράδειγμα ο ναός του Αμφιαράου Ωρωπού (Πετράκος, 1968, 99-107, 100 Εικ. 20), με εσωτερικό πλάτος σηκού 12.70 m, το οποίο επιμερίζεται σε τρία κλίτη, με το κεντρικό να είναι μεγαλύτερο των ακραίων. Στο βάθος του σηκού ανοίγεται ορθογωνική κόγχη, η οποία εξέρχεται από το σώμα του κτηρίου. Λόγω πλάτους η πρόσοψη προκύπτει εξάστυλη εν παραστάσι.

πάσα πιθανότητα προοριζόταν για να παρέχει επιπλέον φωτισμό στο σύνταγμα αγαλμάτων του Δαμοφώντα¹³⁴⁶. Μοναδική θύρα εισόδου σημειώνεται επίσης με βεβαιότητα στον ναό της Αρτέμιδος στην Αυλίδα¹³⁴⁷, στο Δωδεκάθεον στη Δήλο¹³⁴⁸, στο «Ιερόν»¹³⁴⁹ και στο Πρόπυλο του Πτολεμαίου¹³⁵⁰ στη Σαμοθράκη.

Ο ναός της Αρτέμιδος στην Επίδαυρο¹³⁵¹, της Αφροδίτης στον αρχαίο λιμένα της Ρόδου¹³⁵², της Αθηνάς Πολιάδος - Διός Πολιέως στην Ιαλυσσό¹³⁵³ και το Νεώριον στη Δήλο¹³⁵⁴, ελλείπει κανού αριθμού λίθων από τον θυραίο τοίχο, αποκαθίστανται συμβατικά από τους μελετητές τους με μία κεντρική θύρα εισόδου στον σηκό, επομένως δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα συνθετότερων επιλύσεων.

Ήδη από το πρώτο παράδειγμα δωρικού εξάστυλου κτηρίου διαφαίνεται μια τάση διάτρησης του θυραίου τοίχου με περισσότερα ανοίγματα. Ο θησαυρός των Γελών στην Ολυμπία αποκαθίσταται σχετικά πρόσφατα με τρεις θύρες, τη μία δίπλα στην άλλη, έτσι ώστε να προβάλλονται τα αφιερώματα από το εσωτερικό προς τα έξω¹³⁵⁵. Στην Κεντρική Πτέρυγα των Προπυλαίων ο Μνησικλής αποδομεί περαιτέρω τον εγκάρσιο τοίχο με πέντε θύρες. Ωστόσο η ουσιαστικότερη εξέλιξη σημειώνεται στον ναό της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς, το πρώτο παράδειγμα σε μια εξελικτική πορεία σταδιακής εξαύλωσής του. Στην προκειμένη περίπτωση αντί της τυπικής αύξησης του αριθμού των θυρών ή της προσθήκης παραθύρων, σημειώνεται ένα σύνθετο διευρυμένο κεντρικό άνοιγμα, το οποίο αντιστοιχεί σε τρία μεταξόνια διαστήματα της πρόστασης. Η περίπτωση του θυραίου τοίχου στον ναό της Προναίας δεν είναι μοναδική.

Το μνημείο του Νικίου, σύμφωνα με τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν προτύτερα, διέθετε επίσης διευρυμένο άνοιγμα προς τον σηκό, με τη διαφορά ότι αντί ημικίωνων, μάλλον προτάσσεται το ενδεχόμενο ύπαρξης πεσσών, με πρότυπο ίσως τη Νοτιοδυτική Πτέρυγα των Προπυλαίων.

Επίσης στον ναό του Διός Σωτήρος στη Μεγαλόπολη η Lauter-Bufe, με βάση τα σωζόμενα κατάλοιπα της θεμελίωσης και λαμβάνοντας υπόψη της παράλληλα παραδείγματα, προτείνει ένα σύνθετο τριπλό άνοιγμα κατά τα πρότυπα του ναού της

¹³⁴⁶ (Billot, 2008, 146).

¹³⁴⁷ Ο ναός, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ήταν αρχικά δίστυλος εν παραστάσι, επομένως δεν αναμένεται η ύπαρξη παρά μόνο ενός κεντρικού ανοίγματος, η διάσταση του οποίου μπορεί να προσδιοριστεί με σχετική ασφάλεια από το ίχνος του ελλείποντος κατωφλιού στη θεμελίωση του θυραίου τοίχου του σηκού, βλ. αποτύπωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων (Θρεψιάδης, 1961/62, Σχ. 3).

¹³⁴⁸ Αν και το πλάτος της θύρας είναι ιδιαίτερος στενό αναλογικά με το πλάτος του σηκού, τα σωζόμενα μέλη του μνημείου δε μαρτυρούν την ύπαρξη παραθύρων (Will, 1955, 127-128, 131 Εικ. 49).

¹³⁴⁹ (Lehmann, 1969, 58-68).

¹³⁵⁰ (Frazer, 1990, 116).

¹³⁵¹ (Roux, 1961, Πίν. 54).

¹³⁵² (Rocco, 2018, 14 Εικ. 8).

¹³⁵³ (Rocco, 2018, 28 Εικ. 32).

¹³⁵⁴ (Moretti, 2015, 96 Εικ. 14).

¹³⁵⁵ (Svenshon, 2002, 15, 138 Εικ. 14, 139 Εικ. 16).

Προναίας¹³⁵⁶. Τούτο όμως δεν οδηγεί απευθείας εντός του σηκού, αλλά σε έναν στενό προθάλαμο, τον οποίο διαδέχεται ένας δεύτερος εγκάρσιος τοίχος με τυπική θύρα εισόδου¹³⁵⁷.

Τέλος, στο εξάστυλο, πρόστυλο πρόπυλο του Τελετουργικού Εστιατορίου της Επιδαύρου η είσοδος στα ενδότερα γίνεται από τριμερές δίστυλο εν παραστάσι άνοιγμα με κίονες ιωνικού ή κορινθιακού ρυθμού¹³⁵⁸. Λόγω όμως του διευρυμένου κεντρικού μεταξονίου της πρόστασης, οι άξονες των κίωνων στο εσωτερικό άνοιγμα δε συμπίπτουν με τους αντίστοιχους της πρόσοψης.

Το τριμερές άνοιγμα, στη μορφή που παγιώθηκε στον ναό της Αθηνάς Προναίας, αναπαράχθηκε σε ελάχιστες περιπτώσεις¹³⁵⁹. Γνώρισε κυρίως ιδιαίτερη διάδοση ως τρόπος διαμόρφωσης της εισόδου σε εσωτερικά διαμερίσματα ή κόγχες σε στοές και περιστύλια, όπως στο ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας¹³⁶⁰ και στον οίκο «Η»¹³⁶¹ στο Ασκληπιείο της Μεσσήνης. Στην ίδια πόλη εντοπίζεται μάλιστα και ως στοιχείο πρόσοψης στον ναό της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος στην Ιθώμη¹³⁶², ο οποίος διαθέτει ευρύ σηκό και θα μπορούσε κάλλιστα να αποτελεί ένα ακόμη παράδειγμα εξάστυλου πρόστυλου κτηρίου. Αντί όμως μιας πρόστασης, η κύρια όψη διαμορφώνεται με δύο κίονες κορινθιακού ρυθμού, που πλαισιώνονται εκατέρωθεν από τοίχους, το μήκος των οποίων αντιστοιχεί περίπου σε ένα μεταξόνιο διάστημα¹³⁶³. Οι δύο τοίχοι σε ανταπόκριση με τους κίονες είναι πιθανό να απέληγαν σε ημικίονες¹³⁶⁴.

Το τελευταίο στάδιο της αποδόμησης του θυραίου τοίχου, πριν από την πλήρη παράληψή του, είναι η υποκατατάστασή του με κιονοστοιχία. Οι δύο σχετικές περιπτώσεις εντοπίζονται στην Επίδαυρο. Στον ναό του Απόλλωνος Μαλεάτα ο διαχωρισμός του σηκού από την πρόσταση σηματοδοτείται από ένα ζεύγος κίωνων, ενώ απουσιάζουν εγκάρσια τοιχώματα στα άκρα σε επαφή με τους πλευρικούς τοίχους¹³⁶⁵. Σε αυτή την περίπτωση η εντελώς «διάτρητη» μορφή, που επιλέχθηκε για

¹³⁵⁶ (Lauter-Bufe, 2009, 87-88, Πίν. 99, Σχ. 5)

¹³⁵⁷ Εάν ληφθεί υπόψη ότι ο σηκός διέθετε εσωτερική κιονοστοιχία, ο ναός του Διός στη Μεγαλόπολη είναι ο πλέον συνθετότερος τύπος εξάστυλου πρόστυλου σε Πελοπόννησο, Στερεά Ελλάδα και Αττική.

¹³⁵⁸ (Κυριάκη, 2012, 131-133, 143, Πίν. 34).

¹³⁵⁹ Βλ. το σχετικό δημοσίευμα του (Roux, 1960, 181-182), περί της ύπαρξης τριπλής θύρας εισόδου σε ναούς ή άλλης χρήσης κτήρια, όπου απεικονίζονται τα παραδείγματα του Διός Βασιλείου στη Λιβαδειά, του Απόλλωνος στα Δίδυμα της Μιλήτου, του ανώνυμου Ιερού «Π» στην Επίδαυρο και του Εκκλησιαστηρίου της Δήλου. Ωστόσο η περίπτωση τριπλού ανοίγματος στον ναό της Λειβαδιάς έχει πλέον αποκλειστεί σύμφωνα με τα πορίσματα νεότερης έρευνας, στην οποία αντιπροτείνεται η ύπαρξη δύο πλευρικών εισόδων στον σηκό εκτός από την κεντρική θύρα (Kanelloropoulos & Partida, 2021, 377-378, 378 σημ. 63, 371 Εικ. 10).

¹³⁶⁰ Σημειώνονται αμφικίονες στο τριμερές άνοιγμα βλ. (Χλέπα, 2001, 55, 56 Εικ. 48, 69 Εικ. 55α).

¹³⁶¹ Το άνοιγμα διαμορφώνεται με ημικίονες βλ. (Θέμελης, 1991, 107-110, 108 Εικ. 6).

¹³⁶² (Θέμελης, 2006, 55-58, 56 Εικ. 3α, Πίν. 48-49), όπου στη σχετική κάτοψη δεν απεικονίζονται οι παραστάδες, ωστόσο θεωρείται βέβαιη η ύπαρξή τους στο κείμενο, με βάση τις αποτυπώσεις του Ph. Le Bas τον 19^ο αι.

¹³⁶³ Πιθανώς σύμφωνα με την ίδια μορφή θα μπορούσε να αποκατασταθεί επίσης η κάτοψη του Πύθειου στο Ικάριο Αττικής, βλ. (Biers & Boyd, 1982, 15-16 Εικ. 7).

¹³⁶⁴ (Lauter, 2016, 175).

¹³⁶⁵ Οι ανασκαφείς του μνημείου, στη θέση όπου αναμενόταν η θεμελίωση του θυραίου τοίχου, βρήκαν ζεύγος μεμονωμένων ορθογώνιων θεμελίων με μεταξύ τους απόσταση ενός μεταξονίου διαστήματος. Πάνω τους εδράζονταν τετράγωνα πλάκες, στις οποίες εντοπίστηκαν τα ίχνη από τη χάραξη

τον θυραίο τοίχο, ίσως υπαγορεύτηκε από το θρησκευτικό τελετουργικό προς τιμή του Απόλλωνα¹³⁶⁶. Το άλλο σχετικό παράδειγμα είναι τα μεγάλα προπύλαια στο ιερό του Ασκληπιού. Στις θέσεις όπου θα αναμένονταν οι εγκάρσιοι τοίχοι –έναν θα αντιστοιχούσε στον θυραίο κι ο άλλος στον οπισθόδομο– υπάρχουν κιονοστοιχίες κορινθιακού ρυθμού. Η εξάστυλη αμφιπρόστυλη κάτοψη με διάτρητες τετράστυλες εν παραστάσι εγκάρσιες όψεις¹³⁶⁷, βρίσκεται στον αντίποδα του «κλειστού» χαρακτήρα που θα είχε ένα πρόπυλο. Καθώς το κτήριο δεν αποτελεί ούτε μέρος ενός οχυρωματικού περιβόλου, πρόκειται ουσιαστικά για ένα ορόσημο ελεύθερα ιστάμενο στο χώρο, το οποίο σηματοδοτούσε την είσοδο στο τέμενος¹³⁶⁸. Επομένως αποτελεί περισσότερο μια συμβολική διάβαση από τα εγκόσμια προς τον καθαγιασμένο τόπο¹³⁶⁹ και η διαπερατή μορφή των εγκάρσιων τοίχων συμβάλλει ακριβώς σε αυτή την εντύπωση προς τον επισκέπτη.

Τέλος, στο ανάθημα Φιλίππου Γ' και Αλέξανδρου Δ' στη Σαμοθράκη ο θυραίος τοίχος έχει παραλειφθεί εντελώς, επομένως πρόκειται κατ' ουσίαν για μια εξάστυλη πρόστυλη στοά¹³⁷⁰. Ως συναφείς περιπτώσεις λογίζονται επίσης η δωρική στοά στην Πειρήνη Κρήνη της Κορίνθου¹³⁷¹ και το ιωνικό κρηναίο οικοδόμημα κοντά στο Ηραίο της Περαχώρας¹³⁷². Επιπλέον ο ίδιος χειρισμός διαπιστώνεται σε πρόπυλα κτηρίων και συγκεκριμένα στο μνημείο της Μιλησίας στη Σαμοθράκη¹³⁷³ και στου Θερσυλλόχου στη Θάσο¹³⁷⁴.

Η αύξηση του φυσικού φωτισμού με αφετηρία τα παράθυρα σε κτήρια της αθηναϊκής Ακρόπολης αποτέλεσε τις απαρχές για τη μεταστροφή της αντίληψης του σηκού, από σκοτεινό στενόμακρο χώρο σε έναν φωτεινό. Έθεσε έτσι τις βάσεις για τη μελλοντική πρόσληψη αφενός του αγάλματος της θεότητας ως έργου τέχνης, αφετέρου του ναού ως χώρου προβολής του¹³⁷⁵.

Παράλληλα φαίνεται πως ήδη από τα μέσα του 4^{ου} αι. και ιδίως έπειτα στην ελληνιστική εποχή υπήρξε μια μεταστροφή στις θρησκευτικές πρακτικές, οι οποίες

περιμέτρου κίονα και αρχικά οδήγησαν στην υπόθεση τεσσάρων κίωνων (Λαμπρινουδάκης, 1978, 115, 114 Εικ. 2). Έπειτα, με τη μεσολάβηση στοχευμένης ανασκαφής, τεκμηριώθηκε ότι οι κίονες ήταν μόνο δύο (Λαμπρινουδάκης, 1983, 152).

¹³⁶⁶ Θρησκευτικοί παράγοντες που επέβαλλαν μια πιο άμεση επικοινωνία μεταξύ του βωμού και του περιεχομένου του σηκού (Λαμπρινουδάκης, 1978, 117).

¹³⁶⁷ (Roux, 1961, Πίν. 73).

¹³⁶⁸ (Lauter, 2016, 181). Κατ' αναλογία στην εποχή της Pax Romana στα ατείχιστα αστικά κέντρα, θριαμβικές αψίδες σηματοδοτούσαν την είσοδο στην πόλη (Jacobs, 2009, 198).

¹³⁶⁹ (Winter, 2006, 43). Δε συνέβη ωστόσο το ίδιο με το περίπου σύγχρονο Πρόπυλο του Πτολεμαίου στη Σαμοθράκη.

¹³⁷⁰ Η (Wescoat, 2017, 178) με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το κτήριο προοριζόταν κυρίως ως υπόστεγο για σημαίνοντα πρόσωπα, που παρακολουθούσαν τα τελετουργικά δρώμενα στον παρακείμενο θεατρικό χώρο.

¹³⁷¹ (Stevens, 1953-1954, 48 Εικ. 3).

¹³⁷² (Tomlinson, 1969, 204 Εικ. 19).

¹³⁷³ (Wescoat, 2015, 133-134, 135 Εικ. 11).

¹³⁷⁴ (Grandjean & François, 2012, 173 Εικ. 104), ωστόσο η μορφή της θεμελίωσης (Des Courtills, 1981, 925 Εικ. 1) δημιουργεί σοβαρές αμφιβολίες, για το εάν πράγματι δεν υπήρχε κανένα κατακόρυφο στήριγμα στον θυραίο τοίχο.

¹³⁷⁵ (Knell, 2000, 85).

υπαγόρευαν μια στενότερη σχέση μεταξύ του λατρευτικού αγάλματος και των δρώμενων μπροστά από τον βωμό και είχαν αντίκτυπο στη ναοδομία¹³⁷⁶. Στους εξάστυλους πρόστυλους ναούς η τάση αυτή ανιχνεύεται στη σταδιακή μείωση της επιφάνειας του θυραίου τοίχου, είτε μέσω της διεύρυνσης του ανοίγματος είτε με την πλήρη υποκατάστασή του από κιονοστοιχία. Αντίθετα στους τετράστυλους πρόστυλους ναούς, όπου το πλάτος του σηκού δεν παρείχε την αντίστοιχη ευελιξία, η διαπερατότητα επιτυγχάνεται ενίοτε με την διεύρυνση του κεντρικού μεταξονίου διαστήματος, με το οποίο ευθυγραμμίζεται το άνοιγμα της θύρας¹³⁷⁷. Κατά τα φαινόμενα, οι παραπάνω εξελίξεις στη λατρευτική αρχιτεκτονική επηρέασαν επίσης κοσμικά κτήρια με εξάστυλες προστάσεις και συνετέλεσαν στη σταδιακή αποδόμηση του θυραίου τοίχου, μέχρι του σημείου της πλήρους παράλειψής του.

Προεξέχουσες εξάστυλες πτέρυγες σε στοές

Το πρότυπο της στοάς του Ελευθερίου Διός στην Αθήνα δεν επαναλήφθηκε συχνά σε αμιγώς στοϊκά οικοδομήματα, αντίθετα προτιμήθηκε σε άλλης χρήσης κτήρια¹³⁷⁸. Σε κάθε περίπτωση οι προεξέχουσες πτέρυγες εμφανίζονται κατά κανόνα τετράστυλες πρόστυλες και τελείως σποραδικά ως εξάστυλες. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι το σκηνικό οικοδόμημα του Διονυσιακού θεάτρου στην Αθήνα. Συναφείς περιπτώσεις αποτελούν οι ιδιαίτερα επιμήκεις στοές: του Φιλίππου στη Μεγαλόπολη (με τη διαφορά ότι οι πτέρυγες είναι εννεάστυλες πρόστυλες)¹³⁷⁹, του Αντίγονου στη Δήλο¹³⁸⁰ και η διώροφη Βόρεια στοά της Μεσσήνης¹³⁸¹, η ανέγερση των οποίων σχετίζεται με Μακεδόνες βασιλείς¹³⁸². Οι τρεις στοές έχουν μήκος άνω του ενός σταδίου, επομένως οι προεξέχουσες συμμετρικές πτέρυγες είναι ένα μέσο οπτικής ενίσχυσης της απόληξης των κτηρίων στα άκρα¹³⁸³. Ωστόσο οι επιτυχημένες αναλογίες του σχήματος υποδοχής που διαθέτει η στοά του Ελευθερίου Διός, έχουν χαθεί εντελώς στα προαναφερθέντα στοϊκά οικοδομήματα.

Παρά ταύτα όσα στοϊκά κτήρια διαθέτουν προεξέχουσες πτέρυγες στα άκρα, είναι τετράστυλες πρόστυλες, με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα το «Κτήριο με παρασκήνια» στη Θάσο¹³⁸⁴ και την κρήνη του Ποσειδώνα στην Τήνο¹³⁸⁵, στα οποία

¹³⁷⁶ Βλ. σχετικά (Mattern, 2015, 125-127).

¹³⁷⁷ Η διεύρυνση του κεντρικού μεταξονίου διαστήματος αποτελεί γνώρισμα των προτύπων το οποίο ενσωματώθηκε στη ναοδομία. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν ο ναός του Ασκληπιού στην Κόρινθο, του Ηρακλέους στις γειτονικές Κλεωνές και της Ίσιδος στη Δήλο βλ. (Mattern, 2015, 119-124).

¹³⁷⁸ Ο (Coulton, 1976, 83-84) απαριθμεί επτά περιπτώσεις στοών, ενώ περισσότερα παραδείγματα αφορούν σε σκηνικά οικοδομήματα με παρασκήνια σε θέατρα, πρόπυλα και βωμούς.

¹³⁷⁹ (Coulton, 1976, 77-78, 196 Εικ. 23), (Lauter-Bufe, 2014).

¹³⁸⁰ (Courby, 1912).

¹³⁸¹ (Θέμελης, 1989, 29-30, 31 Εικ. 1), (Θέμελης, 2011, 35-39, Πίν. 27, 28, 29).

¹³⁸² Τα τρίγλυφα της βόρειας στοάς στη Μεσσήνη διαθέτουν στις ημιγλυφές τους χαρακτηριστική στέψη με κόσμημα πρισματικής μορφής (Sioumpara, 2015, 213, 214 Εικ. 18), που αποτελεί εκτός Αττικής γνώρισμα του μακεδονικού αρχιτεκτονικού ιδιώματος του δωρικού ρυθμού (Miller, 1971, 229). Επομένως το κτήριο θα μπορούσε να αποτελεί επίσης χορηγία κάποιου Μακεδόνα βασιλέα.

¹³⁸³ (Lauter, 2016, 112-113).

¹³⁸⁴ (Martin, 1959, Πίν. J, K, L), (Grandjean & François, 2012, 89-90, Εικ. 36, 37, 38).

¹³⁸⁵ Σχετικά με την κρήνη και για τη γραφική αποκατάσταση βλ. (Ορλάνδος, 1937, 608-620, 619 Εικ. 11, Πίν. 1) και (Étienne & Braun, 1987, 73-87, 90, Πίν. 7Α, 8, 9). Βάσει συγκριτικής ανάλυσης των μορφολογικών στοιχείων το μνημείο χρονολογείται στα τέλη 4^{ου} με αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.

επιπλέον, λόγω περιορισμένου μήκους τους, δημιουργείται με επιτυχία η εντύπωση του σχήματος υποδοχής. Στη μεγαλοπρεπή διαμόρφωση της κλιμακωτής εισόδου του ιερού στη Λίνδο με πειόσχημη στοά οι προεξέχουσες πτέρυγες επίσης είναι τετράστυλες πρόστυλες¹³⁸⁶.

Συμβολικές προεκτάσεις

Σε επίπεδο πρόσωσης ο εξάστυλος περίπτερος ναός είναι τόσο σημειολογικά όσο και αρχιτεκτονικά ταυτόσημος με τον εξάστυλο πρόστυλο¹³⁸⁷. Ως εκ τούτου μια πρόσταση με έξι κίονες, ως στοιχείο του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού, δύναται να αποτελέσει φορέα συμβολισμών και νοημάτων, είτε αυτοτελώς είτε ως οργανικό μέρος ενός ευρύτερου συνόλου.

Χαρακτηριστικότερη περίπτωση είναι τα πρόπυλα, τα οποία γενικά έχουν υιοθετήσει από πολύ νωρίς τον αρχιτεκτονικό τύπο και τις μορφές του ναού, ενώ ως κτηριακές οντότητες εκλαμβάνονταν επίσης ως ιερές¹³⁸⁸. Τα Προπύλαια της Ακρόπολης, της Επιδάουρου και της Σαμοθράκης, με την εξάστυλη αμφιπρόστυλη διάταξη της κάτοψης αποτελούν διαβάσεις φορτισμένες με υψηλό συμβολισμό, καθώς σηματοδοτούν τη μετάβαση από τα εγκόσμια στον ιερό χώρο του τεμένους¹³⁸⁹.

Επίσης ναόσχημες εξάστυλες προσόψεις υιοθετήθηκαν για να προσδώσουν επισημότητα ή για να τονίσουν τον ιερό χαρακτήρα κτηρίων που δεν ήταν ναοί, όπως το «Ιερόν» τελεστήριο στη Σαμοθράκη και το Νεώριον στη Δήλο, το οποίο αποτελούσε ουσιαστικά έναν θησαυρό, καθώς και το Τελετουργικό Εστιατόριο της Επιδάουρου. Σε αυτές τις περιπτώσεις το καθαρά συμβολικό μοτίβο του ναού πλαισιώνει ως «μανδύας» σε ένα καθαρά λειτουργικό κέλυφος¹³⁹⁰.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι στοές με εξάστυλες προεξέχουσες πτέρυγες δεν είναι ποτέ εμπορικές. Η στοά του Ελευθερίου Διός στεγάζει το ομώνυμο ιερό και τούτο επισημαίνεται ίσως σε επίπεδο συμβολισμού με τη χρήση του μοτίβου της εξάστυλης όψης, που παραπέμπει στη μορφή του περίπτερου ναού¹³⁹¹. Όπως συμβαίνει με τη στοά του Ελευθερίου Διός, έτσι και τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν προορίζονταν για κοινωνικές δραστηριότητες παρά για οικονομικές, καθώς δε διέθεταν καταστήματα. Στη Μεσσήνη κατά μήκος του οπίσθιου τοίχου υπάρχουν κόγχες για την έκθεση έργων τέχνης¹³⁹², ενώ στην ανατολική της πτέρυγα βρισκόταν το αγορανομείο, όπου φυλάσσονταν τα μέτρα και σταθμά της πόλης¹³⁹³. Είναι πιθανό η χρήση της εξάστυλης πρόστασης στις πτέρυγες να αποτελούσε έναν εμφανικό τρόπο επισήμανσης της ιδιαίτερης χρήσης των στοών, που θα τις διαφοροποιούσε σε σχέση

¹³⁸⁶ (Rocco, 2018, 19).

¹³⁸⁷ (Mattern, 2015, 115).

¹³⁸⁸ (Gruben, 2000, 199).

¹³⁸⁹ (Svenshon, 2002, 6), (Winter, 2006, 43).

¹³⁹⁰ (Lauter, 2016, 179).

¹³⁹¹ (Coulton, 1976, 85).

¹³⁹² (Θέμελης, 2011, 35, 37).

¹³⁹³ (Θέμελης, 2011, 37).

με τις εμπορικές. Συναφή ρόλο θα πρέπει να επιτελούσε η κεντρικά προεξέχουσα εξάστυλη πτέρυγα στην Ιερή Στοά στην Ολυμπία¹³⁹⁴.

Αποτίμηση του αρχιτεκτονικού τύπου

Συμπερασματικά, ύστερα από την επισκόπηση των διαθέσιμων παραδειγμάτων μπορεί να γίνει μια αποτίμηση του αρχιτεκτονικού τύπου του εξάστυλου πρόστυλου κι αμφιπρόστυλου ναού ως προς τα πλεονεκτήματα έναντι του περίπτερου ναού, τα οποία αφορούν τόσο στην ευελιξία, όσο και στο εύρος των σχεδιαστικών δυνατοτήτων που παρείχε στους αρχιτέκτονες.

Κατά πρώτον, είτε με κιονοστοιχία μόνο στην πρόσοψη είτε και πίσω, με πλήρη ή με συνεπτυγμένη κρηπίδα, όταν προσεγγίζεται μετωπικά από τον παρατηρητή, μπορεί εύκολα να παρερμηνευτεί ως περίπτερος ναός¹³⁹⁵. Αυτή η έστω και πρόσκαιρη πλάνη, δύναται να είναι παρατεταμένη, όταν η γενικότερη οργάνωση του χώρου ακολουθεί ορθοκανονικές, συμμετρικές διατάξεις των οικοδομικών συγκροτημάτων, οι οποίες ενθαρρύνουν κινήσεις κατά μήκος γραμμικών αξόνων. Χάρη σε αυτή την ιδιότητά της η εξάστυλη πρόσταση, αποκομμένη από το σχήμα του ναού ως αυτοτελές αρχιτεκτονικό στοιχείο, μπορεί να προσδώσει κύρος ή συμβολική φόρτιση σε μη θρησκευτικά κτήρια.

Η παράλειψη της περίπτωσης δίνει το μεγάλο πλεονέκτημα της μέγιστης εκμετάλλευσης του πλάτους της κάτοψης¹³⁹⁶, το οποίο αποδίδεται στον σηκό, όπου μπορούν να στεγαστούν μεγάλες γλυπτικές συνθέσεις και να αναδειχτούν αναλόγως με κατάλληλη διαμόρφωση εσωτερικού χώρου με κιονοστοιχίες, συνθέτοντας ένα επιβλητικό σύνολο (Σχ. 85). Όπως διαπιστώνει η Wescoat, τα παραδείγματα από τον συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό τύπο έχουν κοινή κλίμακα, καθώς οι διαστάσεις τους έχουν ως σημείο αναφοράς ένα «βέλτιστο» πλάτος περί τα 11 m στη στάθμη του στυλοβάτη, ενώ και το ύψος των κίωνων κατά κανόνα είναι ίσο με το μισό αυτού του μεγέθους¹³⁹⁷.

Σε συνάρτηση με τους έξι κίονες της κιονοστοιχίας, το εύρος θυραίου τοίχου και προνάου δύναται να οδηγήσει σε πλήθος αρχιτεκτονικών επιλύσεων με συνδυασμούς ποικίλων στοιχείων και διατάξεων, που να διαβαθμίζουν την πρόσβαση ή την ορατότητα προς το εσωτερικό του σηκού. Παρόμοιες δυνατότητες είναι πρακτικά ανέφικτες στο αυστηρό πλαίσιο τυποποίησης που διέπει τον δίστυλο εν παραστάσει σηκό ενός εξάστυλου περίπτερου ναού.

¹³⁹⁴ Κατά τον (Lauter, 2016, 117), η πτέρυγα πιθανώς να αποτελούσε χώρο με τιμητικές θέσεις για σημαίνοντα πρόσωπα, κάτι που τονίζονταν σε επίπεδο συμβολισμού με τη ναόσχημη όψη που προέβαλλε στο κέντρο της στοάς.

¹³⁹⁵ (Knell, 2000, 83).

¹³⁹⁶ Βλ. (Rocco, 2018, 26 Εικ. 27) όπου για δεδομένο θεμέλιο παρουσιάζονται τρεις εναλλακτικές επιλύσεις για την κάτοψη για εξάστυλο ναό, είτε περίπτερο είτε αμφιπρόστυλο. Το πλάτος του σηκού στα δύο πιθανά σενάρια αμφιπρόστυλης διάταξης εμφανίζεται διπλάσιο. Βλ. επίσης (Billot, 2008, 159), όπου παραθέτει τις διαστάσεις εξάστυλων πρόστυλων ναών στη στάθμη του στυλοβάτη, σε αντιπαραβολή με σύγχρονους τους περίπτερους ναούς, όπου διαπιστώνει σε πολλές περιπτώσεις τη σύγκλιση μεγεθών σε παραδείγματα μεταξύ των δύο τύπων.

¹³⁹⁷ (Wescoat, 2017, 161, 163), η οποία συμπληρώνει πως πρόκειται για μια λύση που προσαρμόζεται σε ένα δεδομένο πλάτος, αλλά ως προς το μήκος είναι μια καθαρά μεταβλητή παράμετρος.

Όσον αφορά στις καταβολές του εξεταζόμενου αρχιτεκτονικού τύπου από τη χρονολογική διαδοχή των παραδειγμάτων συμπεραίνεται ότι διήνυσε μίαν αυτόνομη, μα συγκριτικά βραχύβια πορεία στην ελληνική αρχιτεκτονική. Ο εξάστυλος πρόστυλος ναός αναδύθηκε μέσα από μια σειρά καινοτομιών, που κατακτήθηκαν στα κλασικά έργα της αθηναϊκής Ακρόπολης και που συγκρότησαν εν τέλει ένα καινοφανές σύνολο στον ναό των Αθηναίων στη Δήλο. Το έργο-ορόσημο μπορεί να μην επαναλήφθηκε έκτοτε αυτούσιο, όμως αποτέλεσε το πρότυπο για μια σειρά από έργα ναοδομίας από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., καθώς ανταποκρινόταν σε νέες ανάγκες, που ανέκυψαν στην αυγή της ελληνιστικής εποχής.

Παρακμή και εγκατάλειψη

Η διάδοση του εξάστυλου πρόστυλου και αμφιπρόστυλου ναού στη διάρκεια του 4^{ου} και 3^{ου} αι. π.Χ. συμβαδίζει μέχρι ενός σημείου με νέες τάσεις που αναδύονται στη ναοδομία. Τελικά όμως ευρύτερες εξελίξεις, που συντελούνται κατά την ελληνιστική εποχή στην αρχιτεκτονική και την πολεοδομία, οδηγούν και στην εξάλειψή του.

Ήδη από τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. παρατηρείται σημαντική κάμψη στη ναοδομία μεγάλων περιπτέρων ναών¹³⁹⁸, η οποία γενικεύεται στον ελλαδικό χώρο διαρκούντος του 4^{ου} αι.¹³⁹⁹, όπου είναι εμφανής η στροφή από τη μνημειακή κλίμακα σε μεγάλη κοντινότερα στο ανθρώπινο μέτρο. Οι εξάστυλοι δωρικοί περίπτεροι ναοί εμφανίζονται πλέον σε μικρότερη κλίμακα¹⁴⁰⁰. Το φαινόμενο είναι εξαιρετικά πολυσύνθετο κι έχουν δοθεί ποικίλες ερμηνείες.

Κατά την M.C. Hellmann οι λόγοι είναι πολιτικοί και κοινωνικοί, καθώς φαίνεται ότι στον ανταγωνισμό μεταξύ των πόλεων, η οικοδόμηση μεγάλων ναών δεν εξέφραζε πλέον το μεγαλείο του κράτους, όσο για παράδειγμα η ανέγερση μιας πληθώρας δημόσιων κοσμικών κτηρίων, ενώ σημαντικό σύμβολο ισχύος έγιναν τα τείχη¹⁴⁰¹. Ως εκ τούτου ο περίπτερος ναός χάνει τον ηγετικό του ρόλο στη διαμόρφωση της αρχιτεκτονικής¹⁴⁰².

Οι Winter¹⁴⁰³ και Mattem¹⁴⁰⁴ θέτουν ως πιθανό παράγοντα την αλλαγή στις θεολογικές αντιλήψεις της ύστερης κλασικής κι ελληνιστικής εποχής και συγκεκριμένα τη σταδιακή στροφή της λατρείας από συλλογική υπόθεση της πόλεως κράτους σε ατομική. Η άμεση σχέση του πιστού με την προστάτιδα θεότητα ίσως προοδευτικά οδήγησε στην εκλογίκευση των διαστάσεων, τόσο του ναού όσο και του λατρευτικού ξοάνου, καθώς δεν υπήρχε πλέον πρακτικός σκοπός ή νόημα στις

¹³⁹⁸ Γίνεται προφανής ήδη από τον ναό της Νεμέσεως στον Ραμνούντα.

¹³⁹⁹ Ο (Spawforth, 2006, 25 πίν. 196) αποδελτιώνει 196 περίπτερους ναούς εκ των οποίων οι 46 χρονοολογούνται στον 5^ο αι. π.Χ., 25 στον 4^ο και 22 στον 3^ο.

¹⁴⁰⁰ Οι επιμήκειες αναλογίες των κατόψεων δεν προτιμούνται, παρά μόνο σε περιπτώσεις ανέγερσης πάνω σε προϋφιστάμενα κατάλοιπα. Το μήκος κατά κανόνα εμφανίζεται ελαττωμένο με έντεκα ή δώδεκα κίονες στις πλάγιες όψεις, ενώ ο οπισθόδομος ή είναι αβαθής ή παραλείπεται εντελώς (Winter, 2006, 6-7). Ως περίβλεπτα κτήρια παραμένουν επιβλητικά στο εξωτερικό τους, ωστόσο υπάρχει πλέον σαφής πρόθεση εμπλουτισμού του εσωτερικού χώρου με τη χρήση ιωνικού ή κορινθιακού ρυθμού.

¹⁴⁰¹ (Hellmann 2006, 97).

¹⁴⁰² (Lauter, 2016, 162).

¹⁴⁰³ (Winter, 2006, 5).

¹⁴⁰⁴ (Mattem, 2015, 104-105).

μνημειακές διαστάσεις¹⁴⁰⁵. Παράλληλα ο ναός παύει να γίνεται αντιληπτός ως ένα περιβλεπτό γλυπτικό έργο, αντίθετα δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στην ανάδειξη του εσωτερικού χώρου¹⁴⁰⁶. Η αρχιτεκτονική θέτει πλέον στο επίκεντρο τον παρατηρητή-θεατή¹⁴⁰⁷. Οπότε ο σηκός δεν προκύπτει υποβλητικός λόγω μεγέθους, αλλά προξενεί εντυπώσεις με την ποικιλία και τον πλούτο του εσωτερικού διάκοσμου¹⁴⁰⁸. Στο ίδιο πλαίσιο επιδιώκεται η αντικειμενική σχέση μεταξύ σηκού και λατρευτικού αγάλματος¹⁴⁰⁹.

Με τον εσωτερικό χώρο του ναού να αποτελεί προτεραιότητα του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού, το πτερό εν τέλει παραλείπεται χάριν της διεύρυνσης του σηκού¹⁴¹⁰. Πέραν όμως τούτου η κυριάρχηση του πρόστυλου και του εν παραστάσι τύπου ναού έναντι του περίπτερου οφείλεται επίσης σε παράγοντες, που σχετίζονται με την συνολική αλλαγή της εικόνας των ελληνικών πόλεων στην ελληνιστική εποχή.

Αυτή την εποχή ο κίονας αποτελεί το κύριο στοιχείο πολεοδομικής οργάνωσης του δημόσιου χώρου, καθώς εμφανίζεται σε στοές και περιστύλια¹⁴¹¹, οπότε η προτίμηση των Ελλήνων σε κιονοστοιχίες έπαψε να εκπληρώνεται από τον περίπτερο ναό¹⁴¹². Παράλληλα η ορθοκανονική οργάνωση των πόλεων ενίσχυσε τις συμμετρικές συνθέσεις ως προς άξονες συμμετρίας, με αποτέλεσμα να δίνεται έμφαση αποκλειστικά στην κατά μέτωπο προσέγγιση των ναών¹⁴¹³, οι οποίοι αποτελούν πλέον μέρος πολυπλοκότερων κτηριακών συνθέσεων¹⁴¹⁴. Ο τύπος του περίπτερου ναού χαρακτηρίζεται από πλήρη αυτάρκεια της μορφής του, επομένως δεν μπόρεσε

¹⁴⁰⁵ (Lauter, 2016, 172-173).

¹⁴⁰⁶ (Billot, 2008, 160).

¹⁴⁰⁷ (Gruben, 2000, 446).

¹⁴⁰⁸ (Winter, 2006, 30).

¹⁴⁰⁹ Το λατρευτικό ξόανο ή το σύνταγμα αγαλμάτων πλαισιώνεται αρμονικά από τον σηκό, ο οποίος έχει λάβει τις κατάλληλες διαστάσεις ειδικά για να αναδείξει το έργο στο εσωτερικό του (Lauter, 2016, 174-175). Σε επίπεδο σύλληψης του χώρου, η αφετηρία προς αυτή την κατεύθυνση θα πρέπει ίσως να αναζητηθεί στο έργο του Φειδία στον Παρθενώνα, όπου το άγαλμα αποτέλεσε έναν από τους βασικούς παράγοντες στον σχεδιασμό από τα πρώτα στάδια.

¹⁴¹⁰ (Hellmann, 2006, 101) η οποία διαπιστώνει και μια ανάλογη τάση αύξησης του ύψους του σηκού, που φτάνει να είναι ίσο ακόμη και με το μήκος του, προκειμένου να στεγαστούν στο εσωτερικό αγάλματα κολοσσικών διαστάσεων. Το πτερό επίσης παραλείπεται ως αποτέλεσμα της διαρκούς συρρίκνωσης της κλίμακας, η οποία έχει αντίκτυπο στην κιονοστοιχία. Υπάρχει ένα κάτω όριο στο πλάτος που μπορεί να λάβει ένας εξάστυλος ναός, καθώς η περαιτέρω σμίκρυνση οδηγεί σε μη αποδεκτές αναλογίες κίωνων και σε μεγέθη μετακινίων διαστημάτων, κάτι που μπορεί να αντιμετωπιστεί μόνο με τη μείωση του αριθμού των κίωνων. Σε αυτή όμως την περίπτωση αναπόφευκτα παραλείπεται το πτερό, αφού μια υποθετική μορφή ενός τετράστυλου περίπτερου ναού θα παρήγαγε έναν τελείως ατροφικό σηκό. Πάντως στους τετράστυλους πρόστυλους ναϊσκους, το πρόβλημα των ιδιαίτερα στενών μετακινίων διαστημάτων αντιμετωπίστηκε με τη διεύρυνση του κεντρικού μεταξονίου (Coulton, 1977, 88-90).

¹⁴¹¹ Για τη σταδιακή επικράτηση του περιστύλιου ως βασικού στοιχείου του πολεοδομικού σχεδιασμού από τον 4^ο αι. και έπειτα βλ. (Burkhard, 2013).

¹⁴¹² Η οργάνωση του χώρου στις πόλεις και στα ιερά με ορθοκανονικές διαμορφώσεις στοών και περιστυλίων οδηγεί σε έναν πληθωρισμό του κίονα, ο οποίος από στοιχείο ταυτότητας του περίπτερου ναού, μεταφέρεται πολλαπλασιαζόμενος στον αρχιτεκτονικό περίγυρο, όπου αποτελεί πλέον σκηνογραφικό φόντο. Σε αυτό το πλαίσιο πρωτοφανούς μαζικής αναπαραγωγής του, η ανάγκη για ένταξή του σε ναούς γίνεται όλο και μικρότερη, με συνέπεια να έρχονται όλο και συχνότερα στο προσκήνιο απλούστεροι τύποι ναών, βλ. (Hellmann, 2006, 98).

¹⁴¹³ (Hellmann, 2006, 100).

¹⁴¹⁴ (Müller-Wiener, 1995, 159), (Rocco, 2018, 22).

ακριβώς λόγω αυτής της ακαμψίας να προσαρμοστεί στις νέες τάσεις σχεδιασμού οικοδομικών συγκροτημάτων αντί αυτοτελών αρχιτεκτονικών οντοτήτων¹⁴¹⁵.

Μέχρι ενός σημείου τα χαρακτηριστικά των εξάστυλων πρόστυλων και αμφιπρόστυλων τύπων ναού φαίνεται ότι προσαρμόζονταν επιτυχώς στις νέες τάσεις, καθώς ήταν συμβατοί με αξονικά διατεταγμένα οικοδομικά συγκροτήματα, εξασφάλιζαν τον μέγιστο δυνατό εσωτερικό χώρο στον σηκό, ενώ η πρόσοψή τους παρέπεμπε ευθέως στο αρχετυπικό σχήμα του εξάστυλου περίπτερου ναού. Τα παραπάνω στοιχεία θα αναμενόταν να αναδεικνύουν τον εν λόγω αρχιτεκτονικό τύπο σε μια ιδανική εναλλακτική λύση έναντι του περίπτερου. Ωστόσο τα λιγοστά αντίστοιχα παραδείγματα με το σχετικά βραχύ χρονολογικό εύρος, φανερώνουν μάλλον το αντίθετο. Τα πλεονεκτήματα που αναφέρθηκαν, θα πρέπει εν τέλει να αποτέλεσαν ουσιώδη αδυναμία. Ο εξάστυλος πρόστυλος ναός, ως «συνοπτική» εκδοχή του περίπτερου, γνωρίζει διάδοση σε μια περίοδο όπου οικοδομούνταν ακόμη περίπτεροι ναοί έστω μικρότερης κλίμακας. Αναπόφευκτα η σταδιακή εγκατάλειψη του ενός αρχιτεκτονικού τύπου οδήγησε παράλληλα σε αχρηστία και τον άλλο.

Η στερεοτυπική εικόνα της εξάστυλης πρόστασης ως κατ' εξοχήν χαρακτηριστικό της ιερής αρχιτεκτονικής σταδιακά υποχωρεί λόγω της γενικευμένης τάσης για οικοδόμηση των ναών πολύ μικρότερης κλίμακας, για τους οποίους υιοθετήθηκαν άλλοι τρόποι επίλυσης της πρόσοψης.

Στον δωρικό ρυθμό η διεύρυνση του μεταξόνιου διαστήματος κατά μία τρίγλυφο αποτελούσε μια σχετικά σπάνια ειδική περίπτωση. Διαρκούντος όμως του 4^{ου} αι. τα σχετικά παραδείγματα πληθαίνουν¹⁴¹⁶, με αποτέλεσμα ήδη από τον 3^ο αι. ο δωρικός ρυθμός να παρουσιάζεται πλέον στον δημόσιο χώρο σε στοές, περιστύλια, πρόπυλα, σχεδόν αποκλειστικά με διευρυμένα μεταξόνια, με ένα, δύο, ακόμη και τρία επιπλέον τρίγλυφα¹⁴¹⁷. Η συγκεκριμένη τάση υιοθετήθηκε επίσης στη ναοδομία¹⁴¹⁸. Καθώς η μνημειακή κλίμακα δεν αποτελούσε πάντα αποκλειστικό ζητούμενο, ένας δωρικός τετράστυλος πρόστυλος ναός με διευρυμένα όλα τα μεταξόνια, ή έστω μόνο το κεντρικό από αυτά, εξασφάλιζε εξίσου ικανοποιητικό πλάτος με έναν εξάστυλο. Επιπλέον, σε αντίθεση με τον εξάστυλο πρόστυλο, η διαστύλωση ήταν τέτοια, που επέτρεπε ακόμη καλύτερη ορατότητα προς το λατρευτικό άγαλμα της θεότητας μέσα στον σηκό. Ο ιωνικός ρυθμός εξασφάλιζε επίσης τα ίδια αν όχι καλύτερα αποτελέσματα με τέσσερις αντί έξι κίονες στην πρόσταση.

Τα διευρυμένα μεταξόνια στις δωρικές κιονοστοιχίες είχαν επίσης αντίκτυπο σε επίπεδο εκτέλεσης του έργου και ενδεχομένως η διάδοσή τους σχετίζεται με τη σταδιακή παρακμή της λιθοξοϊκής τέχνης. Ο συνολικός αριθμός των απαιτούμενων κίωνων αυτομάτως μειώνεται, το ίδιο και οι αναλογίες του ύψους προς την κάτω διάμετρο, οπότε προκύπτουν ραδινοί κορμοί, που μπορούν να είναι μονολιθικοί ή σε

¹⁴¹⁵ (Lauter, 2016, 170).

¹⁴¹⁶ Είτε μεμονωμένα είτε οργανωμένα σε πτέρυγες είτε για όλη την έκταση μιας κιονοστοιχίας.

¹⁴¹⁷ Υπενθυμίζεται ότι τέτοιου είδους πειραματισμοί διαπιστώθηκαν σε χορηγικά μνημεία της Αθήνας.

¹⁴¹⁸ Π.χ. στον ναό του Ηρακλέους στις Κλεωνές και του Ασκληπιού στην Κόρινθο.

δύο το πολύ τρία κομμάτια, μειώνοντας έτσι σημαντικά την απαιτητική βάση των μεταξύ τους ενώσεων. Η αύξηση του αριθμού των για κάθε μεταξύνιο ουσιαστικά συνεπαγόταν τη σμίκρυνσή τους. Ως αποτέλεσμα οι λεπτεπίλεπτες σκοτίες στις κεφαλές των γλυφών ή τα «σκουλαρίκια» αποδίδονται συνοπτικά και με λιγότερη επιμέλεια σε σχέση με προγενέστερα παραδείγματα. Υπό αυτό το πρίσμα έκπτωσης των δυνατοτήτων που κατείχαν τα συνεργεία λιθοξόνων, θα μπορούσε ίσως να δοθεί μία επιπλέον καθαρά τεχνική εξήγηση για την προτίμηση σε τετράστυλο πρόστυλο ναό και τη σταδιακή εγκατάλειψη του εξάστυλου τύπου, χωρίς βεβαίως να αξιώνει να είναι η μοναδική.

Η περίπτωση του μνημείου του Νικίου

Στο μνημείο του Νικίου αναγνωρίζεται ο τύπος του εξάστυλου πρόστυλου ναού στην ιδεατή, αποκρυσταλλωμένη του μορφή, καθώς διαθέτει συνεπτυγμένη κρηπίδα, βαθύ πρόναο με έντονα προεξέχοντες τοίχους παραστάδων, κιονοστοιχία χωρίς επιπλέον πλευρικούς κίονες. Επίσης οι αναλογίες τετραγώνου που έχει ο σηκός εξασφαλίζουν, σε αντίθεση με άλλα επιμήκη κτήρια, οργανική ενότητα με την πρόσταση. Μόνο ίσως η μορφή του θυραίου τοίχου μπορεί να χαρακτηριστεί μη τυπική, καθώς απαντάται κατά τεκμήριο μόνο στον ναό της Προναίας στους Δελφούς και ίσως στον ναό του Διός Σωτήρος στη Μεγαλόπολη.

Το ερώτημα που τίθεται είναι γιατί ο αρχιτέκτονας του χορηγικού μνημείου επέλεξε το συγκεκριμένο τύπο κάτοψης και ποιος ήταν ο καθοριστικός παράγοντας που διαμόρφωσε το τελικό σχέδιο.

Η απάντηση ίσως βρίσκεται στο πρωτοφανές για τα δεδομένα των χορηγικών μνημείων πλάτος του κτηρίου. Το εύρος του σηκού δε συσχετίζεται με κάποιου είδους σύνθετη εσωτερική διαρύθμιση, όπως για παράδειγμα μια πειόσχημη κιονοστοιχία, καθώς δεν υπάρχει καμία σχετική ένδειξη επιτόπου στη θεμελίωση του κτηρίου, αλλά ούτε και στο εσωτερικό πρόσωπο των λιθόπλινθων από τους περιμετρικούς τοίχους. Επίσης το πλάτος του μνημείου είναι απίθανο να υπαγορεύτηκε από κάποια άλλη, παράλληλη χρήση στο εσωτερικό του, η οποία να εμπλέκει τη συγκέντρωση κόσμου, καθώς κάτι τέτοιο θα αποτελούσε μοναδική περίπτωση άνευ προηγουμένου στο θεσμό της χορηγίας. Επιπλέον το βάθος του σηκού, σε συνδυασμό με την παρουσία θυραίου τοίχου, έστω με ευρύτατο άνοιγμα, αποκλείει τη λειτουργία του μνημείου ως υπόστεγου για την παρακολούθηση τελετουργικών δρώμενων, όπως συμβαίνει στο ανάθημα Φιλίππου Γ' και Αλεξάνδρου Δ' στη Σαμοθράκη ή για την απλή προστασία από τις καιρικές συνθήκες, ρόλο που επιτελούσε πιθανώς η στοά στην Πειρήνη κρήνη της Κορίνθου.

Το μόνο ενδεχόμενο που απομένει, είναι το εκτεταμένο πλάτος του σηκού να σχετίζεται πιθανώς με την πρόθεση στέγασης και έκθεσης μιας γλυπτικής ή και ζωγραφικής σύνθεσης, όπως συμβαίνει: στη Δήλο στον ναό των Αθηναίων και στο Δωδεκάθεο, στους Δελφούς στον ναό της Αθηνάς Προναίας και στη Λυκόσουρα στον ναό της Δέσποινας. Σε αυτή την περίπτωση ίσως ο χορηγός να είχε ήδη αποφασίσει τη μορφή ενός έργου τέχνης, το οποίο με τη σειρά του υπαγόρευσε την ανάγκη για

επίτευξη του μέγιστου δυνατού εσωτερικού χώρου, είτε για να προβάλλεται αυτό με άνεση, χωρίς να «ασφυκτιά» εντός του σηκού, είτε διότι μπορεί να απεικονίζει μια σκηνή με πολλές μορφές σε κανονικό μέγεθος ή μεγαλύτερο του φυσικού.

Το ευρύ σύνθετο άνοιγμα στον θυραίο τοίχο, μήκους τριών μεταξονίων διαστημάτων, αποκτά σε αυτή την περίπτωση ουσιαστικό ρόλο. Αφενός ενισχύει σημαντικά τη δυνατότητα οπτικής επαφής των διερχόμενων με το περιεχόμενο στο εσωτερικό του μνημείου, αφετέρου παρέχει την απαραίτητη ποσότητα φυσικού φωτισμού, που θα χρειαζόταν ένα έργο για να προβληθεί σωστά. Με δεδομένο ότι υπάρχουν ενδείξεις πως κι άλλα χορηγικά μνημεία στην Αθήνα στέγαζαν έργα τέχνης, δε θα πρέπει να αποκλειστεί η πιθανότητα το περιεχόμενο του μνημείου του Νικίου να αποτέλεσε μια από τις κύριες παραμέτρους, που λήφθησαν υπόψη στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό.

Στην παραπάνω αντιμετώπιση του θέματος ο καθορισμός των διαστάσεων του σηκού προηγείται, κατά συνέπεια η εξάστυλη πρόσταση απορρέει από την απόφαση για ευρύ εσωτερικό χώρο. Παρ' όλα αυτά και η αντίστροφη προσέγγιση έχει εξίσου ικανά ερείσματα.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η εξάστυλη πρόσταση δύναται να αποτελέσει φορέα συμβολισμών, καθώς η μορφή της παραπέμπει στη στερεοτυπική εικόνα του περίπτερου ναού. Στην προκειμένη περίπτωση οι έξι κίονες στην πρόσοψη φαίνεται πως εξυπηρετούν την προσωπική προβολή και φήμη του χορηγού¹⁴¹⁹. Κατά τον Townsend ο Νικίας προσεταιρίστηκε γι' αυτό το σκοπό αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο προερχόμενο από τη ναοδομία¹⁴²⁰, μια άποψη που εκφράζει και ο Knell, ο οποίος προσθέτει ότι η ναόσχημη μορφή του μνημείου πιθανώς να αποτελούσε πρόκληση ή ύβρη για μερίδα της αθηναϊκής κοινωνίας, επομένως κατά κάποιο τρόπο ο χορηγός αγνοεί επιδεικτικά τη θρησκευτική παράδοση και την υπερβαίνει αποδομώντας την έννοια του ναού¹⁴²¹. Η παραπάνω ερμηνεία είναι σχετική. Τα χορηγικά μνημεία υπάγονται μεν στην ιδιωτική αρχιτεκτονική, δεν παύουν ωστόσο να αποτελούν αφιερώματα στον Διόνυσο και ως εκ τούτου «νομιμοποιούνται» να αναπαράγουν αρχιτεκτονικούς τύπους σχετιζόμενους με ναούς, όπως συνέβαινε παλαιότερα με τους ιδιωτικούς θησαυρούς στην Ακρόπολη.

Από τα λιγοστά διαθέσιμα στοιχεία, ο Νικίας φαίνεται ότι όντως υπερέβη τα καθιερωμένα με την υιοθέτηση εξάστυλης πρόστασης, τούτο όμως δε σημαίνει πως θα είχε εκληφθεί απαραίτητα ως μια «αιρετική» κίνηση. Αντίθετα μπορεί να είχε θετικό αντίκτυπο, εάν λάβει κανείς υπόψη τη γενικότερη τάση αναδρομής στο παρελθόν, η οποία καλλιεργήθηκε συστηματικά στην Αθήνα επί Λυκούργου¹⁴²². Υπό

¹⁴¹⁹ (Gruben, 1982, 223 σημ. 61).

¹⁴²⁰ (Townsend, 2003, 97-98).

¹⁴²¹ (Knell, 2000, 162-164).

¹⁴²² Όπως συνάγεται εκτός των άλλων και από επιγραφές βλ. (Lambert, 2010). Ο (Hurwit, 1999, 259) βασιζόμενος στο μνημείο του Νικίου, του Θρασύλλου, αλλά και στο ιωνικό ναόσχημο μνημείο των Δραματικών Νικών, πιθανολογούμενο αντίγραφο του ναού της Αθηνάς Νίκης, αναγνωρίζει ένα ρεύμα κλασικισμού με αφετηρία την εποχή του Λυκούργου, το οποίο γνώρισε συνέχεια σχεδόν ως το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ.

αυτό το πρίσμα η εξάστυλη πρόσταση δύναται να ερμηνευθεί ως ευθεία αναφορά στα μνημεία της κλασικής εποχής, κάτι άλλωστε που διαπιστώθηκε επίσης για τις επιμέρους αρχιτεκτονικές μορφές.

Η πρόσοψη του χορηγικού μνημείου δεν αποτελεί πιστό αντίγραφο των όψεων της κεντρικής πτέρυγας των Προπυλαίων, καθώς εκεί υπάρχει η ουσιώδης διαφορά του κεντρικού διευρυμένου μεταξονίου διαστήματος. Αντίθετα ο αρχιτέκτων δεν επιλέγει μια τόσο άμεση και προφανή αναφορά, αλλά είναι πιθανό να προτάσσει την αρχετυπική μορφή της δωρικής εξάστυλης πρόσοψης. Τούτη μπορεί να μην απαντάται αυτούσια στα περικόλεια μνημεία της Ακρόπολης, αλλά εκπροσωπείται στην Αθήνα και τα περίχωρά της από παραδείγματα, όπως οι περίπτεροι ναοί που αποδίδονται στον «αρχιτέκτονα του Θησείου» και η στοά του Ελευθερίου Διός. Κατ' αυτόν τον τρόπο η σύνδεση με το παρελθόν δεν αφορά αυστηρά στα Προπύλαια, αλλά ευρύτερα στην αρχιτεκτονική παράδοση της κλασικής Αθήνας. Ας σημειωθεί ότι με μια τετράστυλη πρόσταση δε θα είχε επιτευχθεί το ίδιο αποτέλεσμα, καθώς συνεχιζόταν η ανέγερση ναών αυτού του τύπου στην Αθήνα στον 4^ο αι., ενώ αντίθετα οι περίπτεροι την ίδια εποχή αποτελούσαν κατάλοιπα του παρελθόντος και όχι έργα της τρέχουσας αρχιτεκτονικής παραγωγής.

Πέραν όμως των πιθανών συνειρμών με το παρελθόν, η ναόσχημη μορφή προσδίδει ιερό χαρακτήρα στο κτήριο. Όντας χωροθετημένο το μνημείο στον άμεσο περίγυρο του τεμένους του Διονύσου αποτελεί ένα ορόσημο, το οποίο προαναγγέλλει την άφιξη στη δυτική πάροδο του θεάτρου. Δεν αποτελεί διάβαση, όπως τα Μεγάλα Προπύλαια της Επιδαύρου, αλλά μπορεί να επιτελούσε αντίστοιχο ρόλο με το ανάθημα Φιλίππου Γ' και Αλεξάνδρου Δ' στη Σαμοθράκη, πριν από την οικοδόμηση του προπύλου του Πτολεμαίου.

Οι παραπάνω απόπειρες «ανατομίας» της αρχιτεκτονικής σύνθεσης, απουσία του δημιουργού της, δεν δύνανται να αποκρυπτογραφήσουν επακριβώς το νήμα της σκέψης του αρχιτέκτονα, πόσω μάλλον να προσδιορίσουν τι αποτέλεσε τον σπινθήρα της αρχικής του σύλληψης. Κρίνοντας από τη σύγχρονη αρχιτεκτονική πρακτική, η κεντρική ιδέα της σύνθεσης προκύπτει ύστερα από επεξεργασία και αφομοίωση του συνόλου των παραμέτρων που τέθηκαν ως ζητούμενα προς επίλυση. Στο χορηγικό μνημείο του Νικίου δεν είναι εφικτό να προταχθεί με αντικειμενικό τρόπο η ιδέα, η οποία επηρέασε καθοριστικά τις σχεδιαστικές αποφάσεις του αρχιτέκτονα. Όλες οι πιθανές συνθήκες ικανοποιούνται σε απόλυτη ισορροπία μεταξύ τους και εκεί ακριβώς έγκειται η επιτυχία του έργου.

Α. Χ: Τι στεγαζόταν εντός του μνημείου του Νικίου;

Τα άλλα χορηγικά μνημεία μέσα από τις πηγές και τις έρευνες

Ο ρόλος που επιτελεί ως κατασκευή το χορηγικό μνημείο, είναι η ανίδρυση πάνω σε αυτό του χορηγικού τρίποδα και η αναγραφή του ονόματος της φυλής και του χορηγού. Όπως επισημάνθηκε σε κάποιες περιπτώσεις η κλίμακα των μνημείων υπερβαίνει το μέτρο ενός περίτεχνου βάρους. Με αποτέλεσμα το μνημείο να έχει μορφή κτίσματος που αναπόφευκτα διέθετε κάποιου είδους εσωτερικό χώρο, έστω και στοιχειώδη. Για τα παραδείγματα αυτά υποθέτει κανείς ότι ανεγέρθηκαν από εύρωστους χορηγούς, οι οποίοι εκτός του τρίποδα επέλεγαν να εμπλουτίσουν το αφιέρωμά τους με έργα τέχνης, τα οποία μπορούσαν να βρίσκονται είτε στεγασμένα εντός των χορηγικών μνημείων¹⁴²³ είτε να αποτελούν αρχιτεκτονικά γλυπτά του κτίσματος.

Το μνημείο του Λυσικράτους συνδυάζει και τις δύο παραπάνω περιπτώσεις. Η θόλος έχει προταθεί ότι λειτουργούσε ως κόγχη έκθεσης ενός αγάλματος του Διονύσου (Πίν. 4: 4)¹⁴²⁴, ενώ επιπλέον πάνω από το επιστύλιο υπήρχε κυκλική συνεχής ανάγλυφη ζωφόρος, όπου απεικονίζεται ο μύθος αιχμαλωσίας του ίδιου θεού από πειρατές της Τυρρηνίας και η συνακόλουθη μεταμόρφωσή τους σε δελφίνια.

Η θεματολογία της ζωφόρου έχει προταθεί ότι αντλήθηκε από το περιεχόμενο του νικηφόρου διθύραμβου¹⁴²⁵. Με βάση το ίδιο σκεπτικό ο Goette πρότεινε έναν πιθανό συσχετισμό μεταξύ του δωρικού χορηγικού μνημείου του Λυσικλή και μιας μετόπης με τρεις ανάγλυφες γυναικείες μορφές να θρηνούν με φόντο έναν βραχώδη τόπο, οι οποίες είχαν αρχικά ερμηνευτεί ως μέρος επιτύμβιου κτίσματος. Ο Goette αντιπροτείνει ότι το θέμα ίσως περιστρέφεται γύρω από τη Νέκυια¹⁴²⁶. Με γλυπτικό διάκοσμο πιθανολογείται επίσης ότι σχετίζεται ένα μεγάλο θραύσμα μαρμάρινης γυναικείας κεφαλής σε φυσικό μέγεθος, που βρέθηκε κατά την ανασκαφή αποκάλυψης των θεμελίων ενός άλλου χορηγικού μνημείου στην περιοχή του Διονυσιακού θεάτρου¹⁴²⁷.

Όσον αφορά στο ζήτημα για το τι στεγαζόταν εντός μεγαλύτερων χορηγικών μνημείων, η πλέον ενδιαφέρουσα ένδειξη σχετίζεται με το μνημείο του Θρασύλλου. Σύμφωνα με μαρτυρία του Πausανία, πάνω από το Διονυσιακό θέατρο ήταν σπήλαιο, μέσα στο οποίο υπήρχε σύνθετη παράσταση –δε διευκρινίζει εάν πρόκειται για

¹⁴²³ Υπενθυμίζονται οι περιπτώσεις του Σάτυρου του Πραξιτέλη και του συντάγματος αγαλμάτων του Διονύσου, έργο του γλύπτη Θυμίλου –που αναφέρει ο Πausανίας [20.2] στην οδό των Τριπόδων– για τα οποία έχει προταθεί ότι αποτελούσαν τμήματα χορηγικών μνημείων.

¹⁴²⁴ (Bauer, 1977, 204). Ο (Townsend, 1982, 180) δέχεται την ύπαρξη αγάλματος στο εσωτερικό της θόλου, χωρίς να αναφέρεται στο ποιον απεικονίζει. Ο (Wilson, 2003, 222) διατυπώνει τις αμφιβολίες του, ωστόσο αναφέρει πως εάν πράγματι στεγαζόταν εκεί το άγαλμα του Διονύσου, τότε το μνημείο δε θα πρέπει να θεωρηθεί ως ναϊσκος, αλλά ως ένα κτίσμα προορισμένο καθαρά για την έκθεσή του ως έργου.

¹⁴²⁵ (Wilson, 2003, 225).

¹⁴²⁶ (Goette, 2007, 137, 140) καθώς, όπως αναφέρει, η συγκεκριμένη παράσταση δεν έχει διαπιστωθεί στην εικονογραφία των αττικών επιτύμβιων στηλών.

¹⁴²⁷ (Κορρές, 1980, 16), βρέθηκε στη ΝΔ γωνία θεμελίωσης του χορηγικού μνημείου Νο 11.

σύνταγμα αγαλμάτων ή για πίνακα— του Απόλλωνα και της Αρτέμιδος να φονεύουν τα παιδιά της Νιόβης. Σύμφωνα με τον μύθο το γεγονός λαμβάνει χώρα στο όρος Σίτυλο της Βοιωτίας. Κρίνοντας από την τοπογραφία της περιοχής, θεωρείται βέβαιο ότι ο Πausanias δεν μπορεί παρά να αναφέρεται στο χορηγικό μνημείο του Θρασύλλου. Τα σπηλαιώδη τοιχώματα στο εσωτερικό του αποτελούν κατά τον Townsend το ιδανικό φόντο για μια σύνθεση αγαλμάτων σε μέγεθος λίγο μικρότερο του φυσικού, η οποία θα περιλάμβανε σε πρώτο πλάνο και σε χαμηλότερο επίπεδο τα τέσσερα παιδιά της Νιόβης και ψηλότερα πίσω τους, στο βάθος, τον Απόλλωνα και την Άρτεμη να τους σημαδεύουν με τα βέλη τους¹⁴²⁸. Ο Wilson θεωρεί πιθανότερο να ήταν κάποιος ζωγραφικός πίνακας¹⁴²⁹, ενώ ο Μπολέτης υποστηρίζει ότι ενδεχομένως προϋπήρχε σχετική λατρεία στο σπήλαιο και ίσως ένας από τους βράχους μέσα εκεί, που αφέθηκε αδιαμόρφωτος κατά τη λάξευση των τοιχωμάτων του σπηλαίου, να θύμιζε στην αρχαιότητα ανθρώπινη μορφή, οπότε το περιεχόμενο του μνημείου δύναται να ήταν συμβολικό¹⁴³⁰. Πρόσφατα ο Steward υιοθετεί τη θεωρία του Townsend. Βασιζόμενος στις παρατηρήσεις του Μπολέτη περί λάξευσης των τοιχωμάτων του φυσικού βράχου, θεωρεί πως μάλλον πρόκειται για διαμόρφωση του χώρου για την προβολή γλυπτών. Επιπλέον θέτει το ερώτημα εάν τα μαρμάρια αγάλματα των Νιοβιδών στο παλάτι Uffizi αποτελούν αντίγραφα ενός πρωτοτύπου, το οποίο αν δε στεγαζόταν πράγματι στο χορηγικό μνημείο του Θρασύλλου, τότε οπωσδήποτε προέρχεται από κάποιο άλλο μνημείο της Αττικής¹⁴³¹.

Με βάση την υπόθεση ότι τα έργα τέχνης που στεγάζονταν στα χορηγικά μνημεία σχετιζόνταν με το θέμα του διθυράμβου, ο Townsend θεωρεί πολύ δελεαστικό το ενδεχόμενο ο Θράσυλλος να νίκησε στο διθύραμβο ανδρών με το άσμα «Νιόβη», του ποιητή Τιμόθεου από τη Μίλητο¹⁴³². Ο συλλογισμός του βασίζεται στο γεγονός ότι την ίδια χρονιά (320/19) ο Νικίας Νικοδήμου νίκησε στον αντίστοιχο αγώνα των εφήβων με το έργο «Ελπήνωρ» του Τιμόθεου, όπως αναφέρεται στη χορηγική επιγραφή. Οι δύο χορηγοί επιλέγουν να οικοδομήσουν συντηρητικά για τα δεδομένα της εποχής μνημεία, τα οποία έχουν κοινό πρότυπο τα Προύλαια του Μνησικλή, επομένως έχουν κοινή πρόθεση αναφορών στο παρελθόν. Επιπλέον ο Νικίας επιλέγει να διαγωνιστεί με ένα εξίσου παλαιό έργο, οπότε ο Townsend δεν αποκλείει το ίδιο να συνέβη επίσης με τον Θράσυλλο.

Έτσι για δύο από τα μεγαλύτερα χορηγικά μνημεία της Αθήνας, που οικοδομήθηκαν ταυτόχρονα, προκύπτει η ιδιαίτερη συνθήκη, για το Θρασύλλειο να σώζεται μια μαρτυρία –αλλά όχι τεκμήριο– για το περιεχόμενό του και κανένα στοιχείο για το θέμα του διθυράμβου. Αντιστρόφως για το μνημείο του Νικίου να υπάρχει η σαφής

¹⁴²⁸ (Townsend, 1982, 197).

¹⁴²⁹ (Wilson, 2003, 231).

¹⁴³⁰ (Μπολέτης, 2012, 131, 238-239).

¹⁴³¹ Όπως υποστηρίζει, τα αγάλματα στο Uffizi είναι φανερό ότι προορίζονταν να βλέπονται μόνο από μία πλευρά, κάτι που συμβαδίζει με την έκθεσή τους μέσα στο μνημείο του Θρασύλλου βλ. , (Steward, 2017, 317-319), όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁴³² (Townsend, 1982, 197-198).

αναγραφή του άσματος, αλλά καμία απολύτως ένδειξη για το τι στεγαζόταν στο εσωτερικό του.

Εναλλακτικές λύσεις για το μνημείο του Νικίου

Κατά τον Dinsmoor ο χορηγικός τρίποδας ήταν τοποθετημένος μέσα στον σηκό του μνημείου¹⁴³³, άποψη που ακολούθησε ο Wilson, αποδίδοντας μάλιστα στην παραπάνω θεωρία συμβολικές προεκτάσεις: Ο Νικίας ανήγειρε ένα ναόσχημο κτήριο μέσα στο οποίο θα στέγαζε τη νίκη του¹⁴³⁴. Κάτι τέτοιο ωστόσο θα αναιρούσε στην πράξη τον πρωταρχικό ρόλο που επιτελεί το χορηγικό μνημείο, δηλαδή να αποτελεί τη βάση του τρίποδα ανεξαρτήτως μεγέθους ή πολυπλοκότητας της μορφής της. Στην προκειμένη περίπτωση, όπως έχει ήδη αναφερθεί, προτάσσεται ως πιθανότερο το ενδεχόμενο ο χορηγικός τρίποδας να έστεκε στην πλέον επιφανή θέση του κτηρίου, ως ακρωτήριο στην κορυφή του αετώματος της πρόσοψης.

Από την τυπολογική εξέταση που προηγήθηκε, παρουσιάστηκε η σύνδεση του αρχιτεκτονικού τύπου του εξάστυλου πρόστυλου ναού με την ανάγκη της μέγιστης χωρητικότητας στο εσωτερικό του. Το χορηγικό μνημείο του Νικίου αποτελεί ακριβώς μια τέτοια περίπτωση, επομένως η πρωτοφανής ίσως για τα δεδομένα της χορηγίας επιλογή αυτού του ιδιαίτερου τύπου κάτοψης, θα πρέπει εκτός των άλλων να συνδέεται άμεσα με το τι προγραμματιζόταν εξαρχής να τοποθετηθεί μέσα στον σηκό. Πέραν τούτου όμως, κρίνοντας από τη μορφή του θυραίου τοίχου, φαίνεται πως υπήρχε επιπλέον η πρόθεση για όσο το δυνατό καλύτερη προβολή του περιεχομένου του προς τα έξω.

Κατά τον Perrin ο Πλούταρχος είδε τους τρίποδες του στρατηγού Νικίου Νικηράτου¹⁴³⁵ και των αδερφών του ανιδρυμένους ως ακρωτήρια πάνω στο

¹⁴³³ (Dinsmoor, 1910, 470 και σημ. 1) αφενός διότι έκρινε ότι το ακρωτήριο, το οποίο απέδωσε στο μνημείο του Νικίου, ήταν πολύ μικρό, άρα ακατάλληλο για την υποδοχή χορηγικού τρίποδα, αφετέρου διότι θεώρησε ότι το ύψος του τρίποδα περί τα 2 m θα ήταν αρκετά μεγάλο σε σχέση με το ύψος του αετώματος. Ωστόσο, όπως έχει ήδη αναφερθεί, το ακρωτήριο εν τέλει προέρχεται από τον ναό της Αθηνάς Νίκης βλ. (Dinsmoor Papers, A2. The Superstructure).

¹⁴³⁴ (Wilson, 2003, 228), ο οποίος βέβαια δεν αποκλείει εντελώς το ενδεχόμενο, ο Νικίας να ανέθεσε σε κάποιον καλλιτέχνη ένα γλυπτικό σύνολο ή ζωγραφικό πίνακα για να στεγαστεί στον σηκό.

¹⁴³⁵ Ο Νικίας Νικηράτου, εύπορος συντηρητικός πολιτικός με αριστοκρατική καταγωγή και βαθιά θρησκευόμενος, δε διέθετε το χάρισμα του ρήτορα και προσπάθησε να αυξήσει τη δημοφιλία του δαπανώντας μεγάλα ποσά από την περιουσία του σε ακριβές αγωνιστικές λειτουργίες και σε πολυτελή αφιερώματα προς τους θεούς. Ως στρατηγός χαρακτηριζόταν από σύνεση στις κινήσεις του, οι οποίες δεν ήταν ποτέ παράτολμες. Η μετριοπαθής προσέγγισή του άλλωστε πέτυχε το 421 π.Χ. την προσωρινή διακοπή του Πελοποννησιακού Πολέμου συνάπτοντας ειρήνη με τους Σπαρτιάτες. Το όνομά του όμως συνδέθηκε και με την καταστροφική για τους Αθηναίους εκστρατεία στη Σικελία, καθώς είχε οριστεί ως ένας από τους επικεφαλής στρατηγούς. Στη ζωή του Νικίου έχει αφιερώσει ο Πλούταρχος ένα από τα έργα του «*Βίοι Παράλληλοι*», όπου αντιπαραβάλλει την πορεία του Αθηναίου στρατηγού με αυτή του Ρωμαίου πολιτικού Μάρκου Λικίνου Κράσσου. Στην παρούσα εργασία λήφθηκε υπόψη η μετάφραση του έργου από τους (Γιαγκόπουλος & Μαλαθούνη, 2012), από την οποία μεταφέρονται αυτούσια επιλεκτικά παραθέματα, που σκιαγραφούν την προσωπικότητα του Νικίου: «[2.1] Για τον Νικία λοιπόν μπορώ να αναφέρω πρώτα πρώτα αυτό που έχει γράψει ο Αριστοτέλης, ότι τρεις ήταν οι άριστοι πολίτες που είχαν κληρονομήσει από τον πατέρα τους την εύνοια του λαού, αλλά και που οι ίδιοι αγαπούσαν τον λαό, ο Νικίας ο γιος του Νικηράτου, ο Θουκυδίδης ο γιος του Μελησία και ο Θηραμένη, ο γιος του Άγνωνα. Ο τελευταίος, ωστόσο, λιγότερο από όσο εκείνοι [...] [3.1] Ο Περικλής λοιπόν, καθώς ήταν πραγματικά ανώτερος και διέθετε ρητορική ικανότητα, δεν είχε καμιάν ανάγκη

ναόσχημο χορηγικό μνημείο του Νικίου Νικοδήμου, για το οποίο, όπως εικάζει, η άδεια ανέγερσης δόθηκε υπό τον όρο της έκθεσης των τριπόδων του Νικίου του πρεσβύτερου, που καταλάμβαναν την ίδια θέση πρωτύτερα¹⁴³⁶. Έχοντας υπόψη το παράδειγμα του ναού των Αθηναίων στη Δήλο, μέσα στον οποίο στεγάστηκε ένα προϋφιστάμενο αρχαϊκό σύνταγμα επτά αγαλμάτων¹⁴³⁷, η θεωρία του Perrin μπορεί να επαναδιατυπωθεί με άλλους όρους: Ο Νικίας Νικοδήμου, σε συνεννόηση προφανώς με τον δήμο, επέλεξε να οικοδομήσει ένα ιδιαίτερα ευρύχωρο ναόσχημο χορηγικό μνημείο, στην κορυφή του οποίου έστεκε ως ακρωτήριο ο τρίποδας που κέρδισε, ενώ στο εσωτερικό του σηκού μεταφέρθηκε, προκειμένου να φυλαχθεί και να προβάλλεται εφεξής ως έκθεμα, το μνημείο του Νικίου Νικηράτου με τη σειρά χορηγικών τριπόδων, που είχε αφιερώσει ο Αθηναίος στρατηγός στον Διόνυσο πριν από έναν αιώνα.

Σε αυτή την περίπτωση η χειρονομία του Νικίου του νεώτερου θα μπορούσε να ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως σε επίπεδο συμβολισμού, καθώς η παράθεση των επάθλων του Νικίου Νικηράτου, φέρνει στο προσκήνιο της εποχής όχι μόνο την προσωπικότητά του αλλά και τα πεπραγμένα του. Σε ένα πρώτο επίπεδο ερμηνείας αποτελεί μια εκ νέου εμφατική υπενθύμιση της φιλοτιμίας και της συνολικής προσφοράς στην πόλη ενός συντηρητικού πολιτικού προερχόμενου από την αριστοκρατική τάξη¹⁴³⁸. Πέρα όμως των παραπάνω, ίσως πρόκειται για μian απόπειρα υπόμνησης της συμβολής του Νικίου στην ειρήνη με τους Σπαρτιάτες, η οποία δύναται να εκληφθεί ίσως από την κοινωνία του 320 π.Χ. και ως μια παραίνεση για κατευνασμό των πολιτικών συγκρούσεων, χάριν της σταθερότητας, που οπωσδήποτε θα εξυπηρετούσε το συμφέρον της εύπορης τάξης της Αθήνας, με προϋπόθεση βεβαίως την αποδοχή του νέου καθεστώτος. Σε αυτό το πλαίσιο δε θα πρέπει να αγνοηθεί επίσης μια πιθανή απόπειρα σύνδεσης του ονόματος του Νικίου Νικοδήμου για λόγους προσωπικού γοήτρου με την ομώνυμη προσωπικότητα του παρελθόντος, υποννοώντας, με τη συγκεκριμένη χειρονομία του, ακόμη και την ύπαρξη συγγενικών δεσμών μεταξύ τους.

προσποίησης έναντι του λαού ούτε και πειθούς. Ο Νικίας, αντίθετα, που υστερούσε σε αυτά, αλλά υπερείχε στην περιουσία, προσπαθούσε με αυτήν να κερδίσει τον λαό. [3.2] Και καθώς δεν είχε καμιά πιθανότητα να αντιμετωπίσει τον Κλέωνα με τα ίδια μέσα, την ηθική παράλυση και τη βωμολοχία του, που τα μεταχειριζόταν εκείνος για να ευχαριστήσει τους Αθηναίους, αναλάμβανε χορηγίες και γυμνασιάρχες και κέρδιζε τον λαό με άλλες τέτοιες φιλόδοξες λειτουργίες, ξεπερνώντας σε πολυτέλεια και χάρη όλους, τόσο τους προηγούμενους όσο και τους συγκαιρινούς του. [3.3] Από τα αφιερώματά του στέκουν ακόμη στην Ακρόπολη ως τις ημέρες μας το Παλλάδιο, έχοντας όμως χάσει την επιχρύσωσή του, και ο ναός με τους αναμνηστικούς τρίποδες στο κάτω μέρος του ιερού του Διονύσου. Γιατί ως χορηγός νίκησε πολλές φορές χωρίς να ηττηθεί ποτέ. [...] [9.9] γιατί πραγματικά θεωρούσαν την ειρήνη έργο του Νικία, όπως άλλωστε τον πόλεμο έργο του Περικλή. Είχε δημιουργηθεί η εντύπωση ότι ο ένας είχε ρίξει τους Έλληνες σε μεγάλες συμφορές για ασήμαντους λόγους, ενώ ο άλλος τούς έπεισε να ξεχάσουν τα μεγαλύτερα δεινά και να γίνουν φίλοι. Γι' αυτό και την ειρήνη εκείνη ονομάζουν μέχρι σήμερα Νικίειο».

¹⁴³⁶ (Perrin, 1911, 169).

¹⁴³⁷ (Gruben, 2000, 167).

¹⁴³⁸ Το γεγονός μάλιστα ότι επιλέγεται να στεγαστούν σε ένα ναόσχημο μνημείο οι τρίποδες που κέρδισε ένα υπαρκτό ιστορικό πρόσωπο από το παρελθόν της Αθηναϊκής δημοκρατίας αντί κάποιου λατρευτικού αγάλματος θεότητας ή έργου με μυθολογική θεματολογία, σε επίπεδο συμβολισμού τους καθιστά ιερούς, ενώ έμμεσα καθαγιάζει και τον αναθέτη τους.

Όλα τα παραπάνω ωστόσο αποτελούν μόνο υποθέσεις, που είναι αδύνατο να τεκμηριωθούν, ενώ προϋποθέτουν την εγκυρότητα της μαρτυρίας του Πλούταρχου, την οποία ο Dinsmoor κρίνει ως τελείως εσφαλμένη. Αρχικά θεωρεί ότι ο Πλούταρχος είδε στη Νότια Κλιτύ δύο ξεχωριστά χορηγικά μνημεία, του Νικίου Νικηράτου και του Νικίου Νικοδήμου, σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους, τα οποία εξέλαβε πως είναι του ίδιου αναθέτη, του στρατηγού Νικίου, χωρίς να διαβάσει τη χορηγική επιγραφή του νεώτερου Νικίου¹⁴³⁹. Έπειτα, στο αδημοσίευτο χειρόγραφο αναθεωρεί επί τα χείρω, συμπεραίνοντας ότι ο Πλούταρχος εν τέλει είδε μόνο το ναόσχημο χορηγικό μνημείο του Νικίου Νικοδήμου, το οποίο παρερμήνευσε ως αυτό του πρεσβύτερου Νικίου¹⁴⁴⁰. Η άποψη του Dinsmoor είναι βάσιμη, ειδικά εάν ληφθεί υπόψη η διαπίστωση ότι ο Πλούταρχος δεν είναι πάντοτε συστηματικός ούτε αλάνθαστος στην ανάγνωση επιγραφών και έχει και σε άλλες περιπτώσεις αποδώσει εσφαλμένο νόημα στο περιεχόμενό τους¹⁴⁴¹.

Ακόμη μια «Νεκριομαντεία»;

Η στέγαση ενός έργου τέχνης στο μνημείο του Νικίου αποτελεί μιαν άλλη εναλλακτική λύση, σαφώς λιγότερο παρακινδυνευμένη από την προηγούμενη υπόθεση. Η θεματολογία του έργου πρακτικά είναι αδύνατο να προσδιοριστεί με ασφάλεια και η μόνη πιθανή σχετική ένδειξη ενδεχομένως απορρέει από το άσμα «Ελπήνωρ», που ερμηνεύτηκε στον αγώνα διθυράμβου. Για το περιεχόμενο του άσματος επίσης μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν, καθώς είναι γνωστό μόνο από τη χορηγική επιγραφή. Κατά πάσα πιθανότητα η θεματολογία του αντλείται από τη ραψωδία λ' της *Οδύσσειας* «Νέκυια».

Ο Ελπήνωρ ήταν ένας από τους συντρόφους του Οδυσσέα στο επίπονο ταξίδι της επιστροφής στην Ιθάκη¹⁴⁴². Έχοντας παρέλθει σχεδόν ένας χρόνος από όταν έφτασαν στην Αία, το νησί της Κίρκης, το πλήρωμα πείθει τον αρχηγό του να ζητήσει από τη μάγισσα να τηρήσει την υπόσχεσή της και να τους δείξει τον τρόπο γυρισμού στην πατρίδα. Η Κίρκη πληροφορεί τον Οδυσσέα πως για να γίνει αυτό, απαιτείται η συνδρομή του νεκρού μάντη Τειρεσία και του δίνει οδηγίες πλοήγησης μέχρι τις πύλες του Άδη. Εκεί θα κατάφερνε να επικοινωνήσει με τον μάντη μέσω ενός τελετουργικού νεκρομαντείας¹⁴⁴³. Παραμονή της αναχώρησης έγινε μεγάλο γλέντι με πολλή οίνοποσία. Ο Ελπήνωρ μεθυσμένος αποκοιμείται στο δώμα του παλατιού. Την επόμενη ημέρα οι σύντροφοί του τον αναζητούσαν φωνάζοντας και αυτός ξυπνά, μα έχοντας ξεχάσει εντελώς πού βρίσκεται, πάνω στην ορμή του πέφτει κατά γης και

¹⁴³⁹ (Dinsmoor, 1910, 479).

¹⁴⁴⁰ (Dinsmoor Papers, D. The Later History of the Monument).

¹⁴⁴¹ (Kalliontzis, 2019, 190 και σημ. 34). Στο δημοσίευσμά του ο Ι. Καλλιοντζής αποδεικνύει ότι το αναφερόμενο από τον Πλούταρχο ως τρόπαιο της μάχης του Σύλλα (86 π.Χ.), το οποίο βρέθηκε στη Χαϊρώνεια της Βοιωτίας, αποτελεί στην πραγματικότητα επιτύμβιο μνημείο.

¹⁴⁴² Ετυμολογικά το όνομα αναλύεται στα «ελπίς+ανήρ».

¹⁴⁴³ Γνωστότερο ως «Νεκριομαντεία», η οποία περιλαμβάνει το σκάψιμο λάκου-βόθρου για απόθεση θυσιών. Στο ευρύ κοινό υπάρχει η παρανόηση ότι η Νέκυια στην Οδύσσεια αφορά σε κατάβαση στον Κάτω Κόσμο, ενώ στην πραγματικότητα πρόκειται για τελετουργικό επικοινωνίας με τις ψυχές στον Άδη, (Ekroth, 2018, 43-44).

σκοτώνεται. Το πλοίο αναχωρεί αγνοώντας το συμβάν και πιστεύοντας ότι ο Ελπήνωρ θέλησε να μείνει πίσω στο νησί. Το νεκρό του σώμα παραμένει άταφο.

Ο Οδυσσέας φτάνοντας στις πύλες του Άδη, ανοίγει με το ξίφος του ένα λάκκο στο χώμα, προσφέρει χοές και κάνει θυσία ζώων. Η μυρωδιά του αίματος προσκαλεί τους νεκρούς να αναδυθούν ως σκιές από τον Κάτω Κόσμο και να μοιραστούν με τους θνητούς τα μελλούμενα. Προς έκπληξη του Οδυσσέα, πρώτος ανάμεσα στα πολλά γνωστά του πρόσωπα¹⁴⁴⁴ ξεπροβάλλει μέσα από το λάκκο ο Ελπήνωρ. Όντας άταφος και άκλαφτος ζητά από τον Οδυσσέα, όταν επιστρέψει στο νησί της Κίρκης, να θάψει το σώμα του, ώστε η ψυχή του να πάψει να τυρρανιέται στον Άδη.

Πράγματι ο Οδυσσέας γυρίζοντας στην Αία θάβει με τιμές τον Ελπήνωρα σύμφωνα με τις οδηγίες που του έδωσε, καίγοντας το σώμα του μαζί με τα όπλα του. Επίσης τιμώνοντας την επιθυμία του νεκρού, ανήγειρε τον τάφο πλάι στην ακρογιαλιά, πάνω στον οποίο τοποθέτησε το κουπί με το οποίο ο Ελπήνωρ έλαμνε στο πλοίο.

Η «Νέκυια», μέσα από τις διαδοχικές συνομιλίες του Οδυσσέα με τους νεκρούς, υφαίνει μια αφήγηση γεμάτη συμβολισμούς, που μπορούν να εκληφθούν και να ερμηνευθούν ποικιλοτρόπως, αναλόγως με τις προσλαμβάνουσες του κάθε ατόμου και με την ιστορική συγκυρία. Αν λάβει κανείς υπόψη ότι ο Δημάδης έθεσε εκτός νόμου τους πιο ενεργούς πολίτες από όσους εξέφραζαν την αντιμακεδονική τάση, απαγορεύοντας μάλιστα την ταφή τους στην αττική γη¹⁴⁴⁵, τότε η επιλογή του συγκεκριμένου άσματος ίσως είχε ως στόχο να εκφράσει τη δυσαρέσκεια μιας μερίδας Αθηναίων πατριωτών¹⁴⁴⁶ έναντι μιας πρωτοφανούς απόφασης¹⁴⁴⁷ που υπερέβαινε τα εσκαμμένα του ιερού δικαιώματος στην ταφή. Επειδή όμως ο διθύραμβος θα προκαλούσε πρόσκαιρα μόνο τους ανάλογους συνειρμούς στο ακροατήριο, η παραγγελία ενός καλλιτεχνικού έργου εμπνευσμένου από το ίδιο θέμα, θα λειτουργούσε ως ένας διαρκής πομπός του μηνύματος.

Στην ελληνική τέχνη υπάρχουν σχετικά λίγες, αλλά πολύ χαρακτηριστικές περιπτώσεις σωζόμενων έργων ή μαρτυρίες για όσα έχουν χαθεί, που αντλούν το εικονογραφικό τους περιεχόμενο από την πλούσια θεματολογία της Νέκυιας. Ως υπόθεση εργασίας, εάν εντός του μνημείου του Νικίου θεωρήσει κανείς ότι υπήρχε ένα έργο τέχνης σχετικό με την ιστορία του Ελπήνωρα, μια πιθανή αναζήτηση της μορφής του θα πρέπει να αναζητηθεί σε παράλληλα παραδείγματα με ίδιο ή παραπλήσιο περιεχόμενο.

¹⁴⁴⁴ Η πλέον φορτισμένη στιγμή είναι η επίσης απροσδόκητη εμφάνιση της νεκρής του μάνας Αντίκλειας, από την οποία μαθαίνει για όσα είχαν συμβεί στο μεταξύ στην Ιθάκη. Επίσης θα συναντήσει παλιούς συμπολεμιστές από την Τροία, τον Αγαμέμνονα, τον Αχιλλέα, τον Αίαντα και πλήθος άλλων σπουδαίων, γυναικών και ανδρών. Το τελετουργικό κλείνει με την εμφάνιση του Ηρακλή.

¹⁴⁴⁵ (Habicht, 1997, 45).

¹⁴⁴⁶ Οι οποίοι υποστήριζαν με την ανοχή τους το καθεστώς και κατέθεταν σποραδικά τιμητικά ψηφίσματα σε πρόσωπα που συνέδραμαν στον Λαμιακό Πόλεμο (Williams, 1982, 123).

¹⁴⁴⁷ Βλ. (Bayham, 2003, 28), όπου αναφέρεται στις σπάνιες περιπτώσεις απαγόρευσης ταφής πολιτών στην Αττική. Όπως μάλιστα επισημαίνει, η ίδια τιμωρία περίμενε στη συνέχεια και τους υποστηρικτές του ολιγαρχικού καθεστώτος, όταν έγινε η παλινόρθωση της δημοκρατίας.

Η νεκριομαντεία ως τελετουργικό, πέρα από το γεγονός ότι αναφέρεται σχετικά σπάνια σε κείμενα κι επιγραφές, δε φαίνεται να αποτέλεσε δημοφιλές εικονογραφικό θέμα¹⁴⁴⁸. Το πρωιμότερο σχετικό έργο είναι η Νέκυια, του φημισμένου ζωγράφου Πολυγνώτου, μια τοιχογραφία μνημειακών διαστάσεων, καθώς καταλάμβανε όλους τους τοίχους της λέσχης των Κνιδίων στους Δελφούς. Από την περιγραφή του Πausανία γίνεται αντιληπτό πως πρόκειται για μια πολύπλοκη σύνθεση με πολλές υποενότητες, μια εκ των οποίων είναι η νεκριομαντεία (Πίν. 63: 1, 2)¹⁴⁴⁹. Σε αυτή τη σκηνή απεικονίζεται ο Οδυσσέας έχοντας απέναντί του τον Ελπήνορα, πίσω από τον οποίο ακολουθούν ο μάντης Τειρεσίας και η Αντίκλεια¹⁴⁵⁰.

Παρά τη φήμη του, η επιρροή που άσκησε η Νέκυια του Πολυγνώτου στην τέχνη, φαίνεται να είναι περιορισμένη, και ο απόηχος του έργου μπορεί να εντοπιστεί σε ελάχιστα παραδείγματα της αττικής αγγειογραφίας¹⁴⁵¹.

Συγκεκριμένα υπάρχουν δύο γνωστές περιπτώσεις, που αναπαριστούν στιγμιότυπα της ραψωδίας λ' με πρωταγωνιστή τον Οδυσσέα. Στην πρώτη απεικονίζονται ο Οδυσσέας μαζί με τους συντρόφους του, Ευρύλοχο και Περιμήδη, που τον βοήθησαν στη θυσία των ζώων και το κεφάλι του μάντη Τειρεσία να προβάλλει από το έδαφος (Πίν. 63: 3)¹⁴⁵². Στην άλλη το κατ' εξοχήν θέμα είναι η συνάντηση με τον Ελπήνορα.

Πρόκειται για ερυθρόμορφη πελίκη¹⁴⁵³ χρονολογούμενη περί το 440 π.Χ., που αποδίδεται στον καλούμενο «ζωγράφου του Λυκάονα» (Πίν. 63: 4). Ο Οδυσσέας¹⁴⁵⁴ εμφανίζεται στο κέντρο της σύνθεσης καθισμένος σε έναν βράχο. Στο ένα χέρι κρατά το ξίφος του, με το οποίο έσφαξε ένα πρόβατο κι ένα κριάρι και άφησε να κυλάει το αίμα τους σε λάκκο μπροστά από τα πόδια του. Με το άλλο χέρι ακουμπά στο σαγόνι του, αντικρίζοντας με θλίψη τη σκιά του νεκρού συντρόφου του Ελπήνορα στα αριστερά της εικόνας, η οποία αναδύεται από το έδαφος. Πίσω από τον Οδυσσέα, στα δεξιά, στέκεται όρθιος ο Ερμής φορώντας φτερωτό κράνος και σανδάλια¹⁴⁵⁵.

¹⁴⁴⁸ (Ekroth, 2018, 43, 47), σύμφωνα με τον οποίο ίσως οφείλεται στη δυσκολία απόδοσης ενός λάκκου σε δύο διαστάσεις.

¹⁴⁴⁹ Η αντίθεση αποτελεί τον πυρήνα του έργου, καθώς διαχωρίζεται σε δύο σαφείς ενότητες. Από τη μια περιγράφεται η νίκη των Ελλήνων στην Τροία και από την άλλη οι πρωταγωνιστές να βρίσκονται νεκροί στον Άδη. Τα τεκταινόμενα στον Άδη καταλάμβαναν το αριστερό ήμισυ της λέσχης προς τα δυτικά. Για την ανάλυση και πρόταση αποκατάστασης της Νέκυιας του Πολυγνώτου βλ. (Robert, 1892), (Stansbury-O'Donnell, 1990). Ο Πολυγνώτος φαίνεται πως έχει ως αφετηρία έμπνευσης τον Όμηρο, αλλά το τελικό αποτέλεσμα είναι μια πρωτότυπη σύνθεση, όπου έχουν προστεθεί επιπλέον μορφές και χαρακτήρες, όπως ο Χάρωντας (Ekroth, 2018, 43).

¹⁴⁵⁰ (Stansbury-O'Donnell, 1990, 221-222).

¹⁴⁵¹ (Ekroth, 2018, 44), (Stansbury-O'Donnell, 1990, 223, 232-234).

¹⁴⁵² Ερυθρόμορφος καλυκωτός κρατήρας (380-360 π.Χ.), έργο του ζωγράφου Δόλωνα, φυλάσσεται στο μουσείο του Λούβρου. Συνοπτική περιγραφή του στο (Ekroth, 2018, 45).

¹⁴⁵³ Πρώτη αναλυτική δημοσίευση του αγγείου με περιγραφή και αναπαραγωγή της παράστασης σε ανάπτυγμα στο (Caskey, 1934, Πίν. XXVI). Βλ. επίσης (Giesecke, 1999, 64-65), (Ekroth, 2018, 44).

¹⁴⁵⁴ Η ταυτότητα κάθε προσώπου δηλώνεται γραπτά πλάι στην κάθε μορφή.

¹⁴⁵⁵ Στην *Οδύσσεια* δε γίνεται λόγος για τον Ερμή. Πρόκειται για προσθήκη του ζωγράφου. Ο θεός σε αυτό το στιγμιότυπο εμφανίζεται μάλλον με τον ρόλο του ψυχοπομπού (Caskey, 1934, 339) και ίσως αποτελεί επιρροή από την τραγωδία του Αισχύλου «Ψυχαγωγός» (Giesecke, 1999, 66). Παρ' όλα αυτά μέρος του τελετουργικού της νεκρομαντείας αναπαρίσταται σύμφωνα με την περιγραφή του Ομήρου,

Το θέμα του κρατήρα της Βοστώνης έχει συσχετιστεί με τον ζωγραφικό πίνακα του Πολυγνώτου, αλλά μάλλον δε θα πρέπει να θεωρηθεί ως ένα απόσπασμα του διάσημου έργου, αναπροσαρμοσμένου σε αγγείο, αλλά περισσότερο ως μια καινούργια σύνθεση με πιθανές επιρροές από τη Νέκυια στους Δελφούς¹⁴⁵⁶. Δεν αποκλείεται όμως πηγή έμπνευσης να αποτέλεσε άλλη πηγή, όπως το δράμα¹⁴⁵⁷.

Τέλος για το έργο «Νεκυιομαντεία» του Αθηναίου ζωγράφου Νικίου Νικομήδους δεν είναι τίποτε γνωστό ως προς το περιεχόμενό του, παρά μόνο ότι ο καλλιτέχνης το δώρισε στην πόλη των Αθηνών, αντί να το πουλήσει έναντι αδρής αμοιβής στον Πτολεμαίο¹⁴⁵⁸. Φανερώνει ωστόσο ότι η Νέκυια συνέχιζε να αποτελεί πηγή έμπνευσης στον όψιμο 4^ο αι. π.Χ., οπότε δεν αποκλείεται ο Νικίας Νικοδήμου να παρήγγειλε ένα γλυπτικό ίσως έργο με βάση την ίδια θεματολογία για το χορηγικό του μνημείο¹⁴⁵⁹.

δείχνοντας ότι η θεματολογία αντλείται μεν από τον μύθο, μα δε σημαίνει ότι γίνεται απόλυτη αναπαραγωγή του περιεχομένου, αλλά ανασύνθεση (Ekroth, 2018, 45).

¹⁴⁵⁶ (Stansbury-O'Donnell, 1990, 222), (Giesecke, 1999, 67-68).

¹⁴⁵⁷ (Giesecke, 1999, 66).

¹⁴⁵⁸ Σύμφωνα με αναφορά του Πλίνιου.

¹⁴⁵⁹ Θα ήταν πολύ ελκυστικό να υποθέσει κανείς ότι θα μπορούσε να είχε γίνει παραγγελία του έργου στον ίδιο τον γλύπτη Πραξιτέλη ή σε έναν από τους μαθητές του. Ας σημειωθεί ότι ο ζωγράφος Νικίας ήταν υπεύθυνος για το χρωματισμό μαρμάρινων έργων του διάσημου γλύπτη, τα οποία αναδείκνυε ακόμη περισσότερο. Ο Νικίας είχε αναπτύξει μια αριστοτεχνική τεχνοτροπία φωτοσκίασης, αλλά και μια μέθοδο εγκαυστικής, τη «γάνωση», η οποία προσέδιδε εντονότερο τόνο στα χρώματα και μεγαλύτερη διάρκεια στο χρόνο.

Α. XI: Οι προθέσεις του χορηγού

Κίνητρα: αυτοπροβολή, αύξηση κοινωνικής επιρροής

Στη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ. η «φιλοτιμία» αναγνωρίζεται στους εύπορους, οι οποίοι συμβάλλουν με την εισφορά τους στις στρατιωτικές λειτουργίες¹⁴⁶⁰. Οι εκπρόσωποι αυτής της τάξης προτιμούν όλο και περισσότερο να δαπανήσουν ποσά για τις αγωνιστικές λειτουργίες, οι οποίες είχαν συγκριτικά λιγότερο οικονομικό κόστος, ενώ δυνητικά μπορούσαν να αποφέρουν προσωπικό όφελος. Ένα από τα κύρια μελήματα των πλουσίων ήταν εάν και κατά πόσο η συνεισφορά τους θα προβαλλόταν στην κοινωνία¹⁴⁶¹ και αυτό ήταν εξαρτημένο από την εκάστοτε λειτουργία.

Η συντήρηση μιας τριήρους και όλου του πληρώματός της για ένα χρόνο, ήταν η πλέον δαπανηρή λειτουργία και μάλιστα ενέπλεκε ποικίλα απρόβλεπτα έξοδα αλλά και προσωπικό κόστος¹⁴⁶². Πέρα όμως από τις αντικειμενικές δυσκολίες το αντίκρισμα ήταν πρακτικά ελάχιστο, καθώς το κράτος αποθάρρυνε την ανέγερση ιδιωτικών μνημείων τριηραρχίας και προέτασσε αυτά της ανάμνησης μαχών, που ήταν συλλογικά¹⁴⁶³. Αντίθετα στα Μεγάλα Διονύσια, η πρόβλεψη ανέγερσης χορηγικού μνημείου από τους νικηφόρους χορηγούς, τους εξασφάλιζε πέρα από φήμη και κύρος, ένα τεκμήριο στο διηνεκές της συνεισφοράς τους απέναντι στο κοινωνικό σύνολο, το οποίο εκτός από μέσον ανάρρησης σε κάποιο πολιτικό αξίωμα¹⁴⁶⁴, μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την αποφυγή άλλων δαπανηρότερων λειτουργιών ακόμη και για την επικράτηση σε δικαστικές διαμάχες¹⁴⁶⁵.

Το ύψος της δαπάνης εξαρτάτο από τις προθέσεις των χορηγών. Κάποιοι ξόδευαν πολύ περισσότερα από όσα όριζε η πολιτεία, ενώ άλλοι περιοριζόνταν στα απολύτως απαραίτητα. Κατά την Α. Μακρή η αντιμετώπιση της εν λόγω λειτουργίας με λιτότητα μπορεί να ερμηνευθεί με δύο τρόπους¹⁴⁶⁶. Από τη μια ο χορηγός ενδέχεται να μην είναι ικανοποιημένος με το δημοκρατικό πολίτευμα ή να πρόσκειται στους ολιγαρχικούς, οπότε να διαφωνεί με το σύστημα των λειτουργιών ως ιδεολογία και ως πρακτική. Μπορεί όμως να πρεσβεύει τη διοχέτευση πόρων προς τις ουσιώδεις

¹⁴⁶⁰ (Makres, 1994, 197-198). Σημαντικός διαμορφωτής της κοινής γνώμης προς αυτή την κατεύθυνση θα πρέπει να θεωρηθεί ο Λυκούργος. Οι σχετικές θέσεις του εκφράζονται στον λόγο του ενάντια στον Λεοκράτη, όπου αναδεικνύει τη ζωτική σημασία των στρατιωτικών λειτουργιών για την πόλη, σε αντιδιαστολή με τις χορηγίες και τις άλλες αγωνιστικές λειτουργίες, τις οποίες θεωρεί άσκοπες, με μόνο κίνητρο την προώθηση ιδίων συμφερόντων των χορηγών (Makres, 1994, 133, 139). Γι' αυτό το λόγο παρότρυνε την εύπορη τάξη να συνεισφέρει με δωρεές στην κατασκευή τειχών και τριήρων και να συμμετέχουν σε λειτουργίες που προάγουν το καλό του συνόλου και όχι στις αγωνιστικές που απέβλεπαν στην ατομική επίδειξη (Townsend, 2003, 100).

¹⁴⁶¹ (Christ, 2006, 178).

¹⁴⁶² Για παράδειγμα σε περίπτωση απώλειας ή φθοράς του πλοίου, ο χρηματοδότης αναγκαζόταν να πληρώσει πρόστιμο στο κράτος, ενώ αρχικά ήταν απαραίτητη και η προσωπική του εμπλοκή, η οποία συνεπαγόταν ακόμη και το να σκοτωθεί στη μάχη (Christ, 2006, 175, 200). Ωστόσο στον 4^ο αι. π.Χ. η τριηραρχία έλαβε χαρακτήρα φόρου και όχι ενεργού συμμετοχής (Makres, 1994, 195).

¹⁴⁶³ (Christ, 2006, 179-180).

¹⁴⁶⁴ Όπως διαπιστώνει ο P. Wilson, όλα τα σημαίνοντα πρόσωπα της αθηναϊκής ιστορίας σχετίζονται με μεγαλειώδη χορηγικά αφιερώματα και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το χορηγικό μνημείο δεν ήταν μόνο ένα μέσο αυτοπροβολής (Wilson, 2003, 205).

¹⁴⁶⁵ (Christ, 2006, 180).

¹⁴⁶⁶ (Makres, 1994, 132).

στρατιωτικές λειτουργίες και όχι προς τις αγωνιστικές, οι οποίες εξυπηρετούν μόνο τη δόξα και την αυτοπροβολή. Στον αντίποδα η υπερβολική σπατάλη χρημάτων μπορεί να θεωρείτο από τους χορηγούς απαραίτητη επένδυση για κύρος και δύναμη στο μέλλον¹⁴⁶⁷, ενώ άλλοι είναι πιθανό ότι υπέκυπταν στις πιέσεις του κοινού για περισσότερο θέαμα και μεγαλοπρεπέστερες παραγωγές¹⁴⁶⁸. Σε κάθε περίπτωση οι δαπάνες της χορηγίας υπερέβαιναν κατά πολύ τα οφέλη, τα οποία κόμιζαν στην κοινωνία και ίσως συνέβαλλαν στο να μετατοπιστεί το κέντρο βάρους από τον εκπαιδευτικό ρόλο του δράματος στη στείρα ψυχαγωγία¹⁴⁶⁹.

Πολιτικοί συμβολισμοί

Πέρα από σύμβολο ισχύος και κύρους του αναθέτη, ένα χορηγικό μνημείο ενδεχομένως επιτελούσε επιπλέον τον ρόλο του φορέα πολιτικών μηνυμάτων μέσω συμβολισμών ή συσχετισμών, οι οποίοι απέρρεαν είτε από την αρχιτεκτονική είτε τη θεματολογία του στεγαζόμενου έργου τέχνης.

Το χορηγικό μνημείο του Λυσικράτους θα μπορούσε ίσως να ερμηνευθεί, σύμφωνα με μερίδα μελετητών, ως μια τέτοια περίπτωση, όπου η αρχιτεκτονική λειτούργησε ως μέσον πολιτικής προπαγάνδας¹⁴⁷⁰.

Ο Λυσικράτης νίκησε σε διθύραμβο των Μεγάλων Διονυσίων το 335/334 π.Χ. Την ίδια χρονιά (335 π.Χ.) ο Αλέξανδρος στέφεται βασιλιάς των Μακεδόνων. Παράλληλα η Θήβα, με την οικονομική στήριξη των Αθηναίων, εξεγείρεται εναντίον της εκεί τοποθετημένης μακεδονικής φρουράς, αποτυγχάνει και ως αποτέλεσμα ακολουθεί η καταστροφή της πόλης από τους Μακεδόνες. Στον απόηχο αυτών των γεγονότων ανακύπτει πλέον για τους Αθηναίους το ερώτημα για το πώς θα κληθούν να αντιμετωπίσουν εφεξής το μακεδονικό βασίλειο: Ειρηνικά και δια της διπλωματικής οδού ή με πόλεμο; Υπήρχε το δεδομένο ότι με τη διοίκηση του Λυκούργου είχαν βελτιωθεί αισθητά τόσο η οικονομία, όσο και η στρατιωτική ισχύς¹⁴⁷¹. Στη δημόσια σφαίρα ο ρήτορας Ισοκράτης εξέφραζε την τάση υπέρ των Μακεδόνων, ενώ ο αντίλογος πρεσβευόταν από τους λόγους του Δημοσθένη. Ο Λυσικράτης προερχόταν από ένα οικογενειακό περιβάλλον φίλια προσκείμενο στη μακεδονική επιρροή, καθώς ο πατέρας του Λυσιθείδης ήταν ένας από τους πρώτους μαθητές του Ισοκράτη και μετέπειτα επιστήθιος φίλος του¹⁴⁷².

Οι πολιτικές πεποιθήσεις του Λυσικράτη είναι πιθανό να αντανakλώνται στο κτίσμα που ανήγειρε. Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του χορηγικού του μνημείου διαφοροποιούνται από την τρέχουσα αθηναϊκή αρχιτεκτονική παραγωγή, ενώ αντίθετα παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με στοιχεία της μακεδονικής αρχιτεκτονικής, όπως για παράδειγμα ο συνδυασμός ζωφόρου και οδόντων, ο οποίος

¹⁴⁶⁷ (Christ, 2006, 199).

¹⁴⁶⁸ (Makres, 1994, 135).

¹⁴⁶⁹ (Makres, 1994, 196).

¹⁴⁷⁰ Βλ. (McCredie, 1984, 182-183), του οποίου τους συλλογισμούς αποδέχεται και επεκτείνει ο (Townsend, 2003, 98-99). Παρόμοιες θέσεις με επιφυλάξεις διατυπώνει και ο (Wilson, 2003, 226).

¹⁴⁷¹ (Wilson, 2003, 225).

¹⁴⁷² (McCredie, 1984, 183).

απαντάται στο Φιλιππείον της Ολυμπίας¹⁴⁷³. Έτσι η χρήση ενός αρχιτεκτονικού ιδιώματος ξένου προς τις παραστάσεις των Αθηναίων πολιτών, θα μπορούσε πιθανόν να ερμηνευθεί ως μια έμμεση αναφορά υπέρ των Μακεδόνων.

Νικίας Νικοδήμου

Οι νίκες στους αγώνες διθυράμβου του Νικίου και του Θρασύλλου λαμβάνουν χώρα μόλις δυόμισι χρόνια μετά το τέλος της αθηναϊκής δημοκρατίας. Η απόφασή τους να οικοδομήσουν τόσο δαπανηρά και ογκώδη χορηγικά μνημεία ερμηνεύεται από τον Wilson ως αποτέλεσμα του καθεστώτος της ολιγαρχίας, το οποίο τους παρείχε την απαραίτητη κοινωνική αυτοπεποίθηση για μια τόσο έντονη χειρονομία προσωπικής προβολής¹⁴⁷⁴. Τούτο γίνεται επίσης αντιληπτό στη χορηγική επιγραφή, στη διατύπωση της οποίας ο Νικίας και ο Θράσυλλος καρπώνονται τη νίκη για τους εαυτούς τους, αποσυνδέοντάς την από τη φυλή τους¹⁴⁷⁵.

Όσον αφορά στην επιλογή της μορφής των δύο χορηγικών μνημείων, το αρχιτεκτονικό τους λεξιλόγιο βρίσκεται στον αντίποδα σε σχέση αυτό του Λυσικράτους, καθώς αποτελούν, έχοντας ως πρότυπο τα Προπύλαια του Μνησικλή, σαφείς αναφορές στο παρελθόν, στην ακμή της περικήλειας εποχής. Ωστόσο η αναζήτηση πολιτικών συμβολισμών είναι συνθετότερη, αφενός διότι η ιστορική συγκυρία είναι ριζικά διαφορετική, ιδιαίτερα ρευστή και πυκνή από γεγονότα-ορόσημα για την Αθήνα, αφετέρου λόγω έλλειψης επαρκών φιλολογικών και επιγραφικών πηγών για τους χορηγούς.

Ο Townsend με βάση την αρχιτεκτονική εκφορά των δύο χορηγικών μνημείων, κρίνει ότι η χειρονομία του Νικίου και του Θρασύλλου δύναται να προσληφθεί ως αντιμακεδονική, όχι όμως απαραίτητα και υπέρ της δημοκρατίας¹⁴⁷⁶. Η υπόθεσή του ωστόσο είναι σχετική, ειδικά εάν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι πολύ λίγα χρόνια αργότερα χτίζεται στη Σαμοθράκη από τη μακεδονική βασιλική οικογένεια ένα ναόσχημο αφιέρωμα με εμφανή αναφορά στην αττική αρχιτεκτονική παράδοση¹⁴⁷⁷.

Ο Νικίας Νικοδήμου ανήκει στη γενιά που έζησε σε ώριμη ηλικία την ήττα της Αθήνας στη μάχη της Χαιρώνειας και έπειτα την οικονομική και στρατιωτική επανάκαμψή της επί Λυκούργου, η οποία δημιούργησε την προσδοκία αναβίωσης της αθηναϊκής ηγεμονίας. Πρόκειται όμως για ένα όραμα που όχι μόνο αποδείχθηκε ανέφικτο στην πορεία, αλλά οδήγησε τελικά σε συντριβή της Αθήνας και στην πτώση

¹⁴⁷³ Σχετικά με το Φιλιππείον, βλ. (Miller, 1973).

¹⁴⁷⁴ (Wilson, 2003, 227). Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο (Knell, 2000, 164).

¹⁴⁷⁵ (Wilson, 2003, 227). Κανονικά η νίκη αποτελεί πρωτίστως κατάκτηση της φυλής, καθώς στις χορηγικές επιγραφές από τα Μεγάλα Διονύσια κατά κανόνα το ρήμα «ενίκα» εμφανίζεται μετά το όνομα της φυλής και συνήθως ακολουθείται από τη γενική «ανδρών ή παιδων» (Makres, 1994, 266). Στην προκειμένη περίπτωση τόσο ο Νικίας όσο και ο Θράσυλλος αλλάζουν τη σύνταξη, αναφέροντας το όνομά τους ακολουθούμενο από το «χορηγών νικήσας», οπότε αποδίδουν τη νίκη στον εαυτό τους.

¹⁴⁷⁶ (Townsend, 2003, 99, 101).

¹⁴⁷⁷ Η (Miller, 1971, 213-217) ύστερα από σύντομη στυλιστική ανάλυση του μνημείου καταλήγει ότι αυτό δεν υφίσταται ουσιαστική σχέση με τη μακεδονική αρχιτεκτονική. Η (Wescoat, 2017, 180-181) υποστηρίζει ότι το ανάθημα στη Σαμοθράκη διεκδικεί μερίδιο στην αθηναϊκή κληρονομιά και θα μπορούσε να λειτουργήσει και ως αντίλογος στους αθηναϊκούς ισχυρισμούς –με κύριο εκπρόσωπο τον Δημοσθένη– περί της μη ελληνικότητας των Μακεδόνων.

της δημοκρατίας. Στις προηγούμενες ενότητες αναδείχθηκε η έντονη τάση αναδρομής στο παρελθόν μιας ακμαίας Αθήνας, η οποία εκφράζεται μέσω της αρχιτεκτονικής. Λαμβάνοντας υπόψη την ιστορική συγκυρία, το χορηγικό μνημείο πέρα από μέσο προσωπικής προβολής και ματαιοδοξίας μετουσιώνει στον λίθο τη νοσταλγία ενός Αθηναίου πατριώτη για τις καλύτερες ημέρες που πέρασαν, μαζί ίσως με την προσμονή ενός καλύτερου αύριο, όπου η Αθήνα θα πορεύεται απαλλαγμένη από έξωθεν παρεμβάσεις¹⁴⁷⁸.

¹⁴⁷⁸ Όπως το θέτει πολύ εύστοχα ο (Williams, 1982, 214), είναι πιθανό οι πιο πολλοί ολιγαρχικοί και οπαδοί των Μακεδόνων να προέρχονταν από την εύπορη τάξη, τούτο όμως δε σημαίνει ότι όλα τα μέλη της ήταν οπαδοί του νέου καθεστώτος, πόσω μάλλον έτοιμοι να αποδεχθούν τη μακεδονική ηγεμονία. Πολλοί ήταν πρωτίστως πατριώτες και δευτερευόντως υπέρμαχοι του αντιδημοκρατικού καθεστώτος.

Μέρος Β΄, Η υστερορωμαϊκή πύλη της Ακρόπολης

Β. Ι: Εισαγωγή

Οι υστερορωμαϊκές οχυρώσεις των Αθηνών

Από τα τέλη του 2^{ου} αι. μ.Χ. η υπερεκατονταετής Pax Romana διαταράσσεται και εμφανίζει τα πρώτα σοβαρά ρήγματα. Η αχανής Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία φτάνει σε σημείο που αδυνατεί πλέον να προστατέψει τα όρια της επικράτειάς της και καθίσταται ευάλωτη σε όλο και συχνότερες επιδρομές βαρβαρικών φύλων από τον βορρά και την ανατολή. Αυτές οι συνθήκες οδήγησαν σε ριζικές αλλαγές στο αμυντικό δόγμα της αυτοκρατορίας. Από το 235 μ.Χ. κι έπειτα εγκαταλείφθηκε η λογική φύλαξης της συνοριακής μεθορίου και υιοθετήθηκε η στρατηγική της «εις βάθος άμυνας», με τμήματα στρατού να μετακινούνται εντός των εδαφών της αυτοκρατορίας και να απωθούν την όποια εισβολή ξένων δυνάμεων¹. Η νέα αμυντική προσέγγιση επέβαλλε την κατασκευή οχυρώσεων στις πόλεις, ώστε να μπορούν να αντέξουν με τη φρουρά τους επαρκή χρόνο σε πολιορκία, μέχρι να καταφθάσουν οι ενισχύσεις του αυτοκρατορικού στρατού².

Υπό αυτές τις συνθήκες τα αστικά κέντρα του ελλαδικού χώρου αλλά και σημαντικά ιερά ανανεώνουν τις οχυρώσεις τους ή αποκτούν νέους αμυντικούς περιβόλους³. Η Αθήνα, με σχετικά μεγάλο χρονολογικό προβάδισμα σε σχέση με τις άλλες πόλεις⁴, προχωρά πρώτη στην οικοδόμηση τειχών. Επί αυτοκράτορα Βαλεριανού ανανεώνεται η περίμετρος του παραμελημένου Θεμιστόκλειου τείχους⁵, ενώ επεκτείνεται η οχύρωση της πόλης στα νοτιοανατολικά, συμπεριλαμβάνοντας εντός της τις περιοχές του Ολυμπίου και του ιερού Απόλλωνος Πυθίου⁶. Στην ίδια περίοδο ανάγεται επίσης η οχύρωση του ιερού της Δήμητρας στην Ελευσίνα⁷.

Ωστόσο το οχυρωματικό έργο φαίνεται πως δεν ήταν επαρκές για να ανακόψει το 267 μ.Χ. μια αιφνιδιαστική καταδρομική επίθεση από το σκυθικό φύλο των Ερούλων, οι οποίοι εισβάλλουν στην Αθήνα και καταστρέφουν πυρπολώντας μεγάλο αριθμό δημόσιων κτηρίων⁸.

¹ (Lander, 1984, 157).

² (Lander, 1984, 161).

³ Για μια συνοπτική επισκόπηση βλ. (Baldini & Bazzechi, 2016).

⁴ Έως τα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ. η Αθήνα διαθέτει δύο αμυντικούς περιβόλους, ενώ αντίστοιχες οχυρώσεις αποκτούν άλλες πόλεις, όπως π.χ. η Κόρινθος από τα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ. (Baldini & Bazzechi, 2016, 707-708).

⁵ (Thomson & Scranton, 1943, 366-372), (Τραυλός, 1960, 124 και σημ. 2), (Θεοχαράκη, 2015, 232-234).

⁶ (Θρεψιάδης & Τραυλός, 1961-1962, 12-13, 11 Σχ. 1).

⁷ (Τραυλός, 1954, 70).

⁸ Σχετικά με την επιδρομή των Ερούλων στην Αθήνα βλ. (Χιώτη, 2018).

Μετά την επιδρομή, στο πλαίσιο ανασυγκρότησης της πόλης, ξεκινάει ένα νέο οικοδομικό πρόγραμμα οχυρώσεων⁹, το οποίο αλλάζει ριζικά την πολεοδομική εικόνα της Αθήνας, καθώς ο καινούργιος αμυντικός περίβολος περικλείει ένα μικρό μέρος της αρχικής έκτασης του αστικού ιστού, αφήνοντας εκτός των τειχών πάλοι ποτέ ζωτικές ενότητες, όπως όλη η περιοχή της αρχαίας Αγοράς (Πίν. 64: 1)¹⁰. Επίσης θα πρέπει να αναφερθεί ότι με την αθρόα καταστροφή δημόσιων κτηρίων, προέκυψε πληθώρα οικοδομικού υλικού από τη λιθολόγησή τους, το οποίο αξιοποιήθηκε στην οικοδόμηση της νέας οχύρωσης.

Εφεξής, προκειμένου να γίνεται σαφής διάκριση μεταξύ των δύο υστερορρωμαϊκών οχυρώσεων της Αθήνας, θα καλείται ως «εξωτερικός περίβολος» ή «Βαλεριάνειο τείχος» η οχύρωση που κατασκευάστηκε πριν από την επιδρομή των Ερούλων, και ως «εσωτερικός περίβολος» ή απλώς «υστερορρωμαϊκό τείχος» η οχύρωση που έγινε μετά την επιδρομή¹¹.

Το ζήτημα χρονολόγησης της υστερορρωμαϊκής οχύρωσης της Ακρόπολης

Στα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ. έχουν επέλθει ουσιαστικές αλλαγές και στη φυσιογνωμία της αθηναϊκής Ακρόπολης. Η οικοδόμηση της υστερορρωμαϊκής πύλης, κοινώς καλούμενης «πύλης Beulé», απέκλεισε τη μέχρι πρότινος ελεύθερη δυτική πρόσβαση προς τα Μνησίκλεια Προπύλαια.

Η έρευνα δεν έχει καταλήξει σε ένα σαφές συμπέρασμα όσον αφορά στην χρονολόγηση του έργου και συγκεκριμένα για το εάν αυτό εντάσσεται σε οχυρωματικά έργα που έγιναν προληπτικά για την απόθεση μιας εισβολής επί αυτοκράτορα Βαλεριανού, ή λίγα χρόνια αργότερα μετά την καταστροφική επιδρομή των Ερούλων. Η ακριβής χρονολόγηση της υστερορρωμαϊκής πύλης της Ακρόπολης αποτελεί κρίσιμο ζητούμενο για την ιστορική και αρχαιολογική έρευνα. Ωστόσο από τη σκοπιά της οχυρωματικής δεν αποτελεί καθοριστικό παράγοντα, καθώς η επιδρομή των Ερούλων ως μεμονωμένο γεγονός, δεν επέφερε αλλαγές στη σύλληψη και τον σχεδιασμό της αμυντικής αρχιτεκτονικής¹², οι παράμετροι της οποίας καθορίζονται από ένα πολύ ευρύτερο πλαίσιο συνθηκών και σε μεγαλύτερο βάθος χρόνου.

⁹ Βλ. γενικά για το τείχος (Τσονιώτης, 2008), (Θεοχαράκη, 2015, 62-64, 239-242). Οι απόψεις για τη χρονολόγησή του παρουσιάζονται ευσύννοπτα από τη (Χιώτη, 2018, 187-191). Τα ευρήματα σχετικά πρόσφατων ανασκαφών επιβεβαιώνουν την *commis orini* για τη χρονολόγηση του τείχους τις τελευταίες δεκατίες του 3^{ου} αι. μ.Χ. και βασίζονται σε νομίσματα –που βρέθηκαν σε κλειστά στρώματα– κοπής στην εποχή του αυτοκράτορα Γαλληνού (Τσονιώτης, 2016, 722), ο οποίος πέρασε μάλιστα έναν μήνα στην Αθήνα το 264 μ.Χ. Άλλοι ερευνητές, όπως οι (Baldini & Bazzechi, 2016) αμφισβητούν την παραπάνω χρονολόγηση ως πολύ πρόωμη, αναβιβάζοντας την οικοδόμηση της οχύρωσης στον 5^ο ή 6^ο αι. μ.Χ.

¹⁰ (Gregory, 1982b, 46-48) το διοικητικό και οικονομικό κέντρο στη Ρωμαϊκή Αγορά και περίξ αυτής υπαγόρευσε την τείχιση αυτής της περιοχής και όχι της αρχαίας Αγοράς διότι εκεί τα δημόσια κτήρια είχαν καταστραφεί πέραν επισκευής. Για την πορεία του τείχους βλ. (Τραυλός, 1960, 126), (Θεοχαράκη, 2015, 261-263), (Χιώτη, 2018, 180-187).

¹¹ (Μπούρας, 2010, 30), (Θεοχαράκη, 2015, 63).

¹² Όπως για παράδειγμα συνέβη τον 15^ο αι. με την εισαγωγή των πυροβόλων όπλων στις πολιορκίες.

Η υστερορρωμαϊκή πύλη της Ακρόπολης και ειδικότερα οι δύο πλευρικοί της πύργοι, αποτελούν σήμερα το μόνο διαθέσιμο σωζόμενο παράδειγμα στην Αθήνα, όπου διατηρείται ουσιαστικό μέρος της ανωδομής προς εξέταση και όχι μόνο θεμέλια. Η δόμηση με οικοδομικό υλικό σε επανάχρηση κυρίως από το μνημείο του Νικίου, δημιουργεί μια ειδική σχέση των δύο κατασκευών, η οποία αποκαλύπτει στοιχεία για τη μορφή του ενός μέσω της εξέτασης του άλλου και αντιστρόφως. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας η συστηματική τεκμηρίωση των λίθων του χορηγικού μνημείου, οδήγησε σε νέες παρατηρήσεις και συμπεράσματα σχετικά με την οικοδομική ιστορία της πύλης Beulé, που παρουσιάζονται αναλυτικά στη συνέχεια, αφού προηγουμένως γίνει συνοπτική αναφορά στα κύρια συμπεράσματα των προηγούμενων μελετών σχετικά με το θέμα.

B. II: Έρευνες για την υστερορρωμαϊκή πύλη και τη χρονολόγησή της

Το ζήτημα χρονολόγησης της υστερορρωμαϊκής πύλης της Ακρόπολης παραμένει ανοικτό και συνεχίζει έως σήμερα να απασχολεί τους ερευνητές. Τα ερωτήματα είναι παρόντα, όχι όμως και όλα τα υλικά τεκμήρια. Κρίσιμα στοιχεία χάθηκαν οριστικά με τις κατεδαφίσεις και τις εκτεταμένες καθαιρέσεις οικοδομικών καταλοίπων που σχετίζονταν με τις οχυρώσεις της δυτικής πρόσβασης, ενώ άλλα καθίστανται αφανή η δυσανάγνωστα λόγω ποικίλων επεμβάσεων στο πλαίσιο λειτουργίας του αρχαιολογικού χώρου.

Η σύγχρονη έρευνα σχετικά με τη δυτική πρόσβαση της Ακρόπολης θεμελιώνεται σε μεγάλο βαθμό βάσει των σχεδίων, που περιλαμβάνονται στις πρώτες σχετικές μελέτες των Beulé και Bohn, ωστόσο δε φαίνεται να βασίζεται εξίσου στα γραπτά τους. Υπό το πρίσμα αρχαιολογικών ανακαλύψεων του 20^{ου} αι., σχετικά με την επιδρομή των Ερούλων και την κατασκευή του υστερορρωμαϊκού τείχους στην Αθήνα, μπορεί τα πορίσματα των πρώιμων ερευνών να κρίνονται πλέον ως εσφαλμένα ή άστοχα, τούτο όμως δε στερεί τίποτε από την αξία των παρατηρήσεων και εν γένει της τεκμηρίωσης. Ο Beulé διενήργησε ανασκαφές στην εξεταζόμενη περιοχή και ο Bohn εργάστηκε στον χώρο μετρώντας και αποτυπώνοντας τον δυτικό πυλώνα πριν αλλοιωθεί από τις μετέπειτα παρεμβάσεις στο πλαίσιο της μεγάλης ανασκαφής του Καββαδία από κοινού με τον Kawerau¹³. Κατά συνέπεια η μαρτυρία τους διασώζει στοιχεία που αλλοιώθηκαν ή χάθηκαν οριστικά. Κρίνεται λοιπόν σκόπιμη η παράθεση και κριτική αξιολόγηση του συλλογισμού και των κύριων συμπερασμάτων τους.

Τα πορίσματα των πρώτων ερευνών (1853-1906)

Ernst Beulé, 1853

Η ανασκαφή του Beulé αποκάλυψε πλήρως τον θυραίο τοίχο, όπως επίσης και τον νότιο τοίχο του βόρειου πύργου και τον βόρειο τοίχο του νότιου πύργου (Πίν. 8, 9, 10). Προς το εσωτερικό της Ακροπόλεως έφερε στο φως όλη την ανατολική όψη του πυλώνα, ενώ αντίθετα, στα δυτικά, ο οθωμανικός μανδύας¹⁴ διατηρήθηκε έως το 1888, κρύβοντας έτσι τις όψεις των πύργων σε αυτή την πλευρά¹⁵.

Ο Beulé θεώρησε ότι οι πύργοι αποτελούν έργο της κλασικής εποχής, μια διαμόρφωση μπροστά από τα αθηναϊκά Προπύλαια, ένα σχέδιο που, κατά την άποψή του, θα μπορούσε να έχει ως εμπνευστή ακόμη και τον Μνησικλή¹⁶.

Σε αυτό το συμπέρασμα καταλήγει έχοντας υπόψη του τα στοιχεία που άντλησε από την εξέταση των λιθόπλινθων των πύργων. Όπως επισημαίνει, η κατεργασία τους είναι άριστη και στις συναρμογές υπάρχουν αναθυρώσεις και σύνδεσμοι μορφής διπλού T με μολύβι μέσα σε προσεκτικά λαξευμένες εντορμίες, όλα τους

¹³ Βλ. σύνοψη των παρεμβάσεων στο (Μαλλούχου-Tufano, 2008, 145 σημ. 233).

¹⁴ Βλ. σχετικά με την πιθανή χρονολόγηση της συγκεκριμένης φάσης βλ. (Τανούλας, 1997, 320-321).

¹⁵ Βλ. τα σχέδια αποτύπωσης του C. Leboutoux (Beulé, 1853, Πίν. 1, 2, 3).

¹⁶ (Beulé, 1853, 110).

χαρακτηριστικά της επιμέλειας των κλασικών χρόνων¹⁷. Ένα επιπλέον επιχείρημα υπέρ της θεωρίας του βρίσκεται στο μικρό πάχος των τοίχων (56 cm), το οποίο επισημαίνει πως είναι πρακτικά ίδιο με αυτό σε τμήματα του τείχους κοντά στο Ερέχθειο¹⁸. Φαίνεται πως δεν μπόρεσε να αντιληφθεί ότι οι πύργοι είναι οικοδομημένοι από λίθους σε δεύτερη χρήση. Είναι πιθανό κατά την απομάκρυνση του οθωμανικού μανδύα, να είχαν απομείνει κατάλοιπα κονιάματος στις όψεις των πύργων, τα οποία να έκρυβαν στις γωνίες τα εκτεθειμένα σόκορα των λίθων, με τις αναθυρώσεις και τις εντορμίες για συνδέσμους.

Τέλος ο Beulé επισημαίνει πως οι πύργοι αρχικά ήταν τρίπλευροι, δηλαδή χωρίς τοίχο στην ανατολική τους πλευρά και είχαν διττή λειτουργία: Εξωτερικά εξυπηρετούσαν στην άμυνα και εσωτερικά αποτελούσαν χώρους εκτόνωσης της ράμπας προς τα Προπύλαια¹⁹. Η δυτική πρόσβαση με αυτή την υποθετική μορφή, σύμφωνα πάντα με τον Beulé, σώθηκε σε κάποια μορφή έως την εποχή της επιδρομής του Σύλλα, ο οποίος όμως δεν την κατεδάφισε εντελώς²⁰.

Στην εποχή του Βαλεριανού υποθέτει πως συνέβη μια αρκετά παράδοξη αλληλουχία εργασιών²¹: Θεωρώντας πως οι πύργοι σώζονταν σε κάποιο ύψος μετά τον Σύλλα, κάνει τη σκέψη ότι, αντί να χτιστούν εξαρχής ή να συμπληρωθεί το ύψος τους με νέο υλικό, αποφασίστηκε να γίνουν χωματουργικές εργασίες ταπείνωσης του υφιστάμενου εδάφους, αποκάλυψης των θεμελίων των πύργων με ενίσχυση και επένδυσή τους με λίθους, ώστε να επιτευχθεί ενιαίο αισθητικό αποτέλεσμα²². Καταλήγει έτσι στο παράδοχο συμπέρασμα πως οι πύργοι είναι αποτέλεσμα δύο τελείως διαφορετικών εποχών: Το κατώτερο μέρος τους είναι Βαλεριάνειο, ενώ το ανώτερο παρέμεινε ανέπαφο, διατηρώντας το μεγαλείο της εποχής που χτίστηκε αρχικά²³.

Στο πλαίσιο του ίδιου έργου αποδίδει και την κατασκευή του θυραίου τοίχου. Το κατώφλι της πύλης αντιστοιχεί προς τη νέα «υποβιβασμένη» στάθμη του εδάφους, αγνοώντας την «αρχική» στάθμη αναφοράς, η οποία ταυτιζόταν με τη στρώση του τοιχοβάτη των πύργων και όπου εκεί ανέμενε ο Beulé το κατώφλι μιας προγενέστερης εισόδου στην Ακρόπολη²⁴.

¹⁷ (Beulé, 1853, 109).

¹⁸ (Beulé, 1853, 110, σημ. 1).

¹⁹ (Beulé, 1853, 121).

²⁰ (Beulé, 1853, 106).

²¹ (Beulé, 1853, 107-108).

²² (Beulé, 1853, 110-111).

²³ (Beulé, 1853, 107-108), όπως αναφέρει μάλιστα στο ίδιο σημείο, προτού καταλήξει σε αυτό το συμπέρασμα, ζήτησε τη γνώμη των αρχιτεκτόνων Leboucheux και Louvet της Académie de France στη Ρώμη, οι οποίοι βρίσκονταν εκείνη την περίοδο στην Αθήνα. Θεωρώντας μάλιστα πως δεν προτείνει κάτι παράδοχο, παραθέτει ένα σχετικό παράδειγμα ρωμαϊκού πύργου στο Burg της Γαλλίας, του οποίου το κάτω μέρος είχε ανασκευαστεί κατά τον μεσαίωνα (Beulé, 1853, 113).

²⁴ Στην τομή του Leboucheux (Πιν. 10) η «αρχική» στάθμη σημειώνεται με διακεκομμένη γραμμή με την επισήμανση «BBB» (Beulé, 1853, 113, Πιν. 3). Ο Beulé επισημαίνει πως όταν στέκεται κανείς στο κατώφλι της πύλης, δε διακρίνει τα Προπύλαια σωστά λόγω της υφιστάμενης μεγάλης κλίσης. Αντίθετα αν ο παρατηρητής μετακινηθεί ψηλότερα, στη στάθμη του κατωφλιού της προγενέστερης

Τα μέλη σε επανάχρηση που συνθέτουν την πρόσοψη του θυραίου τοίχου θεωρεί πως είναι τοποθετημένα με κάποια σχετική τέχνη, η οποία ωστόσο πολύ απέχει από την τελειότητα²⁵. Κατά την άποψή του, ακόμη και μετά την επιδρομή του Σύλλα υπήρχε η ανάμνηση της παλαιάς οχύρωσης και οι Ρωμαίοι αρχιτέκτονες προσπάθησαν με την επανάχρηση αρχιτεκτονικών μελών από διάφορα μνημεία, να προσεγγίσουν την αρχική μορφή, ώστε η νέα οχύρωση να εντάσσεται αρμονικά σε ενιαίο σύνολο με τα Προπύλαια²⁶. Στην ίδια οικοδομική φάση με τον θυραίο τοίχο αποδίδει ο Beulé τους τοίχους που φράζουν την ανατολική πλευρά των δύο πύργων²⁷, θεωρώντας ότι έτσι ολοκληρωνόταν το οχυρωματικό έργο στην εποχή του Βαλεριανού.

Richard Bohn, 1882

Τρεις δεκαετίες αργότερα ο Bohn εντοπίζει νέα στοιχεία και προβαίνει σε εύστοχες παρατηρήσεις στον δυτικό πυλώνα. Καταρχάς διαπιστώνει πως οι εξωτερικοί τοίχοι των πύργων αποτελούνται από αρχιτεκτονικά μέλη προερχόμενα από αρχαιότερο κτήριο, αφού εντοπίζει αναθυρώσεις κι εντορμίες συνδέσμων να προβάλλουν στις ορατές όψεις των πύργων χωρίς να υφίσταται κατασκευαστικός λόγος²⁸. Επιπλέον, όπως έχει ήδη αναφερθεί πρωτότερα, παρατηρεί ότι η τοποθέτηση των λίθων έγινε με τη βοήθεια σήμανσής τους με γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου, η μορφή των οποίων ορίζει ως *terminus post quem* τον 1^ο αι. μ.Χ.²⁹.

Κρίνοντας ότι το πάχος των εξωτερικών τοίχων των πύργων είναι μικρό, αποκλείει την οχυρωματική τους χρήση, ενώ παράλληλα υποστηρίζει ότι αρχικά δεν υπήρχε τοίχος στα ανατολικά. Θεωρεί δηλαδή πως πρόκειται για δύο ανοικτούς χώρους προς το εσωτερικό της Ακρόπολης, μάλλον διακοσμητικούς παρά χρηστικούς, οι οποίοι πλαισιώνουν τη μαρμαρίνη ρωμαϊκή κλίμακα του 1^{ου} μ.Χ. αι., και ως εκ τούτου τους χρονολογεί ως σύγχρονους με αυτή³⁰. Συνολικά αναγνωρίζει το έργο ως μια προσπάθεια μίμησης των Προπυλαίων σε μικρότερη κλίμακα, με την ανοδική πορεία να πλαισιώνεται εκατέρωθεν από δύο πτέρυγες. Το επιχείρημά του βασίζεται επιπλέον στο γεγονός ότι οι τοίχοι των πύργων διέθεταν, με βάση την αλφαβητική αρίθμηση που πρότεινε, εννέα στρώσεις πάνω από τη ζώνη των ορθοστατών, δηλαδή όσες και στην Πινακοθήκη, οπότε δεν αποκλείει την ύπαρξη στέψης με δωρικό θριγκό, ως απόπειρας μίμησης της ΒΔ πτέρυγας των Προπυλαίων³¹.

Εστιάζοντας στον ανατολικό τοίχο των πύργων και την πύλη, ο Bohn καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα με τον Beulé, δηλαδή πως πρόκειται για μεταγενέστερες προσθήκες.

πύλης, τότε τα Προπύλαια αναδεικνύονται πλήρως, γεγονός που κατά την άποψή του αποδεικνύει ότι ο αρχιτέκτονας είχε λάβει υπόψη του αυτή την παράμετρο στον σχεδιασμό (Beulé, 1853, 116-117).

²⁵ (Beulé, 1853, 105-106).

²⁶ (Beulé, 1853, 118).

²⁷ Όπως υποστηρίζει, εξέτασε τα θεμέλιά τους και διαπίστωσε πως δεν πατούν σε κάποια προγενέστερη κατασκευή, συνεπώς δεν υπήρξαν στην αρχική οικοδομική φάση των πύργων (Beulé, 1853, 121). Στην κάτοψη του Lebouteux αποδίδονται επίσης με το ίδιο χρώμα.

²⁸ (Bohn, 1882, 37).

²⁹ Η χρονολόγηση βασίζεται, όπως αναφέρει, σε εκτίμηση του καθηγητή Köhler (Bohn, 1882, 37).

³⁰ Στο κείμενο αποφεύγει τη λέξη «πύργοι», αντίθετα προτιμά να αναφέρεται σε αυτούς ως «πυργοειδείς χώροι», (Bohn, 1882, 39).

³¹ (Bohn, 1882, 39).

Η άνοδος προς τα Προπύλαια διακόπτεται από έναν τοίχο εκτεινόμενο στον άξονα Β-Ν, ο οποίος κλείνει στα ανατολικά τους δύο ανοιχτούς χώρους και τους μετατρέπει σε πύργους. Το μεταπύργιο διάστημα που προκύπτει, κατασκευάζεται από μάρμαρα ποικίλης προελεύσεως. Εξωτερικά μειώθηκε η στάθμη του δαπέδου και της εισόδου, οπότε αυξήθηκε το ύψος των πύργων. Προς το εσωτερικό της Ακρόπολης, στα ανατολικά, παράλληλα με την πύλη και τους πύργους, ένας τοίχος που δε σώθηκε, όριζε έναν επιμήκη θολοσκεπή χώρο. Τα παραπάνω αποτελούν κατά τον Bohn, μαζί με τις θολοδομίες στο ισόγειο του βόρειου πύργου και τον όροφο από οπτοπλίνθους ακριβώς από πάνω, μια ενιαία οικοδομική φάση μεσαιωνικών χρόνων, η οποία διαδέχτηκε μια μερική καταστροφή των πύργων³². Τέλος θα πρέπει να σημειωθεί μια ουσιαστική διαφοροποίηση στην κάτοψη του Bohn σε σχέση με την αντίστοιχη του Lebouteux: Οι εγκάρσιοι τοίχοι των πύργων προς την πλευρά του θυραίου τοίχου, απεικονίζονται να προεκτείνονται κατά ~2 m πέρα από αυτόν προς τα ανατολικά (Πίν. 9, 11)³³.

Francis Cranmer Penrose, 1888 και Wilhelm Dörpfeld, 1889

Ο Penrose στον σύντομο σχολιασμό της υστερορρωμαϊκής πύλης και της δυτικής πρόσβασης στην Ακρόπολη, υιοθετεί εν μέρει τις θεωρίες του Beulé, δεχόμενος ότι υπήρξε κάποιου είδους οχύρωση πριν από την επιδρομή του Σύλλα και ειδικότερα ότι η πύλη ανακατασκευάστηκε στην εποχή Βαλεριανού περί το 256 μ.Χ.³⁴.

Ύστερα από την πρώτη του εργασία για το μνημείο του Νικίου, ο Dörpfeld επανέρχεται με νέο σύντομο δημοσίευσμά του, στο οποίο φιλοδοξεί να δώσει απάντηση τόσο στη χωροθέτηση του κτηρίου, όσο και στην προβληματική χρονολόγηση της πύλης Beulé. Ταυτίζει ως θεμέλιο του μνημείου μια κατασκευή από κροκαλοπαγείς λιθόπλινθους, η οποία κατεδαφίστηκε κατά το ήμισυ, όταν ανεγέρθηκε το Ηρώδειο. Κατά την οικοδόμηση του ωδείου το χορηγικό μνημείο διαλύθηκε και τα αρχιτεκτονικά του μέλη χρησιμοποιήθηκαν για την ανανέωση μιας προγενέστερης πύλης, η οποία υπήρξε μεταξύ των δύο πύργων³⁵.

Ανασκαφή Καββαδία και Kawerau, 1906

Τα πορίσματα των ανασκαφών από τους Καββαδία και Kawerau επιβεβαιώνουν πρακτικά τις παρατηρήσεις και τα συμπεράσματα του Bohn. Οι ανασκαφείς εκλαμβάνουν τις κεκλιμένες στρώσεις λιθόπλινθων της αναβάθρας ως σύγχρονες με

³² (Bohn, 1882, 37-39), ένα από τα επιχειρήματά του είναι η διαπίστωση επανάχρησης λιθόπλινθων από την ανωδομή των εξωτερικών όψεων των πύργων σε χαμηλότερες στρώσεις του ανατολικού τοίχου. Τους λίθους τους ξεχώρισε από τους υπόλοιπους, καθώς φέρουν το γράμμα «Ε» στο πρόσωπό τους.

³³ Σύγκριση (Beulé, 1853, Πίν. 2) με (Bohn, 1882, Πίν. II).

³⁴ Βλ. (Penrose, 1888, 63-64), ο οποίος χαρακτηρίζει μάλλον μέτρια την ποιότητα της πύλης, η οποία ωστόσο οικοδομήθηκε από αρχιτεκτονικά μέλη επιμελημένων αρχαίων κτηρίων.

³⁵ Η μορφή των γραμμμάτων στα οριζόντια γείσα του μνημείου, αλλά και οι ενσωματωμένες επιγραφές στην πύλη ενισχύουν το επιχειρήματά του περί της χρονολόγησης της διάλυσης του μνημείου στον 2^ο αι. μ.Χ. Δέχεται ωστόσο ότι η ποιότητα κατασκευής της πύλης δεν είναι αντίστοιχη του επιπέδου της εποχής, αλλά η εσωτερική της πλευρά, που ήταν η πιο προβληματική, πρακτικά παρέμενε αφανής, καθώς, όπως υποστηρίζει, πίσω από τον θυραίο τοίχο υπήρχε θολοσκεπής θάλαμος (Dörpfeld, 1889, 65-66).

τη ρωμαϊκή κλίμακα και τους πύργους, τα οποία αποδίδουν ως συνολικό έργο στους «πρώτους Ρωμαϊκούς χρόνους»³⁶. Επιβεβαιώνουν την παρατήρηση του Bohm περί επέκτασης των εγκάρσιων τοίχων των πύργων κατά δύο μέτρα προς τα ανατολικά, μέχρι τη βάση της μαρμάρινης κλίμακας, όπου απόληγαν με τη μορφή παραστάδων σε έναν εγκάρσιο τοίχο με κατεύθυνση Β-Ν. Εκεί που διαφοροποιούνται από τον Bohm είναι στο ότι ο συγκεκριμένος τοίχος έκλεινε τους δύο πύργους προς το εσωτερικό της Ακρόπολης, αλλά και το μεταπύργιο διάστημα, στο οποίο ανοιγόταν μια πύλη άγνωστης μορφής (Πίν. 65: 1, 2)³⁷. Λαμβάνοντας ως δεδομένη την πρόταση χωροθέτησης του μνημείου του Νικίου νοτίως του ναού της Αθηνάς Νίκης, αναφέρουν ότι μετά τη διάλυσή του, ίσως κατά την ανέγερση του Ηρωδείου, τα αρχιτεκτονικά του μέλη αναχρησιμοποιήθηκαν για την οικοδόμηση μιας νέας πύλης, λίγα μέτρα δυτικότερα της αρχικής. Στο πλαίσιο αυτού του έργου καταβιβάστηκε η εξωτερική στάθμη του εδάφους και για να αποκατασταθεί η υψομετρική διαφορά μεταξύ του κατωφλιού της πύλης και της ρωμαϊκής κλίμακας, προστέθηκαν βαθμίδες με πιο απότομη κλίση³⁸.

Στην αυγή του 20^{ου} αι. η οικοδομική ιστορία της υστερορωμαϊκής πύλης της Ακρόπολης φαίνεται να έχει πλέον αποκρυσταλλωθεί. Ο Judeich ενσωματώνει και συνοψίζει στο έργο του για την τοπογραφία των Αθηνών τα πορίσματα των πρηγούμενων ερευνών, εμπλουτίζοντάς τα με δικές του παρατηρήσεις: Στον 1^ο αι. μ.Χ. κατασκευάζεται μπροστά από τα Προπύλαια μια μαρμάρινη κλίμακα, η οποία απολήγει στο κάτω άκρο της σε πυλώνα. Οι δύο πύργοι είχαν, όπως εκτιμά, αρχικές διαστάσεις 7X8 m και με βάση το μικρό πάχος των τοίχων τους κρίνει ότι δεν είχαν οχυρωματικό χαρακτήρα, ενώ ήταν ανοικτοί προς το εσωτερικό της Ακρόπολης³⁹. Έπειτα κατά τον 2^ο αι. μ.Χ., επί Ηρώδου Αττικού, οι πύργοι κλείνονται από τα ανατολικά, ενώ οικοδομείται μια νέα πύλη δυτικότερα της προϋφιστάμενης με αρχιτεκτονικά μέλη από το μνημείο του Νικίου, το οποίο κατεδαφίστηκε κατά την ανέγερση του Ηρωδείου⁴⁰. Ενδεχομένως στον 3^ο αι. μ.Χ. ή αργότερα οι πύργοι υπέστησαν νέες μετατροπές, τις οποίες ο Judeich συσχετίζει με τον Σεπτίμιο Μαρκελλίνο⁴¹, ο οποίος αναφέρεται στην επιγραφή IG II/III² 5206 ως δωρητής «των πυλώνων»⁴².

Απόπειρες αναθεώρησης της χρονολόγησης (1910-1922)

Ο Dinsmoor πραγματευόμενος το ζήτημα της διάλυσης του χορηγικού μνημείου, κρίνει ότι από οικοδομική άποψη η υστερορωμαϊκή πύλη, είτε αυτή ανεγέρθηκε

³⁶ Καταρχάς θεωρούν ότι οι κεκλιμένες στρώσεις λιθοπλίνθων είναι συνυφασμένες με την κατασκευή της μαρμάρινης κλίμακας. Όπως παρατηρούν, αυτές συνδέονται με τους οριζόντιους δόμους του βόρειου πύργου, επομένως θεωρούν πως πρόκειται για σύγχρονες μεταξύ τους κατασκευές, διαφωνώντας έτσι, όπως αναφέρουν, με τον Bohm που τις χρονολογεί ήδη από την εποχή του Μνησικλέους (Καββαδίας & Kawerau, 1906, 131, 135).

³⁷ (Καββαδίας & Kawerau, 1906, 131, Πίν. Α).

³⁸ (Καββαδίας & Kawerau, 1906, 133).

³⁹ (Judeich, 1906, 195 και σημ. 3). Επίσης πιθανολογεί ότι οι πύργοι σχετίζονται με κάποιον τρόπο με τους «Πυλωρούς», που αναφέρονται στις σχετικές επιγραφές.

⁴⁰ (Judeich, 1906, 98, 195, 289).

⁴¹ (Judeich, 1906, 100 σημ. 3).

⁴² Βλ. σύνοψη σχετικά με την επιγραφή (Θεοχαράκη, 2015, 65-66).

εξαρχής είτε ανακατασκευασμένη, δε φτάνει τη στάθμη ποιότητας του Ηρωδείου ή του Τελεστηρίου και των Μεγάλων Προπυλαίων της Ελευσίνας, συνεπώς δε θα μπορούσε να είναι σύγχρονη με αυτά τα έργα⁴³. Το σκεπτικό του στηρίζεται στο ότι η διάλυση του μνημείου και η καταστροφή της στοάς του Ευμένους είναι δύο αλληλένδετα συμβάντα, των οποίων έπεται κατά σειρά η ανέγερση της πύλης Beulé, το βήμα του Φαίδρου στο Διονυσιακό θέατρο και το νυμφαίο στο δυτικό άκρο της στοάς του Ευμένους⁴⁴. Τέλος στο υστερόγραφο του άρθρου του αναφέρει ότι ο Döerpfeld είναι πλέον επίσης πεπεισμένος ότι η σχετικά ευτελής κατασκευή της πύλης δε θα μπορούσε να χρονολογηθεί στον 2^ο αι. μ.Χ., αλλά πιθανότερα στους ύστερους ρωμαϊκούς ή ακόμη και στους βυζαντινούς χρόνους⁴⁵. Πάντως από τα συμφραζόμενα προκύπτει ότι οι δύο μελετητές λαμβάνουν ως δεδομένο ότι οι πλευρικοί πύργοι είναι πρωιμότεροι της πύλης Beulé.

Ο Graindor αποσυνδέει τη μαρμάρινη κλίμακα από την κατασκευή των πύργων. Από τη μια υποστηρίζει πως ένας πυλώνας στην κάτω απόληξη της στερείται νοήματος, καθώς θα υποβάθμιζε ή θα αναιρούσε εντελώς την υποβλητική άνοδο προς τα Προπύλαια και ως εκ τούτου δε διακρίνει κάποια σκοπιμότητα ύπαρξης των πύργων παρά μόνο στα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ.⁴⁶. Άλλο ένα επιχείρημα που επιστρατεύει είναι η χρονολόγηση στον 2^ο αι. μ.Χ. του κτηρίου «δότη» του οικοδομικού υλικού στους πύργους με βάση τη μορφή των γραμμμάτων στο πρόσωπο των πώρινων λιθόπλινθων, τα οποία θεωρεί ότι σχετίζονται με την αρχική κατασκευή και όχι με την αναχρησιμοποίησή τους. Οπότε η μαρμάρινη κλίμακα, την οποία αποδίδει στα χρόνια του αυτοκράτορα Κλαυδίου (μέσο 1^{ου} αι. μ.Χ.) αποτέλεσε ανεξάρτητο έργο από αυτό των πύργων⁴⁷, την κατασκευή των οποίων αποδίδει στον Σεπτίμιο Μαρκελλίνο περί τα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ. στο πλαίσιο οχύρωσης των Αθηνών μετά την επιδρομή του Αλάριχου⁴⁸. Ο θυραίος τοίχος της υστερορρωμαϊκής πύλης είναι κατά την άποψή του πολύ υστερότερος και θεωρεί ότι κατασκευάστηκε στο πλαίσιο μιας γενικότερης ανακαίνισης του πυλώνα, η οποία έλαβε χώρα τον 7^ο αι. μ.Χ.⁴⁹.

⁴³ (Dinsmoor, 1910, 481). Η θεωρία του Döerpfeld είχε εκ των πραγμάτων καταρριφθεί με την ταύτιση του θεμελίου του μνημείου στη Νότια Κλιτύ κι όχι στο Ηρώδειο.

⁴⁴ Κατά τον Dinsmoor το μνημείο του Νικίου και η στοά του Ευμένους, έχοντας τόσο στενή τοπογραφική συνάφεια μεταξύ τους δεν μπορεί παρά να είχαν την ίδια τύχη σε μια καταστροφή. Το επιχείρημά του ενισχύει ένας αγωγός ύστερων χρόνων, ο οποίος διατρέχει τη θεμελίωση του κλιμακοστασίου της στοάς και του χορηγικού μνημείου, οπότε αποδεικνύει πως όταν ανοίχθηκε, τα δύο κτήρια είχαν καταστραφεί. Η κατασκευή του βήματος του Φαίδρου και του νυμφαίου έπεται της διάλυσης της στοάς, καθώς εντόπισε στα δύο κτίσματα αναχρησιμοποιημένα γείσα από αυτή. (Dinsmoor, 1910, 482-483).

⁴⁵ (Dinsmoor, 1910, 484). Ένα ακόμη επιχείρημα υπέρ της οψιμότερης χρονολόγησης του θυραίου τοίχου κατά τον (Döerpfeld, 1911, 65-66) είναι η απόληξη της μαρμάρινης κλίμακας ψηλότερα από την πύλη, στο οποίο οδηγούν μια σειρά από πιο απότομα σκαλοπάτια με πλάτος που περιορίζεται στο άνοιγμα.

⁴⁶ (Graindor, 1914, 292).

⁴⁷ (Graindor, 1914, 284).

⁴⁸ (Graindor, 1914, 288-291).

⁴⁹ Καταλήγει σε αυτό το συμπέρασμα βασιζόμενος στην μερικώς σωζόμενη επιγραφή κάτω από αυτή του Μαρκελλίνου, στην οποία γίνεται λόγος για τη ριζική ανακαίνιση μιας θύρας, η οποία είχε καταπέσει. Χρονολογικά τοποθετεί το συμβάν μετά το 630 μ.Χ. (Graindor, 1914, 294-295).

Η συμβολή του Viale είναι η πρώτη που κλονίζει ουσιαστικά την παραπάνω άποψη και έχει ενδιαφέρον, καθώς αμφισβητεί την *communis opinio* περί οψιμότερης οικοδόμησης της πύλης Beulé σε σχέση με τους πλευρικούς πύργους. Αντίθετα υποστηρίζει πως αποτελούν μέρος του ίδιου οχυρωματικού έργου, κάτι που απορρέει από το ότι ταύτισε μέλη προερχόμενα από το μνημείο του Νικίου στη βάση της ανωδομής του βόρειου πύργου (Πίν. 23: 2)⁵⁰. Η χρονολόγηση που προτείνει, είναι επί αυτοκράτορος Βαλεριανού⁵¹, ενώ στην ίδια περίοδο, δηλαδή στο β' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ., αποδίδει, με βάση τη μορφή των γραμμάτων και του περιεχομένου της, την επιγραφή του Σεπτίμιου Μαρκελλίνου, τον οποίο συσχετίζει με την οικοδόμηση του δυτικού πυλώνα⁵². Το μόνο πρόβλημα στους συλλογισμούς του είναι στην προτεινόμενη διαδοχή των γεγονότων μέχρι την οικοδόμηση της υστερορρωμαϊκής πύλης: Αφενός αποδέχεται την άποψη του Βερσάκη περί κατεδάφισης του μνημείου του Νικίου πριν από την ανέγερση της στοάς του Ευμένους⁵³, αφετέρου την χρονολογεί ύστερα από την οικοδόμηση του Ηρωδείου. Όταν έναν αιώνα αργότερα προέκυψε η ανάγκη για άμυνα της πόλης, αξιοποιήθηκε για την οχύρωση της Ακρόπολης μέρος του οικοδομικού υλικού από το μνημείο του Νικίου, το οποίο ήταν τότε –άγνωστο πώς– ακόμη διαθέσιμο προς επανάχρηση⁵⁴.

Ο δεύτερος κύκλος ερευνών σχετικά με το οικοδομικό χρονικό της υστερορρωμαϊκής πύλης οδήγησε στην αναθεώρηση των παλαιότερων θεωριών. Το δημοσίευμα του Viale, ίσως λόγω των εσφαλμένων συμπερασμάτων για τη χρονολόγηση του κύριου θέματος που πραγματευόταν, της στοάς του Ευμένους, οδήγησε στο να μην έχουν απήχηση οι καίριες παρατηρήσεις του σχετικά με τους πύργους. Ως αποτέλεσμα το θέμα παρέμεινε στάσιμο για δεκαετίες και επανήλθε πάλι στο προσκήνιο, όταν το υστερορρωμαϊκό τείχος είχε αποκαλυφθεί σε μεγάλη έκταση, κυρίως στο δυτικό τμήμα του, οπότε ανέκυψαν ζητήματα της σύνδεσής του με τις οχυρώσεις της Ακρόπολης. Ωστόσο στο ενδιάμεσο διάστημα, τη δεκαετία του 1930, ο Dinsmoor εργάστηκε εκ νέου πάνω στο θέμα καταλήγοντας σε μια σειρά νέων πορισμάτων, τα οποία αποτελούν συνάρτηση των περαιτέρω αδημοσίευτων ερευνών του σχετικά με το μνημείο του Νικίου.

Η εκ νέου προσέγγιση του Dinsmoor

Ο Dinsmoor, έχοντας αποδείξει ότι όχι μόνο οι ασβεστόλιθοι της ευθυντηρίας του χορηγικού μνημείου του Νικίου⁵⁵, αλλά το σύνολο των πώρινων λιθόπλινθων του σηκού αναχρησιμοποιήθηκε στην οικοδόμηση των πλευρικών πύργων της οχύρωσης

⁵⁰ (Viale, 1921-1922, 28, 30). Υπενθυμίζεται ότι στον βόρειο πύργο διαπίστωσε την επανάχρηση ασβεστολίθων από την ευθυντηρία του χορηγικού μνημείου.

⁵¹ Υπέρ αυτής της χρονολόγησης συγκλίνουν και τα πορίσματα των ανασκαφών σε τμήματα του υστερορρωμαϊκού εσωτερικού περιβάλλοντος, ο οποίος αποδιδόταν στην εποχή του αυτοκράτορα Βαλεριανού, καθώς δεν είχε ακόμη τεκμηριωθεί αρχαιολογικά η επιδρομή των Ερούλων στην Αγορά των Αθηνών βλ. π.χ. (Guidi, 1921-1922).

⁵² (Viale, 1921-1922, 27-28).

⁵³ (Βερσάκης, 1913, 83).

⁵⁴ (Viale, 1921-1922, 30-32).

⁵⁵ Όπως διαπίστωσε ο Viale, του οποίου την εργασία είχε λάβει υπόψη ο Dinsmoor.

στην Ακρόπολη⁵⁶, θέτει ένα εντελώς νέο δεδομένο στο πρόβλημα: Όλοι οι προηγούμενοι ερευνητές θεωρούσαν μόνο την πύλη κατασκευασμένη με αρχιτεκτονικά μέλη από το χορηγικό μνημείο, και τους πύργους μίαν ανεξάρτητη οντότητα χτισμένη προγενέστερα σε διαφορετική περίοδο. Κατά συνέπεια η κοινή προέλευση των λίθων φέρνει στο προσκήνιο τη θεωρία του Viale, περί σύγχρονης ανέγερσής τους.

Παρ' όλα αυτά ο Dinsmoor διαφοροποιείται και θεωρεί εξ αρχής δεδομένο ότι ο θυραίος τοίχος του δυτικού πυλώνα της Ακρόπολης, στην υφιστάμενη μορφή του αποτελεί προϊόν μεταγενέστερης οικοδομικής φάσης και πως υπήρξε ένα άλλο πιο επιμελημένο σχέδιο για την πύλη, εφάμιλλο της ποιότητας που διακρίνει στους πύργους⁵⁷.

Κύριο επιχείρημά του υπέρ μιας προγενέστερης, πιο επιμελημένης πύλης, αποτελεί η ύπαρξη πλειάδας αρχιτεκτονικών μελών από το μνημείο του Νικίου στην ευρύτερη περιοχή της υστερορωμαϊκής πύλης, από τα οποία μερικά δε θα μπορούσαν με κανένα τρόπο να σχετίζονται με την υφιστάμενη μορφή του πυλώνα, ενώ θεωρεί ασύλληπτο να αναβιβάστηκε όλο αυτό το υλικό στη δυτική άνοδο προς την Ακρόπολη, εκτός και αν υπήρξε ένα συγκεκριμένο σχέδιο⁵⁸. Παράλληλα εντοπίζει ένα αρχιτεκτονικό πρόβλημα. Εάν αποκατασταθούν οι πύργοι στο ύψος που υπαγορεύει η αρίθμηση των στρώσεων, μαζί με τη διαμόρφωση της άνω απόληξής τους με πλήρη ανάπτυξη δωρικού θριγκού⁵⁹, τότε η τελική στάθμη τους βρίσκεται αρκετά ψηλότερα από την κορύφωση του θυραίου τοίχου. Κατά συνέπεια δε συγκροτείται μια συνεκτική αρχιτεκτονική σύνθεση⁶⁰. Αντίθετα εάν ο θυραίος τοίχος είχε το ίδιο ύψος με τους πύργους, τότε θα λυνόταν αυτομάτως η παραπάνω ασυμφωνία, ενώ στο σύνολο θα μπορούσαν να ενταχθούν οι κίονες μαζί με την ανάπτυξη πλήρους δωρικού θριγκού ως ενιαίου στοιχείου στέψης του πυλώνα. Έτσι το τελικό αποτέλεσμα, τηρουμένων των αναλογιών, θα ήταν ένα «αντάξιο» πρελούδιο των Μνησίκλειων Προπυλαίων.

Οπότε έχοντας πειστεί ο Dinsmoor για την ύπαρξη μιας προγενέστερης οικοδομικής φάσης της υστερορωμαϊκής πύλης, επιχειρεί να προσεγγίσει τη μορφή της. Αρχικά φαίνεται πως επεξεργάζεται τέσσερις εναλλακτικές λύσεις για τον θυραίο τοίχο⁶¹,

⁵⁶ (Dinsmoor Papers, A4. The columns and walls).

⁵⁷ (Dinsmoor Papers, D. The Later History of the Monument).

⁵⁸ (Dinsmoor Papers, A4. The columns and walls), όπως χαρακτηριστικά γράφει: «*Some of these pieces could by no stretch of imagination have been used in the present form of the Beulé Gate*» και αναφέρεται στις περιπτώσεις του δωρικού κιονοκράνου, του σπονδύλου, του επίκρανου παραστάδος, του κομματιού ορθοστάτη αετώματος και των τεσσάρων θραυσμάτων: δύο από τα καταέτια γείσα, δύο από τη σίμη.

⁵⁹ Ο Dinsmoor (Papers, A4. The columns and walls) αποδίδει την ύπαρξη διάσπαρτων επιστυλίων, τριγύφων και γείσων στο γεγονός ότι κάποτε ήταν ενσωματωμένα στην άνω απόληξη των πύργων, άποψη που είχε διατυπώσει και ο (Beulé, 1853, 119-120) για τα τρίγλυφα, τα οποία εντόπισε με τις ανασκαφές του γύρω από αυτούς.

⁶⁰ (Dinsmoor Papers, A4. The columns and walls).

⁶¹ Τα μόνα σχετικά τεκμήρια είναι δύο πολύ πρόχειρα σκαριφήματα με μαύρο μελάνι, συνοδευόμενα από αριθμητικούς υπολογισμούς. Οι τρεις εναλλακτικές λύσεις αποτυπώνονται σε υπέρθεση στο ίδιο χαρτί, ενώ η τέταρτη είναι ακόμη συνοπτικότερη (Dinsmoor Papers, The Towers working notes).

στις οποίες προσπαθεί να συμπεριλάβει και κίονες: α) Δίστυλο εν παραστάσι, β) τρίστυλο εν παραστάσι, γ) τετράστυλο εν παραστάσι, δ) μια βελτιωμένη εκδοχή της υφιστάμενης μορφής με κεντρικό θυραίο άνοιγμα, με εναλλακτική διευθέτηση των λίθων του θριγκού (Πίν. 66: 1, 2).

Σε αυτές τις παραλλαγές θεωρεί δεδομένο ότι οι πλευρικοί πύργοι είναι ανοιχτοί στα ανατολικά, ενώ στο εσωτερικό τους προτείνει συνεχές κάθισμα στις τρεις πλευρές με πλάτη τους τοίχους. Τελικά προτάσσει ως πιθανότερη τη δίστυλη εν παραστάσι διάταξη των κιόνων, η οποία ωστόσο αποτελεί μόνο τη διακοσμητική πρόσοψη για έναν συμπαγή τοίχο, στον οποίο ανοίγεται η πύλη⁶².

Όσον αφορά στη χρονολόγηση των πύργων και του υποτιθέμενου πρωταρχικού θυραίου τοίχου, αποσυνδέει τελείως την οικοδόμησή τους από τη μαρμάρινη ρωμαϊκή κλίμακα, διότι έχει πεισθεί ότι ο Πλούταρχος είδε περί το 100 μ.Χ. το χορηγικό μνημείο του Νικίου στη θέση του στη Νότια Κλιτύ, οπότε η άνοδος προς την Ακρόπολη είχε προ πολλού αναδιαμορφωθεί. Επιπλέον θεωρεί ότι οι πύργοι έπονται και του κάτω σκέλους της ρωμαϊκής κλίμακας, το οποίο υπολογίζει ως μεταγενέστερο του άνω στον 2^ο αι. μ.Χ.⁶³, καθώς σε αντίθεση με τον Bohn δεν παρατηρεί κάποια ουσιαστική δομική σύνδεση μεταξύ τους. Ωστόσο θα πρέπει, όπως αναφέρει, η ανέγερση των πύργων να πραγματοποιήθηκε σε μια εποχή κατά την οποία οι Έλληνες δεν είχαν απωλέσει ακόμη εντελώς το αισθητήριό τους για την κλασική αρχιτεκτονική. Καταλήγει έτσι στο μέσο του 3^{ου} αι. μ.Χ. ως πιο πιθανής περιόδου οικοδόμησης, συσχετίζοντας το έργο με την επιγραφή του Σεπτιμίου Μαρκελλίνου, την οποία χρονολογεί περί το 255 π.Χ.⁶⁴, επί αυτοκράτορος Βαλεριανού.

Με την κυκλοφορία του βιβλίου του για την Ελληνική Αρχιτεκτονική ο Dinsmoor προβαίνει σε μικρή αναθεώρηση της παραπάνω χρονολόγησης, μεταθέτοντας την κατασκευή του δυτικού πυλώνα μετά την επιδρομή των Ερούλων, κάτι που είχε πλέον τεκμηριωθεί αρχαιολογικά στην περιοχή της Αγοράς. Θεωρεί όμως και πάλι ότι χρηματοδότης του έργου είναι ο Μαρκελλίνος⁶⁵.

Σύγχρονη έρευνα

Ο Ι. Τραυλός εισηγείται τη θεωρία περί ανεγέρσεως της υστερορωμαϊκής πύλης στο μέσο του 3^{ου} αι. π.Χ. επί αυτοκράτορος Βαλεριανού, πριν από την επιδρομή των Ερούλων, στο πλαίσιο της ανανέωσης και επέκτασης των οχυρώσεων της Αθήνας⁶⁶.

⁶² (Dinsmoor Papers, The towers working notes). Στο δακτυλογραφημένο κείμενό του περιγράφει μόνο τη δίστυλη εν παραστάσι εκδοχή, η οποία ως εκ τούτου θεωρείται η οριστική του πρόταση.

⁶³ (Dinsmoor Papers, D. The Later History of the Monument), το οποίο χρονολογεί στην εποχή των Αντωνίων (96-192 μ.Χ.), πιθανώς βασιζόμενος στις παρατηρήσεις του (Penrose, 1888, 65-66), ο οποίος επίσης κλίνει υπέρ της οψιμότερης χρονολόγησης του κάτω σκέλους της ρωμαϊκής κλίμακας.

⁶⁴ (Dinsmoor Papers, D. The Later History of the Monument).

⁶⁵ (Dinsmoor, 1950, 286).

⁶⁶ (Travlos, 1971, 357, 483), (Τραυλός, 1973, 220). Ας σημειωθεί ότι αρχικά ο (Τραυλός, 1960, 128, 129 σημ. 2) έκλινε υπέρ της χρονολόγησης της πύλης μετά την επιδρομή των Ερούλων, διατυπώνοντας ωστόσο κάποιες επιφυλάξεις, που φαίνεται ότι τελικά τον οδήγησαν στο να αναθεωρήσει υπέρ της εποχής του Βαλεριανού.

Σύγχρονη προς τον δυτικό πυλώνα θεωρεί επίσης την πύλη κάτω από τον πύργο της Αθηνάς Νίκης. Παράλληλα υποστηρίζει ότι η επιγραφή του Σεπτιμίου Μαρκελλίνου αναφέρεται στις δύο πύλες, χωρίς όμως να διευκρινίζει την ακριβή χρονολογική σχέση μεταξύ τους. Κύριος υποστηρικτής της θεωρίας του Τραυλού⁶⁷ είναι ο Δ. Ζιρώ, ο οποίος αναγνωρίζει τον Μαρκελλίνο ως χρηματοδότη της ανέγερσης του Δυτικού και του Νότιου Πυλώνα, που δεν αποδείχθηκαν αποτελεσματικοί για την προστασία της Ακρόπολης από τους Έρουλους⁶⁸. Όμως ο συσχετισμός της επιγραφής του Μαρκελλίνου με την οικοδόμηση της υστερορρωμαϊκής πύλης έχει πλέον αποδειχθεί αβάσιμος, καθώς χρονολογείται στο β' τέταρτο του 4^ο αι. μ.Χ.⁶⁹.

Ο Τ. Τανούλας διαφοροποιείται από τον Ι. Τραυλό και τον Δ. Ζιρώ ως προς τη χρονολόγηση των πυλώνων και επιχειρηματολογεί υπέρ της κατασκευής των οχυρώσεων στη δυτική πρόσβαση μετά την επιδρομή των Ερούλων⁷⁰. Επιπλέον υποστηρίζει πως η πύλη Beulé μαζί με τους πλευρικούς πύργους, καθώς και η πύλη στον πύργο της Αθηνάς Νίκης είναι σύγχρονες μεταξύ τους, καθώς έχουν ενσωματωμένο οικοδομικό υλικό από το μνημείο του Νικίου⁷¹. Τέλος δεν προβαίνει σε κανενός είδους συσχετισμό της οχύρωσης με τον Σεπτίμιο Μαρκελλίνο.

⁶⁷ Άλλοι μελετητές που τάσσονται υπέρ αυτής: (Gregory, 1982a, 44, 50 και σημ. 8), (Townsend, 1982, 216), (Λαμπρινού, 2015, 39 σημ. 37) η οποία δε διακρίνει στην πύλη Beulé ίχνη θερμικής θραύσης, συνεπώς δεν υπέστη τις συνέπειες της επιδρομής των Ερούλων. Ωστόσο το επιχειρήμα της καταρρίπτεται, καθώς οι παρατηρήσεις του (Ζιρώ, 1996, 7-8) τεκμηριώνουν σημάδια πυρκαγιάς στα μαρμάρινα μέλη περί το άνοιγμα, όχι όμως και στις ανώτερες στρώσεις του θυραίου τοίχου, οι οποίες προστατεύονται από τα προεξέχοντα γείσα του χορηγικού μνημείου. Σε κάθε περίπτωση τα σημάδια φωτιάς είναι συνέπεια εχθροπραξιών, που μπορεί να έλαβαν χώρα ακόμη και αιώνες μετά την οικοδόμηση της πύλης. Για τη σύνοψη των θεωριών χρονολόγησης της υστερορρωμαϊκής πύλης πριν ή ύστερα από την επιδρομή των Ερούλων (Rous, 2016, 71 σημ. 91), (Χιώτη, 2018, 203-204), όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁶⁸ (Ζιρώ, 1991, 282 σημ. 658), (Ζιρώ, 1992, 47-48, 72), (Ζιρώ, 1996, 7, 12-13). Στην πιο πρόσφατη εργασία του αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο ανέγερσης των πυλών μετά την επιδρομή των Ερούλων, ενώ πιθανολογεί ότι η επιγραφή του Μαρκελλίνου λαξεύτηκε στο υπέρθυρο του χορηγικού μνημείου του Νικίου, συμπεράσμα στο οποίο καταλήγει και ο (Θωμάς, 2002, 16). Τα έως τώρα διαθέσιμα στοιχεία από τη γραφική αποκατάσταση του μνημείου δεν επιτρέπουν το συσχετισμό του εν λόγω επίμηκου μαρμάρου με το κτήριο.

⁶⁹ Βλ. (Frantz, 1982, 35-36), η οποία συσχετίζει την επιγραφή με αμυντικά έργα υπό το φόβο επιδρομών από τα γερμανικά φύλα των Γόθων, ενστερνιζόμενη έτσι την άποψη του (Graindor, 1914, 291). Ο (Sironen, 1994, 28-29), (Sironen, 1997, 104-106), ο οποίος χρονολογεί την επιγραφή στο β' τέταρτο του 4^{ου} αι. μ.Χ., τόσο με βάση την ιστορική προσωπογραφία, όσο και λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι οι επιγραφές μνημόνευσης ευεργεσιών από ιδιώτη, ο οποίος κατέχει διπλό αξίωμα, αποτελούν τυπικό φαινόμενο από τον 4^ο αι. κι έπειτα. Η επιγραφή βρισκόταν ενσωματωμένη ανάποδα στο υπέρθυρο της πύλης που οδηγούσε στην αυλή των φυλάκων (Τανούλας, 1997, 67, 72), επομένως παραμένει άγνωστο σε ποια κατασκευή ήταν αρχικά τοποθετημένη (Θεοχαράκη, 2015, 65).

⁷⁰ (Τανούλας, 1997, 265-266, 268 σημ. 9). Ως κύριο επιχειρήμα του προτάσσει την απουσία της πύλης από τις αφαιρετικές απεικονίσεις της Ακρόπολης σε νομίσματα του 3^{ου} αι. μ.Χ., καθώς κρίνει ότι ένα τόσο σπουδαίο έργο, όπως η οχύρωση της δυτικής πρόσβασης είναι αδύνατο να μην είχε τύχει μιας σχετικής καταγραφής. Επιπλέον, όπως αναφέρει, η οχύρωση της Ακρόπολης έχει τον ίδιο χαρακτήρα «συσπείρωσης» με τον εσωτερικό αμυντικό περίβολο, σε αντίθεση με το τείχος του Βαλεριανού, που εκτετάθηκε για να συμπεριλάβει εντός του την περιοχή του Ολυμπίου. Τέλος υποστηρίζει ότι η αναμόρφωση της Κλεψύδρας σε προμαχώνα, προϋποθέτει την ύπαρξη της υστερορρωμαϊκής πύλης, με την οποία υπάρχει λειτουργική συνάφεια.

⁷¹ (Τανούλας, 1997, 135, 265-266, 268 σημ. 7, 276). Ως εκ τούτου απορρίπτει τα επιχειρήματα των μελετητών του 19^{ου} αι. περί της οψιμότερης χρονολόγησης του θυραίου τοίχου και της τοιχοποιίας που οριοθετεί από τα ανατολικά τους θαλάμους των πύργων. Επιπλέον θεωρεί την πύλη Beulé σύγχρονη με

Ο Χ. Μπούρας θεωρεί πως το θέμα χρονολόγησης της υστερορρωμαϊκής πύλης παραμένει ανοιχτό, ενώ κρίνει μάλλον απίθανη την απευθείας σύνδεση μεταξύ της Ακρόπολης και των τειχισμένων τμημάτων της πόλης, οπότε αποκλείει την συνύπαρξη του δυτικού με τον νότιο πυλώνα, τον οποίο χρονολογεί μετά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο⁷².

Τέλος η Frantz, αν και ουσιαστικά αποφεύγει να πάρει θέση για τη χρονολόγηση της πύλης Beulé στη μονογραφία της για την υστερορρωμαϊκή Αθήνα⁷³, εντούτοις αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο να υπήρξε κάποιου είδους αμυντική διαμόρφωση της δυτικής πρόσβασης στην Ακρόπολη πολύ πριν από την επιδρομή των Ερούλων, όπως υπέθετε ο Beulé. Η εικασία της βασίζεται στην ενεπίγραφη βάση αγάλματος IG Π² 3193⁷⁴, όπου γίνεται λόγος για την αποκατάσταση ενός φρουρίου, το οποίο πιθανολογεί, παρακινδυνευμένα, όπως παραδέχεται, ότι σε καιρούς ειρήνης είχε παραμεληθεί, αλλά ανανεώθηκε σε πρώτη φάση στον απόηχο της επίθεσης των Κοστοβόκων στο ιερό της Δήμητρος στην Ελευσίνα περί το 170 μ.Χ και έπειτα μετά την καταστροφή του 267 μ.Χ⁷⁵. Η Frantz δεν εμβαθύνει περαιτέρω στην υπόθεσή της, πάντως βάσει του συλλογισμού της η διάλυση του χορηγικού μνημείου του Νικίου δύναται να καταβιβαστεί χρονολογικά ακόμη και στον 2^ο αι. μ.Χ., κάτι που υποστήριζαν για τελείως διαφορετικούς λόγους παλαιότεροι ερευνητές, όπως ο Dörpfeld.

Συνοψίζοντας, όσον αφορά στη χρονολόγηση της υστερορρωμαϊκής πύλης, διαπιστώνεται μια σοβαρή διάσταση απόψεων μεταξύ των παλαιότερων ερευνητών και των πιο σύγχρονων για τη δυτική πρόσβαση της Ακρόπολης. Η χρονολόγηση ανέγερσης της πύλης μεταγενέστερα από τους πλευρικούς της πύργους αποτέλεσε κοινό τόπο στις πρώτες σχετικές μελέτες, ωστόσο πρόκειται για ένα συμπέρασμα, το οποίο φαίνεται πως απορρίφθηκε a priori στο πλαίσιο των νεώτερων ερευνών, χωρίς ουσιαστικό σχολιασμό και κριτική αξιολόγηση. Τούτο ίσως οφείλεται στο γεγονός

τον Νότιο Πυλώνα, διότι τα δύο έργα οικοδομήθηκαν με οικοδομικό υλικό της ίδιας προέλευσης. Η θεωρία του στηρίζεται στο ότι σε σχέδιο του Stilling (1853) ταυτίζει ένα επιστύλιο από το μνημείο του Νικίου. Με τον Τανούλα συμφωνεί η (Χιώτη, 2018, 202). Η ίδια άποψη στηρίζεται επίσης από τους (Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, et al., 1987-1988, 344) βάσει του επιχειρήματος ότι η πηγή νερού και οι δεξαμενές του Ασκληπιείου, που τειχίζονταν από το νότιο σκέλος του υστερορρωμαϊκού περιβάλλοντος, θα ήταν λογικό να είναι προσβάσιμες απευθείας από την Ακρόπολη, δικαιολογώντας έτσι την οικοδόμηση της πύλης κάτω από τον πύργο της Αθηνάς Νίκης συγχρόνως προς την Beulé.

⁷² (Μπούρας, 2010, 30, 32, 38, 45 σημ. 205, 36 Εικ. 7).

⁷³ Αναφέροντας χαρακτηριστικά: «*The puzzling and interesting history of the [Beulé] Gate is beyond the scope of this volume*» (Frantz, 1988, 118 σημ. 9).

⁷⁴ Η επιγραφή βρέθηκε στην Ακρόπολη, δυτικά των Προπυλαίων και αναφέρει:

[χάριν ἀντ' εὐεργεσιῶν με]-
γάλων ἀντιδιδόντες folium Ἀθη-
ναῖοι τῇ Πολιάδι ἀνέθηκα[ν].
κόσμον τῷ φρουρίῳ ὁ αὐτ[ὸς]
οἰκείοις ἀναλώμασιν
κατεσκεύασεν.

⁷⁵ (Frantz, 1988, 118). Κριτική στους συλλογισμούς της άσκησε ο (Greco, 2009, 219 σημ. 9), τους οποίους θεωρεί έωλους, καθώς προκύπτει ένας ατεκμηρίωτος συσχετισμός μεταξύ ενός και μόνο αρχαιολογικού τεκμηρίου με την εξέλιξη της μνημειακής τοπογραφίας της Ακρόπολης.

ότι η υλική μαρτυρία έχει σε πολλές περιπτώσεις χαθεί ή είναι πλέον απροσπέλαστη, λόγω δραστικών μεταγενέστερων παρεμβάσεων στο χώρο.

Σε κάθε περίπτωση τα συμπεράσματα των ερευνητών του 19^{ου} και οι αδημοσίευτες υποθέσεις του Dinsmoor εγείρουν μια σειρά από ερωτήματα, τα οποία χρήζουν διερεύνησης. Σε αυτή την κατεύθυνση συμβάλλουν επιπλέον τα στοιχεία που προέκυψαν από την ανάλυση της αρχιτεκτονικής του χορηγικού μνημείου, που όπως έγινε αντιληπτό στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας, αποτέλεσε άμεση συνάρτηση της μορφής της υστερορρωμαϊκής πύλης της Ακρόπολης. Επομένως υπό αυτό το πρίσμα, δύναται να γίνει μια νέα περιγραφή της υφιστάμενης κατάστασης του δυτικού πυλώνα, που θα μπορούσε να αναδείξει άγνωστες πτυχές της οικοδομικής ιστορίας του.

B. III: Αρχιτεκτονική τεκμηρίωση της υστερορωμαϊκής πύλης

Η υστερορωμαϊκή πύλη ή δυτικός πυλώνας, κοινώς καλούμενη Beulé, βρίσκεται περίπου στο μέσο του μήκους της αναβάθρας των κλασικών χρόνων⁷⁶ και της μετέπειτα ρωμαϊκής μαρμάρινης κλίμακας ανόδου προς την Ακρόπολη⁷⁷, καταλαμβάνοντας όλο το εύρος της, το οποίο ταυτίζεται με τη μεσαία πτέρυγα των Προπυλαίων. Δύο ορθογώνιοι πύργοι καταλαμβάνουν τα άκρα⁷⁸, δημιουργώντας με την προεξοχή τους ένα αμυντικό σχήμα υποδοχής. Στον μεταξύ τους τοίχο ανοίγεται η πύλη, η οποία εμπίπτει στη ζώνη της κεντρικής διάβασης των Προπυλαίων (Πίν. 67, Σχ. 5, 6).

Το υπόβαθρο

Προτού να γίνει λόγος για την υστερορωμαϊκή πύλη της Ακρόπολης, κρίνεται σκόπιμο να περιγραφεί εν τάχει το υπόβαθρο όπου οικοδομήθηκε, δηλαδή η αναβάθρα του 5^{ου} αι. π.Χ. και η μετέπειτα ρωμαϊκή κλίμακα.

Η αναβάθρα κλασικής εποχής

Ο βόρειος αναλημματικός τοίχος αντιστήριξης της αρχαίας αναβάθρας αποτελείται από επάλληλους κεκλιμένους δόμους, οι οποίοι ακολουθούν την κλίση της⁷⁹. Ελάχιστοι λίθοι είναι σήμερα ορατοί από την αρχική κατασκευή, την οποία διαδέχτηκαν αναρίθμητες μεταγενέστερες συμπληρώσεις κι επισκευές⁸⁰. Οι διατηρούμενες στρώσεις στο κάτω μέρος της εξωτερικής του παρειάς δείχνουν ότι το ορατό πρόσωπο είναι διαμορφωμένο με πόρινες λιθόπλινθους μήκους 1.18 m (~4 ποδών) και ύψους που προσεγγίζει το 1^{1/2} πόδι, περί τα 43-45 cm, οικοδομημένες κατά το ισόδομο σύστημα. Οι οριζόντιοι και κατακόρυφοι αρμοί τονίζονται με ταινίες σε εσοχή (πινάκωση)⁸¹. Όπως συνηθίζεται σε παρόμοιες αναλημματικές

⁷⁶ Ο (Dinsmoor, 1929, 101-102), (Dinsmoor, 1966, 4 Εικ. 2) τεκμηρίωσε πρώτος με ανασκαφές την ύπαρξή της, εντοπίζοντας ένα συνεκτικό στρώμα αργίλου σε παραλληλία με τις κεκλιμένες λιθόπλινθους του βόρειου αναλημματικού τοίχου, καταρρίπτοντας έτσι παλαιότερες θεωρίες περί τεθλασμένης ανόδου στην Ακρόπολη κατά τους κλασικούς χρόνους με γνωστότερη του (Stevens, 1946, 73-92). Για προγενέστερα της αναβάθρας κατάλοιπα, βλ. (Shear Mylonas, 1999, 86-110).

⁷⁷ Αρχικά η κλίμακα θεωρείτο αρχαία, ωστόσο ο (Ivanof, 1861, 275-293) με τις παρατηρήσεις του απέδειξε πως είναι ρωμαϊκών χρόνων.

⁷⁸ Η βόρεια όψη του βόρειου πύργου είναι θεμελιωμένη πάνω στην κεκλιμένη τοιχοποιία της μνησίκλειας ράμπας. Βλ. (Bohn, 1882, Πίν. XIX), (Τανούλας, 1997, Εικ. 334, Σχ. 49). Το ίδιο ισχύει τουλάχιστον και για το ανατολικό άκρο του νότιου τοίχου στον νότιο πύργο, καθώς μέχρι την εποχή του Dinsmoor (Papers, The Towers Working Notes) ένας κεκλιμένος λίθος στο ανατολικό άκρο του νότιου τοίχου στον νότιο πύργο. Σήμερα υπάρχει μόνο το λάξευμα υποδοχής του σε μια λιθόπλινθο, ωστόσο λίγα μέτρα νοτιότερα μπορεί κανείς να παρακολουθήσει το πέρασ της ράμπας στα λαξεύματα του βράχου.

⁷⁹ (Τανούλας, 1997, 20, Εικ. 336, 337, 338). Ο (Κεραμόπουλος, 1934-1935, 86) παραπέμπει ως σύγχρονα παράλληλα παραδείγματα τοίχων με κεκλιμένους δόμους στο πολυάνδριον των Θεσπεϊών και στο Αμφιάρειον της Θήβας.

⁸⁰ Βλ. ενδεικτικά (Τανούλας, 1997, 242-246, 275-276, Σχ. 51).

⁸¹ Το πλάτος τους κυμαίνεται κατά προσέγγιση μεταξύ 3.5-4.5 cm. Κάθε λιθόπλινθος διαθέτει ταινίες κατά μήκος της οριζόντιας κάτω ακμής και στις δύο πλευρικές. Οι ταινίες που αντιστοιχούν στους κάθετους αρμούς έχουν μεγαλύτερο πλάτος από τις οριζόντιες, ωστόσο ο κάθε λίθος φαίνεται πως συμβάλλει με διαφορετικό πλάτος ταινίας, αναλόγως με την περίπτωση. Τούτο ίσως αποτελεί απόδειξη ότι πρόκειται για διακοσμητικό στοιχείο που λαξεύτηκε ύστερα από την οριστική τοποθέτηση των λίθων στον τοίχο.

κατασκευές⁸², το πρόσωπο του τοίχου εμφανίζει κλίση προς τα μέσα, με την κάθε στρώση να εισέχει ελαφρώς ως προς το μέτωπο της προηγούμενης κατά ένα με ενάμιση δάκτυλο. Η εσωτερική δομή του τοίχου, στην υφιστάμενη μορφή της δεν παρέχει κατατοπιστικές πληροφορίες. Παρ' όλα αυτά υπάρχουν σχέδια⁸³ και φωτογραφίες⁸⁴, που τεκμηριώνουν τη μορφή της (Πίν. 12, 68: 1, 2): Οι κεκλιμένες στρώσεις προβάλλουν εναλλάξ με λίθους τοποθετημένους φορμηδόν και παρά μήκος, με πάχη 60-65 cm και μήκη αντίστοιχα με της εξωτερικής παρειάς⁸⁵. Όντας αφανές, το εσωρράχιο του αναλήμματος εμφανίζει σε όλη την έκτασή του εσοχές και προεξοχές από την ιδεατή γραμμή. Έτσι το θεωρητικό συνολικό πάχος του βόρειου τοίχου αντιστήριξης υπολογίζεται περί το 1.80-1.85 m.

Τέλος θα πρέπει να αναφερθεί ένα σημαντικό στοιχείο, που αφορά στη χάραξη του βόρειου τοίχου αντιστήριξης. Με αφετηρία το Μνησίκλειο ανάλημα η πορεία του δεν είναι παράλληλη με τον κύριο άξονα των Προπυλαίων, αλλά αποκλίνει κατά $\sim 4^\circ$ προς τα νοτιοδυτικά συνεχίζοντας ευθύγραμμο για 24 m και έπειτα κάμπτεται ξανά για να συμβάλει με την οδό των Παναθηναίων (Πίν. 69: 1, 2)⁸⁶.

Το νότιο πέρας της αναβάθρας μαρτυρείται από λαξεύματα με βελόνι στον ασβεστολιθικό βράχο στα δυτικά του πύργου του ναού της Αθηνάς Νίκης. Πρόκειται για ζώνη μέσου πλάτους 1.94 m, εκτεινόμενης ανοδικά, παράλληλα στη ρωμαϊκή κλίμακα (Πίν. 70: 1, Σχ. 5). Είναι ορατή σε μήκος ~ 5.20 m και το κατώτερο άκρο της εντοπίζεται σε απόσταση ~ 5.00 m από το εξωτερικό ανατολικό πρόσωπο του νότιου πύργου. Η κλίση της διαμορφωμένης επιφάνειας είναι η ίδια με αυτή των κεκλιμένων δόμων στον βόρειο τοίχο αντιστήριξης της αναβάθρας. Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία το εύρος της αναβάθρας της κλασικής εποχής ανέρχεται στα 25 m.

⁸² (Ορλάνδος, 1955-60, 206), όπου αναφέρονται τα παραδείγματα της Ελευσίνας και του αναλήμματος του ναού της Αρτέμιδος στην Καλυδώνα Αιτωλίας.

⁸³ (Bohn, 1882, Πίν. XIX), (Dinsmoor, 1966, p4, Εικ. 2), όπως και σε σκαρίφημα αποτύπωση του G. Kawerau βλ. (Bundgaard, 1974, 52, Πίν. 213).

⁸⁴ Βλ. φωτογραφία από τις ανασκαφές του Dinsmoor το 1928, (ASCSA Digital Archives, αρ. AK81).

⁸⁵ Με βάση την παραπάνω περιγραφή της δομής του τοίχου προκύπτει η εξής οικοδομική ιδιαιτερότητα: Η εξωτερική παρειά αποτελεί κατ' ουσίαν μια αυτόνομη ισόδομη τοιχοποιία σε επαφή με μια άλλη εσωτερική, αποτελούμενη από λίθους τοποθετημένους φορμηδόν και παρά μήκος. Προκειμένου να μην αποκολληθεί η μία από την άλλη, ενδεχομένως να είχε προβλεφθεί εξαρχής η μεταξύ τους σύνδεση, η οποία θα μπορούσε να εξασφαλιστεί με δύο τρόπους: Είτε με μεταλλικούς συνδέσμους είτε με τη χρήση διάτονων λίθων, που εκ των πραγμάτων θα παρεμβάλλονταν στην ισόδομη όψη προβάλλοντας με σόκορο. Η κατάσταση διατήρησης της εξωτερικής παρειάς μόνο εικασίες επιτρέπει προς το παρόν σε αυτή την κατεύθυνση.

⁸⁶ Η απόκλιση γίνεται επιτόπου αντιληπτή όχι τόσο από ίδιο τον αναλημματικό τοίχο της αναβάθρας όσο από τις μεταγενέστερες κατασκευές που θεμελιώθηκαν πάνω του, ενώ έχει αποδοθεί σχεδιαστικά, βλ. (Bohn, 1882, Πίν. II), (Καββαδίας & Kawerau, 1906, Πίν. Η'), (Τανούλας, 1997, Σχ. 45). Σύμφωνα με νέες μετρήσεις του ο Μ. Κορρές απέδειξε ότι η εν λόγω απόκλιση ως προς τον άξονα των Προπυλαίων είναι εντονότερη από όσο έχει παρουσιαστεί στα σχέδια των προηγούμενων, ενώ παράλληλα, στο πλαίσιο της ίδιας έρευνας, αναθεώρησε στο σύνολό της την πορεία της αναβάθρας του 5^{ου} αι. π.Χ. (Κορρές, 2021, 14, 34, 51-53, 72-77, 8 Εικ. 4, 35 Εικ. 28, 51 Εικ. 55, 53 Εικ. 57).

Η ρωμαϊκή κλίμακα

Η ρωμαϊκή κλίμακα⁸⁷ κατασκευάστηκε περί το μέσο του 1^{ου} αι. μ.Χ⁸⁸, σε αντικατάσταση του κοινού οδοστρώματος της κλασικής αναβάθρας εκτεινόμενη σε όλο σχεδόν το πλάτος της. Αποτελείται από δύο τμήματα που χωρίζονται μεταξύ τους στη στάθμη έδρασης του πύργου του ναού της Αθηνάς Νίκης από ευρύ πλατύσκαλο πλάτους 4.20 m⁸⁹.

Το άνω τμήμα της κλίμακας εκτείνεται σε όλο το πλάτος μεταξύ των περυγών των Προπυλαίων (21.67 m). Ωστόσο οι βαθμίδες δεν είναι συνεχείς από το ένα άκρο στο άλλο, καθώς διακόπτονται από μια ζώνη, η οποία αντιστοιχεί στην κεντρική διάβαση των Προπυλαίων. Εκεί τα σκαλοπάτια εμφανίζονται με πολύ μεγαλύτερο πάτημα, ενώ έχουν επίσης κεκλιμένη την άνω παρειά τους. Ουσιαστικά πρόκειται για μια «ραμπόσκαλα» που προορίζονταν για την εξυπηρέτηση της πομπής των Παναθηναίων, γεγονός που διακαίολογεί το ότι η συγκεκριμένη διαμόρφωση τερματίζει στο πλατύσκαλο, στη στάθμη έδρασης του πύργου της Νίκης⁹⁰, χωρίς να συνεχίζεται στα κατάντη.

Το κάτω σωζόμενο τμήμα της κλίμακας είναι ευρύτερο του άνω, όπως προκύπτει από τα σωζόμενα πλευρικά του όρια (Σχ. 5). Προς τον νότο οριοθετείται με σαφήνεια από το κάθετα διαμορφωμένο πρόσωπο του βράχου με απολάξευση, όπου παρατηρούνται επίσης κατεργασμένα τμήματα-αναμονές για τις βαθμίδες (Πίν. 70: 2). Έτσι σε σχέση με το άνω τμήμα της κλίμακας, το κάτω εκτείνεται κατά επιπλέον 55 cm προς νότο.

Στο άλλο άκρο το πέρας της κλίμακας καθορίζεται από τον βόρειο τοίχο αντιστήριξης της αναβάθρας. Το εσωτερικό ορατό πρόσωπο του εν λόγω τοίχου δεν είναι πλέον εμφανές, ωστόσο είναι βέβαιο ότι ταυτίζεται με την αντίστοιχη έσω παρειά του

⁸⁷ Η πρώτη συστηματική ενασχόληση με τη ρωμαϊκή κλίμακα γίνεται από τον (Ivanof, 1861, 280-289), ο οποίος ύστερα από εξέταση των τεχνικών χαρακτηριστικών των βαθμίδων αποφαίνεται για τη ρωμαϊκή τους χρονολόγηση αποσυσχετίζοντάς την από τον Μνησικλή, όπως πιστευόταν ως τότε, αποδίδοντας το έργο σε αυτοκρατορική πρωτοβουλία, ίσως του Αδριανού. Τα υλικά κατάλοιπα της κλίμακας τεκμηριώνονται μέσα από σχέδια και συνοπτικές γραπτές περιγραφές, βλ. (Beulé, 1853, Πίν. 2, 3), (Bohn, 1882, 36-37, Πίν. II, VII, X XIX, XXI), (Penrose, 1888, 64-66, 65 Εικ. 6, 7), (Καββαδίας & Kawerau, 1906, 130-131, Πίν. Η'), (Graindor, 1914) και πιο πρόσφατα (Τανούλας, 1997, 236-240, Σχ. 45, 48, 49), (Κορρές, 2021, 61-65, 79-86).

⁸⁸ Η χρονολόγηση της κλίμακας έχει συσχετιστεί με την επιγραφή IG III 1284 του καταλόγου των Πυλώνων, η οποία αποδίδεται στην εποχή του Κλαυδίου (Graindor, 1914, 271-281). Στην ίδια περίοδο χρονολογείται επίσης η μνημειακή μαρμάρινη κλίμακα ανόδου από τον χώρο της Αγοράς προς τον ναό του Ηφαίστου (Σπετσιέρη-Χωρέμη, 2000, 180).

⁸⁹ Παλαιότερα είχε προταθεί η ύπαρξη ενός τρίτου χαμηλότερου τμήματος στην κλίμακα, που απέληγε στο υφιστάμενο πλατύσκαλο πίσω από την πύλη και το οποίο καταργήθηκε με την οικοδόμηση του Δυτικού Πυλώνα, βλ. (Κορρές, et al., 1996, 10-11 Εικ. 1). Σύμφωνα όμως με τα συμπεράσματα νεότερων ερευνών του ίδιου σχετικά με τις διαστάσεις και την πορεία της αναβάθρας της κλασικής εποχής φαίνεται να αποκλείει πλέον τούτο ενδεχόμενο, βλ. (Κορρές, 2021, 31 Εικ. 26).

⁹⁰ Μετά την οικοδόμηση της ρωμαϊκής κλίμακας τα ζώα της πομπής παρέκαμπταν το πρώτο τμήμα της σκάλας, ακολουθώντας έναν δρόμο με ηπιότερη κλίση, ο οποίος ένωσε την οδό των Παναθηναίων με το ιερό της Αφροδίτης και κατέληγε στη βάση του πύργου της Νίκης, ισόπεδα σχεδόν με το Μνησικλείο ανάλημμα (Bohn, 1882, 39), (Τανούλας, 1997, 238-239, Εικ. 317). Πάντως το κεντρικό τμήμα της κλίμακας φαίνεται πως στην πράξη δεν εξυπηρέτησε, με αποτέλεσμα μεταγενέστερα να κατασκευαστεί εις βάρος των κανονικών βαθμίδων μια τελείως άτεχνη διαγώνια πορεία, σε μια προσπάθεια μετριασμού της κλίσης στο μέσον περίπου της διαδρομής βλ. (Κορρές, et al., 1996, 10-11 Εικ. 1).

ιστάμενου τμήματος τείχους, το οποίο θεμελιώθηκε πάνω σε κεκλιμένες λιθόπλινθους, όπως τεκμηριώνεται από την αποτύπωση του Bohn, αλλά και από μια φωτογραφία του F. Bonfils (Πίν. 12, 68: 2)⁹¹. Σύμφωνα με τα παραπάνω το συνολικό εύρος της κλίμακας στο ύψος του κάτω πλατύσκαλου προκύπτει 22.12 m.

Γενική διάταξη του δυτικού πυλώνα

Η διάρθρωση του δυτικού πυλώνα σε επίπεδο κάτοψης βασίζεται σε σχετικά απλές αρχές σχεδιασμού (Σχ. 5). Το κύριο στοιχείο που λήφθηκε υπόψη ήταν το πλάτος της ρωμαϊκής κλίμακας. Το κάτω σκέλος της παρουσιάζει, όπως αναφέρθηκε, σε σχέση με το άνω μια διεύρυνση 55 cm προς νότο, φτάνοντας έτσι το μέγιστο των 22.12 m. Το παραπάνω μέγεθος διαιρούμενο με το τρία δίνει πηλίκιο 7.37 m, μέγεθος που πρακτικά ταυτίζεται τόσο με το μήκος του θυραίου τοίχου (7.40 m), όσο και με τη δυτική όψη του νότιου πύργου στο ύψος της πρώτης στρώσης τοιχοβάτη (7.42 m).

Η δυτική όψη του βόρειου πύργου έχει μήκος στην πρώτη στρώση τοιχοβάτη 8.83 m, επομένως παρουσιάζει σημαντική απόκλιση 1.46 m προς τον βορρά⁹². Τούτο οφείλεται στην ύπαρξη του τοίχου αντιστήριξης της κλασικής αναβάθρας, του οποίου το πάχος δημιούργησε ένα μικρό πλεόνασμα χώρου μετά το πέρας της ρωμαϊκής κλίμακας⁹³, που κρίθηκε σκόπιμο να αξιοποιηθεί, αυξάνοντας έτσι ελαφρώς την έκταση του βόρειου πύργου. Επειδή όμως στο συγκεκριμένο σημείο η χάραξη του τοίχου της αναβάθρας έχει ήδη στραφεί προς τα νοτιοδυτικά σε σχέση με τον άξονα των Προπυλαίων⁹⁴, ο βόρειος τοίχος του πύργου ακολουθώντας ακριβώς την ίδια πορεία συναντά υπό γωνία τους μακρούς τοίχους στα ανατολικά και τα δυτικά. Ως συνέπεια των παραπάνω ο βόρειος πύργος προκύπτει με τραπεζιόσχημη κάτοψη. Ο νότιος πύργος στην υφιστάμενη κατάσταση διατήρησής του έχει επίσης παράγωνη κάτοψη, εντούτοις αυτή οφείλεται μάλλον σε ολίσθηση του εδάφους και δεν αποτέλεσε αρχική πρόθεση στον σχεδιασμό⁹⁵.

Όσον αφορά στην πύλη, θα πρέπει να σημειωθεί ότι βρίσκεται έκκεντρα τοποθετημένη ως προς τον άξονα της κεντρικής διάβασης των Προπυλαίων, καθώς ανοίχθηκε συμμετρικά ως προς τον θυραίο τοίχο⁹⁶. Η απόκλιση μεταξύ των αξόνων συμμετρίας τους οφείλεται στο γεγονός ότι η κλίμακα φαρδαίνει προς νότο κατά 0.55

⁹¹ (Bohn, 1882, 36, Πίν. XIX), ο οποίος συσχέτισε τις κεκλιμένες στρώσεις λίθων με την κλίμακα. Κρίνοντας μάλιστα από τον τρόπο πλοκής τους με τους οριζόντιους δόμους του βάρου έδρασης του βόρειου πύργου, έκρινε πως πρόκειται για σύγχρονα έργα. Η φωτογραφία του F. Bonfils χρονολογείται μεταξύ 1868-1875 (Collections numérisées de la bibliothèque de l'INHA, αρ. NUM PH 6501). Βλ. επίσης σχετικά (Τανούλας, 1997, 259 σημ. 41).

⁹² Αντίστοιχα και ο ανατολικός τοίχος παρουσιάζει απόκλιση 1.12 m.

⁹³ Για την ακρίβεια η βόρεια παρειά του βάρου έδρασης του πύργου θεμελιώθηκε πάνω στις κεκλιμένες στρώσεις του αναλημματικού τοίχου της αναβάθρας και οικοδομήθηκε καθ' ύψος τηρώντας τη συνέχεια του εξωτερικού προσώπου της (Τανούλας, 1997, 254, Εικ. 334).

⁹⁴ Υπενθυμίζεται ότι η απόκλιση είναι περίπου 4°.

⁹⁵ Βλ. σχέδιο απόδοσης των εντονότατων παραμορφώσεων του νότιου πύργου στο (Κορρές, 1995, 477-478, 517 Εικ. 22), για την αντιμετώπιση των οποίων χτίστηκαν αντηρίδες μέσα και έξω από τους τοίχους ήδη στη διάρκεια των ανασκαφών των (Καββαδίας & Kawerau, 1906, 132).

⁹⁶ Ο βόρειος παραστάτης της πύλης απέχει στην άνω απόληξή του 2.83 m από το μέτωπο του βόρειου πύργου και 2.70 m στη βάση του. Αντίστοιχα ο νότιος παραστάτης απέχει από τη βόρεια όψη του νότιου πύργου 2.81 m άνω και 2.71 m κάτω.

m στο κάτω σκέλος της, με συνέπεια την αντίστοιχη μετατόπιση του άξονα της πύλης βόρεια κατά 20 cm. Επισημαίνεται τέλος ότι το άνοιγμα της πύλης στο βόρειο άκρο του σχεδόν ταυτίζεται με το ίχνος του πολυγωνικού τοίχου αντιστήριξης της αρχαϊκής αναβάθρας⁹⁷.

Όσον αφορά στον σχεδιασμό του έργου από την άποψη της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής, ο δυτικός πυλώνας ακολουθεί τα ίδια πρότυπα σχεδιασμού, που εφαρμόστηκαν τόσο για τον Βαλεριάνειο όσο και για τον εσωτερικό υστερορωμαϊκό αμυντικό περίβολο της Αθήνας⁹⁸. Οι πύργοι έχουν ορθογώνιο σχήμα σε κάτοψη και προεξέχουν αποκλειστικά προς το εξωτερικό μέρος της οχύρωσης, κατά 5.25 m ο βόρειος και 5.40 m ο νότιος⁹⁹. Το πλεονέκτημα της συγκεκριμένης διάταξης των πύργων σε μια οχύρωση είναι ότι δημιουργεί διαδοχικά «σχήματα υποδοχής» κατά μήκος του τείχους και κυρίως στις πύλες, όπου ο επιτιθέμενος βάλλεται εκατέρωθεν από τους αμυνόμενους.

Παρά ταύτα, αναλόγως προς το σχήμα της κάτοψης των πύργων και σε συνάρτηση με το μεταπύργιο διάστημα, προκύπτουν κατά περίπτωση «τυφλά» σημεία εκτός της ζώνης πυρός των υπερασπιστών της οχύρωσης¹⁰⁰. Το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε ποικιλοτρόπως από τους Ρωμαίους αρχιτέκτονες, οι οποίοι πειραματίστηκαν με παραλλαγές της κάτοψης των πύργων, καταλήγοντας σε βελτιωμένες επιλύσεις, εκ των οποίων οι πλέον συνηθέστερες τον 3^ο αι. μ.Χ. είναι το κυκλικό και ημικυκλικό σχήμα, ιδίως στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας¹⁰¹. Ωστόσο η διάδοσή τους την ίδια περίοδο είναι μάλλον περιορισμένη στις ανατολικές επαρχίες, όπου διαπιστώνεται η γενικευμένη χρήση ορθογώνιων και τετράγωνων πύργων στους αμυντικούς περιβόλους πόλεων και φρουρίων της μεθορίου¹⁰², πιθανώς λόγω των εκεί παγιωμένων πρακτικών της ελληνικής οχυρωματικής αρχιτεκτονικής¹⁰³, τα οποία μάλιστα πιθανολογείται ότι καθόρισαν τις προδιαγραφές σχεδιασμού των Αυρηλιανών τειχών της Ρώμης¹⁰⁴. Παρά το γεγονός ότι οι ορθογώνιοι και τετράγωνοι

⁹⁷ Βλ. (Bohn, 1882, Πίν. II), (Τανούλας, 1997, Σχ. 45). Ίχνη της αρχαϊκής αναβάθρας επισημαίνονται και εξωτερικά της πύλης Beulé, βλ. (Κεραμόπουλος, 1934-1935, 87, Πίν. 1: 56α).

⁹⁸ Βλ. ενδεικτικά πύλη Πυργιώτισσας στη Στοά του Αττάλου (Travlos, 1988, 139), πύλη στην περιοχή νοτίως του Ολυμπίου (Θρεψιάδης & Τραυλός, 1961-1962, 12, 11 Σχ. 1).

⁹⁹ Η προεξοχή τους δεν είναι τόσο ισχυρή όσο π.χ. παρατηρείται στους πύργους του δυτικού τμήματος του εσωτερικού υστερορωμαϊκού περιβόλου, όπου ο πύργος W2 παρουσιάζει την ελάχιστη τιμή 5.86 m και ο W7 τη μέγιστη 14.70 m. Οι υπόλοιποι κινούνται μεταξύ 6 και 7.5 m.

¹⁰⁰ (Lander, 1984, 119, 259).

¹⁰¹ Ο (Lander, 1984, 121-122, 198) αναφέρει επιπλέον τους πύργους ορθογωνικής κάτοψης με ή χωρίς απότμηση γωνιών, πολυγωνικούς και τους σφηνοειδείς, το σχήμα των οποίων παρομοιάζει με «φτερό έλικας».

¹⁰² (Lander, 1984, 198-208), (Gregory, 1995, 132-133, 167-168) όπου απαριθμούνται σχετικά παραδείγματα ανά περιοχή.

¹⁰³ (Gregory, 1993, 132). Για εκτενέστερη ανάπτυξη του θέματος, βλ. (Gregory, 1995, 60-67, 233-235).

¹⁰⁴ Κατά τον (Todd, 1983, 62-63, 65) τα Αυρηλιανά τείχη της Ρώμης (271-282 μ.Χ) διαφοροποιούνται σημαντικά από τα τείχη πόλεων στο δυτικό τμήμα της Αυτοκρατορίας, καθώς διαθέτουν τετράγωνους, πυκνά παραταγμένους πύργους, και ως εκ τούτου είναι πιθανό να αντλούν πρότυπά τους από ελληνιστικές οχυρώσεις της νότιας Ιταλίας και Σικελίας ή ενδεχομένως να ενσωματώνουν τεχνολογία, η οποία κατακτήθηκε στη διάρκεια πολιορκιών κατά τις εκστρατίες του Αυρηλιανού ενάντια στους Πάρθους στις ανατολικές επαρχίες.

πύργοι ανταποκρίνονταν σε παλαιότερα πρότυπα άμυνας¹⁰⁵, εντούτοις γνώρισαν ευρύτατη διάδοση έναντι των «προηγμένων» καμπύλων μορφών διαρκούντος του 4^{ου} αι. μ.Χ., αλλά κι έπειτα¹⁰⁶, καθώς εκτός των άλλων ήταν πολύ ευκολότερος ο σχεδιασμός και ταχύτερη η οικοδόμησή τους¹⁰⁷.

Συνοψίζοντας, η στροφή σε διαφορετικά πρότυπα άμυνας που συντελέστηκε στον σχεδιασμό των τειχών της Ρώμης επί Αυρηλιανού, η ισχυρή παράδοση της ελληνικής οχυρωματικής αρχιτεκτονικής, αλλά και η φύση του υλικού δόμησης –λιθόπλινθοι σε επανάχρηση¹⁰⁸– όλα είναι πιθανό ότι συνέβαλαν στην προτίμηση για ορθογώνιους πύργους στις υστερορρωμαϊκές οχυρώσεις των Αθηνών και στην πύλη Beulé.

Τα βάθρα των πλευρικών πύργων

Κατά κανόνα οι πύργοι στη ρωμαϊκή οχυρωματική αρχιτεκτονική σε λίθο είναι συμπαγείς συνήθως μέχρι τη στάθμη του περιδρόμου και των επάλξεων του τείχους, ενώ ψηλότερα ακολουθούν ένας ή δύο τουλάχιστον όροφοι με λειτουργικούς χώρους και κατάλληλα ανοίγματα¹⁰⁹. Η ίδια αρχή διαπιστώνεται στους πλευρικούς πύργους της υστερορρωμαϊκής πύλης της Ακρόπολης, όπου το σύνολο της ανωδομής, αποτελούμενο από λιθόπλινθους του μνημείου του Νικίου, εδράζεται πάνω σε μια στιβαρότερη κατασκευή, κατ' ουσίαν σε ένα ογκώδες βάθρο (Πίν. 70: 5, 6, Σχ. 6).

Στην προκειμένη περίπτωση, λόγω της κλίσης του εδάφους στην περιοχή γύρω από την πύλη Beulé, τα βάθρα έδρασης των πύργων κατέχουν σημαντικό μέρος του συνολικού τους ύψους. Ειδικά στη βορειοδυτική γωνία του βόρειου πύργου, όπου σημειώνεται η πιο έντονη κατωφέρεια, το συμπαγές του τμήμα φτάνει σε ορατό ύψος τα 11.15 m μέχρι τη στρώση B11 (Σχ. 10)¹¹⁰. Λαμβάνοντας υπόψη την ανωφέρεια του πρσανούς, το βάθρο του νότιου πύργου δεν αναμένεται να συνεχίζεται πολύ βαθύτερα από τη σημερινή στάθμη του εδάφους, επομένως εκτιμάται πως είχε αρχικά ύψος το πολύ 5 m μέχρι τη στρώση N6 του τοιχοβάτη (Σχ. 22). Οπωσδήποτε λόγω της κατωφέρειας του εδάφους τα βάθρα έδρασης των πλευρικών πύργων επιτελούν ουσιαστικά τον ρόλο ενός τρίπλευρου αναλήμματος, το οποίο απαρτίζεται από τους τοίχους αντιστήριξης και από το γέμισμα.

Όσον αφορά στο γέμισμα των βάθρων υπάρχουν σχετικές ενδείξεις μόνο στον νότιο πύργο, όπου διακρίνονται κατά τόπους μεμονωμένες μάζες λιθοδέματος με

¹⁰⁵ (Johnson, 1983, 39).

¹⁰⁶ Ορθογώνιοι και τετράγωνοι πύργοι προτιμήθηκαν και στις βυζαντινές οχυρώσεις τον 5^ο κι 6^ο αι. μ.Χ. στην Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Νικόπολη, στο Εξαμίλιο τείχος του Ισθμού κ.ά. (Gregory, 1993, 132).

¹⁰⁷ (Butler, 1983, 304).

¹⁰⁸ Η πρισματική μορφή των λίθινων όγκων ουσιαστικά υπαγορεύει την αναχρησιμοποίησή τους σε ορθογώνιας κάτοψης κατασκευές, αντί π.χ. σε καμπύλες.

¹⁰⁹ (Johnson, 1983, 40), (Butler, 1983, 125). Γενικά στην οχυρωματική αρχιτεκτονική η συμπαγής βάση των πύργων έχει ως στόχο την αποτροπή προσβολής από πολιορκητικούς κριούς ή επιθέσεις από πεζικό.

¹¹⁰ Τούτο συμπεραίνεται σήμερα από το βάθος που φτάνει η επένδυση του βάθρου από τον παχύτατο μανδύα οθωμανικής εποχής, ο οποίος είναι λογικό να παρακολουθεί με τον ίδιο ακριβώς τρόπο τόσο την πορεία των βάθρων των πύργων, όσο και την εκάστοτε στάθμη θεμελίωσής του (Τανούλας, 1997, 134, 247-248). Υπενθυμίζεται ότι η B11 είναι η πρώτη στρώση τοιχοβάτη.

ασβεστοκονίαμα προσκολλημένες στην εσωτερική παρειά του βόρειου τοίχου (Σχ. 19)¹¹¹. Παρ' όλα αυτά δεν είναι δυνατό να επιβεβαιωθεί εάν το γέμισμα του βάθρου καταλαμβάνονταν από λιθόδεμα ή εάν υπήρχε εναλλαγή στρώσεων σκυροδέτησης με κοινή επίχωση για οικονομία¹¹². Επίσης δεν αποκλείεται η συσσώρευση χοντρών λίθων σε όλη της την έκταση να οφείλεται στην επανάχρηση υλικού από την αρχαϊκή ράμπα.

Τα τοιχώματα των βάθρων είναι οικοδομημένα από υλικό σε επανάχρηση από άλλες κατασκευές, το οποίο δε σχετίζεται με το μνημείο του Νικίου, με μόνη εξαίρεση δύο λίθους τριγύφων (Bβ12.2, Bβ12.3), τοποθετημένους με την άνω έδρα τους ορατή. Κατά τα άλλα το σύνολο χαρακτηρίζεται από πάρινες λιθόπλινθους διαφόρων μεγεθών, οι οποίες συνθέτουν κατά περίπτωση είτε μια δρομική είτε μια δίστρωτη τοιχοποιία¹¹³. Στην εξωτερική όψη παρατηρείται συστηματική οικοδόμηση των λίθων σε οριζόντιους δόμους¹¹⁴, προσδίδοντας στο σύνολο αίσθηση τάξης και στιβαρότητας. Στον βόρειο πύργο οι στρώσεις είναι περίπου ισοϋψείς, κυμαινόμενες μεταξύ 53 cm και 61.5 cm με εξαίρεση τις δύο ανώτερες, όπου η B13 εμφανίζεται με αυξημένο ύψος 92 cm και η B12 με μειωμένο 48.5 cm (Σχ. 10, 12, 14). Αντίθετα στον νότιο πύργο η εναλλαγή σχετικά ψηλών δόμων με χθαμαλούς αναπαράγει την εικόνα του ψευδοϊσόδομου συστήματος δόμησης (Σχ. 18, 22)¹¹⁵. Σε αντίθεση με το ενιαίο πρόσωπο της εξωτερικής παρειάς των τοιχωμάτων στα βάθρα, η εσωτερική είναι ιδιαίτερα ακανόνιστη, χωρίς να τηρούνται συνεχείς στρώσεις ή να ακολουθείται ένα ενιαίο κατακόρυφο επίπεδο.

Στη βόρεια όψη του βάθρου έδρασης του βόρειου πύργου παρατηρείται μια ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια (Σχ. 10): Οι επάλληλες στρώσεις καθ' ύψος φέρουν διακοσμητική περιμετρική ταινία σε εσοχή, η οποία στους οριζόντιους αρμούς αποδίδεται μόνο στον ένα από τους δύο λίθους σε επαφή, ενώ στους κατακόρυφους κατανέμεται εξίσου εκατέρωθεν. Τα τυχόντα μήκη των λίθων, τα διάφορα είδη κατεργασίας στα πρόσωπά τους και οι παραλλαγές στα είδη πωρολίθων, στοιχεία που αποδεικνύουν την ποικίλη προέλευσή τους, αποτελούν επίσης τεκμήριο του ότι οι ταινίες λαξεύτηκαν στο πλαίσιο του έργου ανέγερσης του βάθρου. Τούτο έχει

¹¹¹ Σημαντική παρουσία λιθοδέματος παρατηρείται σε όλο το μήκος του ανατολικού τοίχου, ωστόσο στην προκειμένη περίπτωση σχετίζεται με τη θεμελίωσή του κι όχι απαραίτητως και με το γέμισμα του βάθρου.

¹¹² Π.χ. στα Αυρηλιανά τείχη της Ρώμης (271-285 μ.Χ.), πρακτικά σύγχρονα με την υστερορωμαϊκή οχύρωση της Αθήνας, το γέμισμα στο συμπαγές τμήμα των πύργων αποτελείται εξ' ολοκλήρου από ισχυρό λιθόδεμα μέχρι και τη στάθμη του περιδρόμου (Dey, 2011, 27).

¹¹³ Τα διαθέσιμα στοιχεία περιορίζονται στον νότιο πύργο, όπου διενεργήθηκε ανασκαφή μέσα στη μάζα του βάθρου από τους (Καββαδίας & Kawerau, 1906, 131) και συγκεκριμένα στο ορατό μέρος της εσωτερικής παρειάς του δυτικού και του βόρειου τοίχου. Η λύση της δίστρωτης τοιχοποιίας φαίνεται ότι επιλέχθηκε στις περιπτώσεις, όπου οι λίθοι της εξωτερικής παρειάς κρινόταν ότι δεν είχαν επαρκές πάχος. Κατ' εξαίρεση πίσω από τις λιθόπλινθους Nδ7.2, Nδ7.3 αντί της τοποθέτησης πωρολίθου, χτίστηκε αργολιθοδομή με ικανή ποσότητα ασβεστοκονιάματος.

¹¹⁴ Οι όψιμες επεμβάσεις στερέωσης των πύργων, με συμπληρώσεις τμημάτων με μικρότερους λίθους ή με αργολιθοδομή διαταράσσουν αυτή την εικόνα.

¹¹⁵ Ψευδοϊσόδομο σύστημα δόμησης υπήρχε επίσης στα χαμηλότερα συμπαγή τμήματα των πύργων W6, W7 του εσωτερικού υστερορωμαϊκού περιβόλου, χωροθετημένων στο μέσον και στο βόρειο άκρο της στοάς του Αττάλου αντίστοιχα, βλ. σχετικά (Travlos, 1988, 133, 135, Πίν. 11: a, b).

ιδιαίτερη σημασία, καθώς οι κεκλιμένοι λίθοι της κλασικής αναβάθρας, που αποτελούν τη φυσική προέκταση της βόρειας όψης προς τα ανατολικά, επίσης φέρουν στα πρόσωπά τους περιτταίνια. Οπότε διαπιστώνεται ότι υπήρξε σαφής πρόθεση επίτευξης μορφολογικής ενότητας της νέας κατασκευής με το προϋφιστάμενο σύστημα τοιχοποιίας του 5^{ου} αι. π.Χ.

Η μετάβαση από το συμπαγές τμήμα των πύργων στους ορόφους επισημαίνεται ενίοτε μορφολογικά με μια προεξέχουσα ζώνη¹¹⁶. Τούτη η διαφοροποίηση στην κατασκευαστική δομή καθ' ύψος τονίζεται και στην προκειμένη περίπτωση, αλλά με διαφορετικό τρόπο στον κάθε πύργο. Στον βόρειο, όπου η πρώτη στρώση τοιχοβάτη απαρτίζεται κατά κύριο λόγο από κοκκινωπούς ασβεστόλιθους της ευθυντηρίας του χορηγικού μνημείου, ο μορφολογικός χειρισμός επιτυγχάνεται χάρη στην έντονη χρωματική αντίθεση των λίθων της εν λόγω στρώσης σε σχέση με τις υπόλοιπες επιφάνειες αποκλειστικά από ωχροκίτρινους παρόλιθους. Γι' αυτό το λόγο δεν παρατηρείται καμία προεξοχή της συγκεκριμένης στρώσης (B11) ως προς το πρόσωπο των τοίχων του βάθρου έδρασης (Σχ. 14).

Αντίθετα στον νότιο πύργο, ο αντίστοιχος μεταβατικός δόμος N6 αποτελείται από πώρινα μέλη των παραστάδων και του θυραίου τοίχου του χορηγικού μνημείου, επομένως δεν προκύπτει καμία χρωματική διαφοροποίηση ως προς το σύνολο (Σχ. 22). Οπότε υιοθετήθηκε μια άλλη μορφολογική επίλυση με την προεξοχή της στρώσης κατά 10 cm ως προς τα εξωτερικά μέτωπα του βάθρου¹¹⁷.

Θα πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι εντός του σχήματος υποδοχής των πύργων, στις αντίστοιχες όψεις των βάθρων, φαίνεται πως εφαρμόστηκε σε δεύτερο χρόνο κάποιου είδους επένδυση. Τούτο μαρτυρείται από ορθογωνικές οπές ~6X3 cm, με εμφανή μεταγενέστερα ίχνη απολάξευσης, προφανώς για τη διαρπαγή του μετάλλου που περιείχαν (Πίν. 70: 5, 6). Η εμφάνισή τους γίνεται ανά ομάδες, ευθυγραμμισμένες σε οριζόντιες αλφαδιές. Τόσο η καθ' ύψος, όσο και η κατά μήκος κατανομή τους καθιστά προφανές πως πρόκειται για εντορμίες ένθεσης συνδετήρων¹¹⁸ αγκύρωσης των πλακών μιας ορθομαρμάρωσης με τον τοίχο¹¹⁹.

Λόγω νεώτερων επισκευών στα επίμαχα τοιχώματα των βάθρων, τα στοιχεία που παρέχουν οι σωζόμενες οπές για το σύστημα αρμών της επένδυσης είναι αποσπασματικά. Στον νότιο πύργο εντοπίζονται συνολικά επτά ορθογωνικές οπές (Σχ. 18). Τέσσερις από αυτές βρίσκονται στην ίδια στάθμη, 1.20 m κάτω από την έδραση της πρώτης στρώσης τοιχοβάτη (Nβ6), ενώ άλλες δύο ορίζουν ένα ακόμη οριζόντιο επίπεδο χαμηλότερα στα 2.05 m. Σύμφωνα με τα παραπάνω τεκμηριώνεται

¹¹⁶ Βλ. π.χ. στους πύργους της Αυρηλιανής οχύρωσης στη Ρώμη, όπου η ζώνη απαρτίζεται από δύο έως τέσσερις επάλληλες στρώσεις οπτοπλίθων (Dey, 2011, 20, 21 Εικ. 1.2).

¹¹⁷ Ανάλογος χειρισμός διαπιστώνεται στον πύργο W6 του εσωτερικού υστερορωμαϊκού περιβόλου, με τη διαφορά ότι υφίστανται χαμηλότερα κι άλλες ζώνες στο συμπαγές τμήμα του, αλλά με τη μισή προεξοχή σε σχέση με την ανώτερη, βλ. (Travlos, 1988, 133, Πίν. 11: a).

¹¹⁸ Κοινώς καλούμενων και ως «τζινέτια».

¹¹⁹ Χαρακτηριστική περίπτωση εφαρμογής του συστήματος στην Αθήνα αποτελεί η επένδυση των εσωτερικών τοίχων της βιβλιοθήκης του Αδριανού με ορθομαρμάρωση (Kanelloropoulos, 2020, 122, 124, 125 Εικ. 2), αλλά και στο Ηρώδειο.

η ύπαρξη μιας στρώσης από την επένδυση εκτιμώμενου ύψους 85 cm¹²⁰. Επιπλέον με την παραδοχή ότι αντιστοιχούν δύο συνδετήρες για κάθε πλάκα, το μήκος τους προσεγγίζει τα 1.25 m¹²¹, κάτι που φαίνεται ότι ισχύει επίσης για την αμέσως υποκείμενη στρώση¹²². Η απώλεια μέρους του αυθεντικού υλικού στη βορειοδυτική γωνία δεν επιτρέπει την εξαγωγή ενός σαφούς συμπεράσματος για την εκεί επίλυση της ορθομαρμάρωσης.

Στον βόρειο πύργο εντοπίζονται επίσης ορθογωνικές οπές (Σχ. 12). Πέντε βρίσκονται στην ίδια στάθμη με τις αντίστοιχες στον νότιο πύργο¹²³ και κρίνοντας από την πυκνότερη εμφάνισή τους συμπεραίνεται ότι τα μήκη των πλακών ήταν πιθανώς μικρότερα¹²⁴. Μία ακόμη οπή ανοιγμένη χαμηλότερα στον Bv15.4 δίνει προσέγγιση του ύψους της στρώσης στο 1.00 m, ψηλότερη κατά 15 cm ως προς την αντίστοιχη στον νότιο πύργο.

Κατά πάσα πιθανότητα η επένδυση δεν κάλυπτε τα βάθρα σε όλο το ύψος τους, δηλαδή μέχρι και τη στάθμη έδρασης της πρώτης στρώσης τοιχοβάτη της ανωδομής (Nβ6, Bv11), διότι δεν υπάρχουν στους ανώτερους δόμους πωρολίθου οι αντίστοιχες οπές ένθεσης συνδετήρων¹²⁵. Η ύπαρξη κάποιου είδους στέψης της ορθομαρμάρωσης είναι πιθανή και μαρτυρείται ίσως από δύο ορθογωνικές εντορμίες, μία σε κάθε πύργο¹²⁶, οι οποίες βρίσκονται ακριβώς στην ίδια στάθμη, γεγονός που οδηγεί στο συσχετισμό μεταξύ τους. Εφόσον υφίσταται η συγκεκριμένη στρώση, θα πρέπει να γίνει η παραδοχή ότι τα μέλη της είχαν λίγο μεγαλύτερο μήκος από τις άλλες πλάκες,

¹²⁰ Προκύπτει από την καθ' ύψος αξονική απόσταση μεταξύ των οπών, που εντοπίζονται στους λίθους Nβ8.5, Nβ8.6, Nβ8.7, σε σχέση με αυτές στους Nβ9.1, Nβ10.3.

¹²¹ Με αφετηρία την ανατολή, οι τέσσερις σωζόμενες οπές στη στρώση Nβ8 έχουν αξονικές αποστάσεις 78, 45, 78.5 cm. Η προφανής επιλογή είναι τα ζεύγη που απέχουν 78 cm μεταξύ τους να αντιστοιχούν σε μία πλάκα ορθομαρμάρωσης και κατ' αυτό τον τρόπο η θέση των συνδέσμων να βρίσκεται σχετικά κοντά στα άκρα του μαρμάρου.

¹²² Το σύστημα που περιγράφηκε προηγουμένως, φαίνεται πως είναι συμβατό και με την αξονική απόσταση (2.025 m) μεταξύ των δύο σωζόμενων εντορμιών στους λίθους Nβ9.1 και Nβ10.3, καθώς τούτη μπορεί να αναλυθεί με πολύ ικανοποιητική ακρίβεια ως το άθροισμα 0.78+0.45+0.78=2.01 m. Σε αυτή την περίπτωση παρατηρείται ότι οι κάθετοι αρμοί της χαμηλότερης στρώσης δε συμπίπτουν με το μέσον των μελών της υπερκείμενης. Επομένως, παρά το γεγονός ότι οι μαρμαρίνες πλάκες φαίνεται ότι είχαν τυποποιημένες διαστάσεις, οι οποίες μάλιστα προσέγγιζαν τα μεγέθη των λιθόπλινθων του χορηγικού μνημείου, εν τέλει δεν υιοθετήθηκε η λύση μιας ισόδομης κατανομής των αρμών. Σε περίπτωση που αυτό είχε εφαρμοστεί, τότε οι οριζόντιοι και οι κάθετοι αρμοί της ορθομαρμάρωσης θα μπορούσαν κάλλιστα να αναπαράγουν το ισόδομο σύστημα της ανωδομής της βόρειας όψης του νότιου πύργου.

¹²³ Συγκεκριμένα με αυτές που είναι ανοιγμένες στα πρόσωπα των λίθων Nβ8.5, Nβ8.6, Nβ8.7.

¹²⁴ Στον Bv13.6 εμφανίζονται τέσσερις οπές στη σειρά με αξονικές αποστάσεις 43.5 – 45 – 27 cm με αφετηρία από τα δυτικά, ενώ και η θέση του τελευταίου σωζόμενου λαξεύματος προς τα ανατολικά, επί του Bv13.3, συνηγορεί υπέρ μιας διαφορετικής κατανομής των κάθετων αρμών της στρώσης με εμβάτη διαφορετικό από αυτόν στον νότιο πύργο.

¹²⁵ Μόνη εξαίρεση αποτελεί ο Bv12.4 που φέρει ζεύγος ορθογωνικών εντορμιών στο πρόσωπό του, οι οποίες ωστόσο δε βρίσκονται στην ίδια στάθμη και ως εκ τούτου δεν μπορούν να σχετίζονται με κάποιου είδους επένδυση. Αντίστοιχα λαξεύματα στον νότιο πύργο δε βρέθηκαν.

¹²⁶ Στο λίθο Bv13.6 με αξονική απόσταση καθ' ύψος 25 cm ως προς τις άλλες οπές χαμηλότερα και στον Nβ8.6 σε ύψος 22.5 cm.

διότι μόνο έτσι μπορεί να εξηγηθεί η απουσία λαξευμάτων του ίδιου τύπου στα πρόσωπα των σωζόμενων λίθων¹²⁷.

Κλείνοντας θα πρέπει να επισημανθεί ότι η επένδυση των βάθρων περιοριζόταν στον χώρο του πραυλίου της πύλης και δεν επεκτεινόταν στις δυτικές όψεις των πύργων, καθώς δεν εντοπίστηκε κάποια σχετική ένδειξη, που να συνηγορεί υπέρ αυτού του ενδεχόμενου.

Η ανωδομή των πύργων, γενικές αρχές

Έχοντας πλέον μια συνολική εικόνα των επιμέρους δομικών στοιχείων του χορηγικού μνημείου του Νικίου, μπορεί να ανιχνευτεί ο τρόπος σκέψης του Ρωμαίου αρχιτέκτονα και πώς αυτός αξιοποίησε το ανακυκλωμένο υλικό.

Σε ένα πρώτο επίπεδο μπορούν να διατυπωθούν τρεις γενικές αρχές, που τηρήθηκαν στην οικοδόμηση των πύργων: Α) Αναπαράγεται αυτούσιο το ισόδομο σύστημα δρομικής τοιχοποιίας του σηκού. Β) Η καθ' ύψος αλληλουχία των στρώσεων λιθόπλινθων στους πύργους είναι η ίδια με αυτή στο χορηγικό μνημείο και επιτυγχάνεται χάρη στη σήμανση των λίθων με αλφαβητικούς αριθμούς. Αφετηρία της αρίθμησης είναι το «Α», στην κορυφή των τοίχων και ολοκληρώνεται στο «Θ», στη στρώση πάνω από τη στέψη των ορθοστατών. Γ) Τα εξωτερικά μέτωπα των λίθων με την επιμελημένη διάστικτη κατεργασία, τοποθετούνται και πάλι στραμμένα προς τα έξω.

Κύρια απόρροια των παραπάνω είναι ότι το πάχος των τοίχων, στην εκτεθειμένη εξωτερική περίμετρο των πύργων, προκύπτει 57-56.2 cm. Τούτο κατά τους παλαιούς μελετητές του 19^{ου} αι. είχε κριθεί ανεπαρκές για την αντιμετώπιση πολιορκίας και γι' αυτό το λόγο θεώρησαν τους πύργους προϊόν ενός παλαιότερου έργου, μη οχυρωματικού χαρακτήρα¹²⁸. Στην ίδια πλάνη θα μπορούσε να παρασυρθεί κανείς σήμερα, εξετάζοντας τα σωζόμενα κατάλοιπα άλλων πύργων του εσωτερικού υστερορωμαϊκού περιβόλου με πάχη τοιχωμάτων 1.40-1.90 m¹²⁹. Ωστόσο τα συγκεκριμένα μεγέθη ουσιαστικά σχετίζονται με το συμπαγές πόδιο έδρασης των πύργων και όχι με τους χρηστικούς χώρους της ανωδομής, όπου τα πάχη των τοίχων σε αντίστοιχα σύγχρονα παραδείγματα κινούνται σε ένα εύρος μεταξύ δύο έως το πολύ τριών ρωμαϊκών ποδών¹³⁰. Επομένως από αυτή την άποψη οι πύργοι του

¹²⁷ Π.χ. στην περίπτωση της οπής στον Νβ8.6, διαπιστώνεται πως δεν υπάρχει άλλη αντίστοιχη στους λίθους εκατέρωθεν (Νβ8.5, Νβ8.7), δηλαδή σε απόσταση τουλάχιστον 1.30 m προς τα ανατολικά και 1.85 m προς τα δυτικά. Σε αυτή την ακτίνα θα έπρεπε οπωσδήποτε να είχε εμφανιστεί ακόμη μία εντορμία και συγκεκριμένα αυτή που θα αντιστοιχούσε στην αμέσως επόμενη πλάκα μαρμάρου. Τούτη ίσως υπήρξε στο δυτικό μέρος του Νβ8.6, όπου μια βαθιά θραύση αφήνει τα κατάλληλα περιθώρια. Σε αυτή την περίπτωση προκύπτει κάθετος αρμός για την εν λόγω στρώση στον Νβ8.6, οπότε το εκτιμώμενο μήκος των μελών της στέψης προκύπτει τουλάχιστον 1.65 m στα ανατολικά και 1.95 m στα δυτικά.

¹²⁸ (Beulé, 1853, 110 σημ. 1), (Bohn, 1882, 39).

¹²⁹ (Travlos, 1988, 127), όπου αναφέρεται ότι οι πύργοι της υστερορωμαϊκής οχύρωσης παρουσιάζουν τον ίδιο ακριβώς τρόπο δομής με τις δύο εξωτερικές παρειές του τείχους, με τη διαφορά ότι έχουν παχύτερα τοιχώματα.

¹³⁰ Στον εσωτερικό υστερορωμαϊκό αμυντικό περίβολο της Αθήνας οι πύργοι W6, W7 αποτελούνται εν μέρει στην περίμετρό τους από τους ιστάμενους τοίχους των καταστημάτων της στοάς του Αττάλου,

δυτικού πυλώνα της Ακρόπολης πληρούν τις προϋποθέσεις ενός έργου οχυρωματικού χαρακτήρα.

Βόρειος πύργος

Σύγχρονες επεμβάσεις που αλλοίωσαν την αρχική μορφή του

Η εξέταση των πλευρικών πύργων θα πρέπει να γίνει μόνο αφότου έχουν διακριθεί οι σύγχρονες επεμβάσεις σε αυτούς, οι οποίες έχουν αλλοιώσει σε πολλά σημεία την μορφή, με την οποία τους έφερε στο φως ο Beulé.

Στον βόρειο πύργο σωζόταν μέρος του ορόφου με τοίχους από οπτοπλινθοδομή (Πίν. 12, 13: 1, 68: 2)¹³¹. Ως αποτέλεσμα η άνω απόληξη από τους θόλους έμεινε εκτεθειμένη, οπότε φάνηκε ότι πάρθηκε η απόφαση συμπλήρωσης των τοίχων καθ' ύψος, ώστε να εγκιβωτιστεί η θολοδομία και να κλείσει ο ισόγειος θάλαμος (Πίν. 71: 1). Τούτο έγινε με την προσθήκη τεσσάρων στρώσεων από πωρόλιθο, η οποία διακρίνεται αμέσως: από τα μεγέθη των λίθων, την κατεργασία των προσώπων τους με θραπίνα και την άριστη κατάσταση διατήρησής τους. Ενδεχομένως το οικοδομικό υλικό προήλθε από διάλυση του νότιου τοίχου στον άλλο πύργο, που έφτανε ψηλότερα σε σχέση με σήμερα.

Ακόμη και μεταγενέστερα όμως ο πύργος υπέφερε από πλείστες άλλες επεμβάσεις στο πλαίσιο μετατροπής του σε φυλάκιο-πωλητήριο του αρχαιολογικού χώρου¹³². Συγκεκριμένα στη μάζα του συμπαγούς βάθρου διανοίχθηκε ένας ορθογώνιος χώρος και διαμορφώθηκαν τα τοιχώματά του με οπλισμένο σκυρόδεμα, ενώ για την πρόσβαση σε αυτόν έγινε διάτρηση της νότιας όψης για τη δημιουργία εισόδου και γκισέ. Στον θολοσκεπή θάλαμο του πύργου ανοίχθηκε από ένα μικρό παράθυρο σε κάθε όψη με απολάξευση λιθόπλινθων και στρώθηκε το δάπεδο με κεραμικά πλακίδια. Στην ΒΑ γωνία του χώρου κατασκευάστηκε αποχωρητήριο, η πρόσβαση στο οποίο γινόταν από ένα νέο άνοιγμα, πλάι στην υφιστάμενη είσοδο, που ανοίχθηκε στον ανατολικό τοίχο¹³³. Η επούλωση όλων των πλεγών έλαβε χώρα αργότερα, οπότε

οι οποίοι έχουν πάχος 66 cm. Ειδικότερα ο όροφος του W6 δομήθηκε αποκλειστικά από αρχιτεκτονικά μέλη σε επανάχρηση, προερχόμενα από ένα βάθρο, όμοιο προς αυτό του Αγρίππα στην Ακρόπολη, με ψευδοϊσόδομο σύστημα τοιχοποιίας και λιθόπλινθους υμῆτειου μαρμάρου, μέγιστου πάχους 80 cm και ελάχιστου 40 cm, βλ. (Travlos, 1988, 133-134), (ASCSA Digital Archives, αρ. σχεδίων: PD 954-DA 3325, PD 953-DA 3326). Την ίδια περίοδο στα τείχη της Ρώμης, που οικοδομήθηκαν μεταξύ 271-282 μ.Χ. επί Αυρηλιανού, στους ορόφους των πύργων το πάχος των τοίχων είναι 59.2 cm, δηλαδή δύο ρωμαϊκοί πόδες, στους οποίους μάλιστα εδραζόταν η θολοδομία της οροφής (Richmond, 1930, 76), (Dey, 2011, 27).

¹³¹ Βλ. σχέδια στα (Beulé, 1853, Πίν. 4: I), (Bohn, 1882, Πίν. XIX), περιγραφή και συμπεράσματα στο (Τανούλας, 1997, 287).

¹³² Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει απόσπασμα της υπ. αρ. 11/1951 πράξεως του Αρχαιολογικού Συμβουλίου: «Κατόπιν εισηγήσεως του Διευθυντού κ. Ορλάνδου το Συμβούλιον ομοφώνως εγκρίνει όπως ο αριστερός Πύργος της εισόδου της Ακροπόλεως μεταρρυθμισθή εις φυλακείον πωλήσεως εισιτηρίων, ώστε ν' απομακρυνθεί η υφιστάμενηήμερον ασχημία εκ της υπάρξεως του ξυλίνου παραπήγατος». Το έγγραφο διαβιβάστηκε από τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων στη Διεύθυνση Αναστήλωσεως με αρ. πρωτ. 409 και ημερομηνία 6/3/1951 (Αρχειό ΔΑΑΜ), βλ. σχετικά (Κουτσαδέλης, 2020, 49 σημ. 97).

¹³³ (Ζιρώ, 1996, 6, Πίν. 27), (Τανούλας, 1997, 258 σημ. 31), (Θωμάς, 2002, 11). Για την αρχική μορφή βλ. (Bohn, 1882, Πίν. XIX).

συμπληρώθηκαν με πειραϊκό ακτίτη όλα τα μεταγενέστερα ανοίγματα. Στα σχέδια, για ευκολία διάκρισης, οι λίθοι από τις επεμβάσεις αποκατάστασης σημειώνονται μόνο με το περίγραμμά τους χωρίς άλλες λεπτομέρειες. Το ίδιο επιλέχθηκε και για την προσθήκη καθ' ύψος του 1888.

Η χρήση των λίθων από το χορηγικό μνημείο στον βόρειο πύργο

Οι λίθοι από το χορηγικό μνημείο σημειώνονται από τη στρώση B11 και πάνω. Η πρώτη στρώση τοιχοβάτη αποτελείται στο μεγαλύτερο ποσοστό της από λίθους της ευθυντηρίας του χορηγικού μνημείου, οι οποίοι σημειώνονται σε όλο το μήκος της δυτικής όψης και στη βόρεια με ελάχιστες παρεμβολές ξένου υλικού (Σχ. 10, 14). Στη νότια όψη ο ασβεστόλιθος τύπου Ακροπόλεως περιορίζεται στα δύο άκρα της και το μεταξύ τους διάστημα καλύπτεται από τρεις πωρόλιθους προερχόμενους από τον θυραίο τοίχο του σηκού (Πίν. 46:1, Σχ. 12)¹³⁴.

Λόγω του πάχους τους οι λίθοι από τον θυραίο τοίχο κρίθηκαν μάλλον ιδανικοί για την αντικατάσταση των ασβεστολίθων. Φαινομενικά τα διαθέσιμα τρέχοντα μέτρα από ακροπολίτη λίθο ήταν αρκετά για να καλύψουν τις ανάγκες των τριών εξωτερικών όψεων κάθε πύργου. Σε πρακτικό επίπεδο όμως τα μήκη των λίθων από την ευθυντηρία δεν παρουσιάζουν καμία τυποποίηση, αντίθετα εμφανίζουν πολύ μεγάλες διαφοροποιήσεις λόγω της ιδιαίτερης φύσης του υλικού¹³⁵. Έτσι φαίνεται πως έγινε μια διαλογή και οι ακροπολίτες με σχετικά όμοια μεγέθη αξιοποιήθηκαν όλοι στη δυτική όψη. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι στα μέτωπα των τεσσάρων από τους έξι ασβεστόλιθους επί του δυτικού τοίχου, διαπιστώθηκε, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η ύπαρξη γραμμάτων πλάι στους αρμούς. Παρά ταύτα δεν έχει τηρηθεί η αλφαβητική ακολουθία, γεγονός που δείχνει ότι η σήμανση των λίθων έμεινε αναξιοποίητη από το συνεργείο¹³⁶.

Η δεύτερη στρώση τοιχοβάτη βρίσκεται σε εσοχή ~6.5 cm από το δυτικό πρόσωπο της πρώτης και ~2.5 cm από το νότιο και το βόρειο. Οι λίθοι που την απαρτίζουν, προέρχονται από τη δεύτερη στρώση τοιχοβάτη του μνημείου.

Σχεδόν όλοι οι λίθοι από τη στρώση των ορθοστατών (B9) προέρχονται από τον σηκό του χορηγικού μνημείου. Σημειώνονται δύο μόνο εξαιρέσεις, στη βόρεια όψη ο Bβ9.4, ο οποίος προέρχεται από τον θυραίο τοίχο και στη νότια ο Bν9.1, που κατά πάσα πιθανότητα προέρχεται από άλλο, άγνωστο σύνολο (Σχ. 10, 12)¹³⁷.

¹³⁴ Πρόκειται για τους λίθους Bν11.2, Bν11.3, Bν11.4.

¹³⁵ Ο ασβεστόλιθος της Ακρόπολης αν και πολύ σκληρότερος από το μάρμαρο, έχει συνήθως διάφορα ελαττώματα στη μάζα του, όπως ασυνέχειες, έγκοιλα κ.ά., συνεπώς δεν επιτρέπει κατά τη λατόμηση την εξαγωγή λίθων σε τυποποιημένα μεγέθη.

¹³⁶ Ο Bδ11.1 στη ΒΔ γωνία φέρει το γράμμα «Α» στα αριστερά του. Στους Bδ11.2, Bδ11.3 δε διακρίνεται τίποτε. Ο Bδ11.4 είναι τοποθετημένος ανάποδα και στην υφιστάμενη θέση του έχει το γράμμα «Β» στα αριστερά και το «Γ» στα δεξιά. Ο αμέσως διπλανός λίθος προς τα νότια (Bδ11.5) φέρει ένα «Α» στα αριστερά και «Β» στα δεξιά. Ο επόμενος λίθος (Bδ11.6) εμφανίζει το γράμμα Ε πλάι στον αριστερό αρμό. Επομένως η αλληλουχία που προκύπτει «Α-, (...), Β-Γ, Α-Β, Ε-» δεν ακολουθεί το αλφάβητο.

¹³⁷ Ο πωρόλιθος φαίνεται να είναι τελείως διαφορετικής προέλευσης με πολλές ασυνέχειες και κενά στη μάζα του, τα οποία οδήγησαν σε μεγάλη διάβρωση της ορατής του επιφάνειας.

Η στρώση της στέψης των ορθοστατών (B8) τηρείται με συνέπεια στις τρεις εξωτερικές πλευρές του βόρειου πύργου, με εξαίρεση τη βόρεια, όπου διαπιστώνονται μερικές αποκλίσεις. Εκεί μόλις δύο λίθοι (Bβ8.5, Bβ8.6) φέρουν τη διακοσμητική υποτομή (Σχ. 10). Επιπλέον στη ΒΔ γωνία η στενή παρειά του Bβ8.6 χρειάστηκε να απολαξευτεί και μάλιστα τελείως άτεχνα, προκειμένου να ευθυγραμμιστεί με το μέτωπο της δυτικής όψης του πύργου. Ο Bβ8.5 δεν είναι τυπικός λίθος από τον σηκό όπως οι υπόλοιποι αλλά μασχαλιαίος, από τον οποίο απολαξεύτηκε επίσης χωρίς επιμέλεια ο βραχίονας, που αντιστοιχούσε στον θυραίο τοίχο του χορηγικού μνημείου. Η στρώση ολοκληρώνεται με τους Bβ8.3 και Bβ8.4. Ο μεν πρώτος είναι αγελαίος λίθος από τον δόμο «Θ»¹³⁸, ο δε άλλος είναι γωνιακός, προερχόμενος από τον «Ζ».

Πάνω από τους λίθους της στέψης οι στρώσεις B7, B6, B5 αποτελούνται στην πλειονότητά τους από αγελαίες λιθόπλινθους του σηκού, είτε από τις μακρές είτε από την οπίσθια όψη του.

Στη στρώση B7 σημειώνονται κυρίως λιθόπλινθοι από τον δόμο «Θ». Στη δυτική όψη τη μόνη εξαίρεση αποτελεί ο Bδ7.1 στη ΒΔ γωνία του πύργου, ο οποίος δεν ανήκει στο μνημείο του Νικίου, αλλά αποτελεί μέρος ενός αυτοτελούς αναθήματος¹³⁹ από κυανό μάρμαρο (Πίν. 44: 1)¹⁴⁰. Στις άλλες δύο όψεις παρατηρούνται περισσότερες αποκλίσεις. Στη βόρεια δύο λίθοι από τη στρώση «Θ», οι Bβ7.3 και Bβ7.4, συνυπάρχουν με τον Bβ7.2, ο οποίος ανήκει με βεβαιότητα στη «Η»¹⁴¹. Στη νότια όψη οι λίθοι Bν7.2, Bν7.3, πλάι στη ΝΔ γωνία του πύργου προέρχονται από τη «Θ», όμως ο αμέσως επόμενος Bν7.3 από την «Η». Τέλος ο Bν7.1, σε επαφή με τον τοίχο της πύλης, είναι τοποθετημένος κατά την έννοια του πάχους του, προβάλλοντας στην όψη με αρμό ώσεως, οπότε συμπεραίνεται ότι πριν λάβει τη σημερινή θέση του, κόπηκε κατά μήκος, ώστε να ενσωματωθεί στο πάχος του τοίχου.

¹³⁸ Φέρει το αντίστοιχο γράμμα στο εξωτερικό του μέτωπο.

¹³⁹ Όπως τεκμηριώνεται από την αντίστοιχη επιγραφή:

Αὐ[τόφιλος — — — — Φλυεύς]
καὶ οἱ παῖδες καὶ παῖδες παῖδ[ων]
Καλλίμαχος : Αὐτοφίλου : Φλυεύς,
Αὐτοκλῆς : Αὐτοφίλου : Φλυεύς,
Αὐτόφιλος : Αὐτοφίλου : Φλυεύς,
Κόμων : Εὐκλέους : Ἀφιδναῖος,
Πυθοκλῆς : Πυθοκλέους : Μαραθώνιος,
Ὀλύμπιος : Λυσιμάχο : Ἰκαριεύς
ἀνέθεσαν τῆι Ἀθηνᾶ[ι].

Πρόκειται για γνωστή επιγραφή, την IG II² 4327, χρονολογούμενη στο μέσο του 4^{ου} αι. π.Χ.

¹⁴⁰ Το πρόσωπο με την αναθηματική επιγραφή εμφανίζει αμβλεία γωνία ως προς την επιφάνεια του τοίχου. Όπως έχει αναφερθεί ήδη, τούτο οφείλεται στο ότι ο βόρειος τοίχος του πύργου συναντά υπό αμβλεία γωνία τον δυτικό. Το συγκεκριμένο μάρμαρο, όντας ορθογώνιο, αναπόφευκτα θα προεξείχε σε μία από τις δύο πλευρές. Έτσι το ρωμαϊκό συνεργείο επέλεξε να αφήσει άθικτη την πλάγια έδρα του λίθου, η οποία προορίστηκε να προβάλλει στη βόρεια όψη του πύργου. Η μακρά πλευρά με την επιγραφή απολαξεύτηκε στο άνω και κάτω μέρος για τη δημιουργία δύο οδηγών, οι οποίοι χρησίμευαν στην τήρηση του κάθετου επιπέδου του τοίχου.

¹⁴¹ Ο λίθος Bβ7.2 φέρει το γράμμα «Η» στο εξωτερικό του πρόσωπο. Για τον λίθο Bβ7.1, που ολοκληρώνει τη στρώση B7, δεν έγινε εφικτή η μέτρηση του ύψους του, επομένως δεν μπορεί να ταυτιστεί η στρώση στην οποία ανήκε στο χορηγικό μνημείο.

Στην έκτη στρώση αναμένονται λιθόπλινθοι με σήμανση «Η», γεγονός που επαληθεύεται κατά μήκος της νότιας όψης και στο μεγαλύτερο μέρος της δυτικής, μέχρι τους τρεις τελευταίους λίθους στη ΒΔ γωνία, όπου οι δύο από αυτούς (Βδ6.1, Βδ6.2) φέρουν στα πρόσωπά τους το γράμμα «Ζ», ενώ ο τρίτος (Βδ6.3) προέρχεται κατά πάσα πιθανότητα από τη στρώση «ή»¹⁴². Η βόρεια όψη αποτελείται αποκλειστικά από λίθους του δόμου «Ζ», με εξαίρεση τον Ββ6.7, ο οποίος δεν προέρχεται από το χορηγικό μνημείο¹⁴³.

Η πέμπτη και τελευταία σωζόμενη στρώση, ιδεατά απαρτίζεται από λιθόπλινθους του δόμου «Ζ». Πράγματι αυτό επιβεβαιώνεται για όλους τους λίθους στη νότια όψη και για δύο ακόμη κατά μήκος της δυτικής στη ΝΔ γωνία του πύργου. Από εκεί κι έπειτα διαπιστώνεται πλήρης ασυνέπεια στη διατήρηση της αλληλουχίας των στρώσεων ως είχαν στο χορηγικό μνημείο. Από τους λίθους που απομένουν για να συμπληρωθεί στα δυτικά η στρώση 5, τρεις (Βδ5.5, Βδ5.4 Βδ5.2) ανήκουν στον δόμο «ή»¹⁴⁴, ο Βδ5.1 πάλι στη ΒΔ γωνία στον «Η»¹⁴⁵, ενώ ο Βδ5.3 μάλλον δε σχετίζεται με το μνημείο του Νικίου¹⁴⁶. Στη βόρεια όψη του πύργου δεν υφίσταται ούτε ένας λίθος από τον δόμο «Ζ» στην πέμπτη στρώση. Ο Ββ5.5 στη ΒΔ γωνία φέρει «ή» στο πρόσωπό του, ενώ οι υπόλοιποι τρεις προέρχονται από τον δόμο «Δ». Μάλιστα οι Ββ5.3, Ββ5.4 είναι όχι μόνο τοποθετημένοι ανάποδα, αλλά και με το εξωτερικό πρόσωπό τους στραμμένο προς το εσωτερικό του πύργου. Παρόμοια «καταστρατήγηση» του κανόνα παρατηρείται επίσης στους λίθους Βδ5.4, Βδ5.5, Βδ6.4 και Ββ7.4 (Σχ. 14).

Τα στοιχεία στον βόρειο πύργο της υστερορωμαϊκής πύλης επιβεβαιώνουν την άποψη των Beulé και Bohn περί εκτεταμένης ανακατασκευής της βόρειας όψης¹⁴⁷, αφού οι λιθόπλινθοι με σήμανση είναι τοποθετημένες σε τελείως διαφορετική στρώση από αυτή που ορίζει το γράμμα τους, γεγονός που αποδεικνύει με emphaticό τρόπο ότι χτίστηκαν από ένα συνεργείο, το οποίο αγνοούσε εντελώς την ύπαρξη αυτού του συστήματος δόμησης¹⁴⁸. Τούτο μπορεί να ερμηνευθεί πολύ ικανοποιητικά εάν γίνει η υπόθεση μιας κατάρρευσης και μετέπειτα ανοικοδόμησης της βόρειας

¹⁴² Λόγω του πάχους του συμπεραίνεται ότι είναι πιθανότερο να προέρχεται από τη συγκεκριμένη στρώση και όχι από την «Η».

¹⁴³ Ο λίθος ήταν στην αρχική μορφή του κατά πάσα πιθανότητα βαθμίδα ύψους 33.1 cm με οριζόντια διακοσμητική υποτομή ύψους 3.7 cm. Στον βόρειο πύργο έχει τοποθετηθεί τρόπον τινά ως σφήνα, προκειμένου να κλείσει ένα κενό που προέκυπτε στη στρώση. Για να λάβει τη σωστή διάσταση, κόπηκε και στη συνέχεια τοποθετήθηκε όρθιος, οπότε η υποτομή προβάλλει στην όψη όντας κατακόρυφη αντί οριζόντια.

¹⁴⁴ Ο Βδ5.2 φέρει το γράμμα στο εξωτερικό του πρόσωπο και ο Βδ5.4 στο εσωτερικό. Ο Βδ5.5 αποδόθηκε στον δόμο βάσει του ύψους του.

¹⁴⁵ Φέρει το αντίστοιχο γράμμα στο εξωτερικό του πρόσωπο.

¹⁴⁶ Το χρώμα του λίθου είναι έντονο ωχροκίτρινο με μεγάλους πόρους σε σχέση με τις λιθόπλινθους από το μνημείο του Νικίου, στοιχείο που ενδεχομένως δηλώνει διαφορετική σύσταση του πετρώματος, άρα και άλλη προέλευση.

¹⁴⁷ (Beulé, 1853, 116, 121 σημ. 1), (Bohn, 1882, 37). Επιπλέον στους πίνακες κάτοψης της υστερορωμαϊκής πύλης και οι δύο επισημαίνουν με διαφορετικό χρώμα τον βόρειο τοίχο του πύργου.

¹⁴⁸ Το πιο ενδεικτικό παράδειγμα είναι οι τρεις λίθοι από τον δόμο «Δ», οι οποίοι σημειώνονται τοποθετημένοι τρεις στρώσεις χαμηλότερα, εκεί όπου κανονικά αναμένονταν λιθόπλινθοι από τον δόμο «Ζ».

όψης με αναχρησιμοποίηση όσων λιθόπλινθων μπορεί να σώθηκαν ακέραιες από την πτώση¹⁴⁹. Υπό αυτό το πρίσμα το ίδιο συμπέρασμα ισχύει για τη δυτική όψη, όπου επίσης διαπιστώθηκαν παρατοποθετήσεις λίθων. Το γεγονός ότι οι παραπάνω αποκλίσεις από τον κανόνα πυκνώνουν στην περιοχή γύρω από τη ΒΔ γωνία στα κατάντη, ενώ εξαλείφονται στη ΝΔ στα ανάντη, ενισχύει το επιχείρημα υπέρ μιας εκτεταμένης κατάρρευσης της ΒΔ γωνίας μαζί με σημαντικό τμήμα της βόρειας όψης του πύργου. Πρόκειται άλλωστε για το πλέον ευάλωτο σημείο σε καθίζηση, αφού εκεί διαπιστώνεται η πιο απότομη και βαθιά κατωφέρεια του εδάφους. Ο βόρειος τοίχος στη σημερινή του μορφή βρίσκεται σημαντικά μετατοπισμένος προς τα ΒΔ¹⁵⁰, γεγονός που φανερώνει το διαχρονικό πρόβλημα στη θέση αυτή.

Ο ανατολικός τοίχος του βόρειου πύργου

Λαξεύματα για δοκοθήκες και τα κατάλοιπα ενός ημικυλινδρικού θόλου από οπτόπλινθους, μαρτυρούν την ύπαρξη κατασκευών, οι οποίες βρίσκονταν σε επαφή με την εξωτερική πλευρά του ανατολικού τοίχου (Σχ. 9). Η ερμηνεία αυτών των καταλοίπων, όπως και η μεταξύ τους χρονολογική διαδοχή έχουν ήδη τεκμηριωθεί συστηματικά από τον Τ. Τανούλα¹⁵¹ (Πίν. 74: 2, 3). Το ζήτημα που χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, είναι εάν και κατά πόσο έγινε στην ανατολική όψη του πύργου αναχρησιμοποίηση οικοδομικού υλικού από το μνημείο του Νικίου.

Οι κατώτεροι δόμοι του τοίχου είναι πλέον αφανείς, αλλά έχουν τεκμηριωθεί σχεδιαστικά από τον Bohn¹⁵². Σύμφωνα με την αποτύπωσή του υπάρχουν κάτω από τη στρώση Βα11 τουλάχιστον άλλες δύο (Βα12, Βα13), οι πρώτοι λίθοι των οποίων διακρίνονται στο σημείο επαφής με τον θυραίο τοίχο. Η Βα12 είναι σχετικά χαμηλού ύψους (32 cm) και αποτελεί τη βόρεια προέκταση της Θ11. Η Βα13 εκτιμάται πως έχει ύψος περί τα 46 cm. Χαμηλότερα στο νότιο άκρο του τοίχου ο Bohn σημειώνει δύο επιπλέον στρώσεις, οι οποίες μάλλον έρχονται σε συμφωνία με τους δόμους Θ13, Θ14 του θυραίου τοίχου. Ας σημειωθεί ότι το άθροισμα του ύψους τους ισούται με αυτό του δόμου Β13 των εξωτερικών όψεων, ο οποίος βρίσκεται στην ίδια στάθμη.

Η ανωδομή του τοίχου αποτελείται κατά κύριο λόγο από μια ομάδα πώρινων λιθόπλινθων μη σχετιζόμενων με το χορηγικό μνημείο, με πολύ ευδιάκριτα χαρακτηριστικά. Το μήκος τους κυμαίνεται μεταξύ 1.25-1.30 m και το ύψος στα 41.5-48.5 cm. Η τοιχοποιία από την οποία προέρχονται οι λίθοι είχε τονισμένους τους οριζόντιους και κατακόρυφους αρμούς με ταινία σε εσοχή¹⁵³ πλάτους 4.5 cm και

¹⁴⁹ Μπορεί έτσι επιπλέον να εξηγηθεί η ενσωμάτωση δύο τριγύφων (Ββ12.2, Ββ12.3) στη στρώση Β12 της βόρειας όψης.

¹⁵⁰ Πιθανώς λόγω κατολίσθησης τμήματος του ποδίου έδρασης, βλ. (Τανούλας, 1997, 242-243, Εικ. 334, 335). Η μετατόπιση είναι εμφανής στο εσωτερικό του πύργου, όπου το μέτωπο του τοίχου απέχει 10 cm από τους λίθινους πεσούς και το τόξο έδρασης της θολοδομίας. Η καθίζηση γίνεται αντιληπτή επίσης και στη δυτική όψη, όπου διαπιστώνεται κατά τόπους το άνοιγμα των αρμών έως και 6 cm.

¹⁵¹ (Τανούλας, 1997, 240-241).

¹⁵² (Bohn, 1882, Πίν. XIX).

¹⁵³ Τα παραδείγματα είναι αναρίθμητα, μόνο στην Ακρόπολη μπορούν να αναφερθούν προχείρως ο τοίχος αντιστήριξης της κλασικής αναβάθρας προς τα Προπύλαια, το Μνησίκλειο ανάλημμα, ο στερεοβάτης του Παρθενώνα και ο περίβολος του Βραυρωνείου. Ο (Ορλάνδος, 1955-60, 254, 251 Εικ. 213, 266-267 Εικ. 232, 233) παραθέτει από την Αττική ενδεικτικά τον Περίκλειο περίβολο του ιερού

βάθους κατά μέσο όρο 1 cm (Σχ. 9). Για να επιτευχθεί το παραπάνω μορφολογικό αποτέλεσμα για τους οριζόντιους αρμούς, οι λίθοι φέρουν σε κάθε περίπτωση μια υποτομή κατά μήκος της κάτω ακμής του μετώπου τους. Για τον τονισμό των κατακόρυφων αρμών δε φαίνεται να υφίσταται αυστηρή τυποποίηση. Έτσι η ταινία σε εσοχή παρατηρείται ενίοτε και στις δύο κατακόρυφες ακμές, άλλοτε μόνο στη μία ή σε καμία. Η τελική κατεργασία των προσώπων έχει γίνει με λαμάκι και όχι με κάποιο οδοντωτό εργαλείο. Αξιοσημείωτο είναι ότι αρκετοί από τους λίθους στον τοίχο αποτελούν γωνιακά μέλη¹⁵⁴.

Οι λίθοι που αποδίδονται στο μνημείο του Νικίου είναι ελάχιστοι, μόλις το 1/10 του συνόλου. Πρόκειται για πέντε αγγειοειδείς λιθόπλινθους, προερχόμενες σχεδόν αποκλειστικά από τη στρώση «Ε»¹⁵⁵. Όπως παρατηρήθηκε σε μέρος της δυτικής και κατά κύριο λόγο στη βόρεια όψη του πύργου, η ενσωμάτωση λιθόπλινθων με σήμανση από δόμους που βρίσκονταν ψηλά (π.χ. Γ, Δ, Ε) σε χαμηλότερες στρώσεις μπορεί να ερμηνευτεί, εάν γίνει η υπόθεση μιας κατάρρευσης και μετέπειτα ανακύκλωσης μέρους του οικοδομικού υλικού, με τρόπο ο οποίος αγνοεί πλέον εντελώς στο σύστημα σήμανσης των λιθόπλινθων με γράμματα. Με βάση τον παραπάνω συλλογισμό, ο ανατολικός τοίχος θα μπορούσε να αποτελεί μεταγενέστερη οικοδομική φάση, όπως υποστήριζαν οι παλαιοί μελετητές της πύλης, ανάμεσά τους και αυτοί που διενήργησαν ανασκαφές γύρω από αυτή¹⁵⁶. Ωστόσο για την παρουσία των εν λόγω λίθων δύναται να δοθεί μία εναλλακτική ερμηνεία, η οποία αναπτύσσεται σε επόμενη ενότητα¹⁵⁷.

Νότιος πύργος

Προσέγγιση της μορφής πριν από τις επεμβάσεις του 1888

Ο νότιος πύργος σε σχέση με τον βόρειο έχει αλλοιωθεί σε πολύ μεγάλο βαθμό από τις εργασίες αποξήλωσης του οθωμανικού μανδύα, με αποτέλεσμα ένα σημαντικό μέρος του να μην αντιπροσωπεύει πλέον τη μορφή με την οποία ήρθε στο φως από τον Beulé. Θα ήταν σκόπιμο λοιπόν πριν τον σχολιασμό του νότιου πύργου, να προσδιοριστούν οι αλλοιώσεις του και να γίνει απόπειρα προσέγγισης της κατάστασης διατήρησής του πριν από το 1888. Τούτο θα γίνει με βάση τα σχέδια αποτύπωσης από τους Leboteux, Boitte και Bohn, τις γραπτές μαρτυρίες του

της Δήμητρας στην Ελευσίνα, το τείχος της Πύλης του Άστεως στον Πειραιά, αλλά και ομιμότερες περιπτώσεις του 4^{ου} αι. π.Χ. όπως στη Νότια Κλιτύ τον εσωτερικό τοίχο της στοάς του Ασκληπείου και το ανάλημμα του κοίλου στο Διονυσιακό θέατρο.

¹⁵⁴ Πρόκειται για τους λίθους Βα7.2, Βα6.2, Βα6.4, Βα6.5, Βα5.1, Βα2.1.

¹⁵⁵ Εξάιρεση ίσως αποτελεί ο Βα7.3, ο οποίος ενδεχομένως προέρχεται από τη στρώση «Γ» και ο Βα9.4 που, αν και σώζεται σε κακή κατάσταση, φαίνεται ότι ανήκει στη στέγη των ορθοστατών. Υπενθυμίζεται ότι ο (Bohn, 1882, 37) έχει επισημάνει τους δύο λίθους με το γράμμα «Ε».

¹⁵⁶ (Beulé, 1853, 121), (Bohn, 1882, Πίν. ΙΙ) , (Καβαβιάς & Kawerau, 1906, 131-132, Πίν. Η'). Στον αντίποδα οι νεώτεροι μελετητές της πύλης δεν διαχωρίζουν τον ανατολικό τοίχο του πύργου από τους τρεις εξωτερικούς, αν και έχουν υπόψη τους τις παρατηρήσεις των παραπάνω, βλ. (Τανούλας, 1997, 135, 140, 240-242).

¹⁵⁷ Βλ. κεφ. Β. VIII: Υλική μαρτυρία.

τελευταίου και με τα πολύτιμα στοιχεία που παρέχουν δύο φωτογραφίες¹⁵⁸, οι οποίες λήφθηκαν κατά τις εργασίες αποξήλωσης του οθωμανικού μανδύα.

Στον δυτικό τοίχο, πάνω από τη στρώση των ορθοστατών, αρκετοί από τους λίθους εμφανίζονται με μήκη κατά πολύ μικρότερα των αναμενόμενων¹⁵⁹. Επιπλέον σε αυτές τις περιπτώσεις ο ένας από τους δύο αρμούς ώσεως δεν εμφανίζει την τυπική αναθύρωση μαζί με εντορμία για οριζόντιο σύνδεσμο, αλλά είτε φέρει ενιαία κατεργασία με θραπίνα σε όλη την επιφάνειά του είτε είναι αποκρουσμένος. Τα ίχνη της θραπίνας είναι ταυτόσημα με αυτά που παρατηρούνται στους λίθους της καθ' ύψος συμπλήρωσης του βόρειου πύργου. Επομένως υπάρχει μια πρώτη ένδειξη σύγχρονων επεμβάσεων στον δυτικό τοίχο, οι οποίες φαίνεται να είναι εστιασμένες στην περιοχή της ΝΔ γωνίας¹⁶⁰. Ωστόσο με βάση τα διαθέσιμα φωτογραφικά τεκμήρια διαπιστώνεται ότι πρόκειται για πολύ μεγαλύτερη παρέμβαση.

Η μία φωτογραφία έχει τραβηχτεί εξωτερικά από τα ΝΔ του πύργου και η άλλη εσωτερικά στο ύψος του πλατύσκαλου της μεγάλης κλίμακας (Πίν. 71: 1, 2). Από τις δύο λήψεις γίνεται καταρχάς άμεσα αντιληπτό ότι υπήρχαν τέσσερις δόμοι πάνω από τους ορθοστάτες, αντί τριών σήμερα. Επιπλέον οι λιθόπλινθοι είναι ακέραιες και οι αρμοί τους ακολουθούν το ισόδομο σύστημα δόμησης, χωρίς παρεκκλίσεις, όπως συμβαίνει στην υφιστάμενη κατάσταση. Τα παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η διάταξη του δυτικού τοίχου πάνω από τη στρώση των ορθοστατών αποτελεί στο σύνολό της προϊόν αποκατάστασης. Τούτο τεκμηριώνεται επίσης από τους λίθους στη ΒΔ γωνία. Στη φωτογραφία η γωνιακή λιθόπλινθος της στέψης εμφανίζεται θραυσμένη περίπου στη μέση της, με τη ρωγμή να έχει ανοίξει μερικά εκατοστά. Το ίδιο ισχύει για τον μεθεπόμενο λίθο καθ' ύψος. Στις ίδιες θέσεις σήμερα στον πύργο είναι τοποθετημένοι ακέραιοι λίθοι. Επιπλέον στο πρόσωπο ενός ακόμη λίθου ανάμεσά τους διακρίνεται μια ορθογώνια οπή, η οποία αποτελεί στοιχείο ταυτότητας του Νβ2.2 που βρίσκεται σήμερα στη βόρεια όψη.

Κρίνοντας από την παρατοποθέτηση του Νβ2.2, συμπεραίνεται ότι οι λιθοξόοι του 19^{ου} αι. προέβησαν σε ριζική ανακατανομή του υλικού στους τοίχους. Όσοι από τους λίθους ήταν ήδη κομμένοι στη μέση, δε συγκολλήθηκαν, αντίθετα οι θραυσμένες επιφάνειές τους αναλαξεύτηκαν καταλλήλως με θραπίνα, ούτως ώστε να μετατραπούν σε νέους αρμούς ώσεως. Οι λιθόπλινθοι τοποθετήθηκαν σε τυχαίες στρώσεις, ενίοτε με το εσωτερικό τους πρόσωπο στραμμένο προς τα έξω.

Με βάση τα σχέδια γίνεται άμεσα αντιληπτό ότι στον βόρειο τοίχο, πάνω από τους ορθοστάτες, σωζόταν ολόκληρη μόνο η στρώση της στέψης και επιπλέον τρεις δόμοι

¹⁵⁸ Οι φωτογραφίες προέρχονται από τη Διεύθυνση Εθνικού Αρχείου Μνημείων. Η μία έχει δημοσιευθεί στο (Τσιμποπούλου, 2008, 4 Εικ. 1). Αναδημοσιεύεται έπειτα μαζί με τη δεύτερη φωτογραφία στο (Κουτσαδέλης, 2020, 105 Πίν. 45).

¹⁵⁹ Υπενθυμίζεται ότι οι αγγελαίες λιθόπλινθοι του χορηγικού μνημείου εμφανίζονται σε μήκη ~1.21 m και ~1.29 m.

¹⁶⁰ Βλ. (Ζιρώ, 1996, Πίν. 21), όπου θεωρεί ότι πέντε λίθοι από την πάνω στρώση (Νδ1.4, Νδ.5, Νδ1.6, Νδ1.7, Νν1.8), δύο από τη μεσαία (Νδ2.5, Νδ2.6) και δύο από τη χαμηλότερη (Νδ3.7, Νν1.7) πάνω από τους ορθοστάτες αποτελούν προσθήκες του 1888.

λιθόπλινθων σε μήκος ~1.85 m από τη ΒΔ γωνία¹⁶¹. Σε αντιπαραβολή με την υφιστάμενη κατάσταση διαπιστώνεται ότι οι τρεις πρώτες στρώσεις συμπληρώθηκαν εξολοκλήρου με ακέραιες κατά κανόνα λιθόπλινθους από το χορηγικό μνημείο (Σχ. 18).

Στα σχέδια των Leboutoux και Boitte ο νότιος τοίχος απεικονίζεται σωζόμενος σε όλο το μήκος του και σε ύψος έξι στρώσεων πάνω από τους ορθοστάτες¹⁶². Ωστόσο στην αποτύπωση του Bohn ο τοίχος φαίνεται να έχει αποδιοργανωθεί στην ανατολική γωνία. Ενδεχομένως να μεσολάβησε κατάρρευση, πιθανώς λόγω της ανασκαφής που διενήργησαν οι Καββαδίας και Kawerau στο εσωτερικό του πύργου. Αντιπαραβάλλοντας το σχέδιο με τη φωτογραφία, συμπεραίνεται ότι η κατάσταση επιδεινώθηκε, καθώς πλέον ο μισός τοίχος απεικονίζεται γκρεμισμένος στο ήμισυ του μήκους του. Οι ιστάμενες λιθόπλινθοι βρίσκονται σε θέση απόλυτης ετοιμορροπίας, έχοντας υποστεί στροφή και έντονη μετατόπιση προς νότο, ένα στάδιο πριν την κατάρρευση (Πίν. 71: 2).

Μετά την κατεδάφιση της μεσαιωνικής οχύρωσης ο νότιος τοίχος δέχτηκε δραστική αποκατάσταση. Το γκρεμισμένο τμήμα του συμπληρώθηκε με νέες λιθόπλινθους, ενώ το σωζόμενο στα δυτικά ανακατασκευάστηκε πάνω από τη στρώση των ορθοστατών (Σχ. 20, 21). Ακολουθώντας την ίδια πρακτική που εφαρμόστηκε στους άλλους τοίχους, όσοι λίθοι βρέθηκαν κομμένοι λόγω θραύσης, αναλαξεύτηκαν κατά περίπτωση στην κατεστραμμένη τους επιφάνεια, ώστε να δημιουργηθούν νέοι αρμοί ώσεως. Συνοψίζοντας, τα τμήματα του νότιου τοίχου που έμειναν άθικτα από την επέμβαση, ήταν οι δύο στρώσεις τοιχοβάτη σε όλο τους το μήκος, όπως και οι δύο ορθοστάτες Nv4.6, Nv4.5.

Για να εξασφαλιστεί η ευστάθεια των τοίχων του πύργου, κατασκευάστηκαν σε στοχευμένες θέσεις, εσωτερικά και εξωτερικά στη βάση του, κτιστές αντηρίδες από λιθοδομή¹⁶³ (Σχ. 20, 21, 22), ενώ προστέθηκαν πέταλα και μεταλλικές σφήνες στους ανοιγμένους αρμούς¹⁶⁴.

Η χρήση των λίθων από το χορηγικό μνημείο στον νότιο πύργο

Τα μέλη από το μνημείο του Νικίου απαντώνται στον νότιο πύργο από τη στρώση N6. Σε αντίθεση με τον βόρειο πύργο, εδώ ο ασβεστόλιθος Ακροπόλεως απουσιάζει εντελώς από την πρώτη στρώση τοιχοβάτη και έχει υποκατασταθεί από πωρόλιθους προερχόμενους από τις παραστάδες και τον θυραίο τοίχο.

¹⁶¹ Οι αποτυπώσεις των Leboutoux και Bohn διασώζουν την ίδια πληροφορία (Beulé, 1853, Πίν. 3), (Bohn, 1882, Πίν. XIX). Στο σχέδιο του Boitte ωστόσο σημειώνεται ένας επιπλέον γωνιακός λίθος καθ' ύψος, αναβιβάζοντας το σύνολο των σωζόμενων στρώσεων σε πέντε (Collections de L' École Nationale Supérieure des Beaux-Arts, αρ. Env 52-06). Βλ. επίσης φωτογραφία της υστερορωμαϊκής πύλης στο (Musée de l' Institut d'Archaeologie classique de Strasbourg, αρ. Gl.I.A.b.155).

¹⁶² (Beulé, 1853, Πίν. 3), (Collections de L' École Nationale Supérieure des Beaux-Arts, αρ. Env 52-06).

¹⁶³ (Καββαδίας & Kawerau, 1906, 133).

¹⁶⁴ Βλ. (Κορρές, 1995, 477, 478 Σημ. 41, 517 Εικ. 22).

Ο Ρωμαίος αρχιτέκτων, έχοντας ίσως ήδη εξαντλήσει στον βόρειο πύργο τους λίθους της ευθυντηρίας με όμοια μεγέθη, μάλλον ήθελε να αποφύγει τη χρήση λίθων με τυχαία μήκη που θα διατάρασσαν την κατανομή των αρμών στις υπερκείμενες στρώσεις. Έτσι προτίμησε να χρησιμοποιήσει εναλλακτικά τους διαθέσιμους ειδικούς τύπους πωρολίθων, το πάχος των οποίων ήταν εξίσου κατάλληλο (~79-77 και ~64). Το γεγονός ότι απόμειναν λίθοι της ευθυντηρίας στη θέση τους στη Νότια Κλιτύ, ένας εκ των οποίων μήκους 2 m, αποδεικνύει ότι η απόφαση αντικατάστασης του ακροπολίτη ασβεστόλιθου με πωρόλιθο είχε ληφθεί ήδη πριν ή κατά τη διάρκεια της διάλυσης του χορηγικού μνημείου.

Με κατάλληλο συνδυασμό των μηκών τους ο αρχιτέκτων πέτυχε το επιθυμητό μήκος πλευράς στον πύργο, διατηρώντας ταυτόχρονα μια ικανοποιητική κατανομή των αρμών στο ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας.

Στη βόρεια όψη η πρώτη στρώση του τοιχοβάτη αποτελείται από έναν μασχαλιαίο στη γωνία (Nδ6.1) και έναν ακόμη βραχύ παραστάδος (Nβ6.2) πλαισιωμένο εκατέρωθεν από δύο λίθους του θυραίου τοίχου (Nβ6.1, Nβ6.3) (Σχ. 18). Στη δυτική όψη απαντώνται από ένας μασχαλιαίος λίθος σε κάθε γωνία (Nδ6.1, Nδ6.5), ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλονται τρεις επιμήκεις λίθοι παραστάδος¹⁶⁵, αθροίζοντας 7.479 m (Σχ. 22)¹⁶⁶.

Η δεύτερη στρώση τοιχοβάτη (N5) στη δυτική όψη έχει μήκος 7.205 m¹⁶⁷, οπότε θεωρητικά εισέχει ως προς το μέτωπο της πρώτης κατά 13.7 cm στη βόρεια και στη νότια πλευρά¹⁶⁸. Η πλειονότητα των λίθων που την απαρτίζουν προέρχονται από την πρώτη στρώση τοιχοβάτη του χορηγικού μνημείου. Εξαιρέση αποτελούν οι Nδ5.1 και Nδ5.6, οι οποίοι είναι τοποθετημένοι στα δύο άκρα της δυτικής όψης και είναι μέλη των τοίχων παραστάδων του προνάου. Συγκεκριμένα πρόκειται για το ζεύγος βραχέων λίθων της στρώσης «B»¹⁶⁹, που τοποθετήθηκαν μαζί με τις αγelaiές λιθόπλινθους τοιχοβάτη λόγω συμβατότητας του ύψους τους. Αξιοπερίεργο είναι το γεγονός ότι κατέλαβαν τις γωνίες, τη στιγμή μάλιστα που υπήρχαν γωνιακά μέλη τοιχοβάτη προς αξιοποίηση στις συγκεκριμένες θέσεις. Μάλιστα το ένα από αυτά, ο Nδ5.2, από τη ΒΑ γωνία του χορηγικού μνημείου, κατέλαβε θέση αγελαίου λίθου στον πύργο (Σχ. 19). Στη νότια όψη παρατηρείται ακόμη μία παρεμβολή υλικού μη σχετιζόμενου με την πρώτη στρώση τοιχοβάτη του μνημείου. Πρόκειται για τον Nν5.6, ο οποίος λόγω διαστάσεων αναγνωρίστηκε ως ορθοστάτης του βόρειου τοίχου παραστάδος, τοποθετημένος οριζόντια στον πύργο με ορατή την κάτω έδρα του (Σχ. 20).

¹⁶⁵ Ο Nδ5.2 από τη στρώση «Γ», ο Nδ5.3 από την «Ε» και ο Nδ5.4 από την «Ζ». Υπενθυμίζεται ότι τα γράμματα βρίσκονται λαξευμένα στο εσωτερικό τους πρόσωπο.

¹⁶⁶ Χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι ανοιγμένοι αρμοί, η διάσταση προκύπτει από το άθροισμα του μήκους των λίθων: Nδ6.1-1.297, Nδ6.2-1.6305, Nδ6.3-1.63, Nδ6.4-1.629, Nδ6.5-1.293 m.

¹⁶⁷ Το μήκος προκύπτει από το άθροισμα του μήκους των λίθων: Nδ5.1-0.981, Nδ5.2-1.315, Nδ5.3-1.299, Nδ5.4-1.295, Nδ5.5-1.322, Nδ5.6-0.989.

¹⁶⁸ Λόγω ανοιγμένων αρμών η εσοχή προς βορρά μετράται στα 11 cm.

¹⁶⁹ Δηλαδή ένας από τον κάθε τοίχο παραστάδος.

Η δυτική όψη του νότιου πύργου στη στάθμη των ορθοστατών έχει μήκος 7.05 m¹⁷⁰ και εισέχει θεωρητικά ως προς το μέτωπο του τοιχοβάτη κατά ~8 cm στην κάθε πλευρά. Σε αντίθεση με την αντίστοιχη όψη του βόρειου πύργου, στη μία από τις δύο γωνίες και συγκεκριμένα στη ΒΔ προβάλλει λίθος με το πάχος του. Στη νότια όψη του πύργου σώζονται σήμερα δύο ορθοστάτες, ένας από τον βόρειο πλευρικό τοίχο του σηκού και ένας από τον οπίσθιο ανατολικό. Μαζί με τον γωνιακό λίθο που προβάλλει με σόκορο στην όψη, καταλαμβάνουν τα μισά από τα διαθέσιμα τρέχοντα μέτρα του τοίχου. Το διάστημα που απομένει, ενδεχομένως να συμπληρωνόταν από τους δύο λανθάνοντες ορθοστάτες της στρώσης¹⁷¹. Εναλλακτικά εκεί μπορεί να βρισκόταν ο έτερος ορθοστάτης από τον θυραίο τοίχο του μνημείου, ακολουθώντας παρόμοια διάταξη με τη βόρεια όψη του βόρειου πύργου.

Με δεδομένο ότι το υλικό των υπερκείμενων στρώσεων έχει αναδιαταχτεί ριζικά στο πλαίσιο των επεμβάσεων του 19^{ου} αι., η περιγραφή της υφιστάμενης κατάστασης στερείται νοήματος. Από το κείμενο του Bohm γίνεται κατανοητό ότι τηρήθηκε από το ρωμαϊκό συνεργείο η ορθή σειρά των δόμων, όπως αυτή υπαγορευόταν από το αριθμητικό σύστημα σήμανσης. Επιπλέον, κρίνοντας από τις δύο φωτογραφίες πριν από την πλήρη αποξήλωση του οθωμανικού μανδύα, φαίνεται ότι ακολούθησαν κατά το δυνατόν το ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας, το οποίο είχε ως σημείο αναφοράς τους κάθετους αρμούς της στρώσης των ορθοστατών.

Ανατολική όψη νότιου πύργου

Ο ανατολικός τοίχος του νότιου πύργου είναι θεμελιωμένος σε λιθόδεμα, το οποίο αποτελείται από ποικίλα θραύσματα λίθων και μαρμάρων αναμειγμένων με ερυθρωπό ασβεστοκονίαμα (Πίν. 73: 1, Σχ. 17). Σε αυτή τη ζώνη παρεμβάλλονται επίσης δύο ακέραια κομμάτια, μία πώρινη λιθόπλινθος και από πάνω της ένα μαρμάρινο γωνιακό μέλος, ίσως μικρό επιστύλιο¹⁷². Στο νότιο άκρο της θεμελίωσης είναι ορατός ο φυσικός βράχος, κοκκινωπός, εύθριπτος σχιστόλιθος, ο οποίος λόγω κατωφέρειας του εδάφους προς τα βόρεια, βυθίζεται κάτω από το λιθόδεμα.

Η ευθυντηρία του τοίχου αποτελείται σε όλο το μήκος της από μάρμαρα, συνολικά επτά, κυρίως κυανού χρώματος. Τα τέσσερα από αυτά, από μάρμαρο Υμηττού, φέρουν ομοειδή χαρακτηριστικά που φανερώνουν την κοινή τους προέλευση. Τα ύψη τους είναι 32.8 cm, πρακτικά ένας δωρικός πόδας, ωστόσο τα μήκη τους διαφέρουν¹⁷³. Προς το εσωτερικό του πύργου η σωζόμενη ορατή παρειά του Na7.6 φέρει αναθύρωση, ενώ τα πρόσωπα των υπόλοιπων λίθων της ομάδας χαρακτηρίζονται από τον καθ' υψος διαχωρισμό της επιφάνειάς τους σε δύο

¹⁷⁰ Δε λήφθηκαν υπόψη οι ανοιγμένοι αρμοί, το άθροισμα προκύπτει μόνο από το μήκος των λίθων που είναι: Nβ4.4-0.568, Nδ4.1-1.292, Nδ4.2-1.298, Nδ4.3-1.297, Nδ4.4-1.297, Nδ4.5-1.298 m.

¹⁷¹ Ένας προερχόμενος από την ανατολική όψη του χορηγικού μνημείου και ένας από μία πλευρική.

¹⁷² Το μέλος έχει ενσωματωθεί στη θεμελίωση με την άνω έδρα του ορατή, η οποία φέρει ίχνη καταργασίας από βελόνι και ξοίδα. Επίσης σημειώνεται εντορμία για σύνδεσμο σχήματος Π στη γωνία, όπου διατηρείται κομμάτι του σιδήρου. Επιπλέον σώζεται σιδερένιος γόμφος μαζί με το μολύβι του μέσα στην αντίστοιχη εντορμία.

¹⁷³ Na7.1 – 1.145 m, Na7.2 – 0.8195 m, Na7.3 – 0.755 m (σωζόμενο)/~0.855 m (αποκατεστημένο), Na7.6 – 1.082 m, ο οποίος όμως προβάλλει στην όψη με τον αρμό ώσεως, επομένως η διάσταση αντιπροσωπεύει το πλάτος του.

οριζόντιες ζώνες. Η κάτω είναι επίπεδη, καλά κατεργασμένη με οδοντωτό εργαλείο, ενώ η επάνω έχει αφεθεί με άπεργο, δημιουργώντας έτσι μια έντονα προεξέχουσα ύβωση (Πίν. 73: 1, Σχ. 17). Με εξέταση στον νότιο αρμό του, διαπιστώνεται ότι και ο Na7.6 διαθέτει την ίδια διάρθρωση στο αρχικό ορατό του πρόσωπο. Στον εν λόγω λίθο η θέση της προεξοχής αντιστοιχεί άνω προς την ταινία επαφής της αναθύρωσης, επομένως συμπεραίνεται ότι οι λίθοι δεν είναι τοποθετημένοι ανάποδα στον τοίχο. Οπότε το άπεργο στο άνω μέρος του ορατού προσώπου τους αποτελεί χαρακτηριστικό της κατασκευής προέλευσης. Τόσο το υλικό όσο και ο χαρακτηριστικός τρόπος διαμόρφωσης των ορατών παρειών παρουσιάζουν έντονες ομοιότητες προς τις δύο βαθμίδες του κρηπιδώματος στο γειτονικό βάθρο του Αγρίππα. Με δεδομένο ότι στην ευρύτερη περιοχή υπήρξαν τουλάχιστον τρία όμοια βάθρα για τέθριππο¹⁷⁴, όλα χρονολογούμενα στην ελληνιστική εποχή, δεν αποκλείεται οι λίθοι να προέρχονται από ένα εξ αυτών, ίσως εκείνο προ της στοάς του Ευμένους. Με το παραπάνω σύνολο ίσως σχετίζεται και ο Na7.5 διαστάσεων 72.3X31.9 cm. Αν και το ύψος του διαφέρει κατά 9 mm από τους υπόλοιπους, η ορατή του επιφάνεια χαρακτηρίζεται επίσης από δύο επάλληλες οριζόντιες ζώνες με διαφορετική κατεργασία, με τη διαφορά στην προκειμένη περίπτωση ότι το άνω μέρος δε φέρει προεξέχον άπεργο, παρά μόνον χτυπήματα από χοντρό βελόνι.

Η στρώση ολοκληρώνεται από δύο μη σχετιζόμενα μέλη με το προηγούμενο σύνολο. Πρόκειται για τον Na7.7, διαστάσεων 57X49 cm, από πεντελικό μάρμαρο, που έχει τοποθετηθεί ανάποδα. Το ορατό πρόσωπο είναι λείο και κοσμεύεται από εγχάρακτο στεφάνι ελιάς, πάνω από το οποίο αναγράφεται «Η φυλή των ιππέων»¹⁷⁵, ενώ από κάτω του υπάρχει αλάξευτος αγκώνας (Πίν. 73: 3). Τα παραπάνω δείχνουν ότι πιθανόν πρόκειται για βάση αναθήματος. Ο Na7.5 είναι από μάρμαρο Υμηττού διαστάσεων 0.616X0.316 m. Πρόκειται για βάση στήλης, που έχει τοποθετηθεί ανάποδα στον τοίχο. Τούτο διαπιστώνεται, διότι το πρόσωπο του λίθου προεξέχει ελαφρώς του λιθοδέματος, οπότε διακρίνεται στην κάτω παρειά το χαρακτηριστικό επίμηκες λάξευμα, το οποίο καταλαμβάνει το 1/3 του συνολικού πλάτους του. Η ορατή παρειά φέρει ίχνη οδοντωτού εργαλείου.

Η αμέσως επόμενη στρώση, ο τοιχοβάτης της ανατολικής όψης, απαρτίζεται από τέσσερις πωρόλιθους, ίδιων περίπου διαστάσεων (Σχ. 16, 17). Οι Na6.2 και Na6.5 στις δύο άκρες προέρχονται από το ίδιο σύνολο, μια περίοπτη βαθμίδα κοσμημένη χαμηλά με οριζόντια υποτομή¹⁷⁶, μέρος ίσως μια σύνθετης βάσης (Πίν. 73: 2). Οι

¹⁷⁴ Στη νοτιοανατολική γωνία του Παρθενώνα (Κορρές, 1994β, 139 και Εικ. 1), μπροστά από τη στοά του Αττάλου στο μέσον του μήκους της (Travlos, 1971, 505) και σχέδιο του W. Eliot (1973, ASCSA Digital Archives, αρ. PD 119- DA3322), ενώ το τρίτο πιθανολογείται από τον Μ. Κορρέ (προφορική επικοινωνία) ότι βρισκόταν μπροστά από τη στοά του Ευμένους.

¹⁷⁵ Σε σχέδιο του (Bohn, 1882, Πίν. XIX) φαίνεται πως και η εξωτερική πλευρά του λίθου, σήμερα αφανής, είχε παρόμοιο στεφάνι συνοδευόμενο από επιγραφή.

¹⁷⁶ Na6.2 – 1.334 m, Na6.5 – 1.458 m. Το ύψος τους είναι 0.314 και το πλάτος τους ~0.80. Η υποτομή έχει ύψος 3.9-4 cm και παρακολουθείται τόσο εσωτερικά όσο κι εξωτερικά του πύργου. Ο Na6.5 μάλιστα είναι ο ακροτελεύτιος λίθος, καθώς η υποτομή παρατηρείται και κατά μήκος της βόρειας στενής του όψης, ωστόσο στη δυτική παρειά του σταματά στα 12.5 cm πριν το νότιο πέρας της. Ο Na6.2 φέρει στις δύο στενές παρειές του αναθύρωση.

Να6.3, Να6.4¹⁷⁷, φέρουν επιμελή κατεργασία μόνο στο εξωτερικό τους πρόσωπο. Εσωτερικά ο Να6.3 είναι κατεργασμένος με βελόνι, ο Να6.4 έχει θραυστεί σε όλο το μήκος του. Η προέλευσή τους είναι απροσδιόριστη.

Στις επόμενες στρώσεις το μέτωπο του τοίχου βρίσκεται σε εσοχή 9.5 cm ως προς αυτό του τοιχοβάτη. Στους δόμους Να4, Να5 κατά κύριο λόγο περιλαμβάνονται οι λίθοι της βόρειας παραστάδος του χορηγικού μνημείου του Νικίου¹⁷⁸, οι οποίοι απαντώνται ανά ζεύγη, δηλαδή ένας επιμήκης μαζί με έναν βραχύ (Σχ. 17). Οι αρμοί ώσεως στους επιμήκεις λίθους παραστάδος είναι στραμμένοι προς το εσωτερικό. Παρ' όλα αυτά η φροντίδα για τη συνεκτική εικόνα του εξωτερικού προσώπου του τοίχου αναιρέθηκε με την μάλλον άκριτη τοποθέτηση δύο άλλων μελών. Ο βραχύς λίθος παραστάδος Να5.2, ίσως λόγω περιορισμένου χώρου στη στρώση, ενσωματώθηκε εγκάρσια, με αποτέλεσμα να προβάλλει στην όψη με τη στενή παρειά του, που έχει αναθύρωση και εντορμία για σύνδεσμο. Ίδιου τύπου με τον προηγούμενο είναι ο Να4.4 από τη στρώση της στέψης, ο οποίος φέρει τη διακοσμητική υποτομή στο εξωτερικό πρόσωπο. Με δεδομένο ότι είναι ο μόνος που διαθέτει το συγκεκριμένο στοιχείο στον τοίχο, αποτελεί παράδοξο γιατί δεν τοποθετήθηκε έτσι, ώστε να το κρύβει προς το εσωτερικό του.

Η στρώση Να3 είναι ψηλότερη των υπολοίπων. Το ύψος της φαίνεται ότι υπαγορεύτηκε από τον Να3.5, ο οποίος διαμορφώνει τη μετάβαση τόσο προς τον μαρμάρινο θυραίο τοίχο όσο και προς τον νότιο τοίχο του πύργου. Τα μέλη της δεν προέρχονται από το μνημείο του Νικίου, ούτε έχουν κάποια σχέση μεταξύ τους. Μάλιστα το ύψος του Να3.2 (78 cm) διαφέρει σημαντικά από αυτό των Να3.3 (70.5 cm) και Να3.2 (72 cm) γεγονός που προκάλεσε μια ανακολουθία στους οριζόντιους αρμούς των επόμενων στρώσεων.

Το πρόβλημα γίνεται άμεσα αντιληπτό στο ανώφλι της εισόδου στον πύργο. Η άνω απόληξη του λίθου Να2.2 βρίσκεται κατά 7.5 cm ψηλότερα αυτή του Να2.3 ακριβώς απέναντι (Σχ. 16). Η υψομετρική διαφορά που προκύπτει, αποσβένεται με την παρεμβολή δύο θραυσμάτων μετόπης από το μνημείο του Νικίου, τοποθετημένων οριζόντια (Πίν. 55: 5, 6). Έτσι προκύπτει ένα ενιαίο επίπεδο έδρασης για τον λίθο Να1.3, ο οποίος αποτελεί το ανώφλι του ανοίγματος. Ωστόσο οι αμέσως επόμενοι λίθοι της στρώσης προς τον βορρά τοποθετούνται απευθείας στον από κάτω δόμο, χωρίς την παρεμβολή άλλων πλακοειδών μελών, επομένως το πρόβλημα της υψομετρικής διαφοράς ανακύπτει εκ νέου σε διαφορετική θέση για τη στρώση Να1. Ομοίως στον Να3.2 οι επικοπές στην άνω και κάτω παρειά του νότιου άκρου του, κατά πάσα πιθανότητα προορίζονταν να αντιμετωπίσουν αντίστοιχες ανισοσταθμίες

¹⁷⁷ Να6.3 – 1.38X0.321, Να6.4 – 1.361X0.33.

¹⁷⁸ Εξάιρεση αποτελεί το θραύσμα Να4.6 από αγελαία λιθόπλινθο, η οποία βάσει του λαξευμένου γράμματος που σώζεται στο εξωτερικό της πρόσωπο, προέρχεται από τη στρώση «Γ». Ο Να4.1 αποτελεί προσθήκη νέου υλικού στο πλαίσιο των εργασιών του 1888. Πλάι της τοποθετήθηκαν τα θραύσματα δύο λίθων του χορηγικού μνημείου (Να4.2, Να4.3), έτσι ώστε να συμπληρωθεί η στρώση, σε αντικατάσταση ενός επίμηκους λίθου παραστάδος νοτίως του Να4.4. Επίσης ο Να4.1 εδράζεται πάνω στην τεμαχισμένη λιθόπλινθο Να5.1 από τον δόμο «Θ», η οποία επίσης τοποθετήθηκε εκεί από τους λιθοξόους του 19^{ου} αι.

των οριζόντιων στρώσεων¹⁷⁹, καθώς όμως δε σώζονται λίθοι από αυτό το τμήμα του τοίχου, δεν μπορούν να εξαχθούν ουσιαστικά συμπεράσματα.

Επιστρέφοντας στην καθ' ύψος εξέταση του τοίχου, οι δύο ανώτερες σωζόμενες στρώσεις του ανατολικού τοίχου (Να2, Να1) απαρτίζονται από λίθους του θυραίου τοίχου του χορηγικού μνημείου¹⁸⁰. Με εξαίρεση τον Να2.5 όλοι οι υπόλοιποι έχουν το πρόσωπο με την επιμελημένη διάστικτη κατεργασία προς το εσωτερικό του πύργου (Σχ. 16, 17)¹⁸¹. Λαμβάνοντας υπόψη τις υπόλοιπες όψεις των πύργων –με εξαίρεση την ανατολική του βόρειου– γίνεται φανερό ότι οι οικοδόμοι ήταν σε θέση να διακρίνουν τα πρόσωπα με τη διάστικτη κατεργασία ως προς αυτά με το οδοντωτό εργαλείο και να φροντίζουν να τα τοποθετούν πάντοτε στην εξωτερική παρειά του τοίχου. Η μόνη ανάλογη περίπτωση ανακολουθίας παρατηρήθηκε στον βόρειο πύργο, η οποία, όπως αναφέρθηκε προωτέρα, οφείλεται πιθανότατα σε ανακατασκευή των τοίχων ύστερα από κατάρρευση. Ενδέχεται και στην προκειμένη περίπτωση η εξήγηση να είναι η ίδια. Μια ανακατασκευή μάλιστα θα μπορούσε να δικαιολογήσει και το φαινόμενο της ασυνέχειας των οριζόντιων αρμών, ειδικά εάν θεωρηθεί ότι ο Να3.2 τοποθετήθηκε σε αντικατάσταση ενός άλλου λίθου με χαμηλότερο ύψος, συμβατό με αυτό του δόμου Να3.

Τέλος θα πρέπει να γίνει νύξη για τη μορφή του ανοίγματος προς τον ισόγειο θάλαμο του νότιου πύργου. Οι παραστάτες του κατά τον Ζιρώ ορίζονται από το βόρειο άκρο του Να5.3 και από το νότιο σωζόμενο του Να5.4¹⁸². Γνωρίζοντας όμως πλέον την προέλευση των Να5.4 και Να4.5 –επιμήκης και βραχύς λίθος παραστάδος αντίστοιχα– το αποκατεστημένο μήκος τους μετατοπίζει τη βόρεια παρειά της εισόδου κατά 19 cm νοτιότερα, οπότε αυτό πλέον συμπίπτει με τον ορατό αρμό ώσεως στα αριστερά του Να2.3¹⁸³. Εκεί μάλιστα παρατηρούνται δύο ορθογώνιες εντορμίες, η μία πάνω από την άλλη, οι οποίες κατά πάσα πιθανότητα σχετίζονται με την προσαρμογή του ξύλινου κασώματος της θύρας (Πίν. 73: 4, Σχ. 45)¹⁸⁴. Έτσι το

¹⁷⁹ Βάσει της φωτογραφικής λήψης του 1888 (Πίν. 71: 2) το νότιο άκρο του Να2.2 ταυτίζεται με το όριο της επικοπής στην άνω παρειά του Να3.2, επομένως αυτή σχετίζεται με την τοποθέτηση των λίθων της υπερκείμενης στρώσης.

¹⁸⁰ Εξαίρεση αποτελεί ο Να2.4, που είναι μαρμάρινος και δε φαίνεται να σχετίζεται με το μνημείο του Νικίου.

¹⁸¹ Στην υφιστάμενη κατάσταση του ανατολικού τοίχου και ο Να2.2 έχει στραμμένο το πρόσωπο με τη διάστικτη κατεργασία προς τα έξω, είναι ωστόσο προφανές από τη φωτογραφική λήψη του 1888 (Πίν. 71: 2) ότι ο λίθος καθαιρέθηκε και έπειτα ανατοποθετήθηκε αντιστρόφως, δηλαδή με την αρχικά εσωτερική παρειά του προς τα έξω.

¹⁸² Επιπλέον θεωρεί ότι η πλειονότητα της ανωδομής του ανατολικού τοίχου αποτελεί προϊόν ανακατασκευής του Καββαδία από διάσπρατο υλικό. Συγκεκριμένα αναφέρει τους Να1.3, Να1.4, Να2.2, Να2.3, Να3.2, Να4.4, Να5.2 και προτείνει την ανάταξή τους σε άλλες όψεις, προκειμένου να αποκατασταθεί η θεωρούμενη αρχική μορφή του τοίχου (Ζιρώ, 1996, 3, Πίν. 25, 26). Οι παρατηρήσεις και τα συμπεράσματα του Ζιρώ αναπαράγονται έπειτα και από τον (Θωμά, 2002, 11-12, 90). Παρ' όλα αυτά η εξέταση των ανωτέρω λίθων και η φωτογραφία του 1888 (Πίν. 71: 2) αποδεικνύουν ότι βρέθηκαν σε αυτή την κατάσταση και ότι οι παρεμβάσεις αφορούν κυρίως στο νότιο άκρο του τοίχου.

¹⁸³ Επομένως ο Να2.3 δεν αποτελεί προϊόν αναστήλωσης του Καββαδία, σύμφωνα με την εκτίμηση του (Ζιρώ, 1996, Πίν. 25), αλλά βρίσκεται στην αρχική του θέση, δηλαδή όπως ακριβώς απεικονίζεται στη φωτογραφία του 1888 (Πίν. 71: 2).

¹⁸⁴ Η κάτω εντορμία έχει διαστάσεις 15.5X8.2 cm. Η άνω 14.2X6.6 cm και βρίσκεται 6.8 cm ψηλότερα. Η ποιότητα της λάξευσης μαζί με το γεγονός ότι καταλαμβάνουν και τμήμα που αντιστοιχεί

άνοιγμα προκύπτει 70 cm, αντί 96 cm στον βόρειο πύργο. Επίσης καθίσταται προφανές ότι οι λίθοι πάνω από τον Na5.3 τοποθετήθηκαν σε μια περίοδο κατά την οποία η πρόσβαση στον ισόγειο θάλαμο θα πρέπει να είχε πλέον καταργηθεί¹⁸⁵, αφού πρακτικά καθιστούν το άνοιγμα απροσπέλαστο σε άνθρωπο.

Επομένως προκύπτει ακόμη μία ένδειξη υπέρ του ενδεχομένου ανακατασκευής μέρους του ανατολικού τοίχου, καθώς έτσι θα μπορούσε να δικαιολογηθεί η παράδοξη υφιστάμενη διάρθρωση του νότιου παραστάτη της εισόδου, η οποία σύμφωνα με τα διαθέσιμα τεκμήρια δε φαίνεται να αποτελεί προϊόν σύγχρονης επέμβασης. Με την παραπάνω παραδοχή το άνοιγμα θα μπορούσε στην αρχική του μορφή να είναι ίδιο με το αντίστοιχο στον βόρειο πύργο, δηλαδή ~95 cm. Σύμφωνα με αυτή την παραδοχή και οι λίθοι Na5.2, Na5.3 αποδίδονται σε μια μεταγενέστερη ανακατασκευή του τοίχου, καθώς στην αρχική φάση ο μεν Na5.3 θα βρισκόταν τουλάχιστον 25 cm νοτιότερα, ο δε Na5.2 είναι πολύ πιθανό να ήταν κανονικά τοποθετημένος παρά μήκος, δηλαδή με ορατά τα επιμελημένα του πρόσωπα και όχι με τους αρμούς ώσεως, όπως παρατηρείται στην υφιστάμενη κατάσταση.

Η ύπαρξη ορόφου στους πύργους

Σύμφωνα με τα συμπεράσματα των έως τώρα σχετικών ερευνών, οι πύργοι στην αρχική τους οικοδομική φάση αποκαθίστανται με έναν θάλαμο πάνω από το συμπαγές βάθρο έδρασης, η πρόσβαση στον οποίο γίνεται ισόπεδα από το πλατύσκαλο κατάληξης της ρωμαϊκής κλίμακας (Πίν. 74: 1)¹⁸⁶. Για τη στέγαση προτείνεται οριζόντιο βατό δώμα, με περιμετρικό στηθαίο και επάλξεις. Στη συγκεκριμένη στάθμη οι πύργοι δεν επικοινωνούν μεταξύ τους, καθώς δεν υπάρχει περίδρομος που να τους ενώνει, οπότε διαθέτουν ανεξάρτητη πρόσβαση. Ειδικά για το δώμα του βόρειου πύργου προτείνεται ένας διάδρομος, που οδηγεί εκεί απευθείας από τη στάθμη του δεύτερου πλατύσκαλου της ρωμαϊκής κλίμακας στο ύψος της βάσης του πύργου της Νίκης, δεδομένο το οποίο καθορίζει στις έως τώρα προτάσεις γραφικής αποκατάστασης το συνολικό ύψος των πύργων.

Σε επόμενη οικοδομική φάση, ίσως τον 4^ο ή 5^ο αι. μ.Χ., κατασκευάζεται ένας διάδρομος, που επιτρέπει την κυκλοφορία μεταξύ των δύο πύργων και καταλαμβάνει όλο τον χώρο του κάτω πλατύσκαλου της ρωμαϊκής κλίμακας (Πίν. 74: 2)¹⁸⁷. Η στάθμη του νέου δαπέδου ορίζεται περί το 1 m χαμηλότερα από το δώμα των πύργων, όπως μαρτυρείται από τις τετράγωνες δοκοθήκες για τον ξύλινο φορέα του στο εξωτερικό πρόσωπο του ανατολικού τοίχου στον βόρειο πύργο.

στην κατακόρυφη ταινία επαφής, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για στοιχεία μη σχετιζόμενα με το μνημείο του Νικίου. Παρόμοιο ζεύγος εντορισμών, ανάλογων διαστάσεων, εντοπίστηκε σε θραύσμα λίθου επίσης από τον θυραίο τοίχο του χορηγικού μνημείου (Πίν. 74: 5, Σχ. 45) και κατά πάσα πιθανότητα συνανήκει με τον Na2.2.

¹⁸⁵ Πρόκειται για τους λίθους Na4.4, Na3.2, Na2.2.

¹⁸⁶ (Τανούλας, 1997, 265-266, Σχ. 48-49).

¹⁸⁷ (Τανούλας, 1997, 276, Σχ. 50-51), ο οποίος είναι διστακτικός ως προς τη χρονολόγηση του διαδρόμου νεώτερα από τον 4^ο αι. μ.Χ., διότι αυτός θα απέκρυπτε τα Προπύλαια από το οπτικό πεδίο των εισερχομένων στην Ακρόπολη. Επίσης θεωρεί αμφίβολη μια ξύλινη κατασκευή μετά τον 5^ο αι., όπου κατά πάσα πιθανότητα θα είχε οικοδομηθεί ημικυλινδρικός θόλος.

Αρκετούς αιώνες αργότερα, κατά τη Μέση Βυζαντινή εποχή, η ξύλινη στέγαση του διαδρόμου αντικαθίσταται σε όλο το μήκος της από ημικυλινδρικό θόλο με οπτόπλινθους, ενώ παράλληλα γίνεται προσθήκη ενός ορόφου στους πύργους, κατασκευασμένου κυρίως από οπτοπλινθοδομή με παρεμβαλλόμενες μεμονωμένες στρώσεις λίθων (Πίν. 74: 3)¹⁸⁸. Στο πλαίσιο του ίδιου έργου ή υστερότερα επί Φραγκοκρατίας, οικοδομήθηκαν στον ισόγειο θάλαμο του βόρειου πύργου οι οκτώ ισχυροί πεσσοί, οι οποίοι φέρουν τόξα και θόλους στήριξης του υπερκείμενου πατώματος (Πίν. 74: 4)¹⁸⁹.

Στις προτάσεις γραφικής αποκατάστασης των διαδοχικών οικοδομικών φάσεων της υστερορρωμαϊκής πύλης που αναφέρθηκαν, η ύπαρξη ορόφου στους πύργους δε διερευνήθηκε ως ενδεχόμενο για την αρχική τους μορφή, διότι το μέγιστο δυνατό ύψος τους υπολογίστηκε κατ' εκτίμηση, σταθμίζοντας εξωτερικές παραμέτρους, όπως η στάθμη του δεύτερου πλατύσκαλου της ρωμαϊκής κλίμακας. Έχοντας πλέον γνώση της αλληλένδετης σχέσης μεταξύ της μορφής των πύργων με τους τοίχους του σηκού από το μνημείο του Νικίου, κρίνεται σκόπιμη μια εκ νέου διερεύνηση της καθ' ύψος διάρθρωσης του δυτικού πυλώνα της Ακρόπολης.

Υποθέσεις για την ύπαρξη και τη μορφή του ορόφου

Οι πύργοι στις υστερορρωμαϊκές οχυρώσεις φέρουν συνηθέστερα δύο ορόφους πάνω από το συμπαγές βάθρο τους, στους οποίους ανοίγονται τοξωτά παράθυρα προορισμένα για βαρέως τύπου βαλλίστρες¹⁹⁰, ενώ ενίοτε παρατηρούνται και τοξοθυρίδες στα χαμηλότερα πατώματα¹⁹¹. Το μέσο ύψος των ορόφων είναι περίπου δέκα ρωμαϊκοί πόδες¹⁹². Η πρόσβαση στο εσωτερικό των πύργων δε γίνεται από το ισόγειο, αλλά από τη στάθμη του περιδρόμου¹⁹³.

Κάνοντας τη θεμελιώδη παραδοχή ότι οι τοίχοι των πύργων οικοδομήθηκαν τηρώντας επακριβώς το αριθμητικό σύστημα σήμανσης των λιθόπλινθων από το

¹⁸⁸ Βλ. (Τανούλας, 1997, 240-241, 286-287, Σχ. 55-56) όπου συσχετίζεται η αναμόρφωση των πύργων με τον Μητροπολίτη Λέοντα Ρέκτορα Σύγκελου (γ' τέταρτο 11^{ου} αι.), ο οποίος σύμφωνα με επιγραφή που εντοπίστηκε στην περιοχή του Αρείου Πάγου, προέβη σε επισκευή ενός πύργου, άγνωστου όμως πού ακριβώς. Στα ίδια συμπεράσματα καταλήγει και ο (Ζιρώ, 1992, 71, Πίν. 39), (Ζιρώ, 1996, Πίν. 12, 15), ο οποίος ωστόσο θεωρεί ότι η επιγραφή από τον Αρειο Πάγο αναφέρεται κυρίως σε εκτεταμένη επισκευή του Νότιου Πυλώνα, αφήνει όμως παράλληλα ανοιχτό το ενδεχόμενο να αποκαταστάθηκε και η πύλη Beulé στο πλαίσιο του ίδιου έργου. Ο (Μπούρας, 2010, 37 και σημ. 130, 39 σημ. 132) δέχεται τη χρονολόγηση του ορόφου του βόρειου πύργου στη Μέση Βυζαντινή εποχή, ωστόσο παίρνει αποστάσεις σχετικά με το εάν η επιγραφή αναφέρεται σε αυτόν ή σε άλλο οχυρωματικό έργο της Ακρόπολης.

¹⁸⁹ Ο Τανούλας (1997, 303, Σχ. 60) χρονολογεί την προσθήκη στην εποχή των De la Roche, καθώς εντοπίζει ομοιότητες στην προσθήκη σταυροθολίων στην Πινακοθήκη περί το 1400 και καταλήγει ότι ήταν ένα έργο με στόχο τη βελτίωση της κατάστασης του βόρειου πύργου, όπου συνέχιζε το φαινόμενο καθίζησης προς τα βορειοδυτικά. Αντίθετα ο Μπούρας (2010, 37 και Εικ. 9) θεωρεί τις προσθήκες σύγχρονες με τη Μέση Βυζαντινή φάση του πύργου.

¹⁹⁰ (Johnson, 1983, 40), (Dey, 2011, 27-28). Για την κατανομή των παραθύρων για βαλλίστρες, έτσι ώστε συνδυαστικά ανά ζεύγος οι πύργοι να δημιουργούν τη βέλτιστη ζώνη πυρός βλ. (Richmond, 1930, 80 Εικ. 14).

¹⁹¹ (Gregory, 1987, 259), (Giese, 2006, 108, 109 Εικ. 100).

¹⁹² (Butler, 1983, 128)

¹⁹³ Χαρακτηριστικό που συνέχισε να έχει εφαρμογή ως και την εποχή του Ιουστινιανού, καθώς αναφέρεται από τον Προκόπιο στο έργο του *Περί Κτισμάτων*, βλ. (Gregory, 1987, 260).

χορηγικό μνημείο, τότε το ύψος τους από τη στάθμη έδρασης του ορθοστάτη, προκύπτει 5.439 m. Επιπλέον, εφόσον είχε αναπτυχθεί πλήρως ο δωρικός θριγκός στην άνω απόληξή τους, το ύψος των εξωτερικών όψεων αναβιβάζεται στα 6.90 m¹⁹⁴.

Σύμφωνα με τα παραπάνω στην υφιστάμενη κατάσταση διατήρησής τους οι πύργοι υπολείπονται ύψους, ο μεν βόρειος τουλάχιστον 2.60 m ή 4.05 m εφόσον υπήρξε στέψη με θριγκό¹⁹⁵, ο δε νότιος 3.07 m ή 4.535 m αντίστοιχα. Σε κάθε περίπτωση το συνολικό ύψος των πύργων επιτρέπει την ύπαρξη δύο ορόφων, οι οποίοι παρέχουν τη δυνατότητα ανάπτυξης περισσότερων λειτουργιών σε δύο στάθμες.

Το σωζόμενο ύψος των πύργων τεκμηριώνει ότι οι ισόγειοι χώροι δε διέθεταν ανοίγματα στην εξωτερική τους περίμετρο, όπως για παράδειγμα τοξοθυρίδες¹⁹⁶, κάτι που επίσης συμπεραίνεται για τον πύργο W6 στο τμήμα της υστερορωμαϊκής οχύρωσης στη στοά του Αττάλου (Πίν. 83)¹⁹⁷. Στον ανατολικό τοίχο κάθε θαλάμου ένα κεντρικό, στενό άνοιγμα παρείχε απευθείας πρόσβαση στο εσωτερικό, πρακτικά ισόπεδα με το πλατύσκαλο της ρωμαϊκής κλίμακας.

Για τη μορφή του ορόφου μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν, καθώς δε σώζεται καμία σχετική ένδειξη. Με δεδομένο ότι οι χώροι στο πρώτο επίπεδο ήταν τυφλοί, θα πρέπει στο επόμενο πάτωμα να υπήρχαν ανοίγματα, είτε τοξοθυρίδες είτε παράθυρα για βαλλίστρες για την υποστήριξη της άμυνας¹⁹⁸. Επίσης είναι άγνωστο εάν ο όροφος ήταν στεγασμένος ή υπαίθριος.

¹⁹⁴ Το ύψος προκύπτει εάν προστεθούν στα 5.439 m το ύψος της στρώσης του επιστυλίου (0.565 m), της δωρικής ζωφόρου (0.681 m) και του γείσου (0.221 m).

¹⁹⁵ Στον βόρειο πύργο τα ύψη λαμβάνονται με αφετηρία την τελευταία αυθεντική διατηρούμενη στρώση των εξωτερικών όψεων, τη B5.

¹⁹⁶ Η υπόθεση του (Townsend, 1982, 225 σημ. 100) περί πιθανής ύπαρξης μιας τοξοθυρίδας στον βόρειο πύργο στη στάθμη του ορθοστάτη, έχει ήδη αποδειχθεί πως είναι εσφαλμένη βλ. Α΄ μέρος, V: Γραφική αποκατάσταση, Γραφική σύνθεση ορθοστατών οπίσθιου τοίχου.

¹⁹⁷ Όπως έχει αναφερθεί ήδη, ο πύργος W6 από τη στάθμη απόληξης του βάθρου έδρασης και άνω έχει οικοδομηθεί με αναχρησιμοποιημένα μάρμαρα προερχόμενα από τη διάλυση ενός μνημείου για τέθριππο, ίδιου τύπου με αυτό του Αγρίππα στην Ακρόπολη. Σε σχέδια περιηγητών (Πίν. 83: 1-3) απεικονίζονται συνολικά έντεκα στρώσεις δομημένες κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα τοιχοποιίας, έξι χθαμαλών και πέντε ψηλών, βλ. (ASCSA Digital Archives, αρ. XXXVI-19, XXXVI-20). Το ύψος που έφταναν δύναται να προσεγγιστεί, καθώς οι λίθοι βρίσκονται σήμερα τακτοποιημένοι στην Αγορά μερικώς αναστηλωμένοι. Οι χαμηλές στρώσεις έχουν ύψος 0.31 m και οι ψηλότερες 0.625 m, οπότε το ύψος προκύπτει 4.985 m, που αντιστοιχεί σχεδόν σε δύο ορόφους, χωρίς ωστόσο να σημειώνονται τοξοθυρίδες ή άλλου τύπου ανοίγματα στη δυτική, κύρια όψη ή στη νότια πλευρική, σε οποιοδήποτε από τα διαθέσιμα σχέδια, στο τμήμα φυσικά που αντιστοιχεί στο ψευδοϊσόδομο σύστημα τοιχοποιίας.

¹⁹⁸ Τούτο θα συνεπαγόταν μια σειρά επιπλέον εργασιών κατά την οικοδόμηση. Στην περίπτωση διάνοιξης τοξοθυρίδων, το πιο πιθανό με ύψος δύο επάλληλων στρώσεων, αρκούσε η μερική απολάξευση εκατέρωθεν των κάθετων αρμών στη μία στρώση και τεμαχισμού της επόμενης καθ' ύψος λιθόπλινθου. Η ύπαρξη παραθύρων θα έπρεπε να είχε εξαρχής προβλεφθεί στον σχεδιασμό. Η θέση του ανοίγματος, όπου επιτυγχάνεται η ελάχιστη εργασία, είναι εκεί όπου παραλείπονται ακέραιες μία ή δύο αελαίες λιθόπλινθοι και τεμαχίζονται ακριβώς στη μέση τα μεταξύ τους ζεύγη παρεμβλλόμενων λίθων. Κατ' αυτό τον τρόπο προκύπτουν τα παράθυρα, χωρίς ουσιαστικά να υπάρχει διατάραξη του ισόδομου συστήματος δομής. Όμως σε αυτή την περίπτωση θα πρέπει να υπάρξει μέριμνα για κατασκευή ανωφλίου, καθώς είτε εμφανίζεται αρμός μεταξύ δύο λίθων στο μέσον του ανοίγματος είτε προκύπτει ολόκληρη λιθόπλινθος να στέκει στον αέρα χωρίς κανένα στήριγμα. Η λύση σε αυτό το πρόβλημα θα μπορούσε να είναι η προσθήκη ανεξάρτητου λίθινου θυρώματος, βλ. (Σχ. 93).

Στην πρώτη περίπτωση το πλέον πιθανό είναι να διέθετε οριζόντιο δώμα, καθώς τούτο επιτρέπει την ανάπτυξη επάλξεων στην κορυφή, παρέχοντας έτσι ένα ακόμη επίπεδο δράσης για τους αμυνόμενους. Η ιδανική στρώση για την έδραση του φορέα της οροφής θα ήταν εν προκειμένω το επιστύλιο, διότι τα μαρμάρινα μέλη του, ειδικά η σειρά των επιτοίχιων του σηκού, έχουν το μισό πάχος από του τοίχου¹⁹⁹, αφήνοντας έτσι ένα επαρκέστατο περιθώριο για την έδραση ξύλινων δοκών. Θέτοντας τη στάθμη του δώματος πάνω από τα επιστύλια, δημιουργείται από τη δωρική ζωφόρο και το γείσο ένα περιμετρικό στηθαίο μέγιστου ύψους περί τα 1.125 m²⁰⁰, το οποίο εργονομικά είναι μεν κατάλληλο για τη λειτουργία επάλξεων, ωστόσο η προεξοχή των γείσων μάλλον περιορίζει το οπτικό πεδίο των αμυνόμενων στη βάση των πύργων. Πάντως στην περίπτωση που το δώμα εδράζεται στη στρώση του επιστυλίου, η στάθμη του μεσοπατώματος αναμένεται να αντιστοιχεί στον μεσαίο καθ' ύψος δόμο «Ζ».

Εξίσου πιθανό είναι ο όροφος να μη διέθετε στέγαση, οπότε να ήταν υπαίθριος, με περιμετρικό τοίχο αντί στηθαίου²⁰¹, παρέχοντας έτσι πλήρη κάλυψη στους υπερασπιστές της Ακρόπολης. Σε αυτή την περίπτωση η ύπαρξη τοξοθυρίδων ή παραθύρων θα ήταν επιβεβλημένη για την εξυπηρέτηση της άμυνας. Τότε η στρώση του επιστυλίου θα ήταν η ιδανική ζώνη για τη στάθμη του ανωφλίου των ανοιγμάτων, οπότε ο δωρικός θριγκός θα είχε πλέον καθαρά διακοσμητικό ρόλο, ως μορφολογική προς τα άνω απόληξη των πύργων. Όσον αφορά στο μεσοπάτωμα, τούτο εκτιμάται ότι βρισκόταν στο μέσο του μεικτού ύψους, που αντιστοιχεί στον δόμο «Ε».

Οι ενδείξεις για την ύπαρξη ορόφου στους πύργους

Παρά το γεγονός ότι οι πύργοι έχουν απωλέσει ουσιαστικά σχεδόν το ήμισυ του μέγιστου δυνατού αρχικού ύψους τους, εντούτοις υπάρχουν στοιχεία που τεκμηριώνουν την ύπαρξη ενός μεσοπατώματος, οπότε το ζήτημα είναι εάν αυτό σχετίζεται με τον υποθετικό όροφο που αναφέρθηκε προτύτερα ή με κάποια μεταγενέστερη οικοδομική φάση.

Ενδείξεις στον βόρειο πύργο

Στον βόρειο πύργο, στην εσωτερική παρειά του δυτικού τοίχου, εντοπίστηκαν τέσσερα ορθογωνικά λαξεύματα, σήμερα γεμισμένα με αργολιθοδομή και κονίαμα (Πίν. 75: 1, Σχ. 15). Το γεγονός ότι αφενός όλα εντοπίζονται σε λίθους της πέμπτης στρώσης λίθων και αφετέρου ότι βρίσκονται, με αποκλίσεις λίγων εκατοστών, στην ίδια στάθμη, φανερώνει πως πρόκειται για δοκοθήκες, οι οποίες περιέπεσαν σε αχρηστία. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται μεταξύ 21.5-24.5 cm πλάτος και ύψος 16.5-20 cm, με το πέλμα της δοκού να βρίσκεται κατά περίπτωση σε ύψος μεταξύ

¹⁹⁹ Σε αντίθεση με τα πόρινα μέλη της ζωφόρου, που καταλαμβάνουν το σύνολο σχεδόν του διαθέσιμου πλάτους.

²⁰⁰ Με την παραδοχή ότι η απόληξη των πύργων διαμορφώνεται με τα πλευρικά γείσα, που διαθέτουν κεκλιμένη άνω έδρα, προκύπτει εσωτερικά μεγαλύτερο ύψος σε σχέση με την εξωτερική όψη, όπου ο θριγκός προβάλλει με ύψος 0.902 m.

²⁰¹ Όπως δηλαδή έχει προταθεί για τους πύργους της Βόρειας Πύλης στην πόλη Blaundos στη Λυκία της Μ. Ασίας βλ. (Giese, 2006, 108, 109 Εικ. 100).

2.69-2.72 m από το σημερινό δάπεδο²⁰². Από τον λίθο Bδ5.4, όπου σώζονται δύο δοκοθήκες στη σειρά, η μεταξύ τους αξονική απόσταση είναι 64.5 cm, σύμφωνα με την οποία υπολογίζονται συνολικά δέκα δοκοί συν επιπλέον δύο, μία σε κάθε άκρο σε επαφή με τους στενούς τοίχους σε βορρά και νότο. Οι αναμενόμενες θέσεις τους παραμένουν σήμερα αφανείς, λόγω των πεσσών στήριξης των μεταγενέστερων θόλων.

Οι ξύλινες δοκοί σχετίζονται επίσης με τον ανατολικό τοίχο του πύργου, καθώς κι εκεί εντοπίζονται δοκοθήκες σε ανταπόκριση με τις αντίστοιχες στα δυτικά, οι οποίες ωστόσο υποδηλώνουν μεγαλύτερη κρέμαση, περί τα 30 cm (Πίν. 75: 2)²⁰³. Παρ' όλα αυτά η μέση στάθμη έδρασης των δοκών είναι κοινή, επομένως συνάγεται ότι στον δυτικό τοίχο οι δοκοθήκες ανοίχθηκαν σε δύο επάλληλες στρώσεις λιθόπλινθων αντί μίας στον ανατολικό. Έτσι η στάθμη, είτε ενός δαπέδου ορόφου είτε ενός δώματος, φαίνεται κατ' ουσίαν να είχε οριστεί στα δέκα πόδια ύψος από το πάτωμα του ισόγειου χώρου, διαιρώντας το μέγιστο εκτιμώμενο ύψος σχεδόν στη μέση.

Υπάρχει ωστόσο ένα σημαντικό δεδομένο, που πρέπει να ληφθεί υπόψη: Ο δυτικός τοίχος του βόρειου πύργου έχει υποστεί καθίζηση 7 cm σε σχέση με τον ανατολικό, οπότε προκύπτουν δύο πιθανά ενδεχόμενα. Εφόσον η καθίζηση του δυτικού τοίχου συντελέστηκε μετά την κατασκευή του μεσοπατώματος, τότε οι δοκοί διέθεταν κλίση προς το εσωτερικό της Ακρόπολης και ως εκ τούτου ερμηνεύονται ως ο φορέας ενός οριζόντιου δώματος, το οποίο διέθετε ρύση 1.5% για τα βρόχινα ύδατα²⁰⁴. Σε αυτή την περίπτωση φαίνεται πιθανότερο το ενδεχόμενο ύπαρξης ενός υπαίθριου ορόφου.

Εάν όμως οι δοκοί προορίζονταν εξ αρχής να ακολουθούν το οριζόντιο επίπεδο, τότε η τοποθέτησή τους εκ των πραγμάτων συντελέστηκε μετά την εκδήλωση του φαινομένου της καθίζησης, το οποίο θα πρέπει να εξελίχθηκε με ταχύτατο ρυθμό ήδη από τις πρώτες δεκαετίες μετά την ανέγερση του δυτικού πυλώνα. Δεν αποκλείεται μάλιστα να αποτελεί ακαριαίο αποτέλεσμα ενός ισχυρού σεισμού και στη συνέχεια έκτοτε να προχωρούσε με πολύ βραδύτερους ρυθμούς.

Επιπλέον στοιχεία συνηγορούν υπέρ της κατασκευής του μεσοπατώματος ύστερα από την καθίζηση του δυτικού τοίχου: Οι τρεις από τις τέσσερις δοκοθήκες έχουν ανοιχτεί σε λίθους από τον δόμο «H», που βρίσκονται τοποθετημένοι στη στρώση B5, η οποία κανονικά θα έπρεπε να έχει λίθους από τον δόμο «Z». Επιπλέον ο Bδ5.4, που φέρει το ζεύγος δοκοθηκών, έχει το ορατό του πρόσωπο με τη διάστικτη κατεργασία, στραμμένο προς το εσωτερικό του θαλάμου (Σχ. 15). Σύμφωνα με τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι οι δοκοθήκες ανοίχθηκαν σε διαταραγμένες στρώσεις, δηλαδή εκεί όπου διαπιστώνεται ευρεία παρατοποθέτηση λιθόπλινθων. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, τούτο ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα των εργασιών μιας εκτεταμένης επισκευής, η

²⁰² Οι διαστάσεις των δοκοθηκών είναι (πλάτος x ύψος / στάθμη: Bδ5.6: 22.5x17.5/2.72, Bδ5.4: 24x16.5/2.73 και 21.5x20/2.69, Bδ5.2: 24.5x17.5/2.71).

²⁰³ Κάτω από τον Βα4.3 μέγιστο πλάτος 30 cm, ύψος δε σώζεται. Κάτω από τον αρμό μεταξύ Βα3.4-Βα3.5: 17x30/2.78, κάτω από τον Βα3.4: 39.5x31.5/2.75, κάτω από τον Βα3.2: 19x20.5/2.85.

²⁰⁴ Το καθαρό άνοιγμα που γεφυρώνουν οι δοκοί είναι 4.635 m, οπότε με 7 cm μεταξύ τους υψομετρική διαφορά προκύπτει η ρύση 1.5%.

οποία θα πρέπει να ακολούθησε ύστερα από ένα υποθετικό συμβάν, που να οδήγησε στην κατάρρευση του πύργου. Εάν επρόκειτο για σεισμό η έντασή του θα ήταν τέτοια, που δεν αποκλείεται να προκαλούσε στιγμιαία ρευστοποίηση του εδάφους, με συνέπεια την απότομη καθίζηση προς δυσμάς.

Ας σημειωθεί ότι η τέταρτη δοκοθήκη έχει ανοιχθεί στον λίθο Βδ5.6, που όντας από το δόμο «Ζ» βρίσκεται στη σωστή στρώση και κατά πάσα πιθανότητα παρέμεινε αδιατάρακτος στη θέση του, ακόμη και μετά την υποθετική ανακατασκευή του πύργου. Επομένως η εκεί δοκός θα μπορούσε να υφίσταται εκ των προτέρων, μαρτυρώντας ότι το μεσοπάτωμα, πριν από την αναμόρφωση του πύργου, βρισκόταν στην ίδια στάθμη. Ίσως μάλιστα στο πλαίσιο των επεμβάσεων να άλλαξε η διαδοκίδωση, οπότε η υφιστάμενη δοκοθήκη να χρειάστηκε διεύρυνση²⁰⁵.

Ενδείξεις στον νότιο πύργο

Ενδείξεις για την ύπαρξη δοκοθηκών εντοπίζονται επιπλέον σε δύο λίθους του νότιου πύργου, προερχόμενους από τη στρώση Ζ²⁰⁶. Ο Νδ1.2 φέρει στην εσωτερική παρειά του ορθογώνιο λάξευμα 19X22.5X14 cm, το οποίο είχε ανοιχθεί στο κάτω μέρος του λίθου, με δεδομένο ότι αυτός είναι σήμερα τοποθετημένος ανάποδα στη θέση του (Πίν. 75: 3, Σχ. 23)²⁰⁷. Παρόμοιων διαστάσεων υποδοχή 22.2X19.2 cm²⁰⁸ εντοπίζεται στην τεμαχισμένη λιθόπλινθο Νν3.6, επίσης λαξευμένη στο κάτω μέρος της (Πίν. 75: 4, Σχ. 21)²⁰⁹.

Στη φωτογραφία από το εσωτερικό του νότιου πύργου πριν από τις εργασίες αποκατάστασής του, κατά μήκος της δυτικής όψης δε διακρίνεται δοκοθήκη σε κανέναν από τους λίθους της στρώσης «Ζ» (Πίν. 71: 2). Ομοίως επί του ανατολικού τοίχου δεν υπάρχουν αντίστοιχα ίχνη στην απαιτούμενη στάθμη. Κατά συνέπεια ο φορέας του πατώματος φαίνεται πως εκτεινόταν κατά την έννοια του μήκους και όχι του πλάτους, γεφυρώνοντας καθαρό άνοιγμα ~6.05 m αντί του βραχύτερου ~4.65 m.

Σε περίπτωση που η κρέμαση των ξύλινων δοκών ήταν αντίστοιχη με αυτών στον βόρειο πύργο, υποχρεωτικώς η λάξευση των υποδοχών τους θα επεκτεινόταν εκτός από τις λιθόπλινθους της στρώσης «Ζ» και στο άνω μέρος των λίθων της «Η». Δε βρέθηκαν ωστόσο μέλη με τα αναμενόμενα ίχνη. Επομένως δεν αποκλείεται στον νότιο πύργο να χρησιμοποιήθηκε ξυλεία μικρότερης διατομής, πιθανώς σε συνδυασμό με μια εγκάρσια κεντρική πρωτεύουσα δοκό στήριξης των υπολοίπων μεγαλύτερης κρέμασης.

²⁰⁵ Είναι άλλωστε η μόνη, της οποίας τα πλευρικά της όρια δεν είναι απόλυτα σαφή.

²⁰⁶ Η απόδοση των λίθων στη στρώση «Ζ» γίνεται με βάση το ύψος τους.

²⁰⁷ Τούτο διαπιστώνεται από το γεγονός ότι στην ορατή άνω έδρα του ο Νδ1.2 δε φέρει καμία εντομία είτε για σύνδεσμο διπλού Τ είτε λύκου.

²⁰⁸ Οι διαστάσεις αριθμητικά είναι πρακτικά ίσες, αλλά επί της ουσίας τα σχήματα διαφέρουν, καθώς στον Νδ1.2 το πέλαμα έχει μήκος 19 cm, σε αντίθεση με τον Νν3.6, όπου 19.2 cm είναι το ύψος της υποδοχής.

²⁰⁹ Ο Νν3.6 διατηρεί τον ανατολικό αρμό ώσεως, όπου διακρίνονται ακόμη κάποια ίχνη του διαβρωμένου σιδερένιου συνδέσμου μορφής διπλού Τ μέσα στην εντομία του, η οποία βρίσκεται στο άνω μέρος του λίθου.

Η ανακατανομή των λίθων του νότιου πύργου σε τυχαίες θέσεις μετά το 1888 καθιστά παρακινδυνευμένη την όποια απόπειρα συσχετισμού και ερμηνείας μερικών άλλων λαξευμένων υποδοχών στο εσωτερικό τους πρόσωπο²¹⁰. Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι σημειώνονται σε διαφορετικές στρώσεις, θα μπορούσαν κάποια από αυτά να ερμηνευθούν ως λαξεύματα για τη στερέωση μιας ξύλινης κλίμακας ανόδου στον όροφο. Πρόκειται ωστόσο για μια υπόθεση που δεν μπορεί να τεκμηριωθεί, αφού είναι άγνωστη η αρχική θέση των επίμαχων μελών.

Συμπέρασμα για την ύπαρξη ορόφου στους πύργους

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία προκύπτει ότι στον βόρειο πύργο και πολύ πιθανά επίσης στον νότιο υπήρξε ένα άγνωστο έως τώρα μεσοπάτωμα, η στάθμη του οποίου δε σχετίζεται με κάποιο από τα διαδοχικά επίπεδα που έχουν τεκμηριωθεί στον ανατολικό τοίχο του βόρειου πύργου. Επειδή και στις δύο περιπτώσεις οι δοκοθήκες εντοπίστηκαν σε λίθους που αντιστοιχούν στον δόμο «Ζ», είναι προφανές ότι ορίζουν ένα κοινό επίπεδο δαπέδου. Δεν μπορεί ωστόσο να διευκρινιστεί εάν αυτό υπήρξε στη συγκεκριμένη στάθμη πριν από την κατάρρευση μέρους του βόρειου πύργου, ή εάν στο πλαίσιο επισκευής του, το νέο πάτωμα καταβιβάστηκε από μian άγνωστη υψηλότερη θέση.

Θυραίος τοίχος υστερορρωμαϊκής πύλης

Σύνοψη των σύγχρονων επεμβάσεων γύρω από την πύλη

Σε αντίθεση με τους πλευρικούς πύργους, ο θυραίος τοίχος της υστερορρωμαϊκής πύλης ελάχιστα διαφέρει στην υφιστάμενη κατάσταση διατήρησής του σε σχέση με τότε που αποκαλύφθηκε από τον Beulé. Τοπικά μόνο διαπιστώθηκαν αντικαταστάσεις ελλειπόντων λίθων στην τοιχοποιία με πωρόλιθο, χωρίς ωστόσο να λαμβάνεται πάντοτε μέριμνα για τη συμβατότητα μεταξύ των υλικών, για παράδειγμα σε στρώσεις αποκλειστικά από μάρμαρο. Επίσης τα τρίγλυφα της ζωφόρου βρέθηκαν με πολλές θραύσεις στις γλυφές, οπότε κρίθηκε σκόπιμη η αποκατάσταση της μορφής τους με συμπληρώσεις από ισχυρή τσιμεντοκονία με προσθήκη χρωστικής²¹¹. Η τοποθέτηση της βαριάς κιγκλιδωτής θύρας, σε αντικατάσταση μιας παλαιότερης ευτελέστερης, πρέπει να έγινε στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αι. Για τη στερέωσή της ανοίχθηκαν εντορμίες στους μαρμάρινους παραστάτες της πύλης, οι οποίοι έκτοτε δέχονται συνεχή μηχανική καταπόνηση²¹².

²¹⁰ Δύο λίθοι από τη στέψη του ορθοστάτη φέρουν, ο μεν Nδ3.2 επίμηκες ορθογώνιο λάξευμα 53.5X11 cm, ο δε Nβ3.4 ένα μικρότερο διαστάσεων 10X16.5 cm. Ο Nβ2.2 από τη στρώση «Θ» φέρει ορθογώνια υποδοχή 4.7X11.5 cm και αρχικά βρισκόταν στη δυτική όψη του νότιου πύργου στη θέση αμέσως μετά τη βόρεια γωνία. Ο Nδ1.2 φέρει πλάι στη δοκοθήκη, για την οποία έγινε ήδη λόγος, ακόμη ένα επίμηκες λάξευμα πλάι σε αυτή, διαστάσεων 17X55 cm, αλλά μικρότερου κυμαινόμενου βάρους 8-10 cm. Τέλος στη δεύτερη στρώση καθ' ύψος του ανατολικού τοίχου, στο εσωτερικό πρόσωπο του λίθου Na5.5 σημειώνεται επίμηκες λάξευμα διαστάσεων 41.8X8 cm.

²¹¹ (Ζιρώ, 1996, 38).

²¹² Τόσο από τις ροπές κατά την κίνηση των θυρόφυλλων, όσο και από τη διαστολή των διαβρωμένων στοιχείων σιδήρου, που είναι πακτωμένα στα μάρμαρα.

Οι σοβαρότερες επεμβάσεις συντελέστηκαν προς το εσωτερικό της Ακρόπολης²¹³, στο πλαίσιο διαμόρφωσης των προσπελάσεων στον χώρο από τον Μπαλάνο, οι οποίες περατώθηκαν το 1934²¹⁴. Το πλατύσκαλο της ρωμαϊκής κλίμακας ακριβώς πίσω από την υστερορρωμαϊκή πύλη υπέστη ριζικές μετατροπές. Η σκάλα έξι βαθμίδων, η οποία οδηγούσε από τη στάθμη του κατωφλίου της πύλης σε αυτή του πλατύσκαλου, αποξηλώθηκε. Μόνος υλικός μάρτυρας της ύπαρξής της είναι το αποτύπωμα των δύο πρώτων βαθμίδων στο πρόσωπο ενός κυανού μαρμάρου Υμηττού, που αποτελούσε μέρος του βόρειου πλευρικού τοιχώματος της σκάλας (Πίν. 75: 5). Η κίνηση των επισκεπτών του χώρου διοχευτεύτηκε προς νότο, όπου κατασκευάστηκε νέα μαρμάρινη κλίμακα καταλαμβάνοντας το φάρδος του πλατύσκαλου. Προς βορρά μια καινούργια διαμόρφωση οδηγούσε προς την είσοδο στο θάλαμο του βόρειου πύργου, μέσω μιας μικρής, στενής σκάλας τεσσάρων βαθμίδων και δύο ακόμη σκαλοπατιών λίγα μέτρα βορειότερα. Ως αποτέλεσμα των παραπάνω εργασιών χάθηκε το εγκάρσιο προς την πύλη νότιο τοίχωμα, που όριζε το πλευρικό όριο των βαθμίδων μπροστά της. Παράλληλα κατέστησαν εντελώς αφανείς οι προεκτάσεις του νότιου τοίχου του βόρειου πύργου και αντίστοιχα του βόρειου τοίχου του νότιου πύργου προς τα ανατολικά, μέσα από τη γραμμή του θυραίου τοίχου, που απεικονίζονται στην αποτύπωση του Bohn²¹⁵. Το ίδιο έργο φαίνεται ότι περιλάμβανε επίσης τη διαμόρφωση μονοπατιών έξω από την υστερορρωμαϊκή πύλη, τα οποία ωστόσο είχαν ουσιαστικά μόνο αισθητικό αντίκτυπο στο μνημείο²¹⁶. Μερικές δεκαετίες αργότερα έγινε διευθέτηση των ενεπίγραφων μαρμάρων στην εσωτερική πλευρά του δυτικού πυλώνα, η οποία διατηρήθηκε ως έχει μέχρι σήμερα²¹⁷.

Περιγραφή του θυραίου τοίχου

Η εξέταση του θυραίου τοίχου της υστερορρωμαϊκής πύλης γίνεται από τα χαμηλότερα, αφανή σήμερα, στρώματα της θεμελίωσης και προχωρά προοδευτικά προς τους ανώτερους δόμους, όπου εκτός από τον τρόπο επανάχρησης των αρχιτεκτονικών μελών από το μνημείο του Νικίου, γίνεται επίσης λόγος περί των υπολοίπων λίθων σε β' χρήση.

Από τη δοκιμαστική τομή που διενήργησε ο Bohn μπροστά από την πύλη, αποφάνθηκε ότι ο θυραίος τοίχος είναι νεώτερος μέχρι τα θεμέλιά του σε σχέση με

²¹³ Βλ. (Ζιρώ, 1996, 5-6), (Θωμάς, 2002, 15-16).

²¹⁴ (Τανούλας, 1997, 258 σημ. 30, 31). Η χρονολογία μαρτυρείται χαραγμένη σε μαρμάρινη πλάκα ακριβώς απέναντι από την πύλη.

²¹⁵ (Bohn, 1882, Πίν. II, XIX), και αντιπαραβολή με σχέδια τομών στο (Ζιρώ, 1996, Πίν. 25, 27).

²¹⁶ (Μαλλούχου-Tufano, 2008, 263 σημ. 662), όπου παρατίθεται έγγραφο με δριμεία κριτική του Ορλάνδου προς τον Μπαλάνο το 1939: «... κακόζηλος και αντιαισθητική διαρρύθμιση της προ της πύλης Beulé ανόδου εις την Ακρόπολιν...». Στο έγγραφο γίνεται λόγος για προσθήκη μαρμάρινων βαθμίδων και τοίχων αντιστήριξης καθώς και για κάλυψη τμημάτων βράχου με τσιμεντοκονίαμα για τη διευκόλυνση προσπέλασης κοινού. Οι παραπάνω πρεμβάσεις, όπως και η μετέπειτα πλακόστρωση των μονοπατιών, κρύβουν μόνο τα κατάλοιπα του οθωμανικού μανδύα και μικρό μέρος του χαμηλότερου τμήματος των βάθρων έδρασης των πύργων, ως εκ τούτου δεν αλλοίωσαν, παρά μόνο απέκρυσαν τεκμήρια, τα οποία στην προκειμένη περίπτωση αφορούν σε πτυχές που είναι εκτός των ορίων της παρούσας εργασίας.

²¹⁷ (Πλάτων, 1965, 22).

τους πύργους²¹⁸. Στο σχέδιο αποτύπωσης που δημοσιεύει, η θεμελίωση του θυραίου τοίχου απεικονίζεται σε τομή και εμφανίζεται να προχωρά σε βάθος έξι στρώσεων κάτω από το κατώφλι της πύλης, μέχρι που συναντά βράχο (Πίν. 12)²¹⁹. Περισσότερο κατατοπιστικό είναι ένα προοπτικό σχέδιο που παραθέτει, όπου εμφανίζεται η εξωτερική όψη του θεμελίου (Πίν. 13: 1)²²⁰. Σε αυτό παρατηρείται μια ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια: Ενώ η στρώση Θ15, του κατωφλιού και η αμέσως υποκείμενη Θ16 είναι συνεχείς σε όλο το μήκος του τοίχου, χαμηλότερα υπάρχει μια σαφής διαφοροποίηση του συστήματος δομής της τοιχοποιίας. Το σκέλος του τοίχου βόρεια του ανοίγματος της πύλης αποτελείται από λιθόπλινθους σε τρεις επάλληλες στρώσεις και εδράζεται σε στρώμα αποτελούμενο από αργούς λίθους ή κάποιου είδους λιθόδεμα. Ο τοίχος διακόπτεται στα νότια από δύο όρθιους ορθογώνιους λίθους, οι οποίοι βρίσκονται στην ίδια ευθεία με τον υπερκείμενο παραστάτη της θύρας, ενώ με διαγράμμιση επισημαίνεται η διαφοροποίηση του υλικού τους σε σχέση με το σύνολο. Το υπόλοιπο ορατό τμήμα του τοίχου προς νότο αποτελείται περισσότερο από ακανόνιστους λίθους και δε φαίνεται να τηρούνται οριζόντιες στρώσεις²²¹. Παρατηρώντας τη γενική κάτοψη της δυτικής πρόσβασης της Ακρόπολης, διαπιστώνεται ότι ο αναλημματικός πολυγωνικός τοίχος της αρχαϊκής ράμπας διέρχεται ακριβώς κάτω από τον βόρειο παραστάτη της πύλης, επομένως συμπεραίνεται πως ο θυραίος τοίχος θεμελιώθηκε εν μέρει πάνω σε αυτή²²². Οι δύο όρθιοι λίθοι, που σηματοδοτούν τη μετάβαση από το κανονικό σύστημα δομής στο ακανόνιστο, αποτελούν το εξωτερικό πρόσωπο του πολυγωνικού τοίχου.

Ένα γενικό εισαγωγικό σχόλιο για την ανωδομή του θυραίου τοίχου αφορά στην ποικίλη προέλευση των λίθων σε επανάχρηση που τον απαρτίζουν, η οποία μαρτυρείται από τα διαφορετικά είδη πώρου και μαρμάρου, διαστάσεων, τρόπου κατεργασίας, οικοδομικών και μορφολογικών στοιχείων. Κύριο μέλημα των οικοδόμων αποτέλεσε η τήρηση ενιαίου ύψους ανά οριζόντια στρώση και ενσωμάτωσης υλικού ίδιων αποχρώσεων. Στις περιπτώσεις που υπήρχαν διαθέσιμοι λίθοι προερχόμενοι από το ίδιο σύνολο, τοποθετήθηκαν ανά ομάδες, ωστόσο παρατηρείται ότι για τη συμπλήρωση κάθε τρέχοντος μέτρου ειδικά στους μαρμαρίνους δόμους, χρειάστηκε η μεγάλη αναζήτηση και διαλογή των κατάλληλων μελών από μια πιθανή πλειάδα μικρών μνημείων, αναθημάτων, κατασκευών.

Οι δύο κατώτερες ορατές στρώσεις σήμερα είναι οι Θ17, Θ16 και αποτελούνται από πώρινους λιθόπλινθους με διαβρωμένα πρόσωπα, που δε σώζουν ίχνη κατεργασίας. Εξάιρεση αποτελούν το κυανίζοντα μάρμαρα Θ16.1, Θ16.2 άγνωστης προέλευσης.

Η πρώτη στρώση με συνεκτικά χαρακτηριστικά είναι η Θ15 (Σχ. 7). Αποτελείται από έξι λίθους, πέντε εκ των οποίων είναι από κυανό μάρμαρο Υμηττού. Οι Θ15.1, Θ15.2, Θ15.3 έχουν την ίδια προέλευση και αποτελούν βαθμίδες ενός περίοπτου βάρθρου

²¹⁸ (Bohn, 1882, 39).

²¹⁹ (Bohn, 1882, Πίν. XIX, XXI).

²²⁰ (Bohn, 1882, Πίν. XX), το οποίο αναδημοσιεύεται αυτούσιο στο (Boetticher, 1888, 19 Εικ. 2).

²²¹ Ίσως εξαιτίας του συγκεκριμένου τμήματος της θεμελίωσης οι (Καββαδίας & Kawerau, 1906, 131) τη χαρακτηρίζουν ως κακής ποιότητας.

²²² (Κορρές, 2021, 70).

κοσμημένες με οριζόντια υποτομή (Πίν. 52: 5, 6). Με αυτό το στοιχείο προβάλλει σήμερα στην όψη μόνο ο Θ15.2, αντίθετα ο Θ15.4 φέρει υποτομή στις δύο αφανείς πλάγιες έδρες του, ενώ ο Θ15.1 είναι τόσο διαβρωμένος στο μέτωπο, που δε σώζει κανένα ίχνος του, αποδίδεται ωστόσο στο ίδιο σύνολο λόγω διαστάσεων²²³. Το κατώφλι της πύλης, ο Θ15.3, επίσης από το ίδιο υλικό, φέρει κατά μήκος του κάτω μέρους του προσώπου του κοιλόκυρτο κυμάτιο, το οποίο υποδεικνύει πως πρόκειται για λίθο στέψης, πιθανώς ενός επίμηκου βάρου. Τη στρώση ολοκληρώνουν οι Θ15.5, Θ15.6. Ο πρώτος, όπως και οι προηγούμενοι, είναι από κυανό μάρμαρο και το πρόσωπό του χωρίζεται σε δύο οριζόντιες ζώνες, με τη χαμηλότερη να εξέχει 3-4 cm από την άλλη. Το ίδιο στοιχείο σημειώθηκε επίσης σε μέλη με παρόμοια χαρακτηριστικά, στην υποθεμελίωση του ανατολικού τοίχου στον νότιο πύργο (στρώση Να7), οπότε μάλλον έχουν κοινή προέλευση. Το μήκος του, όπως φαίνεται από πρώιμες φωτογραφικές απεικονίσεις της πύλης, ήταν το διπλάσιο, αλλά λόγω θραύσης του είχε δημιουργηθεί κενό στην τοιχοποιία, το οποίο συμπληρώθηκε με τον πωρόλιθο Θ15.6 (Πίν. 72: 1, 2).

Η στρώση Θ15.6 κατά τα φαινόμενα ήταν η πρώτη που προοριζόταν να είναι ορατή, καθώς υπάρχουν ενδείξεις ότι μπροστά από την πύλη υπήρξε μια κλίμακα, η οποία καταλάμβανε το σύνολο του μεταπύργιου διαστήματος. Συγκεκριμένα στο πρόσωπο του λίθου Νβ9.1, στο βάθρο έδρασης του νότιου πύργου, παρατηρούνται λαξεύματα για την προσαρμογή βαθμίδων ύψους ~20-21 cm και πατήματος 39-45 cm (Πίν. 75: 6, Σχ. 18). Οι μετρήσεις των ιχνών αποκαθιστούν μια κλίμακα, η οποία καταλήγει σε ένα πλατύσκαλο εκτιμώμενου φάρδους 0.90-1.00 m κατά μήκος του θυραίου τοίχου²²⁴. Αντιστοίχως στο βόρειο βάθρο τα όποια ίχνη υπήρξαν, έχουν χαθεί προ πολλού, καθώς στην επίμαχη περιοχή ανοίχθηκε η είσοδος στο εκδοτήριο εισιτηρίων (Πίν. 70: 5)²²⁵.

Επιστρέφοντας στην καθ' ύψος περιγραφή του θυραίου τοίχου, η στρώση Θ16, πριν τις φθορές και τις σύγχρονες αλλοιώσεις, απαρτιζόταν από επτά πωρόλιθους προερχόμενους από το ίδιο σύνολο, με οριζόντια διακοσμητική υποτομή στο κάτω μέρος τους²²⁶, ύψους 3-3.2 cm (Σχ.7, 8). Τόσο το μπροστινό όσο και το πίσω μέτωπο των λίθων φέρει επιμελημένη, πυκνή, διάστικτη κατεργασία, παρόμοια με αυτή στο μνημείο του Νικίου. Τα μήκη τους εμφανίζονται τυποποιημένα μεταξύ 96-97 cm και

²²³ Στις φωτογραφίες του Stillman (Πίν. 72: 1, 2) διακρίνεται μια σκιά στο δεξί άκρο του, που θα μπορούσε να είναι υποτομή.

²²⁴ Τα ίχνη επισημαίνονται από τον (Ζιρώ, 1996, Πίν. 12, 20), ωστόσο έπειτα στα σχέδια γραφικής αποκατάστασης οι κλίμακες που προτείνονται δεν εκτείνονται μέχρι τους πλευρικούς τοίχους των βάρων.

²²⁵ Πλέον ο τοίχος έχει αποκατασταθεί σε αυτό το σημείο με την προσθήκη νέων λίθων πειραϊκού ακτίτη.

²²⁶ Ο Θ14.1 μαζί με τους γειτονικούς αργούς λίθους φαίνεται ήδη στις φωτογραφίες της πύλης, επομένως πρόκειται για μεσαιωνικό συμπλήρωμα ενός κενού στον τοίχο. Ο Θ14.2 φέρει, σε όσα μέρη του προσώπου του δεν έχουν θραυστεί, την ίδια κατεργασία με τους άλλους λίθους. Βάσει φωτογραφιών έφερε επίσης υποτομή όπως οι υπόλοιποι λίθοι, ενώ αρχικά ήταν μακρύτερος και σε επαφή με τον Θ14.4. Ο Θ14.3 αποτελεί σύγχρονη προσθήκη του τέλους του 19^{ου} αι. Τέλος ο Θ14.7 που ολοκληρώνει τη στρώση, παρουσιάζει την ίδια κατεργασία με τους υπόλοιπους, αλλά το κάτω μέρος του βρέθηκε ήδη στις ανασκαφές κατεστραμμένο, οπότε δε σώζεται η διακοσμητική υποτομή.

τα ύψη εμφανίζουν διακύμανση από 38.5-39.9 cm. Πιθανώς προέρχονται από κτίσμα με ισόδομη τοιχοποιία, στην οποία ο εκάστοτε κάτω οριζόντιος αρμός τονίζεται με το μορφολογικό στοιχείο της υποτομής²²⁷. Η στρώση είναι η μόνη μετά τη στάθμη του κατωφλιού που αποτελείται από πωρόλιθο και επιπλέον φέρει διακοσμητική υποτομή. Τα δύο παραπάνω στοιχεία τη διαφοροποιούν από τις υπόλοιπες, αναδεικνύοντάς την ουσιαστικά ως τον τοιχοβάτη του θυραίου τοίχου της πύλης.

Τη στρώση Θ13 αρχικά καταλάμβαναν έξι λίθοι²²⁸ κυρίως από λευκό μάρμαρο, με εξαίρεση τους Θ13.5, Θ13.6 από κυανό τύπου Υμηττού. Το ύψος της στρώσης είναι σχετικά ενιαίο, σημειώνοντας διακύμανση μεταξύ 40-41.3 cm. Τα εξωτερικά πρόσωπα όλων των λίθων είναι διαβρωμένα τόσο, που δε διακρίνονται πλέον ίχνη της λιθοξοϊκής κατεργασίας τους. Στο πίσω μέρος του Θ13.4 παρατηρούνται ίχνη από οδοντωτό εργαλείο, ενώ στους Θ13.5, Θ13.6 σημειώνονται πυκνά χτυπήματα από βελόνι. Στο μέτωπο του Θ13.5 διακρίνονται πολύ αμυδρά τα κατάλοιπα μιας επιγραφής, που δεν είναι εφικτό να διαβαστεί.

Η στρώση Θ12 απαρτίζεται σχεδόν αποκλειστικά από λευκό πεντελικό μάρμαρο, με εξαίρεση τον Θ12.1 που είναι από υμήττειο. Το ύψος της κυμαίνεται μεταξύ 46.5 και 50.5 cm. Η προέλευση των λίθων ποικίλλει. Οι Θ12.2, Θ12.4 φέρουν στην εσωτερική όψη τους αναθηματικές επιγραφές²²⁹, επομένως αποτελούν μέρος απλής βάσης αφιερώματος ή συνθετότερου βάθρου. Αν και δεν έχει επιγραφή, το ίδιο συμπέρασμα μπορεί να εξαχθεί επίσης για τον Θ12.1, ο οποίος είναι τετράγωνος σε κάτοψη και εμφανίζει λεία τα δύο ορατά του πρόσωπα. Η πίσω όψη του Θ12.5 φέρει λεία αναθύρωση και ζεύγος εντορμιών διπλού T. Στο μπροστά πρόσωπο, αν και είναι διαβρωμένο, διακρίνονται ίχνη από λεπτό οδοντωτό εργαλείο. Ο λίθος θα μπορούσε να είναι μέρος ενός επίμηκουσ αλλά στενού βάθρου ή μέρος της παραστάδος ενός μαρμάρινου κτηρίου.

Η στρώση Θ11 είναι σημαντικά χαμηλότερη σε σχέση με τις προηγούμενες, με ύψος 20.5-22.5 cm, αποτελούμενη κυρίως από λευκά μάρμαρα. Όλα τα εξωτερικά πρόσωπα των λίθων είναι σε μεγάλο βαθμό διαβρωμένα. Στην εσωτερική πλευρά οι περισσότεροι λίθοι έχουν εντελώς λείες επιφάνειες, με εξαίρεση τον Θ11.1, όπου διακρίνονται τα ίχνη πολύ λεπτού οδοντωτού εργαλείου και τον Θ11.5 με χτυπήματα από βελόνι. Άξιοι αναφοράς είναι οι Θ11.4 και Θ11.6 (Πίν. 52: 1, 2). Στο κάτω μέρος τους φέρουν οριζόντια διακοσμητική υποτομή ύψους 2.7 cm. Στις άνω έδρες τους διακρίνεται μια λεία ζώνη πλάτους 8.5 cm, η οποία στον γωνιακό λίθο Θ11.4

²²⁷ Όπως οι λιθοπλινθοί από τον σηκό του Αρχαίου Ναού, σήμερα ενσωματωμένες στο βόρειο τείχος της Ακροπόλεως.

²²⁸ Οι Θ13.2 και Θ13.3 αποτελούν σύγχρονη προσθήκη και αντικατέστησαν ένα λευκό μάρμαρο.

²²⁹ Θ12.2: «ὑπὲρ τῷ ἕοος καὶ ἑαυτῆς ἀνέθηκεν». Πρόκειται για τον δεύτερο στίχο της επιγραφής IG II² 4883, (Μαλούχου & Ματθαίου, 2017, 24). Ο πρώτος στίχος, που σήμερα δεν είναι ορατός, λόγω ανύψωσης της στάθμης σύγχρονου πλακόστρωτου, ανέφερε: «Ἰπάρχη Μαντιθέο Θορικίῳ θυγάτηρ». Θ12.4: «[Κα]λλίας Ἀναξικράτος – – →», πρόκειται για την επιγραφή IG II² 3824 (ΜΑ13272) (Ματθαίου & Μαλούχου, 2012, 11). Η θέση των σωζόμενων γραμμάτων στον λίθο επιτρέπει την ολοκλήρωση της επιγραφής στο διαθέσιμο μήκος, δεν αποκλείεται ωστόσο αυτή να εκτεινόταν σε δύο τεμάχια. Τέλος χάρη στις δύο παραπάνω επιγραφές διαπιστώνεται επιπλέον το γεγονός ότι οι λίθοι τοποθετήθηκαν ανάποδα στη στρώση.

μειώνεται στο εγκάρσιο σκέλος της στα 4 cm και φανερώνει ότι η υπερκείμενη στρώση λίθων βρισκόταν σε εσοχή ως προς το κατακόρυφο μέτωπο της πρώτης. Στο υπόλοιπο της επιφάνειας διακρίνεται κατεργασία από βελόνι σε συνδυασμό με οδοντωτό εργαλείο. Εντός της παραπάνω ζώνης, στους αρμούς, σημειώνονται εντορμίες από οριζόντιους συνδέσμους διπλού T. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για δύο λίθους από την ίδια βαθμίδα ενός επιμήκους, σύνθετου βάρους. Η πολύ μικρή εσοχή της επόμενης στρώσης δεν επιτρέπει την απόδοσή τους στην κρηπίδα ενός κτίσματος, πόσο μάλλον στο χορηγικό μνημείο του Νικίου²³⁰.

Η στρώση Θ10 αποτελεί κύριο μορφολογικό στοιχείο της σύνθεσης του θυραίου τοίχου, καθώς διαφοροποιείται αισθητά από το σύνολο, αποτελούμενη αποκλειστικά από σκουρόχρωμους, τεφροκύανους ασβεστόλιθους, με πιθανή προέλευση την Ελευσίνα. Έχοντας υπόψη την καθ' ύψος διάρθρωση του θυραίου τοίχου, εάν η στρώση Θ14 θεωρείται ο τοιχοβάτης και εάν τρόπον τινά οι τρεις επόμενες Θ13, Θ12, Θ11 μπορούσαν να χαρακτηριστούν καταχρηστικά ως μια ενιαία ζώνη ορθοστατών, τότε η Θ10 αποτελεί τη στέψη τους, πάνω από την οποία ακολουθούν οι «κοινές» μαρμάρινες λιθοπλινθοί. Οι τρεις λίθοι Θ10.2, Θ10.6, Θ10.7 έχουν μήκη 1.60, 1.555, 1.225 m αντίστοιχα και ύψος 27.6-27.8 cm. Τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό πρόσωπο είναι λείοι, φέροντας πυκνά ίχνη από πολύ λεπτό οδοντωτό εργαλείο. Ο Θ10.3 προέρχεται από ένα διαφορετικό σύνολο (Πίν. 76: 1). Εκτός από το γεγονός ότι έχει ελαφρώς τραχύτερη υφή και πιο σκούρα απόχρωση από τους προηγούμενους, φέρει επιγραφή στη νότια πλάγια έδρα του²³¹, η οποία βρίσκεται σε επαφή με τους παραστάτες του ανοίγματος (Σχ. 12). Επομένως πρόκειται για μια ανεπίγραφη βάση σχεδόν τετράγωνη σε κάτοψη. Τέλος ο λίθος Θ10.1 που ολοκληρώνει τη στρώση, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους λίθους είναι από κυανό μάρμαρο, γεγονός που δε γίνεται μακροσκοπικά αντιληπτό, αφού οι επιφάνειες έχουν συναφή απόχρωση.

Οι επόμενες τρεις στρώσεις Θ9, Θ8, Θ7 αποτελούν το κύριο σώμα του θυραίου τοίχου και αποτελούνται αποκλειστικά από σχετικά μεγαλύτερα πεντελικά μάρμαρα.

Η Θ9 έχει ύψος μεταξύ 64.7-67.4 cm κι αποτελείται από τέσσερις λίθους, των οποίων οι εξωτερικές επιφάνειες, τουλάχιστον στην εσωτερική πλευρά όπου διατηρούνται

²³⁰ (Βερσάκης, 1913, 78-79, 83 Εικ. 8) απέδωσε τα μέλη στο χορηγικό μνημείο. Ας σημειωθεί ότι η φωτογραφία που απεικονίζει έναν από τους δύο λίθους με την έδειξη «B», έχει τοποθετηθεί εκ παραδρομής ανάποδα στη δημοσίευση, με αποτέλεσμα να σημειώνεται ο Θ6.3 ως λίθος στυλοβάτη, ενώ στην πραγματικότητα ο Βερσάκης εννοεί τον Θ11.6.

²³¹ Ο λίθος έχει τοποθετηθεί ανάποδα. Η μεταγραφή όσων γραμμάτων διακρίνονται είναι:

Η β
μον
υιόν β—
—α και ευν

Το γράμμα Α εμφανίζεται με τεθλασμένη την οριζόντια γραμμή, ενώ το Ε είναι ορθογώνιο, με τη μεσαία γραμμή να έχει μήκος περίπου το 1/3 των άλλων δύο. Πιθανόν παρόμοια διατύπωση με την IG Π² 3445:

ὁ δῆμος
βασιλ[έ]α Πτολεμαῖον βασιλέως Ἰούβα
υἱ[ό]ν, βασιλέως Πτολεμαίου ἔκγονον
ἀρετῆς ἔνεκεν καὶ εὐνοίας τῆς εἰς ἑαυτόν.

αδιάβρωτες, είναι λείες. Ο Θ9.1 παρουσιάζει τη μεγαλύτερη ποικιλία από ίχνη λιθοξοϊκών εργαλείων, τα οποία ενδεχομένως σχετίζονται με το σβήσιμο κάποιας επιγραφής. Ο Θ9.2 δεν παρουσιάζει κάποιο αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό πέρα από δύο βαθιά ορθογώνια λαξεύματα κοντά στο νότιο άκρο του. Ο Θ9.3 είτε αποτελεί μια αυτόνομη ενεπίγραφη βάση²³², είτε μέρος ενός συνθετότερου συνόλου. Τέλος ο Θ9.4 έχει λείο το ανατολικό του πρόσωπο με ίχνη λεπτού οδοντωτού εργαλείου, ενώ φέρει χαμηλά τα κατάλοιπα ενός αγκώνα που έχει σπάσει. Στη δυτική όψη του λίθου, στο τμήμα που διεισδύει στο πάχος του βόρειου τοίχου του νότιου πύργου, σώζεται μέρος αναθύρωσης, η έκταση της οποίας δεν μπορεί να προσδιοριστεί λόγω έντονης φθοράς της εκτεθειμένης επιφάνειας.

Η επόμενη στρώση Θ8 αποτελείται από έξι πεντελικά μάρμαρα. Τα τέσσερα εμφανίζονται σε ίδια σχεδόν μήκη μεταξύ 1.078 m και 1.095 m και ενιαίο ύψος 77 cm, οπότε θα πρέπει να έχουν κοινή προέλευση. Επιπλέον οι Θ8.3 και Θ8.5, που σώζονται σε καλύτερη κατάσταση, διατηρούν κατά μήκος του κάτω οριζόντιου αρμού καμπύλη αποφυγή, στοιχείο που κατά πάσα πιθανότητα υπήρξε επίσης στους άλλους δύο λίθους. Τα μάρμαρα φαίνεται ότι αποτελούν μέρος μιας ισόδομης τοιχοποιίας. Κρίνοντας από το ύψος τους είναι πιθανότερο πως πρόκειται για ορθοστάτες²³³. Η αποφυγή στο κάτω μέρος τους προτάσσει το ενδεχόμενο ενός συνθετότερου τοιχοβάτη, ίσως ιωνικού ρυθμού²³⁴. Η στρώση ολοκληρώνεται με έναν συγκριτικά στενότερο λίθο στο κάθε άκρο, χωρίς κάποιο αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό.

Η στρώση Θ7, η τελευταία πριν από το ανώφλι της πύλης, αποτελείται από πέντε μαρμάρια μέλη, δύο στο νότιο σκέλος της και τρία στο βόρειο. Οι λίθοι Θ7.1 και Θ7.5 στα άκρα φέρουν στην εσωτερική όψη τους αδρή κατεργασία με βελόνι, αντίθετα οι υπόλοιποι έχουν λεία πρόσωπα. Στην εξωτερική όψη ο βαθμός φθοράς είναι τέτοιος, που δεν επιτρέπει τη διάκριση ποιότητας κατεργασίας. Μόνη εξαίρεση αποτελεί ο Θ7.5 που στο νότιο ήμισυ από λεία η επιφάνεια γίνεται αδρή με χτυπήματα από βελόνι. Ο λίθος Θ7.4 είναι αξιοσημείωτος, καθώς πρόκειται για μια στήλη, στην οποία απολαξεύτηκαν άτεχνα τα κυμάτια της βάσης, ενώ διατηρήθηκαν λόγω ασήμαντης προεξοχής στη στέψη (Πίν. 76: 2). Μέρος της άνω έδρας του Θ7.3 και του Θ7.4 χρειάστηκε να απολαξευτεί κατά 8 και 6.5 cm αντίστοιχα, ώστε να πατήσει πάνω τους ο Θ6.4, το ανώφλι της πύλης.

²³² Άριστομένης Άριστοκλέους.
Λε[υ]κονοεύς

Πρόκειται για την επιγραφή IG II² 6724 (MA 13273) (Ματθαίου & Μαλούχου, 2012, 13)

²³³ Στα ίδια συμπεράσματα είχε καταλήξει και ο Βερσάκης για τους λίθους Θ8.5 και Θ8.3, αγνοώντας τους Θ8.2, Θ8.4 παρά το γεγονός ότι είχαν τις ίδιες διαστάσεις. Λαμβάνοντας υπόψη του το ύψος του επικράνου της παραστάδος από το μνημείο του Νικίου (40.2 cm), θεώρησε ότι οι παραπάνω λίθοι έχουν πρακτικά το διπλάσιο ύψος από αυτό, επομένως προέρχονται από τη στρώση των ορθοστατών του σηκού (Βερσάκης, 1913, 78-80, 83 Εικ. 8, 9). Τέλος υπενθυμίζεται ότι η εικόνα 8, στην οποία φαίνεται ο λίθος Θ8.3, παρατίθεται ανάποδα τοποθετημένη στη δημοσίευση του Βερσάκη.

²³⁴ Με βάση το ίδιο στοιχείο ο (Βερσάκης, 1913, 79 Εικ. 3) προτείνει στη γραφική αποκατάσταση της νότιας όψης του χορηγικού μνημείου σύνθετο ιωνικό τοιχοβάτη με σπείρα και σκοτία.

Ο Θ6.4 φαίνεται ότι βρίσκεται σε τρίτη χρήση στην υστερορωμαϊκή πύλη (Πίν. 76: 3). Οι διαστάσεις του λίθου, αφού προσανατολιστεί στο χώρο ως είχε στην αρχική του κατάσταση είναι: μήκος 2.96 m, ύψος 57 cm, πάχος 44.5 cm. Η άνω έδρα φέρει αρκετές εντορμίες, που σχετίζονται αποκλειστικά με τις προηγούμενες χρήσεις του λίθου (Σχ. 8). Σημειώνονται τρεις εντορμίες για ένθεση λύκου, όλες με διατομή «καμπάνας». Οι δύο είναι σχετικά μεγάλων διαστάσεων²³⁵ και είναι ανοιγμένες κοντά στις άκρες του λίθου, ένδειξη ότι χρησίμευαν από κοινού στην ανύψωση του μέλους. Η τρίτη εντορμία είναι μικρότερη 12.5X5 cm και βρίσκεται στο μέσον του μήκους. Σύγχρονοι με αυτή θα πρέπει να θεωρηθούν δύο τετράγωνοι τόρμοι για γόμφο, οι οποίοι διαθέτουν αύλακα μολυβδοχόησης. Στον αριστερό τόρμο η αύλακα διακόπτεται από το εκεί λάξευμα για λύκο, φανερώνοντας έτσι τη μεταξύ τους χρονική διαδοχή. Στον λίθο σημειώνονται ακόμη τρεις εντορμίες για γόμφο, παραλληλόγραμμου σχήματος και μικρότερων διαστάσεων. Επίσης πλάι τους υπάρχει από ένα μοχλοβόθριο. Τέλος στο κάθε άκρο του λίθου σώζεται από μια πλατιά εντορμία για οριζόντιο σύνδεσμο μορφής Π, ενώ στη κάτω έδρα, σήμερα εξωτερικό πρόσωπο του λίθου, σημειώνεται εντορμία για γόμφο στο νότιο άκρο. Η κατεργασία των επιφανειών με βελόνι, το μέγεθος των εντορμιών και το σχήμα των λύκων μάλλον υποδηλώνουν προέλευση από κάποιο ρωμαϊκό μνημείο.

Το ανώφλι της πύλης αποτέλεσε το καθοριστικό στοιχείο στη στρώση του. Αφότου επελέγη το κατάλληλο μαρμάρινο μέλος, ορίστηκε το τελικό ύψος της στρώσης, οπότε προέκυψαν τα εναπομείναντα τρέχοντα μέτρα, που έπρεπε να συμπληρωθούν με υλικό σε β' χρήση. Η διαλογή των λίθων γι' αυτό το σκοπό φαίνεται πως είχε ως μοναδικό ζητούμενο τη συμφωνία με το ύψος της στρώσης. Τούτο γίνεται φανερό τόσο από το χρώμα των μαρμάρων, όσο και από τα πάχη τους. Ενώ στην εξωτερική όψη όλοι οι λίθοι βρίσκονται πρόσωπο με την εξωτερική παρειά του θυραίου τοίχου, στο εσωτερικό ο κάθε ένας εξέχει ανάλογα με το μέγεθός του (Πίν. 76: 4, 5).

Στο νότιο σκέλος της Θ6, πλάι στο ανώφλι είναι τοποθετημένα δύο πεντελικά μάρμαρα. Ο Θ6.6 αποτελεί τη βαθμίδα μιας περίοπτης βάσης, καθώς φέρει οριζόντια υποτομή στο κάτω μέρος των πλαγίων εδρών του (Πίν. 76: 4). Τούτο το μορφολογικό στοιχείο φαίνεται πως σωζόταν και στην εξωτερική ορατή όψη²³⁶. Προς το εσωτερικό ο λίθος προβάλλει με λεία αναθύρωση, την οποία πλαισιώνει αδρή αλλά επιμελής κατεργασία με βελονάκι. Ο Θ6.5 φέρει στην ανατολική όψη του χτυπήματα από βελόνι, ενώ στην βόρεια πλευρική διακρίνεται το αρχικό κύριο πρόσωπο του μαρμάρου που κοσμεύεται με υποτομή ύψους 3 cm. Βόρεια του Θ6.4 σημειώνονται τέσσερις λίθοι, ένας από πεντελικό και οι υπόλοιποι από κυανά μάρμαρα Υμηττού. Μόνο οι τρεις προβάλλουν στην εξωτερική όψη. Ο Θ6.3 είναι ενεπίγραφη σύνθετη βάση (Σχ. 12)²³⁷, τοποθετημένη ανάποδα, καθώς στο κάτω μέρος του διακρίνεται

²³⁵ Η εντορμία στα δεξιά 18.5X9.2 και στα αριστερά 17.5X8.6.

²³⁶ Διακρίνεται μια σκιά στη φωτογραφία του Stillman (Πίν. 72: 1).

²³⁷ Πρόκειται για την επιγραφή IG II² 3870 (MA13275) (Ματθαίου & Μαλούχου, 2012, 11) η οποία αναφέρει:
 Ἄσωποκλ[ῆς] — — — Ἄγρυλῆθεν].
 ἢ ἀδελφῆ Ἄρ — — — — —
 Ἄγρυλῆθεν γ[υνὴ ἀνέθηκεν].

εντορμία για γόμφο μαζί με μολυβδοχόηση για την υπερκείμενη στρώση λίθου (Πίν. 76: 5). Τα ορατά πρόσωπα του λίθου είναι λειασμένα με πολύ λεπτό οδοντωτό εργαλείο. Ο Θ6.2 έχει λεία επιφάνεια, στην οποία δε διακρίνονται ίχνη κατεργασίας. Ο Θ6.1β αποτελεί μικρή βάση στήλης και ο Θ6.1, κρίνοντας από την εντορμία με μολυβδοχόηση στην ορατή όψη του, θα πρέπει να αποτελεί μέρος μιας υψίκορμης βάσης ή πεσσίσκου.

Πάνω από τη στρώση Θ6 ακολουθούν αποκλειστικά αρχιτεκτονικά μέλη σε επανάχρηση από το χορηγικό μνημείο του Νικίου, τα οποία διαμορφώνουν τον επιτοίχιο θριγκό της πύλης, όπως και τη στέψη πάνω από αυτόν.

Έτσι στη στρώση Θ5 επιλέχθηκαν για την εξωτερική όψη τρία επιστύλια από την πρόσοψη του χορηγικού μνημείου (Πίν. 72: 1, 2, Σχ. 7). Τα δύο γωνιακά επιστύλια τοποθετήθηκαν στα άκρα του τοίχου, αφήνοντας ωστόσο ένα κενό 38.5-39.5 cm από τα μέτωπα των πύργων. Ανάμεσα στα δύο μέλη μπορούσε να μπει οποιοδήποτε από τα υπόλοιπα τρία επιστύλια, που έφεραν τη χορηγική επιγραφή, οπότε επιλέχθηκε το αμέσως γειτονικό του γωνιακού Θ5.1 στα ΒΔ του μνημείου. Έτσι προέκυψε κανονική εναλλαγή κανόνων, η οποία με όρους ναοδομίας θα αντιστοιχούσε είτε σε ένα πρόστυλο τετράστυλο ναΐσκο είτε σε δίστυλο εν παραστάσι. Το πάχος των επιστυλίων στην όψη είναι μικρότερο από αυτό του θυραίου τοίχου, οπότε για να συμπληρωθεί η διαφορά τοποθετήθηκαν στην πίσω πλευρά ακόμη τρία επιτοίχια επιστύλια (Πίν. 53: 2, Σχ. 8). Ωστόσο σε αυτή την περίπτωση δε φαίνεται να υπήρξε πρόνοια για κανονική εναλλαγή κανόνων και των μεταξύ τους διαστημάτων, τη στιγμή μάλιστα που αυτό μπορούσε να επιτευχθεί απλώς με αντιμετάθεση μεταξύ του Θ5.5 και Θ5.4²³⁸. Επειδή όμως δε θα ακολουθούσαν τρίγλυφα και μετόπες στην εσωτερική παρειά της πύλης, φαίνεται πως η παραπάνω ασυμφωνία δεν απασχόλησε καθόλου το συνεργείο.

Η στρώση της δωρικής ζωφόρου (Θ4) καλύπτει το σύνολο του μεταπυργίου διαστήματος. Περιλαμβάνει επτά τρίγλυφα και έξι πλήρεις μετόπες, τα οποία σε μήκος αντιστοιχούν στα επιστύλια του δόμου Θ5. Η απόληξη στο κάθε άκρο του τοίχου διαμορφώνεται με μισή μετόπη. Η ουσιαστικότερη παρατήρηση εδώ αφορά στην ασυμφωνία μεταξύ κανόνων και των υπερκείμενων τριγλύφων (Πίν. 56: 2, 58: 1, 72: 2). Το τρίγλυφο Θ4.2 πρέπει να είχε τοποθετηθεί πρώτο στη στρώση με ειδική μέριμνα, έτσι ώστε να αντιστοιχεί όσο το δυνατόν καλύτερα προς τον κανόνα από κάτω του. Στην υφιστάμενη κατάσταση ο λίθος εμφανίζεται μετατοπισμένος κατά 1.1 cm νοτιότερα από την ιδανική θέση. Πρόκειται ωστόσο για διαφορά που αποσβένεται εντελώς εάν απαλειφθούν τα κενά από ρωγμές και ανοιγμένους αρμούς μεταξύ των επιστυλίων.

ἐπὶ ἱερείας Φιλτ[έρας].

²³⁸ Ο Θ5.6 απολήγει δεξιά και αριστερά σε κενό που αντιστοιχεί σε μετόπη. Το ίδιο ισχύει επίσης για τα δύο άκρα του Θ5.5, οπότε εκατέρωθεν του μεταξύ τους αρμού παρατηρείται κενό ίσο προς δύο μετόπες. Ο λίθος Θ5.4 από την άλλη απολήγει στα δύο του άκρα σε κανόνα. Όπως γίνεται αντιληπτό, εάν ο Θ5.4 είχε τοποθετηθεί ανάμεσα στους Θ5.5 και Θ5.6 η αλληλουχία των κανόνων θα ήταν κανονική, χωρίς μάλιστα να υπάρξει καμία μεταβολή στα τρέχοντα μέτρα λίθου της στρώσης.

Αυτό που δεν προβλέφθηκε από το ρωμαϊκό συνεργείο, είναι το γεγονός ότι τόσο τα στοιχεία της ζωφόρου όσο και των επιστυλίων εμφανίζουν μικρές διακυμάνσεις των διαστάσεών τους ως προς τις ιδεατές. Από τη στιγμή που τα μέλη δεν τοποθετήθηκαν ακριβώς ως είχαν στο χορηγικό μνημείο, η απόλυτη αντιστοιχία μεταξύ τριγλύφων και κανόνων δεν ήταν πλέον εφικτή. Ως αποτέλεσμα μάλιστα των επί μέρους μικροαποκλίσεων, το τρίγλυφο Θ4.14 στο νότιο άκρο της στρώσης εμφανίζεται μετατοπισμένο κατά 2.7 cm²³⁹. Ενώ οι όποιες ασυμφωνίες θα μπορούσαν να έχουν κάλλιστα επιλυθεί με κατάλληλες απολαξεύσεις στις μετόπες ή τα τρίγλυφα, εν τέλει φαίνεται πως δεν απασχόλησαν το συνεργείο και ενδεχομένως κρίθηκε ότι είναι εντελώς αμελητέες, καθώς δεν επηρεάζουν δραστικά τη συνολική εικόνα.

Η τοποθέτηση κοινών τριγλύφων πάνω από τους κανόνες στα δύο άκρα της στρώσης Θ5, σημαίνει ότι η ζώνη της ζωφόρου συνεχίζεται πέρα από τα επιστύλια της εξωτερικής όψης για επιπλέον διάστημα μισής μετόπης, καλύπτοντας έτσι πρακτικά όλο το μήκος μεταξύ των πλευρικών πύργων²⁴⁰ (Σχ. 7). Η μία από αυτές, η Θ4.1 βρίσκεται ακόμη στη θέση της, η άλλη φαίνεται πως είχε χαθεί πολύ πριν από τις ανασκαφές του Beulé.

Η στρώση Θ3 αποτελεί τη στέψη του θριγκού της πύλης και απαρτίζεται από οκτώ οριζόντια γείσα, όλα προερχόμενα από το δυτικό αέτωμα του χορηγικού μνημείου, με εξαίρεση το Θ3.1, που αποτελεί καταληκτήριο λίθο στο ανατολικό αέτωμα (Σχ. 7, 62). Όπως έχει ήδη αναφερθεί, τα μέλη από τη δυτική όψη, όσο ακόμη ήταν στη θέση τους έλαβαν στην άνω έδρα τους σήμανση με γράμματα εκατέρωθεν των αρμών, ώστε να μπορούν να ανασυσταθούν σε άλλη θέση με την ίδια σειρά, χωρίς να διακοπεί η ομαλή αλληλουχία προμόχθων και οδών (Πίν. 56: 2). Τα γωνιακά μέλη δεν συμπεριλήφθηκαν στη διαδικασία, επομένως προέκυψαν προς ενσωμάτωση στον θυραίο τοίχο της πύλης εννέα διαθέσιμα μέλη συνολικού μήκους 9.00 m, έναντι 7.46 m που είναι το μεταπύργιο διάστημα. Τελικά αυτό καλύφθηκε από επτά τυπικούς λίθους από το γείσο²⁴¹ μαζί με το βραχύ κομμάτι της καταφραγής (Θ3.6) αφήνοντας ένα κενό 55 cm²⁴². Κατά τον Dinsmoor αντί το συνεργείο να δαπανήσει χρόνο και ενέργεια για να τεμαχίσει ένα από τα δύο γείσα που παρέμειναν εκτός, προτίμησε να ενσωματώσει τον Θ3.1 καταληκτήριο λίθο από τη δυτική όψη²⁴³. Καθώς το μήκος του είναι ~6.5 cm μεγαλύτερο του διαθέσιμου χώρου, προκειμένου να χωρέσει, θα

²³⁹ Το συνολικό μήκος των επιστυλίων Θ5.1, Θ5.2, Θ5.3 είναι 6.686 m, ενώ των τριγλύφων και μετοπών πάνω από αυτά 6.713 m.

²⁴⁰ Αυτός φαίνεται να είναι ο λόγος, για τον οποίο απορρίφθηκαν τα γωνιακά τρίγλυφα για τις παραπάνω θέσεις.

²⁴¹ Τους Θ3.2, Θ3.3, Θ3.4, Θ3.5 που απολήγουν σε οδό στο αριστερό τους άκρο, τον Θ3.6 καταληκτήριο λίθο της στρώσης με οδού εκατέρωθεν μιας προμόχθου και τους Θ3.7, Θ3.8 με οδό στο δεξιό άκρο τους. Η αλφαβητική αρίθμηση εκτείνεται από το «Α» μέχρι και το «Η». Ένα από τα γείσα, που απορρίφθηκαν, με το ζεύγος γραμμάτων «Η-Θ», σώζεται σε δύο θραύσματα (NK4952, NK4953). Το άλλο λανθάνει και θα είχε ένα «Θ» στον αριστερό του αρμό και τίποτε στον άλλο, καθώς γειτνιάζε με γωνιακό μέλος.

²⁴² Τα γείσα αθροίζουν προσεγγιστικά $7 \times 1.0471 + 0.628 = 6.909$ m. Τα κομμάτια που απορρίφθηκαν έφεραν «Η-Θ».

²⁴³ (Dinsmoor, 1910, 465).

πρέπει να λαξεύτηκε ειδική υποδοχή επί του νότιου τοίχου στον βόρειο πύργο²⁴⁴. Ως αποτέλεσμα μεταξύ Θ3.1 και Θ3.2 υπάρχουν δύο οδοί στη σειρά. Τούτη η αναντιστοιχία είναι ασήμαντη συγκρινόμενη με την πλήρη ασυμφωνία τριγλύφων και υπερκείμενων προμόχθων. Πρόκειται για κατασκευαστική αμέλεια που δεν ερμηνεύεται εύκολα, καθώς το επιθυμητό αποτέλεσμα μπορούσε να επιτευχθεί με την τοποθέτηση του Θ3.6 στο μέσον του Θ4.10, έτσι ώστε η πρόμοχθος να συμφωνεί στο ακέραιο με το τρίγλυφο από κάτω της. Με αυτό τον τρόπο, τηρώντας κατά την τοποθέτηση των υπόλοιπων λίθων την αλφαβητική σήμανση των αρμών, νομοτελειακά τα τρίγλυφα στη στρώση Θ4 θα αντιστοιχούσαν προς τις υπερκείμενες προμόχθους, με αμελητέες αποκλίσεις.

Οι παραπάνω αναντιστοιχίες μεταξύ των μορφολογικών στοιχείων φανερώνουν ότι το συνεργείο είχε θέσει άλλες προτεραιότητες, οι οποίες σχετίζονταν με τον τρόπο δόμησης: Οι πέντε ανώτερες σωζόμενες στρώσεις του θυραίου τοίχου κατά κύριο λόγο εφάπτονται στους πύργους και σε δύο μόνο περιπτώσεις εισχωρούν στη μάζα του βόρειου (Πίν. 8)²⁴⁵. Η στρώση Θ5 αποτελεί μια ειδική περίπτωση, διότι είναι η μόνη δίστρωτη του τοίχου. Εκεί τα τρία επιστύλια της εξωτερικής πλευράς έχουν τοποθετηθεί σε απόσταση 38 cm από τις παρειές των πύργων. Ουσιαστικά όμως δεν πρόκειται για διαμπερές κενό, καθώς η σύνδεση των τοίχων εξασφαλίζεται από τα πίσω επιτοίχια επιστύλια, τα οποία εκτείνονται ως τα άκρα²⁴⁶. Έτσι υπήρξε το περιθώριο μετατόπισης των εξωτερικών επιστυλίων, ούτως ώστε να προκύψει η στοιχειώδης αντιστοιχία κανόνων και υπερκείμενων τριγλύφων. Όμως ο παραπάνω «ελιγμός» για την επίτευξη του επιθυμητού μορφολογικού αποτελέσματος δεν κατέστη εφικτό να εφαρμοστεί εκ νέου για τη στρώση των οριζόντιων γείσων, διότι αυτή είναι διάτονη. Εάν τα γείσα είχαν τοποθετηθεί λαμβάνοντας υπόψη τα στοιχεία της δωρικής ζωφόρου, τότε αναπόφευκτα στα δύο άκρα θα προέκυπτε διαμπερές κενό ~23 cm. Τούτο φαίνεται πως δεν ήταν επιθυμητό από το συνεργείο, το οποίο κατέφυγε τελικά σε μια απλούστερη λύση: Η δόμηση είχε ως αφετηρία το νότιο άκρο, όπου το πρώτο μέλος της στρώσης τοποθετήθηκε σε επαφή με τον πύργο, και προοδευτικά προχώρησε προς τα βόρεια, μέχρι την πλήρη συμπλήρωση του διαθέσιμου χώρου.

Στη στρώση Θ.2 ενσωματώθηκαν τέσσερα επιστύλια από την πρόσταση του χορηγικού μνημείου (Πίν. 53: 1, Σχ. 7). Όπως και στη στρώση Θ5 η μορφολογική

²⁴⁴ Προς το εσωτερικό της Ακρόπολης ο λίθος διατηρεί το αρχικό πλάτος του (0.614 m) και μόνο εξωτερικά είναι απομειωμένο κατά ~10 cm, γεγονός που οφείλεται σε αποκόλληση ενός τριγωνικού θραύσματος από τον λίθο. Ο (Dinsmoor, 1910, 465 σημ. 1) εντόπισε αυτό το θραύσμα στα ανατολικά της πύλης και θεωρεί πως η θραύση οφείλεται σε χονδροειδή κατεργασία του ρωμαϊκού συνεργείου, προκειμένου να προσαρμοστεί το μέλος στο κενό των 55 cm. Ωστόσο στο σχέδιο του Lebouteux (Beulé, 1853, Πίν. 4), αλλά και στις δύο φωτογραφίες του Stillman (Πίν. 72: 1, 2) προ των αναστηλωτικών επεμβάσεων του 1888 είναι προφανές πως ο Θ3.1 σωζόταν ρηγματωμένος μεν αλλά ακέραιος στη θέση του. Φαίνεται πως στη διάρκεια των εργασιών της καθ' ύψος συμπλήρωσης του βόρειου πύργου το ετοιμόρροπο θραύσμα απομακρύνθηκε από τη θέση του και μεταφέρθηκε μέσα στην Ακρόπολη.

²⁴⁵ Πρόκειται για το επιστύλιο Θ1.1 και το οριζόντιο γείσο Θ3.1.

²⁴⁶ Συγκεκριμένα το Θ5.6 εφάπτεται στον τοίχο του νότιου πύργου και το Θ5.4 εισέρχεται στη μάζα του βόρειου.

ενότητα επιτυγχάνεται με την ομαλή αλληλουχία κανόνων και των μεταξύ τους διαστημάτων. Πράγματι αυτή παρατηρείται αδιατάρακτη μεταξύ των Θ2.1, Θ2.2, καθώς πρόκειται για επιστύλια της δυτικής όψης που απολήγουν στα άκρα τους σε ήμισυ κανόνα και φέρουν μάλιστα τμήμα της χορηγικής επιγραφής. Η ακολουθία συνεχίζεται προς νότο με το Θ2.3. Τούτο επίσης διαθέτει στη βόρεια απόληξή του μισό κανόνα, αφού προέρχεται από το βόρειο πλευρικό μεταζόνιο της πρόστασης. Από αυτό το σημείο και έπειτα το σύστημα αναπόφευκτα χάνει τη συνέπειά του, διότι το Θ2.3 φέρει στα δεξιά του το ένα δωδέκατο του κανόνα²⁴⁷. Το αμέσως επόμενο επιστύλιο Θ2.4 δεν διαθέτει κανόνα στο αριστερό του άκρο, ενώ το δεξιό τμήμα του κόπηκε, έτσι ώστε να προσαρμοστεί στο κενό μεταξύ του Θ2.3 και του νότιου πύργου. Με δεδομένο ότι ο Θ2.1 εφάπτεται στον βόρειο πύργο, ο Θ2.4 αναγνωρίζεται ως ο καταληκτικός της στρώσης και ως εκ τούτου η φορά δόμησης είναι αντίστροφη σε σχέση με την Θ3, δηλαδή έχει αφετηρία στον βορρά.

Η στρώση Θ1 διαμορφώνει την άνω σωζόμενη απόληξη του θυραίου τοίχου της πύλης. Αποτελείται από τέσσερα μάρμαρα, τρία αγελαία και ένα γωνιακό, προερχόμενα από το αντίθημα των επιστυλίων της πρόστασης, οπότε κοσμεείται από το δωρικό κυμάτιο, το οποίο σχηματίζει τη συνεχή ζώνη της στέγης (Πίν. 53: 1, Σχ. 7). Το Θ1.4 εφάπτεται στον νότιο πύργο, ενώ το Θ1.1 εισέρχεται πλήρως στο πάχος του τοίχου στον βόρειο πύργο. Συμπεραίνεται επομένως ότι η φορά δόμησης είναι η ίδια με τη στρώση του γείσου (Θ.3), δηλαδή με κατεύθυνση από τον νότο προς τον βορρά.

Η σχέση θυραίου τοίχου με τις πλευρικές όψεις των πύργων

Έχοντας ολοκληρώσει την περιγραφή των αρχιτεκτονικών μελών σε επανάχρηση ανά στρώση για τον θυραίο τοίχο, κρίνεται σκόπιμη η περαιτέρω ανάπτυξη του τρόπου σύνδεσής του με τους πύργους, για τον οποίο έχουν ήδη γίνει κάποιες νύξεις προηγουμένως. Στόχος είναι να αποσαφηνιστεί εάν η πύλη οικοδομήθηκε ύστερα από τους πύργους ή εκ παραλλήλου, παρέχοντας έτσι τεκμήρια υπέρ ή κατά της υπόθεσης του Dinsmoor.

Σύνδεση του θυραίου τοίχου με τον βόρειο πύργο

Οι λίθοι στο βόρειο άκρο των στρώσεων Θ17 έως και Θ13 είτε ακουμπούν στη νότια όψη του βάθρου (Θ14.2, Θ17.1) είτε βρίσκονται σε μικρή απόσταση (Θ13.1, Θ15.1, Θ16.1), με το ενδιάμεσο κενό να συμπληρώνεται από μικρότερα λιθοσώματα και κονίαμα (Πίν. 77: 1). Ως εκ τούτου ο δόμος B13, ενιαίου ύψους 91-92 cm στις τρεις πλευρές του βόρειου πύργου, όχι μόνο συνεχίζεται προς τα ανατολικά μέσα στο πάχος του θυραίου τοίχου, αλλά τον διατρυπά προεκτεινόμενος για μήκος 1.93 m,

²⁴⁷ Τα μόνα μέλη που διαθέτουν τα έντεκα δωδέκατα του κανόνα είναι τα γωνιακά, τα οποία προβάλλουν στις όψεις κατά την έννοια του πάχους τους. Ως εκ τούτου δεν υφίσταται κάποιος άλλος τύπος επιστυλίου, που θα μπορούσε να τοποθετηθεί μετά τον Θ2.3 και να προκύψει πλήρης κανόνας.

σταματώντας 1.03 m πριν από την κατάληξη της ρωμαϊκής κλίμακας, σύμφωνα με τα σχέδια αποτύπωσης του Bohn (Πίν. 11)²⁴⁸.

Επομένως, σύμφωνα με τα στοιχεία που αντλούνται από τις κατώτερες στρώσεις λίθων, ο θυραίος τοίχος της υστερορωμαϊκής πύλης φαίνεται πως χτίστηκε, αφότου είχε ολοκληρωθεί το βάθρο του βόρειου πύργου. Επομένως θα πρέπει να εξεταστεί εάν συνηγορούν υπέρ αυτού και οι επόμενοι δόμοι καθ' ύψος.

Η στρώση Θ12 είναι η πρώτη που εισχωρεί στη μάζα του βάθρου κατά ~36 cm, μαζί με την αμέσως επόμενη Θ11 (Πίν. 77: 1, Σχ. 7). Μεταξύ του ελευσινιακού μαρμάρου Θ10.2 και της πρώτης στρώσης τοιχοβάτη Β10 σημειώνεται κενό συμπληρωμένο με αργούς λίθους και κονίαμα²⁴⁹. Το πεντελικό μάρμαρο Θ9.1 συναντά υπό γωνία δύο στρώσεις του βόρειου πύργου. Στη Β10, τη δεύτερη τοιχοβάτη, το Θ9.1 διεισδύει κατά ~34 cm. Ωστόσο ο αμέσως επόμενος ορθοστάτης Βν9.1 βαίνει επί του Θ9.1 για μήκος ~10 cm σε κατάλληλα διαμορφωμένη διαμπερή εγκοπή²⁵⁰. Παρ' όλα αυτά η πλέξη του ορθοστάτη με τον θυραίο τοίχο περιορίζεται σε ελάχιστο ύψος 22.4 cm, καθώς ο πωρόλιθος απολαξεύτηκε στο ανατολικό του άκρο, προκειμένου να πατήσει πάνω το υμήττειο μάρμαρο Βα9.1, το οποίο είναι τελείως αφανές στη δυτική όψη της πύλης (Πίν. 77: 2). Επομένως ο Βν9.1 εκ των πραγμάτων τοποθετήθηκε στη θέση του ύστερα από τον Θ9.1, αλλά πριν τον Βα9.1.

Το πεντελικό μάρμαρο Θ8.1 μήκους μόλις 35.8 cm φαίνεται πως αποτελεί ένα παρέμβυσμα μεταξύ του δόμου Θ8 και του νότιου τοίχου του βόρειου πύργου, στον οποίο απλώς ακουμπά. Ο Θ7.1 προχωρεί στο σώμα της τοιχοποιίας του πύργου κατά 26 cm, ενώ στο πρόσωπό του ακουμπούν οι δύο επάλληλοι καθ' ύψος πωρόλιθοι Βν8.1, Βν7.1. Ο Θ6.1α επίσης εισδύει στον νότιο τοίχο κατά 22.5 cm, ωστόσο μέρος της άνω επιφάνειάς του χρειάστηκε να απολαξευτεί, ώστε να πατήσει πάνω του η λιθόπλινθος Βν6.1. Τούτη αποτελεί μαζί με την αμέσως επόμενη Βν5.1 τις μόνες ουσιαστικά περιπτώσεις, όπου μέλη του πύργου διεισδύουν στο σώμα του θυραίου τοίχου. Η εξήγηση γι' αυτό βρίσκεται στη διάρθρωση των στρώσεων Θ5 και Θ6. Η πρώτη, που αποτελείται από τα επιστύλια του χορηγικού μνημείου, στην εξωτερική όψη δεν έρχεται σε επαφή με τα πρόσωπα των τοίχων από τους πλευρικούς πύργους, αλλά μεσολαβεί κενό στα δύο της άκρα, 38.6 cm βόρεια και 39.4 cm νότια, το οποίο είναι γεμισμένο με αργούς λίθους και κονίαμα. Η υπερκείμενη στρώση της ζωφόρου

²⁴⁸ Βλ. (Bohn, 1882, Πίν. II, XIX). Το ύψος του Β13 αντιστοιχεί στο άνω 1/3 του δόμου Θ15 και στους Θ14, Θ13, τους οποίους υπερβαίνει ελάχιστα κατά 1.5 cm. Στην αποτύπωση της εσωτερικής όψης της πύλης από τον Bohn εμφανίζεται σε τομή ένας εγκάρσιος τοίχος θεμελιωμένος σε αργούς λίθους, ο οποίος αποτελείται από μία και μόνο στρώση λίθων, το ύψος των οποίων υπερβαίνει ελάχιστα αυτό των Θ14 και Θ13 συνδυασμένων, ενώ η άνω παρειά τους βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με την άνω απόληξη της στρώσης Β13. Ο Bohn στην κάτοψή του δείχνει ως ενιαίο τον νότιο τοίχο του βόρειου πύργου μέσα κι έξω από την πύλη. Δεν μπορεί να οδηγήθηκε στο συμπέρασμα τούτο, παρά μόνο διαπιστώνοντας ότι τόσο το ανατολικό όσο και το δυτικό σκέλος του τοίχου δεν διακόπτονται από τον μαρμάρινο τοίχο της πύλης.

²⁴⁹ Στο εσωτερικό πρόσωπο του τοίχου ωστόσο η στρώση συνεχίζεται βόρεια με το Θ10.1 από μάρμαρο Υμηττού.

²⁵⁰ Πρόκειται για μια ορθογωνική απότμηση της βόρειας άνω γωνίας του Θ9.1 μήκους 34.6 cm και ύψους 28.5 cm. Προς την εσωτερική πλευρά του λίθου πατά σε αυτή την εγκοπή ο πωρόλιθος Βα10.1.

έχει μήκος όσο το μεταπύργιο διάστημα, επομένως οι ακραίοι πωρόλιθοι με τρίγλυφα ακουμπούν στο πρόσωπο των πύργων. Έτσι η λιθόπλινθος Bv6.1 προχωρεί στο πάχος του θυραίου τοίχου μέχρι να συναντήσει το εσωτερικό, αφανές πρόσωπο του επιτοίχιου επιστυλίου Θ5.4. Η αμέσως επόμενη Bv5.1 διατρυπά τον τοίχο προβάλλοντας με τον αρμό ώσείως της στην εσωτερική, ανατολική όψη. Μάλιστα το επιστύλιο Θ5.4 απολαξεύτηκε στο βόρειο άκρο του, ακριβώς για να εδραστεί εκεί η Bv5.1 (Πίν. 77: 3).

Όσον αφορά στις ανώτερες στρώσεις του θυραίου τοίχου, παρά το γεγονός ότι καταλήγουν σε αναστηλωμένο τμήμα τοίχου του βόρειου πύργου, το σύστημα πλοκής των λίθων παρακολουθείται με ευκολία. Το γείσο Θ3.1 εισείχε στον βόρειο πύργο κατά $\sim 10 \text{ cm}^{251}$, το επιστύλιο Θ2.1 ακουμπούσε στο πρόσωπο του νότιου τοίχου, ενώ το αντίθετο επιστύλιο Θ1.1 εισερχόταν σε αυτόν κατά 71.5 cm. Ας σημειωθεί ότι το διακοσμητικό κυμάτιο στέψης δεν απολαξεύτηκε για την παραπάνω ζώνη παρά την έντονη προεξοχή του, αντίθετα βρίσκεται σε πολύ καλή κατάσταση διατήρησης λόγω της προστασίας που είχε όντας εντοιχισμένο. Δημιουργούνται ερωτήματα για την εγκάρσια συναρμογή του Θ1.1 με τις λιθόπλινθους του βόρειου πύργου, στην οποία το δωρικό κυμάτιο θα αποτελούσε οπωσδήποτε πρόσκομμα.

Συνοψίζοντας τα περί εγκάρσιας συνάντησης του θυραίου τοίχου με τον βόρειο πύργο, συμπεραίνεται ότι δεν υφίσταται ουσιαστική λιθοσυμπλοκή μεταξύ του βάρθρου και των κατώτερων δόμων της πύλης, ενώ στην ανωδομή δεν παρατηρείται αμοιβαία εναλλάξ σύνδεση μεταξύ των στρώσεων, κάτι που σε μεγάλο βαθμό οφείλεται και στην πλήρη ασυμφωνία του ύψους τους. Οι απολαξεύσεις στους λίθους Θ9.1, Θ5.4 αποδεικνύουν ότι έλαβαν πρώτοι τις θέσεις τους επί του θυραίου τοίχου και έπειτα ακολούθησε η τοποθέτηση των λιθόπλινθων του βόρειου πύργου, οι οποίες πάτησαν σε αυτούς.

Η σύνδεση του θυραίου τοίχου με τον νότιο πύργο

Όπως παρατηρήθηκε στο βόρειο άκρο του θυραίου τοίχου, έτσι και στο νότιο οι χαμηλότερες στρώσεις Θ17 έως και Θ12 εφάπτονται στο εξωτερικό πρόσωπο του βάρθρου του νότιου πύργου (Πίν. 78: 1). Πρακτικά όμως στην κάθε μία από αυτές το τελευταίο μέλος της σειράς έχει συγκριτικά ελάχιστο μήκος σε σχέση με τα υπόλοιπα, καλούμενο να συμπληρώσει την μικρή απόσταση που προέκυπτε μεταξύ του θυραίου τοίχου και του νότιου πύργου²⁵². Επομένως για τις παραπάνω στρώσεις δεν υφίσταται λιθοσυμπλοκή με τον βόρειο τοίχο του νότιου πύργου. Τούτο επιβεβαιώνεται επίσης από την εξέταση της εσωτερικής παρειάς του βόρειου τοίχου, πάνω στην οποία απλώς εφάπτεται το λιθόδεμα θεμελίωσης του ανατολικού τοίχου του πύργου. Σύμφωνα με το σχέδιο αποτύπωσης του Bohm και ο βόρειος τοίχος φαίνεται πως

²⁵¹ Βλ. (Beulé, 1853, Πίν. 4).

²⁵² Πλάι στο Θ12.6 σωζόταν (Πίν.72: 1, 2) μια πλάκα μαρμάρου, η οποία σφράγιζε το κενό μεταξύ του Θ12.6 και του νότιου πύργου. Τον ίδιο ρόλο επιτελούν οι Θ13.7, Θ14.7. Υπενθυμίζεται ότι ο Θ15.6 αποτελεί προϊόν σύγχρονης συμπλήρωσης και ο Θ15.5 εκτεινόταν κατά 24 cm επιπλέον προς τα νότια, αφήνοντας εκτιμώμενη απόσταση περί τα 28-30 cm από το εξωτερικό πρόσωπο του βάρθρου.

προεκτεινόταν προς τα ανατολικά πέρα από τον θυραίο τοίχο²⁵³. Η προέκτασή του εμφανίζεται θεμελιωμένη σε αργούς λίθους, αλλά σε ψηλότερη στάθμη από το αντίστοιχο σκέλος στα βόρεια. Η δομή του τοίχου επίσης διαφέρει, καθώς αντί μιας υψίκορμης στρώσης σημειώνονται δύο επάλληλες ύψους 57 cm και 47 cm με πάχος 60 cm. Η άνω απόληξη του τοίχου συμπίπτει με τη στάθμη έδρασης του δόμου Θ11 και της πρώτης στρώσης τοιχοβάτη στον νότιο πύργο. Δεν παρατηρείται ωστόσο συμφωνία ύψους των δύο στρώσεων προς αυτές του βάρου, όπως συμβαίνει βόρεια.

Η στρώση Θ11 είναι η πρώτη καθ' ύψος, όπου διαπιστώνεται σύνδεση με τον βόρειο τοίχο του νότιου πύργου (Πίν. 78: 2, Σχ. 7). Το πεντελικό μάρμαρο Θ11.6 και ο ελευσινιακός λίθος Θ10.7 εκτεινόμενα προς τα ανατολικά παρουσιάζουν αλληλεπικάλυψη 45 cm και 42.5 cm αντίστοιχα ως προς το πάχος του βόρειου τοίχου του πύργου. Παράλληλα ο πωρόλιθος Νβ6.1 εισχωρεί ελάχιστα μέσα στη μάζα των Θ10.7 και Θ11.6, στους οποίους έχει λαξευτεί κατάλληλη υποδοχή στο νότιο άκρο τους. Επίσης το εξωτερικό πρόσωπο του Νβ6.1 έχει απολαξευτεί σε όλο το μήκος του χαμηλά σε ύψος ~19 cm, έτσι ώστε η άθικτη επιφάνειά του να αντιστοιχεί προς τη ζώνη ύψους 27 cm των ελευσινιακών λίθων της στρώσης Θ10 στην πύλη. Εσωτερικά του πύργου ο Να7.7 εφάπτεται στο πρόσωπο του Νβ6.1.

Ο Νβ5.1 έχει αναγνωριστεί ως τμήμα λίθου τοιχοβάτη από το χορηγικό μνημείο. Η απολαξευμένη παρειά του εφάπτεται στο μάρμαρο Θ9.4. Επιπλέον στο πίσω μέρος του λίθου παρατηρείται ορθογώνια απότμηση κατά μήκος της άνω ακμής του πλάτους 10 cm και ύψους 17.2 cm, ούτως ώστε να πατήσει πάνω του το βόρειο άκρο του λίθου Να5.5 από τον ανατολικό τοίχο, ο οποίος ως εκ τούτου τοποθετήθηκε ύστερα από τον Νβ5.1 στη θέση του. Το μάρμαρο Θ9.4 εισχωρεί στον βόρειο τοίχο κατά 65 cm, υπερβαίνοντας το πάχος του με αποτέλεσμα να προβάλλει ελάχιστα στο εσωτερικό πρόσωπο του ανατολικού τοίχου του πύργου. Ας σημειωθεί ότι το μέλος διέθετε εξαρχής αναθύρωση στη μία του όψη, η οποία τοποθετήθηκε από το συνεργείο προς την πλευρά της εγκάρσιας επαφής με τον βόρειο τοίχο, έτσι ώστε να καταστεί στο μεγαλύτερο μέρος της αφανής.

Ο ορθοστάτης Νβ4.1 παρουσιάζει την πλέον προβληματική σχέση με τον θυραίο τοίχο (Πίν. 78: 2, Σχ. 18), καθώς μεσολαβεί κενό 21 cm μεταξύ τους, το οποίο δεν είναι αποτέλεσμα καθίζησης²⁵⁴, αλλά επιλογή του συνεργείου: Ο επιμήκης λίθος παραστάδος Να4.7 είναι ο πρώτος πωρόλιθος στην προέκταση του θυραίου τοίχου προς τα ανατολικά, ο οποίος φράσσει τον νότιο πύργο. Το πλεονάζον πάχος του εκδηλώνεται προς το εσωτερικό του πύργου και επιπλέον εισέχει στο πάχος του βόρειου τοίχου κατά 17.5 cm, αφήνοντας έτσι απόσταση 3.5 cm από τον ορθοστάτη Νβ4.1. Ο αμέσως επόμενος καθ' ύψος λίθος, ο Να3.5, έχει πρακτικά ίδιο πάχος με

²⁵³ (Bohn, 1882, Πίν. XIX).

²⁵⁴ Είναι η μόνη στρώση όπου εκδηλώνεται χάσμα αυτού του μεγέθους, οι υπόλοιπες στρώσεις είναι γενικά αδιατάρακτες με ανοιγμένους αρμούς το πολύ 1.5 cm. Επιπλέον σε περίπτωση καθίζησης η ολίσθηση της στρώσης οπωσδήποτε δε θα περιοριζόταν στη στρώση του ορθοστάτη, θα ήταν εξίσου έντονη και στις υπόλοιπες. Ας σημειωθεί ότι το εν λόγω κενό βρέθηκε από τους ανασκαφείς και δεν είναι προϊόν μεταγενέστερων επισκευών, βλ. (Bohn, 1882, XIX) και φωτογραφές του Stillman (Πίν. 72: 1, 2).

τον Na4.7²⁵⁵, οπότε καταλαμβάνει τον ίδιο χώρο μέσα στο κενό. Σύμφωνα με τα παραπάνω προκύπτει ότι η απόσταση των 21 cm μεταξύ του ορθοστάτη Nβ4.1 και των μαρμάρων Θ9.6, Θ8.4 της πύλης είναι αποτέλεσμα της οικοδόμησης του ανατολικού τοίχου του πύργου. Πιο συγκεκριμένα οφείλεται στο ότι οι λίθοι Na4.7 και Na3.5 είχαν λάβει τη θέση τους πριν από την τοποθέτηση του Nβ4.1. Ας σημειωθεί τέλος ότι το κενό χαμηλά στη βάση του ορθοστάτη πληρώθηκε με ένα κομμάτι μαρμάρου ύψους 30 cm²⁵⁶ και ψηλότερα ο αρμός μεταξύ του Nβ4.1 και των Na3.5, Na4.7 γεμίστηκε με θραύσματα οπτοπλίνθων και κονίαμα (Πίν. 78: 4).

Εξετάζοντας την πλοκή της στρώσης Nβ3 με τον θυραίο τοίχο, επανέρχεται στο προσκήνιο ο Na3.5 (Πίν. 78: 3). Ο λίθος προβάλλει στο ανατολικό πρόσωπο του τοίχου με ύψος 70 cm, εκ των οποίων τα 24 cm αντιστοιχούν στον ορθοστάτη Nβ4.1. Ψηλότερα όμως το μεγαλύτερο μέρος της μάζας του λίθου έχει απολαξεντεί προκειμένου να πατήσει πάνω του η λιθόπλινθος της στέψης Nβ3.5, η οποία προχωρεί στο πάχος του ανατολικού τοίχου τόσο πολύ, με αποτέλεσμα ο Na3.5 στα 2/3 του ύψους του (~45 cm) να έχει πάχος μόλις 15 cm²⁵⁷. Στη συγκεκριμένη στρώση παρατηρείται και πάλι ότι η τοποθέτηση των λίθων του βόρειου τοίχου έπεται αυτής στον ανατολικό.

Η αμέσως επόμενη στρώση Nβ2 αποτελεί στο μεγαλύτερο μέρος της ανακατασκευή του 1888, ωστόσο η επαφή με τον θυραίο τοίχο δύναται να εξεταστεί. Ο πωρόλιθος Na2.5 από τον θυραίο τοίχο του χορηγικού μνημείου αντιστοιχεί στο ήμισυ περίπου του μήκους του στον ανατολικό τοίχο, σε όλο το πάχος του βόρειου τοίχου, ενώ μικρό μέρος του βαίνει και επί του μαρμάρινου τοίχου της πύλης²⁵⁸. Λόγω του πάχους του εισχωρεί κατά 6 cm στον βόρειο τοίχο του πύργου, προβάλλοντας έτσι στην εξωτερική του όψη. Παράλληλα όμως το δυτικό πρόσωπο του λίθου εμφανιζόταν σε προεξοχή 6 cm ως προς το κάθετο επίπεδο της πύλης, κάτι που φαίνεται ότι δεν ήταν επιθυμητό, διότι το τμήμα του Na2.5, που προβάλλει στον θυραίο τοίχο για μια ζώνη πλάτους 30 cm, απολαξεντίστηκε με χονδρό βελόνι μέχρι να αποσβεστεί η παραπάνω διαφορά.

Το τελευταίο σημείο όπου ανιχνεύεται οριζόντια πλοκή στρώσεων των τοίχων, εντοπίζεται μεταξύ του πωρόλιθου Na1.5 και του μαρμάρινου επιστυλίου Θ5.6 (Πίν. 78: 3, Σχ. 16). Ανάμεσα στα δύο μέλη υπάρχει κενό 52 cm. Ο βόρειος αρμός ώσεως

²⁵⁵ Είναι κατά μισό εκατοστό λεπτότερος

²⁵⁶ Το κομμάτι σώζεται ακέραιο από την εσωτερική παρειά του τοίχου, εξωτερικά έχει τελείως αποσαρθρωθεί σε μικρότερα κομμάτια.

²⁵⁷ Πρακτικά ο λίθος έχει εκφυλιστεί στο άνω μισό του σε μια πλάκα, η οποία έχει ρόλο απόκρυψης της προβολής της λιθόπλινθου Nβ3.5 με σόκορο. Παρά το γεγονός ότι ο χειρισμός παραπέμπει σε πρώιμες αναστηλωτικές εργασίες του 19ου αι., ο λίθος είναι με βεβαιότητα αυθεντικός, καθώς εμφανίζεται τόσο στην αποτύπωση του (Bohn, 1882, Πίν. XIX), όσο και στη φωτογραφία του νότιου πύργου πριν από τις εργασίες αποκατάστασης του 1888 (Τσιμπούλου, 2008, 4 Εικ. 1).

²⁵⁸ Για την τοποθέτηση του Na2.5 χρειάστηκε να λαξεντεί υποδοχή διαστάσεων 35X18 cm στο άκρο της άνω παρειάς του μάρμαρου Θ7.5.

του Na1.5 ταυτίζεται με το εσωτερικό πρόσωπο του βόρειου τοίχου²⁵⁹. Επομένως το παραπάνω κενό συμπληρωνόταν από μια λιθόπλινθο του νότιου πύργου, η οποία διατρύπουσε το πάχος του ανατολικού τοίχου κινούμενη στον άξονα Α-Δ και πρόβαλλε με το πάχος της προς το εσωτερικό της Ακρόπολης. Καθώς όμως το πάχος της ήταν κατά 4-5 cm μεγαλύτερο του κενού, κατά πάσα πιθανότητα απολαξεύτηκε κατάλληλα το βόρειο πρόσωπό της, ώστε να γίνει η απαραίτητη προσαρμογή με το επιστύλιο Θ5.6, χωρίς αυτό να χρειαστεί να υποστεί κατεργασία²⁶⁰.

Η απολήξεις προς νότο των ανώτερων στρώσεων του θυραίου τοίχου (Θ5-Θ1) καθιστούν σαφές ότι εφάπτονταν στην εξωτερική παρειά του νότιου πύργου, χωρίς να υπάρχει κάποιου είδους οικοδομική σύνδεση μεταξύ τους, σε αντίθεση με το βόρειο άκρο, όπου υπήρξε μια στοιχειώδης μέριμνα πλοκής των δόμων.

Συμπεράσματα από τον τρόπο σύνδεσης μεταξύ θυραίου τοίχου και πλευρικών πύργων
Συμπερασματικά, τα δεδομένα από την εξέταση του τρόπου σύνδεσης της πύλης με τους πλευρικούς πύργους φανερώνουν λίγο ως πολύ τους ίδιους χειρισμούς στο βόρειο και στο νότιο άκρο της.

Οι χαμηλότερες στρώσεις απλώς εφάπτονται στα βάθρα έδρασης των πύργων, ενώ ο τρόπος που αυτές απολήγουν, με μικρού μήκους λίθους στα άκρα, αποδεικνύει ότι το μεταπύργιο διάστημα ήταν δεδομένο κατά την οικοδόμηση του θυραίου τοίχου, δηλαδή το συμπαγές κάτω μέρος των πύργων κατασκευάστηκε οπωσδήποτε πρώτο. Παρά το γεγονός ότι οι παλαιότεροι μελετητές δεν κάνουν κάποια σχετική νύξη των παραπάνω λεπτομερειών στα γραπτά τους, εντούτοις είναι βέβαιο πως δε διέφυγαν της προσοχής τους²⁶¹, καθώς σύμφωνα με τις ίδιες ακριβώς παρατηρήσεις θα πρέπει να οδηγήθηκαν όλοι στο κοινό συμπέρασμα ότι οι πύργοι αποτελούν μια προηγούμενη οικοδομική φάση από την πύλη Beulé.

Τα στοιχεία από την εξέταση της πλοκής μεταξύ των στρώσεων που αντιστοιχούν στην ανωδομή των πύργων, φαίνεται σε ένα πρώτο επίπεδο ανάγνωσης να καταρρίπτουν την παραπάνω θεωρία, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις οι λιθόπλινθοι από τον βόρειο και τον νότιο πύργο έλαβαν με βεβαιότητα τη θέση τους ύστερα από την τοποθέτηση των λίθων στον ανατολικό τοίχο. Διαπιστώθηκε δηλαδή μια εκ παραλλήλου δόμηση των δύο ενότητων, τουλάχιστον στα σημεία αλληλοτομίας τους. Η ίδια συνθήκη παρατηρείται μέχρι τη στρώση του επιστυλίου Θ5, όπου σημειώθηκε μάλιστα η βαθύτερη «αγκύρωση» λιθόπλινθων από τους πύργους στη μαρμάρινη πρόσοψη της πύλης²⁶². Πάνω από αυτή τη στρώση τα μέλη του θυραίου τοίχου, πλην

²⁵⁹ Βλ. επίσης φωτογραφία στο (Τσιμπούλου, 2008, 4 Εικ. 1), πριν από την αυθαίρετη τοποθέτηση του τριγλύφου πάνω από αυτό το σημείο (Πίν. 71: 2), για τη στήριξη του οποίου χρησιμοποιήθηκαν ορθογώνια θραύσματα μαρμάρου από τυχαία περισυλλογή.

²⁶⁰ Υπενθυμίζεται ότι στο βόρειο άκρο του τοίχου η αντίστοιχη στρώση του πύργου επίσης διατρύπα τον τοίχο της πύλης, με τη διαφορά ότι το εκεί επιστύλιο ήταν αυτό που δέχτηκε κατεργασία, για να προκύψει η εγκάρσια σύνδεση μεταξύ τους.

²⁶¹ Ίσως μάλιστα τότε, δηλαδή πριν από τις ριζικές παρεμβάσεις του Μπαλάνου το 1934 στη δυτική πρόσβαση, να ήταν όλα τόσο προφανή, που να μην υπήρχε η ανάγκη λεπτομερούς περιγραφής τους.

²⁶² Υπενθυμίζεται ότι τόσο στο νότιο όσο και στο βόρειο άκρο του θυραίου τοίχου, οι εκεί λιθόπλινθοι των πύργων διατρύπουν όλο το πάχος του και προβάλλουν στο εσωτερικό του πρόσωπο.

ελάχιστων εξαιρέσεων στο βόρειο άκρο, εφάπτονται στο εξωτερικό πρόσωπο των πύργων, με χαρακτηριστικότερη περίπτωση τη στρώση Θ4 της δωρικής ζωφόρου, το μήκος της οποίας φαίνεται πως καθόρισε εν τέλει το μεταπύργιο διάστημα ως ίσο προς το άθροισμα του μήκους επτά πωρόλιθων με τρίγλυφα²⁶³.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις εκ πρώτης όψεως συνηγορούν κατηγορηματικά υπέρ της σύγχρονης ανέγερσης της υστερορρωμαϊκής πύλης με τους πλευρικούς πύργους. Παρ' όλα αυτά είναι εξίσου συμβατά με την θεωρία ύπαρξης μιας προγενέστερης οικοδομικής φάσης για τον θυραίο τοίχο, καθώς για την οικοδόμηση της νέας πύλης, δυτικότερα της αρχικής, αναπόφευκτα το ανατολικό άκρο των πύργων θα χρειαζόταν να αποξηλωθεί και στη συνέχεια να γίνουν οι εργασίες «συρραφής» των προϋφιστάμενων κατασκευών με την καινούργια. Με αυτά τα δεδομένα προτείνονται δύο πιθανά εναλλακτικά σενάρια:

Στο πρώτο εναλλακτικό σενάριο γίνεται η παραδοχή ότι η υστερορρωμαϊκή πύλη στη σημερινή της μορφή ανεγέρθηκε στο πλαίσιο του ίδιου έργου με τους πλευρικούς πύργους, κυρίως με οικοδομικό υλικό προερχόμενο από το μνημείο του Νικίου και από άλλα κτίσματα «δότες». Τα βάθρα έδρασης των πύργων οικοδομήθηκαν οπωσδήποτε πρώτα, έτσι προέκυψε προς το εσωτερικό της Ακρόπολης το απαραίτητο επίπεδο για την περαιτέρω ανάπτυξη του εργοταξίου. Το μεταπύργιο διάστημα παρέμεινε κενό σε όλη τη διάρκεια της ανέγερσης της ανωδομής των πύργων στις τρεις πλευρές τους, ούτως ώστε να εξυπηρετείται απρόσκοπτα η μεταφορά των λίθων. Σε αντίθετη περίπτωση, δηλαδή εάν είχε χτιστεί εξαρχής η θεμελίωση του θυραίου τοίχου μαζί με τα βάθρα των πύργων, τότε θα υπήρχε μεν η κατάλληλη λιθοσυμπλοκή μεταξύ τους, αλλά θα προέκυπταν μη αμελητέες δυσκολίες στην ομαλή λειτουργία του εργοταξίου²⁶⁴.

Η προέκταση προς τα ανατολικά του νότιου τοίχου του βόρειου πύργου και του συμμετρικού του στον νότιο λειτουργούν αφενός ως κατασκευές αντιστήριξης του εδάφους μπροστά από τους πύργους²⁶⁵, αφετέρου οριοθετούν πλευρικά την εργοταξιακή αναβάθρα, η οποία καταλαμβάνει όλο το πλάτος του μεταπύργιου

²⁶³ Το οποίο είναι πρακτικά ίσο με επτά εμβάτες (Γ+Μ) της ζωφόρου, με τη διαφορά ότι στα άκρα οι μετόπες δεν εμφανίζονται πλήρεις αλλά περίπου στο ήμισυ του μήκους τους. Τούτο πράγματι ισχύει στο νότιο άκρο της στρώσης, όπου η εκεί μετόπη πρόβαλλε στην όψη με 31.7 cm. Αντίθετα στο βόρειο άκρο χρειάστηκε να αφεθεί λίγο μακρύτερη στα 40 cm.

²⁶⁴ Το εργοτάξιο θα έπρεπε σε αυτή την περίπτωση να εξυπηρετείται από τον δρόμο ο οποίος διέρχεται νοτίως του Ηρωδείου και στα νοτιοανατολικά του ναού της Αθηνάς Νίκης, παρακάμπτοντας ένα απότομο βραχώδες πρηνές της Ακρόπολης, για να καταλήξει στο πλατύσκαλο της υστερορρωμαϊκής πύλης. Ο συγκεκριμένος δρόμος θα δημιουργούσε μεγάλα προβλήματα στη μεταφορά φορτίων, καθώς έχει και πιο απότομη κλίση από τη μνησίκλεια αναβάθρα, αλλά, το κυριότερο, περιλαμβάνει στη διαδρομή του δύο απότομες στροφές σχεδόν ορθής γωνίας. Διαχρονικά η χρήση βαρύτερων αρχιτεκτονικών μελών στα μνημεία της Ακρόπολης επιτεύχθηκε χάρη στις ευθύγραμμες αναβάθρες προσπέλασης στον βράχο, αφού μόνο σε ευθεία γραμμή ήταν δυνατή η μεταφορά φορτίων. Σε περίπτωση στροφής του δρόμου η έλξη των λίθων με σχοινιά αχρηστεύεται στην πράξη. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι ακόμη και στα έργα ανασύλωσης στις αρχές του 20^{ου} αι. η μεταφορά λίθων προς την Ακρόπολη γινόταν πάνω σε κεκλιμένο τροχιόδρομο, ο οποίος διερχόταν μέσω της πύλης Beulé και από την κεντρική διάβαση των Προπυλαίων σε ευθεία γραμμή, βλ. (Μαλλούχου-Tufano, 2008, 89-90, 198 Εικ. 229, 199 Εικ. 230, 231, 232).

²⁶⁵ (Τανούλας, 1997, 259 σημ. 35).

διαστήματος. Οι τρεις εξωτερικές πλευρές των πύργων οικοδομούνται με τις λιθόπλινθους από το μνημείο του Νικίου, ενώ το συνεργείο αφήνει τις κατάλληλες αναμονές στην εσωτερική απόληξη των εγκάρσιων τοίχων. Έπειτα θεμελιώνεται ο θυραίος τοίχος και ακολουθεί η κατασκευή του επίμηκου ανατολικού τοίχου με οικοδομικό υλικό διαφορετικής προέλευσης. Κατά την ανέγερσή του στα σημεία συνάντησης με τους πύργους τοποθετούνται στη θέση τους οι λίθοι στο ανατολικό άκρο των εγκάρσιων τοίχων παράλληλα με τα μάρμαρα της πύλης. Για το άνω μέρος του θυραίου τοίχου αξιοποιούνται λίθοι από τον δωρικό θριγκό του μνημείου του Νικίου. Το κατώφλι της πύλης, όντας περί το 1.60 m χαμηλότερα από το προϋφιστάμενο πλατύσκαλο της ρωμαϊκής κλίμακας επέβαλε τη δημιουργία έξι επιπλέον βαθμίδων πιο απότομης κλίσης. Το μήκος της νέας κλίμακας καθορίστηκε σε σχέση με το άνοιγμα της πύλης, οπότε περιορίστηκε στα 3.20 m και πλαισιώθηκε εκατέρωθεν από χαμηλά τοιχεία. Το κενό που απέμεινε στα άκρα, μέχρι την εσωτερική προέκταση των εγκάρσιων τοίχων των πύργων, μπαζώθηκε έως τη στάθμη του πλατύσκαλου της ρωμαϊκής κλίμακας. Εξωτερικά της πύλης διαμορφώνεται μία ακόμη κλίμακα τεσσάρων βαθμίδων, η οποία καταλαμβάνει όλο το μήκος του θυραίου τοίχου²⁶⁶.

Στο δεύτερο εναλλακτικό σενάριο γίνεται η παραδοχή ότι οι πύργοι αποτελούν μέρος μιας πρωταρχικής οικοδομικής φάσης, στην οποία ο θυραίος τοίχος βρίσκεται σε διαφορετική θέση από τον υφιστάμενο. Με τη μεσολάβηση ίσως μιας καταστροφής, ο Δυτικός Πυλώνας αναμορφώνεται ριζικά. Στο πλαίσιο αυτών των εργασιών κατεδαφίζεται ο αρχικός τοίχος του μεταπύργου διαστήματος και αντικαθίσταται από τον μαρμάρινο θυραίο τοίχο, ο οποίος όμως χωροθετείται με διαφορετικό τρόπο. Κατά συνέπεια απαιτείται να αφαιρεθούν οι ακραίοι λίθοι από τους πλευρικούς τοίχους των πύργων, έτσι ώστε η παλαιά κατασκευή να «δέσει» με τη νέα.

Η πιθανή μορφή μιας υποθετικής πρωταρχικής οικοδομικής φάσης, όπως επίσης και η αντίστοιχη επιχειρηματολογία υπέρ και κατά της ύπαρξής της, αναλύονται διεξοδικά σε επόμενη ενότητα.

Νότια οχύρωση της δυτικής πρόσβασης στην Ακρόπολη

Το έργο της οχύρωσης στη δυτική πρόσβαση της Ακρόπολης στερείται νοήματος χωρίς την κατασκευή ενός τείχους που θα έφραζε τη δίοδο μεταξύ της πύλης Beulé και του πύργου του ναού της Αθηνάς Νίκης. Αυτόν τον ρόλο επιτελούσε ο Νότιος Πυλώνας της Ακρόπολης. Αποτελείτο από πύλη στη βάση του πύργου της Νίκης, η οποία προστατευόταν από προεξέχοντα ορθογωνικό πύργο (Πίν. 9, 11, 74: 1). Από εκεί είχε επίσης την αφετηρία του τείχους με κατεύθυνση NA-BΔ που κατέληγε στη νοτιοδυτική γωνία του νότιου πύργου στον Δυτικό Πυλώνα.

Παρά το γεγονός ότι όλα τα παραπάνω καθαιρέθηκαν το 1888, είναι τεκμηριωμένο ότι στην τοιχοποιία της νότιας πύλης βρισκόταν ενσωματωμένο ένα επιτόχιο

²⁶⁶ Βλ. (Ζιρώ, 1996, Πίν. 12, 14, 20), όπου ωστόσο δεν εμφανίζεται η κλίμακα σε όλες τις εκδοχές γραφικής αποκατάστασης της πύλης με τον ίδιο αριθμό βαθμίδων ή να καταλαμβάνει όλο το μήκος του θυραίου τοίχου.

επιστόλιο από το μνημείο του Νικίου, το οποίο αποτέλεσε ένα από τα επιχειρήματα υπέρ της σύγχρονης χρονολόγησης του Νότιου Πυλώνα με τον Δυτικό²⁶⁷. Ως εκ τούτου κρίθηκε σκόπιμη η εξέταση της εν λόγω ενότητας μέσα από τις διαθέσιμες πηγές, προκειμένου να εξακριβωθεί εάν και κατά πόσο πλεονάζον οικοδομικό υλικό από το χορηγικό μνημείο διοχετεύθηκε στο συγκεκριμένο έργο, εάν ενσωματώθηκε βάσει των ίδιων αρχών και τέλος εάν πράγματι πρόκειται για σύγχρονες οχυρώσεις.

Νότιος Πυλώνας

Κάθε υλική μαρτυρία από τον νότιο βραχίονα του τείχους και την πύλη στη βάση του πύργου της Νίκης απαλείφθηκε κατά τους καθαρισμούς του Καββαδία. Πλέον οι μόνες παρατηρήσεις για άντληση στοιχείων μπορούν να γίνουν σε σχέδια αποτυπώσεων και σε φωτογραφίες. Η σχολαστική μελέτη τους από τους Ζιρώ και Τανούλα οδήγησε σε προτάσεις γραφικής αποκατάστασης της υφιστάμενης κατάστασης του Νότιου Πυλώνα πριν από τις επεμβάσεις του 1888, αλλά και των προηγούμενων ιστορικών του φάσεων. Κοινό συμπέρασμά τους ήταν ότι η νότια πύλη φυλασσόταν από ορθογωνικό προεξέχοντα πύργο και ότι πρόκειται για έργα υστερορρωμαϊκών χρόνων²⁶⁸.

Οι κύρια ένδειξη για την ύπαρξη του πύργου εντοπίζεται σε λεπτομέρεια υδατογραφίας του L. A. Winstруп του 1851²⁶⁹, όπου απεικονίζεται από τα νοτιοανατολικά ο ναός της Αθηνάς Νίκης μέσα από τη γνωστή και ως «Αυλή των Φυλάκων» (Πίν. 79: 1). Στο κέντρο της σύνθεσης εμφανίζεται η νότια πύλη. Εγκάρσια προς αυτή διακρίνεται ένας τοίχος εκτεινόμενος κατά ~4 m, ο οποίος αποτελείται από μεγάλες μαρμάρινες²⁷⁰ λιθόπλινθους οικοδομημένες σε οριζόντιους ανισοϋείς μεταξύ τους δόμους. Η δεύτερη και η έβδομη στρώση διαφοροποιούνται από τις υπόλοιπες, έχοντας κυανά μάρμαρα αντί λευκά²⁷¹. Το πάχος του τοίχου είναι περί το 1 m²⁷².

Ο τρόπος δομής από υλικό σε επανάχρηση, σε συνδυασμό με τον μορφολογικό χειρισμό της παρεμβολής στρώσεων με σκουρόχρωμα μάρμαρα, παραπέμπει αφενός στον θυραίο τοίχο του Δυτικού Πυλώνα, αφετέρου σε τμήματα υστερορρωμαϊκής οχύρωσης στην κάτω πόλη. Σύμφωνα με τα παραπάνω ο Τ. Τανούλας οδηγήθηκε στο

²⁶⁷ Υπενθυμίζεται ότι τη θεωρία περί σύγχρονης οικοδόμησης Δυτικού και Νοτίου Πυλώνα εισηγείται ο (Τραυλός, 1960, 206), (Travlos, 1971, 483) και υποστηρίχθηκε έπειτα από τον (Ζιρώ, 1992, 69, 72), (Ζιρώ, 1996, 12-13). Ο (Τανούλας, 1997, 133-134, 265) ταυτίζει το επιτοίχιο επιστόλιο NK4956, το οποίο απεικονίζεται σε σχέδιο του H. C. Stilling (Πίν. 79: 2) ενσωματωμένο στην εσωτερική παρειά της πύλης κάτω από τον πύργο της Αθηνάς Νίκης, οπότε το προτάσσει ως ένα από τα κύρια επιχειρήματά του για τη σύγχρονη χρονολόγηση των πυλών, άποψη που υιοθετεί επίσης η (Χιώτη, 2018, 202).

²⁶⁸ (Ζιρώ, 1992, 66-72, Πίν. 33, 34, 35, 70), (Ζιρώ, 1996, Πίν. 13, 14), (Τανούλας, 1997, 132-134, 265, Σχ. 47, 48, 49).

²⁶⁹ (Danmarks Kunstbibliotek, αρ. ark_5861).

²⁷⁰ Τούτο συμπεραίνεται από τη χρωματική τους απόδοση στο σχέδιο με υπόλευκους γκρι τόνους, σε αντίθεση με τους παρόλιθους στον πύργο της Αθηνάς Νίκης που απεικονίζονται με βαθιά ώχρα.

²⁷¹ Ένα μάρμαρο Υμηττού προερχόμενο από βαθμίδα κρηπίδας άγνωστου κτίσματος (βλ. μέρος Α', V: Γραφική αποκατάσταση, Κρηπίδωμα), το οποίο σήμερα βρίσκεται στον σταθμό λίθων νοτίως του πύργου της Νίκης, δεν αποκλείεται να απεικονίζεται ενσωματωμένο στην έβδομη στρώση του εξεταζόμενου τοίχου.

²⁷² Απεικονίζεται στην κάτωψη που δημοσιεύει ο (Beulé, 1853, Πίν. 2).

συμπέρασμα ότι πρόκειται επίσης για μια υστερορρωμαϊκή κατασκευή και συγκεκριμένα για την ανατολική όψη ενός πύργου²⁷³.

Όσον αφορά στην πύλη καθαυτή, η υδατογραφία είναι αρκετά λεπτομερής, παρέχοντας στοιχεία για τους παραστάτες. Αποτελούνται από όρθια μάρμαρα, ανάμεσα στα οποία παρεμβάλλονται άλλα εγκάρσια, που εισχωρούν στη μάζα της τοιχοποιίας²⁷⁴. Το άνοιγμα γεφυρώνεται στην κορυφή με τόξο από οπτόπλινθους. Η γένεσή του επισημαίνεται από ελαφρώς προεξέχοντα μάρμαρα με απότμηση. Ακριβώς από πάνω του διακρίνεται ενσωματωμένο στη δομή του τοίχου ένα ανακουφιστικό τόξο, επίσης από οπτόπλινθους.

Ένα προοπτικό σχέδιο με μολύβι, του Harald Conrad Stilling, απεικονίζει λεπτομερώς την εσωτερική πλευρά της πύλης (Πίν. 79: 2)²⁷⁵, όπως επίσης και μία φωτογραφική λήψη από τον Bonfils από την ίδια σχεδόν οπτική γωνία (Πίν. 80: 2)²⁷⁶. Κύριο χαρακτηριστικό της παρειάς του τοίχου είναι η δόμηση σε οριζόντιες στρώσεις με υλικό σε επανάχρηση. Το επιστύλιο από το μνημείο του Νικίου εντοπίζεται στο ανατολικό σκέλος του τείχους, που είναι σε επαφή με τον πύργο της Αθηνάς Νίκης, έναν δόμο χαμηλότερα από τη γένεση του τόξου της πύλης. Τα αμέσως υπερκείμενα μάρμαρα έχουν σχετικά χαμηλό ύψος και αδρή κατεργασία με βελόνι στο ορατό τους πρόσωπο, ενώ φαίνεται να διεισδύουν εξ' ολοκλήρου στο πάχος του τοίχου, τουλάχιστον μέχρι το τύμπανο του τόξου. Οι εκτιμώμενες διαστάσεις και τα χαρακτηριστικά τους επιτρέπουν την αναγνώρισή τους ως δύο οριζόντιων γείσων από το αέτωμα του χορηγικού μνημείου, ενός ακέραιου και ενός τεμαχισμένου²⁷⁷. Επίσης ενδέχεται το ζεύγος τριγλύφων, σήμερα τοποθετημένων στην κορυφή του ανατολικού τοίχου στον νοτιο πύργο, να ήταν επίσης ενσωματωμένο στο συγκεκριμένο τμήμα τείχους με στραμμένη την πίσω παρειά τους προς τα έξω²⁷⁸.

Εκτός των παραπάνω υπάρχουν στοιχεία για επιπλέον αρχιτεκτονικά μέλη από το μνημείο του Νικίου, που τεκμηριώνουν την επανάχρησή τους στη νότια πύλη. Ο

²⁷³ (Τανούλας, 1997, 265-266).

²⁷⁴ Βλ. επίσης σχέδιο του Philippe-Auguste Titeux (1846), (Collections de L' École Nationale Supérieure des Beaux-Arts, αρ. Env 37-02).

²⁷⁵ (Danmarks Kunsthbibliotek, αρ. ark_5861).

²⁷⁶ (Collections numérisées de la bibliothèque de l'INHA, αρ. PH 6502).

²⁷⁷ Άλλωστε στην περιοχή περί τον πύργο της Αθηνάς Νίκης βρίσκονταν κατακείμενα και μελετήθηκαν μετά την κατεδάφιση του πύργου, έξι οριζόντια γείσα, τα NK4950, NK4951, NK4952, NK4953, NK4954, NK4955. Τα δύο συνιστούν ένα μέλος με σήμανση «H-Θ», ως εκ τούτου προερχόμενο από το δυτικό αέτωμα και τα υπόλοιπα, χωρίς γράμματα και ελαφρώς μικρότερου ύψους, ανήκουν στο ανατολικό.

²⁷⁸ Πρόκειται για δύο ορθογώνιους λίθους τοποθετημένους εκατέρωθεν της πύλης αλλά στην ίδια στρώση, στο άνω πέρασ της οποίας εδράζεται ξύλινος στρωτήρας για την έδραση του υπερκείμενου ανακουφιστικού τόξου. Η απόχρωση των λίθων στη φωτογραφία του Bonfils υποδηλώνει πορώδη, ενώ η κατεργασία είναι σχετικά αδρή και διακρίνονται αμυδρά βελονιές. Αναλογικά ως προς το επιστύλιο τα ύψη τους κρίνονται συμβατά με αυτό της ζωφόρου. Ο λίθος στο ανατολικό σκέλος του τοίχου έχει υποστεί κατεργασία στο δυτικό του άκρο, κάτι που παρατηρείται επίσης στο ένα άκρο του βόρειου τριγλύφου στον νότιο πύργο, επομένως εάν πράγματι πρόκειται για το ίδιο μέλος, τότε αυτό έχει τοποθετηθεί ανάποδα στη θέση του. Το άλλο μέλος είναι ακέραιο, επομένως θα μπορούσε να αναγνωριστεί ως το νότιο τρίγλυφο. Καθώς όμως δεν είναι δυνατή η αποκατάσταση των διαστάσεων με ακρίβεια μόνο από μια φωτογραφία, η αναγνώριση των δύο τριγλύφων παραμένει υποθετική.

Dinsmoor στο αδημοσίευτο χειρόγραφο του αναφέρει, χωρίς να υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες, πως το γείσο NK4962, το οποίο βρήκε στις αποθήκες του μουσείου Ακροπόλεως, ήταν αρχικά ενσωματωμένο στη νοτιοδυτική γωνία του πύργου της Αθηνάς Νίκης²⁷⁹. Πράγματι η ακριβής θέση του μέλους τεκμηριώνεται από δύο φωτογραφίες²⁸⁰, που τραβήχτηκαν πριν από τις εργασίες αποκατάστασης του πύργου το 1908 (Πίν. 81: 1, 2)²⁸¹. Το γείσο απεικονίζεται τοποθετημένο ανάποδα και η πίσω παρειά του, όπου είναι ανοιγμένες οι δοκοθήκες, ορίζει το νότιο μέτωπο του τοίχου. Η θέση του λίθου σε επίπεδο κάτοψης φαίνεται πως ταυτίζεται με τον ανατολικό παραστάτη της νότιας πύλης²⁸², γεγονός που επιβεβαιώνεται από την ύπαρξη λαξευμάτων υποδοχής για στροφέα θυρόφυλλου. Συγκεκριμένα στην κάτω έδρα του μέλους, που είναι στραμμένη προς τα πάνω όπως έχει χτιστεί, σημειώνονται δύο κυκλικά λαξεύματα σε παράθεση (Σχ. 43). Το πρώτο, ανοιγμένο στη μεσαία οδό του γείσου, είναι βαθύ και παρουσιάζει ιδιαίτερη φθορά λόγω χρήσης. Το δεύτερο σε πολύ κοντινή απόσταση, εντοπίζεται στο άκρο της αριστερής προμόχθου και δε φέρει τόσα σημάδια καταπόνησης.

Τουλάχιστον ένα ακόμη μέλος από το μνημείο του Νικίου φέρει αντίστοιχα ίχνη βαριάς χρήσης σε θύρα, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι επίσης χρησιμοποιήθηκε για τη διαμόρφωση του κατωφλίου της νότιας πύλης. Συγκεκριμένα στην κάτω έδρα του γείσου NK4950 παρατηρείται βαθύ κυκλικό λάξευμα για την υποδοχή στροφέα. Πλάι σε αυτό σημειώνεται επιπλέον μια εκτεταμένη ζώνη με βαρύτατη φθορά από βηματισμό (Πίν. 81, Σχ. 42), η οποία υποδηλώνει ότι ο στροφέας αντιστοιχούσε σε αριστερό θυρόφυλλο, δηλαδή συμμετρικό από το αντίστοιχο στο γείσο NK4962. Ο λίθος δε σώζεται σε όλο το μήκος του, αλλά κόπηκε κατά την επανάχρησή του στο επιθυμητό μήκος, το οποίο μειώθηκε από ~1.04 m στα 0.926 m.

Σύμφωνα με τις διαστάσεις που δίνει ο Bohn (Πίν. 11), η πύλη είχε εσωτερικά καθαρό άνοιγμα 2.22 m, το οποίο μειωνόταν εξωτερικά λόγω του θυρώματος στα 1.96 m. Επομένως για τον κάθε στροφέα υπάρχει διαθέσιμος χώρος πλάτους 18 cm

²⁷⁹ (Dinsmoor Papers, A2. Superstructure), όμως στην εποχή που καταπιανόταν με το μνημείο του Νικίου, το μέλος είχε ήδη μεταφερθεί στις αποθήκες του μουσείου Ακρόπολης.

²⁸⁰ Η μία προέρχεται από το φωτογραφικό αρχείο της ASCSA (Digital Archives, αρ. AK 0332). Η άλλη από το αντίστοιχο αρχείο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου (αρ. Akro 550) δημοσιεύεται στο (Μαλλούχου-Tufano, 2008, 110 Εικ. 133).

²⁸¹ Ήδη από το 1902 είχε συσταθεί επιτροπή για την αποκατάσταση του πύργου της Αθηνάς Νίκης και οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν το 1908, βλ. σχετικά (Μαλλούχου-Tufano, 2008, 110, 138, 156 σημ. 366, 159 σημ. 422), ακολουθώντας την πρόταση του Döerpfeld, ο οποίος πρόταξε, αντί της κατασκευής αντηρίδων, τη στερέωση των ορατών θεμελίων της ΝΔ γωνίας του πύργου με την αντικατάσταση όσων λίθων είχαν φθαρεί και με την προσθήκη νέου υλικού όπου απαιτείται (Καββαδίας, 1908, 57). Μετά το πέρας του έργου το γείσο NK4962 έχει απομακρυνθεί, όπως διαπιστώνεται σε φωτογραφία (ASCSA Digital Archives, αρ. AK 0323). Το έργο αποκατάστασης του πύργου, το τελευταίο μεγάλης κλίμακας που ανέλαβε ο Ν. Μπαλάνος, ολοκληρώθηκε τριάντα χρόνια αργότερα, το 1938, οπότε τα τοιχώματα του πύργου από αργολιθοδομή αντικαταστάθηκαν από νέες πώρινες λιθόπλινθους (Μαλλούχου-Tufano, 2008, 221-224), (Κουτσαδέλης, 2020, 50-51, 106 Πίν. 46, 107 Πίν. 47).

²⁸² Βλ. κάτοψη στο (Bohn, 1882, Πίν. II), όπου το μέτωπο του νότιου εξωτερικού παραστάτη της πύλης απέχει 1.60 m από το πρόσωπο της δυτικής όψης του πύργου της Νίκης.

πίσω από το θύρωμα. Τηρώντας την παραπάνω δέσμευση προτείνεται η γραφική σύνθεση του κατωφλιού της νότιας πύλης: Τούτο αποτελείται από τρεις λίθους, δύο εκ των οποίων στα άκρα είναι τα γείσα του χορηγικού μνημείου (Σχ. 86). Το κενό που αφήνουν τα μέλη μεταξύ τους είναι 0.985 m. Εκεί θα πρέπει να υπήρξε ένας λίθος, ο οποίος πιθανότατα λόγω της έντονης διάβρωσης από την κυκλοφορία πλήθους επί σειρά αιώνων, θα είχε σχεδόν καταστραφεί προ πολλού, με αποτέλεσμα να μη σώζεται πλέον τον 19^ο αι.²⁸³.

Συνοψίζοντας, πέντε τουλάχιστον αρχιτεκτονικά μέλη από το μνημείο του Νικίου ήταν ενσωματωμένα στην πύλη πλάι στον πύργο της Αθηνάς Νίκης και κατά πάσα πιθανότητα ήταν περισσότερα²⁸⁴, αιτιολογώντας έτσι τη συγκέντρωση τόσων κομματιών από το κτήριο ειδικά στη συγκεκριμένη περιοχή.

Παρ' όλα αυτά η παραπάνω διαπίστωση δεν ενισχύει απαραίτητως τα επιχειρήματα περί σύγχρονης οικοδόμησης του Νότιου Πυλώνα με τον Δυτικό, διότι διαφέρει ριζικά ο τρόπος επανάχρησης του υλικού από το μνημείο του Νικίου στην εκάστοτε ενότητα. Στην πύλη Beulé τα αρχιτεκτονικά μέλη τοποθετούνται κατά τρόπο τέτοιο, που ο αρχικός τους ρόλος συνεχίζει να επιτελείται, έστω και παραλλαγμένος. Για παράδειγμα ο δωρικός θριγκός ανασυσταίνεται με κανονική καθ' ύψος διάρθρωση των επιμέρους στοιχείων και εν γένει οι αρχιτεκτονικές μορφές του 4^{ου} αι. π.Χ. είναι εμφανείς, εμπλουτίζοντας την όψη. Αντίθετα η ενσωμάτωση του υλικού περί τη νότια πύλη είναι μάλλον άτεχνη και ειδικά στην περίπτωση ενσωμάτωσης των πλευρικών γείσων στο κατώφλι στερείται πλήρους καλαισθησίας, οπότε κρίνεται ότι σε καμία περίπτωση δεν απηχεί το πνεύμα σχεδιασμού του Δυτικού Πυλώνα.

Επομένως, θα μπορούσε πράγματι ο πύργος στον Νότιο Πυλώνα να είναι υστερορρωμαϊκής εποχής, ακόμη και σύγχρονος ίσως με την πύλη Beulé, ωστόσο δεν μπορεί να λεχθεί το ίδιο για τη νότια πύλη. Όπως περιγράφηκε, φαίνεται πιθανότερο να αποτελεί προϊόν μιας υστερότερης φάσης της οχύρωσης²⁸⁵, στην οποία ενσωματώθηκαν ως κοινό υλικό δόμησης αρχιτεκτονικά μέλη από το μνημείο του Νικίου μαζί με αναρίθμητα κομμάτια ποικίλης προέλευσης. Το πώς αυτά βρέθηκαν εύκαιρα προς αξιοποίηση, δύναται να ερμηνευθεί με τρεις τρόπους: Στην περίπτωση που ισχύει η θεωρία του Dinsmoor, περί μιας πρωιμότερης και πιο πολύπλοκης οικοδομικής φάσης της πύλης Beulé, τότε κάποιιοι από τους λίθους ίσως αποδεσμεύτηκαν ύστερα από μια εκτεταμένη καταστροφή ή στο πλαίσιο κάποιου έργου ριζικής αναμόρφωσης του Δυτικού Πυλώνα. Εάν αντίθετα η υστερορρωμαϊκή

²⁸³ Στο σχέδιο του H. C. Stilling (Πίν. 79: 2) είναι προφανής η απουσία του κεντρικού λίθου στο κατώφλι της πύλης, με τα θυρόφυλλά της να πατούν προς την πλευρά των λαμπάδων σε λίθους, αλλά να αιωρούνται στο μέσον του ανοίγματος.

²⁸⁴ Νοτίως του πύργου της Νίκης ο Dinsmoor (Papers, A2. The Superstructure) και ο (Βερσάκης, 1913, 78) σημειώνουν, πέρα από όσους αναφέρθηκαν, επιπλέον τρεις λίθους από το οριζόντιο γείσο του χορηγικού μνημείου, οι οποίοι δεν αποκλείεται επίσης να αποκαλύφθηκαν στη διάρκεια της κατεδάφισης του Νότιου Πυλώνα το 1888.

²⁸⁵ Ο (Μπούρας, 2010, 38, 36 Εικ. 7) χρονολογεί την πύλη στη Μέση Βυζαντινή περίοδο, ενώ, όπως υποστηρίζει, μέχρι τότε δεν υπήρχε δυνατότητα απευθείας σύνδεσης της Ακρόπολης με τη Νότια Κλιτύ. Επιπλέον ο (Κορρές, 2014, 48 Εικ. Β2.9) τουλάχιστον ως και τον 4^ο αι. μ.Χ. δεν δέχεται την ύπαρξη του Νότιου Πυλώνα.

πύλη ανεγέρθηκε εξ' αρχής ως έχει, τότε τα αρχιτεκτονικά μέλη αποτελούν πλεόνασμα ή εφεδρεία, που εν τέλει δεν ενσωματώθηκαν, παρά το γεγονός ότι μεταφέρθηκαν ως εκεί, οπότε αξιοποιήθηκαν αργότερα σε κάποιο άλλο έργο.

Θα πρέπει όμως να εξεταστεί ένα ακόμη ενδεχόμενο: Να είχε αποφασιστεί εξ αρχής ότι η διάλυση του χορηγικού μνημείου θα τροφοδοτήσει με αρχιτεκτονικά μέλη την οικοδόμηση όχι μόνο του Δυτικού Πυλώνα, αλλά και μιας ακόμη οχυρωματικής ενότητας προγενέστερης του νότιου βραχίονα του τείχους και της εκεί πύλης. Η υπόθεση εξετάζεται κατωτέρω.

Υπόθεση μιας πρωταρχικής οχύρωσης στα νότια της δυτικής πρόσβασης

Η πύλη Beulé φράσσει τελειώς την πρόσβαση από τα δυτικά, εκτεινόμενη σε όλο το εύρος της ρωμαϊκής κλίμακας. Ο προφανής τρόπος φύλαξης της νότιας, εκτεινόμενης πλευράς της σκάλας, θα ήταν με ένα τείχος ή τοίχο. Υπέρ της ύπαρξης του εν λόγω τμήματος τείχους συνηγορούν μια σειρά από τεκμήρια:

Συγκεκριμένα το νοτιώς της κλίμακας διατηρούμενο μέρος της αναβάθρας, χονδροειδώς λαξευμένο με τύκο, εκεί όπου ο βράχος έφθανε ψηλότερα, είναι αναλαξευμένο με βελόνι, ως επιφάνεια έδρασης δρομικού τοίχου πάχους 0.60 m (2 πόδες) εκτεινόμενου ακριβώς δίπλα στη σκάλα (Σχ. 5). Η κλίση της επιφάνειας μεταβάλλεται από 17° σε 12° (Πίν. 10, 12, 70: 2)²⁸⁶. Τμήματα του τοίχου αποτελούμενα από κεκλιμένες στρώσεις, που άρχιζαν ως κανονικές οριζόντιες, εμφανίζονται στα σχέδια αποτύπωσης του 19^{ου} αι.²⁸⁷. Το πάχος του, μόλις δύο πόδια, εκ πρώτης όψεως φαίνεται ασθενές για οχύρωση, παρ' όλα αυτά η ίδια τάξη μεγέθους παρατηρείται και στον θυραίο τοίχο της υστερορωμαϊκής πύλης, στην υστερορωμαϊκή περιτοίχιση του ιερού του Ασκληπιού στην Επίδαυρο²⁸⁸, ή σε εκείνην της πάλαι ποτέ σκηνής του Διονυσιακού θεάτρου²⁸⁹.

Το εν λόγω τείχος πρέπει να διέθετε μια πύλη για λειτουργικούς λόγους. Ήδη από την εποχή που κατασκευάστηκε η ρωμαϊκή κλίμακα, τα ζώα από την πομπή για τα Παναθήναια οδηγούνταν απευθείας στο μεσαίο της πλατύσκαλο –μέσω ανηφορικής βοηθητικής οδού– παρακάμπτοντας το πρώτο σκέλος της²⁹⁰. Η ίδια συνθήκη είναι λογικό ότι διατηρήθηκε και μετά την οικοδόμηση της πύλης Beulé. Εάν μάλιστα ληφθεί υπόψη το ιδιαίτερα μικρό άνοιγμά της, μόλις 1.85 m, γίνεται αντιληπτό ότι θα ήταν αδύνατο πλέον να εξυπηρετηθεί ο φόρτος κυκλοφορίας από το σύνολο της πομπής, επομένως αυτή θα έπρεπε υποχρεωτικώς πλέον να εισέρχεται στην

²⁸⁶ Απεικονίζεται στα σχέδια που δημοσιεύονται στα (Beulé, 1853, Πίν. 3), (Bohn, 1882, Πίν. II).

²⁸⁷ *Ο.π.*, βλ. επίσης σχετικά (Τανούλας, 1997, 254-255). Οι λιθόπλινθοι του τοίχου είναι άγνωστο πότε αφαιρέθηκαν. Πάντως στο σχέδιο αποτύπωσης των (Καββαδίας & Kawerau, 1906, Πίν. Η') βρίσκονται ακόμη στη θέση τους. Ο (Κορρές, 2021, 66) θεωρεί τον τοίχο υστερορωμαϊκό, βλ. επίσης (Κορρές, 2014, 48 Εικ. Β2.9). Στον αντίποδα ο (Τανούλας, 1997, 254-255, Εικ. 321) θεωρεί εσφαλμένα ότι πρόκειται για τον νότιο τοίχο αντιστήριξης της αναβάθρας του 5^{ου} αι. π.Χ., καθώς δε λαμβάνει υπόψη του το γεγονός ότι αυτή επεκτεινόταν κατά ~2 m πέρα από το όριο του προαυλίου των Προπυλαίων προς τον νότο.

²⁸⁸ (Κανελλόπουλος, 2000, 15).

²⁸⁹ Βλ. σχέδιο στο (Κορρές, 2014, 48 Εικ. Β2.9).

²⁹⁰ (Bohn, 1882, 39), (Τανούλας, 1997, 238-239, Εικ. 317), (Κορρές 2021, 61 και Εικ. 66), βλ. επίσης σημ. 90.

Ακρόπολη από τα νότια και όχι από τα δυτικά. Υπό αυτό το πρίσμα η οικοδόμηση του Δυτικού Πυλώνα συνεπάγεται τη λειτουργική αναβάθμιση της νότιας εισόδου στον βράχο και ως εκ τούτου την ανάδειξη της σε εξίσου σημαντικής αξίας τμήμα της οχύρωσης, όχι τόσο ως προς την άμυνα όσο ως προς την επισημότητά της.

Η προφανής θέση της νότιας πύλης σε αυτή την περίπτωση βρίσκεται στη στάθμη του πλατύσκαλου της ρωμαϊκής κλίμακας, το οποίο λόγω του εύρους του (4.20 m) παρέχει τον απαιτούμενο χώρο για ένα ευρύτερο άνοιγμα, ικανό να εξυπηρετήσει την πομπή των Παναθηναίων. Παράλληλα επιτρέπει την ανάπτυξη μιας επιμελημένης αρχιτεκτονικής σύνθεσης, όμοιας λογικής με την πύλη Beulé ή ακόμη και συνθετότερης μορφής. Τόσο στη συγκεκριμένη πύλη όσο και κατά μήκος του τείχους θα μπορούσαν να είχαν αναχρησιμοποιηθεί τα θεωρούμενα ως πλεονάζοντα αρχιτεκτονικά μέλη από το χορηγικό μνημείο του Νικίου, ανασυνδυαζόμενα μεταξύ τους όχι με τυχαίο τρόπο –όπως διαπιστώθηκε στον Νότιο Πυλώνα–, αλλά αναπαράγοντας αυτούσιες ενότητες, για παράδειγμα τον δωρικό θριγκό ως στοιχείο στέψης.

Εντούτοις η παραπάνω υπόθεση παρουσιάζει μία αδυναμία. Θα περίμενε κανείς η επαφή του υποθετικού νότιου τείχους και της πύλης με τη βορειοδυτική γωνία του πύργου του ναού της Αθηνάς Νίκης να είχε αφήσει προφανή ίχνη, τα οποία να σχετίζονται με τη λιθοσυμπλοκή της τοιχοποιίας τους με τους οριζόντιους πώρινους δόμους του πύργου²⁹¹. Τούτο ωστόσο δεν αποτελεί απαραίτητως τελεσίδικη ένδειξη, ικανή να καταρρίψει τη θεωρία που διατυπώθηκε, αντίθετα θέτει νέα ερωτήματα σχετικά με την οικοδομική ιστορία της νότιας οχύρωσης στη δυτική πρόσβαση της Ακρόπολης, τα οποία παραμένουν ανοιχτά προς μελλοντική έρευνα. Σε κάθε περίπτωση η παραδοχή μιας πρωταρχικής νότιας πύλης, στην οποία αξιοποιήθηκε μέρος του αρχιτεκτονικού υλικού από το μνημείο του Νικίου εξηγεί πολύ ικανοποιητικά την μετέπειτα ενσωματώσή στον Νότιο Πυλώνα.

Κάηκε ή όχι το μνημείο;

Η τεκμηρίωση της υφιστάμενης κατάστασης της υστερορωμαϊκής πύλης, με έμφαση στην επανάχρηση των αρχιτεκτονικών μελών από το μνημείο του Νικίου, ολοκληρώνεται με την εξέταση του ερωτήματος εάν επήλθε η καταστροφή του από πυρκαγιά ή όχι, καθώς σχετίζεται άμεσα με το εάν διέφυγε της επίθεσης των Ερούλων, ακόμη και με το ενδεχόμενο να είχε ήδη αποσυναρμολογηθεί νωρίτερα.

Είναι γενικά αποδεκτό ότι τα μνημεία της Νότιας Κλιτύος της Ακρόπολης καταστράφηκαν από την επιδρομή: Το Ηρώδειο και η Στοά του Ευμένους κατά τεκμήριο καταστράφηκαν από πυρκαγιά, ομοίως και το ωδείο του Περικλέους, ενώ ίσως γλίτωσε το σκηνικό οικοδόμημα στο Διονυσιακό θέατρο²⁹².

²⁹¹ Όπως δηλαδή συνέβη με το τείχος που ακούμπησε στο νότιο άκρο του δυτικού τοίχου στον πύργο της Αθηνάς Νίκης, όπου αφαιρέθηκαν λιθόπλινθοι της κλασικής εποχής, έτσι ώστε να υπάρξει ουσιώδης πλοκή μεταξύ των παλαιών και των νέων στρώσεων, βλ. (Πίν. 81: 1) σε αντιπαραβολή με (Πίν. 80: 1, 2).

²⁹² (Χιώτη, 2018, 127), όπου και η προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία.

Σε περίπτωση που το χορηγικό μνημείο πυρπολήθηκε, τα ίχνη της φωτιάς θα ήταν ευδιάκριτα σε πλειάδα λίθων με τη μορφή θερμικής θραύσης, ιδίως σε όσους εκ κατασκευής γειτνιάζουν με ξύλινα δομικά στοιχεία, όπως ο φορέας της στέγης, η οροφή του σηκού και ενδεχομένως οι φατνωματικές δοκοί και τα φατνώματα του προνάου. Σύμφωνα με το παραπάνω κριτήριο τα πλέον ευάλωτα μέρη θα ήταν η στρώση των γείσων, ιδίως των πλευρικών, της δωρικής ζωφόρου – η έσω παρειά – και των αντιθημάτων επιστυλίου σε σηκό και πρόναο. Σε προχωρημένο στάδιο της πυρκαγιάς, η κατάρρευση των καιγόμενων στοιχείων στη στάθμη του δαπέδου θα είχε επίσης αφήσει σαφή ίχνη κατά μήκος των εσωτερικών τοίχων, τουλάχιστον στους ορθοστάτες, ενώ ομοίως δεν αποκλείεται το εσωράχιο των κίωνων της πρόστασης να είχε εκτεθεί στις φλόγες.

Τόσο τα ενσωματωμένα αρχιτεκτονικά μέλη στην υστερορρωμαϊκή πύλη όσο και τα διάσπαρτα εκτός αυτής, δε φέρουν ίχνη θερμικής θραύσης που να σχετίζονται με πυρπόληση του χορηγικού μνημείου²⁹³. Ειδικά όσον αφορά στους σφηκίσκους της στέγης, είναι πολύ δύσκολο να φανταστεί κανείς να καίγονται, χωρίς να προκαλέσουν εκτεταμένη φθορά στις δοκοθήκες και τις εκτεθειμένες επιφάνειες των πλευρικών γείσων (Πίν. 57). Τα πέντε διαθέσιμα μέλη που αποδόθηκαν εξίσου στις δύο όψεις του μνημείου, σε ευρεία κατανομή εντός του σηκού, δε φέρουν απολύτως κανένα ίχνος θερμικής θραύσης, απεναντίας τα ίχνη κατεργασίας του μαρμάρου είναι απολύτως ευδιάκριτα.

Σε περίπτωση πυρπόλησης του μνημείου οι ξύλινες οροφές σε πρόναο και σηκό θα δημιουργούσαν τις βαρύτερες βλάβες. Εντούτοις τα μαρμάρινα αντιθήματα των επιστυλίων του προνάου, πάνω στα οποία θα πρέπει να εδράζονταν οι φατνωματικές δοκοί, διατηρούνται σχεδόν άψογα, τόσο στα ορατά τους πρόσωπα όσο και στις άνω έδρες. Τα αντιθήματα των επιτοίχιων επιστυλίων στο σηκό δε βρέθηκαν, επομένως δε μπορεί να βγει κάποιο ουσιαστικό συμπέρασμα. Η αμέσως υπερκείμενη εσωτερική παρειά των πώρινων τριγύφων, που θα είχε επίσης πληγεί από τις φλόγες της οροφής, δε φέρει τις αναμενόμενες φθορές²⁹⁴.

Εστιάζοντας χαμηλότερα, το εσωτερικό πρόσωπο σε όλους τους ορθοστάτες οι οποίοι καλύπτουν πρακτικά όλη την περίμετρο του σηκού, σώζεται άθικτο με ευδιάκριτα τα πυκνά ίχνη οδοντωτού εργαλείου. Για την πρόσταση οι παρατηρήσεις βασίζονται σε

²⁹³ Τα μάρμαρα που είναι εντοιχισμένα σε άμεση γειτνίαση με την πύλη φέρουν ίχνη θερμικής θραύσης, τα οποία σχετίζονται με επιθετικές απόπειρες προσβολής του Δυτικού Πυλώνα. Συγκεκριμένα από το μνημείο του Νικίου κυρίως έχουν καταπονηθεί μάρμαρα των επιστυλίων της στρώσης Θ5, οι μετόπες της Θ4 και τα οριζόντια γείσα της Θ3. Επίσης δεν είναι τυχαίο ότι οι υπερκείμενες στρώσεις Θ2, Θ3, δε φέρουν αντίστοιχη φθορά, καθώς ήταν προστατευμένες από την προεξοχή των γείσων (Ζιρώ, 1996, 7-8). Παραδόξως κατά τη (Λαμπρινού, 2015, 39 σημ. 37) δεν υφίστανται τέτοιου είδους σημάδια φωτιάς στην πύλη Beulé.

²⁹⁴ Τούτο ισχύει για τα ταυτισθέντα επιτοίχια τρίγλυφα από τον σηκό, αλλά και γι' αυτά του προνάου, που είναι σήμερα ενσωματωμένα στην πύλη. Στα συγκεκριμένα μάλιστα, αν και η πίσω έδρα τους είναι σε σημαντικό βαθμό απολαξευμένη, προκειμένου να χαντρώσει εκεί ο μεταγενέστερος ημικυλινδρικός θόλος, στα σημεία όπου σώζεται η αρχική επιφάνεια, διαπιστώνεται η τυπική λάξευση με μυτερό εργαλείο. Η ίδια παρατήρηση ισχύει για το τρίγλυφο νότια του νότιου πύργου, επίσης από τον πρόναο.

ένα και μόνο κατώτερο σπόνδυλο, επομένως δεν επιτρέπουν γενικεύσεις. Πάντως η περιφέρειά του δε φέρει φθορά από φωτιά.

Συνοψίζοντας, όλα τα στοιχεία που παρέχει πλειάδα από αρχιτεκτονικά μέλη του χορηγικού μνημείου συνηγορούν κατά του ενδεχόμενου καταστροφής του από πυρκαγιά. Χωρίς να έχει γνώση των παραπάνω η Λ. Χιώτη, θέτει το ερώτημα εάν αφαιρέθηκε η δομική ξυλεία της στέγης από το χορηγικό μνημείο του Νικίου, για να χρησιμοποιηθεί ως καύσιμη ύλη για την πυρπόληση της Στοάς του Ευμένους, βασιζόμενη σε ανάλογες παλαιότερες υποθέσεις²⁹⁵. Πρόκειται ωστόσο για μια επιχειρηματολογία αβάσιμη και ανεφάρμοστη στην πράξη. Η επιδρομή είχε χαρακτήρα αιφνιδιαστικό και ταχύτατο²⁹⁶. Οι σφηκίσκοι της στέγης του χορηγικού μνημείου εκτιμάται ότι είχαν βάρος τουλάχιστον 90-150 kg ο καθένας²⁹⁷, ενώ η καθαίρεσή τους προϋποθέτει την αποξήλωση όλων των κεράμων, μια εργασία που εμπλέκει το ξεκάρφωμά τους από τις τεγίδες, την αποσφήνωση των δοκών από τις υποδοχές τους, δηλαδή απαιτεί εκτός από χρόνο και ένα συντονισμένο συνεργείο επιφορτισμένο ειδικά με αυτό τον ρόλο. Στο πλαίσιο μιας αιφνιδιαστικής επέλασης, η οποία μάλιστα ήταν εκτεθειμένη στον κίνδυνο αντεπίθεσης από τους κατοίκους ή τον αυτοκρατορικό στρατό, η υπόθεση για τόσο έντονη σπουδή, δαπάνη χρόνου και δύναμης για την πυρπόληση κτηρίων μοιάζει ανεδαφική²⁹⁸.

Το μνημείο μπορεί να μην επλήγη από την επιδρομή για άλλους λόγους. Ίσως λόγω της εγγύτητάς του προς περισσότερο «στρατηγικούς» στόχους, να αγνοήθηκε λόγω μικρού μεγέθους, καθώς η πυρπόλησή του λίγο θα συνεισέφερε σε ένα σχέδιο διάδοσης πανικού. Ενδέχεται επίσης η απουσία ξύλινης θύρας στον σηκό να αποθάρρυνε τους εμπρηστές και να εγκατέλειψαν το εγχείρημα²⁹⁹, προχωρώντας σε άλλα πιο ευάλωτα κτήρια στη Νότια Κλιτύ. Έτσι, όταν θα λήφθηκε η απόφαση οχύρωσης της Ακρόπολης, το άθικτο μνημείο του Νικίου, ιστάμενο μέσα σε έναν ερειπιώνα, θα ξεχώρισε ως ένα ιδανικό κτήριο «δότης», παρέχοντας τη μέγιστη δυνατή ποσότητα αρτιμελούς οικοδομικού υλικού για την ανέγερση του Δυτικού Πυλώνα. Επιπλέον η απόφαση αποσυναρμολόγησής του ύστερα από μια γενικευμένη καταστροφή της πόλης θα ήταν πιο εύκολο να εγκριθεί από την αυτοκρατορική

²⁹⁵ Πρόκειται για υπόθεση που εισηγείται ο (Τραυλός, 1973, 223), ο οποίος υποστήριξε ότι η δομική ξυλεία από μικρότερα κτίσματα αποσπάστηκε από τους Έρουλους ως καύσιμη ύλη για την πυρπόληση μεγαλύτερων δημόσιων κτηρίων. Υιοθετώντας την παραπάνω θέση ο (Τανούλας, 1997, 266-267) πιθανολογεί ότι οι ξύλινες δοκοί της Πινακοθήκης και της Νοτιοδυτικής Πτέρυγας διοχετεύθηκαν προς την καταστροφή του Παρθενώνα ή του Ερεχθείου.

²⁹⁶ (Λαμπρινού, 2015, 38).

²⁹⁷ Ο όγκος τους εκτιμάται μεταξύ 0.19 m³ και 0.235 m³, οπότε με την παραδοχή μιας μέσης πυκνότητας 450 έως 650 kg/m³, που αντιστοιχεί σε μεσαίας αντοχής ελληνική ξυλεία, προκύπτουν οι ακραίες τιμές βάρους.

²⁹⁸ Βλ. (Κορρές, 1995, 493 σημ. 61), όπου αντιπροτείνεται το ενδεχόμενο, οι ξύλινες δοκοί της Πινακοθήκης να αξιοποιήθηκαν στην επισκευή του Παρθενώνα και όχι στην πυρπόλησή του.

²⁹⁹ Όπως γίνεται αντιληπτό, είναι πολύ ευκολότερο να ξεκινήσει κανείς μια φωτιά από τα ανοιγμένα θυρόφυλλα μια πόρτας, από όπου οι φλόγες μπορούν να επεκταθούν στο θύρωμα και προοδευτικά να προχωρήσουν ψηλότερα, αρχίζοντας να προσβάλλουν πρώτα την οροφή και έπειτα τον φορέα της στέγης. Σε αντίθετη περίπτωση θα έπρεπε να βρεθεί τρόπος, ώστε το προσάναμα να φτάσει ψηλά στην άνω απόληξη των τοίχων και να μείνει εκεί αρκετή ώρα, μέχρι να αρχίσει να υπάρχει απότομο αποτέλεσμα.

διοίκηση, έναντι μιας στοχευμένης επιχείρησης πριν από την επιδρομή των Ερούλων, καθώς σε αυτή την περίπτωση το μνημείο θα έπρεπε να είχε με κάποιο τρόπο αχρηστευθεί και παράλληλα να μην εκλαμβάνόταν ως στοιχείο του δημόσιου χώρου άξιο προς διατήρηση³⁰⁰.

³⁰⁰ Σύμφωνα με τη νομοθεσία του Θεοδοσιανού Κώδικα περί δημοσίων κτηρίων (*De operibus publicis*), τα δημόσια κτήρια και τα αστικά μνημεία τυγχάνουν κρατικής προστασίας ως στοιχεία συνοχής του αστικού ιστού, αισθητικής ανάδειξής του –αναφέρονται ως δημόσια κοσμήματα, *publici splendoris ornatum*– και φυσικά ως κοινόχρηστοι χώροι που οφελούν εν γένει τους κατοίκους. Με το παραπάνω σκεπτικό ο νομοθέτης απαγορεύει ρητά την αυθαίρετη καταστροφή κτηρίων για προσπορισμό λίθων, κάτι που μπορεί να επιτραπεί μόνο κατόπιν κρατικής εντολής και αποκλειστικά για κτήρια που δεν είναι πλέον σε χρήση (Alchermes, 1994, 169-175). Ο Θεοδοσιανός Κώδικας συλλέγει διατάξεις σε βάθος σχεδόν ενός αιώνα, από τη δεκαετία του 320 μ.Χ., ωστόσο η νομολογία περί της προστασίας των κτηρίων έναντι ανακύκλωσης του δομικού τους υλικού έχει προδρόμους στο τέλος της ρεπουμπλικανικής περιόδου (1^{ος} αι. π.Χ.) ή ακόμη και παλαιότερες καταβολές, βλ. σχετικά (Barletta, 2017, 244).

B. IV: Διερεύνηση πτυχών μιας υποθετικής πρωταρχικής οικοδομικής φάσης

Η θεωρία του Dinsmoor περί μιας προγενέστερης και συνθετότερης οικοδομικής φάσης της υστερορωμαϊκής πύλης, χρήζει διερεύνησης. Οι συλλογισμοί του επεκτεινόμενοι δύνανται να οδηγήσουν στην αποκατάσταση μιας αρχιτεκτονικής σύνθεσης υψηλότερων προθέσεων της υφιστάμενης, στην οποία προκύπτει μια αμεσότερη σύνδεση με τα Προπύλαια, τόσο σε επίπεδο γενικής διάταξης όσο και ως προς το μορφολογικό ύφος.

Τα διαθέσιμα μέλη

Η θεμελιώδης παραδοχή για την ανάπτυξη της θεωρίας του Dinsmoor είναι ότι όλα τα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη από το μνημείο του Νικίου στην περιοχή γύρω από τη δυτική πρόσβαση της Ακρόπολης, μεταφέρθηκαν από τη Νότια Κλιτύ και ενσωματώθηκαν στον Δυτικό Πυλώνα³⁰¹.

Έτσι στη γραφική αποκατάσταση της υποθετικής πρωταρχικής οικοδομικής φάσης θα πρέπει να περιληφθούν επιτοίχια επιστύλια και τρίγλυφα, μερικά από τα οριζόντια γείσα του ανατολικού αετώματος, όπως επίσης και τα πλευρικά καταέτια γείσα και το τύμπανο αετώματος από τη δυτική όψη του μνημείου, τα δύο επίκρανα παραστάδων, καθώς και κάποιοι από τους κίονες της πρόστασης.

Σύμφωνα με τα παραπάνω διαθέσιμα μέλη, το γενικό σχέδιο έχει τη δυνατότητα αναπαραγωγής μιας διακοσμητικής κιονοστοιχίας μπροστά από τον θυραίο τοίχο της πύλης, η οποία στέφεται με δωρικό θριγκό και αέτωμα, παραπέμποντας κατ' αυτό τον τρόπο ευθέως στην Κεντρική Πτέρυγα των Προπυλαίων, ενώ οι πλευρικοί πύργοι με την καθ' ύψος διάρθρωση των τοίχων με ορθοστάτη, ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας και απόληξη με στρώση επιστυλίου και τριγλύφων-μετοπών, μιμούνται την Πινακοθήκη.

Πριν όμως παρουσιαστούν οι πιθανοί τρόποι συνδυασμού των παραπάνω στοιχείων, θα πρέπει να προηγηθεί η εξέταση των εναλλακτικών τρόπων αξιοποίησης του διαθέσιμου οικοδομικού υλικού που παρείχε ο σηκός, καθώς αυτό συγκροτεί την κρίσιμη μάζα του πυλώνα και το υπόβαθρο, όπου αναπτύσσονται έπειτα τα στοιχεία μορφολογικού διάκοσμου.

Η βέλτιστη αναχρησιμοποίηση των παρολίθων από το μνημείο του Νικίου

Έχοντας συνολική εποπτεία των διαθέσιμων ειδών πώρινων λιθόπλινθων από το χορηγικό μνημείο, προκύπτει το ερώτημα γιατί το μεταπύργιο διάστημα και η πύλη δεν οικοδομήθηκαν με τα μέλη των παραστάδων του προνάου ή εναλλακτικά με τους λίθους από τον θυραίο τοίχο του σηκού. Η λύση θα ήταν ιδανική, καθώς έτσι θα

³⁰¹ Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας γίνεται διερεύνηση εάν και κατά πόσο δύναται το σύνολο των αρχιτεκτονικών μελών από το μνημείο του Νικίου να ενσωματωθεί σε μια υποθετική πρωταρχική μορφή του Δυτικού Πυλώνα, χωρίς να επεκτείνεται στην αναζήτηση τρόπων αξιοποίησης του οικοδομικού υλικού και στην επίσης υποθετική νότια πύλη. Για τη δεύτερη περίπτωση δεν υφίστανται τα απαραίτητα δεσμευτικά κριτήρια που να είναι ικανά να οδηγήσουν σε αξιόπιστα αποτελέσματα γραφικής αποκατάστασης.

υπήρχε ενιαίο σύστημα οριζόντιων στρώσεων σε όλο τον δυτικό πυλώνα, το σύστημα λιθοσυμπλοκής από το μνημείο του Νικίου θα μπορούσε να επαναληφθεί –με ελάχιστες τροποποιήσεις– αυτούσιο στην ένωση των πύργων με τον θυραίο τοίχο. Επιπλέον στο καθαυτό άνοιγμα το θύρωμα θα ήταν μαρμάρινο, έχοντας ενσωματώσει όλα τα μαρμάρινα μέλη του κορμού μαζί με το επίκρανο από τις παραστάδες του προνάου ή από τους παραστάτες του σύνθετου τριπλού ανοίγματος προς τον σηκό³⁰². Σύμφωνα με τα παραπάνω θα είχε επιτευχθεί η οργανική σύνδεση των πύργων με την πύλη, καθώς θα ικανοποιείτο τόσο η συνθήκη της δομικής ενότητας όσο και της αισθητικής, αφού όλοι οι τοίχοι θα απαρτιζόνταν από πωρόλιθους με την ίδια κατεργασία στα ορατά τους πρόσωπα.

Αναλόγως με το ποια ομάδα μελών από το χορηγικό μνημείο θα συνέθετε το μεταπύργιο διάστημα του πυλώνα, το άνοιγμα της πύλης θα προσέγγιζε τα 3.75 m εάν είχε δομηθεί από λιθόπλινθους του θυραίου τοίχου και αντίστοιχα εάν απαρτιζόταν από λίθους των παραστάδων τα 3.32 m. Ανάλογα μεγάλο θα προέκυπτε και το ύψος, με τη μέγιστη δυνατή εκδοχή του να ταυτίζεται με αυτό των κιόνων. Σε κάθε περίπτωση υποχρεωτικά στη θέση του ανωφλίου θα είχε τοποθετηθεί το ζεύγος μαρμάρινων αντιθημάτων επιστυλίου από τον πρόναο, καθώς είναι τα μόνα κομμάτια με ικανό μήκος γεφύρωσης του ανοίγματος.

Από τη σκοπιά της οχυρωματικής οι παραπάνω υποθετικές διαστάσεις της πύλης κρίνονται μάλλον απαγορευτικές για την άμυνα της Ακρόπολης. Στον αντίποδα ωστόσο θα αποτελούσαν μια μνημειακή επίλυση συμβατή με τις λειτουργικές απαιτήσεις της πομπής των Παναθηναίων, εξυπηρετώντας παράλληλα και την καθημερινή κυκλοφορία των προσκυνητών προς τα ιερά του βράχου³⁰³.

Ο Ρωμαίος αρχιτέκτονας ενδέχεται να είχε εξετάσει τα παραπάνω ως πιθανές εναλλακτικές λύσεις κατά τη σύλληψη και τον σχεδιασμό της οχύρωσης της δυτικής πρόσβασης στην Ακρόπολη, φαίνεται όμως ότι εν τέλει προτίμησε να αξιοποιήσει με διαφορετικό τρόπο το οικοδομικό υλικό από τον θυραίο και τους πλευρικούς τοίχους του προνάου. Όπως έχει ήδη επισημανθεί, το ενισχυμένο πάχος των εν λόγω λίθων σε σχέση με τις τυπικές λιθόπλινθους του σηκού κρίθηκε, όπως φαίνεται, ιδανικό για την πρώτη στρώση τοιχοβάτη στον νότιο πύργο και στο μεγαλύτερο μέρος της νότιας όψης του βόρειου, υποκαθιστώντας τον κοκκινωπό ασβεστόλιθο.

³⁰² Μάλιστα στην περίπτωση αναχρησιμοποίησης των λιθόπλινθων από τις παραστάδες του προνάου για τη διαμόρφωση του θυραίου τοίχου της πύλης, το θύρωμά της θα προέκυπτε με σταδιακή μείωση προς τα άνω λόγω της αντίστοιχης κλίσης του μαρμάρινου κορμού στο μνημείο. Τούτο δεν αποκλείεται να ίσχυε επίσης και στην περίπτωση χρήσης των λιθόπλινθων από τον θυραίο τοίχο του σηκού.

³⁰³ Επισημαίνεται ότι το κεντρικό τμήμα της ρωμαϊκής κλίμακας, το οποίο αντιστοιχούσε στο κεντρικό μετακίονιο διάστημα των Προπυλαίων, ήταν διαμορφωμένο με πλατύτερες, ελαφρώς κεκλιμένες βαθμίδες, βλ. (Τανούλας, 1997). Για τη μεταγενέστερη μετατροπή της ευθύγραμμης πορείας της σε τεθλασμένη, βλ. (Κορρές, et al., 1996, 10-11 Εικ. 1). Με δεδομένο ότι το πλάτος του ήταν περί τα 3.65 m, μια πύλη καθαρού ανοίγματος 3.32-3.75 m θα ήταν απολύτως συμβατή με αυτό, χωρίς να δημιουργείται στενωπός, αποτρέποντας πιθανά φαινόμενα «χοάνης» στην κίνηση του πλήθους.

Όπως γίνεται αντιληπτό, ακόμη και αν γίνει δεκτή η υπόθεση ύπαρξης μιας προγενέστερης πύλης ανατολικότερα της υφιστάμενης, δε θα είχε οικοδομηθεί αποκλειστικά από μέλη των παραστάδων του προνάου ή του θυραίου τοίχου του σηκού, καθώς λήφθησαν κομμάτια και από τα δύο σύνολα για την οικοδόμηση των εξωτερικών πλευρών στους πύργους. Επομένως δε θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να γίνει επανάχρηση του συγκεκριμένου υλικού, με τον ιδεατό τρόπο που περιγράφηκε προηγουμένως³⁰⁴. Ίσως οι μεγάλες διαστάσεις του ανοίγματος της πύλης ή μια πιθανή εξαρχής πρόθεση έμφασης στον θυραίο τοίχο με τη χρήση μαρμάρου³⁰⁵, έτσι ώστε να γίνεται μια σαφής διαφοροποίηση ως προς το υλικό των πύργων, να απέτρεψαν τελικά τον αρχιτέκτονα από το να λάβει τις συγκεκριμένες επιλογές στον σχεδιασμό.

Διερεύνηση τρόπου ενσωμάτωσης πλεονάζοντος υλικού

Το εγχείρημα γραφικής αποκατάστασης της υστερορρωμαϊκής πύλης, με δεδομένο ότι δεν υπάρχουν σαφή τεκμήρια ότι υπήρξε, παρά μόνο διαφορούμενες ενδείξεις, έχει ως στόχο τη διερεύνηση εάν και κατά πόσο θα ήταν εφικτό να υπάρξει. Τα βάρθρα, οι εξωτερικοί τοίχοι των πύργων και το μεταπύργιο διάστημα, λογίζονται ως μέρη της αρχικής φάσης, όπως ακριβώς υποστήριξε ο Dinsmoor και οι ερευνητές του 19^{ου} αι. πριν από αυτόν. Τούτη η παραδοχή δημιουργεί ένα στοιχειώδες πλαίσιο δεσμεύσεων στα περαιτέρω βήματα συλλογισμών για την υποθετική προσέγγιση της μορφής. Στα διαδοχικά βήματα για τη γραφική αποκατάσταση που ακολουθούν, εξετάζεται το σύνολο στις επί μέρους ενότητές του, που είναι η διακοσμητική πρόσοψη, η άνω απόληξη των πύργων και ο θυραίος τοίχος με την πύλη.

Διακοσμητική πρόσοψη με κίονες

Εφόσον υπήρξε σε επαφή με τον τοίχο της πύλης μια διακοσμητική πρόσοψη εμπλουτισμένη με κίονες, αφενός θα πρέπει να προσδιοριστεί το πάχος της, αφετέρου ο πιθανός αριθμός των κατακόρυφων στοιχείων. Στο δεδομένο μεταπύργιο διάστημα των 7.40 m, είναι πρακτικά αδύνατο να αναπτυχθεί μια εξάστυλη κιονοστοιχία.

³⁰⁴ Για να συνέβαινε αυτό, θα έπρεπε να γίνει η παραδοχή ότι όλα τα μέλη της μιας ή της άλλης ομάδας θα είχαν εξαρχής κατευθυνθεί προς την οικοδόμηση του θυραίου τοίχου της πύλης. Κατά συνέπεια η εμφάνιση λίθων από αυτά τα σύνολα στην πρώτη στρώση τοιχοβάτη των πύργων θα προϋπέθετε όχι μόνο την πλήρη διάλυση της πρωταρχικής πύλης, αλλά επιπλέον την ολική καταστροφή του νότιου πύργου καθώς και όλης της νότιας όψης του βόρειου. Έπειτα θα πρέπει κανείς να υποθέσει ότι ο νότιος πύργος ανακατασκευάστηκε ακριβώς ως είχε, τηρώντας μάλιστα την αρίθμηση των στρώσεων. Με τη διαφορά ότι στην πρώτη στρώση τοιχοβάτη απορρίφθηκαν όλοι οι ασβεστόλιθοι Ακροπόλεως, για να αντικατασταθούν κατά περίπτωση από μέλη των παραστάδων και του θυραίου τοίχου του χορηγικού μνημείου. Ως εκ τούτου θα πρέπει να γίνει δεκτή η ίδια διαδικασία για τη νότια όψη του βόρειου πύργου. Όλα τα παραπάνω κρίνονται ωστόσο αβάσιμα, όχι μόνο λόγω της πολυπλοκότητας που εισάγουν στο ερμηνευτικό σχήμα, αλλά διότι η απόφαση υποκατάστασης μέρους του ακροπολίτη λίθου από πωρόλιθους των παραστάδων και του θυραίου τοίχου ήταν ειλημμένη ήδη κατά τη μεταφορά των αρχιτεκτονικών μελών από τη Νότια Κλιτύ στο εργοτάξιο στη δυτική πρόσβαση της Ακρόπολης. Τούτο υπενθυμίζεται ότι τεκμηριώνεται από τους in situ σωζόμενους ασβεστόλιθους της ευθυντηρίας του χορηγικού μνημείου, τα μήκη των οποίων emπίπτουν στο ίδιο εύρος με αυτόν στον βόρειο πύργο, επομένως δεν απορρίφθηκαν λόγω διαστάσεων, αλλά διότι είχαν ήδη καλυφθεί τα απαιτούμενα τρέχοντα μέτρα.

³⁰⁵ Το τίμημα σε αυτή την περίπτωση θα ήταν μια κοπιώδης αναζήτηση μαρμάρων στην πόλη, διαστάσεων τέτοιων που να χρειάζονταν ελάχιστη κατεργασία, ώστε να προκύπτει συμφωνία με τις στρώσεις των πύργων.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι τουλάχιστον ένας κίονας παρέμεινε στη Νότια Κλιτύ, ύστερα από τη διάλυση του χορηγικού μνημείου, προτάσσεται ως πιθανότερο το ενδεχόμενο να μεταφέρθηκαν προς επανάχρηση δύο ή τέσσερις κίονες³⁰⁶, οι οποίοι να συγκρότησαν μια δίστυλη εν παραστάσι πρόσοψη ή μια τετράστυλη πρόστυλη αντίστοιχα. Όσον αφορά στο μέγιστο πλάτος της ζώνης που απαιτείται για την ανάπτυξη της διακοσμητικής πρόσοψης, τούτο απορρέει από τον άβακα των κιονοκράνων, ακμής ~89-90 cm, με την παραδοχή ότι αυτά εφάπτονται στον θυραίο τοίχο. Προφανώς ψηλότερα ο δωρικός θριγκός έχει μικρότερο πάχος, ανάλογο του αντίστοιχου συνδυασμού επιστυλίου και αντιθήματος.

Οι πιθανές επιλύσεις της διάταξης των κίωνων στην πρόσοψη προκύπτουν από τους δυνατούς συνδυασμούς που παρέχουν τα διαθέσιμα είδη επιστυλίων (Σχ. 87). Η βέλτιστη λύση είναι αυτή που παρατηρείται στην υφιστάμενη μορφή της πύλης στη στρώση Θ5. Εκεί ένα τυπικό επιστύλιο της εξάστυλης πρόστασης με απολήξεις μισού κανόνα στα άκρα πλαισιώνεται εκατέρωθεν από τα αντίστοιχα γωνιακά μέλη επιστυλίου. Εάν όμως τοποθετηθεί αξονικά κίονας κάτω από κάθε κάθετο αρμό, τότε το μετακίονιο διάστημα προκύπτει μόλις 1.28 m, συμπαρασύροντας έτσι και το θυραίο άνοιγμα, το οποίο δύσκολα θα μπορούσε κανείς να το φανταστεί στη συγκεκριμένη υποθετική φάση μικρότερο του υφιστάμενου³⁰⁷. Επομένως εάν γίνει δεκτό ότι αξιοποιήθηκαν επιστύλια αποκλειστικά προερχόμενα από τη δυτική όψη του χορηγικού μνημείου, ο μόνος τρόπος για να προκύψει διευρυμένο κεντρικό μετακίονιο, θα ήταν να μην ταυτίζεται ο άξονας των δύο κίωνων με τον υπερκείμενο αρμό επιστυλίου³⁰⁸. Ο παραπάνω υποθετικός χειρισμός, χάριν της επίτευξης μιας ευρύτερης πύλης, οδηγεί αναπόφευκτα σε σημαντική συρρίκνωση των ακραίων μετακιονίων διαστημάτων της πρόσοψης, τα οποία προκύπτουν μικρότερα της κάτω διαμέτρου των κίωνων, οπότε πρακτικά εκφυλίζονται σε ένα καθαρά διακοσμητικό μοτίβο.

Πίσω από τα επιστύλια θα πρέπει να τοποθετήθηκαν αντιθήματα ίσου πάχους, προερχόμενα δηλαδή από την πρόσταση. Για την επίτευξη συμφωνίας μεταξύ των εγκάρσιων εντορμιών σύνδεσης, δεν αποκλείεται να χρησιμοποιήθηκαν οι ίδιες συζυγίες μαρμάρων. Σε αυτή την περίπτωση όμως τα ακραία μέλη αντιθήματος απολήγουν και μάλιστα υπό γωνία³⁰⁹ πριν από την πλευρική εξωτερική παρειά των γωνιακών επιστυλίων. Το πρόβλημα θα μπορούσε να έχει αντιμετωπιστεί με την τοποθέτηση επιστυλίων, τα οποία γεφυρώνουν τα πλευρικά μεταξόνια διαστήματα

³⁰⁶ Εξυπακούεται ότι ο περιττός αριθμός κίωνων απορρίπτεται εκ των πραγμάτων, διότι έτσι προκύπτει στύλος στον άξονα συμμετρίας όπου ανοίγεται η πύλη.

³⁰⁷ Η πύλη στη σημερινή της μορφή έχει άνοιγμα 1.86 m.

³⁰⁸ Το δεδομένο μεταπύργιο διάστημα δεν αφήνει περιθώρια χρησιμοποίησης επιτοίχιων επιστυλίων, ο συνδυασμός των οποίων θα δημιουργούσε ένα ικανοποιητικό κεντρικό μετακίονιο, εντούτοις οι εναλλακτικές λύσεις που προκύπτουν, υπερβαίνουν κατά πολύ σε μήκος τα 7.40 m. Συγκεκριμένα εάν τεθεί ως κεντρικό ένα επιστύλιο του τύπου M-T-M-T-M, πλαισιωμένο εκατέρωθεν με μέλη T-M-T-M-T, τότε το συνολικό μήκος προκύπτει 7.72 m. Ομοίως εάν στο κέντρο τοποθετηθεί επιστύλιο του τύπου T-M-T-M-T έχοντας δεξιά και αριστερά του από ένα μέλος του τύπου M-T-M-T-M, το συνολικό μήκος αναβιβάζεται στα 7.96 m.

³⁰⁹ Υπενθυμίζεται ότι τα αντιθήματα επιστυλίου της πρόστασης συναντώνται μεταξύ τους στα άκρα υπό γωνία 45° στον αρμό τους.

και απολήγουν στο δυτικό τους άκρο σε ένα δωδέκατο κανόνα. Με κατάλληλο τεμαχισμό των εν λόγω δύο μελών θα μπορούσε να συμπληρωθεί το κενό μέχρι τον θυραίο τοίχο, ενώ παράλληλα θα προέκυπτε πλήρης γωνιακός πλευρικός κανόνας. Ωστόσο ένα επιστύλιο του συγκεκριμένου τύπου, το Θ2.3, βρίσκεται ενσωματωμένο ακέραιο στην πύλη. Επομένως το πρόβλημα μπορεί να είχε αντιμετωπιστεί απλούστερα με την παρεμβολή κοινών κομματιών μαρμάρου.

Η δωρική πρόσοψη που προκύπτει, παρέχει πέντε θέσεις για αγελαίους παρόλιθους τριγλύφων πάχους ~66 cm (Σχ. 88). Η προεξοχή της ως προς το εξωτερικό πρόσωπο του θυραίου τοίχου δεν είναι αμελητέα (~84 cm), επομένως κρίνεται πιθανότερο στα δύο άκρα, όπου τοποθετούνται γωνιακά επιστύλια, να τοποθετηθούν επίσης γωνιακά τρίγλυφα³¹⁰.

Στη στρώση του οριζώντιου γείσου μπορούν να τοποθετηθούν επτά μέλη³¹¹. Εάν στα δύο άκρα επιλεγεί η τοποθέτηση γωνιακών μελών, τότε το αέτωμα προκύπτει πολύ χαμηλό³¹² και ως εκ τούτου θα υπαγόρευε την αναλάξευση των λίθων που συνθέτουν το τύμπανο του αετώματος, κάτι που δεν ισχύει για κανέναν από τους δύο σωζόμενους ορθοστάτες (Σχ. 88)³¹³. Οπότε σύμφωνα με τα παραπάνω δεδομένα αντιπροτείνεται η χρήση αγελαίων γείσων στις γωνίες.

Δωρικός θριγκός στην κορυφή των πύργων

Ανάπτυξη δωρικής ζωφόρου στις όψεις των πύργων

Ο Beulé εντοπίζοντας πάρινα τρίγλυφα γύρω από τον δυτικό πυλώνα, υπέθεσε ότι προέρχονται από τη στέψη των πύργων³¹⁴, θεωρία την οποία υιοθέτησε και ο Dinsmoor³¹⁵, χωρίς όμως να εμβαθύνει περαιτέρω για την επαλήθευσή της. Η υπόθεση απόληξης των πύργων σε δωρικό θριγκό δύναται να ελεγχθεί, εξετάζοντας εάν τα στοιχεία της ζωφόρου επιμερίζουν σε ακέραια πολλαπλάσια το μήκος της εκάστοτε πλευράς, το οποίο λαμβάνεται στη στάθμη του ορθοστάτη.

Ξεκινώντας από τις όψεις που ορίζουν το σχήμα υποδοχής της πύλης στον νότιο πύργο μέχρι και το εξωτερικό πρόσωπο του θυραίου τοίχου (Σχ. 89), το μήκος του βόρειου τοίχου είναι 5.21 m, όπου χωράνε με αμελητέα απόκλιση πέντε τρίγλυφα και

³¹⁰ Σε αντίθετη περίπτωση τα πάρινα τρίγλυφα θα προεξείχαν των επιστυλίων μέχρι και τους πλευρικούς τοίχους των πύργων. Θα μπορούσαν βεβαίως να είχαν απολαξευτεί, μέχρις ότου φτάσουν στο επιθυμητό μήκος, διοχετεύοντας έτσι τα μέλη σε δύο γωνίες των πύργων. Ωστόσο η εκεί τοποθέτησή τους θα απαιτούσε και πάλι μια αναλάξευση, καθώς το πάχος τους είναι μεγαλύτερο από αυτό των τοίχων. Επιπλέον, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια, είναι αμφίβολο εάν θα μπορούσαν να τοποθετηθούν γωνιακά τρίγλυφα σε όλες τις εξωτερικές γωνίες των πύργων.

³¹¹ Τρία που απολήγουν σε οδό στο αριστερό τους άκρο, αντίστοιχα άλλα τρία στο δεξιό και ένα μέλος με μία μόνο πρόμοχθο πλαισιωμένη εκατέρωθεν από οδούς.

³¹² Καθώς το καταέτιο γέισο και μέρος της γένεσης του τυμπάνου είναι συμφυή προς αυτό, οπότε υπαγορεύουν την κλίση που θα τηρήσουν τα υπόλοιπα μέλη.

³¹³ Οι ορθοστάτες NK3761 και NK4945 σώζονται σε όλο το ύψος τους και προέρχονται ένας από το δυτικό αέτωμα και ο άλλος από το ανατολικό.

³¹⁴ (Beulé, 1853, 119-120).

³¹⁵ Βλ. (Dinsmoor Papers, A4. The Columns and Walls, The Towers Working Notes), όπου θεωρεί την ύπαρξη διάσπαρτων επιτοίχιων επιστυλίων και τριγλύφων στην περιοχή γύρω από την πύλη την πλέον ισχυρή ένδειξη για μια συνθετότερη μορφή, τουλάχιστον των πύργων.

ισάριθμες μετόπες. Η απέναντι νότια όψη του βόρειου πύργου είναι ελαφρώς βραχύτερη στα 5.05 m, οπότε απολήγει ανατολικά σε μετόπη, η οποία θα έπρεπε να κοπεί μαζί με τον παρόλιθο τριγλύφου ακριβώς από πίσω της κατά ~19 cm προκειμένου να χωρέσουν στη στρώση. Ωστόσο τα παραπάνω αφορούν στην υφιστάμενη θέση του θυραίου τοίχου. Ο υποτιθέμενος προϋφιστάμενος βρισκόταν ανατολικότερα, ως εκ τούτου ο αριθμός των στοιχείων της ζωφόρου δύναται να αυξηθεί, τουλάχιστον κατά έναν λίθο τριγλύφου σε κάθε πλευρά αν όχι και περισσότερο³¹⁶.

Όσον αφορά στις κύριες όψεις στα δυτικά (Σχ. 89), στον βόρειο πύργο ο δυτικός τοίχος έχει μήκος 8.663 m, στον οποίο αντιστοιχούν, με αφετηρία το νότιο άκρο, οκτώ τρίγλυφα και ισάριθμες μετόπες, αφήνοντας στην βορειοανατολική γωνία ένα κενό μήκους 28.7 cm. Τούτο σημαίνει πως το ένατο γωνιακό τρίγλυφο, που θα συμπλήρωνε τη στρώση, προκύπτει να προεξέχει στο κενό κατά 13.2 cm³¹⁷. Στον νότιο πύργο το αντίστοιχο μήκος είναι 7.05 m, όπου χωρούν επτά τρίγλυφα και έξι μετόπες, ενώ στην κατάληξη της ζωφόρου στο νότιο άκρο προκύπτει μισή μετόπη.

Ο νότιος τοίχος του νότιου πύργου έχει μήκος 6.04 m μέχρι τη συμβολή του με τον ανατολικό. Όπως αναφέρθηκε, στη νοτιοδυτική γωνία η δυτική όψη απολήγει σε μισή μετόπη, οπότε τα στοιχεία της ζωφόρου τοποθετούνται με αφετηρία το ανατολικό άκρο, οπότε με απόκλιση 7.5 cm προκύπτει στο δυτικό άκρο επίσης μισή μετόπη³¹⁸.

Η βόρεια όψη του βόρειου πύργου μέχρι και το σημείο συμβολής της με τον ανατολικό τοίχο αθροίζει μήκος 5.90 m, το οποίο επιτρέπει την τοποθέτηση, με απόκλιση 6.8 cm, έξι τριγλύφων και πεντέμισι μετοπών, που αντιστοιχούν σε έναν γωνιακό λίθο τριγλύφου και πέντε αγελαίους.

Κάνοντας ένα συλλογικό απολογισμό των παραπάνω, η ανάπτυξη δωρικού θριγκού στη στέψη των πύργων κρίνεται γενικά εφικτή (Σχ. 89). Απαιτεί δε συνολικά τρεις γωνιακούς λίθους τριγλύφων και τριάντα δύο επιτοίχιους αγελαίους, δηλαδή τέσσερις περισσότερους από όσους διαθέτει το χορηγικό μνημείο. Επιπλέον η θέση του θυραίου τοίχου ανατολικότερα του υφιστάμενου, προϋποθέτει περαιτέρω αύξηση του αριθμού τους.

Βεβαίως το έλλειμμα θα μπορούσε να αναπληρωθεί με τρίγλυφα της πρόστασης, όμως το πάχος τους υπερβαίνει αυτό των τοίχων στους πύργους, οπότε θα χρειαζόταν εκτεταμένη απολάξευση της πίσω παρειάς τους, ώστε να προκύψει συμβατότητα μεγεθών. Επιπλέον τα εν λόγω μέλη μπορούν κάλλιστα να συγκροτήσουν μια δωρική ζωφόρο ως άνω απόληξη στην εσωτερική όψη του θυραίου τοίχου, οπότε προκρίνεται ως πιθανότερη η εκεί απόδοσή τους αντί στους πύργους. Σύμφωνα με αυτή την παραδοχή, μία τουλάχιστον όψη στους πύργους δε θα πρέπει να διέθετε στέψη με

³¹⁶ Παρακάτω γίνεται πρόσεγγιση της πιθανής θέσης του «πρωταρχικού» θυραίου τοίχου της πύλης.

³¹⁷ Λόγω συνάντησης του βόρειου τοίχου με τον δυτικό υπό αμβλεία γωνία, η διαφορά στο πίσω μέρος του τριγλύφου ελαττώνεται κατά 3 cm, χωρίς ωστόσο να βελτιώνει αισθητά την κατάσταση.

³¹⁸ Σε αυτή την περίπτωση η συνάντηση υπό γωνία των δύο λίθων τριγλύφων θα απαιτούσε μια δραστική αναλάξευσή τους, ώστε να επιλυθεί η συναρμογή τους.

τρίγλυφα και μετόπες, με πλέον επικρατέστερο τον νότιο τοίχο του νότιου πύργου³¹⁹, καθώς ήταν ο πλέον αφανής του συνόλου, κρυμμένος πίσω από τον βραχίονα του τείχους, το οποίο ένωνε τον καμπύλο τοίχο του Ηρωδείου με τη νοτιοδυτική γωνία του πύργου³²⁰.

Όσον αφορά στη μεταχείριση των γωνιακών τριγλύφων, τα δύο επιτοίχια είναι πιο λογικό να κατευθυνθούν στις πλέον ορατές γωνίες των πύργων, δηλαδή σε αυτές που στρέφονται προς το σχήμα υποδοχής³²¹. Τα άλλα δύο γωνιακά τρίγλυφα από την πρόσταση αποδόθηκαν προηγουμένως στη διακοσμητική πρόσοψη της πύλης, επομένως δεν υπάρχει διαθέσιμο μέλος για τη βορειοδυτική γωνία του βόρειου πύργου. Υποχρεωτικά λοιπόν στη συγκεκριμένη θέση προτείνεται η αναλάξευση ενός αγελαίου μέλους, προκειμένου να σχηματοποιηθεί, έστω και τελείως χονδροειδώς, ώστε να ομοιάζει από μακριά με γωνιακό³²².

Στρώση επιστυλίου στις όψεις των πύργων

Η κατανομή των στοιχείων της δωρικής ζωφόρου στους πύργους υπαγορεύει τους αντίστοιχους συνδυασμούς επιτοίχιων επιστυλίων ανά όψη. Στη βέλτιστη δυνατή επίλυση που παρουσιάζεται, αξιοποιούνται τα μέλη ακέραια με τις ελάχιστες δυνατές κοπές (Σχ. 90).

Ως αφετηρία τα δύο γωνιακά επιτοίχια επιστύλια τοποθετούνται παρά μήκος το ένα στη νοτιοδυτική γωνία της δυτικής όψης του βόρειου πύργου και αντίστοιχα το άλλο στη βορειοδυτική γωνία του νότιου. Τα εν λόγω μάρμαρα δεν έχουν βρεθεί, αλλά προκύπτει από τη γραφική αποκατάσταση του χορηγικού μνημείου ότι πλευρικά απολήγουν σε πλήρεις κανόνες³²³. Ως εκ τούτου στις όψεις που στρέφονται προς το σχήμα υποδοχής συναρμολογούνται ανατολικά με επιστύλια του τύπου M-T-M-T-M, των οποίων έπονται άλλα, που απολήγουν σε πλήρη κανόνα, είναι δηλαδή της μορφής T-M-T-M-T. Η παραπάνω διάταξη αφήνει περιθώρια τοποθέτησης ενός ακόμη λίθου τριγλύφου στην κάθε όψη, μετατοπίζοντας αντίστοιχα τη θέση του θυραίου τοίχου προς τα ανατολικά, που είναι ζητούμενο.

Στη δυτική όψη του βόρειου πύργου, το γωνιακό επιτοίχιο επιστύλιο απολήγει σε διάστημα που αντιστοιχεί σε μετόπη. Τα τρέχοντα μέτρα που απομένουν, είναι εφικτό να καλυφθούν από δύο επιστύλια του τύπου T-M-T-M-T και από το μοναδικό μορφής M-T-M, που προέρχεται από την ανατολική όψη του χορηγικού μνημείου³²⁴. Η βορειοδυτική γωνία παραμένει προβληματική. Προκειμένου να προκύψει κανόνας

³¹⁹ Με δεδομένο ότι στη νοτιοδυτική γωνία του νότιου πύργου δεν προκύπτει ούτως ή άλλως γωνιακό τρίγλυφο.

³²⁰ Βλ. (Κορρές, 2014, 38-39, 38 εικ. Β1.4).

³²¹ Άλλωστε σε εκείνη τη θέση, τουλάχιστον στον βόρειο πύργο, έγινε απόπειρα οικοδόμησης με τη χρήση γωνιακών λιθόπλινθων του χορηγικού μνημείου.

³²² Η θέση του είναι ιδανική από αυτή την άποψη, διότι βρίσκεται πολύ ψηλότερα από το επίπεδο κίνησης του παρατηρητή, ο οποίος δύσκολα θα διέκρινε κάποια ουσιαστική διαφορά.

³²³ Σε αντίθεση δηλαδή με τα αντίστοιχα γωνιακά στην πρόσταση, όπου ο κάθετος αρμός τέμνει τον πλευρικό κανόνα, αποδίδοντας έτσι ένα μέρος του στο αμέσως επόμενο επιστύλιο.

³²⁴ Ο συγκεκριμένος τύπος επιστυλίου υπενθυμίζεται ότι δεν έχει βρεθεί, ωστόσο προκύπτει θεωρητικά στις εναλλακτικές επιλύσεις της ανατολικής όψης.

και στις δύο όψεις, θα πρέπει οι αρμοί ώσεως στα δύο μάρμαρα που συναντώνται υπό γωνία να απολαξευτούν κατά 45° , ώστε να επιτευχθεί το επιθυμητό αποτέλεσμα. Αντίστοιχα στον νότιο πύργο το μήκος του δυτικού τοίχου καλύπτεται από ένα επιστύλιο μορφής T-M-T-M-T και ένα M-T-M-T-M. Το τελευταίο μάρμαρο θα χρειαστεί απομείωση του μήκους του κατά ~ 27.5 cm με απολάξευση, καθώς στη νότια απόληξη του τοίχου υφίσταται μισή μετόπη.

Στη βόρεια όψη του βόρειου πύργου δύο επιτοίχια επιστύλια, μορφής M-T-M-T-M και T-M-T-M-T, καλύπτουν το σύνολο σχεδόν του διαθέσιμου μήκους αφήνοντας κενό ~ 69 cm, πρακτικά δηλαδή ίσο με το πάχος του ανατολικού τοίχου. Για να συμπληρωθεί, απαιτείται η απολάξευση υπό γωνία 45° του αρμού ώσεως επιστυλίου, το οποίο να απολήγει σε κανόνα στο δεξί του άκρο. Επειδή όμως πρόκειται μάλλον για σπατάλη μαρμάρου, στην προκειμένη περίπτωση είναι εφικτή η κατ' εξαίρεση χρήση δύο μελών από τις πλευρικές όψεις της πρόστασης³²⁵. Πρόκειται για μάρμαρα που φέρουν το ήμισυ κανόνα στη μία πλευρά τους και διάστημα μετόπης στην άλλη³²⁶. Επομένως εάν συνδυαστούν μεταξύ τους συνθέτουν μια ομάδα, η οποία διαθέτει μόνο πλήρεις κανόνες, ενώ έχει ελεύθερα τα δύο της άκρα, ως εκ τούτου είναι συμβατή με επιτοίχιο επιστύλιο του τύπου T-M-T-M-T. Σύμφωνα με την παραπάνω προτεινόμενη διάταξη, προκύπτει πλεόνασμα ~ 30 cm κατά την έννοια του μήκους, το οποίο δύναται να απολαξευτεί χωρίς ιδιαίτερη σπατάλη υλικού ή ακόμη και να αφεθεί ως έχει εδραζόμενο πάνω στο τείχος.

Συνοψίζοντας, για την παραπάνω υποθετική ανασύσταση της στρώσης του επιστυλίου στους πύργους απαιτήθηκαν (Σχ. 90): Πέντε από τα συνολικά έξι διαθέσιμα επιτοίχια επιστύλια του τύπου T-M-T-M-T, τρία από τα τέσσερα μορφής M-T-M-T-M, όλα τα μέλη από την ανατολική όψη, όπως επίσης το ζεύγος κομματιών που προέρχονται από τις πλάγιες όψεις της πρόστασης³²⁷. Επομένως γίνεται σχεδόν πλήρης αξιοποίηση του οικοδομικού υλικού, ενώ η προτεινόμενη κατανομή τους στους τοίχους προϋποθέτει τους ελάχιστους δυνατούς τεμαχισμούς και αναλαξεύσεις μαρμάρων.

Άνω απόληξη πύργων με δωρικό γείσο

Ο δωρικός θριγκός στέψης των πύργων ολοκληρώνεται με τη στρώση του γείσου. Σταθμίζοντας αφενός ότι τα περισσότερα οριζόντια γείσα από το δυτικό αέτωμα του μνημείου αποτελούν μέρος της διακοσμητικής πρόσοψης, αφετέρου ότι τα υπόλοιπα μέλη, συνδυαζόμενα με αυτά από την ανατολική όψη, δύνανται να κοσμήσουν την

³²⁵ Όπως γίνεται αντιληπτό, τα επιστύλια της πρόστασης εκ των πραγμάτων δεν μπορούν να ανασυνδυαστούν με ευκολία με τα επιτοίχια, καθώς πάντοτε τουλάχιστον ένα από τα δύο άκρα τους απολήγει σε μισό κανόνα. Η συγκεκριμένη περίπτωση είναι η μόνη, όπου επιτυγχάνεται ένα αρκούντως ικανοποιητικό αποτέλεσμα.

³²⁶ Πρόκειται για τα τελευταία εν σειρά επιστύλια της πρόστασης, που αντιστοιχούν μεταξύ του αρμού στον άξονα του επίκρανου της παραστάδος και του πρώτου επιτοίχιου μέλους.

³²⁷ Σε περίπτωση που τα συγκεκριμένα μέλη δεν αποδοθούν στη βόρεια όψη του βόρειου πύργου, τότε η εναλλακτική λύση, αποκλειστικά με επιτοίχια επιστύλια, εξαντλεί όλα τα διαθέσιμα κομμάτια από αυτή την ομάδα.

εσωτερική παρειά του θυραίου τοίχου, λαμβάνονται υπόψη στην επίλυση που ακολουθεί μόνο τα πλευρικά γείσα, μαζί με τα τέσσερα γωνιακά.

Υπενθυμίζεται ότι τα αγελαία γείσα φέρουν δύο προμόχθους και ισάριθμες οδούς και διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: Σε αυτά που διαθέτουν οδό στο αριστερό άκρο και πρόμοχθο στο δεξιό, εφεξής για λόγους συντομίας Ο-Π-Ο-Π, και στα κατοπτρικά τους Π-Ο-Π-Ο. Η μετάβαση από τη μια αλληλουχία στην άλλη γίνεται με μεταβατικά μέλη της μορφής Ο-Π-Ο, συνολικά δύο στον αριθμό, ένα από την κάθε πλευρική όψη του μνημείου. Τα τέσσερα γωνιακά γείσα απολήγουν στα άκρα τους σε πρόμοχθο.

Τοποθετώντας από ένα γωνιακό γείσο στα άκρα της δυτικής όψης του βόρειου πύργου, προκύπτουν επτά θέσεις μελών για έξι αγελαία –τριών Ο-Π-Ο-Π και ισάριθμων Π-Ο-Π-Ο– συν ενός μεταβατικού τύπου (Σχ. 91). Στον βόρειο τοίχο ο διαθέσιμος χώρος καταλαμβάνεται το πολύ από πέντε αγελαία πλευρικά γείσα, όλα του τύπου Π-Ο-Π-Ο. Στη νότια όψη τοποθετούνται σε παράθεση τέσσερα κοινά μέλη μορφής Ο-Π-Ο-Π. Εάν γίνει δεκτή η παραδοχή ότι ο τοίχος συνέχιζε προς τα ανατολικά σε μήκος ενός ακόμη τριγλύφου, τότε προκύπτει προς εκείνη την κατεύθυνση κενό διάστημα ίσο περίπου προς το άθροισμα του μήκους μίας οδού και μίας προμόχθου. Τούτο δύναται είτε να αναπληρωθεί με την τοποθέτηση του άλλου διαθέσιμου μεταβατικού μέλους είτε ένα από τα αγελαία θα χρειαστεί να γίνει η παραδοχή ότι τεμαχίστηκε. Αντίστοιχα προκύπτει η ίδια αλληλουχία μαρμάρων στη βόρεια όψη του νότιου πύργου, με τη διαφορά ότι τα γείσα είναι της μορφής Π-Ο-Π-Ο. Ομοίως επειδή υφίσταται και πάλι ένα κενό στο ανατολικό άκρο, με δεδομένο ότι το ένα μεταβατικό γείσο δρομολογήθηκε υποχρεωτικά στη δυτική όψη του βόρειου πύργου, θα πρέπει οπωσδήποτε ένα από τα αγελαία μέλη να κοπεί, έτσι ώστε να συμπληρωθεί η στρώση.

Στη δυτική όψη του νότιου πύργου, το γωνιακό μέλος στο βορειοδυτικό άκρο απολήγει σε πρόμοχθο, οπότε τα έξι αγελαία μέλη που απαιτούνται για την κάλυψη του διαθέσιμου μήκους, είναι της μορφής Ο-Π-Ο-Π. Με δεδομένο ότι έχουν εξαντληθεί τα μεταβατικού τύπου γείσα, δεν υπάρχει δυνατότητα τοποθέτησης γωνιακού μέλους στο νότιο άκρο του τοίχου³²⁸. Ως εκ τούτου το τέταρτο διαθέσιμο γωνιακό γείσο είναι το καταλληλότερο προς τεμαχισμό, διότι έτσι αφήνονται άθικτα προς αξιοποίηση όλα τα τυπικά μέλη.

Η παραπάνω προτεινόμενη κατανομή των πλευρικών γείσων πάνω στους πύργους απαιτεί 25, ενώ υπάρχουν 24 διαθέσιμα αγελαία μέλη (Σχ. 91). Επομένως θα πρέπει να αφαιρεθεί ένα κομμάτι σε μία από τις θέσεις. Η πλέον εύλογη αντικατάσταση σε αυτή την περίπτωση είναι του μαρμάρου στη νοτιοδυτική γωνία του νότιου πύργου, με το ήμισυ που θα προκύψει από τον τεμαχισμό του γωνιακού μέλους. Κατ' αυτό

³²⁸ Η τοποθέτηση γωνιακού γείσου εκεί στερείται ούτως ή άλλως νοήματος, καθώς η ζωφόρος δε συνεχίζεται προς τα ανατολικά και επιπλέον το εγκάρσιο τμήμα του μαρμάρου θα προεξείχε υπέρ το δέον από το πρόσωπο του τοίχου.

τον τρόπο το τελευταίο τρίγλυφο της όψης προς τον νότο στέφεται από πρόμοχθο, αφήνοντας ακάλυπτη μόνο τη μισή μετόπη στη γωνία³²⁹.

Τέλος θα πρέπει να γίνει μια νύξη για τα γωνιακά μέλη. Σε αντίθεση με τα πλευρικά η άνω παρειά τους δεν είναι κεκλιμένη σε όλη την έκτασή της. Τούτο συνεπάγεται ότι σημειώνονται ασυνέχειες μεταξύ της άνω έδρας των αγελαίων γείσων και αυτής που αντιστοιχεί στο οριζόντιο επίπεδο έδρασης του τυμπάνου αετώματος. Επειδή όμως πάνω από τη στρώση του γείσου το πιο πιθανό είναι να ακολουθούσαν κτιστές επάλξεις, η εν λόγω ασυμφωνία δύναται να εξαιρεφθεί εντελώς με την προσθήκη λιθοσωμάτων και άφθονου κονιάματος.

Σύνοψη συμπερασμάτων για πιθανή στέψη των πύργων με δωρικό θριγκό

Συμπερασματικά η διερεύνηση των πιθανών τρόπων κόσμησης της άνω απόληξης των πύργων με πλήρη δωρικό θριγκό –επιστύλιο, ζωφόρος, γείσο– μέσω της επανάχρησης των αντίστοιχων αρχιτεκτονικών μελών από το μνημείο του Νικίου, αναδεικνύει το εφικτό του πράγματος με σχετικά ανώδυνες προσαρμογές ελάχιστων κομματιών. Βεβαίως δεν μπορούν να αγνοηθούν κάποιες ανακολουθίες που επισημάνθηκαν, ωστόσο ο οχυρωματικός χαρακτήρας του έργου και η γενική έκπτωση του αισθητήριου αρχιτεκτόνων και συνεργείων για την ελληνική αρχιτεκτονική στον 3^ο αι. μ.Χ., επιτρέπουν τέτοιου είδους παρατυπίες.

Τέλος επισημαίνεται ότι η χρήση δωρικής ζωφόρου, ως μορφολογικού στοιχείου διάρθρωσης των όψεων σε τείχη ή πύλες, είναι σχετικά σπάνια, ωστόσο απαντάται τόσο σε παραδείγματα της ελληνικής³³⁰, όσο και της ρωμαϊκής οχυρωματικής αρχιτεκτονικής³³¹.

Θυραίος τοίχος

Η μορφή του θυραίου τοίχου είναι η πλέον σκιάδης. Για το σώμα της τοιχοποιίας μπορούν να γίνουν μόνο εικασίες, καθώς όπως παρουσιάστηκε πρωτύτερα, είναι αμφίβολο εάν χρησιμοποιήθηκαν στην οικοδόμησή του πώρινες λιθόπλινθοι από τον θυραίο τοίχο και τις παραστάδες του χορηγικού μνημείου³³². Προκρίνεται ως πιθανότερο το ενδεχόμενο ο θυραίος τοίχος να ήταν μαρμάρινος³³³, ο οποίος σε

³²⁹ Πρόκειται για ένα συγκριτικά ελάχιστο κενό ~35 cm, που θα μπορούσε να συμπληρωθεί με ένα κοινό κομμάτι μαρμάρου.

³³⁰ Βλ. ενδεικτικά τον πυλώνα του Διός και της Ήρας στα τείχη της Θάσου, χρονολογημένο στα τέλη του 4^{ου} με αρχές 3^{ου} αι. π.Χ., (Grandjean & François, 2012, 170-171, 168 Εικ. 101, 169 Εικ. 102).

³³¹ Στη Βόρεια Πύλη της πόλης της Βλαύνδου στη Λυκία της Μ. Ασίας (γ' τέταρτο 3^{ου} αι. μ.Χ.) πάνω από το κατώφλι σημειώνεται σε επανάχρηση λίθος με τρία χθαμαλά τρίγλυφα και ισάριθμες μετόπες. Κατά τους μελετητές του μνημείου πιθανολογείται ότι οι πύργοι απέληγαν προς τα άνω με λίθους ζωφόρου από το ίδιο κτήριο «δότη» (Giese, 2006, Πτ. Πίν. 2). Βλ. επίσης ανάγλυφο μνημειακού πυλώνα, όπου δωρικός θριγκός στέφει τον κυκλικό πύργο και την τοξωτή πύλη που απεικονίζονται (Mertens, 1983, 42 Εικ. 35).

³³² Εκτός του ότι χρησιμοποιήθηκαν εν τέλει κομμάτια και από τις δύο ομάδες για την κατασκευή της πρώτης στρώσης τοιχοβάτη των πύργων, οι λίθοι που περισσεύουν, διαφέρουν τόσο ως προς τα πάχη, όσο και ως προς τα μήκη τους, συνεπώς δεν μπορούν να ανασυνδυαστούν με τρόπο τέτοιο που να προκύπτει ένα ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας.

³³³ Μια ασαφής σχετική ένδειξη παρέχεται από μαρμάρινο κομμάτι δωρικής ζωφόρου με συμφυές επιστύλιο, το οποίο σήμερα βρίσκεται τοποθετημένο έξω από τον βόρειο πύργο, στην απόληξη του πλατύσκαλου της ρωμαϊκής κλίμακας. Το μέλος έχει μήκος 1.70 m και φέρει στην άνω έδρα του δύο

συνδυασμό με τη διακοσμητική πρόσοψη, θα αναδεικνύεται ως το πλέον πολυτελές τμήμα της οχύρωσης. Σε αυτή την περίπτωση μάλιστα η υφιστάμενη πύλη ενδέχεται όχι μόνο να απηχεί τις αρχές σχεδιασμού της υποθετικής προγενέστερης φάσης, αλλά ακόμη και να ενσωματώνει εκ νέου αρκετά από τα ίδια μάρμαρα.

Παρά την απουσία απτών στοιχείων είναι εφικτή η εκτίμηση κάποιων βασικών μεγεθών, σε συνάρτηση πάντα με τις παραδοχές που προηγήθηκαν έως τώρα στο πλαίσιο απόπειρας γραφικής αποκατάστασης της υποθετικής μορφής του Δυτικού Πυλώνα.

Όσον αφορά στο άνοιγμα της πύλης, τούτο πρακτικά υπαγορεύεται από το κεντρικό μετακίονιο διάστημα της διακοσμητικής πρόσοψης, που εκτιμάται στα 1.85 m, πρακτικά δηλαδή όσο και στην υφιστάμενη μορφή του (Σχ. 88). Ιδανικά μέλη για τη διαμόρφωση των παραστατών της θύρας, θα ήταν τα μάρμαρα είτε από τους κορμούς των παραστάδων του προνάου μαζί με τα επίκρανά τους είτε τα αντίστοιχα κομμάτια από το σύνθετο άνοιγμα προς τον σηκό.

Από την κατανομή των στοιχείων του δωρικού θριγκού στην κορυφή των πύργων προκύπτει ένα πλεόνασμα αρχιτεκτονικών μελών, το οποίο επιτρέπει την ανάπτυξη αντίστοιχης στέψης προς το εσωτερικό της Ακρόπολης. Συγκεκριμένα τέσσερα επιστύλια από την πρόσταση, δύο από τυπικά μεταξόνια και δύο προερχόμενα από τα πλευρικά³³⁴, αθροίζουν θεωρητικό μήκος 7.96 m (Σχ. 92). Η στρώση που συγκροτούν, διεισδύει στους πλευρικούς τοίχους των πύργων κατά το ήμισυ του πάχους τους. Αντί αντιθημάτων της πρόστασης, πάχους 38.9 cm, προτείνεται η ενσωμάτωση των δύο ιδιαίτερα επίμηκων μελών της ίδιας στρώσης από τον θυραίο τοίχο του χορηγικού μνημείου, καθώς το κάθε ένα υπερέβαινε σε μήκος τα 4 m στην αρχική του μορφή. Έτσι μόλις με δύο κομμάτια ολοκληρώνεται η στρώση του αντιθήματος, χωρίς να απαιτείται ο συνδυασμός περισσότερων μαρμάρων. Επιπλέον με την παραπάνω επίλυση το μεικτό πάχος στη βάση της στρώσης του επιστυλίου προκύπτει 64 cm αντί 77.8 cm (Σχ. 92). Μπορεί η διαφορά των 13.8 cm να μοιάζει αμελητέα, όμως στην προκειμένη περίπτωση ενδέχεται να διευκόλυνε σημαντικά την εύρεση των κατάλληλων μαρμάρων προς επανάχρηση.

Πάνω από τη στρώση του επιστυλίου προκύπτουν επτά θέσεις για αγγελαίους λίθους τριγλύφων, οι οποίες εγγράφονται ακριβώς στο μεταπύργιο διάστημα. Σε αυτή την περίπτωση ενσωματώνονται στην πύλη δεκατέσσερα από τα συνολικά δεκαπέντε

γράμματα: Ένα «Δ», πλάι στον αριστερό του αρμό, το οποίο σχετίζεται με την αρχική χρήση του, και αριστερά της εντορμίας για λύκο ένα μικρότερο «Ζ», ακριβώς ίδιας μορφής με αυτά που επισημάνθηκαν στις λιθόπλινθους του χορηγικού μνημείου. Ενδεχομένως αυτό να αποτελεί σήμανση της στρώσης, στην οποία προοριζόταν να τοποθετηθεί ο λίθος. Από τις εντορμίες για συνδέσμους Π στο αρχικό του πρόσωπο, όπως επίσης και από μια εκτεταμένη επικοπή με ίχνη βελονιού στο δεξί του άκρο, συμπεραίνεται ότι τοποθετήθηκε έχοντας τα τρίγλυφα προς τα άνω, συνεπώς με πρόσωπο την αρχική άνω ή κάτω έδρα. Σε αυτή την περίπτωση το ύψος της στρώσης είναι 37 cm, όσο περίπου η Θ6 στην υστερορρωμαϊκή πύλη. Η προέλευση του μέλους είναι άγνωστη, όπως επίσης και το πού βρέθηκε, συνεπώς δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ασφαλές τεκμήριο για οποιαδήποτε από τις υποθέσεις που αναπτύσσονται στην πρόταση γραφικής αποκατάστασης.

³³⁴ Πρόκειται για μέλη του τύπου T/12-M-T-M-T/2.

μέλη τριγλύφων της πρόστασης. Όσον αφορά στα γείσα, από τη σύνθεση της ίδιας στρώσης στη διακοσμητική πρόσοψη, έμειναν ανένταχτα δύο μέλη. Επομένως απαιτούνται ακόμη επτά μάρμαρα για να υπερκαλυφθούν τα διαθέσιμα τρέχοντα μέτρα³³⁵.

Έχοντας πλέον μια συνολική εικόνα της προτεινόμενης λύσης, προκύπτει ότι όλα τα οριζόντια γείσα από το ένα αέτωμα ενσωματώνονται στον θριγκό του θυραίου τοίχου, επομένως δύναται να αξιοποιηθεί η αλφαβητική σήμανση με γράμματα σε όλη της την έκταση. Οπότε είναι ορθότερο τα εν λόγω μέλη να αποδοθούν στη συγκεκριμένη όψη, παρά στην εξωτερική, για την οποία χρειάζονται επτά μέλη προερχόμενα εκ των πραγμάτων από το απέναντι αέτωμα. Το γεγονός ότι βρέθηκαν στη Νότια Κλιτύ μόνο δύο γείσα χωρίς γράμματα στην άνω έδρα τους³³⁶, επιτρέπει την υπόθεση ότι μεταφέρθηκαν τα υπόλοιπα επτά προς ενσωμάτωση στη διακοσμητική πρόσοψη της πύλης.

Η σύνθεση των επιμέρους ενοτήτων

Η διακοσμητική πρόσοψη με κίονες ως αναπόσπαστο στοιχείο σύνθεσης της πύλης στην υποθετική πρωταρχική μορφή της, υπαγορεύει την αναβίβασή της στην ίδια στάθμη με την έδραση της στρώσης του ορθοστάτη στους πλευρικούς πύργους. Κατ' αυτό τον τρόπο ο δωρικός θριγκός σε όλες τις επιμέρους ενότητες βρίσκεται στο ίδιο ύψος ως μορφολογικό στοιχείο ενοποίησης του συνόλου. Επίσης συνεπάγεται ότι το κατώφλι της πύλης βρίσκεται ψηλότερα, ισόπεδα με το πλατύσκαλο της ρωμαϊκής κλίμακας, όπως υπέθεσε ο Beulé³³⁷.

Η προτεινόμενη επίλυση του δωρικού θριγκού στους πλευρικούς τοίχους των πύργων, που στρέφονται προς το σχήμα υποδοχής, ουσιαστικά προκαθορίζει το εξωτερικό πρόσωπο του θυραίου τοίχου στα 5.63 m ανατολικά ως προς τις δυτικές προσόψεις τους (Σχ. 92)³³⁸. Η συγκεκριμένη θέση πρακτικά ταυτίζεται με το πέρας του κάτω πλατύσκαλου της ρωμαϊκής κλίμακας, παρουσιάζοντας τα εξής πλεονεκτήματα: Αφενός αμέσως ο παρατηρητής, μετά την είσοδό του στην Ακρόπολη, βρίσκεται σε ένα μεταβατικό οριζόντιο επίπεδο προτού αρχίσει την άνοδο προς τα Προπύλαια, σε αντίθεση δηλαδή με την υφιστάμενη διάταξη των σκαλοπατιών³³⁹. Αφετέρου εξωτερικά είναι πλέον εφικτή η επέκταση της ρωμαϊκής κλίμακας προς τα κάτω με την κατασκευή βαθμίδων που καταλαμβάνουν όλο το μεταπύργιο διάστημα, δίνοντας αυτομάτως λύση στην κατακόρυφη σύνδεση της στάθμης του εδάφους στα κατάντη με το κατώφλι της πύλης (Σχ. 93). Επισημαίνεται ότι η ως άνω χωροθέτηση του θυραίου τοίχου διαφέρει από αυτή των μελετητών του

³³⁵ Η θεωρητική διάσταση του θυραίου τοίχου προκύπτει από το άθροισμα του μεταπυργίου διαστήματος και του πάχους των πλευρικών τοίχων των πύργων, δηλαδή περίπου 8.53 m, ενώ εννέα γείσα αθροίζουν ~8.95 m.

³³⁶ (Βερσάκης, 1913, 78).

³³⁷ Βλ. (Beulé, 1853, 113, Πίν. 3), όπου στο σχέδιο τομής η στάθμη αναφοράς σημειώνεται με μια οριζόντια γραμμή μαζί με την ένδειξη «BBB».

³³⁸ Ζητούμενο είναι ο δωρικός θριγκός να εφάπτεται στον θυραίο τοίχο, χωρίς να προκύπτει κενό μεταξύ τους. Με τη συγκεκριμένη επίλυση οι πλευρικοί τοίχοι απολήγουν ανατολικά σε τρίγλυφο.

³³⁹ Όπου η κλίμακα ουσιαστικά ξεκινά αμέσως μετά το κατώφλι της πύλης βλ. (Beulé, 1853, Πίν. 3), (Bohn, 1882, XIX).

19^{ου} αι.³⁴⁰, σύμφωνα με τους οποίους βρισκόταν στο ανατολικό πέρας του πλατύσκαλου της ρωμαϊκής κλίμακας. Εκεί πράγματι βρέθηκαν τα ίχνη έδρασης ενός επίμηκου τοίχου. Ωστόσο σχετίζεται με την οικοδόμηση των θολοσκεπών χώρων ανατολικά των πύργων και της πύλης και ως εκ τούτου είναι πολύ οψιμότερος³⁴¹.

Η ασυμφωνία ~64 cm μεταξύ της στάθμης του πλατύσκαλου και της έδρασης των κίωνων αποσβένεται με την προσθήκη μίας ή δύο στρώσεων βαθμίδων, οι οποίες συνθέτουν το κρηπίδωμα και τον στυλοβάτη της κιονοστοιχίας (Σχ. 93). Αναπαράγεται έτσι μια εικόνα γνώριμη από την Κεντρική Πτέρυγα των Προπυλαίων, καθώς η διάβαση στο μεσαίο, διευρυμένο μετακίονιο, διακόπτει τις βαθμίδες της κρηπίδας, όντας χαμηλότερα (Σχ. 94).

Το πάχος που καταλαμβάνουν αθροιστικά ο θυραίος τοίχος και η διακοσμητική πρόσοψη εκτιμήθηκε περί το 1.55 m³⁴². Με βάση το άνοιγμα της πύλης (1.85 m) απαιτείται ελεύθερος χώρος 0.925 m προς τα ανατολικά για την απρόσκοπτη κίνηση των θυρόφυλλων³⁴³, ο οποίος υφίσταται με άνεση χάρη στο πλατύσκαλο (Σχ. 92, 93). Η ακριβής θέση του θυραίου τοίχου και της διακοσμητικής πρόσοψης προσδιορίστηκε σύμφωνα με τις παραδοχές που έγιναν προηγουμένως για την ανάπτυξη δωρικού θριγκού στην άνω απόληξη των πύργων. Οι πλευρικές τους όψεις, που στρέφονται προς το μεταπύργιο διάστημα, δύνανται να επεκτεθούν προς τα ανατολικά κατά έναν επιπλέον λίθο τριγλύφου φτάνοντας έτσι τα 5.97 m³⁴⁴. Σύμφωνα με τα παραπάνω το δυτικό πέρας της διακοσμητικής πρόσοψης βρίσκεται σε απόσταση 4.20 m από το μέτωπο της πρώτης βαθμίδας της ρωμαϊκής κλίμακας³⁴⁵. Το θεμέλιο των παραπάνω οφείλει να έχει πλάτος τουλάχιστον 1.60 m, το οποίο αναμένεται να είναι ακόμη φαρδύτερο, εφόσον υπάρχει έστω και στοιχειωδώς μια διαμόρφωση κρηπιδώματος για τη διακοσμητική πρόσοψη.

Ανατολικός τοίχος πύργων

Το πλέγμα παραδοχών για τη γραφική αποκατάσταση της πύλης αφήνει ελάχιστα αρχιτεκτονικά μέλη από το μνημείο του Νικίου διαθέσιμα προς αξιοποίηση στους ανατολικούς τοίχους των πύργων, κυρίως πώρινες λιθόπλινθους από τις παραστάδες του προνάου και του θυραίου τοίχου του σηκού. Η ποσότητά τους κρίνεται

³⁴⁰ Το ίχνος του απεικονίζεται στις κατόψεις που δημοσιεύουν οι (Beulé, 1853, Πίν. 2), (Bohn, 1882, Πίν. II). Από τους (Καββαδίας & Kawerau, 1906, 131, Πίν. Α') αποκαθίσταται με διακεκομμένη γραμμή και διαγράμμιση, αλλά ελαφρώς δυτικότερα. Σήμερα η μόνη υλική μαρτυρία της θέσης του τοίχου εντοπίζεται στο τμήμα μεταξύ της πύλης και του βόρειου πύργου, ορίζοντας το ανατολικό τοίχωμα της εκεί μικρής κλίμακας.

³⁴¹ (Τανούλας, 1997, 240-241).

³⁴² Το αποτύπωμα του άβακα επί του εδάφους και το πάχος του θυραίου τοίχου στο ύψος του θριγκού αθροίζουν 1.52 m, στα οποία προστίθενται 2 cm ως υποθετική προεξοχή του στυλοβάτη.

³⁴³ Έτσι ώστε να αποφευχθεί το φαινόμενο που παρατηρήθηκε στην υφιστάμενη πύλη, όπου χρειάστηκε κάποια στιγμή, σύμφωνα πάντα με τα παλαιά σχέδια αποτυπώσεων (Bohn, 1882, Πίν. II), (Καββαδίας & Kawerau, 1906, Πίν. Η'), να απολαξεντεί η πρώτη βαθμίδα της σκάλας μπροστά από το άνοιγμα, ώστε να γίνει εφικτό να ανοιγοκλείνει (Ζιρώ, 1996, 5), (Τανούλας, 1997, 140).

³⁴⁴ Στο σημείο σύγκλισης με τον θυραίο τοίχο υφίσταται επομένως τρίγλυφο, ενώ η στρώση του επιστυλίου εφάπτεται σε αυτόν.

³⁴⁵ Ας σημειωθεί ότι η διάσταση των 4.20 m ταυτίζεται με το πλάτος του μεσαίου πλατύσκαλου της ρωμαϊκής κλίμακας.

ανεπαρκής για την εξ' ολοκλήρου δόμηση, ακόμη και ενός από τους δύο τοίχους. Πρέπει επομένως να γίνει δεκτό ότι στις συγκεκριμένες ενότητες θα συνεισέφερε οικοδομικό υλικό σε επανάχρηση προερχόμενο από άλλα κτήρια «δότες». Δεν αποκλείεται οι λίθοι που απαρτίζουν τις υφιστάμενες τοιχοποιίες, όπως για παράδειγμα η σειρά με τη διακοσμητική περιταινία, να αποτελούσαν επίσης μέρος της αρχικής σύνθεσης. Σε κάθε περίπτωση παραμένει ένα σκιώδες ζήτημα και ως εκ τούτου ανοικτό προς περαιτέρω μελλοντική διερεύνηση.

Συμπεράσματα σχετικά με την ύπαρξη μιας πρωταρχικής φάσης

Η απόπειρα συστηματικής σχηματοποίησης της κεντρικής ιδέας του Dinsmoor περί μιας πρωταρχικής, συνθετότερης μορφής της υστερορωμαϊκής πύλης της Ακρόπολης, ανέδειξε σε γενικές γραμμές ότι θα ήταν εφικτή, τουλάχιστον σε επίπεδο σύλληψης ή σχεδιασμού. Τα σταθερά δεδομένα, όπως οι γενικές διαστάσεις των πύργων και το μεταπύργιο διάστημα, επιτρέπουν την ανάπτυξη μιας λύσης, στην οποία ενσωματώνεται στο σύνολό του το οικοδομικό υλικό από το μνημείο του Νικίου που βρίσκεται σήμερα ενσωματωμένο στην πύλη, αλλά και διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη γύρω από αυτή.

Ενδεχομένως η πύλη στην προτεινόμενη μορφή της να φαίνεται πολύπλοκη για τα δεδομένα ενός οχυρωματικού έργου της ύστερης αρχαιότητας. Εντούτοις υπάρχουν αντίστοιχα παραδείγματα, όπου οι κίνες αποτελούν ουσιαστικό μέρος στη διάρθρωση των εξωτερικών όψεων³⁴⁶, αναπαράγοντας ουσιαστικά μοτίβα από την αρχιτεκτονική των θριαμβικών αψίδων³⁴⁷. Επιπλέον στην προκειμένη περίπτωση δε θα πρέπει κανείς να αγνοεί το γεγονός πως πρόκειται για τη διαμόρφωση εισόδου προς την Ακρόπολη, την πρώτη ύστερα από τα Προπύλαια. Ο αρχιτέκτων που κλήθηκε να υλοποιήσει αυτό το εγχείρημα, ιδίως εάν προηγήθηκε η επιδρομή των Ερούλων, θα είχε να αντιμετωπίσει μια μεγάλη πρόκληση: Από τη μια το σχέδιό του θα έπρεπε με κάποιον τρόπο να «συνδιαλέγεται» με το οικοδόμημα του Μνησικλή και, τηρουμένων των αναλογιών για τα δεδομένα και τις δυνατότητες της εποχής, να στέκεται αντάξια τόσο απέναντι σε αυτό όσο και γενικότερα στο κλασικό παρελθόν που πρέσβευε η Ακρόπολη. Η επίτευξη του στόχου του θα ήταν επίσης ζωτικής σημασίας για την αποκατάσταση της «λαβωμένης» εικόνας της πόλης μετά την επιδρομή και θα συνέβαλλε με τον τρόπο της στην αναπέρωση του ηθικού των Αθηναίων, οι οποίοι θα έβλεπαν πως είναι σε θέση να κοσμήσουν τον ιερό βράχο με

³⁴⁶ Βλ. (Jacobs, 2009, 202), όπου παρατίθενται δύο παραδείγματα από τη Μ. Ασία, η Νότια Πύλη στην Πέργη και η Βόρεια Πύλη στη Ιεράπολη. Άλλωστε οι οχυρωματικοί περίβολοι και οι πύλες πέρα από αποτρεπτικό χαρακτήρα είχαν και αισθητική αξία ως έργα, καθώς θεωρούνταν «κόσμημα» της πόλης, ιδίως οι πυλώνες οι οποίοι αποτελούσαν τρόπον τινά τον επίσημο προθάλαμο του άστεως, με πολύ χαρακτηριστική περίπτωση την Porta Nigra στο Trier (2^{ος} αι. μ.Χ.), βλ. (Von Hesberg, 2009, 89-92, 91 Εικ. 20: γ) ή την Porta Maggiore στη Ρώμη (Sear, 1982, 93 Εικ. 49).

³⁴⁷ Αναφέρονται ενδεικτικά παραδείγματα στη Ρώμη, όπως η αψίδα του Αυγούστου (19 π.Χ.), του Τίτου (81 μ.Χ.), του Σεπτίμιου Σεβήρου (203 μ.Χ.) και του Μ. Κωνσταντίνου (315 μ.Χ.), βλ. (Sear, 1982, 43-45, 44 Εικ. 21, 58 Εικ. 30, 165 Εικ. 95).

ένα έργο εφάμιλλο της αρχαίας κληρονομιάς τους, έστω και εάν αυτό επιτυγχάνεται με υλικά αποσπασμένα από ένα κτήριο των προγόνων τους³⁴⁸.

Η υστερορρωμαϊκή πύλη, στην πρωταρχική μορφή που προτάθηκε, συγκροτεί ένα σύνολο που παραπέμπει άμεσα στα Προπύλαια, τόσο ως προς τη γενική διάρθρωση όσο και ως προς τις αρχιτεκτονικές μορφές (Σχ. 95). Καταρχήν η τριμερής διάταξη των όγκων και η ανάπτυξή τους σε σχήμα Π παραπέμπει στην οργάνωση σε πτέρυγες των Προπυλαίων. Η συμπαγής μορφή των πύργων, με όψεις που χαρακτηρίζονται καθ' ύψος από τη διαδοχή ορθοστάτη, στέψης, ισόδομης τοιχοποιίας, δωρικού θριγκού, αποτελούν ευθεία αναφορά στην Πινακοθήκη. Πρόκειται για μια σχέση άμεσα αντιληπτή από τον μέσο παρατηρητή, καθώς οι δύο ενότητες αντιπαραβάλλονται η μία πίσω από την άλλη, από όπου και αν σταθεί κανείς γύρω από τα δυτικά πρηνή της Ακρόπολης ή τους άλλους λόφους. Τέλος η διακοσμητική πρόσοψη με κίονες, δωρικό θριγκό και αέτωμα που σηματοδοτεί την είσοδο, αποτελεί μια συνεπτυγμένη εκδοχή της Κεντρικής Πτέρυγας, με τέσσερις αντί έξι κίονες, η οποία φυσικά έχει εκφυλιστεί από κτηριακή οντότητα, σε μια μάλλον «σκηνογραφική» σύνθεση.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο ανάγνωσης, απευθυνόμενο σε προσεκτικότερους παρατηρητές ή ειδικούς γνώστες της εποχής, η σύνδεση του Δυτικού Πυλώνα με τα Προπύλαια σηματοδοτείται επίσης μέσω των αρχιτεκτονικών μορφών του μνημείου του Νικίου. Όπως αναλύθηκε εκτενώς στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας, το χορηγικό μνημείο αντλεί επιλεκτικά αλλά αρκετά χαρακτηριστικά στοιχεία, όπως τα επίκρανα των παραστάδων, από το αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο των Προπυλαίων. Ο Ρωμαίος αρχιτέκτων δεν αποκλείεται να είχε αντιληφθεί το νήμα που συνδέει τα δύο έργα και ίσως τούτη η ιδέα να έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην επιλογή του συγκεκριμένου κτηρίου προς επανάχρηση.

Εν ολίγοις μπορεί να λεχθεί ότι η κεντρική ιδέα που διέπει τον σχεδιασμό είναι η παράθεση μπροστά από τα μνησίκλεια Προπύλαια μιας τρόπον τινά μικρογραφίας τους, με την ελπίδα ίσως ότι θα σταθεί επάξια απέναντι σε ένα από τα πλέον εμβληματικά κτήρια των Αθηνών.

Σε θεωρητικό επίπεδο όλα τα παραπάνω φαντάζουν ως η ιδανική λύση για την αφετηρία του πολύπλοκου οικοδομικού χρονικού της υστερορρωμαϊκής πύλης, ωστόσο πρόκειται για εικασίες, που είναι μεν βασισμένες σε μια σειρά ενδείξεων, αλλά θεμελιώθηκαν επαγωγικά σύμφωνα με αλληλοσχετιζόμενες παραδοχές. Η επαλήθευσή τους απαιτεί τη στάθμιση παραγόντων, που σχετίζονται αμιγώς με στοιχεία και ενδείξεις στους πύργους, αλλά και με εξωτερικές παραμέτρους οι οποίες πρέπει να ληφθούν υπόψη.

³⁴⁸ Ο (Hurwit, 1999, 283-284) διακρίνει εν γένει έναν κλασικισμό στην οικοδόμηση όλου του εσωτερικού υστερορρωμαϊκού περιβάλλοντος και στην πύλη Beulé στην υφιστάμενη μορφή της, ο οποίος αποδεικνύει κατά την άποψή του ότι οι Αθηναίοι όχι μόνο δεν είχαν απωλέσει το αισθητήριο της ελληνικής αρχιτεκτονικής, αλλά προσπάθησαν να αναδείξουν το παρελθόν τους δια της επανάχρησης αρχιτεκτονικών μελών από κτήρια της κλασικής εποχής.

Επομένως η σύνθεση ενός συμπεράσματος προϋποθέτει στην προκειμένη περίπτωση, πέρα από το σκέλος της τεκμηρίωσης που προηγήθηκε, την ανάπτυξη επιμέρους γενικότερων ζητημάτων, τα οποία θα συμβάλουν στην κρίση του εάν και κατά πόσο στη συγκεκριμένη εποχή υπήρξαν τα μέσα, η τεχνογνωσία και η δέουσα αρχιτεκτονική αντίληψη για την υποστήριξη ενός έργου υψηλών προθέσεων.

B. V: Διάλυση – Μεταφορά – Επανάχρηση: Το μνημείο του Νικίου στην υστερορωμαϊκή πύλη της Ακρόπολης

Εισαγωγικά

Το φαινόμενο της ανακύκλωσης ή επανάχρησης δομικών υλικών από υφιστάμενα κτήρια, για την ανέγερση νέων κατασκευών, είναι αντικείμενο μελέτης πρακτικά ανεξάντλητο, τόσο από την άποψη του χρονολογικού εύρους όσο και από τη γεωγραφική του κατανομή³⁴⁹, ενώ συνδέεται κυρίως με τη λίθινη αρχιτεκτονική.

Μια πτυχή του φαινομένου αφορά στην προσεκτική διάλυση λίθινων κτηριακών κατασκευών, κυρίως κατά τη ρωμαϊκή εποχή, και στη μεταφορά ποσοστού ή όλου του οικοδομικού υλικού τους σε άλλη τοποθεσία, όπου αυτό ανασυσταίνεται συγκροτώντας μια καινούργια αρχιτεκτονική οντότητα, στην οποία τα επί μέρους δομικά και μορφολογικά στοιχεία διατηρούν τον ίδιο ρόλο με αυτόν που κατείχαν στο κτήριο «δότη». Προκειμένου να εξασφαλιστεί αυτό, όλα τα αρχιτεκτονικά μέλη ή μέρος του συνόλου λαμβάνουν κατάλληλη σήμανση πριν από την αποσυναρμολόγηση της αρχικής κατασκευής, η οποία θα αποτελέσει τον οδηγό για την επιτυχή ανασύνθεσή τους στο νέο οικοδόμημα. Κατά συνέπεια, αφού η αναχρησιμοποίηση του υλικού γίνεται τηρώντας τους κανόνες που διέπουν τους ρυθμούς και γενικότερα την ελληνική αρχιτεκτονική, χαρακτηριστικές επιμέρους ενότητες του αρχικού οικοδομήματος είναι άμεσα διακριτές στο νέο κτήριο σε επίπεδο διάρθρωσης των όψεων, παρά το γεγονός ότι οι κατόψεις τους δύνανται ενδεχομένως να διαφέρουν ριζικά μεταξύ τους. Σύμφωνα με τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι η συγκεκριμένη πρακτική ανακύκλωσης οικοδομικού υλικού, αποτελεί ένα αυτοτελές αντικείμενο, τελείως ανεξάρτητο από την ευρύτατη θεματική των σπολίων³⁵⁰.

Συμπτωματικά το μνημείο του Νικίου είναι το πρώτο σχετικό παράδειγμα που ήρθε στο φως στην Αθήνα, ογδόντα χρόνια πριν από την ανακάλυψη της γνωστής ομάδας «περιπλανώμενων» κτηρίων στην Αγορά από την αρχαιολογική σκαπάνη της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών³⁵¹. Ωστόσο οι συγκεκριμένες περιπτώσεις απλώς αποτελούν τα γνωστότερα και πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα του

³⁴⁹ Βλ. ενδεικτικά (Κορρές, 2018, 29-30), όπου αναφέρονται γίνεται συνοπτικά λόγος σε χαρακτηριστικές περιπτώσεις αναχρησιμοποίησης λίθων ήδη από τη Νεολιθική περίοδο σε μεγαλιθικές κατασκευές της Βρετανίας, σε ναούς και πυραμίδες της Αιγύπτου κ.ά.

³⁵⁰ Κατά τον (Deichmann, 1975, 94-96) η χρήση spolia αποτελεί τομή στην αρχιτεκτονική, καθώς το ενδιαφέρον στον σχεδιασμό μεταστρέφεται από τη μακράιωνη παράδοση της ενότητας του συνόλου προς την ποικιλομορφία. Επιπλέον, όπως αναφέρει, τα αρχιτεκτονικά μέλη ενσωματώνονται σε ένα τελείως διαφορετικό πλαίσιο από αυτό για το οποίο προορίζονταν, συχνά χάνοντας όχι μόνο τον μορφολογικό, αλλά και τον δομικό ρόλο που κατείχαν στο κτήριο δότη, επομένως υπόκεινται σε ριζική ανανοηματοδότηση του ρόλου τους. Ο (Frey, 2015a, 169) για τους παραπάνω ρόλους προτείνει τη διάκριση του όρου spolia από αυτόν της επανάχρησης, θέτοντας ως χρονολογικό ορόσημο τον 4^ο αι. μ.Χ. αμέσως μετά την εποχή του Διοκλητιανού, αναγνωρίζοντας βέβαια ότι εισηγητής της πρακτικής θεωρείται ο Μ. Κωνσταντίνος.

³⁵¹ Στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία «Itinerant temples» (Thomson, 1962), «Transplanted temples» (Thomson & Wycherley, 1972), «floating temples» (Dinsmoor Jr., 1982) και στη γερμανική «Wandernde Tempel» (Petronotis, 1980) ή «Viederverwertungsbauten» (Weber, 2013).

φαινομένου, όμως τούτο δεν περιορίζεται μόνο στην Αττική, αντίθετα απαντάται σε μεγαλύτερο γεωγραφικό εύρος στον αρχαίο κόσμο, ενώ έχει τις καταβολές του πολύ παλαιότερα από τη ρωμαϊκή εποχή³⁵². Ως εκ τούτου κρίνεται σκόπιμη μια σύντομη επισκόπηση της διαχρονικής εξέλιξής του, ούτως ώστε η περίπτωση της αναχρησιμοποίησης του χορηγικού μνημείου του Νικίου να αξιολογηθεί σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, όχι τόσο ιστορικών ή κοινωνικών συνθηκών, αλλά σε αυτό της αρχιτεκτονικής και των τεχνικών πρακτικών³⁵³.

Καταβολές του φαινομένου

Ίσως οι πρωιμότερες περιπτώσεις διάλυσης μιας υφιστάμενης κατασκευής και μεταφοράς της σε νέα θέση συντελέστηκε στο πλαίσιο του οικοδομικού προγράμματος του Περικλή στην Ακρόπολη, καθώς συνάγεται από φιλολογικές πηγές η μετακίνηση ενός χάλκινου τέθριππου, μαζί με το βάθρο του, από τα βορειοδυτικά του παλαιού Πρόπυλου στα ανατολικά μεταξύ των Προπυλαίων και του αγάλματος της Αθηνάς Προμάχου³⁵⁴. Ενδεχομένως μια παρόμοια περίπτωση αποτελεί ο μικρός ναΐσκος στο βόρειο περὶ του Παρθενώνα, ο οποίος πρῶτον ἐκεῖ, αποσυναρμολογήθηκε και ανασυντέθηκε ἔπειτα στην ἴδια θέση, ἀλλὰ σε ψηλότερη στάθμη, ὕστερα ἀπὸ τὴν περάτωση τοῦ ναοῦ³⁵⁵. Μεταγενέστερα ἀντίστοιχες μαρτυρίες μετακίνησης κτηρίων ἢ μικρότερων κατασκευῶν ἀπὸ μια τοποθεσία σε ἄλλη τεκμηριώνονται μέσα ἀπὸ φιλολογικὲς ἀναφορὲς κι ἐπιγραφές με

³⁵² (Hellmann, 2006, 108).

³⁵³ Οι εργασίες των (Dinsmoor, 1940), (McAllister, 1959), (Dinsmoor Jr., 1982), πραγματοποιούνται σε ἔκταση τοῦ «περιπλανώμενου» ναοῦ τῆς Ἀθῆνας καὶ ἐστιάζουν κυρίως στὴ διερεύνηση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ δότη, παραθέτοντας με ἀποσπασματικὴ στοιχεῖα, ποὺ νὰ σχετίζονται ἀμιγῶς με τὶς πρακτικὲς τῆς ἐπανάχρησης. Ἡ (Barletta, 2017, 220-252) με ἀφορμὴ τὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Σουνιάδος ἐξετάζει με σύντομία ἐκ νέου τὴν ἐν λόγῳ ομάδα μνημείων, προσθέτοντας στοιχεῖα γιὰ μερικὰ ἀκόμη καὶ ἔπειτα ἐστιάζει στὴν ἐννοία τῆς ἀνακύκλωσης με τὶς διαφορὲς ἐκφάνσεις τῆς στὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν τέχνη με ἔμφαση στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ τὴ Ρώμη, σε μὴ προσπάθεια ἐρμηνείας τοῦ νοήματος τῆς μεταφοράς τῶν ναῶν στὴν Ἀγορὰ. Στὴν ἀναζήτηση καὶ τὸν ἀκριβῆ ὀρισμὸ τῶν διαβαθμίσεων τοῦ φαινομένου τῆς ἀνακύκλωσης ἐστιάζει ἡ (Rous, 2016), δίνοντας ἔπειτα ἔμφαση σε παραδείγματα τῆς Ἀθῆνας, ἐκτεινόμενα ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἕως καὶ τὴν ὑστερορρωμαϊκὴ περίοδο. Ἀνάμεσα σε αὐτὰ ὁ ναὸς τοῦ Ἄρεως, τὸ ὑστερορρωμαϊκὸ τείχος καὶ ἡ πύλη Beulé. Ἡ βασικὴ πτυχὴ ποὺ ἐξετάζει στὰ ποικίλα παραδείγματα ἐπανάχρησης ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν τέχνη στὴν Ἀθήνα, εἶναι ἡ συλλογικὴ μνήμη καὶ πὼς αὐτὴ ἐπηρρεάστηκε ἢ διαμορφώθηκε ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἔργα, ἀναζητώντας τὶς προθέσεις ποὺ ὑπῆρξαν πίσω ἀπὸ τὰ αὐτὰ, ποῖο ἦταν τὸ πιθανὸ νόημα στὴν κάθε περίπτωση καὶ πὼς ἐκλαμβάνονταν ἀπὸ τοὺς ἀπλοὺς χρήστες. Ἡ (Λαμπρινού, 2015, 55-58, 413-422) κινεῖται σε τελείως διαφορετικὸ πλαίσιο, λογίζοντας τὶς μεταφερόμενες κατασκευὲς ὡς μὴ πρακτικὴ ὑπαγόμενη στὸ ευρύτερο πεδίο τῶν ρωμαϊκῶν οικοδομικῶν τεχνικῶν ἐπισκευῆς, στὶς ὁποῖες καὶ ἐστιάζει, κάνοντας λόγο ἀνάμεσα σε ἄλλα καὶ σε πρῶτα παραδείγματα χρήσης spolia στὸν 4^ο αἰ. μ.Χ. Ἀν καὶ συνοπτικὴ, ἡ ἀναφορὰ τοῦ (Frey, 2015a, 169-170) στὴν περίπτωση τῶν περιπλανώμενων μνημείων τῆς Ἀθῆνας, συμβάλλει στὸν σαφῆ ἐννοιολογικὸ διαχωρισμὸ τοῦ ἀπὸ τὴ θεματικὴ τῶν spolia. Τέλος ἡ (Hellmann, 2006, 108-111) ἀφορμώμενη ἀπὸ τὰ παραδείγματα τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς παρέχει μὴ περιεκτικὴ ἀνασκόπηση τοῦ φαινομένου τῆς διάλυσης καὶ μεταφοράς κτηρίων στὴν ἐλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ πρὶν ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ κατάρκτηση.

³⁵⁴ Το τέθριππο χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὸ ἕνα δέκατο τῶν λύτρων ποὺ κατέβαλαν στὴν Ἀθήνα οἱ Βοιωτοὶ καὶ οἱ Χαλκιδεῖς. Ἀπὸ τὰ ἐνεπίγραφα σωζόμενα μέλη ἡ μὴ πλευρὰ ἐκτιμᾶται περὶ τὰ 2.5-3 m μῆκος. Κατὰ τὸν Ἡρόδοτο (5, 77) τὸ μνημεῖο ἔσπεκε πρὶν νὰ εἰσέλθει κανεὶς στὰ Προπύλαια, ἐνῶ ὁ Πausanias τὸ περιγράφει μαζί με τὸ ἀγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς Προμάχου. Γιὰ τὴν ἀντιπαραβολὴ τῶν δύο χωρίων βλ. (Michaelis, 1877, 95-97). Βλ. ἐπίσης (Stevens, 1946, 81-82).

³⁵⁵ Βλ. (Korres, 1997, 227, 228 Εικ. 3), ὅπου διαπιστώνεται ὅτι ἡ βάση τοῦ λατρευτικοῦ αγάλματος ἀναβιβάστηκε αὐτοῦσια ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τῆς στάθμη στὸ ἐπίπεδο τοῦ στυλοβάτη τοῦ Παρθενώνα, ὡστόσο ἀφήνεται ἀνοιχτὸ τὸ ἐνδεχόμενον μεταφοράς τοῦ ναΐσκου ἢ τῆς ἐκ νέου κατασκευῆς τοῦ.

αφετηρία τον 4^ο αι. π.Χ.³⁵⁶, γεγονός που φανερώνει ότι οι αρχαίοι Έλληνες είχαν αναπτύξει τη συγκεκριμένη πρακτική όποτε κρινόταν σκόπιμο, πολύ πριν από τη ρωμαϊκή κατάκτηση.

Ωστόσο τα παραπάνω παραδείγματα δεν αποτελούν ουσιαστικά περιπτώσεις ανακύκλωσης, καθώς η εκάστοτε κατασκευή, αφού αποσυναρμολογηθεί, αναδομείται αυτούσια στη νέα της θέση χωρίς μεταβολή της αρχικής μορφής ή της λειτουργίας της. Παράλληλα όμως, ήδη από την κλασική εποχή και μάλιστα στην αθηναϊκή Ακρόπολη, εμφανίζεται η πρώτη περίπτωση μεταφοράς επιλεγμένων ενοτήτων ενός κτηρίου σε νέα θέση και η ένταξή τους σε ένα τελείως διαφορετικό πλαίσιο.

Η καταστροφή των μνημείων της Ακρόπολης από τους Πέρσες, έφερε τους Αθηναίους αντιμέτωπους με τη διαχείριση ενός καμένου ερειπιώνα. Η απόφαση να ανοικοδομηθούν όλα εκ του μηδενός οδήγησε στην «τελετουργική» ταφή πλήθους ελεύθερα ιστάμενων αναθημάτων, προκειμένου να ελευθερωθεί ο χώρος και να δημιουργηθούν τα νέα άνδρα των επιμέρους ιερών. Ωστόσο το οικοδομικό υλικό από τα προϋφιστάμενα των Μηδικών κτήρια και ναούς αξιοποιήθηκε ποικιλοτρόπως, εξυπηρετώντας κατά περίπτωση διαφορετικούς σκοπούς.

Η περίπτωση του βόρειου «Θεμιστόκλειου» τείχους της Ακρόπολης υπερβαίνει την τυπική ανακύκλωση παλαιότερων λίθων στα νεοανεγερθέντα κτήρια της περίκλειας εποχής³⁵⁷. Στο βορειοδυτικό τμήμα του Θεμιστόκλειου τείχους η εξωτερική παρειά δομήθηκε από τα αρχιτεκτονικά μέλη του δωρικού θριγκού από τον αρχαϊκό ναό της Αθηνάς Πολιάδος, η μορφή του οποίου αναπαράχθηκε αυτούσια, τηρώντας την καθ' ύψος αλληλουχία επιστυλίου, ζωφόρου, γείσων. Σε συνδυασμό με τους ημίεργους μαρμάρινους σπονδύλους από την περίπτωση του Προπαρθενώνα στο βορειοανατολικό τμήμα του τείχους, συγκροτείται μια ενότητα στραμμένη προς την πρωταρχική Αγορά της Αθήνας. Ο συνδυασμός των μελών σε αναγνωρίσιμα σύνολα, μάλλον υπερβαίνει το στοιχειώδες πρόταγμα της οικονομίας και φανερώνει προθέσεις υψηλού συμβολισμού. Στην προκειμένη περίπτωση πιθανώς πρόκειται για ένα μέσο

³⁵⁶ Βλ. (Petronotis, 1980, 329), (Hellmann, 2006, 110) Η πόλη της Φοινίκης στην Ήπειρο ζήτησε περί το 330-320 π.Χ. χρησμό από το μαντείο της Δωδώνης για το εάν θα έπρεπε να μεταφερθεί ή όχι ο ναός της Αθηνάς Πολιάδος. Επίσης επιγραφές μαρτυρούν τη μεταφορά του ναού Δήμητρας και Κόρης στην Τανάγρα από τις εξοχές μέσα στην πόλη (γ' τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ.), την αλλαγή τοποθεσίας του ναού της Αθηνάς Πολιάδος στην Πεπήρυθο της Σκόπελου (~196 π.Χ.) και τέλος τη μεταφορά τεμένους της Ημιθέας από τον Κάσταβο της Καρύας στη Ρόδο (β' τέταρτο 2^{ου} αι. π.Χ.). Επίσης οικοδομική επιγραφή της Επιδάουρου πληροφορεί για τις δαπάνες μεταφοράς ενός βωμού από το ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα προς αυτό του Ασκληπιού (Prignitz, υπό έκδοση).

³⁵⁷ Στην περίπτωση του παλαιού προπύλου και του παρακείμενου αψιδωτού κτηρίου, παρόλθι και μάρμαρα που προέρχονταν από αυτά αξιοποιήθηκαν σε τμήματα της θεμελίωσης του Ερεχθείου και της Πινακοθήκης των Προπυλαίων αντίστοιχα. Πολλοί από τους λίθους του Προπαρθενώνα, όπως τοιχοβάτες του σηκού και σπόνδυλοι κίωνων του περού, αναλαξεύτηκαν καταλλήλως, ώστε να επαναχρησιμοποιηθούν στην ανέγερση του Παρθενώνα. Οι ως άνω περιπτώσεις ανακύκλωσης λίθων υπαγορεύτηκαν καθαρά από λόγους οικονομίας και πρακτικής ευκολίας.

υπόμνησης της καταστροφής των Μηδικών εις το διηνεκές και καλλιέργειας αισθήματος διαρκούς εγρήγορσης στους Αθηναίους πολίτες για μελλοντική απειλή³⁵⁸.

Τρεις αιώνες αργότερα κατά την ελληνιστική εποχή (μέσο 2^{ου} αι. π.Χ.) και πάλι στην Αθήνα, στο χώρο της Αγοράς ανεγείρεται η Νότια Στοά ΙΙ με οικοδομικό υλικό, το οποίο προήλθε από τη διάλυση του ημιτελούς Τετράγωνου Περιστευλίου³⁵⁹. Η συγκεκριμένη περίπτωση αποτελεί τον πλέον χαρακτηριστικό προπομπό των «περιπλανώμενων» κατασκευών της ρωμαϊκής περιόδου, καθώς το κρηπίδωμα, οι κιονοστοιχίες και ο θριγκός ενός περίκεντρου κτηρίου μεταφέρονται σε άλλη θέση, όπου ανασυστήνεται μεν αυτούσιος ο δωρικός ρυθμός του κτηρίου δότη, με τη διαφορά ότι αναπτύσσεται πλέον γραμμικά, σύμφωνα με τις επιταγές του αρχιτεκτονικού τύπου της στοάς.

Την ίδια περίοδο γενικεύεται η λάξευση γραμμάτων σε αρχιτεκτονικά μέλη ως οδηγών για την κατασκευή και παγιώνονται τα συστήματα αλφαβητικής και αριθμητικής σήμανσης. Η λίθινη εν ξηρώ δόμηση, η αρθρωτή κατασκευή δοκού επί στύλων και η τυποποίηση των αρχιτεκτονικών μελών, εκ των πραγμάτων επιτρέπουν την προκατασκευή δομικών στοιχείων και της δοκιμαστικής σύνθεσής τους, χωρίς απαραίτητα αυτά να βρίσκονται στον τόπο ανέγερσης, αλλά ενδεχομένως σε άλλη περιοχή δεκάδες ή εκατοντάδες χιλιόμετρα μακριά. Ήδη από την αρχαϊκή εποχή υπάρχουν ενδείξεις ότι μικρά κυρίως κτήρια, όπως για παράδειγμα θησαυροί,

³⁵⁸ (Rous, 2016, 53-55), όπου η σχετική προγενέστερη βιβλιογραφία, βλ. επίσης (Barletta, 2017, 238). Ο δωρικός θριγκός ήταν συνεχής και σχημάτιζε επίσης γωνία στο σημείο της βόρειας πυλίδας του τείχους, οπότε σύμφωνα με τον Κορρέ (1996, 81, 99 Εικ. 23) αναπαράγεται η ίδια εντύπωση στον παρατηρητή με όταν έστεκε ο ναός στη θέση του. Η (Λαμπρινού, 2015, 55) συμπληρώνει ότι ήταν ένας τρόπος υπόμνησης των ναών που υπήρξαν στον Ιερό Βράχο. Επεκτείνοντας τον συλλογισμό της, θεωρεί ότι η επιλογή χωροθέτησης του δωρικού θριγκού σε τμήμα του τείχους χαμηλού ύψους, σε άμεσο οπτικό συσχετισμό με τον βράχο, ίσως σχετίζεται με τις εκεί χθόνιες λατρείες. Η τοποθέτηση δωρικής ζωφόρου στη στάθμη του εδάφους αποτελεί πρακτική κυρίως της αρχαϊκής εποχής και αφορά σε βωμούς (Yavis, 1949, 138-139), στην Κέρκυρα, στις Συρακούσες, στο Ηραίο και στην αγορά του Άργους, στο Ηραίο της Περαχώρας και στη Μεγαλόπολη. Ειδική περίπτωση αποτελεί η υπόγεια Ιερή Κρήνη της Κορίνθου, η οποία σηματοδοτείται από ζώνη τριγλύφων και μετοπών εδραζόμενων στο επίπεδο κυκλοφορίας (Hill, 1964, 116-199, Πίν. XVII: 2), χειρονομία που έχει πιθανόν ως πρόθεση τον συμβολισμό ενός ναού θαμμένου στη γη, καθώς οι αρχαιολογικές ενδείξεις δείχνουν ότι στον χώρο λατρεύονταν χθόνιες θεότητες (Sanders, 2010, 373-374). Η (Sioumpara, 2020, 91-110) στον αντίποδα κλίνει υπέρ τελείως πρακτικών λόγων έναντι των προθέσεων συμβολισμού. Ας σημειωθεί πάντως ότι σε άλλα τμήματα του Θεμιστόκλειου τείχους της Ακρόπολης χρησιμοποιήθηκαν λίθοι από τον αρχαϊκό ναό, με τρόπο τέτοιο που δεν ήταν πλέον αναγνωρίσιμα, επομένως χωρίς καμία πρόθεση συμβολισμού. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούν τα δωρικά κιονόκρανα τοποθετημένα όρθια με τους άβακες να διαμορφώνουν το εξωτερικό μέτωπο του τείχους, οπότε οι εχίνιοι ήταν στραμμένοι προς τον πυρήνα της κατασκευής και θαμμένοι κάτω από το έδαφος βλ. (Gardner, 1900, Πίν. 6, VIII), (Κορρές, 1996, 81).

³⁵⁹ (Travlos, 1971, 233-235). Βλ. επίσης (Townsend, 1995, 103-104), σύμφωνα με τον οποίο η διάλυση του κτηρίου έγινε στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ., η αναχρησιμοποίηση του υλικού στο έργο της Νότιας Στοάς ΙΙ καθυστέρησε κατά περίπου 30 χρόνια. Ωστόσο όλα αποτέλεσαν, όπως υποθέτει, μέρος του ίδιου σχεδίου αναμόρφωσης της Αγοράς, η υλοποίηση του οποίου επεκτάθηκε στο εύρος μιας γενιάς. Κάποια από τα αρχιτεκτονικά μέλη φέρουν τεκτονικά γράμματα, τα οποία επιτελούν δύο διαφορετικούς ρόλους. Τα γράμματα που είναι λαξευμένα στην κρηπίδα και τον στελοβάτη, σχετίζονται με τη λειτουργία του κτηρίου ως δικαστηρίου, ενώ αυτά στην ανωδομή με τη διαδικασία οικοδόμησης. Έχει αποκλειστεί, με αρκούντως πειστικά επιχειρήματα, η σύνδεσή τους με την μετέπειτα αναχρησιμοποίηση των λίθων στη Νότια Στοά ΙΙ, βλ. (Townsend, 1995, 57-58, 61-62, 93-94, 95 Εικ. 8).

συναρμολογήθηκαν πρώτα τμηματικά ή στο σύνολό τους στην οικεία πόλη κράτος, προτού μεταφερθούν για την οριστική οικοδόμησή τους στο επιλεγμένο ιερό³⁶⁰. Σε αυτές τις περιπτώσεις έχει τεκμηριωθεί η χρήση τεκτονικών συμβόλων και γραμμάτων, που ίσως χρησίμευαν και ως οδηγοί κατά την τελική κατασκευή, ωστόσο δεν εντοπίζονται στο σύνολο των λίθων, παρά μόνο σποραδικά σε σχέση με συγκεκριμένες ομάδες δομικών στοιχείων.

Τα πρώτα παραδείγματα, όπου όλα τα αρχιτεκτονικά μέλη έχουν λάβει σήμανση με συνδυασμό γραμμάτων, ο οποίος προσδιορίζει τη θέση κάθε λίθου στο κτήριο, είναι ο ναός της Μητρός στο Mamurt Kale κοντά στην Πέργαμο (281-263 π.Χ.) και η στοά του Φιλίππου του Ε΄ στη Δήλο (~210 π.Χ.)³⁶¹. Πρόκειται για μια καινοτομία, η οποία επέτρεψε την επιτάχυνση των διαδικασιών οικοδόμησης, καθώς η κατεργασία των λίθων μπορούσε να προχωρήσει σε στάδια, που υπό άλλες συνθήκες λάμβαναν χώρα μόνο μετά την τοποθέτησή τους³⁶². Όπως γίνεται αντιληπτό, η χρήση γραμμάτων, είτε αυτά αντιπροσωπεύουν μια αριθμητική είτε μια αλφαβητική σειρά, ενθαρρύνει στο μέγιστο δυνατό βαθμό την τυποποίηση της παραγωγής αρχιτεκτονικών μελών, αλλά και τη διαδικασία δοκιμών στη συναρμολόγηση. Ως αποτέλεσμα ένα κτήριο μπορούσε δυνητικά να κατασκευαστεί πλέον σχεδόν στο σύνολό του σε μια περιοχή, να αποσυναρμολογηθεί, και εν τέλει τα μέλη του να μεταφερθούν στην επιθυμητή θέση ανέγερσης. Η στοά του Ευμένους (~160 π.Χ.) αποτελεί ακριβώς μια τέτοια περίπτωση προκατασκευασμένου κτηρίου στα εργαστήρια της Πέργαμου. Εκεί παράχθηκαν από το χαρακτηριστικό τοπικό γκρίζο μάρμαρο όλα τα στοιχεία της διώροφης κιονοστοιχίας και των εσωτερικών κίωνων, όπως επίσης και η δομική ξυλεία των πατωμάτων και της στέγης³⁶³. Προτού σταλούν τα κομμάτια στην Αθήνα, προηγήθηκε η συναρμογή τους ανά ομάδες, προκειμένου να λάβουν την κατάλληλη σήμανση με γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου, η οποία θα εξασφάλιζε ότι η οριστική τους τοποθέτηση θα γινόταν με τον ίδιο ακριβώς τρόπο³⁶⁴.

Πάντως ήδη από τις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. η σήμανση λίθων με γράμματα φαίνεται ότι επεκτάθηκε σε έργα διάλυσης και μεταφοράς κατασκευών. Συγκεκριμένα στο θέατρο της Μεσσήνης³⁶⁵ αποσυναρμολογήθηκε ο αναλημματικός τοίχος του κοίλου στη δυτική πάροδο και αναδομήθηκε αυτούσιος, ακολουθώντας όμως μια νέα χάραξη παράλληλη με τον νότιο τοίχο της νεόδμητης σκηνοθήκης. Λόγω του ιδιαίτερου συστήματος δομής του τοίχου, κρίθηκε απαραίτητο ο κάθε λίθος να λάβει ένα ζεύγος

³⁶⁰ Ο (Petronotis, 1980, 328) παραθέτει τους θησαυρούς των Σικυωνίων και των Γελών στην Ολυμπία, τη στέγη του ναού της Αρτέμιδος στην Καλυδώνα και τον θησαυρό της ιταλικής πόλεως Σπίνας στους Δελφούς.

³⁶¹ (Weber, 2015, 307-314).

³⁶² (Weber, 2015, 314-315), όπως π.χ. η απομάκρυνση του απέργου από την άνω επιφάνεια του λίθου.

³⁶³ Για άλλα μέρη του κτηρίου έγινε χρήση οικοδομικού υλικού προερχόμενου από τα λατομεία της Αθήνας. Συγκεκριμένα για τον τοξωτό αναλημματικό τοίχο και για τη θεμελίωση των τοίχων χρησιμοποιήθηκε κροκαλοπαγής λίθος. Το κρηπίδωμα μαζί με τη βάση των τοίχων –τοιχοβάτης, ορθοστάτης, καταληπτήρας– κατασκευάστηκαν με κυανό μάρμαρο Υμηττού. Οι λιθόπλινθοι των τοίχων έγιναν από μαλακό αιγινίτη πωρόλιθο και ο στερεοβάτης της κιονοστοιχίας από σκληρό πειραϊκό ακτίτη ασβεστόλιθο (Κορρές, 2014, 137).

³⁶⁴ (Κορρές, 2014, 139-40, 141 εικ. Β6.13).

³⁶⁵ (Themelis & Sidiropoulos, 2015, 208, 217-219, 218 Εικ. 13, 219 Εικ. 14).

γραμμάτων, το ένα δηλωτικό της στρώσης και το άλλο της τάξης του εντός αυτής, προκειμένου να είναι εφικτή η ακριβής ανατοποθέτησή τους ως είχαν αρχικά.

Συμπερασματικά, η τεχνογνωσία των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, η οποία αναπτύχθηκε αφενός από τη διάλυση και μεταφορά κατασκευών σε άλλη θέση, αφετέρου από τη βελτιστοποίηση και τη διάδοση των συστημάτων σήμανσης αρχιτεκτονικών μελών σε νεόδμητα κτήρια, είναι πολύ πιθανό ότι αποτέλεσε το υπόβαθρο για την ανάδυση του ιδιαίτερου φαινομένου των «περιπλανώμενων» κτηρίων κατά τη ρωμαϊκή εποχή, ως μια ακόμη πτυχή των ποικίλων πρακτικών της ανακύκλωσης του οικοδομικού υλικού προϋφιστάμενων κτηρίων για την παραγωγή καινούργιων.

Διάλυση και μεταφορά κτηρίων και κατασκευών κατά τη ρωμαϊκή περίοδο

Η ιδέα της διάλυσης και μεταφοράς αρχιτεκτονικών στοιχείων προκειμένου να ανασυσταθούν ως μέρος μιας άλλης κτηριακής οντότητας, ίσως εισάγεται κατά τη ρωμαϊκή εποχή από τον Σύλλα³⁶⁶, ο οποίος, σύμφωνα με μαρτυρία του Πλίνιου, κατακτώντας την Αθήνα το 86 μ. Χ., απέσπασε κίονες από τον ημιτελή ναό του Ολυμπίου Διός και τους μετέφερε στη Ρώμη, προκειμένου να τους αναχρησιμοποιήσει για την επανοικοδόμηση του ναού του Jupiter Optimus Maximus στο Καπιτώλιο³⁶⁷. Ενδεχομένως να πρόκειται για βάσιμη εικασία, καθώς τα πρωιμότερα σχετικά παραδείγματα από τη ρωμαϊκή εποχή αποδίδονται γενικά στα χρόνια του Αυγούστου.

Ειδικότερα στην Αθήνα πολλά ιερά στα περίχωρά της, σύμφωνα με τον Πausανία, ήταν ήδη κατεστραμμένα από τους Μακεδόνες περί το 200 π.Χ., καθώς γειννίαζαν με φρούρια των Αθηναίων, όπως το Σούνιο, ο Ραμνούς, ο Θορικός. Επομένως υπήρχε διαθέσιμο οικοδομικό υλικό προς επανάχρηση από ανενεργά κτήρια υψηλής αρχιτεκτονικής ποιότητας³⁶⁸. Η ερήμωση των εξοχών της Αττικής αφενός και η πρόθεση των Ρωμαίων αυτοκρατόρων για προβολή τους μέσω της αυτοκρατορικής λατρείας, σε συνδυασμό με ένα σταδιακά καλλιεργούμενο πνεύμα κλασικισμού, ήταν οι συνθήκες που οδήγησαν στην ανάδυση του φαινομένου των «περιπλανώμενων κτηρίων»³⁶⁹, το οποίο κατά γενική αποδοχή ερμηνεύεται ως μέρος ενός ευρύτερου οικοδομικού προγράμματος αναμόρφωσης των Αθηνών και αποκατάστασης ιερών και τεμενών της Αττικής, που είχαν καταστραφεί από την επέλαση του Σύλλα³⁷⁰.

Τα παραδείγματα, που σταχυολογήθηκαν στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, παρουσιάζονται οργανωμένα σε τρεις κατηγορίες, κάθε μία από τις οποίες εκφράζει μια διαφορετική διαβάθμιση του φαινομένου.

³⁶⁶ (Λαμπρινού, 2015, 17-18, 56).

³⁶⁷ Κατά τον (Dinsmoor, 1950, 280 και σημ. 4) οι κίονες ήταν κατά πάσα πιθανότητα μονολιθικοί και προορίζονταν για την εσωτερική κιονοστοιχία του σηκού, ο οποίος ωστόσο δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να μεταφέρθηκε στη Ρώμη μόνο ένας κορμός μαζί με το κιονόκρανο, που θα χρησίμευε έπειτα ως παράδειγμα ή υπόδειγμα για την ανέγερση κτηρίων.

³⁶⁸ (Miles, 1989, 235).

³⁶⁹ Βλ. (Barletta, 2017, 249-251).

³⁷⁰ (Σπετσίερη-Χωρέμη, 2000, 178), (Hellmann, 2006, 110).

Διατήρηση αυτούσιας της αρχικής μορφής

Στην πρώτη κατηγορία κατατάσσονται οι περιπτώσεις αποσυναρμολόγησης και μεταφοράς κτηρίων ή κατασκευών σε νέα θέση, όπου ανασυσταίνονται διατηρώντας αμετάβλητη την αρχική μορφή τους.

Το γνωστότερο και ενδεχομένως το πρώτο σχετικό παράδειγμα αποτελεί ο δωρικός περίπτερος ναός του Άρεως στην αρχαία Αγορά της Αθήνας. Πρόκειται για έργο του καλούμενου «αρχιτέκτονα του Θησείου»³⁷¹, το οποίο βρισκόταν αρχικά στην περιοχή του Σταυρού Αγίας Παρασκευής και ήταν αφιερωμένο στη λατρεία της Αθηνάς Παλληνίτιδος³⁷². Στα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. το σύνολο της ανωδομής του ναού, από την ευθυντηρία μέχρι και τα γείσα³⁷³, αποσυναρμολογήθηκε με επιμέλεια, προκειμένου να μεταφερθεί σε νέα τοποθεσία ανατολικά της στοάς του Διός Ελευθερίου και του ναού του Απόλλωνος Πατρώου. Αναλόγως με τη στρώση που βρίσκονταν οι λίθοι πριν από την καταβίβασή τους στο έδαφος, σημάνθηκαν με τον εκάστοτε κατάλληλο συνδυασμό γραμμάτων, ο οποίος εξασφάλιζε ότι θα λάβουν την ίδια θέση κατά την επανασυναρμολόγηση του μνημείου στην Αγορά³⁷⁴. Επίσης από το ιερό της Παλληνίτιδος μεταφέρθηκε αυτούσιος στην Αγορά και ο βωμός του³⁷⁵. Ενώ ως προς τη μορφή ο ναός διατηρήθηκε απαράλλαχτος, η λατρεία μεταστράφηκε προς τον θεό Άρη από κοινού με τα μέλη της οικογένειας του Αυγούστου³⁷⁶.

Ακόμη ένα παράδειγμα μεταφοράς αυτούσιας κατασκευής στην Αθήνα, αποτελεί ένας μαρμάρινος βωμός ανατολικά του Ελληνιστικού Μητρώου και του μνημείου των Επώνυμων Ηρώων, ο οποίος πιθανολογείται ότι σχετίζεται με τον Δία Αγοραίο³⁷⁷. Με βάση τα μορφολογικά του στοιχεία χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ., ενώ ως αρχική θέση του έχει προταθεί ο χώρος της Πνύκας, όπου εντοπίστηκαν στο βράχο λαξεύματα θεμελίωσης αντίστοιχων διαστάσεων³⁷⁸. Από τη χρονολόγηση κεραμικής, που βρέθηκε σε δοκιμαστική τομή στο σημερινό θεμέλιο του βωμού, η μετακίνηση έλαβε χώρα μεταξύ όψιμου 1^{ου} αι. π.Χ. με αρχές 1^{ου} αι. μ.Χ.³⁷⁹. Για το σύστημα σήμανσης των μαρμαρίνων βαθμίδων με γράμματα δεν έχει δοθεί μια απολύτως ικανοποιητική ερμηνεία³⁸⁰. Παράλληλα δεν έχει γίνει ευρέως γνωστό το

³⁷¹ (Dinsmoor, 1940, 21-24, 43-47).

³⁷² Ο (Κορρές, 1992-1998, 89-100), αναλύοντας τα τυπολογικά και μετρολογικά χαρακτηριστικά του θεμελίου του ναού της Αθηνάς Παλληνίτιδος, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι υπάρχει απόλυτη ταύτιση με την κάτοψη του ναού του Άρεως στην Αγορά της Αθήνας. Συνεπώς ο ναός δε μεταφέρθηκε εκεί από τις Αχαρνές, όπως πιστευόταν αρχικά (Thomson & Wycherley, 1972, 165), αλλά από την Παλλήνη.

³⁷³ Για τα μέλη της σίμης έχουν εκφραστεί αμφιβολίες, καθώς είναι πολύ δύσκολη η διάκρισή τους σε σχέση με αυτά από τον ναό του Ποσειδώνα στο Σούνιο, τα οποία φαίνεται ότι αναχρησιμοποιήθηκαν στο πλαίσιο επισκευής του ναού του Ηφαίστου την ίδια περίοδο, βλ. (Barletta, 2017, 228-229).

³⁷⁴ Βλ. (Dinsmoor, 1940, 15-18, 38-39), (McAllister, 1959, 47-54), (Weber, 2013, 27-31).

³⁷⁵ (McAllister, 1959, 3-8), (Barletta, 2017, 229).

³⁷⁶ (Barletta, 2017, 228, 249-250).

³⁷⁷ Εφεξής χάριν συντομίας θα γίνεται λόγος σε αυτόν ως «Βωμός του Διός Αγοραίου», αναγνωρίζοντας ότι υφίσταται αμφιβολία για την ακριβή ταυτοποίησή του.

³⁷⁸ Βλ. (Barletta, 2017, 230). Για την περιγραφή των καταλοίπων του βωμού, βλ. (Stillwell, 1933, 140-148), (Thomson & Wycherley, 1972, 160-163).

³⁷⁹ (Shear Jr., 1967, 19).

³⁸⁰ (Stillwell, 1933, 144-145), (Weber, 2013, 284), (Barletta, 2017, 233).

γεγονός ότι και οι λίθοι της ευθυντηρίας τοποθετήθηκαν με την ίδια αλληλουχία στη νέα τους θέση χάρη στη χρήση μιας αλφαβητικής σειράς γραμμάτων³⁸¹.

Οι δύο περιπτώσεις που αναφέρθηκαν από την Αθήνα ουσιαστικά αποτελούν συνέχεια της αντίστοιχης ελληνικής πρακτικής με μία ουσιώδη διαφοροποίηση, όσον αφορά τουλάχιστον στο ναό του Άρεως³⁸²: Μπορεί μεν το αρχιτεκτόνημα να διατηρείται αυτούσιο, ωστόσο μεταβάλλεται όχι η λειτουργία του καθαυτή, αλλά το περιεχόμενό της. Υπό αυτή τη σκοπιά μπορεί να ειπωθεί πως πρόκειται για μια ιδιάζουσα περίπτωση επανάχρησης, όπου αντί να οικοδομηθεί εξ αρχής ένα κτήριο, προκειμένου να εξυπηρετήσει ένα συγκεκριμένο σκοπό, αντ' αυτού επιλέγεται η επανάχρηση μιας άλλης προϋφιστάμενης οντότητας, η οποία μεταφέρεται αυτούσια από εκεί που έστεκε αρχικά, στη νέα επιθυμητή θέση.

Σύμφωνα με μερίδα ερευνητών οι περιπτώσεις μεταφοράς του ναού του Άρεως και του βωμού του Διός Αγοραίου δεν είχαν ως κύριο πρόταγμα την εξοικονόμηση οικοδομικού υλικού, αντίθετα ερμηνεύονται ως επιχειρήσεις «διάσωσης» μνημείων, οι οποίες υπαγορεύτηκαν από ένα βαθμιαία αναπτυσσόμενο πνεύμα κλασικισμού εκείνη την εποχή³⁸³. Ταυτόχρονα θα πρέπει να αποτέλεσαν πράξεις υψηλού συμβολισμού, που θα αύξησαν το γόητρο των αυτοκρατόρων και των εντεταλμένων αξιωματούχων τους στην Αττική³⁸⁴.

Εκτός Αθηνών κατατάσσονται στην ίδια κατηγορία τρία παραδείγματα, ένα από τη Βοιωτία και δύο από τη Μ. Ασία.

Στο ιερό του Απόλλωνος Πτώου στο Ακραιφνιο Βοιωτίας έγινε αποσυναρμολόγηση του τοίχου αντιστήριξης στα βορειοανατολικά του περίπτερου ναού, μεταφορά του λίγα μέτρα προς τα ανατολικά και ανασύστασή του ως είχε αρχικά, ώστε να διευρυνθεί ο χώρος γύρω από τον βωμό. Οι εργασίες έλαβαν χώρα στον 1^ο αι. π.Χ και τεκμηριώνονται τόσο από την ύπαρξη γραμμάτων στην άνω παρειά των λίθων του

³⁸¹ Στο πρόσωπο έκαστου λίθου ήταν χαραγμένο από ένα γράμμα, βλ. (Shear Jr., 1967, 19-20), όπως επίσης και σχέδια αποτύπωσης της ευθυντηρίας από τον W. B. Dinsmoor Jr. (ASCSA Digital Archives, No PD 1781-DA 4495) και μεταγραφής των χαρακτήρων από την H. Besi (ASCSA Digital Archives, No PD 1817-DA 4498).

³⁸² Για τον βωμό δεν μπορεί να εξαχθεί κάποιο ουσιώδες συμπέρασμα, καθώς δεν είναι γνωστό με βεβαιότητα ούτε το πού ήταν αφιερωμένος αρχικά ούτε στη συνέχεια ή εάν διατήρησε ή όχι τον προορισμό του.

³⁸³ (Miles, 2015, 169-170), η οποία υπενθυμίζει ότι την ίδια περίοδο οι λιθοξόοι κατείχαν την τεχνογνωσία αναπαραγωγής των αρχιτεκτονικών μορφών του παρελθόντος σε νέα, εξ αρχής κατασκευασμένα, κλασικιστικά κτήρια, όπως το Πρόπυλο της Αρχηγέτιδος Αθηνάς στη Ρωμαϊκή Αγορά ή ο ναός της Ρώμης και Αυγούστου στην Ακρόπολη. Επομένως εξέλειπε η ανάγκη αναχρησιμοποίησης αρχιτεκτονικών μελών από προγενέστερα κτήρια του 5^{ου} ή 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ και τα δομικά υλικά καθαυτά ήταν ακόμη σε αφθονία. Σε κάθε περίπτωση έργα επισκευής στα Προπύλαια (Τανούλας, 1997, 16) ή στο Ερέχθειο αποτέλεσαν για τους εμπλεκόμενους αρχιτέκτονες και λιθοξόους μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για «σπουδή» της ελληνικής αρχιτεκτονικής, την οποία αξιοποίησαν έπειτα σε άλλα έργα, όπως συνέβη με το ναό της Ρώμης και Αυγούστου, ο οποίος κατά τους (Stevens & Paton, 1927, 224 σημ. 2) σχεδιάστηκε από τον ίδιο αρχιτέκτονα, που είχε αναλάβει την αποκατάσταση του Ερεχθείου.

³⁸⁴ (Λαμπρινού, 2015, 56), (Barletta, 2017, 249-250).

τοίχου όσο και από επιγραφή οικονομικού απολογισμού ενός αγωνοθέτη των Πτώιων³⁸⁵.

Στα Δίδυμα της Μ. Ασίας ο σηκός του ναΐσκου στο εσωτερικό του κολοσσιαίου ναού του Απόλλωνος αποσυναρμολογήθηκε στο πλαίσιο οχύρωσης του ιερού εν αναμονή της επιδρομής των Γότθων³⁸⁶ και όλες του οι λιθόπλινθοι έλαβαν κατάλληλη σήμανση δηλωτική της στρώσης και της τάξης κάθε μέλους ανά δόμο³⁸⁷. Το οικοδομικό υλικό φαίνεται πως αναχρησιμοποιήθηκε μαζί με πλήθος άλλων λίθων στην ανέγερση ενός τείχους, το οποίο αποτελούσε προέκταση του προνάου και έφραζε τα μετακίονια διαστήματα του ανατολικού πτερού. Το έργο φαίνεται πως είχε προσωρινό χαρακτήρα και υπήρξε μέριμνα στην αναστρεψιμότητα της κατασκευής, με ειδική επιμέλεια στη γειτνίαση του τείχους με τους κίονες, ούτως ώστε μελλοντικά να δύναται αυτό να κατεδαφιστεί, χωρίς να επέλθει βλάβη στα αρχιτεκτονικά μέλη του. Παραμένει ασαφές εάν ο ναΐσκος επανήλθε τελικά στην αρχική του κατάσταση, δηλαδή εάν ανακατασκευάστηκε μετά το τέλος της γοτθικής απειλής³⁸⁸. Σε κάθε περίπτωση παραμένει ένα όψιμο παράδειγμα διάλυσης κτηρίου και σήμανσης του οικοδομικού του υλικού, με στόχο την ανασύστασή του στην ίδια θέση αλλά σε διαφορετικό χρόνο. Η αποσυναρμολόγηση του ναΐσκου εκτιμάται ότι έλαβε χώρα μέσα στο β' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ.

Τέλος θα πρέπει να γίνει λόγος για μια ειδική περίπτωση, την παλαιστρα του γυμνασίου της Ιεράπολης. Πρόκειται για ένα δωρικό περιστύλιο, το οποίο με βάση τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του θριγκού χρονολογείται στο μέσο του 1^{ου} αι. μ.Χ. Εξαιτίας κάποιου από τους ισχυρούς σεισμούς, που έλαβαν χώρα μεταξύ του 2^{ου} και 3^{ου} αι. μ.Χ., οι κίονες πρέπει να υπέστησαν μετακινήσεις ή στροφές, που οδήγησαν κατά τα φαινόμενα στην απόφαση της πλήρους αποσυναρμολόγησης της κιονοστοιχίας, ώστε να αναστηλωθεί εκ νέου στην ίδια θέση³⁸⁹. Μετά τη διάλυση του κορμού λαξεύτηκε στην άνω έδρα κάθε σπονδύλου ζεύγος γραμμάτων. Το ένα από

³⁸⁵ Βλ. (Bizard, 1920, 255-262). Η επιγραφή αναφέρει στους τελευταίους στίχους:

*«Και περιτόν έποίησα έκ τής άγωνοθεσίας δραχμάς χιλίας ένακοσίας έβδομήκοντα
έπτά και από τών κυπ[ρ]ίτων έλαβον πεντακοσί[ι]ας και άνήλωσα ταύτα εί[ς] τήν
έξόρυξιν του όρους του π[ρό] του ναού του Απόλλωνος και τήν μετάθεσιν του τοίχου
του λίθινου».*

³⁸⁶ Οι Γότθοι εισέβαλαν στη Μ. Ασία τα έτη 254, 262/3 και 275/6 μ.Χ.

³⁸⁷ Βλ. (Weber, 2009, 301-307).

³⁸⁸ Ο (Weber, 2009, 307) βασιζόμενος σε φιλολογικές μαρτυρίες, οι οποίες φανερώνουν ότι το μαντείο συνέχισε να λειτουργεί σε όλο τον 3^ο έως και τον 4^ο αι. μ.Χ., θεωρεί πολύ πιθανό ο ναΐσκος να ανοικοδομήθηκε. Ως επιπλέον επιχείρημα αναφέρει ότι οι αναχρησιμοποιημένες λιθόπλινθοι φέρουν διπλές εντορμίες για συνδέσμους και γόμφους, σημάδι ότι έγινε ανασύσταση των τοίχων. Επιπλέον σημειώνει ότι οι τέσσερις κίονες της πρόστασης ουδέποτε απομακρύνθηκαν από τον χώρο, επομένως τουλάχιστον σε επίπεδο αρχικού σχεδιασμού η πρόθεση φαίνεται πως ήταν η μελλοντική ανακατασκευή του ναΐσκου.

³⁸⁹ (Ismaelli, 2013, 32-35, 29 Εικ. 27, 33 Εικ. 33, 34 Εικ. 34, 35 Εικ. 35), σύμφωνα με τον οποίο το περιστύλιο κατέρρευσε και αποκαταστάθηκε ακόμη μια φορά στον 4^ο αι. μ.Χ. Το ενδιαφέρον είναι ότι η θέση των κίωνων ποτέ δεν παρέμεινε σταθερή από τη μια φάση στην άλλη, γεγονός που μαρτυρείται από τα ποικίλα κυκλικά ίχνη, σημείες, γόμφους και αύλακες μολυβδοχόησης επί του στυλοβάτη.

αυτά ήταν δηλωτικό της όψης του περιστυλίου όπου έστεκε αρχικά ο κίονας και το άλλο αντιστοιχούσε στον αύξοντα αριθμό του στην κιονοστοιχία³⁹⁰.

Μεταφορά όλου ή τμημάτων ενός κτηρίου «δότη» για διαφορετική ανασύνθεση

Στη δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνονται οι περιπτώσεις αποσυναρμολόγησης μέρους ή του συνόλου ενός κτηρίου ή κατασκευής και της μεταφοράς του υλικού σε νέα θέση, όπου εκεί ανασυνδυάζεται, συγκροτώντας μια νέα αρχιτεκτονική σύνθεση διαφορετική από την αρχική. Παρά ταύτα τα επιμέρους στοιχεία του κτηρίου «δότη» αναδομούνται ως είχαν, διατηρώντας την ίδια διάρθρωση. Αυτό που αλλάζει επί της ουσίας είναι η μεταξύ τους οργάνωση και ο αλληλοσυσχετισμός τους, από τα οποία προκύπτει ένα τελείως διαφορετικό αποτέλεσμα.

Οι παραπάνω συνθήκες ικανοποιούνται στον καλούμενο Νοτιοανατολικό Ναό της αθηναϊκής Αγοράς, τα θεμέλια του οποίου βρίσκονται σε επαφή με την οδό Παναθηναίων, ανατολικά της εκκλησίας των Αγίων Αποστόλων. Η συστηματική έρευνα του Dinsmoor Jr. απέδειξε ότι ο ναός ήταν ιωνικός οκτάστυλος πρόστυλος με τρεις πλευρικούς κίονες στην πρόσταση, τα μέλη της οποίας αποτελούσαν προϊόν επανάχρησης από τον κλασικό ναό της Αθηνάς Σουνιάδος³⁹¹. Ο ναός στο Σούνιο χαρακτηρίζεται από μία πολύ ιδιόμορφη κάτοψη. Πρόκειται για έναν ορθογώνιο οίκο, που περικλείεται από κιονοστοιχία 10X13 κίωνων μόνο στην ανατολική και βόρεια πλευρά. Κατά τη διάλυση του ναού οι σπόνδυλοι των κίωνων μαζί με τα κιονόκρανα έλαβαν σήμανση με γράμματα στην άνω και κάτω έδρα τους βάσει ενός ιδιόμορφου, αλλά όχι τελείως ασυνήθιστου συστήματος συνεχούς αλφαβητικής ακολουθίας³⁹², η οποία είχε ως αφετηρία το κιονόκρανο του πρώτου κίονα στη μία γωνία του κτηρίου και κατέληγε στη βάση του τελευταίου στο άλλο άκρο³⁹³. Εν τέλει στην ανέγερση της πρόστασης του Νοτιοανατολικού Ναού αξιοποιήθηκαν οι δώδεκα κίονες, ενώ πιθανολογείται πως κάποιοι από τους υπόλοιπους κατευθύνθηκαν προς τη Ρωμαϊκή Αγορά³⁹⁴. Πέρα από σπονδύλους και κιονόκρανα έχουν ταυτιστεί επιπλέον θραύσματα από το επιστύλιο και την επικρανίτιδα, δεν είναι όμως βέβαιο εάν ο σηκός δομήθηκε εξίσου αποκλειστικά με λιθόπλινθους από το Σούνιο. Η ανέγερση του ναού χρονολογείται περί το μέσο του 2^{ου} αι. μ.Χ., στο πλαίσιο ίσως ενός οικοδομικού

³⁹⁰ (Ismaelli, 2013, 33-34).

³⁹¹ Αρχικά είχαν αποδοθεί ως ανωδομή του θεμελίου τα αρχιτεκτονικά μέλη από την ημιτελή στοά του Θορικού από χαρακτηριστικό λευκό μάρμαρο Αγριλέζας, λόγω μεγαλύτερης εγγύτητας του τμήματος υστερορωμαϊκού τείχους, όπου βρέθηκαν ενσωματωμένα σε γ' χρήση, βλ. (Thomson & Wycherley, 1972, 165-168). Για τη γραφική αποκατάσταση του Νοτιοανατολικού Ναού και την επανάχρηση των μελών της κιονοστοιχίας από τον ναό της Αθηνάς Σουνιάδος βλ. (Dinsmoor Jr., 1982, 429-434, 424 Εικ. 11, 430 Εικ. 14). Βλ. επίσης (Barletta, 2017, 221-227).

³⁹² Στην Αθήνα σημειώνεται το ίδιο σύστημα στη σειρά των ιωνικών κίωνων από άγνωστο «περιπλανώμενο» κτήριο (Thomson, 1960, 351-352, 352 Εικ. 6). Επίσης απαντάται στην καλούμενη «Οικία του Προφήτη» στα Δίδυμα της Μιλήτου, με τετράστυλη εν παραστάσι κάτοψη, όπου η αλφαβητική σήμανση ξεκινά από το κιονόκρανο του πρώτου κίονα, για να καταλήξει στον στυλοβάτη του τελευταίου με αδιατάρακτη αλληλουχία των γραμμάτων (Weber, 2013, 91-93, 447 Εικ. 71).

³⁹³ Βλ. (Dinsmoor Jr., 1982, 414, 429), (Barletta, 2017, 108-110, 224). Στους είκοσι τρεις κίονες της εξωτερικής κιονοστοιχίας προστέθηκαν επιπλέον προς μεταφορά οι τέσσερις κίονες από το εσωτερικό του σηκού.

³⁹⁴ (Κορρές, 2009, 95 σημ. 29), ο οποίος ταύτισε τρεις από αυτούς στην εσωτερική κιονοστοιχία του περιστυλίου και τέσσερις ακόμη αναχρησιμοποιημένους στο εσωτερικό του παρακείμενου τζαμιού.

προγράμματος αναμόρφωσης της οδού Παναθηναίων, το οποίο περιλάμβανε επίσης τη βιβλιοθήκη του Πανταίνου και τη Νοτιοανατολική στοά, δύο κτήρια που έχουν επίσης τις προσόψεις τους στραμμένες προς την πομπική οδό και είναι ιωνικού ρυθμού³⁹⁵.

Δύο ακόμη αντίστοιχα παραδείγματα εντοπίζονται στην Πελοπόννησο. Στην Κόρινθο, ενδεχομένως στο πλαίσιο μιας δραστηκής ανανέωσης του αρχαϊκού περίπτερου ναού του Απόλλωνος, απομακρύνθηκαν από τον σηκό οι μονολιθικοί δωρικοί κίονες της ισόγειας εσωτερικής κιονοστοιχίας και μεταφέρθηκαν περί τα 150 m νοτιότερα στην περιοχή του forum. Εκεί ανασυστήθηκαν ως μια ελεύθερα ιστάμενη κιονοστοιχία στο βορειοδυτικό άκρο της Νότιας Στοάς και κάθετα ως προς αυτή³⁹⁶. Παρά το γεγονός ότι δε βρέθηκαν επιστύλια, θεωρείται πιθανό ότι επίσης επαναχρησιμοποιήθηκαν, ενώ εικάζεται ότι λαξεύτηκαν γείσα σε πωρόλιθο για τη διαμόρφωση της στέψης³⁹⁷. Πιθανολογείται επίσης ότι στην κορυφή υπήρχε αγωγός νερού³⁹⁸. Η μεταφορά χρονολογείται όχι νωρίτερα από την εποχή του Κλαυδίου, περί το μέσο του 1^{ου} αι. μ.Χ. Πέρα από βοηθητικές σημείες στους λίθους στυλοβάτη δε διαπιστώθηκε η εφαρμογή κάποιου συστήματος σήμανσης

Στη Νότια Στοά της αγοράς του Άργους, σχήματος Π σε κάτοψη, οι έντεκα δωρικοί κίονες της δυτικής στενής όψης μαζί με τον θριγκό αποσυναρμολογήθηκαν και ανασυστήθηκαν εκ νέου στην προέκταση της νότιας κιονοστοιχίας, αυξάνοντας το μήκος του κτηρίου από τα 83 m στα 110 m³⁹⁹. Στην κάτω έδρα μερικών σπονδύλων κίωνων ο Roux διέκρινε λατινικούς αριθμούς, προφανώς μαρτυρία ενός συστήματος σήμανσης για τον ακριβή συνδυασμό των μελών στη νέα τους θέση, ενώ συσχέτισε το έργο με τη ριζική αναμόρφωση της στοάς σε θερμές στον 4^ο αι. μ.Χ.⁴⁰⁰. Μετέπειτα ανασκαφική έρευνα καταβίβασε τη χρονολόγηση, βάσει στρωματογραφίας και μελέτης της κεραμικής, στο τέλος του 2^{ου} με αρχές 3^{ου} αι. μ.Χ.⁴⁰¹.

Διαλογή από περισσότερες κατασκευές και σύνθεση κτηρίου

Η τελευταία κατηγορία διάλυσης, μεταφοράς και επανάχρησης που εξετάζεται, αφορά σε κτηριακές οντότητες, οι οποίες έχουν συγκροτηθεί με αρχιτεκτονικά μέλη

³⁹⁵ (Barletta, 2017, 225-226). Όπως γίνεται αντιληπτό, σύμφωνα με τη συγκεκριμένη χρονολόγηση οι κίονες από το ναό της Σουνιάδος, που αναγνωρίστηκαν στη ρωμαϊκή αγορά, αποτελούν μέρος ενός έργου ανανέωσης της, πιθανότατα την ίδια περίοδο που προστέθηκε το μαρμάρινο πλακόστρωτο στην αυλή, το οποίο χρονολογείται βάσει ενσωματωμένων επιγραφών στον 2^ο αι. μ.Χ., βλ. (Κορρές, 2009, 92).

³⁹⁶ Βλ. (Frey, 2015a, 156-157, 161, 165, 166 Εικ. 18, 19), όπου εκτός των άλλων εξετάζονται τα πιθανά σενάρια για τις διαδικασίες που ακολουθήθηκαν, προκειμένου να εξέλθουν οι βαρύτεροι μονολιθικοί κορμοί από το εσωτερικό του σηκού.

³⁹⁷ Η υπόθεση είναι βάσιμη, εάν ληφθεί υπόψη ότι η δωρική κιονοστοιχία στο εσωτερικό του σηκού δε διέθετε γείσο, επομένως εάν κρινόταν απαραίτητο ως στοιχείο στη νέα στοά, θα έπρεπε να παραχθεί εκ του μηδενός.

³⁹⁸ Πρόκειται για υπόθεση του (Broneer, 1954, 155), ο οποίος εντόπισε στο πέρας της κιονοστοιχίας τα κατάλοιπα μιας δεξαμενής νερού.

³⁹⁹ Η στοά χρονολογείται, βάσει των ελάχιστων διαθέσιμων μορφολογικών στοιχείων, στο πρώτο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., βλ. συνοπτική περιγραφή και βιβλιογραφία στο (Coulton, 1976, 47, 98, 217 και Εικ. 50).

⁴⁰⁰ (Roux, 1953, 252).

⁴⁰¹ (Piérart, 1981, 904).

προερχόμενα από δύο ή περισσότερες προϋφιστάμενες κατασκευές. Ο συνδυασμός των επιμέρους στοιχείων γίνεται με εφαρμογή των κανόνων που επιβάλλουν οι ελληνικοί ρυθμοί, ενώ επιδιώκεται το τελικό αποτέλεσμα να χαρακτηρίζεται από όσο το δυνατόν μεγαλύτερη συνοχή, αντί της ποικιλομορφίας.

Το αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα είναι ο Νοτιοδυτικός Ναός στην αθηναϊκή Αγορά, τα θεμέλια του οποίου εντοπίστηκαν στο πλάτωμα μεταξύ της Θόλου, της Μέσης Στοάς και του Ωδείου του Αγρίππα. Σύμφωνα με τη διεξοδική μελέτη του Dinsmoor Jr. πρόκειται για έναν δωρικό τετράστυλο πρόστυλο ναό με διευρυμένα μεταξόνια, τα μέλη του οποίου αποτελούν προϊόν επανάχρησης, προερχόμενο από διαφορετικά κτήρια⁴⁰². Συγκεκριμένα οι τέσσερις κίονες της πρόστασης αποσπάστηκαν από την ημιτελή στοά στον Θορικό, όπου έστεκαν με αράβδωτους κορμούς. Για την ορθή ανασύστασή τους στη νέα θέση εφαρμόστηκε στις αφανείς έδρες σπονδύλων και κιονοκράνων ένα ιδιόρρυθμο σύστημα σήμανσης με γράμματα⁴⁰³. Επιπροσθέτως θα πρέπει να αναφερθεί ότι κατά την αποπεράτωση του ναού λαξεύτηκαν οι ραβδώσεις στους κορμούς των κίωνων. Επίσης ο μεσότοιχος της στοάς τροφοδότησε με λιθόπλινθους την οικοδόμηση του σηκού, ωστόσο δεν είναι σαφές εάν αυτές έφεραν σήμανση με γράμματα⁴⁰⁴.

Η ημιτελής κατεργασία της άνω έδρας των κιονοκράνων και η απουσία εντορμιών για τη γόμφωση των επιστυλίων, οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι η οικοδόμηση της στοάς δεν προχώρησε ποτέ στον θριγκό⁴⁰⁵. Επομένως για την ανέγερση του Νοτιοδυτικού ναού έπρεπε να αναζητηθεί μια εναλλακτική πηγή επιστυλίων, αντιθημάτων, τριγλύφων, μετοπών και γείσων. Γι' αυτό το σκοπό αναζητήθηκαν και συγκεντρώθηκαν μάρμαρα από άλλα κτήρια δωρικού ρυθμού. Για παράδειγμα αναγνωρίστηκαν τρίγλυφα από πέντε ανεξάρτητες σειρές, βάσει του διαφορετικού πλάτους και των μορφολογικών λεπτομερειών που λαξεύτηκαν καταλλήλως στην κάτω έδρα τους, ώστε να αποκτήσουν όλα το ίδιο ύψος⁴⁰⁶. Στην άνω έδρα κάθε

⁴⁰² Αρχικά είχαν συσχετιστεί με τον Νοτιοδυτικό Ναό τα μέλη από τον ναό της Αθηνάς Σουνιάδος (Thomson & Wycherley, 1972, 165-166). Ο (Dinsmoor Jr., 1982, 411-420, 425-428, 422 Εικ. 10) συσχέτισε μεταξύ τους διάφορους λίθους από κατασκευές δωρικού ρυθμού, οι οποίοι βρέθηκαν μαζί ενσωματωμένοι στο υστερορρωμαϊκό τείχος και τους απέδωσε στην ανωδομή του ναού, προτείνοντας τη γραφική του αποκατάσταση. Βλ. επίσης (Miles, 2015, 167-170), (Barletta, 2017, 230-232).

⁴⁰³ Ο κάθε κορμός αποτελείται από επτά σπονδύλους. Το αλφάβητο έχει ως αφητηρία την κάτω έδρα του κιονοκράνου. Έτσι ο κορυφαίος σπόνδυλος του πρώτου κίονα φέρει το γράμμα «Α» στην άνω έδρα του και το «Β» στην κάτω. Ο επόμενος φέρει άνω το «Β» και κάτω το «Γ» κ.ο.κ. Ομοίως ο δεύτερος τη τάξει κίονας φέρει την ίδια σήμανση με τη διαφορά ότι τα γράμματα αναγράφονται δύο φορές, στον τρίτο τρεις και στον τέταρτο τέσσερις. Επομένως το πλήθος των γραμμάτων ήταν δηλωτικό της τάξης του κίονα στον οποίο ανήκουν οι σπόνδυλοι (Dinsmoor Jr., 1982, 416, 417 Εικ. 7). Όπως γίνεται αντιληπτό, το εν λόγω σύστημα στερείται πρακτικής ευκολίας για μεγάλο αριθμό κίωνων, ως εκ τούτου φαίνεται πως εφαρμόστηκε μόνο για όσους αποφασίστηκε η μεταφορά (Barletta, 2017, 233).

⁴⁰⁴ Ο (Dinsmoor Jr., 1982, 418, 451, 450 Εικ. 27) αναγνωρίζει ότι πρόκειται επίσης για μάρμαρο τύπου Αγριλέζας όπως οι κίονες, αλλά πιθανολογείται ότι οι λιθόπλινθοι προέρχονται από τον ναό του Διονύσου κοντά στο θέατρο, επισημαίνοντας στην άνω έδρα της μίας μόνο από αυτές την πιθανή χάραξη ενός «Δ». Με τη μεσολάβηση της αποκάλυψης του μεσότοιχου από νεώτερες ανασκαφές η (Miles, 2015, 172) συσχετίζει τελικά τους λίθους με τη στοά.

⁴⁰⁵ (Dinsmoor Jr., 1982, 415-416 σημ. 9, 447 Εικ. 25).

⁴⁰⁶ (Dinsmoor Jr., 1982, 414, 439-445, 440 Εικ. 15).

τριγλύφου λαξεύτηκε από ένα γράμμα καλύπτοντας αποσπασματικά το αλφάβητο μέχρι και το «Π», ενώ το «Α» αντιστοιχεί σε γωνιακό μέλος⁴⁰⁷, οπότε η σήμανση καθόριζε την αλληλουχία των τριγλύφων στη στρώση.

Το ένα επιστύλιο που συσχετίστηκε με τον ναό, προέρχεται από κιονοστοιχία με διευρυμένα μεταξόνια διαστήματα και ανήκει στην ίδια σειρά με ένα από τα τρίγλυφα⁴⁰⁸. Όπως γίνεται αντιληπτό, λόγω του ετερόκλιτου υλικού δεν υπάρχει απόλυτη αντιστοιχία μεταξύ κανόνων επιστυλίου και των υπερκείμενων στοιχείων της δωρικής ζωφόρου⁴⁰⁹, η οποία ωστόσο μπορεί να μη γινόταν άμεσα αντιληπτή από μακριά. Από τα τρία αντιθήματα επιστυλίου που ταυτίστηκαν, το ένα λαξεύτηκε επί τούτου σε νέο μάρμαρο κατά την οικοδόμηση του ναού, ενώ το ίδιο πιθανολογείται για το επίκρανο παραστάδος⁴¹⁰. Από τη στρώση του γείσου δεν έχουν ταυτιστεί μέλη.

Βάσει των αρχαιολογικών ευρημάτων στην ανασκαφή του θεμελίου, η ανέγερση του Νοτιοδυτικού Ναού χρονολογείται στο πρώτο μισό 1^{ου} αι. μ.Χ.⁴¹¹.

Ακόμη μια σχετική περίπτωση από την Αθήνα αποτελεί η αντικατάσταση της κατεστραμμένης εσωτερικής κιονοστοιχίας στον σηκό του Παρθενώνα, στο πλαίσιο της υστερορωμαϊκής επισκευής του ύστερα από εκτεταμένη πυρκαγιά. Ότι είχε απομείνει από κίονες και επιστύλια της αρχικής φάσης, απομακρύνθηκε από τη θέση του καταλήγοντας –υπό άγνωστες συνθήκες και προθέσεις– στην περιοχή της αγοράς⁴¹². Η διώροφη δωρική κιονοστοιχία, που πλαισίωνε το άγαλμα της Αθηνάς Παρθένου, ανακατασκευάστηκε πλήρως, τηρώντας το αρχικό σχέδιο από αρχιτεκτονικά μέλη προερχόμενα από τη διάλυση δύο ισόγειων στοών περγαμηνού

⁴⁰⁷ Βλ. (Dinsmoor Jr., 1982, 414, 428, 426 Εικ. 12), όπου υποθέτει ότι τα τρίγλυφα με σήμανση περιορίζονταν μόνο στην περιοχή της πρόστασης.

⁴⁰⁸ (Dinsmoor Jr., 1974, 411-414, 427-428). Στο ίδιο κτήριο «δότη» αποδόθηκαν βάσει διαστάσεων δύο μετόπες, καθώς η μία σώζεται ακέραια με το μήκος της πρακτικά να ταυτίζεται με το διάστημα μεταξύ των κανόνων.

⁴⁰⁹ Επιπλέον στις θέσεις όπου τοποθετούνται διαδοχικά πλατύτερα τρίγλυφα, οι μετόπες «συμπιέζονται» τόσο, που χάνονται οι αναλογίες τετραγώνου.

⁴¹⁰ Δεν αποσαφηνίζεται από τον (Dinsmoor Jr., 1982, 412-413, 418) εάν τα αντιθήματα ανήκουν στην ίδια σειρά με το επιστύλιο. Όσο για το επίκρανο παραστάδος είναι επίσης αβέβαιο αν λαξεύτηκε επί τούτου ή αν αποτελεί προϊόν επανάχρησης από προγενέστερο κτήριο ρωμαϊκής εποχής. Η (Barletta, 2017, 231) δέχεται ότι κατασκευάστηκε ειδικά γι' αυτό το σκοπό.

⁴¹¹ Ο (Dinsmoor Jr., 1982, 434) θεωρεί το έργο σύγχρονο με τη μεταφορά του ναού του Άρεως και του βωμού του Διός Αγοραίου, ως μέρος του ίδιου σχεδίου αναμόρφωσης της δυτικής πλευράς της Αγοράς. Η (Barletta, 2017, 232) αντίθετα το λογίζει ως ένα τελείως ανεξάρτητο έργο, ύστερα από την εποχή του Αυγούστου, δεχόμενη ωστόσο τη γενική χρονολόγηση στο πρώτο ήμισυ του 1^{ου} αι. μ.Χ.

⁴¹² Ο (Dinsmoor Jr., 1974, 132-133) εντόπισε θραύσματα σπονδύλων από την εσωτερική κιονοστοιχία αλλά και κομμάτια μαρμάρινων φατνωμάτων από την περίπτωση σε τοίχους οικιών από αργολιθοδομή του 5^{ου} αι. μ.Χ. στον τομέα ανατολικά της στοάς του Αττάλου και βορείως της γραμμής του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου. Είναι πιθανό τυχόν ακέραια μέλη, που διέφυγαν σοβαρών βλαβών από τη φωτιά, να συγκεντρώθηκαν σε μέρη αποθήκευσης αποθεματικού λίθων προερχόμενων από διάλυση κτηρίων, εύκαιρα για μετέπειτα επανάχρησή τους σε κάποιο έργο, ωστόσο δεν είναι βέβαιο τότε ξεκίνησαν ή εάν εν τέλει υπήρξαν τέτοιου είδους αποθέτες (Κορρές, 1992-1998, 104). Σε κάθε περίπτωση η οικοδομική δραστηριότητα του 3^{ου} αι. μ.Χ. φανερώνει μια εμφανή κάμψη στην εξώρυξη μαρμάρων στην Αττική, αν όχι και πλήρη διακοπή της και γενικευμένη χρήση ανακυκλωμένου υλικού, βλ. (Θεοχάρης, 2018), επομένως ενδέχεται τα μάρμαρα από τον Παρθενώνα πράγματι να μεταφέρθηκαν στην Αγορά για μελλοντική αξιοποίηση.

τύπου⁴¹³, οι οποίες εκτείνονταν στα ανατολικά της Ρωμαϊκής Αγοράς⁴¹⁴. Ο δωρικός ρυθμός των στοών αναπτύχθηκε αυτούσιος στον σηκό του Παρθενώνα, με τη διαφορά ότι ακολουθούσε πλέον διάταξη σχήματος Π σε κάτοψη, αντί γραμμικής. Το ίδιο ακριβώς σχέδιο επαναλήφθηκε στον όροφο⁴¹⁵, αξιοποιώντας έτσι συνολικά 46 κίονες⁴¹⁶.

Παρ' όλα αυτά, τα διαθέσιμα αρχιτεκτονικά μέλη προς επανάχρηση δεν εξαντλήθηκαν στο παραπάνω έργο. Ένας σημαντικός αριθμός επιστυλίων αξιοποιήθηκε, ύστερα από κατάλληλη αναλάξευση, για τη διαμόρφωση των παραστάδων απόληξης της κιονοστοιχίας⁴¹⁷, για την αντικατάσταση του κατωφλίου και των σταθμών της ανατολικής θύρας⁴¹⁸, όπως επίσης και για το νέο βάθρο του αγάλματος της Αθηνάς⁴¹⁹. Οι μονολιθικοί κίονες ιωνικού ρυθμού από την εσωτερική κιονοστοιχία των στοών αναλαξεύτηκαν και τοποθετήθηκαν στον πρόναο, σε αντικατάσταση των φατνωματικών δοκών που είχαν καταστραφεί από την πυρκαγιά⁴²⁰. Τέλος οι πλεονάζοντες δωρικοί κίονες από τα δύο κτήρια «δότες» κατευθύνθηκαν στην επισκευή της δωρικής στοάς του Ασκληπιείου στη Νότια Κλιτύ της Ακρόπολης⁴²¹.

Πριν από την αποσυναρμολόγηση των στοών προηγήθηκε η σήμανση των επιστυλίων με γράμματα κι ενδεχομένως και των κιονοκράνων. Λόγω όμως του μεγάλου αριθμού των μετακιονίων διαστημάτων, το αλφάβητο επαναλήφθηκε συνολικά τρεις φορές και προκειμένου να γίνεται σαφής διάκριση της εκάστοτε σειράς λίθων, προστέθηκε ένα επιπλέον σύμβολο πλάι στο δηλωτικό της τάξης τους⁴²². Ανάλογο σύστημα ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκε στα κιονόκρανα, που θα ήταν μεν αναμενόμενο, με επέκταση της εφαρμογής του και στους σπονδύλους, αλλά δεν είναι απολύτως

⁴¹³ Η αντικατάσταση της εσωτερικής κιονοστοιχίας του Παρθενώνα είχε γίνει αντιληπτή από νωρίς, βλ. ενδεικτικά (Penrose, 1888, 20, Πίν. IX). Αρχικά ο (Dinsmoor, 1934, 101-102) υπέθεσε πως απαρτίζεται από εξαρχής λαξευμένα αρχιτεκτονικά μέλη ειδικά για το συγκεκριμένο έργο. Ωστόσο στη συνέχεια αναθεωρεί αποδεχόμενος τις παρατηρήσεις του Bert Hodge Hill, ο οποίος πρώτος αντιλήφθηκε ότι πρόκειται για υλικό σε επανάχρηση από κάποιο στοϊκό κτήριο ελληνιστικής εποχής (Dinsmoor, 1941, 425-426 σημ. 89). Ο (Τραυλός, 1973, 228-231, 233) βάσει των μορφολογικών στοιχείων του θριγκού και των κίωνων κατέληξε στο συμπέρασμα πως πρόκειται για μια στοά όμοια με του Ευμένους ή του Αττάλου και συσχέτισε μάλιστα με αυτή διάσπαρτα μάρμαρα γύρω από τον Πύργο των Ανέμων.

⁴¹⁴ Πλαισίωσαν εκατέρωθεν μία οδό, η οποία κατέληγε στην τρίτοξη διάβαση του καλούμενου Αγορανομείου πλάι στο Ωρολόγιο του Κυρρήστου (Κορρές, 1994β, 144), (Κορρές, 2000).

⁴¹⁵ Τόσο στο ισόγειο, όσο και στον όροφο ανασυστάθηκαν οι κιονοστοιχίες με πλήρη ανάπτυξη του δωρικού θριγκού περιλαμβανομένων και των γείσων, παρά ταύτα το συνολικό ύψος προέκυψε εν τέλει χαμηλότερο από τη στάθμη της οροφής του 5^{ου} αι. π.Χ βλ. (Κορρές, 2018, 47 Εικ. 1).

⁴¹⁶ Βλ. (Τραυλός, 1973, 282-232, 227 Εικ. 2, 229 Εικ. 3), (Ορλάνδος, 1977-1978, Πτ. Πίν XVI).

⁴¹⁷ (Τραυλός, 1973, 231-232).

⁴¹⁸ (Κορρές & Μπούρας, 1983, 138, 145 σημ. 91), (Κορρές, 1989, 53).

⁴¹⁹ (Τραυλός, 1973, 232), (Κορρές, 1994β, 146). Την αντικατάσταση του βάθρου είχε αντιληφθεί πολύ νωρίτερα ο (Dinsmoor, 1934), χωρίς όμως να αποδώσει σε αυτό επιστύλια της περγαμηνής στοάς.

⁴²⁰ (Κορρές, 1989, 53).

⁴²¹ (Τραυλός, 1973, 232-233).

⁴²² Στην πρώτη σειρά λαξεύτηκε μόνο ένα γράμμα. Στη δεύτερη προστέθηκε μια οριζόντια παύλα πάνω από το κάθε γράμμα και στην τρίτη ένα καρδιάσχημο σύμβολο πλάι σε αυτό (Τραυλός, 1973, 227, 231 σημ. 5, 232 Εικ. 5). Βλ. επίσης (Λαμπρινού, 2015, 215, 223-225) για την εκτίμηση του συνολικού αριθμού των επιστυλίων και του πιθανού τρόπου κατανομής τους, ανάλογα με την αριθμησή τους στην επισκευή του σηκού.

βέβαιο⁴²³. Σε κάθε περίπτωση η σήμανση δεν αξιοποιήθηκε σε όλες τις περιπτώσεις για την εκ νέου συναρμογή των μαρμάρων, καθώς εντοπίζεται για παράδειγμα στα επιστύλια που χρησιμοποιήθηκαν στο νέο κατώφλι της ανατολικής θύρας⁴²⁴.

Επισημαίνεται ότι το έργο της επισκευής του Παρθενώνα αναπτύχθηκε σε περισσότερα μέτωπα, όπως η ανακατασκευή της θύρας του δυτικού διαμερίσματος, στην οποία αναχρησιμοποιήθηκαν δεκάδες μάρμαρα από διάφορες κατασκευές, όπως μικρά μνημεία και βάθρα⁴²⁵. Ωστόσο στην προκειμένη περίπτωση οι λίθοι σε επανάχρηση ανασυνδυάστηκαν με τέτοιο τρόπο, που συγκροτούν ένα συνεκτικό σύνολο, όπου είναι αφανές οποιοδήποτε στοιχείο θα πρόδιδε την αρχική μορφή ή προέλευση του εκάστοτε μέλους. Ως εκ τούτου αποτελεί μια περίπτωση εκτός πλαισίου του αντικειμένου που εξετάζεται.

Η ακριβής χρονολόγηση της καταστροφής του Παρθενώνα και της μετέπειτα επισκευής του διχάζει ακόμη την έρευνα, ωστόσο κατά κοινή αποδοχή το έργο της αποκατάστασής του έλαβε χώρα οπωσδήποτε μετά την επιδρομή των Ερούλων⁴²⁶.

⁴²³ (Λαμπρινού, 2015, 210), η οποία εντόπισε το γράμμα «P» στην κάτω έδρα ενός κιονοκράνου. Καθώς οι κορμοί των κίωνων αποτελούνταν από δύο σπονδύλους, με αποκλίσεις στα ύψη τους, ένα σύστημα σήμανσης ανάλογο αυτού που χρησιμοποιήθηκε στον ναό της Αθηνάς Σουνιάδος, ίσως ήταν εν τέλει απαραίτητο για τον επιτυχή ανασυνδυασμό τους. Σε αυτό το πλαίσιο η αρίθμηση των κιονοκράνων θα είχε ουσιαστικό νόημα. Ωστόσο δεν αναφέρεται από κανέναν μελετητή η ύπαρξη γραμμάτων στους σπονδύλους.

⁴²⁴ Βλ. (Λαμπρινού, 2015, 224), όπου επισημαίνεται η ύπαρξη γραμμάτων στους συγκεκριμένους λίθους, χωρίς ωστόσο κάποιο σχετικό σχολιασμό.

⁴²⁵ (Κορρές, 1994α, 61-62, 69-106, Πίν. 9), βλ. επίσης (Λαμπρινού, 2015, 150-154).

⁴²⁶ Ο (Dinsmoor, 1934, 106) θεωρεί εσφαλμένη την υπόθεση πυρκαγιάς στην ελληνιστική εποχή, τον 2^ο αι. π.Χ. Κατά τον (Τραυλός, 1973, 223-226) ο Παρθενώνας πυρπολήθηκε από τους Έρουλους και επισκευάστηκε σχεδόν έναν αιώνα αργότερα χάρη σε ενέργειες του αυτοκράτορα Ιουλιανού. Ο (Dinsmoor Jr., 1974, 146-148) ταυτίζοντας θραύσματα από την εσωτερική κιονοστοιχία του Παρθενώνα μαζί με φατνωματικές πλάκες της οροφής του πτερού σε λιθοδομές οικιών του 5^{ου} αι. μ.Χ. και κρίνοντας από την ελάχιστη έκθεσή τους σε διάβρωση, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αυτά αναχρησιμοποιήθηκαν σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα μετά την καταστροφή του ναού. Θεωρώντας ως δεδομένο ότι οι Έρουλοι ουδέποτε κατέλαβαν την Ακρόπολη, απορρίπτει τη θεωρία Τραυλού, κρίνοντας πως ακόμη και η επισκευή επί Ιουλιανού είναι πολύ πρόωμη. Καταλήγει έτσι στην πρόταση ότι ο Παρθενώνας δεν καταστράφηκε από εχθρική επίθεση, αλλά πιθανόν από αμέλεια, και αποκαταστάθηκε έπειτα τον 5^ο αι. μ.Χ. και πάλι ως ειδωλολατρικός ναός. Η (Frantz, 1979, 397-401) βασιζόμενη στις παρατηρήσεις του Dinsmoor Jr. και υιοθετώντας τα επιχειρήματά του, υποθέτει ότι ο ναός πυρπολήθηκε από τον Αλάριχο, αμφισβητώντας την εδραιωμένη παράδοση περί της μη εισβολής των Βησιγόθων στην Αθήνα, η οποία καταρρίπτεται και από τα ανασκαφικά δεδομένα στην Αγορά. Επιπλέον προσθέτει ότι σε περίπτωση αποκατάστασης του Παρθενώνα από τον αυτοκράτορα Ιουλιανό θα είχαν οπωσδήποτε διασωθεί έστω κι ελάχιστες φιλολογικές μαρτυρίες. Έτσι προτείνει ότι ο ναός επισκευάστηκε από τον παγανιστή Έπαρχο του Ιλλυρικού Ερκούλιο στις αρχές του 5^{ου} αι. (407-412 μ.Χ.). Υπέρ της καταστροφής του Παρθενώνα από τον Αλάριχο τάσσεται ο (Bouras, 2012, 1-5), σύμφωνα με τον οποίο η όλη επιχείρηση αποτέλεσε μια συντονισμένη ενέργεια, που περιλάμβανε τη συγκέντρωση ξυλείας για την πυρπόληση του σηκού και την κατασκευή κριωμάτων για την απολάξευση των γλυπτών στις μετόπες της δωρικής ζωφόρου της περίστασης. Στον αντίποδα ο Μ. Κορρές βασιζόμενος αφενός στα εκτεταμένα ίχνη θερμικής θραύσης στα αρχιτεκτονικά μέλη του ναού, αφετέρου στην αναχρησιμοποίηση οικοδομικού υλικού ποικίλης προέλευσης στην αποκατάσταση του σηκού, επαναφέρει στο προσκήνιο ως πιθανότερη τη θεωρία Τραυλού (Κορρές & Μπούρας, 1983, 136-137). Όπως επισημαίνει, η αξιοποίηση λίθων σε β' χρήση από πλήθος αχρηστευμένων μνημείων στο έργο της επισκευής φανερώνει ότι προηγήθηκε αυτής μια γενικευμένη καταστροφή στην πόλη, από την οποία προέκυψε πληθώρα διαθέσιμου υλικού για επανάχρηση, θεωρώντας ως πλέον πιθανή την επιδρομή των Ερούλων. Ένα επιπλέον επιχείρημα κατά της

Εκτός Αθηνών, στη Θεσσαλονίκη, ο ιωνικός μαρμάρινος περίπτερος ναός στην πλατεία Αντιγονιδών οικοδομήθηκε με λίθους σε επανάχρηση προερχόμενους από δύο υστεροαρχαϊκά κτήρια ιωνικού ρυθμού⁴²⁷. Τα αρχιτεκτονικά μέλη φέρουν σήμανση με γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου⁴²⁸. Μερικά από αυτά αναλαξεύτηκαν, προκειμένου να προσαρμοστούν στο νέο οικοδόμημα, ενώ άλλα κομμάτια παράχθηκαν εξ αρχής μιμούμενα τις μορφές των αυθεντικών⁴²⁹. Ο ναός χρονολογείται από τους ανασκαφείς στην εποχή του Αυγούστου (1^{ος} αι. π.Χ.).

Τέλος στη Μεσσήνη διαπιστώθηκε ότι δύο επιτύμβια μνημεία πλησίον του νοτιοανατολικού πύργου της Αρκαδικής πύλης είναι κατασκευασμένα από μέλη ποικίλης προελεύσεως σε επανάχρηση, ενώ σημειώνονται και τεκτονικά γράμματα εκατέρωθεν των αρμών, γεγονός που κατά τον ανασκαφέα επιβεβαιώνει τη μεταφορά και ανασύνθεσή τους στη συγκεκριμένη θέση. Η μορφή των γραμμάτων παραπέμπει στον 2^ο με 3^ο αι. μ.Χ.⁴³⁰.

Αταύτιστα «περιπλανώμενα» κτήρια των Αθηνών

Όσον αφορά στα «περιπλανώμενα» μνημεία των Αθηνών που αναφέρθηκαν προηγουμένως, η θέση τους είναι γνωστή, όπως επίσης και η μορφή τους, επομένως και ο τρόπος που αναχρησιμοποιήθηκαν στην εκάστοτε περίπτωση τα αρχιτεκτονικά μέλη από τα κτήρια «δότες». Παρ' όλα αυτά σημειώνονται λιγότερες ακόμη αντίστοιχες περιπτώσεις στην Αθήνα, για τις οποίες ουσιαστικά μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν, τόσο για την κτηριακή οντότητα που συγκροτούν τα μέλη σε επανάχρηση, όσο και για την προέλευσή τους. Ως εκ τούτου δεν μπορούν να

χρονολόγησης της επισκευής στον 5^ο αι. μ.Χ. είναι η έντονη απότριψη του κατωφλιού της επισκευασμένης ανατολικής θύρας και η διαδοχική αλλαγή στροφών, φθορά που δεν μπορεί να δικαιολογηθεί με το πέρασμα μερικών δεκαετιών, πριν ο Παρθενώνας παύσει οριστικά να λειτουργεί επί Θεοδοσίου Β' το 438 μ.Χ. Παράλληλα όμως θεωρεί προβληματική την απόσταση μεταξύ της πυρπόλησης του ναού και της επισκευής του επί Ιουλιανού, θέτοντας υπό αίρεση το ένα από τα δύο υποθετικά συμβάντα (Κορρές, 1994β, 143). Πιο πρόσφατα η (Λαμπρινού, 2015, 35-50, 305-307) πραγματεύεται εκ νέου το ζήτημα εξετάζοντας τρία πιθανά σενάρια για την πυρπόληση του ναού: Από την επιδρομή των Κοστοβόκων –την οποία απορρίπτει αμέσως–, των Ερούλων (267 μ.Χ.) και των Βησιγότθων υπό τον Αλάρικο (396 μ.Χ.). Σταθμίζοντας τα διαθέσιμα δεδομένα, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η επισκευή έλαβε χώρα μεταξύ του β' μισού του 3^{ου} αι. μ.Χ., οπωσδήποτε μετά το 260 μ.Χ., κι ως το πολύ μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 4^{ου} αι. μ.Χ. Θεωρώντας ότι πρόκειται για ένα πολύπλοκο έργο, που απαιτούσε την έγκριση της αυτοκρατορικής εξουσίας, θέτει ως ανώτατο χρονολογικό όριο το 324 μ.Χ., όταν ο Μ. Κωνσταντίνος επικράτησε οριστικά έναντι του Λικίνιου και αναδείχθηκε στον μοναδικό αυτοκράτορα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Σκιαγραφεί δε ως εννοηστροπή της επισκευής τον Αθηναίο ανθύπατο συγκλητικό Κλαύδιο Λεοντικό Ιλλυρίο, τοποθετώντας χρονολογικά το έργο μετά την ανέγερση του υστερορρωμαϊκού τείχους, αλλά νωρίτερα από το 284 μ.Χ. Τέλος η (Χιώτη, 2018, 123, 153, 347, 366) συνοψίζοντας τα έως τώρα στοιχεία και υποθέσεις, δέχεται ως αιτία καταστροφής την πυρκαγιά, ωστόσο θεωρεί ανοιχτό το πότε εν τέλει καταστράφηκε ο Παρθενώνας και από ποιους.

⁴²⁷ Βλ. (Τασία, et al., 2002, 239), όπου υποστηρίζεται ότι το υλικό προέρχεται από ένα μόνο κτήριο δότη, αλλά σε κάθε περίπτωση δεν πρόκειται για μεταφορά αυτούσιου κτηρίου, αλλά για διαλογή του υλικού ώστε να προκύψει μια διαφορετική κτηριακή σύνθεση. Μετέπειτα εξέταση του διαθέσιμου οικοδομικού υλικού οδήγησε στο συμπέρασμα της προέλευσής του από δύο πηγές (Καραδέδος, 2008, 322-323).

⁴²⁸ Εντοπίζονται στους λίθους του στυλοβάτη, αλλά όχι στις υπόλοιπες έξι βαθμίδες του κρηπιδώματος, στις ιωνικές βάσεις και στα μέλη της ανωδομής (Τασία, et al., 2002, 232, 238).

⁴²⁹ Επιπλέον όλα τα μέλη του γείσου φαίνεται ότι λαξεύτηκαν εξ αρχής (Καραδέδος, 2008, 320, 324).

⁴³⁰ (Θέμελης, 1997, 83-84, Πίν. 37: β).

συμπεριληφθούν σε κάποια από τις τρεις παραπάνω κατηγορίες, εντούτοις θεωρείται σκόπιμη μια αναφορά σε αυτές.

Η περίπτωση των κίωνων ιωνικού ρυθμού στην Αγορά είναι ευρέως διαδεδομένη⁴³¹. Πρόκειται για μια σειρά σπονδύλων, κιονοκράνων και βάσεων, που βάσει μορφολογικών στοιχείων και ποιότητας κατεργασίας χρονολογούνται στον 5^ο αι. π.Χ.. Η ύπαρξη διακριτικά λεξευμένων γραμμάτων ρωμαϊκής μορφής εκατέρωθεν των αρμών κάθε κορμού, οδήγησε στο συμπέρασμα ότι αποτελούν προϊόν επανάχρησης. Το κτήριο «δότης» πιθανολογείται πως ήταν ένα πρότυπο κλασικών χρόνων⁴³², οι κίονες του οποίου αποσυναρμολογήθηκαν, μεταφέρθηκαν στην Αγορά και αναχρησιμοποιήθηκαν ως μέρος ενός άγνωστου ρωμαϊκού κτηρίου. Το αλφαβητικό σύστημα σήμανσης των αρμών είναι ίδιο με αυτό που εφαρμόστηκε για τους κίονες του ναού της Αθηνάς Σουνιάδος⁴³³. Η μορφή των γραμμάτων είναι η μόνη ένδειξη για τη χρονολόγηση της αναχρησιμοποίησής τους μεταξύ 1^{ου} αι. π.Χ. με αρχές 1^{ου} αι. μ.Χ.

Λιγότερο γνωστή περίπτωση, που ανακοινώθηκε σχετικά πρόσφατα, αποτελεί μια ομάδα από λιθόπλινθους πειραϊκού ακτίτη ασβεστόλιθου, οι οποίες είναι ενσωματωμένες σε γ' χρήση στον ναό της Παναγίας Γοργοεπηκόου. Κατά τον Μ. Κορρέ⁴³⁴ οι λίθοι προέρχονται από ένα άγνωστο κτήριο κλασικής εποχής⁴³⁵, το οποίο ενδεχομένως μετά την επιδρομή των Ερούλων αποσυναρμολογήθηκε και τα μέλη του έλαβαν κατάλληλη σήμανση, ώστε να ανασυσταθούν σε νέα θέση στο πλαίσιο ενός υστερορρωμαϊκού έργου, ίσως και οχυρωματικού⁴³⁶. Κάθε λίθος φέρει ένα γράμμα δηλωτικό της στρώσης, ενώ η τάξη του μέσα σε αυτή προκύπτει από τον αριθμό κάθετων ή οριζόντιων γραμμών, που είναι λαξευμένες πλάι σε κάθε γράμμα. Από τους είκοσι έναν λίθους του συνόλου, οι τρεις δε φέρουν σήμανση, σε ακόμη τρεις δεν είναι ευανάγνωστοι οι χαρακτήρες, ενώ από τους υπόλοιπους σταχυολογούνται γράμματα που συνθέτουν, κατά τον Μ. Κορρέ, μια αλφαβητική ακολουθία εκτεινόμενη από το «Α» στη βάση του τοίχου μέχρι και τα «Θ», «Ι» στην κορυφή.

⁴³¹ (Thomson, 1960, 351-356), (Thomson & Wycherley, 1972, 161), (Barletta, 2017, 229-230). Τα μέλη βρέθηκαν ενσωματωμένα στη θεμελίωση του υστερορρωμαϊκού πύργου W3 της οχύρωσης στο ύψος της βιβλιοθήκης του Πανταίνου. Σήμερα ο ένας κορμός κίονα εκτίθεται αναστηλωμένος στο νότιο κλιμακοστάσιο της στοάς του Αττάλου.

⁴³² Όπως παρατηρεί η (Barletta, 2017, 229) οι αποκατεστημένοι κορμοί δύο κίωνων διαφέρουν μεταξύ τους κατά 80 cm, επομένως συμπεραίνει πως εδράζονταν σε διαφορετικά επίπεδα, συνθήκη που απαντάται, όπως υποστηρίζει, σε ανισόπεδα πρότυπα. Ωστόσο ανισόσταθμοι κίονες προκύπτουν επίσης, όταν αυτοί καλούνται να στηρίξουν τον φορέα επικλινούς στέγης π.χ. σε μια στοά με δύο ή τρεις εσωτερικές κιονοστοιχίες και σε υπόστυλες αίθουσες, βλ. π.χ. τη στοά του Αμφιαράου στον Θορικό (Coulton, 1968, 167 και Εικ. 14), ο οποίος μάλιστα παραπέμπει στους εν λόγω ιωνικούς κίονες από την Αγορά ως παράλληλο παράδειγμα, για να στοιχειοθετήσει την πρόταση γραφικής αποκατάστασης του κτηρίου.

⁴³³ Το αλφάβητο δηλαδή έχει αφετηρία το κιονόκρανο του πρώτου κίονα και κατεύθυνση προς τα κάτω μέχρι τη βάση. Από εκεί συνεχίζεται απρόσκοπτα στο κιονόκρανο του αμέσως επόμενου κίονα κ.ό.κ.

⁴³⁴ (Κορρές, 2018, 37-38, 43-44).

⁴³⁵ Τα ορατά πρόσωπα των λίθων φέρουν επιμελημένη διάστικτη κατεργασία ίδιας τεχνολογίας με το μνημείο του Νικίου, η οποία πλαισιώνεται από λεία περιμετρική ταινία. Οι αρμοί ώσεως φέρουν αναθύρωση με καλά κατεργασμένες ταινίες επαφής.

⁴³⁶ (Κορρές, 2018, 44).

Αναχρησιμοποιημένο μέλος στο καθολικό μονής του Τάγματος Ιεροσολύμων

Σαφές τεκμήριο ύπαρξης ενός αγνώστου έως τώρα παραδείγματος διάλυσης και μεταφοράς κτηρίου, εντοπίστηκε στη μονή του Τάγματος των Ιεροσολύμων στην οδό Πρυτανείου στην Πλάκα. Στη βορειοδυτική γωνία του καθολικού ξεχωρίζει μια ακέραια λιθόπλινθος από κυανό μάρμαρο Υμηττού, ενσωματωμένη στην τοιχοποιία που προβάλλει στη μεν βόρεια όψη με την αρχική άνω έδρα της (Πίν. 82: 1), στη δε δυτική με αρμό ώσεως⁴³⁷.

Στην άνω παρειά του λίθου, κατά μήκος των μακρών πλευρών υπάρχουν λείες, επιμελημένες ταινίες επαφής κατεργασμένες με λεπτό οδοντωτό εργαλείο⁴³⁸. Η κάτω ταινία επαφής φέρει λαξευμένα γράμματα (Πίν. 82: 2, Σχ. 96). Στο ανατολικό της άκρο, πλάι στον αρμό, υφίσταται ένα «Δ», ενώ στο δυτικό αν και φέρει μεταγενέστερα χτυπήματα διακρίνονται τα ίχνη από ένα «Ε»⁴³⁹. Στο μέσον του μήκους της σημειώνεται ευανάγνωστο «ΔΟ΄ή». Τα «Δ, Ε» αποτελούν μέρος μιας ακολουθίας κατά πάσα πιθανότητα αλφαβητικής, η οποία εξασφάλιζε την ακριβή θέση της λιθόπλινθου στη συγκεκριμένη στρώση⁴⁴⁰. Η τριάδα γραμμάτων «ΔΟ΄ή» σχετίζεται με τον προσδιορισμό της στρώσης, συγκεκριμένα τα «ΔΟ» πιθανόν αποτελούν τυποποιημένη σήμανση, η οποία να εμφανιζόταν σε όλες τις λιθόπλινθους απaráλλακτη και δύναται να ερμηνευθεί ως συντομογραφία του ΔΟΜΟΣ⁴⁴¹. Το η αντιπροσωπεύει ως εκ τούτου τον αριθμό της έκτης στρώσης καθ' ύψος, ενώ ο διπλός τόνος (΄), πιθανώς χρησιμεύει στον διαχωρισμό μεταξύ της λέξης «ΔΟ» και της αρίθμησης⁴⁴².

Η μορφή των γραμμάτων δεν είναι τόσο περίτεχνη, όπως για παράδειγμα στον ναό του Άρεως στην Αγορά και παραπέμπει σε οψιμότερη εποχή. Το γράμμα «Δ» πλάι στον αριστερό αρμό έχει σχήμα ισοσκελούς τριγώνου, ενώ το άλλο, στο μέσον του λίθου, ισόπλευρο. Το γράμμα «Ε» αποδίδεται κυκλωτερώς, με τη μεσαία γραμμή οριζόντια και με το μήκος της να υπερβαίνει την καμπύλη, ομοιάζοντας έτσι με κάποια από τα «Ε», που σημειώνονται στους λίθους του μνημείου του Νικίου.

⁴³⁷ Ο οποίος φέρει τυπική, επιμελημένη αναθύρωση.

⁴³⁸ Το υπόλοιπο της επιφάνειας έχει αδρότερη κατεργασία με ίχνη από ξοίδα και βελόνι.

⁴³⁹ Διακρίνονται κατά τόπους τμήματα από την καμπύλη και από την οριζόντια παύλα.

⁴⁴⁰ Η θέση της λιθόπλινθου εξαρτάται από τη σήμανση που έλαβε ο γωνιακός πρώτος λίθος της στρώσης. Εάν η γωνία λάμβανε ένα μόνο γράμμα, το Α πλάι στον δεξιό αρμό, τότε η αλφαβητική ακολουθία είναι της μορφής «-Α, Α-Β, Β-Γ, Γ-Δ, Δ-Ε, Ε-Ζ» κ.ο.κ. Σε αυτή την περίπτωση ο εξεταζόμενος λίθος είναι ο 5^{ος} από τα αριστερά. Εάν πάλι η γωνία ήταν της μορφής «Α-Β», τότε ο λίθος θα λάμβανε την 4^η θέση.

⁴⁴¹ Πανομοιότυπη διάταξη γραμμάτων με τον εξεταζόμενο λίθο φέρουν στην άνω έδρα τους οι λιθόπλινθοι του σηκού του ελληνιστικού ναΐσκου εντός του κολοσσιαίου ναού του Απόλλωνος στα Δίδυμα της Μ. Ασίας. Η ανέγερση του ναΐσκου χρονολογείται περί το 300 π.Χ., ωστόσο τον 3^ο αι. μ.Χ. αποσυναρμολογήθηκε και οι λίθοι του έλαβαν κατάλληλη σήμανση, με την προοπτική να μπορέσουν κάποια στιγμή να αναδιαταχθούν εκ νέου στην αρχική τους θέση. Όλοι οι διαθέσιμοι λίθοι του σηκού φέρουν γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου πλάι σε κάθε αρμό και κοντά στο εξωτερικό πρόσωπο, ενώ στο μέσο του μήκους τους επαναλαμβάνεται το «ΔΟ» ακολουθούμενο από γράμματα δηλωτικά της στρώσης. Κατά τον U. Weber το «ΔΟ» ερμηνεύεται ως «δόμος», που όπως αναφέρει, μπορεί να σημαίνει «οίκος», «δωμάτιο» αλλά και στρώση λίθων σε τοίχο βλ. (Weber, 2009, 301, 302 Εικ. 6).

⁴⁴² Βλ. παρόμοιες περιπτώσεις στο (Tod, 1950, 136-137).

Ενώ όμως τα γράμματα παραπέμπουν το νωρίτερο στους αυτοκρατορικούς χρόνους, ορισμένα από τα οικοδομικά στοιχεία που διασώζει ο λίθος, παραπέμπουν στην ύστερη κλασική εποχή. Συγκεκριμένα στο δυτικό άκρο του διακρίνεται εντορμία για οριζόντιο σύνδεσμο, η οποία ήταν αρχικά προορισμένη για σύνδεσμο μορφής διπλού T, αλλά σε δεύτερο χρόνο αναδιαμορφώθηκε κατάλληλα με πλατύτερη και βαθύτερη λάξευση για την τοποθέτηση πειόσχημου συνδέσμου. Περίπου στο μέσο της άνω έδρας του λίθου σώζονται δύο εντορμίες ανύψωσης, η μία πλάι στην άλλη. Αυτή που βρίσκεται στα δεξιά είναι σχετικά ρηχή και έχει τυπική διατομή για «ελληνικό» λύκο⁴⁴³, ενώ η αριστερή είναι βαθύτερη και ανοίχθηκε για την υποδοχή «ρωμαϊκού» λύκου⁴⁴⁴. Ως εκ τούτου ο λίθος αποτέλεσε οικοδομικό υλικό σε επανάχρηση για ένα άγνωστο κτίσμα, οπότε τα γράμματα είναι εκ των πραγμάτων σύγχρονα με αυτό το συμβάν και αποτελούν μέρος της διαδικασίας ανακύκλωσης και όχι της αρχικής κατασκευής⁴⁴⁵. Συμπεραίνεται λοιπόν ότι πρόκειται για μιαν ακόμη, άγνωστη έως τώρα, περίπτωση «περιπλανώμενου» κτηρίου στην Αθήνα, στην οποία επιπλέον τεκμηριώνεται η ύπαρξη του στίγματος ως συμβόλου σήμανσης των λίθων.

Τέλος αναφέρεται μία ακόμη πιθανή περίπτωση «περιπλανώμενης» κατασκευής. Στον χώρο βορειοδυτικά του Ολυμπίου εντοπίστηκε ένα ζεύγος μαρμάρινων σπονδύλων δωρικού ρυθμού. Στην άνω έδρα του ενός υπάρχει χαραγμένο το γράμμα «Α» και στο άλλο του «Β». Καθώς οι διάμετροί τους συμφωνούν, οι δύο σπόνδυλοι προέρχονται από τον ίδιο κορμό. Με βάση τη σήμανσή τους, πρόκειται για τους δύο ανώτερους στον κίονα⁴⁴⁶. Τα δύο μέλη υπάρχει πιθανότητα να σχετίζονται με τον ρωμαϊκό περίπτερο ναό λίγο νοτιότερα στην περιοχή του ιερού του Δελφινίου Απόλλωνος. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα Σκιά⁴⁴⁷ ο ναός εδράζεται σε στιβαρό θεμέλιο λιθοδέματος, ενώ στις ανώτερες στρώσεις σημειώνει την ύπαρξη πώρινων λίθων σε επανάχρηση⁴⁴⁸. Η ανωδομή ήταν μαρμαρίνη, καθώς εντόπισε θραύσματα σπονδύλων κίωνων⁴⁴⁹. Ενδιαφέρον έχει το ότι βρίσκει μικρά κομμάτια γείσου από δύο διακριτά είδη, κρίνοντας πως μόνο η μία από τις δύο παραλλαγές δύναται να σχετίζεται με τον ναό. Οι Θρεψιάδης και Τραυλός χρονολογούν, με βάση τον τρόπο κατασκευής του ναού, στα τέλη του 2^{ου} αι. μ.Χ⁴⁵⁰.

Λαμβάνοντας υπόψη τις πώρινες λιθόπλινθους σε επανάχρηση σε συνδυασμό με την εύρεση δύο ειδών γείσου, είναι δελεαστικό να υποθέσει κανείς ότι ο ναός έχει

⁴⁴³ Δηλαδή το ένα μόνο από τα στενά τοιχώματα είναι κεκλιμένο και το άλλο κάθετο. Στο δεξιό άκρο της εντορμίας διακρίνεται εγκάρσιο λάξευμα για μοχλοβόθριο, το οποίο ανοίχθηκε μετά την τοποθέτηση του λίθου, κατά τη διαδικασία οικοδόμησης της επόμενης στρώσης καθ' ύψος.

⁴⁴⁴ Η διατομή της εντορμίας έχει τη μορφή καμπάνας, με τα δύο στενά τοιχώματά της κεκλιμένα.

⁴⁴⁵ Κατά συνέπεια ο λίθος βρίσκεται τοποθετημένος σε τρίτη χρήση στο καθολικό της μονής.

⁴⁴⁶ Με δεδομένο ότι η φορά του αλφαβήτου σε όλα τα εξεταζόμενα παραδείγματα αποσυναρμολόγησης είναι πάντοτε από πάνω προς τα κάτω, το κιονόκρανο αναμένεται να έφερε το γράμμα «Α» στην κάτω έδρα του.

⁴⁴⁷ (Σκιάς, 1893, 130-132, Πίν. Α).

⁴⁴⁸ Καταλήγει σε αυτό το συμπέρασμα λόγω των ποικίλων εντορμιών για συνδέσμους, η θέση των οποίων στερείται νοήματος στη συγκεκριμένη κατασκευή.

⁴⁴⁹ Μέγιστης διαμέτρου 65 cm, ενώ στον πρόναο ο in situ λίθος στυλοβάτη φέρει κυκλικό ίχνος διαμέτρου 80 cm.

⁴⁵⁰ (Θρεψιάδης & Τραυλός, 1961-1962, 12).

οικοδομηθεί από μέλη σε β' χρήση, στα οποία θα μπορούσαν να συμπεριλαμβάνονται οι δύο σπόνδυλοι κίωνων που έφεραν σήμανση με γράμματα⁴⁵¹. Ωστόσο πρόκειται για μια εικασία, η οποία χρήζει επαλήθευσης.

Η περίπτωση επανάχρησης του οικοδομικού υλικού από το μνημείο του Νικίου στην υστερορωμαϊκή πύλη

Η συνοπτική επισκόπηση του ειδικού φαινομένου της διάλυσης, μεταφοράς και επανάχρησης μέρους ή του συνόλου προϋφιστάμενων κτηρίων για την παραγωγή νέας αρχιτεκτονικής παρέχει το απαραίτητο υπόβαθρο για την αξιολόγηση της περίπτωσης του μνημείου του Νικίου.

Ακόμη κι εάν γίνει δεκτή η υπόθεση του Dinsmoor περί ύπαρξης μιας προγενέστερης, συνθετότερης μορφής της πύλης, είναι εν τέλει αμφίβολη η οικοδόμησή της αποκλειστικά από υλικό προερχόμενο από το χορηγικό μνημείο, καθώς ο θυραίος τοίχος θα απαιτούσε την προσθήκη λίθων από διαφορετικά σύνολα, όπως άλλωστε συμβαίνει και στην υφιστάμενη κατάσταση. Από αυτή την άποψη η ανέγερση του δυτικού πυλώνα της Ακρόπολης φαίνεται να έχει την ίδια προσέγγιση ως προς την τεχνική επίλυση με την επισκευή του Παρθενώνα: Αφενός στο κύριο μέρος του έργου αξιοποιείται κατ' αποκλειστικότητα οικοδομικό υλικό προερχόμενο από τη ρευστοποίηση ενός μεγάλου κτηρίου⁴⁵², μέρη του οποίου ανασυσταίνονται ως είχαν, ενίοτε με την επικουρική χρήση σήμανσης των αρχιτεκτονικών μελών με γράμματα, και ανασυνδυάζονται βάσει ενός καινούργιου σχεδίου στη νέα θέση. Αφετέρου σε άλλες υποενοότητες γίνεται κοινή επανάχρηση λίθων ποικίλης προέλευσης, κατά κύριο λόγο από μικρές κατασκευές, όπως βάθρα⁴⁵³.

Θέτοντας αυστηρά κριτήρια κατάταξης, σύμφωνα με τα παραπάνω η επανάχρηση των λίθων από το μνημείο του Νικίου εμπίπτει στην τρίτη κατηγορία, όπου η νέα κτηριακή οντότητα αποτελεί προϊόν ανασύνθεσης από ποικίλους δότες. Εντούτοις στην προκειμένη περίπτωση τα μέλη από το χορηγικό μνημείο συνδυάζονται μόνο μεταξύ τους, οι υπόλοιποι αναχρησιμοποιημένοι λίθοι δεν έρχονται να αναπληρώσουν ελλείποντα στοιχεία του πρωτεύοντα «δότη» στη νέα σύνθεση, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Νοτιοδυτικού Ναού, αλλά επιτελούν ένα σαφώς καθορισμένο ρόλο, αυτού της συγκρότησης της βάσης και του κορμού του θυραίου τοίχου. Υπό αυτό το πρίσμα το μνημείο του Νικίου δύναται να λογιστεί ως μια ειδική περίπτωση της δεύτερης κατηγορίας επανάχρησης.

Αξιοσημείωτο στην περίπτωση του χορηγικού μνημείου είναι πως κυριαρχεί η αξιοποίηση οικοδομικού υλικού των τοίχων του «δότη» παρά της κιονοστοιχίας,

⁴⁵¹ Οι σπόνδυλοι δε θα μπορούσαν να προέρχονται από την περίσταση, καθώς τότε θα αναμενόταν ένα πιο πολύπλοκο σύστημα σήμανσης, που όχι μόνο να προσδιορίζει τη θέση κάθε σπονδύλου στον κορμό αλλά και την τάξη του κίονα στο περσό. Ίσως ιδανικότερη λύση θα ήταν η απόδοσή τους σε έναν από τους οκτώ κίονες του τετράστυλου αμφιπρόστυλου σηκού.

⁴⁵² Στην περίπτωση του Παρθενώνα υπενθυμίζεται πως πρόκειται για δύο αντικριστά κτήρια με σχεδόν ταυτόσημα στοιχεία μεταξύ τους, τόσο ως προς τις μορφές όσο κι ως προς τα μεγέθη.

⁴⁵³ Όπου δεν αποκλείεται φυσικά η κοινή επανάχρηση πλεονάζοντος υλικού από το κυρίως κτήριο «δότη», όπως συμβαίνει στην περίπτωση της επισκευής του Παρθενώνα στην ανατολική θύρα.

όπως παρατηρήθηκε στην πλειονότητα των παραδειγμάτων. Σε περίπτωση που η υστερορρωμαϊκή πύλη οικοδομήθηκε εξαρχής ως έχει στην υφιστάμενη μορφή της, τότε πρόκειται για ένα έργο στο μεταίχμιο μεταξύ των αμιγών παραδειγμάτων «περιπλανώμενων» κτηρίων και της τυπικής αναχρησιμοποίησης οικοδομικού υλικού σε οχυρώσεις. Διότι τόσο η καθ' ύψος διάρθρωση των πύργων, όσο και η ανασύσταση του δωρικού θριγκού –με τις όποιες μικρές αποκλίσεις– στον θυραίο τοίχο συγκροτήθηκαν βάσει των ίδιων αρχών σχεδιασμού που διέπουν το μνημείο του Νικίου. Ως εκ τούτου το τελικό αποτέλεσμα απηχεί νομοτελειακά τα πρότυπα της ελληνικής αρχιτεκτονικής κι ως απουσιάζει το κύριο συστατικό, ο κίονας, από την όλη σύνθεση. Η δομή των πύργων με βάση, κορμό και στέψη με δωρικό θριγκό, αντιπαραβάλλεται άμεσα από τον παρατηρητή με την Πινακοθήκη των Προπυλαίων, επομένως η σύνδεση με το απώτατο κλασικό παρελθόν είναι προφανής, κάτι που επίσης επιτυγχάνεται εξίσου με τη μαρμάρινη όψη της πύλης.

Σε κάθε περίπτωση η επανάχρηση των λίθων του χορηγικού μνημείου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον από τη σκοπιά της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής. Όπως έγινε αντιληπτό κατά την επισκόπηση του φαινομένου της διάλυσης και μεταφοράς κτηρίων, το χρονολογικό του εύρος εμπίπτει κυρίως μεταξύ 1^{ου} αι. π.Χ. και 2^{ου} αι. μ.Χ., ενώ τα οψιμότερα παραδείγματα, εκτείνονται το πολύ λίγο πριν τα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ. Η αντικατάσταση της εσωτερικής κιονοστοιχίας του Παρθενώνα, προσδιορισμένη χρονολογικά οπωσδήποτε ύστερα από την επιδρομή των Ερούλων, αποτελεί τεκμήριο του ότι η τεχνογνωσία της παραπάνω πρακτικής με κάποιο τρόπο πέρασε στις επόμενες γενιές κι εφαρμόστηκε εκ νέου στην Αττική τουλάχιστον έναν αιώνα μετά την ανέγερση του Νοτιοανατολικού Ναού⁴⁵⁴. Από αυτή την άποψη το μνημείο του Νικίου ως «περιπλανώμενο» κτήριο δεν αποτελεί τόσο ένα χρονολογικό παράδοξο για τα δεδομένα της υστερορρωμαϊκής Αθήνας –είτε πριν είτε μετά το 267 μ.Χ.–, όσο η εφαρμογή της πρακτικής καθαυτής σε οχυρωματικό έργο.

Τόσο ο εξωτερικός, ο καλούμενος «Βαλεριάνειος», όσο και ο εσωτερικός αμυντικός περίβολος πριν και μετά από την επιδρομή των Ερούλων αντίστοιχα, κατασκευάστηκαν από οικοδομικό υλικό σε επανάχρηση, προερχόμενο από κατεστραμμένα δημόσια οικοδομήματα και μικρότερης κλίμακας κατασκευές, όπως αναθήματα ή βάρρα. Ο τρόπος δομής και το υλικό των εξωτερικών όψεων του τείχους διαφέρουν ανά τομέα, ίσως λόγω της εκάστοτε διαθεσιμότητας όγκων μαρμάρου ή πωρόλιθου, που παρέχουν τα εγγύτερα κατά περίπτωση αχρηστεμένα κτήρια⁴⁵⁵. Πάντως αναγνωρίζεται πλέον πως η όλη διαδικασία δεν αποτέλεσε προϊόν βιασύνης. Η ομοιογενής εικόνα των τειχών κατά τύπους, προϋποθέτει συστηματική διαλογή ποσοτήτων με συναφή χαρακτηριστικά μεγέθους, υλικού, έτσι ώστε σε

⁴⁵⁴ Υπενθυμίζεται ότι θεωρείται η οψιμότερη περίπτωση «περιπλανώμενου» κτηρίου στην Αγορά, χρονολογούμενου στα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. (Barletta, 2017, 225-226).

⁴⁵⁵ (Travlos, 1988, 127).

καίρια σημεία της οχύρωσης, όπως οι κεντρικές πύλες εισόδου στην πόλη, να συνθέτουν επιβλητικές όψεις μνημειακών προθέσεων⁴⁵⁶.

Ωστόσο ακόμη και στα συγκεκριμένα τμήματα το υλικό σε επανάχρηση εμπλέκει μια πληθώρα αρχιτεκτονικών μελών, όπως σπόνδυλους κίωνων, επιστύλια, μέλη ζωφόρων, γείσα, δοκούς και κάθε είδους βάθρα, τα οποία απαντώνται τόσο στις εξωτερικές παρειές του τείχους, οργανωμένα κατά το δυνατόν σε οριζόντιες στρώσεις, όσο και στο γέμισμα. Βεβαίως ανάμεσά τους σημειώνονται αναρίθμητες παραλλαγές κοινών λιθόπλινθων, όχι όμως στην έκταση και με τη συστηματική αξιοποίηση που παρατηρείται στους πύργους της πύλης Beulé. Τούτο δεν αποτελεί παράδοξο, αντιθέτως σχετίζεται με την κατάσταση διατήρησης του υστερορωμαϊκού περιβάλλοντος, από τον οποίο βρέθηκαν και μελετήθηκαν τα κατώτερα τμήματα, σε αντίθεση με τον δυτικό πυλώνα της Ακρόπολης, όπου σώζεται ουσιαστικό μέρος της ανωδομής. Εάν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι τοίχοι κτηρίων ενσωματώθηκαν αυτούσιοι στη γραμμή του εσωτερικού αμυντικού περιβάλλοντος⁴⁵⁷, το συνολικό ύψος του τείχους έφτανε τουλάχιστον τα 7.5 m, ενώ εκτιμάται ότι κατά τόπους άγγιζε ακόμη και τα 11.5 m⁴⁵⁸. Ο τρόπος δομής με παντοειδείς λίθους ενδέχεται να συνέχιζε απaráλλακτος μέχρι την κορυφή, ωστόσο δεν αποκλείεται, να υπαγορεύτηκε για λόγους ευστάθειας, η χρήση κανονικότερου σχήματος λίθων υψηλότερα που θα συγκροτούσαν ενιαίες οριζόντιες στρώσεις. Η τελευταία υπόθεση είναι ίσως βάσιμη, καθώς σε καλύτερα διατηρημένες ρωμαϊκές οχυρώσεις της ύστερης αρχαιότητας τα μέλη σε επανάχρηση –εφόσον υπάρχουν– εμφανίζονται στα κατώτερα μέρη του τείχους, ενώ το κυρίως σώμα της ανωδομής απαρτίζεται από μικρότερους λαξευτούς λίθους, χτισμένους σε οριζόντιες στρώσεις⁴⁵⁹. Τούτο βέβαια αποτελούσε συνάρτηση της διαθεσιμότητας των υλικών⁴⁶⁰ και στην περίπτωση της Αθήνας, ειδικά μετά το πέρασμα των Ερουλών, η πλέον ενδεδειγμένη λύση ήταν η ανακύκλωση λίθων.

Μπορεί μεν στα δημόσια και λατρευτικά κτήρια της αρχαίας Αγοράς, που λιθολογήθηκαν για την οικοδόμηση του τείχους, το χαρακτηριστικό αρχιτεκτονικό στοιχείο να είναι οι κιονοστοιχίες, αλλά κατ' ουσίαν ο οικοδομικός όγκος συνίσταται από τις τοιχοποιίες. Όταν το μεσαίου μεγέθους ναόσχημο χορηγικό μνημείο του

⁴⁵⁶ (Gregory, 1982a, 56-57). Κατά τους (Τσονιώτης, 2008, 68) και (Θεοχαράκη, 2015, 240) πίσω από την ομαδοποίηση του υλικού κατά τόπους υπήρχε η πρόθεση να ομοιάζουν τα τμήματα του τείχους με ιστάμενα παρακείμενα κτήρια. Η (Rous, 2016, 57, 63) εκτός από αισθητικές προθέσεις σε περιπτώσεις επιμελέστερης αναχρησιμοποίησης αρχιτεκτονικών μελών στην οικοδόμηση του τείχους, εισάγει και την ιδέα της μνημόνευσης όσων προϋπήρξαν αλλά και του συμβάντος της επιδρομής.

⁴⁵⁷ Όπως συνέβη π.χ. στην περίπτωση της στοάς του Αττάλου, στη βιβλιοθήκη του Αδριανού και στο Ηρώδειο (Θεοχαράκη, 2015, 240).

⁴⁵⁸ (Travlos, 1988, 127). Ως μέτρο σύγκρισης αναφέρεται το ύψος 8 m έως τις επάλξεις στα μεταπύργια διαστήματα του Αυρηλιανού τείχους της Ρώμης (Dey, 2011, 19). Το σύνθητες ύψος των οχυρώσεων έφτανε τους 20-25 ρωμαϊκούς πόδες δηλαδή περίπου στα 6 m (Butler, 1983, 128).

⁴⁵⁹ (Johnson, 1983, 33-34). Η χρήση λιθόπλινθων μεγαλύτερης τάξης μεγέθους όπως οι τετραποδιαίοι λίθοι στην κλασική αρχιτεκτονική της Αθήνας, είναι σπανιότερη και απαντάται κυρίως στις υστερορωμαϊκές οχυρώσεις πόλεων στις ανατολικές επαρχίες της Αυτοκρατορίας, όπως η Παλμύρα και η Ρεσάφα (Gregory, 1995, 115).

⁴⁶⁰ (Butler, 1983, 126-128). Άλλωστε και κατά τον Βιτρούβιο δεν είναι εφικτό να διατυπωθούν σαφείς προδιαγραφές για το υλικό δόμησης μιας οχύρωσης, καθώς αναλόγως με τον τόπο αλλάζει και η διαθεσιμότητα των πρώτων υλών, βλ. μεταφρασμένο απόσπασμα στο (Ζάχος, 2007, 277).

Νικίου παράγει περί τις 350 λιθόπλινθους, οι οποίες επαρκούν για την ανέγερση ενός ζεύγους διώροφων πύργων, τότε γίνεται αντιληπτό πόσο μπορεί να πολλαπλασιαστεί η ποσότητά τους από τη διάλυση μεγαλύτερων κτηρίων. Υπό αυτό το πρίσμα φαίνεται αρκετά πιθανό οι αναρίθμητες λιθόπλινθοι, που προέκυψαν από τη ρευστοποίηση ενός πλήθους ισόδομων τοιχοποιιών από μνημεία των Αθηνών, να κατευθύνθηκαν συντονισμένα, κατόπιν διαλογής, αφενός στα ψηλότερα τμήματα του τείχους, αφετέρου στις κατ' εξοχήν απαιτητικότερες κατασκευές μιας οχύρωσης, στους πύργους.

Σε αντίθεση με τα τείχη, που είναι κατά κύριο λόγο συμπαγή σε όλο το ύψος τους, οι πύργοι περικλείουν λειτουργικό χώρο, τουλάχιστον από μια στάθμη και άνω⁴⁶¹. Ως εκ τούτου οι τοιχοποιίες προκύπτουν με σημαντικά μικρότερο πάχος, για το οποίο υπάρχει η επιπλέον απαίτηση να είναι σταθερό, με τήρηση ενιαίου προσώπου τόσο εξωτερικά όσο κι εσωτερικά. Θεωρώντας ότι το optimum των τεχνικών προδιαγραφών στην οχυρωματική, για την εξεταζόμενη περίοδο, εκφράστηκε κι εφαρμόστηκε στο τείχος της Ρώμης επί Αυρηλιανού (271-282 μ.Χ.)⁴⁶², τα πάχη των εξωτερικών τοίχων στους πύργους ορίζονται στους δύο ρωμαϊκούς πόδες⁴⁶³, δηλαδή κατά 2 έως 3 cm περισσότερο σε σχέση με των πύργων της πύλης Beulé. Όπως γίνεται αντιληπτό, η τήρηση των παραπάνω απαιτήσεων στο δεδομένο πάχος⁴⁶⁴ δεν μπορεί να επιτευχθεί με την επανάχρηση ετερόκλητου οικοδομικού υλικού, παρά μόνο εάν προηγηθεί ευρύτατη, σχολαστική διαλογή ή εφόσον γίνουν δραστικές αναλαξεύσεις σε όλους τους λίθους. Η εναλλακτική λύση στα παραπάνω, που δύναται να επιτύχει το βέλτιστο αποτέλεσμα και μάλιστα σε συγκριτικά μικρότερο χρόνο, είναι η στοχευμένη αναχρησιμοποίηση λιθόπλινθων έναντι της τυχαίας⁴⁶⁵, δηλαδή η αποκλειστική αντιστοίχιση ενός κτηρίου ή κατασκευής «δότη» σε έναν πύργο. Έτσι για την ανέγερση της ανωδομής του δυτικού πυλώνα της Ακρόπολης επιλέχθηκε το χορηγικό μνημείο του Νικίου, ενώ για τον όροφο στον πύργο W6, στη στοά του Αττάλου, το εκεί ιστάμενο ελληνιστικό μνημειακό βάθρο για τέθριππο (Πίν. 83)⁴⁶⁶. Ενδέχεται μάλιστα να μην ήταν οι μοναδικές περιπτώσεις.

⁴⁶¹ Στις ρωμαϊκές οχυρώσεις της ύστερης αρχαιότητας οι πύργοι είναι κατά κανόνα συμπαγείς μέχρι τη στάθμη του περιδρόμου και ακολουθούν καθ' ύψος ένας ή δύο θάλαμοι (Johnson, 1983, 40).

⁴⁶² Ως εκ τούτου πρακτικά συγχρόνως, αν όχι λίγο νωρίτερα από τον εσωτερικό υστερορωμαϊκό περίβολο της Αθήνας, που θεωρείται ότι είχε ολοκληρωθεί έως το 285 μ.Χ.

⁴⁶³ Δηλαδή 59.2 cm, οπότε για την οικοδόμησή τους χρησιμοποιήθηκαν bipedalia τούβλα (Richmond, 1930, 76).

⁴⁶⁴ Τήρηση οριζόντιων στρώσεων στην περίμετρο, κανονική κατανομή κάθετων αρμών, ενιαίο πάχος τοιχοποιίας, ενιαίο πρόσωπο τοίχου εσωτερικά κι εξωτερικά.

⁴⁶⁵ Ο (Blagg, 1983, 134), σε μια επισκόπηση του φαινομένου της αναχρησιμοποίησης λίθων σε υστερορωμαϊκές οχυρώσεις των δυτικών επαρχιών της Αυτοκρατορίας, κάνει σαφή διαχωρισμό μεταξύ τυχαίας και συστηματικής επανάχρησης. Στην πρώτη περίπτωση το τείχος διέρχεται πάνω ή κοντά από ένα προϋφιστάμενο μνημείο, το οικοδομικό υλικό του οποίου ρευστοποιείται κι ενσωματώνεται χωρίς ιδιαίτερη σπουδή στο συγκεκριμένο τμήμα της οχύρωσης. Ως συστηματική επανάχρηση λογίζει τη σχεδιασμένη διάλυση ενός κτηρίου, οι λίθοι του οποίου κρίθηκαν κατάλληλοι για την οικοδόμηση συγκεκριμένου τμήματος του τείχους.

⁴⁶⁶ (Travlos, 1971, 505), (Travlos, 1988, 133-134, Πίν. 11: a), (Θεοχαράκη, 2015, 241). Το μνημείο, πιθανώς προς τιμήν του ηγεμόνα της Περγάμου Αττάλου του Β', ήταν ίδιου τύπου με το βάθρο του Αγρίππα στην Ακρόπολη, με τετράγωνη κάτοψη ακμής 4.10 m και συμπαγή κορμό με ψευδοϊσόδομο σύστημα στρώσεων μαρμάρου Υμηττού. Η αποσυναρμολόγησή του τροφοδότησε το έργο

Για τους λιθόπλινθους του άγνωστου «περιπλανώμενου» κτηρίου στον ναό της Γοργοεπηκόου έχει αφεθεί ανοικτό το ενδεχόμενο να σχετίζονται με την οικοδόμηση τμήματος της υστερορρωμαϊκής οχύρωσης, που θα μπορούσε κάλλιστα να είναι ένας πύργος⁴⁶⁷. Βάσει της ίδιας λογικής δύναται να αποδοθεί στην ανωδομή ενός πύργου του αμυντικού περιβόλου η ενσωματωμένη λιθόπλινθος σε γ' χρήση στο καθολικό της μονής του Τάγματος των Ιεροσολύμων, επίσης προερχόμενη από αταύτιστη «περιπλανώμενη» κατασκευή. Επισημαίνεται ότι το ακριβές ίχνος του ανατολικού βραχίονα του τείχους δεν έχει προσδιοριστεί⁴⁶⁸, ωστόσο η δυνητική πορεία του, βάσει των τελευταίων, ασφαλώς ταυτισμένων καταλοίπων του στην ανασκαφή των οδών Φλέσσα 4 και Κυρρήστου, κινείται ~20 m παράλληλα προς την οδό Ερεχθέως, σε εγγύτητα προς τη μονή⁴⁶⁹.

Άλλωστε η επισκευή του Παρθενώνα δείχνει ότι η αντίστοιχη τεχνογνωσία διάλυσης, μεταφοράς και συναρμολόγησης, συνέχισε να εφαρμόζεται από συνεργεία έμπειρων τεχνιτών ακόμη και μετά την επιδρομή των Ερούλων. Σε αυτό το πλαίσιο είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι το υφιστάμενο εξειδικευμένο δυναμικό χρησιμοποιήθηκε ή ακόμη εκπαιδεύτηκε στην ανέγερση των πύργων, διαχρονικά του πλέον δαπανηρού κι απαιτητικού μέρους μιας οχύρωσης.

Το γεγονός ότι δε σώθηκαν παρά μόνο ελάχιστα παραδείγματα, οφείλεται τόσο στη θέση όσο και στην ίδια τη φύση του υλικού. Οι λιθόπλινθοι αποτελούν το προσφιλέστερο προς επανάχρηση είδος, αφού λόγω του ορθογωνικού τους σχήματος μπορούν να χτιστούν αυτούσιες ή να τεμαχιστούν πάλι σε μικρότερους πρισματικούς όγκους. Επιπλέον, εάν γίνει η παραδοχή ότι βρίσκονταν στα ψηλότερα τμήματα των οχυρώσεων, θα ήταν λόγω θέσης οι πιο εύκαιρες προς λιθολόγηση, σε αντίθεση με τις κατώτερες στρώσεις λίθων στη βάση των τειχών, όπου αναπόφευκτα λόγω κατεδαφίσεων, κάποια στιγμή θα καταστούν αφανείς κάτω από τα συντρίμια⁴⁷⁰.

οικοδόμησης του πύργου με 115 λιθόπλινθους από μάρμαρο Υμηττού. Ο πύργος μέχρι και πριν την κατεδάφισή του το 1900 διατηρούσε δέκα στρώσεις λίθων, στις οποίες αναπαράγονταν αυτούσιο το ψευδοϊσόδομο σύστημα δομής του βάθρου. Δεν αναφέρεται, ούτε εντοπίστηκε επιτόπου σχετική ένδειξη χρήσης κάποιου συστήματος σήμανσης των λίθων. Βλ. για απεικονίσεις του πύργου (ASCSA Digital Archives, αρ. XXXVI-19, XXXVI-20), (Πίν. 83: 2, 3). Για τη γραφική αποκατάσταση του βάθρου βλ. σχέδιο του W. Eliot, 1973, (ASCSA Digital Archives, αρ. PD 119- DA3322).

⁴⁶⁷ (Κορρές, 2018, 44), όπου προτείνεται ως πιθανή θέση η περιοχή περί τη βορειοανατολική γωνία του περιβόλου, που βρίσκεται σε άμεση εγγύτητα προς την εκκλησία. Σε αυτή την ακτίνα οι σωστικές ανασκαφές έχουν φέρει στο φως δύο τμήματα οχύρωσης με πύργους στα οικόπεδα της οδού Αδριανού 96B-98, όπως και στη συμβολή των οδών Φλέσσα 4 και Κυρρήστου. Στην πρώτη θέση σημειώνεται ως δομικό υλικό των παρειών του εκεί πύργου ο παρόλιθος σε β' χρήση, αλλά με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό στην όψη, ενώ στη δεύτερη παρατηρείται εν ξηρώ δόμηση σε στρώσεις πειραϊκού ακτίτη ασβεστόλιθου, που επιτρέπουν τον πιθανό συσχετισμό τους με τους λίθους στη Γοργοεπήκοο. Σχετικά με τις παραπάνω σωστικές ανασκαφές, βλ. (Τσονιώτης, 2008, 65-67), (Θεοχαράκη, 2015, 412-413).

⁴⁶⁸ (Θεοχαράκη, 2015, 263).

⁴⁶⁹ (Τσονιώτης, 2008, 67, 56 Σχ. 1), (Θεοχαράκη, 2015, Πτ. Χάρτης). Ο (Travlos, 1988, Πίν. 5) είχε υποθέσει μια ελαφρώς διαφορετική πορεία, στην οποία μάλιστα φαίνεται πως επισημαίνει ως βέβαιο ένα μικρό τμήμα τείχους στη συμβολή των οδών Πρυτανείου και Ερεχθέως, το οποίο ταυτίζεται με το ανατολικό όριο του περιβόλου της μονής του Τάγματος των Ιεροσολύμων.

⁴⁷⁰ Τούτο συνέβη στην περίπτωση του Διονυσιακού θεάτρου. Η σταδιακή αποξήλωση λιθόπλινθων πειραϊκού ακτίτη από τα αναλήμματα του κοίλου, με ρίψη τους από την κορυφή προς τη βάση,

B. VI: Παρατηρήσεις σχετικά με τη σήμανση των λιθόπλινθων από το μνημείο του Νικίου

Εισαγωγή

Πριν λάβει χώρα η διάλυση του χορηγικού μνημείου, ένας σημαντικός αριθμός αρχιτεκτονικών μελών προσημάνθηκε –όσο αυτά ακόμη βρίσκονταν στη θέση τους– με γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου. Η σήμανση αποτελεί ουσιώδες μέρος ενός έργου αποσυναρμολόγησης και μετακίνησης κτηρίου σε νέα θέση, καθώς στόχος είναι η επιτυχής εκ νέου συναρμογή των αρχιτεκτονικών μελών είτε αναπαράγοντας ακριβώς το αρχικό σχέδιο, όπως συνέβη με τον ναό του Άρεως και τον βωμό του Διός Αγοραίου είτε με τη δημιουργία μιας νέας αρχιτεκτονικής σύνθεσης, όπως στον Βορειοδυτικό και στον Νοτιοανατολικό ναό στην αρχαία Αγορά της Αθήνας. Το μνημείο του Νικίου εμπίπτει στη δεύτερη περίπτωση, ωστόσο θα πρέπει να διερευνηθεί σε τι βαθμό τηρήθηκε αυτό το σύστημα και εάν εν τέλει αποτέλεσε χρήσιμο ή επουσιώδες μέρος του όλου έργου.

Συστήματα σήμανσης λίθων

Η συστηματική εξέταση των λίθων του χορηγικού μνημείου τεκμηρίωσε την παράλληλη χρήση δύο συστημάτων σήμανσης με γράμματα: Αλφαβητικής και αριθμητικής ακολουθίας. Το μόνο στοιχείο διαφοροποίησης μεταξύ τους είναι η παρεμβολή του στίγματος «h», δηλαδή του αριθμού έξι μεταξύ των γραμμμάτων «E» και «Z».

Αλφαβητική ακολουθία εφαρμόστηκε με βεβαιότητα, πέρα από τη γνωστή περίπτωση των οριζόντιων γείσων του δυτικού αετώματος, σε δύο από τις τρεις όψεις του μνημείου στις στρώσεις της ευθυντηρίας, στον πρώτο δόμο τοιχοβάτη, στους ορθοστάτες και στους λίθους της στέψης τους (Σχ. 53). Με εξαίρεση τα γείσα⁴⁷¹ τα γράμματα είναι ορατά, λαξευμένα στο εξωτερικό πρόσωπο των λίθων, πλάι στους κατακόρυφους αρμούς. Συνήθως εντοπίζονται περίπου στο μέσον του ύψους τους. Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις η σήμανση εξασφαλίζει την ακριβή θέση κάθε μέλους εντός μιας στρώσης. Όπως γίνεται αντιληπτό, ο μόνος τρόπος για να αποφευχθούν λάθη στην καταγραφή της αρχικής αλληλουχίας των λίθων, είναι η λάξευση των γραμμμάτων, όσο αυτοί βρίσκονται ακόμη στις θέσεις τους⁴⁷². Επιπλέον,

δημιούργησε συν τω χρόνω κονιορτό, ο οποίος συσσωρεύτηκε τόσο, που σταδιακά ανήλθε η στάθμη του εδάφους αποκρύπτοντας τους κατώτερους δόμους.

⁴⁷¹ Στα οριζόντια γείσα τα γράμματα σημειώνονται στην άνω παρειά των μαρμάρων, αλλά και με πολύ μικρότερο μέγεθος στην κάτω επιφάνειά τους και πάλι πλάι στους αρμούς. Η σήμανση στην κάτω έδρα των μελών έλαβε χώρα μετά την καταβίβαση από τη θέση τους, βλ. (Dinsmoor, 1910, 464 και σημ. 2). Σήμερα διακρίνεται ακόμη στην κάτω παρειά των Θ3.7 και Θ3.8 από ένα «Z» εκατέρωθεν του μεταξύ τους αρμού κι επιπλέον ένα «H» στο νότιο άκρο του Θ3.8.

⁴⁷² Σε αυτή την περίπτωση ακόμη και κάποιο «ορθογραφικό» λάθος στην αλφαβητική αλληλουχία μπορούσε να εντοπιστεί αμέσως από τον επιβλέποντα των εργασιών και να διορθωθεί. Εάν όμως η σήμανση λάμβανε χώρα μετά την αποσυναρμολόγηση κάθε στρώσης, τότε θα έπρεπε οι λίθοι μετά την καταβίβασή τους να «μοντάρονται» εκ νέου προχείρως επί του εδάφους και τότε να λαξεύονται εκεί τα γράμματα. Κάτι τέτοιο ωστόσο θα αποτελούσε αφενός διπλό κόπο, αφετέρου θα αύξανε τις πιθανότητες για αβλεπίες και λάθη, με παράλληλη αδυναμία επαρκούς επίβλεψης ή εντοπισμού τους, αφού το σύνολο αναφοράς δε θα υφίστατο πλέον.

κρίνοντας από το γεγονός ότι τα γράμματα εντοπίζονται σε εμφανή σημεία, συμπεραίνεται ότι η σχετική εργασία έλαβε χώρα, όσο οι τοίχοι έστεκαν άθικτοι σε όλο το ύψος τους⁴⁷³.

Αν και τα στοιχεία δεν είναι επαρκή για την εξαγωγή ενός ασφαλούς συμπεράσματος, ενδεχομένως το ίδιο σύστημα αλφαβητικής ακολουθίας γραμμάτων να υιοθετήθηκε επίσης για τη στρώση των επιτοίχιων επιστυλίων, μαζί ίσως με τα πώρινα αντιθήματα του σηκού. Είναι άγνωστο εάν τα μέλη της ζωφόρου είχαν κάποιου είδους αντίστοιχη σήμανση. Κρίνοντας μόνο από τα διάσπαρτα μέλη τριγλύφων, που δε φέρουν ορατά ίχνη γραμμάτων σε καμία από τις επιφάνειές τους, μάλλον δεν υπήρξε σχετική μέριμνα για όλους τους λίθους της στρώσης. Δεν αποκλείεται όμως τα εντειχισμένα τρίγλυφα στην υστερορρωμαϊκή πύλη να είχαν μαρκαριστεί κατάλληλα, ώστε να συναρμόζονται μεταξύ τους.

Το σύστημα της αλφαβητικής ακολουθίας γραμμάτων απαντάται σε στρώσεις, οι οποίες φέρουν χαρακτηριστικά, που τις καθιστούν απόλυτα ευδιάκριτες σε σχέση με το σύνολο και ως εκ τούτου αντιστοιχίζονται αβίαστα στην ορθή καθ' ύψος θέση τους⁴⁷⁴. Στον αντίποδα οι πώρινες λιθόπλινθοι των τοίχων του σηκού, ενώ μακροσκοπικά φαίνονται να αντιπροσωπεύουν ένα απόλυτα ομοιογενές σύνολο, εντούτοις παρουσιάζουν σημαντικές διακυμάνσεις ύψους ανά δόμο. Ως εκ τούτου η απόπειρα επανάχρησής τους σε μια νέα κτηριακή σύνθεση, χωρίς την κατάλληλη πρόνοια ταυτοποίησης της κάθε στρώσης, θα δημιουργούσε πολλά προβλήματα στην εκ νέου ανασύστασή τους κατά την κατασκευή. Γι' αυτό το λόγο οι λιθόπλινθοι πάνω από τη στέψη των ορθοστατών και μέχρι την άνω απόληξη των τοίχων, έλαβαν σήμανση με ένα γράμμα του ελληνικού αλφαβήτου, που αντιπροσώπευε τη στρώση στην οποία ανήκαν⁴⁷⁵. Στην προκειμένη περίπτωση έγινε χρήση του αριθμητικού συστήματος, το οποίο κατά πάσα πιθανότητα εφαρμόστηκε στο σύνολο των λιθόπλινθων του σηκού⁴⁷⁶, αλλά και στον νότιο πλευρικό τοίχο παραστάδος του

⁴⁷³ Σε αντίθετη περίπτωση, δηλαδή της σήμανσης κάθε στρώσης αμέσως πριν από την καθαίρεσή της, θα είχε προτιμηθεί η λάξευση των γραμμάτων στην άνω έδρα των λίθων, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στον ναό του Άρεως, βλ. (McAllister, 1959, 48).

⁴⁷⁴ Κατ' αντιστοιχία στο ναό του Άρεως στα τρίγλυφα από τη στρώση της ζωφόρου έχει παραλειφθεί το γράμμα που προσδιόριζε τη στρώση, καθώς αυτή ήταν προφανής, οπότε στην άνω παρειά κάθε λίθου σημειώνονται μόνο δύο γράμματα, ένα για τον προσδιορισμό της όψης και το άλλο για την αριθμητική τάξη του μέλους εντός της στρώσης (McAllister, 1959, 48).

⁴⁷⁵ Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας εντοπίστηκαν συνολικά 53 λιθόπλινθοι με γράμμα δηλωτικό της στρώσης στο μέτωπό τους, προερχόμενες στην πλειονότητά τους από τις τυπικές στρώσεις του σηκού, του θυραίου τοίχου και του προνάου. Ο (Bohn, 1882, 37) σημειώνει 12 γράμματα και ίσως ένα επιπλέον «I» για τη στέψη των ορθοστατών. Κάποια από αυτά επισημαίνει ο (Graindor, 1914, 283), αλλά σε διαφορετικές πλέον θέσεις λόγω της ριζικής ανακατανομής των λίθων στον νότιο πύργο στη διάρκεια των έργων του 1888. Παράλληλα εντοπίζει τέσσερα επιπλέον γράμματα στον τοιχοβάτη του νότιου πύργου, ανάμεσά τους και ένα στίγμα (h). Ο Dinsmoor (Papers, The towers working notes) με δύο χειρόγραφες καταγραφές του εμπλουτίζει τον κατάλογο των λιθόπλινθων που φέρουν γράμμα, αναβιβάζοντας το σύνολο των γραμμάτων στα 25.

⁴⁷⁶ Από το σύνολο των 83 ακέραιων ή τεμαχισμένων λιθόπλινθων οι 48 φέρουν γράμμα και αντιπροσωπεύουν στην πραγματικότητα άνω του 50% του συνόλου, καθώς πολλά θραυσμένα κομμάτια χωρίς σήμανση πιθανότατα συνδυάζονταν με άλλα που είχαν. Επίσης δε θα πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο κάποια γράμματα να μην είναι πλέον αναγνωρίσιμα λόγω φθορών και διάβρωσης των επιφανειών, ιδίως όσα χαραχτήκαν και δε λαξεύτηκαν βαθιά στον πωρόλιθο.

προνάου. Όσον αφορά στους λίθους από τη βόρεια πλευρά του προνάου, υπάρχουν αμφιβολίες για μια ανάλογη σήμανσή του⁴⁷⁷, ενώ για όσους προέρχονται από τον θυραίο τοίχο, υπάρχουν σχετικές ενδείξεις, αλλά δεν είναι επαρκείς για να τεκμηριώσουν την καθολική εφαρμογή του συστήματος σε αυτό το μέρος του κτηρίου⁴⁷⁸.

Το κάθε γράμμα απαντάται στο μέσον περίπου του μήκους κάθε λίθου, εμφανίζοντας κατά περίπτωση μικρή ή πιο προφανή εκκεντρότητα. Ως προς το ύψος στο οποίο λαξεύεται το γράμμα, τούτο συνήθως εντοπίζεται στο μέσον, αλλά υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις όπου απαντάται πολύ κοντά στην άνω ή στην κάτω οριζόντια ακμή της λιθόπλινθου. Κατά κύριο λόγο η λάξευση του γράμματος γίνεται στο εξωτερικό πρόσωπο του λίθου, αλλά υπάρχουν περιπτώσεις όπου παρατηρείται στο εσωτερικό. Τούτη η διαφοροποίηση δε σχετίζεται με τη θέση των λίθων στο κτήριο, καθώς κατά τεκμήριο λιθόπλινθοι από τον ίδιο δόμο εντοπίζονται στην ίδια όψη, άλλες φέροντας το γράμμα εξωτερικά και άλλες εσωτερικά⁴⁷⁹. Ως εκ τούτου συμπεραίνεται ότι η σήμανση των λίθων γινόταν επί του εδάφους μετά τη διάλυση της κάθε στρώσης⁴⁸⁰, κάτι άλλωστε που εξηγεί επίσης τη φορά της αρίθμησης από τα άνω προς τα κάτω⁴⁸¹ αλλά και τις μεμονωμένες περιπτώσεις λάξευσης γραμμάτων «εκ παραδρομής»⁴⁸². Ας σημειωθεί ότι δε διαπιστώθηκε κάποιο παράλληλο αλφαβητικό σύστημα προσδιορισμού της τάξης κάθε λιθόπλινθου ανά στρώση, καθώς δεν εντοπίστηκαν γράμματα πλάι στους κάθετους αρμούς των προσώπων αλλά ούτε και στην άνω παρειά τους. Μόνη εξαίρεση αποτελεί ο λίθος Nv3.7, όπου πλάι στο γράμμα παρατηρείται μια κατακόρυφη γραμμή, η οποία σε άλλα παραδείγματα

⁴⁷⁷ Από τον βόρειο πλευρικό τοίχο του προνάου σημειώνεται μόνο μια περίπτωση λίθου με γράμμα, του επίμηκου Na4.7, ο οποίος έχει εκ παραδρομής λάβει σήμανση με ένα «B», παρά το γεγονός ότι κατά τεκμήριο ανήκει στη στρώση «E». Γενικά τα πρόσωπα των διαθέσιμων λίθων σώζονται σε καλή κατάσταση, οπότε εάν υπήρχε σε κάποια θέση λαξευμένο γράμμα θα ήταν ευδιάκριτο.

⁴⁷⁸ Από τους διαθέσιμους λίθους του θυραίου τοίχου μόνο σε έναν (Nβ6.3) αναγνωρίστηκε το γράμμα «E», βαθιά λαξευμένο στο εξωτερικό του πρόσωπο. Γράμματα με ανάλογη λάξευση θα ήταν οπωσδήποτε αναγνώσιμα σε όλους τους υπόλοιπους λίθους, επομένως το ότι δεν εντοπίστηκαν άλλες περιπτώσεις οδηγεί μάλλον στο συμπέρασμα μιας εκ παραδρομής σήμανσης του λίθου, ο οποίος δεν αποκλείεται κατακειμένος στο έδαφος να θεωρήθηκε λανθασμένα ως επιμήκης παραστάδος.

⁴⁷⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι λίθοι από τη στρώση «Θ», που λόγω μήκους αποδίδονται κατά τεκμήριο στον ανατολικό τοίχο του σηκού. Τρεις ακέραιες λιθόπλινθοι φέρουν το γράμμα στο εξωτερικό τους πρόσωπο και δύο στο εσωτερικό.

⁴⁸⁰ Εάν μια ομάδα τεχνιτών ήταν επιφορτισμένη με τη σήμανση των λίθων, όσο ακόμη οι τοίχοι έστεκαν άθικτοι, τότε θα πρέπει να τους φανταστεί κανείς να κινούνται με μια σκάλα κατά μήκος των όψεων και να λαξεύουν γράμματα σε κάθε λίθο με κατεύθυνση από πάνω προς τα κάτω, βλ. σχετικά με αυτό τον τρόπο εργασίας (Korρές, 2018, 44, 65 Εικ. 22). Όπως γίνεται αντιληπτό σε αυτή την περίπτωση, εάν η εργασία λάμβανε χώρα εξωτερικά του μνημείου, τότε όλοι ανεξαιρέτως οι λίθοι θα έφεραν γράμμα στο εξωτερικό τους πρόσωπο και αντιστρόφως εάν η ίδια διαδικασία λάμβανε χώρα στο εσωτερικό του μνημείου. Για τις πλευρικές όψεις θα ήταν εφικτό να δουλεύει μία ομάδα για παράδειγμα στο εξωτερικό της βόρειας όψης και η άλλη από το εσωτερικό της νότιας και κατά συνέπεια θα υπήρχε ομοιόμορφη στατιστική κατανομή μεταξύ των δύο περιπτώσεων. Με βάση την ίδια λογική στον στενό ανατολικό τοίχο του σηκού η εν λόγω εργασία θα μπορούσε να γίνει αποκλειστικά είτε από μέσα είτε απ' έξω, οπότε συνακόλουθα, είτε θα υπήρχαν μόνο λίθοι με γράμμα προς τα εσωτερικό είτε το αντίστροφο.

⁴⁸¹ (Dinsmoor Papers, The Towers Working Notes).

⁴⁸² Βλ. την περίπτωση του λίθου Na4.7, σημ. 475.

αποσυναρμολόγησης κτηρίων αντιπροσωπεύει την τάξη του λίθου στη στρώση⁴⁸³. Με αυτό το σύστημα θα ήταν ο πρώτος λίθος της στρώσης, ωστόσο φαίνεται πως τούτη η πρακτική εγκαταλείφθηκε. Δεν αποκλείεται να ήταν ο μόνος λίθος από αυτή την όψη που έλαβε τέτοιου είδους αρίθμηση και στη συνέχεια να αποφασίστηκε η απλούστερη μέθοδος σήμανσης με ένα γράμμα εξωτερικά.

Επομένως τα δύο συστήματα σήμανσης, αλφαβητικό και αριθμητικό, είναι απολύτως διακριτά μεταξύ τους και εμφανίζονται σε διαφορετικές ομάδες λίθων, οπότε δε θα μπορούσε να προκληθεί οποιαδήποτε σύγχυση στο συνεργείο. Άλλωστε επιτελούν διαφορετικό ρόλο: Η αλφαβητική ακολουθία γραμμάτων εφαρμόστηκε, ούτως ώστε να εξασφαλίσει την επανατοποθέτηση των λίθων μιας στρώσης στη νέα θέση με την ίδια ακριβώς σειρά, ενώ η αριθμητική είχε ως στόχο τη διατήρηση της αλληλουχίας των στρώσεων καθ' ύψος.

Κατεύθυνση «γραφής» και ανάγνωσης των γραμμάτων

Ένα πολύ ενδιαφέρον στοιχείο, όσον αφορά στη σήμανση των λίθων του χορηγικού μνημείου, είναι η κατεύθυνση με την οποία εμφανίζονται τα γράμματα.

Στο οριζόντιο γείσο, κοιτάζοντας προς την πρόσοψη, η αλφαβητική ακολουθία έχει την αναμενόμενη φορά από τα αριστερά προς τα δεξιά (Σχ. 53). Καθώς τα γράμματα έχουν την κάτω πλευρά τους στραμμένη προς το εσωτερικό του μνημείου, συμπεραίνεται ότι η λάξευσή τους έλαβε χώρα μετά την απομάκρυνση των τυμπάνων του αετώματος, με τον λιθοξόο να εργάζεται στραμμένος προς τα έξω⁴⁸⁴. Με αυτό τον τρόπο όμως δημιουργείται το εξής παράδοξο: Η φορά «αναγραφής»⁴⁸⁵ προκύπτει αντίστροφη προς την τυπική αριστερόστροφη κατεύθυνση ανάγνωσης. Η λάξευση των γραμμάτων ως προς το σύστημα αναφοράς του τεχνίτη, πιθανώς να είχε ως αφετηρία το βόρειο άκρο με το «Α», για να καταλήξει στο νότιο με το «Θ», χωρίς βέβαια να αποκλείεται εντελώς και η αντίστροφη πορεία εργασίας⁴⁸⁶. Το παράδοξο που αναφέρθηκε, αποτελεί ίσως πειστήριο για την ύπαρξη ενός σχεδίου αποτύπωσης της εξάστυλης όψης του χορηγικού μνημείου, στο οποίο ο επικεφαλής του έργου προσήμανε «επί χάρτου» τους λίθους του γείσου ως προς τη δική του οπτική γωνία με τη φυσιολογική αριστερή φορά γραφής και έπειτα τα μέλη του συνεργείου του λάξευσαν τα γράμματα στο κάθε μέλος κατά τον τρόπο που ήταν ευκολότερος για την εργασία τους.

⁴⁸³ Βλ. σύστημα αυτού του είδους στο (Κορρές, 2018, 38, 44).

⁴⁸⁴ (Dinsmoor, 1910, 464).

⁴⁸⁵ Η έννοια της γραφής στην προκειμένη περίπτωση είναι μάλλον καταχρηστική, αφού πρόκειται για λάξευση μεμονωμένων στοιχείων.

⁴⁸⁶ Αν ισχύει η πρώτη περίπτωση, τότε για τα γράμματα «Γ», «Ε», θα έπρεπε πρώτα να λαξευτεί το κατοπτρικό τους και μετά το κανονικό –αν η λάξευση είναι αυστηρά γραμμική διαδικασία. Αν όχι, τότε πιο λογικό θα ήταν να λαξεύουν το κανονικό γράμμα στον επόμενο λίθο και ύστερα το κατοπτρικό στον προηγούμενο. Στη δεύτερη περίπτωση υπάρχει το παράδοξο, ο λιθοξόος να λαξεύει γράμματα έχοντας στον νου του αντίστροφα το αλφάβητο, με μεγαλύτερο κίνδυνο λάθους, αλλά σε αυτή την περίπτωση –και πάντα με παραδοχή αυστηρά γραμμικής διαδικασίας– πρώτα λαξεύεται το γράμμα στην κανονική μορφή του και μετά στην κατοπτρική.

Όσον αφορά στις στρώσεις των τοίχων του σηκού, που φέρουν σήμανση με αλφαβητική ακολουθία γραμμμάτων, παρατηρείται ανά όψη η αντιστροφή της φοράς αναγραφής τους από τη μία στρώση στην επόμενη (Σχ. 53). Για παράδειγμα ο δόμος του ορθοστάτη, με αφετηρία τη ΒΑ γωνία του μνημείου, φέρει στη μεν ανατολική όψη αλληλουχία γραμμμάτων με κατεύθυνση Β-Ν στη δε βόρεια Α-Δ. Στην αμέσως επόμενη στρώση της στέψης η φορά αντιστρέφεται ξεκινώντας από τον νότο καταλήγοντας στο βόρειο άκρο στην ανατολική όψη και από τα δυτικά προς τα ανατολικά στη βόρεια. Κατ' αυτόν τον τρόπο εξασφαλίζεται ότι τα μέλη της ίδιας στρώσης, που προέρχονται από διαφορετικές όψεις, δε θα φέρουν ποτέ την ίδια αλληλουχία ζεύγους γραμμμάτων στο πρόσωπό τους⁴⁸⁷. Κατά συνέπεια πρόκειται για ειδική πρόνοια που έλαβε το συνεργείο, ούτως ώστε να μην προκληθεί οποιαδήποτε πιθανή σύγχυση κατά την επανασυναρμολόγηση των τοίχων μεταξύ μελών, που προέρχονται από τον ίδιο δόμο αλλά από διαφορετική όψη.

Όσον αφορά στην ταυτοποίηση της στρώσης των λιθόπλινθων από τους τοίχους, η κατεύθυνση αναγραφής των γραμμμάτων από την κορυφή προς τα κάτω, φαίνεται πως τηρεί μια συνήθη πρακτική, η οποία μάλλον ακολουθείται διαχρονικά σε «περιπλανώμενα» μνημεία των Αθηνών⁴⁸⁸, παρά το παράδοξο που αναπόφευκτα προέκυπτε μόνο κατά την αναχρησιμοποίηση: Η ανασύσταση βασιζόταν πλέον στην αντίστροφη ανάγνωση του αλφαβήτου, στην προκειμένη περίπτωση από τη στρώση «Θ» προς την «Α». Το φαινόμενο έχει ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα της σειράς εργασιών, όπου ακολουθία των γραμμμάτων προκύπτει νομοτελειακά από τη σταδιακή αποσυναρμολόγηση του κτηρίου εκ των άνω προς τα κάτω, με παράλληλη σήμανση

⁴⁸⁷ Π.χ. με κατεύθυνση αναγραφής των γραμμμάτων από δεξιά προς αριστερά, ένας λίθος θα εμφάνιζε την αλληλουχία Α-Β στους κάθετους αρμούς του, ενώ με αντίστροφη φορά γραφής το ίδιο ζεύγος προκύπτει Β-Α.

⁴⁸⁸ Τη χαρακτηριστικότερη περίπτωση αποτελούν οι κίονες του ΒΔ ναού, που προέρχονται από τον Θορικό και φέρουν αλφαβητική ακολουθία με αφετηρία το κιονόκρανο, στην κάτω έδρα του οποίου αναγράφεται το γράμμα «Α», που καταλήγει στον κατώτερο σπόνδυλο με «Η» ή «Ζ» κατά περίπτωση. Η αριθμητική τάξη κάθε κίονα δηλώνεται από την επανάληψη του κάθε γράμματος, δηλαδή ο πρώτος κίονας φέρει στο κιονόκρανό του «Α», ο δεύτερος «ΑΑ», ο τρίτος «ΑΑΑ» κ.ο.κ. (Dinsmoor Jr., 1982, 416, 417 Εικ. 7, 446 Εικ. 24, 447 Εικ. 25). Άλλο σχετικό παράδειγμα από την Αγορά της Αθήνας είναι ένα σύνολο σπονδύλων ιωνικού ρυθμού από άγνωστο «περιπλανώμενο» κτήριο, στους οποίους το αλφάβητο ξεκινά από το κιονόκρανο, φτάνει μέχρι και τη βάση όπου αναγράφεται το γράμμα «Ε» και συνεχίζει από το κιονόκρανο του αμέσως επόμενου κίονα με το γράμμα «Ζ» κινούμενο και πάλι καθοδικά προς τη βάση κ.ο.κ. (Thomson, 1960, 351-352, 352 Εικ. 6). Ο (Κορρές, 2018, 44) διαφοροποιείται σε σχέση με τις δύο προηγούμενες περιπτώσεις για τις λιθόπλινθους ενός «περιπλανώμενου» κτηρίου, που είναι πλέον ενσωματωμένες στη Γοργοεπήκοο, θεωρώντας ότι η αρίθμηση των δόμων έγινε με αφετηρία τους ορθοστάτες κατευθυνόμενη προς τα άνω. Οι σπόνδυλοι των κίωνων από το ναό του Άρεως έφεραν γράμματα, αλλά τα διαθέσιμα κομμάτια είναι μόλις τέσσερα και τα στοιχεία που διασώζουν, δεν είναι κατατοπιστικά για τη φορά που ακολουθούσαν τα γράμματα (McAllister, 1959, 12 σημ. 30, 51-53). Ο (Weber, 2013, 344) σταχυολογεί δεκαπέντε σχετικά παραδείγματα και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι σε περιπτώσεις όπου παρατηρείται σήμανση λίθων με αναγραφή των γραμμμάτων από την κορυφή προς τα κάτω, πρόκειται κατά κανόνα για αναχρησιμοποίηση μελών από άλλο κτήριο, αν και όπως σημειώνει, υπάρχουν ελάχιστες εξαιρέσεις: Σε τρία παραδείγματα διαπίστωσε αντίστροφη κατεύθυνση των γραμμμάτων, ενώ στην Πέργαμο τρία καινούργια κτήρια φέρουν οικοδομικά στοιχεία με γράμματα με μη αναμενόμενη φορά από πάνω προς τα κάτω.

των καθαιρούμενων στρώσεων⁴⁸⁹. Δηλαδή προτάσσεται εκ των πραγμάτων η διαδικασία της διάλυσης έναντι της ουσιωδέστερης ανασύστασης, που είναι ο αντικειμενικός στόχος. Σε αυτή την περίπτωση ικανή και αναγκαία συνθήκη για την επιτυχή ανασύσταση των τοίχων θα ήταν η ύπαρξη ενός σχεδίου ή σκαριφήματος των όψεων του σηκού, σύμφωνα με το οποίο ο επιβλέπων του έργου θα έδινε σαφείς κατευθύνσεις στο συνεργείο για την ορθή αναχρησιμοποίηση των λίθων, έστω κι εάν αυτό σήμαινε ότι θα γινόταν οικοδόμηση με βάση την «αντίστροφη μέτρηση» των στρώσεων⁴⁹⁰.

Τα παραπάνω στοιχεία αποδεικνύουν ότι η σήμανση των λίθων του χορηγικού μνημείου με γράμματα δεν περιορίζεται στο γείσο του δυτικού αετώματος, όπως είχε παγιωθεί έως τώρα στην έρευνα, αλλά είχε εφαρμοστεί ως πρακτική σε περισσότερα μέρη του οικοδομήματος, υιοθετώντας κατά περίπτωση το σύστημα αλφαβητικής ή αριθμητικής ακολουθίας. Τα παραπάνω συνηγορούν εκ πρώτης όψεως υπέρ μιας συνθετότερης περίπτωσης διάλυσης και μεταφοράς κτηρίου, εφάμιλλης των προγενέστερων «περιπλανώμενων» παραδειγμάτων από την Αθήνα, όπου διαφαίνεται η σχολαστικότερη προετοιμασία της όλης επιχείρησης, καθώς και η πρόθεση εφαρμογής σχετικά υψηλών προδιαγραφών στο έργο. Μένει ωστόσο να εξεταστεί εάν και κατά πόσο τηρήθηκαν οι όποιες πιθανές υψηλές προθέσεις στον σχεδιασμό, κατά την υλοποίηση στο εργοτάξιο.

Έλεγχος συνέπειας αλφαβητικών συστημάτων σήμανσης

Η αριθμητική ακολουθία γραμμάτων, που χρησιμοποιήθηκε για τη σήμανση των δόμων λιθοπλίνθων του σηκού για τους δόμους πάνω από τη στέψη των ορθοστατών, αποτέλεσε ουσιαστικό οδηγό για το συνεργείο οικοδόμων κατά την ανέγερση των πύργων της υστερορρωμαϊκής πύλης⁴⁹¹. Οι περιπτώσεις παρατοποθέτησης λίθων σε διαφορετική στρώση από αυτή που αναγράφεται στο πρόσωπό τους, υπενθυμίζεται ότι οφείλονται αφενός στις εργασίες αποκατάστασης του νότιου πύργου το 1888, αφετέρου σε μια δραστική ανακατασκευή του βόρειου πύργου, ύστερα από τμηματική κατάρρευση της ανωδομής του.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι εάν τηρήθηκαν με την ίδια συνέπεια οι αλφαβητικές ακολουθίες γραμμάτων στις αντίστοιχες στρώσεις όπου εμφανίζονται. Στα μέλη του

⁴⁸⁹ Ο Dinsmoor (Papers, The Towers Working Notes) θεωρεί απόλυτα φυσιολογική την κατεύθυνση αναγραφής των γραμμάτων από πάνω προς τα κάτω, καθώς δέχεται ότι η σήμανση λάμβανε χώρα παράλληλα με την κατεδάφιση: Οι λίθοι ρίχνονταν κάτω, λαξευόταν το γράμμα στο πρόσωπό τους, απομακρύνονταν κι έπειτα ξεκίναγε η καθαίρεση της επόμενης στρώσης. Την ίδια άποψη διατυπώνει έπειτα για τον ναό του Άρεως τόσο για το κρηπίδωμα όσο και για τους τοίχους του σηκού (Dinsmoor, 1940, 16, 39), την οποία ακολουθεί και η (McAllister, 1959, 49 σημ. 117). Στο ίδιο γενικό συμπέρασμα καταλήγει και ο (Weber, 2013, 344).

⁴⁹⁰ Πάντως η εκ των άνω προς τα κάτω αναγραφή των γραμμάτων θα ήταν η πλέον προφανής φυσιολογική κίνηση του χεριού ακόμη και στο πλαίσιο μιας προκαταρκτικής γραφικής σήμανσης των στρώσεων «επί χάρτου». Επομένως το φαινόμενο θα μπορούσε να ερμηνευθεί και από την άποψη της ετοιμασίας ενός σχεδίου ή εργοταξιακού σκαριφήματος αποτύπωσης του μνημείου.

⁴⁹¹ Στις κατά τεκμήριο αδιατάρακτες στρώσεις του βόρειου πύργου περί τη νοτιοδυτική γωνία του, η αλληλουχία γραμμάτων πάνω από τη στέψη του ορθοστάτη είναι η αναμενόμενη, «Θ-Η-Ζ». Την ίδια ακριβώς σειρά σημειώνει ο (Bohn, 1882, 37) για τον νότιο πύργο, τον οποίο εξέτασε πριν από τις εργασίες του 1888.

οριζόντιου γείσου από το δυτικό αέτωμα του μνημείου γίνεται κανονική ανάγνωση του αλφαβήτου, που αν κι αρχικά εκτεινόταν μέχρι και το Θ σε εννέα λίθους, εν τέλει το μεταπύργιο διάστημα καλύφθηκε σχεδόν εξ' ολοκλήρου από επτά μάρμαρα, οπότε η αλληλουχία τερματίζει στο γράμμα «Η»⁴⁹².

Όσον αφορά στις στρώσεις λίθων από τον σηκό με αντίστοιχη σήμανση, η εξέταση γίνεται ανά πύργο (Σχ. 97, 98).

Στον βόρειο πύργο η πρώτη στρώση τοιχοβάτη, από ασβεστόλιθους της ευθυνηρίας του χορηγικού μνημείου διαθέτει τέσσερα μέλη με γράμματα, όλα στη δυτική όψη. Ο Βδ11.1 στη ΒΔ γωνία φέρει «Α» στο ελεύθερο βόρειο άκρο του. Στο πρόσωπο του Βδ11.4 διαβάζεται το ζεύγος «Γ-Β», καθώς όμως ο λίθος είναι τοποθετημένος ανάποδα στον τοίχο εμφανίζει το «Β» στην αριστερή πλευρά του και το «Γ» στη δεξιά. Σε ανταπόκριση με ανάποδο «Γ», ο αμέσως επόμενος Βδ11.5 φέρει το γράμμα «Α» πλάι στον βόρειο αρμό, ενώ στο άλλο του άκρο ένα «Β». Ο Βδ11.6 που ακολουθεί, φέρει στα αριστερά του ένα «Ε», ενώ στο ελεύθερο νότιο άκρο του δε διακρίνεται κάποιο άλλο γράμμα. Επομένως διαπιστώνεται η πλήρης καταστρατήγηση της αλφαβητικής ακολουθίας, ενώ παρατηρείται η χρήση λίθων από διαφορετικές πλευρές του χορηγικού μνημείου, καθώς συναρμόζονται μεταξύ τους λίθοι (Βδ11.4-Βδ11.5) με αριστερόστροφο και δεξιόστροφο σύστημα σήμανσης.

Ορθοστάτες με σήμανση πλάι στον αρμό εντοπίζονται στη νότια όψη του πύργου. Στον Βν9.4 αναγνωρίζεται πιθανώς η μορφή ενός υπογραμμισμένου «Ι» πλάι στον δεξιό αρμό. Ο επόμενος λίθος προς τα ανατολικά, ο Βν9.3 φέρει το γράμμα «Ε» στα αριστερά του⁴⁹³, ενώ στην ίδια πλευρά του διπλανού Βν9.2 σημειώνεται ένα πιθανό «Ζ». Ως εκ τούτου διαπιστώνεται η προηγούμενη συνθήκη: Αφενός εκατέρωθεν των κατακόρυφων αρμών δε σημειώνεται το ίδιο γράμμα, αφετέρου συνυπάρχει το αριστερόστροφο σύστημα σήμανσης με το δεξιόστροφο, καθώς οι Βν9.4, Βν9.2 προέρχονται από τη βόρεια όψη του μνημείου και ο Βν9.3 από την ανατολική⁴⁹⁴.

Από τους λίθους της στέψης των ορθοστατών αναγνωρίζονται στη δυτική όψη τρεις λίθοι σε παράθεση, που φέρουν γράμματα στο πρόσωπό τους. Ο Βδ8.3 φέρει ένα «Γ» πλάι στον δεξιό του αρμό. Ο αμέσως επόμενος λίθος προς νότο, ο Βδ8.4, φέρει το ζεύγος «Ζ-Η» και τέλος ο Βδ8.5 διασώζει στο βόρειο άκρο του το γράμμα «Η». Παρ' όλα αυτά η συμφωνία γράμματος εκατέρωθεν του ενός αρμού είναι συμπτωματική,

⁴⁹² Ενώ το εναπομείναν κενό στο βόρειο άκρο της στρώσης συμπληρώθηκε με τον καταληκτήριο λίθο γείσου από την ανατολική όψη του μνημείου. Οι δύο λίθοι, που απορρίφθηκαν, έφεραν σήμανση «Η-Θ» και «Θ- », (Dinsmoor, 1910, 464-465).

⁴⁹³ Ο λίθος είναι τοποθετημένος ανάποδα στον πύργο, διότι ο αγκώνας εμφανίζεται πάντοτε χαμηλά στους υπόλοιπους ορθοστάτες του μνημείου, καθώς εξυπηρετούσε ως εξόγκωμα για την εφαρμογή λοστού κατά τη διαδικασία τοποθέτησης. Επομένως το γράμμα «Ε» εμφανίζεται κανονικά πλάι στον δεξιό αρμό.

⁴⁹⁴ Ο Βν9.2 ανήκει στη βόρεια όψη του χορηγικού μνημείου, όπου η φορά αναγραφής των γραμμάτων είναι αριστερόστροφη. Ο λίθος έχοντας πιθανώς το γράμμα «Ζ» στα δεξιά του θα διέθετε ένα «Ε» στα αριστερά του. Εάν ο Βν9.3 ήταν τοποθετημένος κανονικά κι όχι ανάποδα στον τοίχο, τότε θα προέκυπτε μια συμπτωματική συμφωνία γραμμάτων εκατέρωθεν του αρμού με τον Βν9.2. Μάλλον το συνεργείο είχε επίγνωση αυτής της σύγκλισης, τελικά όμως ίσως προτίμησε, για κάποιον άγνωστο λόγο, να τοποθετήσει ανάποδα τον ένα λίθο.

καθώς ο μεν Βδ8.4 προέρχεται από την ανατολική όψη του μνημείου, ο δε Βν8.5 από τη βόρεια⁴⁹⁵. Η συναρμογή με βάση το γράμμα μεταξύ δύο μελών από διαφορετικές όψεις του χορηγικού μνημείου, αποδεικνύει με τον πλέον εμφαντικό τρόπο ότι το σύστημα σήμανσης, που θεωρητικά είχε ως στόχο ακριβώς την αποφυγή αυτού του φαινομένου, εν τέλει αγνοήθηκε εντελώς στην πράξη.

Αντίστοιχες παρατηρήσεις γίνονται στους αδιατάρακτους δόμους του νότιου πύργου. Στη δεύτερη στρώση τοιχοβάτη στον αρμό μεταξύ των Νδ5.4 και Νδ5.5 εμφανίζεται στα αριστερά του ένα κατοπτρικό «Γ» και στα δεξιά του κατά πάσα πιθανότητα ένα «Θ». Δύο θέσεις βορειότερα ο Νδ5.2 γωνιακός λίθος προερχόμενος από τη ΒΑ γωνία του χορηγικού μνημείου, φέρει το γράμμα «Α» στα αριστερά του, ενώ στα δεξιά του δεν υπήρξε ποτέ γράμμα⁴⁹⁶.

Ανακολουθίες διαπιστώνονται και στη στρώση του ορθοστάτη. Στη βόρεια όψη ο Νβ4.1 φέρει το γράμμα «Α» πλάι στον δεξιό του αρμό, ενώ το αμέσως επόμενο κομμάτι στα δυτικά, το Νβ4.2, διαθέτει ένα «Θ» επίσης στη δεξιά πλευρά του. Ο Νν4.6 φέρει ένα κατοπτρικό «Γ» στο δυτικό άκρο του και ο Νδ4.2 πιθανώς το γράμμα «Ε» στα δεξιά του. Παρά το γεγονός ότι πρόκειται για δύο περιπτώσεις που δε γεινιάζουν με ορθοστάτες όπου να διακρίνεται γράμμα, η θέση των δύο μελών είναι ασύμβατη με την τάξη που δηλώνει η σήμανσή τους.

Από τη στρώση της στέψης στη βόρεια όψη αναγνωρίζονται τα γράμματα «Γ» και «α» εκατέρωθεν του αρμού μεταξύ των Νβ3.1, Νβ3.2. Το υλικό στη δυτική όψη του πύργου είναι πλήρως διαταραγμένο από τις εργασίες του 1888, οπότε είναι πρακτικά άγνωστη η αρχική θέση του λίθου Νδ3.2, στο πρόσωπο του οποίου σημειώνεται το ζεύγος «Γ-Δ».

Τέλος θα πρέπει να γίνει νύξη για την αλληλουχία των λίθων της πρώτης στρώσης τοιχοβάτη, οι οποίοι στην πλειονότητά τους φέρουν σήμανση με γράμμα, δηλωτικό της στρώσης προέλευσης και επίσης προέρχονται όλοι σχεδόν από τον νότιο πλευρικό τοίχο παραστάδος του προνάου. Με αφετηρία τον Νδ6.2, που φέρει στο εσωτερικό του πρόσωπο το γράμμα «Γ», δύναται να αναγνωστεί μία αριστερόστροφη και μία δεξιόστροφη διαδοχή γραμμάτων. Με αριστερή φορά ανάγνωσης, συνεχή από τη δυτική όψη στη νότια, ακολουθούν μετά τον Νδ6.2 με «Γ» οι: Νδ6.3-«Ε», Νδ6.4-«Ζ», Νδ6.5-«Η», Νν6.3-«Η», Νν6.2-«Θ», όπου το «Η» επαναλαμβάνεται σε δύο λίθους, αλλά ο ένας είναι μασχαλιαίος τοποθετημένος στη γωνία. Παράλληλα, με δεξιόστροφη φορά ανάγνωσης, δηλαδή από τα νότια προς τα βόρεια στη δυτική όψη κι έπειτα από τα δυτικά προς τα ανατολικά στη βόρεια όψη, παρατηρείται η εξής διαδοχή: Νδ6.2-«Γ», Νδ6.1-«Δ», Νβ6.3-«Ε», Νβ6.2-«η», Νβ6.1-«Ζ»⁴⁹⁷. Ειδικότερα στη βόρεια όψη παρατηρούνται δύο λίθοι από τον θυραίο τοίχο του σηκού, στον ένα μάλιστα υφίσταται το γράμμα «Ε» στο εσωτερικό του πρόσωπο,

⁴⁹⁵ Ως εκ τούτου στο πρόσωπό του θα αναγνωριζόταν το ζεύγος γραμμάτων «Η-Ζ». Το «Ζ» ωστόσο δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί λόγω φθοράς του λίθου.

⁴⁹⁶ Αφού πρόκειται για το ελεύθερο άκρο του γωνιακού λίθου στο μνημείο.

⁴⁹⁷ Αποδόθηκε βάσει του ύψους του στη στρώση «Ζ» του θυραίου τοίχου του σηκού.

οπότε δεν αποκλείεται να σωζόταν ένα «Ζ» στον άλλο. Καθώς παραμένει ανοιχτό το ενδεχόμενο να είχαν λάβει αριθμητική σήμανση και οι μασχालιαίοι λίθοι παραστάδος⁴⁹⁸, υπάρχει πιθανότητα να διέθεταν γράμμα όλα τα μέλη από την πρώτη στρώση τοιχοβάτη του νότιου πύργου.

Υπό αυτό το πρίσμα, η σήμανση για την ταυτοποίηση της στρώσης προέλευσης κάθε λίθου, ίσως να εκλήφθηκε στην προκειμένη περίπτωση από το συνεργείο ως ένας οδηγός για την παρατακτική τοποθέτησή τους εντός της συγκεκριμένης στρώσης⁴⁹⁹.

Το σύνολο των προηγούμενων παρατηρήσεων τεκμηριώνει την πλήρη ανακολουθία των αλφαβητικών σειρών σε όλες τις στρώσεις από την ευθυντηρία έως και τη στέψη των ορθοστατών, τόσο στον βόρειο όσο και στον νότιο πύργο (Σχ. 97, 98). Κατά συνέπεια, τουλάχιστον για τις συγκεκριμένες στρώσεις, η σήμανση των λίθων με γράμματα εν τέλει δεν αξιοποιήθηκε κατά την οικοδόμηση και αγνοήθηκε εντελώς, γεγονός που ήταν άλλωστε αναμενόμενο, αφού ο κάθε τοίχος στους πύργους απαρτίζεται τόσο από λίθους προερχόμενους από τις πλευρικές όψεις του χορηγικού μνημείου όσο και από την ανατολική. Επομένως η οικοδόμηση με βάση την αλφαβητική ακολουθία γραμμάτων στερείται τελείως πρακτικού νοήματος, διότι εκ των πραγμάτων ανασυνδυάζονται λίθοι χωρίς γράμμα στο πρόσωπό τους με άλλους που φέρουν αριστερόστροφη και δεξιόστροφη σήμανση.

Η πρακτική της πλεονάζουσας χρήσης γραμμάτων, τουλάχιστον για τα δεδομένα της Αθήνας, δεν είναι άγνωστη για το φαινόμενο της διάλυσης και μεταφοράς κτηρίων. Στον ναό της Αθηνάς Σουνιάδος έλαβαν σήμανση όλοι οι σπόνδυλοι των κίωνων, παρά ταύτα φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν σχεδόν οι μισοί στον Νοτιοανατολικό ναό⁵⁰⁰. Επίσης στο έργο της υστερορωμαϊκής επισκευής του Παρθενώνα διαπιστώθηκε ότι αρκετά επιστύλια, που έφεραν μεν ζεύγος γραμμάτων στο πρόσωπό τους, εν τέλει δε χρησιμοποιήθηκαν όλα στη νέα εσωτερική κιονοστοιχία, αντίθετα κάποια εξ αυτών ενσωματώθηκαν σε διαφορετικές θέσεις στον ναό, ενώ άλλα ενδεχομένως κατευθύνθηκαν προς την επισκευή του Ασκληπιείου⁵⁰¹.

Η εμφάνιση λίθων με γράμματα σε μεγαλύτερη ποσότητα από την απαιτούμενη για το κτήριο προορισμού, σχετίζεται με το γεγονός ότι η σήμανση λαμβάνει χώρα όσο

⁴⁹⁸ Η εσωτερική τους παρειά, εκεί δηλαδή όπου αναμένεται η ύπαρξη γράμματος, είναι και στις δύο περιπτώσεις αφανής.

⁴⁹⁹ Στην ανατολική όψη, αν και δεν αναγνωρίστηκε κανένα γράμμα στα πρόσωπα των λίθων από τον βόρειο τοίχο παραστάδος του προνάου, εντούτοις παρατηρείται στη στρώση Na5 η τήρηση αριθμητικής ακολουθίας από τα νότια προς τα βόρεια: Na5.2-[h], Na5.3-[Z], άνοιγμα πύργου, Na5.4-[Θ], Na5.5-[H]. Στην επόμενη στρώση καθ' ύψος δεν παρατηρείται ωστόσο εξίσου ομαλή αλληλουχία: Na4.4-Στέψη, άνοιγμα πύργου, Na4.5-[Δ], Na4.6-Γ, Na4.7-[E].

⁵⁰⁰ Για την ακρίβεια εκτιμάται ότι χρησιμοποιήθηκαν οι δώδεκα από τους συνολικά είκοσι επτά κίονες (Dinsmoor Jr., 1982, 429), (Barletta, 2017, 224).

⁵⁰¹ Ο (Τραυλός, 1973, 231-232) σημειώνει τη χρήση επιστυλίων ως παραστάδων στη νέα κιονοστοιχία και πιθανολογεί επίσης την ενσωμάτωσή τους στο καινούργιο βάθρο για το άγαλμα της Αθηνάς. Επίσης ο (Κορρές, 1989, 53) διαπίστωσε την ενσωμάτωση επιστυλίων στην επισκευή της ανατολικής θύρας του Παρθενώνα. Όσον αφορά στην επισκευή της δωρικής στοάς του Ασκληπιείου, με δεδομένο ότι χρησιμοποιήθηκαν οι κίονες από το ίδιο σύνολο, το πιο πιθανό είναι αυτοί να συνδυάστηκαν με τα αντίστοιχα επιστύλια.

ακόμη το κτήριο «δότης» στέκει ακέραιο στη θέση του. Υπό αυτό το πρίσμα η συγκεκριμένη διαδικασία επιτελεί σε πρώτη φάση την επιμέτρηση του διαθέσιμου οικοδομικού υλικού, αλλά με τρόπο τέτοιο, που να δύναται εάν κριθεί σκόπιμο, να αξιοποιηθεί η ίδια σήμανση κατά την ανασύσταση των λίθων. Έτσι στην περίπτωση του μνημείου του Νικίου δίνεται μια πολύ ικανοποιητική εξήγηση, όσον αφορά στο γιατί οι λίθοι από τις κατώτερες στρώσεις της μίας από τις τρεις όψεις του σηκού έμεναν πάντοτε χωρίς σήμανση ή το γιατί λαξεύτηκαν γράμματα μόνο στα μέλη από τον νότιο τοίχο παραστάδος του προνάου⁵⁰². Επομένως συμπεραίνεται ότι στο μνημείο του Νικίου οι μόνες πραγματικά ουσιώδεις περιπτώσεις χρήσης γραμμάτων, για τη μετέπειτα αναχρησιμοποίηση του υλικού, είναι η αλφαβητική σειρά για τα γείσα και η καθ' ύψος αρίθμηση των στρώσεων. Οι υπόλοιπες σχετίζονται με τη διαδικασία καταγραφής και ποσοτικού προσδιορισμού των διαθέσιμων λίθων, έτσι ώστε να γίνουν οι κατάλληλοι υπολογισμοί για τη βέλτιστη αξιοποίησή τους στον δυτικό πυλώνα της Ακρόπολης.

Η μορφή των γραμμάτων

Τα γράμματα που εντοπίζονται στους λίθους από το μνημείο του Νικίου, χρονολογούνται με βάση τη μορφή τους στους αυτοκρατορικούς χρόνους⁵⁰³. Μεθοδολογικά η απόπειρα χρονολόγησης αποκλειστικά με βάση τη μορφή των γραμμάτων είναι επισφαλής⁵⁰⁴ και ειδικότερα στα «περιπλανώμενα» κτήρια των Αθηνών ιδίως προβληματική, καθώς τα γράμματα λαξεύτηκαν όχι από επαγγελματίες χαρακτές, αλλά από οικοδόμους κι όχι πάντα από το ίδιο χέρι⁵⁰⁵. Επομένως στην προκειμένη περίπτωση η εξέταση της μορφής των γραμμάτων και η συγκριτική τους θεώρηση γίνεται χάριν της συνολικής εποπτείας του θέματος και δε θέτει ως ζητούμενο τη χρονολόγησή τους.

Μια πρώτη γενική διαπίστωση αφορά στο μέγεθος των γραμμάτων, το οποίο διαφοροποιείται ανάλογα με την περίπτωση (Σχ. 99). Τα μεγαλύτερα σημειώνονται στους ασβεστόλιθους της ευθυντηρίας με ύψος 11-5 cm, ακολουθούν του οριζόντιου γείσου με 4-7 cm κι έπειτα των λιθόπλινθων του σηκού με 3-5 cm. Η σήμανση στους ορθοστάτες και στους λίθους της στέψης είναι πιο διακριτική με ύψη 3-1.8 cm.

Το γράμμα «Α» εμφανίζει τις περισσότερες παραλλαγές σε σχέση με τα υπόλοιπα. Στο οριζόντιο γείσο Θ3.2 και στον ασβεστόλιθο Βδ11.1 το «Α» διαθέτει οριζόντια παύλα και όχι τεθλασμένη, οπότε διαφοροποιείται σε σχέση με όλα τα περιπλανώμενα κτήρια της Αγοράς⁵⁰⁶. Ωστόσο ομοιάζει προς το «Α» που

⁵⁰² Το ίδιο συμπέρασμα ισχύει ίσως και για τη νότια κεραία του θυραίου τοίχου, ωστόσο μόνο ένας από τους εκεί λίθους φέρει εμφανές γράμμα στο πρόσωπό του.

⁵⁰³ (Beulé, 1853, 118 σημ. 1) τα χρονολογεί στον 3^ο ή 4^ο αι. μ.Χ. Ο (Bohn, 1882, 37) μεταφέρει την εκτίμηση του Köhler, ο οποίος θέτει ως κατώτατο χρονολογικό όριο τον 1^ο αι. μ.Χ. Το ίδιο κάτω όριο δέχεται και ο (Graindor, 1914, 283-284) αποδίδοντας επίσης τα γράμματα στους αυτοκρατορικούς χρόνους.

⁵⁰⁴ (Woodhead, 2009, 127).

⁵⁰⁵ (Barletta, 2017, 221). Γενικά με βάση τη μορφή των γραμμάτων τα «περιπλανώμενα» μνημεία της αγοράς των Αθηνών χρονολογούνται γενικώς από τον όψιμο 1^ο αι. π.Χ. μέχρι τον ύστερο 2^ο αι. μ.Χ.

⁵⁰⁶ Το «Α» εμφανίζεται με τεθλασμένη παύλα στον ναό του Άρεως (McAllister, 1959, 19 Εικ. 10), σε τρίγλυφο του ΒΔ ναού, όπως και στον 1^ο μαζί με τον 2^ο δωρικό κίονα, όχι όμως στον 3^ο, που

σημειώνεται στα δωρικά επιστύλια, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν στην επισκευή του Παρθενώνα⁵⁰⁷. Οι άλλες παραλλαγές του γράμματος απαντώνται στα μικρότερα μεγέθη. Η δεξιά διαγώνια γραμμή προεκτείνεται ελάχιστα πέρα από τη συμβολή της με την αριστερή, ενώ η παύλα, είτε παραμένει ευθεία⁵⁰⁸ είτε ενώνεται χαμηλά με το αριστερό σκέλος του γράμματος και αποκτά διαγώνια κατεύθυνση προς τα άνω⁵⁰⁹, όπως ακριβώς εμφανίζεται στον τρίτο κίονα της σειράς σπονδύλων από τον Θορικό⁵¹⁰. Τέλος μια ιδιαίτερη μορφή απαντάται στον Νβ3.2, όπου η παύλα αφενός έχει πλήρως ενοποιηθεί με την αριστερή διαγώνιο, αφετέρου διαγράφει καμπύλη τροχιά αντί τεθλασμένη ευθεία⁵¹¹. Οι παραπάνω τρεις παραλλαγές του «Α» αποτελούν χαρακτηριστικό της μνηοειδούς γραφής σε λίθο⁵¹².

Τα γράμμα «Β» εμφανίζεται σχετικά υψίκορμο, με τα δύο καμπύλα τμήματα είτε να τέμνονται πάνω την κάθετη γραμμή ή να συναντώνται σε μικρή απόσταση από αυτή⁵¹³. Σε μία περίπτωση η κάτω καμπύλη είναι μεγαλύτερη της άνω, στις υπόλοιπες είναι πρακτικά ίσες μεταξύ τους. Το γράμμα «Γ» απαντάται ισοσκελές και το «Δ» ως ισόπλευρο τρίγωνο. Η μορφή του γράμματος «Ε» είναι καμπύλη και όχι ορθογώνια⁵¹⁴. Το τόξο που διαγράφει και το μήκος της μεσαίας οριζόντιας παύλας ποικίλουν⁵¹⁵. Στα «Ζ» οι οριζόντιες γραμμές ενίοτε καμπυλώνουν, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις η διαγώνιος εμφανίζεται κατοπτρικά. Η μορφή του «Η» δεν έχει κάποιο αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό κι απαντάται κατά κύριο λόγο με αναλογίες τετραγώνου παρά ορθογωνίου. Τέλος το «Θ» είναι πάντοτε απόλυτα κυκλικό και στις

εμφανίζεται με άλλη μορφή (Dinsmoor Jr., 1982, 415 Εικ. 5, 417 Εικ. 7), στην ομάδα ιωνικών κίωνων (Thomson, 1960, 352 Εικ. 6), όπως και το ένα από τα δύο «Α» στον βωμό του Διός Αγοραίου, βλ. ASCSA Digital Archives, No PD 1817 (DA 4498).

⁵⁰⁷ (Τραυλός, 1973, 232 Εικ. 5), με τη διαφορά ότι στου Παρθενώνα η δεξιά διαγώνιος γραμμή προεκτείνεται ελάχιστα πέρα από τη συμβολή της με την αριστερή. Η μορφή του «Α» στα γείσα του μνημείου του Νικίου είναι ταυτόσημη με το έτερο «Α» από τον βωμό του Διός Αγοραίου, βλ. ASCSA Digital Archives, No PD 1817 (DA 4498).

⁵⁰⁸ Στον λίθο Νδ5.2.

⁵⁰⁹ Στον λίθο Νβ4.1.

⁵¹⁰ (Dinsmoor Jr., 1982, 417 Εικ. 7).

⁵¹¹ Η μορφή του συγκεκριμένου «Α» περιγράφεται καλύτερα από το λατινικό «a». Ενδεικτικό παράλληλο παράδειγμα από την Αθήνα εντοπίζεται σε θραύσμα επιτύμβιας χριστιανικής πλάκας (αρ. Agora I 7332), χρονολογούμενης περί τον 5^ο αι. μ.Χ., βλ. (Lalonde, 1992, 379-380, Πίν. 85.2). Ένα πρωιμότερο σχετικό παράδειγμα σε επιγραφή χρονολογημένη μεταξύ 222-235 π.Χ. σημειώνεται στο *corpus* επιγραφών της Γέραςας στη Μ. Ασία, βλ. (Welles, 1938, 363 Εικ. 12 no 135).

⁵¹² (Guarducci, 2008, 111-112) Η «επισεσυρμένη» γραφή σε πάπυρο φαίνεται πως επηρέασε τους χαρακτες επιγραφών, οπότε από τον 2^ο αι. π.Χ. εμφανίζεται η καλούμενη μνηοειδής γραφή σε λίθο, η οποία αφορά κυρίως στα γράμματα έψιλον, σίγμα, ωμέγα, που εμφανίζονται καμπυλωμένα. Η μορφή του «Α» που περιγράφηκε, αποτελεί επίσης παράγωγο της μνηοειδούς γραφής.

⁵¹³ Όπως συμβαίνει στο γείσο Θ3.4 και στον ασβεστόλιθο Βδ11.5.

⁵¹⁴ Το «Ε» απαντάται στην ορθογώνια μορφή του σε αρχιτεκτονικά μέλη από τον ναό του Άρεως (McAllister, 1959, 18 Εικ. 9), στους σπονδύλους από το άγνωστο κτήριο ιωνικού ρυθμού (Thomson, 1960, 352 Εικ. 6) και στους λίθους της ευθυντηρίας του βωμού του Διός Αγοραίου (ASCSA Digital Archives, No PD 1817-DA 4498), (Πίν. 84: 2, 3).

⁵¹⁵ Π.χ. στο γείσο Θ3.6 η παύλα επεκτείνεται πέρα από το όριο της καμπύλης, αλλά στον αμέσως επόμενο λίθο (Θ3.7) το ίδιο στοιχείο περιορίζεται εντός της. Στον Βα9.3 η παύλα δεν έχει επαφή με την καμπύλη, ενώ προεκτείνεται πολύ πέρα από αυτή, ομοιάζοντας με ένα αντίστοιχο «Ε» στις πόρινες λιθόπλινθους που είναι ενσωματωμένες στην Παναγία Γοργοεπήκοο βλ. (Κορρές, 2018, 63 Εικ. 20).

περισσότερες περιπτώσεις η οριζόντια παύλα εφάπτεται στα άκρα της με τον κύκλο⁵¹⁶.

Συνοψίζοντας, με εξαίρεση το «Α», τα υπόλοιπα γράμματα από το μνημείο του Νικίου εμφανίζουν τη μεγαλύτερη ομοιότητα με αυτά στους δωρικούς σπονδύλους από τον Θορικό, απέχοντας χρονολογικά τουλάχιστον έναν αιώνα μεταξύ τους. Λαμβάνοντας υπόψη συγκριτικά στοιχεία από την Αθήνα, αλλά και εκτός Αττικής, η μορφή τους είναι συμβατή με τον 3^ο αι. μ.Χ.⁵¹⁷, οπότε συμβαδίζει χρονολογικά με τη διάλυση του χορηγικού μνημείου, είτε αυτή συνέβη επί Βαλεριανού είτε έπειτα μετά την επιδρομή των Ερούλων.

Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι η μνηοειδής γραφή από τον 3^ο αι. μ.Χ. κι έπειτα υποχωρεί έναντι της αναδυόμενης χρήσης των «τετράγωνων» γραμμάτων, στην οποία ορθογωνίζονται πέρα από το «Ε» ακόμη και τα «Θ», «Ο», «Ω»⁵¹⁸. Η επιγραφή IG II/III² 5021 του Σεπτίμιου Μαρκελλίνου αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του συγκεκριμένου τύπου γραφής. Όπως γίνεται αντιληπτό τα γράμματά της δεν έχουν καμία συνάφεια ως προς τη μορφή σε σχέση με αυτά στους λίθους του χορηγικού μνημείου. Επομένως πρόκειται για ακόμη ένα στοιχείο, που συνηγορεί υπέρ της αποσύνδεσης του συγκεκριμένου προσώπου από την εκ θεμελίων οικοδόμηση της υστερορρωμαϊκής πύλης.

Η χρήση του στίγματος

Το αλφαβητικό ή «μιλήσιο» αριθμητικό σύστημα συνυπάρχει με το ακροφωνικό ήδη από την εποχή του Περικλή στην Αττική, μέχρι που το αντικαθιστά εντελώς από τις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ.⁵¹⁹. Το δίγαμμα, το σύμβολο που φέρει την αξία του αριθμού έξι⁵²⁰, εμφανίζεται συχνότερα στην Αθήνα σε διάφορες παραλλαγές μιας πρώιμης μορφής του στίγματος (h), παρά ως (F) ή (c)⁵²¹.

⁵¹⁶ Εξαίρεση αποτελεί ο Νβ2.3. Στα μέλη από τον ναό του Άρεως (Dinsmoor, 1940, 38 Εικ. 15), στους σπονδύλους ιωνικών κίωνων (Thomson, 1960, 352 Εικ. 6), όπως στις λιθόπλινθους στην εκκλησία της Παναγίας Γοργοεπηκόου (Κορρές, 2018, 63 Εικ. 20) η παύλα στα «Θ» δεν εφάπτεται στον κύκλο. Η συνεχής γραμμή του «Θ» εισήχθη στην Αθήνα τον 1^ο αι. π.Χ. (Weber, 2013, 289).

⁵¹⁷ Για τη μορφή των γραμμάτων σε επιγραφές της ύστερης αρχαιότητας από την Αθήνα βλ. (Sironen, 1994, 57-62). Εκτός Αττικής λαμβάνοντας υπόψη τους συγκριτικούς πίνακες εξέλιξης της μορφής των γραμμάτων που συντάχθηκαν από τους εκδότες του corpus επιγραφών της Γέραςας, προκύπτει ότι τα γράμματα από το μνημείο του Νικίου είναι όμοια με επιγραφές χρονολογημένες μεταξύ του μέσου του 2^{ου} αι. και όψιμου 3^{ου} μ.Χ., στα οποία ικανοποιείται η συνθήκη της μνηοειδούς γραφής μαζί με την ταυτόχρονη χρήση του «Α» με οριζόντια παύλα, ισόπλευρου «Δ», καμπύλου «Ε» και «Θ» με συνεχή γραμμή βλ. (Welles, 1938, 362 Εικ. 10, 11, 363 Εικ. 12). Επίσης διαπιστώνεται ομοιότητα της μορφής τους προς τα αντίστοιχα γράμματα που χρησίμευσαν ως σήμανση των λίθων κατά τη διάλυση του ελληνιστικού ναΐσκου στο εσωτερικό του ναού του Απόλλωνος στα Δίδυμα, τα οποία ο (Weber, 2009, 304-305, 305 Εικ. 9) χρονολογεί στον 3^ο αι. μ.Χ.

⁵¹⁸ (Guarducci, 2008, 111), βλ. χαρακτηριστικά παραδείγματα στο (Welles, 1938, 364 Εικ. 13).

⁵¹⁹ (Guarducci, 2008, 115).

⁵²⁰ Το δίγαμμα προέρχεται από το φοινικικό αλφάβητο, όπου ήταν το έκτο κατά σειρά γράμμα (Richardson, 1985, 13).

⁵²¹ Βλ. (Tod, 1950, 134-135, 135 Εικ. 1), ο οποίος καταγράφει δέκα παραλλαγές αυτής της μορφής σε αθηναϊκές επιγραφές. Κατά μία άποψη (Jannaris, 1907, 39), πρόκειται ουσιαστικά για εκδοχές του δίγαμμα, όπου το σχήμα συντίθεται από τον συνδυασμό ενός κανονικού κι ενός κατοπτρικού Γ,

Το ορθογωνισμένο στίγμα, όπως απαντάται στις λιθόπλινθους του χορηγικού μνημείου του Νικίου (Πίν. 45, Σχ. 99), εμφανίζεται σε αττικές επιγραφές, που καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα τουλάχιστον δύο αιώνων⁵²²: Το πρωιμότερο παράδειγμα χρονολογείται επί αυτοκράτορα Αδριανού (~131-132 μ.Χ.) και το οψιμότερο εμφανίζεται σε μιλιάριο αναγόμενο περί το μέσο του 4^{ου} αι. μ.Χ.⁵²³. Επομένως δεν μπορεί να αξιοποιηθεί ως στοιχείο χρονολόγησης για την ανέγερση της υστερορρωμαϊκής πύλης. Παρ' όλα αυτά η χρήση του στίγματος παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη γενική θεώρηση του φαινομένου της διάλυσης και μεταφοράς κτηρίων στην Αττική, καθώς από τα έως τώρα γνωστά παραδείγματα είναι παγιωμένη η αντίληψη της αποκλειστικής χρήσης 24 γραμμάτων του αλφαβήτου στη σήμανση των αρχιτεκτονικών μελών⁵²⁴. Εντούτοις στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας τεκμηριώθηκαν ακόμη τέσσερις σχετικές περιπτώσεις αριθμητικής ακολουθίας γραμμάτων με την παρεμβολή στίγματος σε κτήρια των Αθηνών, τρία από τα οποία αναγνωρίστηκαν ως «περιπλανώμενες» κατασκευές.

Το πρωιμότερο παράδειγμα αφορά σε σήμανση λίθων νεόδμητου κτηρίου. Πρόκειται για τους λίθους του τρίβαθμου κρηπιδώματος και της ευθυντηρίας στη Μέση Στοά⁵²⁵ της Αγοράς (180-140 π.Χ.), όπου το στίγμα αναγράφεται ως ορθογωνισμένο «C»⁵²⁶.

δηλώνοντας το άθροισμα Γ+Γ (3+3=6), ενώ και το ορθογωνισμένο C αποτελεί προϊόν ένωσης δύο ανεστραμμένων Γ, βλ. επίσης (Larfeld, 1914, 294).

⁵²² Ο (Graindor, 1914, 284) επισημαίνει πρώτος την ύπαρξη ενός στίγματος στο εσωτερικό του βόρειου τοίχου του βόρειου πύργου και ως προς τη χρονολόγηση αναφέρει ότι δεν εμφανίζεται πριν από την εποχή του Αδριανού.

⁵²³ Δύο παραλλαγές ορθογωνισμένου στίγματος παραθέτει ο (Larfeld, 1914, 294): IG, III¹ 57 (χωρίς χρονολόγηση) και IG, III¹ 405 (όχι πριν από την εποχή του Κόμμοδου 180-192 μ.Χ.). Ο (Tod, 1950, 135 σημ. 22) εμπλουτίζει τον κατάλογο με τις IG, II² 1102 (131-2 μ.Χ.), IG, II² 2773 (~240 μ.Χ.), ενώ παραθέτει δύο συναφείς παραλλαγές, όχι απόλυτα ορθογωνισμένες, σε επιτύμβιες στήλες IG, II² 10964 (μέσα 2^{ου} αι. μ.Χ.), IG, II² 9898 (τέλος 2^{ου} αι. μ.Χ.). Τέλος παραθέτει την IG II/III² 5204 σε μιλιάριο κοντά στη Μονή Δαφνίου, για το οποίο θέτει ως terminus ante quem την εποχή του Κόμμοδου (180-192 μ.Χ.), ενώ κατά τον (Sironen, 1994, 40, no 23) η χρονολόγηση αναβιβάζεται μεταξύ του πρώιμου 3^{ου} έως τα μέσα του 4^{ου} αι. μ.Χ., πιθανώς επί αυτοκράτορα Κώνστα Α'. Το στίγμα εμφανίζεται στην ίδια μορφή με τα προηγούμενα αττικά παραδείγματα στο στάδιο των Δελφών, η ρωμαϊκή φάση του οποίου αποδίδεται στον Ηρώδη τον Αττικό και σχετίζεται μάλλον με ένα σύστημα διάκρισης των θέσεων του κοίλου σε ομάδες (Aupert, 1979, 83-85, Εικ. 185, 202). Ας σημειωθεί ότι ο ανασκαφέας του σταδίου διαβάζει όλες τις περιπτώσεις του στίγματος ως «ΓΠ».

⁵²⁴ Το θέμα απασχόλησε την (McAllister, 1959, 50 σημ. 122) στην εργασία της για τον ναό του Άρεως στην Αγορά, όπου έπρεπε να ληφθεί η απόφαση παρεμβολής ή όχι ενός επιπλέον γράμματος στο αλφάβητο για τον αριθμό έξι. Όπως αναφέρει, το πλήθος των λίθων με σήμανση ανά στρώση δεν επαρκούσε για να δώσει μια ασφαλή απάντηση στο ερώτημα. Λαμβάνοντας όμως υπόψη της το γεγονός ότι στην Αθήνα, παρά την εισαγωγή του μιλήσιου συστήματος αρίθμησης, οι δέκα υποδιαίρεσεις των φυλών στο δικαστήριο ακολουθούσαν αλφαβητική αρίθμηση (Α-Κ) αλλά και στην Αθηναίων Πολιτεία του Αριστοτέλη γίνεται λόγος για το ενδέκατο δικαστικό σώμα ως «Λ», συμπεραίνει ότι για μη ποσοτικές ακολουθίες οι Αθηναίοι εφάρμοζαν το κανονικό αλφάβητο των 24 γραμμάτων.

⁵²⁵ Βλ. σχέδιο αποτύπωσης της H. Besi, 1966, (ASCSA Digital Archives, αρ. PD 1405-DA 2825), (Πίν. 84: 3).

⁵²⁶ Το σύστημα σήμανσης εμπλέκει τέσσερα γράμματα στο πρόσωπο κάθε λίθου, λαξευμένα κάθετα ως προς τον οριζόντιο άξονα. Το πρώτο ζεύγος γραμμάτων είναι σταθερό για την κάθε στρώση, «ΛΧ» για το στυλοβάτη, «ΞΩ» και «ΥΔ» για τη δεύτερη και πρώτη βαθμίδα της κρηπίδος αντίστοιχα, «ΠΙ» για την ευθυντηρία. Το έτερο ζεύγος αποτελείται από τα ίδια γράμματα ανά λίθο, τα οποία δηλώνουν τον αύξοντα αριθμό του στην εκάστοτε στρώση. Το ορθογωνισμένο «C» παρεμβάλλεται μεταξύ των «E» και «Z».

Η χρήση του στην αρχιτεκτονική ως τεκτονικού γράμματος, με την αξία του αριθμού έξι, χρησιμοποιείται ήδη την ίδια περίοδο κατά κόρον σε πόλεις της Μ. Ασίας⁵²⁷, αφού είχε εμφανιστεί λίγες δεκαετίες νωρίτερα στη Δήλο⁵²⁸. Φαίνεται δε ότι η χρήση συστημάτων αριθμητικής σήμανσης λίθων με γράμματα επεκτάθηκε έπειτα κατά την αυτοκρατορική εποχή σε έργα διάλυσης μνημείων, μεταφοράς και επανάχρησης του υλικού τους⁵²⁹. Ενδεχομένως και στην Αθήνα να υπήρξε αντίστοιχη συνέχεια της παράδοσης. Βεβαίως αναγνωρίζεται ότι ένα μόνο παράδειγμα χρονολογούμενο προ της ρωμαϊκής κατάκτησης, δεν αποτελεί κρίσιμη μάζα που να μπορεί να στηρίξει με βεβαιότητα την παραπάνω θέση.

Το στίγμα στις λιθόπλινθους του χορηγικού μνημείου του Νικίου, όπως αναφέρθηκε, δεν αποτελεί μοναδική περίπτωση στην Αθήνα. Το σύμβολο ακριβώς στην ίδια παραλλαγή του αναγνωρίζεται με βεβαιότητα σε ένα μέλος της ομάδας λίθων πειραϊκού ακτίτη, οι οποίοι είναι ενσωματωμένοι σε γ' χρήση στον ναό της Παναγίας Γοργοεπηκόου (Πίν. 82: 3, 4)⁵³⁰. Επομένως συμπεραίνεται ότι στο συγκεκριμένο «περιπλανώμενο» κτήριο εφαρμόστηκε αριθμητική ακολουθία γραμμάτων για τη σήμανση κάθε στρώσης κι όχι αλφαβητική. Υπενθυμίζεται επίσης ότι στον τοίχο του καθολικού της μονής του Τάγματος των Ιεροσολύμων η λιθόπλινθος κυανού μαρμάρου από μία ακόμη άγνωστη «περιπλανώμενη» κατασκευή, φέρει στην αρχική άνω έδρα της εκτός από άλλα γράμματα και το σύμβολο του στίγματος (Πίν. 82: 2, Σχ. 96).

Η τελευταία περίπτωση δεν είναι προφανής όσο οι προηγούμενες και παρουσιάζει μια σειρά προβλημάτων που δεν επιτρέπουν την αποδοχή της ως απολύτως βέβαιη, ως εκ τούτου απαιτείται μια διεξοδικότερη προσέγγιση.

Βωμός του Διός Αγοραίου

Στον φερόμενο ως βωμό του Διός Αγοραίου στην Αγορά (Πίν. 84: 1, 2) και συγκεκριμένα στον νότιο ορατό αρμό ώσεως του ογκώδους μαρμάρου, με τις δύο ανώτερες συμφυείς βαθμίδες, αναγνωρίζεται ένα πιθανό στίγμα λαξευμένο στην

⁵²⁷ Βλ. (Weber, 2013, 332-333, 453 Εικ. 100, 454 Εικ. 102, 469 Εικ. 157), σύμφωνα με τον οποίο η χρήση του στίγματος στην αρχιτεκτονική είναι ευρέως διαδεδομένη μεταξύ 2^{ου} και 1^{ου} αι. π.Χ., στην Πριήνη, σε όλα σχεδόν τα κτήρια της Κλάρου –ανάμεσά τους ο βωμός της Αρτέμιδος και η εξέδρα του Ηρακλέους–, στην Πέργαμο ο ναός του Διονύσου κ.ά.

⁵²⁸ Στη στοά του Φιλίππου Ε' (~210 π.Χ.), βλ. (Vallois, 1923, 63-66, Εικ. 98, 99, 100), (Weber, 2013, 72-75).

⁵²⁹ (Weber, 2013, 333, 450 Εικ. 83, 84, 447 Εικ. 68-69,) όπου αναφέρονται χαρακτηριστικές περιπτώσεις, όπως η επανάχρηση των λίθων με τις επιγραφές των νόμων της αρχαίας Γόρτυνας (Κρήτη) στον τοίχο του ρωμαϊκού ωδείου ή ο ελληνιστικός ναΐσκος εντός του κολοσσιαίου ναού του Απόλλωνα στα Δίδυμα της Μ. Ασίας, ο οποίος αποσυναρμολογήθηκε τον 3^ο αι. μ.Χ. Πέραν αυτών σημειώνονται παραδείγματα χρήσης του στίγματος σε αναχρησιμοποιημένες μαρμάρινες βαθμίδες κλίμακας στους Φιλίππους (Sève & Weber, 1986, 541-543, 543 Εικ. 13, Πίν. 1), όπως επίσης και σε σπονδύλους κίωνων από την υστερορωμαϊκή επισκευή του Γυμνασίου της Ιεράπολης στη Μ. Ασία (Ismaelli, 2013, 33-34, 34 κκ. 34.5).

⁵³⁰ Βλ. αποτύπωση (Κορρές, 2018, 49 Εικ. 4), πρόκειται για τον λίθο υπ. αριθ. 23, το γράμμα του οποίου κατατάσσεται στις αδιάγνωστες περιπτώσεις, οι οποίες δηλώνονται με ερωτηματικό.

κατακόρυφη λεία ταινία επαφής. Λόγω της ιδιαίτερης μορφής του⁵³¹ έχει παγιωθεί η ανάγνωσή του ως ενός «Γ» πάνω από ένα «Π» (Πίν. 84: 3, 4)⁵³². Σύμφωνα με την πιο πρόσφατη ερμηνεία του Weber οι δύο βαθμιδωτές στρώσεις μαρμάρων είχαν λάβει αλφαβητική σήμανση με γράμματα στους αρμούς ώσεως με δεξιόστροφη φορά, έχοντας ως αφετηρία τη νοτιοδυτική γωνία, όπου στην πρώτη στρώση υφίσταται το γράμμα «Α». Επιπλέον υποθέτει ότι η αλληλουχία των γραμμάτων επαναλαμβανόταν αυτούσια στον κάθε δόμο, ενώ το γράμμα «Π» το αποδίδει σε πιθανή συντομογραφία του «πρόσθιος» ή «πρόσθεν», για προσδιορισμό της πλευράς τοποθέτησης του λίθου⁵³³. Η παραπάνω θεώρηση δεν εξηγεί αφενός γιατί υπάρχει ακόμη μία χαραγμένη ένδειξη «ΑΝ» στην πίσω παρειά του ίδιου λίθου⁵³⁴, αφετέρου γιατί απουσιάζει μια αντίστοιχη ένδειξη κάτω από το γράμμα «Α» στον ορατό αρμό ώσεως του μαρμάρου στη νοτιοδυτική γωνία.

Παρακάτω προτείνεται μια εναλλακτική διάταξη της αρίθμησης συμβατή με την ανάγνωση του «ΓΠ» ως «h» (Σχ. 100): Η πρώτη στρώση μαρμάρων με βαθμίδες απαρτίζεται από συνολικά οκτώ μέλη, από τα οποία λείπουν τα μισά⁵³⁵. Ο νοτιοδυτικός γωνιακός λίθος φέρει, όπως αναφέρθηκε, το γράμμα «Α» στον ανατολικό αρμό ώσεως. Εάν εκατέρωθεν των αρμών τοποθετηθούν στη σειρά γράμματα με τη φορά του ρολογιού, τότε ο αρμός μεταξύ γωνιακού λίθου στα βορειοδυτικά και του αμέσως παρακείμενου στα ανατολικά, λαμβάνει το γράμμα «Δ». Εάν γίνει η παραδοχή πως η σήμανση αφορά σε αριθμητική ακολουθία τότε το «h» θα εμφανιζόταν στον αρμό νότιο αρμό του γωνιακού μέλους στα βορειοανατολικά. Ο επόμενος δόμος με ζεύγος βαθμίδων αποτελείται από οκτώ μάρμαρα. Επομένως ο μόνος τρόπος για να προκύψει «h» στον αρμό που εντοπίζεται σήμερα, είναι θέτοντας την αφετηρία της αρίθμησης στον βόρειο αρμό του γωνιακού μέλους στα νοτιοανατολικά.

Το παραπάνω ερμηνευτικό σχήμα δικαιολογεί μεν την ύπαρξη του στίγματος, αλλά έχει μια αδυναμία: Οι λίθοι της ευθυντηρίας του βωμού φέρουν γράμματα στα ορατά τους πρόσωπα και όχι στους αρμούς ώσεως όπως τα μάρμαρα. Όμως πρόκειται για μια αλφαβητική και όχι αριθμητική ακολουθία. Βέβαια αφορούν σε δύο διαφορετικά μέρη της κατασκευής, τα οποία δεν αποκλείεται να ανέλαβαν ανεξάρτητες ομάδες

⁵³¹ Το άνω σκέλος έχει μεγαλύτερο και όχι ίδιο ύψος με το κάτω, ενώ η όρθια γραμμή στα αριστερά δεν είναι συνεχής, αλλά παρουσιάζει θλάση υπό ορθή γωνία στο ύψος συνάντησης με την οριζόντια γραμμή. Βλ. φωτογραφίες στο (ASCSA Digital Collections, αρ. XLVII-98, 2004.01.2422).

⁵³² (Stillwell, 1933, 144), (Barletta, 2017, 233). Τούτη η αντίληψη επηρέασε και τη σχεδιαστική αποτύπωση του γράμματος, όπου το σχήμα Γ αποδίδεται σε μικρή απόσταση από το σχήμα Π, τη στιγμή που είναι προφανές από τις φωτογραφικές λήψεις ότι δεν ισχύει κάτι τέτοιο βλ. (ASCSA Digital Archives, No PD 1817-DA 4498), (Πίν. 84: 4).

⁵³³ (Weber, 2013, 284, 435 Εικ. 20).

⁵³⁴ (Stillwell, 1933, 145) και φωτογραφία στο (ASCSA Digital Archives, αρ. XLVII-100).

⁵³⁵ Οι βαθμίδες περιέτρεχαν τον βωμό και στην οπίσθια μακρά πλευρά του, διατηρώντας το μικρότερο πλάτος των πλευρικών όψεων, όπως τεκμηριώνεται από ένα θραύσμα που βρέθηκε στη διάρκεια της ανασκαφής (Thomson & Wycherley, 1972, 161). Το πλευρικό μάρμαρο στη βόρεια όψη έχει θραυστεί στο ανατολικό του άκρο, όπως και το αμέσως υπερκείμενο μέλος (Stillwell, 1933, 141 Εικ. 24). Ο συνολικός αριθμός μαρμάρων της στρώσης προκύπτει από την παραδοχή της συμμετρικής διάταξης των λίθων σε κάτοψη.

του ίδιου συνεργείου ή να πρόκειται ακόμη και για άλλη εργολαβία, οπότε να μπορεί να δικαιολογηθεί η χρήση διαφορετικών συστημάτων σήμανσης.

Συμπεράσματα για τη χρήση του στίγματος στην Αθήνα

Με εξαίρεση τον βωμό του Διός Αγοραίου, η χρήση του στίγματος στις άλλες τρεις ασφαλώς τεκμηριωμένες περιπτώσεις είναι η ίδια, δηλαδή για την αρίθμηση στρώσεων λιθόπλινθων καθ' ύψος. Τα στοιχεία από τα άλλα γνωστά «περιπλανώμενα» κτήρια των Αθηνών αντλούνται κυρίως από σπονδύλους κίωνων και συνηγορούν κατηγορηματικά υπέρ της αποκλειστικής χρήσης αλφαβητικής σήμανσης⁵³⁶. Στον ναό του Άρεως οι λίθοι των τοίχων του σηκού βρέθηκαν μόνο σε θραύσματα, ωστόσο από τα διαθέσιμα γράμματα που εντοπίζονται στην άνω παρειά τους⁵³⁷, δεν μπορεί να διαλευκανθεί εάν οι στρώσεις βασίζονται σε αλφαβητική ή σε αριθμητική ακολουθία. Οι λιθόπλινθοι που προέρχονται από τον Θορικό, αν και ακέραιες δε φέρουν κάποιου είδους σήμανση⁵³⁸.

⁵³⁶ Βλ. (Thomson, 1960, 352 και Εικ. 6), (Dinsmoor Jr., 1982, 416, 417 Εικ. 7), (Barletta, 2017, 233-235).

⁵³⁷ (Dinsmoor, 1940, 37-39), (McAllister, 1959, 28, 30-33, 49, 49 σημ. 118). Αν και δε σώθηκε κανένας λίθος σε όλο το μήκος του, η McAllister θεωρεί ότι επαναλαμβάνονταν το σύστημα των τριών γραμμάτων που σημειώνεται στα μέλη της κρηπίδας.

⁵³⁸ Ο (Dinsmoor Jr., 1982, 418, 450-451, 450 Εικ. 26, 27) ταύτισε μερικές μαρμάρινες λιθόπλινθους προερχόμενες από τον Θορικό, στις οποίες ωστόσο δε διεπίστωσε την αναγραφή γραμμάτων, με εξαίρεση μόνο μία περίπτωση, ενός «Δ» λαξευμένου στο μέσο της άνω έδρας ενός λίθου.

B. VII: Παρατηρήσεις σχετικά με την κατασκευή

Συστήματα δομής τοιχοποιίας πύργων και θυραίου τοίχου

Κάθε ένας από τους τρεις εξωτερικούς τοίχους των πύργων απαρτίζεται τόσο από λιθόπλινθους προερχόμενες από τις πλευρικές όψεις του χορηγικού μνημείου όσο κι από την ανατολική. Παρά το γεγονός ότι σε κάθε στρώση συνυπάρχουν λίθοι με μήκη ~1.29 m και ~1.22 m, χάρη στον κατάλληλο συνδυασμό των δύο ειδών ανά όψη, η κατανομή των κάθετων αρμών είναι τέτοια, που μεταφέρει στον παρατηρητή μια λίαν πειστική εντύπωση κανονικού ισόδομου συστήματος τοιχοποιίας, ιδίως από τον δόμο του ορθοστάτη και άνω. Αντίθετα στις στρώσεις του τοιχοβάτη το τελικό αποτέλεσμα δεν μπορεί να χαρακτηριστεί εξίσου ικανοποιητικό. Με εξαίρεση τη δεύτερη στρώση (B10) του βόρειου πύργου, στις υπόλοιπες διαπιστώνονται οφθαλμοφανείς εκκεντρότητες στη θέση των αρμών. Τούτο οφείλεται στη χρήση ειδικών τύπων λίθων –ευθυντηρίας, παραστάδων, θυραίου τοίχου– με τελείως διαφορετικά μήκη από αυτά των αγελαίων λιθόπλινθων του σηκού, ως εκ τούτου θα ήταν εκ των πραγμάτων αδύνατη η ομαλή συνέχιση του ισόδομου συστήματος στις δύο στρώσεις του τοιχοβάτη.

Μια αξιοσημείωτη πτυχή στον τρόπο δόμησης των πύργων είναι η τοποθέτηση γωνιακών λίθων του χορηγικού μνημείου σε θέσεις αγελαίων⁵³⁹. Μόνη εξαίρεση αποτελεί μέρος της νοτιοδυτικής γωνίας του βόρειου πύργου, όπου απαντώνται ο γωνιακός ορθοστάτης, η στέψη του και η αμέσως υπερκείμενη λιθόπλινθος από τη στρώση «Θ», όλα προερχόμενα από τη βορειοανατολική γωνία του σηκού (Πίν. 85: 1). Πέραν αυτών στις άλλες γωνίες των πύργων παρατηρείται η χρήση αποκλειστικά αγελαίων λίθων. Ως αποτέλεσμα προβάλλουν κατά την έννοια του πάχους με τους αρμούς ώσεως, οπότε προκύπτει έντονη αντίθεση της αδρά κατεργασμένης επιφάνειας που περικλείεται από την αναθύρωση, ως προς τα πρόσωπα των υπόλοιπων λίθων με την επιμελή διάστικτη κατεργασία. Δεν αποκλείεται να υπήρξε μια στοιχειώδης μέριμνα μετριασμού της παραπάνω διαφοροποίησης με την εφαρμογή λεπτού επιχρίσματος, το οποίο θα εξομάλυνε τις χονδροειδώς λαξευμένες επιφάνειες, σφραγίζοντας έτσι παράλληλα και τις εμφανείς εντορμίες ένθεσης των οριζόντιων συνδέσμων⁵⁴⁰.

Καθώς το χορηγικό μνημείο διέθετε μόνο δύο γωνίες με λιθόπλινθους, ενώ στους πύργους προέκυπταν εκ των πραγμάτων τέσσερις, ενδεχομένως γι' αυτό το λόγο να εγκαταλείφθηκε σχεδόν αμέσως η απόπειρα αξιοποίησης των γωνιακών λίθων σε αντίστοιχες θέσεις, με αποτέλεσμα τα υπόλοιπα διαθέσιμα γωνιακά μέλη να τοποθετηθούν σε τυχαίες θέσεις στους πύργους.

⁵³⁹ Οι επιβεβαιωμένες περιπτώσεις λίθων σε αδιατάρακτα από σύγχρονες επεμβάσεις τμήματα των πύργων είναι: Bβ8.4, Bδ5.1, Nδ5.2, Nβ4.3.

⁵⁴⁰ Τα όποια ίχνη από αυτό το υποθετικό στρώμα επιχρίσματος των αρμών ώσεως ίσως είχαν χαθεί ήδη από την εποχή που οικοδομήθηκε ο εξωτερικός μανδύας στους πύργους, από την έκθεσή τους στις καιρικές συνθήκες. Άλλωστε ακόμη και τα ίχνη από το πολύ οψιμότερο συνδετικό ασβεστοκονίαμα, που χρησιμοποιήθηκε κατά την κατασκευή του μανδύα, έχουν σχεδόν χαθεί εντελώς από τα πρόσωπα των λίθων, εκτεθειμένα στη διάβρωση επί σχεδόν 170 χρόνια.

Όσον αφορά στον ανατολικό τοίχο των πύργων φαίνεται ότι καταβλήθηκε προσπάθεια, ώστε το οικοδομικό υλικό να είναι κατά το δυνατόν ομοιογενές ως προς τις διαστάσεις και τον τρόπο κατεργασίας των ορατών προσώπων. Τούτο τηρήθηκε με σχετική συνέπεια για τον νότιο πύργο, όπου αξιοποιήθηκαν κυρίως μέλη από το χορηγικό μνημείο. Επιπλέον, κρίνοντας από την υφιστάμενη κατάσταση διατήρησης του τοίχου, οι λίθοι από άλλα σύνολα εντοπίζονται κατά κύριο λόγο ομαδοποιημένοι σε μία στρώση (Να3).

Στον βόρειο πύργο επίσης διαπιστώνεται σε μεγάλο ποσοστό η συστηματική περισυλλογή λίθων από ένα κτήριο δότη προς επανάχρηση στον ανατολικό τοίχο, οι οποίοι τοποθετούνται ομαδοποιημένοι σε στρώσεις με ελάχιστες παρεμβολές «ξένου» υλικού. Οι λιγότες λιθόπλινθοι από το μνημείο του Νικίου ενσωματώθηκαν στους χαμηλότερους δόμους, μαζί με λίθους που φέρουν όμοια διάστικτη κατεργασία στα πρόσωπά τους και προέρχονται από άλλα, άγνωστα σύνολα.

Για τον θυραίο τοίχο του Δυτικού Πυλώνα, που είναι σχεδόν εξολοκλήρου μαρμάρινος, θα πρέπει να ήταν πολύ δυσκολότερη η εύρεση του κατάλληλου οικοδομικού υλικού από έναν και μόνο δότη, οπότε αναπόφευκτα τα αναχρησιμοποιημένα μέλη προέρχονται από πλειάδα μνημείων.

Η ποικίλη προέλευση του οικοδομικού υλικού στις παραπάνω ενότητες αναπόφευκτα έχει αντίκτυπο στον τρόπο δομής των τοίχων. Τα μήκη των λίθων δεν εμπίπτουν στο ίδιο εύρος σε όλες τις στρώσεις, επομένως οι κάθετοι αρμοί δεν κατανέμονται κατά το ισόδομο σύστημα, αντίθετα σε αρκετές περιπτώσεις απαντώνται πολύ κοντά μεταξύ τους. Φαίνεται λοιπόν ότι δόθηκε προτεραιότητα στην τήρηση των οριζόντιων στρώσεων. Καθώς όμως τα ύψη μελών που γειτνιάζουν δεν είναι πάντοτε απόλυτα συμβατά, το συνεργείο κατέφυγε σε στοχευμένες απολαξεύσεις για την επίτευξη ενός ενιαίου επιπέδου έδρασης των υπερκείμενων λίθων.

Σε κάθε περίπτωση ο επιμήκης ανατολικός τοίχος του Δυτικού Πυλώνα της Ακρόπολης διαπιστώνεται ότι δε χαρακτηρίζεται από την ίδια επιμέλεια, όσον αφορά στον τρόπο δομής σε σχέση με τις τρεις εξωτερικές όψεις των πύργων. Τούτο οφείλεται αφενός στην επανάχρηση λίθων από ποικίλα σύνολα, αφετέρου στην απόφαση του συνεργείου να μην τεμαχίζει λίθους σε μήκη τέτοια, που να προκύπτει ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας.

Λιθοξοϊκή κατεργασία

Οι περιπτώσεις αναλάξευσης αρχιτεκτονικών μελών του χορηγικού μνημείου στο πλαίσιο αναχρησιμοποίησής τους είναι σχετικά λίγες, αλλά χαρακτηριστικές. Από τα ίχνη λιθοξοϊκής κατεργασίας διακρίνονται δύο τύποι εργαλείου: Χοντρό βελόνι ή κάποιο είδος μυτερού λατομικού τύκου και ένα λεπτότερο βελονάκι. Το πρώτο αφορά σε αδρή κατεργασία προσώπου ή τεμαχισμό λίθου και το δεύτερο σε σχετικά πιο επιμελημένες επιφάνειες, που προορίζονταν είτε να είναι εμφανείς είτε σε επαφή με άλλο λίθο.

Το επιστύλιο Θ2.4 αποτελεί μια χαρακτηριστική περίπτωση συνδυασμού χρήσης των δύο εργαλείων (Πίν. 85: 2). Προκειμένου να ενσωματωθεί στον θυραίο τοίχο της πύλης, το μέλος χρειάστηκε να βραχυνθεί κατά 35 cm. Ο νέος αρμός ώσεως που προέκυψε, μιμείται στο βαθμό του εφικτού τον αρχικό, καθώς διαθέτει αναθύρωση. Ωστόσο η τελική επιφάνεια έχει διαμορφωθεί με κάθετα και οριζόντια χτυπήματα από λεπτό βελόνι, ενώ στην υπόλοιπη έκταση παρατηρούνται, με σημαντική αραιώση, διαγώνια γραμμικά ίχνη από χοντρό βελόνι⁵⁴¹. Ίδια ακριβώς κατεργασία με την προηγούμενη σημειώνεται στο μαρμάρινο μέλος NK4958 με το συμφυές επίκρανο παραστάδος (Πίν. 85: 6). Ο λίθος, αν και δεν είναι εντοιχισμένος στην πύλη Beulé, βρέθηκε στον άμεσο περίγυρό της.

Οι μαρμάρινες παραστάδες της πύλης, πάλαι ποτέ επιτοίχια επιστύλια του θυραίου τοίχου στο χορηγικό μνημείο, είναι η μόνη περίπτωση όπου γίνεται αντιληπτή η κατεργασία των επιφανειών, οι οποίες προορίζονταν να είναι ορατές. Τα δύο μέλη έφεραν στην άνω απόληξή τους οριζόντια ταινία σε μικρή προεξοχή μαζί με δωρικό κυμάτιο, τα οποία απολαξέυτηκαν και η τελική επιφάνεια διαμορφώθηκε από πυκνά χτυπήματα ενός σχετικά λεπτού βελονιού, χωρίς καμία περαιτέρω μέριμνα λείανσης (Πίν. 53: 3, 5)⁵⁴².

Εκτός από τα μάρμαρα, παρατηρούνται αναλαξεύσεις και στα πώρινα μέλη. Κρίνοντας από τους ορθοστάτες στη ΝΔ και ΒΔ γωνία του νότιου πύργου, φαίνεται πως σε κάποια από τα μέλη που προορίζονταν να είναι γωνιακά, λαξευόταν στο εσωτερικό τους πρόσωπο μια κατακόρυφη κατεργασία μικρού σχετικά βάθους⁵⁴³ και πλάτους ίσου με το πάχος, η οποία εξυπηρετούσε την εγκάρσια σύνδεση των τοίχων ανά στρώση. Έχοντας αυτό το στοιχείο υπόψη, δύνανται να ταυτιστούν επίσης ακόμη δύο αντίστοιχοι λίθοι, σήμερα παρατοποθετημένοι, οι Νδ1.3 και Νδ3.3, των οποίων η αρχική θέση ήταν στις δύο εξωτερικές γωνίες του νότιου πύργου (Πίν. 85: 3)⁵⁴⁴. Ένα ακόμη σχετικά παράδειγμα αποτελεί ο Νδ6.2 στην πρώτη στρώση τοιχοβάτη, όπου η βόρεια παρειά του αναλαξεύτηκε κατά 4 cm, ώστε να συναρμόσει καλύτερα με τον μασχαλιαίο Νδ6.1.

⁵⁴¹ Παρόμοια κατεργασία με βελόνι σημειώνεται στην πίσω αφανή έδρα των σωζόμενων μαρμάρινων λιθόπλινθων από την πύλη της υστερορωμαϊκής οχύρωσης του ιερού της Ελευσίνας στα Μεγάλα Προπύλαια, βλ. (Ζιρώ, 1991, 282 και Πίν. 116β).

⁵⁴² Η ίδια αντιμετώπιση των ορατών επιφανειών σημειώνεται στο Τετράκογχο εντός της Βιβλιοθήκης του Αδριανού. Τα στενά μέτωπα κάποιων γωνιακών λίθων φέρουν κατεργασία με βελονάκι, χωρίς ωστόσο το τελικό αποτέλεσμα να είναι λείο. Πρόκειται όμως για ουσιώδη μέριμνα, ώστε κοινές λιθόπλινθοι από το κτήριο αρχικής προέλευσης να μετατραπούν σε γωνιακές.

⁵⁴³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο ορθοστάτης Νδ4.5 στη ΝΔ γωνία του νότιου πύργου, ο οποίος προβάλλει στη νότια όψη με μειωμένο πάχος 55 cm λόγω της επικοπής. Στον Νβ4.4 στη ΒΔ γωνία το βάθος είναι μικρότερο, περί το 1 cm.

⁵⁴⁴ Ο Νδ1.3 με βάση τη θέση της επικοπής στα αριστερά του εσωτερικού μετώπου ανήκει στη ΝΔ γωνία στη στρώση «Θ», πάνω από τη στέψη των οθροστατών. Ο Νδ3.3, από τη στρώση της στέψης, φέρει την επικοπή στα δεξιά του εσωτερικού προσώπου, οπότε αντιστοιχεί στη ΒΔ γωνία. Σήμερα όμως εκεί υπάρχει ήδη ένας λίθος με υποτομή και μάλιστα με επικοπή, ο οποίος ωστόσο αποτελεί προϊόν αναστήλωσης. Όπως φαίνεται από τη φωτογραφία του 1880 (Τσιποπούλου, 2008, 4 Εικ. 1) ο εκεί γωνιακός λίθος είχε διαρραγεί, οπότε αντικαταστάθηκε από άλλον ακέραιο, τον Νδ3.1.

Δύο επιπλέον περιπτώσεις κατακόρυφης κατεργασίας διαπιστώνονται σε δύο λίθους, τους Να2.3 και Να2.5, προερχόμενους από τον θυραίο τοίχο του χορηγικού μνημείου. Το πλάτος του λαξεύματος και στις δύο περιπτώσεις είναι περί τα 27 cm, το βάθος 4-5 cm και η κατεργασία έγινε με βελόνι (Πίν. 85: 4). Στον Να2.3 η επικοπή παρέμεινε ημιτελής, καθώς υφίσταται μεν ο οδηγός του λαξεύματος σε όλο το ύψος του λίθου, αλλά η αφαίρεση υλικού σταμάτησε έχοντας καλύψει μόνο τα 2/3 της απαιτούμενης επιφάνειας. Η αναλάξευση του Να2.5 μπορεί ίσως να ερμηνευθεί. Ο λίθος είναι έτσι τοποθετημένος στον ανατολικό τοίχο του νότιου πύργου, που εξέχει από το εξωτερικό μέτωπο του βόρειου τοίχου κατά 27 cm. Ως αποτέλεσμα το πρόσωπο του λίθου εξέχει κατά 5 cm από την εξωτερική παρειά της όψης του θυραίου τοίχου. Ως εκ τούτου η ασυμφωνία των επιφανειών λύνεται με την επικοπή (Πίν. 78: 2). Το αντίστοιχο λάξευμα στον Να2.3 παραμένει δυσερμήνευτο. Ενδεχομένως ο λίθος να προοριζόταν για τη θέση του Να2.5, μπορεί όμως να απορρίφθηκε στην πορεία.

Συμπερασματικά, η λιθοξοϊκή κατεργασία φαίνεται να περιορίστηκε κατ' οικονομία στα απολύτως απαραίτητα σημεία, αποκλειστικά για την προσαρμογή συγκεκριμένων λίθων στη νέα κατασκευή. Ενδεχομένως ό,τι κοντινότερο προς τις αρχαίες λείες επιφάνειες, που μπόρεσαν να πετύχουν οι λιθοξοί, ήταν η κατεργασία με βελονάκι στους παραστάτες της πύλης. Υπό αυτή την οπτική μπορεί ίσως να ερμηνευτεί η απροθυμία αναλάξευσης όσων επιφανειών ώσεως πρόβαλλαν στις γωνίες ως είχαν, με τις αναθυρώσεις και την αδρή κατεργασία του 4^{ου} αι. π.Χ. Τα πιθανά αίτια είναι είτε η απουσία σχετικής πρόθεσης και ευαισθησίας είτε η έλλειψη της τεχνογνωσίας και των μέσων για να επιτευχθεί ένα ικανοποιητικό αποτέλεσμα μίμησης της αρχαίας επιφάνειας. Τέλος, σύμφωνα με τις παραπάνω παρατηρήσεις, η υστερορρωμαϊκή πύλη και οι πύργοι είτε στην υφιστάμενη μορφή είτε σε μια υποθετική προγενέστερη, θα απαρτίζονταν αποκλειστικά από μέλη σε επανάχρηση. Μάλλον θα πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να χρησιμοποιήθηκαν νέοι λίθοι σε οποιοδήποτε μέρος του δυτικού πυλώνα με λαξευμένες αρχιτεκτονικές μορφές σε αντιγραφή ή μίμηση αυτών από το μνημείο του Νικίου⁵⁴⁵.

Καταβίβαση και ανύψωση αρχιτεκτονικών μελών

Σχεδόν όλα τα αρχιτεκτονικά μέλη από το μνημείο του Νικίου φέρουν στην άνω έδρα τους εντορμιά ένθεσης για λύκο «ελληνικού» τύπου με χαρακτηριστική διατομή ορθογώνιου τραπεζίου⁵⁴⁶. Πέραν αυτής δε σημειώνεται κανενός είδους άλλο αντίστοιχο λάξευμα στους λίθους που βρίσκονται ενσωματωμένοι στην

⁵⁴⁵ Αντίθετα δηλαδή με ό,τι έχει παρατηρηθεί στα προγενέστερα «περιπλανώμενα» κτήρια της αρχαίας Αγοράς, όπου π.χ. στο ναό του Άρεως λαξεύτηκαν εξαρχής μερικές φατνωματικές πλάκες (Dinsmoor, 1940, 42) ή στον Βορειοδυτικό ναό έγινε λάξευση των ραβδώσεων στους ημιτελείς αράβδωτους κορμούς κιόνων από τον Θορικό, ενώ για τις ανάγκες του ίδιου έργου ένα αντίθημα επιστυλίου, όπως επίσης κι ένα επίκρανο παραστάδος κατασκευάστηκαν εξαρχής σε πεντελικό μάρμαρο αντί Αγρυλέζας αντιγράφοντας κατά το δυνατόν πιστότερα τις διατομές των κυματίων του προτύπου τους, βλ. (Thompson, 1960, 342), (Dinsmoor Jr., 1982, 413, 416, 418, 419 Εικ. 8). Βέβαια την εποχή της μεταφοράς των δύο κτηρίων τα συνεργεία λιθοξόνων είχαν κατακτήσει μια πολύ υψηλή στάθμη ποιότητας στην κατεργασία του μαρμάρου, η οποία αποκτήθηκε επί σειρά γενεών στα μεγάλα οικοδομικά προγράμματα που έλαβαν χώρα στην Αθήνα την εποχή του Αυγούστου (1^{ος} αι. π.Χ.) και μετέπειτα επί Αδριανού (2^{ος} αι. μ.Χ.), βλ. σχετικά (Σπετσιέρη-Χωρέμη, 2000, 169-171, 181-182).

⁵⁴⁶ Βλ. Μέρος Α', Ανυψωτικά μέσα.

υστερορρωμαϊκή πύλη ή στον άμεσο περίγυρό της. Τούτο μαρτυρεί ότι κατά τις εργασίες οικοδόμησης της υστερορρωμαϊκής πύλης, η αναβίβαση των λίθων στην επιθυμητή θέση έγινε με την ένθεση λύκου⁵⁴⁷ στις ήδη υπάρχουσες εντορμίες του 4^{ου} αι. π.Χ., αποφεύγοντας έτσι τη λάξευση νέων υποδοχών, γεγονός που συνιστά ενδιαφέρουσα απόκλιση από τη συνήθη πρακτική⁵⁴⁸. Για να συμβεί όμως αυτό, υπήρχε μια ουσιώδης προϋπόθεση: Ο λύκος ρωμαϊκού τύπου αποτελείται από τρία ελάσματα, δύο σφηνοειδή και ένα ορθογώνιο, καθώς η διατομή του έχει το σχήμα τραπεζίου ή «καμπάνας». Προκειμένου να αξιοποιηθούν αυτούσιες οι υφιστάμενες εντορμίες, θα έπρεπε να χρησιμοποιούνται κατά περίπτωση μόνο τα δύο από τα τρία μεταλλικά στοιχεία του λύκου. Γι' αυτό το σκοπό δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο να κατασκευάστηκαν επί τούτου σε σιδηρουργείο λύκοι με τις κατάλληλες διαστάσεις, ώστε να είναι συμβατοί με τις υπάρχουσες υποδοχές⁵⁴⁹.

Η ακριβής διαδικασία καταβίβασης των αρχιτεκτονικών μελών κατά τη διάλυση του χορηγικού μνημείου είναι άγνωστη. Δεν μπορεί να αποκλειστεί απόλυτα το ενδεχόμενο να χρησιμοποιήθηκαν τροχαλίες με σχοινιά, οπότε να αξιοποιήθηκαν πρώτα σε αυτή τη φάση του έργου οι υφιστάμενες εντορμίες για λύκο⁵⁵⁰. Φαίνεται όμως πιθανότερο το συνεργείο να κατέφυγε σε πιο πρακτικές και γρήγορες λύσεις, απλώς υιοθετώντας τη ρίψη των λίθων στο έδαφος⁵⁵¹. Προκειμένου να μετριαστεί η ένταση της πρόσκρουσης, ίσως να είχε μεταφερθεί γύρω από το μνημείο ικανή ποσότητα άμμου, δημιουργώντας ένα παχύ στρώμα, το οποίο θα απέτρεπε τη σοβαρή θραύση ακμών ή άλλων ευαίσθητων στοιχείων⁵⁵². Ας σημειωθεί ότι ο Dinsmoor στη

⁵⁴⁷ Με δεδομένο ότι δε βρέθηκε κανένα άλλο είδος λαξεύματος σε οποιαδήποτε από τις πλευρές των αρχιτεκτονικών μελών, η χρήση του λύκου ως ανυψωτικού μέσου είναι βέβαιη. Ας σημειωθεί ότι στο έργο της επισκευής του Παρθενώνα, το οποίο είναι εξακριβωμένα μεταγενέστερο από την υστερορρωμαϊκή πύλη, ανοίχθηκαν εντορμίες υποδοχής λύκου τόσο σε μαρμάρινα μέλη που προορίζονταν για τη δυτική θύρα (Κορρές, 1994α, 61), όσο και στους σπονδύλους δωρικών κιόνων στο εσωτερικό του σηκού (Λαμπρινού, 2015, 196).

⁵⁴⁸ Σε άλλα παραδείγματα παρατηρείται η λάξευση νέων εντορμιών για ένθεση λύκου «ρωμαϊκού» τύπου, πλάι στις προϋφιστάμενες, οι οποίες είχαν διατομή ορθογωνίου τραπεζίου για υποδοχή λύκου του «ελληνικού» τύπου. Η λιθόπλινθος από μάρμαρο Υμηττού ενσωματωμένη σε γ' χρήση στο καθολικό της μονής του Τάγματος των Ιεροσολύμων στην Πλάκα, αποτελεί μια πολύ χαρακτηριστική περίπτωση από την Αθήνα. Αντίστοιχα παραδείγματα από την Ιεράπολη της Μ. Ασίας παραθέτει ο (Ismaelli, 2013, 31-32, 31 Εικ. 30: d, e).

⁵⁴⁹ Κατά πάσα πιθανότητα η συγκεκριμένη απόφαση θα είχε ληφθεί μόνο αφότου είχε προχωρήσει η αποσυναρμολόγηση του μνημείου σε τέτοιο βαθμό, που ο Ρωμαίος αρχιτέκτων να είχε αντιληφθεί ότι όλοι οι λίθοι από την ανωδομή του κτηρίου φέρουν εντορμίες για υποδοχή λύκου.

⁵⁵⁰ Σε αυτή την περίπτωση η λήψη της απόφασης για την τροποποίηση του τυπικού ρωμαϊκού λύκου θα πρέπει να έγινε ήδη κατά την αποξήλωση των κορυφαίων στρώσεων στα αετώματα και στα πλευρικά γείσα του κτηρίου, με στόχο την καταβίβαση των συγκεκριμένων μελών και όχι σε προχωρημένο στάδιο της αποσυναρμολόγησης, βλ. προηγούμενη υποσημείωση.

⁵⁵¹ Η συγκεκριμένη υπόθεση είναι επίσης συμβατή με την τυχαία εμφάνιση του δηλωτικού γράμματος της εκάστοτε στρώσης, το οποίο εμφανίζεται είτε στο εξωτερικό είτε στο εσωτερικό πρόσωπο κάθε λιθόπλινθου, οπότε σχετίζεται με το ποια πλευρά ήταν ορατή αμέσως μετά τη ρίψη του λίθου από τη θέση του. Σε περίπτωση ελεγχόμενης καταβίβασης με σχοινιά, το συνεργείο θα είχε πιθανότατα καταλήξει σε μια τυποποιημένη αλληλουχία κινήσεων, η οποία θα κατέληγε στην «προσγείωση» κάθε λίθου στο έδαφος με τον ίδιο τρόπο.

⁵⁵² Τούτη η διαδικασία ίσως ακολουθήθηκε κατά τη διάλυση του Νοτιοανατολικού ναού στην αρχαία Αγορά μετά την επιδρομή των Ερούλων, προκειμένου τα μέλη του να αξιοποιηθούν στην ανέγερση του εσωτερικού υστερορρωμαϊκού οχυρωματικού περιβόλου. Κατά τον (Dinsmoor Jr., 1982, 429) ένα

διάρκεια του αρχαιολογικού καθαρισμού της θεμελίωσης βρήκε δύο μικρά θραύσματα δωρικού κυμάτιου από τις στέψεις του αντιθήματος επιστυλίου στην πρόσταση και από του οριζόντιου γείσου της δυτικής όψης⁵⁵³, τα οποία αποτελούν ενδείξεις ότι στην αποσυναρμολόγηση του χορηγικού μνημείου δεν αποφεύχθηκαν κάποιες αστοχίες κατά την καταβίβαση των μελών.

Επανάχρηση μεταλλικών συνδέσμων

Μαζί με την επανάχρηση λιθόπλινθων από το χορηγικό μνημείο διαπιστώθηκε επιπλέον η ανακύκλωση αυτούσιων των οριζόντιων συνδέσμων μορφής διπλού T, οι οποίοι μολυβδοχοήθηκαν εκ νέου στις ήδη υπάρχουσες εντορμίες. Κατ' αυτό τον τρόπο έγινε σημαντική εξοικονόμηση ενέργειας, χρόνου και πόρων από τη δαπανηρή διαδικασία τήξης του μετάλλου, της μόρφωσης καινούργιων συνδέσμων σχήματος Π και της λάξευσης των υποδοχών τους στους λίθους⁵⁵⁴. Η αφαίρεση του μετάλλου γινόταν προσεκτικά κατά την αποσυναρμολόγηση του μνημείου με διεύρυνση των εντορμιών υποδοχής συνδέσμου διπλού T στο τμήμα που αντιστοιχεί στην κεφαλή⁵⁵⁵, στοιχείο που παρατηρείται συστηματικά σε όλα σχεδόν τα αρχιτεκτονικά μέλη, ακόμη και σε αυτά που δε βρίσκονται σήμερα ενσωματωμένα στον δυτικό πυλώνα της Ακρόπολης. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι λήφθηκε μέριμνα μόνο για την οριζόντια σύνδεση των λίθων και όχι εξίσου για την κατακόρυφη, κάτι που είναι μάλλον αναμενόμενο, αφού οι λιθόπλινθοι του σηκού ούτως ή άλλως δε διέθεταν γόμφους, οπότε αυτοί φαίνεται πως επίσης αγνοήθηκαν για τα μαρμάρινα μέλη του δωρικού θριγκού⁵⁵⁶.

Η ύπαρξη συνδέσμων τους πύργους της υστερορρωμαϊκής πύλης έγινε γνωστή ήδη από τις ανασκαφές του Beulé. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του, μαζί με τον Leboteux, εξέτασαν σε διάφορες χρονικές στιγμές κάθε σπασμένο λίθο ή ανοιγμένο αρμό στους πύργους, όπου εντόπισαν σιδηρά διπλά T μαζί με το μολύβι τους καλά προσαρμοσμένα μέσα σε επιδέξια λαξευμένες εντορμίες⁵⁵⁷. Παρά τις δραστικές

θραύσμα επιστυλίου βρέθηκε κατά χώραν μπροστά στον ναό πάνω σε μια αμμώδη επίχωση και πιθανόν το μέλος έσπασε κατά την κατεδάφιση.

⁵⁵³ (Dinsmoor Papers, A3. The Foundations).

⁵⁵⁴ Όπως π.χ. συνέβη στην περίπτωση του Βορειοδυτικού ναού και συγκεκριμένα στα αντιθήματα του επιστυλίου, όπου συνυπάρχουν οι εντορμίες για υποδοχή συνδέσμων μορφής διπλού T με αυτές σχήματος Π (Dinsmoor Jr., 1982, 412). Η ίδια παρατήρηση γίνεται επίσης στην αναχρησιμοποιημένη λιθόπλινθο υμήττειου μαρμάρου στο καθολικό της μονής του Τάγματος των Ιεροσολύμων στην Πλάκα.

⁵⁵⁵ (Dinsmoor Papers, C. Construction). Η εφαρμογή της ίδιας ακριβώς τεχνικής διαπιστώνεται από τον (Dinsmoor, 1940, 49) σε λίθους ευθυνηρίας από τον ναό του Άρεως στη Αγορά, για την οποία μάλιστα παραθέτει ως αντίστοιχο παράδειγμα τα ενσωματωμένα μέλη από το μνημείο του Νικίου στην πύλη Beulé, αλλά και μια κατά πολύ παλαιότερη περίπτωση, σε μέλη του Προπαρθενώνα, που βρίσκονται ενσωματωμένα στον Παρθενώνα.

⁵⁵⁶ Η ίδια πρακτική παρατηρείται στην περίπτωση του βωμού του Διός Αγοραίου, όπου έγινε επανάχρηση μόνο των οριζόντιων συνδέσμων και όχι των γόμφων κατά την αποσυναρμολόγηση της κατασκευής στη νέα της θέση βλ. (Stillwell, 1933, 143-144).

⁵⁵⁷ (Beulé, 1853, 109) Πολλές από τις «ανατομικές» παρατηρήσεις του για τους τοίχους φαίνεται πως έγιναν χάρη σε ένα λαγούμι, που διάνοιξαν οι Έλληνες κατά την πολιορκία της Ακρόπολης το 1822, το οποίο είχε παραβιάσει τους πύργους, αλλά όπως αναφέρει στη συνέχεια: «Ό,τι όμως χάλασε την ομορφιά της αρχιτεκτονικής, εν τέλει μας επέτρεψε να διεισδύσουμε στο μυστικό...». Οι παρατηρήσεις

μετασκευές των πύργων στα τέλη του 19^{ου} αι., οι παρατηρήσεις του Beulé επιβεβαιώνονται στα αδιατάρακτα των τοίχων και συγκεκριμένα στα σημεία όπου έχουν ανοίξει οι αρμοί μεταξύ των λίθων⁵⁵⁸.

Στον νότιο πύργο διαπιστώθηκε η ύπαρξη άθικτων συνδέσμων στην πρώτη⁵⁵⁹ και δεύτερη στρώση τοιχοβάτη⁵⁶⁰, στους ορθοστάτες⁵⁶¹ αλλά και σε παραποποιημένες λιθόπλινθους των υπερκείμενων στρώσεων (Πίν. 86: 1-4)⁵⁶². Στον βόρειο πύργο εντοπίστηκε ένας κομμένος σύνδεσμος σε ανοιγμένο αρμό στη στρώση των ορθοστατών⁵⁶³, όπως επίσης ακόμη δύο ακέραιοι μεταξύ λιθόπλινθων⁵⁶⁴. Οι δύο τελευταίες περιπτώσεις έχουν ειδικό ενδιαφέρον. Στο ένα ζεύγος λίθων, ο ένας προέρχεται με βεβαιότητα από τη στρώση «Η», αλλά βρίσκεται τοποθετημένος στον δόμο «Θ» και ακολουθείται από ένα μέλος, που βάσει ύψους αντιστοιχεί σε αυτόν. Οι λιθόπλινθοι του έτερου ζεύγους έχουν αποδοθεί, σύμφωνα με το ύψος τους, στον δόμο «Ζ», παρ' όλα αυτά εντοπίζονται στη στρώση «Η». Όπως έχει αναφερθεί πρωτύτερα, η παραποποίηση λίθων κυρίως στη βόρεια αλλά και στη δυτική όψη του βόρειου πύργου μπορεί να ερμηνευθεί, υποθέτοντας ότι μεσολάβησε μια ανακατασκευή του, ύστερα από μερική κατάρρευση της ανωδομής του στην περιοχή της βορειοδυτικής γωνίας. Εάν πράγματι συνέβη κάτι τέτοιο, το συνεργείο όχι μόνο αποκατέστησε τις τοιχοποιίες, χρησιμοποιώντας πάλι τις λιθόπλινθους από το μνημείο του Νικίου, αλλά προέβη επίσης σε επανατοποθέτηση των μεταλλικών συνδέσμων, κρίνοντάς τη πιθανόν ως ένα αναγκαίο μέτρο για την ευστάθεια της κατασκευής.

Όσον αφορά στους ανατολικούς τοίχους, οι οποίοι κλείνουν τους πύργους προς το εσωτερικό της Ακρόπολης, κρίνεται αμφίβολη η χρήση οριζόντιων συνδέσμων. Στον βόρειο πύργο, στον διαθέσιμο προς εξέταση αρμό μεταξύ των λιθόπλινθων Βα9.2, Βα9.3 –οι οποίες μάλιστα προέρχονται από τον δόμο «Ε» του χορηγικού μνημείου– δε διακρίνονται κατάλοιπα μετάλλου στις εντομίες. Στον νότιο πύργο, τουλάχιστον για τις ανώτερες στρώσεις Να1 και Να2, αποτελούμενες από μέλη του θυραίου τοίχου του μνημείου του Νικίου, μπορεί να λεχθεί με βεβαιότητα ότι δεν υφίστανται

του ωστόσο τον αποπροσανατόλισαν εντελώς, καθώς θεώρησε ότι οι πύργοι χτίστηκαν στην κλασική εποχή.

⁵⁵⁸ Αρκετοί από τους μεταλλικούς συνδέσμους σήμερα είναι κομμένοι, εξαιτίας της περαιτέρω διεύρυνσης των αρμών λόγω καθιζήσεων, οι οποίες εκδηλώθηκαν μετά την αφαίρεση του οθωμανικού μανδύα.

⁵⁵⁹ Στους αρμούς μεταξύ των Νβ6.3-Νδ6.1.

⁵⁶⁰ Στους αρμούς μεταξύ των Νδ5.5-Νδ5.6, Νδ5.6-Νν5.6 (κομμένος), Νδ5.1-Νδ5.2-Νδ5.3 (κομμένοι). Μάλιστα οι Νδ5.1 και Νδ5.2 ενώνονται με ζεύγος συνδέσμων, με αξονική απόσταση μεταξύ τους 8 cm.

⁵⁶¹ Στους αρμούς μεταξύ των Νδ4.3-Νδ4.4-Νδ4.5 (κομμένος) και στην ανατολική εντομία του Νν4.5 σώζεται το ήμισυ του συνδέσμου.

⁵⁶² Στην ακέραιη λιθόπλινθο Νβ2.2 από τον δόμο «Θ» σώζεται ο σύνδεσμος σε όλο το μήκος του, με το ένα σκέλος του Τ να προεξέχει ελεύθερο από την εντομία. Επίσης στην ανατολική εντομία του Νν3.6, από το δόμο «Ζ», σώζεται ακόμη μέσα της το ήμισυ του συνδέσμου, ενώ κατάλοιπα σιδήρου εντοπίζονται και στην εγκάρσια εντομία του λίθου στέγης Νν3.5.

⁵⁶³ Στο ζεύγος Βδ9.4-Βδ9.5.

⁵⁶⁴ Ββ6.3-Ββ6.4 και Ββ7.3-Ββ7.2.

οριζόντιοι σύνδεσμοι μεταξύ των λίθων, μερικοί από τους οποίους έχουν τοποθετηθεί ανάποδα⁵⁶⁵.

Εστιάζοντας τέλος στον θυραίο τοίχο του δυτικού πυλώνα, τα σημεία όπου μπορεί κανείς να ελέγξει τους κάθετους αρμούς είναι ελάχιστα, επομένως είναι δύσκολο να εξαχθεί ένα ασφαλές συμπέρασμα για τη χρήση ή μη μεταλλικών συνδέσμων. Στην ανώτερη στρώση, που απαρτίζεται από τα μαρμάρινα αντιθήματα επιστυλίου από το χορηγικό μνημείο, σε όλα τα μέλη οι εντορμίες έχουν διπλές κεφαλές, απόδειξη ότι το μέταλλο αφαιρέθηκε προσεκτικά. Ωστόσο στο Θ1.2 στη βόρεια εντορμία υφίστανται ακόμη ίχνη σιδήρου, ενώ στη νότια ο σύνδεσμος βρίσκεται στη θέση του κομμένος. Ομοίως στη νότια εντορμία του Θ1.4 εντοπίζεται ακόμη ένας σύνδεσμος με το μολύβι του, σωζόμενος κατά το ήμισυ, ο οποίος λόγω της θέσης του θα εξασφάλιζε πιθανώς τη σύνδεση του μέλους με τον νότιο τοίχο του νότιου πύργου (Πίν. 86: 5). Οι στρώσεις του οριζόντιου γείσου και του δωρικού θριγκού στην πύλη έχουν ερμητικά κλειστούς αρμούς, ενώ η άνω παρειά των λίθων τους είναι τελείως αφανής, επομένως δεν μπορούν να αποσαφηνίσουν περαιτέρω τα πράγματα. Στις κατώτερες στρώσεις η μόνη θετική ένδειξη της εκεί χρήσης οριζόντιων συνδέσμων εντοπίζεται χάρη σε μια θραύση μεταξύ των υμήττειων μαρμάρων Θ15.4, Θ15.5. Τα δύο κομμάτια προέρχονται από διαφορετικά σύνολα⁵⁶⁶, ωστόσο διακρίνεται σαφώς μεταξύ τους εντορμία ένθεσης συνδέσμου διπλού T, ο οποίος έχει πλέον διαρπαγεί, αφήνοντας πίσω του κατάλοιπα σκουριάς (Πίν. 86: 6).

Μακροσκοπικά ο εσωτερικός και ο εξωτερικός υστερορρωμαϊκός περίβολος φέρουν τα ίδια χαρακτηριστικά, όσον αφορά στον τρόπο δομής και την κατασκευή. Το μόνο πιθανό στοιχείο της μεταξύ τους διαφοροποίησης είναι κατά τον Τραυλό η παρουσία οριζόντιων συνδέσμων στους λίθους του Βαλεριάνειου τείχους⁵⁶⁷. Τούτο το στοιχείο δύναται ενδεχομένως να εξηγήσει τη μεταστροφή του ως προς τη χρονολόγηση της υστερορρωμαϊκής πύλης στην Ακρόπολη. Αρχικά θεωρεί πιθανότερη την οικοδόμησή της λίγο μετά την επιδρομή των Ερούλων, ωστόσο επισημαίνει σε υποσημείωση ότι μια προσεκτικότερη εξέταση της κατασκευής της πύλης ίσως αποδείξει ότι χτίστηκε στα χρόνια του αυτοκράτορα Βαλεριανού⁵⁶⁸. Έπειτα, πιθανώς έχοντας υπόψη του τις παρατηρήσεις του Beulé⁵⁶⁹, να προέβη σε επιτόπου αυτοψία στον δυτικό πυλώνα και να διαπίστωσε την ύπαρξη οριζόντιων συνδέσμων στους πύργους, οπότε να αναθεώρησε στη συνέχεια τη χρονολόγησή του επί Βαλεριανού⁵⁷⁰.

⁵⁶⁵ Τούτο μαρτυρείται από τις εντορμίες συνδέσμων, οι οποίες απαντώνται στην κάτω παρειά των λίθων. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο Na2.3.

⁵⁶⁶ Ο ένας λίθος φέρει διακοσμητική υποτομή στο κάτω μέρος του, ενώ ο άλλος προεξέχουσα ύβωση στο ίδιο σημείο.

⁵⁶⁷ (Θρεψιάδης & Τραυλός, 1961-1962, 12), όπου κάνει λόγο για «...διαφοράν, μικράν αλλ' ουσιαστικήν», ενώ στο (Travlos, 1988, 126), εκφράζεται μια μικρή αμφιβολία «...the only possible difference perhaps being the total absence of iron clamps such as are used in the Wall of Valerian» και γνωρίζει γενική αποδοχή έκτοτε, βλ. (Θεοχαράκη, 2015, 235).

⁵⁶⁸ (Τραυλός, 1960, 129 και σημ. 2).

⁵⁶⁹ (Beulé, 1853, 109).

⁵⁷⁰ (Travlos, 1971, 357), (Τραυλός, 1973, 220).

Η ύπαρξη συνδέσμων στην υστερορρωμαϊκή πύλη θα αποτελούσε ένα ακλόνητο στοιχείο για τη χρονολόγησή της, εάν το κριτήριο του Τραυλού δεν παρουσίαζε κάποιες ουσιώδεις αδυναμίες. Κατά τον Μπούρα⁵⁷¹ το πρόβλημα εστιάζεται στο ότι οι δύο οχυρώσεις είναι κατασκευασμένες από παλαιότερο οικοδομικό υλικό σε επανάχρηση, πράγμα που σημαίνει ότι εκ των πραγμάτων παρατηρούνται εντορμίες για συνδέσμους στους λίθους, οι οποίες ωστόσο είναι άγνωστης χρονολόγησης, δε σχετίζονται δηλαδή απαραίτητα με το τείχος, αλλά με την προηγούμενη χρήση τους⁵⁷². Συμπληρώνει ότι δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί με ασφάλεια το φαινόμενο της ανακύκλωσης των μεταλλικών συνδέσμων, αφού κατά κανόνα έχουν διαρπαγεί λόγω του πολύτιμου υλικού τους πολλούς αιώνες πρωτύτερα.

Το κριτήριο διάκρισης του Τραυλού παρουσιάζει μιαν ακόμη εγγενή αδυναμία: Η σύγκριση μεταξύ των δύο οχυρώσεων περιορίζεται στα διαθέσιμα κατάλοιπα, δηλαδή στα ορθογωνικά βάθρα έδρασης των πύργων και στα χαμηλότερα σωζόμενα τμήματα τείχους. Ενώ η απουσία συνδέσμων στον υστερορρωμαϊκό περίβολο, σε αντιδιαστολή με τον Βαλεριάνειο, θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως απότοκο της οικονομικής δυσπραγίας της Αθήνας λόγω της επιδρομής, είναι αναμενόμενο σε κομβικά σημεία της οχύρωσης, όπως στις κεντρικές πύλες και στους πύργους που τις πλαισίωναν, να διέθεταν περισσότερους οικονομικούς πόρους και να δινόταν μεγαλύτερη έμφαση στην ποιότητα της κατασκευής. Όπως διαπιστώθηκε νωρίτερα, οι λειτουργικοί χώροι στους ορόφους των πύργων, περικλείονταν από τοίχους τυπικού πάχους δύο ποδών. Δεν αποκλείεται για την κατασκευή τους, πέρα από τη χρήση από αρχαίων λίθων, να έγινε ανακύκλωση των μεταλλικών συνδέσμων τους για ενίσχυση της στατικής τους επάρκειας, όπως συνέβη στους πύργους της πύλης Beulé. Σε κάθε περίπτωση η εκτεταμένη χρήση μεταλλικών συνδέσμων σε οχυρώσεις είναι σπάνια⁵⁷³ και όπου παρατηρείται σε παραδείγματα της ύστερης αρχαιότητας, αφορά κατά κανόνα σε εστιασμένα σημεία ειδικού ενδιαφέροντος, όπως κύριες πύλες⁵⁷⁴.

⁵⁷¹ (Μπούρας, 2010, 32 και σημ. 92).

⁵⁷² Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει, ακολουθώντας τον συλλογισμό του και η (Θεοχαράκη, 2015, 235).

⁵⁷³ (Θεοχαράκη, 2015, 235 σημ. 158), η οποία αναφέρει ευρεία χρήση μεταλλικών συνδέσμων στις λιθόπλινθους των υστερορρωμαϊκών οχυρώσεων στη μεθόριο του ποταμού Δούναβη στην Κάτω Μοισία (σημερινή βόρεια Βουλγαρία και Σερβία) και στη Βόρεια Θράκη.

⁵⁷⁴ Μια σαφώς πρωιμότερη περίπτωση (1^{ος} αι. π.Χ.) είναι η βόρεια πύλη της Νικόπολης (Ζάμπας, 2007, 265). Το εγγύτερο χρονολογικά και γεωγραφικά παράδειγμα προς την υστερορρωμαϊκή πύλη της Ακροπόλεως είναι ο ύστερος αμυντικός περίβολος του ιερού της Δήμητρας στην Ελευσίνα, χρονολογούμενος στην εποχή του Βαλεριανού, όπου οι *in situ* σωζόμενες μαρμάρινες λιθόπλινθοι, οι οποίες διαμόρφωναν την οχυρή είσοδο στα Μεγάλα Προπύλαια, διαθέτουν εντορμίες για μεταλλικούς συνδέσμους σχήματος Π (Ζιρώ, 1991, 282, 288 Εικ. 140, Πίν. 116). Άλλα οψιμότερα παραδείγματα χρήσης συνδέσμων, επίσης σχήματος Π, εντοπίζονται στη Θεσσαλονίκη στη Ληταία πύλη και στους τέσσερις πύργους και στα μεταπύργια διαστήματα σε άμεση γειτνίαση με αυτή, κατασκευασμένα με υλικό σε β' χρήση προερχόμενο από το στάδιο της πόλης, χρονολογημένα στον 4^ο αι. μ.Χ. επί Θεοδοσίου Α' (Βελένης, 1998, 109, 161, 140 Εικ. 92, 93). Το ίδιο παρατηρείται επίσης και σε λίθους σε επανάχρηση από κυκλικό μνημείο στους δύο πύργους –ένας ημικυκλικού σχήματος σε κάτοψη και ο άλλος ορθογώνιος με τεταρτοκυκλική τη μία μόνο πλευρά του– που πλαισιώνουν τη Βορειοανατολική πύλη του φρουρίου του Εξαμίλιου τείχους στην Ισθμία και χρονολογούνται περί το 400-420 μ. Χ. επί Θεοδοσίου Β' (Gregory, 1993, 58, 70 Εικ. 11, 72 Εικ. 13).

Η καταστροφή της Αθήνας από την επιδρομή των Ερούλων δεν αποτελεί ουσιαστικό παράγοντα ριζικής αναθεώρησης ή εγκατάλειψης παγιωμένων κατασκευαστικών πρακτικών⁵⁷⁵. Η χρήση μεταλλικών συνδέσμων σε έργα που αξιοποιούν αρχιτεκτονικά μέλη σε επανάχρηση, διαπιστώνεται τόσο στην αποκατάσταση της εσωτερικής κιονοστοιχίας του Παρθενώνα⁵⁷⁶ μετά από μεγάλη πυρκαγιά, η οποία κατά γενική αποδοχή δε συνέβη πριν από το 267 μ.Χ., όσο και αρκετά οψιμότερα, στον 5^ο αι. μ.Χ. στην οικοδόμηση του Τετράκογχου⁵⁷⁷ εντός της Βιβλιοθήκης του Αδριανού⁵⁷⁸.

Συμπερασματικά, η παρουσία ανακυκλωμένων συνδέσμων στους πλευρικούς πύργους της υστερορωμαϊκής πύλης, φανερώνει ότι λήφθηκε ειδική μέριμνα για την εκτέλεση του έργου, σύμφωνα με τεχνικές προδιαγραφές αξιώσεων, οι οποίες τηρήθηκαν επιστρατεύοντας μια αποτελεσματική αλλά και οικονομική λύση. Ωστόσο δε δύναται να αποτελέσει ικανό κριτήριο για τη χρονολόγησή της.

⁵⁷⁵ Απόδειξη αποτελούν οι ποικίλες ομοιότητες στην κατασκευή μεταξύ του εξωτερικού (Βαλεριάνειου) και του εσωτερικού οχυρωματικού περιβόλου (Θεοχαράκη, 2015, 239-240).

⁵⁷⁶ Βλ. (Κορρές, 1994β, 141-146). Χρήση συνδέσμων για τα επιστύλια και για τις παραστάδες, γόμφων για την πάκτωση των κιόνων στο δάπεδο του σηκού (Τραυλός, 1973, 228, 231). Στην επισκευή της δυτικής θύρας του Παρθενώνα χρησιμοποιήθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη διαφορετικής προέλευσης, τα οποία συνδυάστηκαν αριστοτεχνικά μεταξύ τους διαμορφώνοντας το νέο θύρωμα. Για τη σύνδεση μεταξύ των λίθων χρησιμοποιήθηκαν γόφοι άριστης σιδηρουργικής κατεργασίας και πειόσχημοι σύνδεσμοι (Κορρές, 1994α, 61). Στις εργασίες αποκατάστασης περιλαμβάνονταν η κατασκευή ενός καινούργιου αγάλματος της Αθηνάς πάνω σε ογκώδες βάθρο, στο οποίο έγινε χρήση γόμφων (Dinsmoor, 1934, 94). Για συνοπτική επισκόπηση των παραπάνω, βλ. (Λαμπρινού, 2015, 152-154).

⁵⁷⁷ Το τετράκογχο χρονολογείται στις αρχές ή στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. μ.Χ. βλ. (Σπετσιέρη-Χωρέμη, 2000, 188), (Σπετσιέρη-Χωρέμη & Τιγγινάγκα, 2008, 118-119), όπου καταλήγουν σε χρονολόγηση μεταξύ 425-450 μ.Χ. πιθανόν με την υποστήριξη της αυτοκράτειρας Ευδοκίας, πρώην Αθηναΐδας, κόρης του Αθηναίου σοφιστή Λεοντίου και συζύγου του Θεοδοσίου Β', με βάση την επαναχρονολόγηση της κεραμεικής και των ψηφιδωτών. Ο (Τραυλός, 1986, 346) το συσχετίζει με τον ύπαρχο Ιλλυρικού, Ερκούλιο, ο οποίος θήτευσε μεταξύ 408-412 μ.Χ., αλλά θεωρεί πως πρόκειται για παλαιοχριστιανική εκκλησία, άποψη που δέχεται και η (Frantz, 1988, 72). Ο (Θεοχάρης, 2018, 103-104, 105 Εικ. 4), τάσσεται υπέρ της θεωρίας για τον Ερκούλιο βασιζόμενος σε μονόγραμμα, χαραγμένο στο κατώφλι του τετράκογχου.

⁵⁷⁸ Στους αρμούς μεταξύ των λιθόπλινθων διατηρούνται έως σήμερα δύο ειδών σιδερένιοι οριζόντιοι σύνδεσμοι: σχήματος Π, άγνωστης προέλευσης, και μορφής διπλού T (Θεοχάρης, 2018, 103, 105 Εικ. 3), οι οποίοι ανακυκλώθηκαν αυτούσιοι στην οικοδόμηση του Τετράκογχου ύστερα από τη διάλυση του Πάνθεου (Κανελλόπουλος, 2017, «Νέα στοιχεία για το “Πάνθεον” της Αθήνας», ομιλία στο πλαίσιο διαλέξεων του Σπουδαστηρίου Ιστορίας Αρχιτεκτονικής, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, 30 Νοεμβρίου).

B. VIII: Συνολική αποτίμηση, κριτήρια χρονολόγησης

Η υπόθεση της Frantz, περί μιας πρωιμότερης οχύρωσης της Ακρόπολης, ως προληπτικό μέτρο ύστερα από την εισβολή των Κοστοβόκων στην Ελευσίνα⁵⁷⁹, φαίνεται εκ πρώτης όψεως δελεαστική, αν και παρακινδυνευμένη, καθώς καταβιβάζει τη διάλυση και μεταφορά του χορηγικού μνημείου του Νικίου στον 2^ο αι. μ.Χ., στην ίδια περίοδο που ανεγείρεται ο Νοτιοανατολικός ναός. Επεκτείνοντας μάλιστα το συμπέρασμα της Barletta, σχετικά με μια δραστική αναμόρφωση της οδού των Παναθηναίων εκείνη την περίοδο και του εμπλουτισμού της κατά μήκος με δημόσια κτήρια στην περιοχή της Αγοράς⁵⁸⁰, η οχυρή διαμόρφωση της δυτικής πρόσβασης στην Ακρόπολη θα μπορούσε να νοηθεί ως μέρος του ίδιου οικοδομικού προγράμματος. Σύμφωνα με την παραπάνω οπτική, το μνημείο του Νικίου ως παράδειγμα «περιπλανώμενου» κτηρίου, θα αποτελούσε ως προς τη χρονολόγηση μια απολύτως τυπική περίπτωση. Επιπλέον, λαμβάνοντας υπόψη το γενικότερο επίπεδο της αρχιτεκτονικής παραγωγής στα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ., θεωρείται ότι υπήρχαν οι κατάλληλες προϋποθέσεις σύλληψης, σχεδιασμού και υλοποίησης ενός συνθετότερου, πιο φιλόδοξου σχεδίου για τη νέα είσοδο της Ακρόπολης.

Παρ' όλα αυτά η επισκόπηση του ιδιαίτερου φαινομένου επανάχρησης των «περιπλανώμενων» κτηρίων έδειξε ότι η σχετική τεχνογνωσία συνέχισε να υπάρχει στην Αθήνα έως και τον όψιμο 3^ο αι. μ.Χ., οπότε αξιοποιήθηκε στο έργο της επισκευής του σηκού του Παρθενώνα. Επομένως η περίπτωση διάλυσης και μεταφοράς του μνημείου του Νικίου δεν αποτελεί χρονολογικό παράδοξο, απεναντίας υπάρχουν ενδείξεις πως η ίδια τεχνογνωσία ενδεχομένως αξιοποιήθηκε και σε άλλα τμήματα της υστερορρωμαϊκής οχύρωσης και ειδικότερα στην ανέγερση πύργων. Κρίνοντας από τη σκοπιά της κατασκευής, πρακτικές όπως: η ενσωμάτωση γωνιακών τεμαχίων σε τυχαίες θέσεις, η απουσία μέριμνας για προβάλλοντες αρμούς ώσεως στις όψεις και η αμελής λιθοξοϊκή κατεργασία, δεν είναι συμβατές με την αρχιτεκτονική των μέσων του 2^{ου} αι. μ.Χ. στην Αθήνα, η οποία τονίζεται ότι στη συγκεκριμένη περίοδο βρίσκεται στον απόηχο της Αδριάνειας αναγέννησης⁵⁸¹. Αντίθετα οι παρατηρήσεις σχετικά με την οικοδομική της υστερορρωμαϊκής πύλης, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι είναι περισσότερο συμβατή με τα οχυρωματικά έργα της Αθήνας στο δ' τέταρτο του 3^{ου} αι. μ.Χ. Σύμφωνα με όλα όσα ειπώθηκαν, η θεωρία της Frantz θα πρέπει να απορριφθεί ως αβάσιμη. Η πύλη είτε σε μια πρωταρχική υποθετική μορφή είτε ως έχει σήμερα, λαμβάνεται ως δεδομένο ότι αποτελεί οχυρωματικό έργο της ύστερης αρχαιότητας, σύμφωνα με την *communis opinio* της επιστημονικής έρευνας, για το οποίο παραμένει ανοικτό το ερώτημα εάν χτίστηκε εν αναμονή βαρβαρικών επιδρομών ή ύστερα από την επίθεση των Ερούλων.

Το ουσιώδες ζήτημα δεν είναι τόσο ο χρόνος ανέγερσης της πύλης Beulé, αλλά το υποθετικό αρχικό της σχέδιο.

⁵⁷⁹ (Frantz, 1988, 118).

⁵⁸⁰ (Barletta, 2017, 225-226).

⁵⁸¹ (Σπετσιέρη-Χωρέμη, 2000, 181-182).

Σε μια πρώτη προσέγγιση του θέματος, είναι βέβαιο ότι ακόμη στις τελευταίες δεκαετίες του 3^{ου} αι. μ.Χ., η παράδοση της ελληνικής αρχιτεκτονικής ήταν ζωντανή, έστω και παραπαίουσα. Η επισκευή του Παρθενώνα και της Δωρικής Στοάς του Ασκληπιείου⁵⁸², αλλά και η πιθανή μετατροπή του ρωμαϊκού ιωνικού ναού του Ασκληπιού από δίστυλο εν παραστάσι σε τετράστυλο πρόστυλο την ίδια περίοδο⁵⁸³, φανερώνουν ότι έδρασαν στην Αθήνα αρχιτέκτονες, που διέθεταν την κατάλληλη τεχνογνωσία και τις προσλαμβάνουσες όντας σε γενικές γραμμές εξοικειωμένοι με τη μεταχείριση των ελληνικών ρυθμών⁵⁸⁴. Από αυτή την άποψη ένα συνθετότερο σχέδιο, υψηλότερων προθέσεων και προδιαγραφών για τον Δυτικό Πυλώνα θα ήταν απολύτως εφικτό τόσο σε επίπεδο σύλληψης όσο και ως προς την υλοποίηση.

Εφόσον κρίνεται ότι υπήρξε το κατάλληλο υπόβαθρο, πρέπει να διερευνηθεί στη συνέχεια, πρώτον εάν ο Ρωμαίος αρχιτέκτονας συνέλαβε και σχεδίασε το έργο στην υποθετική μορφή που προτάθηκε στη γραφική αποκατάσταση και δεύτερον εάν τελικά κατάφερε να το πραγματώσει με συνέπεια ως προς το αρχικό του όραμα. Η επιχειρηματολογία υπέρ ή κατά των παραπάνω θέσεων βασίζεται κυρίως στις υλικές μαρτυρίες και δευτερευόντως σε μία μόνο έμμεση πηγή.

Έμμεση μαρτυρία

Εκτός από τις ενδείξεις που προκύπτουν από τις επιτόπου παρατηρήσεις στην υστερορρωμαϊκή πύλη της Ακρόπολης, θα πρέπει να γίνει αξιολόγηση μιας έμμεσης πηγής, η οποία ίσως υποδεικνύει την ύπαρξη της πρωταρχικής οικοδομικής φάσης του Δυτικού Πυλώνα.

Κατά τους Price και Trelle η πύλη Beulé αναπαριστάται σε αττικό νόμισμα των μέσων του 3^{ου} αι. μ.Χ.⁵⁸⁵. Κεντρικό θέμα είναι η Ακρόπολη, ενώ απεικονίζεται και η οδός Παναθηναίων, η οποία καταλήγει σε πρόπυλο στη βάση του τείχους της Ακρόπολης που διαθέτει δύο κίονες και αέτωμα. Όπως υποστηρίζουν, το συγκεκριμένο κτήριο δεν αφορά στα Προπύλαια, διότι αυτά σε άλλο σύγχρονο νόμισμα αποδίδονται με τέσσερις κίονες και διευρυμένο κεντρικό μετακίονιο, ενώ βρίσκονται χωροθετημένα στην κορυφή του βράχου στην ίδια στάθμη με τον Παρθενώνα. Σύμφωνα με τα παραπάνω θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι στο νόμισμα αποτυπώνεται αφαιρετικά η υστερορρωμαϊκή πύλη ως είχε στην αρχική μορφή της, ωστόσο ο

⁵⁸² Για την επισκευή χρησιμοποιήθηκαν κίονες προερχόμενοι από το ίδιο κτήριο «δότη» που τροφοδότησε το έργο αποκατάστασης του Παρθενώνα, βλ. (Τραυλός, 1973, 233), ο οποίος όμως τη χρονολογεί στην περίοδο του Ιουλιανού. Για τη χρονολόγηση της επισκευής μετά την επιδρομή των Ερούλων, βλ. (Χιώτη, 2018, 222).

⁵⁸³ (Χριστοδουλοπούλου, 2016, 253, 261, 260 Εικ. 5).

⁵⁸⁴ Το κατάλληλο ανθρώπινο δυναμικό φαίνεται ότι συνέχισε να υπάρχει για τουλάχιστον έως και τις αρχές του 5^{ου} αι. μ.Χ. Μεταξύ 407-412 μ.Χ. επισκευάζεται από τον Ύπαρχο του Ιλλυρικού Ερκούλιο το εσωτερικό περιστύλιο και οι αίθουσες της βιβλιοθήκης του Αδριανού, η οποία είχε καταστραφεί από την επιδρομή των Ερούλων. Μερίδα ερευνητών υποστηρίζει ότι στο πλαίσιο των ίδιων εργασιών ανεγέρθηκε το Τετράκογχο, ενώ άλλοι το τοποθετούν αργότερα στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. με ενέργειες της αυτοκράτειρας Ευδοκίας, πρώην Αθηναΐδος, κόρης του Αθηναίου σοφιστή Λεοντίου και συζύγου του Θεοδοσίου Β', βλ. (Σπετσιέρη-Χωρέμη, 2000, 188).

⁵⁸⁵ (Price & Trelle, 1977, 77, 76 Εικ. 130, 132).

Τανούλας απορρίπτει την υπόθεση των Price και Trell με πολύ πειστικά επιχειρήματα⁵⁸⁶.

Υλική μαρτυρία

Το κύριο επιχείρημα του Dinsmoor περί ύπαρξης μιας προγενέστερης οικοδομικής φάσης της πύλης είναι το γεγονός ότι μεταφέρθηκαν πολύ περισσότερα κομμάτια από το χορηγικό μνημείο στην Ακρόπολη, πολλά από τα οποία δεν υπάρχει τρόπος να τα φανταστεί κανείς ενσωματωμένα στην υφιστάμενη μορφή της⁵⁸⁷. Για την περίπτωση του Νοτιοδυτικού ναού έχει προταθεί ότι μεταφέρθηκε από τον Θορικό πλεονάζον οικοδομικό υλικό, ως εφεδρεία, που εν τέλει δεν αξιοποιήθηκε⁵⁸⁸. Ωστόσο έχουν εκφραστεί αμφιβολίες⁵⁸⁹, ενώ για τον Νοτιοανατολικό ναό συμπεραίνεται ότι μετακινήθηκαν προς την Αθήνα μόνο όσα μέλη χρειάζονταν στα νέα έργα⁵⁹⁰.

Η διασπορά των αρχιτεκτονικών μελών από το μνημείο του Νικίου καθιστά προφανές ότι κάποια παρέμειναν μετά τη διάλυσή του στη Νότια Κλιτύ. Συγκριτικά όμως φαίνεται ότι αποτελούν μια μικρή ποσότητα. Σε κάθε περίπτωση κάποια από τα διάσπαρτα κομμάτια, γύρω από την υστερορρωμαϊκή πύλη και ευρύτερα στη Βόρεια Κλιτύ, όπως ο σπόνδυλος, τα κιονόκρανα, το επίκρανο και τα πλευρικά γείσα, δύσκολα μπορούν να εξηγηθούν ως εφεδρεία, καθώς δεν αναπληρώνουν κάποιο από τα ενσωματωμένα μέλη⁵⁹¹. Από αυτή την άποψη στερείται τελείως νοήματος η βάσανος της μεταφοράς λίθων σε άλλη τοποθεσία, όταν δεν πρόκειται να χρησιμοποιηθούν. Οπότε προκρίνεται ως πιθανότερο, ο αρχιτέκτων να είχε συλλάβει εξαρχής ένα συνθετότερο σχέδιο για τον Δυτικό Πυλώνα, το οποίο πρέπει να είχε ήδη επεξεργαστεί σε προχωρημένο στάδιο ήδη από τη φάση της μεταφοράς των λίθων, καθώς άφησε πίσω όσα κομμάτια έκρινε περιττά. Εναλλακτικά θα προόριζε μέρος του οικοδομικού υλικού για την ανέγερση του νότιου τμήματος της οχύρωσης και της

⁵⁸⁶ (Τανούλας, 1997, 265, 268 σημ. 10), ο οποίος παρατηρεί ότι στο επίμαχο νόμισμα η τοπογραφική συνάφεια των Προπυλαίων με τον περίγυρο είναι συνεπέστερη, καθώς πράγματι είναι σε χαμηλότερη στάθμη ως προς τα άλλα μνημεία του βράχου, ενώ παράλληλα βρίσκονται σε μεγαλύτερο υψόμετρο από το σπήλαιο του Πανός στη Βορειοδυτική Κλιτύ. Παρ' όλα αυτά αποδίδονται αφαιρετικά με δύο κίονες και αέτωμα, στοιχεία, που όπως επισημαίνει ο Τανούλας δεν υπήρξαν στην πύλη Beulé. Πάντως σε κάθε περίπτωση φαντάζει απίθανο να προτάσσεται προς απεικόνιση σε νόμισμα ο πυλώνας έναντι των πολύ μεγαλοπρεπέστερων και σημειολογικά σπουδαιότερων Προπυλαίων.

⁵⁸⁷ (Dinsmoor Papers, A4. The columns and walls).

⁵⁸⁸ Βλ. (Thomson, 1960, 341-342), (Thomson & Wycherley, 1972, 167), ο οποίος βρήκε ένα δωρικό κιονόκρανο από μάρμαρο Αγριλέζας ενσωματωμένο στο λίθινο κατάστρωμα της οδού των Παναθηναίων. Εκείνη την περίοδο θεωρούσε ότι τα μέλη από τον Θορικό αντιστοιχούν στον Νοτιοανατολικό Ναό και με δεδομένο ότι η ευθυντηρία του ναού βρέθηκε σε άμεση σχέση με τη στάθμη το δάπεδο της οδού, τα θεώρησε σύγχρονα, οπότε το κιονόκρανο δεν ενσωματώθηκε ποτέ στο κτήριο και ως εκ τούτου ήταν πλεονασματικό.

⁵⁸⁹ (Dinsmoor Jr., 1982, 435), όπου όμως επισημαίνεται η δυσκολία να εξηγηθεί η εντονότατη φθορά από βηματισμό στο μέλος, διότι εάν βρέθηκε στη θέση του μετά την επιδρομή των Ερούλων, τα χρόνια χρήσης της οδού που έπονται, δεν μπορούν να δικαιολογήσουν το βαθμό απομείωσης του μαρμάρου, οπότε θεωρεί το ζήτημα ανοικτό. Ίσως όμως ακριβώς λόγω της φύσης του μαρμάρου Αγριλέζας η διάβρωση να ήταν πολύ εντονότερη σε σχέση με τους άλλους λίθους.

⁵⁹⁰ (Barletta, 2017, 223).

⁵⁹¹ Σε αντίθεση με τα επιτοίχια επιστύλια και τα οριζόντια γείσα. Η πλέον χαρακτηριστική περίπτωση είναι το κομμάτι Θ3.1, η καταφραγή του οριζόντιου γείσου στο ανατολικό αέτωμα, που ενσωματώθηκε στην πύλη Beulé, μαζί με τα αντίστοιχα μέλη του δυτικού αετώματος, (Dinsmoor, 1910, 464-465).

εκεί πύλης. Παρ' όλα αυτά οι παραπάνω υποθέσεις δε συνεπάγονται ότι τελικά κάποιο από τα δύο σχέδια υλοποιήθηκε.

Από την αρχιτεκτονική τεκμηρίωση του Δυτικού Πυλώνα της Ακρόπολης προκύπτουν μια σειρά από δεδομένα:

A) Το μνημείο του Νικίου δεν πυρπολήθηκε, επομένως είτε είχε αποσυναρμολογηθεί πριν από την επιδρομή των Ερούλων είτε διέφυγε της καταστροφής κατά την επίθεση. Σε κάθε περίπτωση η λιθολόγησή του παρείχε άφθονο και αρραγές οικοδομικό υλικό προς επανάχρηση στις οχυρώσεις της Ακρόπολης.

B) Μερικά από τα αρχιτεκτονικά μέλη από το χορηγικό μνημείο, μη σχετιζόμενα με την υφιστάμενη μορφή της πύλης, ήταν διαθέσιμα προς επανάχρηση στον Νότιο Πυλώνα της Ακρόπολης. Ωστόσο ο εκεί τρόπος ενσωμάτωσής τους φανερώνει πως έγινε σε μεταγενέστερο χρόνο ως προς την πύλη Beulé. Για τη διαθεσιμότητα των λίθων μπορούν να διατυπωθούν οι εξής υποθέσεις: 1) Είχαν ενταχθεί στον Δυτικό Πυλώνα στην πρωταρχική του μορφή και ύστερα από μια καταστροφή τροφοδότησαν –ένα μέρος τους μόνο– την ανέγερση ενός άλλου έργου. 2) Προορίζονταν εξαρχής για την οικοδόμηση μιας πρωταρχικής νότιας πύλης και του αντίστοιχου βραχίονα τείχους. 3) Μεταφέρθηκαν στην Ακρόπολη στο πλαίσιο ενός φιλόδοξου οικοδομικού προγράμματος οχύρωσης, το οποίο δεν υλοποιήθηκε ποτέ στο σύνολό του.

Γ) Το σύστημα αλφαβητικής ακολουθίας γραμμμάτων, που εφαρμόστηκε για τη σήμανση ενός μέρους των λίθων από τις στρώσεις της ευθυντηρίας, του τοιχοβάτη, του ορθοστάτη και της στέψης, αγνοήθηκε κατά την οικοδόμηση των πύργων, ίσως διότι είχε εξαρχής άλλο στόχο, αυτόν της απογραφής του διαθέσιμου υλικού, ή ενδεχομένως γιατί στην πράξη έγινε αντιληπτό ότι δε θα διευκόλυνε ουσιαστικά την κατασκευή. Όσον αφορά στα οριζόντια γείσα του ενός αετώματος, που φέρουν στην άνω έδρα τους γράμματα, φαίνεται ότι αυτά συνέβαλαν στην τοποθέτησή τους στην πύλη με την επιθυμητή σειρά, όχι όμως ακριβώς όπως θα αναμενόταν. Η παρεμβολή ενός και μόνο οριζόντιου γείσου από το άλλο αέτωμα αναιρεί τη χρησιμότητα της αλφαβητικής ακολουθίας γραμμμάτων, ενώ παράλληλα καταστρατηγεί την ομαλή αλληλουχία προμόχθων και οδών. Επιπλέον το συνεργείο αποτυγχάνει εν τέλει κατά την οικοδόμηση στην αντιστοιχία μεταξύ τριγλύφων και υπερκείμενων προμόχθων, έχοντας θέσει ως κύρια προτεραιότητα τη συμπλήρωση της στρώσης, έναντι της μορφολογικής αρτιότητας.

Δ) Το συνολικό ύψος των τοίχων στους πύργους αποκαθίσταται –σύμφωνα με την αριθμητική σήμανση με γράμματα– ίσο προς το ύψος των τοίχων του χορηγικού μνημείου. Επομένως η ύπαρξη ενός ορόφου, στεγασμένου ή μη, είναι βέβαιη, ανεξαρτήτως αν υπήρξε μια συνθετότερη πρωταρχική φάση.

Ε) Στον βόρειο πύργο, στη βόρεια όψη και κοντά στο βόρειο άκρο της δυτικής, διαπιστώνεται συστηματική καταστρατήγηση του συστήματος αριθμητικής σήμανσης των λιθόπλινθων, η οποία ερμηνεύεται ως μια δραστική ανακατασκευή μέρους της ανωδομής του πύργου, το πιο πιθανό ύστερα από μια κατάρρευση. Αυτοί που

εκτέλεσαν τις παραπάνω εργασίες, δεν είχαν πλέον καμία γνώση της ύπαρξης ή της χρησιμότητας των γραμμάτων στα πρόσωπα των λιθόπλινθων, καθώς τα αγνόησαν κατά την αποκατάσταση των τοίχων. Επίσης το συγκεκριμένο έργο δε σχετίζεται με την προσθήκη ορόφου από οπτόπλινθους, διότι στο εσωτερικό του πύργου διαπιστώνεται ότι ανοίχθηκαν δοκοθήκες για ένα μεσοπάτωμα ή ένα δώμα σε λιθόπλινθους που φέρουν διαφορετική σήμανση στρώσης από αυτή που βρίσκονται τοποθετημένες. Επιπλέον οι δοκοθήκες επί του δυτικού τοίχου αντιστοιχούν προς άλλες επί του ανατολικού. Επομένως είτε η οικοδόμηση του ανατολικού τοίχου είχε προηγηθεί των ξύλινων δοκών ή κατασκευάστηκαν ταυτόχρονα. Παραμένει ασαφές εάν το συγκεκριμένο δάπεδο αποκαθιστά μια προϋφιστάμενη στάθμη ενός ορόφου, ή εάν αυτή βρισκόταν ψηλότερα πριν από την κατάρρευση του πύργου.

ΣΤ) Ο επιμήκης τοίχος, που διαμορφώνει τον θυραίο τοίχο της υστερορρωμαϊκής πύλης και το ανατολικό πέρας των πύργων, χαρακτηρίζεται από διαφορετικό τρόπο δόμησης: Σε αντίθεση με τους πύργους το υλικό σε επανάχρηση είναι ποικίλης προέλευσης και δεν παρατηρήθηκε η χρήση μεταλλικών συνδέσμων. Ακόμη ένα σημαντικό στοιχείο αφορά στο ότι βρέθηκαν ενσωματωμένοι σε αυτόν λιθόπλινθοι από το μνημείο του Νικίου. Κάποιοι μάλιστα φέρουν σήμανση με γράμματα, τα οποία φανερώνουν ότι προέρχονται από πολύ ψηλότερους δόμους σε σχέση με τους υφιστάμενους σωζόμενους⁵⁹². Η τοποθέτησή τους εκεί εξηγείται επαρκώς, εφόσον γίνει δεκτή η υποθετική κατάρρευση του βόρειου πύργου, καθώς έτσι δύναται να προκύψει οικοδομικό υλικό από το χορηγικό μνημείο διαθέσιμο προς επανάχρηση στον ανατολικό τοίχο. Επειδή όμως ο θυραίος τοίχος είναι δεδομένο ότι χτίστηκε ταυτόχρονα με τους δύο ανατολικούς τοίχους των πύργων, προκύπτει βάσει του παραπάνω συλλογισμού ότι οι πύργοι προϋπήρξαν της πύλης.

Πρόκειται για μια θετική ένδειξη υπέρ της ύπαρξης μιας πρωταρχικής οικοδομικής φάσης του Δυτικού Πυλώνα, αλλά δεν αποτελεί ακλόνητη απόδειξη. Καθώς όμως οι πύργοι διέθεταν όροφο, δεν αποκλείεται λόγω της ύπαρξης παραθύρων που επέτρεπαν τη χρήση βαλλίστρας, να παραλείπονταν κατά την κατασκευή τους λιθόπλινθοι από τις ανώτερες στρώσεις. Επομένως δύναται να προκύψει πλεόνασμα εύκαιρο προς επανάχρηση σε άλλες θέσεις⁵⁹³.

Ζ) Ο τρόπος λιθοσυμπλοκής του θυραίου τοίχου με τον πλευρικό και ανατολικό τοίχο κάθε πύργου εκ πρώτης όψεως καθιστά προφανές ότι χτίστηκαν όλοι εκ παραλλήλου⁵⁹⁴. Όσον αφορά όμως στους εγκάρσιους τοίχους του σχήματος

⁵⁹² Πρόκειται για τις λιθόπλινθους Βα8.3 και Βα9.3 από τον δόμο «Ε» και Να4.6 από τον «Γ».

⁵⁹³ Πιθανή επιβεβαίωση της παραπάνω υπόθεσης αποτελεί η λιθόπλινθος Νv7.1, η οποία εντοπίζεται ενσωματωμένη κάτω από την πρώτη στρώση τοιχοβάτη του νότιου πύργου. Η θέση της τόσο χαμηλά στον τοίχο δεν μπορεί να εξηγηθεί με τη μεσολάβηση μιας κατάρρευσης, διότι αυτή προϋποθέτει μια εκ θεμελίων καταστροφή του νότιου πύργου. Εάν δεν αποτελεί πλεονασματική λιθόπλινθο λόγω κατασκευής παραθύρου, τότε ίσως πρόκειται για ελαττωματικό λίθο, ο οποίος κόπηκε στη μέση κατά τη μεταφορά, οπότε διοχετεύθηκε εξαρχής στην υποθεμελίωση του πύργου.

⁵⁹⁴ Από τη στάθμη απόληξης των βάθρων έδρασης των πύργων και άνω. Χαμηλότερα ο θυραίος τοίχος υπενθυμίζεται ότι απλώς εφάπτεται στα τοιχώματα των βάθρων, χωρίς να παρατηρείται λιθοσυμπλοκή, καθώς αυτά επεκτείνονται προς τα ανατολικά για λόγους εργοταξιακούς. Ως εκ τούτου το ίδιο θα ίσχυε και για την περίπτωση του υποθετικού προγενέστερου θυραίου τοίχου.

υποδοχής, το συμπέρασμα δεν επιδέχεται γενίκευσης, καθώς έχει περιορισμένη ισχύ μόνο για τους λίθους που έρχονται σε άμεση επαφή με την πύλη. Στην προκειμένη περίπτωση πέρα από την προφανή ερμηνεία του ότι αποτελούν όλα μια ενιαία οικοδομική φάση, υπάρχει μία ακόμη εναλλακτική: Η θέση του υποθετικού προϋφιστάμενου θυραίου τοίχου αποκαθίσταται ελάχιστα ανατολικότερα του σημερινού. Επομένως μια πιθανή διαδοχή των δύο οικοδομικών φάσεων προϋποθέτει την αποξήλωση λίθων από το ανατολικό άκρο της νότιας όψης του βόρειου πύργου και από της βόρειας όψης του νότιου, για την υποδοχή του νέου τοίχου της πύλης.

Η) Το πλέον ισχυρό επιχείρημα κατά της ύπαρξης της πρωταρχικής φάσης στον Δυτικό Πυλώνα εστιάζεται στο ότι παρατηρείται πλήρης απουσία οποιασδήποτε ένδειξης θεμελίου, στη θέση όπου εκτιμάται ότι υπήρξε ο θυραίος τοίχος μαζί με τη διακοσμητική πρόσοψη. Φαίνεται απίθανο να διέφυγε από τις ανασκαφικές τομές του Bohh ή του Καββαδία κάποιο σχετικό στοιχείο δηλωτικό μιας προγενέστερης θεμελίωσης. Η μόνη εξήγηση που θα μπορούσε να δοθεί είναι ότι το παλαιότερο θεμέλιο αποξηλώθηκε μέχρι τον βράχο και αντικαταστάθηκε εξ' ολοκλήρου από τη νέα θεμελίωση.

Θ) Η αρνητική ένδειξη αφορά στην υπόθεση ύπαρξης κλίμακας που να καταλαμβάνει ολόκληρο το μεταπύργιο διάστημα. Σε αυτή την περίπτωση θα έπρεπε τα βάθρα έδρασης των πύργων να διατηρούσαν είτε λαξεύματα για την υποδοχή των σκαλοπατιών ή έστω ίχνη του αποτυπώματός τους λόγω διάβρωσης⁵⁹⁵. Επισημαίνεται ότι οι ορθογωνικές οπές, που συσχετίστηκαν με ορθομαρμάρωση, ως προς την κλίση της εν λόγω υποθετικής κλίμακας βρίσκονται σε αφανείς θέσεις, κατά συνέπεια δε σχετίζονται μεταξύ τους.

Ι) Στη βόρεια όψη του βάθρου έδρασης των πύργων έχει αναπαραχθεί στους λίθους σε β' χρήση η διακοσμητική περιταινία των κεκλιμένων στρώσεων της κλασικής αναβάθρας, στοιχείο που οπωσδήποτε φανερώνει ένα έργο, όπου επιδιώχθηκε γενικότερα η μορφολογική ενότητα με τον περίγυρο και όχι αποκλειστικά στον θυραίο τοίχο της πύλης. Τούτο συνηγορεί αν όχι υπέρ μιας συνθετότερης πρωταρχικής φάσης, τουλάχιστον υπέρ της στέψης του δωρικού θριγκού στους πύργους.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, γίνεται φανερό ότι τα διαθέσιμα στοιχεία είναι αντικρουόμενα, χωρίς να υπερισχύουν κάποια έναντι των άλλων. Οπότε δεν μπορεί να εξαχθεί ένα απόλυτα ασφαλές συμπέρασμα υπέρ της πραγματοποίησης ενός συνθετότερου αρχικού σχεδίου στην υστερορρωμαϊκή πύλη της Ακρόπολης.

Το μόνο που δύναται να ειπωθεί με σχετική βεβαιότητα είναι ότι οι πύργοι έφταναν σε μεγαλύτερο ύψος από αυτό που πιστευόταν μέχρι πρότινος, επιτρέποντας την

⁵⁹⁵ Όπως παρατηρείται, για παράδειγμα, στον εν μέρει μαρμάρινο στερεοβάτη της Νοτιοδυτικής Πτέρυγας των Προπυλαίων. Βέβαια για να προκύψουν τα αντίστοιχα ίχνη διάβρωσης απαιτείται η έκθεση των λίθων για δεκαετίες στις καιρικές συνθήκες και στην προκειμένη περίπτωση να μην πρόλαβαν να εκδηλωθούν τέτοια σημάδια, λόγω πολύ σύντομων αλλαγών που μπορεί να μεσολάβησαν.

ανάπτυξη των αμυνόμενων σε έναν ακόμη όροφο. Επίσης δε θα πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο διαμόρφωσης της άνω απόληξης των τοίχων με δωρικό θριγκό, αποτελούμενο από μέλη προερχόμενα από το μνημείο του Νικίου. Πιθανώς ύστερα από έναν ισχυρό σεισμό καταρρέει σημαντικό μέρος της ανωδομής από το βορειοδυτικό τμήμα του βόρειου πύργου και στη συνέχεια ακολουθεί μια εκτεταμένη επισκευή. Στο πλαίσιο του ίδιου έργου κατασκευάζεται ένα νέο ξύλινο μεσοπάτωμα ή δώμα, το οποίο είτε βρίσκεται στην ίδια ακριβώς στάθμη με το προγενέστερο δάπεδο του ορόφου που κατέρρευσε ή χωροθετείται ανεξάρτητα από αυτό, αλλά σε χαμηλότερο ύψος. Εάν γίνει δεκτό ότι υπήρξε δωρικός θριγκός στη στέψη των πύργων, τότε μετά τη μερική κατάρρευση του βόρειου, τα επιστύλια, τα τρίγλυφα, οι μετόπες και τα γείσα μάλλον απορρίφθηκαν κατά την ανακατασκευή, όντας έτσι διαθέσιμα προς μελλοντική χρήση στην ευρύτερη περιοχή.

Έχοντας σταθμίσει τα διαθέσιμα στοιχεία, προτείνονται τρεις εναλλακτικές υποθέσεις για την ανέγερση της υστερορρωμαϊκής πύλης:

Υπόθεση πρώτη για το οικοδομικό χρονικό της υστερορρωμαϊκής πύλης

Γίνεται αποδεκτό ότι ο Ρωμαίος αρχιτέκτονας σχεδίασε και υλοποίησε το έργο του Δυτικού Πυλώνα σε μια συνθετότερη μορφή της σημερινής, ενσωματώνοντας πλειάδα αρχιτεκτονικών μελών από το μνημείο του Νικίου. Με τη συνδρομή των κατάλληλων συνεργείων και με τη στενή τους επίβλεψη, κατάφερε να παραμείνει κατά το δυνατόν συνεπής προς τις προδιαγραφές που είχε θέσει. Οι ισχυροί σεισμοί που ακολούθησαν στον 4^ο αι. μ.Χ. ενδεχομένως προκάλεσαν εκτεταμένες καταστροφές στον Δυτικό Πυλώνα, οπότε ανέκυψε η ανάγκη επισκευών, η οποία έγινε ακόμη πιο επιτακτική υπό την απειλή της επέλασης των Γότθων⁵⁹⁶. Οι συγκεκριμένες εργασίες ίσως αποτέλεσαν την αφορμή για μια περαιτέρω βελτίωση της οχύρωσης και ενίσχυσης του αμυντικού της χαρακτήρα. Σε αυτό το πλαίσιο καταργείται ο προηγούμενος θυραίος τοίχος μαζί με τη διακοσμητική πρόσοψη κίωνων. Περίπου στην ίδια θέση, λίγο δυτικότερα, οικοδομείται ο υφιστάμενος μαρμάρινος τοίχος της πύλης, μαζί με τους τοίχους που φράσσουν τους δύο πύργους από τα ανατολικά. Οι πύργοι χάνουν ύψος, ενώ μερικές από τις λιθόπλινθους των ανώτερων στρώσεων της ανωδομής τροφοδοτούν την οικοδόμηση των νέων ανατολικών τοίχων. Παράλληλα καταργείται ο δωρικός θριγκός στην άνω απόληξή τους. Για την ανέγερση του νέου θυραίου τοίχου επαναχρησιμοποιούνται μέλη από τον θριγκό του χορηγικού μνημείου, τα οποία τοποθετούνται σε συνδυασμούς ανάλογους με αυτούς που είχαν στην πρώτη οικοδομική φάση, σε μια προσπάθεια μίμησης βασικών στοιχείων της, όπως η ζώνη τριγλύφων-μετοπών στη στέψη. Ωστόσο τα συνεργεία του 4^{ου} αι. μ.Χ. δε διαθέτουν πλέον τόσο ισχυρό αισθητήριο της ελληνικής αρχιτεκτονικής. Παρά το γεγονός ότι επανατοποθετούν τα οριζόντια γείσα με τη σειρά που υπαγορεύουν τα τεκτονικά γράμματα, δεν αντιλαμβάνονται

⁵⁹⁶ Το 365 μ.Χ. έγιναν ισχυροί σεισμοί, οι οποίοι έπληξαν τις οχυρώσεις της Αθήνας. Ένα επίγραμμα μνημονεύει τις ευεργεσίες του φιλοσόφου Ιάμβλιχου, ο οποίος με δαπάνες του επισκεύασε τα τείχη της Αθήνας και οικοδόμησε νέους πύργους. Ο Ιάμβλιχος έζησε στην Αθήνα μεταξύ του 362-391 μ.Χ., συνεπώς έχει θεωρηθεί εύλογος ο συσχετισμός των παραπάνω έργων βελτίωσης της άμυνας με την απειλή των Γότθων (Μπούρας, 2010, 33), (Θεοχαράκη, 2015, 66 και σημ. 221).

πλήρως τον ρόλο τους, με αποτέλεσμα να προκύψουν ανακολουθίες μεταξύ τριγλύφων και προμόχθων. Όσον αφορά στην είσοδο καθαυτή, φαίνεται πως κρίθηκε αναγκαία η καταβίβαση της στάθμης του κατωφλίου. Επομένως χρειάστηκε να σκαφτεί το πλατύσκαλο της ρωμαϊκής κλίμακας και να προστεθούν επιπλέον βαθμίδες. Η στάθμη της νέας εισόδου αναπόφευκτα οδηγεί στην κατάργηση των σκαλοπατιών που καταλάμβαναν τον χώρο του μεταπύργιου διαστήματος. Έτσι η δραστική αναμόρφωση του Δυτικού Πυλώνα απηχεί μεν ψήγματα της πρώτης φάσης, όμως έχει εξαλειφθεί σχεδόν κάθε στοιχείο μνημειακής ανάδειξης του συνόλου, και η είσοδος στην Ακρόπολη μπορεί πλέον να χαρακτηριστεί ως ένα αμιγώς οχυρωματικό έργο.

Υπόθεση δεύτερη για το οικοδομικό χρονικό της υστερορρωμαϊκής πύλης

Ο Ρωμαίος αρχιτέκτων συνέλαβε ένα σχέδιο υψηλών προθέσεων και προδιαγραφών για τον Δυτικό Πυλώνα, το οποίο όμως τελικά δεν πραγματοποιήθηκε στο σύνολό του. Παρά το γεγονός ότι τα απαιτούμενα αρχιτεκτονικά μέλη μεταφέρθηκαν στα δυτικά της Ακρόπολης ύστερα από την αποσυναρμολόγηση του μνημείου του Νικίου, φαίνεται πως έγιναν σημαντικές τροποποιήσεις κατά την ανέγερση. Ως αποτέλεσμα οικοδομήθηκε εξ αρχής η υστερορρωμαϊκή πύλη στη μορφή που σώζεται σήμερα, με τη διαφορά ότι οι πύργοι έφταναν ψηλότερα σε σχέση με την υφιστάμενη κατάσταση διατήρησης και διέθεταν όροφο. Δεν αποκλείεται στην κορυφή τους να τοποθετήθηκαν μέλη από τον δωρικό θριγκό του χορηγικού μνημείου. Για την οικοδόμηση των ανατολικών τοίχων στους πύργους, που χτίζονται παράλληλα με τους πλευρικούς και τον θυραίο της πύλης, χρησιμοποιείται πλεόνασμα λιθόπλινθων από το μνημείο του Νικίου. Αυτό προέκυψε από ανώτερες στρώσεις λόγω δημιουργίας παραθύρων και από όσους λίθους δεν ενσωματώθηκαν στην πρώτη στρώση τοιχοβάτη, από τις παραστάδες του προνάου και από τον θυραίο τοίχο του σηκού. Ο μαρμάρινος τοίχος της πύλης εμπλουτίζεται μόνο με επιλεκτικά στοιχεία του αρχικού σχεδίου. Έτσι πάνω από το ανώφλι τοποθετούνται σε σειρά τα τρία επιστύλια που προορίζονταν για τη διακοσμητική πρόσοψη με κίονες. Στις αμέσως επόμενες στρώσεις ακολουθούν η δωρική ζωφόρος και το γείσο.

Κατά την τοποθέτηση, το συνεργείο τηρεί μεν την αλφαβητική ακολουθία που υπαγορεύουν τα γράμματα στην άνω έδρα των γείσων, ωστόσο αμελείται η ακριβής αντιστοιχία τριγλύφων με τις υπερκείμενες προμόχθους. Μαζί με την κατάργηση της διακοσμητικής πρόσοψης, εγκαταλείφθηκε και το εγχείρημα ανάπτυξης δωρικής ζωφόρου στη στέψη της εσωτερικής όψης του θυραίου τοίχου. Λόγω αυτής της απόφασης προκύπτει ένα πλεόνασμα επιστυλίων και των αντιθημάτων τους, οπότε αντί αετώματος η άνω εξωτερική απόληξη του τοίχου διαμορφώνεται με μία στρώση επιστυλίων σε παράθεση, ακολουθούμενη από μια με μέλη του αντιθήματος. Τα λίαν επιμήκη μάρμαρα αντιθήματος του θυραίου τοίχου, κρίνονται ιδανικά για την επανάχρησή τους ως παραστάτες της πύλης. Γι' αυτό το λόγο κόβεται ένα μικρό μέρος του ενός άκρου τους, για να αποκτήσουν την επιθυμητή διάσταση και απολαξεύεται με βελόνι η ζώνη του διακοσμητικού δωρικού κυματίου.

Η στάθμη του κατωφλίου της πύλης ορίζεται χαμηλότερα από το πλατύσκαλο της ρωμαϊκής κλίμακας, καθώς εγκαταλείπεται το σχέδιο επέκτασής της στο μεταπύργιο διάστημα. Για να γίνει απόσβεση της υψομετρικής διαφοράς που προκύπτει, το πλατύσκαλο σκάβεται τοπικά μπροστά από την είσοδο, προκειμένου να τοποθετηθούν εκεί νέες, πιο απότομες βαθμίδες.

Από όσα αρχιτεκτονικά μέλη του χορηγικού μνημείου απορρίφθηκαν στη διάρκεια της οικοδόμησης, κάποια διασκορπίστηκαν στη γύρω περιοχή της Βορειοδυτικής Κλιτύος και άλλα παρέμειναν εντός της οχύρωσης της Ακρόπολης, διαθέσιμα προς μελλοντική επανάχρηση στον Νότιο Πυλώνα.

Πιθανώς ύστερα από τους ισχυρούς σεισμούς του 4^{ου} αι. μ.Χ. μέρος της ανωδομής του βόρειου πύργου καταρρέει και ακολουθούν εκτεταμένες επισκευές, κατά της οποίες το ύψος του χαμηλώνει και ενδεχομένως καταργείται εντελώς ο όροφος. Ένα νέο μεσοπάτωμα ή δώμα είτε αντικαθιστά ένα προγενέστερο ξύλινο δάπεδο στην ίδια στάθμη είτε ορίζει ένα νέο επίπεδο κίνησης. Ο δωρικός θριγκός στην άνω απόληξη του πύργου, εφόσον υπήρξε, καταργείται και δύο επιτοίχια τρίγλυφα χρησιμοποιούνται στην ανακατασκευή του βόρειου τοίχου⁵⁹⁷. Ενδεχομένως οι τροποποιήσεις στον βόρειο πύργο να επεκτάθηκαν επίσης σε μian αναμόρφωση του νότιου.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι γιατί εν τέλει δεν υλοποιήθηκε ένα συνθετότερο και πιο μεγαλοπρεπές σχέδιο για τον Δυτικό Πυλώνα, ώστε να αξιοποιείται η πλειονότητα των αρχιτεκτονικών μελών του χορηγικού μνημείου. Η απάντηση ίσως σχετίζεται με τους εμπλεκόμενους στο έργο και την ιστορική συγκυρία.

Ο αυτοκράτορας Γαλλιηνός, σύμφωνα με τη βιογραφία του, ύστερα από την καταστροφική επέλαση του φύλου των Σκυθών στον Δούναβη, ανέθεσε στους μηχανικούς Κλεόδημο και Αθήναιο από το Βυζάντιο την επισκευή και αποκατάσταση των οχυρώσεων σε πόλεις ευάλωτες σε επίθεση⁵⁹⁸. Φαίνεται αμφίβολο να ορίστηκαν ως οι μόνοι αρμόδιοι για τον ακριβή σχεδιασμό των αμυντικών έργων κάθε πόλης και είναι πιο λογικό να υποθέσει κανείς ότι προσλήφθηκαν από την αυτοκρατορική εξουσία για να εκπονήσουν κεντρικά ένα σύνολο τεχνικών προδιαγραφών και κατευθυντήριων, οι οποίες θα αποτελούσαν ένα πλαίσιο σχεδιασμού για τους κατά τόπους διαθέσιμους στρατιωτικούς αρχιτέκτονες. Σύμφωνα με εκτίμηση του Johnson, οι λεγεώνες μέχρι και την εποχή του Διοκλητιανού (αρχές 4^{ου} αι.) διέθεταν όχι μόνο εξειδικευμένους αρχιτέκτονες για οχυρωματικά έργα, αλλά ενίοτε και έμπειρα συνεργεία λιθοξόνων και ξυλουργών⁵⁹⁹. Ωστόσο οι πόλεις ήταν υπεύθυνες για την εύρεση πόρων, ανάμεσά τους και η Αθήνα, ενώ συχνά παρείχαν το απαραίτητο

⁵⁹⁷ Σε αντίθετη περίπτωση τα τρίγλυφα αποτελούν εξαρχής απορριφθέντα μέλη, τα οποία αξιοποιήθηκαν αργότερα στην επισκευή του 4^{ου} αι. μ.Χ.

⁵⁹⁸ (Θεοχαράκη, 2015, 61).

⁵⁹⁹ (Johnson, 1983, 60).

εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό οικοδόμων, οι οποίοι δρούσαν υπό την επίβλεψη του στρατιωτικού αρχιτέκτονα⁶⁰⁰.

Ο Frey σε σχετική μονογραφία του για την επανάχρηση αρχιτεκτονικών μελών σε οχυρώσεις του 5^{ου} αι. μΧ., καταλήγει μέσα από τη μελέτη των διαθέσιμων πηγών και από την εξέταση στοχευμένων παραδειγμάτων του ελλαδικού χώρου σε συμπεράσματα που ίσως βοηθούν στην κατανόηση του γιατί εν τέλει δεν εφαρμόστηκε το φιλόδοξο υποθετικό σχέδιο στην πράξη. Όπως αναφέρει, στα οχυρωματικά έργα διακρίνει ένα δίπολο⁶⁰¹: Από τη μια πλευρά η αυτοκρατορική εξουσία παρέχει το οικοδομικό υλικό⁶⁰² και τους εξειδικευμένους στρατιωτικούς αρχιτέκτονες, άτομα με πρακτική και θεωρητική κατάρτιση, οι οποίοι προδιαγράφουν την ακριβή χωροθέτηση, τις διαστάσεις και εν γένει το σχέδιο των οχυρώσεων. Από την άλλη πλευρά βρίσκονται αυτοί που καλούνται να εφαρμόσουν τα παραπάνω, εμπειροτέχνες τέκτονες, εργολάβοι, λιθοξόοι, ακόμη και οπλίτες των λεγεώνων ή απλοί πολίτες για τις απλούστερες εργασίες. Ο Frey, στο παραπάνω πλέγμα ιεραρχημένων σχέσεων των εμπλεκόμενων στο έργο μιας οχύρωσης, αναδεικνύει ως καθοριστικότερους παράγοντες στην υλοποίησή της τους ντόπιους εργολάβους μαζί με τα συνεργεία λιθοξόων. Όπως εκτιμά, οι στρατιωτικοί αρχιτέκτονες έχουν μια πιο συνολική επίβλεψη και επιφορτίζονται με γενικότερης φύσεως ζητήματα, όπως την τήρηση των διαστάσεων βάσει των τεχνικών προδιαγραφών, αφήνοντας έτσι μεγάλη ελευθερία ελιγμών στους χτίστες για τα επί μέρους.

Υπό αυτό το πρίσμα πιθανολογείται ότι ο σχεδιασμός του Δυτικού Πυλώνα ανατέθηκε από τους αυτοκρατορικούς αξιωματούχους σε κάποιον εξειδικευμένο στρατιωτικό αρχιτέκτονα με «ακαδημαϊκή» εκπαίδευση, κατά τα φαινόμενα καλό γνώστη της ελληνικής αρχιτεκτονικής, ενδεχομένως και με μακρά εμπειρία σε δημόσια κτήρια. Ο αρχιτέκτων προσδιόρισε την κατάλληλη θέση για το οχύρωμα, έκανε μια γενική εκτίμηση του απαιτούμενου όγκου οικοδομικού υλικού και στη συνέχεια εντόπισε το καταλληλότερο κτήριο «δότη», το μνημείο του Νικίου. Ενδεχομένως να είχε εξαρχής συλλάβει μια κεντρική συνθετική ιδέα για τη μορφή του Πυλώνα, αλλά δεν αποκλείεται τα αρχιτεκτονικά μέλη από το χορηγικό μνημείο να οδήγησαν στον εμπλουτισμό του οχυρωματικού έργου με στοιχεία που παραπέμπουν στην αρχιτεκτονική των Προπυλαίων, όπως οι κίονες, ο δωρικός θριγκός, το αέτωμα. Όταν ξεκινάει η αποσυναρμολόγηση του κτηρίου, ο αρχιτέκτων θα πρέπει ήδη να είχε ολοκληρώσει το συνολικό σχέδιο, σύμφωνα με το οποίο θα άφηνε πίσω τα περιττά κομμάτια. Από αυτό το σημείο και έπειτα τίθεται το ερώτημα εάν και κατά πόσο έκανε στη συνέχεια επίβλεψη στο εργοτάξιο. Είναι πιθανό να προέβη σε χάραξη των θεμελίων των βάθρων και να έδωσε κατευθυντήριες στον εργολάβο, όπως για παράδειγμα τον τρόπο δόμησης των πύργων σύμφωνα με το σύστημα αριθμητικής σήμανσης με γράμματα. Στη συνέχεια μάλλον αποχώρησε

⁶⁰⁰ (Johnson, 1983, 63-65).

⁶⁰¹ (Frey, 2015b, 27-28, 173, 186-193).

⁶⁰² Με την έννοια ότι, μέσω των εντολοδόχων της στις επαρχίες, εγκρίνει την αποσυναρμολόγηση ενός κτηρίου για τη λιθολόγηση και επανάχρηση του οικοδομικού υλικού του για ένα συγκεκριμένο οχυρωματικό έργο.

οριστικά από το έργο, οπότε ο εργολάβος σταθμίζοντας τις δυνατότητες των διαθέσιμων λιθοξόων, προχώρησε σε ριζικές αλλαγές του αρχικού σχεδίου σε μια προσπάθεια απλούστευσής του, κρίνοντάς το ενδεχομένως ως ανεφάρμοστο στην πράξη. Εναλλακτικά ίσως ο ίδιος ο αρχιτέκτων να εγκατέλειψε το αρχικό σχέδιο, δεχόμενος να το απλουστεύσει, αντιλαμβανόμενος ότι τα συνεργεία που είχε στη διάθεσή του δε θα μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στις απαιτούμενες εργασίες. Το πρώτο ενδεχόμενο μοιάζει πιθανότερο, διότι ακόμη και στην περίπτωση που έγινε συμβιβασμός για μια συνεπτυγμένη απλούστερη εκδοχή του Δυτικού Πυλώνα, η τακτική επίβλεψη των λιθοξόων από τον αρχιτέκτονα και όχι μόνο από τον εργολάβο, θα είχε αποτρέψει φαινόμενα όπως την παρατοποθέτηση γωνιακών μελών σε αγγελαίες θέσεις ή την αναντιστοιχία προμόχθων και τριγλύφων στον δωρικό θριγκό της πύλης.

Τέλος δεν θα πρέπει να αποκλειστεί μια ακόμη πιθανή εξήγηση για την απόρριψη ενός αρχικού σχεδίου. Ενδέχεται η απόφαση οχύρωσης της δυτικής πρόσβασης να είχε αποφασιστεί πριν από την επιδρομή των Ερούλων. Το έργο ίσως να βρισκόταν σε πολύ αρχικό στάδιο, για παράδειγμα στην τοποθέτηση των πρώτων δόμων στα βάθρα έδρασης των πύργων όταν έγινε η επίθεση, αλλά να είχε ήδη αποσυναρμολογηθεί το χορηγικό μνημείο και οι λίθοι του να είχαν μεταφερθεί στην Ακρόπολη. Η καταστροφή της πόλης και η σταδιακή ανάκαμψή της άφησαν πιθανώς το έργο στάσιμο για χρόνια. Στο διάστημα που μεσολάβησε, είναι λογικό ότι το αρχικό σχέδιο του Δυτικού Πυλώνα ήταν παρωχημένο, ίσως ακόμη και εντελώς ξεχασμένο. Επομένως κλήθηκε είτε ο προηγούμενος αρχιτέκτονας ή κάποιος άλλος, να αναθεωρήσει ή να συνθέσει εκ νέου την υστερορρωμαϊκή πύλη, καταλήγοντας στην υφιστάμενη μορφή της, αξιοποιώντας κυρίως κομμάτια από το μνημείο του Νικίου.

Συνοψίζοντας, κοινός τύπος των δύο πρώτων προτεινόμενων υποθέσεων είναι η παραδοχή πως η υστερορρωμαϊκή πύλη σχεδιάστηκε σε μια μορφή διαφορετική από τη σημερινή. Εάν πράγματι έλαβε σάρκα και οστά ή εάν περιορίστηκε στην άυλη σφαίρα της αρχιτεκτονικής, παραμένει ένα θέμα ανοικτό προς ερμηνεία. Ωστόσο μεταξύ των δύο εναλλακτικών λύσεων προτάσσεται, χωρίς να μπορεί να αποδειχθεί το αντίθετο, ως πιθανότερη η εγκατάλειψη του αρχικού σχεδίου στην πορεία των εργασιών και η στροφή προς μια απλουστευμένη λύση, προσαρμοσμένη στις δυνατότητες των τοπικών συνεργείων.

Υπόθεση τρίτη για την υστερορρωμαϊκή οχύρωση της δυτικής πρόσβασης της Ακρόπολης

Ο Ρωμαίος αρχιτέκτων είχε σκοπό από τα πρώτα βήματα του σχεδιασμού να αξιοποιήσει τα αρχιτεκτονικά μέλη από το χορηγικό μνημείο του Νικίου σε δύο ανεξάρτητες ενότητες της οχύρωσης.

Η πλειονότητα του υλικού κατευθύνθηκε στην οικοδόμηση του Δυτικού Πυλώνα και συγκεκριμένα στις τρεις εξωτερικές πλευρές των πύργων, πιθανόν στην άνω απόληξή τους με τη διαμόρφωση δωρικού θριγκού, στον ανατολικό τοίχο του νότιου πύργου,

όπως επίσης και στη στέψη του θυραίου τοίχου. Η επανάχρηση λίθων ποικίλης προέλευσης στον ανατολικό τοίχο του βόρειου πύργου και στον θυραίο τοίχο αναπόφευκτα προκάλεσε ασυμφωνίες στα ύψη των οριζόντιων στρώσεων και προβληματική λιθοσυμπλοκή με τις πλευρικές εξωτερικές όψεις των πύργων⁶⁰³.

Τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά μέλη από το μνημείο του Νικίου προορίστηκαν –μαζί με άλλα από διαφορετικά σύνολα– για την ανέγερση της «πρωταρχικής» νότιας πύλης, η οποία ανοιγόταν στο πλατύσκαλο της ρωμαϊκής κλίμακας στη βορειοδυτική γωνία του πύργου της Αθηνάς Νίκης. Η πύλη θα μπορούσε να έχει εμπλουτιστεί με την ανάπτυξη δωρικού θριγκού στην άνω απόληξή της, ακόμη ενδεχομένως και να έχει ενσωματώσει κίονες από το χορηγικό μνημείο ως μέρος της σύνθεσης. Ύστερα από τη μεσολάβηση κάποιας καταστροφής, σεισμού ή επιδρομής, το τείχος κατά μήκος του νότιου όριου της ρωμαϊκής κλίμακας κατεδαφίζεται, το ίδιο και η νότια πύλη. Το οικοδομικό υλικό τους αξιοποιείται έπειτα στην ανέγερση του Νότιου Πυλώνα της Ακρόπολης.

Η τρίτη υπόθεση όσον αφορά στο σκέλος του Δυτικού Πυλώνα είναι μάλλον η απλούστερη, καθώς το τελικό αποτέλεσμα νοείται ως προϊόν του αρχικού σχεδιασμού, χωρίς να μεσολαβούν θεωρητικά γεγονότα, όπως συνέβη στις δύο προηγούμενες ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Όμως σε ό,τι σχετίζεται με τη νότια οχύρωση της δυτικής πρόσβασης, εισάγει στο σύστημα μια νέα αρχιτεκτονική σύνθεση, προγενέστερη του Νότιου Πυλώνα, για την οποία απαιτείται περαιτέρω έρευνα στο μέλλον προκειμένου να εξακριβωθεί η ύπαρξή της.

Χρονολόγηση της υστερορρωμαϊκής πύλης της Ακρόπολης

Το ζήτημα εάν η υστερορρωμαϊκή πύλη της Ακρόπολης οικοδομήθηκε πριν ή μετά από την επιδρομή των Ερούλων παραμένει ανοικτό. Η εξέταση παραμέτρων, όπως η μορφή των γραμμάτων στα αρχιτεκτονικά μέλη, η χρήση μεταλλικών συνδέσμων και γενικότερα οι κατασκευαστικές πρακτικές, δεν αποτελούν ασφαλή κριτήρια χρονολόγησης, καθώς βάσει της συγκριτικής ανάλυσης υποδεικνύουν ένα εύρος μεταξύ 2^{ου} και 4^{ου} αι. μ.Χ., κατά συνέπεια πόρω απέχουν από την ακρίβεια που θα παρείχαν ασφαλέστερα κριτήρια, όπως οι επιγραφές, τα νομίσματα και η κεραμική. Εντούτοις μπορούν να ειπωθούν μερικά επιχειρήματα προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση, με βάση γενικότερες παρατηρήσεις, όχι άμεσα σχετιζόμενες με τον Δυτικό Πυλώνα.

Ο εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος ουσιαστικά ακολουθεί το ίχνος των τειχών της κλασικής εποχής, με εξαίρεση την επέκτασή του στην περιοχή νοτίως του Ολυμπίου. Από τη στιγμή που η Ακρόπολη εκ των πραγμάτων περιλαμβάνεται εντός της γραμμής άμυνας, η μεμονωμένη οχύρωση του βράχου αποτελεί πλεονασμό. Μπορεί όμως να ερμηνευθεί ως κίνηση στην περίπτωση που οι υπεύθυνοι για το νέο σχέδιο άμυνας της Αθήνας, αντιλήφθηκαν ότι η περίμετρος του τείχους ήταν τόσο μεγάλη, που δεν επαρκούσε ο διαθέσιμος αριθμός οπλιτών για να το στελεχώσει

⁶⁰³ Παρασύροντας έτσι τους παλαιότερους μελετητές στην υπόθεση ότι ο ανατολικός τοίχος του Δυτικού Πυλώνα είναι μεταγενέστερος των πύργων.

ικανοποιητικά, οπότε ως ύστατη λύση διαφυγής σε ενδεχόμενη επίθεση να οχύρωσαν την Ακρόπολη.

Η χρονολόγηση του Δυτικού Πυλώνα πριν ή μετά από την επιδρομή των Ερούλων μπορεί ίσως να εξεταστεί σε σχέση με την τοπογραφική του συνάφεια με τον περίγυρο.

Το τμήμα τείχους και ο πύργος που απαρτίζουν τον Νότιο Πυλώνα⁶⁰⁴, δεν μπορούν να θεωρηθούν προγενέστερα του 267 μ.Χ., καθώς είναι προφανές από τη χωροθέτησή τους ότι προϋποθέτουν την ύπαρξη του βραχίονα τείχους, ο οποίος εκτείνεται μεταξύ νότιου πύργου της υστερορρωμαϊκής πύλης και Ηρωδείου και είναι με βεβαιότητα οικοδομημένος ύστερα από την επιδρομή των Ερούλων⁶⁰⁵. Παρά το γεγονός ότι τα δύο σκέλη του τείχους συναντώνται υπό ορθή γωνία με έναν μάλλον παράδοξο τρόπο επί του νοτίου τοίχου στον νότιο πύργο⁶⁰⁶, από την άποψη της άμυνας είναι μια πολύ ορθολογική επιλογή. Λόγω ανύψωσης του φυσικού βράχου ο πύργος δεν εδράζεται σε βάθρο προς νότο, οπότε ο εκεί μονόπαχος τοίχος ορθώνεται πάνω από βατό έδαφος, συνεπώς αποτελεί ένα εξαιρετικά ευάλωτο σημείο της οχύρωσης, το οποίο εν τέλει περιλήφθηκε εντός του περιβόλου.

Εάν γίνει δεκτό ότι υπήρξε τείχος και πύλη προγενέστερα του Νότιου Πυλώνα, τότε η οχύρωση της δυτικής πρόσβασης είναι αυτοτελής, μη εξαρτώμενη από άλλα αμυντικά έργα γύρω από την Ακρόπολη. Σε αυτή την περίπτωση η χρονολόγηση θα μπορούσε να αναχθεί στην περίοδο του Βαλεριανού. Τότε όμως είναι πολύ δύσκολο να εξηγηθεί η συγκέντρωση οικοδομικού υλικού προς επανάχρηση από διαφορετικά κτηριακά σύνολα και μια πλειάδα ιδιωτικών αναθημάτων⁶⁰⁷, χωρίς τη μεσολάβηση μιας καταστροφής, η οποία να δικαιολογεί τη ρευστοποίησή τους για προσπορισμό οικοδομικού υλικού. Επομένως, ακόμη και εάν γίνει δεκτή η ύπαρξη μιας «πρωταρχικής» νότιας πύλης, προκρίνεται πάλι το ενδεχόμενο να κατασκευάστηκε μαζί με τον Δυτικό Πυλώνα μετά από την επιδρομή των Ερούλων, στο πλαίσιο ριζικής αναδιάταξης της οχύρωσης των Αθηνών.

⁶⁰⁴ Εξυπακούεται ότι η πύλη στερείται νοήματος στην εξεταζόμενη περίοδο, καθώς δύο πύλες προς την Ακρόπολη, σε τόσο κοντινή απόσταση η μία από την άλλη και χωρίς να εξυπηρετούν μη επικοινωνούντες τομείς της πόλης, εκτός από πλεονασμό αποτελούν και ευάλωτο σημείο για την άμυνα.

⁶⁰⁵ Καθώς εισχωρεί στον καμπύλο τοίχο του ωδείου, γεγονός που προϋποθέτει την καταστροφή του κτηρίου. Βλ. (Κορρές, 2014, 38-39, 38 Εικ. Β1.4).

⁶⁰⁶ Η χάραξη του σκέλους μεταξύ του Πύργου της Νίκης και του νότιου πύργου της υστερορρωμαϊκής πύλης.

⁶⁰⁷ Υπενθυμίζεται ότι στην περίπτωση αυτή έχει γίνει δεκτό ότι ο Δυτικός Πυλώνας οικοδομήθηκε εξαρχής ως έχει, οπότε για την οικοδόμησή του ανατολικού τοίχου αξιοποιήθηκε οικοδομικό υλικό από πολλά περισσότερα σύνολα και όχι αποκλειστικά από το χορηγικό μνημείο.

Γενικά συμπεράσματα, επισημάνσεις

Το χορηγικό μνημείο του Νικίου είναι η πλέον σύνθετη, πολυτελής και δαπανηρή γνωστή περίπτωση του «ναόσχημου» τύπου, ο οποίος αποκρυσταλλώθηκε διαρκούντος του 4^{ου} αι. π.Χ. Επιπλέον η εξάστυλη πρόστυλη κάτοψη φαίνεται πως αποτελεί μοναδική περίπτωση για τα δεδομένα της Αθήνας.

Η συστηματική εξέταση των αρχιτεκτονικών μελών του μνημείου και η γραφική τους ανασύνθεση σε σχέδια έφεραν στο φως μια σειρά από νέα στοιχεία, που οδήγησαν στην αναθεώρηση της μορφής του κτηρίου και περιλαμβάνουν: α) Νέα πρόταση για το ύψος των κιόνων και για τον αριθμό σπονδύλων που συγκροτούν τον κορμό. β) Υπολογισμό στρώσεων λιθόπλινθων στους τοίχους του σηκού, όπως επίσης και την εξακρίβωση της μορφής και του τρόπου δομής τους. γ) Ταύτιση των μελών που απαρτίζουν τους τοίχους παραστάδος του προναού, αποσαφήνιση της μορφής και του τρόπου δομής τους. δ) Ταύτιση μελών και προσδιορισμός της μορφής του θυραίου τοίχου του σηκού, ο οποίος παρέμενε τελείως άγνωστος στην έρευνα και αποκαθίσταται με σύνθετο τριπλό άνοιγμα, ακολουθώντας ως πρότυπο τον εξάστυλο πρόστυλο ναό της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς (360 π.Χ.), πιθανόν με πεσσούς και δωρικά επίκρανα.

Όσον αφορά στις αρχιτεκτονικές μορφές και στο σύστημα αναλογιών, το χορηγικό μνημείο αποτελεί χαρακτηριστική έκφραση ενός ρεύματος κλασικισμού στην αθηναϊκή αρχιτεκτονική, ο οποίος παρατηρείται στην Αθήνα τον όψιμο 4^ο αι. π.Χ. Ο αρχιτέκτων του προβαίνει σε μια επιλογή μορφών και αναλογικών σχέσεων από μεμονωμένα στοιχεία, κυρίως από την Πινακοθήκη των Προπυλαίων αλλά και από την Κεντρική Πτέρυγα. Ωστόσο δεν τα αντιγράφει πιστά, αλλά τα αναπροσαρμόζει καταλλήλως στο σχέδιό του, πιθανώς για να τα εξισορροπήσει με τα αισθητικά πρότυπα της εποχής του. Επομένως τα επιμέρους συνθέτουν ένα σύνολο, που έχει μεν ψήγματα της αττικής παράδοσης του 5^{ου} αι., αλλά το γενικό σχέδιο διέπεται από τις τρέχουσες τάσεις του 4^{ου} αι. π.Χ.

Το μνημείο του Νικίου είναι μεσαίας προς μικρής κλίμακας ως προς το μέγεθος. Αν και πρόκειται για ιδιωτικό ανάθημα, διαπιστώνεται ότι οι κατασκευαστικές πρακτικές αγγίζουν την ίδια ποιοτική στάθμη με τα τότε σύγχρονα έργα ναοδομίας ή δημόσιας αρχιτεκτονικής, τόσο σε επίπεδο λιθοξοϊκής κατεργασίας όσο και στην ακριβή απόδοση των μορφολογικών λεπτομερειών ή των εκλεπτύνσεων.

Η εξέταση βασικών μεγεθών στο μνημείο, όπως το τυπικό μεταξόνιο διάστημα, οδήγησε στο συμπέρασμα χρήσης της μονάδας μήκους του δωρικού πόδα, ίσης με 32.687 m. Παράλληλα όμως διαπιστώθηκε ότι ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός έγινε με τη χρήση εμβάτη ίσου με το μήκος τριγλύφου, σύμφωνα με τον οποίο εκφράστηκαν οι γενικές και επιμέρους διαστάσεις του κτηρίου τόσο σε επίπεδο κάτοψης όσο και όψης.

Από την άποψη της τυπολογικής εξέτασης στο μνημείο του Νικίου αναγνωρίζεται ο τύπος του εξάστυλου πρόστυλου ναού στην ιδεατή, αποκρυσταλλωμένη του μορφή,

καθώς διαθέτει συνεπτυγμένη κρηπίδα, βαθύ πρόναο με έντονα προεξέχοντες τοίχους παραστάδων και κιονοστοιχία χωρίς επιπλέον πλευρικούς κίονες. Επίσης οι αναλογίες τετραγώνου που έχει ο σηκός εξασφαλίζουν, σε αντίθεση με άλλα επιμήκη κτήρια, οργανική ενότητα με την πρόσταση. Η συγκριτική εξέταση παράλληλων παραδειγμάτων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο συγκεκριμένος αρχιτεκτονικός τύπος παρέχει τον μέγιστο χώρο εντός του σηκού, σε αντιδιαστολή με έναν περίπτερο ναό ίδιου πλάτους. Η μεγαλύτερη χωρητικότητα συχνά σχετίζεται με τη στέγαση μεγάλων γλυπτικών έργων στο εσωτερικό. Σε αυτή την περίπτωση ενίοτε παρατηρείται μια συνθετότερη διάρθρωση του θυραίου τοίχου του σηκού, η οποία επιτρέπει τη μέγιστη προβολή του περιεχομένου του προς τα έξω. Τούτο συμπεραίνεται ότι ισχύει και στο χορηγικό μνημείο του Νικίου, όπου ο ευρύς σηκός και το διεγυμένο τριπλό άνοιγμα στον θυραίο τοίχο κρίνεται ότι σχετίζονται εκτός των άλλων με ένα άγνωστο έργο τέχνης, που θα φυλασσόταν στο εσωτερικό του.

Ο Νικίας Νικοδήμου προχωράει στην ανέγερση του χορηγικού μνημείου σε μια περίοδο πολύ πυκνή από ιστορικά γεγονότα και εν μέσω ενός βραχύβιου ολιγαρχικού καθεστώτος στην Αθήνα. Η απόφασή του να επιλέξει τη μορφή του εξάστυλου πρόστυλου τύπου ναού για το μνημείο, θα πρέπει να άγγιζε για την κοινωνία εκείνης της εποχής τα όρια της ύβρεως, ανεξαρτήτως των όποιων πολιτικών κινήτρων του. Ένα ιδιωτικό ανάθημα με αποκλειστικό στόχο την προσωπική προβολή, αντανακλά τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος από το κοινωνικό σύνολο στο άτομο, στην αυγή της ελληνιστικής εποχής. Παράλληλα όμως, λαμβάνοντας υπόψη την ιστορική συγκυρία, το μνημείο, πέρα από μέσο προσωπικής προβολής και ματαιοδοξίας ενός εύπορου Αθηναίου, αποτυπώνει ίσως τη νοσταλγία ενός ευπατρίδη για τις ημέρες ακμής που παρήλθαν, ταυτόχρονα με την προσμονή μιας εποχής όπου η Αθήνα θα ανακτούσε ξανά την παλιά της ισχύ.

Η αρχιτεκτονική τεκμηρίωση της υστερορρωμαϊκής πύλης και των πλευρικών της πύργων οδήγησε σε μια σειρά από διαπιστώσεις: α) Οι λιθόπλινθοι του σηκού έλαβαν κατά τη διάλυση του μνημείου αριθμητική σήμανση με γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου, σύμφωνα με την οποία υπήρξαν πάνω από τους ορθοστάτες δέκα δόμοι. Ως εκ τούτου το ύψος των πύργων ταυτίζεται με εκείνο των τοίχων του χορηγικού μνημείου. β) Το συνολικό ύψος των πύργων, πάνω από τη στάθμη του συμπαγούς ποδίου έδρασης, επιτρέπει την ύπαρξη ορόφου, η οποία τεκμηριώνεται επίσης από δοκοθήκες που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του βόρειου πύργου. γ) Σημαντικό μέρος της ανωδομής του βόρειου πύργου ανακατασκευάστηκε στη βόρεια και στη δυτική όψη, πιθανώς στο πλαίσιο εκτεταμένης επισκευής ύστερα από κατάρρευση. δ) Στους τρεις εξωτερικούς τοίχους των πύργων χρησιμοποιήθηκαν για την οριζόντια σύνδεση των λιθόπλινθων αυτούσιοι οι σύνδεσμοι σχήματος διπλού T από το χορηγικό μνημείο. ε) Ενσωματώθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη από το μνημείο του Νικίου και στους ανατολικούς τοίχους των πύργων με τρόπο αμελέστερο και χωρίς τη χρήση συνδέσμων. στ) Ο θυραίος τοίχος της υστερορρωμαϊκής πύλης οικοδομήθηκε παράλληλα με τους εγκάρσιους σε αυτόν τοίχους των πύργων. ζ) Στη βόρεια όψη του βάθρου έδρασης του βόρειου πύργου οι λίθοι των οριζόντιων δόμων φέρουν

πινάκωση, που είναι μίμηση εκείνης των προσώπων των λίθων στις κεκλιμένες στρώσεις της κλασικής αναβάθρας. η) Οι όψεις των βάθρων που πλαισιώνουν εκατέρωθεν το προαύλιο της υστερορρωμαϊκής πύλης, κοσμήθηκαν σε άγνωστο χρόνο με ορθομαρμάρωση. θ) Τα αρχιτεκτονικά μέλη του μνημείου δεν φέρουν ίχνη θερμικής θραύσης, επομένως δεν έχει υποστεί πυρπόληση, χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητα ότι το κτήριο αποσυναρμολογήθηκε πριν από την επιδρομή των Ερούλων.

Πέραν των παραπάνω, στον Νότιο Πυλώνα και συγκεκριμένα στην πύλη πλάι στον πύργο του ναού της Αθηνάς Νίκης, διαπιστώθηκε ότι είχαν ενσωματωθεί τουλάχιστον πέντε αρχιτεκτονικά μέλη από το μνημείο του Νικίου. Ο τελείως άτεχνος τρόπος επανάχρησής τους δεν επιτρέπει τη σύγχρονη χρονολόγηση της συγκεκριμένης φάσης της οχύρωσης με την πύλη Beulé, όπως έχει προταθεί έως τώρα από άλλους ερευνητές. Συνεπώς αφήνεται ανοικτό το ενδεχόμενο το πλεονάζον οικοδομικό υλικό από το χορηγικό μνημείο να ήταν αρχικά ενσωματωμένο σε μια προγενέστερη του Νότιου Πυλώνα διαμόρφωση της εισόδου από τη νότια πλευρά της δυτικής πρόσβασης στην Ακρόπολη.

Από το σκέλος της συγκριτικής ανάλυσης ειδικών πτυχών του έργου της υστερορρωμαϊκής πύλης αναδεικνύονται τα εξής συμπεράσματα:

Λαμβάνοντας υπόψη παράλληλα παραδείγματα, προκύπτει ότι το μνημείο του Νικίου αποτελεί μια όψιμη περίπτωση «περιπλανώμενου κτηρίου»: Το κτήριο αποσυναρμολογήθηκε, αφού πρώτα η πλειονότητα των λίθων του έλαβε κατάλληλη σήμανση με γράμματα, ούτως ώστε το οικοδομικό του υλικό να ανασυνδυαστεί με καινούργιο τρόπο σε ένα οχυρωματικό έργο. Η πρακτική της διάλυσης, μεταφοράς και εκ νέου συναρμολόγησης κτηρίων με τη χρήση κατάλληλης σήμανσης των λίθων, γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση στην Αττική και σε άλλες περιοχές μεταξύ 1^{ου} αι. π.Χ. και 2^{ου} αι. μ.Χ. Ωστόσο παραδείγματα όπως η υστερορρωμαϊκή πύλη της Ακρόπολης και η επισκευή της εσωτερικής κιονοστοιχίας του σηκού του Παρθενώνα, φανερώνουν ότι η συγκεκριμένη πρακτική και η σχετική τεχνογνωσία γνώρισαν συνέχεια έως τα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ. Δεν αποκλείεται με βάση σχετικές ενδείξεις, να υπήρξαν κι άλλα σημεία στον υστερορρωμαϊκό περίβολο της Αθήνας, όπου να εφαρμόστηκαν ανάλογες μέθοδοι επανάχρησης οικοδομικού υλικού για την κατασκευή απαιτητικότερων τμημάτων, όπως η ανωδομή πύργων.

Έως τώρα ήταν γνωστό στην έρευνα ότι πριν από την αποσυναρμολόγηση του μνημείου, έλαβαν σήμανση μόνο τα οριζόντια γείσα της πρόσοψης, προκειμένου να είναι εφικτή η ανασύστασή τους με την ίδια σειρά στη νέα τους θέση. Η συστηματική εξέταση των λίθων του κτηρίου οδήγησε αφενός στο συμπέρασμα ότι λαξεύτηκαν γράμματα σε πολύ μεγαλύτερο αριθμό αρχιτεκτονικών μελών. Αφετέρου τεκμηριώθηκε ότι εφαρμόστηκαν δύο ανεξάρτητα συστήματα σήμανσης: αλφαβητικής και αριθμητικής ακολουθίας. Το μόνο στοιχείο διαφοροποίησης μεταξύ τους είναι η παρεμβολή του χαρακτήρα του στίγματος (h), δηλαδή του αριθμού έξι, ανάμεσα στα γράμματα «E» και «Z». Η χρήση του στίγματος δεν είναι η μοναδική

στην Αθήνα, καθώς εντοπίστηκε σε δύο ακόμη, τελείως άγνωστες έως τώρα, περιπτώσεις «περιπλανώμενων» κατασκευών, ενώ είναι πολύ πιθανόν ότι απαντάται και στον βωμό του Διός Αγοραίου.

Στους λίθους της ευθυνηρίας, στις δύο στρώσεις τοιχοβάτη, στους ορθοστάτες και στις στέψεις τους εφαρμόστηκε σύστημα αλφαβητικής ακολουθίας γραμμάτων σε τουλάχιστον μία από τις όψεις του χορηγικού μνημείου, όπως ακριβώς στα οριζόντια γείσα. Η σήμανση των λιθόπλινθων του σηκού έγινε με γράμματα που είχαν την αξία αριθμών και ήταν δηλωτικά της στρώσης. Ωστόσο για τη μετέπειτα αναχρησιμοποίηση του οικοδομικού υλικού αξιοποιήθηκε μόνο η αλφαβητική σειρά γραμμάτων στα γείσα και η καθ' ύψος αρίθμηση των στρώσεων του σηκού. Οι υπόλοιπες αλληλουχίες γραμμάτων συμπεραίνεται ότι σχετίζονται με τη διαδικασία καταγραφής και ποσοτικού προσδιορισμού των διαθέσιμων λίθων, έτσι ώστε να γίνουν οι κατάλληλοι υπολογισμοί για τη βέλτιστη αξιοποίησή τους στον Δυτικό Πυλώνα της Ακρόπολης.

Όσον αφορά στις κατασκευαστικές πρακτικές, η μόνη αξιοσημείωτη απόκλιση σημειώνεται στη χρήση συνδέσμων στους πύργους, στοιχείο που δεν έχει εντοπιστεί σε οποιοδήποτε σημείο στον εσωτερικό υστερορωμαϊκό περίβολο, αλλά επισημάνθηκε σε τμήματα της βαλεριάνειας οχύρωσης. Τούτο όμως δεν συνεπάγεται ότι ο Δυτικός Πυλώνας θα πρέπει να συσχετιστεί με την προετοιμασία της άμυνας των Αθηνών εν αναμονή επιδρομής, διότι δεν αποκλείεται η χρήση συνδέσμων να αποτελούσε κοινή πρακτική και για το τείχος που οικοδομήθηκε μετά το 267 μ.Χ. σε τμήματα που δε σώζονται πλέον, όπως η ανωδομή των πύργων.

Σταθμίζοντας τα διαθέσιμα στοιχεία και τις παρατηρήσεις που προέκυψαν από την αρχιτεκτονική τεκμηρίωση της υστερορωμαϊκής πύλης, συνάγεται ότι υπήρξε ενδεχομένως αρχικά ένα φιλόδοξο σχέδιο για τον Δυτικό Πυλώνα της Ακρόπολης, υψηλών προθέσεων και προδιαγραφών, στο οποίο θα αξιοποιούνταν πολλά περισσότερα αρχιτεκτονικά μέλη του χορηγικού μνημείου, όπως οι κίονες. Τελικά φαίνεται ότι δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ στο σύνολό του. Πιθανολογείται ότι το αρχικό σχέδιο, ενδεχομένως πόνημα ενός αυτοκρατορικού στρατιωτικού αρχιτέκτονα, εγκαταλείφθηκε κατά την πορεία των εργασιών χάριν μιας απλουστευμένης λύσης, προσαρμοσμένης στις δυνατότητες των τοπικών συνεργειών οικοδόμων. Μια άλλη αιτιολόγηση για την απόρριψη του συνθετότερου αρχικού σχεδίου είναι η επιδρομή των Ερούλων. Εφόσον η οχύρωση της Ακρόπολης είχε αποφασιστεί επί Βαλεριανού, πιθανώς το έργο να βρισκόταν στα αρχικά στάδια κατασκευής, όταν έγινε η επίθεση. Αναπόφευκτα οι εργασίες διακόπηκαν, ίσως για χρόνια πριν εκκινήσουν εκ νέου. Σε αυτό το πλαίσιο μάλλον αποφασίστηκαν τροποποιήσεις του σχεδίου προς μια πιο ρεαλιστική βάση, με δεδομένο το πρωτοφανές πλήγμα που δέχτηκε η πόλη. Τέλος διατυπώνεται μία ακόμη εναλλακτική υπόθεση, σχετική με την ύπαρξη ενός τείχους κατευθυνόμενου παράλληλα με το νότιο όριο της ρωμαϊκής κλίμακας, το οποίο κατέληγε σε πύλη στη στάθμη του πλατύσκαλου στη βάση του πύργου της Αθηνάς Νίκης. Εκεί γίνεται δεκτό ότι έγινε επίσης αναχρησιμοποίηση αρχιτεκτονικών μελών από το μνημείο του

Νικίου, αναπαράγοντας αυτούσια μέρη του κτηρίου, όπως ο δωρικός θριγκός. Σε αυτή την περίπτωση γίνεται η παραδοχή ότι ο Δυτικός Πυλώνας υλοποιήθηκε εξ αρχής στην υφιστάμενη μορφή του⁶⁰⁸.

Το ζήτημα της ακριβούς χρονολόγησης για την ανέγερση της υστερορρωμαϊκής πύλης παραμένει ανοικτό, καθώς τα νέα στοιχεία που ήρθαν στο φως δεν συνηγορούν με σαφήνεια υπέρ της μίας ή της άλλης άποψης. Προκρίνεται ωστόσο ως πιθανότερη η οικοδόμησή της μετά από την επιδρομή των Ερούλων, στο πλαίσιο της εκ βάθρων αναδιάταξης της άμυνας των Αθηνών.

⁶⁰⁸ Οι πύργοι θεωρείται δεδομένο και σε αυτή την περίπτωση ότι έφταναν σε ύψος ίσο προς αυτό στους τοίχους του σηκού στο χορηγικό μνημείο, διέθεταν όροφο και πολύ πιθανόν στην άνω απόληξή τους αναπτυσσόταν δωρικός θριγκός.

Συνομογραφίες βιβλιογραφίας

<i>AA</i>	Archäologischer Anzeiger
<i>AD</i>	Αρχαιολογικόν Δελτίον
<i>AE</i>	Αρχαιολογική Εφημερίς
<i>Agora</i>	Athenian Agora: Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens
<i>AJA</i>	American Journal of Archaeology
<i>AM</i>	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
<i>Archaeology</i>	Archaeology Magazine
<i>ASAtene</i>	Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente
<i>Aura</i>	Athens University Review of Archaeology
<i>BABesch</i>	Bulletin antieke beschaving: Annual Papers on Classical Archaeology
<i>BAE</i>	Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
<i>BAR-IS</i>	British Archaeological Reports, International Series
<i>BCH</i>	Bulletin de Correspondance Hellénique
<i>BÉFAR</i>	Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome
<i>BSA</i>	The Annual of the British School at Athens
<i>BYZAS</i>	Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul
<i>Corinth</i>	Corinth: Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens
<i>CRAI</i>	Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et belles-lettres (Paris)
<i>Délos</i>	Exploration archéologique de Délos faite par l'École française d'Athènes
<i>ΔΧΑΕ</i>	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
<i>FdD</i>	Fouilles de Delphes, École Française d'Athènes
<i>Hesperia</i>	Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens
<i>HOPOΣ</i>	<i>HOPOΣ: Αρχαιογνωστικό περιοδικό της Ελληνικής Επιγραφικής Εταιρείας</i>
<i>JHS</i>	Journal of Hellenic Studies
<i>Isthmia</i>	Isthmia: Excavations by the University of Chicago under the auspices of the American School of Classical Studies at Athens
<i>Kerameikos</i>	Kerameikos: Ergebnisse der Ausgrabungen
<i>MoDIA</i>	Monographs of the Danish Institute at Athens
<i>OpAthRom</i>	Opuscula: Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome
<i>ÖJh</i>	Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien
<i>Samothrace</i>	Samothrace: Excavations conducted by the Institute of Fine Arts of New York University
<i>ΠΑΕ</i>	Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
<i>Thiasos</i>	Rivista di archeologia e architettura antica
<i>ZPE</i>	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Βιβλιογραφία

- Agelidis, S., 2009. *Choregische Weihgeschenke in Griechenland, Contributiones Bonnenses, Reihe III, Band I*. Bonn: Bernstein Verlag.
- Alchermes, J., 1994. Spolia in Roman Cities of the Late Empire: Legislative Rationales and Architectural Reuse. *Dumbarton Oaks Papers*, 48, 167-178.
- Amandry, P., 1976. Trépieds d'Athènes: I. Dionysies. *BCH*, 100(1), 15-93.
- Amandry, P., 1977. Trépieds d'Athènes: II. Thargélie. *BCH*, 101(1), 165-202.
- Amandry, P., 1997. Monuments chorégiques d' Athènes. *BCH*, 121(2), 445-487.
- Amandry, P. & Hansen, E., 2010. *FdDII.14: Le Temple d' Apollon du IVe Siècle*. Αθήνα: École française d' Athènes - De Boccard.
- Audiat, J., 1933. *FdD II.9: Le Trésor des Athéniens*. Paris: École française d' Athènes - De Boccard.
- Aupert, P., 1979. *FdD II.19: Le Stade*, Paris: École française d' Athènes - De Boccard.
- Baldini, I. & Bazzechi, E., 2016. About the meaning of fortifications in late antique cities: The case of Athens in context. Στο: R. Frederiksen, S. Müth, P. Schneider & M. Schelle (επιμ.), *Focus on Fortifications, New research on Fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East, MoDIA 18*. Oxford & Philadelphia: Oxbow Books, 696-711.
- Bammer, A., 1998. Aigeira. Στο: K. Manfred & G. Wlach (επιμ.), *100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut, 1898-1998, Sonderschriften Band 31*. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut Athen, 179-181.
- Bammer, A., 2001. Neue Heiligtümer in Aigeira. Στο: V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes. Akten des Symposiums anlässlich der Feier "100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen"*, *Sonderschriften des ÖAI 38*. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut Athen, 95-105.
- Bankel, H., 2009. Versatzmarken am Propylon des Heiligtums für Apollon Karneios in Knidos. Στο: M. Bachmann (επιμ.), *BYZAS 9: Bautechnik im antiken und vorantiken Kleinasien*. Istanbul: Deutsches Archäologisches Institut Istanbul, 323-341.
- Barletta, B., 2017. *The Sanctuary of Athena at Sounion. Ancient Art and Architecture in Context 4*. Princeton: The American School of Classical Studies At Athens.
- Barrett, A. & Vickers, M., 1975. Columns in Antis in the Temple of Ilissus. *BSA*, 70, 11-16.
- Bauer, H., 1977. Lysikratesdenkmal. Baubestand und Reconstruction. *AM*, 92, 197-227.

Bayham, E., 2003. Antipater and Athens. Στο: O. Palagia & S. V. Tracy (επιμ.), *The Macedonians in Athens 322-229 B.C. Proceedings of an International Conference held at the University of Athens, May 24-26, 2001*. Oxford: Oxbow Books, 23-29.

Beulé, E., 1853. *L'Acropole d'Athènes, I*. Paris: Firmin Didot Frères.

Biers, W. R. & Boyd, T. D., 1982. Ikarion in Attica: 1888-1981. *Hesperia*, 51(1), 1-18.

Billot, M.-F., 2008. Le temple de Despoina. *Ktema: Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome antiques*, 33, 135-180.

Bizard, L., 1920. Fouilles du Ptoion (1903), II. Inscriptions. *BCH*, 44, 227-262.

Blagg, T. F. C., 1983. The reuse of monumental masonry in late Roman defensive walls. Στο: J. Maloney & B. Hobley (επιμ.), *Roman Urban Defences in the West, CBA Research Report No 51*. London: Council of British Archaeology, 130-135.

Boetticher, A., 1888. *Die Akropolis von Athen nach den Berichten der Alten und den neusten Erforschungen*. Berlin: Julius Springer.

Bohn, R., 1882. *Die Propyläen der Akropolis zu Athen*. Berlin & Stuttgart: Verlag von W. Spemann.

Bouras, C., 2012. Alaric in Athens. *ΔΧΑΕ*, 33, 1-6.

Bousquet, J., 1952. *FdD II, 10: Le Trésor de Cyrène*. Paris: École française d'Athènes - De Boccard.

Bousquet, J., 1989. *Corpus des Inscriptions de Delphes 2: Les comptes du quatrième et du troisième siècle*. Paris: École française d'Athènes - De Boccard.

Bouzek, J. & Ondřejová, I., 1985. *Samothrace 1923/1927/1978. The results of the Czechoslovak excavations in 1927 conducted by A. Salač and J. Nepoomucky and the unpublished results of the 1923 Franco-Czechoslovak excavations conducted by A. Salač and F. Chapouthier*. Prag: Univerzita Karlova.

Broneer, O., 1954. *Corinth I.4: The South Stoa and its Roman Successors*. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Brulotte, E. L., 1994. *The placing of votive offerings and dedications in the Peloponnesian sanctuaries of Artemis*. (Volumes 1 & 2), PhD Dissertation Thesis. Minneapolis: University of Minnesota.

Bruneau, P. et al., 2010. *Οδηγός της Δήλου. Αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία 1*. 4η έκδοση. Αθήνα: Γαλλική Σχολή Αθηνών.

Bugh, G. R., 1988. *The Horsemen of Athens*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Bundgaard, J. A., 1974. *The excavation of the Athenian Acropolis 1882-1890, the original drawings edited from the papers of Georg Kawerau*. Copenhagen: University of Copenhagen, Institute of Classical and Near Eastern Archaeology.

Burford, A., 1969. *The Greek Temple Builders at Epidaurus. A social and economic study of building in the Asklepien sanctuary, during the fourth and early third centuries B.C.*. Liverpool: Liverpool University Press.

Burkhard, E., 2013. *Peristyl und Polis. Entwicklung und Funktionen öffentlicher griechischer Hofanlagen. Urban Spaces 1*. Berlin: De Gruyter .

Butler, R. M., 1983. The construction of urban defences. Στο: J. Maloney & B. Hobley (επιμ.), *Roman Urban Defences in the West, CBA Research Report No 51*. London: Council of British Archaeology, 125-129.

Caskey, L., 1934. Odysseus and Elpenor on a Pelike in Boston. *AJA*, 38(3), 339-340.

Choisy, A., 1899. *Histoire de l'architecture. Tome 1*. Paris: Gauthier-Villars.

Christ, M., 2006. *The bad citizen in Classical Athens*. Cambridge: Cambridge University Press.

Clarke, G., 2006/7. The Jebel Khalid Temple. Στο: Jean-Paul Descoeudres (επιμ.), *Proceedings of the 25th Anniversary Symposium of the Australian Archaeological Institute at Athens: Athens 10-12 October 2005, Mediterranean Archaeology Suppl. vol. 19/20*, . Sydney: Meditarch Publications, 133-139.

Cooper, F. A., 1999. Curvature and Other Architectural Refinements in a Hellenistic Heroon at Messene. Στο: L. Haselberger (επιμ.), *Appearance and Essence, Refinements of Classical Architecture: Curvature, Proceedings of the Second Williams Symposium on Classical Architecture held at the University of Pennsylvania, Philadelphia, April 2-4, 1993*. Philadelphia: The University Museum, University of Pennsylvania, 185-197.

Coulton, J. J., 1964. The Stoa by the Harbour at Perachora. *BSA*, 59, 101-131.

Coulton, J. J., 1968. The Stoa at the Amphiarraion, Oropos. *BSA*, 63, 147-183.

Coulton, J. J., 1974b. Lifting in Early Greek Architecture. *The Journal of Hellenic Studies*, 94, 1-19.

Coulton, J. J., 1977. *Ancient Greek Architects at Work. Problems of Structure and Design*. New York: Cornell University Press.

Coulton, J. J., 1979. Doric capitals: A proportional analysis. *BSA*, 74, 81-153.

Coulton, J. J., 1974. Towards Understanding Doric Design: The Stylobate and Intercolumniations. *BSA*, 69, 61-86.

Coulton, J. J., 1975. Towards Understanding Greek Temple Design: General Considerations. *BSA*, 70, 59-99.

Coulton, J. J., 1976. *The Architectural Development of the Greek Stoa*. Oxford Monographs on Classical Archaeology. Oxford: Oxford University Press.

Coulton, J. J., 1999. Coping with Curvature: the Practical Aspects. Στο: L. Haselberger (επιμ.), *Appearance and Essence, Refinements of Classical Architecture: Curvature, Proceedings of the Second Williams Symposium on Classical Architecture held at the University of Pennsylvania, Philadelphia, April 2-4, 1993*. Philadelphia: The University Museum, University of Pennsylvania, 69-77.

Courbin, P., 1980. *Délos 33: L'oikos des Naxiens. Exploration archeologique de Delos 33*. Paris: École française d'Athènes - De Boccard.

Courby, F., 1912. *Délos 5: Le Portique d' Antigone ou du Nord-Est*. Paris: École française d' Athènes & Fontemoing et Cer.

Courby, F., 1931. *Délos 12: Les Temples d' Apollon*. Paris: École française d' Athènes - De Boccard.

Courby, F. & Picard, C., 1924. *Recherches Archéologiques a Stratos d' Acarnanie, BEFAR*. Paris: École française d' Athènes - De Boccard.

D' Ooge, M., 1908. *The Acropolis of Athens*. New York: The MacMillan Company.

Daux, G. & Hansen, É., 1987. *FdD II.10: Le Trésor de Siphnos*. Paris: École française d' Athènes - De Boccard.

Davies, J. K., 1967. Demosthenes on Liturgies: A Note. *The Journal of Hellenic Studies*, 87, 33-40.

Davies, J. K., 1971. *Athenian Propertied Families of Attica 600-300 B. C.*. Oxford: Clarendon Press.

De Waele, J., 1988. Reflections on the design in classical Greek architecture. Στο: *Πρακτικά του XII διεθνούς συνεδρίου κλασικής αρχαιολογίας Αθήνα, 4-10 Σεπτεμβρίου 1983*, τόμ. Δ'. Αθήνα: ΤΑΠΑ, Υπουργείο Πολιτισμού, 205-210.

De Waele, J., 1990. *The Propylaia of the Akropolis in Athens, the Project of Mnesikles, Publications of the Netherlands Institute at Athens I*. Amsterdam: J. C. Gieben.

Deichmann, F. W., 1975. *Die Spolien in der spätantiken Architektur: vorgetragen am 5.7.1974, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse, Heft 6*. München: C. H. Beck.

Des Courtils, J., 1981. Thasos, I. Monument de Thersilochos. *BCH*, 105, 924-926.

Dey, H. W., 2011. *The Aurelian Wall and the Refashioning of Imperial Rome AD 271-855*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.

Dinsmoor Jr., W. B., 1974. New Fragments of the Parthenon in the Athenian Agora. *Hesperia*, 43(1), 132-155.

Dinsmoor Jr., W. B., 1976. The Roof of the Hephaisteion. *AJA*, 80(3), 223-246.

Dinsmoor Jr., W. B., 1982. Anchoring two floating temples. *Hesperia*, 51(4), 410-452.

Dinsmoor, W. B., 1910. The Choragic Monument of Nicias. *AJA*, 14 (4), 459-484.

Dinsmoor, W. B., 1929. Supplementary excavation at the entrance to the Acropolis, 1928. *AJA*, 33 (1), 101-102.

Dinsmoor, W. B., 1934. The repair of the Athena Parthenos: A story of five dowels. *AJA*, 38(1), 93-106.

Dinsmoor, W. B., 1941. An Archaeological Earthquake at Olympia. *AJA*, 45(3), 399-427.

Dinsmoor, W. B., 1941. *Observations on the Hephaisteion, Hesperia Suppl. V*. [1975]. Amsterdam: Swets & Zeitlinger B.V.

Dinsmoor, W. B., 1950. *The Architecture of Ancient Greece, an Account of its Historic Development*. 3rd edition, revised. London, New York, Toronto, Sydney: B. T. Batsford Ltd.

Dinsmoor, W. B., 1966. *The Archons of Athens in the Hellenistic Age*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert.

Dinsmoor, W. B. & Jr., D. W. B., 2004. *The Propylaia to the Athenian Akropolis, v. 2 The classical building*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.

Dörpfeld, W., 1885. Das choragische Monument des Nikias. *AM*, 10, 219-230.

Dörpfeld, W., 1886. Der Alte Athenatempel auf die Akropolis. *AM*, 11, 337-351.

Dörpfeld, W., 1889. Zum choregischen Monumente des Nikias. *AM*, 14, 63-66.

Dörpfeld, W., 1911. Zu den Bauwerken Athens. *AM*, 36, 39-86.

Dörpfeld, W. & Reisch, E., 1896. *Das griechische Theater: Beiträge zur Geschichte des Dionysos-Theaters in Athen und anderer griechischer Theater*. Athen: Barth & von Hirst.

Dugas, C., 1924. *Le Sanctuaire d'Aléa Athéna a Tégée au IVe Siècle, Fouilles de l'École Française d'Athènes*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.

Eiteljorg, H. I., 1973. *The Greek Architect of the Fourth Century B.C.: Master Craftsman or Master Planner*, Doctoral Dissertation. Pennsylvania: University of Pennsylvania, Department of Classical Archaeology.

Ekroth, G., 2018. Hades, Homer and the Hittites: The Cultic-Cultural Context of Odysseus' 'Round Trip' to the Underworld. Στο: G. Ekroth & I. Nilsson (επιμ.), *Round Trip to Hades in the Eastern Mediterranean Tradition explores the theme of visits to the underworld in the ancient Greek and Byzantine traditions from a broad perspective including written sources, iconography and archaeology*. Leiden/Boston: Brill, 37-81.

Étienne, R., 2018. *Délos 44: Le sanctuaire d'Apollon a Délos. Tome 1: Architecture, topographie, histoire*. Athenes: École française d'Athènes.

Étienne, R. & Braun, J.-P., 1987. *Ténos I. Le sanctuaire de Poséidon et d'Amphitrite*, BEfAR 263. Paris: École française d'Athènes - De Boccard.

Falke, J. v., 1887. *Ελλάς. Ο βίος των αρχαίων Ελλήνων*. [2002] Αθήνα: Κάκτος.

Fedak, Y., 1990. *Monumental Tombs of the Hellenistic Age: A Study of Selected Tombs from Pre-Classical to the Early Imperial Era*. Toronto: University of Toronto Press.

Ficuciello, L., 2008. *Le strade di Atene, Studi di Archeologia e di Topografia di Atene e dell' Attica*. Atene-Paestum: Pandemos, Scuola Archeologica Italiana di Atene.

Fiechter, E., 1936. *Das Dionysos-Theater in Athen, III. Einzelheiten und Baugeschichte*. Stuttgart: W. Kohlhammer.

Fraise, P. & Llinas, C., 1995. *Délos 36: Documents d' Architecture Hellénique et Hellénistique*. Paris: École française d' Athenes - De Boccard.

Frantz, A., 1971. *Agora XX, The Church of the Holy Apostles*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.

Frantz, A., 1979. Did Julian the Apostate Rebuild the Parthenon?. *AJA*, 83(4), 395-401.

Frantz, A., 1982. The Date of the Phaidros Bema in the Theater of Dionysos. Στο: *Studies in Athenian Architecture, Sculpture and Topography presented to Homer A. Thomson, Hesperia Supplement XX*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens, 34-39.

Frantz, A., 1988. *Agora XXIV. Late Antiquity: A.D. 267-700*. Princeton, NJ: The American School of Classical Studies at Athens.

Frazer, A., 1990. *Samothrace 10: The Propylon of Ptolemy II, Bollingen Series LX*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Frey, J. M., 2015a. The Archaic Colonnade at Ancient Corinth: A Case of Early Roman Spolia. *AJA*, 119(2), 147-175.
- Frey, J. M., 2015b. *Spolia in Fortifications and the Common Builder in Late Antiquity*, *Mnemosyne Supplements* 389. Leiden, Boston: Brill.
- Gardner, E. A., 1900. *Plans and drawings of Athenian Buildings by the late J. H. Middleton*. London: The Society for the Promotion of Hellenic Studies.
- Gengler, O., 2000. Le peintre Nikias chez Pausanias et IG II² 3055. *ZPE*, 130, 143-146.
- Giesecke, A. L., 1999. Elpenor, Anymone, and the Truth in the Lykaon Painter's Painting. *BaBesch*, 74, 63-78.
- Giese, J., 2006. Das Nordtor. Στο: A. Filges, επιμ. *Blaundos, Berichte zur Erforschung einer Kleinstadt im lydisch-phrygischen Grenzgebiet, Instanbuler Forschungen* 48. Tübingen: Ernst Wasmuth, 79-124.
- Goette, H. R., 1989. Ein Dorischer Architrav im Kerameikos von Athen. *AM*, 104, 83-103.
- Goette, H. R., 2007. Choregic Monuments and the Athenian Democracy. Στο: P. Wilson (επιμ.), *The Greek Theatre and Festivals, Documentary Studies*. Oxford: Oxford University Press, 122-149.
- Gottlob, K., 1925. *FdDII2.2: Le Sanctuaire d' Athena Pronaia, Relevés et Restaurations*. Paris: Ecole Française d' Athènes - De Boccard.
- Graindor, P., 1914. L' entrée de l' Acropole sous l' empire. *BCH*, 38, 272-295.
- Grandjean, Y. & François, S., 2012. *Οδηγός της Θάσσου, Sites et Monuments* 3. 2^η έκδοση. Αθήνα: Γαλλική Σχολή Αθηνών.
- Greco, E., 2009. Su Alcuni Studi di Topografia Ateniese alla SAIA: Vecchie Ipotesi e Nuove Prospettive. *ASAtene*, LXXXVII, Serie III, 9(1), 217-233.
- Green, P., 2003. Occupation and co-existence: The impact of Macedon on Athens. Στο: O. Palagia & S. Tracy (επιμ.), *The Macedonians in Athens 322-229 B.C., Proceedings of an International Conference held at the University of Athens, May 24-26, 2001*. Oxford: Oxbow Books, 1-7.
- Gregory, S., 1995. *Roman Military Architecture on the Eastern Frontier, vol. 1*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert.
- Gregory, T., 1982b. The Fortified Cities of Byzantine Greece. *Archaeology*, 35(1), 14-21.

Gregory, T., 1982. Fortification and Urban Design in Early Byzantine Greece. Στο: R. Hohlfelder (επιμ.), *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era*. New York: Columbia University Press, 43-63.

Gregory, T., 1987. The early Byzantine fortifications of Nikopolis in comparative perspective. Στο: Ε. Χρυσός (επιμ.), *Νικόπολις Α΄, Πρακτικά του πρώτου διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984)*. Πρέβεζα: Δήμος Πρέβεζας, 253-261.

Gregory, T., 1993. *The Hexamilion and the Fortress, Isthmia V*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.

Gruben, G., 1982. Der Burgtempel A von Paros, Naxos-Paros, vierter vorläufiger Bericht. *AA*, 197-229.

Gruben, G., 2000. *Ιερά και Ναοί της Αρχαίας Ελλάδας*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Gruben, G., Korres, M., Müller, K. & Ohnesorg, A., 2020. Die Architektur des Tempels. Στο: V. Lambrinoudakis (επιμ.), *Das Heiligtum von Gyroulas bei Sangri auf Naxos*. Αθήνα: Μέλισσα, 161-242.

Guarducci, M., 2008. *Η ελληνική επιγραφική από τις απαρχές ως την ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Guidi, G., 1921-1922. Il Muro Valeriano a S. Demetrio Katiphori e la questione del Diogeneion. *ASAtene*, 4-5, 4-5, 33-54.

Habicht, C., 1997. *Athens from Alexander to Antony*. Cambridge, Massachusetts & London: Harvard University Press.

Haselberger, L., 1999. Old Issues, New Research, Latest Discoveries: Curvature and Other Architectural Refinements. Στο: L. Haselberger (επιμ.), *Appearance and Essence, Refinements of Classical Architecture: Curvature, Proceedings of the Second Williams Symposium on Classical Architecture held at the University of Pennsylvania, Philadelphia, April 2-4, 1993*. Philadelphia: The University Museum, University of Pennsylvania, 1-67.

Hellmann, M.-C., 1999. *Choix d'inscriptions architecturales grecques, traduites et commentées. Travaux de la Maison de l'Orient, 30*. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée - Jean Pouilloux.

Hellmann, M.-C., 2006. *L' Architecture Grecque 2: Architecture religieuse et funéraire*. Paris: A. & J. Picard.

Hellström, P. & Blid, J., 2019. *Labraunda: Swedish excavations and researches Vol. V, The Andrones*. Stockholm: Swedish Research Institute in Istanbul.

Hellström, P. & Thieme, T., 1982. *Labraunda: Swedish excavations and researches Vol. I:3, The temple of Zeus*. Lund: Swedish Research Institute in Istanbul.

Hering, K., 2015. *Schatzhäuser in griechischen Heiligtümern, Tübinger Archäologische Forschungen 19*. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf.

Herrmann, K., 1976. Beobachtungen zur Schatzhaus-Architektur Olympias. Στο: U. Jantzen (επιμ.), *Neue Forschungen in Griechischen Heiligtümern, Symposion in Olympia 10-12 Oktober 1974, DAI Athen*. Tübingen : E. Wasmuth, 321-350.

Hill, B. H., 1964. *Corinth I. 6. The Springs: Peirene, Sacred Spring, Glauke*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.

Hill, B. H. & Williams II, C. K., 1966. *The Temple of Zeus at Nemea*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.

Hintzen-Bohlen, B., 1997. *Die Kulturpolitik des Eubulos und des Lykurg: die Denkmäler und Bauprojekte in Athen zwischen 355 und 322 v. Chr.*. Berlin: Akademie Verlag.

Hodge, T. A., 1975. Bevelled Joints and the Direction of Laying in Greek Architecture. *American Journal of Archaeology*, 79(4), 333-347.

Hodge, T. A., 1960. *The Woodwork of Greek Roofs*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hoepfner, W., 1971. *Zwei Ptolemaierbauten: Das Ptolemaierweighgeschenk in Olympia und ein Bauorhaben in Alexandria, AM Suppl. 1 Beiheft*. Berlin: DAI Athen.

Hollinshead, M. B., 1985. Against Iphigeneia's Adyton in Three Mainland Temples. *AJA*, 89(3), 419-440.

Hurwit, J. M., 1999. *The Athenian Acropolis. History, Mythology and Archaeology from the Neolithic Era to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ismaelli, T., 2013. Ancient architectural restoration in Asia Minor. Typology, techniques and meanings discussed through the examples of Hierapolis in Phrygia, a seismic city in western Turkey. *Istanbulur Mitteilungen*, 63, 267-324.

Ivanof, S., 1861. Sulla grande scalinata de' Propilei dell' Acropoli d' Atene. *Annali dell' Istituto di Carrispondenza Archeologica*, 33, 275-293.

Jacobs, I., 2009. Gates in Late Antiquity in the Eastern Mediterranean. *BABESCH*, 84, 197-213.

Jahn, O. & Michaelis, A., 1901. *Arx Athenarum a Pausania descripta*. Bonnae: Marcum & Weber.

- Jannaris, A., 1907. The Digamma, Koppa, and Sampi as Numerals in Greek. *The Classical Quarterly*, 1(1), 37-40.
- Jeppensen, K., 1958. *Paradeigmata. Three Mid-fourth Century Main Works of Hellenic Architecture Reconsidered*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Johnson, S., 1983. *Late Roman Fortifications*. London: B. T. Batsford.
- Judeich, W., 1906. *Topographie von Athen*. München: Oskar Beck.
- Kalliontzis, Y., 2019. Le trophée de Sylla à Chéronée. Στο: T. Lucas, C. Müller & A. Oddon-Panissié (επιμ.), *La Béotie de l'archaïsme à l'époque romaine, Travaux de la Maison Archéologie & Ethnologie, René-Ginouvès 26, Collection dirigée par Isabelle Sidéra*. Paris: Éditions de Boccard, 179-196.
- Kanellopoulos, C., 2020. The lost skin of the Library of Hadrian in Athens. *Aura*, 3, 121-149.
- Kanellopoulos, C. & Partida, E., 2021. The Temple of Zeus at Lebadea: The Architecture and the Semantics of a Colossus. *OpAthRom*, 14, 363-400.
- Keesling, C., 2010. The Hellenistic and Roman Afterlives of Dedications on the Athenian Akropolis. Στο: R. Krumeich & C. Witschel (επιμ.), *Die Akropolis von Athen im Hellenismus und in der römischer Kaiserzeit*. Wiesbaden: Reichert, 303-328.
- Klein, N., 1998. Evidence for the west Greek influence on mainland Greek roof construction and the creation of the truss in the Archaic period. *Hesperia*, 67(4), 335-374.
- Knell, H., 2000. *Athen im 4. Jahrhundert v. Chr.- eine Stadt verändert ihr Gesicht*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Knigge, U., 1990. *Ο Κεραμεικός της Αθήνας. Ιστορία - Μνημεία - Ανασκαφές*. Αθήνα: DAI Athen - Κρήνη.
- Koenings, W., 1980. Ein archaischer Rundbau. Στο: W. Koenings, U. Knigge & A. Mallwitz (επιμ.), *Kerameikos 12: Rundbauten im Kerameikos*. Berlin: Deutsches Archäologisches Institut - W. de Gruyter, 1-56.
- Köhler, U., 1878. Hallenanlage am Südfusse der Akropolis zu Athen. *AM*, 3, 147-160.
- Köhler, U., 1885. Die choregische Inschrift des Nikias. *AM*, 10, 231-236.
- Korres, M., 1984. Der Pronaos und die Fenster des Parthenon. Στο: E. Berger (επιμ.), *Parthenon-Kongress Basel, Referate und Berichte 4. bis 8. April 1982, Band I*. Mainz: Philipp von Zabern, 47-54.

- Korres, M., 1988. The geological factor in ancient Greek architecture. Στο: P. Marinos & G. Koukis (επιμ.), *The engineering geology of ancient works, monuments and historical sites. Preservation and protection*. Rotterdam: A. A. Balkema, 1779-1793.
- Korres, M., 1996. Ein Beitrag zur Kenntnis der attisch-ionischen Architektur. Στο: E. Schwander (επιμ.), *Säule und Gebälk. Bauforschungskolloquium in Berlin vom 16. bis 18. Juni 1994 veranstaltet vom Architekturreferat des DAI*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 90-113.
- Korres, M., 1997. Die Athena-Tempel auf der Akropolis. Στο: W. Hoepfner (επιμ.), *Kult und Kultbauten auf der Akropolis. Internationales Symposium vom 7. bis 9. July 1995 in Berlin*. Berlin: Archäologisches Seminar der Freien Universität Berlin, 218-243.
- Korres, M., υπό έκδοση. Stoa of Eumenes at Athens - Theoretical Restoration. Στο: J. Tae Jensen, P. Schultz, G. Hinge & B. L. Wickkiser (επιμ.), *Aspects of Ancient Greek Cult II: Sacred Architecture - Sacred Space - Sacred Objects. An International Colloquium in Honor of Erik Hansen*. Copenhagen: University of Copenhagen.
- Kostaki, L., 2006. *The intra muros road system of ancient Athens, Doctoral dissertation*. Toronto: University of Toronto, Department of History and Art.
- Lalonde, G., 1992. Greek inscriptions from the Athenian agora. *Hesperia*, 61(3), 375-380.
- Lamberton, R., 2003. Plutach's Phocion: Melodrama of mob and elite in occupied Athens. Στο: O. Palagia & S. V. Tracy (επιμ.), *The Macedonians in Athens 322-229 B.C. Proceedings of an International Conference held at the University of Athens, May 24-26, 2001*. Oxford: Oxbow Books, 8-13.
- Lambert, S., 2010. Connecting with the past in Lykourgan Athens: An epigraphical perspective. Στο: L. Foxhall, H. Gehre & N. Luraghi (επιμ.), *Intentional History. Spinning Time in Ancient Greece*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 225-238.
- Lambert, S. D., 1997. *Rationes Centesimarum: Sales of Public Land in Lykourgan Athens, Archaia Hellas: Monographs on ancient Greek history and archaeology, vol. 3*. Amsterdam: J. C. Gieben.
- Lambin, G., 2013. *Timothée de Millet III: Le poète et le musicien*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, Open Edition Books.
- Lambrinoudakis, V., 1991. The Sanctuary of Iria on Naxos and the Birth of Monumental Greek Architecture. Στο: D. Buitron-Oliver (επιμ.), *New Perspectives in Early Greek Art. Studies in the History of Art 32*. Washington, D.C.: National Gallery of Art, 172-188.

- Lander, J., 1984. *Roman Stone Fortifications, Variation and Change from the First Century A.D. to the Fourth*. BAR-IS 206. Oxford: Archeopress.
- Larfeld, W., 1914. *Griechische Epigraphik. Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft 1.5*. 3^η έκδοση. München: Oscar Beck.
- Lauter-Bufe, H., 2009. *Das Heiligtum des Zeus Soter in Megalopolis*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Lauter-Bufe, H., 2014. *Die Stoa Philippeios in Megalopolis*. Mainz am Rhein: Nünnerich-Asmus Verlag & Media.
- Lauter, H., 2016. *Αρχιτεκτονική των Ελληνιστικών Χρόνων*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Lehmann, K. & Srittle, D., 1964. *Samothrace 4 part 2. The altar court*. *Bollingen series 60.4.2*. New York: Bollingen Foundation & Pantheon Books.
- Lehmann, P. W., 1969. *Samothrace 3, The Hieron*. *Bollingen Series 60.3*. Princeton, NJ: Bollingen Foundation & Princeton University Press.
- Liddel, P., 2007. *Civic Obligation and Individual Liberty in Ancient Athens*. Oxford: Oxford University Press.
- Luckenbach, 1905. *Die Akropolis von Athen*. München - Berlin: R. Oldenbourg.
- Makres, A., 1994. *The Institution of Choregia in Classical Athens*, Dissertation Thesis. Oxford: Oxford University.
- Mallwitz, A., 1972. *Olympia und seine Bauten*. München: Prestel-Verlag.
- Mancini, L., 2013. Da Eracle a Zeus: Suggestimenti per una rilettura globale del 'Naiskos A' di Dodona. *ASAtene*, XCI, Serie III(13), 335-368.
- Martin, R., 1959. *Études Thasiennes 6. L' Agora*. Paris: École française d' Athènes - De Boccard.
- Martin, R., 1965. *Manuel d' Architecture Greque I: Matériaux et Techniques*. Paris: A. & J. Picard.
- Martin, R. & Metzger, H., 1949. Recherches d'architecture et de topographie a l'Asclepieion d'Athenes. *BCH*, 73, 316-350.
- Mattern, T., 2015. *Das Herakles-Heiligtum von Kleonai, architektur und Kult im Kontext*. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Matthaiou, A., 1994. Two New Attic Inscriptions. Στο: S. Hornblower & O. R. (επιμ.), *The History and archaeology of Athenian Democracy. International conference, Oxford 27-31 July 1993*. Oxford: Clarendon Press, 175-188.

- Mazarakis Ainian, A., 1997. *From Rulers' Dwellings to Temples: Architecture Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B. C.)*. *Studies in Mediterranean Archaeology CXXI*. Jonsered: Paul Aströms Förlag.
- McAllister, M. H., 1959. The Temple of Ares at Athens. *Hesperia*, 28(1), 1-64.
- McCredie, J. R., 1979. Samothrace: Supplementary investigations, 1968-1977. *Hesperia*, 48(1), 1-44.
- McCredie, J. R., 1984. The 'Lantern of Demosthenes' and Lysikrates, Son of Lysitheides, of Kikynna. Στο: K. R. Rigsby (επιμ.), *Studies Presented to Sterling Dow on his Eightieth Birthday*. Durham, North Carolina: Duke University, 181-183.
- Mercuri, L., 2004. Programmi pergameni et Atene: La Stoa di Eumene. *ASAtene*, 82(III,4.1), 61-80.
- Meritt, B. D., 1977. Athenian Archons 347/6-48/7 B.C.. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 26(2), 161-191.
- Mertens, J., 1983. Urban wall-circuits in Gallia Belgica in the Roman period. Στο: J. Maloney & B. Hobley (επιμ.), *Roman Urban Defences in the West, CBA Research Report No 51*. London: Council of British Archaeology, 42-57.
- Mette, H. J., 1977. *Urkunden dramatischer Aufführungen in Griechenland*. Berlin - New York: W. de Gruyter.
- Michaelis, A., 1877. Bemerkungen zur Periegesis der Akropolis von Athen VIII-X. *AM*, 85-106.
- Michaud, J.-P., 1973. *FdDII.12: Le Trésor de Thèbes*. Paris: École française d'Athènes - De Boccard.
- Michaud, J.-P., 1977. *FdDII.11: Le Sanctuaire d'Athéna Pronaia (Marmaria). Le temple en calcaire..* Paris: Ecole française d'Athènes - De Boccard.
- Miles, M. M., 1980. The date of the temple on the Ilissos river. *Hesperia*, 49(4), 309-325.
- Miles, M. M., 1989. A Reconstruction of the Temple of Nemesis at Rhamnous. *Hesperia*, 58(2), 133-249.
- Miles, M. M., 1998. *Agora XXXI: The City Eleusinion*. Princeton, NJ: The American School of Classical Studies at Athens.
- Miles, M. M., 2015. The Vanishing Double Stoa at Thorikos and its Afterlives. Στο: M. Miles (επιμ.), *Autopsy in Athens: Recent archaeological research on Athens and Attica*. Oxford: Oxbow Books, 163-180.
- Miller, S., 1970. Old Discoveries from Old Athens. *Hesperia*, 39, 223-231.

Miller, S. G., 1971. *Hellenistic Macedonian Architecture, its Style and Painted Ornamentation, Doctoral Dissertatio*. Pennsylvania: Bryn Mawr College.

Miller, S. G., 1973. The Philippeion and Macedonian Hellenistic Architecture. *AM*, 88, 189-218.

Montel, S., 2010. The Architectural Setting of the Knidian Aphrodite. Στο: A. C. Smith & S. Pickup (επιμ.), *Brill's Companion to Aphrodite*. Leiden/Boston: Brill, 251-268.

Moretti, J.-C., 2012. Le développement architectural de l'Artémision de Délos. *CRAI*, 1, 413-437.

Moretti, J.-C., 2015. L'architecture publique à Délos au IIIe s. a.C.. Στο: J. De Courtils, επιμ. *L'architecture monumentale grecque au IIIe siècle a.C., Mémoires 40*. Bordeaux: Ausonius éditions, 83-115.

Moretti J.-C., Fraisse, Ph., Llinas, Chr., 2021. *Délos 46: L' Artémision, Tome I. L'histoire des fouilles et le temple hellénistique*. Αθήνα: École française d' Athènes.

Mossé, C., 2002. *Αθήνα: Η ιστορία μιας Δημοκρατίας*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.

Müller-Wiener, W., 1995. *Η Αρχιτεκτονική στην Αρχαία Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: University Studio Prees.

Niemeier, W.-D., 2013. *Das Orakelheiligtum des Apollon von Abai/Kalapodi: Eines der bedeutendsten griechischen Heiligtümer nach den ergebnissen der neuen Ausgrabungen. Trier Winckelmannsprogramme 25*. Wiesbaden: Institut für Klassische Archäologie der Universität zu Trier/Harrassowitz Verlag.

Noack, F., 1927. *Eleusis. Die Baugeschichtliche Entwicklung des Heiligtumes*. Berlin & Leipzig: Walter de Gruyter & Co.

Oliver, G. J., 2003. Oligarchy at Athens after the Lamian War: Epigraphic evidence for the Boule and the Ekklesia. Στο: O. Palagia & S. V. Tracy (επιμ.), *The Macedonians in Athens 322-229 B.C. Proceedings of an International Conference held at the University of Athens, May 24-26, 2001*. Oxford: Oxbow Books, 40-51.

Orlandos, A., 1947. Nouvelles observations sur la construction du temple d'Athéna Niké. *BCH*, 71-72, 1-38.

Østby, E., 1990-91. Templi di Pallantion e dell' Arcadia: Confronti e sviluppi. *ASAtene*, 68-69, 285-390.

Østby, E., 2014. The Classical temple of Athena Alea at Tegea. Στο: E. Østby (επιμ.), *Tegea II, Investigations in the sanctuary of Athena Alea 1990-94 and 2004, Papers*

and *Monographs from the Norwegian Institute at Athens*. Athens: The Norwegian Institute at Athens, 299-315.

Pakkanen, J., 1997. Entasis in Fourth-Century BC Doric Buildings in the Peloponnese and at Delphi. *BSA*, 92, 323-344.

Pakkanen, J., 2004. The Temple of Zeus at Stratos: New Observations on the Building Design. *Arctos, Acta Philologica Fennica*, 38, 95-121.

Pakkanen, J., 2013. *Classical Greek Architectural Design: A Quantative Approach, Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens, vol. XVIII*. Helsinki: Foundation of the Finnish Institute at Athens.

Pakkanen, J., 2014. Observations on the reconstruction of the Late Classical temple of Athena Alea. Στο: E. Østby (επιμ.), *Tegea II, Investigations in the Sanctuary of Athena Alea 1990-94 and 2004, Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens*. Athens: The Norwegian Institute at Athens, 353-370.

Palagia, O., 1980. *Euphranor, Monumenta Graeca et Romana 3*. Leiden: Brill.

Papastamati-Von Moock, C., 2014. The Theatre of Dionysus Eleuthereus in Athens: New Data and Observations on its 'Lycurgan' Phase. Στο: E. Csapo, H. R. Goette, J. R. Green & P. Wilson (επιμ.), *Greek Theatre in the Fourth Century B.C.*. Berlin/Boston: De Gruyter, 15-76.

Partida, E., 2000. *The treasuries at Delphi: An architectural study, Studies in Mediterranean archaeology and literature*. Jonsered: Paul Astroms Forlag.

Penrose, F. C., 1888. *An investigation of the principles of Athenian architecture*. London & New York: Society of Dilettanti.

Perrin, B., 1911. The Choragic monument of Nicias. *AJA*, 15 (1), 168-169.

Petrakis, M., 2021. More Erechtheian echoes and the Temple of Apollo Patroos. *ASAtene*, 99 (1), 404-419.

Petronotis, A., 1980. "Wandernde" Tempel I. Στο: K. Schefold & J. Pouilloux (επιμ.), *Στήλη, τόμος εις μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος*. Αθήνα: Σωματείο Φίλων Νικολάου Κοντολέοντος, 328-330.

Pfaff, C. A., 2003. Archaic Corinthian Architecture, ca. 600 to 480 B.C.. Στο: C. K. Williams II & N. Bookidis (επιμ.), *Corinth XX: The Centenary: 1896-1996*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens, 95-140.

Pickard, C., 1965. Sur les dédicaces monumentales apposees en Grèce aux entablements de façades d'édifices sacrès ou civils. Στο: *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον, BAE 54*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 91-107.

Picón, C. A., 1978. The Ilissos temple reconsidered. *AJA*, 82(1), 47-81.

- Piérart, M., 1981. Argos II. Agora: zone ouest. *BCH*, 105(2), 902-906.
- Plommer, W. H., 1950. Three Attic Temples. *BSA*, 45, 66-112.
- Polikreti, K. και συν., 2008. Analysis of the orange-brown patina on marble surfaces from the Olympieion in comparison with a similar patina from the Propylaea, Acropolis. Στο: Y. Facorelis, N. Zacharias & K. Polikreti (επιμ.), *Proceedings of the 4th Symposium of the Hellenic Society for Archeometry, National Hellenic Research Foundation, Athens 28-31 May 2003, BAR-IS 1746*. Oxford: Archeopress, 659-666.
- Pottier, E., 1878. Fouilles au monument de Lysicrate. *BCH*, 2, 412-418.
- Pottier, E., 1879. Fragments de monuments choragiques a l'est du theatre de Bacchus. *BCH*, 3, 221-229.
- Price, M. J. & Trel, B., 1977. *Coins and their cities. Architecture on the ancient coins of Greece, Rome, and Palestine*. London: V. C. Vecchi and Sons.
- Prignitz, S., 2014. *Bauurkunden und Bauprogramm von Epidauros (400-350): Asklepiostempel, Tholos, Kultbild, Brunnenhaus*. München: C. H. Beck.
- Prignitz, S., υπό έκδοση. *Bauurkunden und Bauprogramm von Epidauros II, Die Jüngerer Urkunden (350-300)*. München: C. H. Beck.
- Raubitschek, A., 1943. Greek Inscriptions. *Hesperia*, 12(1), 12-87.
- Reinmuth, O. W., 1971. *The ephebic inscriptions of the fourth century B.C. Mnemosyne 14*. Leiden: Brill.
- Rhodes, P. J., 2009. *Athens in the fourth century B.C.*. Αθήνα: Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία.
- Rhomiopoulou, K. & Schmidt-Dounas, B., 2010. *Das Palmettengrab in Lefkadia*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Richardson, W. F., 1985. *Numbering and Measuring in the Classical World. An Introductory Handbook*. Bristol: Bristol Classical Press.
- Richmond, I., 1930. *The City Wall of Imperial Rome. An Account of its Architectural Development from Aurelian to Narses*. Oxford: Clarendon Press.
- Robert, C., 1892. *Die Nekyia des Polygnot, Sechszehntes Hallisches Winkelmannsprogramm*. Halle: Max Niemeyer.
- Robinson, B., 2011. *Histories of Peirene, a Corinthian Fountain in Three Millenia. Ancient Art and Architecture in Context 2*. Princeton, NJ: The American School of Classical Studies at Athens.

- Rocco, G., 2018. Sacred architecture in Hellenistic Rhodes. Στο: K. Höghammar & M. Livadiotti (επιμ.), *Sacred and civic spaces in Greek poleis world, Uppsala seminars, 15-16 February 2017, Thiasos 7.2*. Rome: Quasar, 7-37.
- Roebuck, C., 1951. *The Asklepieion and Lerna, Corinth XIV*. Princeton, NJ: The American School of Classical Studies at Athens.
- Rous, S. A., 2016. *Ancient Upcycling: Social Memory and the Reuse of Marble in Athens*, Doctoral Dissertation. Cambridge, Massachusetts: Harvard University.
- Roux, G., 1953. Argos, Fouille de l'Agora. *BCH*, 77(1), 243-255.
- Roux, G., 1960. Le devis de Livadie et le temple de Zeus. *Museum Helveticum: Schweizerische Zeitschrift für klassische*, 17(3), 175-184.
- Roux, G., 1961. *L'Architecture de l'Argolide aux IVe et IIIe siècles avant J.C.*. Paris: De Boccard.
- Roux, G., 1987. *FdD II.9: La terrasse d'Attale I & II*. Paris: École française d'Athènes - De Boccard.
- Rumf, A. & Mallwitz, A., 1961. Zwei Säulenbasen. *AM*, 76, 15-21.
- Salviat, F., 1960. Le Batiment de Scène du Théâtre de Thasos. *BCH*, 84, 300-316.
- Sanders, G. G. D. R., 2010. The Sacred Spring: Landscape and Traditions. Στο: S. J. Friesen, D. N. Schowalter & J. C. Walters (επιμ.), *Corinth in context: comparative studies on religion and society*. Leiden, Boston: Brill, 365-389.
- Scahill, D. R., 2012. *The South Stoa at Corinth: Design, Construction and Function of the Greek Phase*. Doctoral Dissertation. Bath: University of Bath, Department of Architecture and Civil Engineering.
- Schuller, M., 1982. Der Dorische Tempel des Apollon Pythios auf Paros, Naxos-Paros, viertel vorläufiger Bericht. *AA*, 245-264.
- Schuller, M., 1991. *Der Artemistempel im Delion auf Paros. Denkmäler Antiker Architektur, 18.1 Architektur auf Naxos und Paros I*. Berlin-New York: DAI - Walter de Gruyter.
- Schultz, P., 2003. Kephisodotos the Younger. Στο: O. Palagia & S. V. Tracy (επιμ.), *The Macedonians in Athens 322-229 B.C., Proceedings of an International Conference held at the University of Athens, May 24-26, 2001*. Oxford: Oxbow, 186-193.
- Schultz, R. W., 1892. Architectural Description and Analysis. Στο: E. Gardner (επιμ.), *Excavations at Megalopolis 1890-1891, The Society for the Promotion of Hellenic Studies, Supplementary Papers No 1*. London: Mac Millan and Co., 15-67.

Schwander, E.-L., 1985. *Der Ältere Porostempel der Aphaia auf Aegina. Denkmäler Antiker Architektur 16*. Berlin: DAI - Verlag Walter de Gruyter & Co.

Scranton, R. L., 1951. *Corinth I.3: Monuments in the Lower Agora and North of the Archaic Temple*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.

Scranton, R. L., 1946. Interior Design of Greek Temples. *AJA*, 50(1), 39-51.

Sear, F., 1982. *Roman Architecture*. 2^η έκδοση. London: Routledge.

Sève, M. & Weber, P., 1986. Le côté Nord du forum de Philippes. *BCH*, 110, 531-581.

Seybolt, H., 1999. The Mathematical Basis for the Evaluation of the Curvatures. Στο: L. Haselberger (επιμ.), *Appearance and Essence, Refinements of Classical Architecture: Curvature, Proceedings of the Second Williams Symposium on Classical Architecture held at the University of Pennsylvania, Philadelphia, April 2-4, 1993*. Philadelphia: The University Museum, University of Pennsylvania, 105-112.

Shear Jr, L. T., 1967. *Agora Report 1967 E/Marble Altar*, Athens: American School of Classical Studies at Athens.

Shear Jr, L. T., 1971. The Athenian Agora Excavations of 1970. *Hesperia*, 40(3), 241-279.

Shear Jr, L. T., 1982. The Athenian Agora Excavations of 1980-1982. *Hesperia*, 53(1), 1-57.

Shear Jr, L. T., 1997. The Athenian Agora: Excavations of 1989-1993. *Hesperia*, 66(4), 495-548.

Shear Mylonas, I., 1963. Kallikrates. *Hesperia*, 32(4), 375-424.

Shear Mylonas, I., 1999. The Western Approach to the Athenian Akropolis. *JHS*, 119, 86-127.

Shoe Meritt, L., 1966. An imitation of the antique in architectural mouldings. *Hesperia*, 35(2), 141-149.

Shoe Meritt, L., 1970. The Stoa Poikile. *Hesperia*, 39(4), 233-264.

Shoe, L. T., 1936. *Profiles of Greek Mouldings*. Cambridge, Massachusetts: American School of Classical Studies at Athens - Harvard University Press.

Shoe, L. T., 1949. Dark Stone in Greek Architecture. Στο: *Commemorative Studies in Honor of Theodore Leslie Shear, Hesperia Supl. 8*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens, 341-352.

Sioumpara, E., 2015. Doric innovations on the conservative landscape of the Peloponnese during the Hellenistic period. Στο: J. Des Courtils (επιμ.), *L'architecture monumentale grecque au iiiie siècle a.C., Mémoires 40*. Bordeaux: Ausonius éditions, 197-221.

Sioumpara, E. P., 2020. Zerstörung und Wiederherstellung der Ordnung. Wiederverwendung von Baumaterialien in attischen Heiligtümern nach den Perserkriegen. Στο: K. Piesker & U. Wulf-Rheidt (επιμ.), *Umgebaut, Umbau-, Umnutzungs- und Umwertungsprozesse in der antiken Architektur, Internationales Kolloquium in Berlin vom 21.–24. Februar 2018 veranstaltet vom Architekturreferat des DAI*. Regensburg: Schnell & Steiner, 91-110.

Sironen, E., 1994. Life and Administration of Late Roman Attica in the Light of Public Inscriptions. Στο: P. Castrén (επιμ.), *Post-Herulian Athens, Aspects of Life and Culture in Athens A.D. 267-529. Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens 1*. Helsinki: Finnish Institute at Athens, 15-62.

Sironen, E., 1997. *The Late Roman and Early Byzantine Inscriptions of Athens and Attica*. Helsinki: University of Helsinki, Faculty of Arts.

Solon, L. V., 1924. *Polychromy. Architectural and Structural Theory and Practice*. New York: The Architectural Record.

Spawforth, T., 2006. *Αρχαίοι Ελληνικοί Ναοί*. Αθήνα: Ελευθερουδάκης.

Stansbury-O'Donnell, M. D., 1990. Polygnotos's Nekyia: A Reconstruction and Analysis. *AJA*, 94(2), 213-235.

Steinhauer, G., 2006. La restauration dumonument funéraire de Kallithéa. Στο: *Colloque International d'Archéologie Funéraire (2000)*. Tulcea: Lungu, Vasilica, 145-150.

Stevens, G. P., 1936. The Periclean Entrance Court to the Acropolis of Athens. *Hesperia*, 5(4), 443-520.

Stevens, G. P., 1946. Architectural Studies Concerning the Acropolis of Athens. *Hesperia*, 15(2), 73-106.

Stevens, G. P., 1953-1954. The Fountain of Peirene at Corinth in Hellenistic Times. *AE*, 92-93 μέρος I^ο, 45-49.

Stevens, G. P. & Paton, M. J., 1927. *The Erechtheum*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press - American School of Classical Studies at Athens.

Stevens, P. G., 1906. The East Wall of the Erechtheum. *AJA*, 10(1), 47-71.

Steward, A., 2017. Hellenistic Sculpture from the Athenian Agora, Part 4: The East Pediment and Akroteria of the Temple of Apollo Patroos. *Hesperia*, 86(2), 273-323.

Stillman, W. J., 1870. *The Acropolis of Athens Illustrated Picturesquely and Architecturally in Photography*. London: F. S. Ellis.

Stillwell, R., 1930. Upper Peirene. Στο: C. W. Blegen (επιμ.), *Corinth III.1. Acrocorinth: Excavations in 1926*. Cambridge, Massachusetts: American School of Classical Studies at Athens, 31-49.

Stillwell, R., 1932. The temple of Apollo. Στο: H. N. Fowler, επιμ. *Corinth I. Introduction, Topography, Architecture*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press - American School of Classical Studies at Athens, 115-134.

Stillwell, R., 1933. Architectural Studies. *Hesperia*, 2 (1), 110-148.

Stuart, J. & Nicolas, R., 1762. *The Antiquities of Athens measured and delineated by James Stuart F.R.S. and F.S.A. and Nicholas Revett painters and architects, vol. 1*. London: John Haberkorn.

Stuart, J. & Revett, N., 1816. *The Antiquities of Athens measured and delineated by James Stuart F.R.S and F.S.A and Nicholas Revett painters and architects, vol. IV*. London: Thomas Bentham.

Svenshon, H. O., 2002. *Studien zum hexastylem Prostylon archaischer und klassischer Zeit*, Dissertation Doctoral. Darmstadt: Architektur Fachbereich, Technischen Universität Darmstadt.

Svoronos, I. & Couchoud, P.-L., 1921. Le monument dit « des Taureaux » à Délos et le culte du navire sacré. *BCH*, 45, 270-294.

Themelis, P. & Sidiropoulos, K., 2015. The Theater at Messene: Building Phases and Mason's Marks. Στο: R. Frederiksen, E. R. Gebhard & A. Sokolicek (επιμ.), *The Architecture of the Ancient Greek Theater, Acts of an International Conference at the Danish Institute at Athens 27-30 January 2012, MoDIA 17*. Aarhus: Aarhus University Press, 203-232.

Thomson, H., 1960. Activities in the Athenian Agora: 1959. *Hesperia*, 29(4), 327-368.

Thomson, H. A., 1937. Buildings on the west side of the Agora. *Hesperia*, 6(1), 2-224.

Thomson, H. A., 1962. *Itinerant temples of Attica: paper read before the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, Detroit, December 27, 1961*. Princeton, NJ: Institute of Advanced Study.

Thomson, H. R. & Wycherley, R., 1972. *The Agora of Athens, The History and Uses of an Ancient City Center, Agora XIV*. Princeton, NJ: The American School of Classical Studies at Athens.

Thomson, H. & Scranton, R., 1943. Stoas and city walls on the Pnyx. *Hesperia*, 12(4), 269-383.

Todd, M., 1983. The Aurelian wall of Rome and its analogues. Στο: J. Maloney & B. Hobley (επιμ.), *Roman Urban Defences in the West, CBA Research Report No 51*. London: Council of British Archaeology, 58-68.

Tod, M. N., 1950. The Alphabetic Numeral System in Attica. *BSA*, 45, 126-139.

Tomlinson, R. A., 1969. Perachora: The remains outside the two sanctuaries. *BSA*, 64, 155-258.

Townsend, R. F., 1981. Colored Stone in Fourth Century Athenian Architecture. *AJA*, 85(2), 221.

Townsend, R. F., 1982. *Aspects of Athenian architectural activity in the second half of the fourth century B. C.*, Doctoral Dissertation. Michigan: University of North Carolina at Chapel Hill - Ann Arbor.

Townsend, R. F., 1985. A newly discovered capital from the Thrasyllus monument. *AJA*, 89(4), 676-680.

Townsend, R. F., 1986. The fourth-century skene of the theater of Dionysos at Athens. *Hesperia*, 55(4), 421-438.

Townsend, R. F., 1995. *Agora XXVII: The East side of the Agora: The remains beneath the stoa of Attalos*. Princeton, NJ : The American School of Classical Studies at Athens.

Townsend, R. F., 2003. The Philippeion and fourth-century Athenian architecture. Στο: O. Palagia & S. V. Tracy (επιμ.), *The Macedonians in Athens 322-229 B.C. Proceedings of an International Conference*. Oxford: Oxbow, 93-101.

Townsend, R. F., 2004. Classical signs and anti-Classical signification in 4th century Athenian architecture. Στο: *XAPIΣ, Essays in honor of Sara A. Immerwahr, Hesperia Suppl. 33*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens, 305-326.

Tracy, S. V., 1995. *Athenian Democracy in Transition, Attic Letter-Cutters of 340 to 290 B.C.*. Berkeley: University of California Press.

Traill, J. S., 1975. *The political Organization of Attica: A study of the Demes, Trittyes, and Phylai, and their representation in the Athenian council. Hesperia Supplement 14*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.

Traill, J. S., 2004. *Persons of Ancient Athens, vol. 13 N- to Opsios*. Toronto: Athenians.

Travlos, I., 1971. *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*. London: Thames & Hudson.

Travlos, J., 1988. Appendix: The Post-Herulian Wall. Στο: A. Frantz (επιμ.), *Agora XXIV: Late Antiquity: A.D. 267-700*. Princeton, NJ: The American School of Classical Studies at Athens, 125-144.

Tsirivakos, E., 1971. Kallithea: Ergebnisse der Ausgrabung. *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εἰς Ἀθηνῶν*, 4, 108-110.

Tsoniotis, N., 2016. The Benizeli Mansion excavation: Latest evidence on the Post-herulian fortification wall in Athens. Στο: R. Frederiksen, S. Müth, P. Schneider & M. Schelle (επιμ.), *Focus on Fortifications, New research on Fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East, MoDIA 18*. Oxford & Philadelphia: Oxbow Books, 712-724.

Umholtz, G., 2002. Architraval Arrogance? Dedecatory Inscriptions in Greek Architecture of the Classical Period. *Hesperia*, 71(3), 261-293.

Vallet, G. & Villard, F., 1966. *Mègara Hyblaea 4: Le temple du IVe siècle*. Paris: Ecole Française de Rome.

Vallois, R., 1923. *Délos 7: Les Portiques au Sud du Hiéron, première partie, Le Portique de Philippe*. Paris: École française d' Athènes - De Boccard.

Verrall, M. D. G. & Harrison, J. E., 1890. *Mythology and monuments of ancient Athens*. London & New York: MacMillan and Co..

Versakis, F., 1910. *Das Brauronion und die Chalkothek im Zeitalter der Antoninen*. Athen: P. D. Sakellarios.

Viale, V., 1921-1922. Il portico detto di Eumene. *ASAtene*, 4-5, 13-32.

Von Hesberg, H., 2009. *Ρωμαϊκή αρχιτεκτονική*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Weber, U., 2009. Der hellenistische Naiskos von Didyma im Licht seiner Versatzmarken des 3. Jhs. v. und des 3. Jhs. n. Chr.. Στο: M. Bachman (επιμ.), *Bautechnik im Antiken und Vorantiken Kleinasien, BYZAS 9 Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul*. Istanbul: Ege Yayınları, 295-308.

Weber, U., 2013. *Versatzmarken im antiken griechischen Bauwesen, Philippika 58*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Weber, U., 2015. Building with assembly marks: prefabrication of architectural blocks on building sites at Delos and Pergamon in the IIIrd c. a. C.. Στο: J. Des Courtils (επιμ.), *L'architecture monumentale grecque au IIIe siècle a.C., Ausonius Mémoires 40*. Bordeaux: Maison de l'Archéologie, Université Bordeaux Montaigne, 305-316.

Welles, C. B., 1938. The Inscriptions. Στο: C. H. Kraeling (επιμ.), *Gerasa, city of the Decapolis*. New Haven, Connecticut: American Schools of Oriental Research, 355-369.

Wescoat, B. D., 2003. Athens and Macedonian royalty on Samothrace: The Pentelic connection. Στο: O. Palagia & S. Tracy (επιμ.), *The Macedonians in Athens 322-229 B.C., Proceedings of an International Conference held at the University of Athens, May 24-26, 2001*. Oxford: Oxbow Books, 102-116.

Wescoat, B. D., 2015. Recalibrating Samothracian Architecture. Στο: J. Des Courtils, (επιμ.), *L' Architecture Monumentale Greque au IIIe Siècle A.C.*. Bordeaux: Ausonius Memoires 40, 117-146.

Wescoat, B. D., 2017. *Samothrace 9. The Monuments of the Eastern Hill. Bollingen series 60.9*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.

Whycherley, R. E., 1978. *The Stones of Athens*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Will, E., 1955. *Délos 22: Le Dôdékathéon*. Paris: École française d' Athènes - De Boccard.

Williams, C. & Whitbread, I. K., 1984. Hellenistic and Roman Buildings in the Medieval Walls of Mytilene. *Phoenix*, 38(1), 31-76.

Williams, J. M., 1982. *Athens without Democracy: The Oligarchy of Phokion and the Tyranny of Demetrius of Phalerum, 322-307 B.C.*, Doctoral Dissertation. New Haven: Yale University.

Wilson Jones, M., 2000. Doric Measure and Architectural Design 1: The Evidence of the Relief from Salamis. *American Journal of Archaeology*, 104(1), 73-93.

Wilson Jones, M., 2001. Doric Measure and Architectural Design 2: A Modular Reading of the Classical Temple. *American Journal of Archaeology*, 105(4), 675-713.

Wilson, P., 2003. *The Athenian Institution of the Khoregia: The Chorus, the City and the Stage*. Cambridge: Cambridge University Press.

Winter, F. E., 2006. *Studies in Hellenistic Architecture*. Toronto: University of Toronto Press.

Woodhead, A. G., 2009. *Η Μελέτη των Ελληνικών Επιγραφών*. Αθήνα: Καρδαμίτσας.

Yavis, C. G., 1949. *Greek Altars, Origins and Typology*. Saint Louis, Missouri: Saint Louis University Press.

Ανδρονόπουλος, Β. & Κούκης, Γ., 1976. *Γεωλογική - Γεωτεχνική μελέτη της περιοχής Ακροπόλεως Αθηνών, Γεωτεχνικά Έρευνα Νο1*. Αθήνα: ΙΓΜΕ.

Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, Α., Μακρή, Ε. & Τσάκος, Κ., 1987-1988. Το Ριζόκαστρο. Σωζόμενα υπολείμματα: Νέες παρατηρήσεις και επαναχρονολόγηση. *ΔΧΑΕ*, 14, Περίοδος Δ', 329-366.

Βαλαβάνης, Π., 2007. Δραματικοί αγώνες και αρχιτεκτονική στη νότια κλιτύ της Ακροπόλεως. Στο: Ο. Palagia & Α. Choremi-Spetsieri (επιμ.), *The Panathenaic Games, Proceedings of an international conference held at the University of Athens, May 11-12, 2004*. Oxford: Oxbow Books, 127-134.

Βαλαβάνης, Π., 2011. Ασκήσεις Αθηναϊκής τοπογραφίας: Το θέατρο του Διονύσου, η Εκκλησία, η στοά του Ευμένους και οι ημιτελείς στοές της Πνύκας. Στο: Α. Δεληβορριάς, Γ. Δεσπίνης & Α. Ζαρκάδας (επιμ.), *Έπαινος Luigi Beschi, 7ο παράρτημα*. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 3-11.

Βασίλα, Μ., 2015. *Προστασία και Ανάδειξη του Ιερού της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, ΔΠΜΣ "Προστασίας Μνημείων", Κατεύθυνση Α': Συντήρηση και αποκατάσταση ιστορικών κτηρίων και συνόλων. Αθήνα: Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ.

Βελένης, Γ. Μ., 1998. *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Βελούδιος, Γ., 2019. *Ο ναός της Προπυλαίας Αρτέμιδος στο Ιερό της Ελευσίνας*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, ΔΠΜΣ "Προστασίας Μνημείων", Κατεύθυνση Α': Συντήρηση και αποκατάσταση ιστορικών κτηρίων και συνόλων. Αθήνα: Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ.

Βερσάκης, Φ., 1909. Αρχαία οικήματα. *ΑΕ*, 211-238.

Βερσάκης, Φ., 1912α. Ο του Αθήνησιν Ασκληπιείου περίβολος και το Ελευσίνιον. *ΑΕ*, 43-59.

Βερσάκης, Φ., 1912β. Μνημεία των Νοτίων Προπόδων της Ακροπόλεως. *ΑΕ*, 161-182.

Βερσάκης, Φ., 1913. Νικίου ναός. *ΑΕ*, 75-86.

Γιαγκόπουλος, Ι. Α. & Μαλαθούνη, Ζ., 2012. *Πλουτάρχου "Νικίας"*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, <https://www.greek-language.gr>.

Δάκαρης, Ι. Σ., 1986. *Οδηγός του αρχαιολογικού χώρου Δωδώνης*. Ιωάννινα: Σύλλογος Πνευματικής Κινήσεως Αρχαία Δωδώνη.

Ζάμπας, Κ., 2007. Παρατηρήσεις για το σχέδιο και την οικοδομική τεχνολογία του ρωμαϊκού τείχους της Νικόπολης στην περιοχή της βόρειας πύλης του. Στο: Κ. Λ. Ζάχος (επιμ.), *Νικόπολις Β΄, Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002), Τόμος Ι*. Πρέβεζα: Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, 263-272.

Ζαχαρόπουλος, Η., 2014. *Τα Εργαλεία-Σύμβολα του Κάλφα και οι Παραστάσεις τους σε Λιθανάγλυφα του 18^{ου} και 19^{ου}*. Αθήνα: χ.ε.

Ζάχος, Κ. Λ., 2007. Η οχύρωση και η πολεοδομική οργάνωση της ρωμαϊκής Νικόπολης: Νεότερα στοιχεία και παρατηρήσεις. Στο: Κ. Λ. Ζάχος (επιμ.), *Νικόπολις Β΄, Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002), τ. Ι*. Πρέβεζα: Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, 273-298.

Ζιρώ, Δ., 1991. *Η Κύρια Είσοδος του Ιερού της Ελευσίνας, ΒΑΕ 120*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Ζιρώ, Δ., 1992. *Η Ιστορία του Ναού της Αθηνάς Νίκης, κατά την Αρχαιότητα, τον Μεσαίωνα και την Τουρκοκρατία*. Αθήνα: χ.ε.

Ζιρώ, Δ., 1994. *Μελέτη Αποκαταστάσεως του Ναού της Αθηνάς Νίκης*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακρόπολης.

Ζιρώ, Δ., 1996. *Έκθεση περί των προβλημάτων του Δυτικού Πυλώνα της Ακρόπολεως, αρ. τεκμηρίου Μ697*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακρόπολης.

Θέμελης, Π., 1989. Ανασκαφή Μεσσήνης. *ΠΑΕ*, 63-122.

Θέμελης, Π., 1991. Ανασκαφή Μεσσήνης. *ΠΑΕ*, 86-128.

Θέμελης, Π., 1997. Ανασκαφή Μεσσήνης. *ΠΑΕ*, 79-113.

Θέμελης, Π., 2006. Ανασκαφή Μεσσήνης. *ΠΑΕ*, 31-67.

Θέμελης, Π., 2011. Ανασκαφή Μεσσήνης. *ΠΑΕ*, 35-40.

Θεοχαράκη, Ά. Μ. Β., 2015. *Τα αρχαία τείχη των Αθηνών*. Αθήνα: Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία.

Θεοχάρης, Γ., 2018. Οι πηγές του μαρμάρου στην Αθήνα κατά την ύστερη αρχαιότητα. *ΔΧΑΕ*, τ. λΘ΄, περίοδος Δ΄, 99-110.

Θρενιάδης, Ι., 1961/62. Ανασκαφαί Αυλίδος. *ΑΔ, ΒΙ Χρονικά*, 17, 137-142.

Θρενιάδης, Ι. & Τραυλός, Ι., 1961/62. Ανασκαφαί νοτίως του Ολυμπίου (1961). *ΑΔ, ΒΙ Χρονικά*, 17, 9-14.

Θωμάς, Γ., 2002. *Ρωμαϊκή Πύλη Ακροπόλεως, Προτάσεις Στερέωσης και Ανάδειξης*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, ΔΠΜΣ "Προστασία Μνημείων", Κατεύθυνση Α': Συντήρηση & Αποκατάσταση Ιστορικών Κτηρίων και Συνόλων. Αθήνα: Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ.

Καβαβιάδης, Γ. Γ., 2005. Ειδήσεις από την οδό Τριπόδων. Στο: Ε. Greco (επιμ.), *Teseo e Romolo. Le origini di Atene e Roma a confronto. Tripodes 1: Atti del Convegno Internazionale di Studi, Scuola Archeologica Italiana di Atene, Atene, 30 giugno - 1 luglio 2003*. Αθήνα: Scuola Archeologica Italiana di Atene, 167-193.

Καβαβιάδης, Π., 1906. Περί των εν Επιδαύρω ανασκαφών και εργασιών. *ΠΑΕ*, 91-119.

Καβαβιάδης, Π., 1908. Έκθεσις των πεπραγμένων της Εταιρείας κατά το έτος 1908. *ΠΑΕ*, 52-69.

Καβαβιάδης, Π. & Kawerau, G., 1906. *Η ανασκαφή της Ακροπόλεως από του 1885 μέχρι του 1890*, *ΒΑΕ 13*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Καζαμιάκης, Κ. Ν., 1992-1998. Ο τρίπους του χορηγικού μνημείου του Φορμισίου. Γραφική αποκατάσταση. *ΗΟΡΟΣ*, 10-12, 555-558.

Καζαμιάκης, Κ. Ν., 1994. Η οδός των Τριπόδων - τεχνικά και κατασκευαστικά στοιχεία. Στο: W. D. Coulson, et al. (επιμ.), *The Archaeology of Athens and Attica under the democracy: proceedings of an international conference celebrating 2500 years since the birth of democracy in Greece, held at the American School of Classical Studies at Athens, December 4-6, 1992*. Oxford: Oxbow, 43-44.

Κανελλόπουλος, Χ., 2000. Το υστερορωμαϊκό "τείχος": Περίβολος τεμένους και περιμετρική στοά στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου. Αθήνα: Επιτροπή Συντήρησης των Μνημείων Επιδαύρου.

Καραδέδος, Γ., 2008. Ο "περιπλανώμενος" υστεροαρχαϊκός ναός της Θεσσαλονίκης. Πρώτες εκτιμήσεις για την αρχιτεκτονική του. Στο: Π. Αδάμ-Βελένη & Κ. Τσαναβάρη (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη 20, 2006*. Θεσσαλονίκη: ΥΠΠΟ-ΤΑΠ & Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 319-332.

Κασσάπογλου, Έ., 2013. Νεότερα ανασκαφικά δεδομένα από δύο μνημεία της Νότιας Κλιτύος της ακρόπολης: Χαλκουργεία και χορηγικό μνημείο του Νικία. Στο: Σ. Οικονόμου & Μ. Δόγκα-Τόλη (επιμ.), *Αρχαιολογικές συμβολές, τ. 2 Αττική, Α' και Γ' Εφορείες Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων*. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 45-56.

Κεραμόπουλος, Α. Δ., 1934-1935. Το Πελαργικόν, το Ασκληπιείον, αι οδοί αι ανάγουςαι προς τα Προπύλαια. *ΑΕ*, 85-116.

Κορρές, Μ., 1980. Α' ΕΠΚΑ, Εργασίες στα μνημεία, Περίκλειο Ωδείο και τα πλησίον χορηγικά μνημεία. *ΑΔ, ΒΙ Χρονικά*, 35, 14-18.

Κορρές, Μ., 1981. Α΄ ΕΠΚΑ Εργασίες στα Μνημεία. Παρθενών, Διονυσιακό Θέατρο. *ΑΔ ΒΙ Χρονικά*, 36, 4.

Κορρές, Μ., 1983. Α ΕΠΚΑ, Εργασίες στα μνημεία. *ΑΔ ΒΙ Χρονικά*, 38, 10-14.

Κορρές, Μ., 1989. *Μελέτη Αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*, τ. 2α. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, Επιτροπή Συντηρήσεως Ακροπόλεως.

Κορρές, Μ., 1992-1998. Από τον Σταυρό στην αρχαία Αγορά. *HOROS*, 10-12, 83-104.

Κορρές, Μ., 1992. *Οικοδομική των Αρχαίων Κιόνων*, Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα: Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Κορρές, Μ., 1994α. *Μελέτη Αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*, τ. 4. Αθήνα: Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως, ΥΠΠΟ.

Κορρές, Μ., 1994β. Ο Παρθενώνας από την αρχαία εποχή μέχρι τον 19ο αι.. Στο: Π. Τουρνικιώτης (επιμ.), *Ο Παρθενώνας και η ακτινοβολία του στα νεώτερα χρόνια*. Αθήνα: Μέλισσα, 138-161.

Κορρές, Μ., 1995. Μεγάλες δομικές βλάβες στα Προπύλαια. Στο: *4η Διεθνής Συνάντηση για την Αποκατάσταση των μνημείων της Ακροπόλεως, Πρακτικά*. Αθήνα: Επιτροπή Συντηρήσεως των μνημείων της Ακροπόλεως, ΥΠΠΟ, 463-522.

Κορρές, Μ., 1996. Τοπογραφικά ζητήματα της Ακροπόλεως. Στο: Ε. Γραμματικοπούλου (επιμ.), *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών: επιστημονικές - μορφωτικές εκδηλώσεις*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων, 57-106.

Κορρές, Μ., 2000. Κλασική Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική. Στο: Χ. Μπούρας (επιμ.), *Αθήναι: Από την Κλασική Εποχή έως Σήμερα (5ος αι. π.Χ.-2000 μ.Χ.)*. Αθήνα: Κότινος ΑΕ, 5-45.

Κορρές, Μ., 2003. Η εξέλιξη των ρυθμών. Στο: Δ. Φιλιππίδης (επιμ.), *Νησιά του Αιγαίου: Αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Μέλισσα, 34-49.

Κορρές, Μ., 2009. Οδικό δίκτυο γύρω από την Ακρόπολη. Στο: Μ. Κορρές (επιμ.), *Αττικής Οδοί, Αρχαίοι Δρόμοι της Αττικής*. Αθήνα: Μέλισσα, 74-95.

Κορρές, Μ., 2014. *Η στέγη του Ηρωδείου και άλλες γιγάντιες γεφυρώσεις*. Αθήνα: Μέλισσα.

Κορρές, Μ., 2018. Αναχρησιμοποίηση λίθων. Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, τ. ΛΘ΄, Περίοδος Δ΄, 29-66.

Κορρές, Μ., 2021. *Μελέτη Αποκαταστάσεως της Αναβάσεως*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως.

Κορρές, Μ. & Μπούρας, Χ., 1983. *Μελέτη Αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως.

Κορρές, Μ., Πανέτσος, Γ. Α. & Seki, Τ., 1996. *Ο Παρθενών, Αρχιτεκτονική και Συντήρηση*. Αθήνα: Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού.

Κουμανούδης, Σ., 1878. Έκθεσις περί των πεπραγμένων της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το έτος 1877. *ΠΑΕ*, 4-48.

Κουτσαδέλης, Κ., 2020. Επισκόπηση ιστορικών φάσεων και νεώτερων επεμβάσεων στα τείχη της Ακροπόλεως των Αθηνών. Στο: Μ. Κορρές & Β. Ελευθερίου, επιμ. *Στρατηγικό σχέδιο επεμβάσεων στα τείχη της Ακρόπολης των Αθηνών*. Αθήνα: ΥΣΜΑ - Τεχνικό Γραφείο Τειχών, 19-107.

Κυριάκη, Σ., 2012. *Το "Γυμνάσιο" - "Τελετουργικό Εστιατόριο", κτίριο Χ,χ στο Ασκληπιείο της Επιδάουρου*, Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα: Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ.

Λαμπρινουδάκης, Β., 1978. Ανασκαφή στο ιερό Απόλλωνος Μαλεάτα. *ΠΑΕ*, 111-121.

Λαμπρινουδάκης, Β., 1983. Ανασκαφή Επιδάουρου. *ΠΑΕ*, 151-159.

Λαμπρινού, Ε., 2015. *Η Υστερορρωμαϊκή Επισκευή του Παρθενώνα και τα Χρησιμοποιηθέντα σε αυτήν Ελληνιστικά Στοιβά Κτήρια*, Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα: ΕΚΠΑ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

Λαμπρινού, Λ., 2016. Η εσωτερική διαμόρφωση των ορθοστατών του σηκού στον Παρθενώνα. Στο: Κ. Ζάμπας, Β. Λαμπρινουδάκης, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά & Α. Ohnesorg (επιμ.), *Αρχιτέκτων. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Κορρέ*. Αθήνα: Μέλισσα, 77-85.

Λεονάρδος, Β., 1896. Ανασκαφαί του εν Λυκόσουρα Ιερού της Δεσποίνης. *ΠΑΕ*, 95-126.

Λώλος, Γ., 2016. Ανασκαφή Σικυώνος. *ΠΑΕ*, 185-225.

Λώλος, Γ., 2020. Ανασκαφή Σικυώνας κατά το 2020. *ΠΑΕ*, 13-36.

Μαγνήσαλη, Μ., 2016. Ο "Αρχαϊκός" ναός του Διονύσου στο Ιερό του Διονύσου στη Ν. Κλιτύ της Ακροπόλεως Αθηνών. Στο: Κ. Ζάμπας, Β. Λαμπρινουδάκης, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά & Α. Ohnesorg (επιμ.) *Αρχιτέκτων. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Κορρέ*. Αθήνα: Μέλισσα, 185-194.

Μακαρόνας, Χ. & Γιούρη, Ε., 1989. *Οι οικίες Αρπαγής της Ελένης και Διονύσου της Πέλλας*, *ΒΑΕ 109*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Μακρή, Α., 2013. Χορηγική Επιγραφή Διονυσίων. *Γραμμάτειον*, τ. 2, 113-114.

Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008. *Η αναστήλωση των αρχαίων μνημείων στη νεώτερη Ελλάδα (1834-1939), το έργο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, ΒΑΕ 176*. Β' έκδοση. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Μαλούχου, Γ. & Ματθαίου, Α., 2017. *Συνοπτικός κατάλογος των επιγραφών της Ακροπόλεως, Σειρά Επιγραφικών Πιττάκιον, Αρ. 2*. Αθήνα: Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία.

Μανιδάκη, Β., 2016. Ένας γρίφος από το δυτικό αέτωμα του Παρθενώνα: Οι στρεπτοσύνδεσμοι στο σύστημα δόμησης του τυμπάνου. Στο: Κ. Ζάμπας, Β. Λαμπρινουδάκης, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά & Α. Ohnesorg (επιμ.), *Αρχιτέκτων: Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Κορρέ*. Αθήνα: Μέλισσα, 87-97.

Ματθαίου, Α. & Μαλούχου, Γ., 2012. *Συνοπτικός κατάλογος των επιγραφών της Ακροπόλεως*. Αθήνα: Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία.

Μοσχονησιώτη, Σ., 2009. Α' ΕΠΚΑ, Αρχαιολογικός χώρος Κλιτύων Ακρόπολης. *ΑΔ ΒΙ Χρονικά*, 64, 22-27.

Μουστάκα, Α. & Καλτσάς, Ν., 2016. Οι ανασκαφές στο αρχαίο "Μολύκρειο" μετά τον Α. Ορλάνδο. Στο: Ό. Παλαγγιά (επιμ.), *Ναύπακτος. Η αρχαία πόλη και η σημασία της κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο και τα ελληνοιστικά χρόνια, Πρακτικά της διεθνούς ημερίδας Αρχαία Ναύπακτος και Ναυπακτία: Ναύπακτος, 15 Νοεμβρίου 2014*. Αθήνα: Ίδρυμα Δημητρίου και Αίγλης Μπότσαρη, 135-149.

Μπολέτης, Κ., 2012. *Το χορηγικό μνημείο του Θρασύλλου στην Νότια Κλιτύ της Ακροπόλεως, Διδακτορική Διατριβή*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας.

Μπολέτης, Κ., 2016. Παρατηρήσεις στο ζήτημα της τοποθέτησης του αγάλματος του Διονύσου στο χορηγικό μνημείο του Θρασύλλου. Στο: Κ. Ζάμπας, Β. Λαμπρινουδάκης, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά & Α. Ohnesorg (επιμ.) *Αρχιτέκτων. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Κορρέ*. Αθήνα: Μέλισσα, 205-216.

Μπούρας, Χ., 1967. *Η αναστήλωση της στοάς της Βραυρώνας, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 11*. Αθήνα: Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως.

Μπούρας, Χ., 1999. *Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής, 1^{ος} τόμος*. Αθήνα: Συμμετρία.

Μπούρας, Χ., 2010. *Βυζαντινή Αθήνα 10^{ος}-12^{ος} αι..* Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.

Οικονόμος, Γ. Π., 1932. *Ο εκ του Αργείου Ηραίου πήλινος οικίσκος κατά νέαν συμπλήρωσιν: Συμβολή εις την ιστορίαν της αρχιτεκτονικής*. Αθήνα: Ανατύπωση εκ της Αρχαιολογικής Εφημερίδος.

- Ορλάνδος, Α., 1915a. Το αέτωμα του εν Σουνίω ναού του Ποσειδώνος. *ΑΔ*, 1, 1-27.
- Ορλάνδος, Α., 1915b. Ο ναός του Απόλλωνος Πτώου. *ΑΔ*, 1, 94-110.
- Ορλάνδος, Α., 1921. Ο εν Ελευσίνοι ναός της Προπυλαίας Αρτέμιδος. Στο: *Αφιέρωμα εις Γ. Ν. Χατζιδάκιν, διατριβαί φίλων και μαθητών επί τη τριακοστή πέμπτη επέτειω της εν τω Πανεπιστημίω καθηγεσίας αυτού*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου, 159-169.
- Ορλάνδος, Α., 1923. Ο εν Στράτω της Ακαρνανίας Ναός του Διός. *ΑΔ*, 8, 1-51.
- Ορλάνδος, Α., 1937. Η κρήνη του εν Τήνω ιερού του Ποσειδώνος και της Αμφιτρίτης. *ΑΕ*, 608-620.
- Ορλάνδος, Α., 1955-60. *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών κατά του συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία*, *ΒΑΕ* 37. Ανατύπωση [2004]. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Ορλάνδος, Α., 1977-1978. *Η Αρχιτεκτονική του Παρθενώνος, τ. Β' και Γ*, *ΒΑΕ* 86. [1995]. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Πετράκος, Β., 1968. *Ο Ωρωπός και το Ιερόν του Αμφιαράου*, *ΒΑΕ* 63. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Πετράκος, Β., 1999. *Ο Δήμος του Ραμνούντος: Σύνοψη των ανασκαφών και των ερευνών (1813-1998), Ι. Τοπογραφία*, *ΒΑΕ* 181. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Πετριτάκη, Μ., 2009. Προσπάθεια ανασύνθεσης του αρχαιολογικού τοπίου στην ευρύτερη περιοχή του Πειραιά βάσει των νέων ανασκαφικών δεδομένων. Στο: Β. Βασιλοπούλου & Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επιμ.), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό: Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας, 1994-2003, Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003*. Αθήνα: Δήμος Μαρκόπουλου Μεσογαίας, 451-471.
- Πέτσας, Φ., 1966. *Ο Τάφος των Λευκαδίων*, *ΒΑΕ* 37. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Πλάτων, Ν., 1965. Εργασία διαμορφώσεως και τακτοποιήσεως του αρχαιολογικού χώρου της Ακροπόλεως. *ΑΔ ΒΙ Χρονικά*, 20, 22-34.
- Ρούγγου, Κ., 2014. *Αιολικό Ιερό Κλοπεδής Λέσβου*. Μυτιλήνη: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Κ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Ρωμαίος, Κ. Α., 1953-54. Το ανάκτορον της Παλατίτσας. *ΑΕ*, μέρος Α' εις μνήμην Γεωργίου Π. Οικονόμου, 141-150.
- Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, Χ., 2004. *Βεργίνα: Ο τάφος του Φιλίππου, η τοιχογραφία με το κυνήγι*, *ΒΑΕ* 231. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Σιουμπάρα, Ε. Π., 2013. Νέο χορηγικό μνημείο από την οδό Τριπόδων στην Αθήνα. Στο: Ε. Π. Σιουμπάρα & Κ. Ψαρουδάκης (επιμ.), *Θεμέλιον, 24 μελέτες για τον Δάσκαλο Πέτρο Θέμελη από τους μαθητές και τους συνεργάτες του*. Αθήνα: Εταιρεία Μεσσηνιακών Σπουδών, 261-279.

Σκιάς, Α. Ν., 1893. Περί της εν τη κοίτη του Ιλισού ανασκαφής. *ΠΑΕ*, 111-136.

Σπαθή, Μ., 2017. Τα αναθήματα σε ιερά της Αρχαίας Μεσσήνης ως ένδειξη λατρευτικής ταυτότητας: Η περίπτωση του ιερού της Είλειθειας και των Κουρητών. Στο: Π. Θέμελης, Μ. Σπαθή & Κ. Ψαρουδάκης (επιμ.), *Ιερά και λατρείες της Μεσσήνης. Από τα αρχαία στα βυζαντινά χρόνια, Πρακτικά διεθνούς αρχαιολογικού συνεδρίου (Αθήνα 25 Οκτωβρίου 2014)*. Αθήνα: Εταιρεία Μεσσηνιακών Σπουδών, 55-86.

Σπετσιέρη-Χωρέμη, Α., 1994. Η οδός Τριπόδων και τα χορηγικά μνημεία στην Αθήνα. Στο: W. D. Coulson, et al. (επιμ.), *The Archaeology of Athens and Attica under the democracy: proceedings of an international conference celebrating 2500 years since the birth of democracy in Greece, held at the American School of Classical Studies at Athens, December 4-6, 1992*. Oxford: Oxbow Books, 31-42.

Σπετσιέρη-Χωρέμη, Α., 2000. Πολεοδομική εξέλιξη και μνημειώδη κτήρια στην Αθήνα κατά την εποχή του Αυγούστου και του Αδριανού. Στο: Χ. Μπούρας (επιμ.), *Αθήνα: Από την κλασική εποχή έως σήμερα (5ος αι. π.Χ.-2000 μ.Χ.)*. Αθήνα: Κότινος ΑΕ, 167-193.

Σπετσιέρη-Χωρέμη, Α. & Τιγγινάγκα, Ι., 2008. Η Βιβλιοθήκη του Αδριανού στην Αθήνα. Τα ανασκαφικά δεδομένα. Στο: Σ. Βλίζος (επιμ.), *Η Αθήνα κατά τη Ρωμαϊκή Εποχή. Πρόσφατες ανακαλύψεις, νέες έρευνες*. Αθήνα: 4^ο Παράρτημα, Μουσείο Μπενάκη, 115-131.

Στίκας, Ε., 1961. Τρίπλευρα κιονόκρανα, κορυφώματα και μνημεία. *ΑΕ*, 159-179.

Τανούλας, Τ., 1997. *Τα Προπύλαια της Αθηναϊκής Ακρόπολης κατά τον Μεσαίωνα, ΒΑΕ 165*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Τανούλας, Τ., 2016. Η διαμόρφωση των Επιστυλίων στο Δυτικό Άκρο της Νότιας Πτέρυγας των Προπυλαίων. Στο: Κ. Ζάμπας, Β. Λαμπρινουδάκης, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά & Α. Ohnesorg (επιμ.), *Αρχιτέκτων. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Κορρέ*. Αθήνα: Μέλισσα, 131-141.

Τραυλός, Ι., 1954. Ανασκαφές εν Ελευσίνισι. *ΠΑΕ*, 66-71.

Τραυλός, Ι., 1960. *Πολεοδομική Εξέλιξης των Αθηνών*. Γ' [2005]. Αθήνα: Κάπον.

Τραυλός, Ι., 1973. Η πυρπόλησις του Παρθενώνος υπό των Ερούλων και η επισκευή του κατά τους χρόνους του αυτοκράτορος Ιουλιανού. *ΑΕ*, 218-236.

Τραυλός, Ι., 1976. Τρεις ναοί της Αρτέμιδος: Αυλιδίας, Ταυροπούλου και Βραυρωνίας. Στο: U. Jantzen (επιμ.), *Neue Forschungen in Griechischen Heiligtümern, Symposion in Olympia 10-12 Oktober 1974, DAI Athen*. Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth, 197-205.

Τραυλός, Ι., 1986. Το Τετράκογχο οικοδόμημα της βιβλιοθήκης του Αδριανού. Στο: *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Μυλωνάν, τ. Α΄, BAE 103*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 343-347.

Τσιούτσια, Μ., 2018. *Μελέτη αρχιτεκτονικών μελών από το ιερό του Ποσειδώνα στη Μεσσήνη*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, ΔΠΜΣ "Προστασίας Μνημείων" Κατεύθυνση Α΄: Συντήρηση & Αποκατάσταση Ιστορικών Κτηρίων και Συνόλων. Αθήνα: Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ.

Τσιποπούλου, Μ., 2008. "*...Ανέφερα Εγγράφως*", *Θησαυροί του Ιστορικού Αρχείου της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας*, Αθήνα: Διεύθυνση Εθνικού Αρχείου Μνημείων.

Τσονιώτης, Ν., 2008. Νέα στοιχεία για το υστερορωμαϊκό τείχος της Αθήνας. Στο: Σ. Βλίζος (επιμ.), *Η Αθήνα κατά τη Ρωμαϊκή εποχή. Πρόσφατες ανακαλύψεις, νέες έρευνες*. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 55-74.

Φιλαδελφεύς, Α., 1921. Ανασκαφή παρά το Λυσικράτειον μνημείον. *AE*, 83-97.

Χιώτη, Λ., 2018. *Η επιδρομή των Ερούλων στην Αθήνα (267 μ.Χ.). Συμβολή στη μελέτη των επιπτώσεων της επιδρομής και της ανασυγκρότησης της πόλης έως τα τέλη του 4ου αι.* Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

Χλέπα, Ε. Ά., 2001. *Μεσσήνη, Το Αρτεμίσιο και οι Οίκοι της Δυτικής Πτέρυγας του Ασκληπιείου*, *BAE 211*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Χριστοδουλοπούλου, Ρ., 2016. Ο ναός του Ασκληπιού στο Ασκληπιείο της Αθήνας, Ανιχνεύοντας τις οικοδομικές φάσεις ενός χαμένου μνημείου. Στο: Κ. Ζάμπας, Β. Λαμπρινουδάκης, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά & Α. Ohnesorg (επιμ.), *Αρχιτέκτων: Τιμητικός τόμος για τον καθηγή Μανόλη Κορρέ*. Αθήνα: Μέλισσα, 253-262.

Διαδικτυακές ψηφιακές συλλογές:

- ASCSA Digital Archives:
<https://ascsa.net/>
- Bibliotheque Nationale de France:
<https://gallica.bnf.fr/>
- Collections de L' Ecole Nationale Superieure des Beaux-Arts:
<https://www.beauxartsparis.fr/fr/collection/>
- Corpus Vaasorum Antiquorum
<http://www.cvaonline.org/>
- Danmarks Kunstbibliotek:
<http://kunstbib.dk/en/collections/architectural-drawings/samlingen/>
- Musee de l' Institut d'Archaeologie classique de Strasburg:
<https://bibliotheque-numerique.inha.fr/>
- University of Oxford, Classical Art Research Centre:
www.beazley.ox.ac.uk/
- Woodhouse Archive, University of Sydney:
<https://www.sydney.edu.au/museum/our-research/woodhouse-archive-flickr-project.html>

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ Ι: ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

ΤΟ ΧΟΡΗΓΙΚΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΤΟΥ ΝΙΚΙΟΥ

ΚΑΙ ΟΙ ΛΙΘΟΙ ΤΟΥ ΣΤΗΝ
ΥΣΤΕΡΟΡΡΩΜΑΪΚΗ ΠΥΛΗ ΤΗΣ
ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΜΠΑΡΤΖΗΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΟΥΧΟΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΑΣ ΜΗΧΑΝΙΚΟΣ Ε.Μ.Π.

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

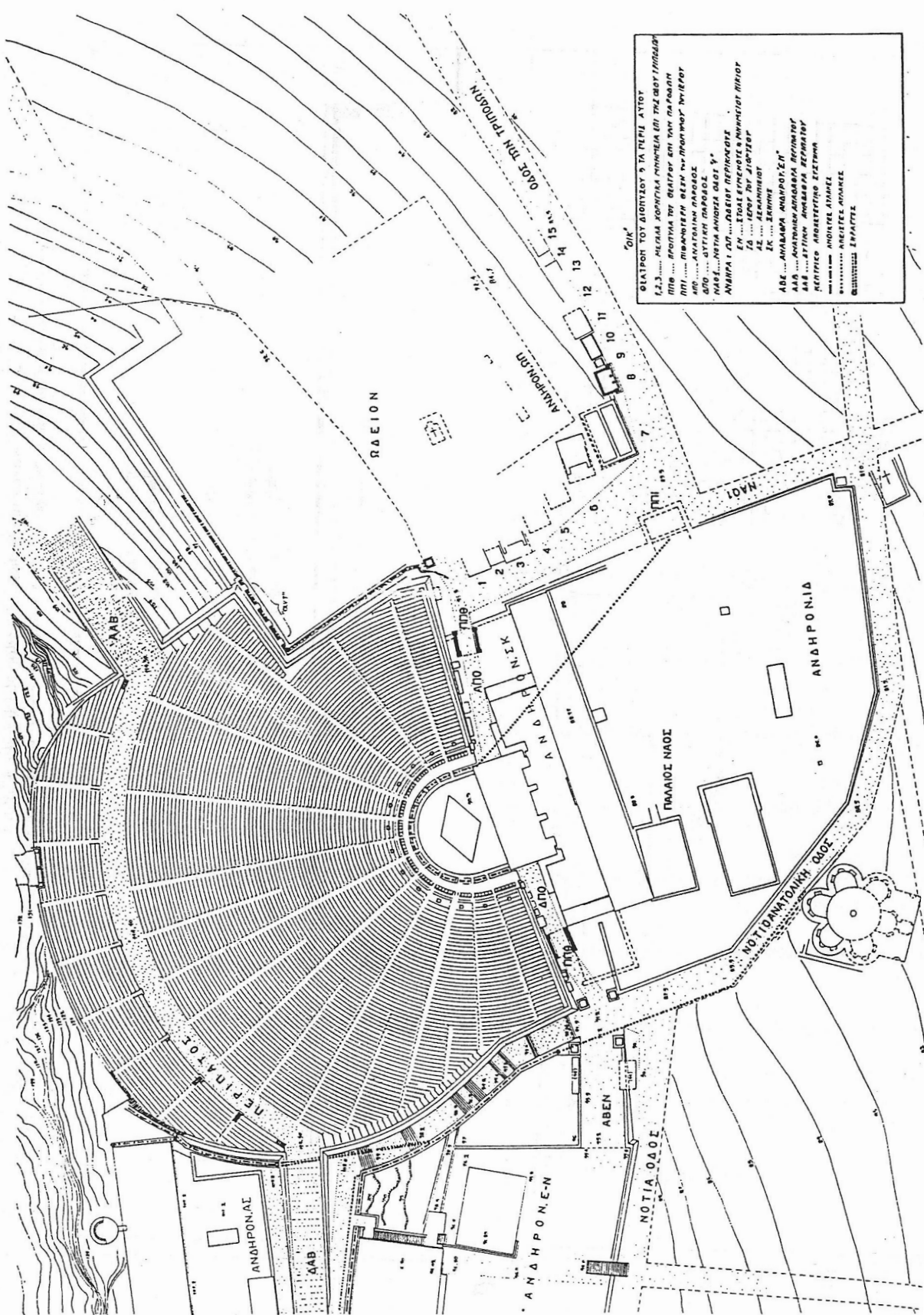
ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ:
ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΡΡΕΣ,
ΟΜΟΤΙΜΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Ε.Μ.Π., ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ

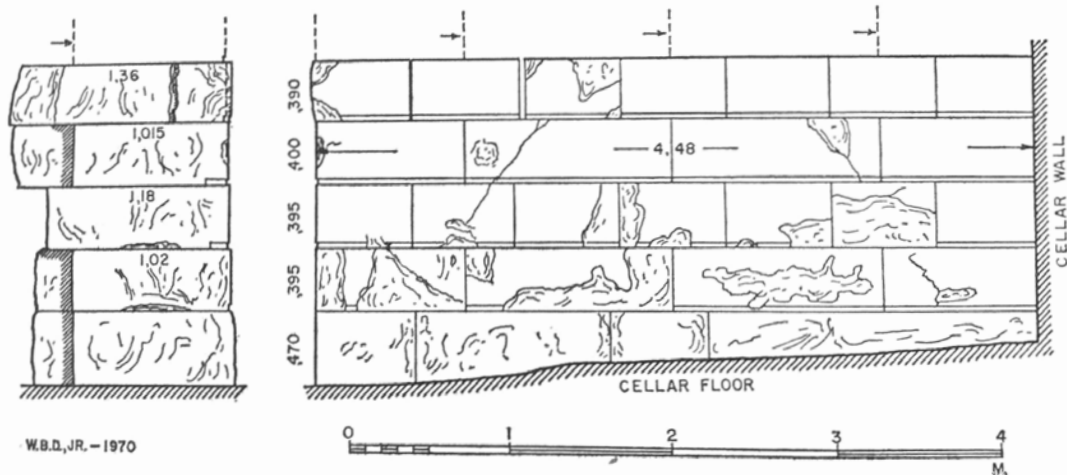
ΤΟΜΟΣ Β'
ΠΙΝΑΚΕΣ - ΣΧΕΔΙΑ

ΑΘΗΝΑ 2022

ΠΙΝΑΚΕΣ

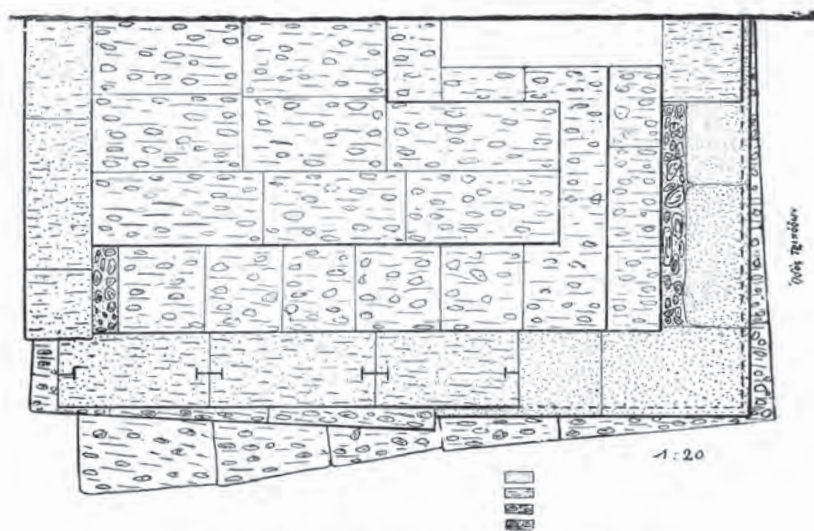

Γενικό τοπογραφικό του ιερού του Διονύσου και του θεάτρου με αποκατεστημένη την κατάληξη της οδού των Τριπόδων σε αυτό, κατά μήκος της οποίας σημειώνονται τα θεμέλια χορηγικών μνημείων, (Κορρές, 1980, 12 Σχ. 1).

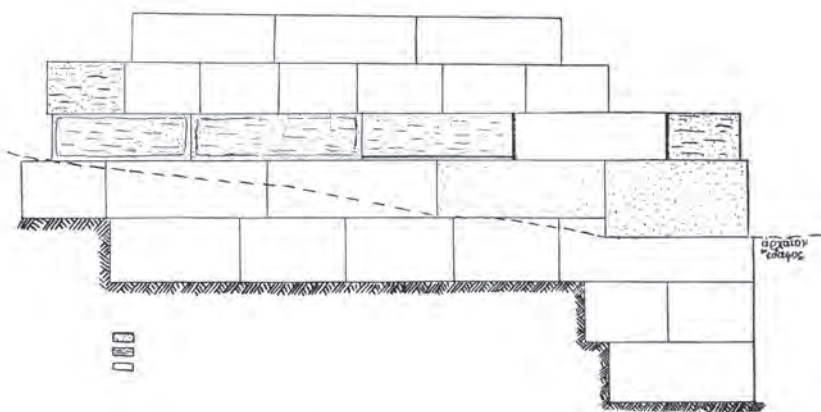

W.B.D., JR. - 1970

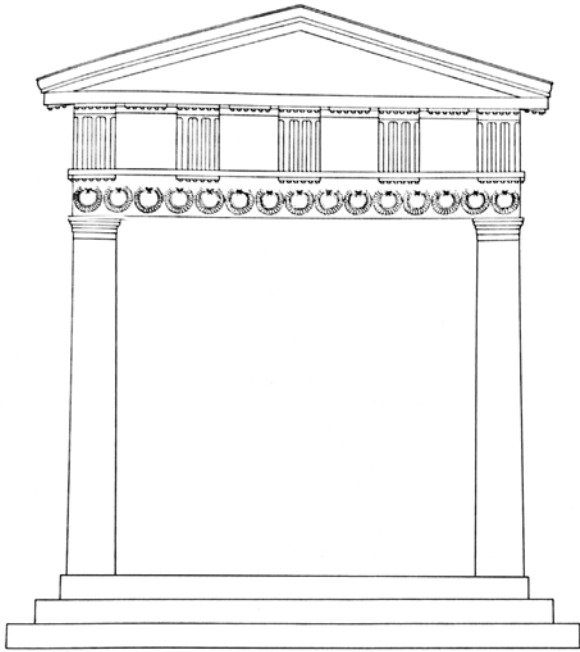
1) Πόδιο έδρασης χορηγικού μνημείου από την οδό των Τριπόδων οικοδομημένο με πώρινες λιθοπλινθούς, κοσμημένες στη βάση τους με υποτομή, (Miller, 1970, 226 Εικ. 3).

2) Θεμέλιο χορηγικού μνημείου βορείως του μνημείου του Λυσικράτους, κάτοψη και νοτιοδυτική όψη (Φιλαδελφεύς, 1921, 86 Εικ. 2, 3). Η ευθυντηρία από ασβεστόλιθο Ακροπόλεως περιορίζεται στην πρόσοψη προς την οδό των Τριπόδων και ελάχιστα στη μία πλευρά. Ομοίως η επιμέλεια της κατεργασίας των μετώπων στους λίθους της υπερκείμενης στρώσης προοδευτικά γίνεται συνοπτικότερη προς τα δυτικά.

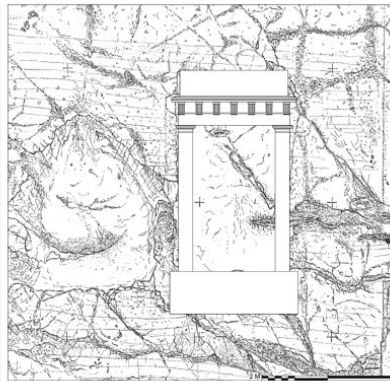

3) Θεμέλιο χορηγικού μνημείου βορείως του μνημείου του Λυσικράτους, άποψη από τα νότια.

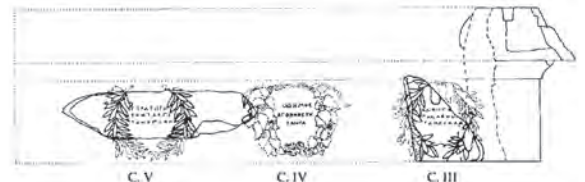
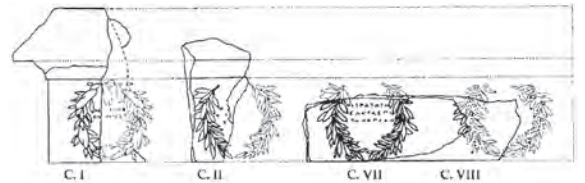

2, 3) Μονοκόμματο μάρμαρο δωρικής ζωφόρου σε σταθμό λίθων στην Νότια Κλιτύ (αρ. Β180), το οποίο δύναται να αποδοθεί σε χορηγικό μνημείο μορφής άστυλου σηκού.

1) Χορηγικό μνημείο μορφής άστυλου σηκού δωρικού ρυθμού με την ιδιομορφία κόσμησης του επιστυλίου με ανάγλυφα στεφάνια σε παράθεση. (Goette, 1989, 89 Εικ. 3).

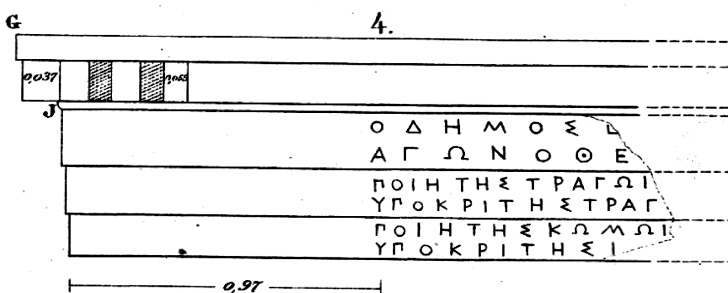
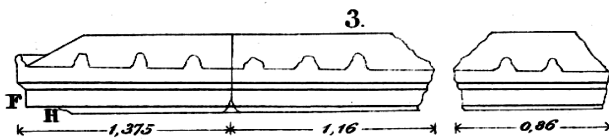

4) Ορθογωνική κόγχη στην κατατομή του Διονυσιακού θεάτρου και πρόταση γραφικής αποκατάστασης ως μικρό χορηγικό μνημείο, (Μπολέτης, 2012, Πίν.122.2).

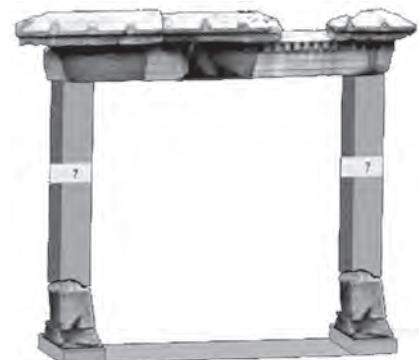

0 20 50 80 100 cm

5) Επιστύλια από το χορηγικό μνημείο του αγωνοθέτη Γλαύκωνος, τα οποία συνθέτουν ένα τετράγωνο σε κάτοψη, μικρό κτίσμα ιωνικού ρυθμού, (Goette, 2007, 142 Εικ. 14).

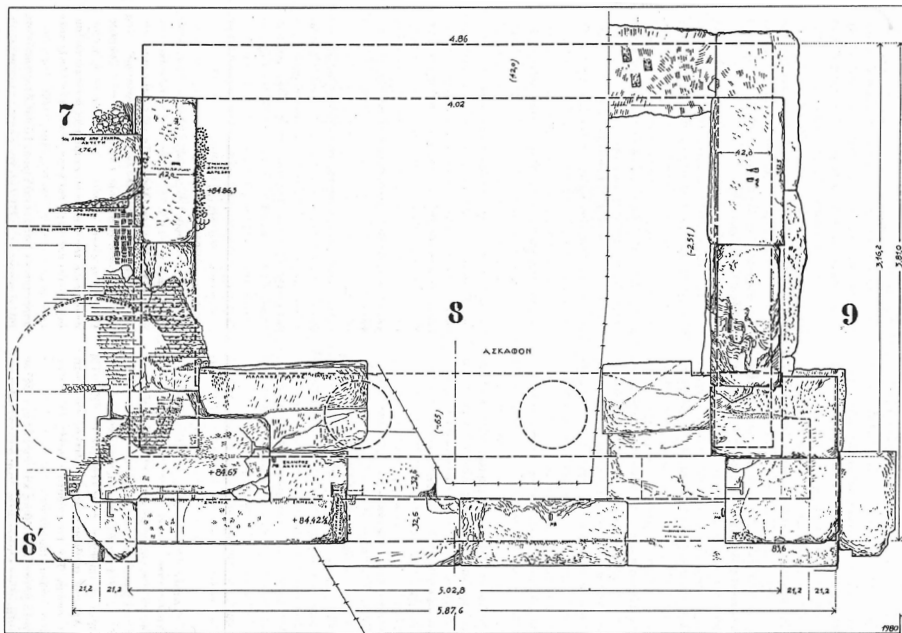

7) Ενεπίγραφο επιστύλιο ιωνικού ρυθμού και γείσα από το χορηγικό μνημείο του αγωνοθέτη Ξενοκλή, (Pottier, 1879, Πίν. V: 3, 4).

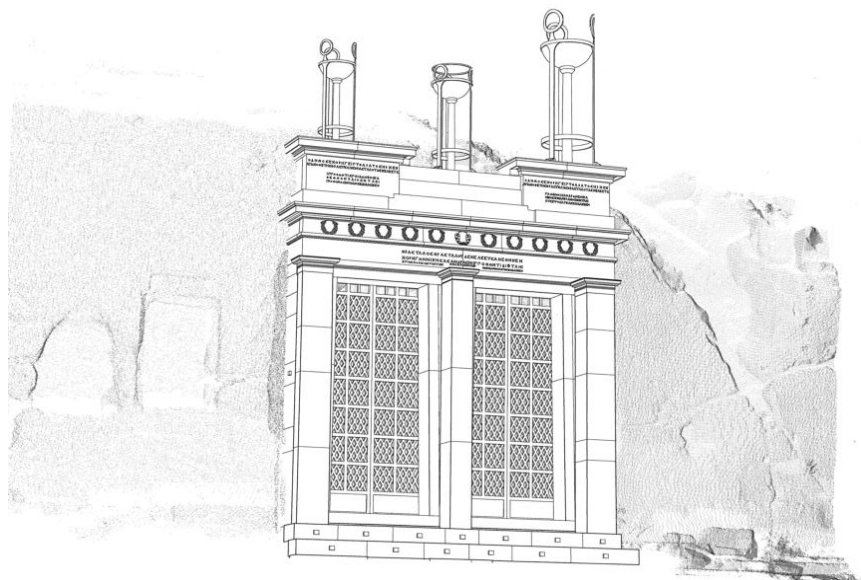

7) Χορηγικό μνημείο του αγωνοθέτη Ξενοκλή, το οποίο έχει τη μορφή πύλης, (Goette, 2007, 142 Εικ. 13).

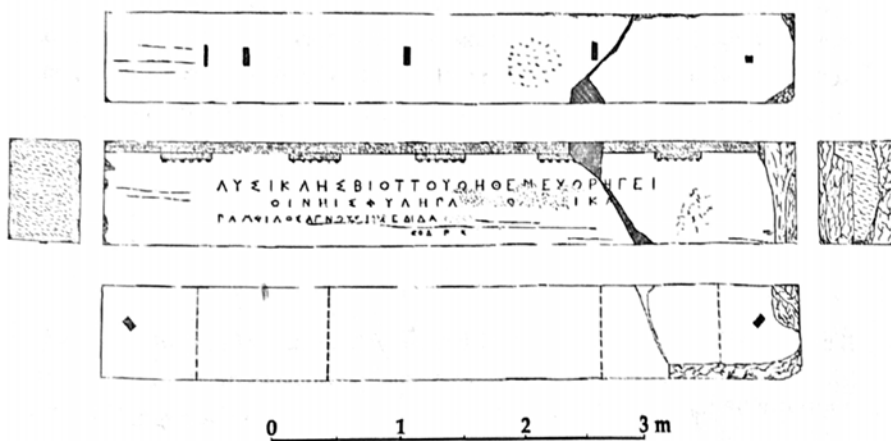
ΠΙΝΑΚΑΣ 4

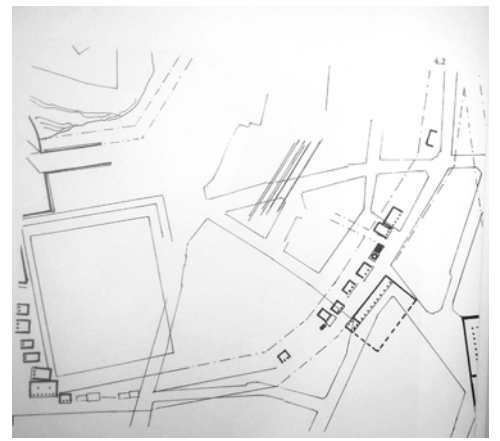
1) Κάτοψη υφιστάμενης κατάστασης θεμελίων του χορηγικού μνημείου Αρ. 8 νοτίως του Ωδείου του Περικλέους και πρόταση γραφικής αποκατάστασης της ανωδομής ως δίστυλο εν παραστάσι ναΐσκο, (Κορρές, 1980, 17 Σχ. 4).

3) Το χορηγικό μνημείο του Θρασύλλου, (Μπολέτης 2012, Πίν. 179).

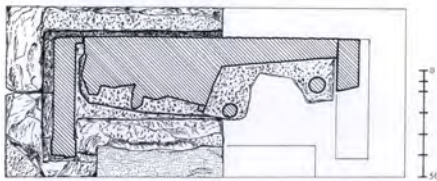
5) Ενεπίγραφο επιστύλιο από το χορηγικό μνημείο του Λυσικλή, (Goette, 2007, 139 Εικ. 12).

2) Ναόσχημα χορηγικά μνημεία κατά μήκος της οδού των Τριπόδων, (Κορρές, 2009, 77 Εικ. 4.2).

4) Χορηγικό μνημείο του Λυσικράτους, πρόταση γραφικής αποκατάστασης ως θόλου στέγασης ενός αγάλματος του Διονύσου με ελεύθερο το μετακίονιο διάστημα προς την οδό των Τριπόδων (Bauer, 1977, Πίν. 9).

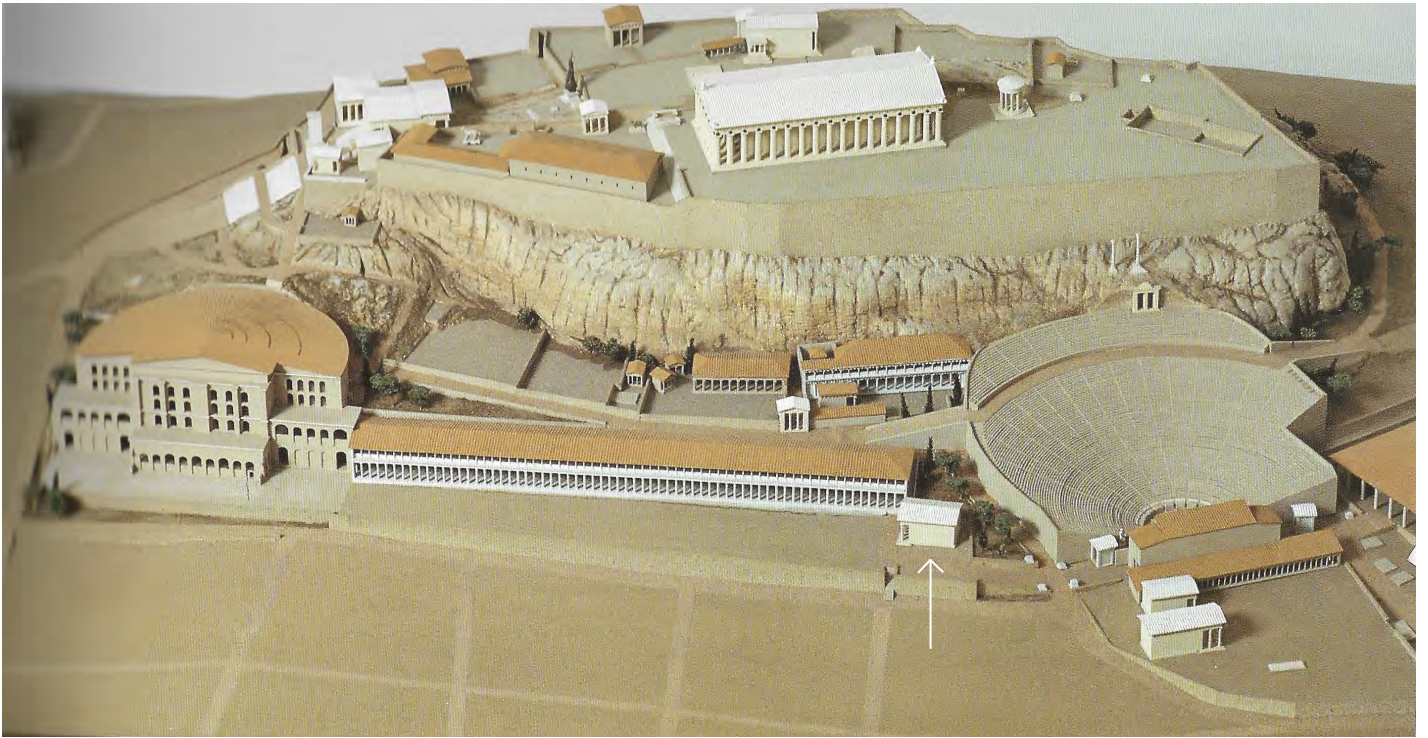
1) Ο επιτύμβιος ναΐσκος του Πυθάρχου από το νεκροταφείο του Ραμνούντα, αναστηλωμένος (πάνω) και κάτω της βάσης (κάτω), (Πετράκος, 1999, 377 Εικ. 272, 273).

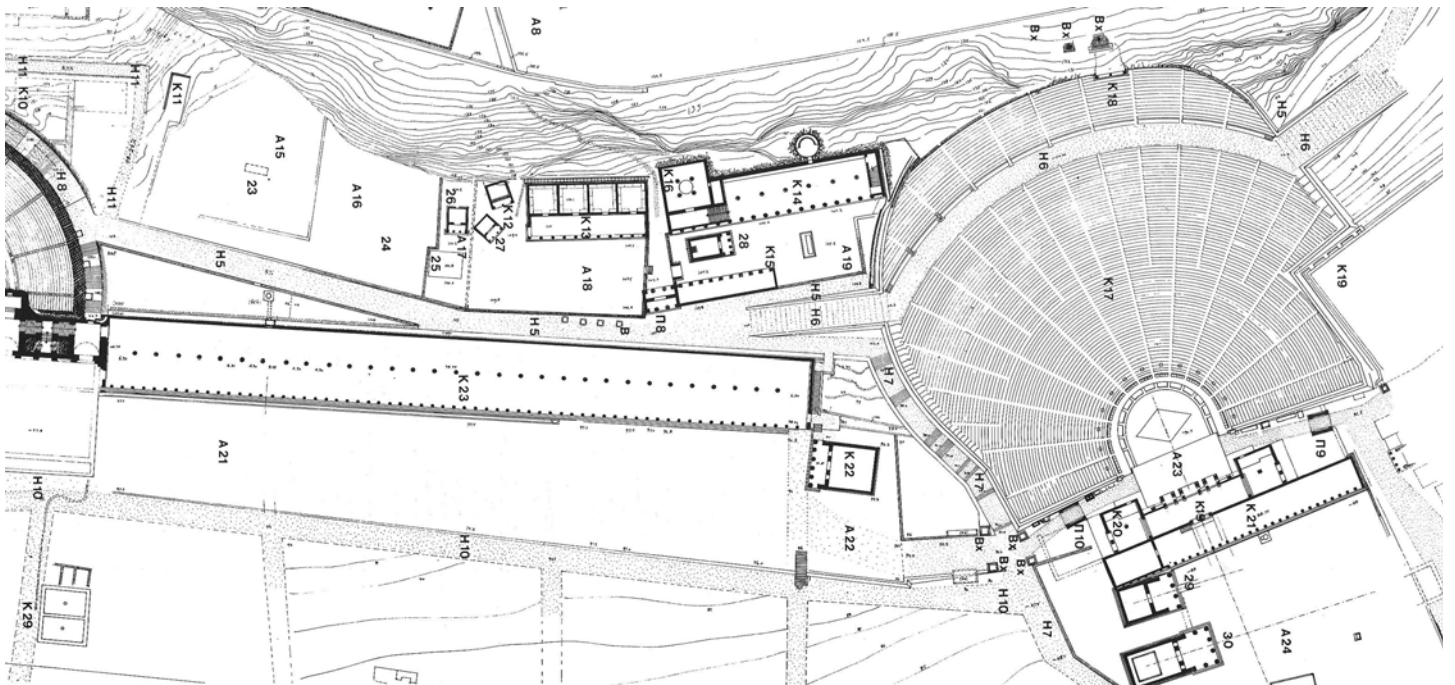
2) Ναόςχημο ταφικό μνημείο του Νικηράτου και του υιού του Πολυξένου από την Καλλιθέα, ιωνικού ρυθμού, δίστυλο, πρόστυλο, (Σταϊνχάουερ 2001, *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς*, Κοινοφελές Ίδρυμα Ι. Λάτση, Αθήνα, 351 Εικ. 459).

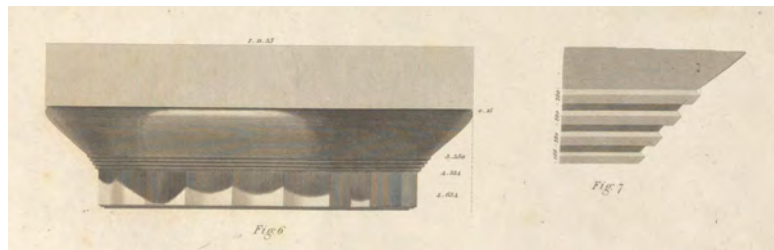
3) Επιτύμβιος ναΐσκος της Αβρούς, συζύγου του Διογείτονος, από το νεκροταφείο του Ραμνούντα, ιωνικού ρυθμού, δίστυλος, πρόστυλος, στέγαζε το άγαλμα της νεκρής μαζί με τη θεραπαινίδα της, (Πετράκος, 1999, 367 Εικ. 261, 368 Εικ. 262).

1) Πρόπλασμα αποκατάστασης των μνημείων της Ακρόπολης και της Νότιας Κλιτύος το 170 μ.Χ. Με λευκό βέλος επισημαίνεται η θέση του χορηγικού μνημείου του Νικίου μεταξύ του ανατολικού άκρου της στοάς του Ευμένους και του Διονυσιακού θεάτρου, (Κορρές 2014, 43, Εικ. Β2.3).

2) Απόσπασμα από γενικό τοπογραφικό γραφικής αποκατάστασης των μνημείων της Ακρόπολης και των Κλιτύων περί το 170 μ.Χ. Το μνημείο του Νικίου, επισημαίνεται με τον αριθμό Κ22, βρίσκεται στην ανατολική απόληξη μιας εκτεταμένης πλατείας μπροστά από τη στοά του Ευμένους, (Κορρές et al., 1996, 11 Πίν. 1)

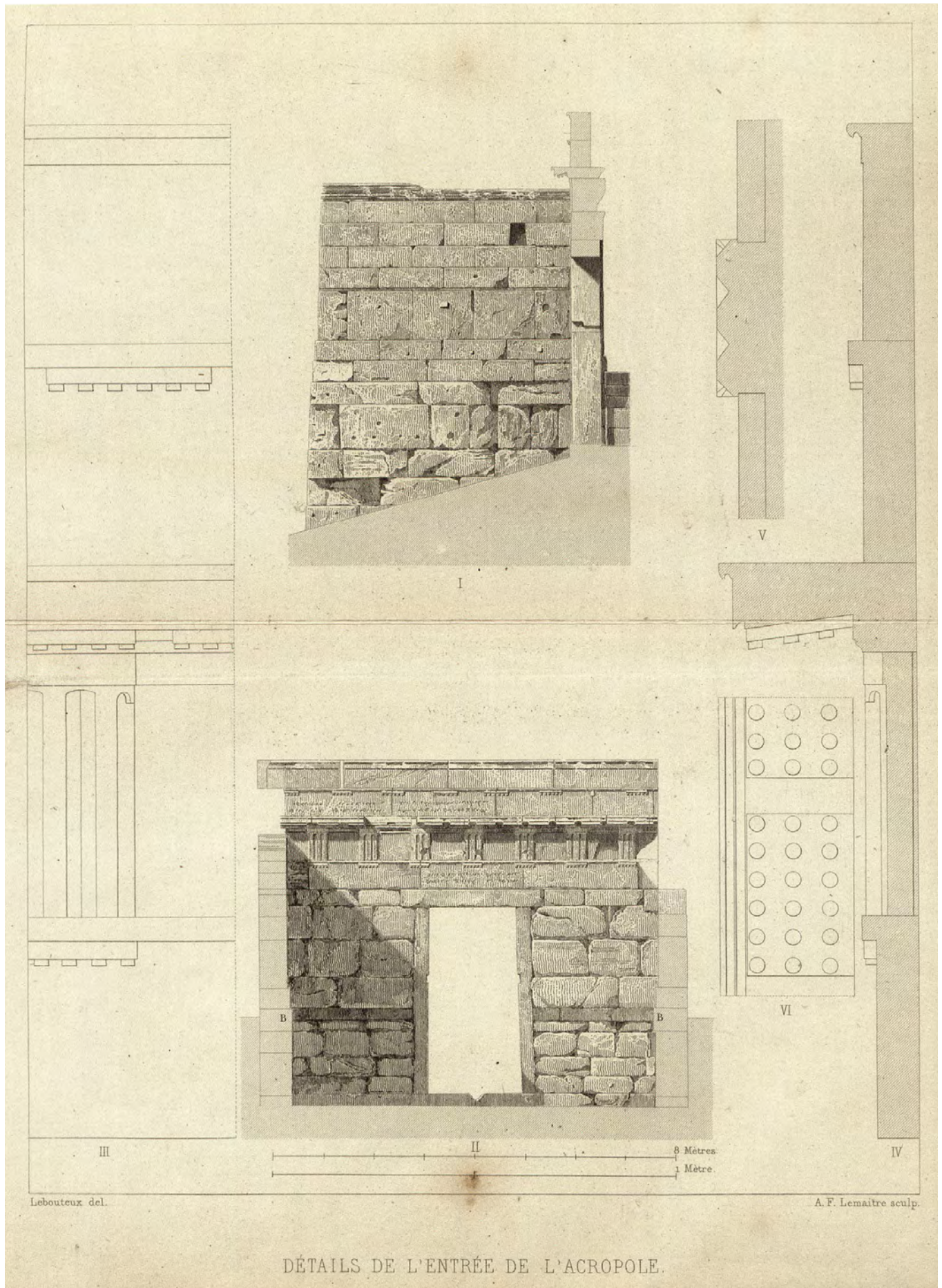
1) Όψη δωρικού κιονοκράνου από το μνημείο του Νικίου και λεπτομέρεια των μιάτων, όπως δημοσιεύτηκε στον 4^ο τόμο του *Antiquities of Athens*. Το μέλος πιθανόν μετρήθηκε και σχεδιάστηκε όντας αναχρησιμοποιημένο ως Αγία Τράπεζα στον ναό των Αγίων Αποστόλων στην Αγορά της Αθήνας, (Stuart & Revett, 1816, 30 Πίν. X: 6, 7).

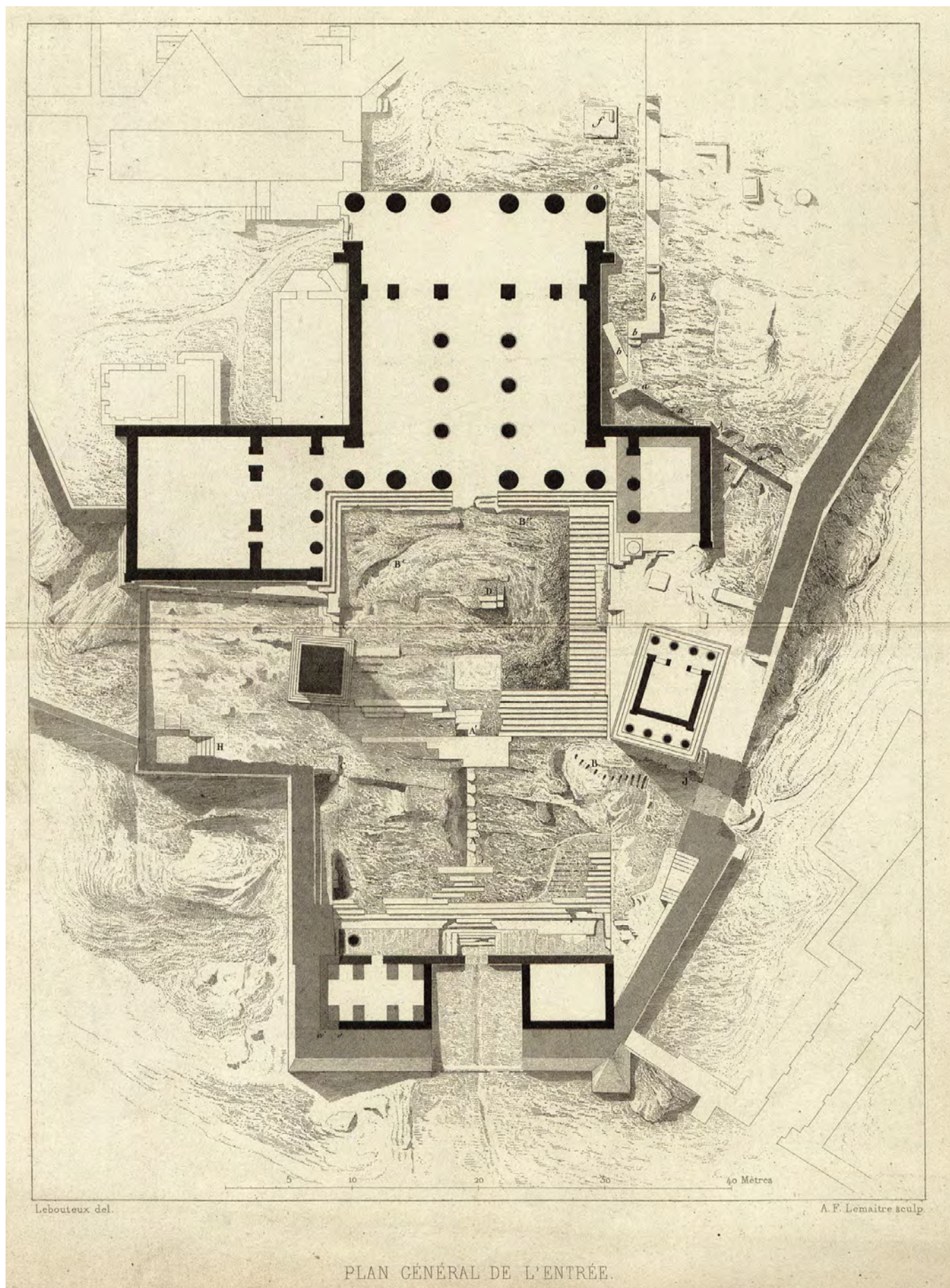
2) Άποψη της Ακρόπολης από τα βορειοδυτικά. Η υστερορρωμαϊκή πύλη έχει αποκαλυφθεί ύστερα από την καθαίρεση τμήματος του οθωμανικού μανδύα της οχύρωσης. Διακρίνεται επίσης η βόρεια όψη του νότιου πύργου (Stilling, 1853, Danmarks Kunstbibliotek, αρ. ark_17702, <http://kunstbib.dk/en/collections/architectural-drawings/samlingen/>).

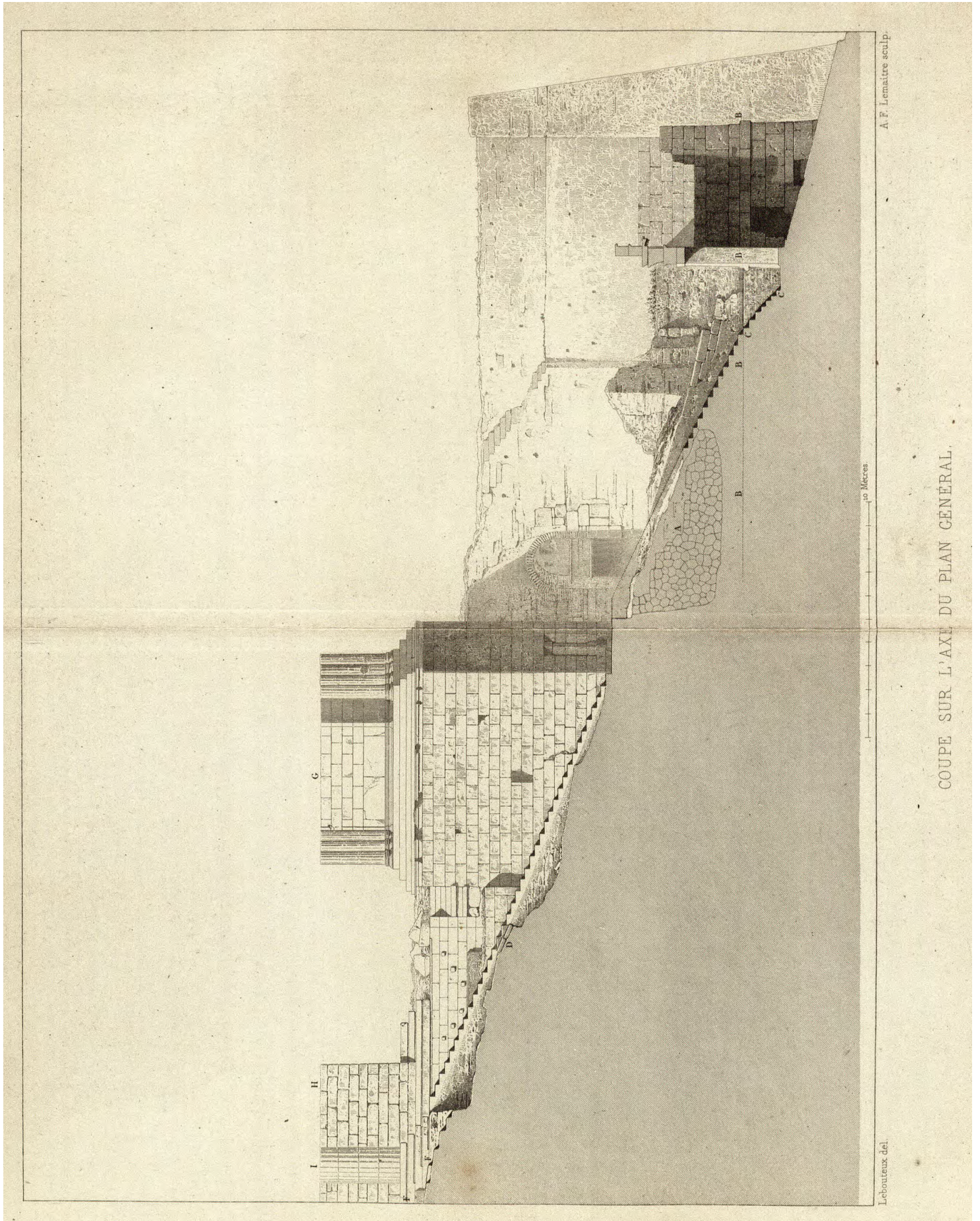
3) Άποψη της δυτικής πρόσβασης της Ακρόπολης αμέσως μετά τις ανασκαφές του Beulé και την αποκάλυψη της υστερορρωμαϊκής πύλης, χαρακτηριστικό βάσει σχεδίου του Lebouteux, (Beulé, 1853, Πίν. 1).

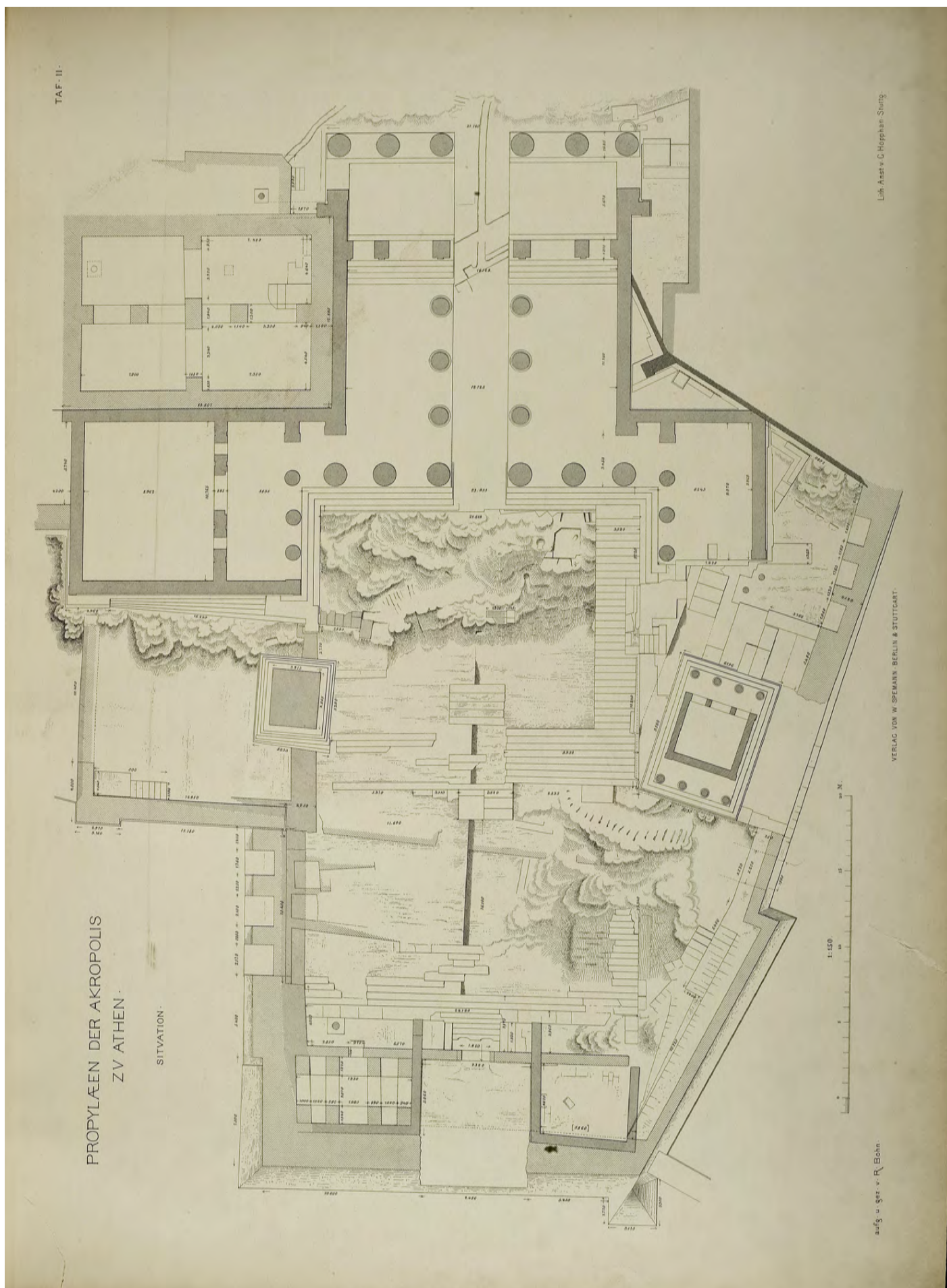
Σχέδια αποτύπωσης της νότιας όψης του βόρειου πύργου, της δυτικής όψης της υστερορωμαϊκής πύλης και λεπτομερειών του δωρικού θριγκού από το μνημείο του Νικίου, εκπονημένα από τον Lebouteux, (Beulé, 1853, Πίν. 4).

Κάτοψη υφιστάμενης κατάστασης της δυτικής πρόσβασης της Ακρόπολης το 1853, εκπονημένη από τον Lebouteux, (Beulé, 1853, Πίν. 2).

Διαμήκης τομή της ανόδου προς τα Προπύλαια στον άξονα της υστερορωμαϊκής πύλης, όπου εκτός των άλλων προβάλλεται η βόρεια όψη του νότιου πύργου. Σχέδιο του Lebouteux, (Beulé, 1853, Πίν. 3).

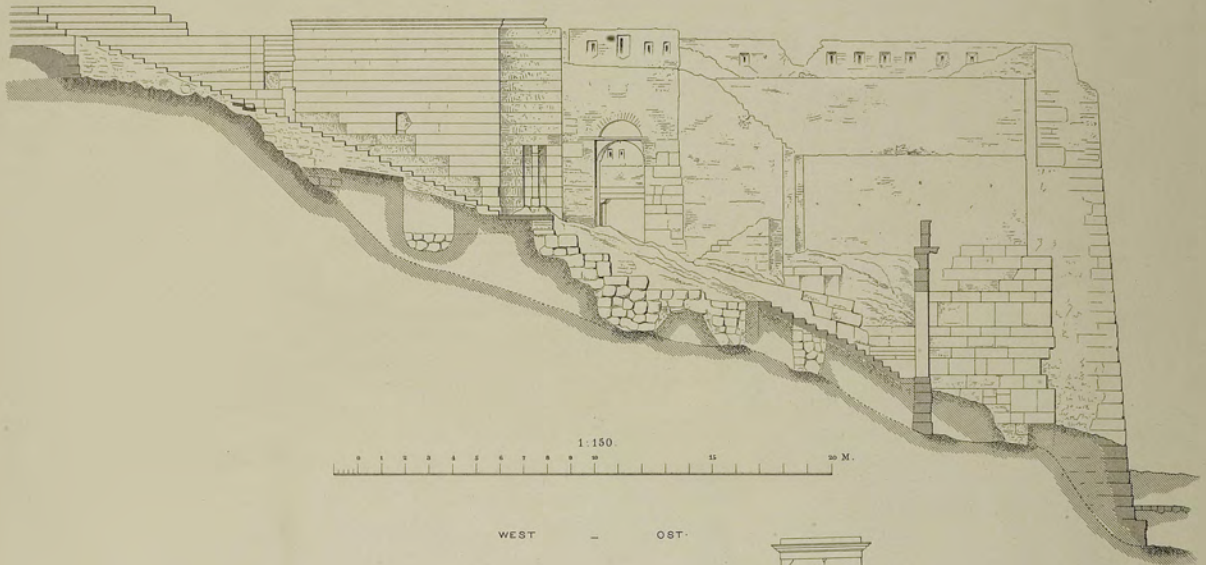

Κάτοψη υφιστάμενης κατάστασης της δυτικής πρόσβασης της Ακρόπολης τριάντα χρόνια μετά την αποκάλυψη της υστερορωμαϊκής πύλης, (Bohn, 1882, Πίν. II).

PROPYLÄEN DER AKROPOLIS ZV ATHEN.

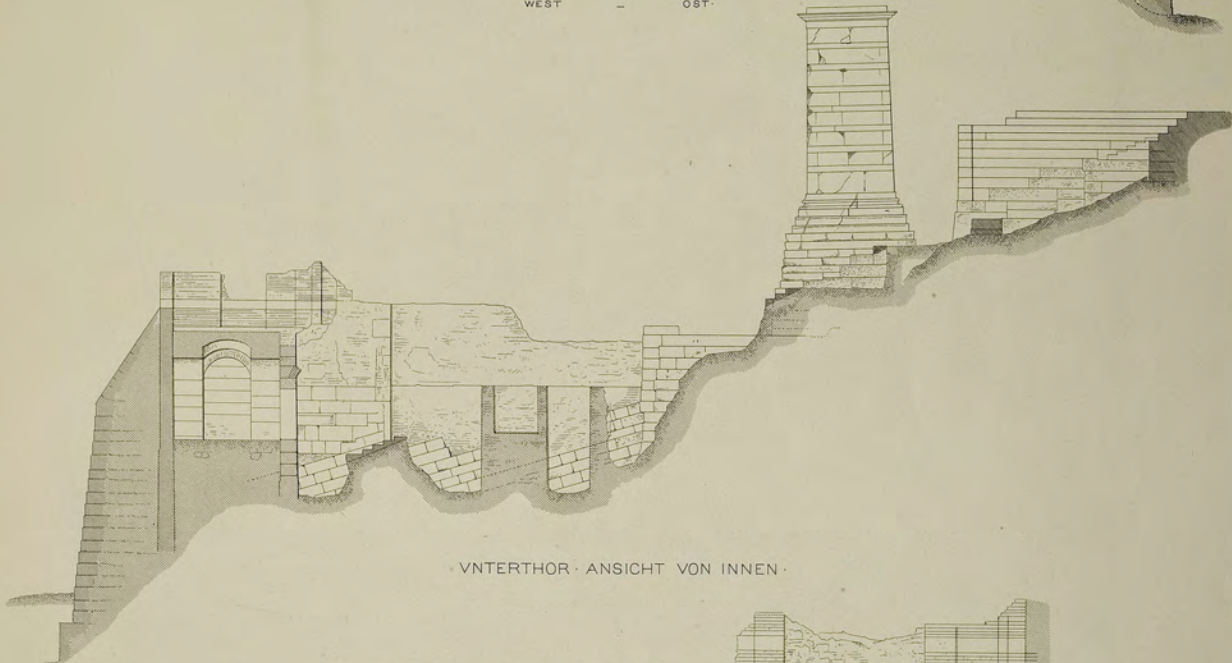
PROFIL DES AVFGANGS

OBT — WEST

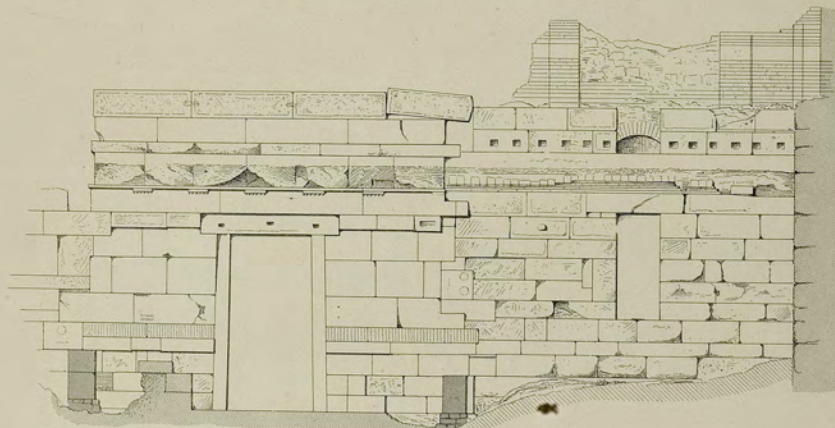

1:150
0 5 10 15 20 M.

WEST — OST

VNTERTHOR · ANSICHT VON INNEN

1:75

aufg. u. gez. v. R. Bohn.

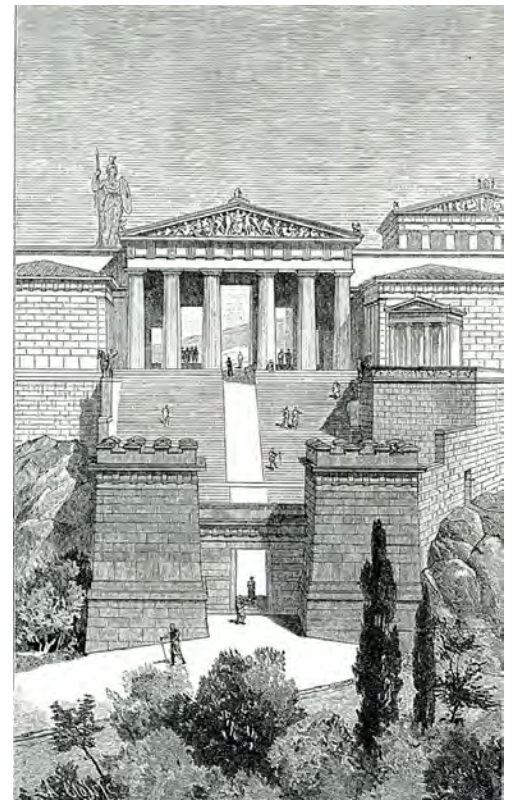
VERLAG VON W. SPemann · BERLIN & STUTTGART.

Lith. Anst. v. C. Hopphan · Stuttg.

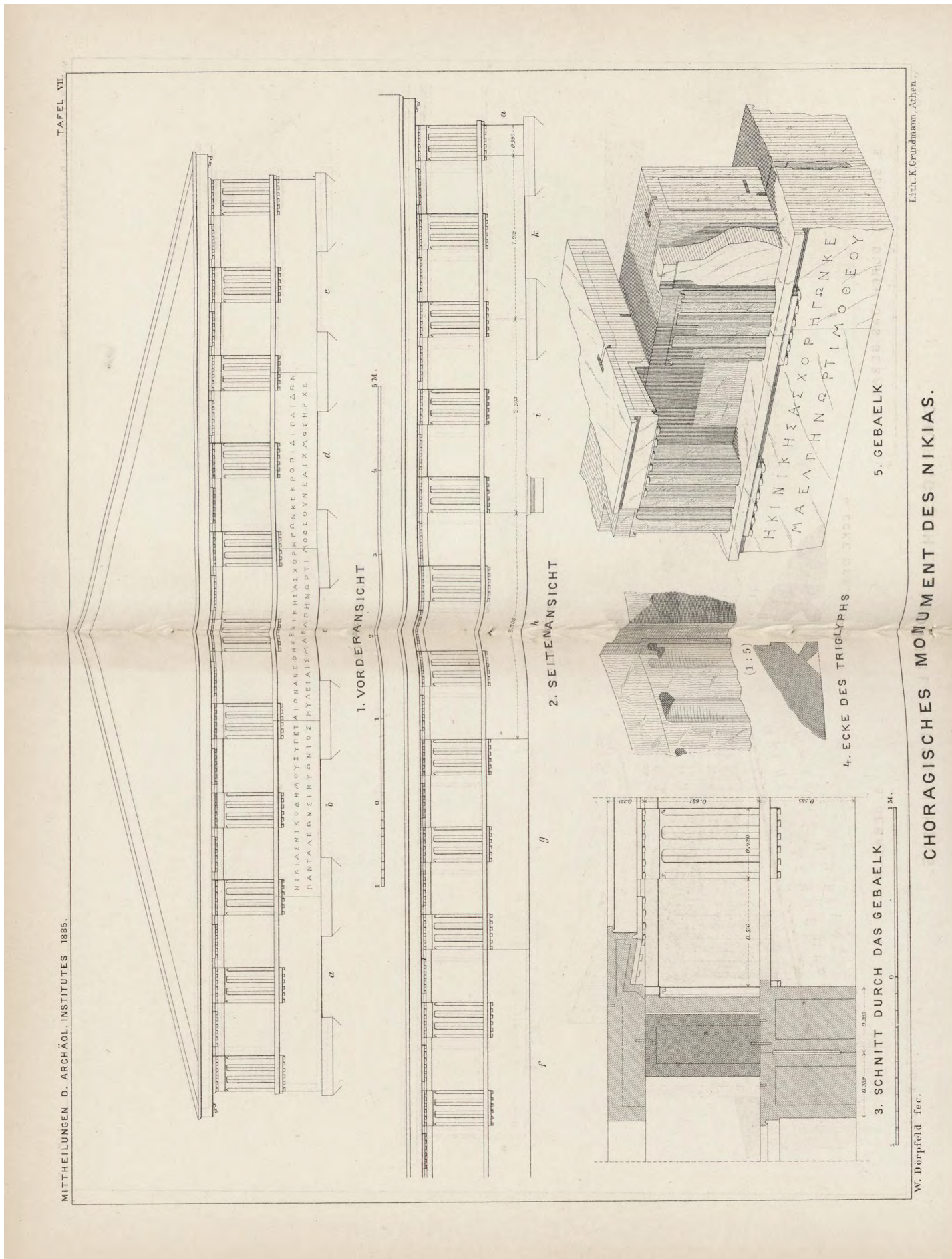
Αρχιτεκτονικές αποτυπώσεις του Bohn (1882, Πίν. XIX): Διαμήκης τομή της ανόδου προς τα Προπύλαια στον άξονα της υστερορωμαϊκής πύλης με προβολή της βόρειας όψης του νότιου πύργου (πάνω), διαμήκης τομή της ανόδου στο ύψος του βόρειου πύργου (μέση) και ανατολική όψη θυραίου τοίχου πύλης και βόρειου πύργου (κάτω).

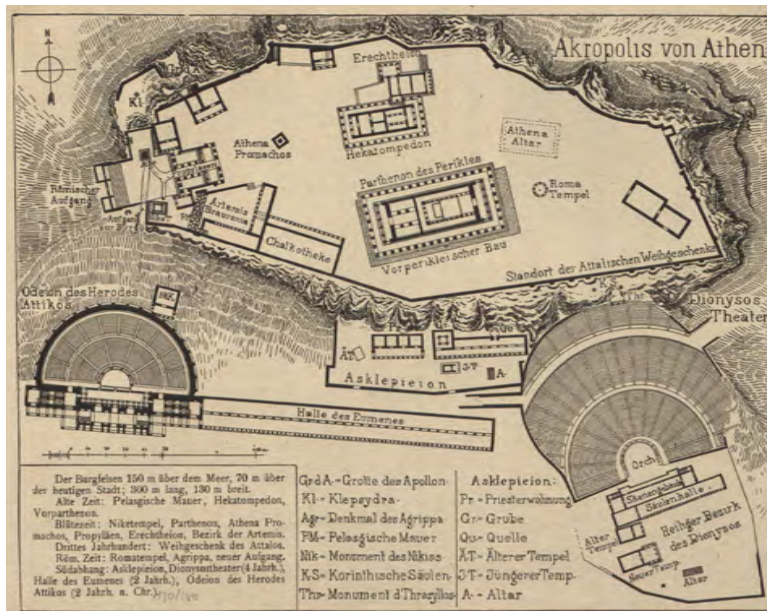
1) Προοπτικό σχέδιο αποτύπωσης της ανασκαφής του Bohn (1882, Πίν. XX) στο τμήμα μεταξύ της υστερορωμαϊκής πύλης και της νότιας όψης του βόρειου πύργου. Με διαγώνια διαγράμμιση επισημαίνονται προγενέστερα κατάλοιπα της οχύρωσης.

2, 3) Υποθετικές προοπτικές απεικονίσεις της υστερορωμαϊκής πύλης της Ακρόπολης, για τις οποίες ίσως αντλήθηκαν στοιχεία από τα πορίσματα των ερευνών του Bohn. Χαρακτικά δημοσιευμένα στο έργο του Falke (1887, 157, 195).

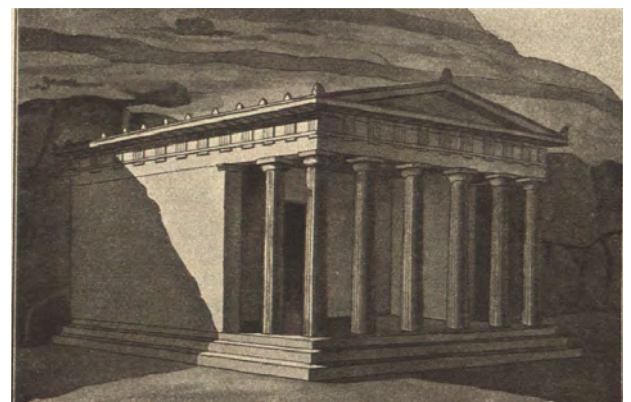
Γραφική αποκατάσταση όψεων του δωρικού θριγμού της πρόστασης στο μνημείο του Νικίου, μέρους της μίας πλευρικής του όψης και λεπτομέρειες των αρχιτεκτονικών μορφών, (Dörpfeld, 1885, Πίν. VII).

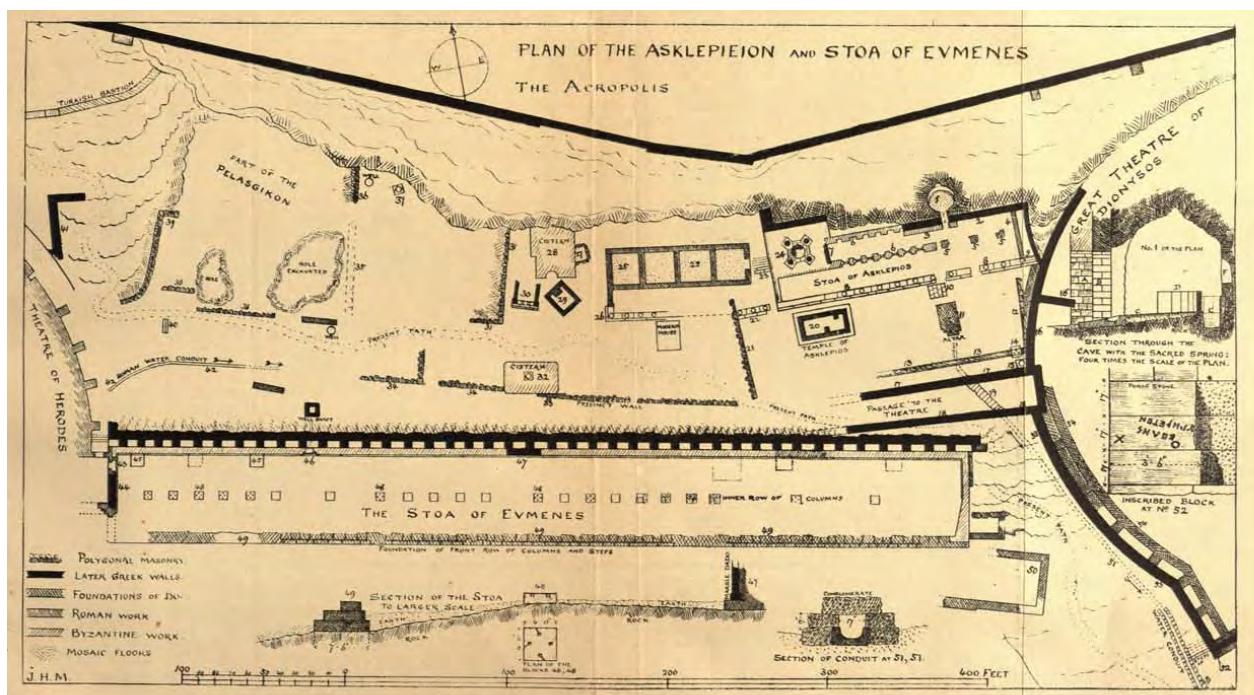
1) Τοπογραφικό με τα μνημεία της Ακρόπολης και της Νότιας Κλιτύς, όπου θεωρείται δεδομένο το συμπέρασμα του Döerpfeld για τη χωροθέτηση του μνημείου του Νικίου στα βορειοανατολικά του Ηρωδείου, (Luckenbach, 1905, 11 Εικ. 20).

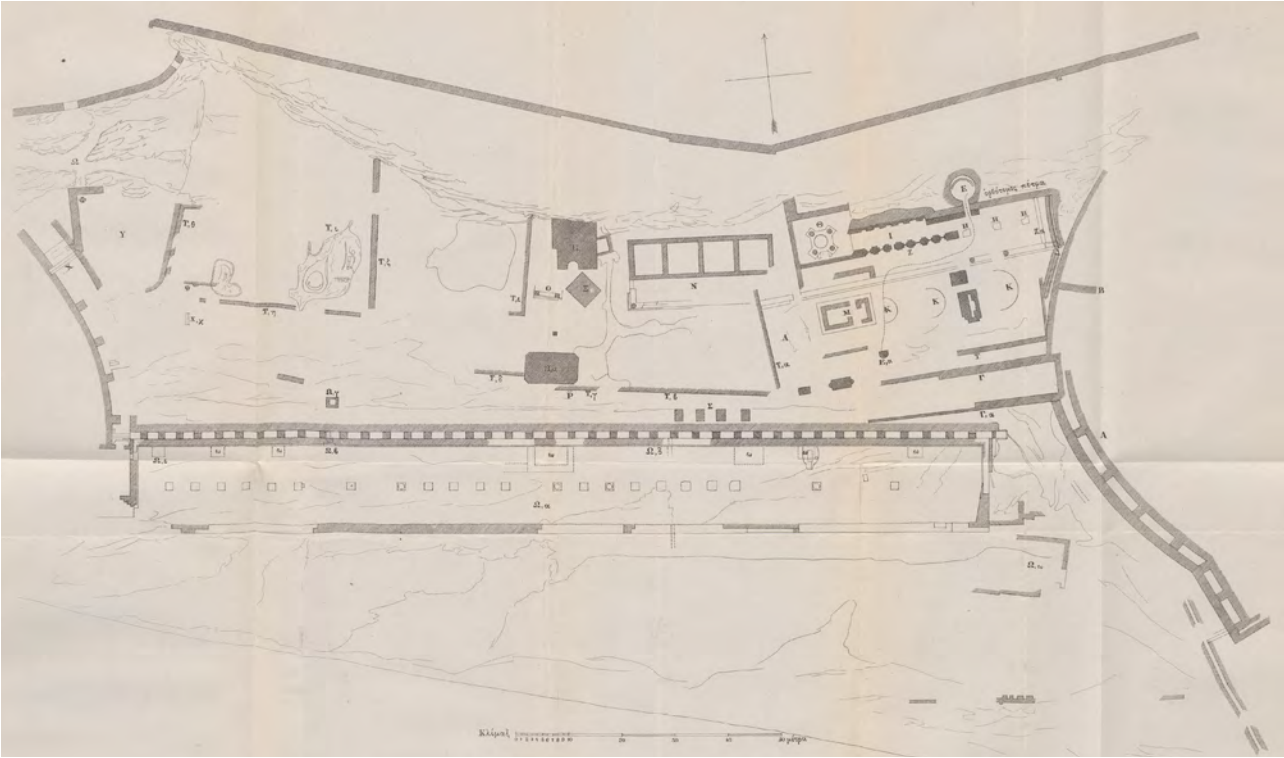
2) Προοπτικό σχέδιο γραφικής αποκατάστασης της εξάστυλης πρόστασης του μνημείου του Νικίου, (D' Ooge, 1908, 262 Εικ. 114).

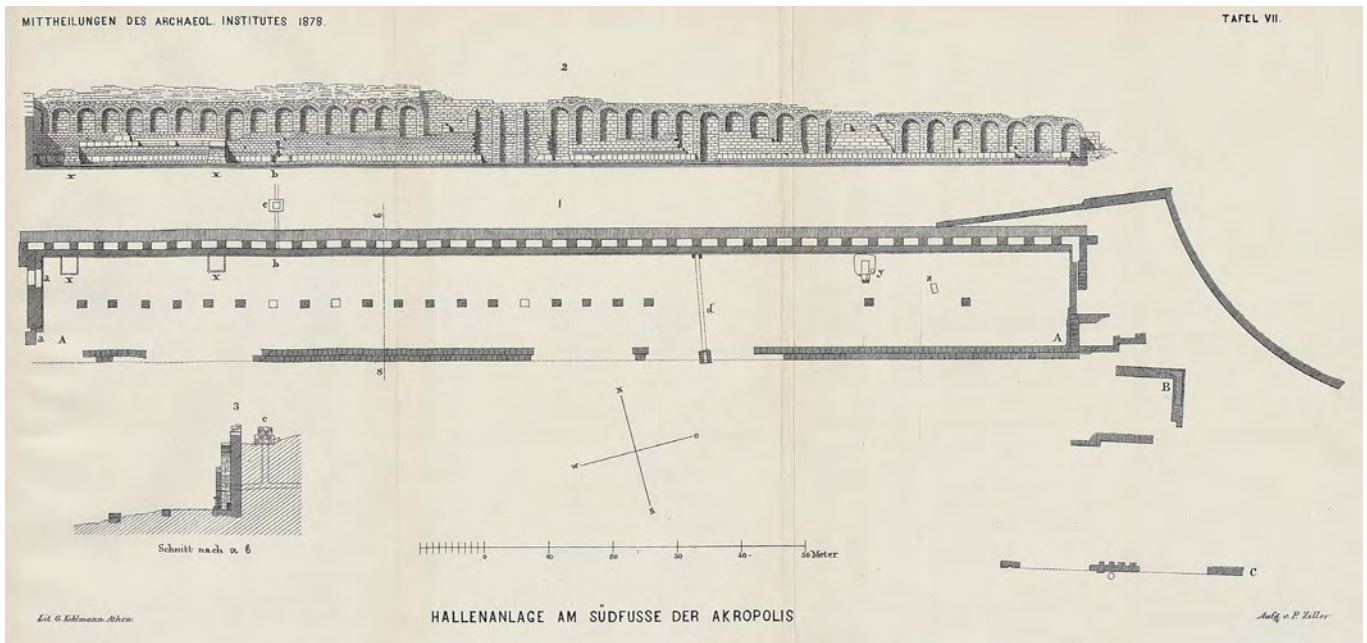
3) Προοπτικό σχέδιο γραφικής αποκατάστασης του χορηγικού μνημείου του Νικίου έχοντας πλάτη σε βράχο, (Luckenbach, 1905, 49 Εικ. 79).

4) Τοπογραφικό σχέδιο υφιστάμενης κατάστασης των μνημείων στη Νότια Κλιτύ της Ακρόπολης, εκπονημένο από τον Middleton μεταξύ 1890-1892, όπου παρά τις ενστάσεις του για τη χωροθέτηση του χορηγικού μνημείου στην περιοχή του Ηρωδείου από τον Döerpfeld, εν τέλει σημειώνει εκεί τη θέση του. Στο ίδιο σχέδιο περιέχεται επίσης το πραγματικό θεμέλιο του μνημείου στο ανατολικό άκρο της στοάς του Ευμένους, (Gardner, 1900, Πίν. XIII).

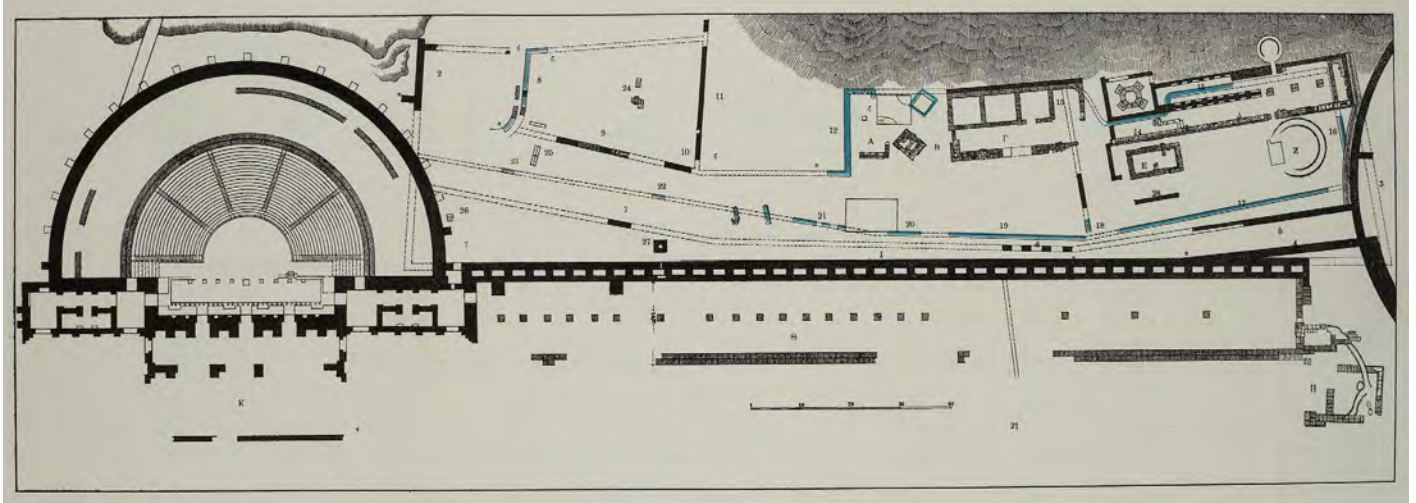
1) Αποτύπωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων που έφεραν στο φως οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Το θεμέλιο του χορηγικού μνημείου χαρακτηρίζεται στο υπόμνημα ως «άγνωστο οικοδόμημα». Σχέδιο του Μητσάκη, (Κουμανούδης, 1878, Πίν. VII).

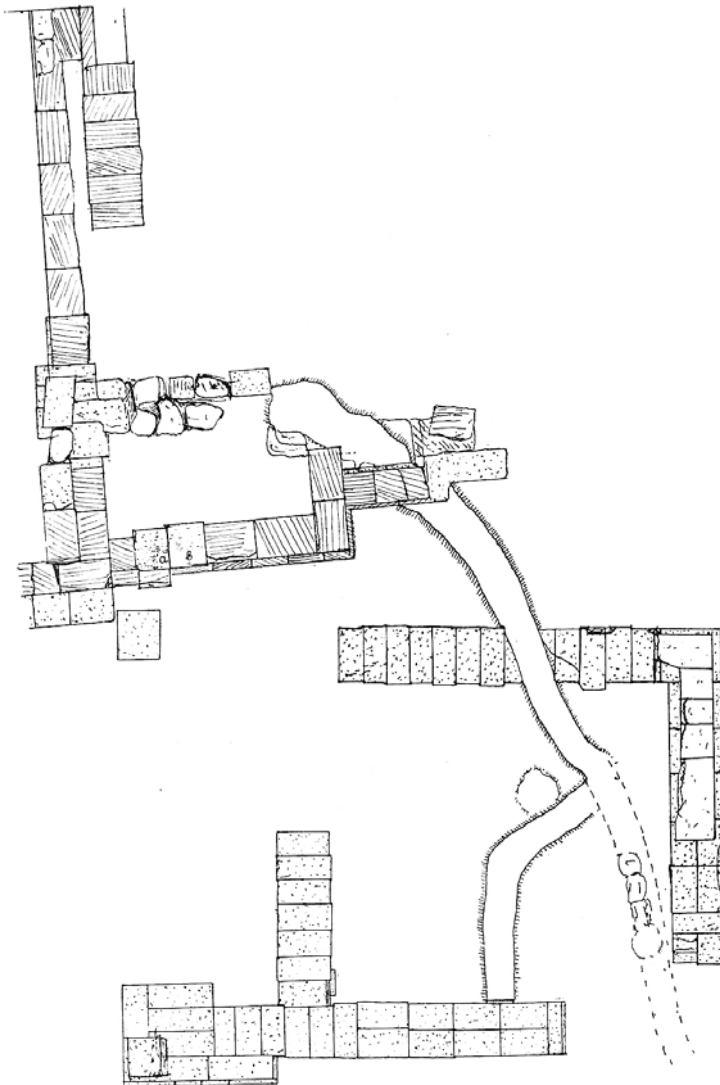
2) Όψη και κάτοψη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της στοάς του Ευμένους. Στην αποτύπωση περιλαμβάνεται και το θεμέλιο του μνημείου του Νικίου, το οποίο αναγνωρίστηκε ως ναός προγενέστερος της στοάς. Σχέδιο εκπονημένο από τον Ziller, (Köhler, 1878, Πίν. VII).

3) Άποψη των θεμελίων του χορηγικού μνημείου από τα νοτιο-ανατολικά. Μπροστά από την ευθυνηθρία διακρίνονται πεσμένα μάρμαρα, ένα εκ των οποίων είναι ο κεντρικός ορθοστάτης του ενός αετώματος, (Vaffier, 1892, 203 phot. de Grèce: Corfou, Patras, Olympie, Mycènes, Epidaure, Nauplie, Corinthe, Athènes, Eleusis, Le Pirée, don du photographe Hubert Vaffier en 1892, αρ. F109: «Athènes, extérieur de l'Odeon». Bibliothèque nationale de France, <https://gallica.bnf.fr>).

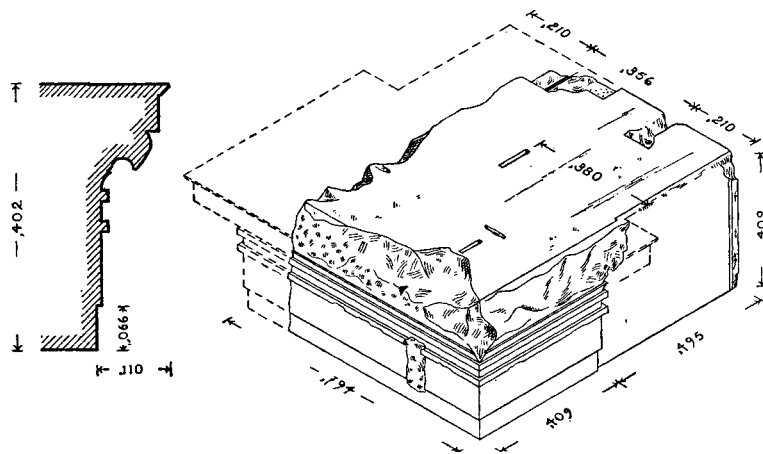
1) Κάτοψη υφιστάμενης κατάστασης των μνημείων στη Νότια Κλιτύ της Ακρόπολης, εκπονημένη από τον Βερσάκη (1912b, Πίν. 4), στην οποία έχει ταυτίσει το θεμέλιο από το μνημείο του Νικίου στο ανατολικό άκρο της στοάς του Ευμένους.

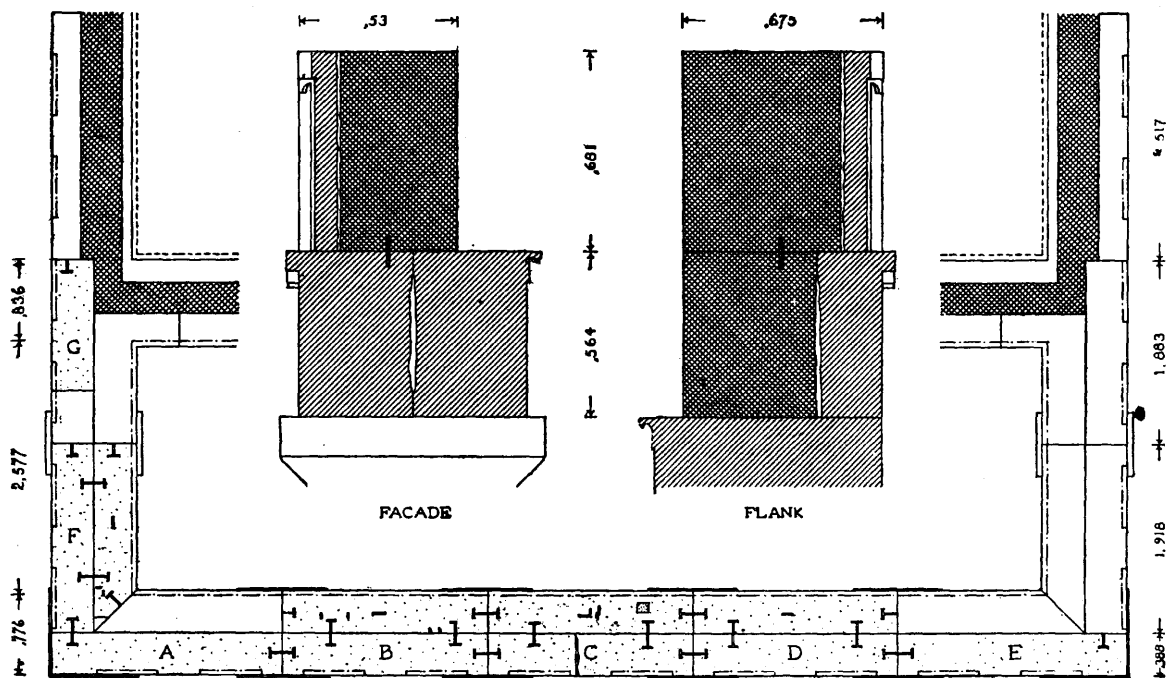
2) Αποτύπωση των θεμελίων του μνημείου του Νικίου, (Βερσάκης, 1912b, 182 Εικ. 34).

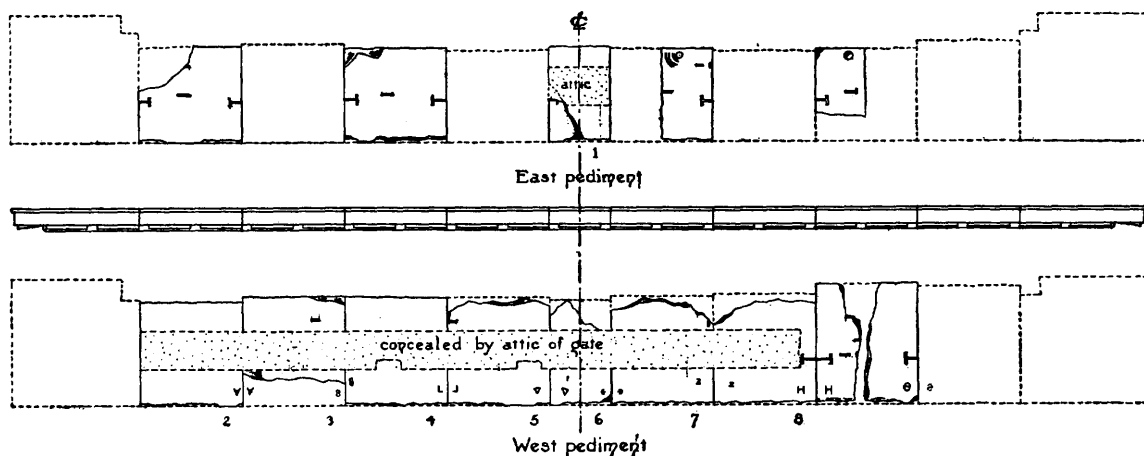
3) Αποψη του Διονυσιακού θεάτρου από τα ανατολικά. Μέσα στη δυτική πάροδο διακρίνεται όρθιος ο σπόνδυλος από το μνημείο του Νικίου, τον οποίο ταύτισε πρώτος ο Βερσάκης. (Baron des Granges, 1869, «Athen: Das Dionysostheater mit des Philopappos», Musée de l' Institut d' Archaeologie classique de Strasbourg, αρ. ARM VI, 16: 46, <http://docnum.u-strasbg.fr/cdm/ref/collection/coll4/id/685>).

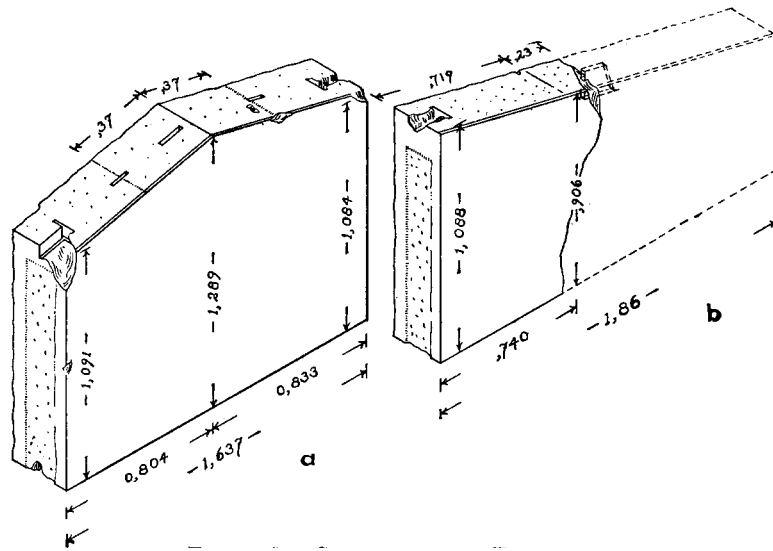
1) Επίκρανο παραστάδος, διατομή και αξονομετρικό σχέδιο του μέλους, (Dinsmoor, 1910, 461 Εικ. 2).

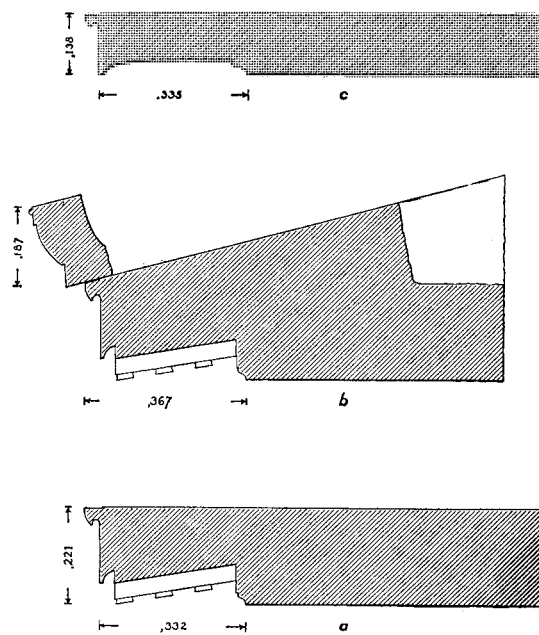
2) Γραφική σύνθεση των επιστυλίων της εξάστυλης πρόστασης και αποκατάσταση σε τομή του δωρικού θρηγικού πάνω από μετακίονιο (αριστερά) και επί των πλευρικών τοίχων (δεξιά), (Dinsmoor, 1910, 460 Εικ. 1).

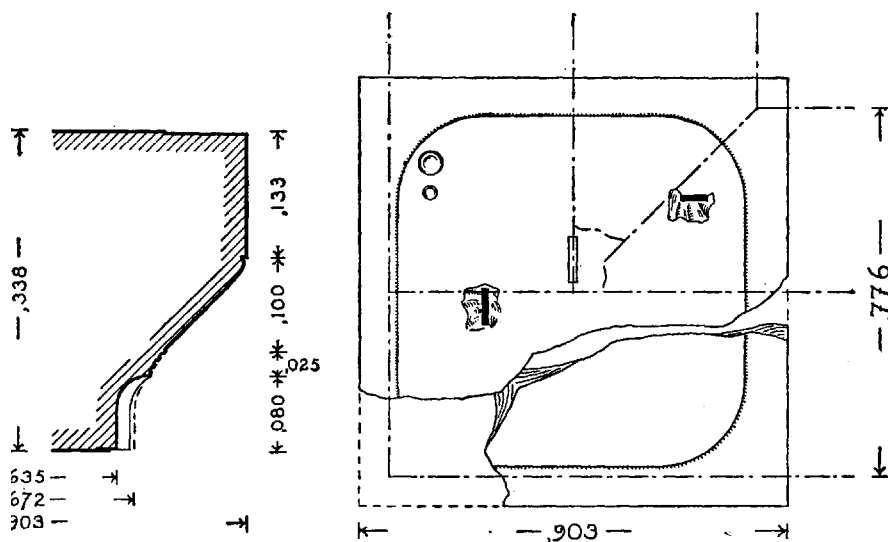
3) Κάτοψη γραφικής σύνθεσης των μελών από το οριζόντιο γείσο του ανατολικού και δυτικού αετώματος του μνημείου, (Dinsmoor, 1910, 464 Εικ. 4).

1) Αξονομετρικά σχέδια των δύο ορθοστατών από τα αετώματα του μνημείου, (Dinsmoor, 1910, 468 Εικ. 6).

2) Διατομή καταέτιου γείσου, οριζόντιου από το αέτωμα και πλευρικού μαζί με θραύσμα σίμης, (Dinsmoor, 1910, 463 Εικ. 3).

3) Διατομή και κάτοψη γωνιακού δωρικού κιονοκράνου της πρόστασης, (Dinsmoor, 1910, 470 Εικ. 7).

1) Ανασκαφή του θεμελίου του χορηγικού μνημείου από τον Dinsmoor το 1910. Άποψη από τα βορειοανατολικά, (ASCSA Digital Archives, αρ. AP 0060, <https://ascsa.net/>).

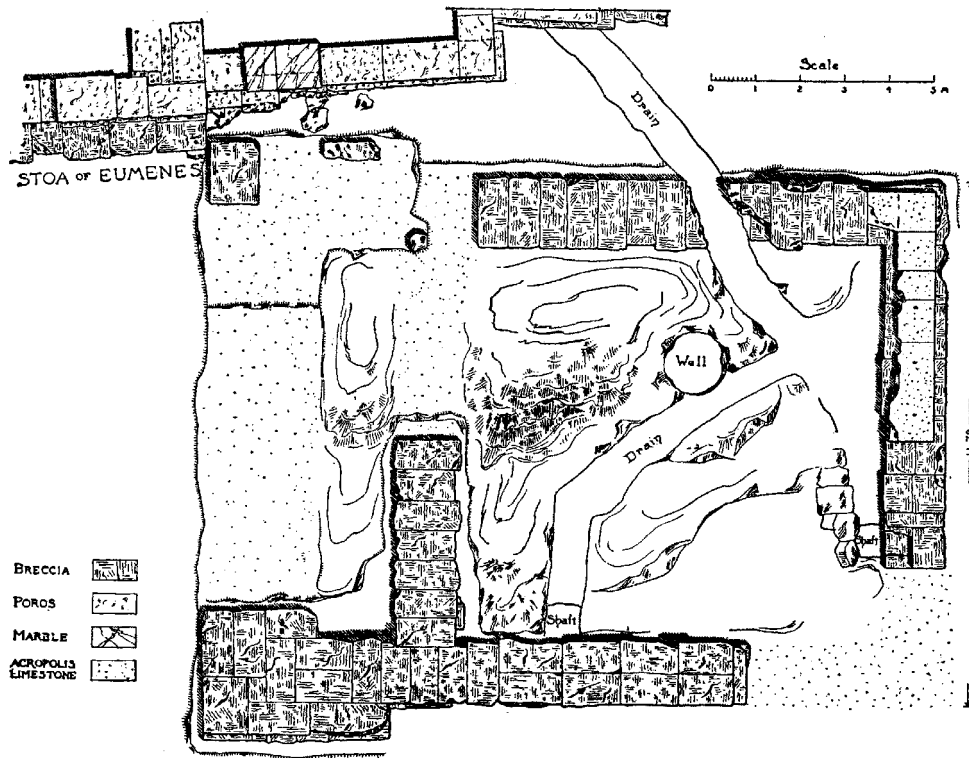
2) Άποψη της ανασκαφής του μνημείου από τα βόρεια, (ASCSA Digital Archives, αρ. AP 0063, <https://ascsa.net/>).

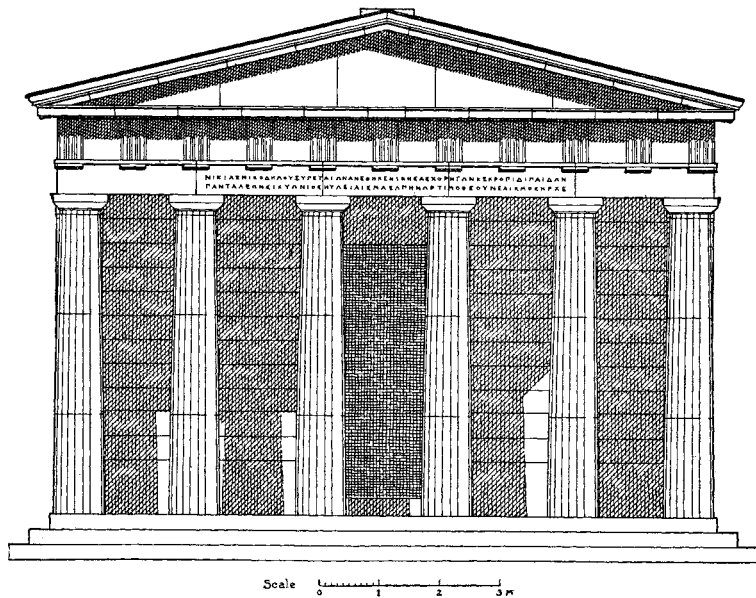
3) Μερική άποψη των θεμελίων του μνημείου από τα νότια, (ASCSA Digital Archives, αρ. AP 0061, <https://ascsa.net/>).

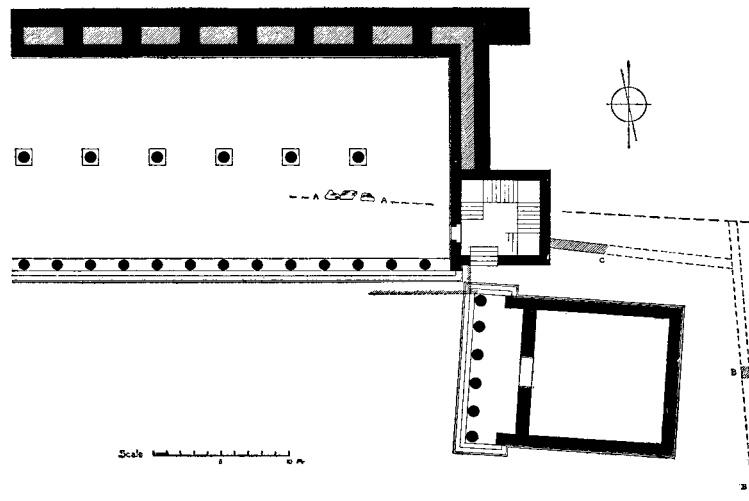
4, 5) Αγωγός ύστερων χρόνων, ο οποίος διασχίζει τον βόρειο θεμελιότοιχο του χορηγικού μνημείου και διέρχεται κάτω από τον αναλημματικό τοίχο στα βόρεια. (ASCSA Digital Archives, αρ. AP 0062, AP 0064, <https://ascsa.net/>).

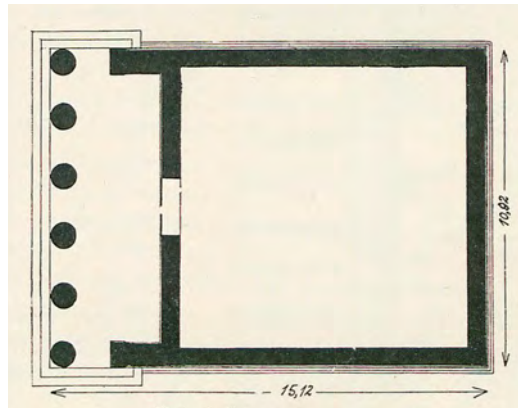
1) Κάτοψη των θεμελίων του χορηγικού μνημείου μετά το πέρας της ανασκαφής από τον Dinsmoor (1910, 477 Εικ. 9).

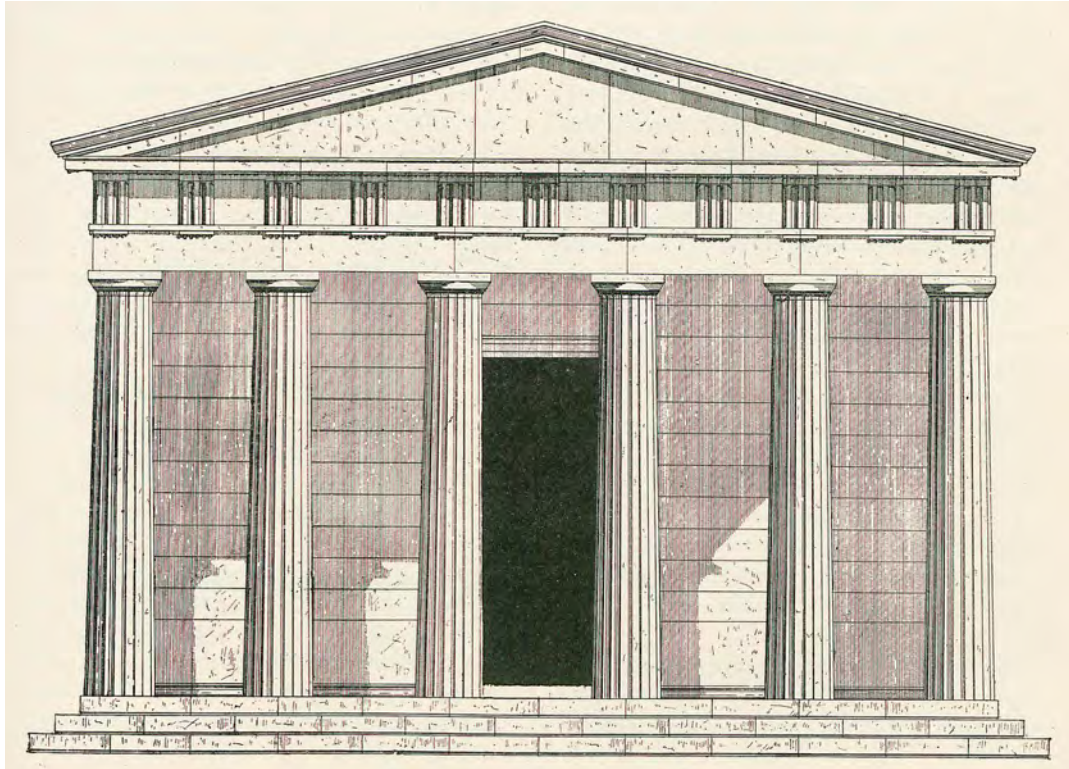
2) Γραφική αποκατάσταση της δυτικής όψης του χορηγικού μνημείου, (Dinsmoor, 1910, 479 Εικ. 10).

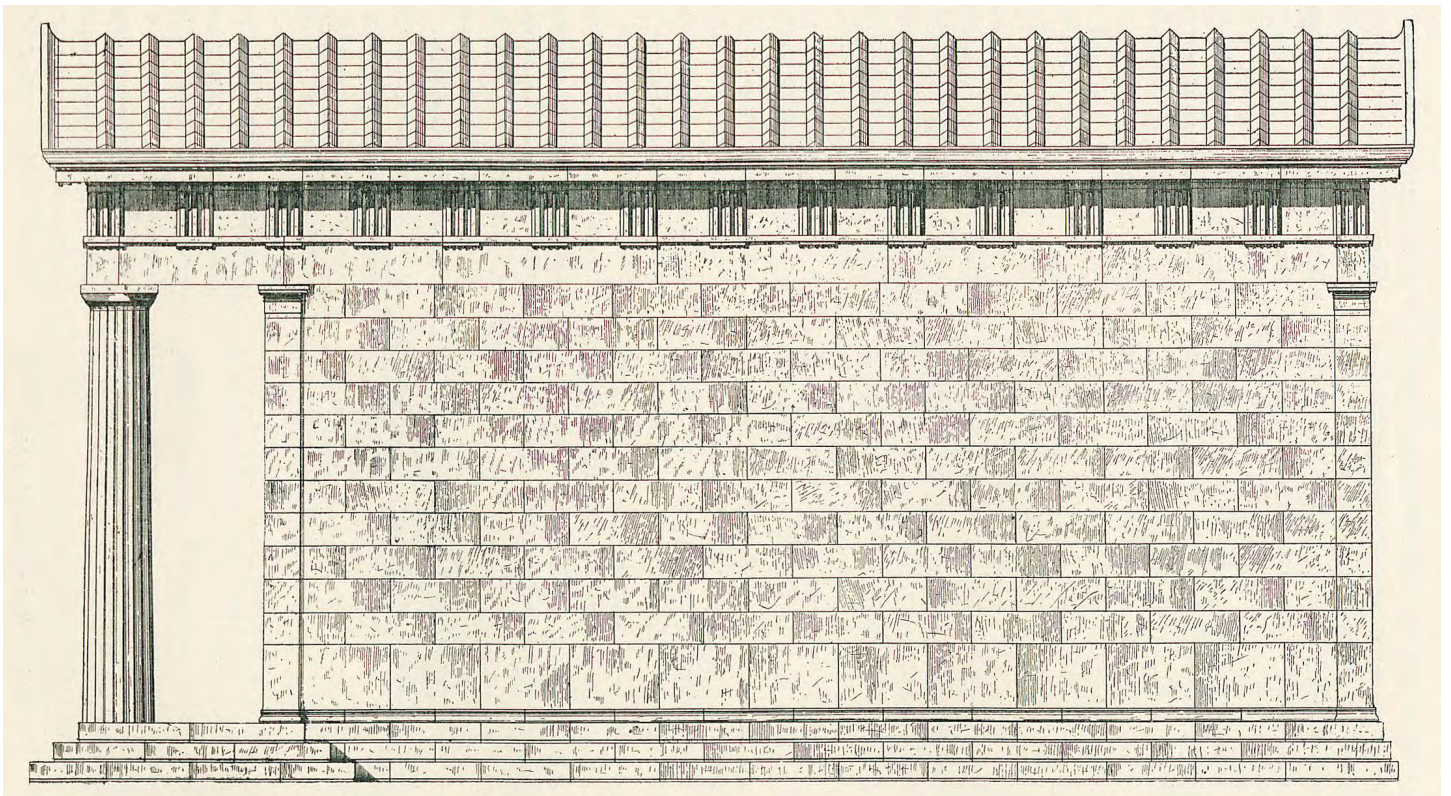
3) Το μνημείο του Νικίου σε σχέση με τη στοά του Ευμένους, (Dinsmoor, 1910, 481 Εικ. 11).

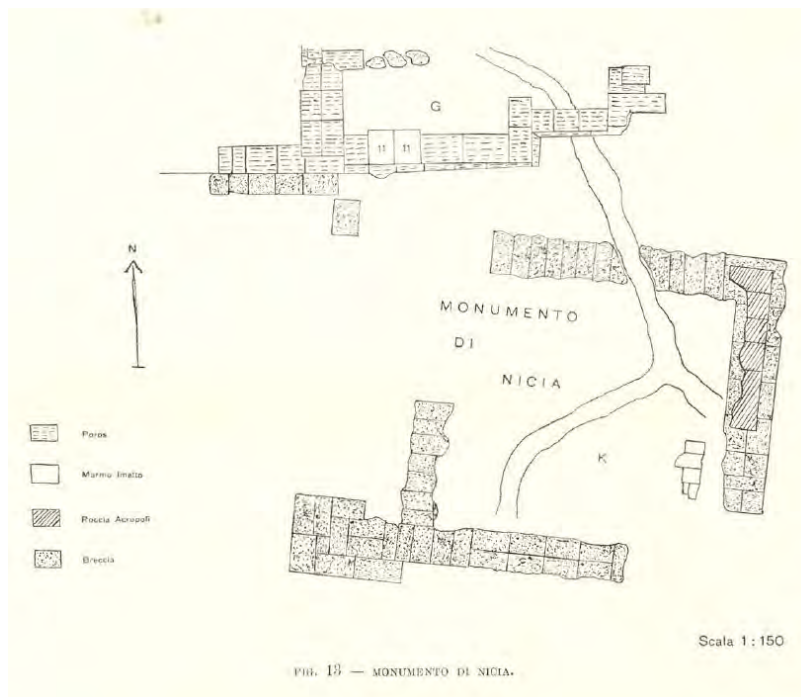
1) Γραφική αποκατάσταση της κάτοψης του μνημείου του Νικίου, (Βερσάκης, 1913, 77 Εικ. 2).

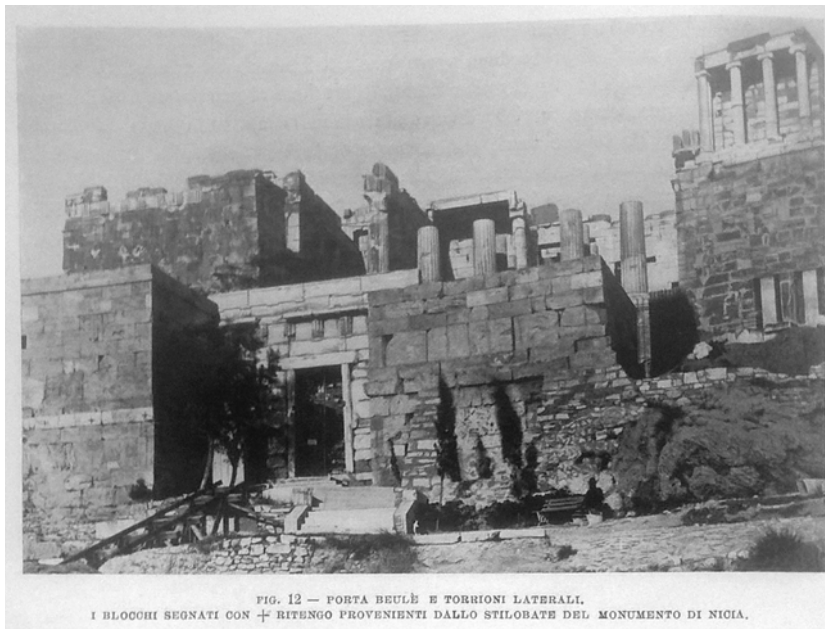
2) Γραφική αποκατάσταση της δυτικής όψης του χορηγικού μνημείου, (Βερσάκης, 1913, 75 Εικ. 1).

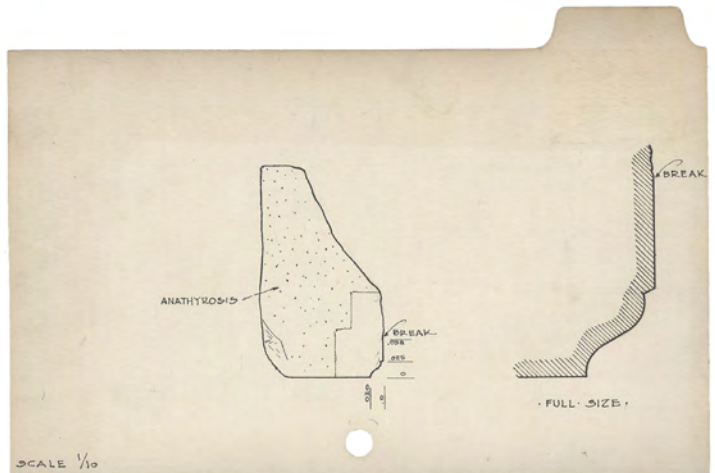
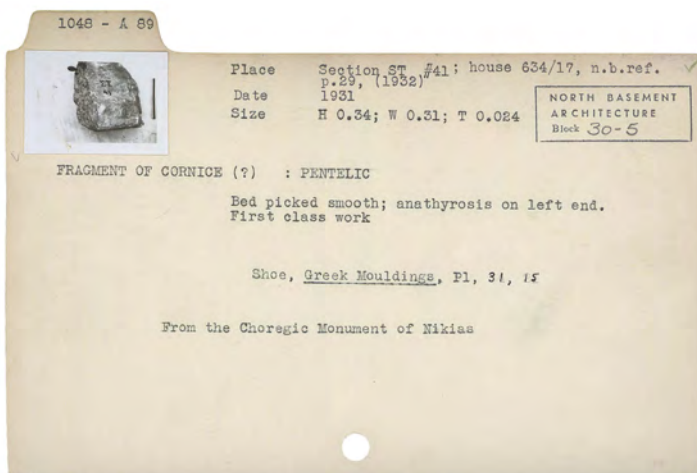
3) Γραφική αποκατάσταση της νότιας όψης του χορηγικού μνημείου, (Βερσάκης, 1913, 79 Εικ. 3).

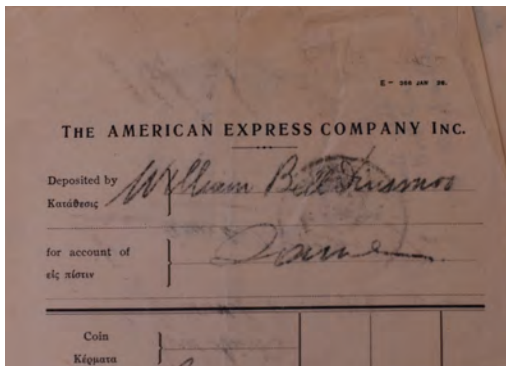
1) Αποτύπωση των θεμελίων του μνημείου του Νικίου από τον Viale (1921-1922, 29 Εικ. 13).

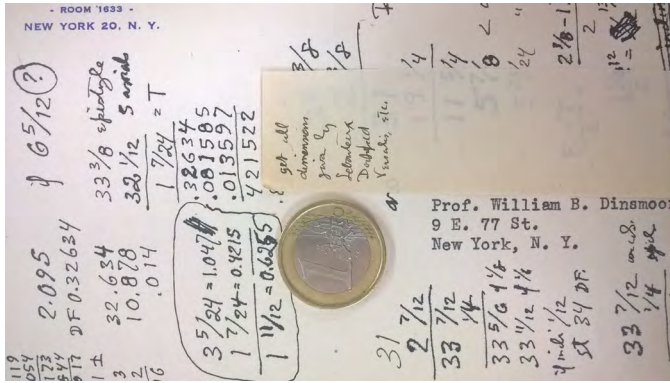
2) Άποψη της υστερορωμαϊκής πύλης της Ακρόπολης από τα νοτιοδυτικά. Ο Viale (1921-1922, 28 Εικ. 12) επισημαίνει με σταυρούς τη στρώση ασβεστόλιθων του βόρειου πύργου, αναφέροντας στη λεζάντα ότι προέρχονται από τον στυλοβάτη του μνημείου του Νικίου.

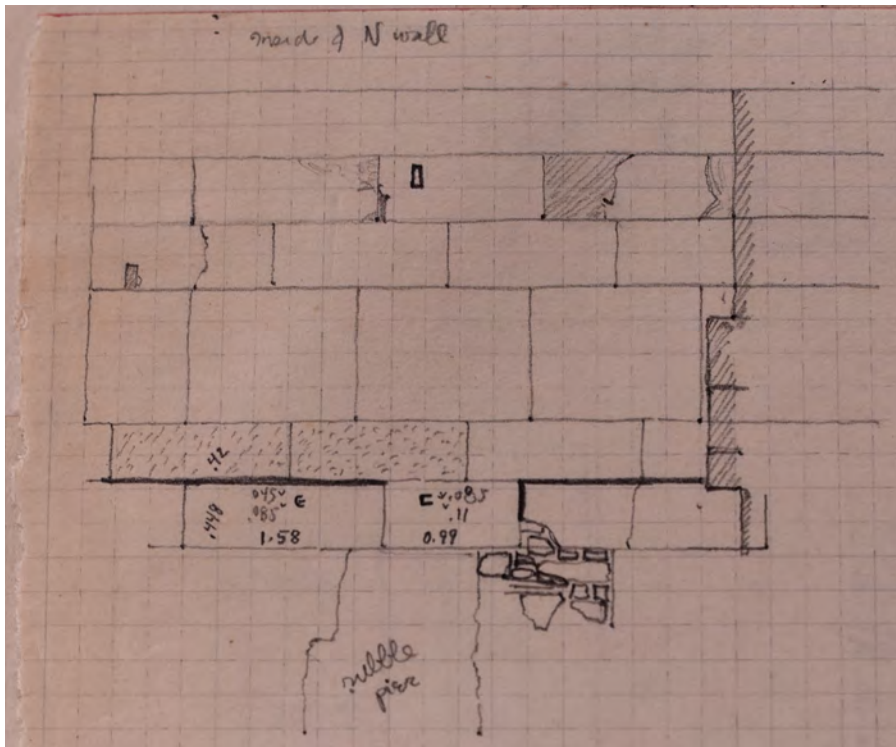
3, 4) Θραύσμα πλευρικού γείσου από το μνημείο του Νικίου, βρέθηκε το 1931 σε ανασκαφές της Αγοράς των Αθηνών στον τομέα ΣΤ 41. Ταυτίστηκε από την Shoe. (ASCSA Digital Archives, αρ. A89, <https://ascsa.net/>).

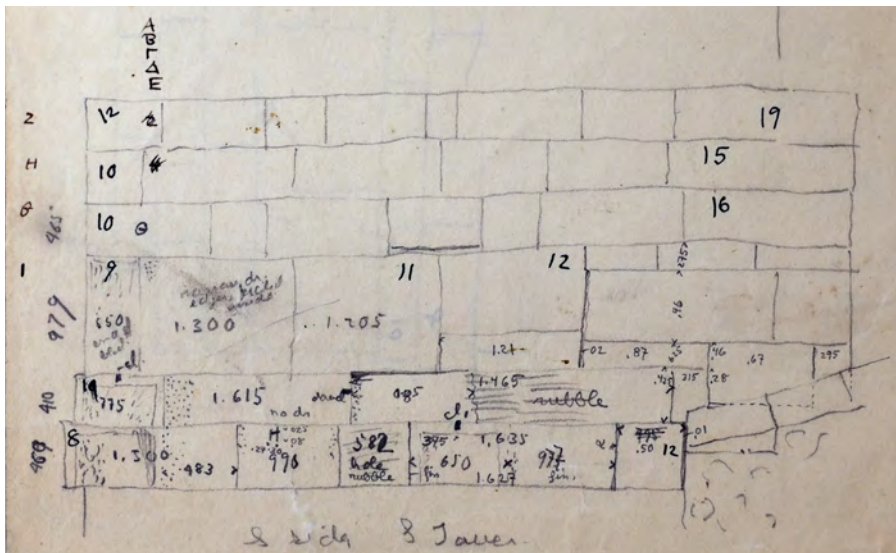
1) Υπογραφή του Dinsmoor με μολύβι σε τραπεζικό έγγραφο, το οποίο χρησιμοποίησε έπειτα ως πρόχειρο χαρτί σημειώσεων. (ASCSA Archives, William Bell Dinsmoor Papers, Series IV: Notes on Topography, Box 40: Athens Topography, Folder 4: The Choragic Monument of Nicias).

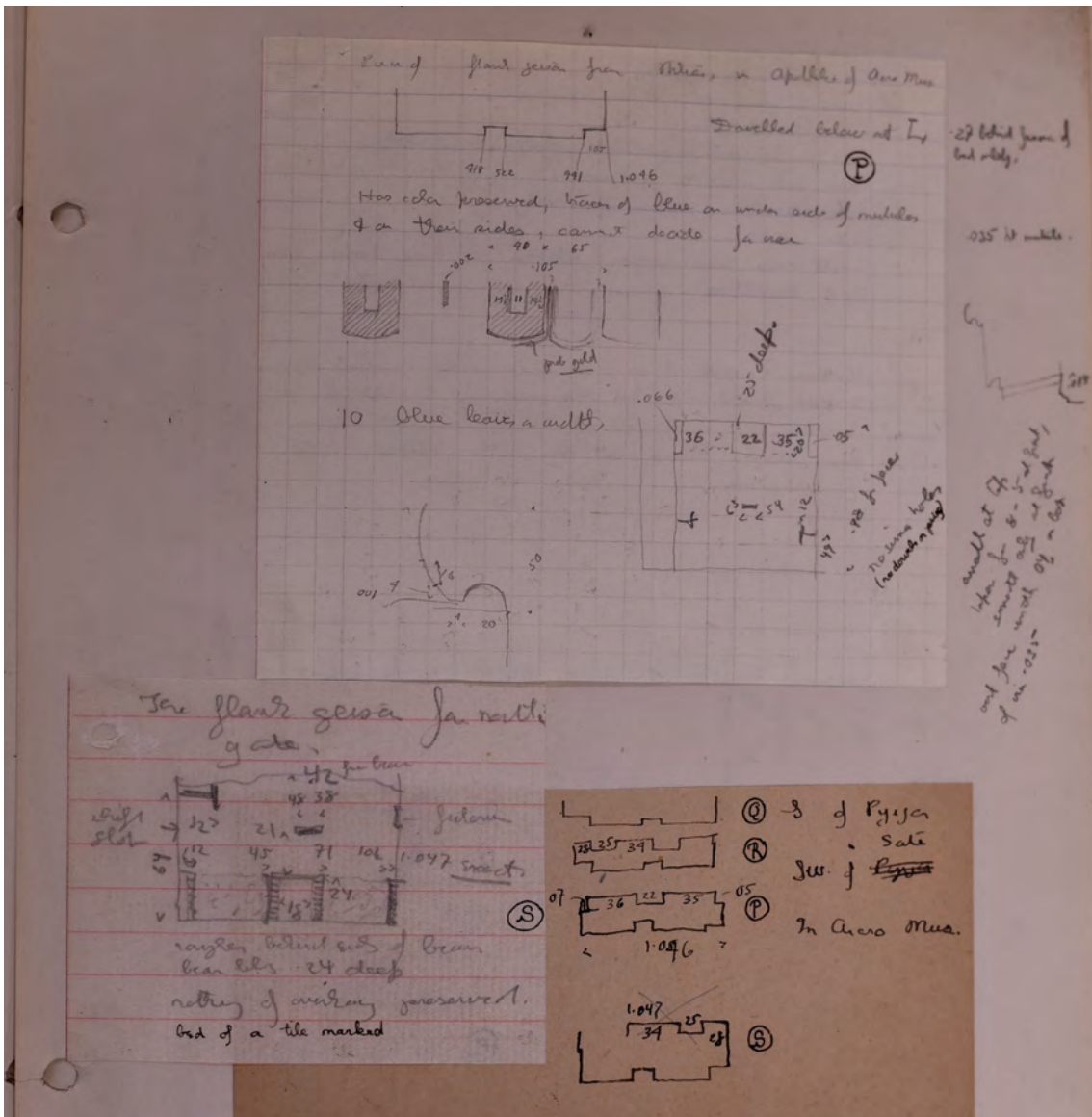
2) Αριθμητικοί υπολογισμοί του Dinsmoor πάνω σε φάκελο αλληλογραφίας. Μαζί παρατίθεται επίσης μια λωρίδα χαρτιού, από τις δεκάδες που χρησιμοποίησε ως σελιδοδείκτες με παρατηρήσεις στο δακτυλογραφημένο νέο κείμενό του για το μνημείο του Νικίου. (ASCSA Archives, William Bell Dinsmoor Papers, Series IV: Notes on Topography, Box 40: Athens Topography, Folder 5: The Choragic Monument of Nicias, Appendix A).

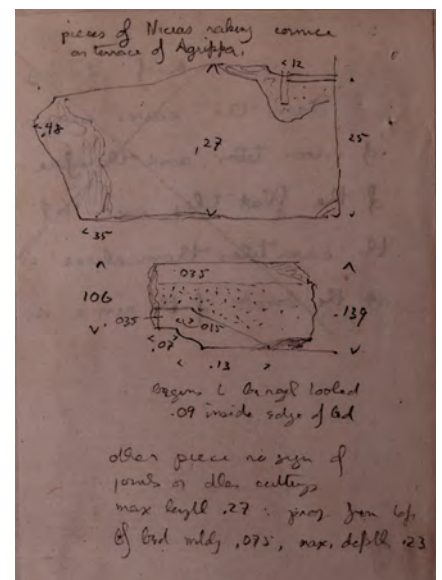
3) Επί τόπου σκαρίφημα του Dinsmoor από την εσωτερική όψη του βόρειου τοίχου στον νότιο πύργο, (ASCSA Archives, William Bell Dinsmoor Papers, Series II: Manuscripts, Subseries IIc: The Propylaea, Box 23, Folder 23: The towers working Notes).

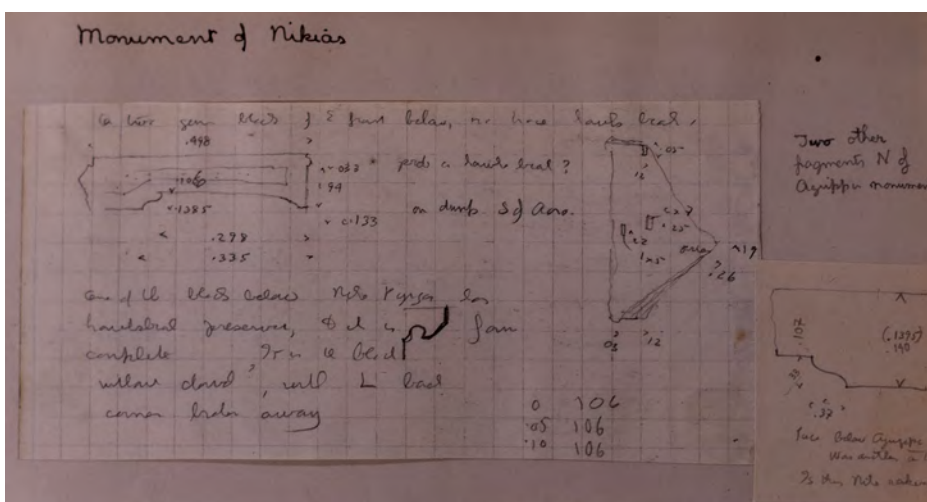
4) Επί τόπου σκαρίφημα του Dinsmoor με μετρήσεις από τη νότια όψη του νότιου πύργου, (ASCSA Archives, William Bell Dinsmoor Papers, Series II: Manuscripts, Subseries IIc: The Propylaea, Box 23, Folder 23: The towers working Notes).

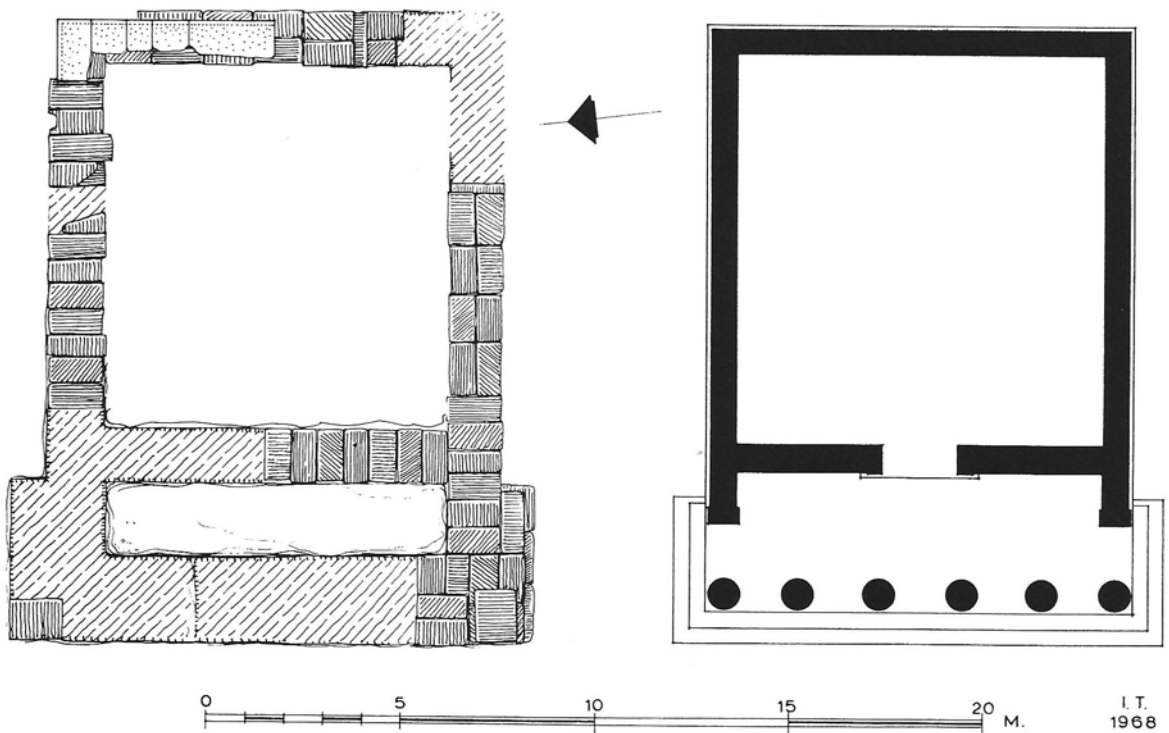
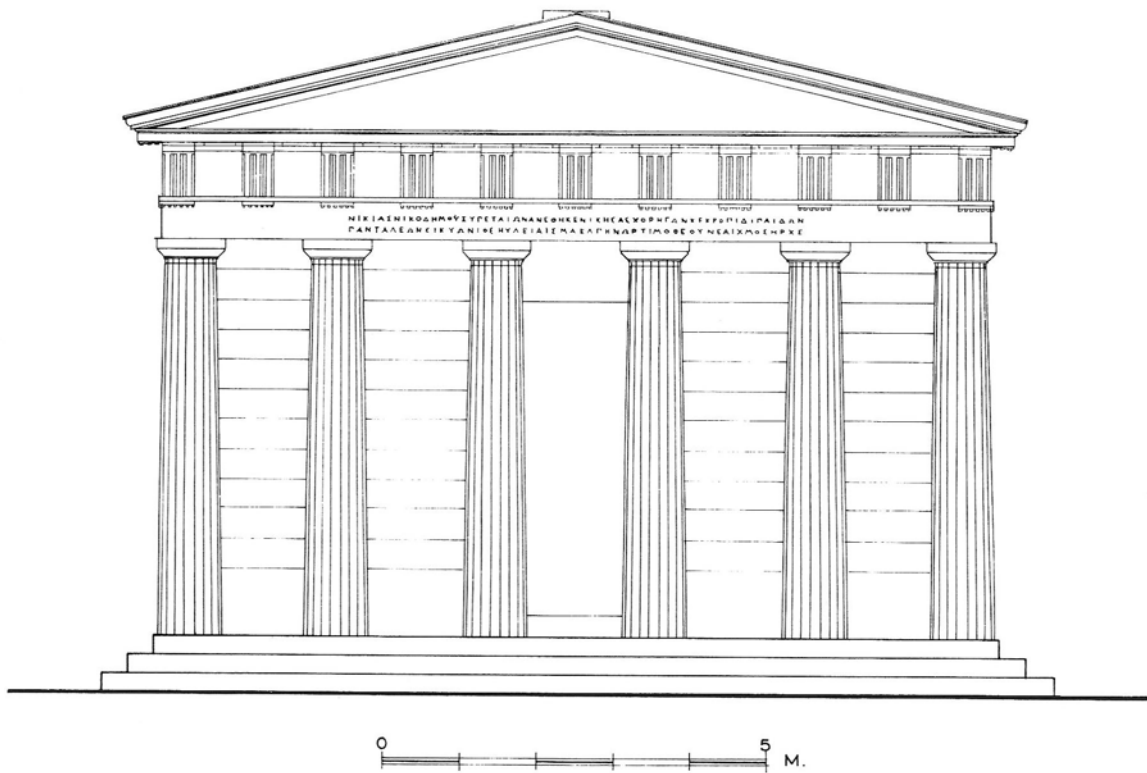
1) Σκαριφήματα και μετρήσεις πλευρικών γείσων από το μνημείο του Νικίου. Πάνω: Το γείσο αρ. NK4962 με στοιχεία για τον γραπτό διάκοσμο των φύλλων του δωρικού κυμάτιου στέψης. Κάτω αριστερά: Πρόχειρο σκίτσο της άνω έδρας του γείσου στην «Ιουστινιάνεια» δεξαμενή. (ASCSA Archives, William Bell Dinsmoor Papers, Series IV: Notes on Topography, Box 40: Athens Topography, Folder 4: The Choragic Monument of Nicias).

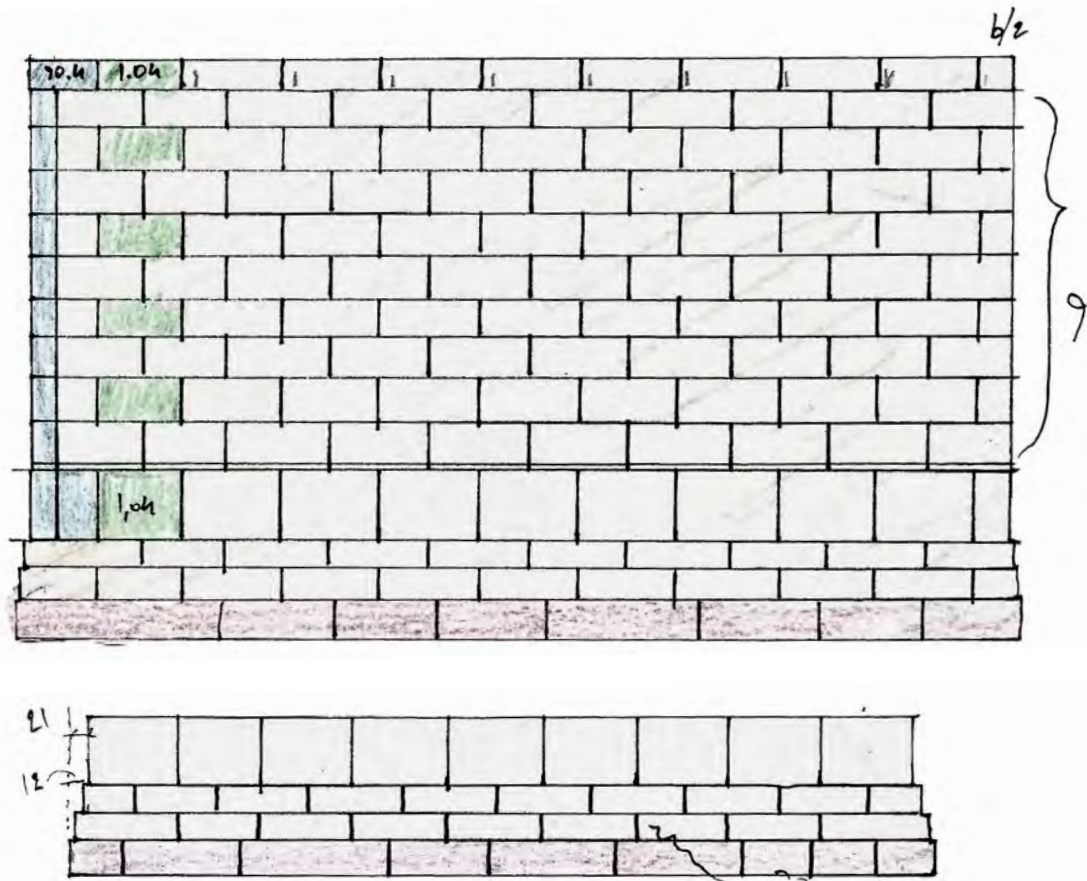
3) Σκαριφήματα με μετρήσεις ενός θραύσματος καταέτιου γείσου, το οποίο εντόπισε ο Dinsmoor κάτω από το βάθρο του Αγρίππα στην Ακρόπολη. (ASCSA Archives, William Bell Dinsmoor Papers, Series IV: Notes on Topography, Box 40: Athens Topography, Folder 4: The Choragic Monument of Nicias).

2) Σκαριφήματα, μετρήσεις και σημειώσεις για θραύσμα καταέτιου γείσου από το μνημείο του Νικίου, το οποίο εντόπισε ο Dinsmoor σε λιθωφόρο δυτικά του Ασκληπιείου, ύστερα από υπόδειξη του Stevens. (ASCSA Archives, William Bell Dinsmoor Papers, Series IV: Notes on Topography, Box 40: Athens Topography, Folder 4: The Choragic Monument of Nicias).

Χορηγικό μνημείο του Νικίου, γραφική αποκατάσταση δυτικής όψης, αποτύπωση θεμελίων και αποκαταστημένη κάτοψη της εξάστυλης πρόστασης και του σηκού, (Travlos, 1971, 358 Εικ. 459, 460).

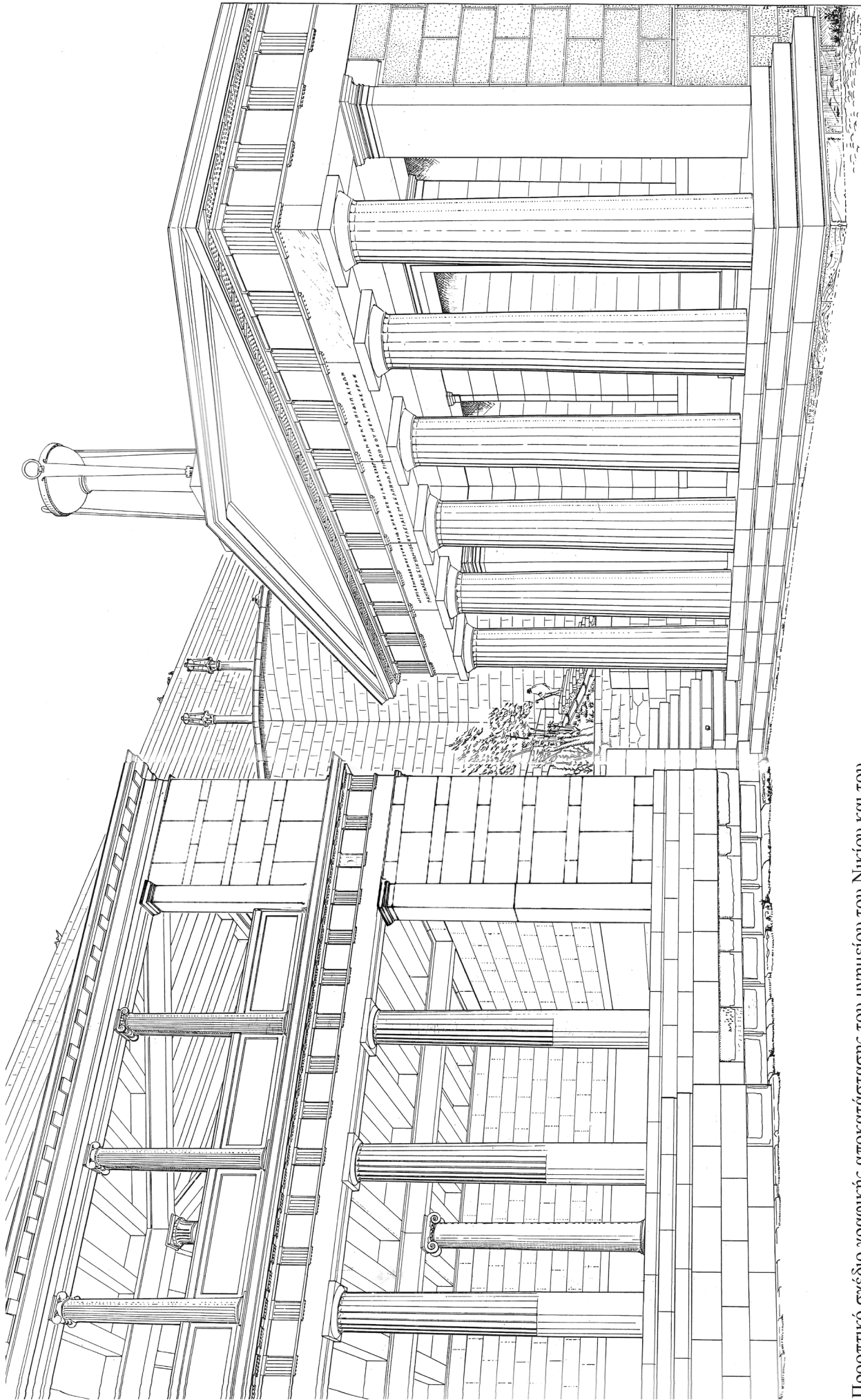
1, 2) Σχεδιαστική απόδοση του συλλογισμού Townsend. Πάνω: Πλάι στο επίκρανο παραστάδος τοποθετείται μια λιθόπλινθος μήκους 1.04 m, ακολουθούμενη από άλλες οκτώ τυπικού μήκους 1.296 m, ενώ στη γωνία η στρώση απολήγει σε μπατικό λίθο. Η ίδια διάταξη αποκαθίσταται επίσης για τη στρώση των ορθοστατών, βάσει του λίθου Βδ9.3, μήκους 1.04 m. Επομένως στις πλευρικές όψεις του χορηγικού μνημείου, οι στρώσεις των ορθοστατών και της επικρανίτιδας καταλήγουν σε μπατικό λίθο στη γωνία, συνεπώς ο αριθμός των δόμων που παρεμβάλλονται ανάμεσά τους θα πρέπει να είναι περιττός, οπότε το σύνολο των στρώσεων πάνω από τους ορθοστάτες προκύπτει ζυγός αριθμός. Κάτω: Γραφική αποκατάσταση της ανατολικής όψης με εννέα ορθοστάτες τοποθετημένους παρά μήκος, λύση η οποία υπαγορεύει την ύπαρξη δύο στρώσεων τοιχοβάτη.

3) Δωρικό κιονόκρανο από το μνημείο του Νικίου, αναχρησιμοποιημένο ως μέρος της Αγίας Τράπεζας στον ναό των Αγίων Αποστόλων στην Αγορά της Αθήνας, (Frantz, 1971, Πίν. 18: c).

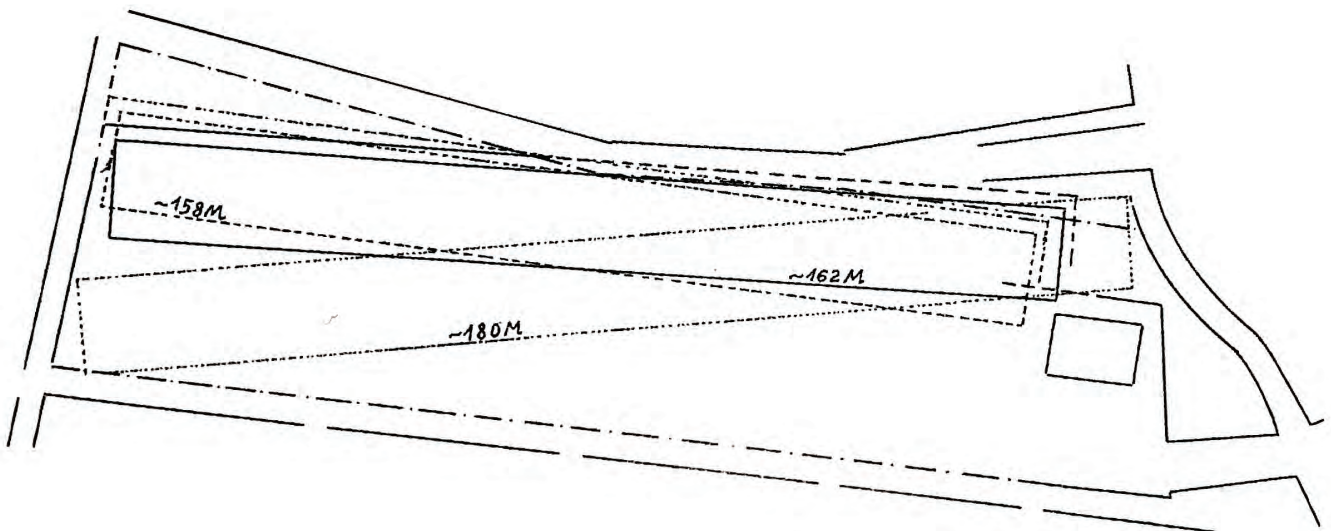
4) Το δωρικό κιονόκρανο τοποθετημένο ανάποδα σε μία από τις κόγχες του ναού ύστερα από την καθαίρεση της Αγίας Τράπεζας, στο πλαίσιο αποκατάστασης του ναού (ASCSA Digital Archives, αρ. 1997.16.0242, <https://ascsa.net/>).

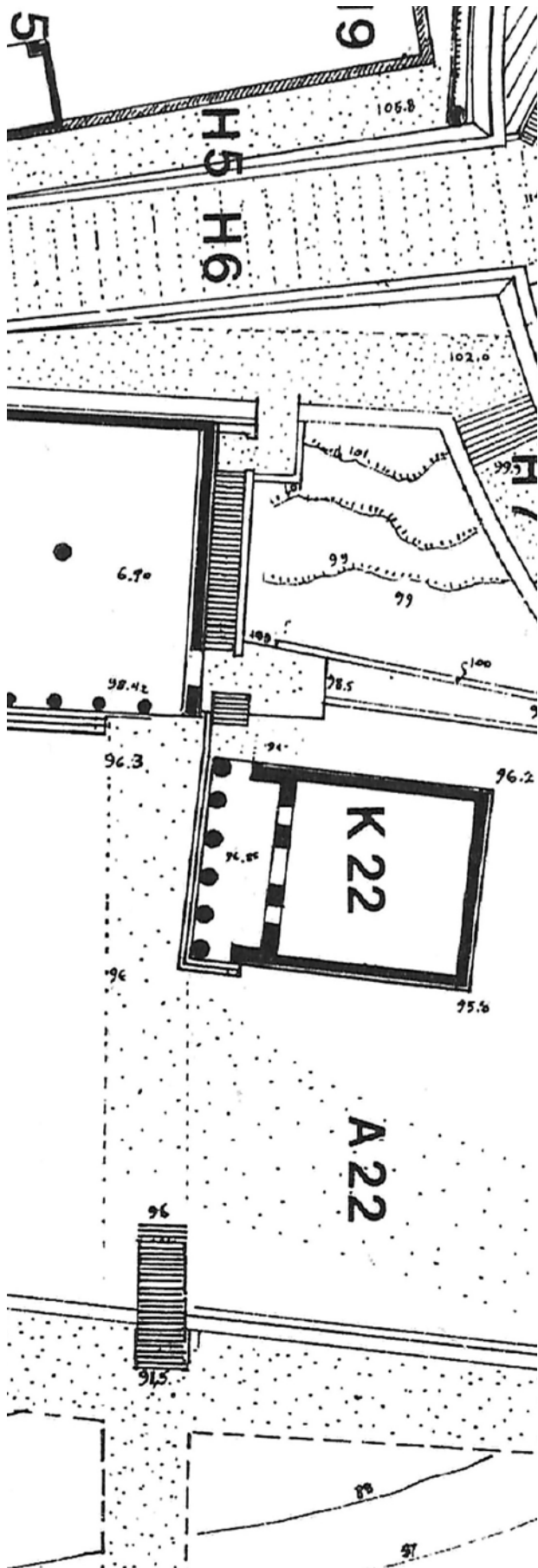
Προοπτικό σχέδιο γραφικής αποκατάστασης του μνημείου του Νικίου και του ανατολικού άκρου της στοάς του Ευμένους (Κορρές, 2000, 38-39 Εικ. 36).

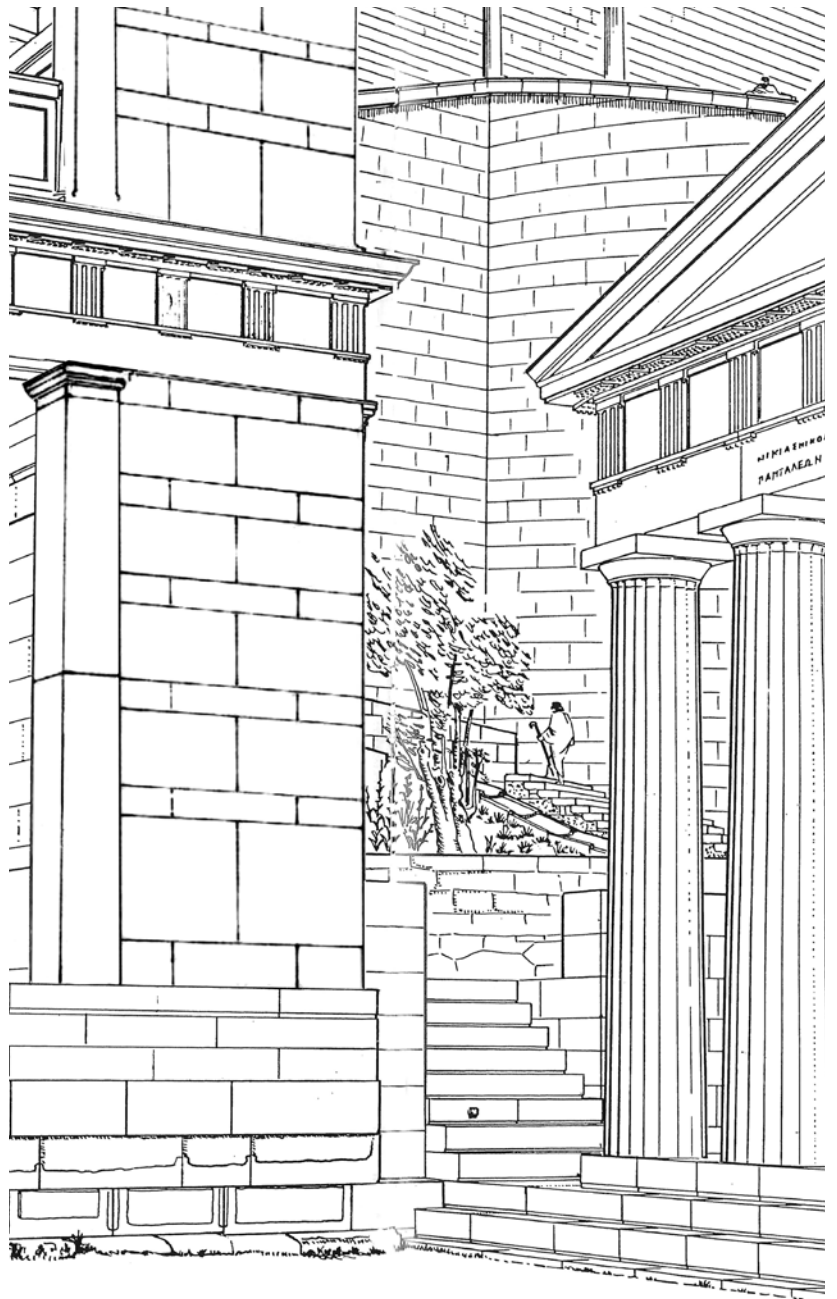
1) Οδικό δίκτυο γύρω από την Ακρόπολη: Μπροστά από το μνημείο του Νικίου διέρχεται προϋφιστάμενη οδός, η οποία οδηγούσε απευθείας στον Περίπατο (Ficuciello, 2008, Εικ. 64).

2) Εναλλακτικές λύσεις χωροθέτησης της στοάς του Ευμένους σε σχέση με το μνημείο του Νικίου, τον Περίπατο και το ανάγλυφο της Νότιας Κλιτύς, (Κορρές, 2014, 133, Εικ. Β6.5).

1) Απόσπασμα γενικού τοπογραφικού των μνημείων της Ακρόπολης και της Νότιας Κλιτύος: Επίλυση σε επίπεδο κάτοψης της κυκλοφορίας μεταξύ των επιπέδων του μνημείου του Νικίου, της στοάς του Ευμένους και του Περιπάτου, (Κορρές et al., 1996, 11 Πίν. 1).

2) Λεπτομέρεια της κλίμακας ανόδου από το μνημείο του Νικίου προς τη στοά του Ευμένους, (Κορρές, 2000, 38-39 Εικ. 36).

3) Δύο κατά χώραν σωζόμενες βαθμίδες της κλίμακας από υμήττειο μάρμαρο, κοσμημένες με οριζόντια υποτομή.

1) Η υστερορρωμαϊκή πύλη της Ακρόπολης και οι πλευρικοί της πύργοι, άποψη από τα δυτικά. (Vaffier, 1892, 203 *phot. de Grèce: Corfou, Patras, Olympie, Mycènes, Epidaure, Nauplie, Corinthe, Athènes, Eleusis, Le Pirée, don du photographe Hubert Vaffier en 1892*, αρ. F120: «Athènes, porte d'entrée de l'Acropole». Bibliothèque nationale de France, <https://gallica.bnf.fr>).

2) Πλευρικοί πύργοι υστερορρωμαϊκής πύλης: Η καθ' ύψος διάρθρωση των τοίχων με δύο στρώσεις τοιχοβάτη, ορθοστάτη, στέψης και τυπικών δόμων λιθόπλινθων έχει επαναληφθεί ως είχε στο μνημείο του Νικίου.

1) Ορατή εξωτερική επιφάνεια λιθόπλινθου με πυκνή διάστικτη κατεργασία.

2) Ορατή εξωτερική επιφάνεια λιθόπλινθου με πυκνή διάστικτη κατεργασία. Κατά μήκος της κάτω οριζόντιας ακμής του λίθου λεία ταινία, όπου διακρίνονται τα ίχνη διαμόρφωσής της με λαμάκι.

3) Ορατή εσωτερική επιφάνεια λιθόπλινθου από τον πρόναο με πυκνή διάστικτη κατεργασία, η οποία οριοθετείται χαμηλά κατά μήκος της κάτω οριζόντιας ακμής του λίθου με λεία ταινία.

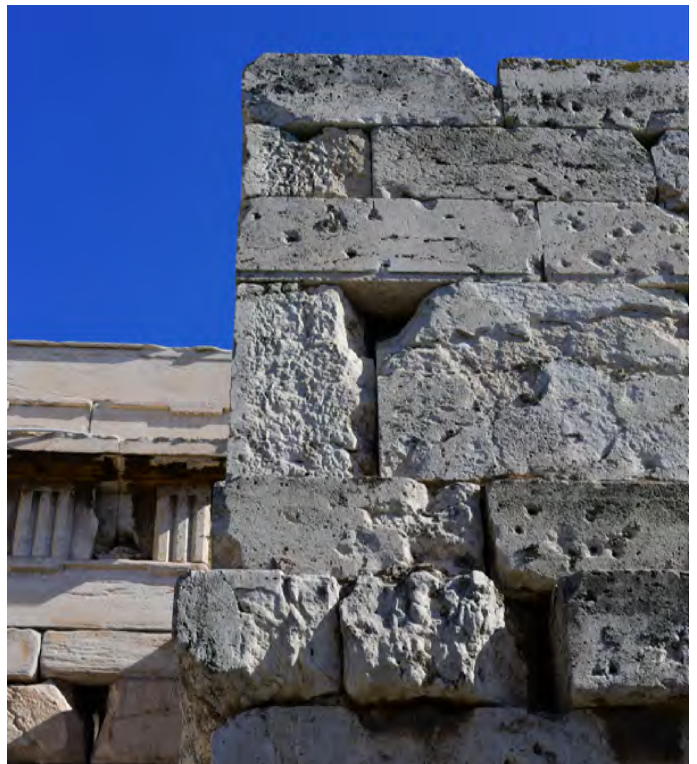

4) Ορατή εξωτερική επιφάνεια λιθόπλινθου με πυκνή διάστικτη κατεργασία και ίχνη της λείας ταινίας κατά μήκος της οριζόντιας κάτω ακμής του λίθου.

5) Εσωτερικά μέτωπα ορθοστατών και των στέψεών τους κατεργασμένα με οδοντωτό εργαλείο. Η από κάτω στρώση του τοιχοβάτη φέρει ίχνη αδρότερης κατεργασίας με χονδρό βελόνι ή λατομικό τύκο.

6) Αγελαία μέλη ορθοστάτη και λιθόπλινθου από το χορηγικό μνημείο προβάλλουν με τους αρμούς ώσεως στη βορειοδυτική γωνία του νότιου πύργου.

1) Επιμήκης λίθος παραστάδος Nδ6.4, αναθύρωση για την εγκάρσια σύνδεση με λίθο του θυραίου τοίχου.

2) Επιμήκης λίθος παραστάδος Nδ6.4, λεπτομέρεια της ταινίας επαφής στην αναθύρωση σε σχέση με τη διάστικτη κατεργασία του ορατού εσωτερικού μετώπου του λίθου.

3) Επιμήκης λίθος παραστάδος Nδ6.4 από τον νότιο τοίχο του προνάου.

4) Επιμήκης λίθος παραστάδος Nδ6.3 από τον νότιο τοίχο του προνάου.

5) Επιμήκης λίθος παραστάδος Nδ6.2 από τον νότιο τοίχο του προνάου.

6) Επιμήκης λίθος παραστάδος Nv6.2 από τον νότιο τοίχο του προνάου.

1) Λίθοι από τον βόρειο τοίχο παραστάδος του προνάου ενσωματωμένοι στον ανατολικό τοίχο του νότιου πύργου: Na4.7, Na5.4 του επίμηκους τύπου και Na4.5, Na5.5 του βραχέως.

2) Λίθοι από τον βόρειο τοίχο παραστάδος του προνάου ενσωματωμένοι στον ανατολικό τοίχο του νότιου πύργου: Na5.3 του επίμηκους τύπου, Na4.4 (εσωτερικό πρόσωπο λίθου από τη στέψη των ορθοστατών) και Na5.2 (προβάλλει με αρμό ώσεως στην όψη) του βραχέως τύπου.

3) Ο βραχύς λίθος παραστάδος Nn6.3 από τον νότιο τοίχο του προνάου.

4) Ο βραχύς λίθος παραστάδος Nβ6.2 από τον νότιο τοίχο του προνάου.

1) Το γράμμα «Γ» λαξευμένο στο εσωτερικό πρόσωπο του επίμηκους λίθου παραστάδος Νδ6.2.

2) Το γράμμα «Ε» λαξευμένο στο εσωτερικό πρόσωπο του επίμηκους λίθου παραστάδος Νδ6.3.

3) Το σύμβολο «η» λαξευμένο στο εσωτερικό πρόσωπο του βραχέως λίθου παραστάδος Νβ6.2.

4) Το γράμμα «Ζ» λαξευμένο στο εσωτερικό πρόσωπο του επίμηκους λίθου παραστάδος Νδ6.4.

5) Το γράμμα «Η» λαξευμένο στο εσωτερικό πρόσωπο του βραχέως λίθου παραστάδος Νν6.3.

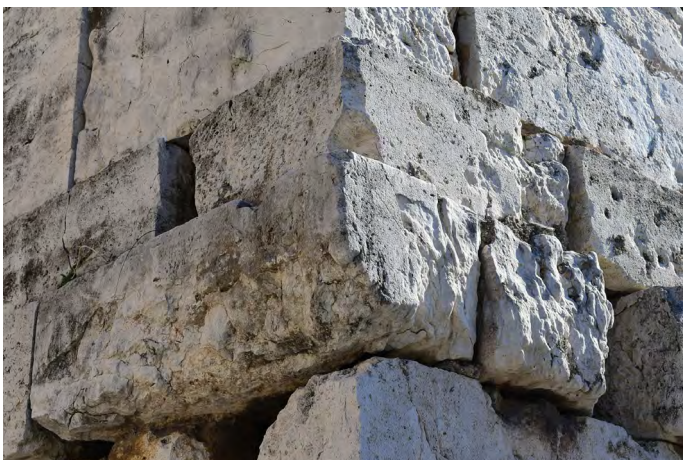

6) Το γράμμα «Θ» λαξευμένο στο εσωτερικό πρόσωπο του επίμηκους λίθου παραστάδος Νν6.2.

1) Ο μασχαλιαίος λίθος παραστάδος Νδ6.5 τοποθετημένος ανάποδα στη νοτιοδυτική γωνία του νότιου πύργου.

2) Νότια παρειά του μασχαλιαίου λίθου παραστάδος Νδ6.5. Στο αριστερό τμήμα διακρίνεται η αναθύρωση σύνδεσης με λίθο του βραχέως τύπου.

3) Ο μασχαλιαίος λίθος παραστάδος Νδ6.1 στη βορειοδυτική γωνία του νότιου πύργου. Από πάνω του ο Νδ5.1, βραχέως τύπου από τη στρώση «Β».

4) Βόρεια παρειά του μασχαλιαίου λίθου παραστάδος Νδ6.1. Στα δεξιά διακρίνεται η αναθύρωση σύνδεσης με λίθο του βραχέως τύπου μαζί με την εντορμία για οριζόντιο σύνδεσμο διπλού T.

5) Εσωτερική παρειά του μασχαλιαίου λίθου Ββ8.5 από τη στρώση της στέψης των ορθοστατών. Το σκέλος που αντιστοιχεί στον θυραίο τοίχο έχει απολαξευτεί.

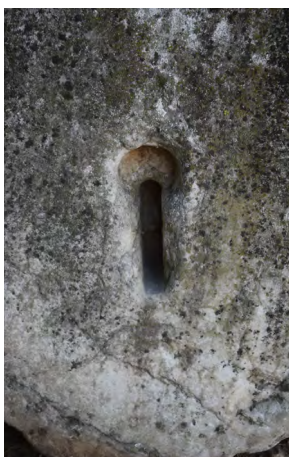

1) Ο σπόνδυλος κίονα NK4943.

2) Λεπτομέρεια στην άνω θραυσμένη έδρα του σπονδύλου NK4943: Διακρίνονται οι πυθμένες των εντορμιών για ένθεση λύκου και ψηλότερα για εμπόλιο.

3, 4, 5) Ο σπόνδυλος κίονα στη Βόρεια Κλιτύ της Ακρόπολης στον αρχαιολογικό χώρο του Ελευσίνιου.

6,7) Λεπτομέρεια της άνω έδρας του σπονδύλου στη Βόρεια Κλιτύ: Η εντορμία για ένθεση λύκου έχει αλληλεπικάλυψη με την κυκλική εντορμία για εμπόλιο.

8) Λεπτομέρεια της κάτω έδρας του σπονδύλου στη Βόρεια Κλιτύ: Κυκλική εντορμία για εμπόλιο και διευρυμένη, λεία ταινία επαφής στην περίμετρο.

1) Όψη του κιονοκράνου NK4961.

2) Λεπτομέρεια των μορφολογικών στοιχείων του κιονοκράνου NK4944.

3) Κιονόκρανο NK4944, στην κάτω έδρα του διακρίνεται η ανακουφιστική ταινία, η οποία παρακολουθεί το τόξο κάθε ράβδωσης.

4) Άνω έδρα του κιονοκράνου NK4961: Διακρίνονται: α) η ανακουφιστική ταινία με τις αποτμήσεις μορφής τεταρτοκυκλίου στις γωνίες και β) κατά μήκος της κάτω ακμής γραμμικό ίχνος διάβρωσης, το οποίο δημιουργήθηκε από την υπερκείμενη στρώση του επιστυλίου.

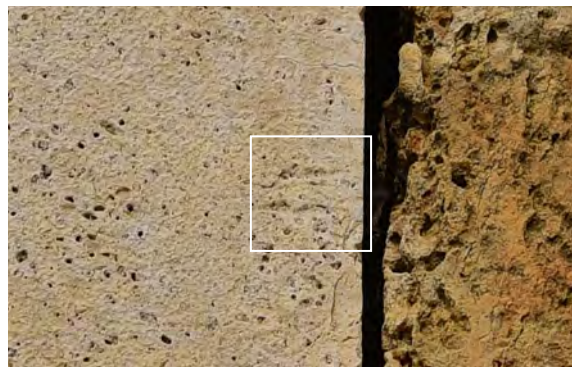
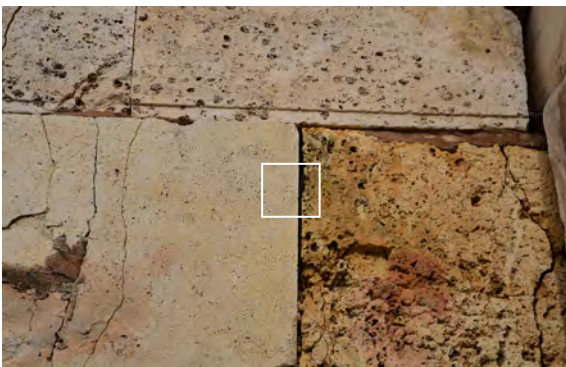
1) Το γράμμα «Α» στον ορθοστάτη Nβ4.1.

2) Το γράμμα «Θ» στον ορθοστάτη Nβ4.2.

3) Το γράμμα «Ε» στον ορθοστάτη Βν9.3.

4) Πιθανό γράμμα «Ζ» στον ορθοστάτη Βν9.2.

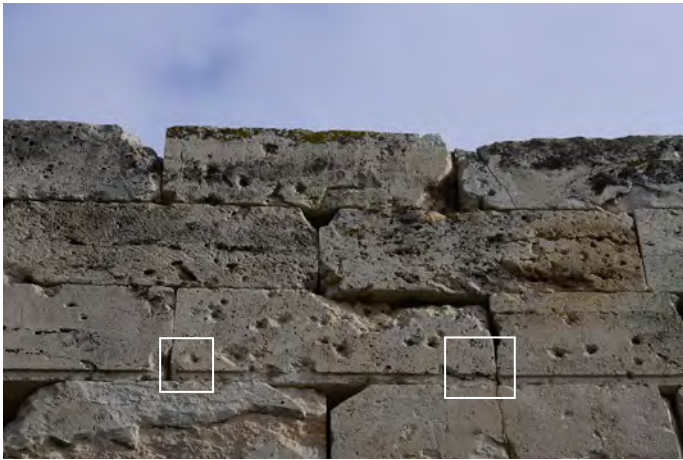

5) Το γράμμα «Γ» στον ορθοστάτη Νν4.6.

ΠΙΝΑΚΑΣ 42

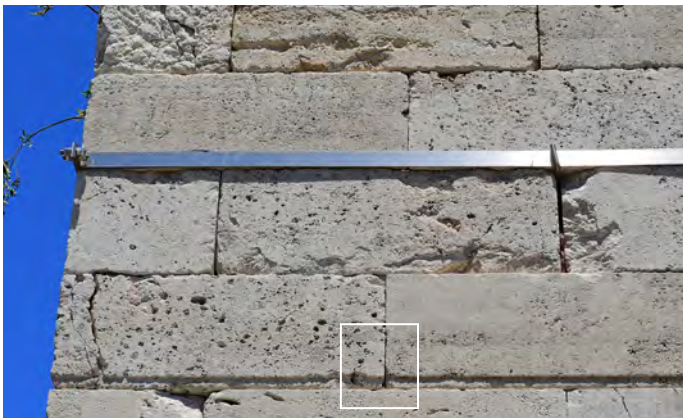
1) Το γράμμα «Γ» πλάι στον δεξιό αρμό του Νβ3.1 και το «α» στον αριστερό του Νβ3.2.

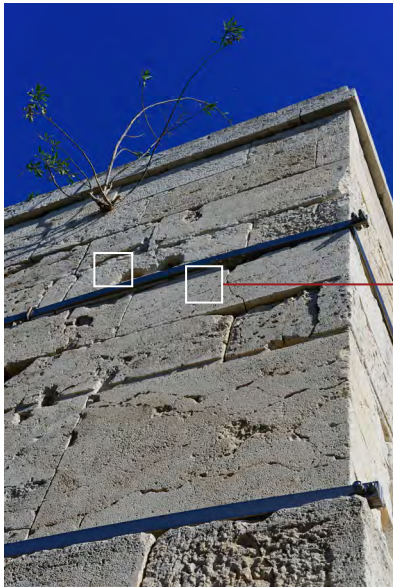
2) Τα γράμματα «Γ» και «Δ» στον λίθο Νδ3.2.

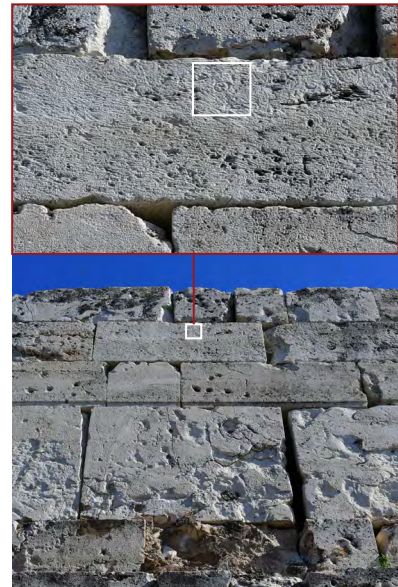
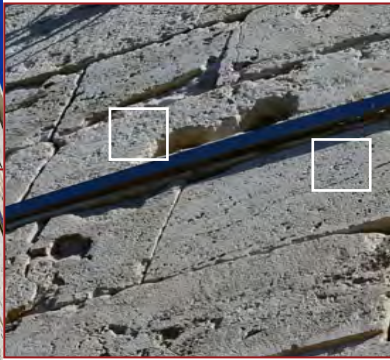
3) Το ζεύγος γραμμάτων «Ζ-Η» στον λίθο Βδ8.4 και το γράμμα «Η» πλάι στον αριστερό αρμό του Βδ8.5.

4) Το γράμμα «Θ» πλάι στον δεξιό αρμό του γωνιακού λίθου Βν8.4.

1) Το γράμμα «Η» στο εξωτερικό πρόσωπο του Βδ6.6 και το «Θ» στο εξωτερικό πρόσωπο του γωνιακού Βδ7.7.

2) Το γράμμα «Θ» στο εσωτερικό πρόσωπο του Νδ2.3.

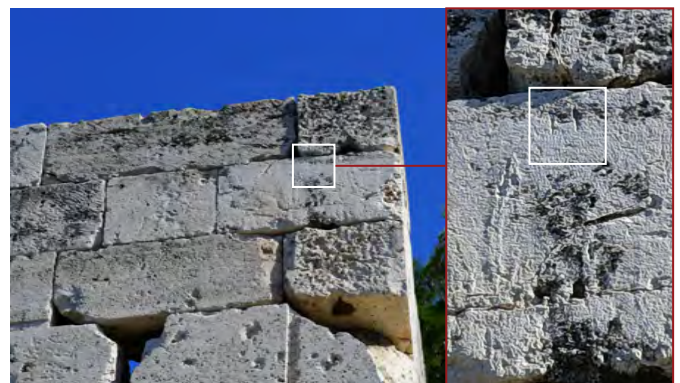
3) Το γράμμα «Θ» στο εξωτερικό πρόσωπο του Βδ7.3.

4) Το γράμμα «Θ» στο εσωτερικό πρόσωπο του Νβ2.3.

5) Το ζεύγος γραμμάτων «ΘΙ» στο εσωτερικό πρόσωπο του Νν3.7.

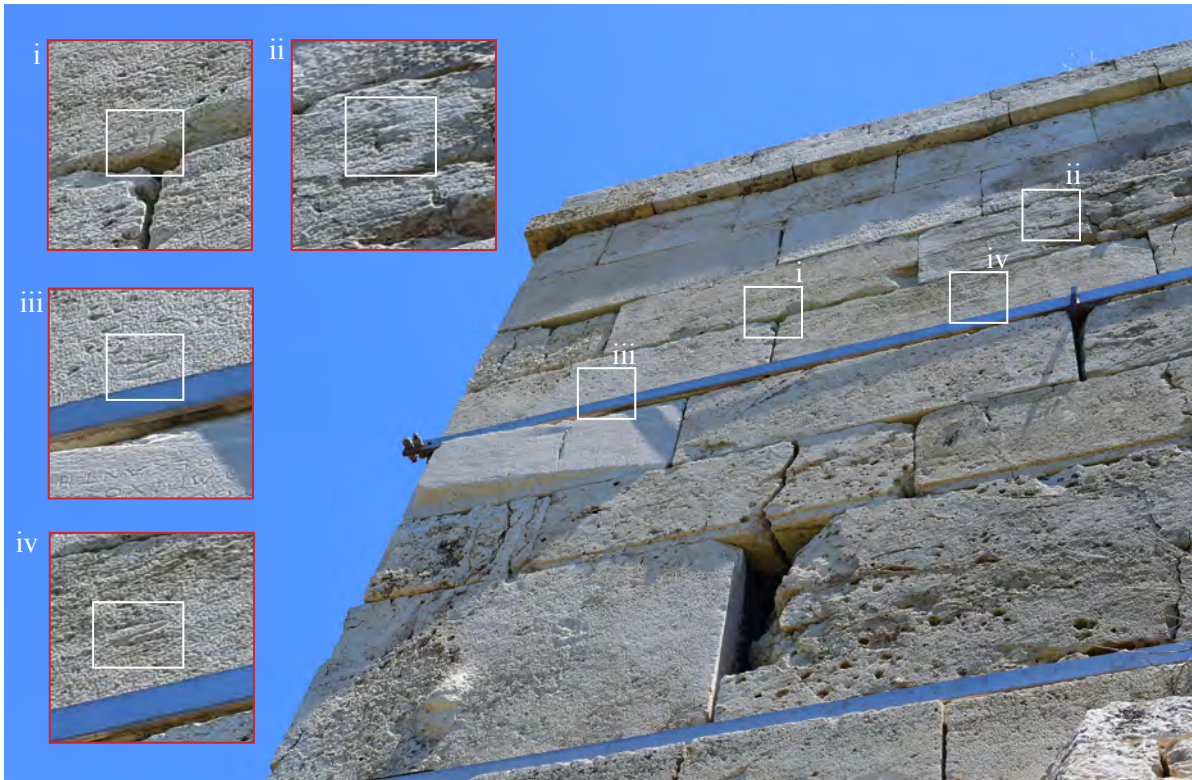
6) Το γράμμα «Η» στο εσωτερικό πρόσωπο του Νδ2.6.

7) Το γράμμα «Η» στο εσωτερικό πρόσωπο του Νν2.3.

8) Το γράμμα «Η» στο εσωτερικό πρόσωπο του Βδ6.5.

1) Γράμματα στο εξωτερικό πρόσωπο λιθοπλινθων στον βόρειο πύργο: i) Βδ5.1 - «H», ii) Βδ5.2 - «h», iii) Βδ6.1 - «Z», iv) Βδ6.2 - «Z».

2) Το γράμμα «Z» στο εξωτερικό πρόσωπο του Βδ6.1.

3) Το γράμμα «Z» στο εξωτερικό πρόσωπο του Βδ6.2.

4) Το γράμμα «Z» στο εξωτερικό πρόσωπο του Νδ2.2.

5) Το γράμμα «Z» σε κατοπτρική μορφή στο εξωτερικό πρόσωπο του Ββ6.6.

6) Το γράμμα «Z» στο εσωτερικό πρόσωπο του Βν5.3.

1) Στίγμα «η» στο εξωτερικό πρόσωπο του Ββ7.2.

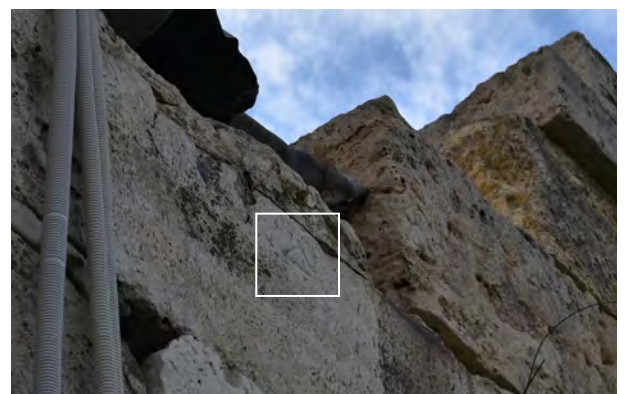
2) Στίγμα «η» στο εξωτερικό πρόσωπο του Βδ5.4.

3) Στίγμα «η» στο εξωτερικό πρόσωπο του Βδ5.2

4) Το γράμμα «Ε» στα εξωτερικά πρόσωπα των Βα8.3 και Βα9.3.

5) Το γράμμα «Δ» στο εξωτερικό πρόσωπο του Ββ5.2.

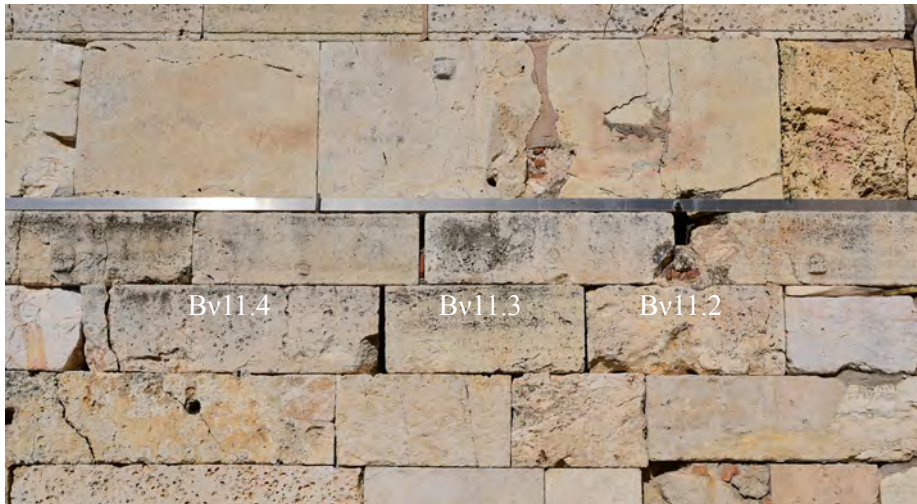
6) Το γράμμα «Δ» στο εξωτερικό πρόσωπο του Ββ5.3.

7) Το γράμμα «Γ» στο εξωτερικό πρόσωπο του Να4.6.

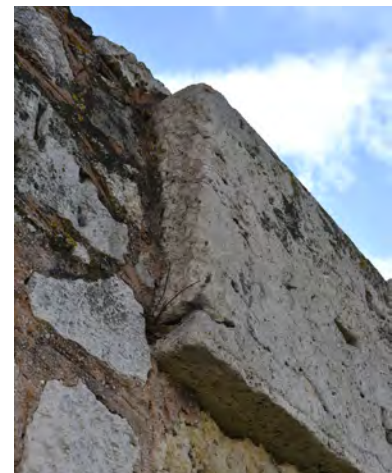
8) Το γράμμα «Β» λαξευμένο ανάποδα και εκ παραδρομής στον επιμήκη λίθο παραστάδος Να4.7, ο οποίος προέρχεται από τη στρώση «Ε».

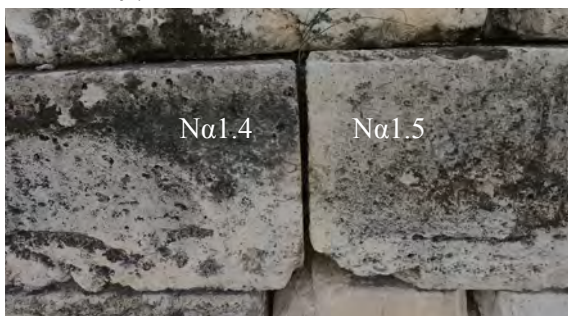
1) Τρεις λίθοι από τον θυραίο τοίχο του σηκού (Bv11.4, Bv11.3, Bv11.2) ενσωματωμένοι στην πρώτη στρώση τοιχοβάτη στον νότιο τοίχο του βόρειου πύργου, υποκαθιστώντας τους ασβεστόλιθους της ευθυνηρίας του χορηγικού μνημείου.

2) Λίθοι από τον θυραίο τοίχο του σηκού στον ανατολικό τοίχο του νότιου πύργου.

3) Η αριστερή παρειά του Ββ6.1 απολαξευμένη με βελόνι.

4, 5, 6, 7) Ανοιγμένος αρμός μεταξύ των Na1.4 και Na1.5: Ο λίθος στα αριστερά σώζει άθικτη την ταινία επαφής στον αρμό ώσεως, ενώ η απέναντι παρειά του λίθου στα δεξιά φαίνεται να έχει απολαξευτεί φέροντας χτυπήματα από βελόνι.

8) Ο Νβ6.3 από τον θυραίο τοίχο, ο μόνος που διαπιστώθηκε ότι φέρει γράμμα στο πρόσωπό του, το «Ε».

1) Το θεμέλιο του χορηγικού μνημείου από τα ανατολικά.

2) Η νοτιοανατολική γωνία του θεμελίου της κρηπίδας.

3) Σύστημα δόμησης «φορμηδόν και παρά μήκος» στην εσωτερική όψη του ανατολικού θεμελιότοιχου.

4) Σύστημα δόμησης «φορμηδόν και παρά μήκος» στην εξωτερική όψη του νότιου θεμελιότοιχου.

5, 6) Κατά πλάτος διάρθρωση των θεμελίων με τον τρόπο δομής «φορμηδόν και παρά μήκος».

1) Λίθοι από την ευθυνηρία του χορηγικού μνημείου συνθέτουν την πρώτη στρώση τοιχοβάτη στη δυτική όψη του βόρειου πύργου.

2) Επιμελώς κατεργασμένη ταινία στην άνω παρειά των in situ σωζόμενων ασβεστόλιθων της ευθυνηρίας, από την οποία προκύπτει η εσοχή της υπερκείμενης πρώτης στρώσης τοιχοβάτη του σηκού.

3) Η αφανής πίσω παρειά ενός από τους in situ σωζόμενους ασβεστόλιθους της ευθυνηρίας, όπου στο κάτω μέρος διακρίνονται κατάλοιπα από την αύλακα λατόμησης και από τις υποδοχές για σφήνες.

4, 5) Χαρακτηριστικές περιπτώσεις κατεργασίας των μετώπων στους ασβεστόλιθους της ευθυνηρίας: Περιμετρική ταινία με οδοντωτό εργαλείο κατά μήκος των ακμών και χτυπήματα με χονδρό βελόνι στην υπόλοιπη επιφάνεια.

6) Έντονη προεξοχή απέργου στο ανατολικό πρόσωπο του ασβεστόλιθου της βορειοανατολικής γωνίας της ευθυνηρίας.

1, 2) Επαναχρησιμοποιημένος ασβεστόλιθος σε αντηρίδα του τείχους της Υπαπαντής, ο οποίος θα μπορούσε να προέρχεται από την ευθυντηρία του μνημείου του Νικίου.

3) Το γράμμα «Α» στην πάνω αριστερή γωνία του Βδ11.1.

4) Το ζεύγος γραμμάτων «Α-Β» στο πρόσωπο του Βδ11.5.

5) Το ζεύγος γραμμάτων «Γ-Β» στο πρόσωπο του ανάποδα τοποθετημένου στον πύργο Βδ11.4.

5) Το γράμμα «Ε» στην άνω αριστερή γωνία του προσώπου του Βδ11.6.

1) Επικοπή στην άνω επιφάνεια του in situ γωνιακού ασβεστόλιθου της ευθυνητήριας για την υποδοχή του υπερκείμενου πώρινου μέλους της πρώτης στρώσης τοιχοβάτη και μοχλοβόθριο για την τοποθέτησή του.

2) Εσωτερική όψη της βορειοανατολικής γωνίας του θεμελίου, όπου παύει να υφίσταται η in situ στρώση ασβεστόλιθων κατά μήκος της βόρειας όψης λόγω ανύψωσης του εδάφους.

3) Τα μοχλοβόθρια που εντοπίστηκαν στην άνω επιφάνεια του βόρειου θεμελιότοιχου.

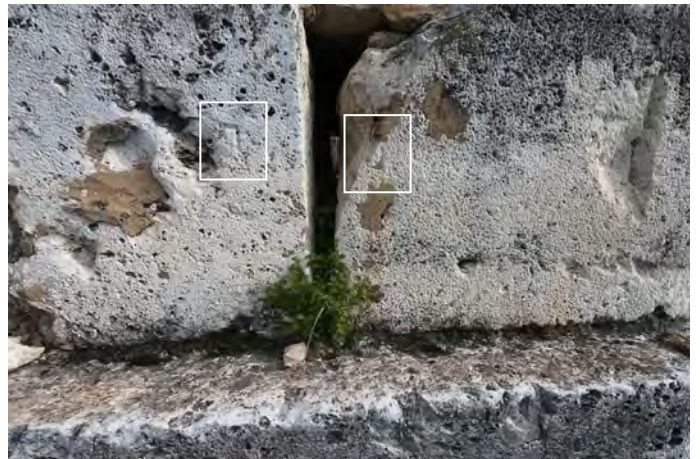
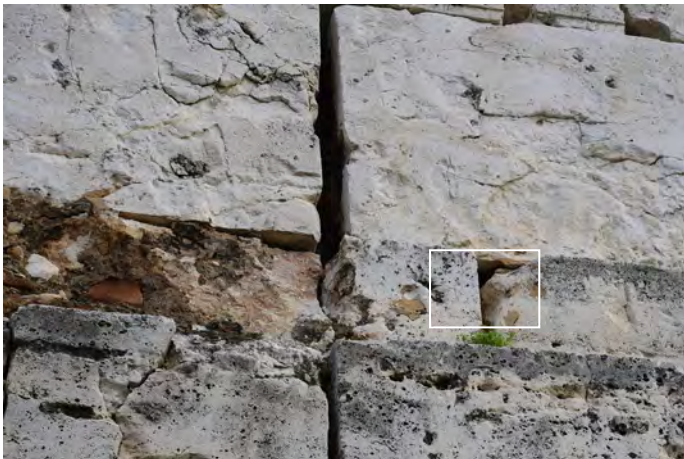
4) Χαρακτηριστική περίπτωση μοχλοβοθρίου σε έναν από τους κροκαλοπαγείς λίθους στον βόρειο θεμελιότοιχο.

5) Η εσωτερική παρειά του γωνιακού λίθου τοιχοβάτη Nδ5.2 με αναθύρωση και εντορμία για οριζόντιο σύνδεσμο μορφής διπλού T.

1, 2) Το γράμμα «Α» στο εξωτερικό πρόσωπο του γωνιακού λίθου τοιχοβάτη Νδ5.2.

3, 4) Το γράμμα «Γ» σε κατοπτρική μορφή πλάι στον δεξιό αρμό του Νδ5.4 και πιθανότατα το γράμμα «Θ» πλάι στον αριστερό αρμό του Νδ5.5.

1, 2) Τα μαρμάρινα μέλη Θ11.4, Θ11.6 με διακοσμητική οριζόντια υποτομή στα ορατά τους πρόσωπα. Αναγνωρίστηκαν από τον Βερσάκη ως βαθμίδες του κρηπιδώματος από το μνημείο του Νικίου, ωστόσο τα ίχνη στην άνω επιφάνειά τους φανερώνουν ότι η υπερκείμενη στρώση εισείχε λιγότερο από 10 cm, επομένως ανήκουν πιθανότερα σε ένα βαθμιδωτό βάθρο.

3, 4) Βαθμίδες από μάρμαρο Υμηττού με διακοσμητική υποτομή στο μέτωπο, εντορμίες για υποδοχή συνδέσμων μορφής διπλού T και προστατευτικά άπεργα κατά μήκος των κάθετων αρμών και στην άνω έδρα τους. Ο Dinsmoor πιθανόν αναγνώρισε ένα μέλος από το ίδιο σύνολο κατακείμενο στα βορειοδυτικά της υστερορρωμαϊκής πύλης ως βαθμίδα της κρηπίδας στο μνημείο του Νικίου.

5, 6) Ζώνη από κυανά μάρμαρα στην υστερορρωμαϊκή πύλη, τα οποία ίσως προέρχονται από ένα επίμηκες, περίοπτο βαθμιδωτό βάθρο.

1) Διαμόρφωση της άνω απόληξης της υστερορρωμαϊκής πύλης με επιστύλια της πρόστασης (κάτω) και με τα αντιθήματά τους (πάνω).

2) Ανατολική όψη των ανώτερων στρώσεων της υστερορρωμαϊκής πύλης. Διακρίνεται στην πίσω παρειά των μαρμάρινων επιστυλίων και των αντιθημάτων τους η περιμετρική ταινία επαφής και τα κάθετα μοχλοβόθρια τοποθέτησής τους.

3) Αντίθημα επιστυλίου από τη νότια πλευρά της πρόστασης του μνημείου, εντοιχισμένο στη βορειοανατολική γωνία της μεγάλης αντηρίδας του βόρειου πύργου.

4, 5) Οι παραστάτες της πύλης (Θ10.4, Θ10.5) προέρχονται από την άνω απόληξη του θυραίου τοίχου προς την πλευρά του προνάου και αποτελούν συνέχεια της στρώσης των αντιθημάτων του επιστυλίου. Έφεραν επίσης προεξέχουσα ταινία με δωρικό κυμάτιο, η οποία απολαξεύτηκε με σχετικά μικρό βελόνι κατά την επανάχρησή τους, όπως μαρτυρείται από τα σωζόμενα ίχνη.

1) Το επιτοίχιο επιστύλιο NK4956.

2) Λεπτομέρεια του κανόνα και των σταγόνων του.

3) Άνω παρειά του επιστυλίου, όπου διακρίνεται το γράμμα «Η» καθώς και μία εντορμία οριζόντιας σύνδεσης με τον λίθο αντιθήματος.

4) Αρμός ώσεως του επιστυλίου: Στην κάτω πλευρά πέρα από την εντορμία για γόμφο υπάρχει ορθογωνικό λάξευμα, το οποίο σχετίζεται πιθανόν με την τοποθέτηση του μέλους στη θέση του.

5) Η πίσω πλευρά του επιτοίχιου επιστυλίου αδρά κατεργασμένη με χονδρό βελόνι ή λατομικό τύκο.

6) Ο πιθανολογούμενος ως λίθος επιτοίχιου αντιθήματος επιστυλίου Ββ8.2α, στην άνω έδρα του οποίου διακρίνεται το γράμμα «Ζ». Από κάτω του προβάλλει με τον αρμό ώσεώς της η μαρμάρινη μετόπη Ββ8.2β.

1) Πλευρικό τρίγλυφο της πρόστασης, νοτίως του νότιου πύργου.

2) Η ανεπαίσθητη προεξοχή της κεφαλής του τριγλύφου.

3) Τυπική αδρή κατεργασία πίσω παρειάς επιτοίχιου τριγλύφου. Κατά μήκος της κάτω ακμής παρατηρείται απότμηση $\sim 45^\circ$.

4) Αναθύρωση σε αρμό ώσεως τριγλύφου. Οι ταινίες επαφής διαμορφωμένες επιμελώς με οδοντωτό εργαλείο.

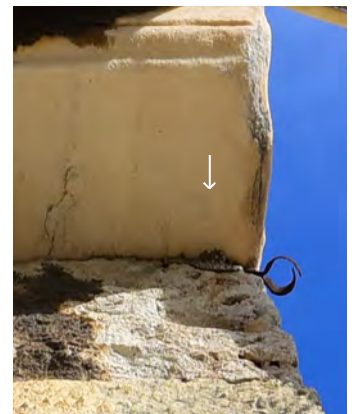
5, 6) Δύο θραύσματα από μετόπες του χορηγικού μνημείου ενσωματωμένα στον ανατολικό τοίχο του νότιου πύργου, με τρόπο που να αποσβένουν την ανισοσταθμία μεταξύ των κάτω στρώσεων πωρόλιθων.

1) Τυπικός αρμός ώσεως οριζώντιου γείσου από το ανατολικό αέτωμα. Η εντορμία για γόμφο βρίσκεται πάντοτε προς την πλευρά που απολήγει σε πρόμοχθο.

2) Οριζόντια γείσα από το δυτικό αέτωμα, ενσωματωμένα στον δωρικό θριγκό της υστερορρωμαϊκής πύλης. Στην άνω έδρα τους διακρίνονται τα γράμματα της αλφαβητικής ακολουθίας «Α» έως «Η».

3) Το ίδιο σύστημα σήμανσης με αλφαβητική ακολουθία εφαρμόστηκε επίσης στην κάτω έδρα των γείσων, όπως μαρτυρείται από θέσεις που έχουν χαθεί οι μετόπες. Αριστερά ένα ζεύγος από «Ζ» και δεξιά ένα «Η».

4) Η αδρά κατεργασμένη με βελόνι και λατομικό τύκο πίσω παρειά των μαρμάρινων ορθοστατών των αετωμάτων του μνημείου.

1, 2) Το πλευρικό γείσο στην «Ιουστινιάνεια» δεξαμενή της Βόρειας Κλιτύς.

3, 4) Το πλευρικό γείσο σε σταθμό λίθων στη Βορειοδυτική Κλιτύ κοντά στην πύλη Beulé.

5) Αρμός ώσεως με απόληξη σε πρόμοχθο και με εντορμία κάτω γόμφου.

6) Αρμός ώσεως με απόληξη σε οδό, που συνεπάγεται απουσία εντορμίας για κάτω γόμπο.

7, 8) Λαξευμένες δοκοθήκες στην πίσω παρειά πλευρικών γείσων. Το μεταξόνιό τους δε σχετίζεται με το σύστημα των κάθετων αρμών της στρώσης.

9) Χαραγή (σημεία) στην άνω έδρα του πλευρικού γείσου στην «Ιουστινιάνεια» δεξαμενή, η οποία εντοπίζεται με μικρή εκκεντρότητα ως προς τον άξονα της δοκοθήκης.

1) Τρίγλυφο Θ4.12, όπου διατηρούνται μερικώς οι πρισματικές μορφές στέγης των ημιγλυφών.

2, 3) Το καλύτερα διατηρημένο πρισματικό κόσμημα στέγης ημιγλυφής στο τρίγλυφο Θ4.14.

4) Πλευρική όψη του επίκρανου παραστάδος NK4958.

5) Μπροστινή όψη του NK4958.

6) Ίχνη απολάξευσης της άλλης πλευρικής όψης του μέλους σε χρόνο μεταγενέστερο της αποσυναρμολόγησης του χορηγικού μνημείου.

7) Η άνω έδρα του επίκρανου παραστάδος NK4958. Στην πάνω πλευρά της εικόνας διακρίνεται το σωζόμενο τμήμα ανακουφιστικής ταινίας.

1, 2) Οι αρχιτεκτονικές μορφές των γείσων, με κύρια ιδιαιτερότητα την παρουσία λέσβιου κυματίου στη βάση των μελών αντί της συνηθισμένης ταινίας.

3, 4) Οι πρόμοχθοι στα οριζόντια γείσα του δυτικού αετώματος εισέχουν ανεπαίσθητα ως προς το εσωτερικό μέτωπο του σταλαγμού, λεπτομέρεια που δεν παρατηρείται στα αντίστοιχα μέλη στην ανατολική όψη του μνημείου.

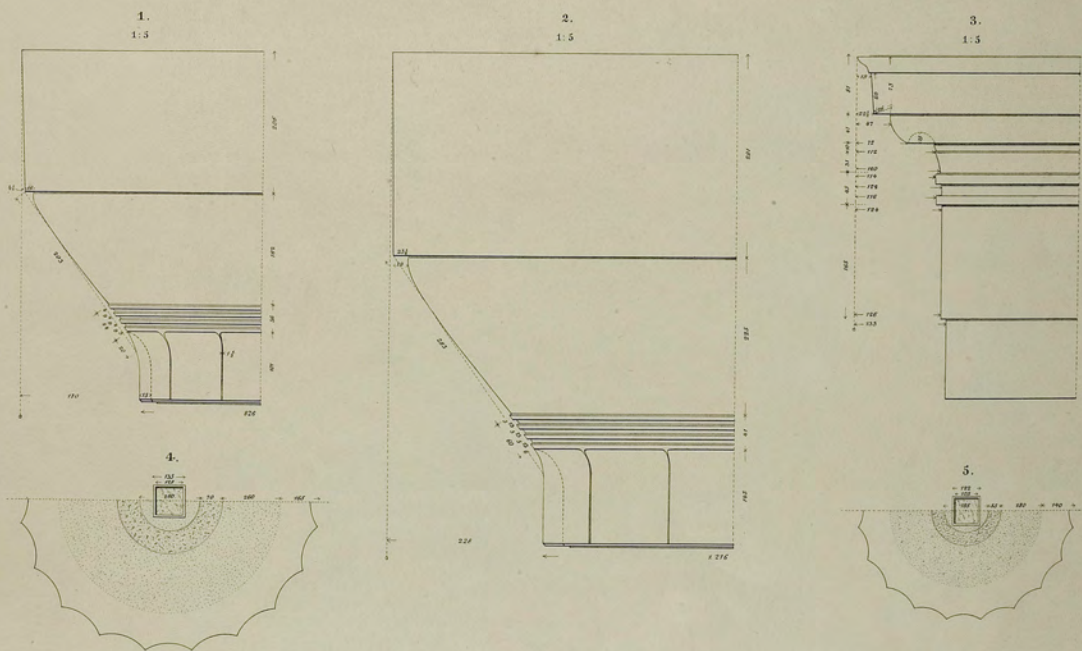
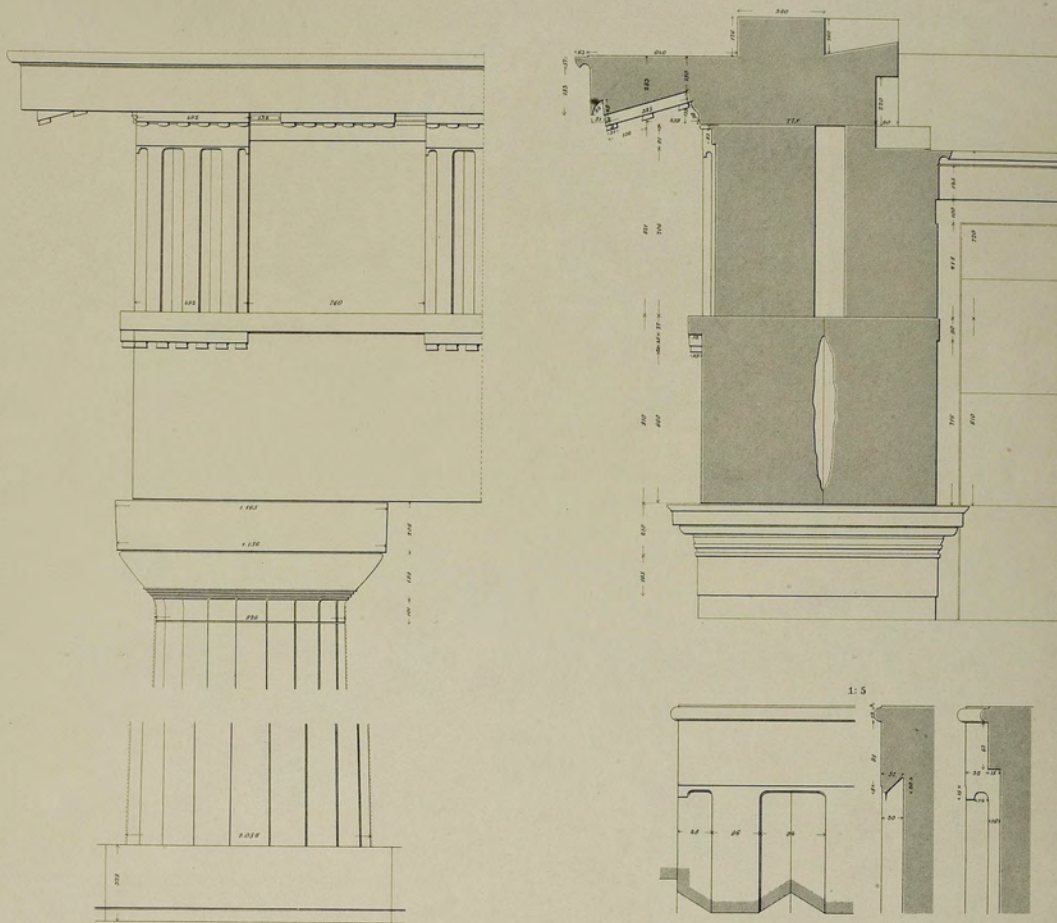

5) Δωρικό κυμάτιο στέψης στο οριζόντιο γείσο NK4954. Επίσης στο μέτωπο του μέλους διακρίνονται ίχνη από οδοντωτό εργαλείο, πιθανόν ως αποτέλεσμα ατελούς λείανσης.

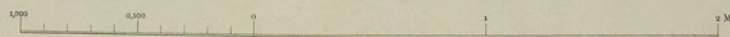
6) Δωρικό κυμάτιο στέψης του πλευρικού γείσου NK4962, στο οποίο σώζονται κατάλοιπα του χρωματικού διάκοσμου με φύλλα.

PROPYLÄEN DER AKROPOLIS ZV ATHEN.

GEBÄLK DER FLÜGELBAUEN.

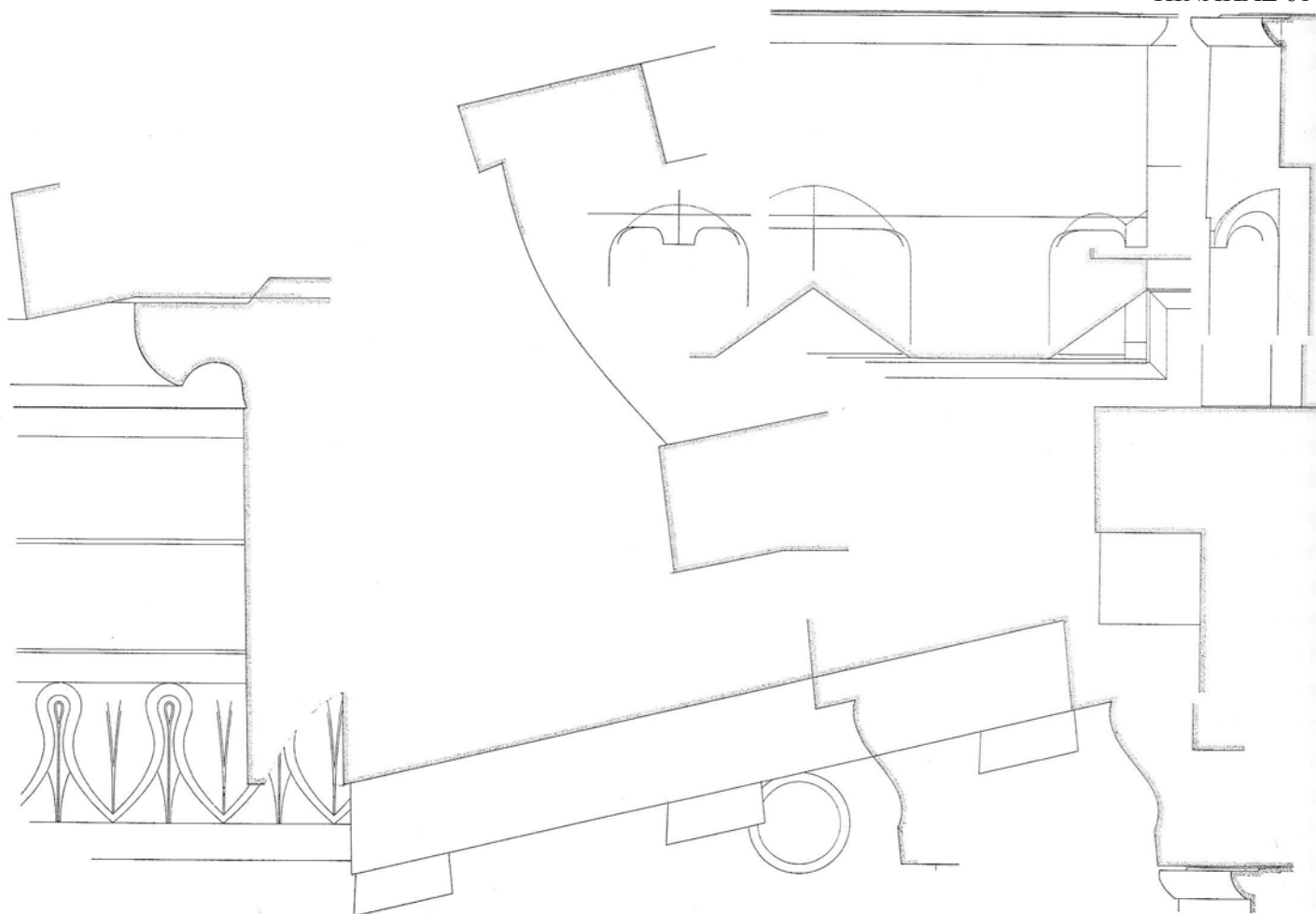
aufg u gez. v. R. Bohn

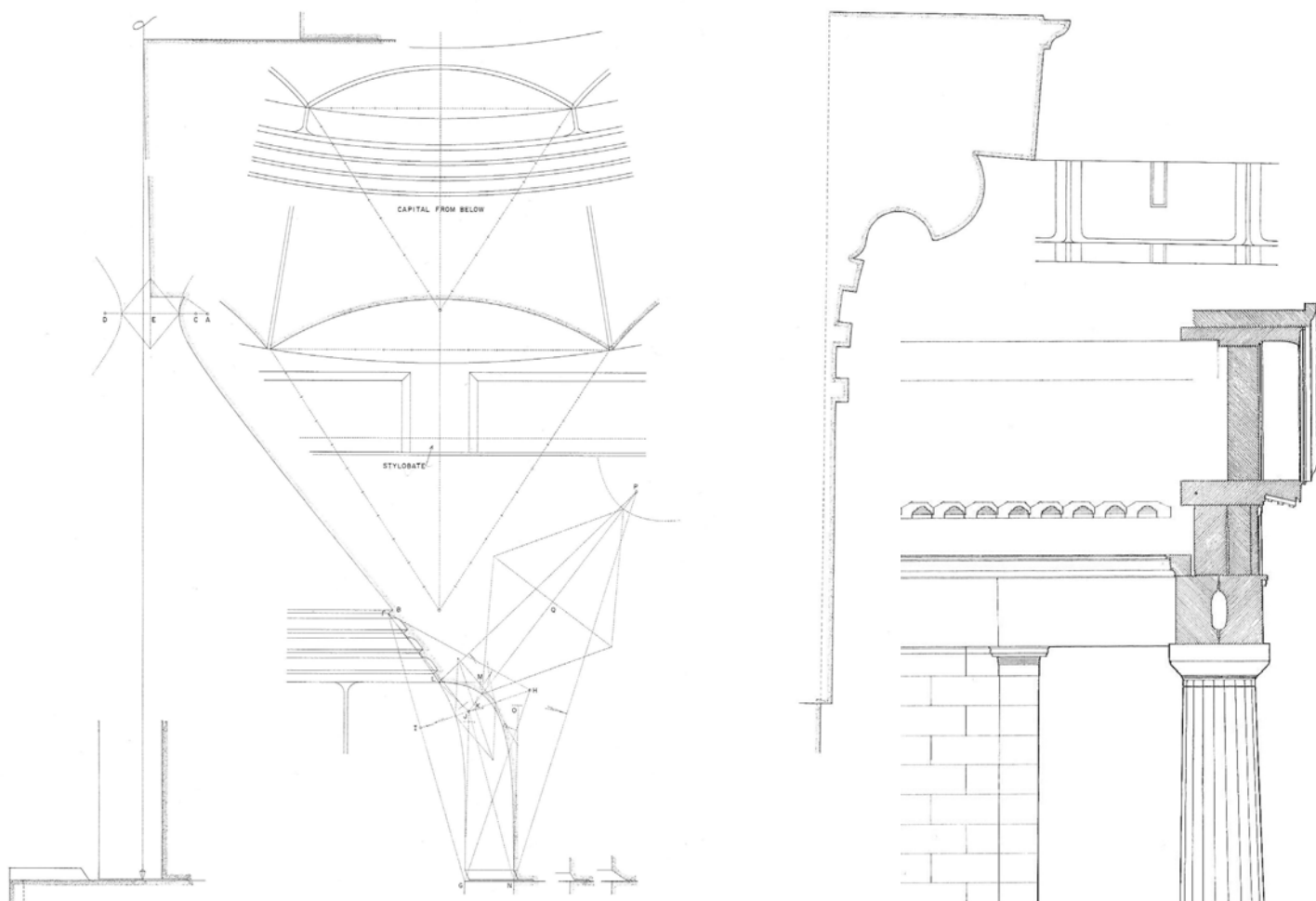
Lith. Anst. v. G. Hopphan. Stuttg.

VERLAG VON W. SPEMANN. BERLIN & STUTTGART.

Λεπτομέρειες από τον δωρικό ρυθμό της Πινακοθήκης των Προπυλαίων (Bohn, 1882, Πίν. XIII).

Αρχιτεκτονικές μορφές του δωρικού ρυθμού της Κεντρικής Πτέρυγας των Προπυλαίων, (Dinsmoor & Jr., 2004, 85 Εικ. 10.11, 102 Εικ. 11.4, 126 Εικ. 12.3, 192 Εικ. 14.25).

1) Τυπική πίσω παρειά οριζόντιου γείσου αετώματος με αδρή κατεργασία.

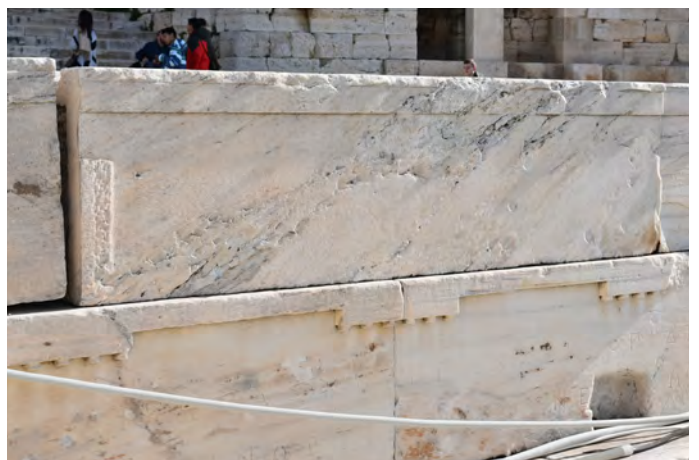
2) Άνω παρειά οριζόντιου γείσου: Η επιφάνεια είναι κατεργασμένη κυρίως με βελόνι και με οδοντωτό εργαλείο σε περιοχές που απαιτούν καλύτερη συναρμογή με τις υπερκείμενες στρώσεις, στην προκειμένη περίπτωση με τον ορθοστάτη του αετώματος.

3, 4) Ταινίες επαφής στους αρμούς ώσεως πλευρικών γείσων, όπου είναι ευδιάκριτη η λείανσή τους στα σημεία που αντιστοιχούν σε ορατούς αρμούς, σε αντίθεση αφανείς ζώνες που φέρουν ίχνη οδοντωτού εργαλείου.

5) Προστατευτική ταινία στην κάτω παρειά τριγλύφου.

6) Ακατάξεστα προστατευτικά άπεργα κατά μήκος των κάθετων αρμών στα αντιθήματα επιστυλίου.

1) Υποθετική γραφική ανασύνθεση της Νέκυιας του ζωγράφου Πολυγνώτου εκτεταμένης τοιχογραφίας μέσα στη λέσχη των Κνιδίων στο ιερό του Απόλλωνος στους Δελφούς, (Robert, 1892, Πτ. Πίν.).

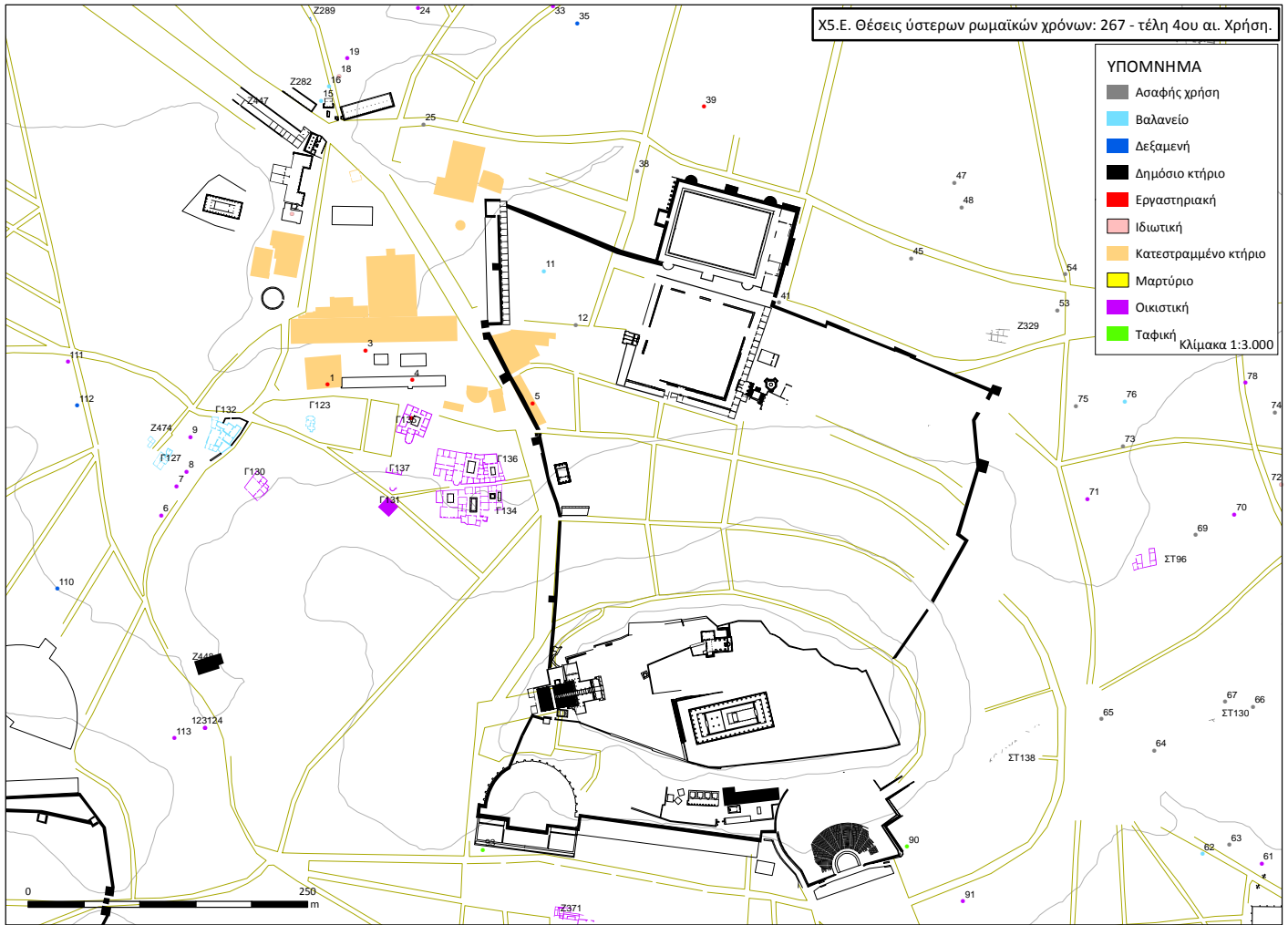
2) Λεπτομέρεια της νεκτιομαντείας με τον Οδυσσέα, τη μητέρα του Αντίκλεια, τον Ελπήνορα και τον μάντη Τειρεσία, (Robert, 1892, Πτ. Πίν.).

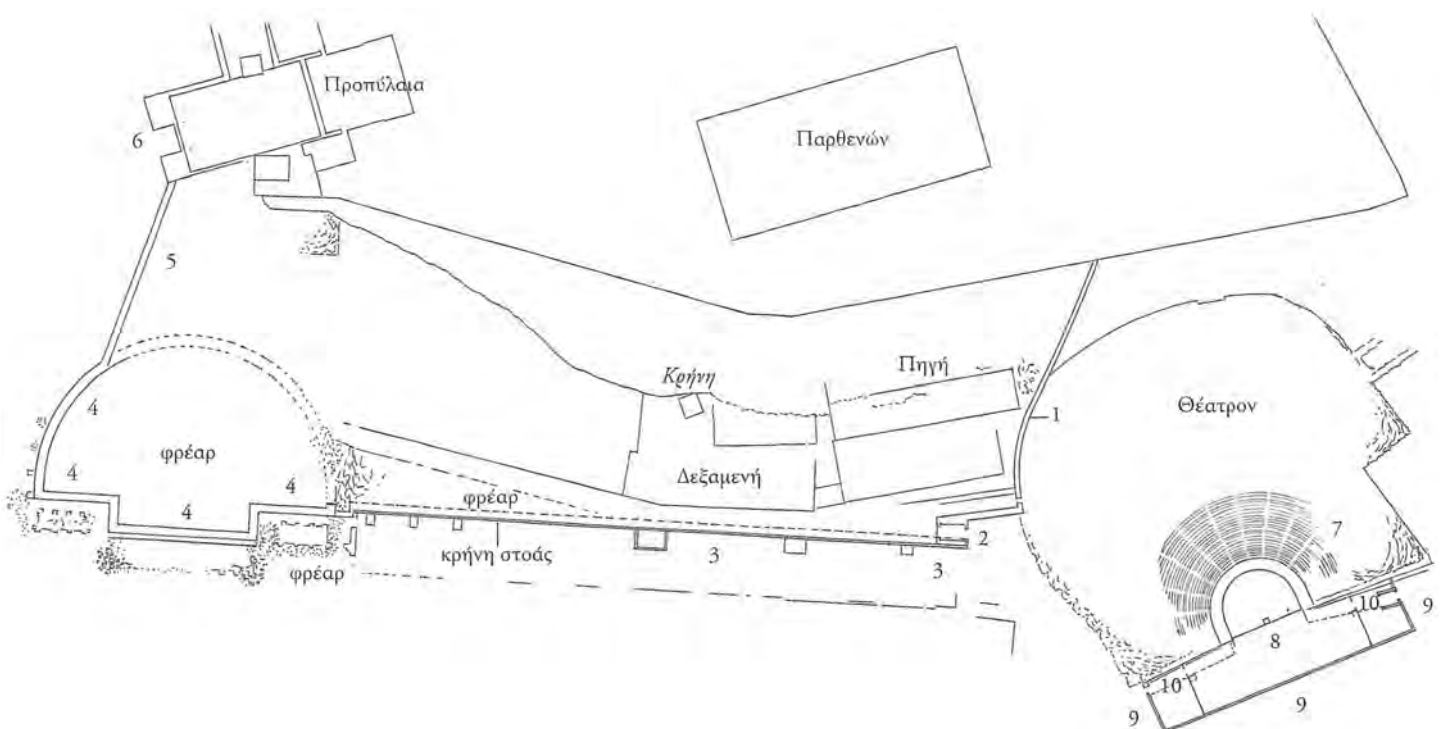
3) Ερυθρόμορφος καλυκωτός κρατήρας ~380-360 π.Χ., με στιγμότυπο από τη νεκτιομαντεία: Ο Οδυσσέας μαζί με τους συντρόφους του Ευρύλοχο και Περιμήδη και τον μάντη Τειρεσία, το κεφάλι του οποίου διακρίνεται στα αριστερά να αναδύεται από το έδαφος. Έργο του ζωγράφου Δόλωνα. (Médailles et Antiques de la Bibliothèque nationale de France, αρ. 116, <http://medaillesetantiques.bnf.fr/>)

4) Ανάπτυγμα παράστασης σε ερυθρόμορφη πελίκη ~440 π.Χ., στην οποία απεικονίζεται ο Οδυσσέας πλαισιωμένος από τη σκιά του νεκρού Ελπήνορα και από τον Ερμή. Το έργο αποδίδεται στον καλούμενο «ζωγράφου του Λυκάονα» (Caskey, 1934, Πίν. XXVI).

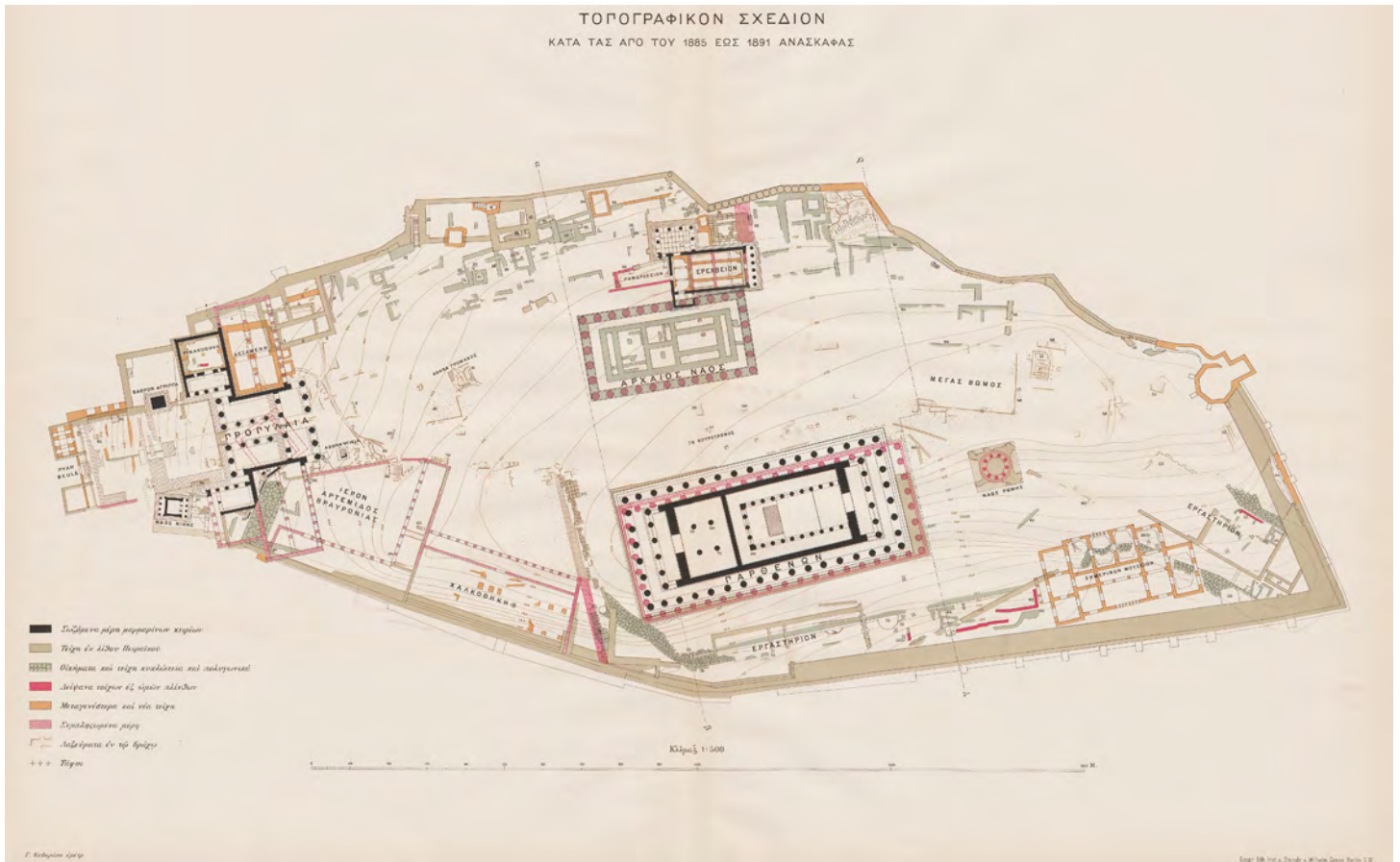

1) Χάρτης των Αθηνών με την πορεία του «εσωτερικού» υστερορωμαϊκού τείχους (μετά το 267 μ.Χ.), του οδικού δικτύου και των χρήσεων που τεκμηριώνονται από τις αρχαιολογικές έρευνες, (Χιώτη, 2018, Πίν. Χ5.Ε).

2) Υστερορωμαϊκές οχυρώσεις στη Νότια Κλιτύ της Ακρόπολης κατά τον 4^ο αι. μ.Χ. (Κορρές, 2014, 49 Εικ. Β2.9): 1-6: Το τείχος απαρτιζόμενο από τμήματα τοίχων της δυτικής πλευράς του Διονυσιακού θεάτρου, της νότιας και δυτικής πλευράς του Ηρωδείου και από αναχρησιμοποιημένους λίθους αρχαιότερων μνημείων, 7) Το κοίλον του θεάτρου με διατηρούμενο μικρό μέρος των εδωλίων, 8) Προσκήνιο-βήμα, 9) Περιτείχιση με ισχυρούς τοίχους, 10) Πυλώνες με βαριά θυρόφυλλα.

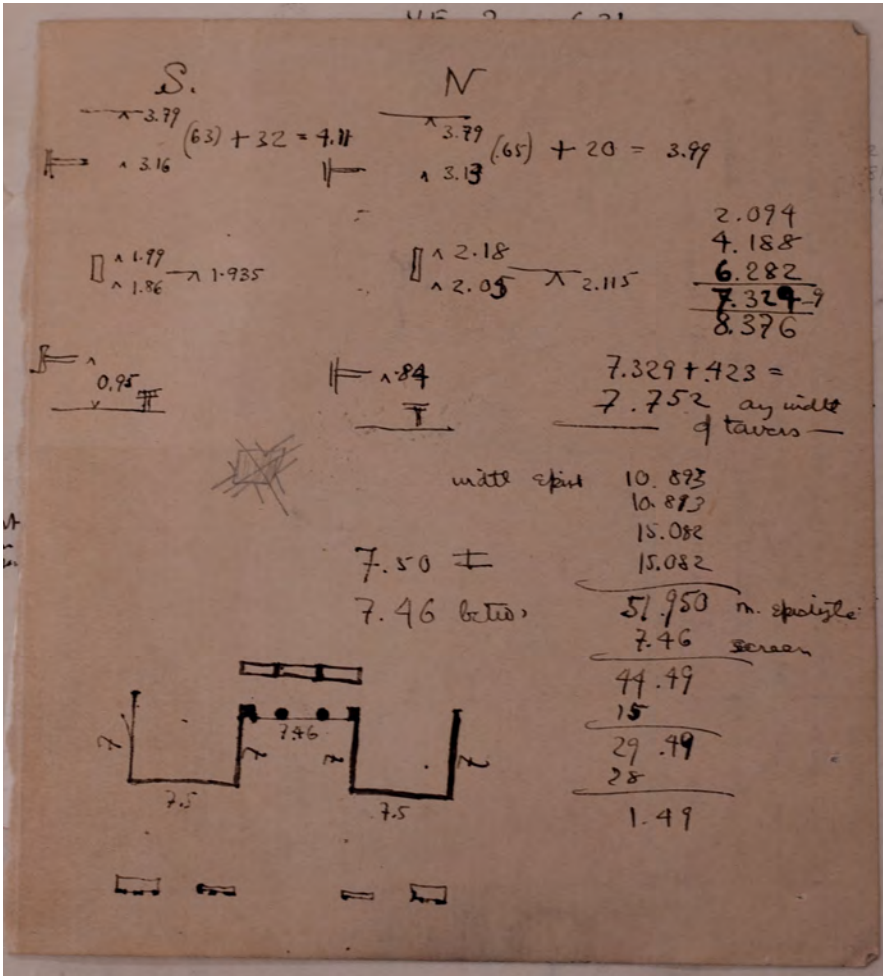
ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΣΧΕΔΙΟΝ
ΚΑΤΑ ΤΑΣ ΔΡΟ ΤΟΥ 1885 ΕΩΣ 1891 ΑΝΑΣΚΑΦΑΣ

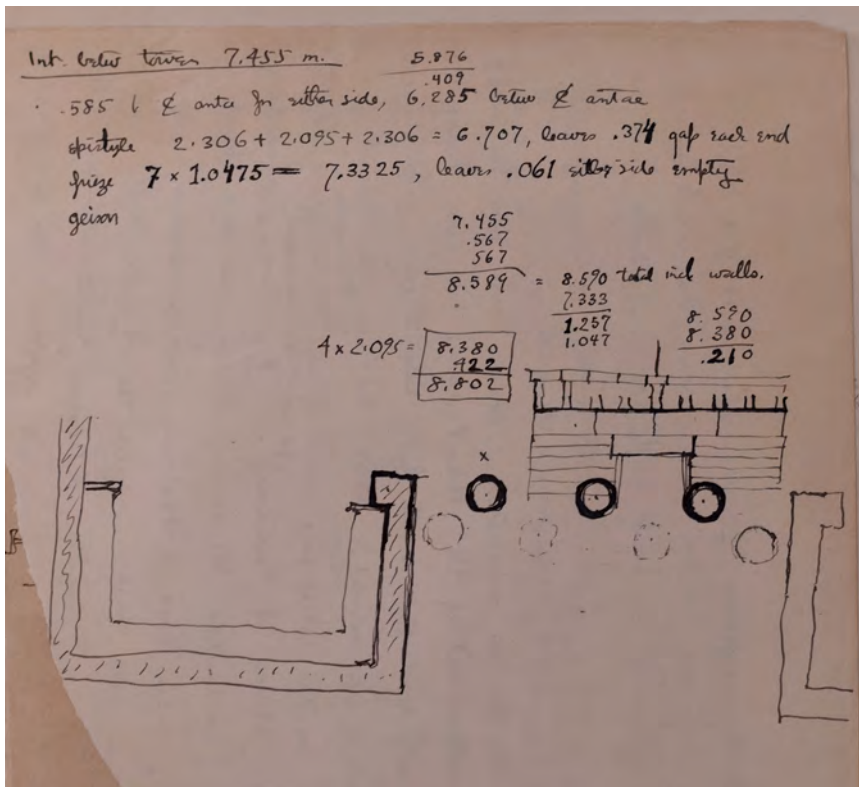
1) Γενικό τοπογραφικό σχέδιο της Ακρόπολης με τα μνημεία και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που έφερε στο φως η ανασκαφή των Καββαδία & Kawerau (1906, Πίν. Α'). Ο θυραίος τοίχος στην υστερορωμαϊκή πύλη σημειώνεται ως μεταγενέστερος των πύργων, όπως επίσης και η ανατολική όψη τους.

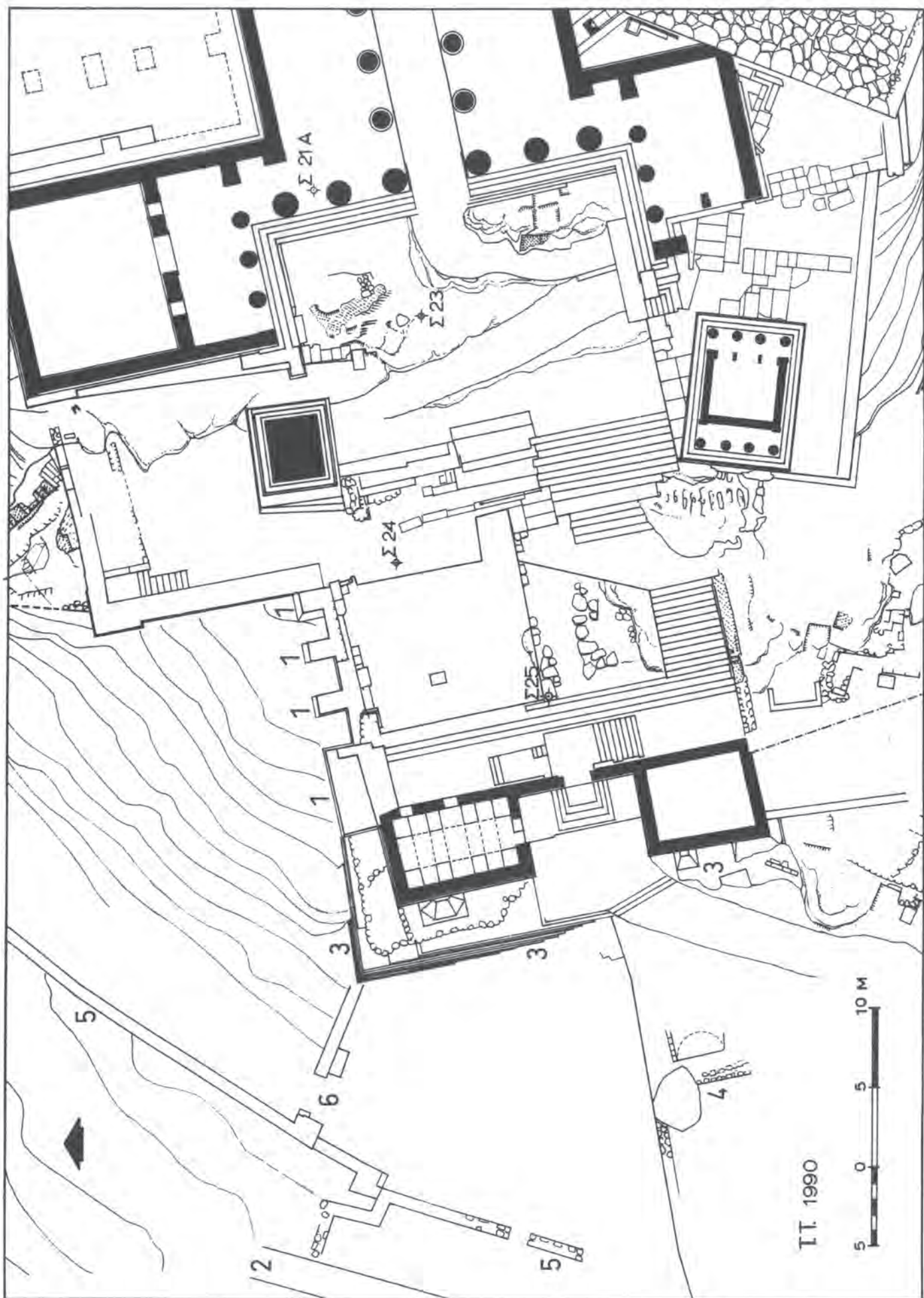
2) Κάτοψη της δυτικής πρόσβασης της Ακρόπολης και των Προπυλαίων, όπου δηλώνονται με διαφορετική διαγράμμιση οι ανατολικοί τοίχοι των πύργων και η μαρμαρίνη πρόσοψη της πύλης (Καββαδίας & Kawerau 1906, Πίν. Η').

1) Πρόχειρο σκαρίφημα του Dinsmoor και αριθμητικοί υπολογισμοί από τη διερεύνηση της πρωταρχικής μορφής του Δυτικού Πυλώνα με δίστυλη εν παραστάσι διακοσμητική πρόσταση αποτελούμενη από μέλη του μνημείου του Νικίου, (ASCSA Archives, William Bell Dinsmoor Papers, Series II: Manuscripts, Subseries II: The Propylaea, Box 23, Folder 23: The towers working Notes).

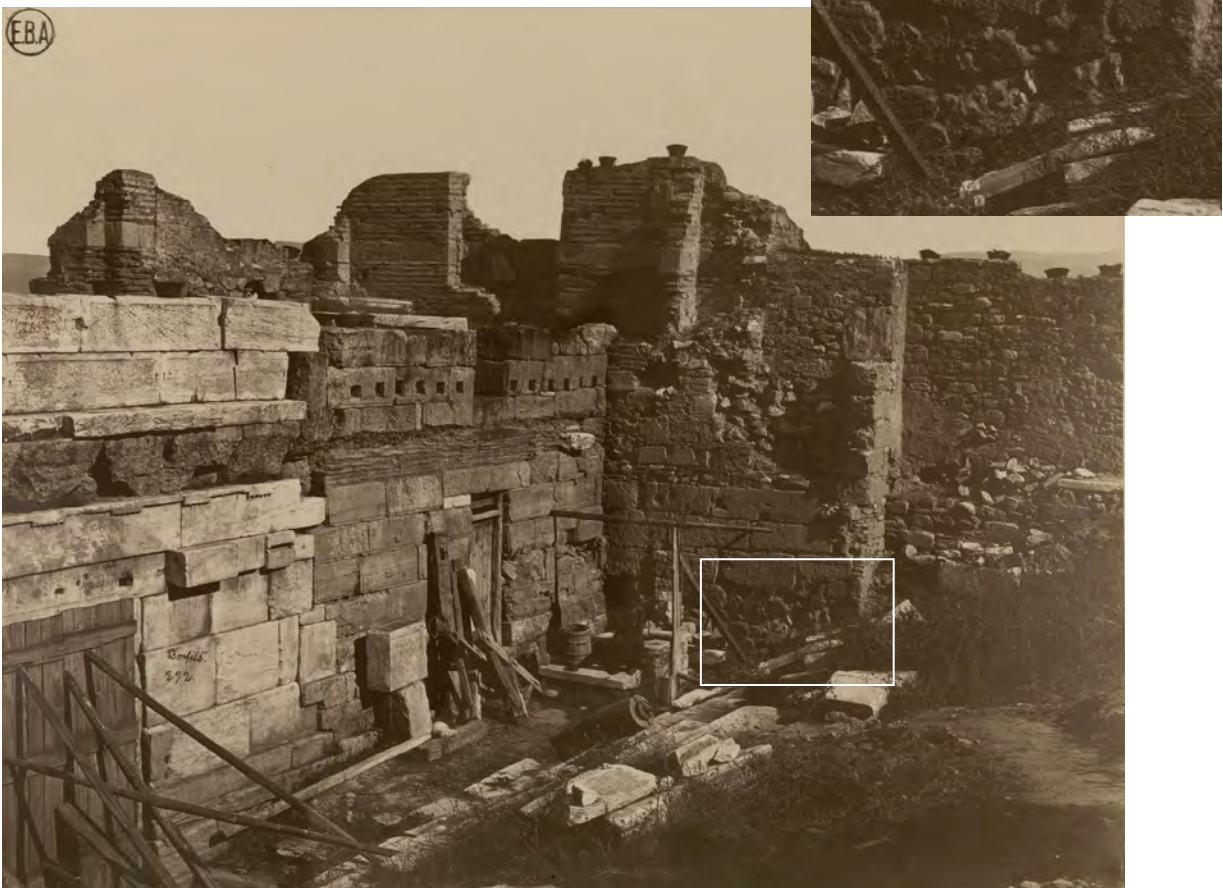
2) Πρόχειρα σκαρίφηματα του Dinsmoor και αριθμητικοί υπολογισμοί από τη διερεύνηση της πρωταρχικής μορφής του θυραίου τοίχου στον Δυτικό Πυλώνα και της διακοσμητικής -τρίστυλης ή τετράστυλης- διακοσμητικής πρόστοψης στο μεταπύργιο διάστημα, όλα από αρχιτεκτονικά μέλη του χορηγικού μνημείου, (ASCSA Archives, William Bell Dinsmoor Papers, Series II: Manuscripts, Subseries II: The Propylaea, Box 23, Folder 23: The towers working Notes).

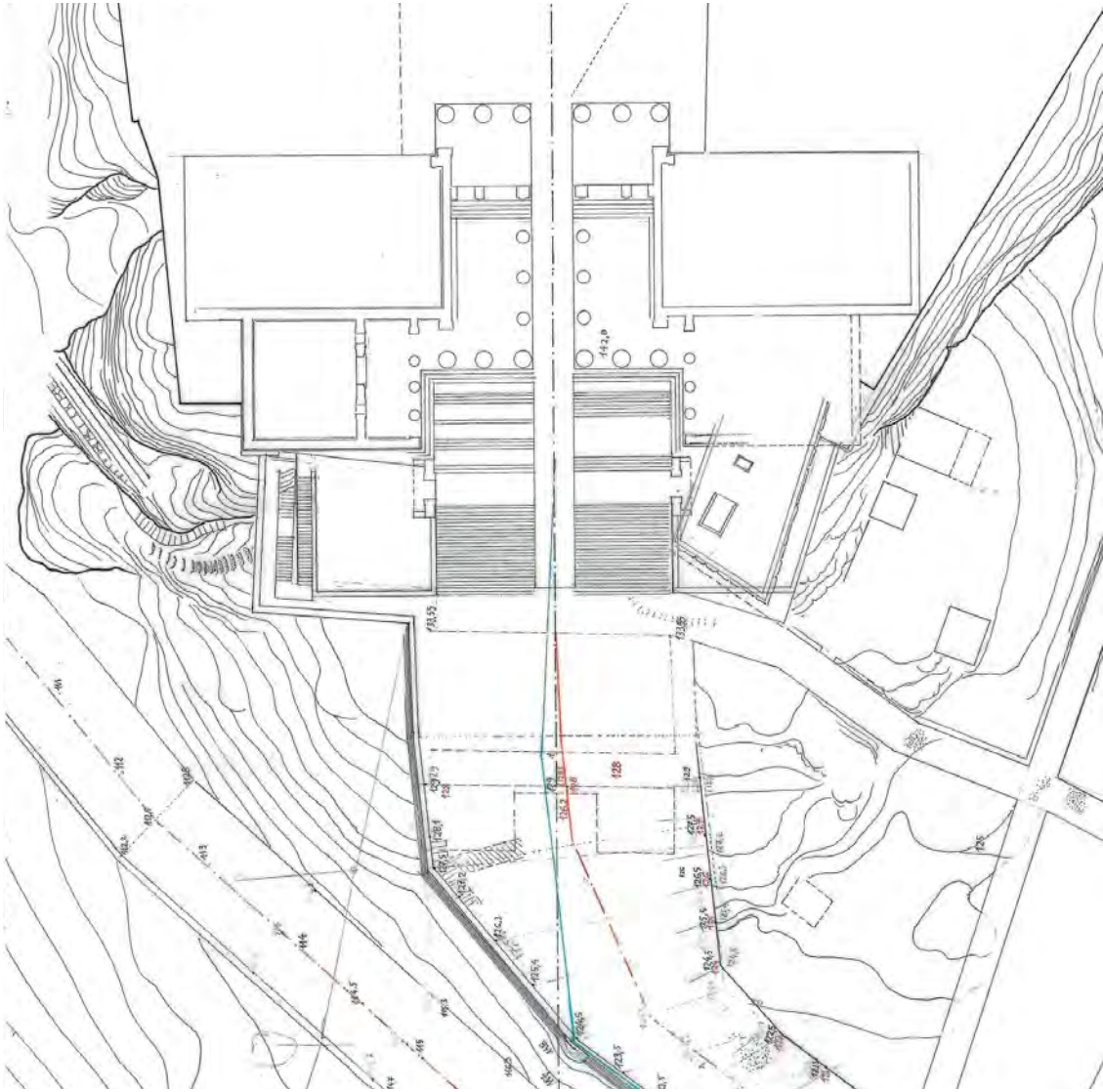
Κάτοψη της δυτικής πρόσβασης της Ακρόπολης, (Τανούλας, 1997, Σχ. 45).

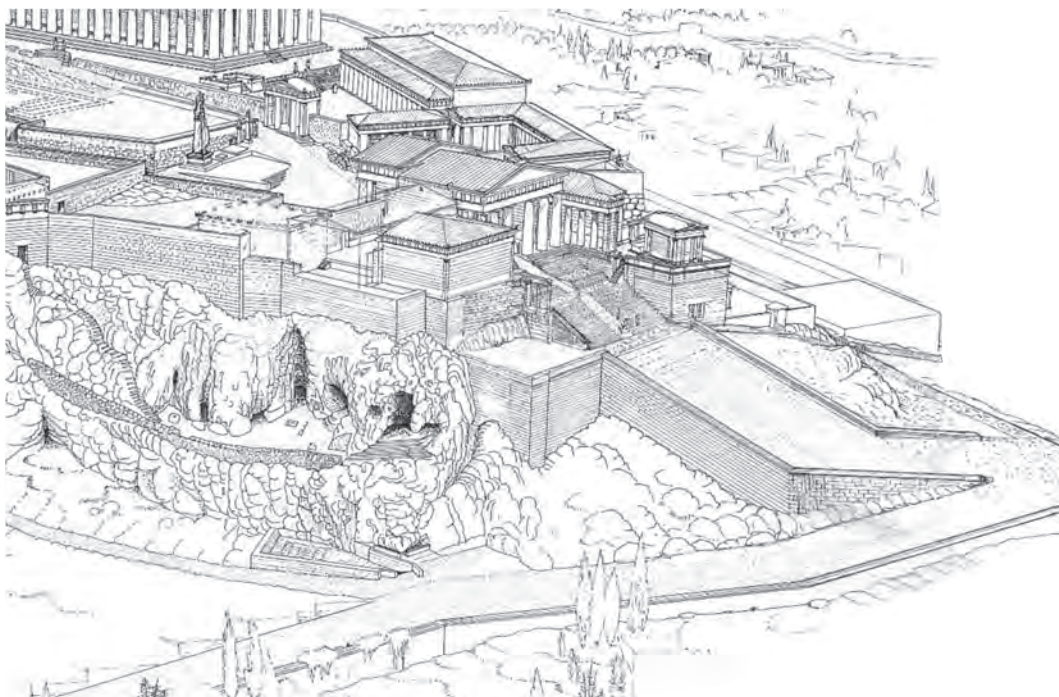
1) Η εσωτερική παρειά του τοίχου αντιστήριξης της αναβάθρας του 5^{ου} αι. π.Χ. Φωτογραφία από την ανασκαφή του Dinsmoor το 1928, (ASCSA Digital Archives, αρ. AK 0818, <https://ascsa.net/>).

2) Άποψη της ανατολικής όψης του θυραίου τοίχου και του βόρειου πύργου πριν από τις καθαυρέσεις των μεσαιωνικών καταλοίπων. Στη βάση του εγκάρσιου βραχίονα του τείχους διακρίνονται οι κεκλιμένες λιθόπλινθοι της αναβάθρας του 5^{ου} αι. π.Χ., (Bonfils ~1880, «Ancienne entrée de l'Acropole», Collections numérisées de la bibliothèque de l'INHA, αρ. PH 6501, <https://bibliotheque-numerique.inha.fr/>).

1, 2) Γραφική αποκατάσταση σε κάτοψη και προοπτικό σχέδιο της αναβάθρας ανόδου προς τα Προπύλαια κατά την κλασική εποχή. Από το ύψος της υστερορωμαϊκής πύλης και προς τα κατάντη η πορεία της κάμπτεται με ταυτόχρονη μείωση του πλάτους, προκειμένου να συναντήσει στα δυτικά την ανιούσα οδό των Παναθηναίων, (Κορρές 2021, 58 Εικ. 63, 8 Εικ. 4).

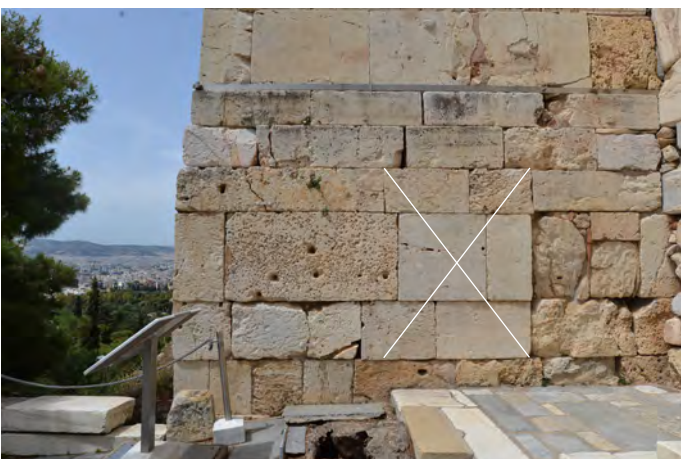
1, 2) Λαξευμένες επιφάνειες στον βράχο της Ακρόπολης: Η στενή ζώνη παράλληλα στην αναστηλωμένη μαρμάρινη κλίμακα, όπου παρατηρείται και αλλαγή της κλίσης, σχετίζεται με την έδραση των λιθόπλινθων ενός τοίχου της ύστερης αρχαιότητας, ο οποίος ενδεχομένως αποτελεί μέρος ενός τείχους προγενέστερου αυτού στον Νότιο Πυλώνα. Το υπόλοιπο της κεκλιμένης επιφάνειας λαξεύτηκε κατά την κατασκευή της αρχαϊκής αναβάθρας.

3) Το εσωτερικό της υστερορωμαϊκής πύλης από τα ανατολικά.

4) Το εσωτερικό της υστερορωμαϊκής πύλης από τα βορειοανατολικά. Στα αριστερά διακρίνεται επίσης ο τοίχος αντιστήριξης της αρχαϊκής αναβάθρας.

5) Νότια όψη του βάθρου έδρασης του βόρειου πύργου, όπου παρατηρούνται ορθογωνικές οπές, οι οποίες ενδεχομένως σχετίζονται με τη στερέωση ορθομαρμάρωσης. Με «X» επισημαίνονται οι νέοι πωρόλιθοι που χρησιμοποιήθηκαν για την αποκατάσταση του πύργου, κλείνοντας το εκδοτήριο εισιτηρίων που λειτουργούσε εκεί από τη δεκαετία του 1950.

6) Βόρεια όψη του βάθρου έδρασης του νότιου πύργου. Καθώς οι μεταγενέστερες παρεμβάσεις είναι μικρότερης έκτασης, είναι σαφέστερος ο τρόπος κατανομής των ορθογωνικών οπών στα μέτωπα των λίθων.

1) Άποψη της υστερορωμαϊκής πύλης από τα νοτιοδυτικά κατά τις εργασίες σταδιακής αποξήλωσης του οθωμανικού μανδύα της οχύρωσης ~1888, (Κουτσαδέλης, 2020, 105 Πίν. 45). Ο όροφος του βόρειου πύργου έχει καθαιρεθεί, όπως επίσης και οι οπτοπλινθοδομές πάνω από τη στρώση έως και πάνω από τη στρώση B5, με αποτέλεσμα να είναι πλέον εκτεθειμένοι οι θόλοι και τα τόξα στέγασης του ισόγειου θαλάμου. Στον νότιο πύργο διακρίνονται τέσσερις στρώσεις λιθόπλινθων δομημένες κατά το ισόδομο σύστημα.

2) Το εσωτερικό της υστερορωμαϊκής πύλης και των πύργων από τα ανατολικά ~1888, (Κουτσαδέλης, 2020, 105 Πίν. 45). Στον βόρειο πύργο έχει ξεκινήσει η κατεδάφιση του ορόφου από οπτοπλινθοδομή. Στον νότιο πύργο φαίνεται ότι οι εργασίες καθαίρεσης του οθωμανικού μανδύα προκαλούν μετακινήσεις των λιθόπλινθων της δυτικής όψης. Η νοτιοανατολική γωνία του πύργου φαίνεται πως είχε καταστραφεί αιώνες νωρίτερα, όπως επίσης και το ήμισυ του νότιου τοίχου, την ετοιμορροπία του οποίου απέτρεψε κατά τα φαινόμενα η οικοδόμηση του μεσαιωνικού τείχους μεταξύ πύργου Νίκης και Δυτικού Πυλώνα.

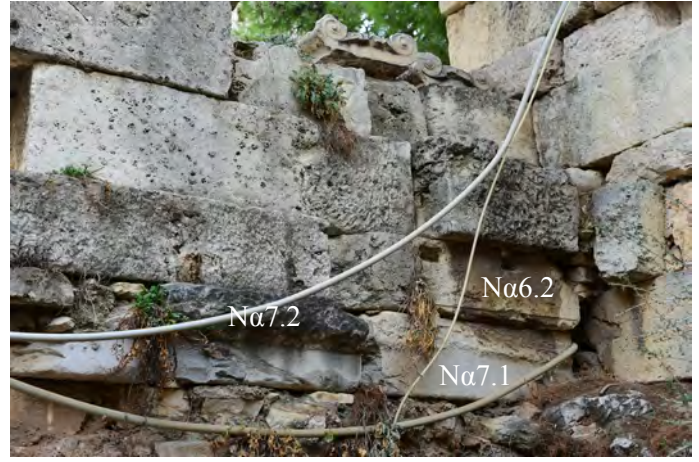
1) Η εξωτερική όψη της υστερορρωμαϊκής πύλης δύο δεκαετίες μετά τις ανασκαφές του Beulé, (Stillman, 1870, Πίν. 1).

2) Η υστερορρωμαϊκή πύλη μαζί με το μεταπύργιο διάστημα. Στον βόρειο πύργο η άνω απόληξη των τοίχων είναι από οπτοπλινθοδομή, ενώ στον νότιο είναι σαφές ότι υπάρχει στο μεγαλύτερο μήκος του βόρειου τοίχου μόνο μία στρώση πάνω από τους ορθοστάτες. Στα δεξιά διακρίνεται ο οθωμανικός μανδύας της οχύρωσης, ο οποίος αποκρύπτει ακόμη τη δυτική όψη σε όλο το ύψος της. Φωτογραφία χωρίς τίτλο και άγνωστου δημιουργού, ίσως του Stillman για λογαριασμό του Michaelis, περί το 1870, (Musée de l' Institut d' Archaeologie classique de Strasbourg, αρ. Gl.I.A.b.155, <http://docnum.u-strasbg.fr/cdm/ref/collection/coll4/id/685>).

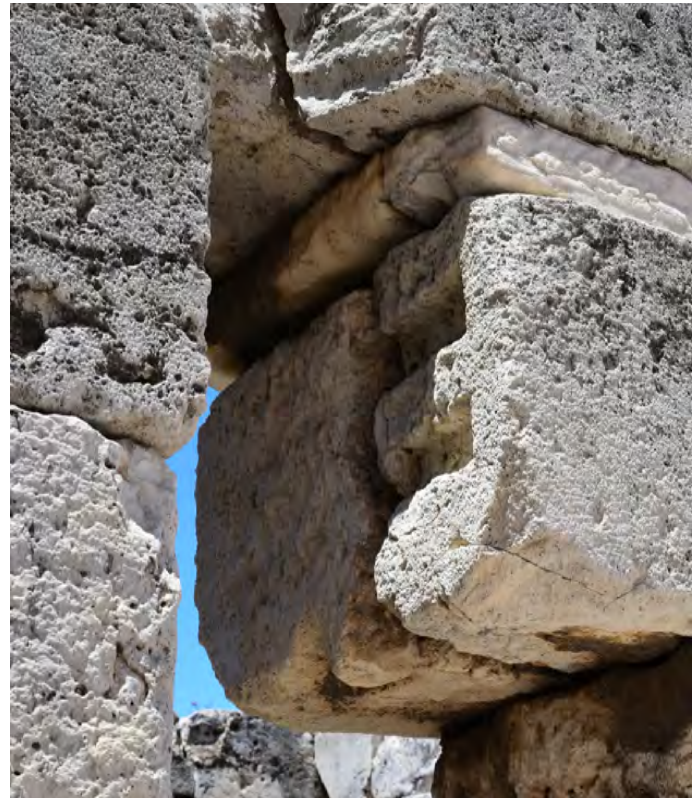
1) Νότιος πύργος, θεμελίωση του ανατολικού τοίχου σε ισχυρό λιθόδεμα. Στα δεξιά κάτω διακρίνεται ο σχιστόλιθος του φυσικού εδάφους.

2) Κυανά μάρμαρα Υμηττού στην πρώτη στρώση του ανατολικού τοίχου στον νότιο πύργο. Στα ορατά τους μέτωπα παρατηρείται μια οριζόντια άνω ζώνη προεξέχοντος απέργου.

3) Το μάρμαρο Na7.7, μέρος αφιερώματος της φυλής των Ιππέων, με εγχάρακτο στεφάνι ελιάς.

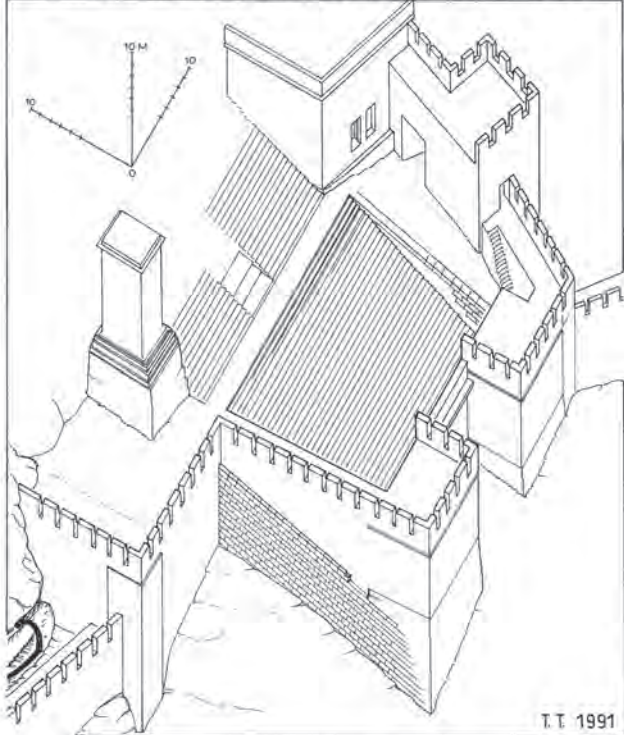

4) Ο αρμός ώσεως του λίθου Na2.3 από τον θυραίο τοίχο του χορηγικού μνημείου. Το ζεύγος ορθογώνιων λαξευμάτων αναγνωρίζεται ως μεταγενέστερο, σχετιζόμενο με τη θύρα εισόδου στον πύργο.

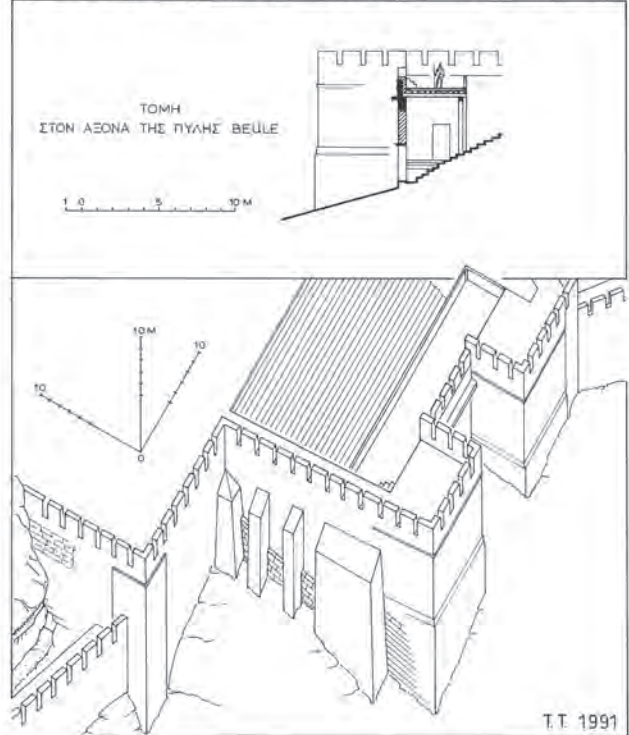

5) Ζεύγος παρόμοιων ορθογωνικών λαξευμάτων σε κατακείμενο λίθο εντός του νότιου πύργου, επίσης προερχόμενου από τον θυραίο τοίχο του χορηγικού μνημείου.

Η ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΒΑΣΗΣ ΠΕΡΙ ΤΟ 300 Μ.Χ.

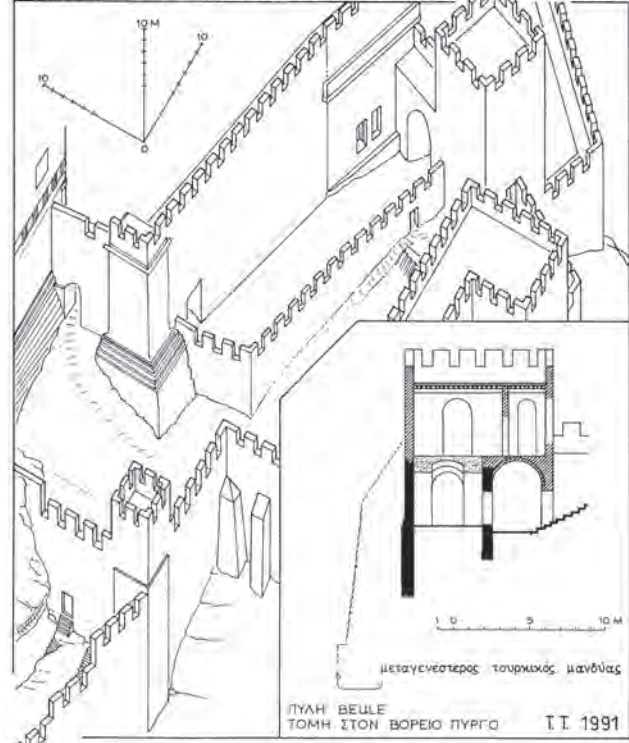
Η ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΒΑΣΗΣ ΠΕΡΙ ΤΟ 700 Μ.Χ.

Η ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΒΑΣΗΣ ΠΕΡΙ ΤΟ 1204 Μ.Χ.

Η ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΒΑΣΗΣ ΠΕΡΙ ΤΟ 1400 Μ.Χ.

Οι διαδοχικές οικοδομικές φάσεις της υστερορωμαϊκής πόλης και των πύργων σύμφωνα με τα συμπεράσματα των ερευνών του Τανούλα (1997, Σχ. 49, 51, 56, 61).

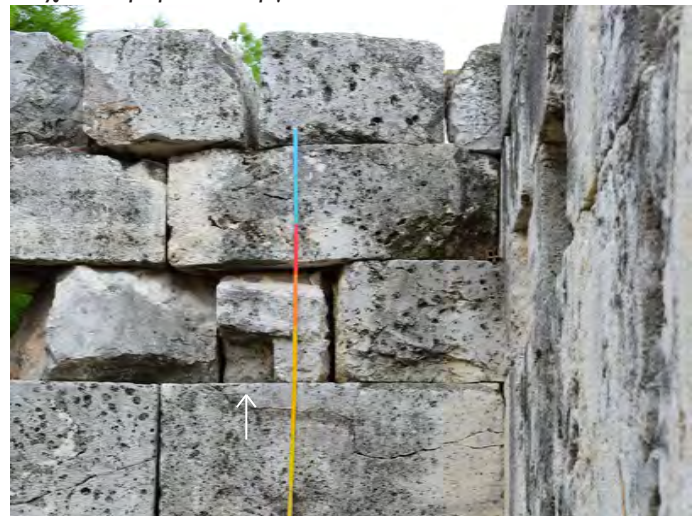
1) Ζεύγος δοκοθηκών στον Βδ5.4, κλεισμένων με λιθοδομή και κονίαμα.

2) Δοκοθήκη ανοιγμένη σε λιθόπλινθο στον ανατολικό τοίχο του βόρειου πύργου.

3) Δοκοθήκη ανοιγμένη στο εσωτερικό πρόσωπο του Νδ1.2, ο οποίος βρίσκεται παρατοποθετημένος στη θέση αυτή μετά την αποκατάσταση του νότιου πύργου το 1888.

4) Δοκοθήκη στο εσωτερικό πρόσωπο του τεμαχισμένου και παρατοποθετημένου λίθου Νν3.6.

5) Αποτύπωμα της κλίμακας στα ανατολικά της πύλης, η οποία καθαιρέθηκε στις εργασίες αναδιαμόρφωσης της δυτικής πρόσβασης στην Ακρόπολη το 1935.

6) Ίχνη τριών βαθμίδων στο πρόσωπο του Νβ9.1 που εντάσσονταν σε κλίμακα, η οποία καταλάμβανε όλο το πλάτος του μεταπύργου διαστήματος και οδηγούσε σε ένα σχετικά στενό πλατύσκαλο μπροστά από την πύλη.

1) Πλευρική όψη του Θ10.3, η οποία φέρει επιγραφή.

2) Εσωτερική παρειά του Θ7.4, στην οποία διακρίνονται δεξιά και αριστερά τα κατάλοιπα των κυματίων της βάσης και της στέγης που απολαξεύτηκαν κατά την αναχρησιμοποίηση του μαρμάρου στην πύλη.

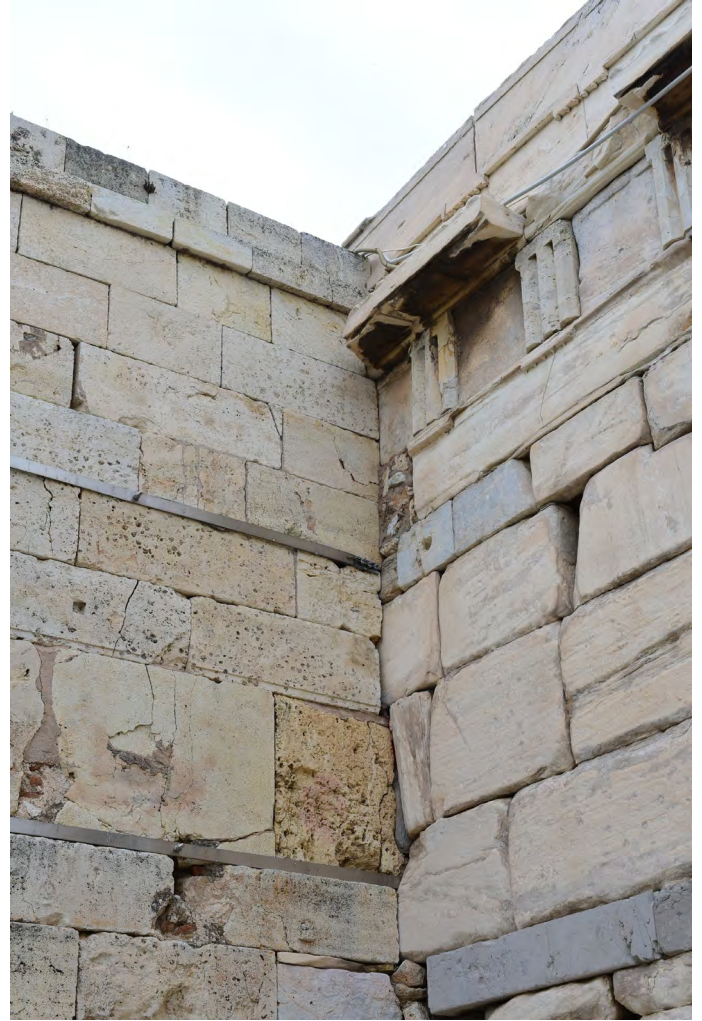
3) Εσωτερική όψη του ανωφλίου της πύλης, αρχικά η άνω έδρα ενός μέλους με διαδοχικές αναχρησιμοποιήσεις, όπως μαρτυρείται από τις διαφορετικές εντορμίες για γόμφους και λύκους ανύψωσης.

4) Το μάρμαρο Θ6.6 με υποτομή στις δύο πλευρές του, οι οποίες επιτρέπουν την αναγνώρισή του ως μέρος ενός περίοπτου βαθμιδωτού βάθρου.

5) Το μάρμαρο Θ6.3, φέρει αναθηματική επιγραφή στη νότια πλευρά του και είναι τοποθετημένο ανάποδα στον θυραίο τοίχο.

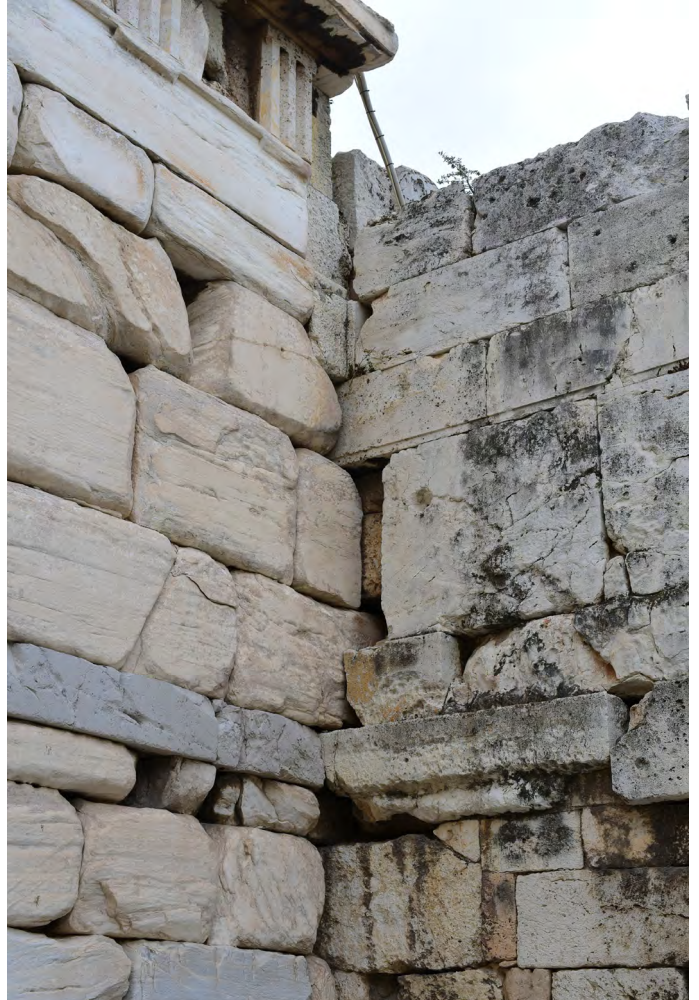
1) Πάνω αριστερά: Η συμβολή των χαμηλότερων στρώσεων του θυραίου τοίχου με τον νότιο τοίχο του βόρειου πύργου.

2) Πάνω δεξιά: Η συμβολή των ανώτερων στρώσεων του θυραίου τοίχου με τον νότιο τοίχο του βόρειου πύργου.

3) Κάτω αριστερά: Η μετάβαση από τις μαρμάρινες στρώσεις του θυραίου τοίχου στις πόρινες του ανατολικού τοίχου στον βόρειο πύργο.

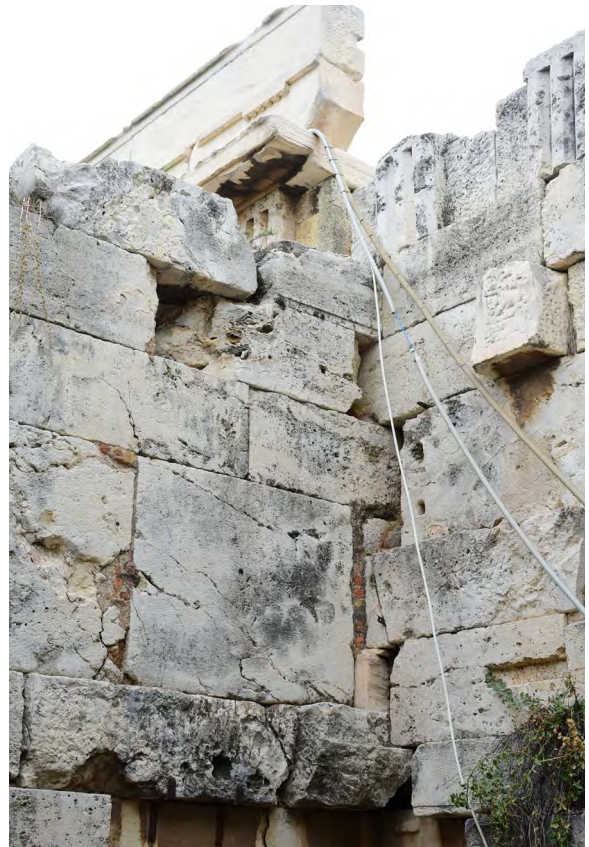
1) Η συμβολή των χαμηλότερων στρώσεων του θυραίου τοίχου με τον βόρειο τοίχο του νότιου πύργου.

2) Η συμβολή των ανώτερων στρώσεων του θυραίου τοίχου με τον βόρειο τοίχο του νότιου πύργου.

3) Η μετάβαση από τις μαρμάρινες στρώσεις του θυραίου τοίχου στις πώρινες του ανατολικού τοίχου στον νότιο πύργο.

4) Η συμβολή του ανατολικού τοίχου με τον βόρειο στο εσωτερικό του νότιου πύργου.

1) Άποψη της «Αυλής των φυλάκων» από τα ανατολικά. Στη βάση του πύργου της Νίκης διακρίνεται η νότια πύλη της Ακρόπολης, ενώ ο παρακείμενος τοίχος από λευκά και κυανά μάρμαρα έχει αναγνωρισθεί ως κατάλοιπο πύργου της υστερορρωμαϊκής οχύρωσης του Νότιου Πυλώνα. (Winstrup, 1850, Danmarks Kunstbibliotek, αρ. ark_5861, <http://kunstbib.dk/en/collections/architectural-drawings/samlingen/>).

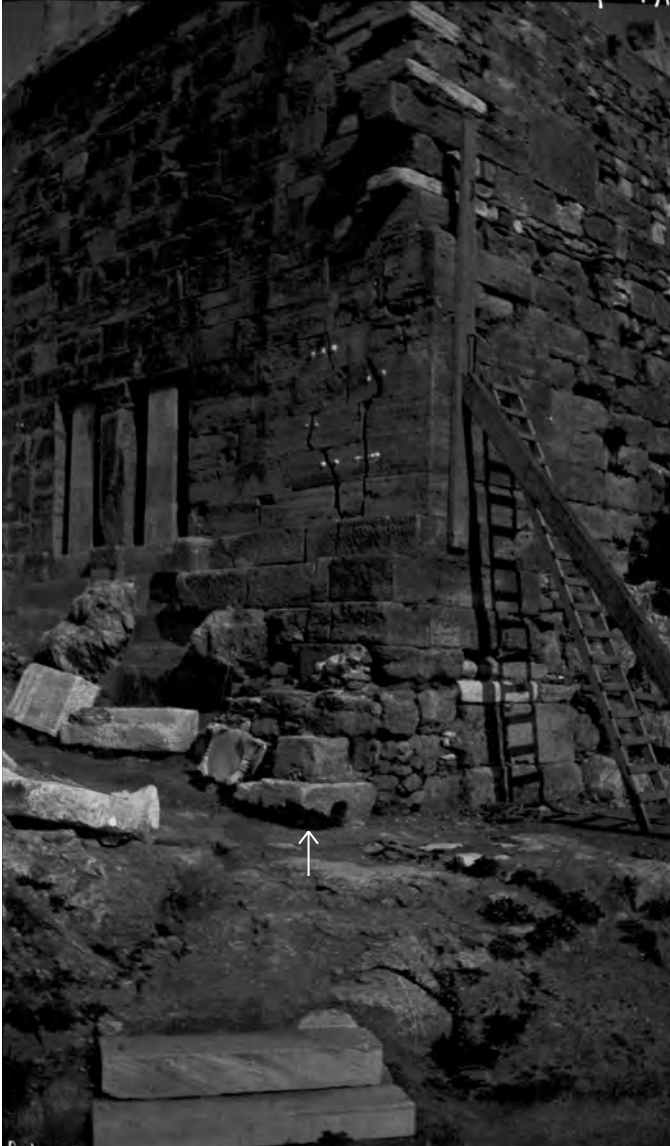
2) Άποψη της νότιας πύλης κάτω από τον πύργο της Νίκης από το εσωτερικό της Ακρόπολης. Το επιστύλιο στο ύψος της γένεσης του τόξου προέρχεται από το μνημείο του Νικίου, αρ. NK4956. (Stilling, 1859, Danmarks Kunstbibliotek, αρ. ark_17733a, <http://kunstbib.dk/en/collections/architectural-drawings/samlingen/>).

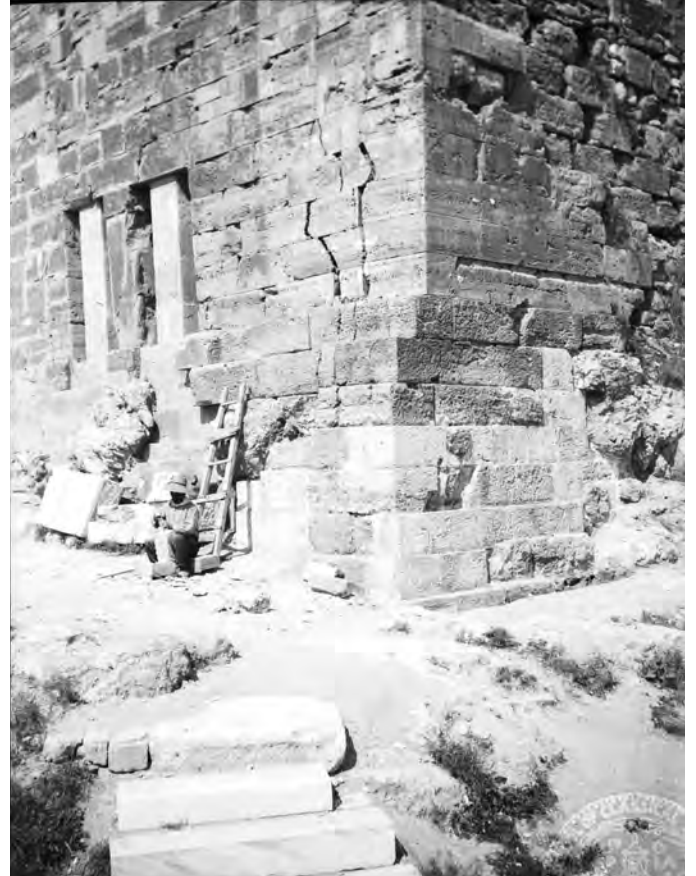
1) Άποψη του πύργου του ναού της Αθηνάς Νίκης από τα βορειοανατολικά. Στα δεξιά της εικόνας, ανάμεσα σε άλλα αρχιτεκτονικά μέλη διακρίνεται τοποθετημένο ανάποδα ένα από τα τρίγλυφα από το μνημείο του Νικίου, (Stillman, 1870, Πίν. 7).

2) Άποψη του πύργου του ναού της Αθηνάς Νίκης από τα βόρεια και του εσωτερικού της νότιας πύλης. Στον αριστερό παραστάτη της πύλης διακρίνεται το επιστύλιο NK4956, ενώ και τα δύο υπερκείμενα μάρμαρα δύνανται να αναγνωριστούν ως οριζόντια γείσα από το μνημείο του Νικίου. (Bonfils ~1880, «Temple de la Victoire, extrémité», Collections numérisées de la bibliothèque de l'INHA, αρ. PH 6503, <https://bibliotheque-numerique.inha.fr/>).

1) Άποψη της νοτιοδυτικής γωνίας του πύργου του ναού της Αθηνάς Νίκης. Διακρίνονται καθ' ύψος προεξέχοντες λίθοι και μάρμαρα, κατάλοιπα της σύνδεσης με το τείχος του Νότιου Πυλώνα. Με βέλος επισημαίνεται το πλευρικό γείσο NK4962, διατηρημένο στη θέση του ως μέρος του κατωφλίου της νότιας πύλης, παρά την καθαίρεσή της δύο δεκαετίες νωρίτερα. Φωτογραφία του 1909, πριν από την έναρξη των εργασιών αποκατάστασης της γωνίας του πύργου, (ASCSA Digital Archives, αρ. AK 0332, <https://ascsa.net/>).

2) Η νοτιοδυτική γωνία του πύργου του ναού της Αθηνάς Νίκης μετά το πέρας των εργασιών αποκατάστασης το 1909. Όσα ίχνη είχαν απομείνει από τη νότια πύλη απομακρύνθηκαν και αντικαταστάθηκαν από νέες πόρινες λιθόπλινθους. (ASCSA Digital Archives, αρ. AK 0323, <https://ascsa.net/>).

3) Το πλευρικό γείσο NK4950. Στην κάτω έδρα του παρατηρείται βαρύτατη φθορά από κυκλοφορία πλήθους, ενώ στη μία σωζόμενη πρόμοχθο έχει ανοιχθεί εντορμία για υποδοχή στροφέα, επίσης με έντονα ίχνη χρήσης.

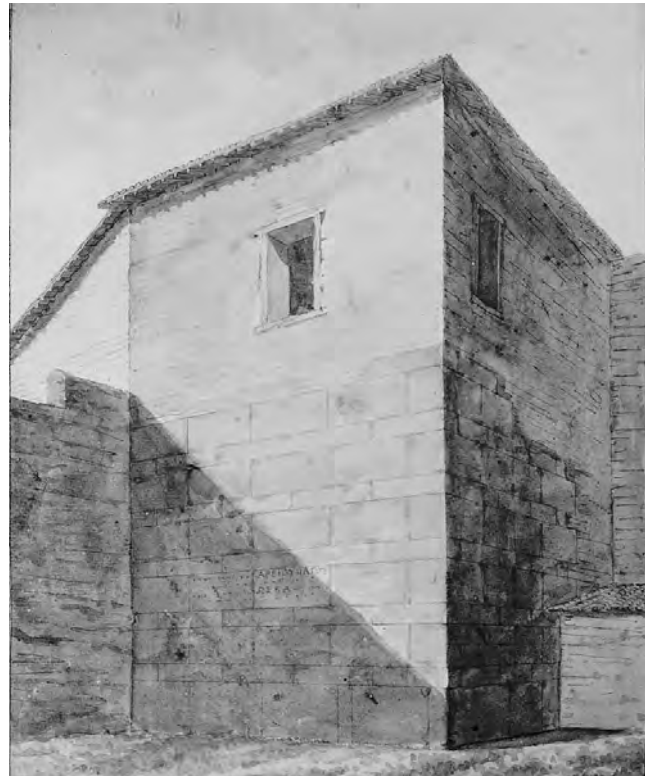
1, 2) Λιθόπλινθος από υμήττειο μάρμαρο εντοιχισμένη στην βορειοδυτική γωνία του καθολικού της μονής του Τάγματος των Ιεροσολύμων στην Πλάκα. Οι δύο εντορμίες για λύκο σε παράθεση, η αλληλεπικάλυψη οριζόντιων συνδέσμων σχήματος Π και διπλού Τ μαζί με τη σήμανση με γράμματα στην άνω έδρα του λίθου, αποδεικνύουν ότι πρόκειται για αρχιτεκτονικό μέλος από ένα άγνωστο «περιπλανώμενο» κτήριο της Αθήνας. Ανάμεσα στα γράμματα που χρησιμοποιήθηκαν για τη σήμανση του μαρμάρου σημειώνεται και το «h», δηλωτικό πιθανότατα της στρώσης.

3, 4) Λιθόπλινθος από άγνωστο «περιπλανώμενο» κτήριο, εντοιχισμένη σε γ' χρήση στον ναό της Παναγίας Γοργοεπήκουσος δίπλα στη Μητρόπολη των Αθηνών, στο μέτωπο της οποίας σημειώνεται ένα «h», δηλωτικό της στρώσης προέλευσης του λίθου στο κτήριο «δότη».

1) Ο πύργος W6 της υστερορρωμαϊκής οχύρωσης στη στοά του Αττάλου, (Dodwell, 1819, *A Classical and Topographical Tour through Greece*, vol. 1, London, 317).

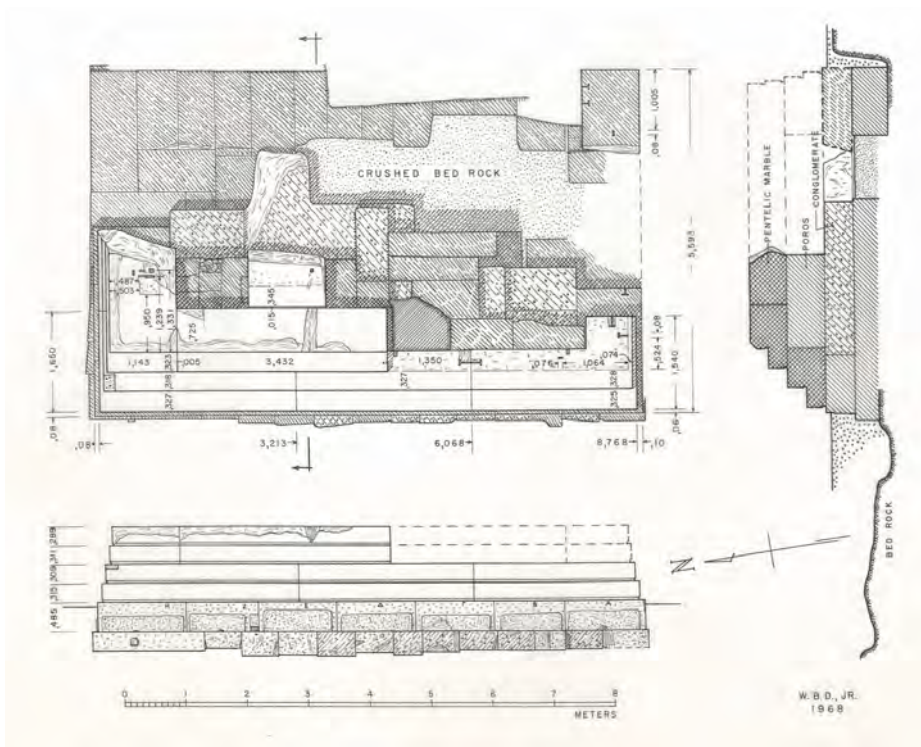
2, 3) Δύο σχέδια του πύργου W6 του έτους 1785, άγνωστου δημιουργού. Φυλάσσονται στη Γενάδειο Βιβλιοθήκη, (ASCSA Digital Archives, αρ. 1997.12.0409 [XXXVI-19] και 1997.12.0410 [XXXVI-20], <https://ascsa.net/>). Οι τοίχοι έχουν οικοδομηθεί με κυανά μάρμαρα σε ψευδοισόδομο σύστημα και προέρχονται όλα από ένα μνημειακό βάθρο για τέθριππο, το οποίο έστεκε μπροστά από τη στοά του Αττάλου.

4) Φωτογραφία του πύργου W6 του έτους 1894, λίγα χρόνια πριν από την κατεδάφισή του, (Travlos, 1988, Πίν. 11: α). Πέρα από την ανωδομή, με μαρμάρινες λιθόπλινθους από το μνημειακό βάθρο για τέθριππο, διακρίνεται το πόδιο έδρασης του πύργου, οικοδομημένο με επάλληλους δόμους ορθοστατών και με την παρεμβολή χαμηλών ζωνών μαρμάρου.

1) Ο βωμός του Διός Αγοραίου, άποψη των καταλοίπων από τα νοτιοδυτικά στη διάρκεια της ανασκαφής του 1951, (ASCSA Digital Archives, αρ. 2012.53.0118 [XLVII-39], <https://ascsa.net/>).

2) Αποτύπωση των καταλοίπων του βωμού. Οι παρόλιθοι της ευθυντηρίας έχουν λάβει σήμανση αλφαβητικής ακολουθίας με φορά από τον νότο προς τον βορρά. (Dinsmoor Jr., 1968, ASCSA Digital Archives, αρ. PD 1781, <https://ascsa.net/>).

3) Μεταγραφή των γραμμάτων που εντοπίστηκαν στους παρόλιθους της ευθυντηρίας και στα μάρμαρα των βαθμίδων του βωμού, (Besì, 1968, ASCSA Digital Archives, αρ. DA 4498, <https://ascsa.net/>).

4) Το ζεύγος γραμμάτων «ΓΠ» σε ταινία επαφής ενός από τα in situ σωζόμενα μάρμαρα του βωμού, που ίσως δύναται να αναγνωστεί ορθότερα ως «η», (ASCSA Digital Archives, αρ. 1997.09.0134 [XLVII-98], <https://ascsa.net/>).

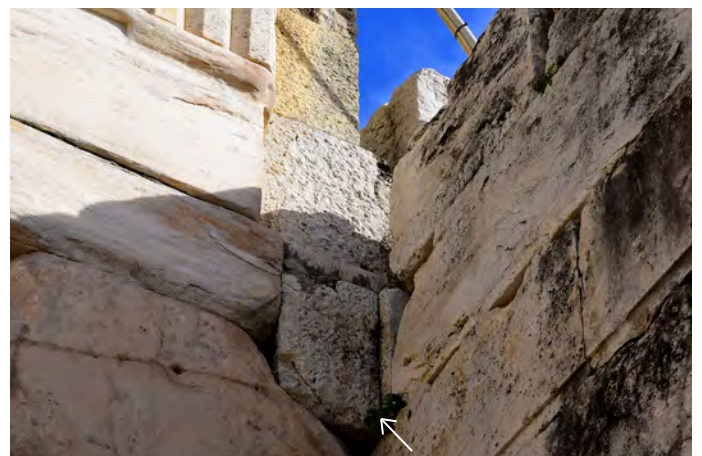
1) Νοτιοδυτική γωνία βόρειου πύργου, το μόνο σημείο όπου έγινε χρήση γωνιακών μελών, η οποία περιορίστηκε μόνο στις στρώσεις του ορθοστάτη, της στέγης και της αμέσως υπερκείμενης «Θ». Στη δεύτερη στρώση τοιχοβάτη και στους δόμους πάνω από τον «Θ» είναι τοποθετημένα αγελαία μέλη, τα οποία προβάλλουν με τους αρμούς ώσέως τους.

2) Οι παρατοποθετημένοι μετά τις επεμβάσεις του 1888 λίθοι Nδ1.3, Nδ3.3, οι οποίοι αναγνωρίζονται ως αρχικά τοποθετημένοι στις εξωτερικές γωνίες του νότιου πύργου, συμπέρασμα που προκύπτει από την επικοπή στο εσωτερικό τους πρόσωπο.

3) Απόπειρα μίμησης αναθύρωσης από το ρωμαϊκό συνεργείο ύστερα από τεμαχισμό του επιστυλίου Θ2.4.

4) Απολάξευση με βελόνι τμήματος του προσώπου του Na2.5, ώστε να έρθει περασιά με το μέτωπο του θυραίου τοίχου της υστερορρωμαϊκής πύλης.

1) Αθικτος σιδερένιος σύνδεσμος μορφής διπλού T μαζί με το μολύβι του μεταξύ των λίθων Nδ5.6 και Nν5.6. Ο αρμός έχει ανοίξει σε τέτοιο βαθμό λόγω καθίζησης του πύργου, που ο σύνδεσμος έχει ξεκολλήσει από τον Nδ5.6, σπάζοντας την εντορμία.

2) Σιδερένιος σύνδεσμος μορφής διπλού T μαζί με το μολύβι του στον ανοιγμένο αρμό μεταξύ των Nδ5.5 Nδ5.6.

3) Σιδερένιος σύνδεσμος μορφής διπλού T μαζί με το μολύβι του στον ανατολικό αρμό ώσεως του Nβ2.2.

4) Κατάλοιπα σιδερένιου συνδέσμου μέσα σε εντορμία στη σημερινή κάτω παρειά του Nν3.5.

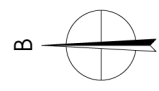
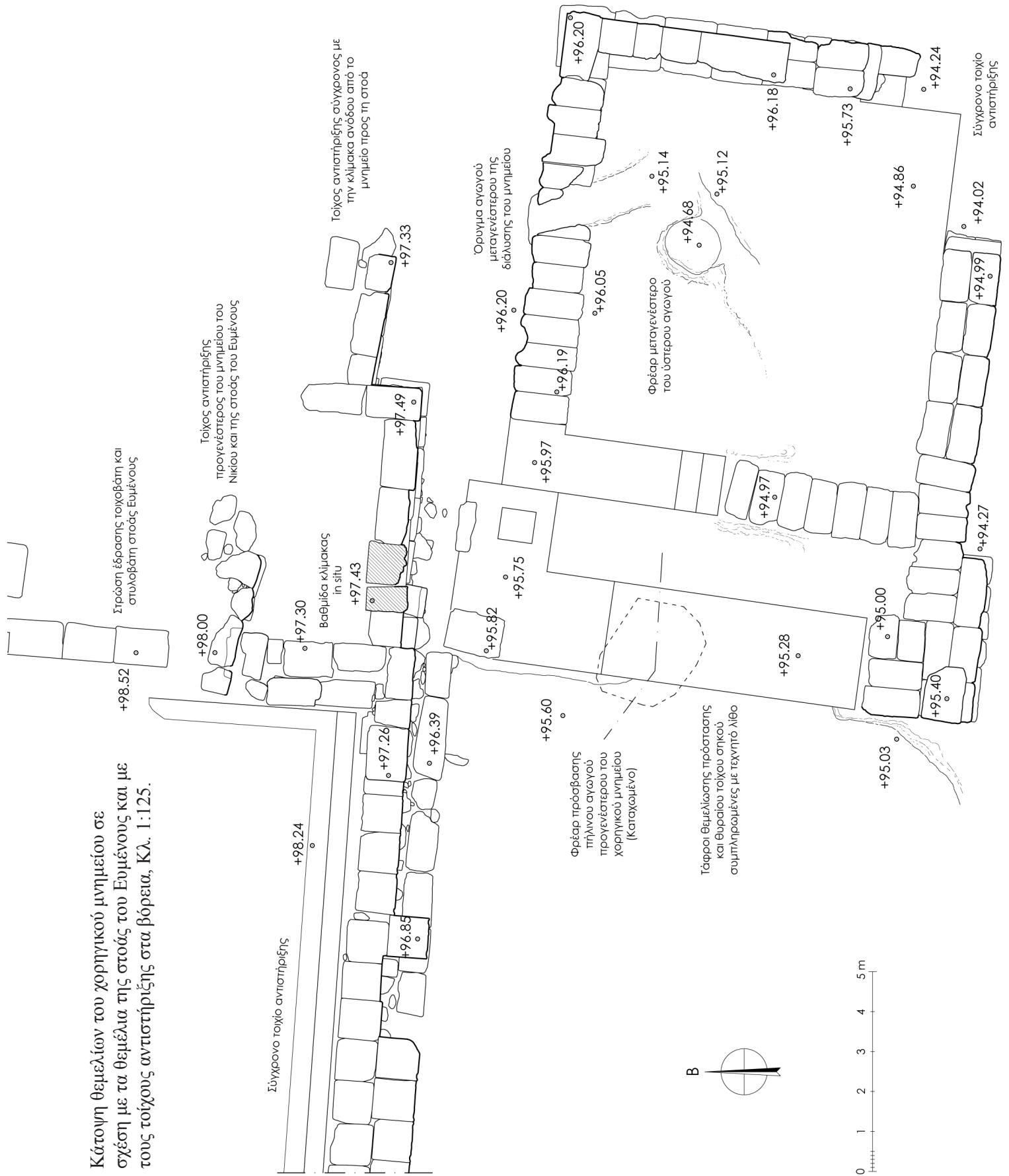
5) Κατάλοιπα σιδήρου μέσα σε εντορμία στο μαρμάρινο μέλος αντιθήματος Θ1.2.

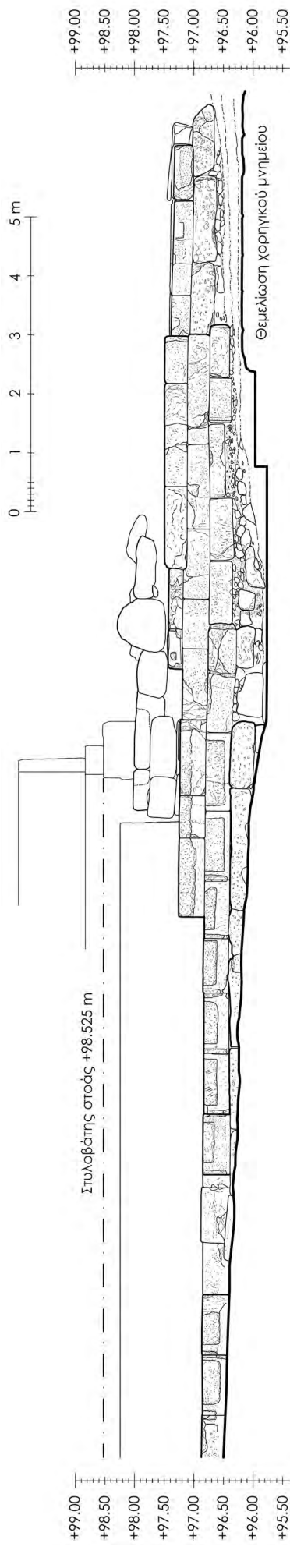

6) Απολαξευμένη εντορμία υποδοχής μεταλλικού συνδέσμου μορφής διπλού T μεταξύ των μαρμάρων Θ15.4, Θ15.5 στην υστερορωμαϊκή πύλη.

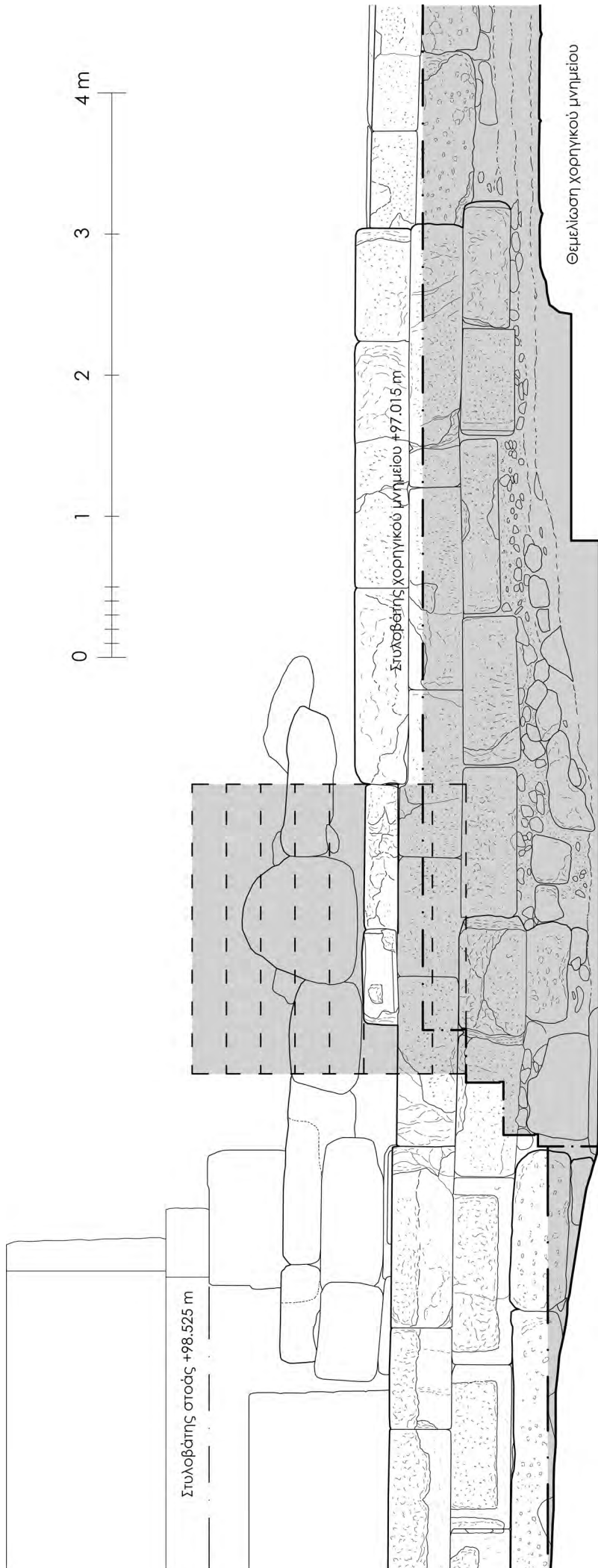
ΣΧΕΔΙΑ

Κάτοψη θεμελίων του χορηγικού μνημείου σε σχέση με τα θεμέλια της στοάς του Ευμένους και με τους τοίχους αντιστήριξης στα βόρεια, Κλ. 1:125.

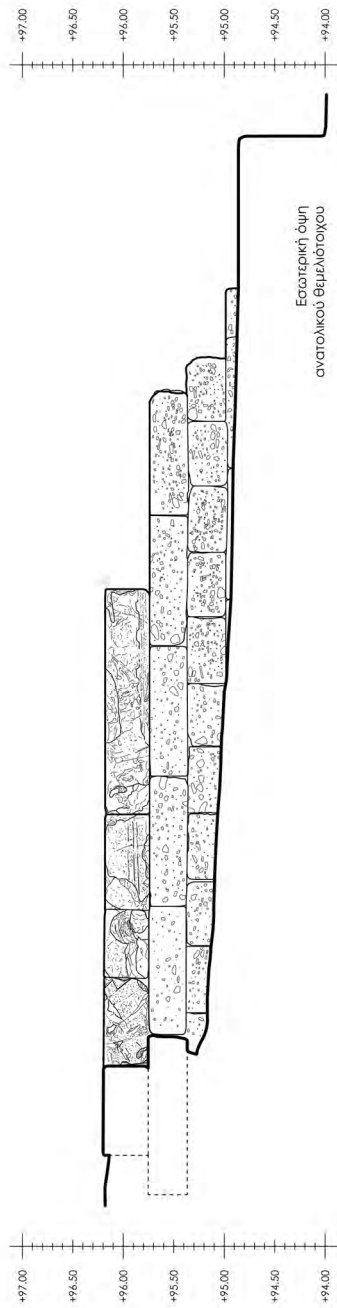
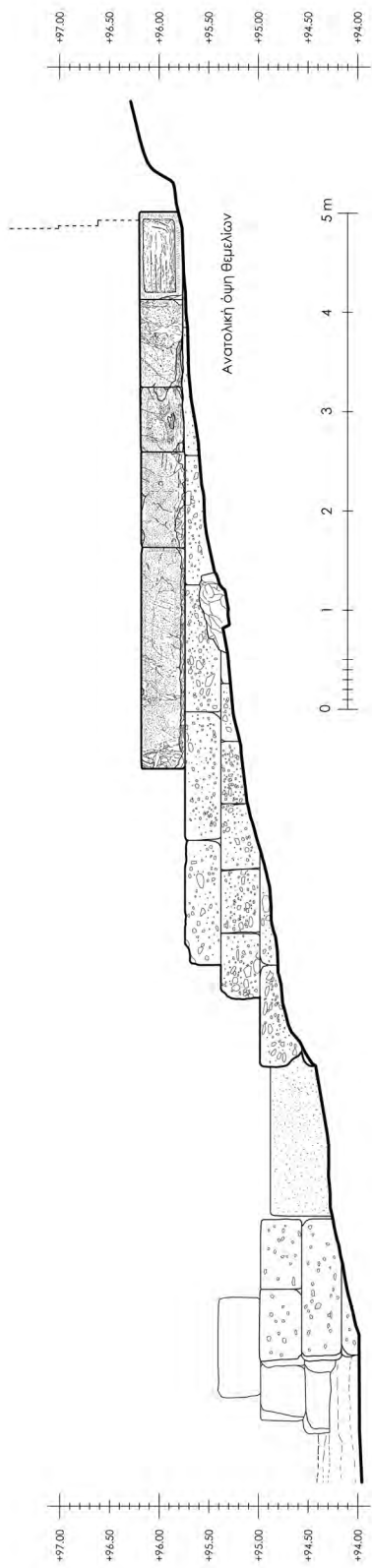
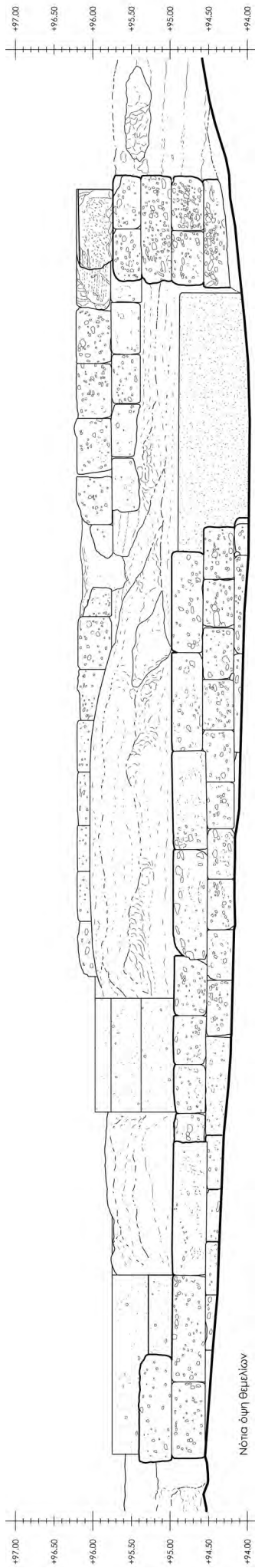

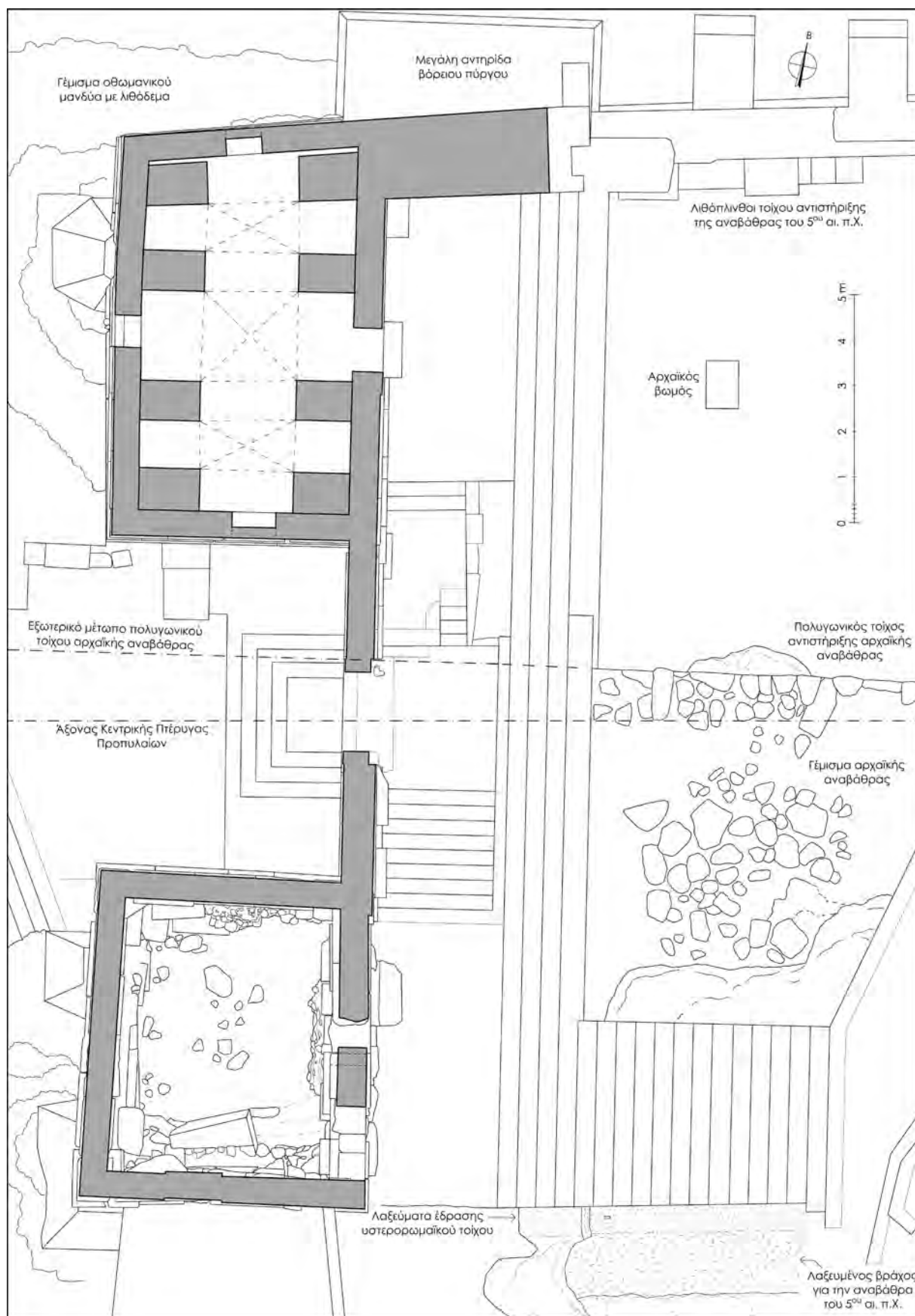
Πάνω: Νότια όψη θεμελίων στοάς Ευρέωνος και τοίχων αντιστήριξης βορείως του χορηγικού μνημείου, Κλ. 1:100.
 Κάτω: Γραφική αποκατάσταση της κλιμακας ανόδου από τη στάθμη της δεύτερης βαθμίδας της κρηπίδας στο χορηγικό μνημείο προς το επίπεδο του στυλοβάτη της στοάς, Κλ. 1:40.

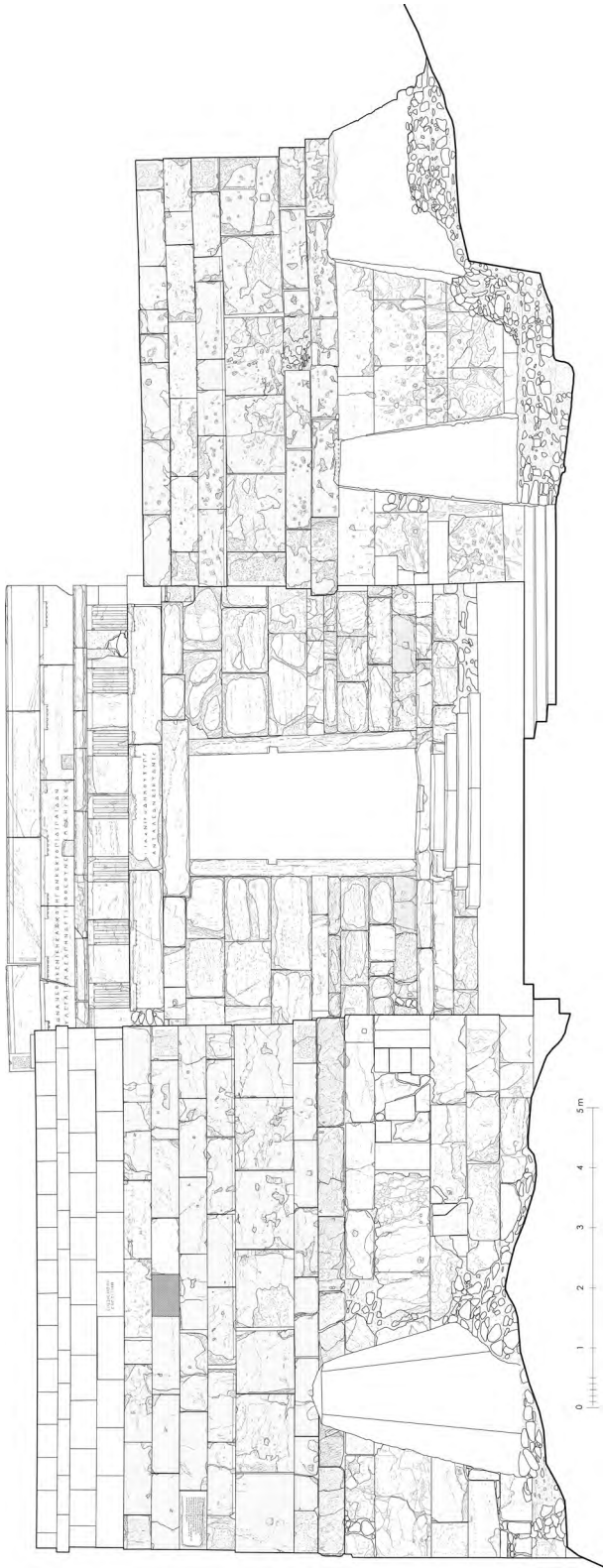
ΣΧΕΔΙΟ 4

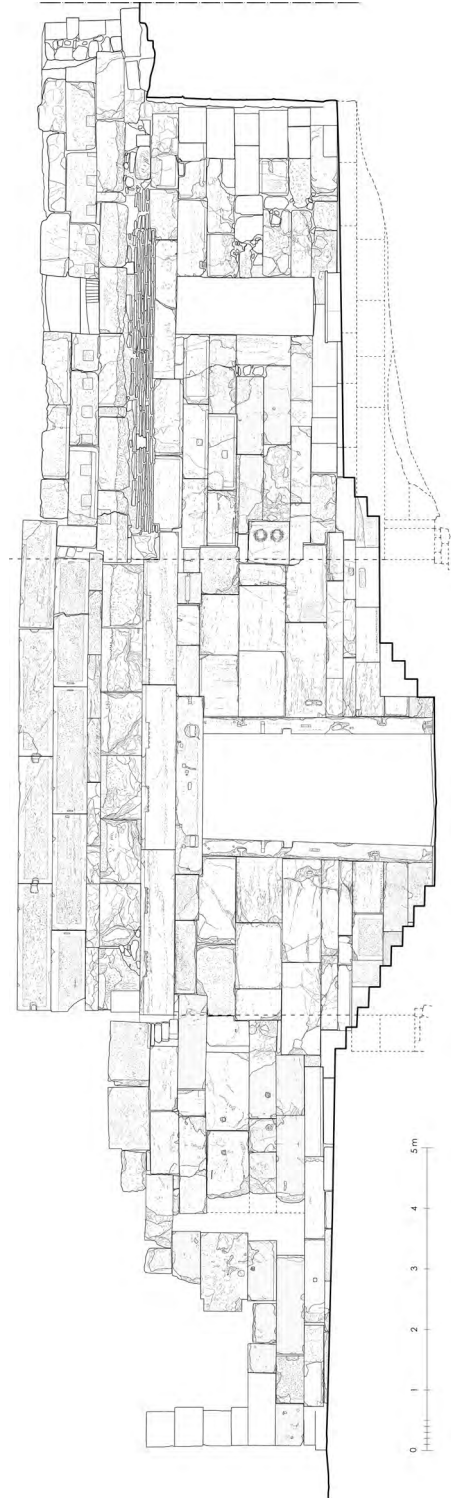
Όψεις των θεμελίων του χορηγικού μνημείου, Κλ. 1:75.

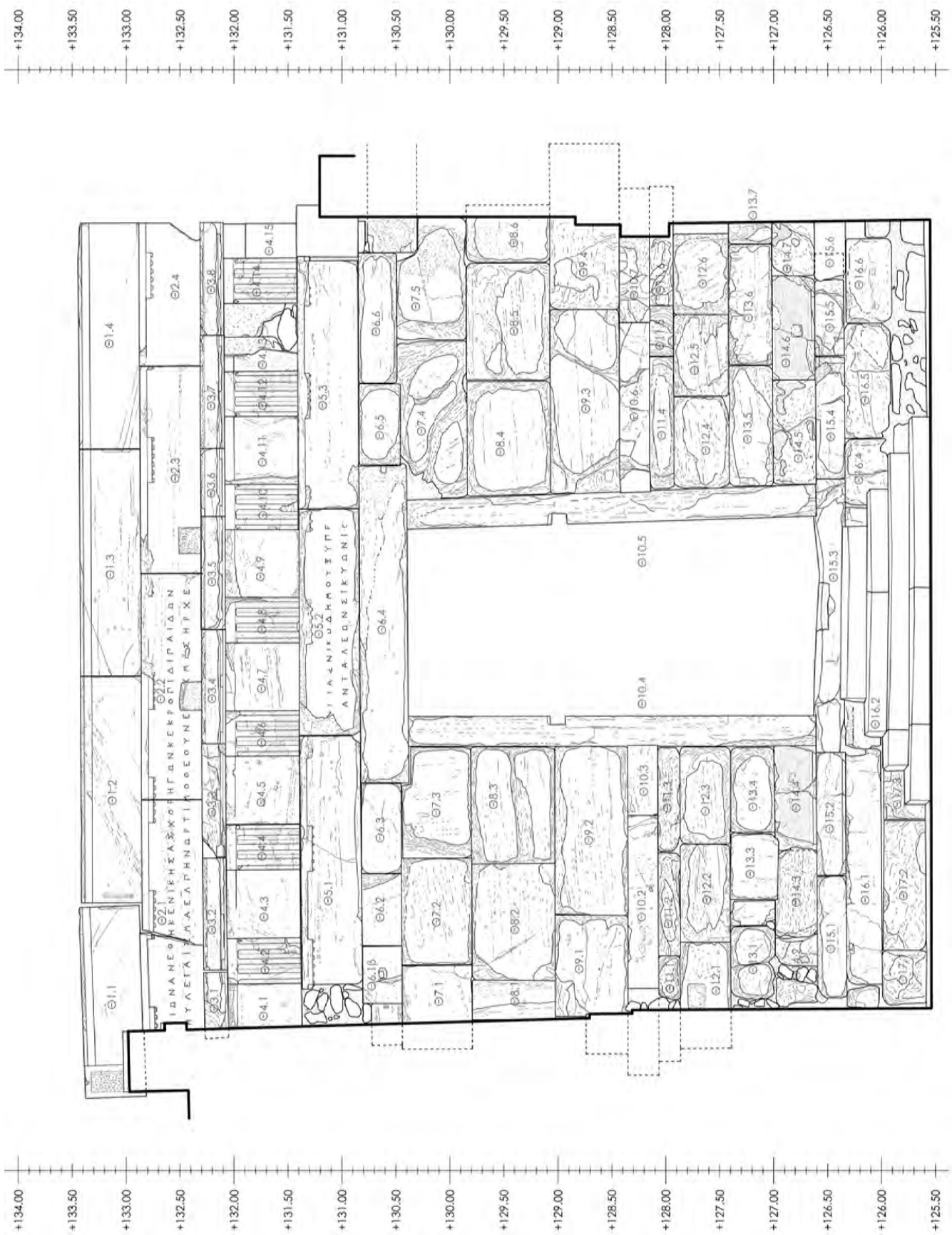
Κάτοψη της υστερορωμαϊκής πόλης και των πλευρικών της πύργων, Κλ. 1:125.

Γενική όψη της υστερορωμαϊκής πύλης και των πλευρικών της πύργων από τα δυτικά, Κλ. 1:125.
(Σχεδιαστικό υπόβαθρο: ΥΣΜΑ)

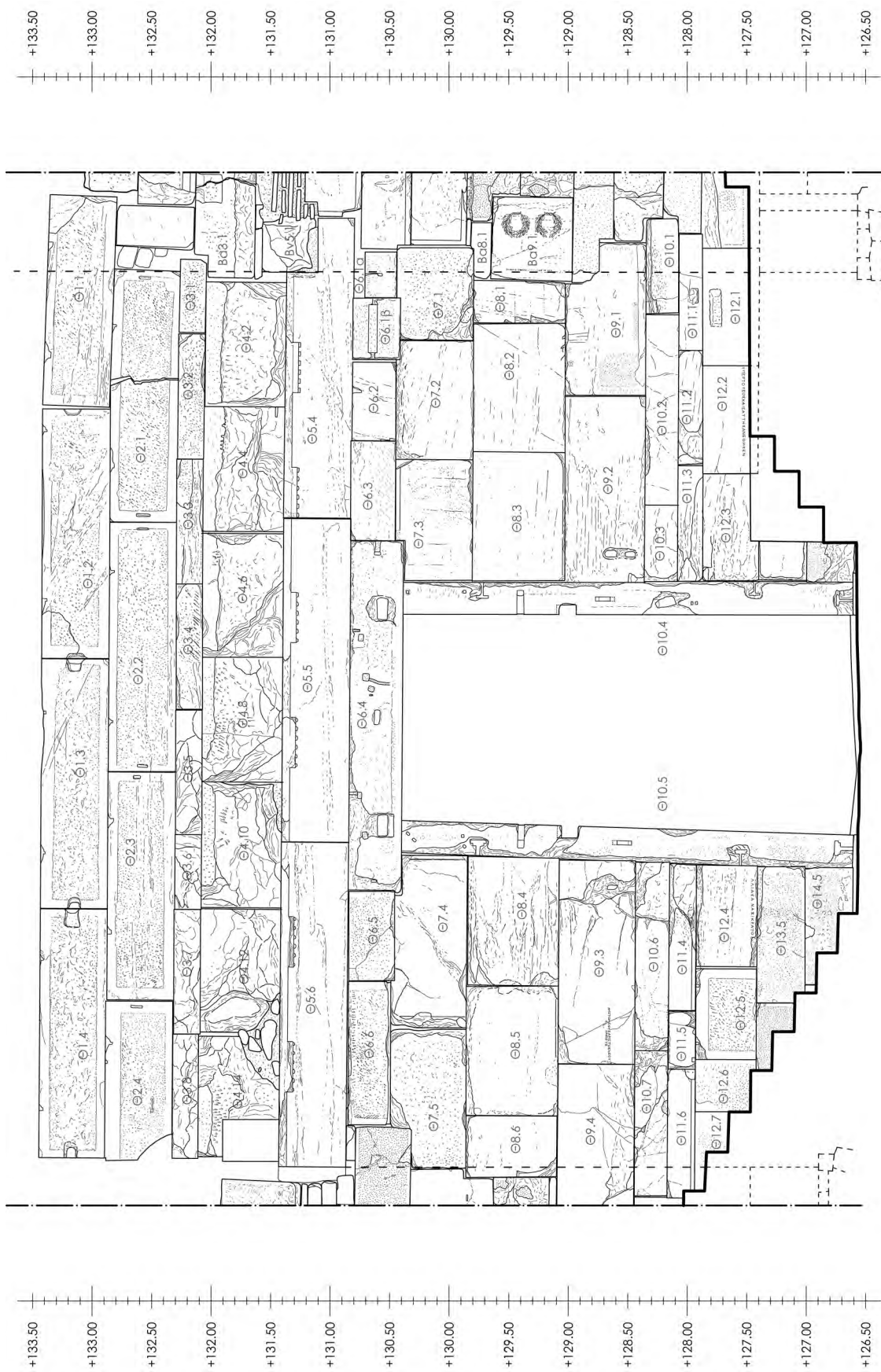

Γενική όψη της υστερορωμαϊκής πύλης και των πλευρικών της πύργων από τα ανατολικά, Κλ. 1:125.

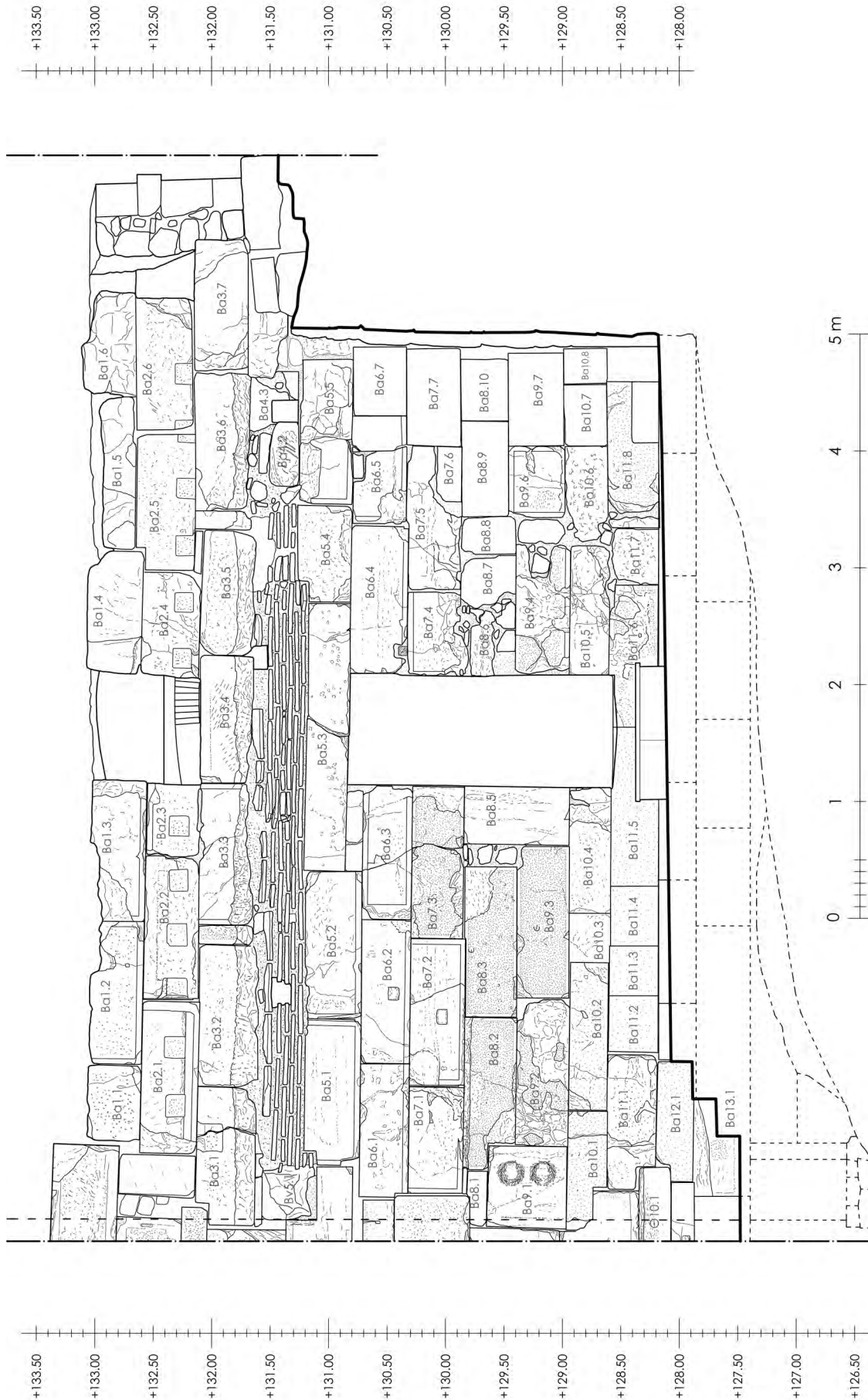

Δυτική όψη του θωραίου τοίχου της υστερορωμαϊκής πόλης, Κλ. 1:50.

(Σχεδιαστικό υπόβαθρο: ΥΣΜΑ)

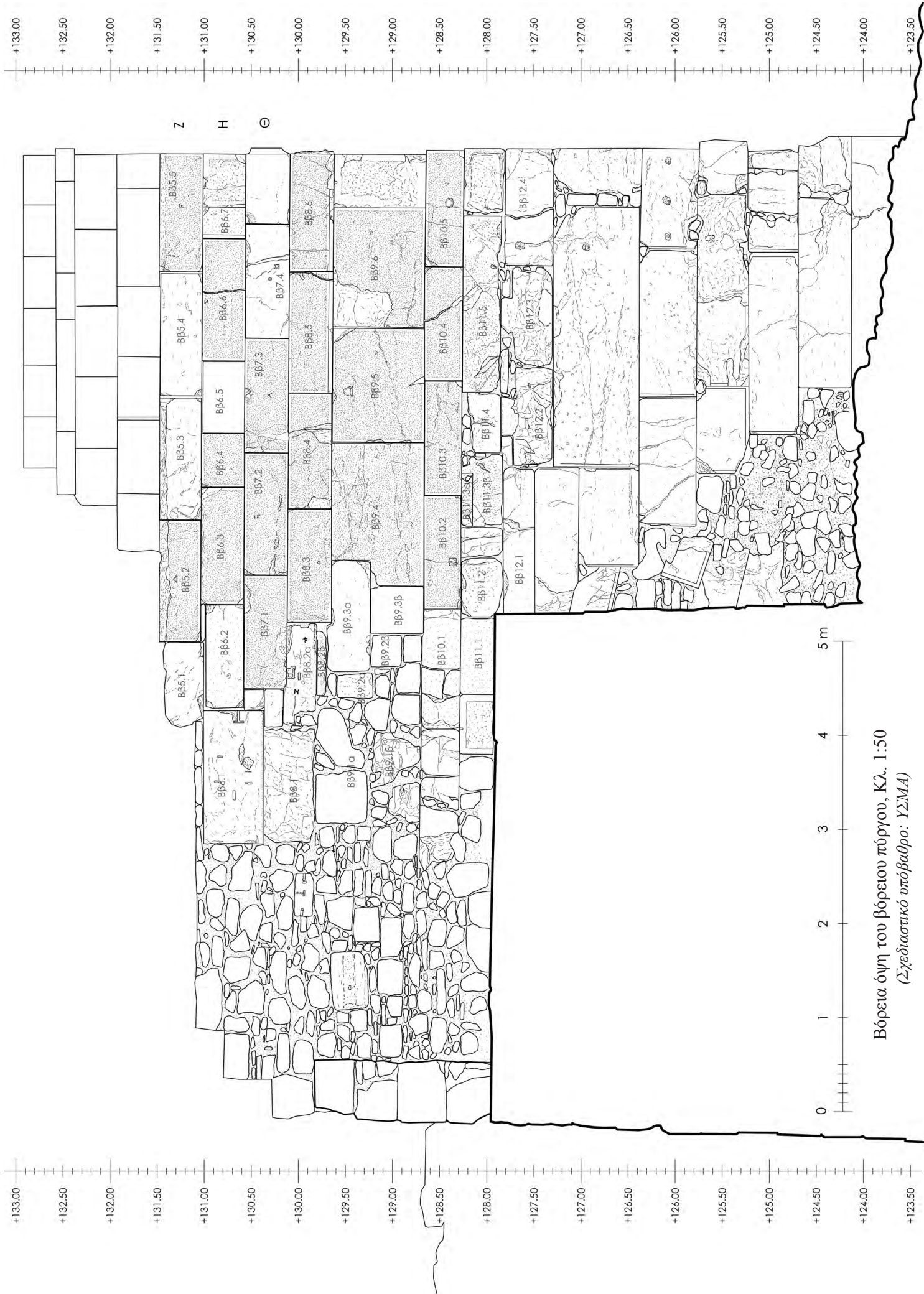

Δυτική όψη του θοραίου τοίχου της υστερορωμαϊκής πόλης, Κλ. 1:50.

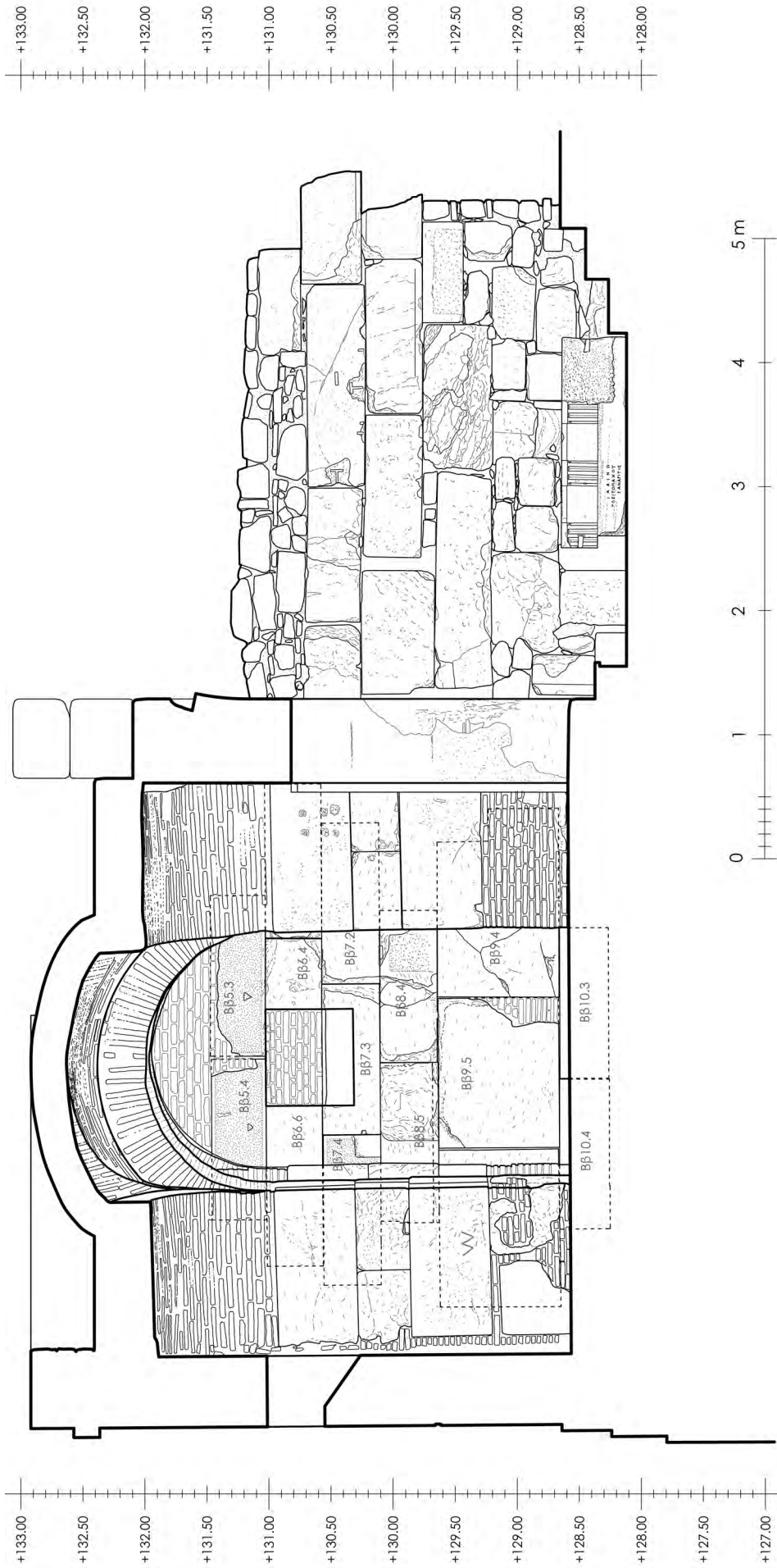

Ανατολική όψη του βόρειου πύργου, Κλ. 1:50.

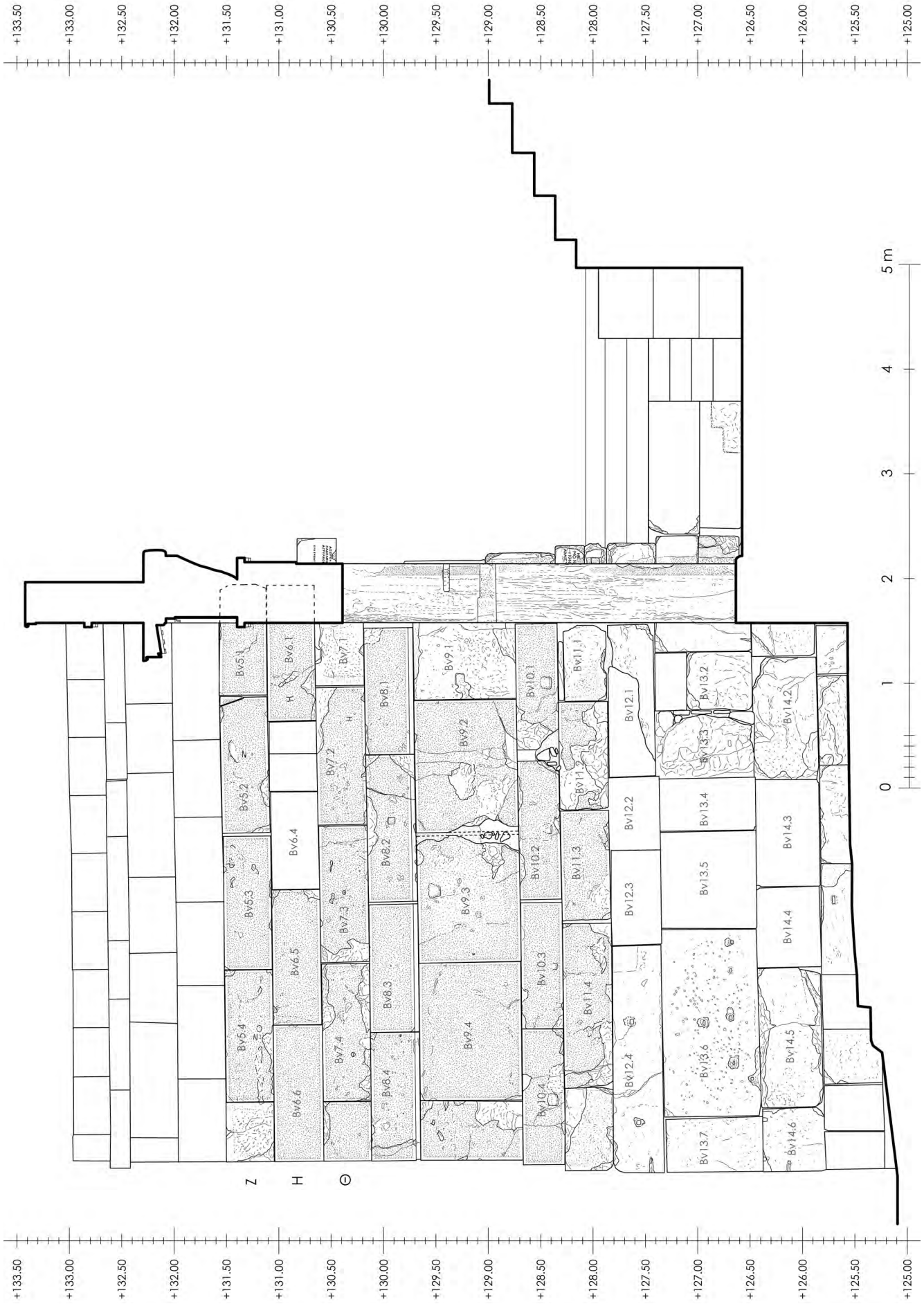
ΣΧΕΔΙΟ 10

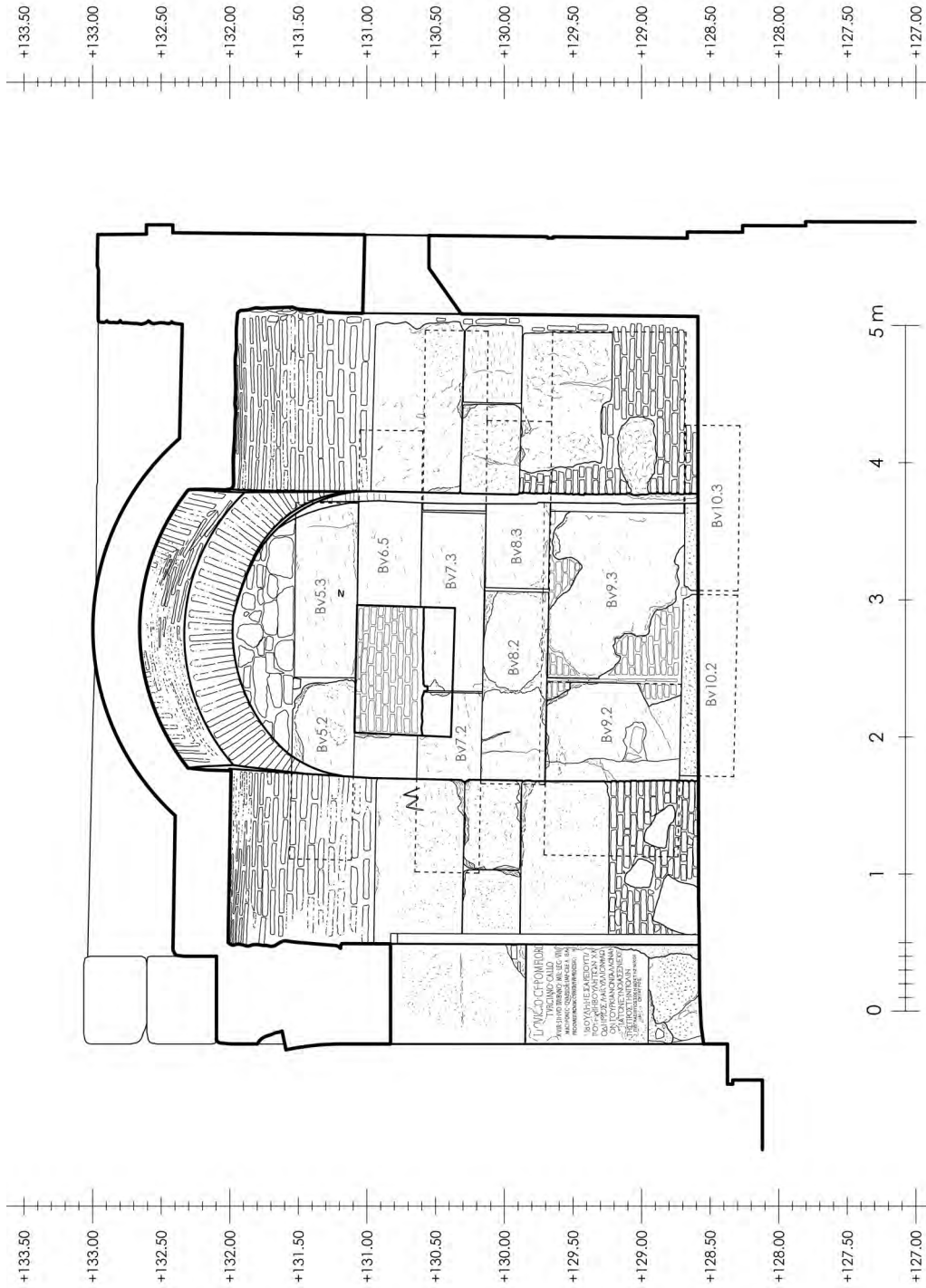
Βόρεια όψη του βόρειου πύργου, Κλ. 1:50
(Σχεδιαστικό υπόβαθρο: ΥΣΜΑ)

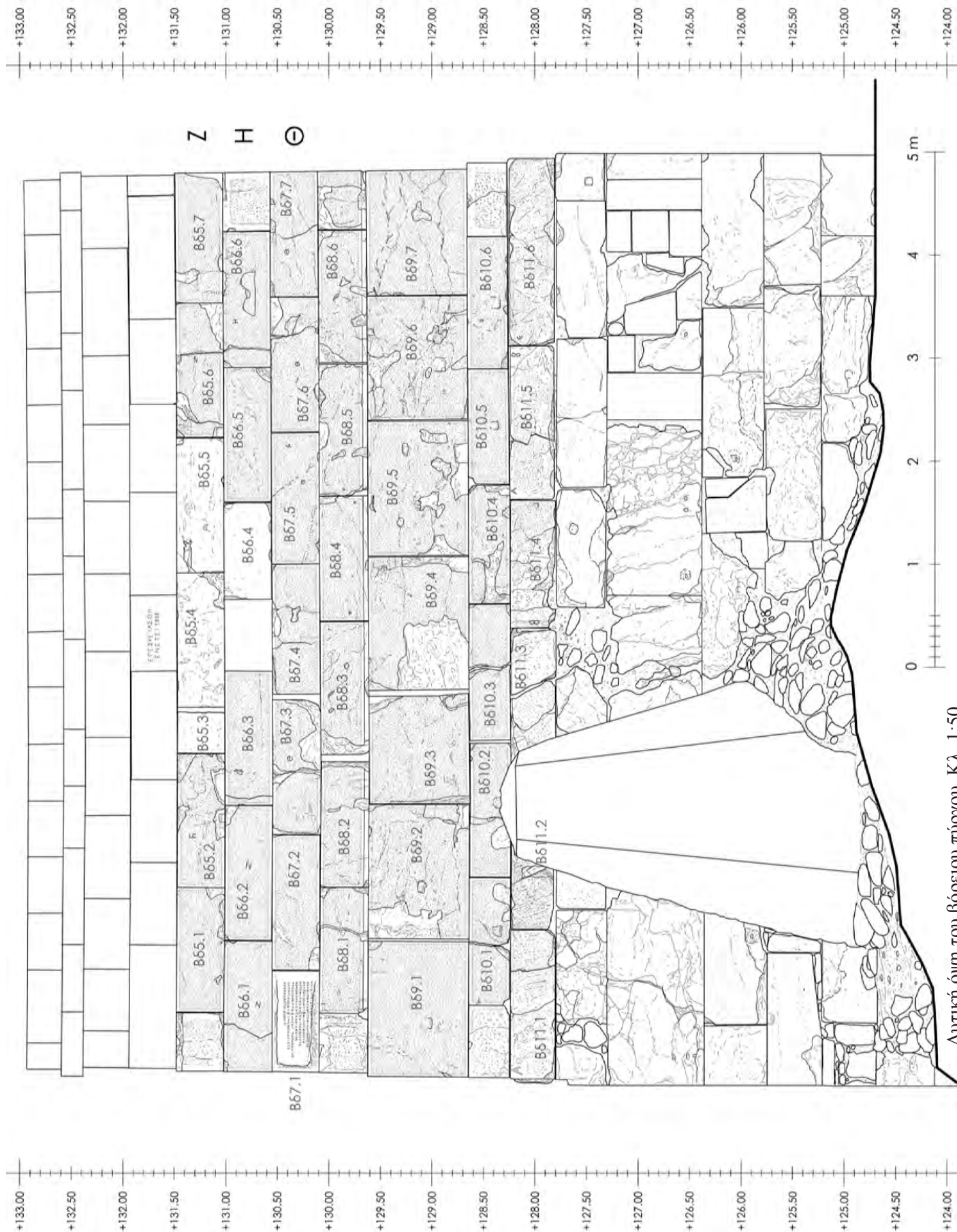
Εσωτερική όψη του βόρειου τοίχου στον βόρειο πύργο, Κλ. 1:50

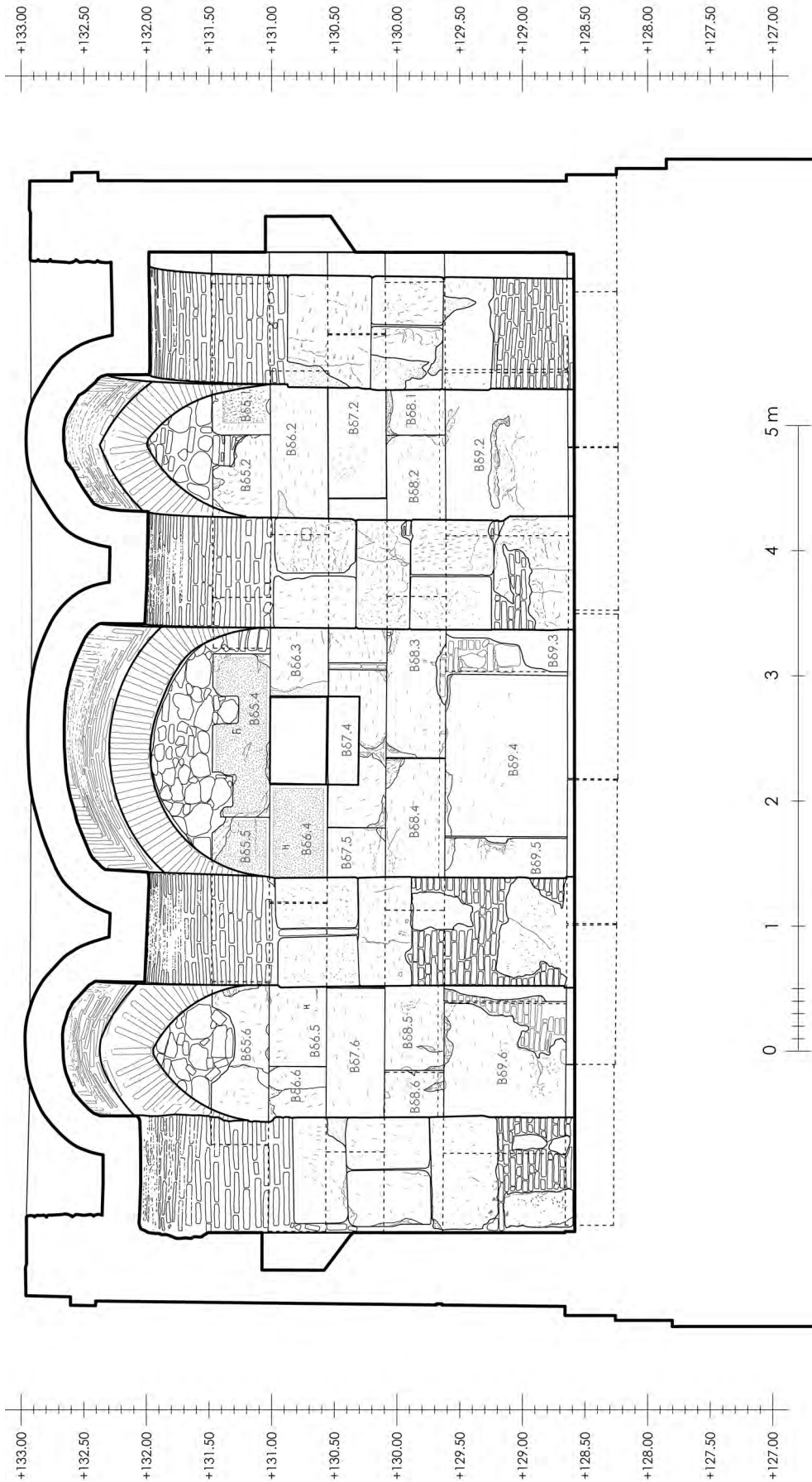
Νότια όψη του βόρειου πύργου, Κλ. 1:50
(Σχεδιαστικό υπόβαθρο: ΥΣΜΑ)

Εσωτερική όψη του νότιου τοίχου στον βόρειο πύργο, Κλ. 1:50

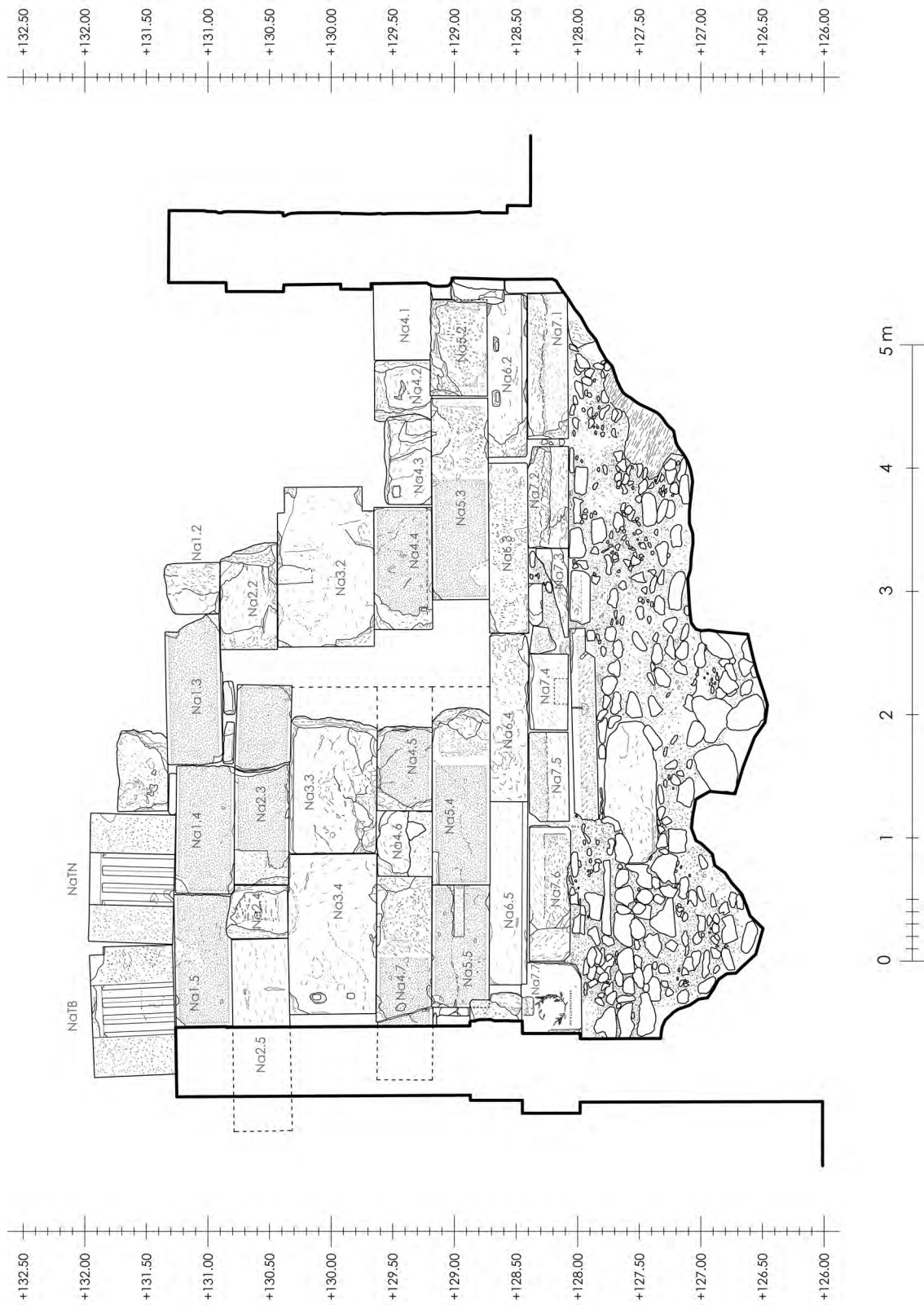
Δυτική όψη του βόρειου πύργου, Κλ. 1:50
(Σχεδιαστικό υπόβαθρο: ΥΣΜΑ)

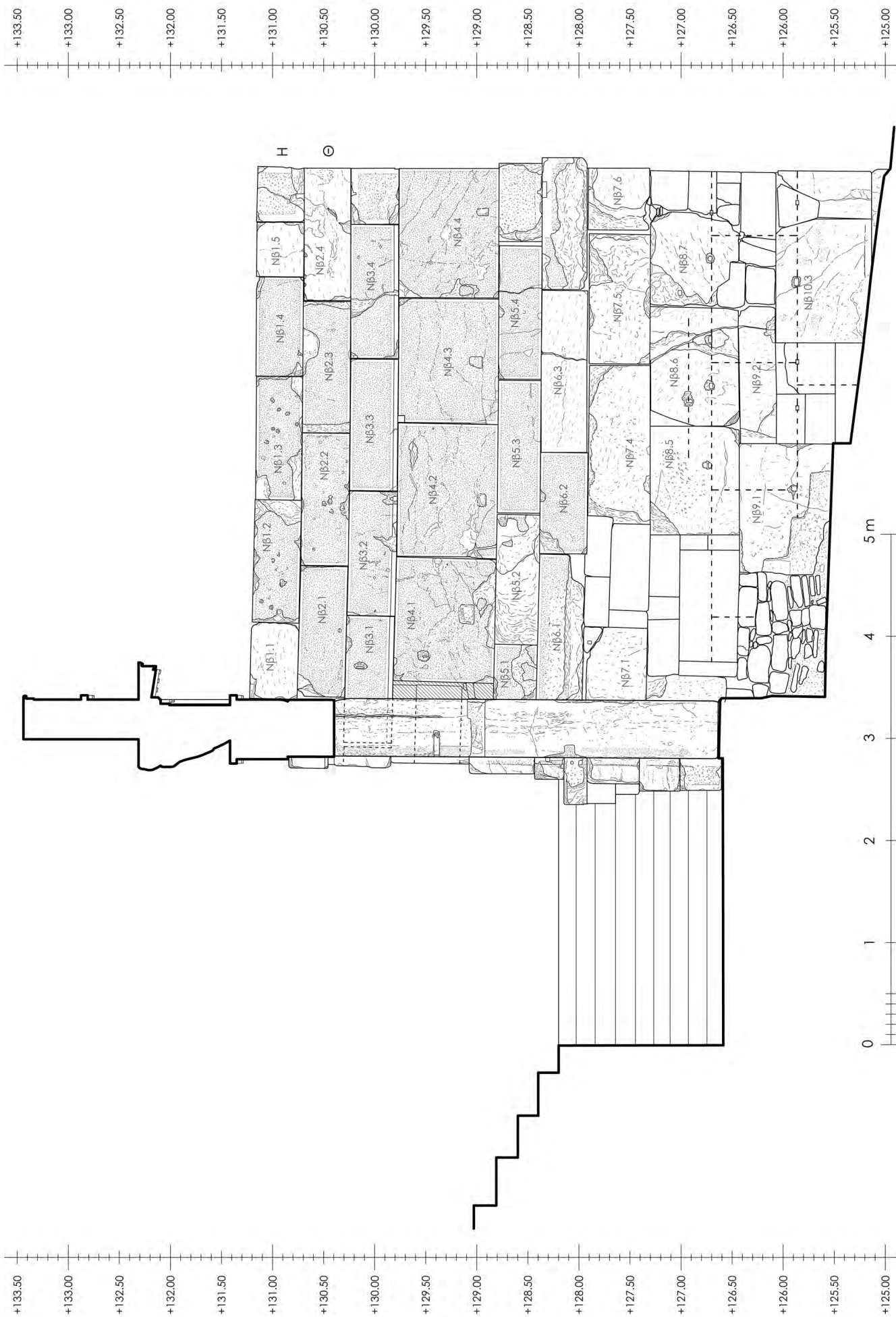
Εσωτερική όψη του δυτικού τοίχου στον βόρειο πύργο, Κλ. 1:50

Ανατολική όψη του νότιου πύργου, Κλ. 1:50

Εσωτερική όψη του ανατολικού τοίχου στον νότιο πύργο, Κλ. 1:50

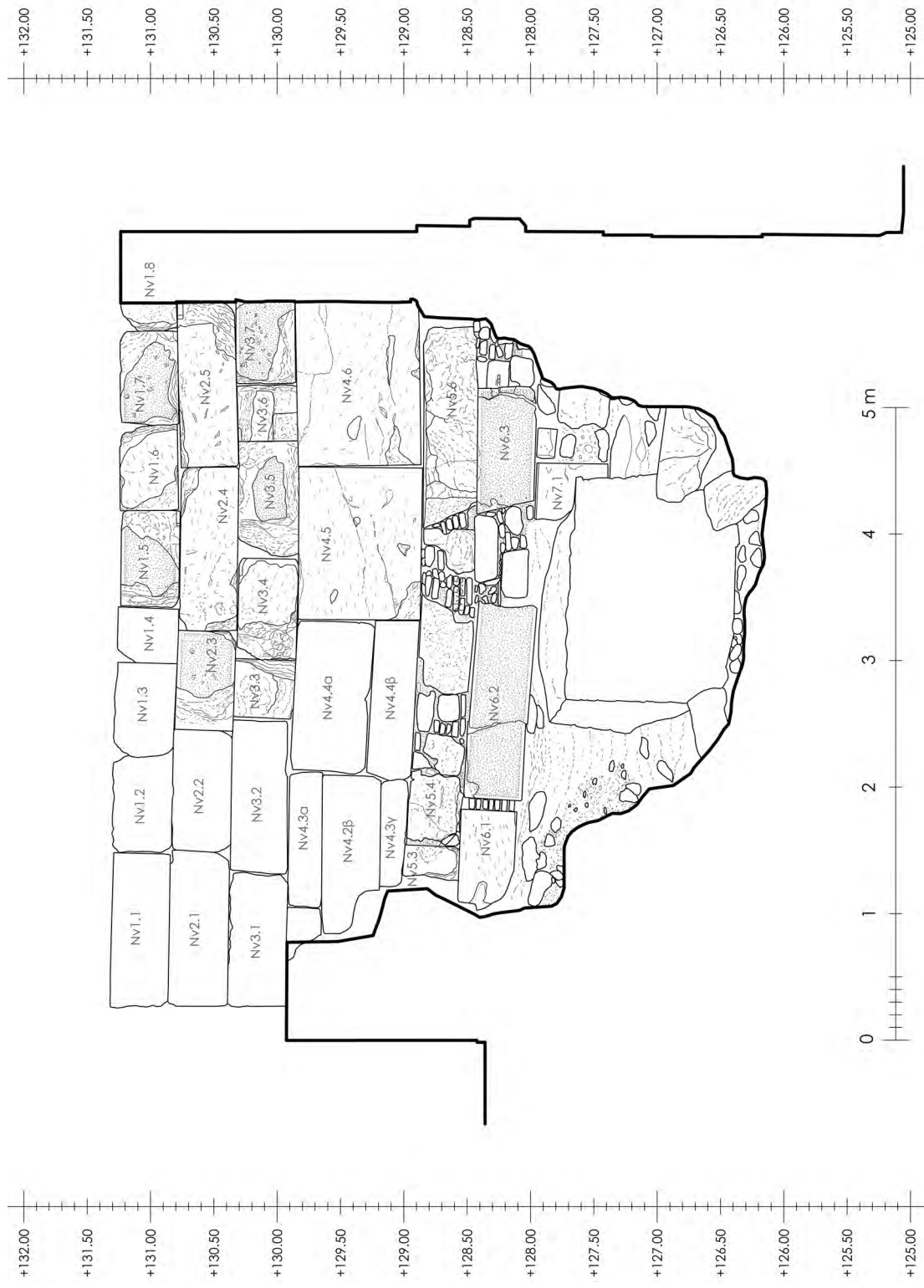
Βόρεια όψη του νότιου πύργου, Κλ. 1:50
(Σχεδιαστικό υπόβαθρο: ΥΣΜΑ)

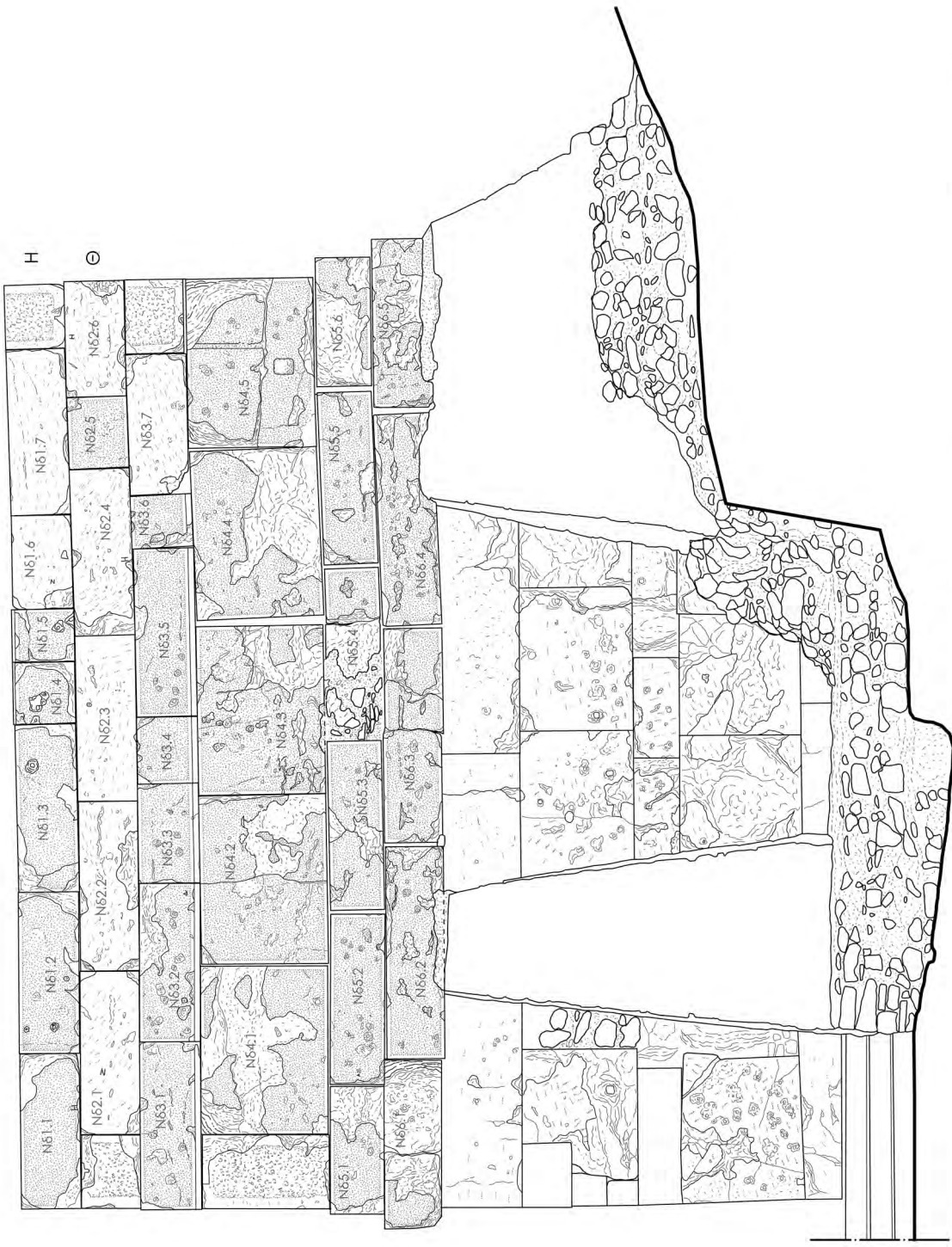
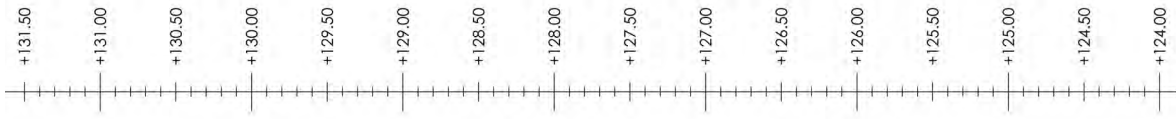
Εσωτερική όψη του βόρειου τοίχου στον νότιο πύργο, Κλ. 1:50

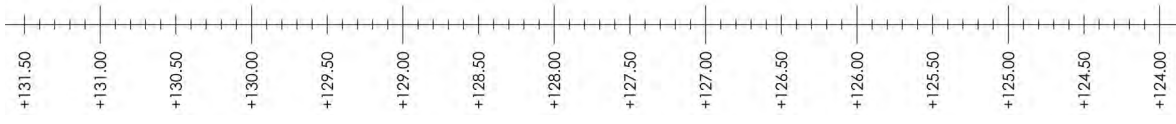
Νότια όψη του νότιου πύργου, Κλ. 1:50

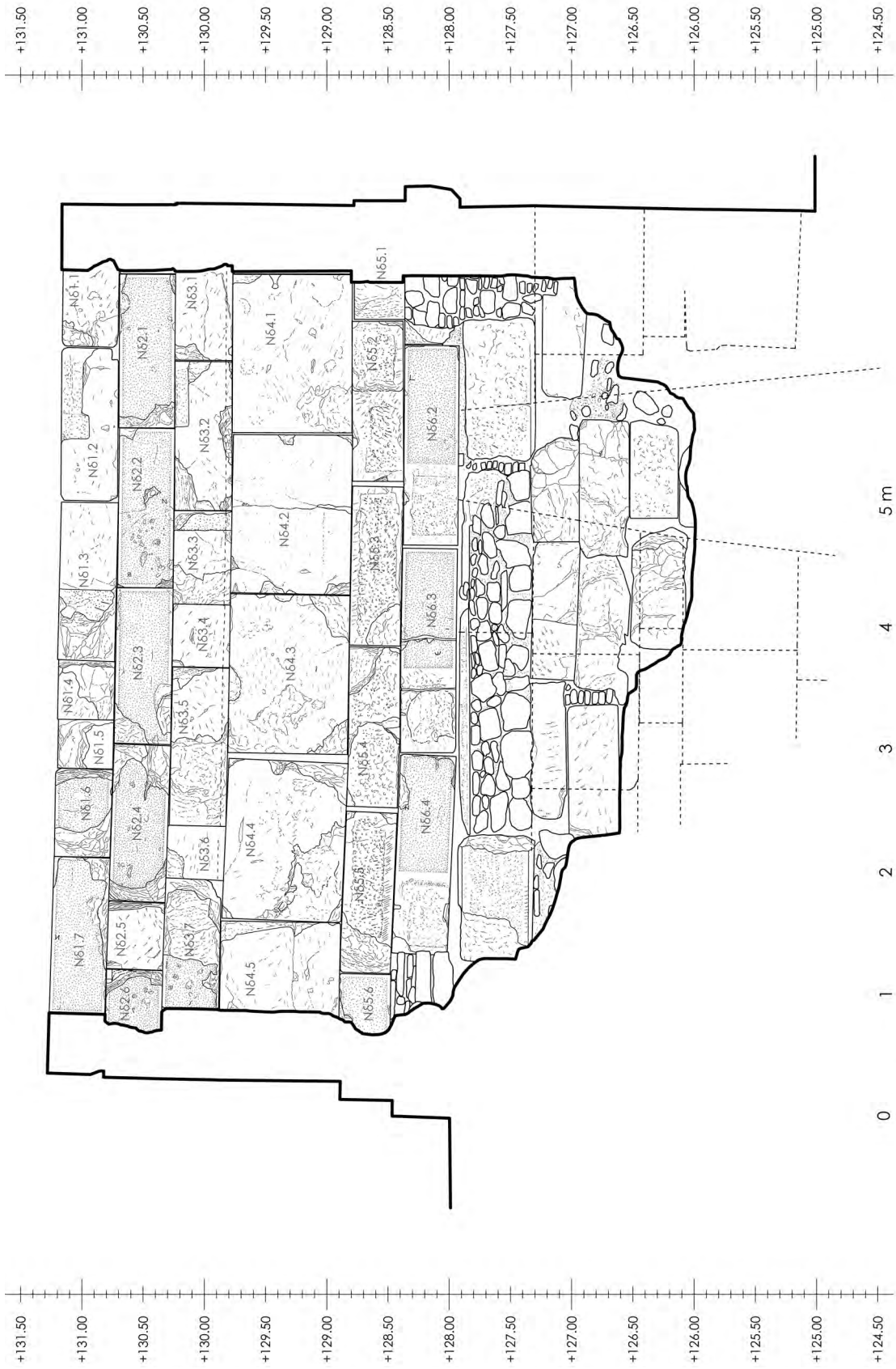

Εσωτερική όψη του νότιου τοίχου στον νότιο πύργο, Κλ. 1:50

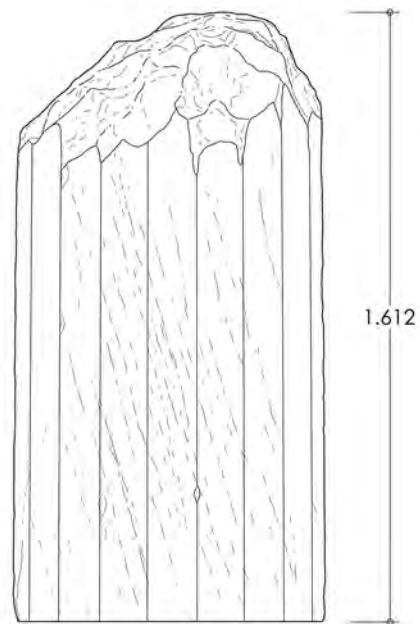
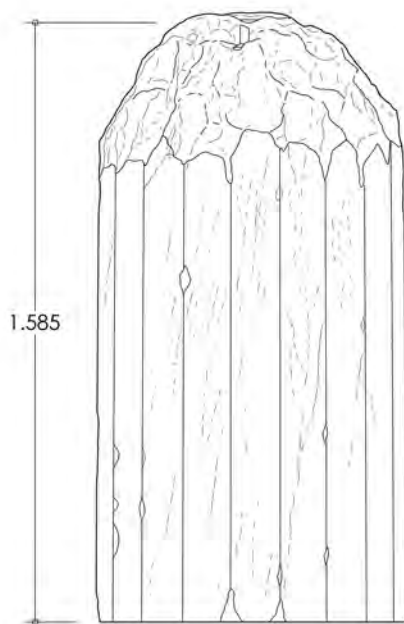
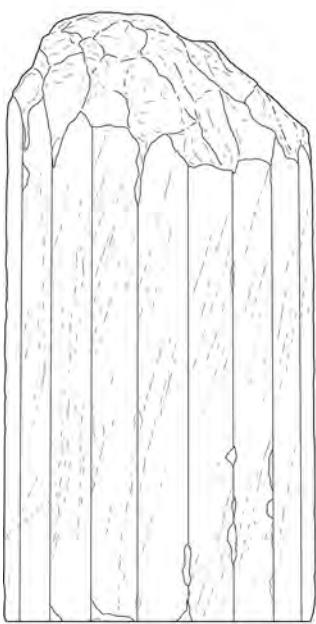
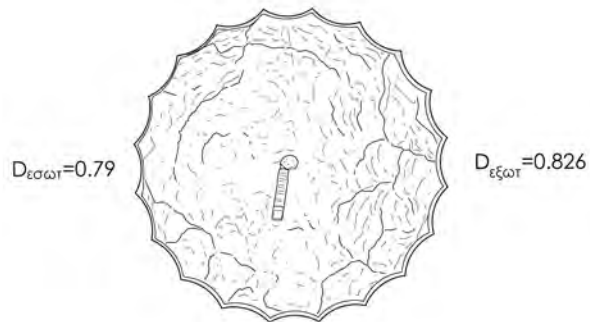
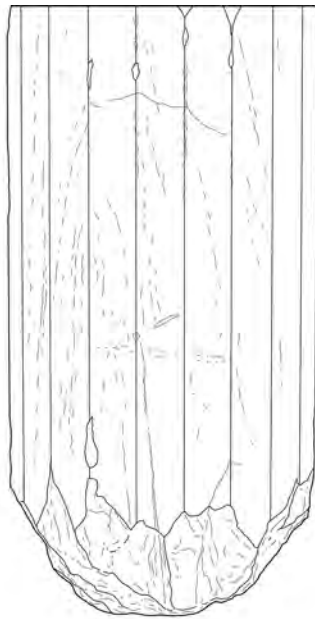

Δυτική όψη του νότιου πύργου, Κλ. 1:50
(Σχεδιαστικό υπόβαθρο: ΥΣΜΑ)

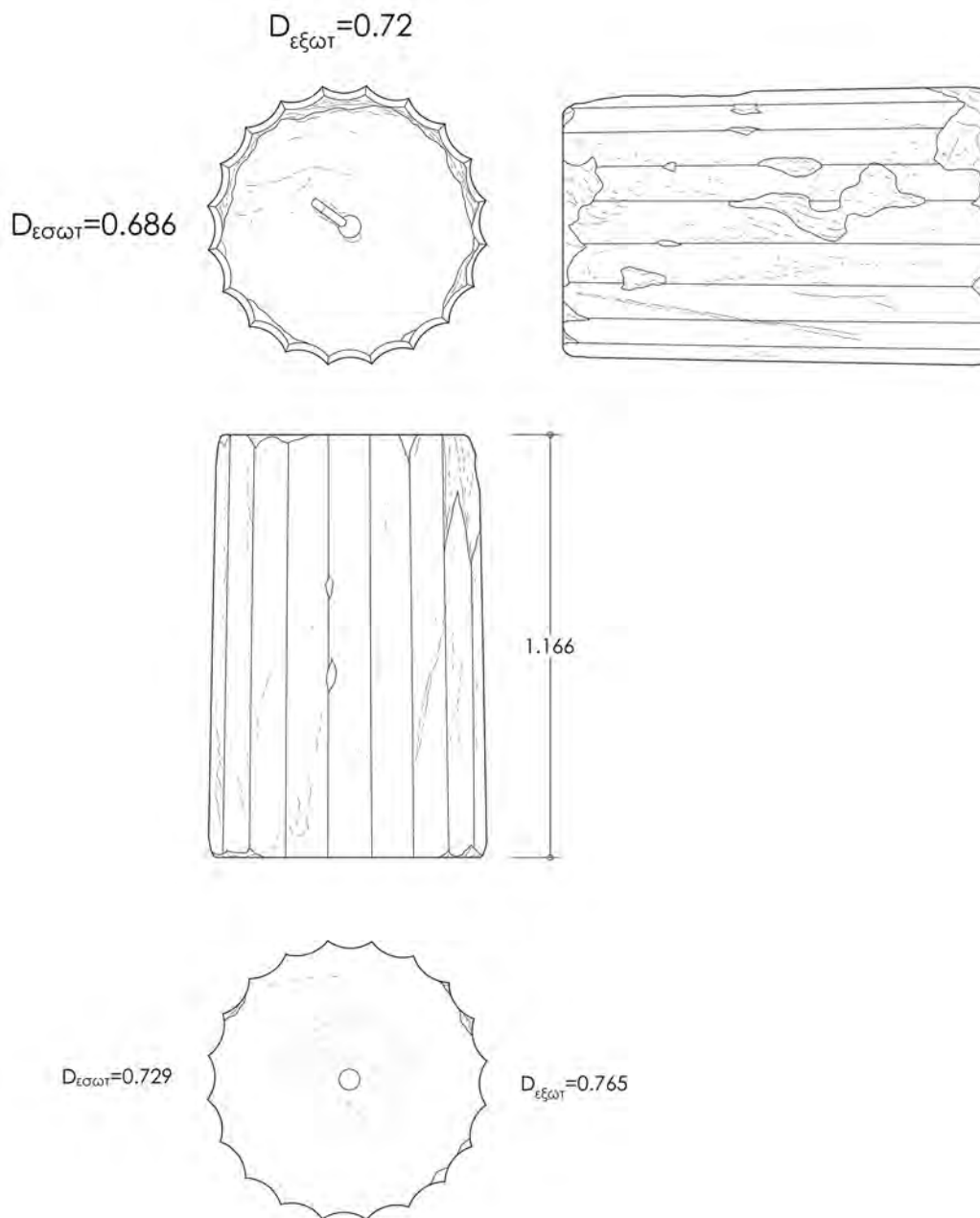

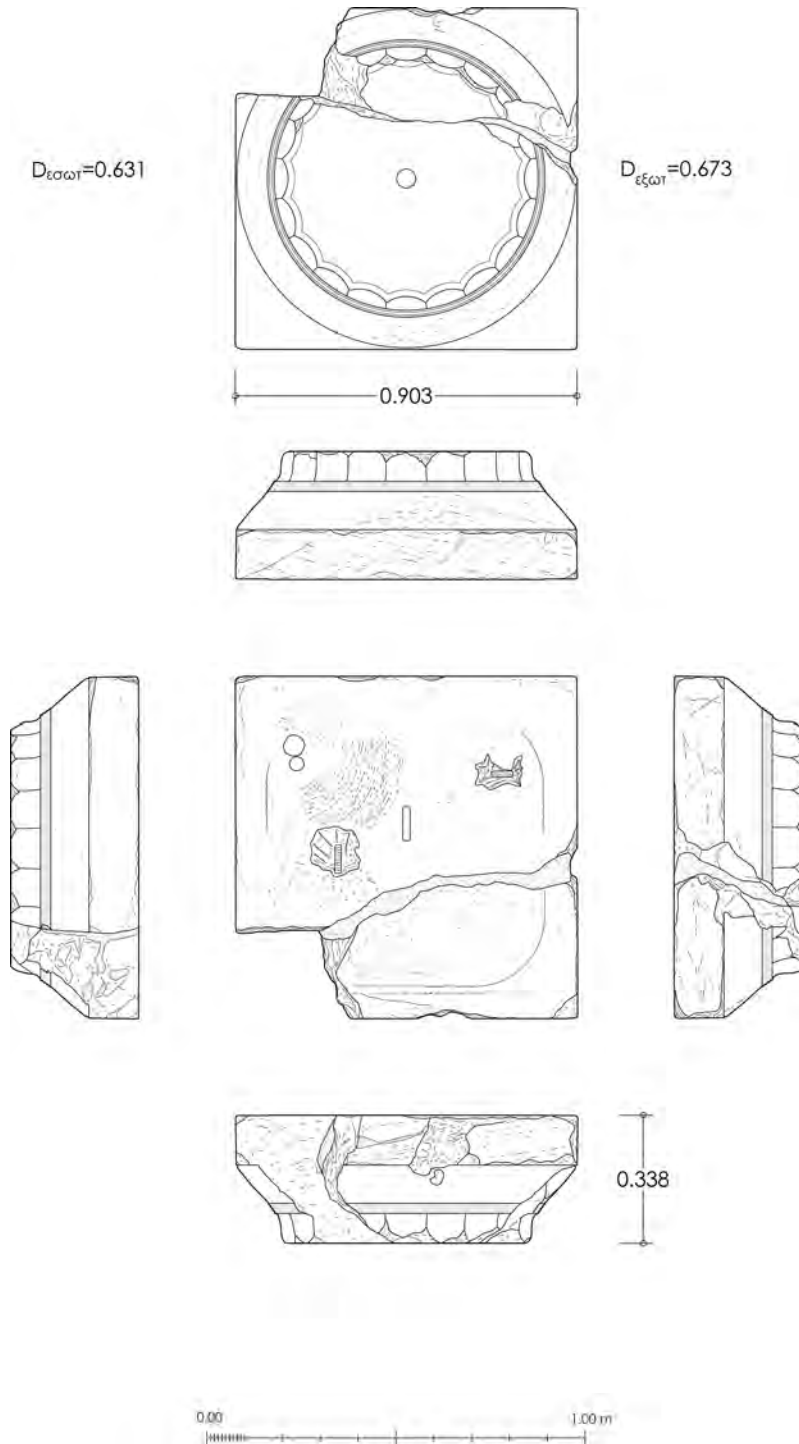
Εσωτερική όψη του δυτικού τοίχου στον νότιο πύργο, Κλ. 1:50

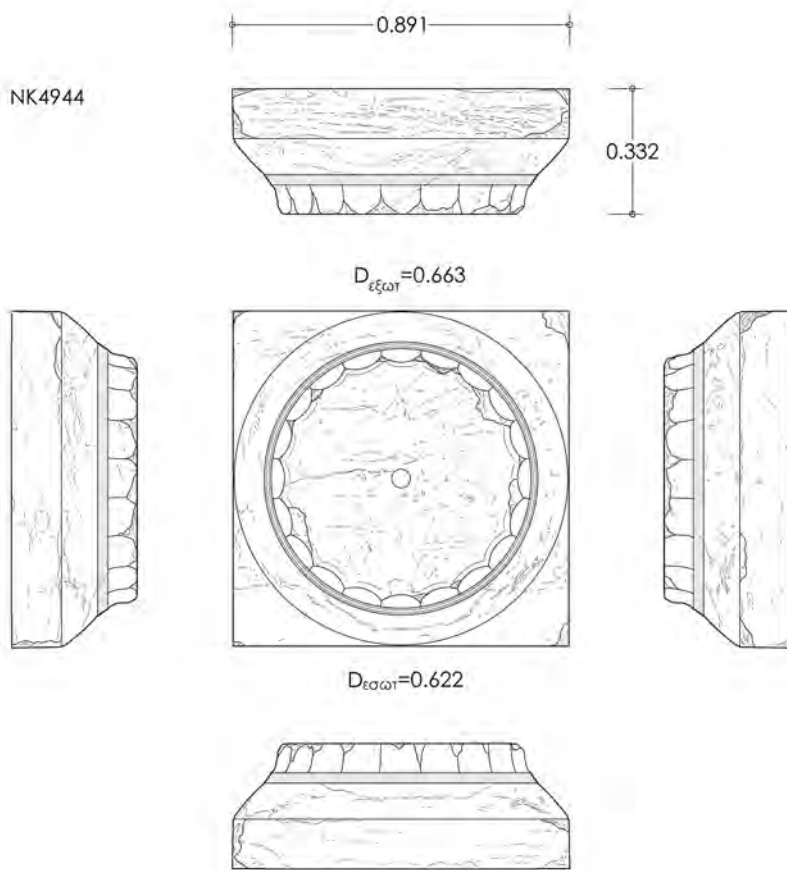
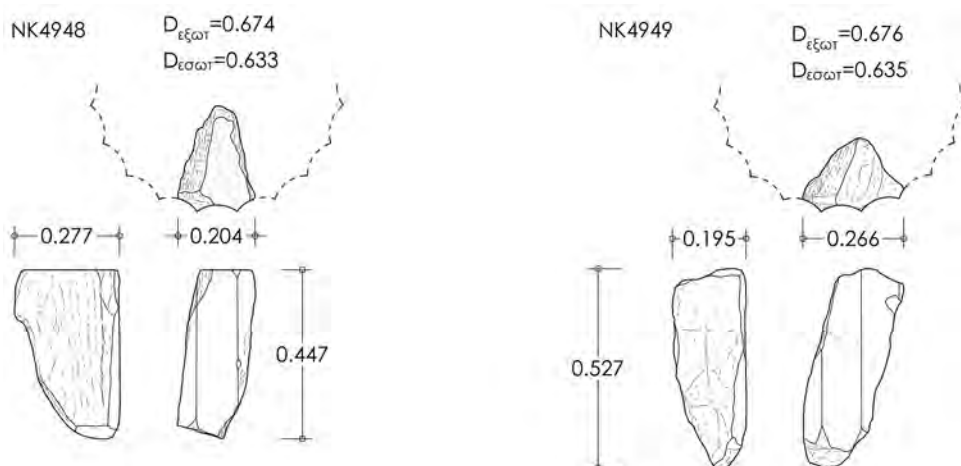
Σπόνδυλος κίονα αρ. NK4943, Κλ. 1:20

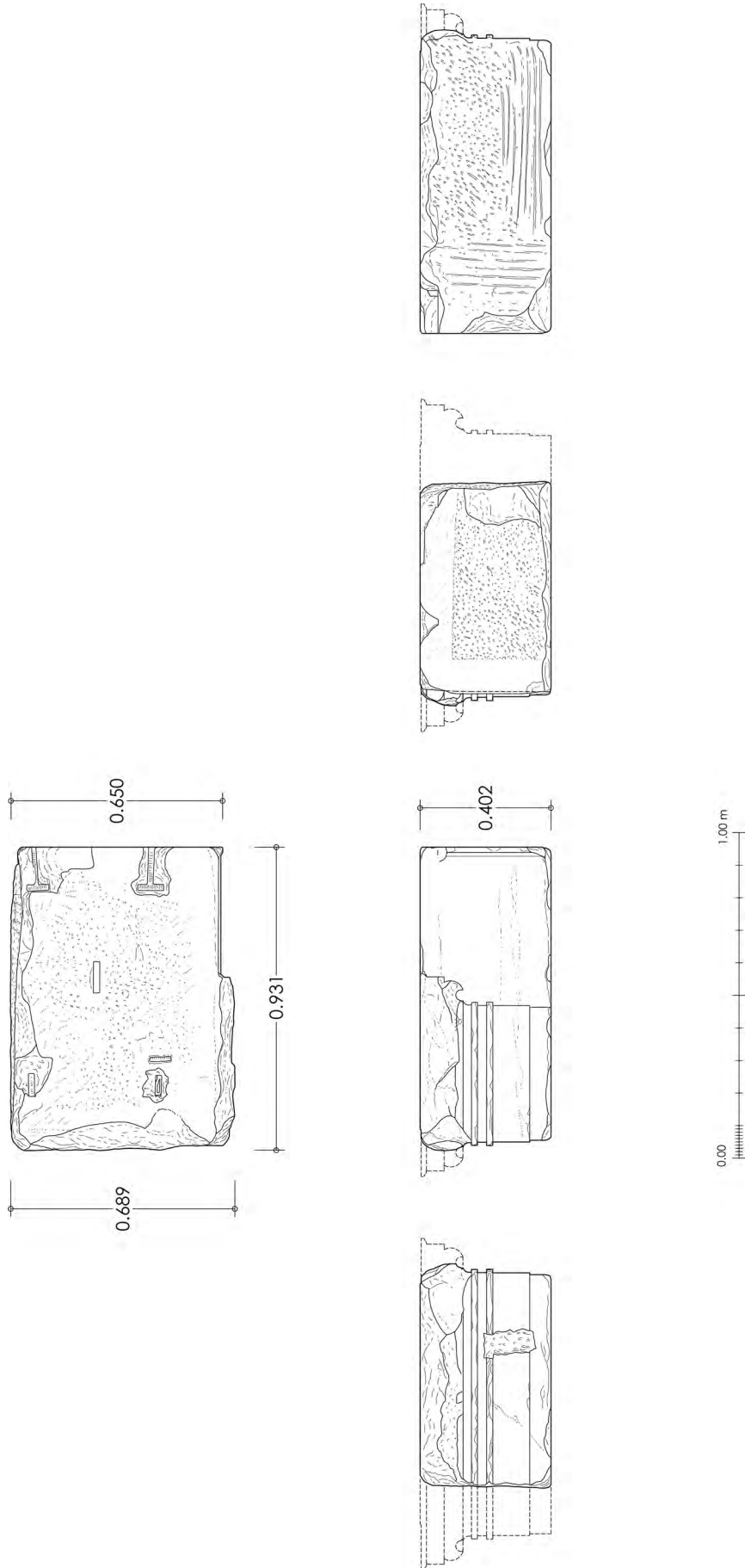
Σπόνδυλος κίονα από τη Βόρεια Κλιτύ της Ακρόπολης, Κλ. 1:20

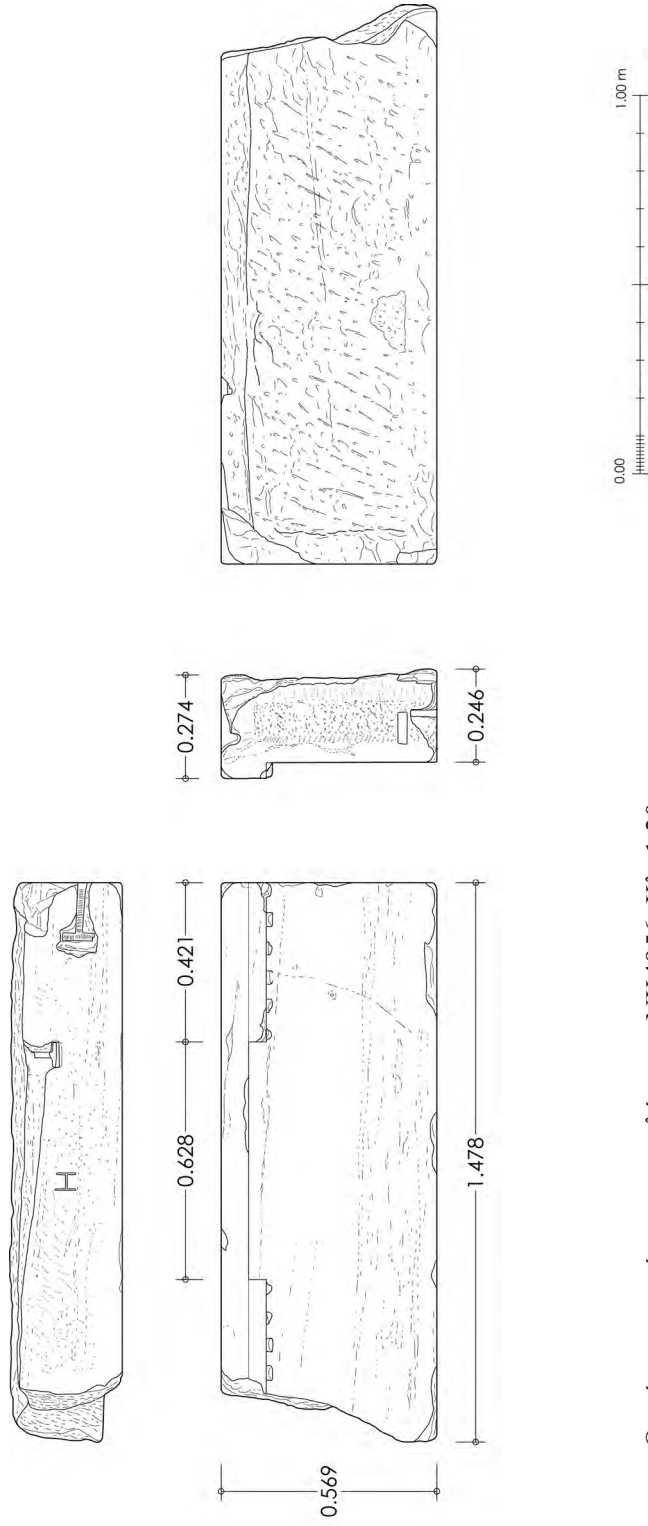
Κιονόκρανο αρ. NK4961, Κλ. 1:20

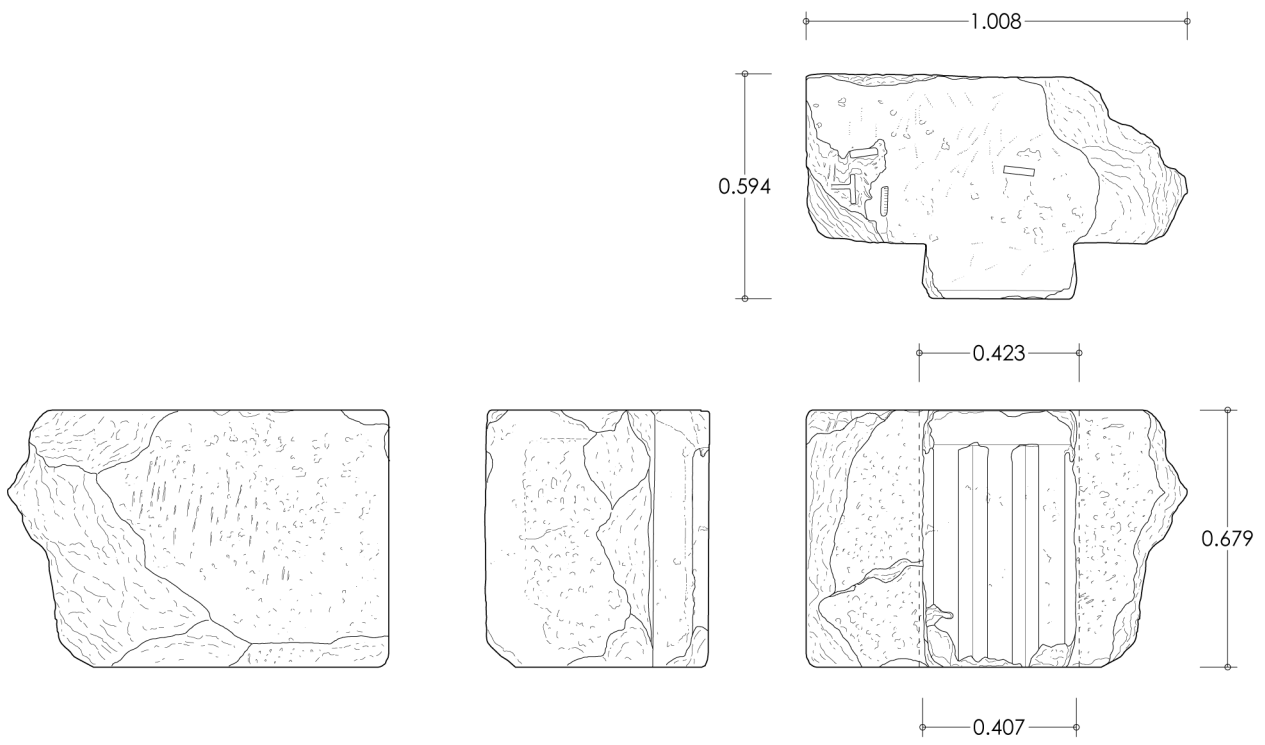
Κιονόκρανο και θραύσματα σπονδύλου κίονα, Κλ. 1:20

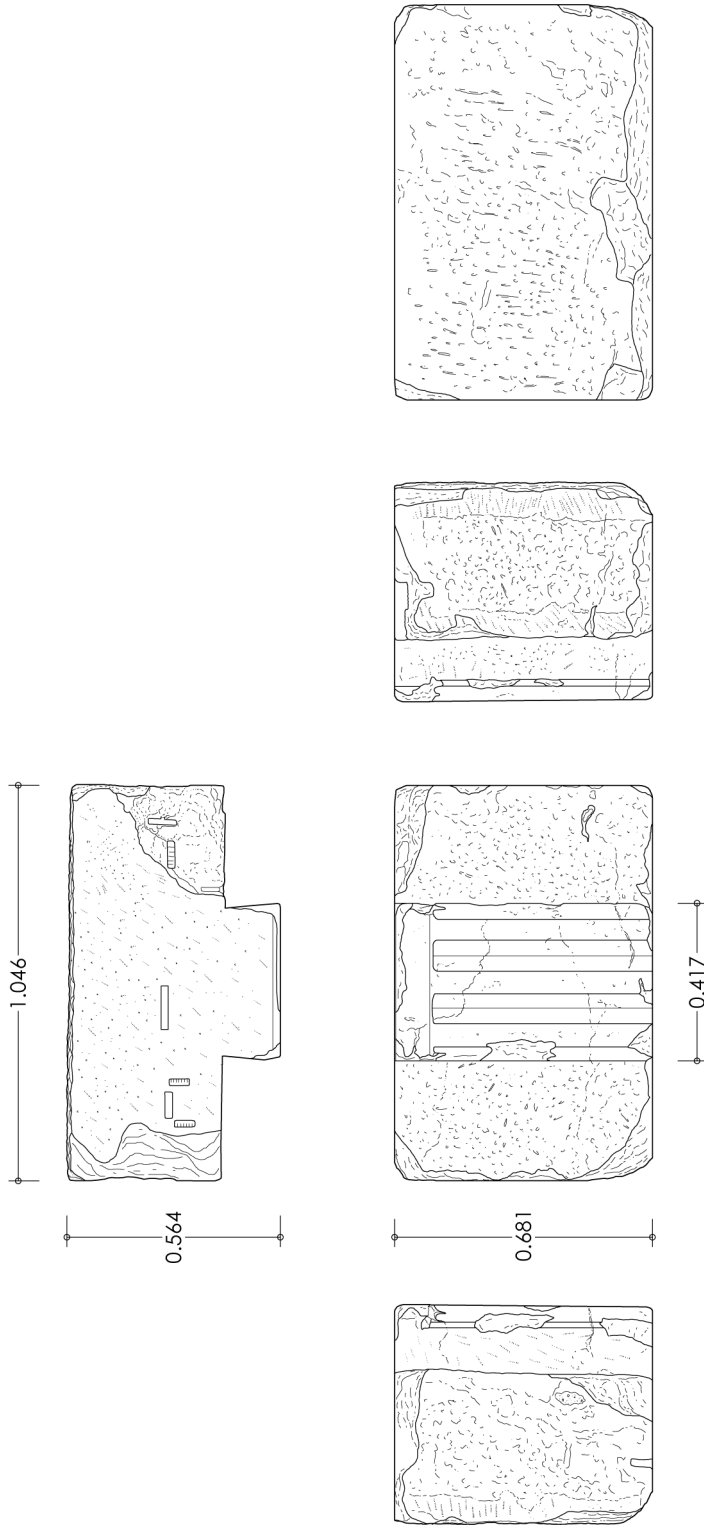
Επίκραιο παραστάδας αρ. ΝΚ4948, Κλ. 1:20

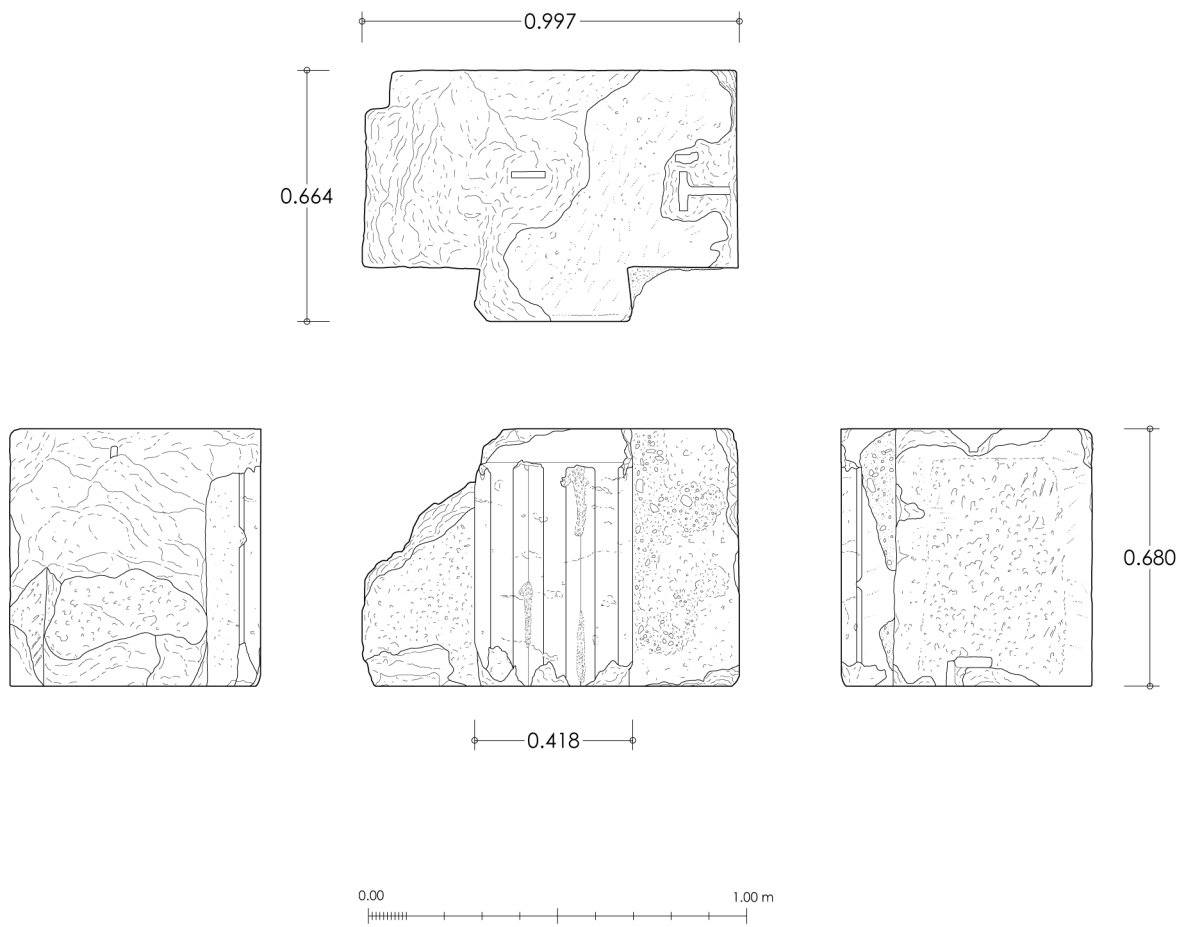
Θραύσμα επιτοίχιου επιστυλίου αρ. ΝΚ4956, Κλ. 1:20

Πώρινο επιτόγιο τρίγλυφο αρ. ΝΚ4960, Κλ. 1:20

Πώρινο επιτοίχιο τρίγλυφο αρ. ΝΚ4959, Κλ. 1:20

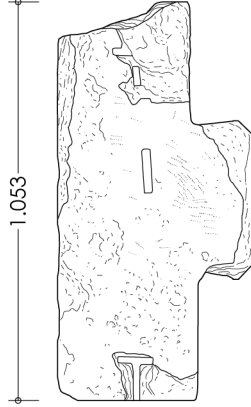

Πώρινο τρίγλυφο από την πρόσταση νοτίως του νότιου πύργου, Κλ. 1:20

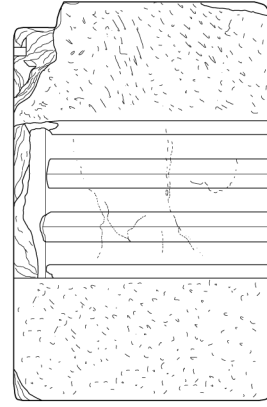
NaTB

1.053

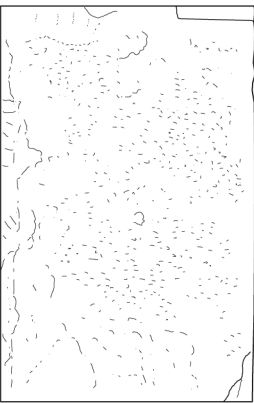
0.515

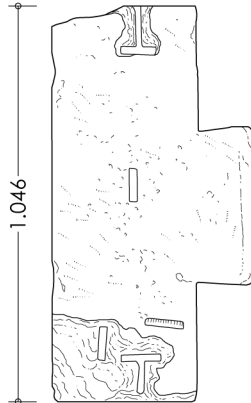
0.677

0.416

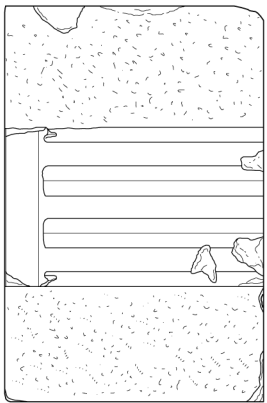
NaTN

1.046

0.530

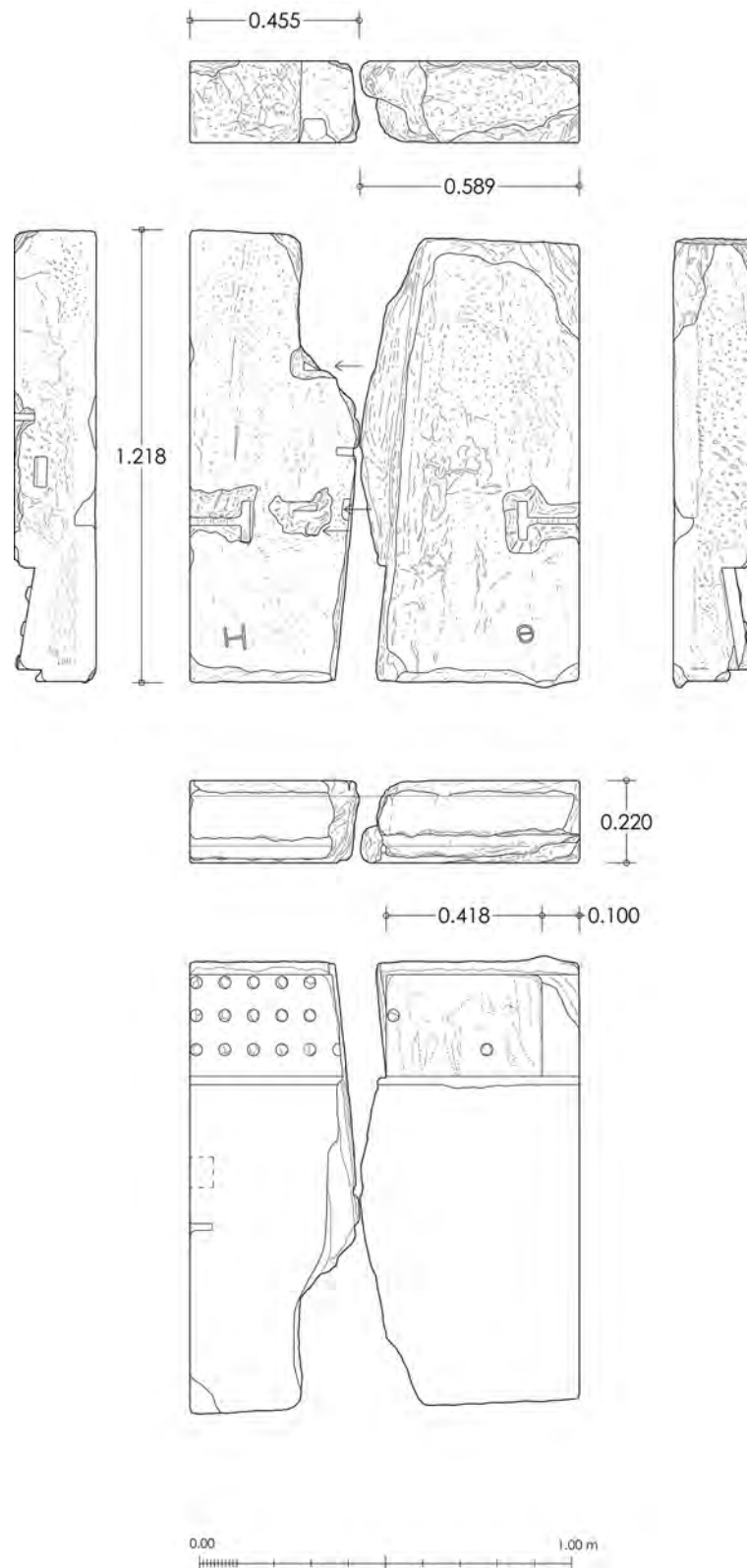

0.684

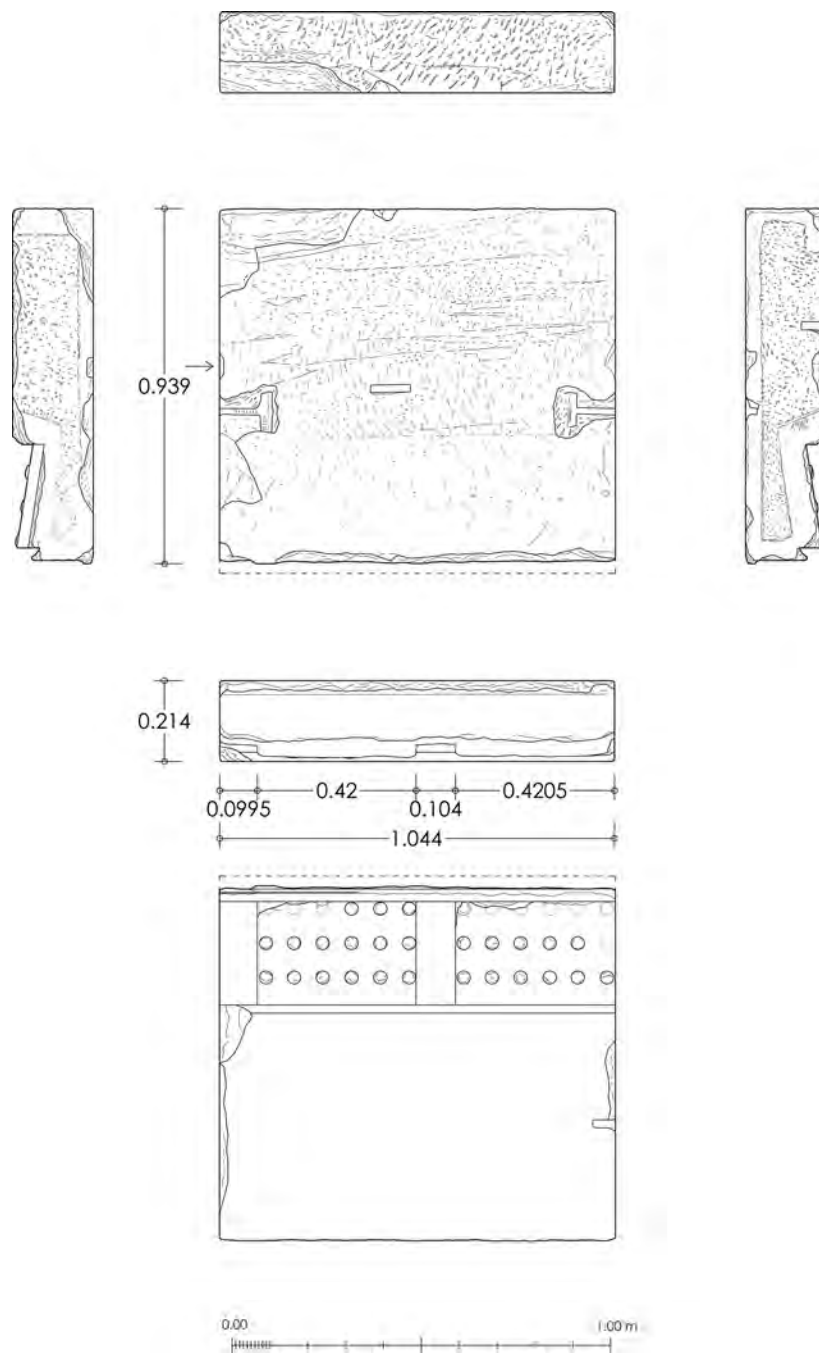
0.421

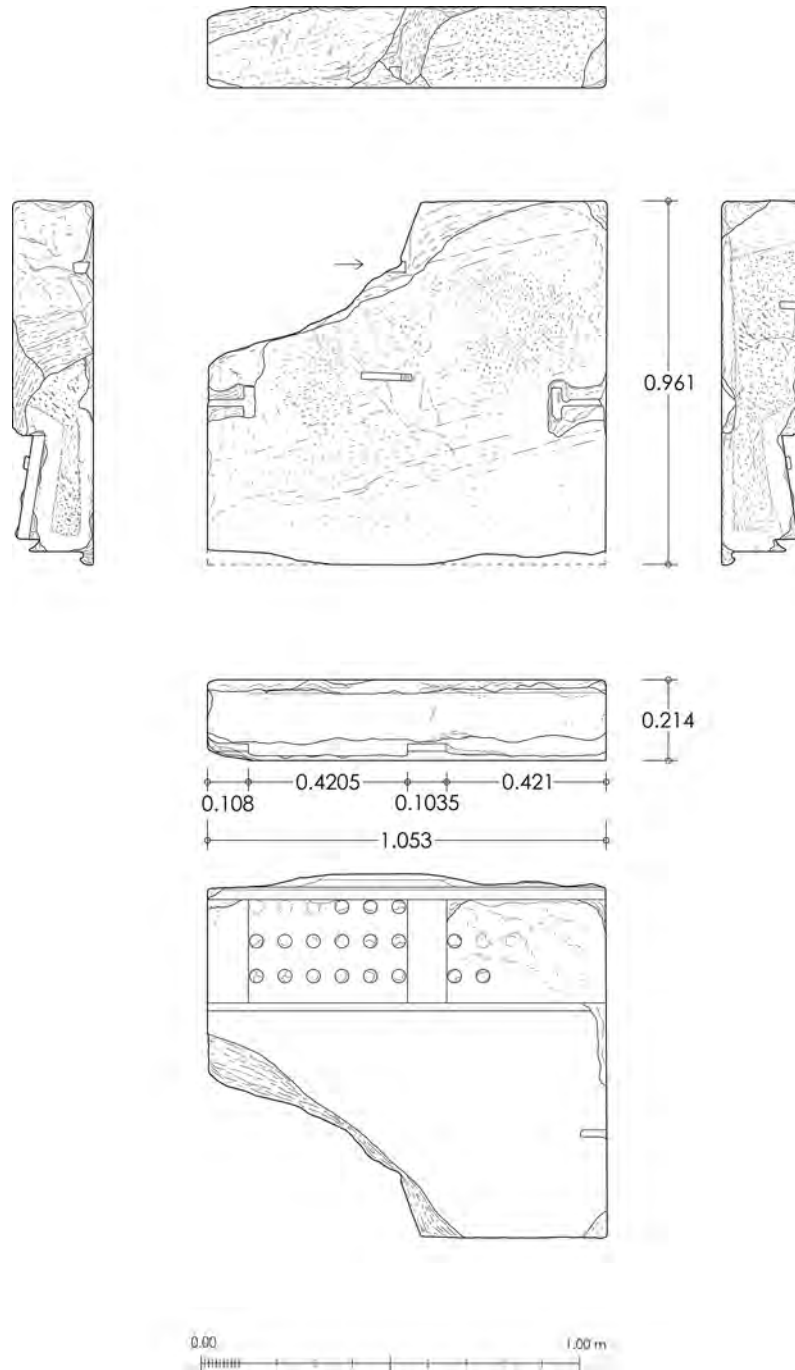
Πρώνα επιπόξια τρήλαφα στον ανατολικό τοίχο του νότιου πύργου, Κλ. 1:20

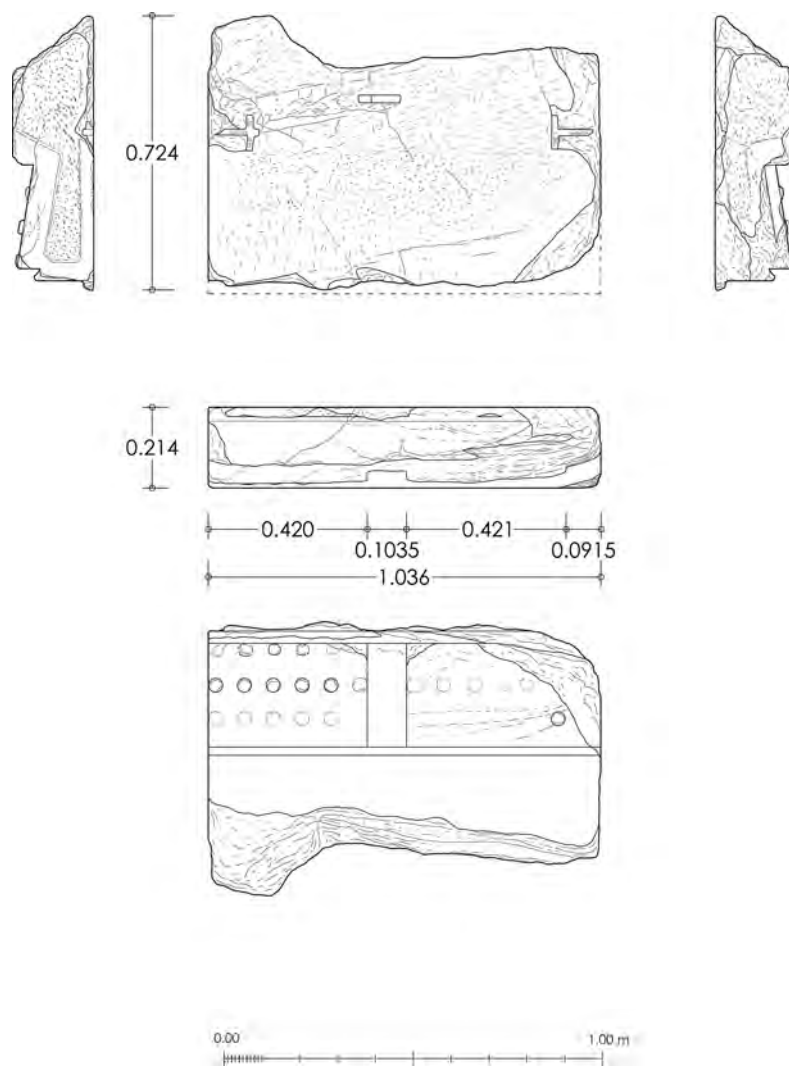
Συνανήκοντα θραύσματα αρ. ΝΚ4952, ΝΚ4953 από οριζόντιο γείσο του δυτικού αετώματος, Κλ. 1:20

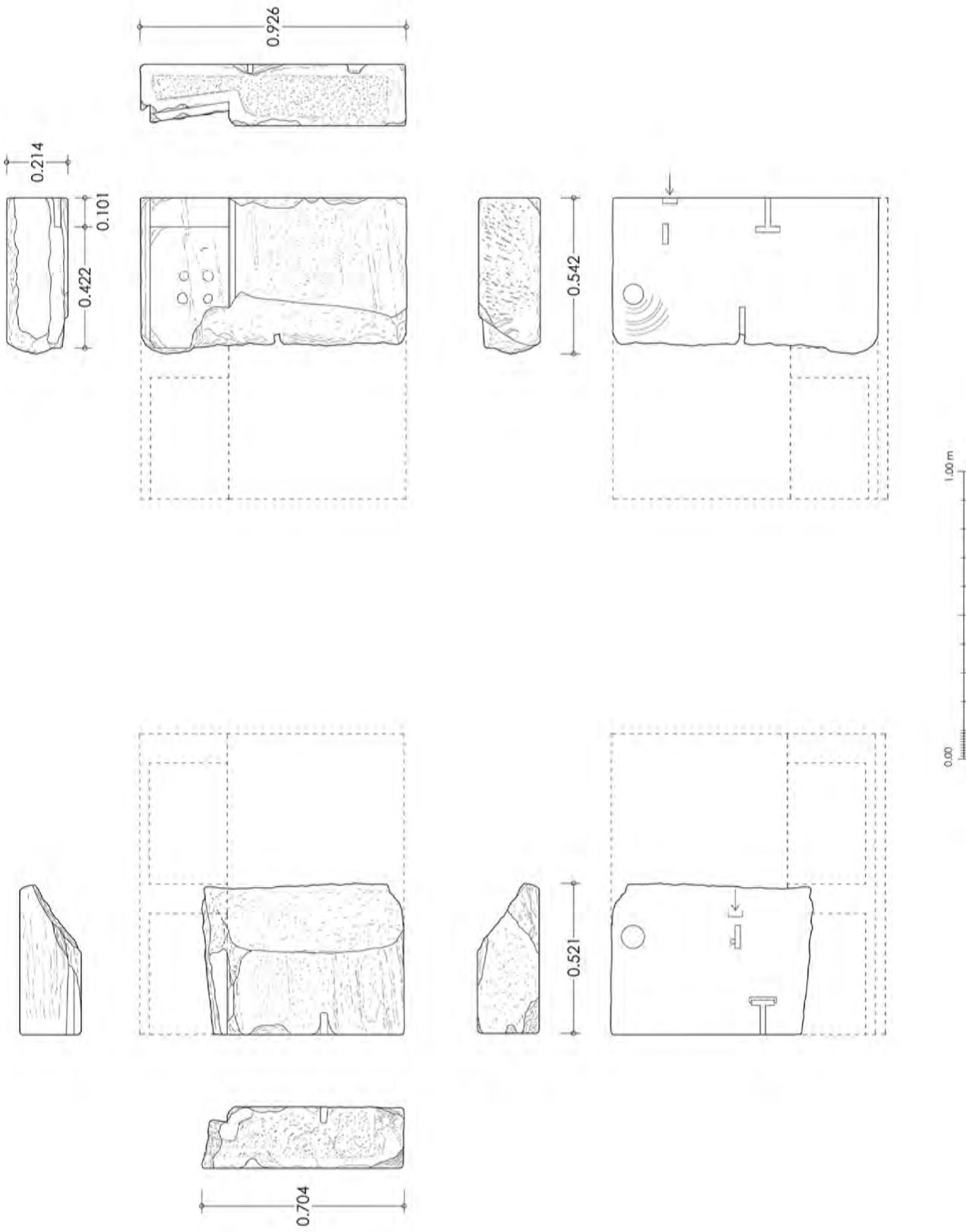
Οριζόντιο γείσο αρ. NK4955 από το ανατολικό αέτωμα, Κλ. 1:20

Οριζόντιο γείσο αρ. NK4954 από το ανατολικό αέτωμα, Κλ. 1:20

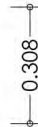
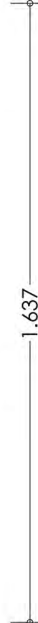
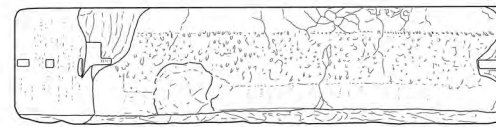
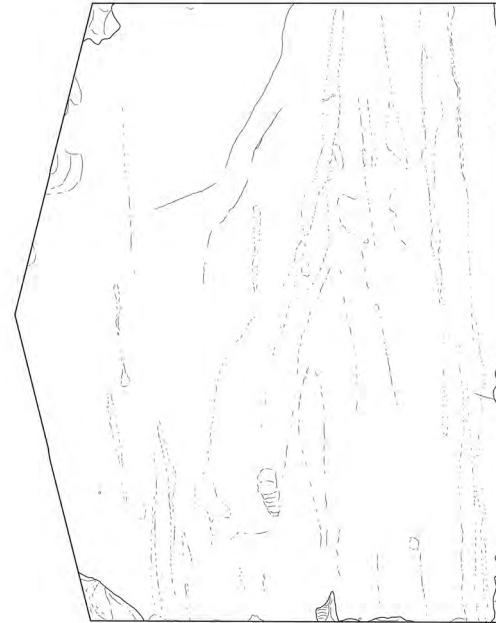
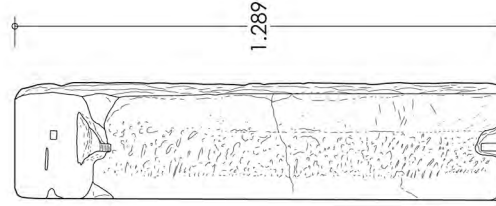
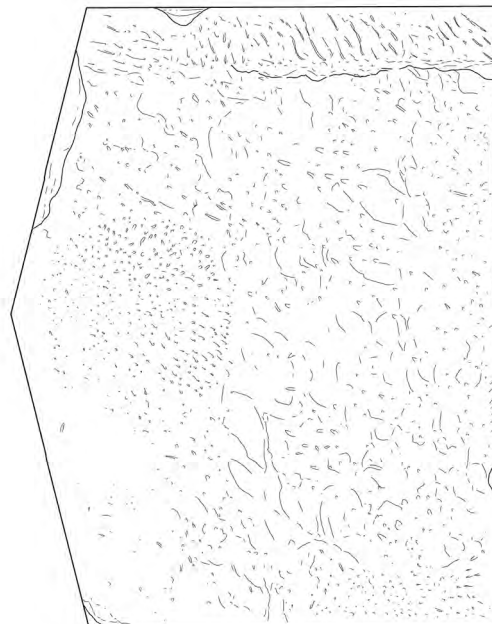
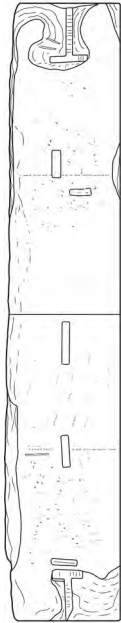

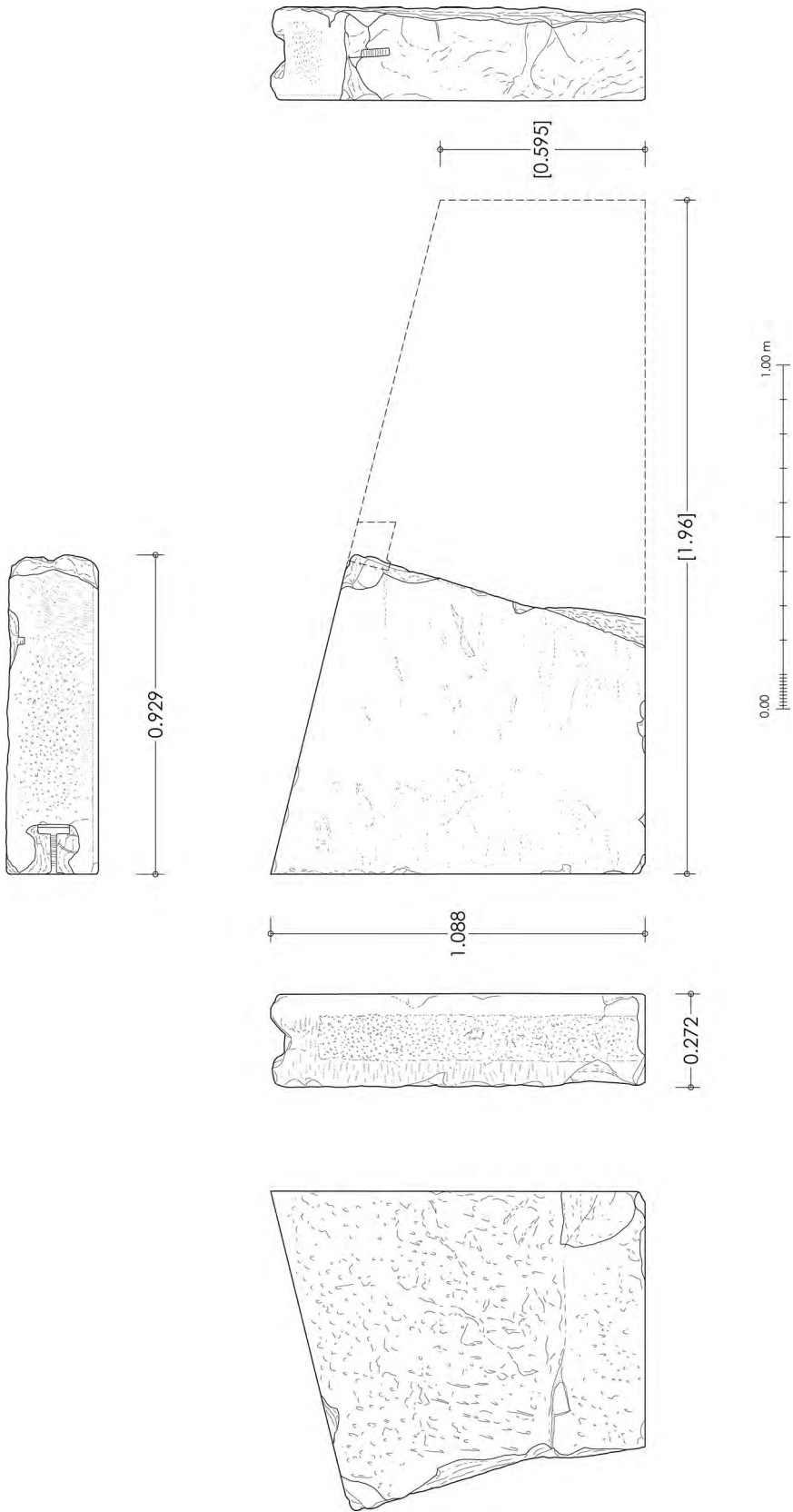
Οριζόντιο γείσο αρ. NK4951 από το ανατολικό αέτωμα, Κλ. 1:20

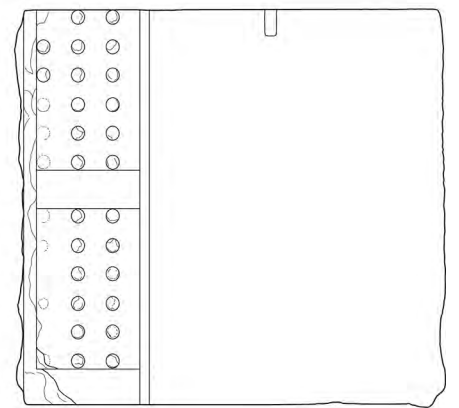
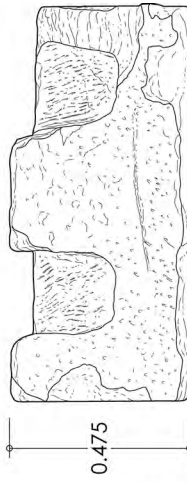
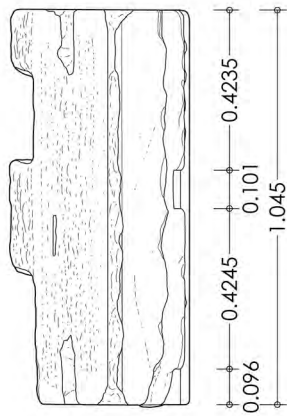
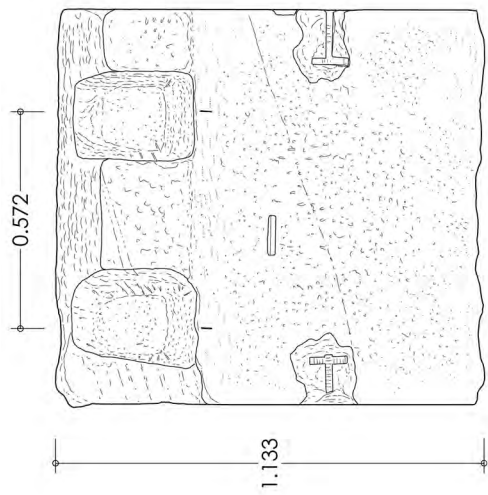
Θραύσματα οριζόντιων γείσων από το ανατολικό αέτωμα αρ. ΝΚ-4946, ΝΚ-4947. Τα οικοδομικά στοιχεία από τις αφανείς σήμερα άνω έδρες έχουν σχεδιαστεί βάσει μετρήσεων σε σκαριφήματα του W. B. Dinsmoor, Κλ. 1:20.

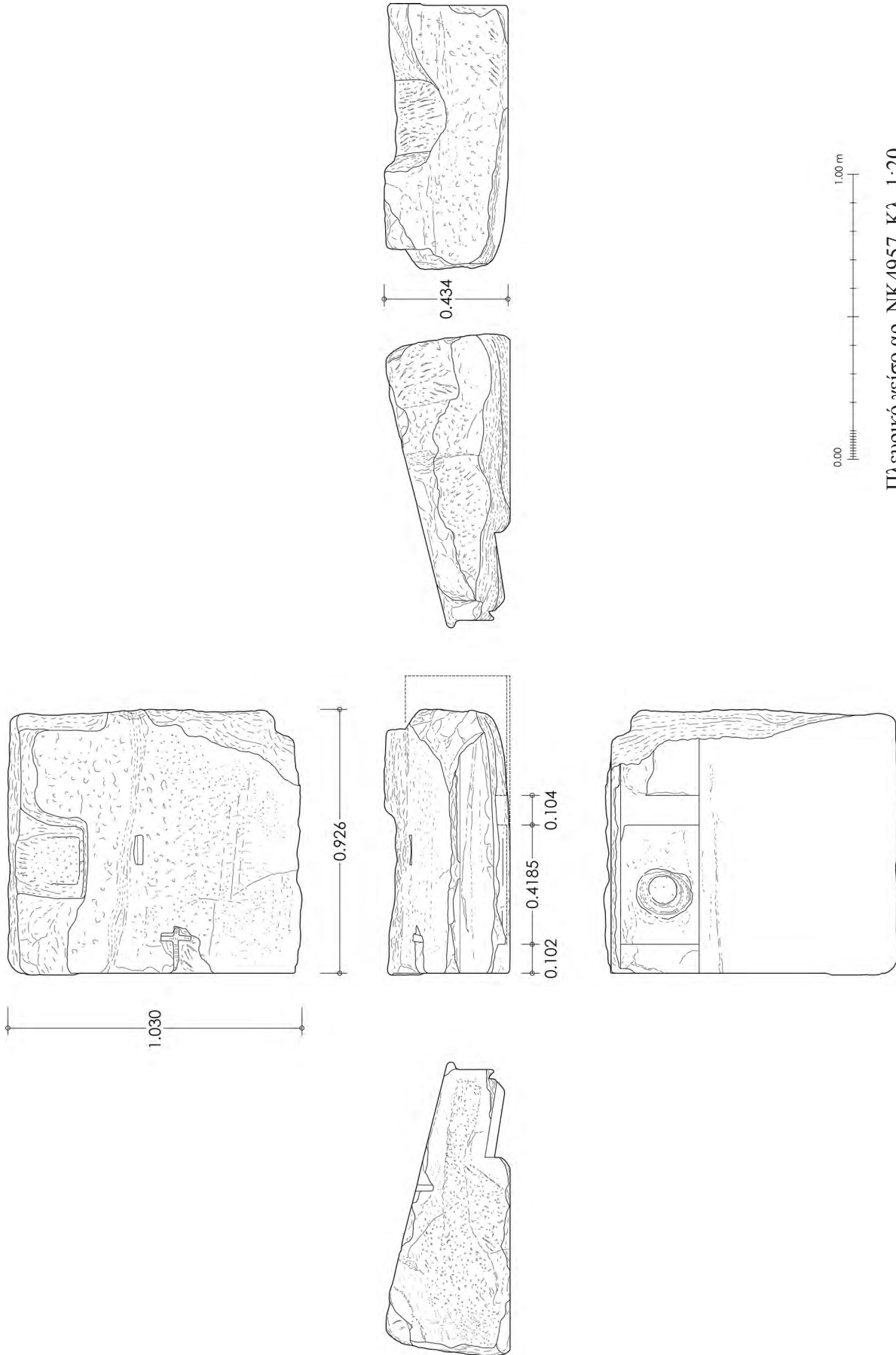
Κεντρικός ορθοστάτης αετώματος αρ. ΝΚ3761, Κλ. 1:20

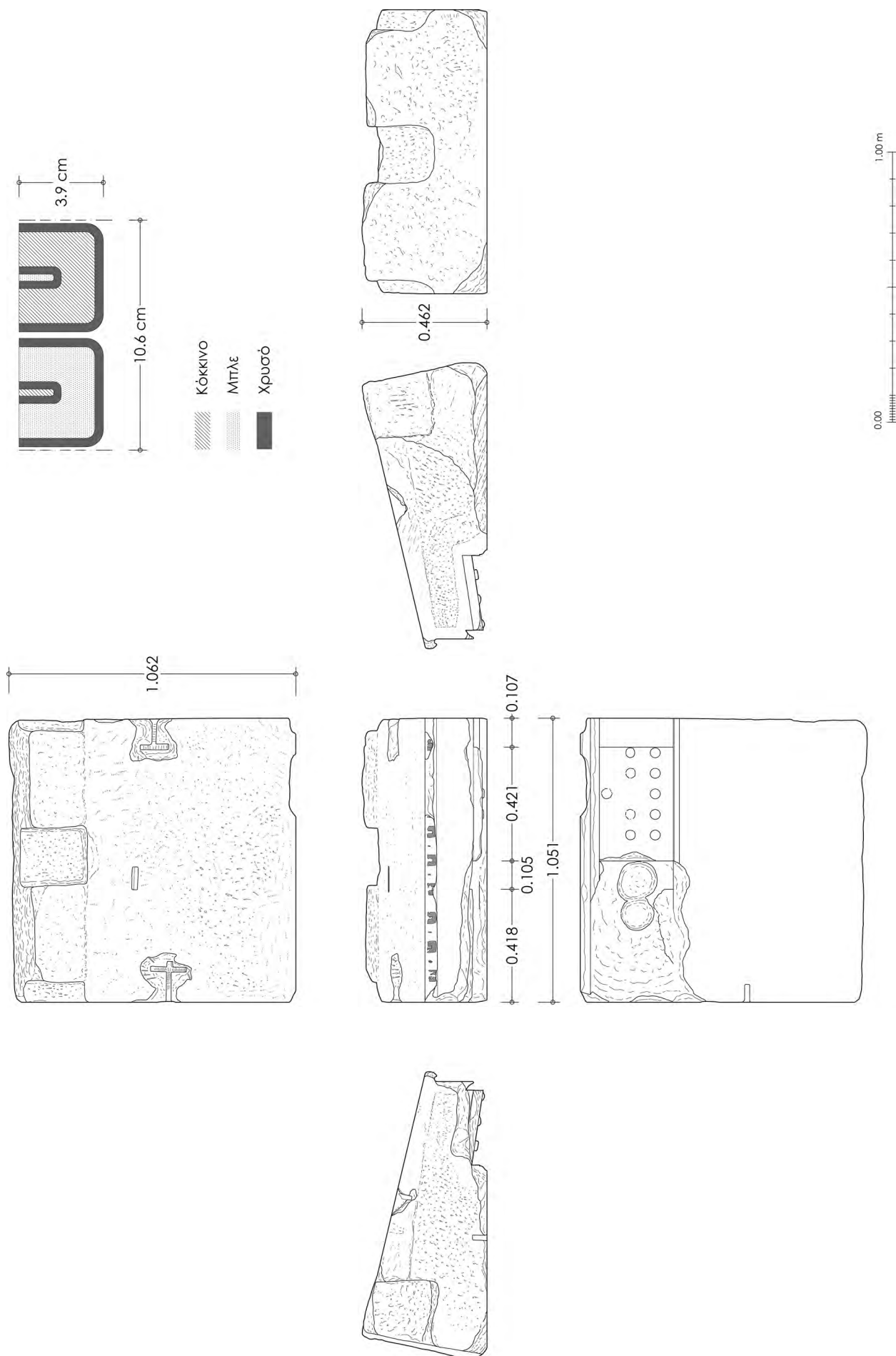

Ορθοστάτης αετώματος αρ. ΝΚ4945, Κλ. 1:20

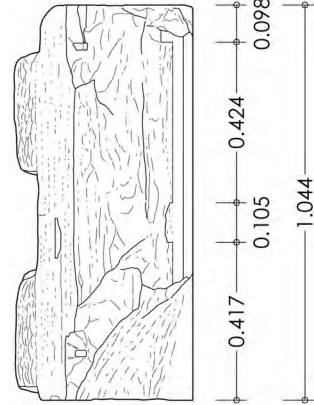
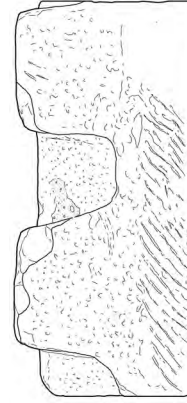
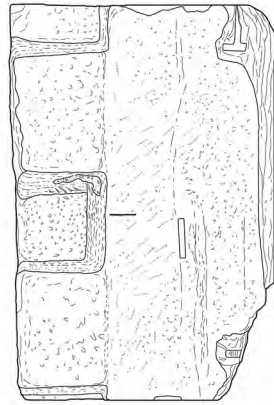
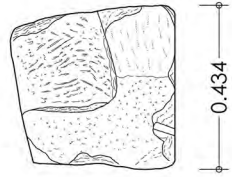
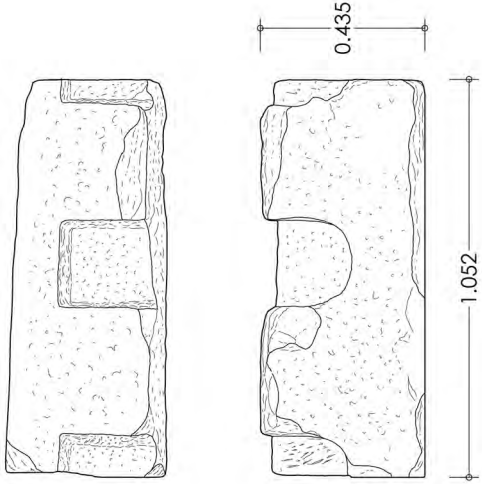

Πλευρικό γείσο αρ. ΝΚ4957, Κλ. 1:20

Πλευρικό γείσο αρ. ΝΚ4962, Κλ. 1:20 & γραφική αποκατάσταση γραπτού διάκοσμου (φύλλων) του δωρικού κριματίου στέψης, Κλ. 1:2.5

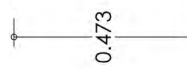
Πλευρικό γείσο
σε λιθασωρό
στη Βορειοδυτική Κλιτύ

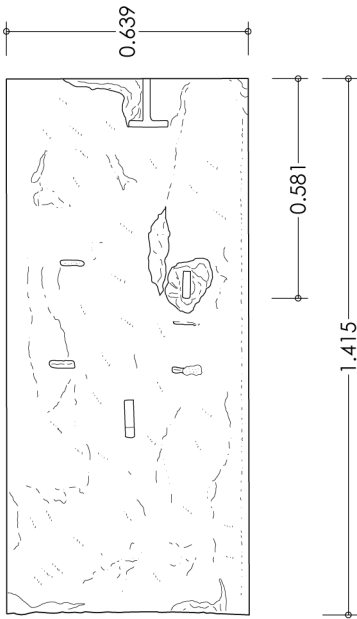
Θραύσματα πλευρικών γείσων, Κλ. 1:20

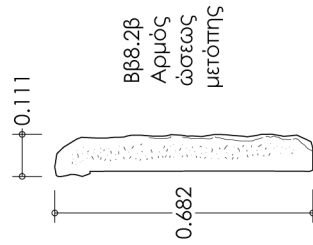
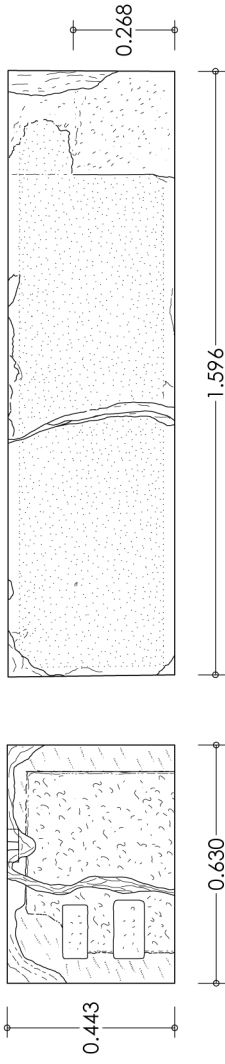
Πλευρικό γείσο
στην "Ιουστινιάνεια" δεξιαμένη
Βόρειας Κλιτύς

Ββ6.1

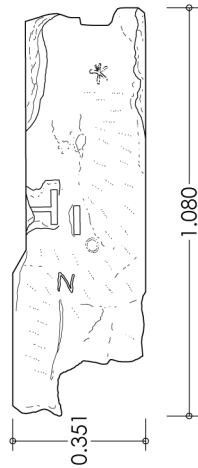

Να2.3

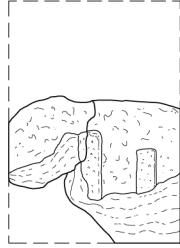

Ββ8.2β
Αρμός
ώσως
μετόπης

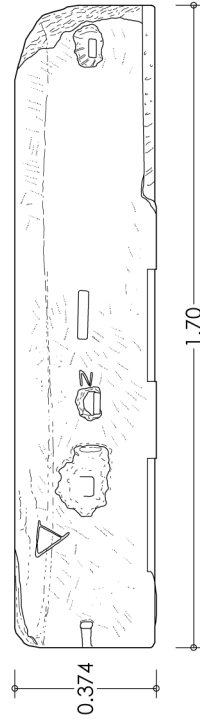
Ββ8.2α

Διάσπαρτο θραύσμα λιθόπλινθου μέσα
στον Νότιο Πύργο

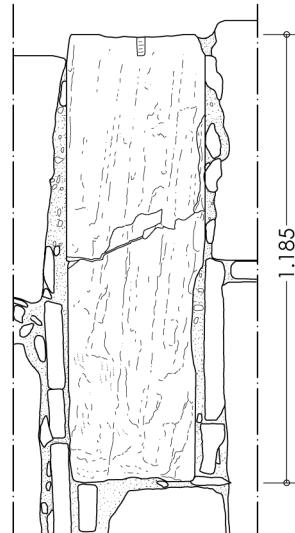

Διάσπαρτο αρχιτεκτονικό μέλος
κοντά στην είσοδο του Βόρειου Πύργου

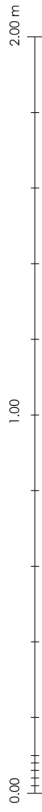
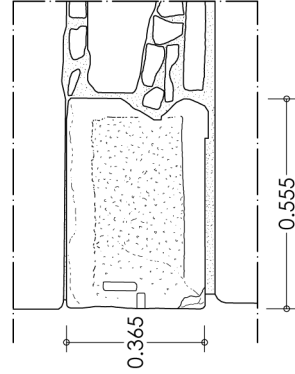

Αντίθημα επιστυλίου πρόστασης
στην μεγάλη αντηρία του Βόρειου Πύργου

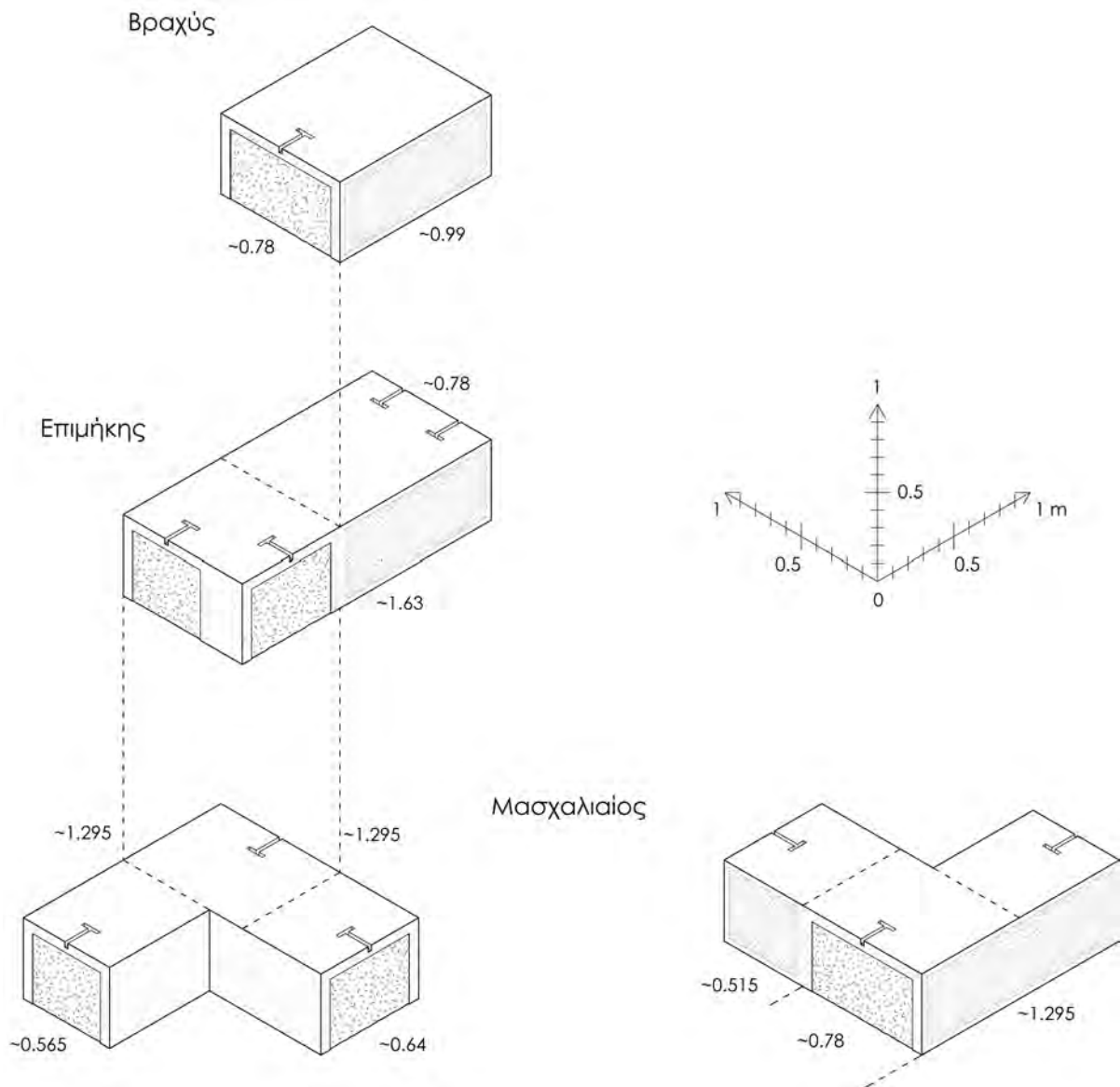
Ανατολική όψη

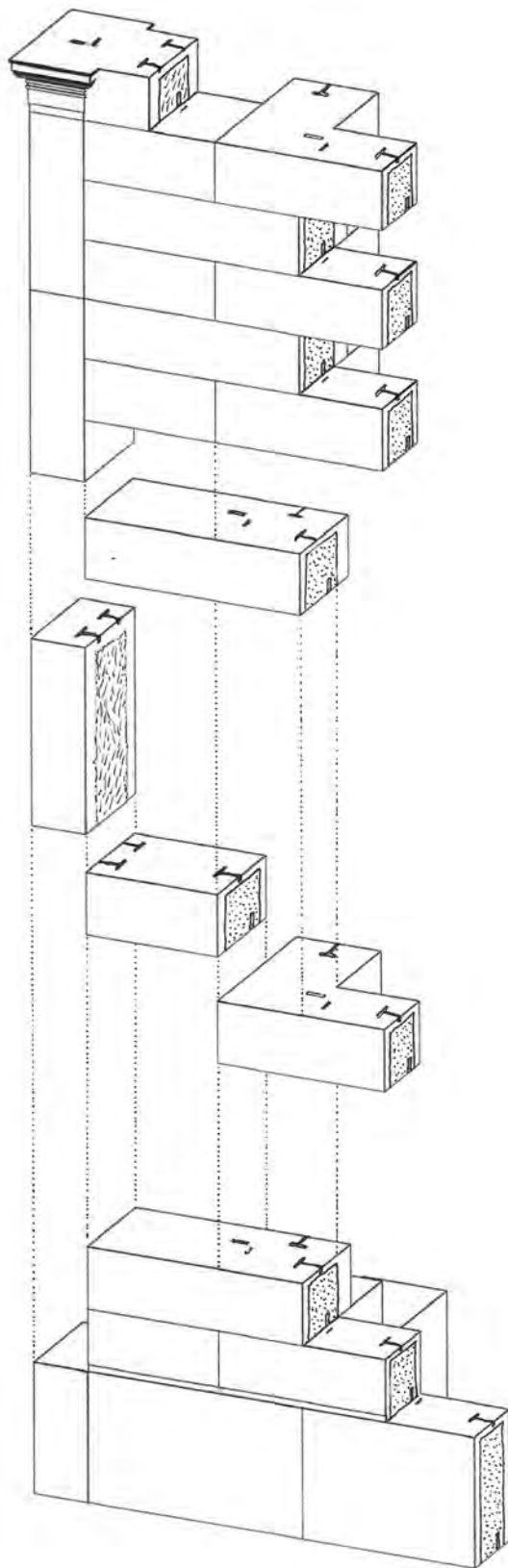
Βόρεια όψη

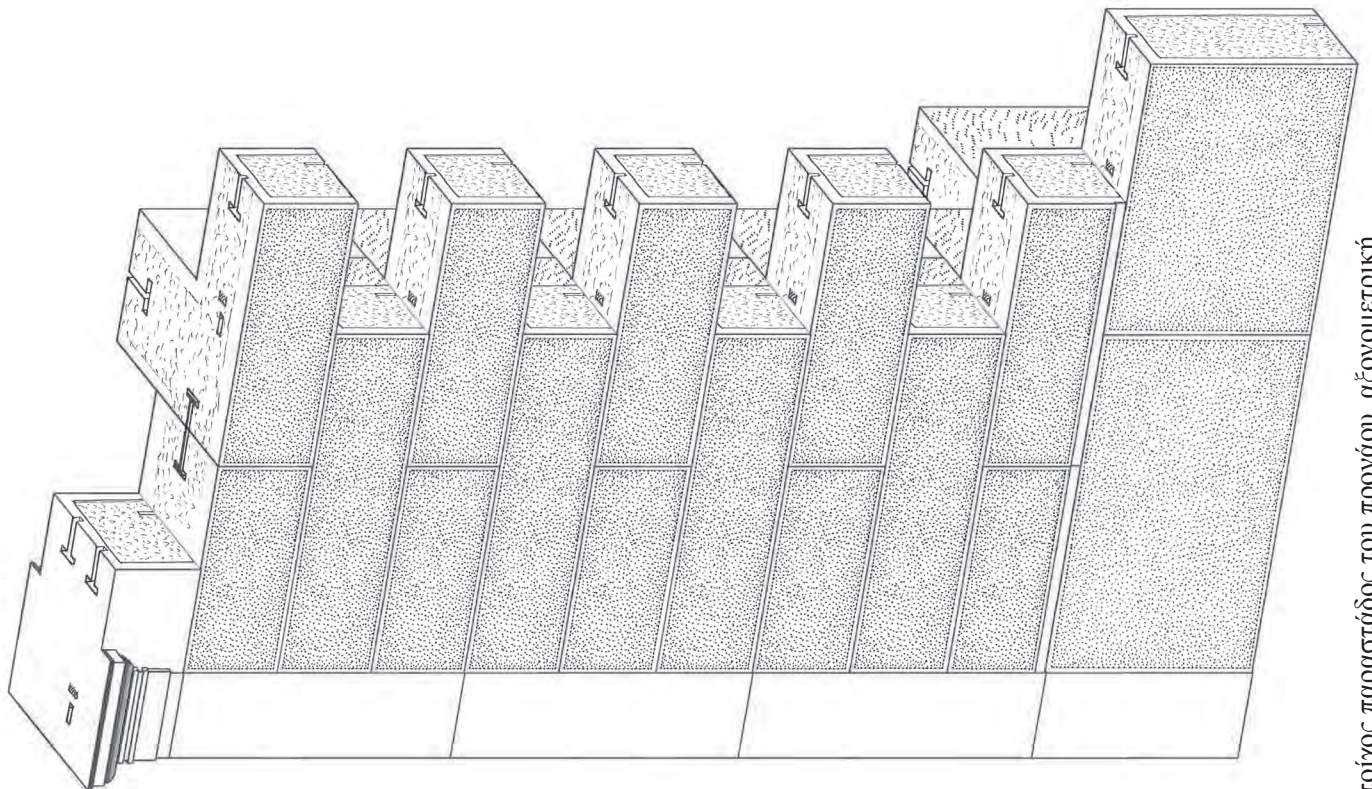
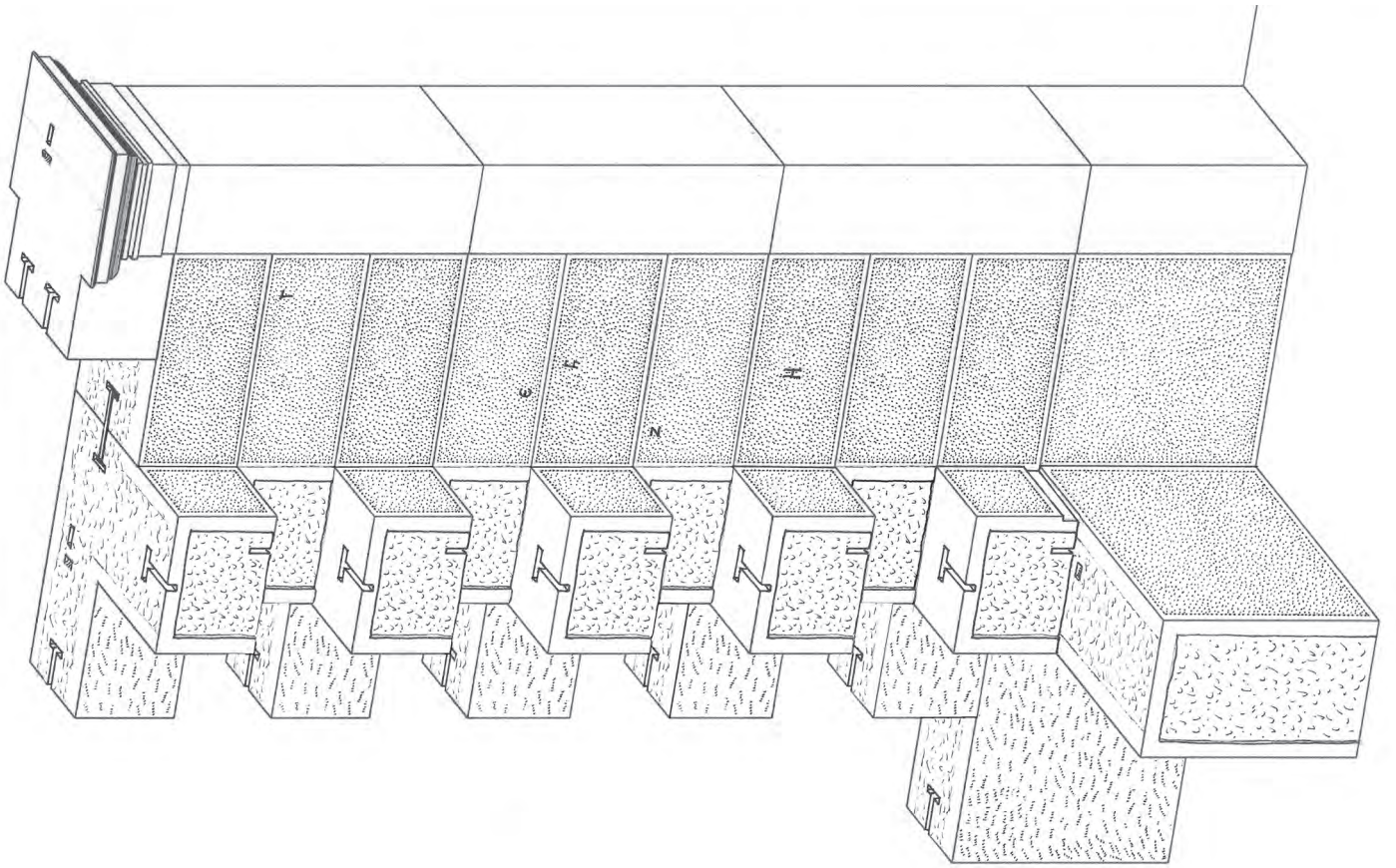
Αρχιτεκτονικά μέλη ειδικού ενδιαφέροντος, εντοχισμένα
στους πύργους ή διάσπαρτα γύρω από αυτούς, Κλ. 1:20

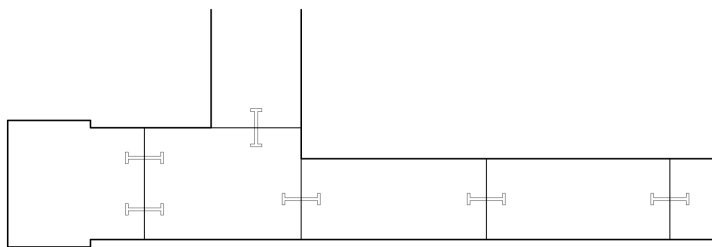
Οι τρεις τύποι λίθων στους τοίχους παραστάδων, αξονομετρικό σχέδιο, Κλ. 1:40.

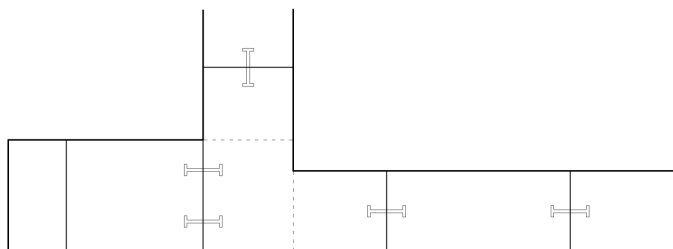
Ο οικοδομικός συνδυασμός των τριών τύπων λίθων στον νότιο τοίχο παραστάδος του προνάου.

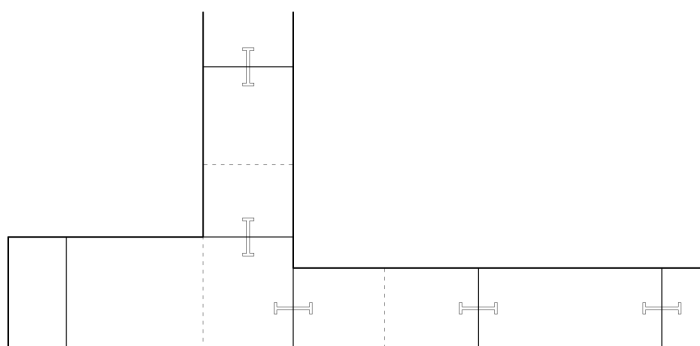
Ο νότιος τοίχος παραστάδος του προνάου, αξονομετρική απόδοση από το εξωτερικό και το εσωτερικό του μνημείου.

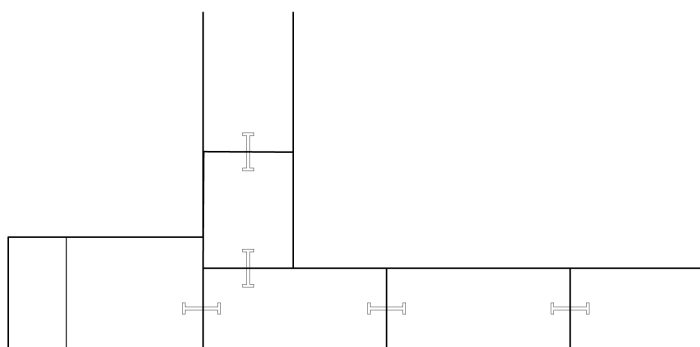
Στρώση «Α»

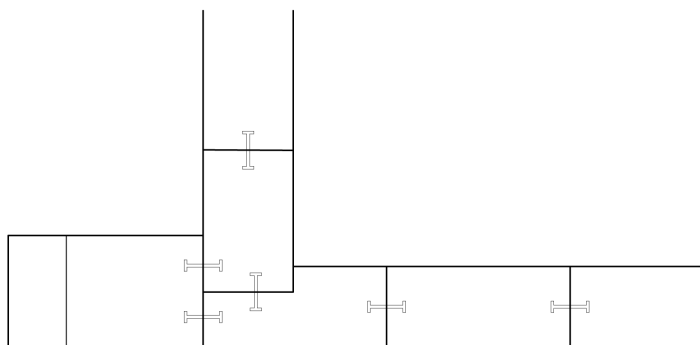
Στρώση «Ι» στέψης ορθοστάτη

Στρώσεις «Γ», «Ε», «Ζ»

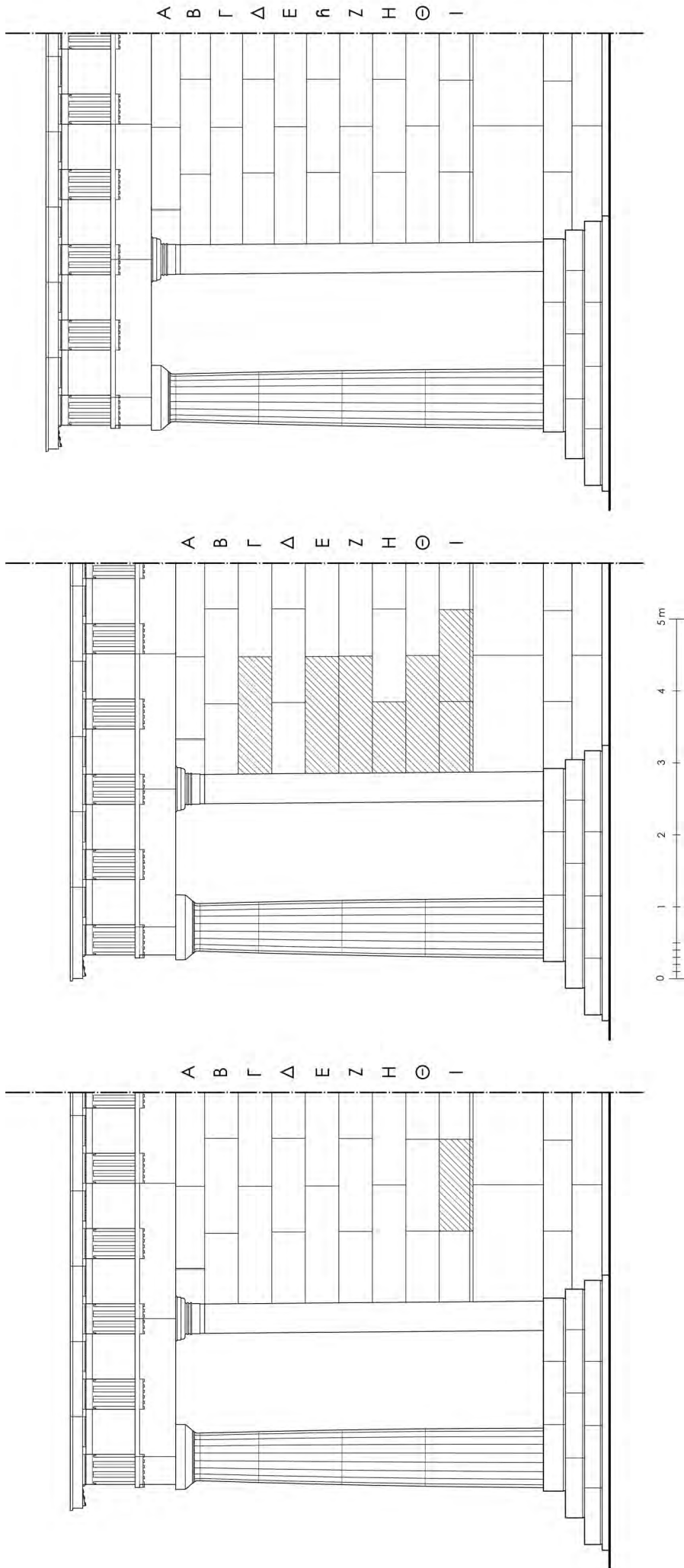

Εναλλακτική λύση πλοκής Α

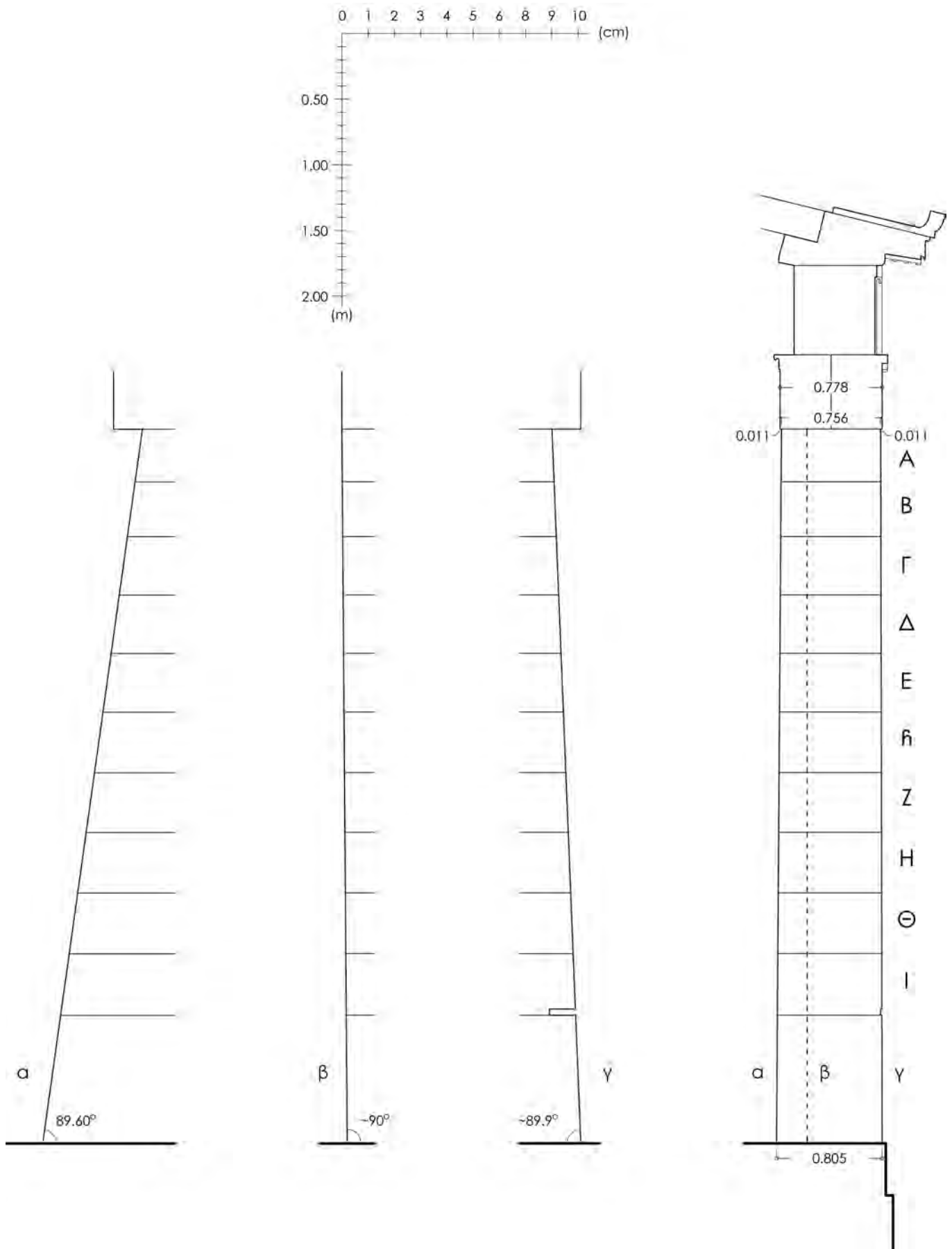

Εναλλακτική λύση πλοκής Β

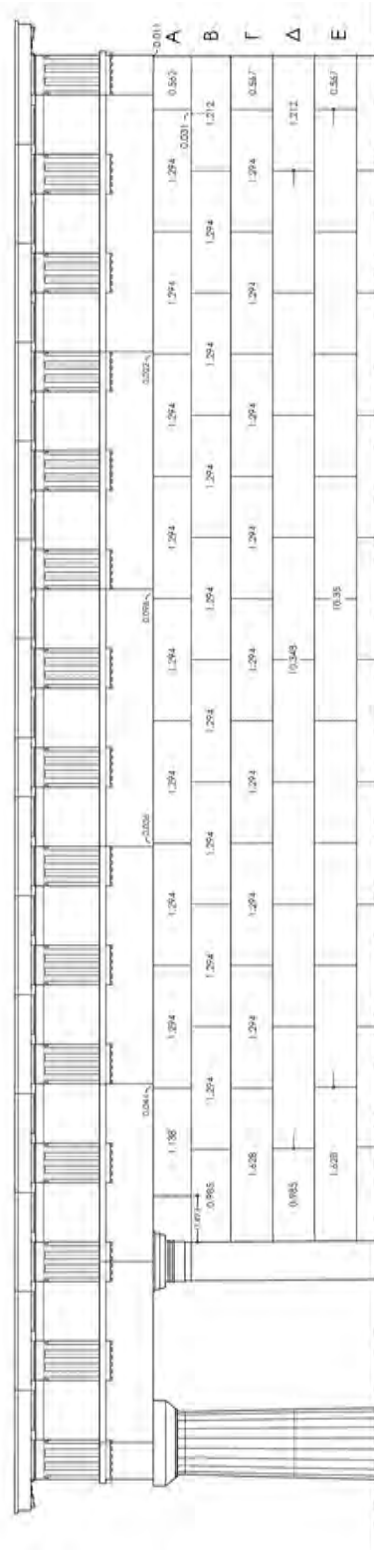
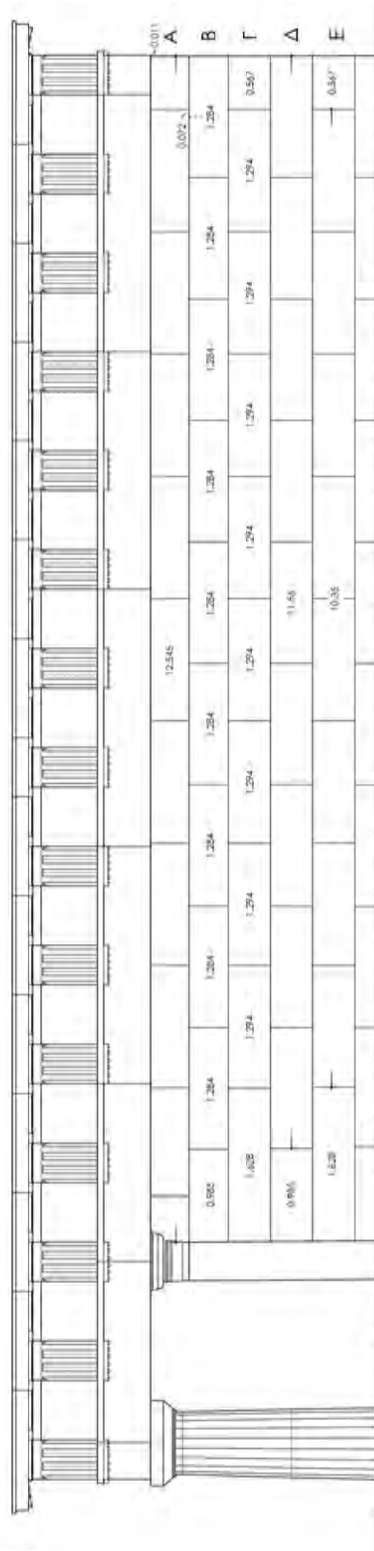
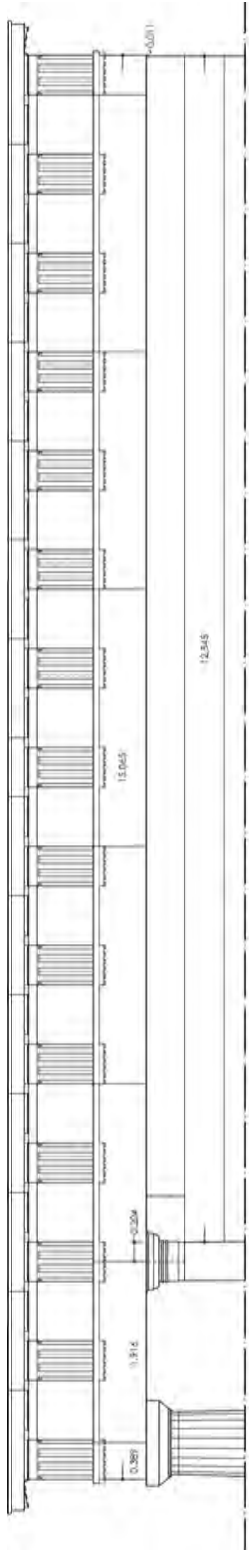
Τρόποι σύνδεσης θυραίου τοίχου, σηκού και παραστάδος.

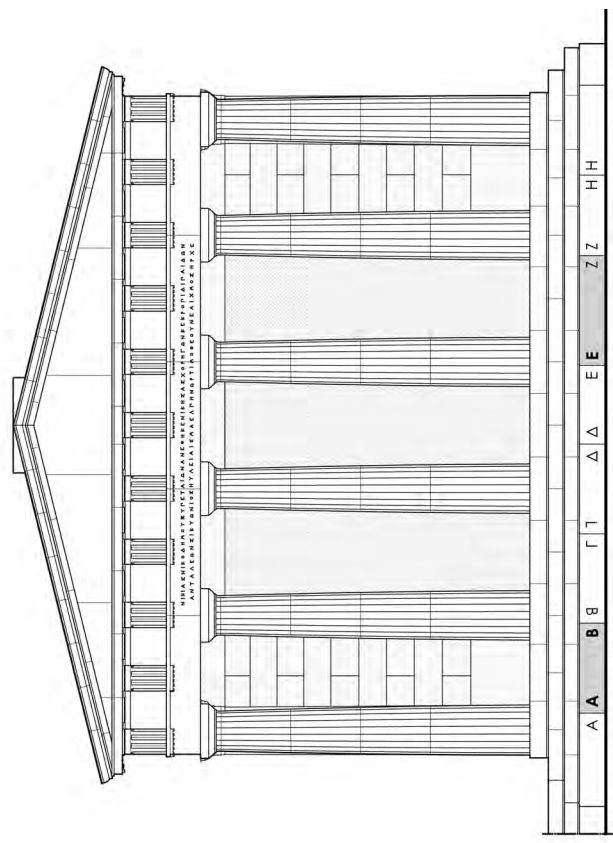
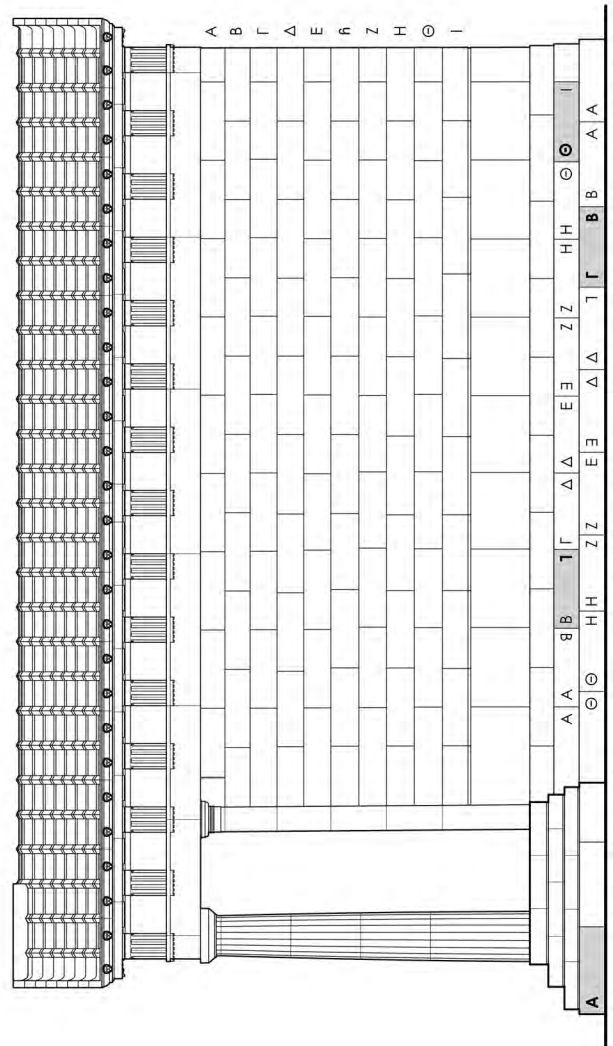
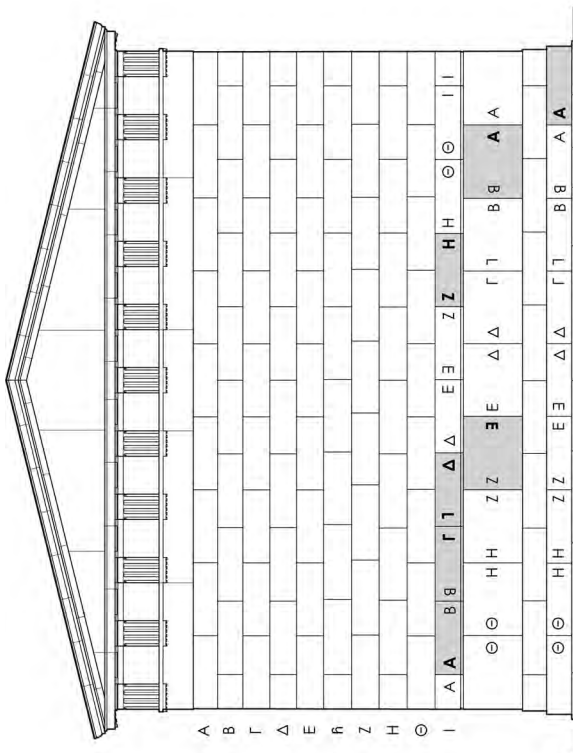
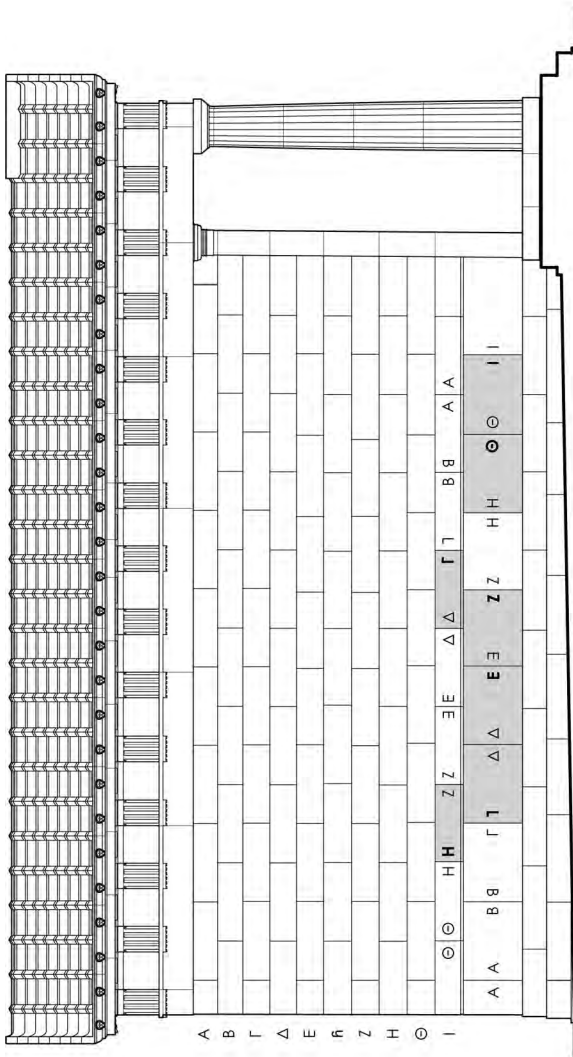
Σχεδιαστική κατάρριψη της υπόθεσης ύπαρξης εννέα δόμων πάνω τους ορθοστάτες με δύο τρόπους: (Αριστερά) βάσει του μασχαλιαίου λίθου στέψης Ββ8.5, (μέσον) σύμφωνα με τα γράμματα στα μέτωπα των λίθων Νδ6.2, Νδ6.3, Νδ6.4, Νν6.3, Νν6.2. (Δεξιά) η καθ' ύψος διάρθρωση των τοίχων με δέκα στρώσεις.

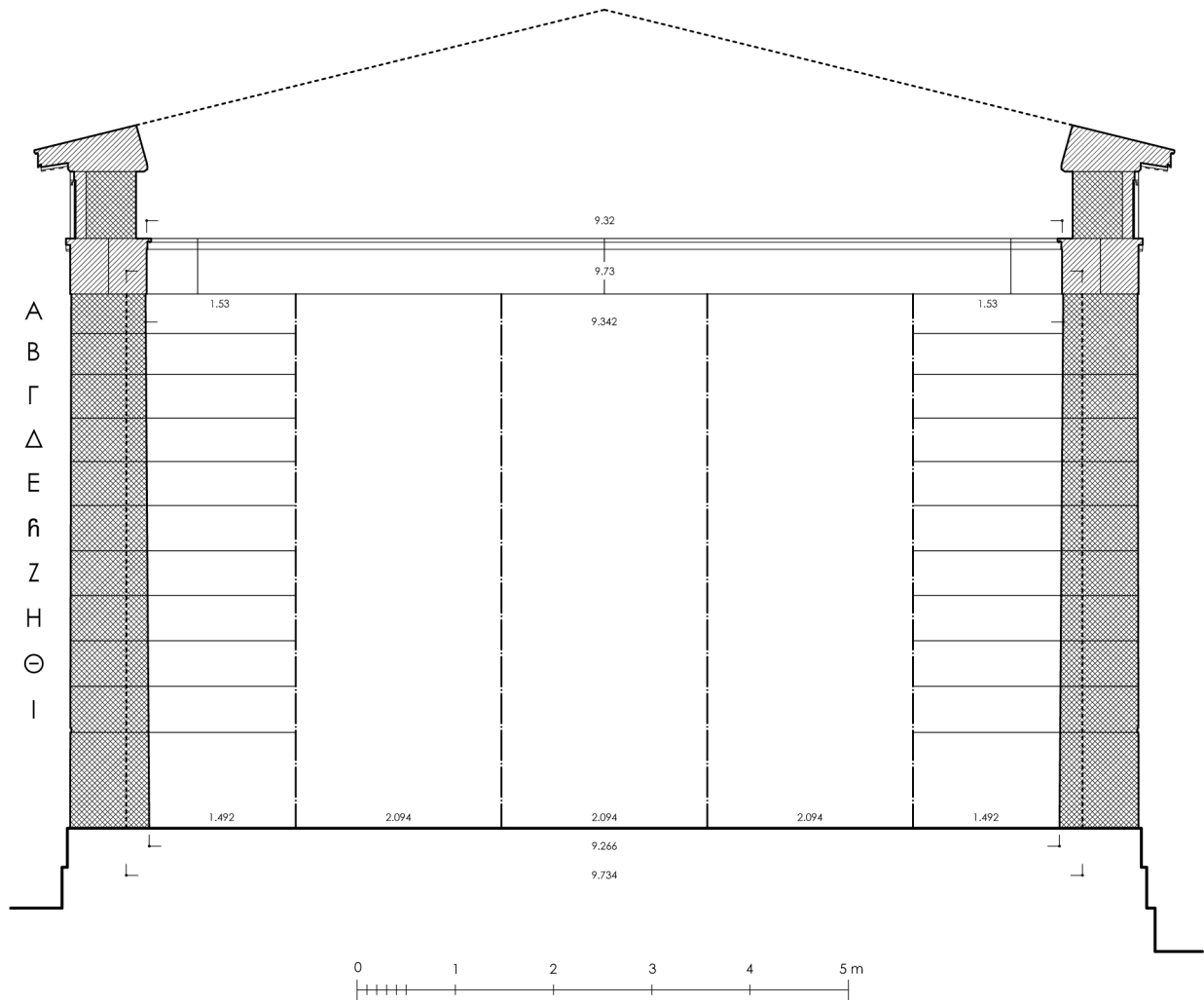
Γραφική αποκατάσταση της διατομής των πλευρικών τοίχων του σηκού, Κλ. 1:40.

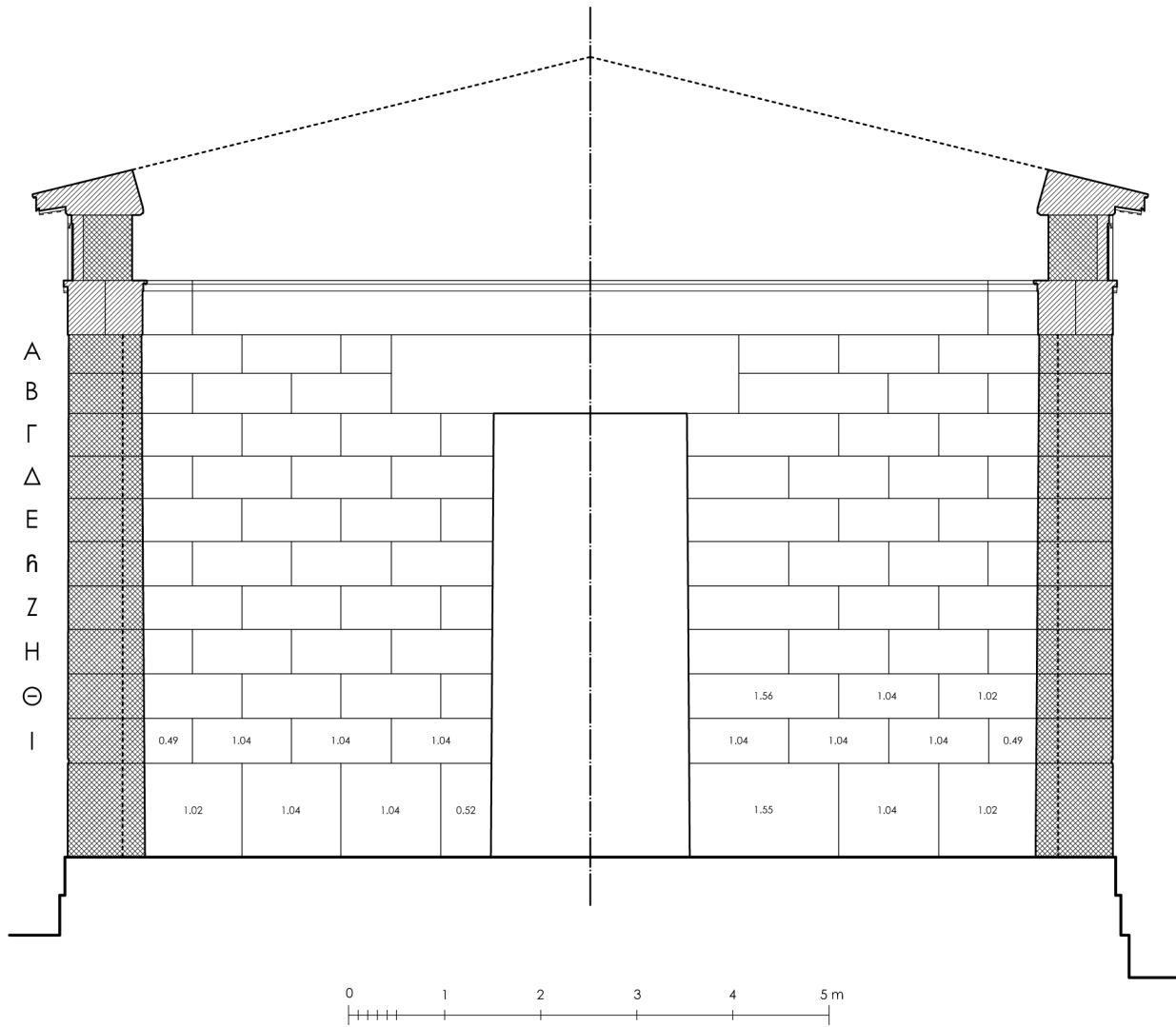
(Πάνω) Κύριες διαστάσεις των πλευρικών όψεων στο μνημείο, (μέσον) αρχική προσέγγιση στην κατανομή των κάθετων αρμών στις στρώσεις, (κάτω) οριστική, βελτιστοποιημένη επίλυση, Κλ. 1:80.

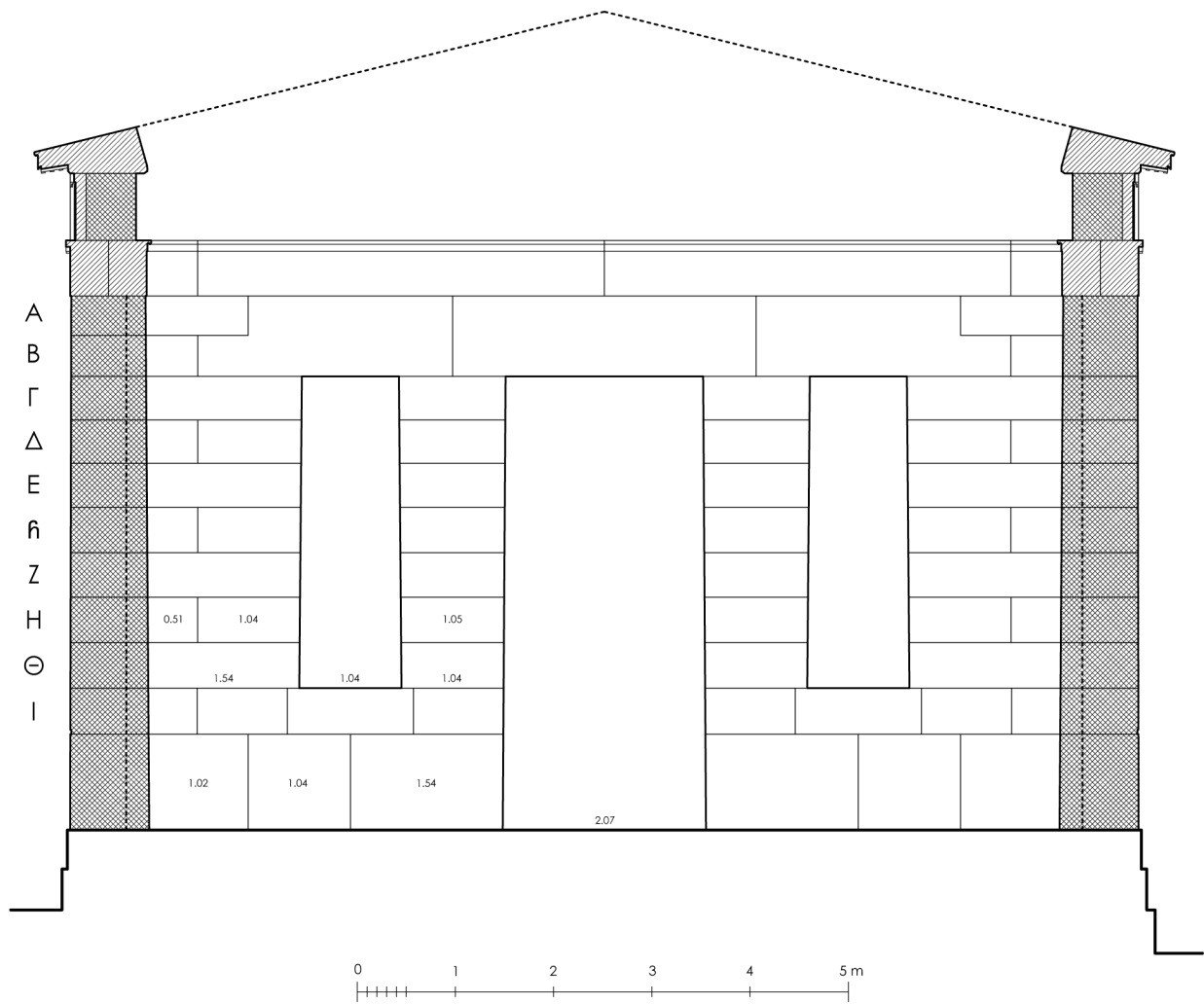
Προτεινόμενη γραφική αποκατάσταση των αλφαιβητικών ακολουθιών γραμμμάτων που εφαρμόστηκαν στις στρώσεις του σηκού στο χορηγικό μνημείο πριν από την αποσυρμολόγησή του, Κλ. 1:125.

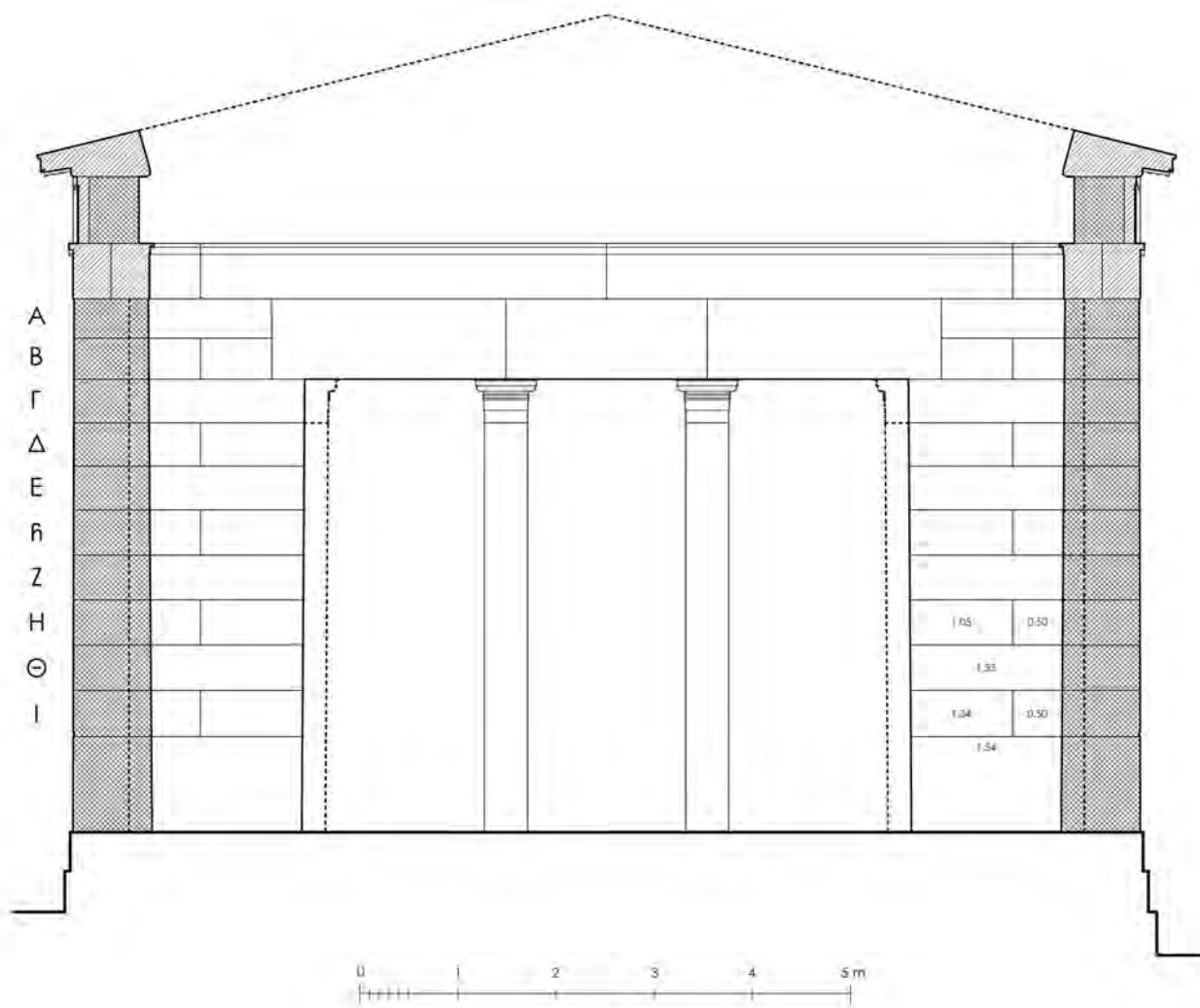
Κύριες διαστάσεις του θυραίου τοίχου του σηκού, Κλ. 1:75.

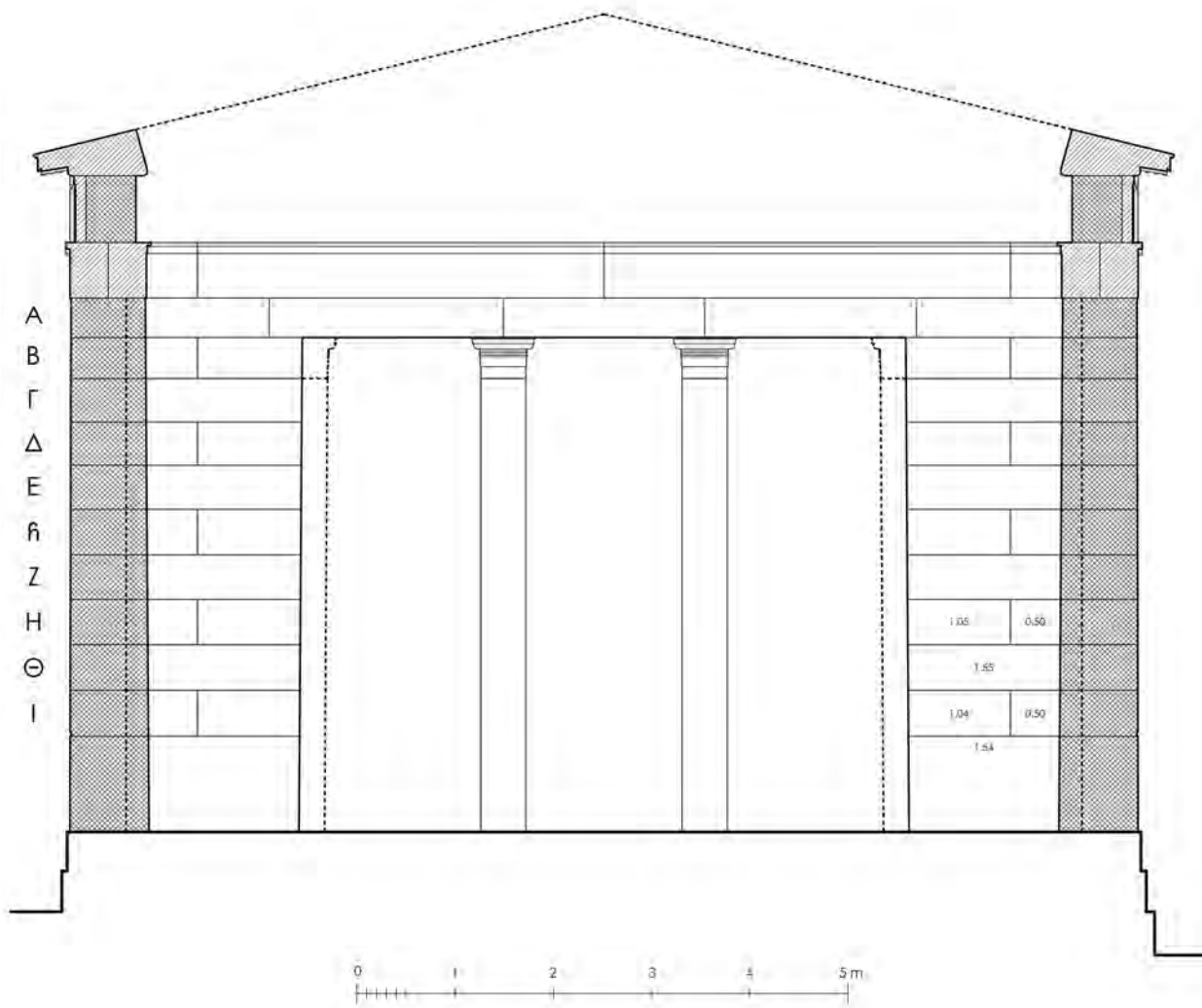
Θυραίος τοίχος χορηγικού μνημείου, εκδοχή με τυπικό κεντρικό άνοιγμα, Κλ. 1:75.

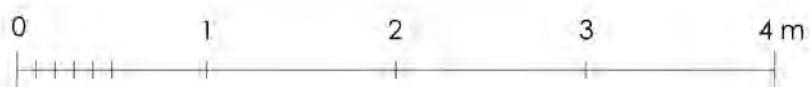
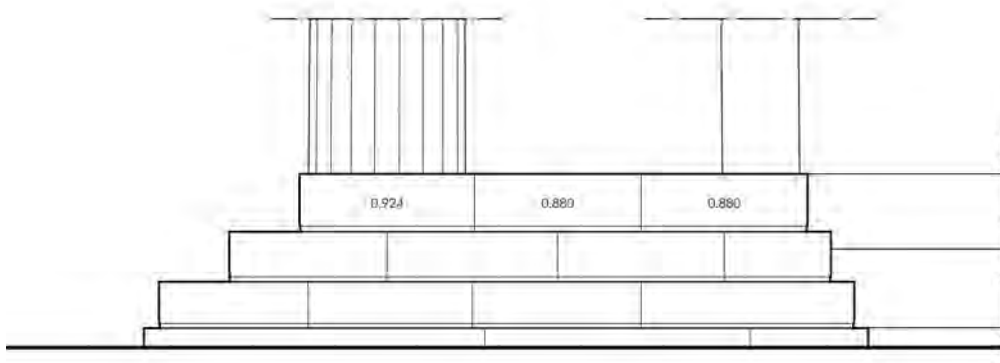
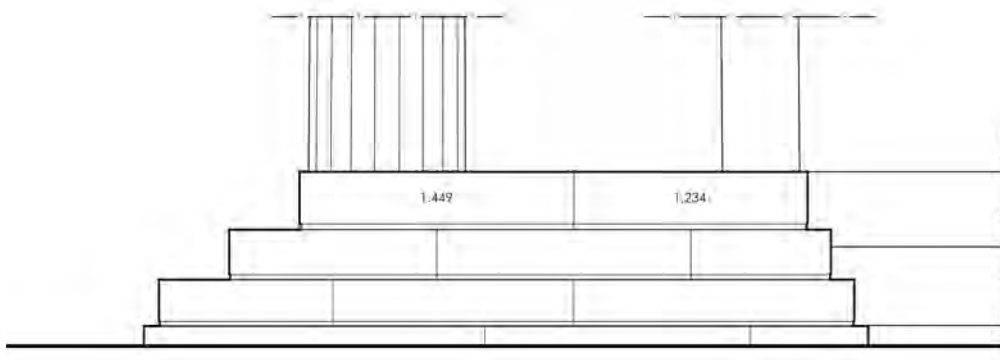
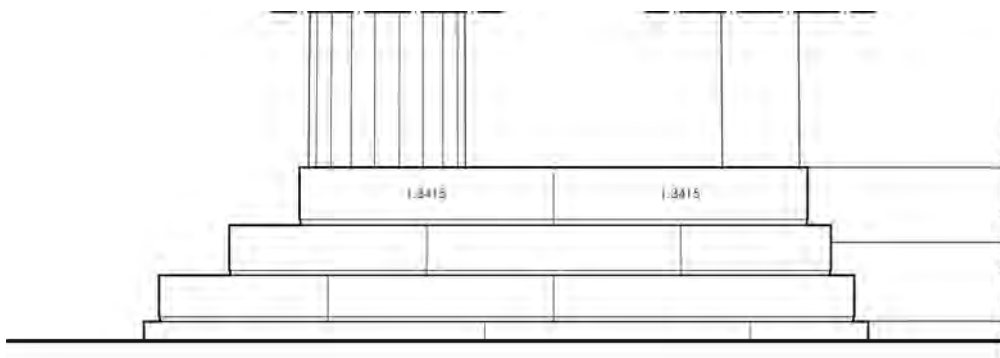
Θυραίος τοίχος χορηγικού μνημείου, εκδοχή με κεντρικό άνοιγμα πλαισιωμένο από παράθυρα, Κλ. 1:75.

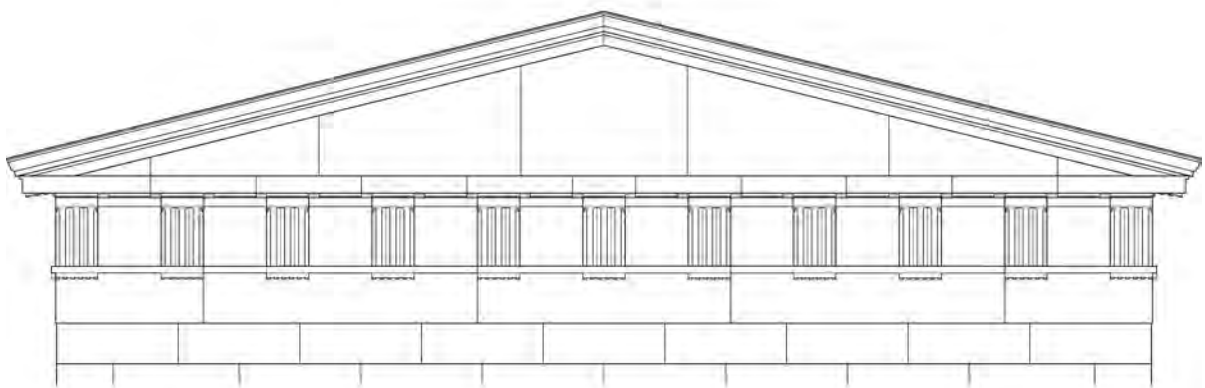
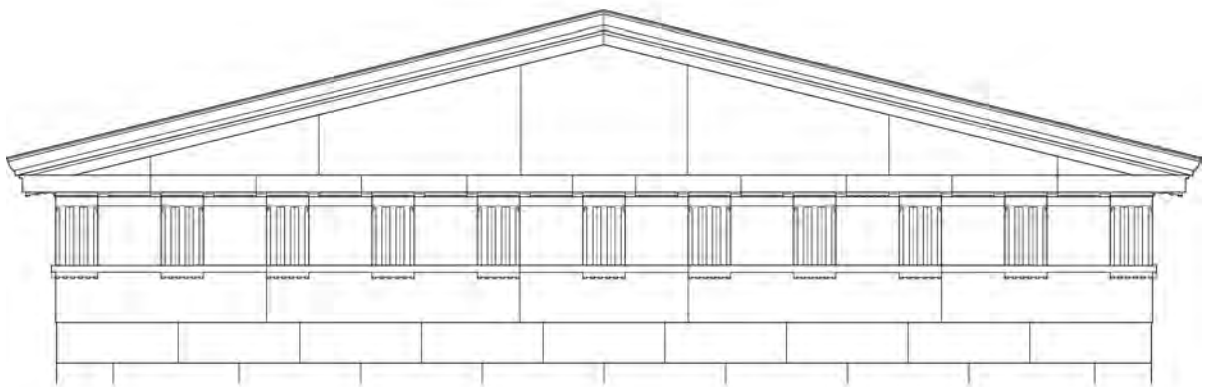
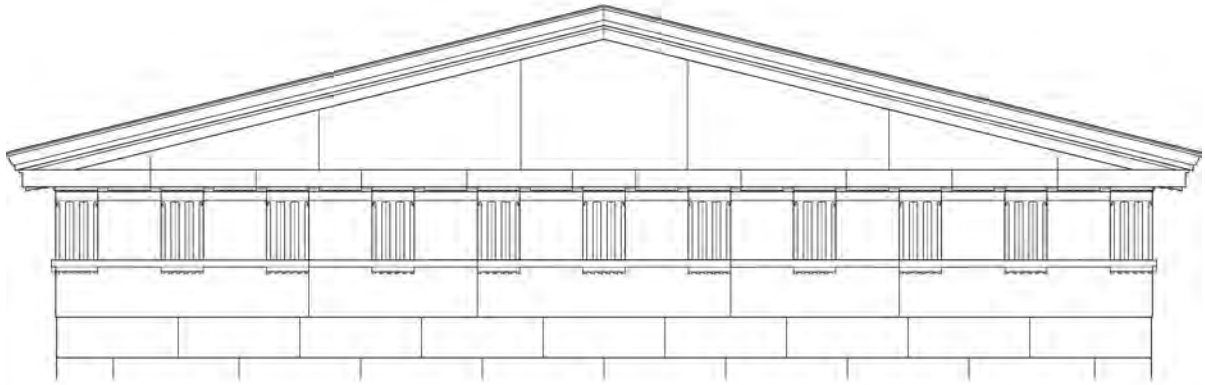
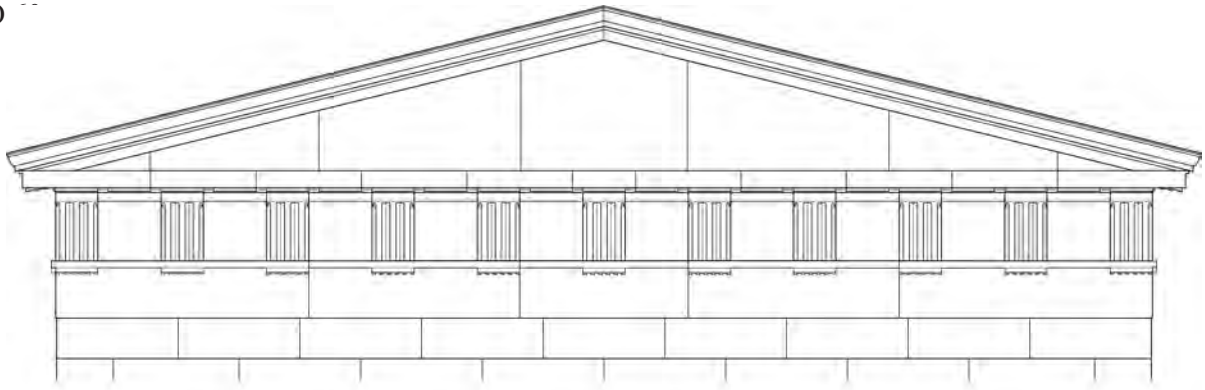
Θυραίος τοίχος χορηγικού μνημείου, εκδοχή του διευρυμένου τριπλού ανοίγματος με πεσσούς, δωρικά επίκρανα στέψης και επιστύλια στο ύψος των δόμων «Α» και «Β», Κλ. 1:75.

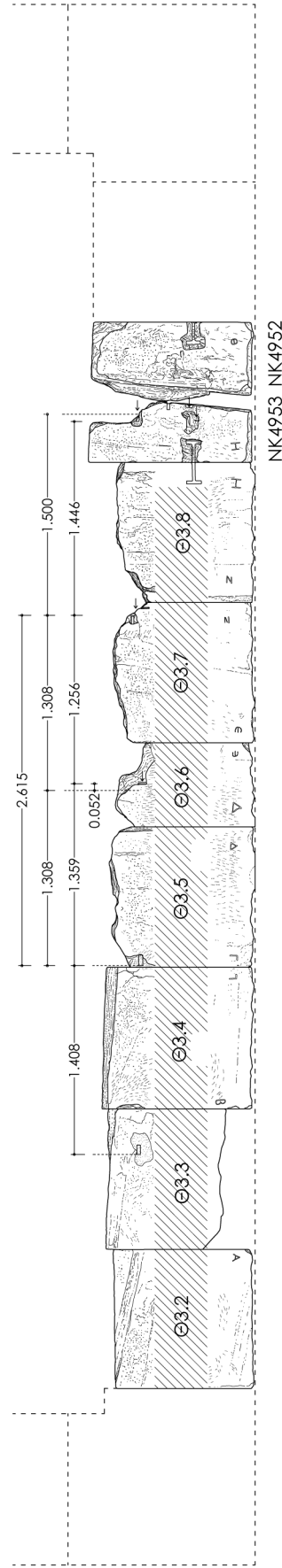
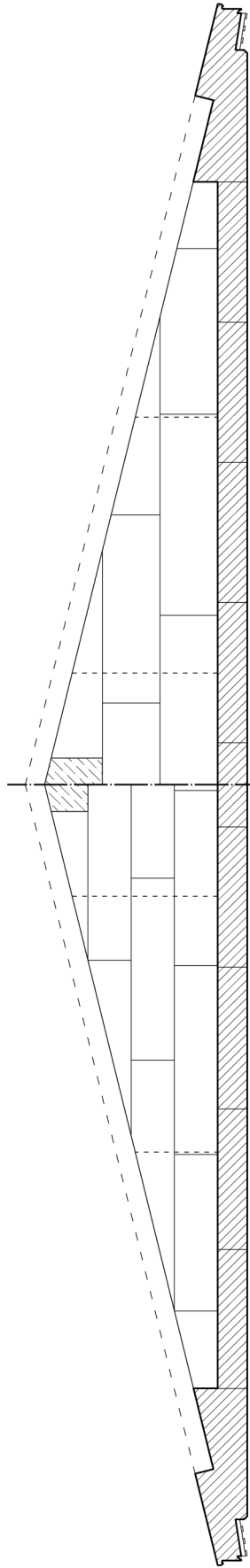

Θυραίος τοίχος χορηγικού μνημείου, εκδοχή του διευρυμένου τριπλού ανοίγματος με πεσσούς, δωρικά επίκρανα στέψης και επιστύλια στο ύψος του δόμου «Α», Κλ. 1:75.

Εναλλακτικές επιλύσεις των κάθετων αρμών στην πλευρική όψη της κρηπίδας, Κλ. 1:40.

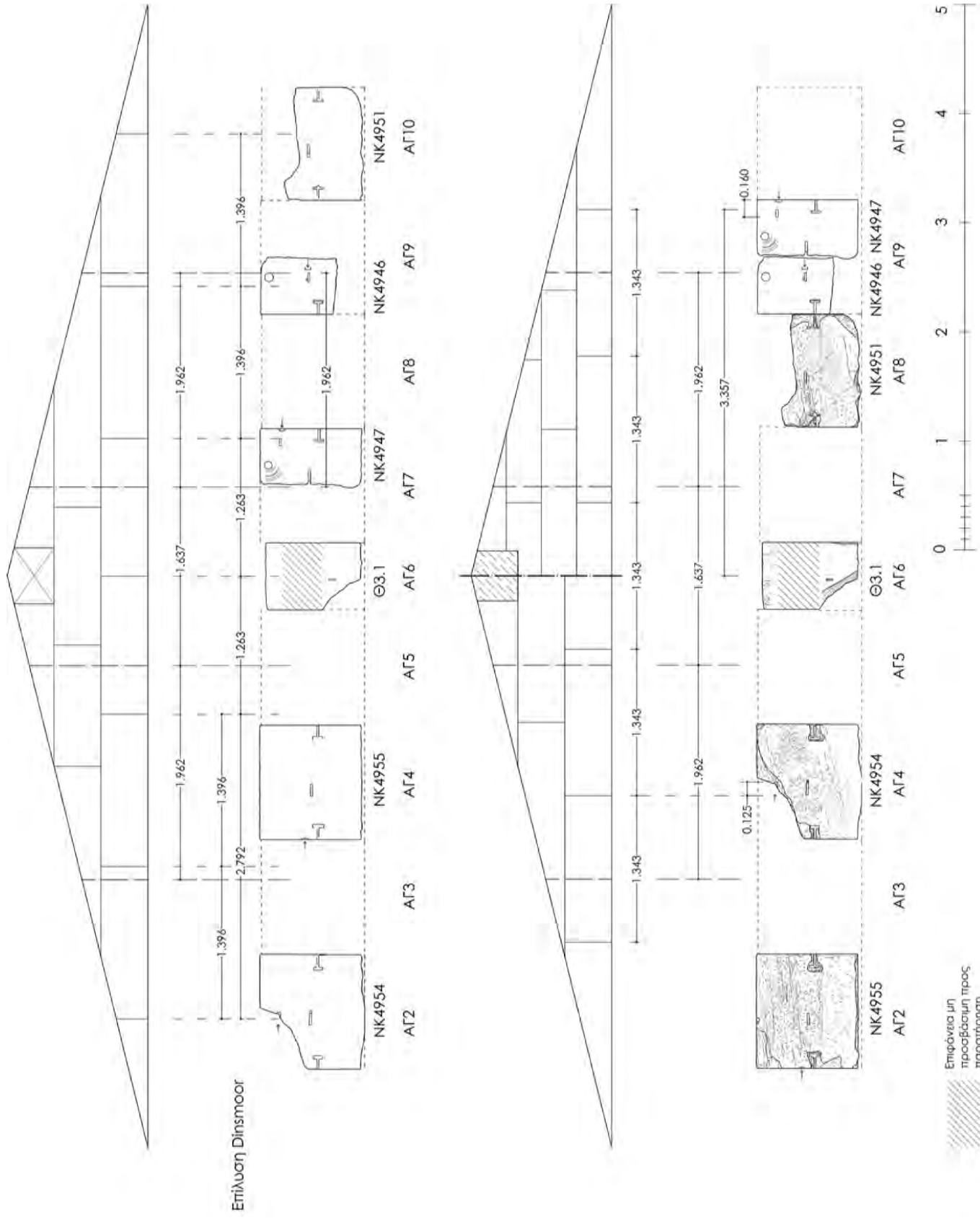

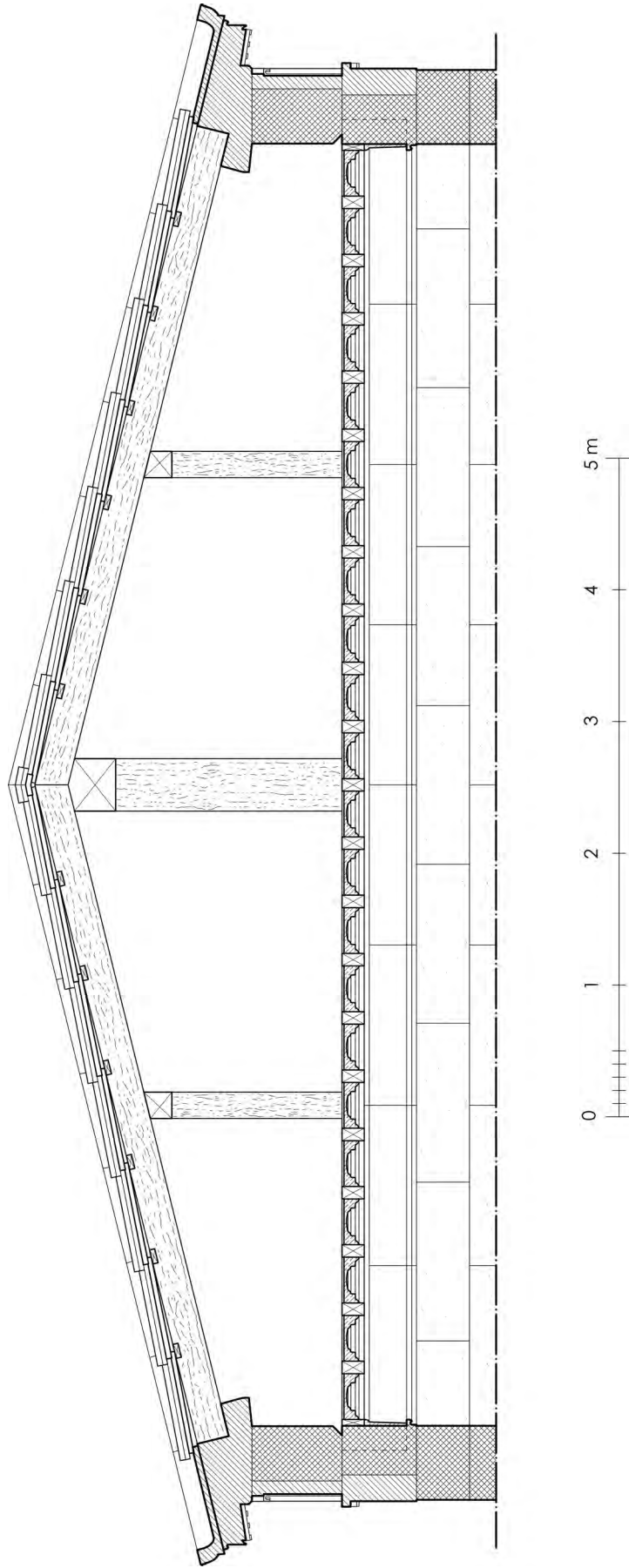

Επιφάνεια μη
προσβάσιμη προς
παρατήρηση

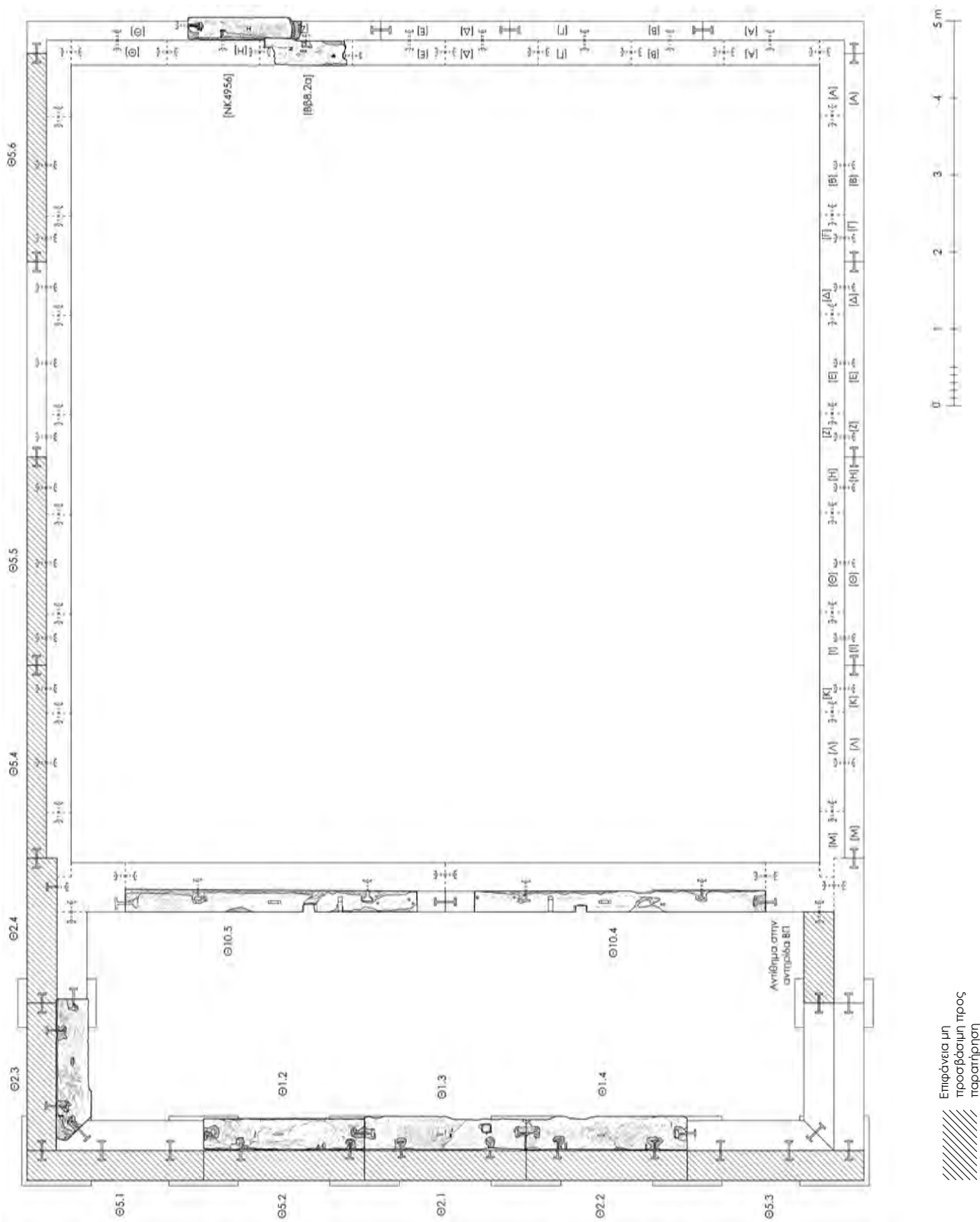

Γραφική σύνθεση των οριζόντιων γείσων δυτικού αετώματος και εναλλακτικές λύσεις για τον τοίχο αντήθηματος των ορθοστατών, Κλ. 1:50.

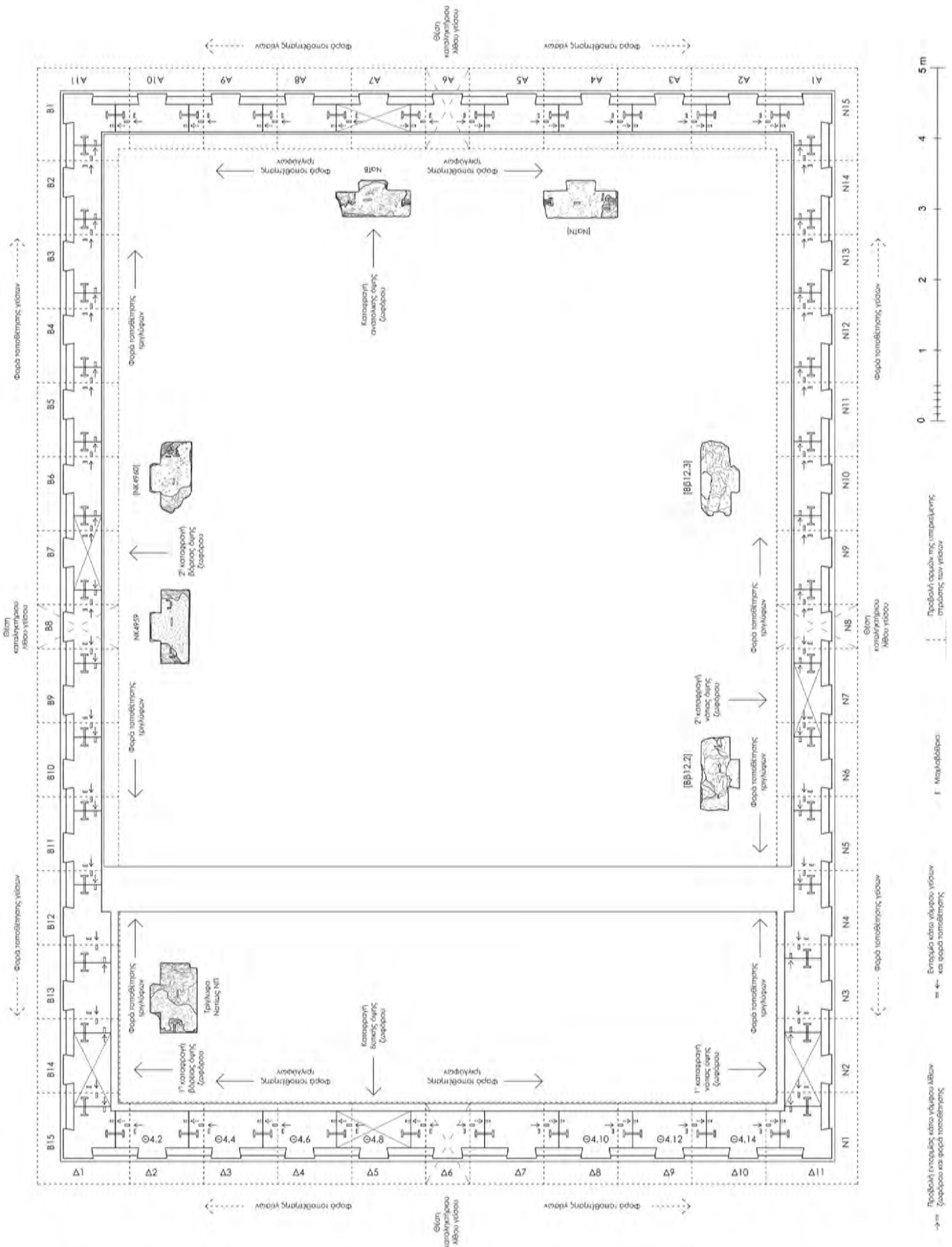

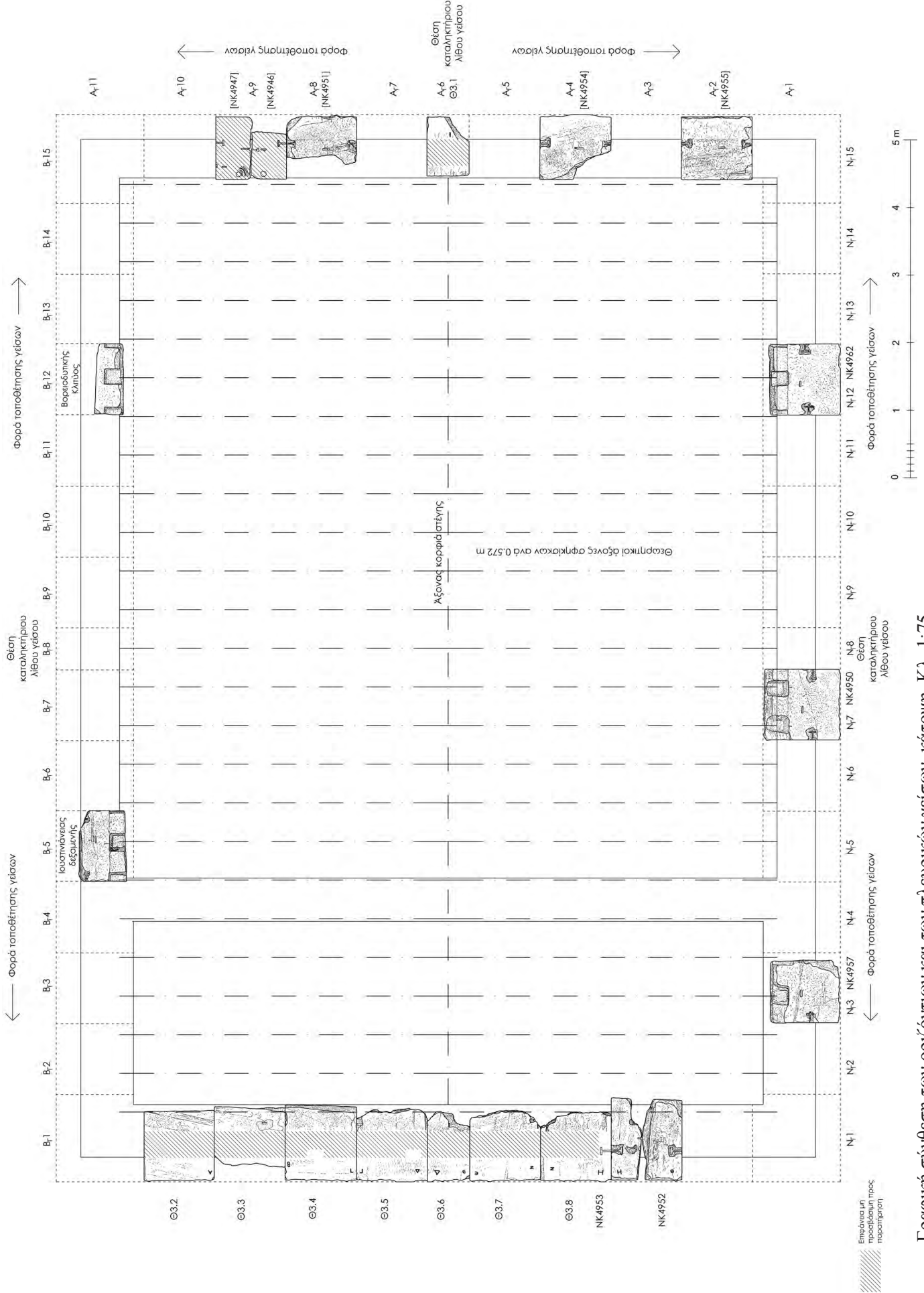
Εγκάρσια τομή στον σηκό, υλοθετική γραφική αποκατάσταση ξύλινου φορέα στέγης, της κεράμωσης και της οροφής, Κλ. 1:50.

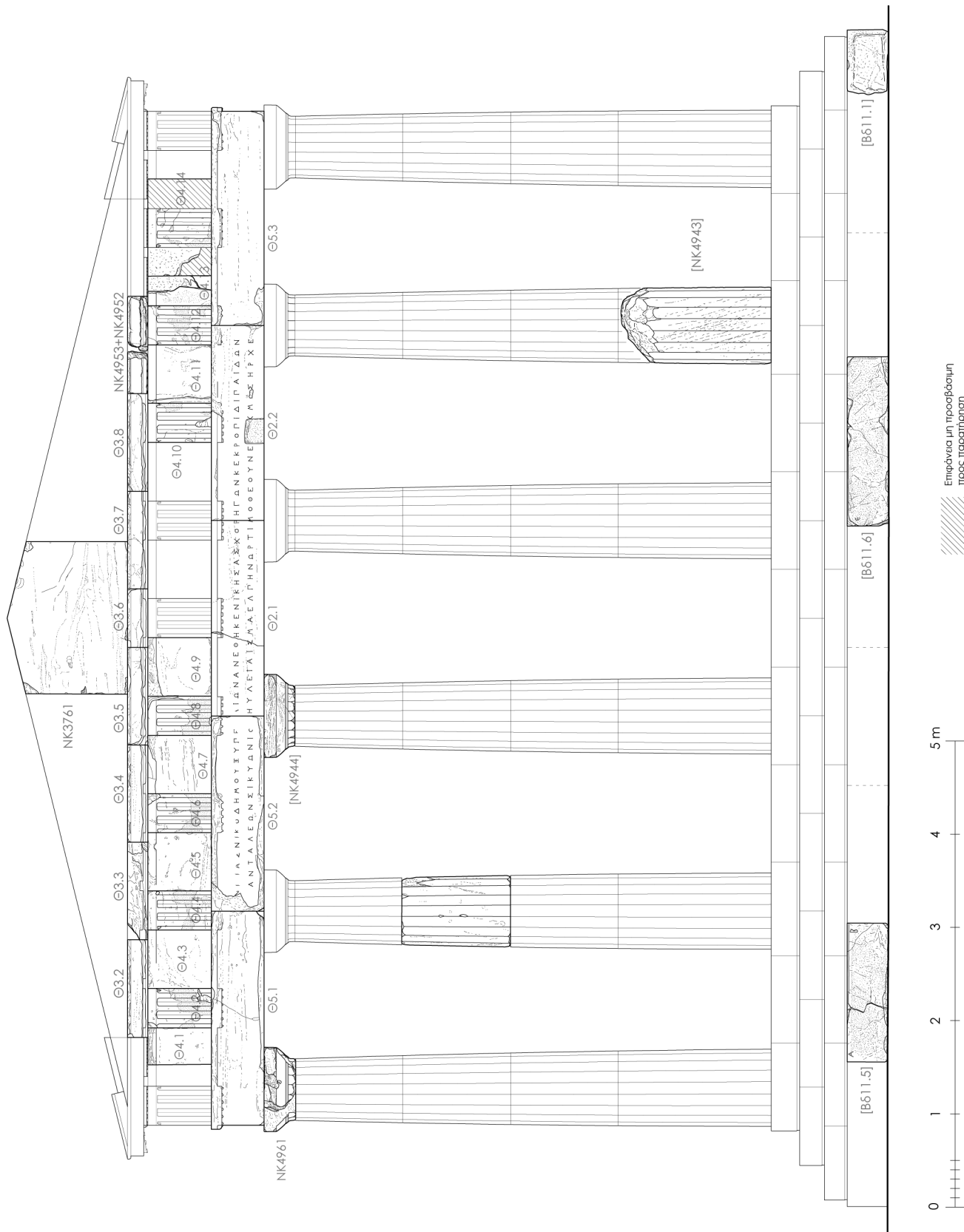
Γραφική σύνθεση των επιστυλίων και των αντιημιμάτων σε πρόσταση και σηκό, κάτοψη, Κλ. 1:75.

Γραφική αποκατάσταση της διαδικασίας δόμησης των μελών της δομικής ζωφόρου και των γείσων, κλίμακα 1:75.

Γραφική σύνθεση των οριζόντιων και των πλευρικών γείσων, κάτοψη, Κλ. 1:75.

Δυτική όψη του χορηγικού μνημείου: Γραφική σύνθεση λίθων, Κλ. 1:60.

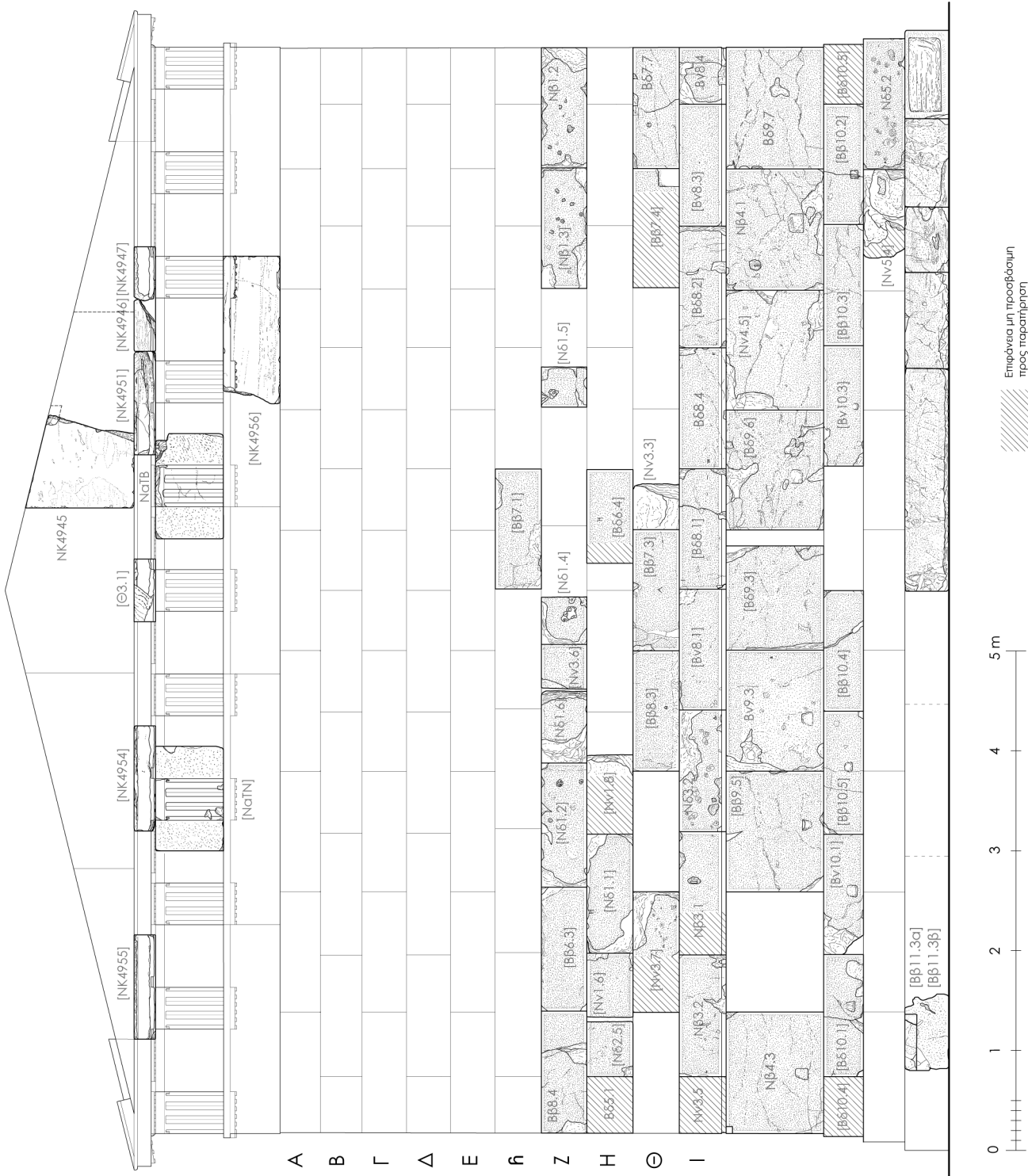

A B Γ Δ E ς Ζ Η Θ Ι

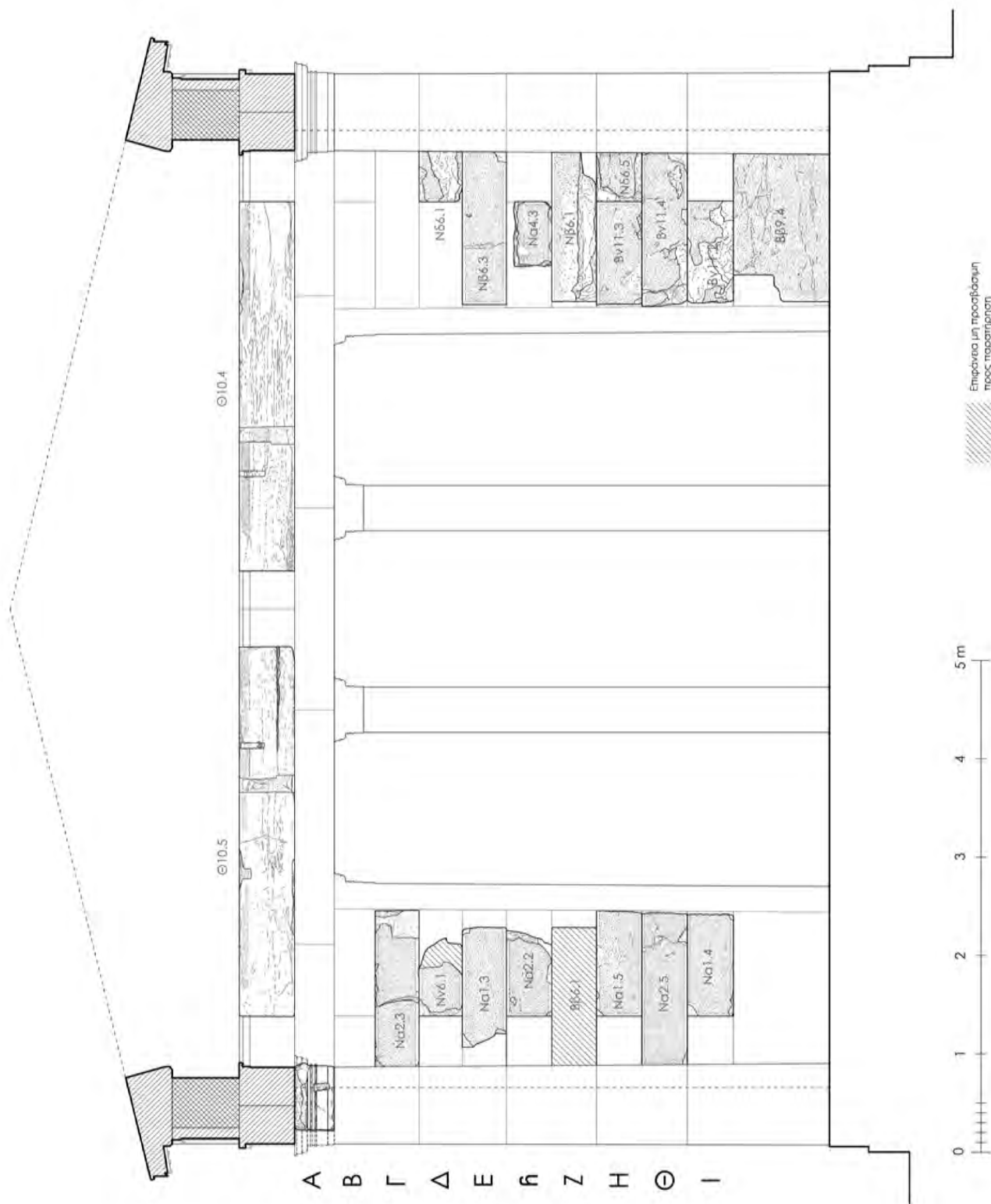
Επιφάνεια μη προσβάσιμη προς παρατήρηση

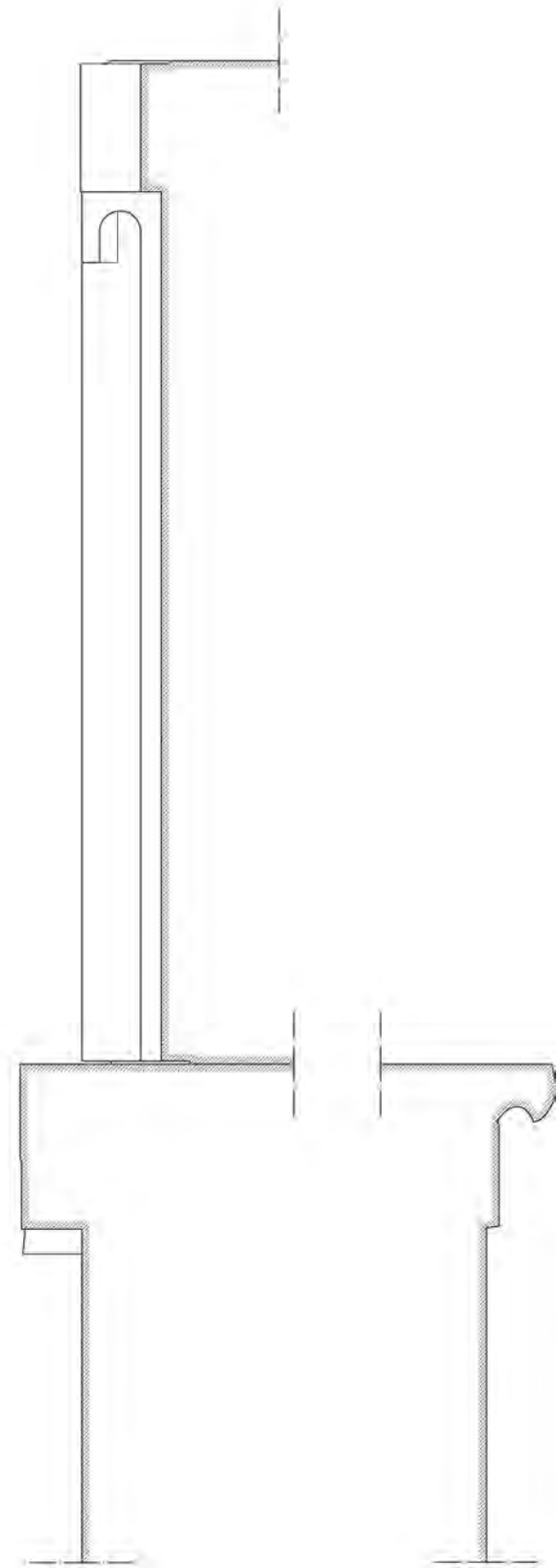
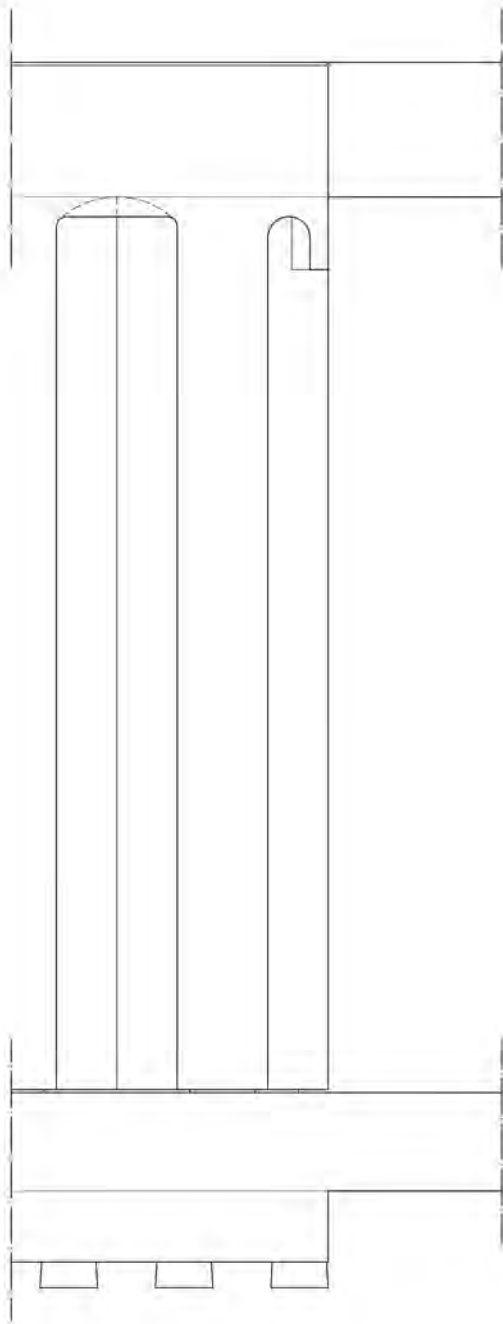
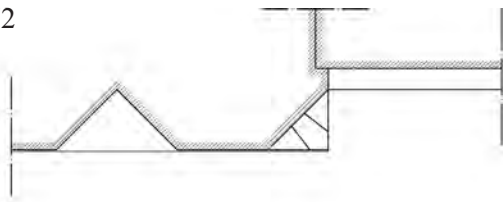
Νότια όψη του χορηγικού μνημείου: Γραφική σύνθεση λίθων, Κλ. 1:60.

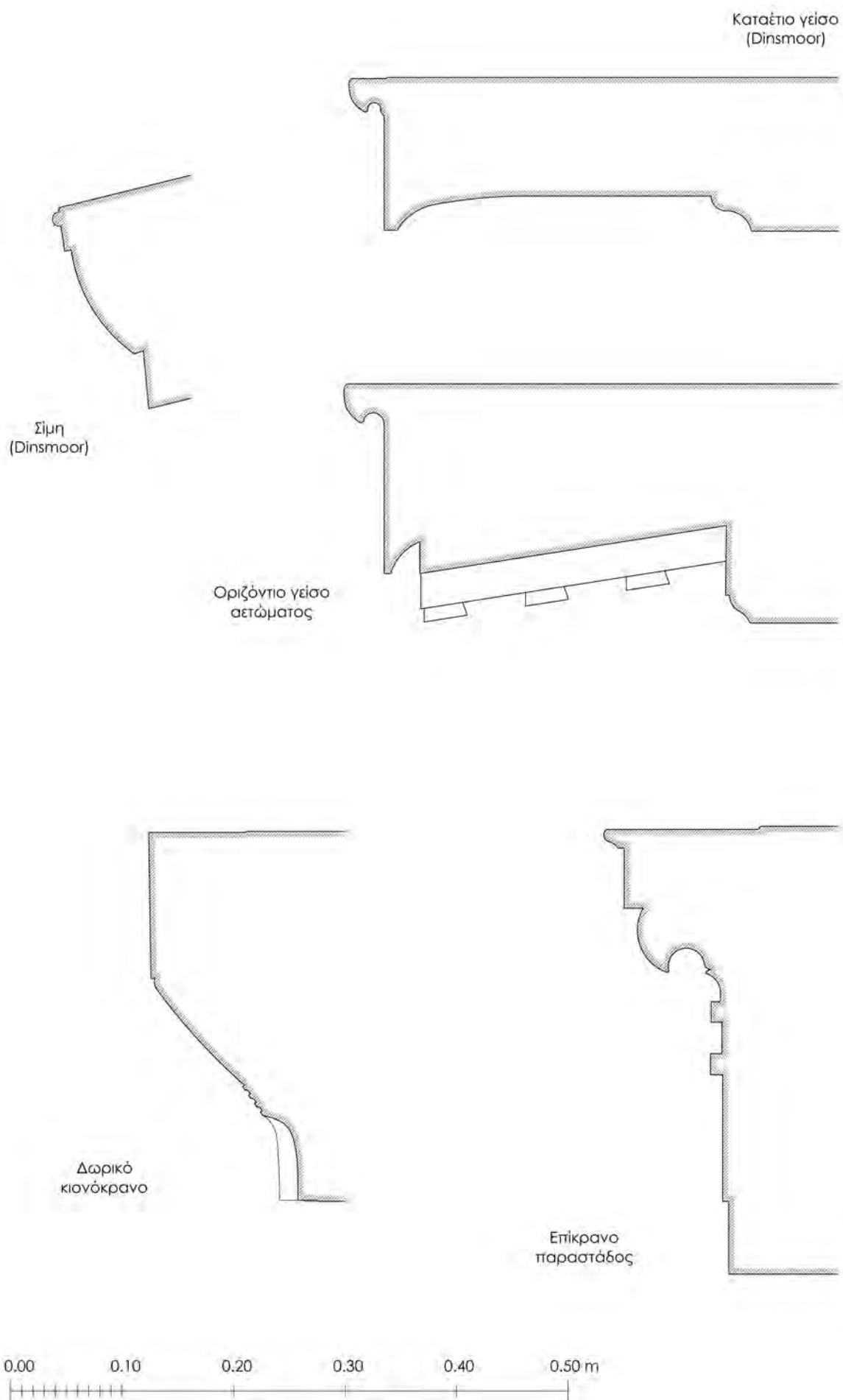
Ανατολική όψη του χορηγικού μνημείου: Γραφική σύνθεση λίθων, Κλ. 1:60.

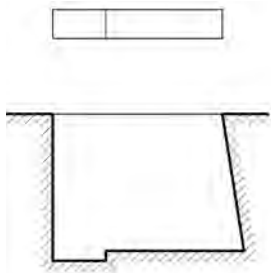
Εγκάρσια τομή στον πρόναο και εξωτερική όψη θυραίου τοίχου, γραφική σύνθεση λίθων, Κλ. 1:60.

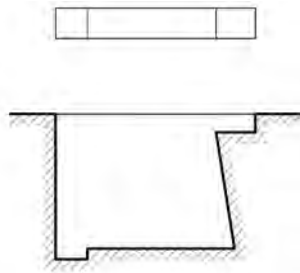
Λεπτομέρειες των αρχιτεκτονικών μορφών του επιστυλίου, του αντιθήματός του και της δορικής ζωφόρου, Κλ. 1:5.

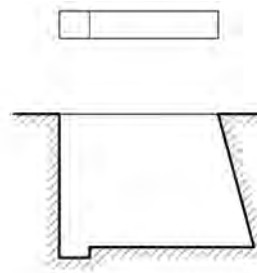
Λεπτομέρειες των αρχιτεκτονικών μορφών δωρικού κιονοκράνου, επίκρανου παραστάδος, γείσων και σίμης, Κλ. 1:5.

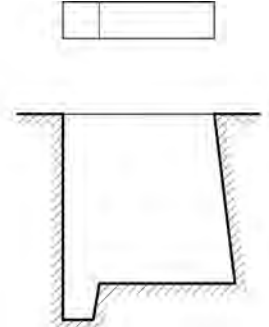
NK4951
Οριζόντιο γείσο

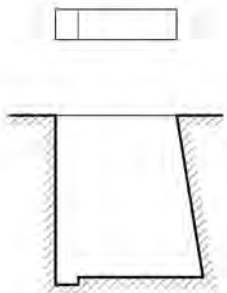
NK4954
Οριζόντιο γείσο

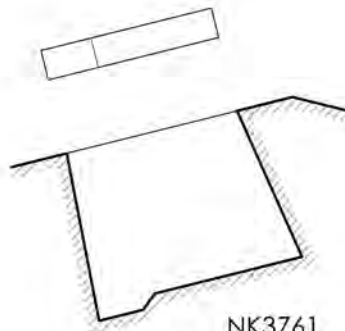
NK4955
Οριζόντιο γείσο

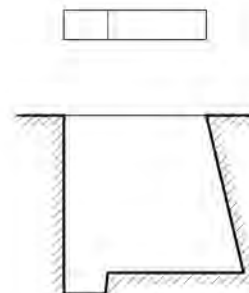
NK4950
Πλευρικό γείσο

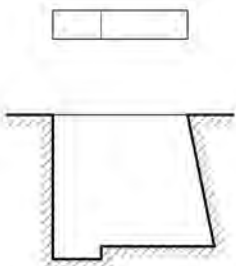
NK4960
Τρίγλυφο

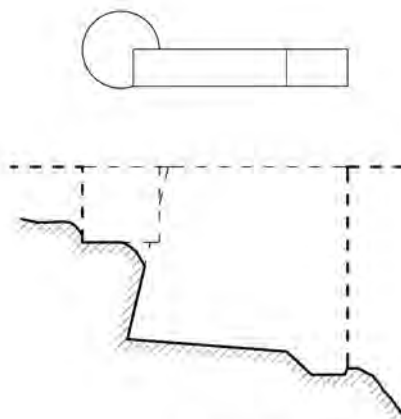
NK3761
Κεντρικός
ορθοστάτης αετώματος

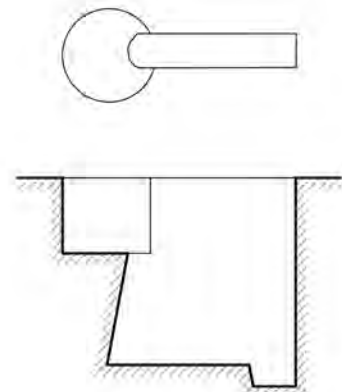
NK4958
Επίκρανο παραστάδος

NK4961
Δωρικό κιονόκρανο

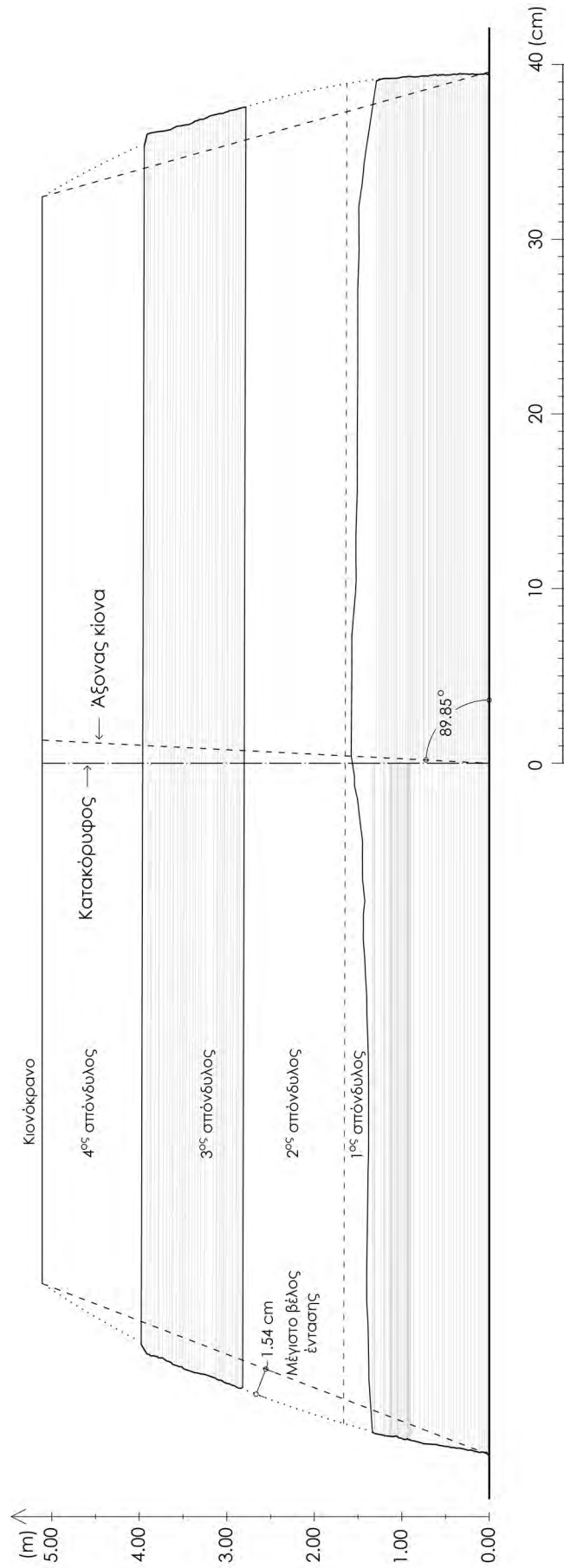
NK4943
Σπόνδυλος κίονα

Σπόνδυλος κίονα
Βόρειας Κλιτύος

Δείγματα της διατομής εντορμίας για ένθεση λύκου ανύψωσης, Κλ. 1:5.

Διατομή του κίονα εν εξάρσει, όπου εμφανίζεται η καμπύλη της έντασης, Κλ. 1:75.

I. Σχεδίαση της κάτω ακτίνας του κίονα σε κλίμακα 1:1

II. Σχεδίαση του ύψους κορμού σε κλίμακα 1:16

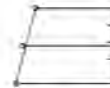
III. Σχεδίαση της άνω ακτίνας σε κλίμακα 1:1

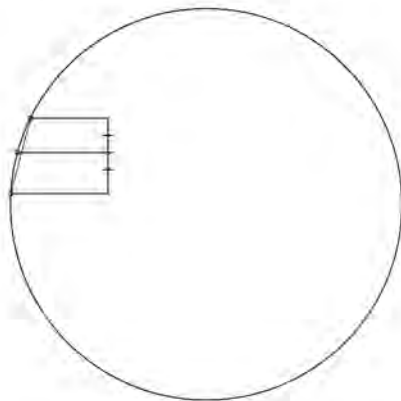
IV. Σχεδίαση του ύψους κάθε σπόνδυλου σε κλίμακα 1:16

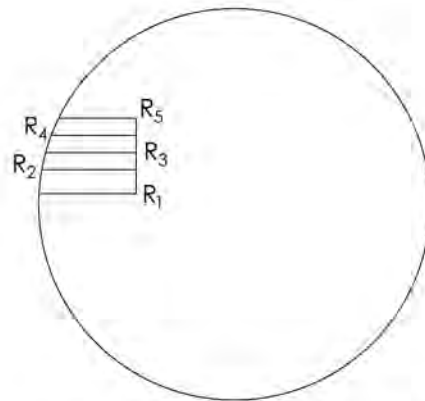
V. Σχεδίαση της ακτίνας με την ένταση σε κλίμακα 1:1

VI. Προκύπτουν 3 σημεία

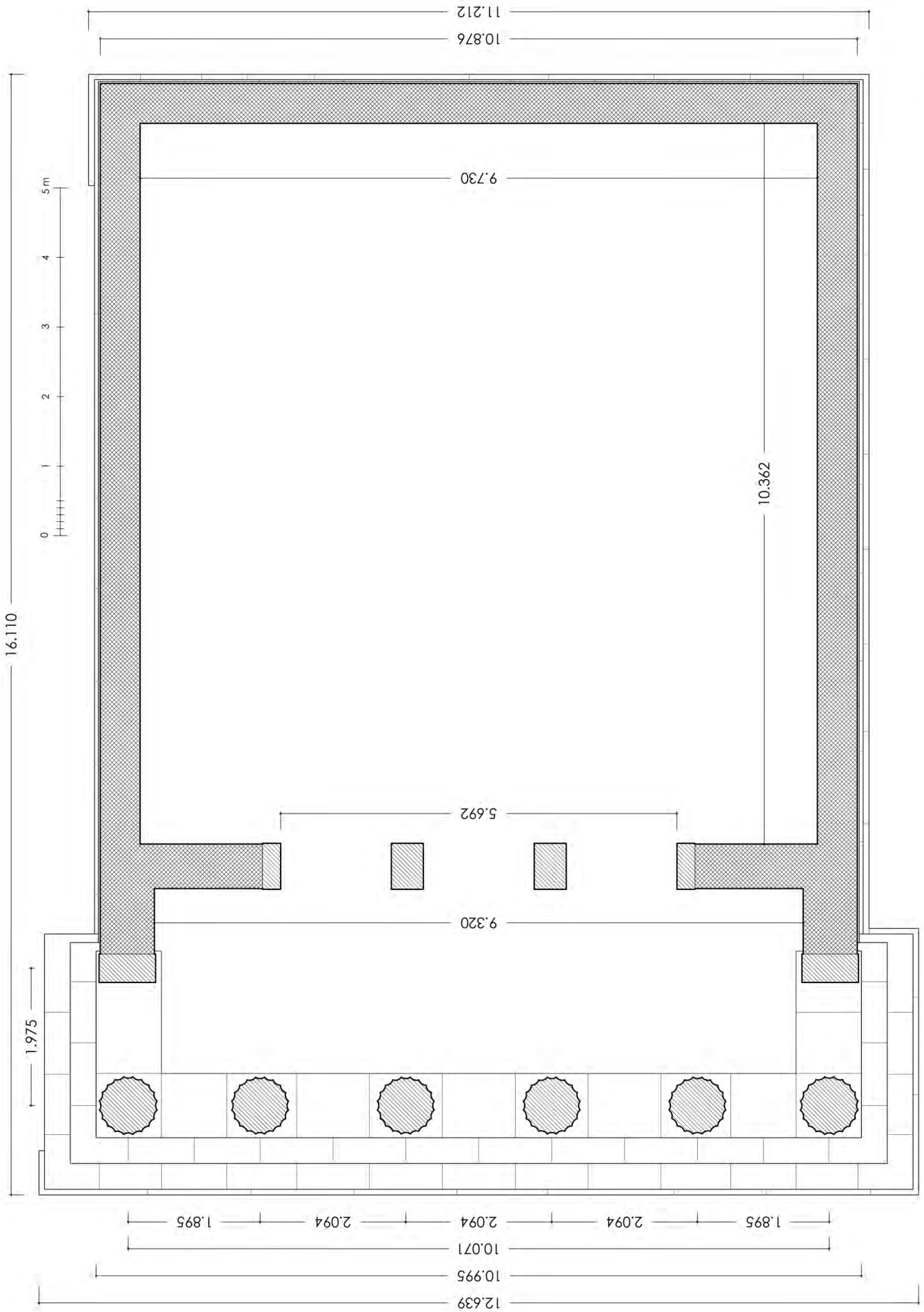

VII. Χάραξη του κύκλου που αντιστοιχεί στην καμπύλη της έντασης

VIII. Απευθείας λήψη των διαμέτρων κάθε σπόνδυλου σε κλίμακα 1:1, μεταφορά μέτρησης με κουμπάσο

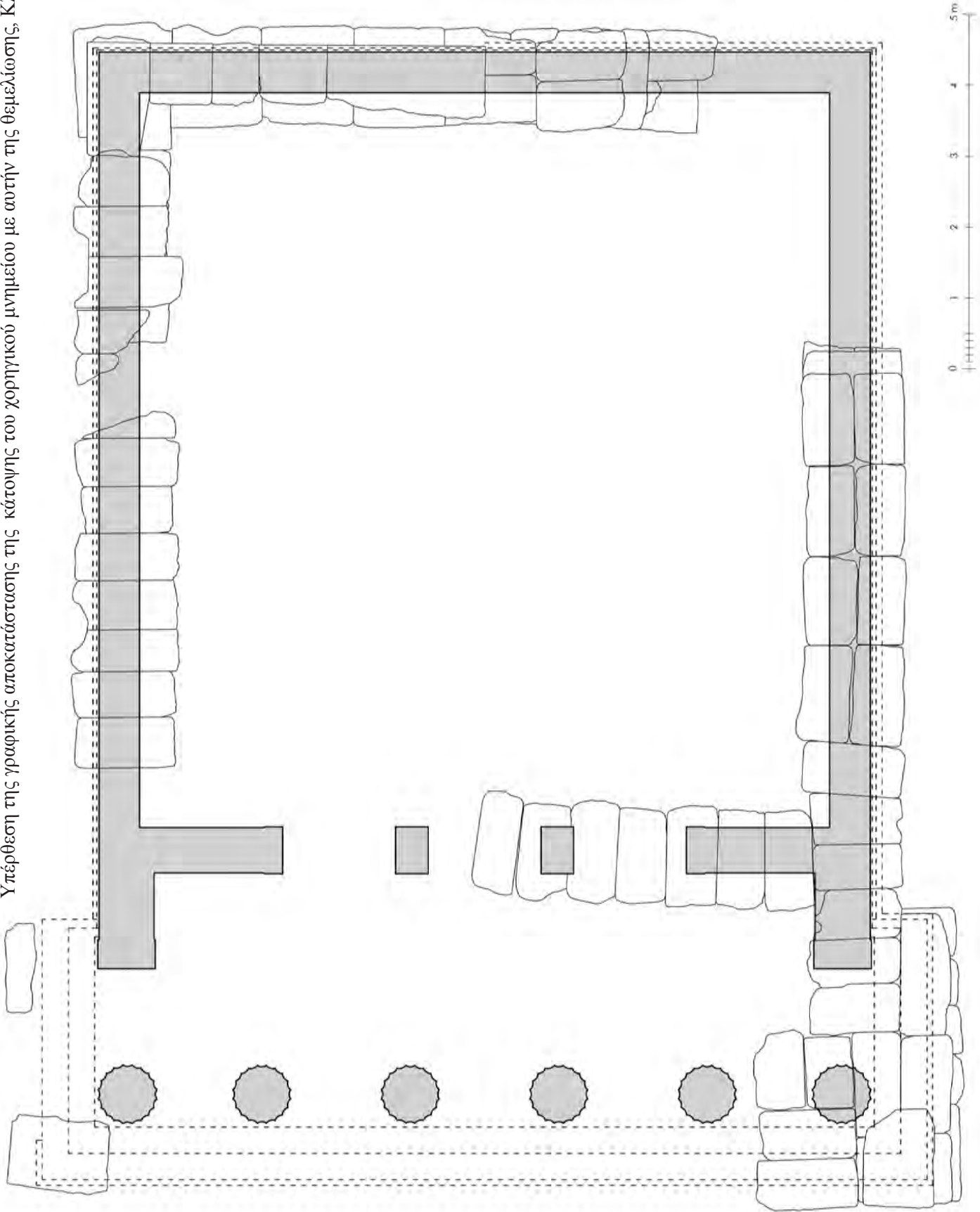
Διαδοχικά σχεδιαστικά βήματα για τη δημιουργία «ευρετηρίου διαμέτρων» κορμού κίονα με ένταση.

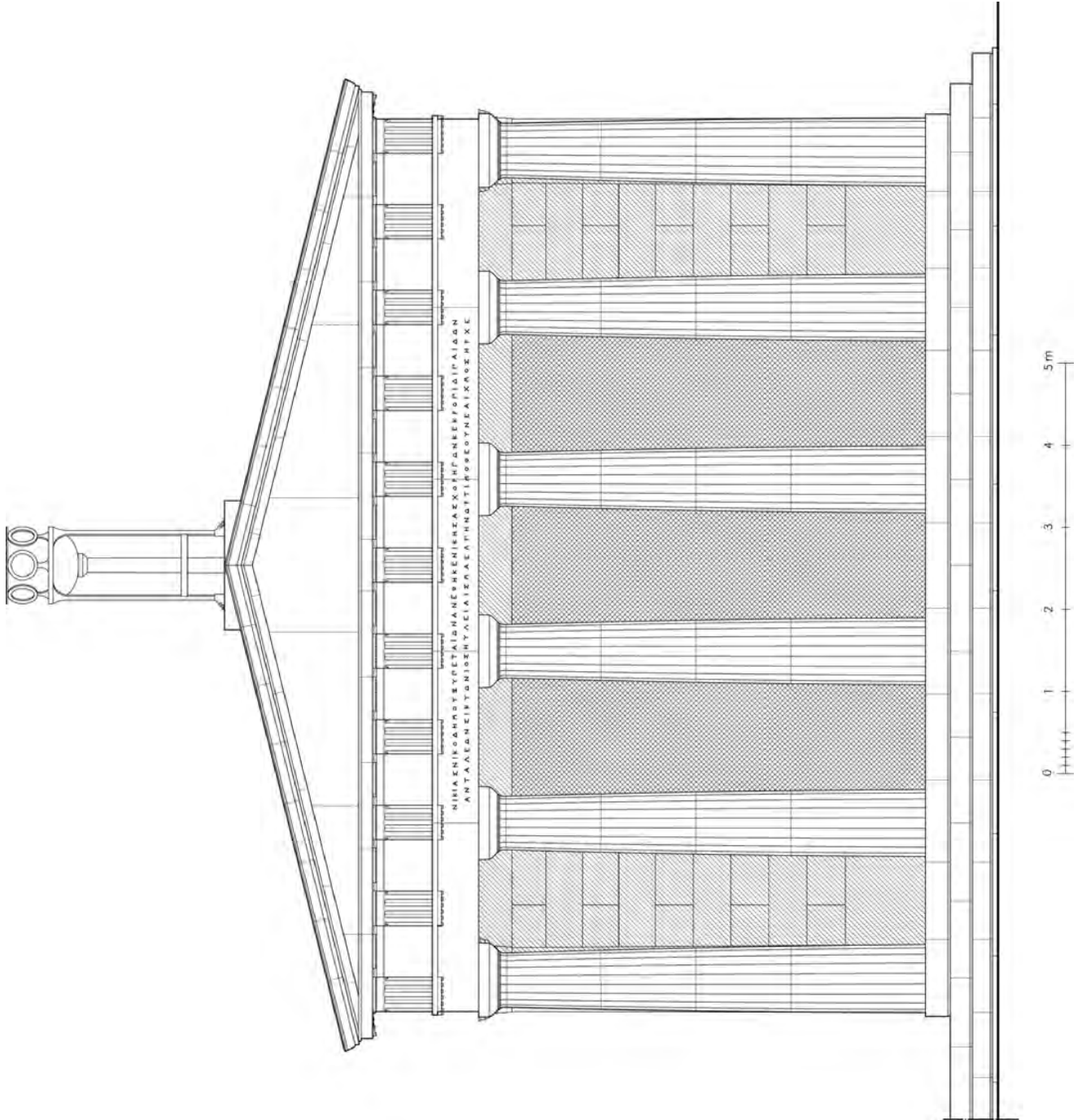

Γραφική αποκατάσταση του χορηγικού μνημείου: Κάτοψη στη στάθμη του στυλοβάτη, Κλ. 1:75.

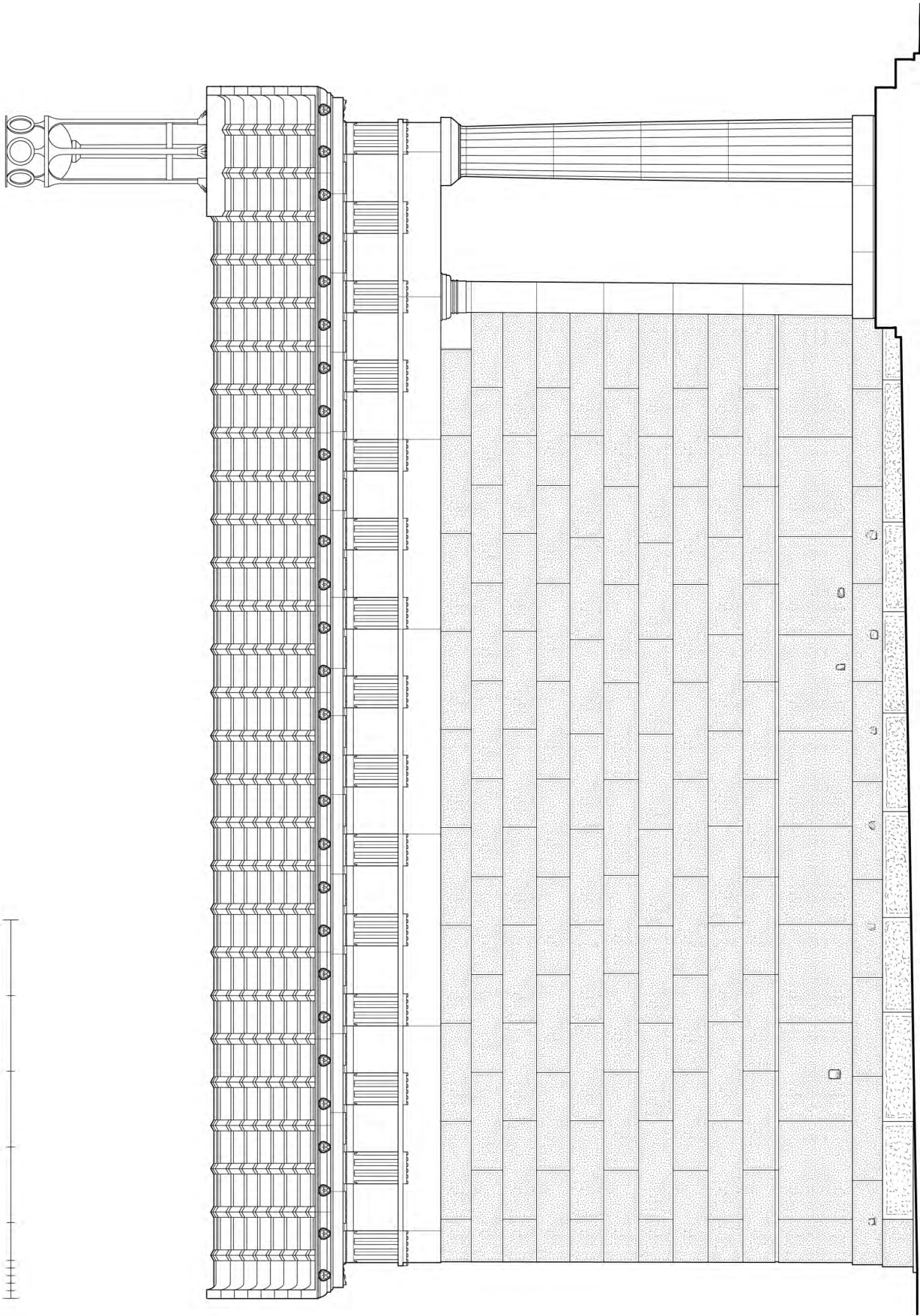
15.157

Υπέρεση της γραφικής αποκατάστασης της κάτοξης του χορηγικού μνημείου με αυτήν της θεμελίωσης, Κλ. 1:75.

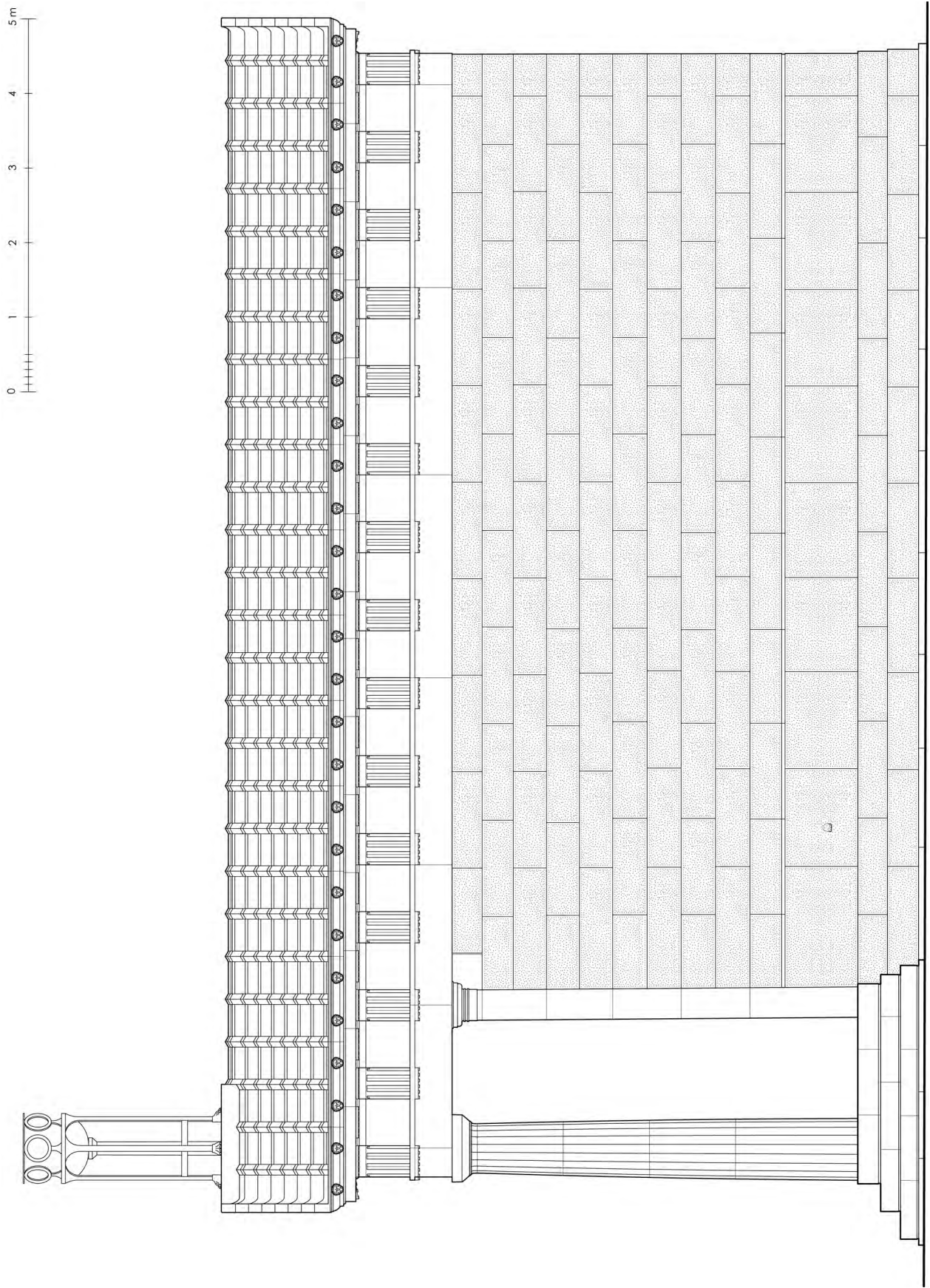

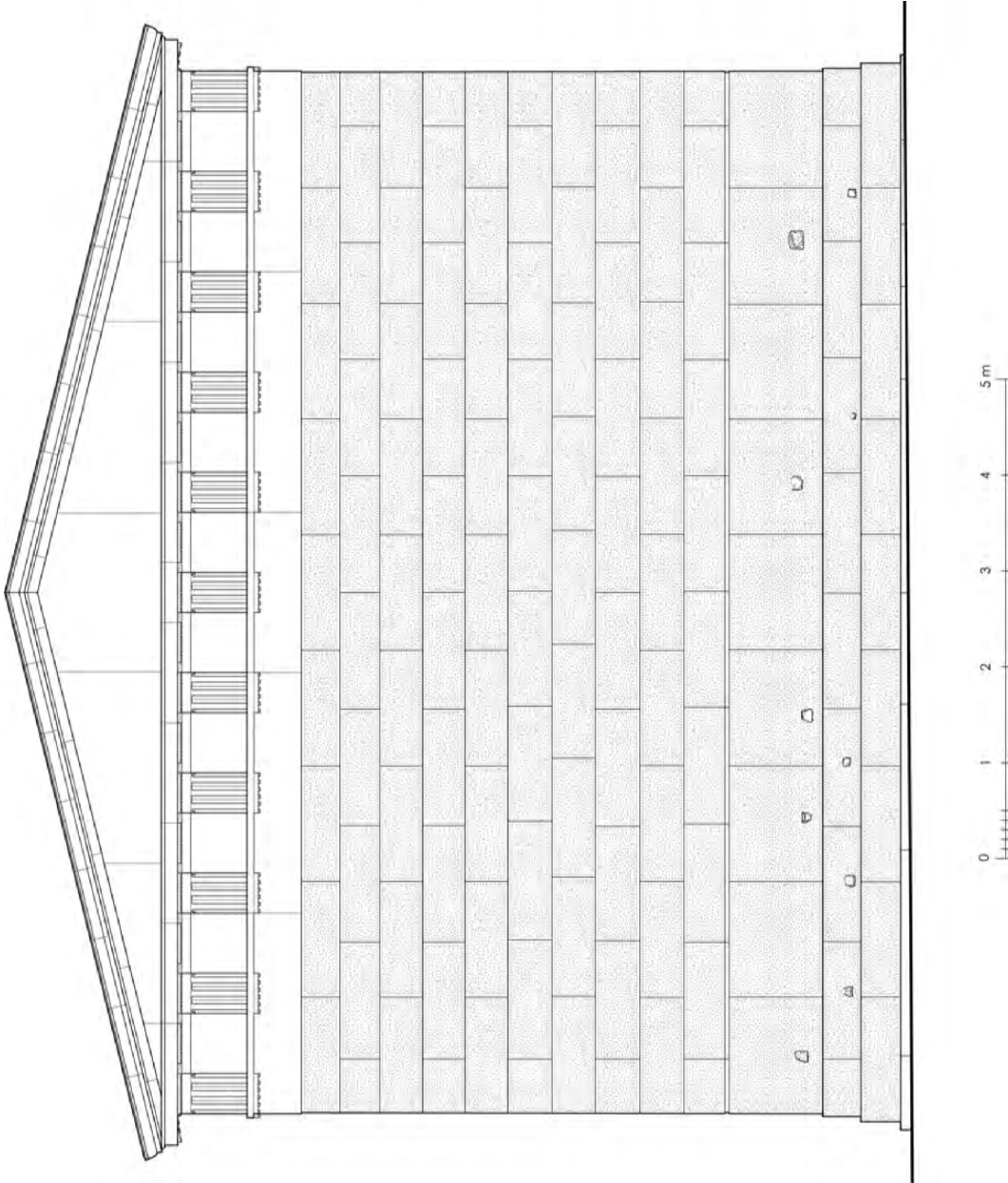
Γραφική αποκατάσταση του χορηγικού μνημείου: Δυτική όψη, Κλ. 1:75.

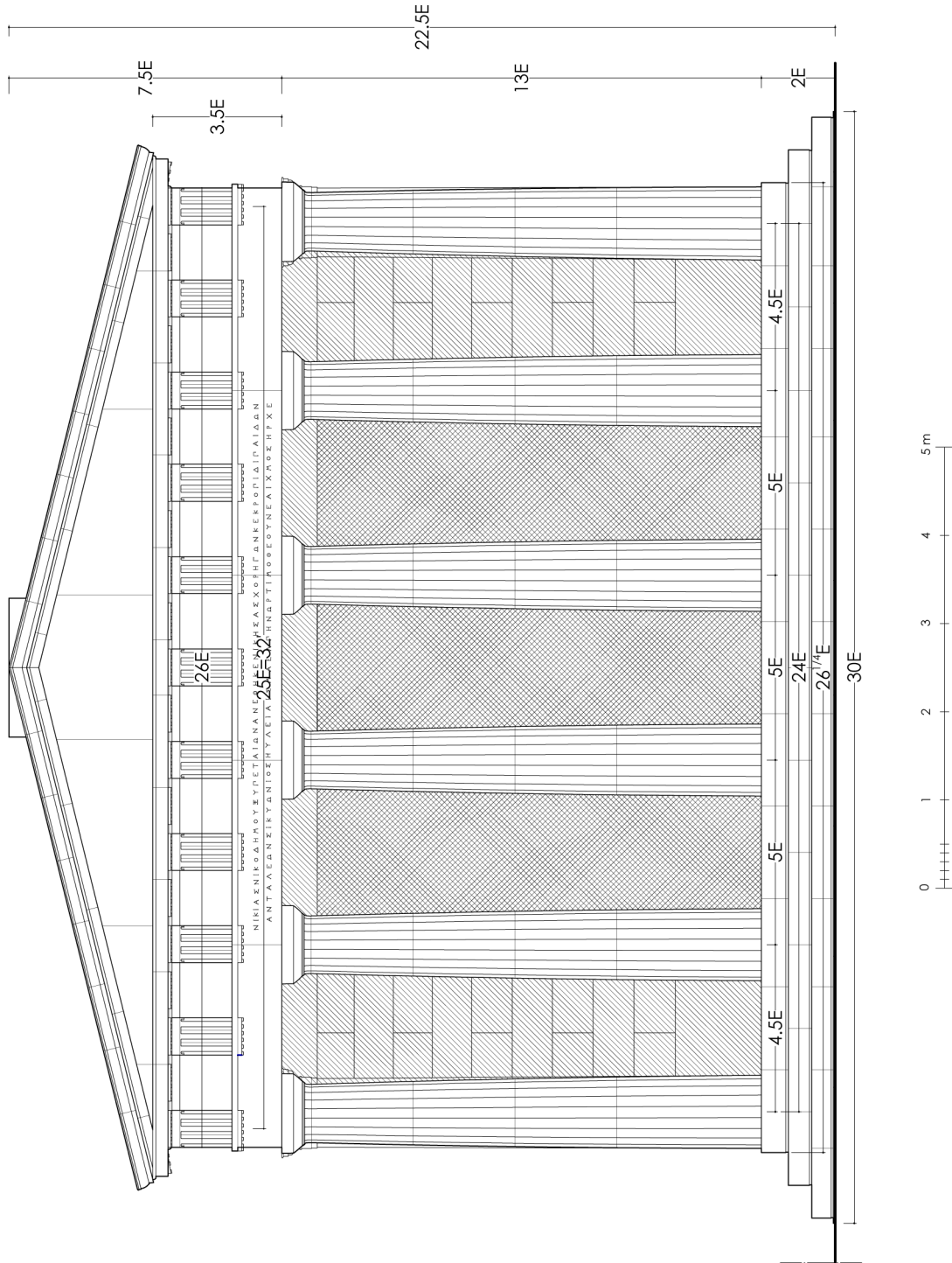
Γραφική αποκατάσταση του χορηγικού μνημείου: Βόρεια όψη, Κλ. 1:75.

Γραφική αποκατάσταση του χορηγικού μνημείου: Νότια όψη, Κλ. 1:75.

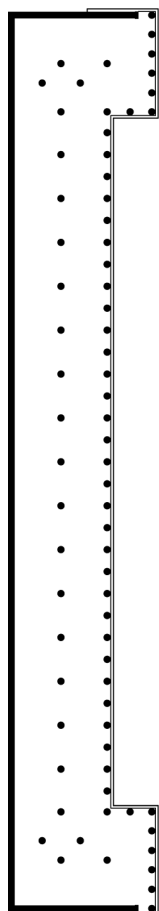

Γραφική αποκατάσταση του χορηγικού μνημείου: Ανατολική όψη, Κλ. 1:75.

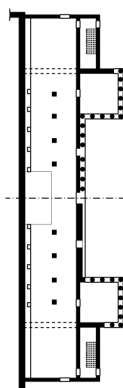

Δυτική όψη χορηγικού μνημείου, αναγραφική κύριων διαστάσεων εξίστυλης πρόστασης
 ως πολλαπλασίων εμβάτη Ε ίσου προς το μέγεθος τριγλύφου.

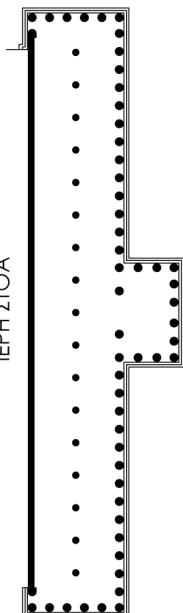
ΔΗΛΟΣ,
ΣΤΟΑ ΤΟΥ ΑΝΤΙΓΟΝΟΥ

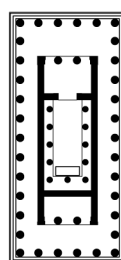
ΑΘΗΝΑ,
ΣΗΗΗ ΔΙΟΝΥΣΙΑΚΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ

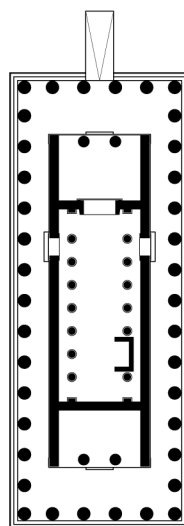
ΟΛΥΜΠΙΑ,
ΙΕΡΗ ΣΤΟΑ

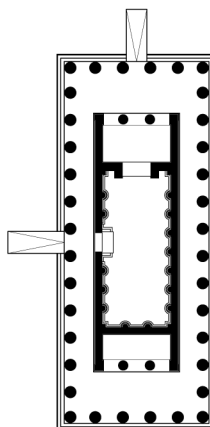
ΑΘΗΝΑ, ΝΑΟΣ ΗΦΑΙΣΤΟΥ

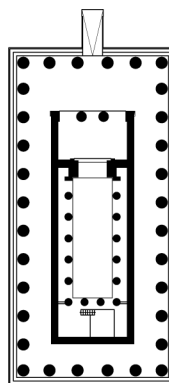
ΔΕΛΦΟΙ,
ΝΑΟΣ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ

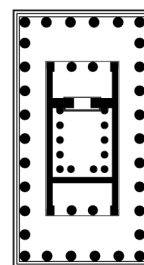
ΤΕΓΕΑ,
ΝΑΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΗΣ

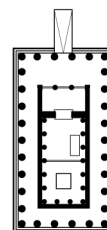
ΝΕΜΕΑ, ΝΑΟΣ ΔΙΟΣ

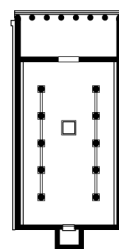
ΣΙΡΑΤΟΣ, ΝΑΟΣ ΔΙΟΣ

ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ,
ΝΑΟΣ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ

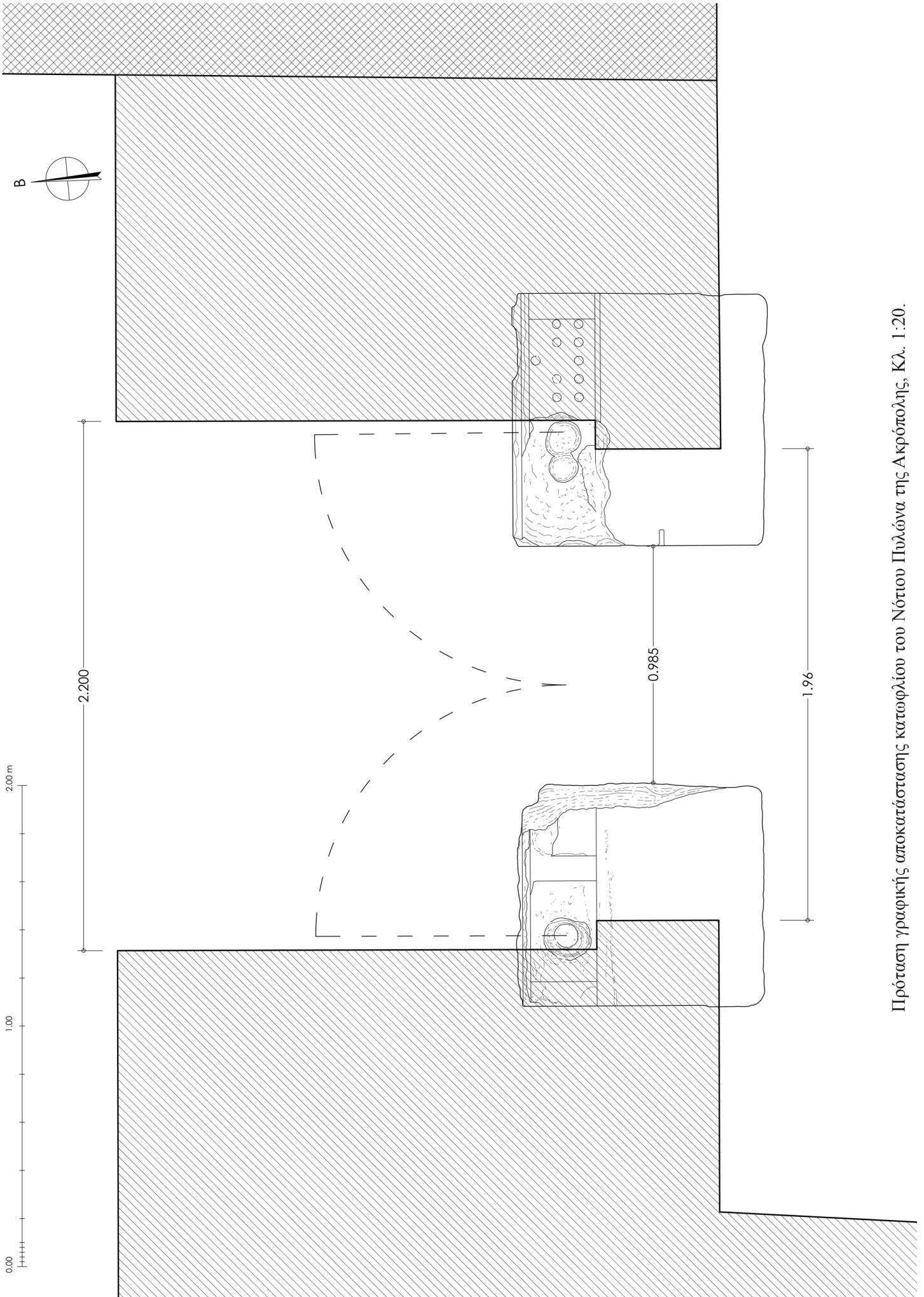
ΟΡΟΠΟΣ,
ΝΑΟΣ ΑΜΦΙΤΡΑΟΥ

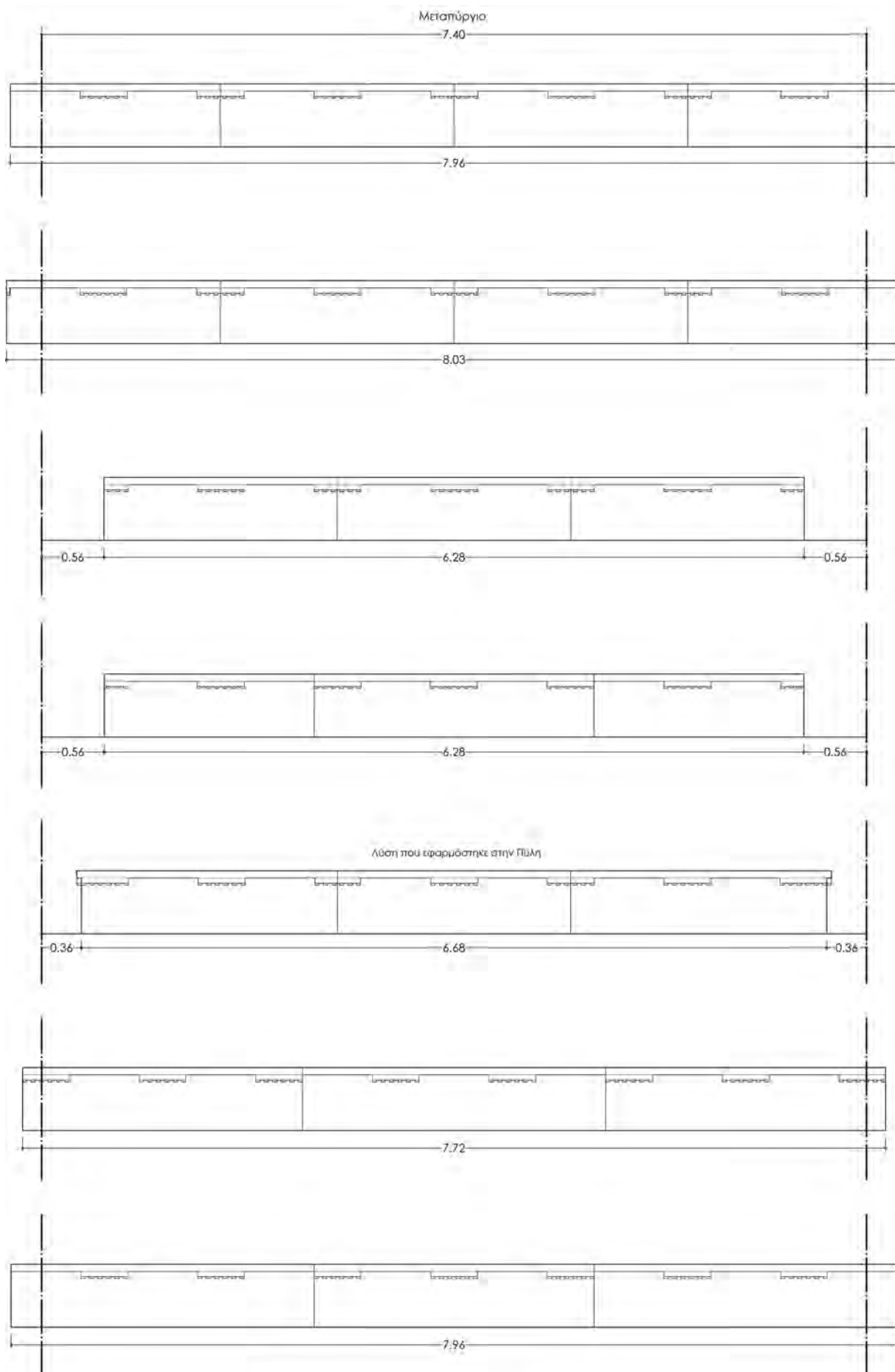
ΚΟΡΙΝΘΟΣ,
ΝΑΟΣ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ

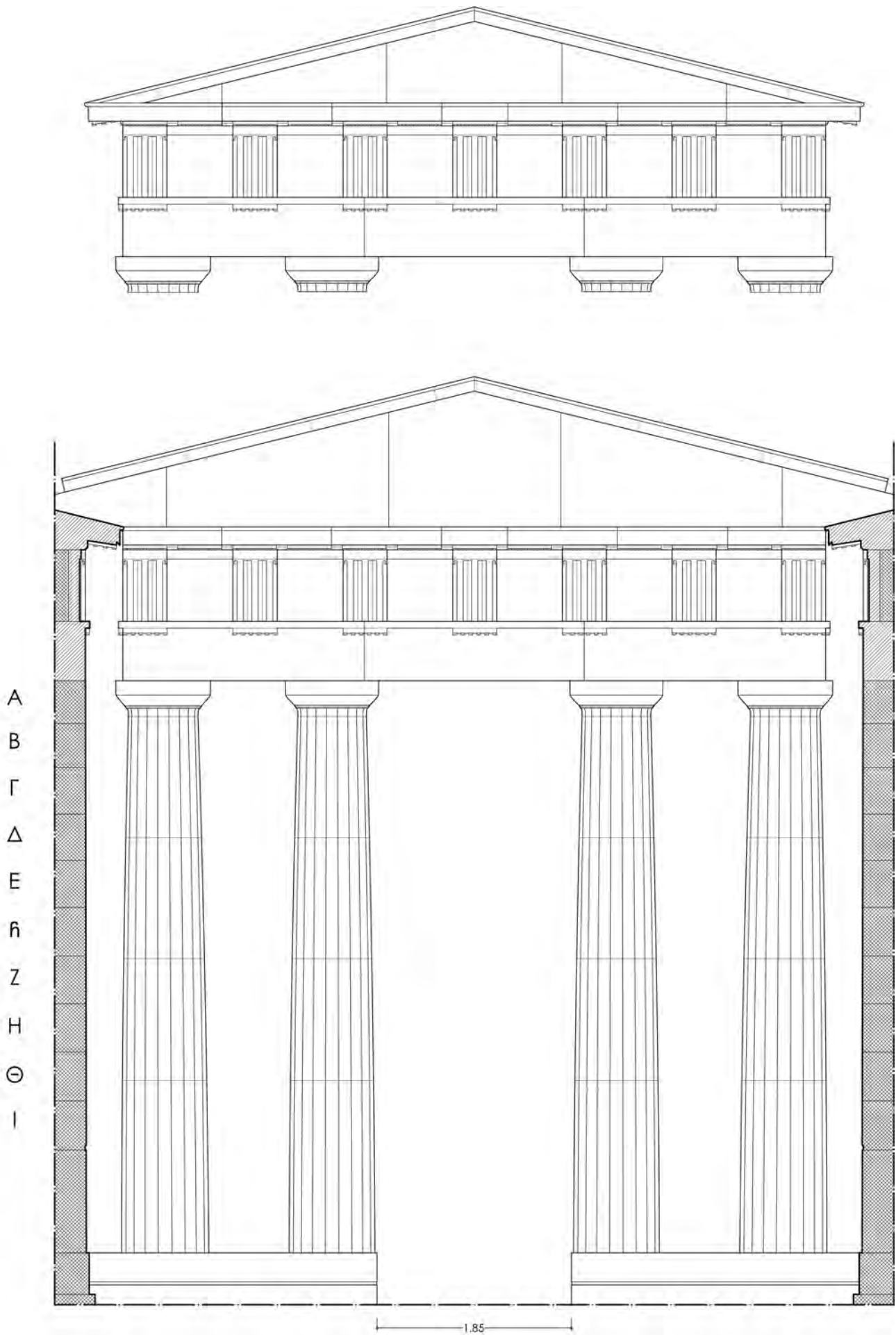
Συγκεντρωτικός πίνακας κατόψεων στόων με εξάστυλες πρόστυλες προεξέχουσες πτέρυγες και ναών κυρίως του 4^{ου} αι. π.Χ., Κλ. 1:1000.

Πρόταση γραφικής αποκατάστασης κατωφλιού του Νότιου Πυλώνα της Ακρόπολης, Κλ. 1:20.

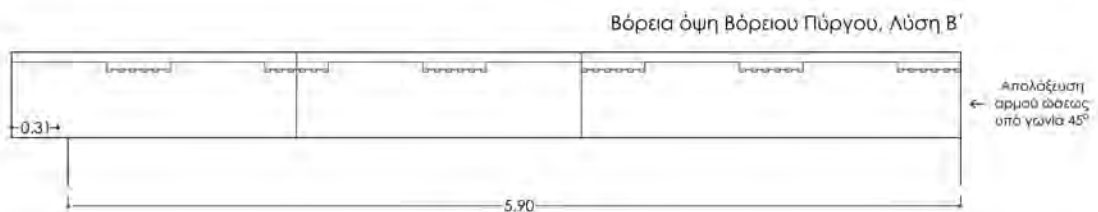
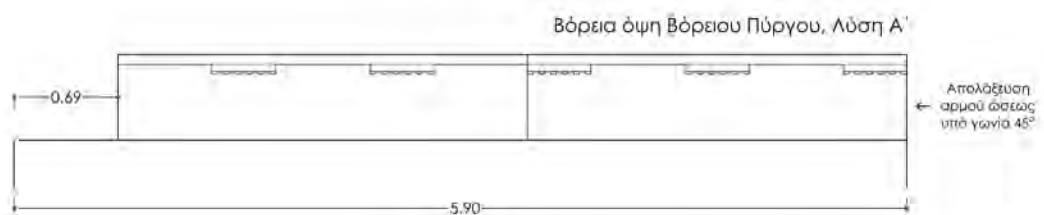
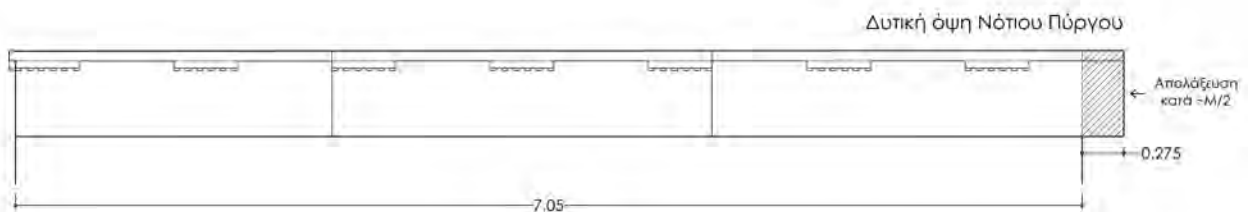
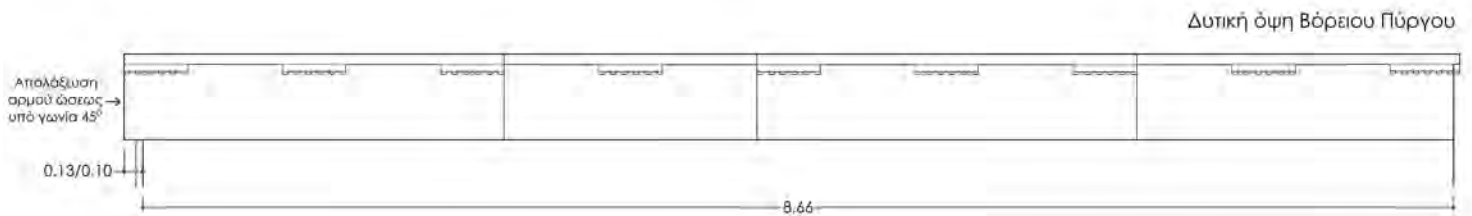
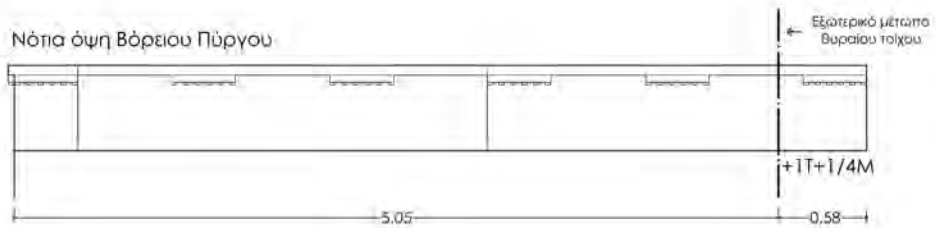
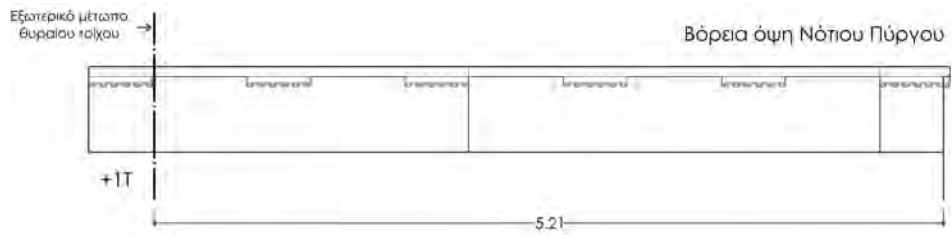
Διερεύνηση των πιθανών συνδυασμών αναχρησιμοποίησης μελών του επιστυλίου στον θυραίο τοίχο του Δυτικού Πυλώνα, Κλ. 1:50.

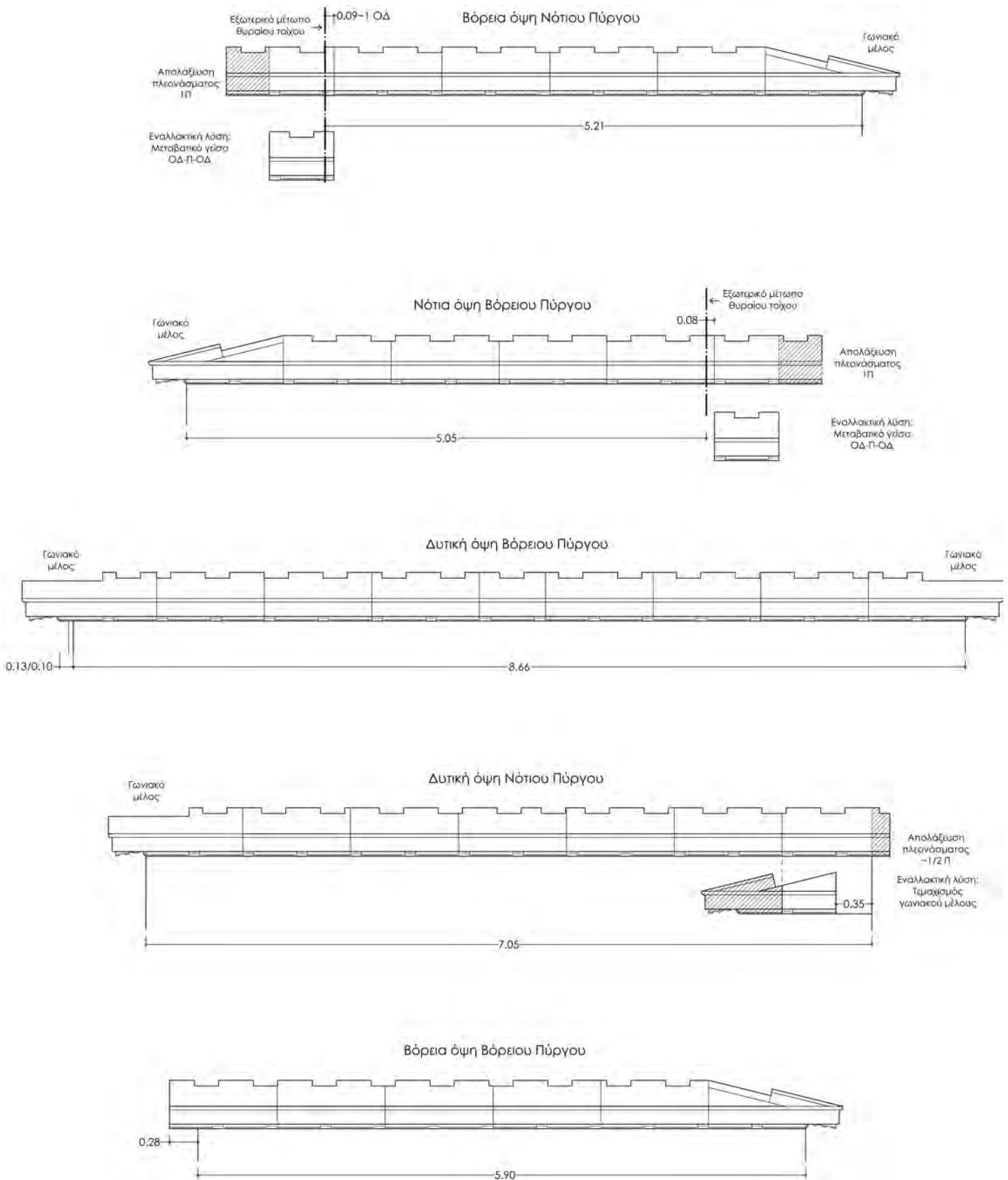
Υποθετική γραφική αποκατάσταση του εικαζόμενου αρχικού σχεδίου του Δυτικού Πυλώνα, με τετράστυλη διακοσμητική πρόσοψη αποτελούμενη από αρχιτεκτονικά μέλη του μνημείου του Νικίου, Κλ. 1:50.

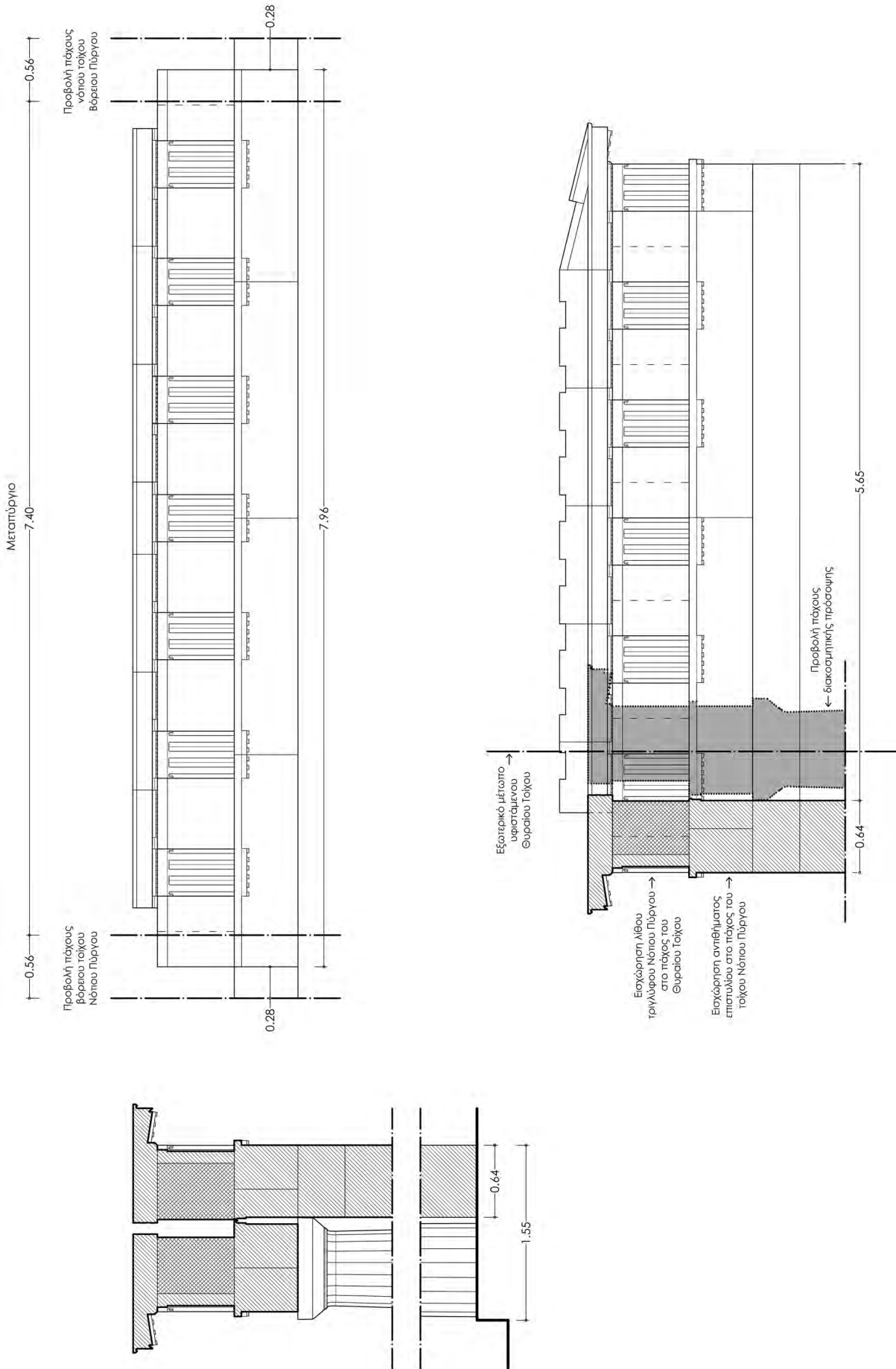
Πρόταση βέλτιστης αναχρησιμοποίησης των μελών της ζωφόρου από το χορηγικό μνημείο στην ανάπτυξη δωρικού θριγκού στέγης των πύργων, Κλ. 1:50.

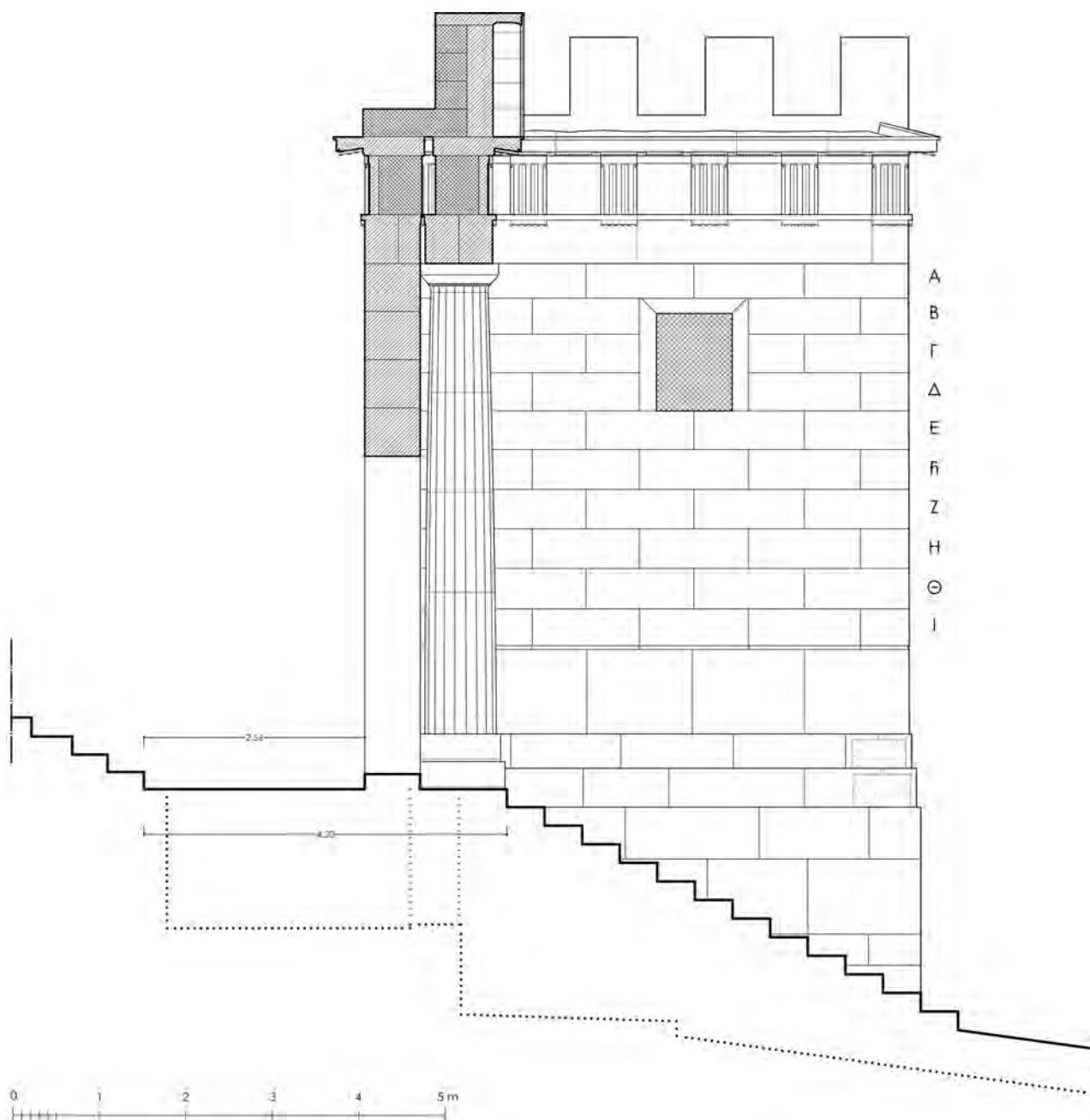
Πρόταση βέλτιστης αναχρησιμοποίησης μελών του επιτοίχιου επιστυλίου από το χορηγικό μνημείο στην ανάπτυξη δωρικού θριγκού στέψης των πύργων, Κλ. 1:50.

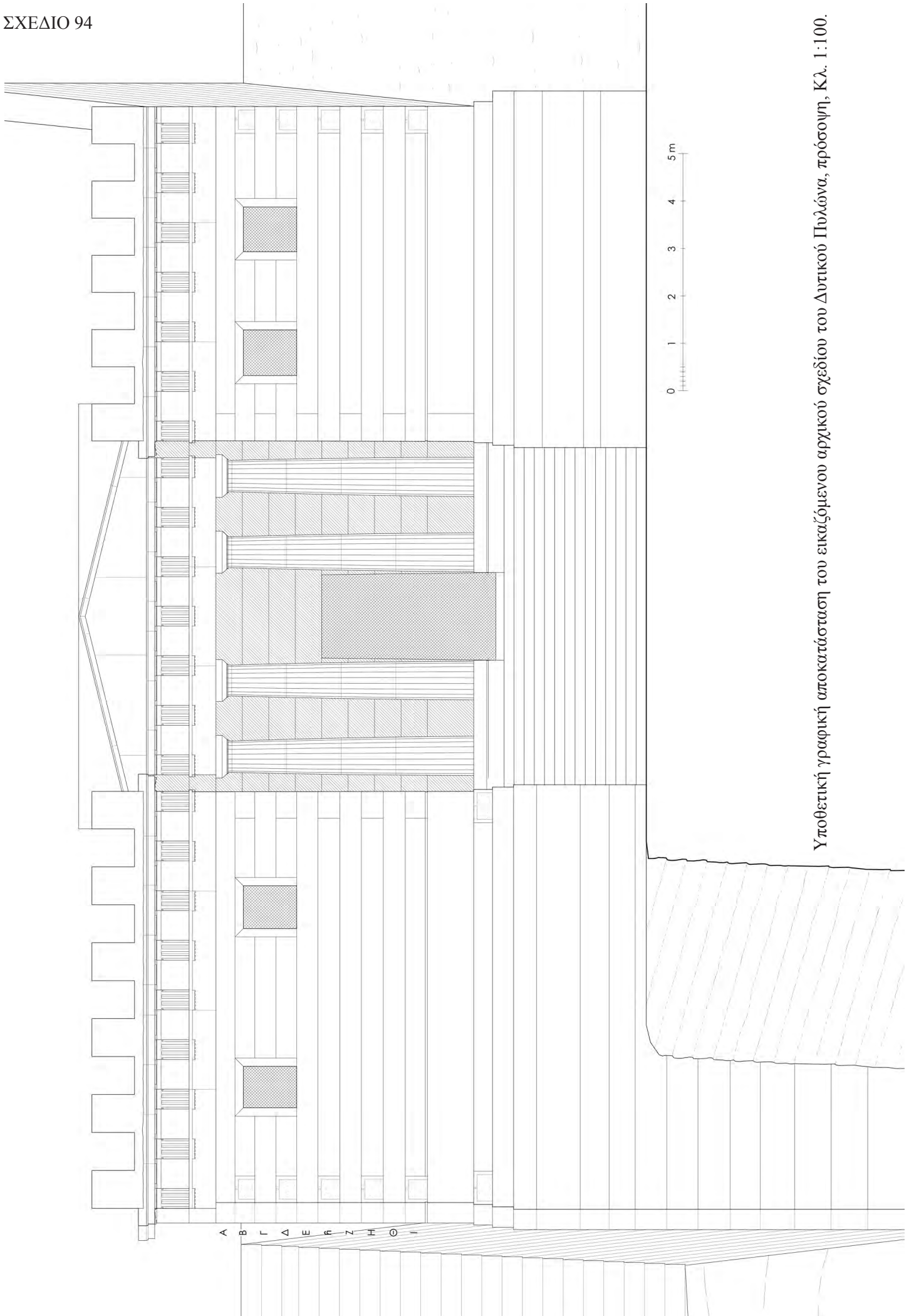
Πρόταση βέλτιστης αναχρησιμοποίησης των πλευρικών γείσων από το χορηγικό μνημείο στην ανάπτυξη δωρικού θριγκού στέψης των πύργων, Κλ. 1:50.

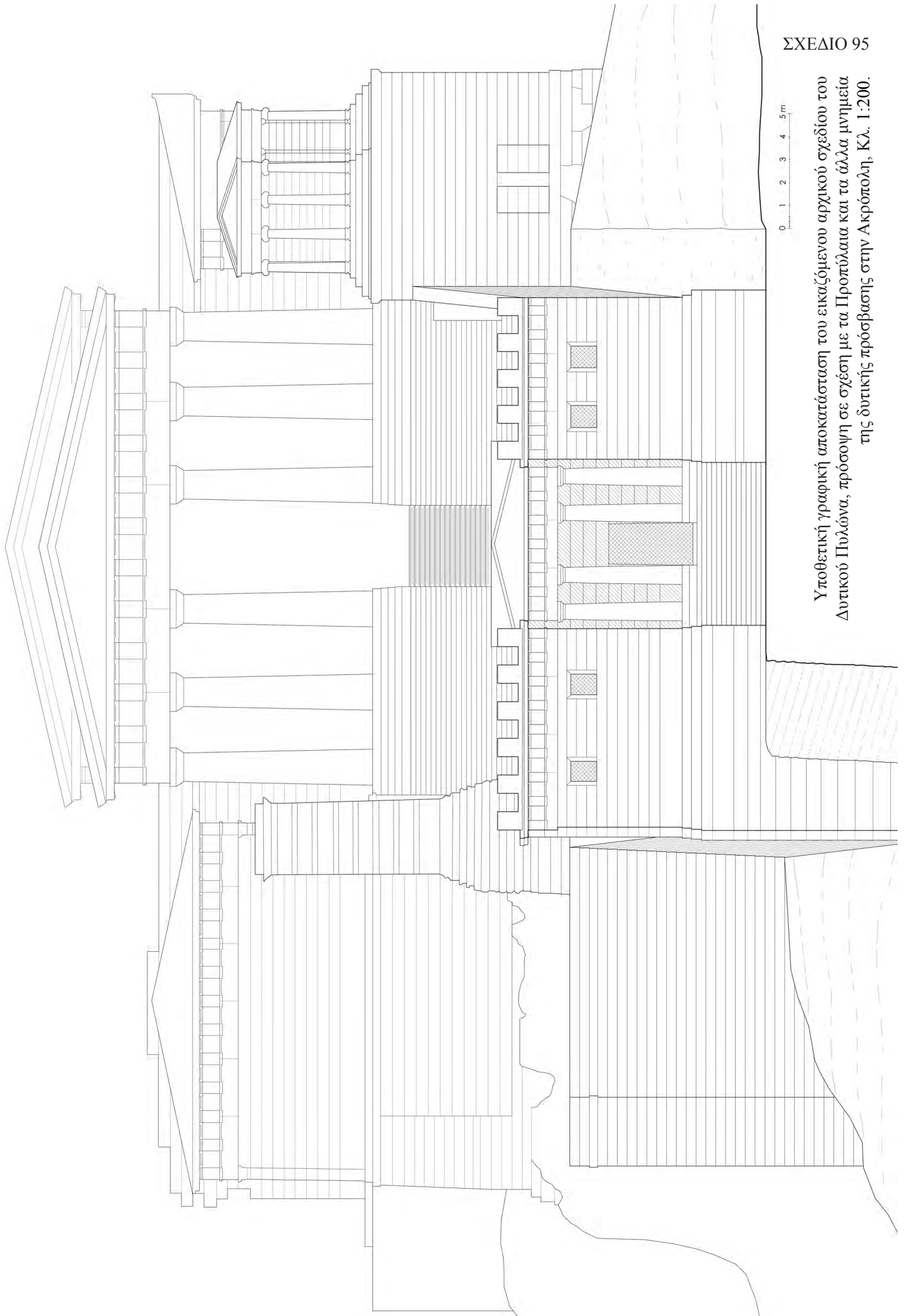
Διερεύνηση λεπτομεριών του θυραίου τείχους ως μέρους ενός υποθετικού αρχικού σχεδίου για τον Δυτικό Πυλώνα, Κλ. 1:50.

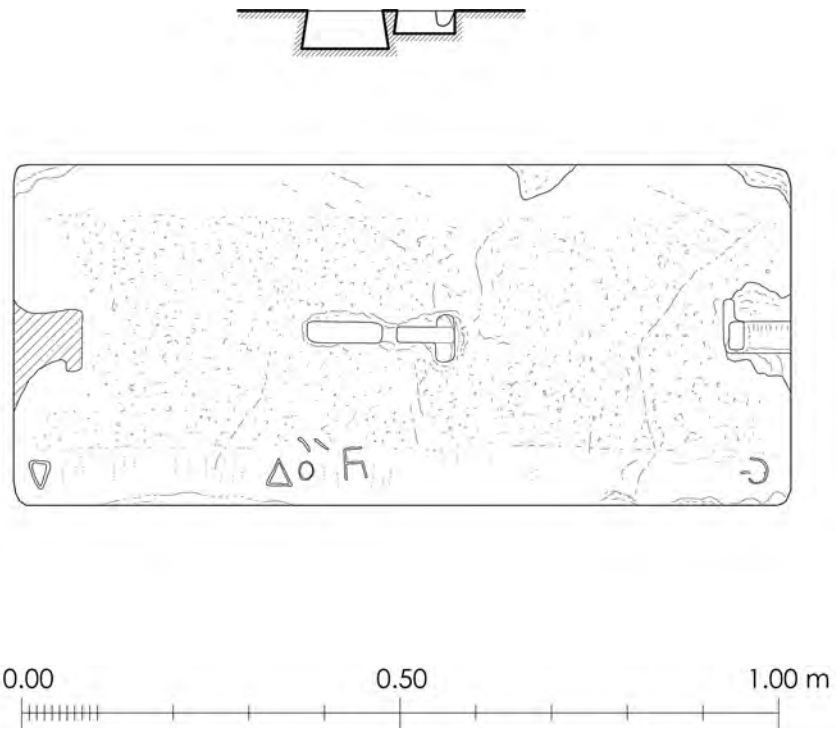
Υποθετική γραφική αποκατάσταση του εικαζόμενου αρχικού σχεδίου του Δυτικού Πυλώνα, εγκάρσια τομή στον θυραίο τοίχο, Κλ. 1:75.

Υποθετική γραφική αποκατάσταση του εικάζόμενου αρχικού σχεδίου του Δυτικού Πυλώνα, πρόσοψη, Κλ. 1:100.

Υποθετική γραφική αποκατάσταση του εικαζόμενου αρχικού σχεδίου του Δυτικού Πυλώνα, πρόσοψη με τα Προπύλαια και τα άλλα μνημεία της δυτικής πρόσβασης στην Ακρόπολη, Κλ. 1:200.

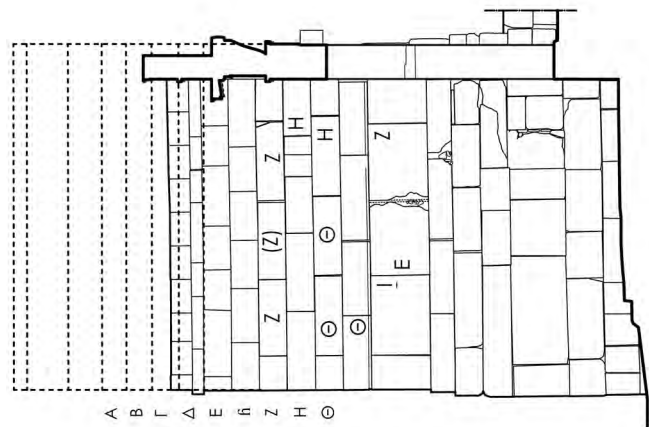
Αποτύπωση της άνω έδρας λιθόπλινθου από υμήττειο μάρμαρο, αναχρησιμοποιημένης στο καθολικό της μονής του Τάγματος των Ιεροσολύμων, η οποία φέρει το σύμβολο «h», Κλ. 1:10.

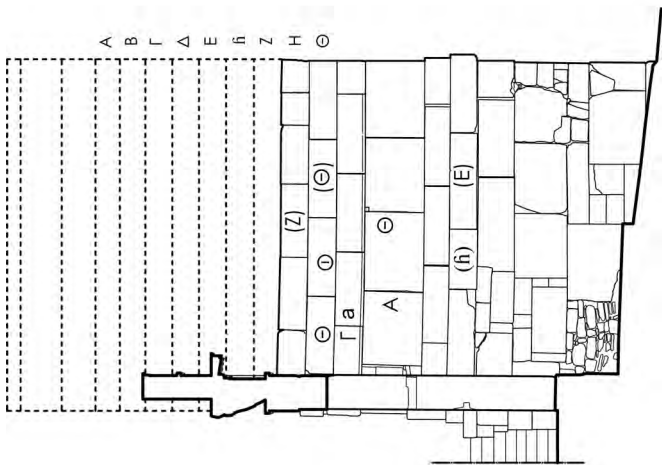
Δυτική όψη υστερορωμαϊκής πύλης & πλευρικών πύργων

Ανατολική όψη υστερορωμαϊκής πύλης & πλευρικών πύργων

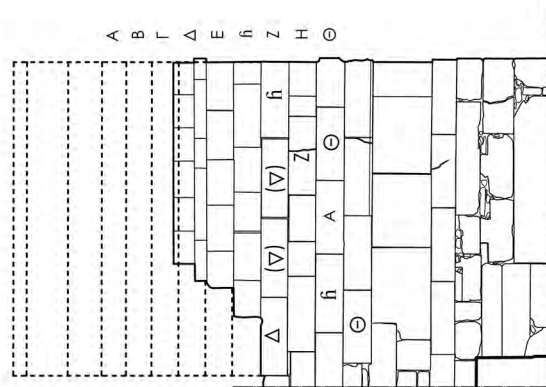
Αφαρετική απόδοση της δυτικής και ανατολικής όψης του Δυτικού Πυλώνα με επισήμανση των γραμμμάτων που εντοπίστηκαν στα αναχρησιμοποιημένα μέλη του χορηγικού μνημείου. Τα γράμματα μέσα σε παρενθέσεις βρίσκονται στην εσωτερική παρειά των τοίχων. Κλ. 1:125.

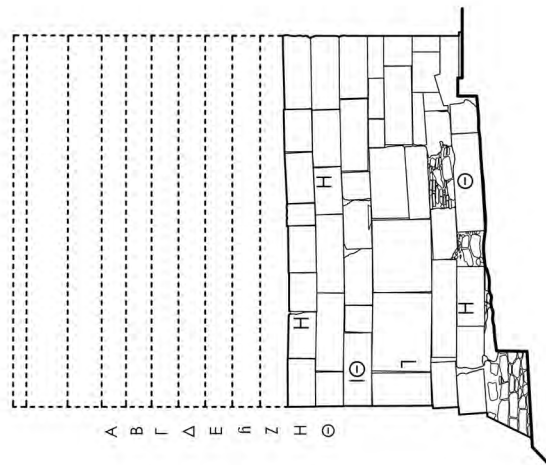
Νότια όψη Βόρειου Πύργου

Βόρεια όψη Νότιου Πύργου

Βόρεια όψη Βόρειου Πύργου

Νότια όψη Νότιου Πύργου

Αφαιρετική απόδοση των πλευρικών όψεων των πύργων στον Δυτικό Πυλώνα με επισήμανση των γραμμών που εντοπίστηκαν στα αναχρησιμοποιημένα μέλη του χορηγικού μνημείου. Τα γράμματα μέσα σε παρενθέσεις βρίσκονται στην εσωτερική παρειά των τοίχων. Κλ. 1:125.

Ευθυνηρίας

A Bδ11.1

Bδ11.5

B Bδ11.4

Bδ11.5

Γ Bδ11.4

Bδ11.4

Ε Bδ11.6

Bδ11.6

Οριζόντιων
Υέσεων

A Θ3.2

Θ3.2

B Θ3.4

Θ3.4

Γ Θ3.4

Θ3.4

Δ Θ3.5

Θ3.5

Ε Θ3.6

Θ3.6

Ζ Θ3.7

Θ3.7

Η Θ3.8

Θ3.8

Θ NK4952

NK4952

Λιθόπλινθων σηκού

A Bβ7.3

Nβ3.2

Β Na4.7

Na4.7

Γ Na6.2

Na4.6

Δ Bβ5.4

Bβ5.3

Ε Nβ6.3

Nβ6.3

Ζ Bβ5.2

Bβ5.4

Η Bv5.3

Bβ8.2α

Θ Bv7.4

Bβ7.3

Ι Nv3.7

Bβ8.3

Α Nβ3.2

Nβ4.1

Α Nα5.2

Nα5.2

Γ Nβ3.1

Nβ3.1

Δ Nα4.6

Nv4.6

Ε Bα9.3

Bα9.3

Ζ Bβ5.5

Bβ5.5

Η Nv2.3

Nv2.3

Θ Bβ7.6

Bβ7.6

Ι Nβ4.2

Nβ4.2

0.00

0.50 m

Συγκεντρωτικός πίνακας γραμμιάτων στους λίθους
του χορηγικού μνημείου, Κλ. 1:10.

Βv9.2

Bβ8.4

Ββ6.6

Nβ1.6

Nβ2.1

Nβ2.2

Nβ1.7

Nβ1.1

Nβ2.6

Nβ2.3

Nβ1.7

Nβ1.1

Nβ1.7

Nβ1.1

Bβ6.6

Bv7.2

Bβ6.2

Bβ6.5

Bβ6.1

Nβ2.4

Bv5.2

Nv2.3

Bβ6.6

Bβ7.7

Bβ6.6

Nβ2.1

Bβ6.6

Nβ2.3

Bv5.2

Bβ7.7

Bv5.2

Bβ7.6

Bv5.2

Bβ7.6

Bv5.2

Bβ7.6

Bv5.2

Bβ7.6

Bv5.2

Bβ7.6

NK4956
(Επιστυλίου)

Βv9.4

Bv9.4

Βv9.3

Bv9.3

Βv9.3

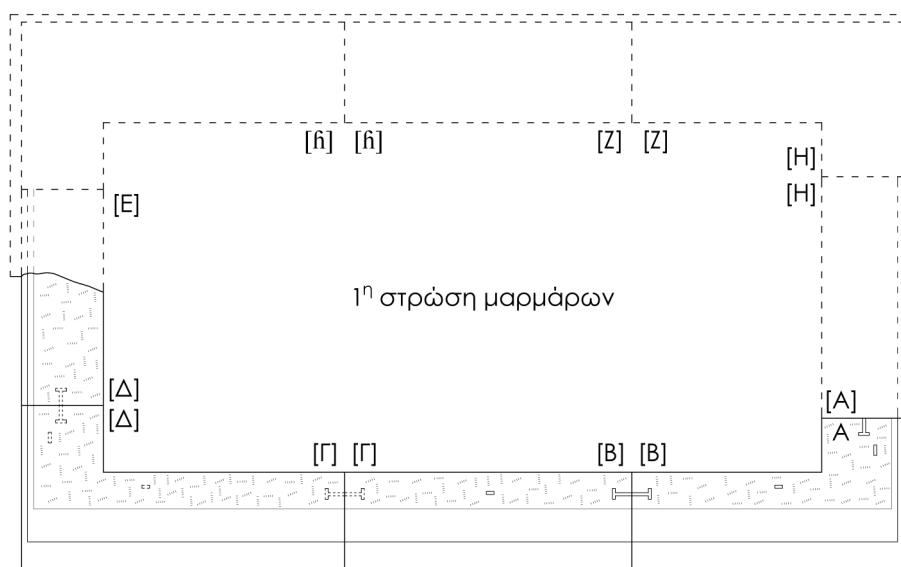
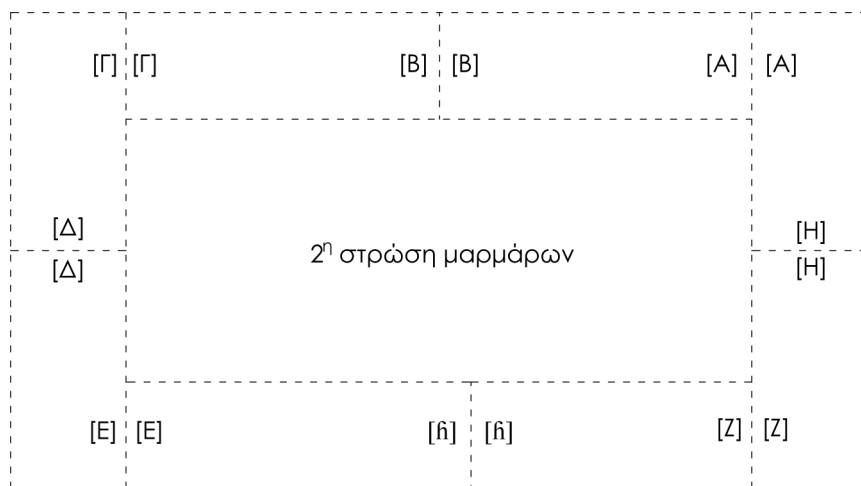
Bv9.3

Βv9.3

Bv9.3

Βv9.3

Bv9.3

Βωμός του Διός Αγοραίου, κάτοψη με υποθετική αποκατάσταση του συστήματος σήμανσης με γράμματα των μαρμαρινών στρώσεων του κρηπιδώματος συμβατής με την ύπαρξη του «ή», Κλ. 1:75.